

ბესარიონ ჯორბენაძე

ქართული დიალექტოლოგია

1

„მეცნიერება“
თბილისი
1989

„ქართული დიალექტოლოგია“ ორ წიგნად გამოდის. პირველი, წინამდებარე, წიგნი მოიცავს დიალექტოლოგიის ზოგად პრობლემებსა და ქართული ენის დიალექტების სისტემურ აღწერას. განხილულია ლინგვისტური გეოგრაფიისა და არეალოგიის, სალიტერატურო ენის, მხატვრულ თხზულებებში დიალექტიზმების გამოყენების საკითხები. დიალექტოლოგიურ კვლევასთან დაკავშირებით გაანალიზებულია ენათა ნათესაობისა და ენათა კონტაქტების თეორიები. განხილულია ქართული ენის დიალექტების სტრუქტურა. მეორე წიგნი დაეთმობა ქართული დიალექტოლოგიის ძირითად პრობლემებს.

განკუთვნილია ქართული ენის სპეციალისტებისათვის, ქართული ენისა და ლიტერატურის მასწავლებელთათვის, ფილოლოგი ასპირანტებისა და სტუდენტებისათვის.

რედაქტორი გ. გოგოლაშვილი

რეცენზენტები: ა. არაბული, რ. ენუქაშვილი

Ⴆ $\frac{4602020200}{M 607 (06) - 89}$ რეზ. 89, გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1989

ISBN 5—520—00579—6

წინასიტყვა

დიალექტოლოგიური კვლევა ეროვნული ენის შესწავლის ერთ-ერთი ძირითადი შემადგენელი ნაწილია.

დიალექტოლოგიური ანალიზი მრავალმხრივ იმსახურებს ყურადღებას. უწინარეს ყოვლისა იგი იძლევა ამა თუ იმ დიალექტის სისტემურ აღწერას. შემდეგ — შესაძლებელს ხდის უშუალოდ დავაკვირდეთ მეტყველების განვითარების ტენდენციებს, რაც ფრიალ მნიშვნელოვანია ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც. ღირსსაცნობია აგრეთვე დიალექტებად დანაწევრების პროცესის წარმოჩენა, დიალექტურ მოვლენათა სალიტერატურო ენასთან მიმართების დადგენა. დიალექტების ანალიზი საშუალებას გვაძლევს შევისწავლოთ მონათესავე თუ არამონათესავე ენათა ურთიერთობის საკითხი ლინგვისტური გეოგრაფიისა და არეალოგიის თვალსაზრისით.

და, რაც მთავარია, დიალექტების საფუძვლიანი შესწავლა საწინდარია საერთო ეროვნული ენის უფრო ღრმად შეცნობისა, მისი ისტორიისა და განვითარების შინაგანი პოტენციის სრულყოფილად წარმოჩენისა.

ქართული ენის დიალექტების შესწავლას ხანგრძლივი ტრადიცია აქვს. დიალექტების თავისებურებებით ქართული ენის მკვლევრები აღრევე დაინტერესდნენ (მ. ბროსე, გ. როზენი, რ. ერკერტი, პ. შუხარდტი...), მაგრამ სისტემური, გეგმაზომიერი ხასიათი ქართული დიალექტების შესწავლას მას შემდეგ მიეცა, რაც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, შემდგომ კი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტშიც დამუშავდა დიალექტოლოგიური კვლევის პრინციპები, ხოლო დიალექტური მასალის მოპოვება მიზნად დაესახა სპეციალურ ექსპედიციებს.

დიალექტოლოგიური კვლევა-ძიება რამდენიმე ასპექტით წარიმართა: ა) დიალექტების იმანენტური შესწავლა; ბ) ისტორიული დიალექტოლოგიის პრობლემატიკის დამუშავება; გ) დიალექტური ლექსიკონების შედგენა; დ) დიალექტების სალიტერატურო ენასთან მიმართების დადგენა და დიალექტიზმების გამოყენება სალიტერატურო ენის გასამდიდრებლად; ე) ქართული ენის დიალექტების ურთიერთობა სხვა ქართველურ ენებთან; ვ) ენის ისტორიის შესასწავლად დიალექტების მონაცემთა გათვალისწინება; ზ) ქართული ენის დიალექტთა კვლევის

შედეგების განზოგადება, ქართულ დიალექტებში თავჩენილი მოვლენების საფუძველზე ზოგადთეორიული პრობლემატიკის ჩამოყალიბება...

ქართული ენის დიალექტების სტრუქტურის, ისტორიისა და შემდგომი განვითარების ტენდენციების შესახებ უხვი ლიტერატურა არსებობს. მოპოვებული შედეგები უმეტესწილ ფასეულია და მყარ საფუძველს უქმნის დიალექტების კიდევ უფრო ღრმად შესწავლას.

ქართული დიალექტების შესწავლის არსებულმა ტრადიციამ შესაძლებელი გახადა სისტემური კურსის სახით ჩამოგვეყალიბებინა ქართული დიალექტოლოგიის ძირითადი პრობლემატიკა და ერთი პრინციპის საფუძველზე აგვეგო ყველა საკითხის ანალიზი.

ქართული დიალექტოლოგიის პრობლემატიკის განხილვა იმ სახით, როგორც იგი წარმოდგენილია წინამდებარე ნაშრომში, ერთ-ერთი შესაძლებლობაა და, ამდენად, არ გამოორიცხავს ამავე პრობლემატიკის სხვაგვარი პრინციპებით შესწავლას.

დიალექტოლოგიის ზოგადი პრობლემები

თ ა ვ ი I

1. 1. დ ი ა ლ ე ქ ტ ო ლ ო გ ი ი ს ს ა გ ა ნ ი. დიალექტოლოგია არის ენათმეცნიერული დისციპლინა, რომელიც სწავლობს ამა თუ იმ ენის დიალექტებს (ცილოებს) ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსური, ლექსიკური, სტილისტური და სემასიოლოგიური თვალსაზრისით. ზედმიწევნით „დიალექტოლოგია“ ნიშნავს მოძღვრებას დიალექტის შესახებ. სხვაგვარად ასე შეიძლება ითქვას: დისციპლინა, რომელიც ენათმეცნიერული პრინციპებითა და მეთოდებით სწავლობს დიალექტს, არის დიალექტოლოგია. დიალექტოლოგიის მიზანია სრულად წარმოაჩინოს დიალექტების ენობრივი არსი და განსაზღვროს მათი შინაგანი ბუნება.

1. 2. დ ი ა ლ ე ქ ტ ი ს რ ა ო ბ ა. „დიალექტი“ ძველბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს: „მეტყველება, წარმოთქმა, გამოთქმა, საუბარი, სამეტყველო მანერა, სტილი“, საიდანაც ძველ ბერძნულშივე განვითარდა მნიშვნელობები: „ეროვნული ან ტომობრივი ენა; კილო, კილოური სიტყვა...“ ამიტომაც „დიალექტი“ ზოგჯერ „ენის“ ბაღდად გამოიყენებოდა. ამჟამად იგი ენათმეცნიერული ტერმინია და ერთი ენის ფარგლებში პოვნიერი მეტყველების ნაირსახეობას გულისხმობს.

„დიალექტის“ ზუსტი ქართული შესატყვისია „კილო“.

ქართული „კილო“ იმთავითვე გულისხმობდა ამა თუ იმ პიროვნებისათვის, კუთხისათვის დამახასიათებელ წარმოთქმას, გამოთქმას, საუბრის იერს, ელფერს, ინტონაციას, ხმის მიმოქცევას (სიმღერის დროს): „აქარლები ძლიერ გვანან გურულებს ლაპარაკის კილოთი“ (ი. გოგებაშვილი); „განსჯაში და დარიგებაში ლაპარაკის კილოს დიდი მნიშვნელობა აქვს“ (ი. ჭავჭავაძე); „კილო იმ სიმღერისა არა ჰგავდა არც „სალხინოსა“ და არც „ზარის“ ხმას“ (ა. წერეთელი). აქედან, ბუნებრივია „კილოს“ გამოყენება იმ მნიშვნელობით, რასაც „დიალექტი“ გამოხატავს.

როგორ უნდა განიმარტოს დიალექტი?

ენა იცვლება დროსა და სივრცეში.

პირველ შემთხვევაში ენის ისტორიასთან გვაქვს საქმე, მეორე შემთხვევაში — მის დიალექტურ ნაირსახეობებთან (არნ. ჩიქობავა).

ისტორიული ცვლილებანი ქრონოლოგიური თვალსაზრისით მიემართებიან ურთიერთს, მათთვის დროის თვალსაზრისით თანამიმდევრობაა ნიშანდობლივი. დიალექტური ნაირსახეობებისათვის კი სწორედ დროის ერთსა და იმავე მონაკვეთში თანაარსებობაა დამახასიათებელი. დიალექტურ ნაირსახეობათა ერთობლიობა არის დიალექტიკური ერთობლიობა იმას ნიშნავს, რომ დიალექტური ნაირსახეობანი სისტემას უნდა ქმნიდნენ, ანუ: მიზეზ-შედეგობრივი პრინციპის საფუძველზე უნდა იყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირებული.

დიალექტი უნდა განიმარტოს, როგორც ამა თუ იმ ენის მეტყველებრივი ნაირსახეობა, გავრცელებული გარკვეულ ტერიტორიაზე ან ეთნიკურ, სოციალურ, პროფესიულ, ასაკობრივ ჯგუფში. ამის მიხედვით გვაქვს ტერიტორიული, ეთნიკური, სოციალური, პროფესიული დიალექტები.

მეტყველებრივი ნაირსახეობა ნიშნავს ერთდროულად დიალექტებში როგორც იდენტური, მსგავსი, ასევე განსხვავებული ნიშან-თვისებების მქონებლობას. იდენტური, მსგავსი მოვლენები მათი ერთიანობის საფუძველია, განსხვავებულ ნიშან-თვისებათა პოვნეირება მათი გამოყოფის შესაძლებლობას იძლევა.

1.3. ენა და მეტყველება. ენა. სისტემა; ეს ნიშნავს, რომ ენაში ყველაფერი ურთიერთშეპირობებულა და ურთიერთგანსაზღვრული. განსხვავებულ ენებს განსხვავებული სისტემები აქვთ. განსხვავებული ფორმობრივი და სემანტიკური სისტემების მქონებლობა არის სხვადასხვა ენის არსებობის მიზეზიცა და საფუძველიც.

ენას ქმნის ფორმობრივ-სემანტიკური ინვენტარის მქონებლობა და ამ ინვენტარის გამოყენების წესები.

ზემოხსენებულის ყოველი კონკრეტული გამოყენება წარმოადგენს მეტყველებას.

ენისა და მეტყველების ურთიერთმიმართება მოიცავს სისტემისა და მისი გამოხატვის, შესაძლებლობისა (პოტენციისა) და მისი მოხმარების (რეალიზაციის) საკითხებს.

სქემატურად ეს ასეთ სახეს მიიღებს:

ენა → მეტყველება
 სისტემა → გამოხატვა
 პოტენცია → მოხმარება.

მეტყველებით ხდება ენის (ანუ: სისტემის, პოტენციის) ამოქმედება (გამოხატვა, მოხმარება). ერთი და იმავე სისტემის ნაირგვარი გა-

მოყენება საფუძველს უქმნის ენობრივი ნაირსახეობების წარმოქმნას. ეს ნაირსახეობები არსებითად წარმოადგენენ კიდევ დიალექტებს.

ამ განმარტების მიხედვით, დიალექტი მეტყველების ფაქტია და არა ენისა. მეტიც: ამ თვალსაზრისით დიალექტია, საერთოდ, ყოველგვარი მეტყველება. ფართო გაგებით ეს მართლაც ასეა. მაგრამ ცნებას „დიალექტი“, ჩვეულებრივ, იყენებენ უფრო ვიწრო მნიშვნელობით. როგორც ითქვა, ესაა ამა თუ იმ ტერიტორიაზე, ეთნიკურ, სოციალურ... ჯგუფში გავრცელებული მეტყველება.

დიალექტი ზეპირი მეტყველებაა. წერილობით ხდება მხოლოდ მისი ფიქსაცია — ან შესწავლის მიზნით (ენათმეცნიერული, ფოლკლორული, ეთნოგრაფიული... თვალსაზრისით), ან ადგილობრივი კოლორიტის შესაქმნელად (მხატვრულ ლიტერატურაში).

საერთოდ, ზეპირი მეტყველება შეიძლება იყოს სალიტერატუროც (ნორმებს დაქვემდებარებული) და დიალექტურიც (სალიტერატურო ენის ნორმებისაგან თავისუფალი).

დიალექტური მეტყველება პირველადია სალიტერატუროსთან შედარებით.

დიალექტური მეტყველება არ ითვალისწინებს სალიტერატურო ენის ნორმებს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ იგი ყოველმხრივ შეუზღუდავია ცვლილებას თვალსაზრისით, რომ მას არა აქვს თავისი სპეციფიკური ნორმა. სალიტერატურო ენისაგან ის განსხვავებაა, რომ დიალექტის ცვლას, განვითარებას მართოდენ შინაგანი, იმანენტური კანონზომიერებანი განაპირობებენ. აქ არ ხდება ხელოვნური ჩარევა, ძალდატანება.

დიალექტოლოგია ამა თუ იმ კონკრეტული ენობრივი სისტემიდან ამოსვლით განიხილავს დიალექტს — როგორც ამ სისტემის კერძო, სპეციფიკურ გამოხატულებას.

1. 4. არის თუ არა დიალექტი დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემა?

არსებობს დიალექტთა შესწავლის სამი განსხვავებული პრინციპი.

ა) დიალექტი გაიგება როგორც დამოუკიდებელი, განკერძოებული ენობრივი სისტემა და, აქედან გამომდინარე, ანალიზის საგანი ხდება დიალექტში პოენიერი ყველა მოვლენა, მიუხედავად იმისა, ეს მოვლენები სხვაობენ თუ არა სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტებში არსებული მოვლენებისაგან. ანუ: ანალიზის საგანია ისიც, რაც საერთოა სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტებთან, და ისიც, რაც განსხვავებული აქვს დიალექტს.

განვიხილოთ დიალექტი როგორც დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემა, ნიშნავს დიალექტი დავაყენოთ ენის დონეზე, გავუთანაბროთ

იგი ენას. მართალია, დიალექტი შეიძლება გადაიქცეს ენად, ანუ: ჩამოყალიბდეს დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემად, მაგრამ ამ დროს იგი თვისებრივად იცვლება — რაოდენობრივი სხვაობანი თვისებრივ სხვაობებად იქცევა. ყოველი დიალექტის სისტემა კი სინამდვილეში იმ ენითაა შეპირობებული, რომლის ნაირსახეობასაც წარმოადგენს იგი.

ნიმუშად მოვიტანთ უღვლილების სისტემის აგების პრინციპს.

გარდამავალი ზმნის პარადიგმები საყრდენი ფუძის განაწილების თვალსაზრისით ქართულში სამი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი:

„წერს“ ტიპი

„მალავს“ ტიპი

აწმყო	წერ-ს	მალ-ავ-ს
მყოფადი	და-წერ-ს	და-მალ-ავ-ს
ნამყო	და-წერ-ა	და-მალ-ა
I შედეგობ.	და-უ-წერ-ი-ა	და-უ-მალ-ავ-ს
II შედეგობ.	და-ე-წერ-ა	და-ე-მალ-ა

„გმობს“ ტიპი

აწმყო	გმ-ობ-ს
მყოფადი	და-გმ-ობ-ს
ნამყო	და-გმ-ო
I შედეგობ.	და-უ-გმ-ი-ა
II შედეგობ.	და-ე-გმ-ო

პირველ შემთხვევაში ფუძე უცვლელია ყველა პარადიგმაში. მეორე და მესამე შემთხვევებში ორი ფუძე უპირისპირდება ერთმანეთს: თემისნიშნისანი (მალ-ავ, გმ-ობ) და უთემისნიშნო (მალ-, გმ-). სხვაობა ისაა, რომ I შედეგობითი ერთ შემთხვევაში აწმყოს ფუძეს იყენებს (და-უ-მალ-ავ-ს), მეორე შემთხვევაში — ნამყო ძირითადის ფუძეს (და-უ-გმ-ი-ა).

ესაა სამი შესაძლებლობა საყრდენი ფუძეების მიხედვით ქართულში გარდამავალი ზმნების პარადიგმათა განაწილებისა. ამ სახითაა პარადიგმები დაჯგუფებულს სალიტერატურო ქართულში. რაც შეეხება დრეკ-ს ტიპის ფორმებს, ფუძეთა განაწილების თვალსაზრისით ისინი მალ-ავ-ს ტიპის ზმნათა პრინციპს იმეორებენ. ოღონდ თემის ნიშნის მქონებლობა-უქონლობის ნაცვლად I და II სერიის ფორმათა დასაპირისპირებლად ფუძის განსხვავებული განმოვანება გამოყენებული (დრეკ-ს : დრიკ-ა). ასევე თავსდებიან ზემოხსენებულ სის-

ტემაში 3-ენ-ებ-ს და ს-ტკენ-ს ტიპის ფორმები. სხვაობას იძლევა ის, რომ მყოფადისა და სრული ასპექტის გამოხატვა ხმოვანი პრეფიქსებით ხდება: ა-ენ-ებ-ს, ა-ტკენ-ს... ა-ენ-ო, ა-ტკინ-ა...

არც ერთ ქართულ დიალექტში არა გვაქვს პრინციპული სხვაობა ამ თვალსაზრისით. ყველა დიალექტური ნაირსახეობა ზემოდასახელებულთაგან ერთ-ერთს იმეორებს როგორც ფუძის სტრუქტურის, ასევე უღვლილების თვალსაზრისით.

მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტებში დამოწმებულია წერ-ავ-ს || წერ-ამ-ს ფორმა, რომელიც, მართალია, პრინციპულად განსხვავდება წერ-ს ფორმის სტრუქტურისაგან, მაგრამ ზედმიწევნით იმეორებს მალ-ავ-ს ტიპის ფორმათა სტრუქტურას. სხვაობა არ სცილდება კონკრეტული ფორმის წარმოებას; ანუ: ამ შემთხვევაში არა გვაქვს რაიმე ახალი, განსხვავებული პრინციპი წარმოებისა.

აღმოსავლეთ საქართველოს შთის დიალექტებს შენარჩუნებული აქვთ თიბ-ს, ნაყ-ს ტიპის ფორმები ნაცვლად თიბ-ავ-ს, ნაყ-ავ-ს ფორმებისა. სხვაობა აქაც კონკრეტულ ფორმებს შეეხო — წარმოებისა და უღვლილების პრინციპი წერ-ს რიგის ფორმათა ანალოგიურია.

აპრიგად, შესაძლოა კონკრეტულმა ფორმამ იცვალოს წარმოების (უღვლილების, ბრუნების) პრინციპი, მაგრამ თვით ეს პრინციპი ახალი, დამოუკიდებელი კი არ არის, არამედ საერთოდ დაძახასიათებელია იმ ენისათვის. ასე რომ, იცვლება არა საკუთრივ სისტემის შინაგანი მიმართებანი, არამედ კონკრეტული ფორმა ერთი სახის მიმართებიდან უკვე არსებულ მეორე სახის მიმართებაში გადაინაცვლებს.

ძირითადი სხვაობა ქართული ენის დიალექტებს შორის ამ ხასიათისაა. ბუნებრივია, ამ შემთხვევაში შეუძლებელია დამოუკიდებელ, თავისთავად სისტემაზე ლაპარაკი, შეუძლებელია ამ ხასიათის ნაირსახეობა ჩაითვალოს დამოუკიდებელ ენობრივ სისტემად.

ბ) დიალექტების განხილვის მეორე პრინციპი ყურადღებას ამახვილებს მხოლოდ სპეციფიკურ დიალექტურ მოვლენებზე, ანუ: შესწავლის საგანი ხდება ის ფორმები, რომლებიც ფონეტიკურად, გრამატიკულად, ლექსიკურად ან სემანტიკურად განსხვავებულია სალიტერატურო ენისა ან სხვა დიალექტებისაგან.

ამის შესაბამისად, დიალექტი განიმარტება როგორც ამა თუ იმ კუთხის მეტყველების თავისებურებათა ერთობლიობა.

დიალექტის ამგვარი განსაზღვრა წინააღმდეგობრივია რამდენიმე თვალსაზრისით.

დიალექტი დაიყვანება მხოლოდ თავისებურ ფორმათა ერთობლიობაზე. თავისებური არსებითად გამონაკლისს, განცალკევებულს ნიშ-

ნავს. საკუთრივ დიალექტის თვალსაზრისით კი მასში არაფერია თავისებური, გამონაკლისი. თუ დიალექტის შინაგანი რაობიდან ამოვალთ, ყველა ფორმა დიალექტური მეტყველების ორგანული შემადგენელი ელემენტია და არა თავისებურება. გარდა ამისა, დიალექტური კვლევის დროს არა ნაკლები მნიშვნელობა აქვს სხვაობის გვერდით იმის ჩვენებასაც, რაა საერთო სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტებთან, რადგან კერძო, განსხვავებული საერთოდან ამოსვლით უნდა იქნეს შეფასებული.

დარღვეულია ობიექტის იმანენტური შესწავლის პრინციპი: დიალექტი თავისებური შეიძლება იყოს მხოლოდ სალიტერატურო ენასთან ან სხვა დიალექტთან მიმართებით (და არა თავისთავად). ეს კი ნიშნავს, რომ საკვლევი ობიექტის რაობა განისაზღვრება სხვა ობიექტიდან ამოსვლით.

დიალექტი განისაზღვრება ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ან გეოგრაფიული პრინციპის საფუძველზე (როგორც კ უ თ ხ უ რ ი მეტყველების თავისებურება), უნდა განისაზღვრებოდეს კი საკუთრივ ენობრივი რაობის თვალსაზრისით.

რასაკვირველია, მაშინ, როცა მიზნად შედარებას ვისახავთ, როცა საჭიროა წარმოჩნდეს მხოლოდ ამა თუ იმ დიალექტისათვის დამახასიათებელი ფორმები, როცა ხაზგასასმელია ის, რაც განსხვავებულია, დასაშვებია რომელიმე დიალექტის განხილვა სალიტერატურო ენის (ან სხვა დიალექტის) პოზიციებიდან, მაგრამ არ შეიძლება ეს იყოს დიალექტის შესწავლის ძირითადი პრინციპი. და, რაც მთავარია, ერთადერთი პრინციპი.

იმავდროულად გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სალიტერატურო ენა არის ნორმირებული, სტანდარტიზებული, გარკვეულად — ხელოვნურობის ნიშნით აღბეჭდილი და, ამდენად, რეგლამენტირებული, შინაგანი დინამიკის გამოვლენის თვალსაზრისით შეზღუდული. ამიტომაც განვითარების ბუნებრივი, თავისთავადი ტენდენციებით დიალექტს ვერ შეედრება. მეტიც: სალიტერატურო ენაში შესაძლოა დამკვიდრდეს ენობრივი სისტემის თვალსაზრისით გაუმართლებელი ფორმებიც. დიალექტში ამგვარი რამ, ჩვეულებრივ, არა გვაქვს.

ერთი ნიმუში ზემოხსენებულის ნათელსაყოფად:

	სალიტერატურო ენა	ქართლური	იმერული
ჩვენ	და-ვ-ი-მალ-ე-თ	და-ვ-ი-მალ-ენ-ი-თ	და-ვ-ი-მალ-ე-თ
თქვენ	და-ი-მალ-ე-თ	და-ი-მალ-ენ-ი-თ	და-ი-მალ-ე-თ
ისინი	და-ი-მალ-ენ	და-ი-მალ-ენ	და-ი-მალ-ენ

სისტემის შესაბამისად სავსებით გამართლებულია -ნ-ენ ქართულში (*-ენ-ენ → -ნ-ენ), -ენ იმერულში.

რაც შეეხება სალიტერატურო ენას, აქ ორი დამოუკიდებელი სისტემის კონტამინირებასთან (შერწყმასთან) გვაქვს საქმე, რამაც ხელოვნურად მოგვცა -ნენ პირის ნიშანი.

სალიტერატურო ენის ნორმით -ნენ დაკანონებული ფორმანტია, ენობრივი სისტემის თვალსაზრისით კი — გაუმართლებელი.

გ) დიალექტი განიხილება როგორც ამა თუ იმ ენობრივი სისტემის წიკრსახეობა. ეს თვალსაზრისი მისაღები ჩანს. რამდენიმე ნიმუში ამის დასასაბუთებლად ზემოთაც იყო დასახელებული.

ჟეკველი დიალექტიზმებია: ხდ-ილ-ობ-ს, ტყობ-ილ-ობ-ს...

მაგრამ ეს ფორმებიც გარკვეული საერთო წესის კონკრეტულ გამოხატულებას წარმოადგენენ და ამიტომაც ისინი უნდა შეფასდნენ ენის საერთო სისტემიდან ამოსვლით და არა ცალკე, განკერძოებულად. მიმღეობის ფუძისაგან -ობ თემისნიშნისანი ზმნების წარმოება, მართლაც, საკმაოდ პროდუქტიულია ქართული ენის დიალექტებში: ხდ-ილ-ობ-ს, ხმარ-ულ-ოფ-ს, პარ-ულ-ოფ-ს, გონ-ილ-ოფ-ს, ჭერ-ულ-ოფ-ს ტიპის წარმოება მეტნაკლებად ყველა დიალექტშია დადასტურებული. ამ ფორმათა წარმოქმნის მიზეზი ნათელია — იგი მერყეობის შედეგია აწმყოს ფორმათა წარმოებისას. მაგრამ ეს არ არის მხოლოდ დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი ფაქტი. თვით სალიტერატურო ენაში ერთმანეთის პარალელურადაა დამოწმებული ი-ღ-ებ-ს და ღებ-ულ-ობ-ს, ი-გ-ებ-ს და გ-ებ-ულ-ობ-ს... ამ შემთხვევაში პარალელურ ფორმებს მნიშვნელობა არსებითად ერთი აქვთ. გვაქვს სემანტიკური განსხვავების ტენდენციაც: ყიდ-ი-ს და ყიდ-ულ-ობ-ს, ი-ნახ-ავ-ს და ნახ-ულ-ობ-ს.

ამდენად, პრინციპი საერთო ენობრივია, ხოლო დიალექტურია როშელიმე კონკრეტული ფორმის წარმოება; ანუ: დიალექტიზმია, მაგალითად, ხდ-ილ-ობ-ს და არა ამ ფორმის წარმოების პრინციპი.

თუ კარგად მოვიძევთ, აღმოჩნდება, რომ დიალექტებში არსებითად არა გვაქვს ფორმათ-თუ სიტყვათწარმოების ისეთი პრინციპი, რომელიც უჩვეულოა სალიტერატურო ენისა თუ სხვა დიალექტებისათვის. დიალექტიზმი მხოლოდ კონკრეტული ფორმის წარმოებაში ვლინდება. სწორედ ეს ნაირსახეობა, ერთი და იმავე შესაძლებლობის, წარმოების საერთო პრინციპების ნაირგვარი გამოყენება უდევს საფუძვლად დიალექტურ მეტყველებას, სწორედ ამგვარ ნაირსახეობათა ერთობლიობა ქმნის დიალექტს.

ქართულ ენას შესაძლებლობა აქვს ორნაირად აწარმოოს I შედეგობითი (III პირში): -ავ || -ამ ან -ი-ა დაბოლოებით: და-უ-მალ-ავ-ს,

და-უ-ბ-ამ-ს და გა-უ-ზრდ-ი-ა, გა-უ-კეთ-ებ-ი-ა, და-უ-გმ-ი-ა, მი-უ-
-ცემ-ი-ა...

დიალექტების ერთ ნაწილში (აგრეთვე — სალიტერატურო ენაში) მერტ-ნაკლებად დაცულია წარმოების ზემოხსენებული პრინციპი.

დიალექტების მეორე ნაწილში I შედეგობითი მთლიანად -ი-ა წარმოებაზეა გადასული: გა-უ-კეთ-ებ-ი-ა, ა-უ-ღ-ი-ა და იმავდროულად: და-უ-მალ-ი-ა, და-უ-ბ-ი-ა...

დიალექტების მესამე ნაწილში, პირიქით, -ავ სუფიქსიანი წარმოება იკაფავს გზას (ამასთანავე -ი სუფიქსიც გამოიყენება): და-უ-მალ-ავ-
-(ი-ს) და იმავდროულად: და-უ-ბ-მ-ავ-(ი-ს), გა-უ-კეთ-ებ-ავ-(ი-ს), ა-უ-ღ-ავ-(ი-ს)...

აშკარაა: დიალექტებში I შედეგობითის წარმოების შესაძლებლობათა ნაირგვარ გამოყენებასთან (ვარიაციულობასთან) გვაქვს საქმე და არა რაიმე ახალ, სპეციფიკურ პრინციპთან.

ქართულში სახელთა ბრუნების სისტემა ამ სახითაა წარმოდგენილი: სახელობითი -ი, მოთხრობითი -მა, მიცემითი -ს, ნათესაობითი -ის, მოქმედებითი -ით, ვითარებითი -ად, წოდებითი -ო. ესაა მორფოლოგიური სისტემა, რომელიც იმთავითვე შეიცავს გარკვეული მოდიფიკაციების შესაძლებლობას.

კერძოდ, შესაძლოა: ა) ფონეტიკურად იცვალოს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი: -ი → -ე, -ი → ი; ბ) ფონეტიკურად იცვალოს მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი: -მა → -მ — როგორც თანხმოვანზე, ასევე ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან; პირველი აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებისთვისაა ნიშანდობლივი (კაც-მ), მეორე — საერთო ქართული მოვლენაა (დედა-მ); გ) ფონეტიკურად იცვალოს მიცემითი ბრუნვის ნიშანი: -ს → 0 (კახურში — თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: კაც უთხრა „კაცს უთხრა“), -ს → -ე (კახურში — ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: დედაე უთხრა „დედას უთხრა“), -ს → -ჰ (მესხურში — ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: დედაჰ უთხრა „დედას უთხრა“), -ს → -ც (გურულში — ლ სონანტზე დაბოლოებულ ფუძეებთან: სულც უბერავს „სულს უბერავს“) და ა. შ. დასაშვებია ბრუნვის ფორმათა სემანტიკური შენაცვლებაც: პირველას „პირველად“ და მისთ.

ესაა თვით ქართული ენის ბუნებიდან მომდინარე მოვლენა, განხორციელება იმ შესაძლებლობისა, რომელიც თვით ამ კონკრეტული მორფოლოგიური სისტემითაა შეპირობებული. იმავდროულად ამ მოვლენას აქვს თავისი აკრძალვებიც. კერძოდ, იმ შემთხვევაში, როცა სახელობითის -ი → -ე (ძმა-ი → ძმა-ე), არ დაიშვება მიცემითის

-ს → -ჲ; და, პირიქით, თუ მიცემითის -ს → -ჲ (დედა-ს → დედა-ჲ), მაშინ სახელობითში -ი → -ჲ გამოირიცხება; ანუ: გვექნება:

	I	II	III
სახელობითი	დედა	დედა-ჲ	დედა-(ი)
მოთხრობითი	დედა-მ	დედა-მ	დედა-მ
მიცემითი	დედა-ს	დედა-ს (-ჰ)	დედა-ჲ

ბუნებრივია: თუკი ერთსა და იმავე სისტემაში განხორციელდებოდა -ი → -ჲ და -ს → -ჲ, მოხდებოდა სახელობითი და მიცემითი ბრუნვის ფორმათა აღრევა.

ასე რომ, აქ საქმე გვაქვს ერთი და იმავე მორფოლოგიური სისტემის სამ ნაირსახეობასთან (რაც ამ შემთხვევაში შეპირობებულია ფონეტიკური ფაქტორებით).

დიალექტები იმით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, რომ ამ ნაირსახეობათაგან ერთ-ერთს ამკვიდრებენ (მაგალითად, II სისტემა მოქმედებს მესხურში, III სისტემა — კახურში).

რა თქმა უნდა, საკითხი ყოველთვის ასე მარტივად არ გადაწყდება. ფონეტიკურთან ერთად გასათვალისწინებელი ხდება სემანტიკური ფაქტორებიც. მაგალითად, მესხურში არის როგორც „დედა“, ასევე „დედა-ჲ“. პირველი საზოგადო სახელია, მეორე — საკუთარ სახელთან გატოლებული ფორმა (საკუთარ დედაზე იტყვიან). ძველი ქართლის საპირისპირო ვითარებაა. მაგრამ ამგვარი სემანტიკური დიფერენციაციის საფუძველიც სისტემის შინაგანი შესაძლებლობითაა შეპირობებული. კერძოდ, სახელობითი ბრუნვის ნიშნის მქონებლობა-უქონლობით ერთმანეთისაგან განირჩევა საზოგადო და საკუთარი სახელი. ესაა თვისებრივი მოვლენა. რაოდენობრივად კი იგი ორი მოდიფიკაციითაა გამოხატული: ან საზოგადო სახელია ბრუნვის ნიშნით წარმოდგენილი და საკუთარი სახელი ბრუნვის ნიშნის გარეშე, ან, პირიქით, საზოგადო სახელს ბრუნვის ნიშანი არ ახლავს, საკუთარ სახელს კი დაერთვის. ანუ: ბრუნვის ნიშნის მქონებლობა-უქონლობით საზოგადო და საკუთარ სახელთა გარჩევა თვით ენობრივი სისტემითაა შეპირობებული, ხოლო ისტორიულ ან დიალექტურ ნაირსახეობებს ქმნის განაწილების პრინციპი. ამიტომაც არაა მოულოდნელი, რომ მორფემათა ერთი და იმავე ვარიანტების ურთიერთსაპირისპირო განაწილება ერთსა და იმავე შედეგს იძლევა სემანტიკური თვალსაზრისით.

ნიმუში ფონეტკიდან: და-ე-მართ-ა → დე-ე-მართ-ა → დი-ე-მართ-ა. ამ ხასიათის ფონეტიკური ცვლილება, მომხდარი ასიმილაციის-დისიმილაციის საფუძველზე, არის ქართული ენის შინაგანი შესაძლებლობა.

ცვლილებას ამ შემთხვევაში ორი საფეხური აქვს: ასიმილაცია (დე-ე-მართ-ა) და დისიმილაცია (დი-ე-მართ-ა). ქართული ენის სხვადასხვა დიალექტში სხვადასხვა საფეხურია წარმოდგენილი: აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებში, ასევე იმერულში ასიმილაციის საფეხურია გამოხატული, დასავლეთ საქართველოს დიალექტებში (იმერულის გამოკლებით) პროცესი, ჩვეულებრივ, უფრო შორსაა წასული, დისიმილაციის საფეხურია დამოწმებული. უეჭველია, რომ აქაც საქმე გვაქვს საკუთრივ ვარიაციულობასთან (ერთი და იმავე პროცესის ნაირსახეობებთან) და არა რაიმე განსხვავებულ პრინციპებთან.

რასაკვირველია, ზემოხსენებული არ გამორიცხავს იმას, რომ ამა თუ იმ დიალექტში შესაძლოა განსხვავებული პრინციპიც იქნეს გამოყენებული. ამის ნიმუშია, ვთქვათ, მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობის აღნიშვნის წესი ქართული ენის დიალექტებში:

მათ ის	{	I.	{	ა-ქე-ი-ს (ხევსურული...)
				ა-ქე-თ (ქართლური...)
		II.	{	ა-ქე-ენ (გურული...)
				ა-ქე-ან (აჭარული...)
				ა-ქე-ს-ყე(ნ); (რაჭული, ქვემოიმერული...).

გამოყენებულია ორი განსხვავებული პრინციპი: ა) მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა არ აღინიშნება; ბ) მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობის აღნიშვნა ხდება, მაგრამ თვით აღნიშვნის ნაირგვარი ვარიანტი გვაქვს (-თ, -ენ, -ან, -ყე).

პირველი პრინციპი (აღუნიშვნელობა) ისტორიულად ნიშანდობლივი მოვლენაა ქართულისათვის: ძველ ქართულში სწორედ ეს წესი მოქმედებდა განუხრელად. ასე რომ, სინქრონიულ დონეზე დიალექტების მიხედვით განსხვავებული პრინციპიც ისტორიულად (დიაქრონიულად) ისევ და ისევ ენის ბუნებითაა შეპირობებული.

ამრიგად, ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: დიალექტი არის საერთო ეროვნული ენის ნაირსახეობა და არა დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემა. ხაზგასასმელია: ე რ ო ვ ნ უ ლ ი და არა სალიტერატურო ენის ნაირსახეობა, რადგან სალიტერატურო ენა თვით არის ეროვნული ენის ნაირსახეობა. უკეთ: საკუთრივ ამ ნაირსახეობათა ერთობლიობა წარმოადგენს კიდევ ერთგვარ ენას. ამიტომაც დიალექტი სწორედ ამ ერთიანი ეროვნული ენის პოზიციიდან უნდა იქნეს შესწავლილი.

ენა დინამიური სისტემაა. ეს კი ნიშნავს, რომ იგი ყოველთვის მოგვცემს რომელიმე კონკრეტულ შემთხვევაში ამა თუ იმ კერძო ნაირსახეობას. ენათმეცნიერებამ შესაბამისად უნდა განიხილოს ეს ფაქტი. ენის შესწავლა მისსავე დინამიკაში ვარაუდობს დიალექტური მოვლენების განხილვას ერთი სისტემის ვარიაციულობის, ანუ: ნაირსახეობის დონეზე. ენისადმი სტატიკური მიდგომა კი განაპირობებს დიალექტების მიჩნევას დამოუკიდებელ სისტემებად.

იმავდროულად უნდა განირჩეს კვლევის ორი სფერო.

პირველი: დიალექტების მეცნიერული შესწავლის სფერო, როცა დიალექტი განიხილება საერთო ეროვნული ენის პოზიციიდან ამოსვლით და არ უპირისპირდება სალიტერატურო ენას. ამგვარი კვლევა მიზნად ისახავს ენის შინაგანი ბუნების გამოვლენას.

მეორე: ნორმატიული ენათმეცნიერების სფერო, რომლის მიზანია წაერთო მოხმარების ენობრივი სტანდარტის გამომუშავება, ანუ: გარკვეულ ეპოქაში მოქმედი სალიტერატურო ენის დამკვიდრება. ამ შემთხვევაში სალიტერატურო ენა, როგორც ნორმირებული და სავალდებულო, უპირისპირდება დიალექტებს. დიალექტი განიხილება მხოლოდ სალიტერატურო ენის პოზიციიდან, მასთან მიმართების თვალსაზრისით.

1.5. ენის შინაგანი პოტენციის გამოვლენა ქართული ენის დიალექტებში. ერთი და იგივე მნიშვნელობა ენაში შესაძლებელია სხვადასხვაგვარად გამოიხატოს. ეს სხვადასხვაობა შეიძლება გულისხმობდეს გამოხატვის ნაირგვარ საშუალებებს: გა-მ-ი-გონ-ი-ა მნიშვნელობით იგივეა, რაც „გაგონილი მაქვს“, მ-ე-რიდ-ე-ბ-ა იგივეა, რაც „მე მისი რიდი მაქვს“, სენ-ი — იგივე, რაც სნ-ეულ-ე-ბ-ა, უ-ყვარ-ს — იგივეა, რაც ჰ-ყვარ-ობ-ს, და-ა-წერ-ინ-ა — იგივე, რაც „აიძულა დაეწერა“ და ა. შ. რა თქმა უნდა, ყოველივე ეს ენის შინაგანი შესაძლებლობითაა შეპირობებული. ასევე ერთსა და იმავე მნიშვნელობებს გამოხატავს „მიდის თურმე“ და „მინავალა“, „წერდა ხოლმე“ და „წერდის“, „ჩეხს“ და „ჩეხავს“ და მისთ.

ნაირგვარობა გამოხატვის ერთი და იმავე საშუალების სახესხვაობებსაც გულისხმობს (ფონეტიკურსა თუ მორფოლოგიურს): მალ-ავ-დ-ა || მალ-ევ-დ-ა || მალ-ვ-იდ-ა, ა-კეთ-ე-ბ-ს || ა-კეთ-ამ-ს, მათ უ-ყვარ-თ || უ-ყვარ-ს-ყე.

გვაქვს სამი შესაძლებლობა:

ა) პარალელური ფორმები ფუნქციონირებენ ერთდროულად ერთსა და იმავე ენობრივ კოლექტივში როგორც გამოხატვის სტილისტური ნაირსახეობანი: გამიგონია — გაგონილი მაქვს.

2. ბ. ქობენაძე

ბ) პარალელური ფორმები ისტორიულად ენაცვლებიან ერთმანეთს: იყო წერ-დ-ი-ს, არის — წერდა ხოლმე, ამ რიგისაა: და-უ-წერ-ი-ე-ს → და-უ-წერ-ი-ა, ი-მალ-ებ-ი-ს → ი-მალ-ებ-ა.

გ) პარალელური ფორმები ფუნქციონირებენ ერთდროულად, ოღონდ სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივში: მალ-ავ-დ-ა, მელ-ევ-დ-ა და მალ-ვ-იდ-ა, წერ-დ-ი-ს და წერდა ხოლმე.

ზოგიერთი ფორმა შესაძლოა სხვადასხვა ჯგუფში მოხვდეს. მაგალითად, თუ თანამედროვე სალიტერატურო ენის პოზიციიდან ამოვალთ, წერ-დ-ი-ს ფორმა, განხილვის მიზანდასახულების შესაბამისად, ორგვარად განიმარტება:

ა) ენის ისტორიის თვალსაზრისით, ეს არის ძველი ქართულის კუთვნილი ფორმა, არქაიზმი თანამედროვე ქართულისათვის;

ბ) ამჟამინდელი ვითარების მიხედვით, იგივე ფორმა უკვე დიალექტიზშია, დამოწმებული ხეესურულში, თუ შურში, ფშაურში...

რა თქმა უნდა, დიალექტოლოგიას აინტერესებს ის ფორმები, რომლებიც ფუნქციონირებენ ერთდროულად, ოღონდ სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივში.

ენაში, დიალექტში არ არსებობს ისეთი რამ, რაც თვით ენის შინაგანი შესაძლებლობით არ არის შეპირობებული („ნებადართული“). ის, რომ, ვთქვათ, განგრძობითი ნამყო უსრულის გამოსახატავად ქართულში სამი ფორმობრივი ნაირსახეობა იპოვება (მალ-ავ-დ-ა, მალ-ევ-დ-ა და მალ-ვ-იდ-ა), განისაზღვრება ქართული ენის ბუნებით, ფორმათწარმოების შინაგანი კანონზომიერებით. სამივე ხსენებული ფორმა არის ერთი ინვარიანტის ნაირსახეობა, ამ ნაირსახეობათა ფუნქციონირება სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივში განაპირობებს სამი სხვადასხვა დიალექტის არსებობას.

შესაძლებლობა ენის ფაქტია, მისი მუდმივი (პერმანენტული) თვისება.

ამ შესაძლებლობის გამოვლენა (გამოხატვა) ზდება მეტყველებაში, ჩვენს შემთხვევაში — დიალექტურ მეტყველებაში.

1. 6. ერთგვაროვანი მოვლენების ნაირგვარი შეპირობებულობა დიალექტებში. სხვადასხვა დიალექტში ხშირად გვხვდება იდენტური ფორმები, მაგრამ მათი პოვნირება ყოველთვის არ არის ერთი და იმავე მიზეზის შედეგი. ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ შა- და მა- ზმნისწინები ქართული ენის დიალექტებში. ეს ზმნისწინები გვხვდება როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს, ასევე დასავლეთ საქართველოს დიალექტებში (დასავლეთ საქართველოში — უპირატესად ზემოიმერულში). შედეგი ერთი და იგივეა,

მაგრამ მათი გამოყენების პრინციპი დიალექტების მიხედვით არსებითი სხვაობით ხასიათდება.

აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებში (ხევსურულში, ფშაურ-ში, ქართლურში, კახურში...) მა- გამოიყენება ა-, ი-, უ-, ე-, მ- პრეფიქსების წინ: მა-ა-ყრ-ი-ან, მა-ი-ტან-ს, მა-უ-არ-ა, მა-ე-კლ-ავ-ს, მა-მ-კლ-ავ-ს (გ. ცოცანიძე). სხვა შემთხვევებში, ჩვეულებრივ, გვხვდება მო- ან მე- (ასიმილაციით ე- პრეფიქსის წინ: მე-ე-წონ-ა ← მო-ე-წონ-ა). განაწილების სხვადასხვაობა ზოგჯერ პირების მიხედვითაც იჩენს თავს:

I პირი	მო-ი-წერ-ე	მა-მ-წერ-ა
II პირი	მა-ი-წერ-ე	მო-გ-წერ-ა
III პირი	მა-ი-წერ-ა	მა-ე-წერ-ა.

ზემოიშვებულში კი მა- მხოლოდ პირველი ობიექტური მ- ნიშნის წინაა დადასტურებული: მა-მ-ე-ც-ი, მა-მ-ი-ვიდ-ა, მა-მ-კიდ-ა (ქ. ძოწენიძე, კ. კუბლაშვილი).

აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებში შა- ძირითადი ვარიანტია (გ. ცოცანიძე, ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი). ზემოიშვებულში იგივე ზმნისწინი, როგორც წესი, გამოყენებულია რთულ (შედგენილ) ზმნისწინში: შამო-უ-რბინ-ა, შამო-ხეთ-ა, შამო-ა-ქცი-ა (ქ. ძოწენიძე). ანალოგიური ვითარებაა გურულშიც: შამე-ი-ტან-ა ← შემო-ი-ტან-ა. ა- პრეფიქსის წინ შა- დასტურდება აქარულში: შა-ა-შინ-ა, შა-ა-ბრუნ-ა (კ. კუბლაშვილი); აქვე დასტურდება შამო-: შამო-კრ-ეს (შ. ნიუარაძე).

როგორც ვხედავთ, ერთი და იმავე მა-, შა- ფორმანტების პოვნის რება აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს დიალექტებში არ არის საკმარისი პირობა მათი ტიპობრივი გათანაბრებისათვის. ამ ფორმანტების (ზმნისწინების) ქმედება (მოქცევა) და განაწილება ნაირგვარია დიალექტური რეგიონების მიხედვით, რაც ნათლად წარმოაჩენს მათ განსხვავებულ შეპირობებულობას: ანუ: მსგავსი სტატუსი ყოველთვის არ გულისხმობს იდენტურ მიზეზს. ენობრივი ელემენტისათვის კი არსებითი სწორედ მისი ქმედება და თვისებაა, სწორედ ეს პრინციპები ედება საფუძვლად მის ანალიზსა და კლასიფიკაციას.

1. 7. ე ნ ი ს ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი და დ ი ა ლ ე ქ ტ უ რ ი ნ ა ი რ ს ა ხ ე ო ბ ე ბ ი ს უ რ თ ი ე რ თ მ ი მ ა რ თ ე ბ ი ს ა თ ვ ი ს. როგორც უკვე ითქვა, ენა იცვლება დროსა და სივრცეში. ცვლილების დროითი (ისტორიული) და სივრცითი (დიალექტური) კანონზომიერებანი ზოგჯერ თანხვდება ერთმანეთს, ხშირად სხვაობს კიდევაც.

ფონეტიკური ცვლილების თვალსაზრისით საერთო ქართული მოვლენაა: აღ-ი-ღ-ო → ა-ი-ღ-ო → ე-ი-ღ-ო → ი-ი-ღ-ო → ი-ღ-ი. ამათგან

ე-ი-ღ-ო წარმოდგენილია დასავლეთ საქართველოს დიალექტების უმეტესობაში, ი-ი-ღ-ო ქვემოიმერულის ერთ-ერთ თქმაში არის დადასტურებული, ხოლო ნ-ღ-ო (ამ სახით: ნც-ღ-ჟ) თუშურშია გავრცელებული.

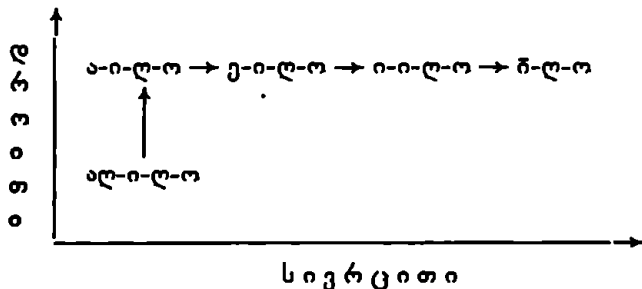
ყველა ეს ფორმა ერთი ამოსავალი ინვარიანტის ნაირსახეობას წარმოადგენს.

იმავედროულად შეუძლებელია ამ ნაირსახეობათა განხილვა ერთ დონეზე:

ა) ალ-ი-ღ-ო → ა-ი-ღ-ო ქრონოლოგიურად (დროის თვალსაზრისით) არის განსხვავებული; ანუ: ქრონოლოგიური (ისტორიული) ნაირსახეობანია ერთურობის მიმართ;

ბ) ა-ი-ღ-ო → ე-ი-ღ-ო → ი-ი-ღ-ო → ნ-ღ-ო (ნც-ღ-ჟ) სივრცული (ტერიტორიული) განაწილების მიხედვითაა განსხვავებული.

მაშასადამე, პირველ შემთხვევაში ქართული ენის განვითარების ორი საფეხურია დაპირისპირებული, მეორე შემთხვევაში — განვითარების ერთსა და იმავე საფეხურზე სივრცული (ტერიტორიული) განაწილების მიხედვით გვაქვს დაპირისპირება; ანუ: მოგვეპოვება ორი სხვადასხვა პარამეტრი:

აღინიშნა, რომ ცვლილების ისტორიული და დიალექტური კანონზომიერებანი ზოგჯერ შესაძლოა თანხვედეს ერთმანეთს. დავასახელებთ ამის ერთ ნიმუშს.

ცნობილია: ძველ ქართულში მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა არ აღინიშნებოდა ზმნაში. ახალ ქართულში ვითარება შეიცვალა: აღნიშვნა, ჩვეულებრივ, ხდება. ამრიგად, გვაქვს:

ძველი ქართული: მათ ა-ქუ-ს

ახალი ქართული: მათ ა-ქვ-თ.

დაპირისპირება ქრონოლოგიურია.

იგივე დაპირისპირება სივრცული თვალსაზრისითაც იჩენს თავს: ბევსურულში, თუ შურში... მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა, როგორც წესი, ზმნაში არ აღინიშნება:

ბევსურული, თუ შური: მათ ა-ქვ-ი-ს
ქართლური, კახური: მათ ა-ქვ-თ.

ერთმანეთს დაემთხვა ისტორიული და დიალექტური პრინციპები. იმავედროულად მიცემითბრუნვიანი სახელის მრავლობითობის აღნიშვნა ზმნაში სხვადასხვა საშუალებით ხდება: მათ ა-ქვ-თ (ქართლური, კახური...) || ა-ქვ-ენ (გურული, ქვემოიმერული...) || ა-ქვ-ს-ყენ (ფერეიდნული, გარეკახური, ქვემოიმერულის ვანური ქცევა, რაჭული...). ეს ნაირსახეობანი, რა თქმა უნდა, წმინდა დიალექტურია.

ასე რომ; ქრონოლოგიური და სივრცული ნაირსახეობანი საკმაოდ რთულ ურთიერთმიმართებებს ქმნიან.

გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როცა ქრონოლოგიური და სივრცული ნაირსახეობანი ფორმობრივ ერთმანეთს ემთხვევა სემანტიკურად კი განსხვავებული არიან. ამის ნიმუშად ზემოთ დასახვლებული იყო საზოგადო და საკუთარ სახელთა დაპირისპირების პრინციპი ძველ ქართულსა და მესხურში.

1.8. ისტორიული დიალექტოლოგია. როგორც ზემოთ წარმოდგენილი ანალიზით წარმოჩნდა, დიალექტური ნაირსახეობანი ზოგჯერ ისტორიულადაა შეპირობებული. ამიტომაც ენის ისტორია და დიალექტოლოგია მჭიდროდ დაკავშირებული დისციპლინებია. იმავედროულად დიალექტური ნაირსახეობების საკითხი ენის განვითარების სხვადასხვა საფეხურის მიმართაც დაისმის. დიალექტური დიფერენცირება ახასიათებდა V... XII... XVIII, XIX საუკუნეების ქართულს. ამ დიფერენციაციის წარმოჩენა და შესწავლა ისტორიული დიალექტოლოგიის მიზანს შეადგენს.

დიალექტიზმების გამოვლენა ძველი ქართული ენის ტექსტებში მრავალი თვალსაზრისითაა საყურადღებო. მათგან უმთავრესია:

ა) ძველი ქართული სალიტერატურო ენისა და ისტორიული დიალექტების ურთიერთმიმართება;

ბ) სალიტერატურო ენაში დიალექტიზმების ინტენსიური შემოსვლის პერიოდის დადგენა;

გ) სალიტერატურო ენაში დიალექტიზმების შემოსვლის მიზეზები;

დ) გარკვევა იმისა, თუ რომელი დიალექტი ჰქონდა საფუძვლად ძველ ქართულ სალიტერატურო ენას და ხდებოდა თუ არა სალიტერატურო ენის საფუძვლად გამოყენებული დიალექტის შეცვლა სხვა დია-

ლექტით; ანუ: დასადგენია, თუ რომელი დიალექტები ედებოდა საფუძვლად სალიტერატურო ენას მისი განვითარების სხვადასხვა პერიოდში; ე) რა ხასიათის (ქანრის) თხზულებებში იჩენს თავს ქარბად დიალექტიზმები და რაა ამის მიზეზი...

ის, რომ ქართულ ენას განვითარების ყველა საფეხურზე დიალექტური დიფერენციაცია ახასიათებდა, ქართული ენის ძეგლებში ამის თაობაზე პირდაპირი მინიშნებებია. მოვიტანთ ორიოდ ნიმუშს, გამოვლენილს ზ. სარჯველადის მიერ. XI და XII საუკუნეების ქართველი მწიგნობრები ზედმიწევნით განასხვავებენ სალიტერატურო და დიალექტურ ფორმებს, საესებით გააზრებულად ცდილობენ დაიცვან სალიტერატურო ენის სიწმინდე. ამითაა შეპირობებული ის კომენტარები, რომლებიც ამა თუ იმ სიტყვის გამოყენებას ეხება. მაგალითად, იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ თარგმანში ლექს-ი სიტყვას ეფრემ მცირე ასეთ განმარტებას ურთავს: „შეისწავე, ვითარმედ ლექსი ღრმასა სიტყუასა ჰქვან წიგნურსა, რომელსა სოფლურად (ანუ: დიალექტურად) ნაცვალი სხუაა აქუნდეს“. „ასკეტიკონის“ თარგმანს ეფრემ მცირე შენიშვნას ურთავს: „შეისწავე, რამეთუ სახელსა ამას მდგარსა ორი სახე აქუს: წიგნურად (ანუ: სალიტერატურო ენაზე) მცონარესა უკმობს მდგარსა, ხოლო სოფლურად (ანუ: დიალექტურად) მზაკუარსა ჰქვან მდგარი თვთ ქართულსა ენასა ზედა“. შეიძლება დავასახელოთ კიდევ ერთი ფრიად საყურადღებო კომენტარი ეფრემ მცირისა: „გარნა უწყითმცა, თუ რომელთა წიგნთაა ეგების კაზმვაა, ანუ რომელთაა ულონოა არს, რამეთუ იპოოს თუ „ცხორებაა“ ანუ „წამებაა“ ანუ რაბცა-რაბ ჰამბავი, გინა მოთხრობაა სოფლურითა და უშუერითა სიტყვთა აღწერილი, მას სიტყვთ განაშუენებენ, გარდაჰკაზმვენ და მეტაფრას უწოდენ, რომელ არს გარდაკაზმული“. აქ ვლინდება, საერთოდ, იმ (და მოგვიანო) პერიოდისათვის დამახასიათებელი დამოკიდებულება დიალექტური მეტყველებისადმი: დიალექტი მდაბიოთა დამახინჯებულ ენად მიიჩნეოდა.

გვაქვს მინიშნება კონკრეტულ დიალექტზეც: „ანდრია სალოსის ცხორების“ გადამწერი შენიშნავს: „ღმერთმან უწყის, რაბცა ჩემისა უმეცრებისგან ეგებოდა, კარგად ქმნასა და სიმართლესა დია მოვიტირვე. მაგრა დედაა ოდიშს დაწერილი იყო და სიტყუასა სცვალებდა“. ეფრემ მცირე მის მიერ ქართულად გადმოღებულ სამოციქულოს ასეთ კომენტარს ურთავს: „შეისწავე, რამეთუ ამას სუნოლოროსსა, რომელ არს თანამოსარჩლე, მესხთა მიერ ვარქირი ჰქვან, მიზნებით მოყვანებულსა მოსარჩლესა“. ბასილი საბთური მის მიერ გადამწერილ კრებულზე დართულ ანდერძში აღნიშნავს: „დედასა შინა „მუნქუესეგ“ დიად ეწერა და მისად ნაცვლად „მეყსეულად“ დამიწერია და „ამარზა-

კისა“ ნაცვლად „მყის“. და ამისთვის მესხთაცა შემინდევით. ენასა ქართველთასა ესე უკეთუ მოეგუარების“. ანუ: გადამწერი „მუნქუესვე“ და „ამარზაკ“ ფორმებს მესხიზმებად თელის და მათ სხვა შესატყვისით ცვლის. არსენ იყალთოელის მიერ თარგმნილი დოგმატიკონის ერთ-ერთ ხელნაწერში ასეთი შენიშვნაა: „ლექსი კახური თვს-ეყვის კბილთა: იკრეკ წინათა, ილრკენ შუათა და იკრკენ უკუანათა“, ე. ი. ვანმარტებულთა იმჟამინდელ კახურ დიალექტში პოვნიერი იკრეკ, ილრკენ და იკრკენ ზმნების მნიშვნელობები.

ამ მასალიდან ნათლად ჩანს, რომ ძველ ქართველ მწერლებსა და საზოგადო მოღვაწეებს საესებით გააზრებული ჰქონდათ დიალექტური ნაირსახეობების არსებობა ქართულში. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ვახუშტი ბატონიშვილის მინიშნებები საქართველოს ცალკეულ მხარეთა მეტყველების ზოგ თავისებურებაზე. ქართველობის ვანმსაზღვრელი ძირითადი ნიშანი (სარწმუნოებასთან ერთად) ვახუშტი ბატონიშვილისათვის ენაა: „კაცნი და ქალნი... ენითა და სარწმუნოებითა ქართლისათა“ — აღნიშნავს იგი ჰერეთის, კახეთისა და კუხეთის აღწერისას. ან: „სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართულითა“ — წერს თუშეთის აღწერისას. მასვე შენიშნული აქვს ქართული მეტყველების ზოგი ნაირსახეობა, რომელიც საქართველოს ამა თუ იმ კუთხისთვის იყო დამახასიათებელი. სამცხე-საათაბაგოს შესახებ შენიშნული აქვს: „კაცნი და ქალნი არიან მგზავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი“. იმერლებს ასე ახასიათებს: „სარწმუნოებითა და ენით არიან ქართველთა თანა აღმსარებელნი, არამედ უცკეტესად მოუბარნი“. გურიის აღწერისას ნათქვამი აქვს: „კაცნი და ქალნი... ენატკბილმოუბარნი, უმეტეს წიგნის სიტყვით (მესხთაებრ), არამედ ქართლისავე ენისანი და არა სხვსა“. აქ ყურადღებას იქცევს ორი რამ, შენიშნული ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ: ჭერ ერთი, გურულის სიახლოვე წიგნის ენასთან (ანუ: ძველ ქართულთან); მეორეც, გურულისავე კავშირი მესხურთან, რომელიც ასევე ინარჩუნებდა „წიგნის ენის“ იერს.

ღირსსაცნობია სამეგრელოს, ჭანეთისა და სვანეთის აღწერის ის მონაკვეთები, სადაც ვახუშტი ბატონიშვილი ადგილობრივი მოსახლეობის ენას ეხება.

ოდიში (სამეგრელო): „ენით არიან — დიდნი და წარჩინებულნი — ქართულის ენითა, არამედ აქუსთ თვისიცა ენა, გარნა წამქდარი ქართულივე, ვითარცა: ღმერთი — ღორონთი, ჩემი — ჩქიმი“.

ჭანეთი: „სარწმუნოებითა აწ სრულიად მოჰმადიანნი, გარნა მცირედნი ვინმე მოიპოვებიან ქრისტიანნი, არამედ იციან კუალად ქართული ენა ვიეთთამე“.

სვანეთი: „ენა თვისი აქუსთ საკუთარი, გარნა უწყიან ქართული-ცა“. შდრ. აფხაზეთის აღწერისას ნახსენები: „ენა საკუთარი თვისი აქუსთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“:

ყურადღებას იქცევს ხაზგასმით აღნიშვნა მეგრულის მიმართებისა ქართულთან. დამოკიდებულება ამ ფაქტისადმი იმდროინდელი ვითარებითაა შეპირობებული.

არსებითი ღირებულებისაა ასეთი დანასაკვიც: „რაოდენნი ქუეყანანი ანუ ადგილნი დავსწერენით — მათა, ბართა ანუ კავკასთა შინანი — საქართველოსანი, გარნა თუ აქუთ ზოგთა ენა სხუა, თვისნი საკუთარნი, არამედ წიგნი არცა ერთსა რომელსავე აქუს, თვნიერ ქართულის წიგნისა საკუთრად“.

ეს ფაქტი ნათლად წარმოაჩენს ქართულ კილოებზე მწიგნობრობის მეტ-ნაკლებ ზეგავლენას. იმავდროულად იგი გარკვეულად შემაკავებელი ძალაც იყო, რომელიც იცავდა დიალექტს მეტისმეტი გათავისებისაგან.

ვახუშტი ბატონიშვილი ზედმიწევნითი სიზუსტით გადმოგვცემს სხვა ხალხთან ქართველების ისტორიული კონტაქტების შესახებ ცნობებსაც. ოსეთის აღწერისას იგი ამბობს: „ენა აქუთ ძუელი, დუალური. და აწ უბნობენ ოსურსა საკუთრად, ვინაფთგან ჩერქესთა ენა სხუა არს. ვიეთთა მოთავეთა და ქართლსა და რაჭას მსლველთა უწყიან ქართულნი, ხოლო ჩერქეზსა შინა მსლველთა უწყიან ჩერქეზული და თათრული ჭალათასი“. ვახუშტის დაზუსტებული აქვს ის გზებიც, რომელთა საშუალებით შესაძლებელი ხდებოდა ასეთი კონტაქტები: ოსეთიდან, აღნიშნავს იგი, „გარდავაღს გზა რაჭას, ლეზს და ლუხუნ-ზედ“.

დიალექტიზმები სამწერლობო ენის ფორმათაგან მკაცრად გამიჯნულია სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონშიც. ნიმუშად — რამდენიმე მაგალითი: „მარტკლი — ლათინთა ენაა, მოწამეს უწოდენ, ხოლო მე სხნი ყრმას(ა) უწოდენ“; „სვლა — გლეხურია, სღვა უნდა“; „ტაბუხი — მუკლის-თავი გლეხურად“; „ჟარე — იარე მესხურად“...

ჭერ კიდევ 1920 წელს ა. შანიძე წერდა: „ძველი სალიტერატურო ენა, რომელიც შორიდან და ზერელე გადათვალეირებით ერთ მთლიან მონოლითად გვეჩვენება, ახლოს რომ დავაკვირდით და გულდასმით გადავსინჯეთ, ერთგვარი მასალისაგან ნაშენები არ აღმოჩნდა. მასში, სხვათა შორის, გვარიანი ადგილი სჭერია ანომალიებს, რომელთაგანაც ზოგი განვითარებულია თვით იმ კილოს ნიადაგზე, რომელიც საფუძვლად უძევს ძველ სამწერლო ენას, მაგრამ ზოგი სხვა კილოებისაგან შემოტანილი ჩანს“. ე. წ. ხანმეტი და ჰამეტი ფორმები, ა. შანიძის

აზრით, ერთმანეთის მიმართ დიალექტური ფორმებია: „განსხვავება ხანმეტ და ჰამმეტ ტექსტთა შორის იმდენად ქრონოლოგიური კი არ არის, რამდენადაც დიალექტური, ე. ი. ისინი იმდენად სხვადასხვა ეპოქას კი არ ეკუთვნიან, რამდენადაც სხვადასხვა კილოს...“

გ. როგავას ვარაუდით, მეორე სუბიექტურ და მესამე ობიექტურ პირის ნიშნად ქართულ ზმნებს უნდა ჰქონოდათ ლარინგალურ-ფარინგალური ჰ- სპირანტი, რომელსაც ზოგი ლიტერატურული სკოლა გამოხატავდა ჰ-თი, ზოგი — ხ-თი, რაც, თავის მხრივ, შესაძლოა შეპირობებული ყოფილიყო ლარინგალურ-ფარინგალური ჰ- სპირანტის დიალექტური ნაირსახეობით.

ხ- და ჰ- პრეფიქსების სხვადასხვა დიალექტური წრიდან წარმოშობის შესახებ გამოთქმულ ვარაუდს იზიარებდა ე. თაყაიშვილიც.

გ. ახვლედიანი სპეციალურად შეეხო სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში დასახელებულ „ჟვარები“, „ჟვარე“ ფორმებს (ნიშნავს: „ვიარები“, „იარე“) და მიიჩნია, რომ ქართული ენის ერთ-ერთ ისტორიულ დიალექტს ახასიათებდა ი → ა → ე ხმოვნის წინ ერთი მარცვლის ფარგლებში.

ისტორიული დიალექტების საკითხს დაუკავშირა არნ. ჩიქობავამ მახვილის პრობლემა ძველ ქართულში. დიალექტების მიხედვით სხვაობდა ინტენსიური, დინამიკური და მუსიკალური მახვილი; გარდა ამისა, ზოგ დიალექტში სიტყვას მახვილი თავ-მარცვალზე მოუდიოდა (თაფ-ლ-), ზოგ დიალექტში — ბოლო მარცვალზე (ძმამ), რაც შესაბამისად იწვევდა მომდევნო (*თაფ-ალ- → თაფ-ლ-) ან წინამავალი (*ძამ-ან- → ძმ-ა) ხმოვნის რედუქციას.

ვაშლ-ევ-ი, ძეგლ-ევ-ი, ბოსლ-ევ-ი ფორმებში პოენიერი -ევ ა. შანიძემ მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებლად მიიჩნია და წამოაყენა, დებულება, რომლის თანახმადაც, ისტორიულად არსებობდა ისეთი კილო, რომელიც გავრცელებული იყო არაგვის ხეობიდან რიონის შუაწელამდე და მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებლად -ევ ფორმანტს იყენებდა.

ძველი ქართული ენის წერილობით ძეგლებში მრავლად იჩენს თავს იმ რიგის მოვლენები, რომლებიც დღესაც იპოვება ქართული ენის დიალექტებში (შ. ძიძიგური, ი. იმნაიშვილი, ა. მარტიროსოვი, ი. ქავთარაძე, ზ. სარჯველაძე). ნიმუშად ზოგიერთ მათგანს დავასახელებთ.

ფონეტიკური პროცესებიდან შეიძლება აღინიშნოს: ა) ასიმილაცია: დასჯერდების → დაშჯერდების, მოგცემ → მოქცემ, ლალად-ყო → ლალატ-ყო, აწლა → აწყა... ბ) დისიმილაცია: სახლეული → სახლეური, დაკრძალული → დაკრძალური, შამფური → შანფური... გ) მეტათეზი-

სი: სიღრმე → სირღმე, დადგრომა → დადრგომა, ძმრისა → ძრმისა, გორგასალი → გოლგასარი, კმწირობ → *მქწირობ → მსწირობ... დ) ბგერათა დაკარგვა: ძრწის → ძწის, უფსკრული → უფსკული, უსწრობდა → უსრობდა, თაფლსა → თაფსა, ჩანს → ჩას... ე) ბგერათა განეითარება: სიტკბოება → სიტკბოებება, ქვშაჲ → მქვშაჲ, შხამიანი → მშხამიანი, ბკობაჲ → ბრკობაჲ, საფუძველი → საფურძველი, წარიწყმოდოს → წარიწყმინდოს, დრტყნვად → დურტყნვად... ვ) ბგერათა შერწყმა: ხაქუაჲ → ხაქოა, შეასუა → შეასო... ერთ სახე → ერცახე...

მორფოლოგიიდან ყურადღებას იქცევს: ა) -თვს და -მღე || -მდის თანდებულების ნაცვლად -თვნ და -მდენ || -მდინ ფორმების პოენიერება: მისთვნ, აქამდენ, აქამომდინ... ბ) XII საუკუნიდან თავს იჩენს -ყე მორფემა, რომელიც გამოხატავს როგორც ირიბი, ასევე პირდაპირი (უშუალო) ობიექტის მრავლობითობას: ვნებავსყე (თქუენ), ნუ იტვრთავთყე ბალანტებსა (ზ. სარჯველაძე)... გ) X—XI საუკუნეებიდან ნამყო უსრულის მესამე პირის ფორმებში -ავ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნები -ევ-დ დაბოლოებას იკეთებს, ნაცვლად ნორმით სავარაუდო -ვ-იდ დაბოლოებისა: ი-ლოც-ვ-იდა → ი-ლოც-ევ-და, ა-სხ-მ-იდა → ა-სხ-ემ-და... დ) ჯერ კიდევ ხანმეტ მრავალთავში -ი-ს დაბოლოებიანი სტატიკური ზმნები -ი-ან დაბოლოებაზე გადადიან (რაც დღესაც დიალექტური მოვლენაა): ხ-რცხუენ-ი-ს → ხ-რცხუენ-ი-ან, სურ-ი-ს → სურ-ი-ან (ზ. სარჯველაძე)... ე) საცნაურია ზმნისართების დიალექტური ფორმების გამოყენება: იგერ, აქან და მისთ.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სინტაქსური თავისებურება ისაა, რომ ძველ ქართულშივე აქა-იქ იპოვება მოთხრობითბრუნვიანი სუბიექტი გარდაუვალ ზმნასთან: ღმერთმან შეეწიენ, მღღელმან მოდრკეს, გამოვიდეს სოდომელთ მეფემან და ადამელთ მეფემან და სებოითელთ მეფემან, ბარაკ, სეგორელთ მეფემან, განეწყყნეს და განეშხადნეს ბრძოლად მათ მეფეთა კევსა მას ალაოცათსა; მამამან იოვანე მოკლემან სიტყვისაებრ მისისა ევედრა ღმერთსა... (ზ. სარჯველაძე). ეს მოვლენა დღესდღეისობით ფართოდაა გავრცელებული როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ დიალექტში.

2. 1. დიალექტთა წარმოქმნის საფუძველი და მიზეზები. ნებისმიერი დიალექტის წარმოქმნის საფუძველი ისტორიულია. წარმოქმნის მიზეზი კი სხვადასხვა შეიძლება იყოს; ძირითადად — სამია: ა) საკუთრივ ენობრივი ფაქტორი — ენის შინაგანი პოტენციის ნაირგვარი გამოვლინება მისი გავრცელების ტერიტორიაზე; ბ) ეთნიკური ფაქტორი; გ) ისტორიულ-პოლიტიკური ფაქტორი.

რა თქმა უნდა, ყველა ეს ფაქტორი შედეგად ენობრივ ცვლილებას გულისხმობს, მაგრამ ერთ შემთხვევაში იგი ენის შინაგანი იმპულსითაა შეპირობებული, სხვა შემთხვევებში — გარეენობრივი (არაენობრივი) მოვლენებით. „წმინდა სახით“, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ეს ფაქტორები იშვიათად ან სრულიად არ გვხვდება; ჩვეულებრივ, ერთობლივ (კომპლექსურად) მოქმედებენ. თუ ცალ-ცალკე ვახასიათებთ, მხოლოდ იმიტომ, რომ უკეთ წარმოჩნდეს თითოეული მათგანის რაობა და როლი დიალექტურ ნაირსახეობათა წარმოქმნაში.

ა) ყოველი ცოცხალი ენა იცვლება. შეუძლებელია, რომ ენა ფუნქციონირებდეს და მასთან ერთად არ იცვლებოდეს დროთა მანძილზე. ეს ცვლილება ენის ტერიტორიული გავრცელების სხვადასხვა რეგიონში სხვადასხვა ინტენსივობითა და ნაირსახეობით ხდება. ცვლილების, განვითარების იმპულსი იმთავითვე არის ენაში მოცემული, ამ იმპულსის ამოძრავება და გამოვლინება დროთა განმავლობაში ხდება. ამ დროს პიროვნულ ფაქტორს ერთ-ერთი არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება. იგულისხმება, რომ ენობრივი შემოქმედების ალლო და უნარი სხვადასხვა პიროვნებას განსხვავებული აქვს. ამ ალლოსა და უნარის მეტნაკლებობა განსაზღვრავს ერთ შემთხვევაში ახალ გამომსახველობითი საშუალებების (ინოვაციების) ინტუიციურ მიგნებას, ხოლო მეორე შემთხვევაში ენობრივი სტანდარტების, უძრავი ტრაფარეტების მომრავლებას. სწორედ ინოვაციები უქმნიან საფუძველს ენის განვითარებას. ენის „განედლების“ აუცილებლობა ამ ენაზე მოლაპარაკე სხვადასხვა თაობაში ხელშესახებად იჩენს თავს. მაგრამ (ისევ ზემოთ დასმულ საკითხს ვუბრუნდებით) ეს აუცილებლობა ერთი ენის გავრცელების ტერიტორიაზე სხვადასხვა ინტენსივობით ხორციელდება, რაც ხდება საფუძველი სხვადასხვა რეგიონში ენის არაერთდროული და

არათანაბარი ცვლილებისა. ამას კი უშუალოდ მივყავართ ტერიტორიული ნაირსახეობების (ანუ: დიალექტების) ჩამოყალიბებისაკენ.

ანალოგიური ან მსგავსი პროცესი ივარაუდება სხვადასხვა სოციალურ ფენაში, პროფესიულ თუ ასაკობრივ ჯგუფში.

ასე რომ, ენაში ცვლილების იმთავითვე მოცემული იმპულსი ყველაზე ხელშესახებ გამოხატულებას პოულობს ტერიტორიულ, ეთნიკურ, სოციალურ თუ პროფესიულ ჯგუფებში წარმოქმნილი მეტყველებრივი ნაირსახეობების სახით, თუმცა საფუძველს იღებს იდიოლექტში (ცალკეულ პიროვნებათა მეტყველებაში). ამ მხრივ ანალოგია დაიძებნება ხალხურ შემოქმედებასთან. რომელიმე ლექსი ან ზღაპარი, რა თქმა უნდა, თავდაპირველად ერთი პიროვნების გამოთქმულია, მაგრამ შემდეგ ხალხში ვრცელდება და უკვე ეკუთვნის ყველას (კონკრეტულად კი — არავის), საერთოა, გამომხატველია გარკვეული კუთხის მაცხოვრებელთა სულისკვეთებისა.

„ენა არის არა მოქმედების პროდუქტი, არამედ მოქმედება“ — ესაა ე. ჰუმბოლდტის ენათმეცნიერული კონცეფციის ერთ-ერთი ძირითადი, ამოსავალი დებულება. ფ. დე სოსიურმა დააზუსტა: ნებისმიერ მომენტში ენა არის მოქმედი სისტემა და წარსულის პროდუქტიც. დაზუსტება არსებითი ღირებულებისაა. ესე იგი, ენა გვეძლევა როგორც ისეთი შედეგი, რომელშიც იმთავითვე არის მოცემული შემდგომი შემოქმედებითი განვითარების პოტენცია.

ენა რომ შედეგის სახით არ გვეძლეოდეს, მაშინ ყოველი ინდივიდი იძულებული იქნებოდა შეექმნა ახალი ენა.

ენის გამოყენება შემოქმედებითი აქტი რომ არ იყოს, ენას გაქვავების (კვდომის) საშიშროება დაემუქრებოდა.

ენა, როგორც შედეგი, გვავარაუდებინებს მასში გარკვეული მულტიმივი მონაცემის არსებობას (არსებითად ესაა მორფოლოგიურ, სინტაქსურ და სემანტიკურ მიმართებათა წესები).

ენა, როგორც შემოქმედება, გულისხმობს ენაში ცვლილებათა და გარდაქმნათა გარკვეული კანონზომიერებების არსებობას.

ენის შემოქმედებითი არსი ბ. კროჩემ ასე ახსნა: ჩვენ არსებითად ვფლობთ არა ენას, არამედ ამა თუ იმ ენის შემოქმედებითი გამოყენების უნარს. ეს კი ნიშნავს, რომ ნებისმიერი ინდივიდის მეტყველებაში ხდება არა ენის უბრალო ფიქსაცია, არამედ ენის განვითარება: „ენა დაუსრულებელი შემოქმედებაა“.

ეს „დაუსრულებელი შემოქმედება“, განვითარების მულტიმივი პროცესი განაპირობებს ენის როგორც ქრონოლოგიური, ასევე სივრცული ნაირსახეობების პოვნეირებას. ენის სივრცული ნაირსახეობა კი, როგორც ითქვა, დიალექტია.

ბ) ეთნოსი ისტორიული კატეგორიაა. ეს ნიშნავს: ეთნოსი ისტორიულად ყალიბდება. ეთნოსი გულისხმობს ადამიანთა ურთიერთობის გარკვეულ ტიპს; კერძოდ, ენის, ტერიტორიის, ეკონომიკისა და ფსიქიკური (სულიერი) წყობის საერთოობას. იმავდროულად ეთნოსი გულისხმობს ყოფითი ტრადიციების საერთოობასაც.

ეთნოსის უმაღლესი სახეა ერი. ყველაზე მარტივი სახეობა კი თემური ერთიანობაა. მათ შორის ტომობრივი გაერთიანებაა. სწორედ ეს უკანასკნელია, ქართველ ერში ქართლურ, კახურ, ხევსურულ, თუშურ, იმერულ, გურულ, აჭარულ, მესხურ, ჯავახურ... ეთნოსად რომ გამოიყოფა.

ერის ერთ-ერთი ძირითადი განმსაზღვრელი ნიშანი, როგორც აღინიშნა, ენის საერთოობაა. ტომობრივ ეთნოსში კი ამ ენის ნაირსახეობანია წარმოდგენილი. რა თქმა უნდა, არსებითად ეს არის ერთი ენის ტერიტორიული ნაირსახეობანი. და თუკი ამ დროს ეთნოსის ცნება მაინც შემოგვაქვს, იმიტომ, რომ თვით საერთო ტერიტორიაზეც კი მეტ-ნაკლებად კომპაქტური ეთნიკური გაერთიანებებისათვის ნიშანდობლივია ტომობრივი თვითყოფადობის შენარჩუნების ტენდენცია. ეს ვლინდება როგორც ყოფით და ფსიქიკურ მოვლენებში, ასევე მეტყველებაში. ამის მაგალითები მრავლად იპოვება საქართველოში: ზემო-იმერული მეტყველება მესხეთში (უფრო ზუსტად — სამცხეში: ადიგენის რაიონში), რაჭული — ქართლში (ბოლნისის რაიონი), ფშაური და ხევსურული — კახეთში (წითელწყაროს რაიონი)...

ტერიტორიულად მომიჯნავე ტომებიც, ურთიერთზეგავლენის გარდა, ურთიერთგანზიდვის, განცალკევების (და ამით ტომობრივი თვითყოფადობის შენარჩუნების) ტენდენციასაც ამჟღავნებენ. ისტორიულად ფშავი და ხევსურეთი ერთ ტერიტორიას მოიცავდა, ზოგი ხევსურული სოფელი ფშავთან უფრო ახლოსაა, ვინემ სხვა ხევსურულ დასახლებასთან, მაგრამ თუ არ ხდება კილოთა შეუზღუდავი ურთიერთშერევა, ისევ და ისევ იმის გამო, რომ ეთნიკური იმუნიტეტი (შეუვალობა, შეუღწევადობა) მოქმედებს.

ასე რომ, ეთნოსს არსებითი როლი აკისრია როგორც დიალექტურ დანაწევრებაში, ასევე დიალექტური დამოუკიდებლობის შენარჩუნებაში.

გ) დიალექტების წარმოქმნას გარკვეულად ხელს უწყობს ისტორიულ-პოლიტიკური ფაქტორიც. ენის დანაწევრებას დიალექტებად ნაყოფიერ ნიადაგს უქმნიდა ფეოდალური პარტიკულარიზმი. ეს ეხება როგორც ეთნიკურ-ტერიტორიულ, ასევე სოციალურ და პროფესიულ დიალექტებს.

რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ არის ენობრივი დაცილება მესხურ-ჯავახური და ქართლური, ანდა ქართლური და კახური, გურული და აჭარული... დიალექტებისა. გარდა ეთნიკური ფაქტორისა, გადამწყვეტი მნიშვნელობა იქონია ისტორიულ-პოლიტიკურმა მოვლენებმაც.

ერთიანი საქართველოს ეს კუთხეები სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვა სახელმწიფოებრივ გაერთიანებებში შედიოდნენ, სხვადასხვა ენის მფლობელებთან ჰქონდათ ურთიერთობა. ამან, ბუნებრივია, მეტნაკლები ზეგავლენა იქონია ამ დიალექტთა ენობრივ იერზე.

ვიმეორებთ: ყველა ზემოდასახელებული ფაქტორი არასდროს არ არის წარმოდგენილი სავსებით დამოუკიდებელივ. დიალექტზე ზეგავლენაც და სხვა დიალექტებისაგან თვითგანრიდებაც ურთიერთთანამდევო პროცესებია.

სახელმწიფოებრივი და ეთნიკური პროცესებში ზოგჯერ ეწინააღმდეგებიან ერთმანეთს. კონკრეტულ ისტორიულ პირობებს, ეროვნულ სულისკვეთებას გააჩნია, ეს პროცესები გაწონასწორებული იქნებიან, თუ რომელიმე მათგანი გადასძალავს.

არსებითი კი ისაა, რომ ყველა მათგანი მეტ-ნაკლებად მონაწილეობს დიალექტურ დიფერენციაციაში.

ამ მოვლენათა თანამდევია ეკონომიკური და კულტურული პროცესებიც. გზების სიახლოვე, კულტურის ცენტრებისაკენ მიდრეკილება, სამეურნეო და სავაჭრო ურთიერთობანი გარკვეულ ანაბეჭდს ტოვებენ დიალექტურ მეტყველებაზე. ძირითადად ეს ფაქტორები ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიაზე მოქმედებენ. მეცხოველეობის რეგიონის მეტყველება, ბუნებრივია, ამ დარგის ამსახველი ლექსიკით იქნება განსაკუთრებით მდიდარი, ვაზის გავრცელების რეგიონი — მევენახეობის ამსახველი ტერმინოლოგიით... ცენტრალურ გზებთან სიახლოვე, რაც: საშუალებას ქმნის სხვა ენის მქონელებთან ხშირი შეხვედრისა, ნაწესხობათა მოჭარბებას იწვევს და ა. შ.

2. 2. დ ი ა ლ ე ქ ტ თ ა გ ა მ ო ყ ო ფ ი ს პ რ ი ნ ც ი პ ე ბ ი. დიალექტთა წარმოქმნის მიზეზები განმსაზღვრელია დიალექტთა გამოყოფის პრინციპებისათვის. ამის შესაბამისად დიალექტთა გამოყოფას სამი ძირითადი პრინციპი ედება საფუძვლად: ა) საკუთრივ ენობრივი; ბ) ეთნიკური; გ) სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური.

დიალექტოლოგია ენათმეცნიერების დარგია და, ბუნებრივია, ყველა კლასიფიკაცია, ყველა განსაზღვრა დიალექტოლოგიური ცნებებისა ენობრივ მონაცემებს უნდა ემყარებოდეს. არსებითად სწორედ ამ ნიშნითაა გამოყოფილი ქართულში ხევსურული, ფშაური, მოხეური, იმერული, გურული... დიალექტები. ეს ენობრივი ნიშანი ეთნიკურ ნიშან-

საც ემთხვევა ძირითადად: ხევსურული დიალექტი ხევსურებს შორის, ხევსურეთშია გავრცელებული; გურული — გურიაში...

დიალექტთა საკუთრივ ენობრივ კლასიფიკაცია შესაძლოა განსხვავებულ ნიშნებს ემყარებოდეს.

ერთ-ერთია ფონეტიკური პრინციპი. ქართველურ ენათაგან ფონეტიკური პრინციპითაა განდასებული სვანურის დიალექტები: სვანურის დიალექტებად დაჯგუფებას საფუძვლად უდევს სამი ფონეტიკური მოვლენა — რედუქცია, გრძელი ხმოვნები და უმლაუტი: ბალსჭემოურში წარმოდგენილია როგორც გრძელი ხმოვნები, ასევე უმლაუტი, ბალსჭემოურში არ არის გრძელი ხმოვნები, მაგრამ წარმოდგენილია უმლაუტი, ლაშხურს არა აქვს უმლაუტი, მაგრამ დამოწმებულია გრძელი ხმოვნები, ლენტეხურში გვაქვს უმლაუტი, მაგრამ არაა გრძელი ხმოვნები. ამით ლენტეხური ბალსჭემოურს უახლოვდება, მაგრამ იმიჯნება მისგან ხმოვანთა რედუქციის მოდუნების გამო — საკლასიფიკაციო ნიშნად დამატებით შემოტანილია. მესამე ფონეტიკური მოვლენა (ა. შანიძე). იმავდროულად შენიშნულია, რომ თუკი აქ ფონეტიკური პრინციპი გამოსადეგია დიალექტთა კლასიფიკაციის დროს, „თითოეული კილოს შიგნი კლასიფიკაციისათვის იგი არ არის საკმარისი, რადგანაც კილოკავებს ფონეტიკურთან ერთად გრამატიკულ-ლექსიკური სხვაობა ახასიათებთ“ (ვ. თოფურია).

დიალექტთა კლასიფიკაციას შეიძლება საფუძვლად დაედოს მორფოლოგიური პრინციპი. ეს ხდება მაშინ, როცა ფონეტიკა, სინტაქსი და ლექსიკა რაიმე არსებითს სხვაობას არ იძლევა და დიალექტური ნაირსახეობანი ძირითადად მორფოლოგიური ვარიანტებით არის წარმოდგენილი.

ანალოგიურად წყდება საკითხი მაშინაც, როცა დიალექტების განდასება სინტაქსური ან ლექსიკური ნიშნით ხდება.

„ქართულისათვის კი იმთავითვე ლინგვისტური პრინციპი იყო მომარჯვებული“ (ვ. თოფურია). ეს ნიშნავს: ქართული დიალექტების დაჯგუფებისას გათვალისწინებულია როგორც ფონეტიკური, ასევე გრამატიკული (მორფოლოგიურ-სინტაქსური) და ლექსიკური მოვლენები. ძირითადი, პრინციპული ნაირსახეობანი ქართული ენის დიალექტებს შორის მაინც ფონეტიკასა და მორფოლოგიაში შეინიშნება. სინტაქსური სახესხვაობანი ძირითადად მორფოლოგიურადაა შეპირობებული: ვთქვათ, რეალური სუბიექტის მრავლობითობის გამოხატვა -თ, -ენ ან -ყე მორფემებით (აქვ-თ || აქვ-ენ || აქვ-ს-ყე), მესამე ირიბობიექტური პირის აღნიშვნა -თ ან -ყე მორფემებით (მან მათ უთხრა-თ || || უთხრა-ყე), სახელობითბრუნვიანი ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნა-აღლნიშვნელობა (მან ბილიკ-ნი გაიარ-ნ-ა || გაიარ-ა), მსაზღვრელ-

საზღვრულის ბრუნების თავისებურებანი (დიდ-მა || დიდ-ი || დიდ კაცმა) და სხვანი.

რაც შეეხება ლექსიკას, მას, რა თქმა უნდა, არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება, მაგრამ იგი ძირითადად სოციალური ან პროფესიული ნიშნით განასხვავებს მეტყველებას.

ამრიგად, დიალექტთა განდასება საკუთრივ ენობრივ მონაცემებს უნდა ემყარებოდეს. ესაა პრინციპული და ფუნდამენტური მოთხოვნა დიალექტების შესწავლისას.

მაგრამ ხშირად ხდება ხოლმე, რომ დიალექტებად დაჯგუფების დროს აქტიურად ერევა არაენობრივი ფაქტორიც; უპირატესად აქ ეთნიკური და სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ფაქტორები იგულისხმება.

ისტორიული ვითარების გამო ერთი ეთნოსის ფარგლებში შესაძლოა განვითარდეს ორი (ან მეტი) დიალექტი; და, პირიქით, ორი ან მეტი ეთნოსისათვის ერთი დიალექტური მეტყველება აღმოჩნდეს გამართიანებელი.

ნიმუშად შეიძლება დავსახელოთ ქართლური ან იმერული მეტყველება.

თუკი ზემოიშვრული და ქვემოიშვრული ერთ დიალექტად ერთიანდება, ამას უპირატესად ეთნიკური ფაქტორი განაპირობებს, ვინემ საკუთრივ ენობრივი მოვლენები. წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით ქვემოიშვრული ზემოგურულთან ან ლეჩხუმურთან უფრო ახლოს დგას, ვიდრე ზემოიშვრულთან. ასე რომ, ეთნიკურმა ფაქტორმა გააერთიანა ის, რაც ენობრივად გარკვეულ სხვაობას, გვიმოწმებს (ზემოიშვრული და ქვემოიშვრული), და იმაედროულად დააშორა ენობრივად საკმაოდ ახლო მდგომი მეტყველებანი (ქვემოიშვრული და ლეჩხუმური, ქვემოიშვრული და ზემოგურული). რა თქმა უნდა, ენობრივი დაცილება არ გულისხმობს პრინციპული ხასიათის სხვაობებს და არც ენობრივი სიახლოვე ვარაუდობს, რომ ამ კილოებს ყველაფერი ანალოგიური მოეპოვება.

არსებითად ასევე დაისმის საკითხი ქართლურის ან თუნდაც კახურის მიმართ. ამ ორი დიალექტისათვის მაინც ეთნიკური ფაქტორი აღმოჩნდა განმსაზღვრელი, თორემ შიგაენობრივი დიფერენციაცია, ჩანს, უფრო მეტია, ვინემ ოდენ კილოკავური სხვაობა (ჩრდილო ქართლური და ბორჯომის ხეობის ქართლური, გარეკახური და ქიზიყური).

ყოველი ერის ისტორიიდან არის ცნობილი როგორც გარე-, ასევე შიგა-ადმინისტრაციული საზღვრების ცვალების ფაქტები. განსაკუთრებით ეს ითქმის საქართველოს მიმართ. საქართველოს ისტორიაში

იყო პერიოდები, როცა ადმინისტრაციული საზღვრები ორ-სამ ათეულ წელიწადში რამდენჯერმე იცვლებოდა. რა თქმა უნდა, ამგვარი წამ-დაწამ ცვლილება რაიმე არსებით ზეგავლენას ვერ იქონიებდა მეტყვე-ლებაზე. სულ სხვა შედეგები ჰქონდა ადმინისტრაციული საზღვრების ხანგრძლივ მდგრადობას. არის ცდა, განისაზღვროს ადმინისტრაციული საზღვრებისა და დიალექტების ცვლილებათა ურთიერთმიმართება. მაგალითად, გერმანული ენის დიალექტების მიმართ ასეთი ვარაუდია გამოთქმული: ამეჟამად აღარ არსებული პოლიტიკური საზღვრები აბრკოლებენ ენობრივ ცვლილებებს არა უმეტეს 300 წლისა, ხოლო ასალი პოლიტიკური საზღვრების ზეგავლენა მკაფიოდ იჩენს თავს უკვე 30-40 წლის შემდეგ (კ. ჰააგი).

საკმარისია თვალი გადავაგლოთ საქართველოს პოლიტიკური რუკის ცვლილებებს IX-XIX საუკუნეების მანძილზე, რომ ნათლად წარ-მოჩნდეს, თუ რა ზეგავლენები შეიძლებოდა ჰქონოდა ამას საქართვე-ლოს ეთნიკური კუთხეების მცხოვრებთა როგორც სულიერ წყობაზე, ასევე ყოფა-ცხოვრებითს მიდრეკილებებზე, მსოფლხედვაზე, მეტყვე-ლებაზე.

ორიოდე ნიმუში.

IX-X საუკუნეებში ხევი, ფხოვი და თუშეთი კახეთის საქორეპის-კოპოსოშია გაერთიანებული (დღევანდელი კახეთის აღმოსავლეთი ნა-წილი ჰერეთის სამეფოში შედიოდა), ხოლო ქვემო ქართლის დიდი ნა-წილი, მესხეთ-ჭავჭავთი, აჭარა ტაო-კლარჯეთის (ქართველთა საკურა-ბალატოს) ვრცელ საზღვრებში ერთიანდებოდა.

XIII საუკუნის დამდეგისათვის საქართველოს სამეფო ამიერკავ-კასიის ორ მესამედზე მეტს მოიცავს. ქართველთა ყველა ეთნიკური გაერთიანება ერთიანი სახელმწიფოს საზღვრებშია მოქცეული; ეს საზღვრები ჩრდილო კავკასიის ტერიტორიასაც მოიცავს.

XV-XVI საუკუნეებში ხევი და მთიულეთი პოლიტიკურად ქართლ-თანაა დაკავშირებული, ფშავ-ხევსურეთი — კახეთთან, რომელშიც უკვე შემოდის ყოფილი ჰერეთის სამეფოს დიდი ნაწილი. დღევანდელი მესხეთ-ჭავჭავთი სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიაზეა, აჭარის დიდი ნაწილი გურიის სამთავროს საზღვრებში ერთიანდება, თუმცა XVI საუკუნის პირველ ნახევარში იგი უკვე სამცხე-საათაბაგოს ტერიტო-რიას მიეკუთვნება, ხოლო დღევანდელი აჭარის ერთი ნაწილი (ქობუ-ლეთი) და გურია იმერეთის სამეფოში შედის.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთი ერთ სამეფოს ქმნის, რომელშიც შემოდის ხევი, ხევსურეთი, თუშეთი, ფშავი და მთიულეთი. დასაყვლეთ საქართველოში ქართველ ტომებს იმერეთის

სამეფო აერთიანებს, ხოლო მესხეთ-ჭავჭავთი და აჭარა ოსმალების იმპერიის საზღვრებშია მოქცეული.

XIX საუკუნეში მესხეთ-ჭავჭავთი და აჭარა საქართველოს საზღვრებში ექცევა: მესხეთ-ჭავჭავთი თბილისის გუბერნიას განეკუთვნება, აჭარა — ბათუმის ოლქს, რომელიც ქუთაისის გუბერნიას ესაზღვრებოდა.

რასაკვირველია, ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური საზღვრების ასეთი ცვლა ზეგავლენას იქონიებდა ქართველი ტომების დაახლოვება-დაცილებაზე, რაც მეტად თუ ნაკლებად დიალექტურ ნაირსახეობათა ცვლილებებსაც შეეხებოდა.

დიალექტების დაჯგუფებისას ენობრივ, ეთნიკურ და ადმინისტრაციულ ფაქტორებთან დაკავშირებულმა სიძნელეებმა ქართული დიალექტების მეცნიერული შესწავლის დასაწყისშივე იჩინა თავი.

ნიშანდობლივია ასეთი თვალსაზრისი: „მთიულური რომ ჩამოვამოროთ, დანარჩენი კილოები: ხევსურული, მოხეური, თუშური და ფშაური ერთ ვიწრო ჯგუფს შეადგენს, რომელსაც, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოსაზრების გამო, მე ფხოურს ვუწოდებ. ამ ჯგუფში ფშაურს ცოტა მოშორებული ადგილი უჭირავს, რადგანაც დროთა განმავლობაში, ქართლ-კახეთის სიახლოვის გამო, მას მეტი გავლენა დასტყობია ბარისა“ (ა. შანიძე). ეს მოსაზრება ქართული ენის მთის კილოების შესახებ XX საუკუნის დასაწყისში ჩატარებული კვლევის შედეგია. ღირსსაცნობია, რომ, მიუხედავად ფშაურის განკერძოებისა, ეს კილო მაინც ფხოურშია გაერთიანებული „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოსაზრების გამო“. ამჟამად თუშურიცა და მოხეურიც ცალკე კილოებად მიიჩნევა, უწინარეს ყოვლისა მათი ენობრივი ნიშან-თვისებების მიხედვით, რასაც ტერიტორიულ-ეთნიკური ფაქტორიც უჭერს მხარს.

ანალოგიური საკითხები დაისმის ენისა და დიალექტების ურთიერთ-მიმართების თვალსაზრისითაც. ეთნიკურ-პოლიტიკური ფაქტორები ამ შემთხვევაშიც არსებით როლს ასრულებენ.

მეტყველება, რომელიც წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით დიალექტია რომელიმე ენისა, შეიძლება მოემსახუროს სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას როგორც ურთიერთობის ოფიციალური საშუალება. მაშინ იგი, ენობრივად — დიალექტი, პოლიტიკურად იქნეს ენის სტატუსს; ანუ: დიალექტი, რომელზედაც ხდება ოფიციალური საქმისწარმოება, რომელზედაც იქმნება მხატვრული და სამეცნიერო ლიტერატურა, რომელიც არის პრესის და ოფიციალური გამოსვლების საშუალება, კულტურულ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ასრულებს ენის როლს და განისაზღვრება კიდევ როგორც ენა. მაგალითად, წარმოშობით რუსული, უკრაინული და ბელორუსული ენები ერთმანეთის მი-

მართ დიალექტებს წარმოადგენენ. მათი საფუძველია ძველი რუსული (აღმოსავლურ სლავური) ენა (ფ. ფილინი). ამ ენათა სიახლოვე იმდენად თვალსაჩინოა, რომ დიალექტოლოგთა ერთი ნაწილი მათ დიალექტების დონეზე განიხილავდა და გამოყოფდა ველიკორუსულ, ბელორუსულ და მალორუსულ (უკრაინულ) კილოებს (ე. კარსკი). ეთნიკურმა და პოლიტიკურმა ვითარებამ განაპირობა ის ფაქტი, რომ უკრაინული და ბელორუსული მეტყველება განისაზღვრება როგორც დამოუკიდებელი ენები.

ნიშანდობლივია ამ თვალსაზრისით ეს ფაქტიც: როცა ლაპარაკობენ ქვემოგერმანულზე ზემოგერმანულთან შეპირისპირებით, გულისხმობენ კილოს, რომელიც მხოლოდ ისტორიული ვითარების გამო არ განვითარდა დამოუკიდებელ ენად და განიხილება როგორც გერმანული ეროვნული ენის დიალექტი, თუმცა იმავდროულად მან შემოინახა საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაირსახეობანი ფონეტიკაში, გრამატიკასა და ლექსიკურ წყობაში (ვ. ჟირმუნსკი). 3. ბირტი აღნიშნავდა: „შეუძლებელია ურთიერთგაგებინება ზემოგერმანულსა, შვაბებსა და ბავარიელებს შორის... თვით მე ვერ ვუგებ ბადენელს, ბავარიელსა და ზემოგერმანულს, როცა ისინი თავის დიალექტზე ლაპარაკობენ“. ანალოგიური ფაქტი შენიშნული აქვს 3. პაულს: „შვეიცარიელი ვერ გაიგებს არა მხოლოდ პოლშტინელის, არამედ ჰესენელისა ან ბავარიელის მეტყველებასაც“.

და ბოლოს: „წმინდა რაოდენობრივი თვალსაზრისით, სხვაობანი ადგილობრივ დიალექტებს შორის — არა მხოლოდ ქვემოგერმანულსა და ზემოგერმანულს შორის, რაც ისტორიულად აღის განსხვავებამდე დასავლეთგერმანულ ტომობრივ კილოებს შორის, არამედ თვით ზემოგერმანულის ფარგლებშიც კი, მაგალითად, ბავარიულს, შვაბურსა და ჰესენურს შორის, არანაკლებ ღრმად, ვიდრე სხვაობა ზოგიერთ დამოუკიდებელ ენებს შორის სხვა ხალხებთან; მაგალითად, პოლონურსა და ჩეხურს ან სერბიულსა და ბულგარულს შორის“ (ვ. ჟირმუნსკი).

ნიშანდობლივი ფაქტია: ის, რაც საკუთრივ ენათმეცნიერული თვალსაზრისით უნდა განირჩეს როგორც მონათესავე (მოძმე), მაგრამ არსებითად დამოუკიდებელი ენები, ეთნიკურ-პოლიტიკური წინამძღვრების გამო განიხილება როგორც ერთი ენის დიალექტები. ანუ: ენათმეცნიერული თვალსაზრისით დამოუკიდებელი ენები ეთნიკურ-პოლიტიკური სიტუაციის შესაბამისად დიალექტებად მიიჩნევა. ერთსა და იმავე ფაქტს ენობრივად და ეთნიკურ-პოლიტიკურად ნაირგვარი განსაზღვრა ეძლევა.

ანალოგიურად დაისმის საკითხი ქართველური ენების მიმართაც. ენათმეცნიერული თვალსაზრისით მეგრულ-ქანური და სვანური ქარ-

თულის მოძმე ენებია, მაგრამ ეთნიკურ-პოლიტიკური თვალსაზრისით მათ იგივე სტატუსი აქვთ, რაც დიალექტებს; ანუ: ფუნქციონირებენ (ურთიერთობის საშუალებანი არიან) საზოგადოების იმავე სფერო-ებში, სადაც, ჩვეულებრივ, გამოიყენება დიალექტური მეტყველება.

2. 3. დ ი ა ლ ე ქ ტ უ რ ი „ ნ ო რ მ ა “. რასაკვირველია, „ნორმა“ აქ პირობითადაა ნახმარი. იგულისხმება ამა თუ იმ დიალექტისათვის ნიშანდობლივი ენობრივი წესი, ჩვევა (უზუსტი). ამ თვალსაზრისით დიალექტური ნორმა განსხვავდება სალიტერატურო ენის ნორმისაგან.

შეიძლება ითქვას, რომ ცალკეული მთქმელის მეტყველებაში დიალექტი სრულყოფილად არ არის წარმოდგენილი. სხვადასხვა ფაქტორი მოქმედებს ამ შემთხვევაში: მთქმელის წარმომავლობა, განათლება, პროფესია, ნავალობა... ამიტომაც მის მეტყველებაში მეტ-ნაკლებად ირღვევა დიალექტისათვის ნიშანდობლივი წესი, გამოიყენება ამ დიალექტისათვის არადამახასიათებელი ფორმები. ყოველი მთქმელი არსებითად ფლობს იდიოლექტს.

დიალექტის რაობის შესაცნობად საჭიროა გამოიხილოს დიალექტური ტექსტიდან იდიოლექტური დანაშრევი.

„დახეილ შეშაჲ პლახს ვეტყვით“ — ესაა ფრაზა კახური ტექსტიდან. ორი სახელი — შეშა და პლახი — მიცემითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი. ერთ შემთხვევაში კახური დიალექტისათვის ნიშანდობლივი ნორმაა გატარებულო: შეშა-ს → შეშა-ჲ, მეორე შემთხვევაში ეს ნორმა ირღვევა: პლახ-ს, იდიოლექტმა იჩინა თავი; მოსალოდნელი იყო: პლახ, რადგან თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან მიცემითი ბრუნვის ნიშანი, როგორც წესი, კახურში იკარგვის. მართებული სახით ეს ფრაზა კახურში ასე უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი: „დახეილ შეშაჲ პლახ ვეტყვით“.

დიალექტოლოგიას საქმე უნდა ჰქონდეს ამ სახით დადგენილ ტექსტთან, თორემ დიალექტს ისეთი რამ შეიძლება მიეწეროს, რაც მხოლოდ კერძო პირის მეტყველების თავისებურებას წარმოადგენს. ამგვარი განხილვის გარეშე შესწავლილი იქნება იდიოლექტი (რაც თავისთავად უთუოდ საშური) და არა დიალექტი. ორი სხვადასხვა მოვლენა აირევა ერთმანეთში.

რის საფუძველზე დგინდება დიალექტური წესი, ნორმა? დადგება ზდება ამა თუ იმ დიალექტისათვის ნიშანდობლივი ფონემატური, მორფოლოგიური და სინტაქსური კანონზომიერებების საფუძველზე, რაც, თავის მხრივ, საერთო ენობრივი სისტემის მოთხოვნილებითაა შეპირობებული. ჩვენს მაგალითს რომ მივუბრუნდეთ: იქ, სადაც ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან მიცემითი ბრუნვის ნიშანი -ს → ჲ,

თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან, როგორც წესი, -ს → 0 (და პირიქით): „თავი დედაჲ უთხრა“, მაგრამ: „თავი ცოლ უთხრა“.

ტექსტის ანალიზი განუხრელად უნდა იყოს მიმართული დიალექტის შინაგანი კანონზომიერებების გამოვლენისაკენ. პასუხი უნდა გაეცეს არა მხოლოდ იმას, რა არის, არამედ იმასაც — რატომ არის ასე.

ყველა დიალექტს მეტ-ნაკლებად ახასიათებს მერყეობა. რასაკვირველია, ეს მერყეობა იდიოლექტიდან იწყება. იდიოლექტურ ინოვაციათა მოჭარბება იწვევს დიალექტური ნორმის რღვევას, პარალელური ფორმების გაჩენას და ბოლოს ამ პარალელურ ფორმათაგან ახლად შემოსულის დამკვიდრებას. მაგალითად, ქვემოიმერულში უკვე პარალელურად გამოიყენება ირიბ-ობიექტური პირის მრავლობითობის აღსანიშნად საკუთრივ დიალექტური -ყე(ნ) და გვიან შემოსული -თ: „თათრეფს ჰვირთათ შეკრული წკნელი ქონდაყენ თურმე აფარებულნი წინ და ტყვიები ვერ ხვდებოდათ, მარა ჩვენეფს თურმე ზარბაზნები ქონდათ და ზარბაზანს რაი გაროუჩრება“- ერთ ფრაზაში, ერთმანეთის პარალელურად იჩენს თავს ერთი და იმავე მორფოლოგიური ფუნქციის გამოხატვის ნაირსახეობები, თანაც საკუთრივ დიალექტურს სჭარბობს სალიტერატურო ენისათვის დამახასიათებელი გამოხატვის საშუალება. ქვემოიმერულისათვის ეს აღარაა იდიოლექტური მოვლენა, თუმცა მისი დამკვიდრება უთუოდ იდიოლექტიდან დაიწყო. ეს ფაქტი ამჟამად უკვე ქვემოიმერულში არსებულ შინაგან მერყეობაზე მიანიშნებს.

2. 4. დ ი ა ლ ე კ ტ ე ბ ი ს უ რ თ ი ე რ თ გ ა მ ი ჯ ვ ნ ი ს ტ ე ნ - დ ე ნ ც ი ა. დიალექტების ურთიერთზეგავლენის შემთხვევები კარგად არის ცნობილი. ურთიერთზეგავლენა ორი ან მეტი დიალექტური მეტყველების დაახლოვებას იწვევს, რაც საფუძველს უქმნის გარდამავალი დიალექტებისა ან გარდამავალი დიალექტური ზონების წარმოქმნას.

მაგრამ მომიჯნავე დიალექტებში მხოლოდ ურთიერთზეგავლენის ფაქტორი რომ მოქმედებდეს, დიალექტური სხვაობანი თანდათანობით წაიშლებოდა, რაც საბოლოოდ ამა თუ იმ დიალექტის გაქრობას გამოიწვევდა. იპავდროულად ცნობილია, რომ ორი ან მეტი დიალექტი საუკუნეების განმავლობაში თანაარსებობს ერთმანეთის მომიჯნავედ და, მიუხედავად ამისა, არ კარგავს თავის ენობრივ თავისთავადობას.

ეს იმიტომ, რომ ურთიერთზეგავლენასთან ერთად მომიჯნავე დიალექტებში (ასევე — ერთი დიალექტის კილოკავებში) თავს იჩენს ურთიერთგამიჯვნის („თვითგამიჯვნის“) აშკარად გამოხატული ტენდენციაც.

ნიშნადობლივია ამ თვალსაზრისით ჩარგლელ ფშაველთა ნათქვამი: „დასიცილი იციან უკვანა ფშავში აქიურ სიტყვებზე“. დაცინვა ამ შემთხვევაში გარეგნული გამოხატულებაა ენობრივი თვითგამიჯვნის („გაუცხოების“) ტენდენციისა. ამა თუ იმ ენობრივი კოლექტივისათვის მიუღებელი ფორმების, გამოთქმების შეცნობადობა საფუძველი ხდება დიალექტური მეტყველებისადმი მეტ-ნაკლებად შეგნებული დამოკიდებულებისა, რაც, თავის მხრივ, განამტკიცებს კილოურ თუ კილოკაურ სხვაობებს, ეწინააღმდეგება მათი ნიველირების პროცესს.

ის, რომ კილოური თავისებურებებისადმი დამოკიდებულება შეგნებულია (და არა ინტუიციური თუ ინერციული), უწინარეს ყოვლისა თვით ამა თუ იმ დიალექტსა თუ კილოკავზე მეტყველის განმარტებიდან ჩანს. ზოგჯერ ეს განმარტება ზედმიწევნით ზუსტ ენათმეცნიერულ ინფორმაციას შეიცავს. აი, როგორ ახასიათებს, მაგალითად, თავის კილოკავს ივრისხეველი (თიანელი) ხევსური: „ჩვენ სხვანაირ ლაპარაკ ვიცით, ჩვენ ძველებურ ლაპარაკ გვიყვარს... მე კვესურულად ვიც საუბარ. ქართველებსთან (= ქართლებთან) ვერ ვიცი საუბარი. იმათ უკვირდის“ (ქართული დიალექტოლოგია).

არსებითად მართებულია, რომ ხევსურული „ძველებური ლაპარაკია“, ანუ: ხევსურულს მრავლად აქვს დაცული ძველი ქართულისათვის გარკვეულ პერიოდში დამახასიათებელი ფორმები (ეს პერიოდი ძირითადად შუა საუკუნეებზე მოდის).

სწორია ისიც, რომ ენობრივი სხვაობა მკვეთრად შეიგრძნობა ხევსურებსა და „ქართველებს“ (ე. ი. ქართლებს, ან, საერთოდ, ბარის კილოების მფლობელთ) შორის.

ანალოგიური განმარტება ეძლევა იმერულ კილოსაც. მაგალითად, ზემოიმერეთშია ჩაწერილი ეს ტექსტი: „ფონიდან რომ წამოხვალ, ერთნაირი ლაპარაკი იქნება მარელისამდე, ხოლო მარელისიდან მოგვცემს სხვაობას და მარელისიდან დაწყილი ზესტაფონამდე ეს სხვაობა სამნიშვნელო არ იქნება... ჩვენი ლაპარაკი არ არი იმერული ძიელი, არც ქართული (= ქართლური): „აწი“ არ ვიცით ჩვენე, „-ყე“ არ ვიცით, „ქე“ არ არი, ჩვენე „კი“-ს ვხმაროფთ, ჭამბოფთ: წვეიდა, მოვიდა“ (ქ. ძოწენიძის მიერ ჩაწერილი ტექსტიდან).

ამა თუ იმ დიალექტზე (კილოკავზე, ქცევაზე) მეტყველი ზედმიწევნით გრძნობს დიალექტურ სხვაობებს და ცდილობს დაიცვას თავისი დიალექტური სამეტყველო ნორმა.

შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე ნიმუში ნათქვამის საილუსტრაციოდ.

ცნობილია, რომ ზემოიმერულში მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად -ენ გამოიყენება: მო-დი-ენ, ყოფილ-ენ.

საზნაოელი ქალი (თერჯოლის რაიონიდან), რომელიც დილიკაურში (ზესტაფონის რაიონში) იყო გათხოვილი -ენის პარალელურად ხმარობდა -ლარიენის: „მოსულენ ბუხართან და გამშრალარიენ“. ადგილობრივი მაცხოვრებლები უსწორებდნენ: ჩვენ არ ვიცით „გამშრალარიენ“, უნდა ითქვას „გამშრალენ“ (ქ. ძოწენიძე).

გოლაში ერთი მთქმელი ამბობდა: „ხუთშაფათ დილაზედ დილაადრიანად ადგებოდა დიასახლისი“. მეორე უსწორებდა: „დილაათ“.

ამა თუ იმ კილოზე მოლაპარაკემ, ჩვეულებრივ, იცის როგორც სხვა (მომიჯნავე) კილოს, ასევე სალიტერატურო ენის ფორმები, მაგრამ მაინც თავისი კილოსათვის ნიშანდობლივ ფორმებს რჩეობს: „რა ვი, შვილო, ტატიო თუ რადაცა, ტასტი არა-აქვიან?“ ასე რომ, მოსაუბრემ (კახელმა) იცის ტასტი || ტაშტი ფორმის არსებობა, მაგრამ „ტატი“ ბუნებრივია მისთვის და თავის მეტყველებაში სწორედ მას იყენებს.

ვფიქრობთ, აშკარაა, რომ დიალექტის მფლობელი შეგნებულად განარჩევს თავისი კილოსათვის დამახასიათებელ ფორმებს სხვათაგან, აქვს ერთგვარი უპირატესობის შეგრძნება ამ თვალსაზრისით (სხვა კილოზე მეტყველს იგი დასცინის), ეს კი ხელს უწყობს დიალექტურ თავისებურებათა მდგრადობას.

დიალექტთა ურთიერთგამიჯვნის ტენდენცია ხელშესახებად იჩენს თავს ხევსურულისა და ფშაურის, ზემო და ქვემო იმერულის, ზემო და ქვემო გურულის, მესხურისა და ჭავჭავურის და ზოგი სხვა დიალექტისა თუ კილოკავის ურთიერთობისას.

შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე ნიმუში.

ცნობილია, რომ ისტორიულად ფშავ-ხევსურეთი განუყოფელი იყო. ვახუშტი ბატონიშვილის განმარტებით, „აწ უწოდებენ ფშავ-ქვესურსა, რომელთა პირველ ეწოდათ ფხოვლი“. ფშაური და ხევსურული დღესაც საკმაოდ ახლო მდგომი კილოებია, ფშავ-ხევსურებს სხვა მხრივაც მკიდრო კონტაქტი აქვთ და მაინც ფრიად გამოხატულია ურთიერთგამიჯვნის ტენდენციაც.

მაგალითად, ხოლმეობითის წარმოებისას III პირის ფორმები იდენტურ ჩვენებას იძლევიან ფშაურსა და ხევსურულში (და-წერ-ი-ს), მაგრამ სხვაობაა I და II პირის ფორმათა წარმოებისას (ხევსურული: და-ვ-წერ-იდ-ი... ფშაური: და-ვ-წერ-ოდ-ი...). თხოვნითი ბრძანებით. ხევსურულში და-ს-წერ-იდ-ი არის, ფშაურში — და-წერ-ოდ-ი ან და-წერ-ოდ-ე.

რა თქმა უნდა, ფშაური ბარის კილოების ძლიერ გავლენას განიცადის და ზოგი სხვაობა ხევსურულთან შედარებით ამითაც აიხსნება, მაგ-

რამ ზემოდასახელებული იმ რიგის ფორმებია, რომელთაც ბარის კილოებთან ურთიერთობით ვერ ავხსნით.

ამავე პრინციპით განასხვავებს ხევსურული და ფშაური -ავ და -ამ თემისნიშნის ზმნათა უღვლილებას.

ნამყო უსრული:

ხევსურული: ვ-მალ-ევ-დ-(ი), ღ-მალ-ევ-დ(ი), ღ-მალ-ევ-დ-ა;

ფშაური: ვ-მალ-ავ-დ-ი, ჰ-მალ-ავ-დ-ი, მალ-ავ-დ-ა...

მესხური და ჭავჭავური ენათმეცნიერული თვალსაზრისით კილოკავებია ერთმანეთის მიმართ და არა კილოები. ბევრი ენობრივი მოვლენა მათ საერთო აქვთ, საერთოა განვითარების ტენდენციაც. მიუხედავად ამისა, აქაც საკმაოდ ძლიერადაა წარმოჩენილი ურთიერთგამიჯვნის ტენდენცია, რაც მეტ-ნაკლებად თითქმის ყველა სისტემაში იჩენს თავს. ამის ნიმუშია თუნდაც ჭავჭავური შოთა-ი და მესხური შოთა-ჲ. თავისთავად ესაა უთუოდ ღირსსაცნობი ფაქტი: ბრუნების ტიპით განირჩევს საზოგადო და ადამიანის საკუთარი სახელი (ამის შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი): კათხა, ძმა..., მაგრამ: შოთა-ი || || შოთა-ჲ, ნინო-ი || ნინო-ჲ... მესხურ-ჭავჭავურს საზოგადო და საკუთარი სახელების გასარჩევად საერთო წესი აღმოაჩნდა, შიგადიალექტური (კილოკაური) სხვაობის გამოხატვა კი -ი: -ჲ მონაცვლეობას დაეკისრა.

გამიჯნულია კილოკაური სხვაობანი ზემო და ქვემო გურულს შორისაც, სადაც, მაგალითად, ზემოგურული „ბალანე“ ტიპის ფორმები უპირისპირდება ქვემოგურულ „ბალანა || ბალანაი“ ფორმებს. ეს დაპირისპირება იმდენად თანამიმდევრულად არის გატარებული, რომ ზემო და ქვემო გურული კილოკაულების განმასხვავებელ ერთ-ერთ ძირითად ენობრივ ნიშნად სწორედ ამ მოვლენას მიიჩნევენ.

ასე რომ, დიალექტთა ურთიერთგამიჯვნის (ურთიერთგანკერძოების) ტენდენცია რეალური ფაქტია. ესაა, ასე ვთქვათ, თავისებური ენობრივი იმუნიტეტის შედეგი. ეს განაპირობებს მათი სამეტყველო თავისთავადობის შენარჩუნებას.

ურთიერთგამიჯვნის ტენდენცია, რასაკვირველია, მხოლოდ მეტყველებით არ ვლინდება. იგი თავს იჩენს სხვა ეთნიკურ მოვლენებშიც. დიალექტების შესწავლისას ამ ფაქტს სათანადო ანგარიში უნდა გაეწიოს.

3. 1. ე თ ნ ი კ უ რ - ტ ე რ ი ტ ო რ ი უ ლ ი დ ი ა ლ ე ქ ტ ე ბ ი. ე თ -
ნოსი ადამიანთა ეროვნული და სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთ-
ობის ფორმაა, რომელსაც საფუძვლად უდევს ისტორიის (წარმოშობისა
და განვითარების), კულტურისა (წეს-ჩვეულებების, რწმენის, ფსიქო-
ლოგიური წყობის) და ენის საერთოობა. არსებითად ეს იგივეა, რაც
საარსებო პირობების, სულისკვეთებისა და ურთიერთგაგებინების ერ-
თობლიობა. იმავდროულად ეთნოსი არის „ადამიანთა თვითგააზრებუ-
ლი ერთობა“ (ვ. მიულმანი). ეთნოსი ადამიანთა თვისებრივი (და არა-
რაოდენობრივი) ერთიანობაა. როგორც ითქვამს, ეთნოსის საწყისი სახეა
თემი, უფრო რთული ერთეულია ტომი, ეთნოსის უმაღლესი სახეა
ერი. ამ სამ საფეხურს თანამიმდევრულად შეესაბამება კილოკავი, კი-
ლო და ეროვნული ენა.

ენა ეთნოსის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანია. იმდენად არსებითი
ნიშანი, რომ ზოგჯერ ერს სწორედ ამ ნიშნის მიხედვით სახელდებენ.

ძველი ბერძნები ყველა სხვა, არაბერძენ ხალხს „ბარბაროსს“
უწოდებდნენ. ზედმიწევნით „ბარბაროს“ ნიშნავს „გაუგებარი (მეტყვე-
ლება), ლულლული“. სხვა ენა ძველ ბერძნებს გაუგებარ ლულლულად
ესმოდათ. ის მნიშვნელობა, რომელიც ახლა აქვს ამ სიტყვას („ველუ-
რი ადაიანი, მოძალადე, კულტურის მტერი“) მეორეულია. ასე რომ,
თავდაპირველი მნიშვნელობით „ბარბაროსი“ არსებითად იგივეა. რაც
„ლულლულა“. სხვა ხალხის ენის გაუგებლობა ძალაუნებური განკერ-
ძობის, დაპირისპირების მიზეზი ხდებოდა (ი. ბრომლეი), რაც იმავ-
დროულად ერთი ეთნოსის ფარგლებში შეკავშირებას იწვევდა. რუსუ-
ლი „ნემეც“ იმავე ძირისაა, რაც „ნემოი“ — „მუნჯი“. XV-XVI საუ-
კუნეებში რუსეთში ჩამოსული უცხოელები (გერმანელები, პოლონე-
ლები, პოლანდიელები...) რუსულ ენას ცუდად ან სულ ვერ ფლობ-
დნენ. ამიტომაც რუსებისათვის ისინი „მუნჯები“ იყვნენ. შემდეგ ეს
სახელი („ნემეც“) მარტოოდენ გერმანელს მიეკუთვნა. ყოველ შემ-
თხვევაში, ამ სიტყვის ერთ-ერთი ეტიმოლოგია ასეთია.

ყოველ ეთნოსს გარკვეული ტერიტორია უჭირავს. ტერიტორია-ს.
საერთოობა ერთ-ერთი ძირითადი პირობაა ეთნოსის არსებობისათვის.
სხვა ქვეყანაში გადახვეწილი (ანუ: სამშობლო ტერიტორიას დაცილე-
ბული) პირი ამა თუ იმ ეთნოსის მატარებლად მხოლოდ ინერციით.

არჩება, მისი ეროვნული თვითშეგნება შემდგომ თაობებში თანდათანობით ინაწვლება სრულ გაქრობამდე.

ეთნოსი ხშირად ირევა სახელმწიფოებრიობაში. ეს არის ორი სხვადასხვა ცნება. ერთმა ეთნოსმა (ერმა) შესაძლოა რამდენიმე სახელმწიფო გაერთიანება შექმნას (ინგლისელებმა შექმნეს დიდი ბრიტანეთი, ამერიკის შეერთებული შტატები, კანადა, ავსტრალია), დასაშვებია ერთ სახელმწიფოში მკვიდრდებოდეს რამდენიმე ეთნოსი. ეთნოსის არსს ეს, რა თქმა უნდა, არ ცვლის.

იმის გამო, რომ ეთნოსი აუცილებლად არსებობს რომელიმე ტერიტორიაზე, უკავია გარკვეული რეგიონი, ეთნოსის საცხოვრისის ტერიტორიაზე გავრცელებულ მეტყველებას, ჩვეულებრივ, ტერიტორიულ დიალექტს უწოდებენ. საქართველოს ეთნიკურ კუთხეებში (ხევსურეთში, ხევში, ქართლში, კახეთში, იმერეთში, გურიაში...) გავრცელებული მეტყველება (ხევსურული, მოხეური, ქართლური, კახური, იმერული, გურული...) ამ გაგებით ტერიტორიული დიალექტებია, თუმცა არსებითად ამ ეთნიკურ დიალექტებთან გვაქვს საქმე, კერძოდ, ტომობრივ მეტყველებასთან.

ასეთი დაზუსტება იმისთვისაა საჭირო, რომ არსებობს წმინდა ტერიტორიული ნიშნით გამოყოფილი დიალექტებიც. ამ რიგისაა, მაგალითად, რუსულ ენაში გამოყოფილი ჩრდილო ველიკორუსული, სამხრეთ ველიკორუსული და სხვა მისთანა დიალექტები (გეოგრაფიული — ტერიტორიული — ფაქტორი თვით მათ სახელწოდებაშია ასახული).

3. 2. სოციალური დიალექტები. ყოველი განვითარებული საზოგადოება რთული სოციალური სტრუქტურისაა — მასში გამოიყოფა სხვადასხვა სოციალური ფენა. ზოგ სხვა მახასიათებელთან ერთად ყოველი ამ ფენისათვის ნიშანდობლივი თავისებურება მეტყველებითაც ვლინდება. მუშათა ფენა, ინტელიგენცია, მოსწავლე ახალგაზრდობა... — მეტ-ნაკლებად განირჩევა თავისი მეტყველებით. ამ ტიპის მეტყველებრივ ნაირსახეობას სოციალურ დიალექტს უწოდებენ.

სოციალური დიალექტი განიმარტება როგორც ამა თუ იმ საზოგადოებრივი ფენისათვის ნიშანდობლივი სუბვარიანტი (ქვევარიანტი, ნაირსახეობა) მეტყველებისა, შეპირობებული სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური, რწმენითი ფაქტორებით, ანუ: ამა თუ იმ სოციალური ფენის მსოფლგაგებითა და სულისკვეთებით (რ. მაკდევიდი — უმცროსი). სოციალური დიალექტების ფუნქციაა ესა თუ ის სოციალური ფენა გამოარჩიოს სხვათაგან თავისი მეტყველებით (ქ. გამპრეცი). ეს მისწრაფება საზოგადოების ყოველი ფენის წარმომადგენლისა-

თვის უპირატესად გააზრებულია და შეგნებული, თუმცა ზოგჯერ ინერციულიცაა. საფუძველი ისაა, რომ საზოგადოების გარკვეული ფენისადმი ამა თუ იმ პიროვნების მიკუთვნებულობა (ზოგ სხვა ფაქტორთან ერთად) მეტყველებითაც ვლინდება. ერთ უტყუარად იგრძნობა და წარმოჩნდება საზოგადოებაში არსებული სოციალური პროცესები (უ. ლაბოვი). პიროვნების სოციალური მდგომარეობის ცვლასთან ერთად შესაბამისად იცვლება მისი მეტყველებაც.

თავისი დანიშნულებით (და არა შინაგანი არსით!) ენა უპირველეს ყოვლისა სოციალური ღირებულების მქონე მოვლენაა. ეგაა მისი არსებითი, განმსაზღვრელი ნიშანი. რა თქმა უნდა, ენას დამოუკიდებელი, შინაგანად შეპირობებული რაობა (სისტემები და სტრუქტურები) მოეპოვება, მაგრამ ამ რაობის სრულყოფილი შეცნობა და შესწავლა „შესაძლებელი ხდება მხოლოდ მისი სოციალური ბუნების გათვალისწინებით“ (ა. მეიე). სოციალური აქ ინდივიდუალურს უპირისპირდება. იმადროულად ენა სოციალურია ამ სიტყვის სხვა გაგებითაც: როგორ აფასებს, როგორ იყენებს მას საზოგადოების ესა თუ ის ფენა. ასე რომ, ენა მისი მქონებლის არა მხოლოდ ეროვნულ ვინაობას გამოხატავს, არამედ მისი სოციალური, საზოგადოებრივი მახასიათებელიცაა. ამიტომაც ამ თვალსაზრისით ენას განმარტავენ როგორც საზოგადოებრივი მოქცევის ფორმას (უ. ლაბოვი). მეტიც: ივარაუდება, რომ „ენის შესწავლა ჩვენ დაგვეხმარება გავიგოთ ადამიანის ქცევები და ვმართოთ ისინი“ (ლ. ბლუმფილდი).

რასაკვირველია, სოციალური ფაქტორები უშუალო ზეგავლენას ვერ მოახდენენ ენაზე. სოციალური ფაქტორები ზემოქმედებენ ადამიანის სულიერ წყობაზე, ცნობიერებაზე, ხოლო ცნობიერება ზემოქმედებს ენაზე, მეტყველებაზე. სოციალური ფაქტორი აშკარა გაშუალებული გზით აუცილებლად აისახება ხოლმე ენაში: „ხიდი ენასა და სოციალურ სტრუქტურას შორის შეიძლება დაიძებნოს ფსიქოლოგიაში“ (ჯ. ფიშერი).

სოციალურ მოვლენათა კვლის ძიება ენაში სავსებით კანონზომიერად უნდა ჩაითვალოს. „სოციალური“ აქ ფართო გაგებით არის ნახშიარი: სოციალური მოიცავს არა მხოლოდ სოციალურ ფენებს, არამედ გასათვალისწინებელია ასაკობრივი, განათლებრივი, მიგრაციული და ზოგი სხვა ფაქტორიც.

არსებითია ისიც, რომ სოციალური მომენტები ზოგჯერ არსებით ზეგავლენას ახდენენ თვით ენის შინაგან სტრუქტურაზე. მაგალითად, წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით ვერ მოხერხდება იმის ახსნა, თუ რატომღა ქართულში უკვეცელი საკუთარი სახელი (შოთა-მს → შოთა-ს) და კვეცადი — საზოგადო სახელი (მამა → მამ-ის). აქ გასათვალისწინ-

ნებელია პიროვნებისა და საგნის სოციალური ღირებულება, მათი საზოგადოებრივი შეფასება, რაც აისახა კიდევ თვით გრამატიკულ სტრუქტურაში.

ენა, რა თქმა უნდა, არ არის და არც შეიძლება იყოს კლასობრივი მოვლენა. არ არის თავისი არსით, თავისი ბუნებით, წარმოშობით. მაგრამ ენა შესაძლებელია გამოყენებულ იქნეს და გამოიყენებოდა კიდევ (ახლაც გამოიყენება!) კლასობრივი, კლანობრივი თუ კასტობრივი დაპირისპირების მიზნით, ამ დაპირისპირების ხაზგასასმელად. და ეს უშეკველი ფაქტია. ფ. ენგელსი აღნიშნავდა, რომ მისდროინდელი ინგლისელი „მუშები ლაპარაკობენ სხვა დიალექტზე. მათ აქვთ სხვა იდეები და წარმოდგენები, სხვა ზნე-ჩვეულება და ზნეობრივი პრინციპები, სხვა რელიგია და პოლიტიკა, ვიდრე ბურჟუაზიას“, სოციალური თვალსაზრისით დაპირისპირებულია არა მხოლოდ დიალექტები. არამედ ენებიც.

ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ სამხრეთ ინდოელი ტომების ტოდის. კოტისა და ბადაგის ენები. რამდენიმე საუკუნეა ეს ტომები თანაარსებობენ კასტური დამოკიდებულების პრინციპით. სოციალური იერარქიის უმაღლეს საფეხურზე დგას ტოდის ტომი, ხოლო კოტა და ბადაგა ემსახურებიან მას. თითოეული ტომი ლაპარაკობს მხოლოდ თავის ენაზე სხვა ტომის წარმომადგენელთან ურთიერთობის დროსაც (წ. ემენო). ასე რომ, თითოეულმა პირმა იცის სამივე ენა, მაგრამ უფლება აქვს ილაპარაკოს მხოლოდ თავის ენაზე. რადგან სხვაგვარად დაირღვეოდა კასტური იერარქიის პრინციპი. ანალოგიური ურთიერთობაა თამილისა და ტულუს კასტურ დიალექტებს შორის (ვ. ბრაიტი და ა. რამანუჯანი). აგრეთვე აზიის, აფრიკის, ამერიკის ბევრ რეგიონში (ჭ. გამპერცი).

თვით ევროპაშიც ცნობილია ენების სოციალური პრინციპით დაპირისპირების შემთხვევები. XI-XIII საუკუნეებში ინგლისში ნორმანელ დამპყრობთა ენა — ფრანგული — ითვლებოდა უმაღლესი არისტოკრატიის ურთიერთობის საშუალებად. მას კი, ვინც ვერ ფლობდა ფრანგულ ენას, ათვალისწინებთ ეპყრობოდნენ. დანიის ხელმწიფის კარზე ასეთივე პრივილეგიით სარგებლობდა გერმანული ენა, განსაკუთრებით XVII საუკუნის მეორე ნახევარში.

ასე რომ, საზოგადოების რომელიმე ფენაში სოციალური დიფერენციაცია ვლინდება ამა თუ იმ ენის უპირატესობით. „მაღალი საზოგადოება“ თავის გამორჩევის მიზნით, ჩვეულებრივ, ცდილობდა ენითაც გამოეხატა თავისი განკერძოებულობა სხვა ფენებისაგან და, როგორც წესი, დედაენის ნაცვლად უცხო ენებს ეძალეობდა. ასეთი იყო

XIX საუკუნის რუსი არისტოკრატიისათვის ფრანგული, ქართველი არისტოკრატიისათვის — უპირატესად რუსული ენა.

სოციალურ დიალექტებში შემოდის მეტყველების ასაკობრივი ფაქტორით შეპირობებული დიფერენციაცია. ახალგაზრდობა ნებისთ თუ უნებლიეთ ცდილობს დაუპირისპირდეს უფროს და თავის მომდევნო თაობას არა მხოლოდ ქცევით, არამედ მეტყველებითაც. ამ შემთხვევაში ახალგაზრდობის მიერ თვითგამორჩევისა და საზოგადოებაში თვითგანმტკიცების სურვილია მეტყველების ამ ნაირსახეობის წარმოქმნის საფუძველი.

ენობრივ დიფერენციაციას განათლების ცენზიც განსაზღვრავს.

შენიშნულია მამაკაცისა და ქალის ენობრივი სხვაობის შემთხვევებიც. ეს მოვლენაც სოციალური ფაქტორით აიხსნება. იგი საკმაოდ გავრცელებული იყო ძველად, გვხვდება დღესაც. ეს აისახა ძველ ინდურ დრამაშიც, სადაც მამაკაცები მეტყველებდნენ სანსკრიტზე, ქალები კი — პრაკრიტზე. ო. იესპერსენი ასე განმარტავს ამ მოვლენას: „ამ შემთხვევაშიც სხვაობა ეფუძნება არა სქესობრივ დიფერენციაციას, არამედ სოციალურ რანგებს, რადგან სანსკრიტი — ესაა ენა ღმერთების, მეფეების, თავადების, ბრძანების, სახელმწიფო მოღვაწეების, კარისკაცების, ცეკვის ხელოვანთა და უმაღლესი ფენის სხვა წარმომადგენლებისა; აგრეთვე, გარკვეულ წილ, საგანგებო რელიგიური წეს-ჩვეულებების ამსრულებელ ქალთა ენა. პრაკრიტზე კი, პირიქით, ლაპარაკობენ დაბალი ფენის მამაკაცები — წვრილფეხა მოსაქმეები და მოხელეები, მექისეები, მეთევზეები, პოლიციელები და თითქმის ყველა ქალი. განსხვავება ამ ორ ენას შორის, ამდენად, არის სხვაობა საზოგადოებრივ კლასებსა ან კასტებს შორის“.

ამგვარი სოციალური დიფერენციაცია უძველეს საზოგადოებაშივე ივარაუდება (ლ. მორგანი). დღესაც ანდიური ენის ერთ-ერთ თქმვაში გარჩეულია მამაკაცისა და ქალის მეტყველება: მამაკაცი იტყვის: დინ „მე“, მინ „შენ“, ჰეკა „კაცი“, ქალი — შესაბამისად: დენ, მენ, ჰეკეა. იმავე კილოს სხვა თქმვაში ამგვარი გარჩევა აღარა გვაქვს. რაც ქილიკობის საგნადაც არის ქცეული: მამაკაცებიც ქალების ენაზე ლაპარაკობენო (ი. ცერცვაძე).

ანალოგიური დაპირისპირება დადასტურდა ალთაის თურქულშიც (ა. სამოილოვიჩი), რუსულის ურალურ თქმებში (ე. კარსკი), ზოგ სხვა ენაშიც.

განსაკუთრებით მრავალფეროვან სურათს იძლევა ენა სოციალური დიალექტების თვალსაზრისით ურბანიზაციის პირობებში. ამ შემთხვევაში ყველაზე უფრო რელიეფურად, გამკვირვალედ, მთელი ნაირსა-

ხეობით წარმოჩნდება ის საკითხები, რომლებიც სოციალური დიალექტების კვლევის სფეროში შემოდიან.

ნებისმიერი ქალაქისათვის ნიშანდობლივია: ა) ერთი ერის სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენელთა თავმოყრა; ბ) უცხო ერის წარმომადგენელთა მყოფობა.

ეს ორი ფაქტორი შესაბამისად აისახება ქალაქის მეტყველებაშიც; ანუ: ქალაქური მეტყველებისათვის დამახასიათებლად უნდა მივიჩნიოთ: ა) სხვადასხვა დიალექტურ მეტყველებათა თავმოყრა; ბ) უცხოენოვანი მეტყველების არსებობა.

ქალაქში იქმნება თავისებური კონგლომერატი სხვადასხვა დიალექტური მეტყველებისა, უხვად შეზავებული უცხოენოვანი ელემენტებით. ეს ენობრივი კონგლომერატი თანდათანობით იწმინდება, მკვეთრი სხვაობანი ნიველირდება, მსგავსება წინ წამოიწევს, წარმოიქმნება ახალი ერთიანობა, თავისებური ნაირსახეობა ძირითადი ენობრივი სისტემისა. რაც ამ ახალ ერთიანობას მოერგება — რჩება, რაც არა — უკუივდება. ასე წარმოქმნილი ქალაქური მეტყველება კილოურ ნაირსახეობებს იძლევა უკვე სოციალური ფენების მიხედვით.

ანალოგიური ვითარება შეიქმნა თბილისშიც. სოფლურმა (გლეხურმა) მეტყველებამ, რომელიც ძირითადად თბილისის მახლობელი სოფლებიდან შემოდიოდა, და ქალაქურმა (ხელოსნურმა) მეტყველებამ მოგვცა ფრიად თავისებური სინთეზი, ნაერთი, რომელსაც ძირს საკუთრივ ქართული სისტემა უმაგრებდა, ხოლო იერი აზიური ქალაქებისათვის დამახასიათებელი ჰქონდა. ქართული რომანტიზმის ეპოქიდან ისახება თბილისის ევროპიზაციის ტენდენცია, რაც უშუალოდ გამოძახილს პოულობს თბილისურ მეტყველებაშიც, თუმცა მასში ჭერკიდევ ქარბობს აღმოსავლური იერი. ქართული დიალექტური საწყისებისაყენ მიბრუნება და იმავდროულად განუხრელი ევროპიზაციის პროცესი XIX საუკუნის მესამოცე წლებზე მოდის. სწორედ ამ პროცესმა, ამ გეზმა განსაზღვრა ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბება. XX საუკუნის მეოცე წლებიდან უკვე გეგმაზომიერი, მეცნიერულად გააზრებული ენობრივი პოლიტიკის სახეს იღებს ის, რაც ადრე უპირატესად სტიქიური ხასიათისა იყო. ეს პროცესი ენის სტანდარტიზაციის აუცილებლობასაც გულისხმობდა. სტანდარტიზაციის ტენდენცია ინდუსტრიული ქალაქის მეტყველების ერთ-ერთი ძირითადი ნიშან-თვისებაა.

თბილისის „მოსახლეობა მუდამ ჰრელი და მრავალფეროვანი იყო, მაგრამ იგი ყოველთვის თავისი ენით მეტყველებდა: ეს იყო ქალაქური ენა. ქართული ენის ბგერაში ხშირად ისმოდა არაბულ-სპარსული, სომხური სიტყვები, მაგრამ ეს სიტყვები ყოველთვის შესისხლხორცე-

ბული იყო ქართული ენის ცოცხალ გამოთქმასთან. თბილისმა ფრთხილად მოანარუქა სხვადასხვა ერის წახნაგოვანი სიტყვები და მისცა თავისებური ეჭი და მწეოსნობა. თანდათანობით ეს სიტყვები იმდენად შეცვლილა და ხშირად ქართული გამოთქმისათვის ისე შნოიანად გაკეთებულა, რომ ამ ლექსიკას ვერც სპარსელი და ვერც სხვა რომელიმე ერი მხოლოდ თავის საკუთრებად ვეღარ მიიჩნევს“ (ი. გრიშაშვილი).

თბილისური მეტყველების ჩამოყალიბება ერთ-ერთი ნიმუშია იმისა, რაც, საერთოდ, დიდ ქალაქებში ხდება ამ თვალსაზრისით. პრინციპი საერთოა, განხორციელება — სპეციფიკური, თითოეული ქალაქის ისტორიული ვითარებით შეპირობებული.

კომპაქტური დასახლების გამო სოციალური დიფერენციაცია და ეთნიკური სიჭრელე ყველაზე ხელშესახებად ქალაქში წარმოჩნდება ხოლმე. ეს დიფერენცირება და სიჭრელე უშუალოდ იჩენს თავს ქალაქურ მეტყველებაშიც. ამ მხრივ ქართული საისტორიო ძეგლები და მხატვრული ლიტერატურა უხვად გვაწვდის მასალას. თბილისურ მეტყველება, თბილისური კილო მთელი თავისი ფერადოვნებით აისახა თბილისის აშუღურ პოეზიაშიც. ქალაქის ტრუბადურული პოეზია საერთოდ მრავალმხრივ ღირსსაცნობია ამ თვალსაზრისით.

ჯერ კიდევ პ. მირიანაშვილი შენიშნავდა, რომ „ქალაქი, ფრთხილისა და ხელოვანის მუშაყის მომლოდინე, ჩვენი ენის საუნჯეს მრავალობოლ მარგალიტს შესძენს... მეტის-მეტად საჭიროა ფეხი მოიკიდოს ჩვენს მწერლობაში მისმა მოხდენილმა და შნოიანმა საუბრის კილომ“.

3. 3. პროფესიული დიალექტები. შრომის განაწილება ნიშანდობლივი მოვლენაა ყოველი საზოგადოებისათვის. ეს კი წარმოქმნის სხვადასხვა პროფესიულ ჯგუფებს. ხელოსნობაში ასეთ ჯგუფებს ამქრობას უწოდებდნენ. პროფესიის, მოსაქმეობის მიხედვით საზოგადოების ამგვარი განაწილება საფუძველს უქმნის სპეციფიკური პროფესიული ნიშნების გამომუშავებას, დაწყებულს სულიერი წყობით და დამთავრებულს საზოგადოებაში მოქცევით, რაც მეტყველებაშიც იჩენს თავს. ამის საფუძველზე წარმოქმნილი მეტყველების ნაირსახეობა პროფესიულ დიალექტად იწოდება.

უძველესი პროფესიული დიფერენციაცია სქესის მიხედვით ხდებოდა: მამაკაცსა და ქალს თავთავისი მოვალეობა ეკისრებოდა საზოგადოებაში. მამაკაცისა და ქალის მეტყველების დიალექტური დიფერენცირება აქედან უნდა იღებდეს სათავეს (რ. შორი), შემდეგ კი, სადაც შემორჩა, სოციალური დიალექტების იერი მიიღო (იხ. ზემოთ).

წარმოების გართულებასთან ერთად რთულდება მოსაქმეობასთან დაკავშირებული მეტყველების დიალექტური დიფერენციაციაც.

პროფესიული დიალექტები შესაძლოა პირობითად დავყოთ მუდმივ და მომენტობრივ (ანუ: სიტუაციურ) ნაირსახეობებად.

ექიმობა, ფილოლოგობა, მუსიკოსობა, მუშის სპეციალობა, ინჟინრობა, ფიზიკოსობა... — მუდმივი პროფესიული მახასიათებლებია ამა თუ იმ პიროვნებისა. ეს საფუძველს უქმნის მის მუდმივ პროფესიულ დიალექტს.

მაგრამ იგივე ექიმი, ფილოლოგი, მუშა შესაძლოა მგზავრის, მყიდველის, საავადმყოფოს პაციენტის როლშიც მოგვევლინოს. ამგვარი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, საქმიანობა მისთვის დროებითია, მომენტობრივი ანუ სიტუაციური. და მაინც, ამ შემთხვევაშიც ხერხდება მეტყველების გარკვეული ნაირსახეობის დადასტურება, რომელიც დაკავშირებულია ამა თუ იმ პიროვნების ამ დროებით საქმიანობასთან.

რა თქმა უნდა, ერთსა და იმავე სიტუაციაში ექიმისა და მუშის მეტყველება განსხვავებული იქნება, შეპირობებული მათთვის მუდმივად ნიშანდობლივი პროფესიული თუ სოციალური დიალექტით, მაგრამ სხვაობა თითოეული მათგანის მუდმივ და მომენტობრივ დიალექტურ მახასიათებლებს შორის მაინც იჩენს თავს: მუდმივი მახასიათებელი ამ დროს გარკვეულად — სიტუაციის შესაბამისად — იზღუდება.

ზოგ ენაში (მათ შორის — ქართულშიც) ამგვარ მომენტობრივ (სიტუაციურ) დიალექტებს, შესაძლოა, ნაკლებ გამოხატული იერ-სახე ჰქონდეს და ამის გამო ნაკლები მნიშვნელობისაც იყოს, მაგრამ არის ენები, სადაც სხვადასხვა სიტუაცია შესამჩნევად გამოხატულ დიალექტურ დიფერენციაციას ქმნის: ვაჭრობა, საქმიანი გარიგება, რელიგიური რიტუალები, გლოვის მისამძიმრება და ლხინის ხარება სხვადასხვა სიტუაციურ დიალექტზე სრულდება. ის, რაც სხვა ენებში სტილური ნაირსახეობებით ვლინდება, ამ ენებში დიალექტური მეტყველების დონეზეა აყვანილი.

ჯერ კიდევ 1876 წელს ა. დელვო შენიშნავდა: „საფრანგეთში ფრანგულად ლაპარაკობენ, მაგრამ პარიზში ისმის არგო (= პროფესიული დიალექტები), რომელიც ყოველ კვარტალში, ყოველ ქუჩაზე იცვლება. რამდენი პროფესიაცაა, იმდენი ჟარგონია“. მან პარიზში 284 არგო აღწესა.

პროფესიული ჩვევა თავის კვალს ამჩნევს ადამიანის ხასიათს, მის შინაგან ბუნებას. „მასწავლებელით ლაპარაკობს“, „პროკურორის ტონი“, „ბაზრის დედაკაცივით ყვირის“ — ასეთი გამოთქმები პროფესიული ჩვევის განზოგადების საფუძველზე იქმნება (ლ. კრისინი). ყალიბდება სპეციფიკური სტერეოტიპი მოქცევისა და მეტყველებისა, შეპირობებული პროფესიული მახასიათებლებით.

3. 4. ქარგონი და არგო. ქარგონიც, ქარგონული მეტყველება, პროფესიული დიალექტის მსგავსად, ადამიანის მოსაქმეობასთან არის დაკავშირებული, მაგრამ იმავდროულად პროფესიულ დიალექტსა და ქარგონს ერთი არსებითი ნიშანი განასხვავებს: პროფესიული დიალექტი იქმნება სტიქიურად, წინასწარ განზრახული მიზნის გარეშე, ხოლო ქარგონი, პირიქით, მიზნად ისახავს შექმნას მეტყველების ისეთი ნაირსახეობა, რომელიც გასაგები იქნება ადამიანთა მხოლოდ ვიწრო ჯგუფისათვის და გაუგებარი — საზოგადოების სხვა წევრებისათვის.

ჩვეულებრივ, ქარგონი ისევე განიმარტება, როგორც არგო: ცალკეული სოციალური ჯგუფის, პროფესიული წრის თავისებური მეტყველება, რომლის სიტყვები და გამოთქმები გასაგებია მხოლოდ სათანადო კოლექტივისათვის. მათ შორის სხვაობად ის მიაჩნიათ, რომ არგოსაგან განსხვავებით, ქარგონი დამამკირებელ, ათვალისწუნების (პეიორატულ) მომენტსაც შეიცავს. ამგვარი დაპირისპირება რეალური ვითარებითაა გამართლებული. საქმე ისაა, რომ სხვებისთვის გაუგებარი მეტყველება (არგო, ქარგონი) აქვს როგორც ზოგი ხელობის წარმომადგენელს, ასევე იმათაც, რომელნიც მართლმსაჯულების ხელში ჩაგვარდნას უფრთხიან (ქურდებს, მოხეტიალე მეწვრილმანეებს, სუტენერებს...). მათი მეტყველების სხვადასხვაგვარად აღნიშვნა ეთიკურადაც გამართლებულია და ენობრივადაც.

არგოსა და ქარგონს საკუთარი საყრდენი არა აქვს. ამიტომაც მერყეენი არიან და ყოველი ახალი თაობა თავის ყაიდაზე ცვლის მათ. ეს ცვლა საკუთრივ ცვლილებაა მხოლოდ და არა განვითარება ენისა. დროთა ვითარებაში არგო და ქარგონი სულ უფრო ნაგვიანდება, მძიმდება და ხენეში ხდება.

ვ. ჰიუგო საგანგებოდ დაინტერესდა არგოთი. არგოზე მთელი ტრაქტატია ჩართული მის რომანში „საბრალონი“. რითი იქცეეს ყურადღებას არგო? რა კვებავს მას, როგორ იქმნება იგი, რა ედება საფუძვლად მას? უპირველეს ყოვლისა — სიტყვათშემოქმედება. ეს სიტყვები განკერძოებით დგანან, ზოგჯერ ამაზრზენი არიან, მაგრამ იმავდროულად მათ აქვთ საოცარი გამომსახველობითი უნარი, ზუსტად ახასიათებენ მისი მთქმელის სულისკვეთებას და მის ადგილს საზოგადოებაში. მეორე საფუძველი კი მეტაფორაა. ესაა თავისებულება იმ მეტყველები-სა, რომელიც ესწრაფვის ყველაფერი თქვას და ამასთანავე ყველაფერი დაფაროს. არგო მისი მფლობელის პოზიციიდან აფასებს გარესამყაროს და მისი დაშიფრული გამოთქმანი მხოლოდ მასზე მეტყველისთვისაა გასაგები.

არგო, ისევე, როგორც ქარგონი, რომელიმე ენის საფუძველზე იქმნება, ამ ენის ხელოვნურად გადასხვაფერებულ ნაირსახეობას წარმოადგენს, უხვად შეზავებულს უცხო ენიდან ნასესხობებით, სემანტიკურად გადააზრიანებული ფორმებით, რებუსული გამოთქმებით. პროფესიული დიალექტიც რომელიმე ენას ვარაუდობს საფუძვლად, მაგრამ ამ შემთხვევაში გამოირიცხება ხელოვნური ჩარევა, გააზრებული, წინასწარგანზრახული გადასხვაფერება.

ივარაუდება, რომ „პირველყოფილ ადამიანებს გამომუშავებული ჰქონდათ სპეციალური ენები განსაზღვრული შემთხვევებისათვის, ენები, რომელთაც იყენებდნენ მხოლოდ საზოგადოების განსაზღვრული ჯგუფები“ (ლ. ლევი-ბრიული). მოგვიანებით ეს ტენდენცია არგოსა და ქარგონში გამოვლინდა: „ყოველ პროფესიულ კლასს ოდესღაც ჰქონდა თავისი სპეციალური ენა... ეს იყო ნამდვილი ქარგონები, ანუ საიდუმლო ენები, გასაგები მხოლოდ პროფესიონალებისათვის, მკაცრად შემოზღუდული ამქრობის წევრებისათვის“ (ლ. სენენანი).

ქარგონისა და არგოს მრავალი ნაირსახეობა არსებობს.

ცნობილია, მაგალითად, რიტუალური არგო. ე. სეპირი ასახელებს ამის ერთ ნიმუშს: ესკიმოსი ექიმბაშები იყენებენ განსაკუთრებულ ლექსიკას, სავსებით გაუგებარს იმათთვის, ვინც მათი ამქარის წევრი არ არის.

ამგვარი შემთხვევები ერთეული არ არის. მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაშია დადასტურებული მაგიურ რიტუალებთან დაკავშირებული არგო: ქურუმები საგანგებო ენას ქმნიდნენ სულებთან სალაპარაკოდ. ასეთი არგო საქართველოშიც (ხევსურეთშიც) არის ცნობილი ხატის ანუ ჭვართ ენის სახით. ამ ენაზე ხარს ჰქვია „ბუბუნა, ბულაური, ხარმანიში“, ცხვარს — „მატყიერი, მაცხოვარი“, თხას — „კიკინმალაი, რქამალაი“, მამაკაცს — „ოქროს ბურთვი, ვერცხლის ბურთვი, ვერცხლის ღილი“, მოხუც კაცს — „ბერხუნდი“, ქალს — „ბიფიონი“, ღამეს — „ბნელი“, მზეს — „მზექალი“, მიწას — „მიწათიხანი“... ახასიათებს სპეციფიკური გამოთქმებით: „ჩხვის თავ-რქის გადმოყოლება“ სიკვდილიანობას ან მტრის თავდასხმას ნიშნავს, „ქერ-ოქროთ გადმოფანტვა მზექალის მიერ“ — გვალვას, „თვლებზე ოქროს საცრის დაფარება“ — დაბრმავებას (თ. ოჩიაური, ბ. ფოჩხუა).

არსებითად ამ ჯგუფს განეკუთვნება შელოცვის ფორმულებიც. აი, ერთი ნიმუში ამისა: „მე ვარ ბედი ბედნიერი, ტურფა, სახე მშვენიერი, ამოვალ ვერცხლივითა, დაჯღები ცეცხლივითა. რა არის შენი წამალი? წყლის შეილი (= ბაყაყი), ზღვისა ქათმისა შეილი (= წიწილა). დაშაქრული დაადოს“ (შელოცვა ბედნიეროსა; პ. უმიკაშვილი).

პროფესიული საიდუმლოების გაცემა ხშირად გაკოტრებას ნიშნავდა. ამ საიდუმლოს დაცვა შესაბამისი არგოს გამომუშავებას საჭიროებდა, ამქრის წევრისათვის გასაგებს, სხვებისათვის გაუგებარს.

არგოს ნიმუშია აგრეთვე კარგად ცნობილი „ქაჭური ენა“, სადაც სიტყვები გადასხვაფერებულია ყოველ მარცვალზე რაიმე ნაწილაკის დართვით: მოწავიწადაწა ან მონდერვინდერდა „მოვიდა“.

3.5. განსხვავება ეთნიკურ-ტერიტორიულ და სოციალურ-პროფესიულ დიალექტებს შორის. ეთნიკურ-ტერიტორიულ და სოციალურ-პროფესიულ დიალექტებს შორის თვისებრივი სხვაობაა. მართალია, ყველა ეს დიალექტი რომელიმე ერთი ენის ნაირსახეობებს წარმოადგენს, მაგრამ ეს ნაირსახეობანი სხვადასხვა ბუნებისაა.

არსებითი სხვაობა ესაა: ეთნიკურ-ტერიტორიული დიალექტები, ამა თუ იმ ენის ნაირსახეობას ყველა დონეზე წარმოგვიჩვენენ: ფონეტიკური, მორფოლოგიურ-სინტაქსური, ლექსიკური ნაირსახეობები მეტ-ნაკლებად ყველა ეთნიკურ-ტერიტორიულ დიალექტშია წარმოდგენილი. რაც შეეხება სოციალურ და პროფესიულ დიალექტებს, მათ თავისებურებას ძირითადად ლექსიკა და ფრაზეოლოგია განსაზღვრავს, ანუ: ისინი ძირითადად ლექსიკითა და ფრაზეოლოგიით სხვაობენ იმ ენისაგან, რომლის დიალექტებიც არიან.

ეთნიკურ-ტერიტორიული დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი თავისებურებანი, ჩვეულებრივ, ენის შინაგანი განვითარებითაა შეპირობებული. თუ სხვა ენის ზემოქმედებას განიცდის რომელიმე დიალექტი, ისიც უმეტეს წილ შინაგანი პოტენციის ამოქმედებას, გამოვლენის დაჩქარებას იწვევს.

სოციალური და პროფესიული დიალექტების ჩამოყალიბება კი საზოგადოების სხვა ფენებისა თუ ჯგუფებისაგან განკერძოებით არის შეპირობებული. როგორც ითქვა, ეს განკერძოება ძირითადად თავისებურ ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიას ეფუძნება. ლექსიკა უპირატესად ტერმინოლოგიური ხასიათისაა ან ნასესხებია (ნასესხებო თავისივე წარმოქმნით), ფრაზეოლოგია ან კალკირებულია, ან ყოფის სპეციფიკითაა განპირობებული.

არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება აგრეთვე მეტყველების მანერას.

ის, რომ სოციალური და პროფესიული დიალექტების არსებობა ძირითადად ლექსიკისა და ფრაზეოლოგიის თავისებურებებს ემყარება, არ ნიშნავს, თითქოს სხვა ხასიათის თავისებურებანი საერთოდ უცხო იყოს ამ დიალექტებისათვის.

შენიშნულია, მაგალითად, რომ თანამედროვე ქართველი ინტელიგენტის მეტყველებაში „ერთმანეთის გვერდზე გვხვდება სიტყვის საკუთრივ ქართული და სხვა ენათა გავლენით მიღებული წარმოთქმა. მაგ., ზშირად შეეხვდებით როგორც რბილ, ისე მაგარ ლ'ს სიტყვებში პალმა, პალტო“ (ზ. ჭაფარიძე), თუმცა საკუთრივ ქართული წარმოთქმა მაგარ ლ'ს ვარაუდობს; შდრ.: ქალმა, ლტოლვა.

3. 6. ეთნიკურ-ტერიტორიული დიალექტების შიგა დიფერენციაცია. ენის შემდეგ დიალექტი (კილო) ყველაზე მსხვილი ერთეულია. დიალექტი (მით უმეტეს, თუ იგი საკმაოდ ფართო ტერიტორიაზეა გავრცელებული), როგორც წესი, არ არის მონოლითური, ერთი და იმავე ეთნიკური კუთხის ყველა რეგიონში ზედმიწევნით იდენტური. ასე რომ, ზუსტი ენათმეცნიერული ანალიზი მოითხოვს დიალექტის შემდგომ დანაწევრებას დამატებითი მეტყველებრივი ნაირსახეობების მიხედვით.

დანაწევრების პირველ საფეხურს ქმნის კილოკავი.

კილოკავი არის ერთი დიალექტის ფარგლებში მოქმედი ნაირსახეობა მეტყველებისა. ძირითადი სამეტყველო ტიპით იგი ამა თუ იმ დიალექტს განეკუთვნება, მაგრამ განსხვავდება მისგან ზოგი თავისებურებით; ანუ: კილოკავი არის ამა თუ იმ დიალექტის რეგიონალური ნაირსახეობა.

კილოკავზე უფრო მცირე დიალექტოლოგიური ერთეული არის თქმა. თქმა ისევე მიემართება კილოკავს, როგორც ეს უკანასკნელი დიალექტს: ანუ: თქმა არის კილოკავის რეგიონალური ნაირსახეობა.

ხევსურული, როგორც თავისებური ნაირსახეობა ქართული ენისა, გამოიყოფა დამოუკიდებელ დიალექტად. ხევსურეთის ყველა რეგიონში ისმის მეტყველება, რომელიც საერთოა (საკუთრივ ხევსურულია) ყველა ძირითადი მეტყველებრივი (ფონეტიკური, გრამატიკული, ლექსიკური) ნიშნის მიხედვით. ეს ნიშნები ქართული ენის შესაძლებლობითაა შეპირობებული. თავის მხრივ, საკუთრივ ხევსურულის ნიშანდობისებანი ქმნიან ერთი და იმავე ფუნქციის გამოხატვის ორ ან მეტ შესაძლებლობას. რა ნაირსახეობითაც უნდა განხორციელდეს ეს შესაძლებლობანი, საქმე მაინც ხევსურულ მეტყველებასთან გვექნება, ოღონდ სხვაობა, ჩვეულებრივ, სხვადასხვა რეგიონით შემოიფარგლება. მაგალითად, ბგერათშენაცვლება და მახვილის განაწილება ხევსურულში ქმნის ერთი და იმავე ფორმის („კაცი ვარ“) ორ ნაირსახეობას: კაც-ვარი და კაც-ორ. ორივე ეს შესაძლებლობა განხორციელდა ხევსურულში, ოღონდ სხვადასხვა რეგიონში: პირველი — შატილურში, მეორე — არხოტულში. ამ რიგის მოვლენები ერთი და იმავე დიალექ-

ტის ორ ნაირსახეობას (ანუ: ორ კილოკავს) განასხვავებენ. ამ შემთხვევაში შატილურსა და არხოტულს.

თავის მხრივ, კილოკავსაც აქვს შესაძლებლობა ორი ან მეტი ნაირსახეობით იყოს წარმოდგენილი სხვადასხვა რეგიონში. როგორც ითქვა, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს თქმასთან. ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ ოკრიბული თქმა შუა იმერეთის მეტყველებაში.

თქმაზე უფრო მცირე დიალექტურ ერთეულს ქცევას უწოდებენ. ქცევებით ზოგჯერ განსხვავდება ერთი და იმავე სოფლის სხვადასხვა უბანიც კი.

3. 7. ი დ ი ო ლ ე ქ ტ ი. ენის დიფერენციაცია ეთნიკურ-ტერიტორიულ, სოციალურ, პროფესიულ დიალექტებად ხდება საკუთრივ ენობრივი მოვლენებიდან ამოსვლით. თითოეულ ამ დიალექტზე მეტყველებს გარკვეული პიროვნება. თუ ამოვალთ მოსაუბრე პიროვნების პოზიციიდან, აღმოჩნდება, რომ იგი შესაძლოა ერთდროულად რამდენიმე დიალექტს ფლობდეს, ანუ: ერთდროულად რამდენიმე მეტყველებრივ ჯგუფს განეკუთვნებოდეს. მის მეტყველებაში დამოუკიდებელი ნაირსახეობით იქნება მოცემული როგორც ეთნიკურ-ტერიტორიული, ასევე სოციალური და პროფესიული დიალექტების ერთგვარი ერთობლიობა, ესე იგი, ამ დიალექტთა თავისებურებანი ურთიერთშეხამებული იქნება მის მეტყველებაში. ამას უნდა დაუშვათ თითოეული პიროვნების ინდივიდუალური თავისებურებანიც, მისი საუბრის სტილი, მანერა, შეპირობებული მისი მსოფლხედვით, განათლებისა და კულტურის დონით. ასეთი უკიდურესად კერძო (პიროვნული) ნაირსახეობა ენობრივი სისტემისა იდიოლექტად იწოდება.

იდიოლექტის ცნება ბ. ბლოკმა შემოიტანა. მისი განმარტებით, იდიოლექტი არის ამა თუ იმ პიროვნების მეტყველება ერთსა და იმავე საგანზე ერთსა და იმავე თანამოსაუბრესთან დროის მკაცრად განსაზღვრულ მონაკვეთში. იდიოლექტი ამ შემთხვევაში ძალზე ვიწრო ცნებად გაიგება. ამის მიხედვით ერთი და იგივე პიროვნება რამდენიმე (პრაქტიკულად აღურაცხელი) იდიოლექტის მქონებელი იქნება — გააჩნია რა საგანზე, ვისთან ან რა სიტუაციაში საუბრობს. ამგვარი ანალიზი რომ გარკვეული მეცნიერული ღირებულების მქონეა, ეს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს; მაგრამ იმედროულად მისი პრაქტიკულად განხორციელება არსებითად შეუძლებელია. ამიტომაც ამჟამად იდიოლექტი უფრო ფართო მნიშვნელობით გამოიყენება: ესაა ამა თუ იმ ენის ნაირსახეობა, წარმოდგენილი ერთი პიროვნების მეტყველებაში. უწინარეს ყოვლისა აქ, რა თქმა უნდა, ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური და სტილური ნაირსახეობანი უნდა იქნეს გათვალისწინებული. ამის

წიმუშებს ქართულ მხატვრულ ლიტერატურაში მრავლად დაეძებნით. ამის კლასიკური ნიმუშია, მაგალითად, გლახა ჭრიაშვილის მეტყველება ილია ჭავჭავაძის „გლებთა განთავისუფლების პირველდროების სცენებიდან“: „მენა, შენი ჭირიმე, გლახა ჭრიაშვილი გახლავარ, როგორც შოგესხენებათ. პაპა-ჩემი აზნაური გხლებიათ ნუგზარ ერისთავის დროსაო, სისხლის წვიმების დროსაო. ასე ამბობენ, თორემ მენა ეგა ამბავი საიღამ მეცოდინება. დიდი ხნის კაცი ვიყო, კიდევ პო, მაგრამ მაგარი ესაა, რომ არა ვარ დიდი ხნისა...“

3. 8. პ ა რ ა დ ი ა ლ ე ქ ტ ო ლ ო გ ი ა. არსებობს მეცნიერების დარგი, რომელსაც პარალინგვისტიკას (პარაენათმეცნიერებას) უწოდებენ. ძველი ბერძნული „პარა“ ნიშნავს „ახლოს, სიახლოვეს, გვერდით“. ასე რომ, პარალინგვისტიკა ზედმიწევნით ითარგმნება როგორც: „ლინგვისტიკის ახლოს“, ანუ: „ლინგვისტიკის თანამდევი“, უკეთ: „თანალინგვისტიკა“, „თანენათმეცნიერება“. ამის მიდევნებით წარმოებულია „პარაენა“ ანუ „თანაენა“.

პარალინგვისტიკა სწავლობს მეტყველების თანამდევ იმ არაენობრივ გამომხატველობით საშუალებებს, რომლებიც ავსებენ და აზუსტებენ გამოსახატავ აზრს. „ენა არის. მოქცევის (ყოფაქცევის) ფორმა, ესაა მთლიანად ორგანიზმის რეაქცია სოციალურ გარემოზე. სიტყვები მხოლოდ ერთი ნაწილია ამ რეაქციისა, რომელიც ამის გარდა მოიცავს აგრეთვე პოზას, მიმიკას, ექსტს“ (მ. უესტი). სწორედ ეს პოზა, მიმიკა, ექსტი არის პარაენა, მეტყველების თანამდევი დამაზუსტებელი ნიშნები, რომელთაც მეტყველებასთან მიმართების თვალსაზრისით შეისწავლის პარალინგვისტიკა.

ამის შესაბამისად გამოიყოფა ვერბალური (ბგერითი) და არავერბალური (არაბგერითი — ექსტ-მიმიკის, გამომეტყველების, პოზის, ქცევის, მანერის...) მეტყველება. სხვაგვარად: პარალინგვისტიკა შეისწავლის არასიტყვიერ კომუნიკაციას, პარაენას; მას „მდუმარე ენასაც“ უწოდებენ (ე. პოლი).

ჩ. დარვინი შენიშნავდა: „ერთი და იმავე ტომის წარმომადგენელთა უნარს, დაემყარებინათ ერთმანეთთან კავშირი ენის საშუალებით, ძრსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა ადამიანის განვითარებისათვის; სახისა და სხეულის გამომხატველობითი მოძრაობანი კი ფრიად აძლიერებენ ენას“.

პარაენობრივი მოვლენები უშუალოდაა შეპირობებული ეროვნული თავისებურებითა და კულტურის დონით, ამიტომაც ისინი ერის კულტურასთან მკიდრო კავშირში შეისწავლება.

თითქმის ყოველ დიალოგს ახლავს პარალინგვისტური მახასიათებლები: მიმიკა, ჟესტი, სახის გამომეტყველება, ხმის მოდულაცია, რომლებიც ავსებენ, აზუსტებენ, აკონკრეტებენ სიტყვებით გამოთქმულს. მეტყველებისას, საერთოდ, ჩვეულებრივია, ელიზირებული (შეკუმშული) გამოთქმები, რომლებიც სათანადო ჟესტ-მიმიკისა ან შესაბამისი სამეტყველო სიტუაციის გარეშე გაუგებარნი იქნებოდნენ.

მხატვრულ ლიტერატურაში პარაენობრივი მოვლენების გამოსახატავად ავტორისეული რემარკებია გამოყენებული. თუ როგორ შეუძლია შეცვალოს პარაენას ერთი და იმავე ფორმის მნიშვნელობა, კარგად ჩანს ერთ-ერთი შორისდებულის მაგალითზე:

— აჰა, — შ ე ე ბ ი თ თქვა არჩილმა.

— აჰა, გირგოლა! — ს ი ა მ ო ვ ნ ე ბ ი თ და ს ი ხ ა რ უ ლ ი თ წარმოსთქვა დიამბეგმა.

— აჰაა! — ძ ლ ი ე ს ა მ ო ი ქ შ ი ნ ა ამ სიტყვებით გ ა ც ო ფ ე ბ უ ლ მ ა ქ ი ტ უ მ .

— აჰაა! — ნ ი შ ნ ის მ ო გ ე ბ ი თ გააბეს მცველებმა... და ა. შ. (ო. გაჩეჩილაძე).

ნათელია, რომ ის, რაც მეტყველებისას კილოთი, ხმის მოდულაციით ცნაურდება, წერილობით გადმოცემისას შესაბამისი რემარკით განიშარტება. პარაენობრივი საშუალებანი შესაძლებლობას იძლევა მაქსიმალური ეკონომიურობით გამოვიყენოთ საკუთრივ მეტყველება.

ანალოგიურ როლს ასრულებს გამომეტყველებაც:

— ჰო, მაგრამ მეფე შეგვირიგდა აკი, ჭიაბერის ტირილს დაესწრო, ორმოცზედაც აქ იყო.

— ამის მიზეზი სხვა იყო, ერისთავთ ერისთავო.

— მაინც რაო?

— სხვას ვისმეს უკვრეტდა ჭიაბერის ტირილზე მეფე.

— ??? (ვ. გამსახურდია).

დიალოგში ჩართული კითხვის ნიშნებით ის გაოცება გადმოიცემა, რომელსაც თანამოსაუბრის სახის გამომეტყველება გამოხატავს.

პარაენა ზეპირი მეტყველების თანამდევი მოვლენაა. ბუნებრივია, იგი „სრული დატვირთვით“ იქნება გამოყენებული დიალექტური მეტყველების დროსაც. არსებითი ისაა, რომ პარალინგვისტური საშუალებანი არა მხოლოდ ეროვნული თავისებურებებით სხვაობენ, არამედ თვით ერთი ენის ფარგლებშიც განსხვავდებიან ეთნიკური და ტერიტორიული თვალსაზრისით. ამ მხრივ შესაძლებელია ვილაპარაკოთ პარადიალექტსა და პარადიალექტოლოგიაზე. ჩაწერილი დიალექტური

მასალა თვალსაჩინოს ხდის, თუ რაოდენ არსებითი ღირებულებისა აღმოჩნდება მისი შესწავლა წმინდა დიალექტოლოგიურთან ერთად პარადიალექტოლოგიური პრინციპებითაც.

3. 9. გარდამავალი, ნარევი დიალექტები და დიალექტთა გარდამავალი ზონები. გარდამავალი დიალექტი ისევე, როგორც დიალექტთა გარდამავალი ზონა წარმოიქმნება ორი ან მეტი დიალექტის ინტენსიური ურთიერთშეხების რეგიონში. წარმოქმნის საფუძველი ხდება სხვადასხვა დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი მეტყველებრივი მოვლენების ურთიერთშეგავლენა, ურთიერთშედწევა. ამ თვალსაზრისით იგი ერთგვარად ზედიალექტს (კონინეს) მოგვაგონებს, მაგრამ მისგან განსხვავდება ერთი არსებითი ნიშნით: გარდამავალი დიალექტისათვის დამახასიათებელი მეტყველება არ სცილდება გარკვეულ რეგიონს, ამა თუ იმ ტერიტორიაზე გავრცელებული ერთადერთი დიალექტური ნაირსახეობაა, რომელიც ზოგჯერ დამოუკიდებელ კილოკავად თუ თქმად გადაქცევის ტენდენციას ავლენს. ზედიალექტი კი არსებობს სხვა დიალექტების პარალელურად როგორც დიალექტთაშორისი საურთიერთო საშუალება.

გარდამავალ დიალექტსა და დიალექტთა გარდამავალ ზონას შორის პრინციპული ხასიათის სხვაობაა: იმ შემთხვევაში, როცა ორი ან მეტი დიალექტის ურთიერთშეხების ტერიტორიაზე თავს იჩენს მხოლოდ ამ დიალექტებისათვის დამახასიათებელი მოვლენები ისე, რომ არ წარმოიქმნება რაიმე ახალი თვისებრივი თავისებურება, რომელიც ნიშანდობლივი იქნება მხოლოდ და მხოლოდ ამ გარდამავალი ტერიტორიის ფარგლებში გავრცელებული მეტყველებისათვის, საქმე გვაქვს დიალექტთა გარდამავალ ზონასთან. მაშინ კი, როცა გარდამავალ ტერიტორიაზე პოვნიერ მეტყველებაში ჩნდება თვისებრივად ახალი ფორმები, რომლებიც არაა დამახასიათებელი არც ერთი ურთიერთშემხები დიალექტისათვის, უნდა გამოიყოს გარდამავალი დიალექტი.

დიალექტთა ინტენსიური ურთიერთშეხების რეგიონები მრავლადაა საქართველოს ტერიტორიაზე. ასე ხვდება ერთმანეთს, მაგალითად, ქართლურ-ზემოიმერული მეტყველება სურამის ქედის ორივე კალთაზე, ქართლურ-მთიულური და ქართლურ-ფშაური არაგვის ხეობაში, ქართლურ-მესხური, მესხურ-აჭარული, ქვემორაჭულ-იმერული და ა. შ.

რამდენიმე ნიმუში ნათქვამის საილუსტრაციოდ.

არაგვის ხეობის ქართლური: „გუთანსა აქვ რვილი. რვილი რკინასა უნდა... ორ კაცსა ერთი მეძნეური ეყოფის... ამ საწყალ კაცსა ბიჭი ეყოლა. იმ ძროხასაც ერთი ნიშა ჯარი (|| ხარი) ეყოლა...“

ამ ტექსტში თავს იჩენს როგორც ქართლურისათვის, ასევე მთის დიალექტებისათვის (კერძოდ, მთიულურისათვის) ნიშანდობლივი ფორმები. მთის დიალექტთა ზეგავლენითაა აქ პოვნიერი ფორმები: კარი (ნაცვლად „ხარი“ ფორმისა), რკინა-ის-ა (ნაცვლად რკინ-ის-ა ფორმისა) და მისთ.

აშკარაა, რომ მეტყველების სპეციფიკურ ტიპთან გვაქვს საქმე, რომელიც გარდამავალია ქართლურსა და მთიულურს შორის: ორივე დიალექტისათვის ნიშანდობლივ ფორმებს აერთიანებს.

ბორჯომის ხეობის ქართლური: „ჩემი პაპები აქ დასახლებულან სამ კვამლათ... მე თითონ ქორწილედში უკრანდი ზურნასა... ხენწიფესთან იჩივლეს: ეს კაცი ძალღებ ხოცანსო...“

პაპები (← პაპები ← პაპები), უკრანდი „უუკრავდი“, ხოცანსო „ხოცავსო“ მესხურ-ჯავახურისათვის დამახასიათებელი ფორმებია, შედწეული ქართლურ მეტყველებაში.

დასავლური ქართლური: „პატრონი სიმიდის შეკმას აბრალიდა დათვსა... მერე შეშინდა გურგენიძე და მუახსენა სასამართლოს: აღარ ვჩივივარო... ზუმბათოვს საფქვეავი ქონებოდა წისქვილში წასაღებად...“

აბრალიდა, ვჩივივარ, ქონებოდა (ნაცვლად აბრალებდა, ვჩივი, პქონიყო ფორმებისა) იმერულთან კონტაქტის შედეგად არის შემოსული ქართლურში.

დასტურდება ისეთი შემთხვევა, როცა ერთი პიროვნების მეტყველებაში თავს იყრის ქართლური, იმერული და მესხური დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი ფორმები: „გავაკეთებდით კერის მურის მელანსა და მითი ვწერანდით ბეჰის ძვალზე. ჩვენ ვინ შეგვიშობდა შკოლაში საწყალი გლეხის შეილედსა. ახლა არის ისეთი დროი, განათლების ხანაი, რო ჩვენს სოფელში საშუალო სკოლა არის...“ ტექსტი ქართლურშია ჩაწერილი, ბორჯომის ხეობაში. მასში სამი სხვადასხვა დიალექტის თავისებურებაა ურთიერთშეხამებული: ვ-წერ-ან-დ-ი-თ აგებულიებით ქართლურისათვის დამახასიათებელი ფორმაა (ვ-წერ-ამ-თ, ვწერ-ამ-დ-ი-თ), მაგრამ -ამ'ის ნაცვლად -ან უკვე მესხური ნაირსახეობაა. ანუ: სტრუქტურით ეს ფორმა ქართლურია, მაგრამ კონკრეტული გამოხატვით — მესხური. ვე → ო ქართლურშიც იჩენს თავს (ქვევით → ქოით...), მაგრამ მოტანილ ტექსტში პოვნიერ „შეგვიშობდა“ ფორმას აშკარად იმერიზმის იერი დაჰკრავს.

ზოგჯერ გარდამავალი დიალექტის ნაირსახეობად ასახელებენ ნარევი დიალექტს, მაგრამ სხვაობა მათ შორის უფრო არსებითი ჩანს, ვინემ ვარაუდობენ.

როგორც ითქვა, გარდამავალი დიალექტი ორი ან მეტი დიალექტის ინტენსიური ურთიერთშეღწევის საფუძველზე წარმოიქმნება. ნარევი დიალექტი, პირიქით, ერთი დიალექტის მეორეზე ინტენსიური ზეგავლენის შედეგად ყალიბდება ისე, რომ გამვლენელი დიალექტი რაიმე არსებითი ხასიათის ცვლილებას არ განიცდის. ასეთია, მაგალითად, რაჭული ან ჭავჭავური მეტყველება ბოლნისის რაიონში, რაჭული — თეთრიწყაროს რაიონში და მისთ.

სხვაობა ისიცაა, რომ დროთა განმავლობაში ნარევი დიალექტი, როგორც წესი, კარგავს დამოუკიდებლობას და ასიმილირდება გამვლენელ დიალექტთან. ამიტომაც არის, რომ, მაგალითად, მამაპაპით რაჭველისა ან ჭავჭავის მეტყველება, პოვნიერი ქართლურის რეგიონში, ამჟამად ქართლურის ნაირსახეობად გვევლინება და არა რაჭულისა ან ჭავჭავურის. მთქმელები თითონ იხსენებენ: „ძველათ ჩვენი მამაპაპა ჭავახეთიდან მოსულა თექვსმეტი კომლი“; ან: „ხეჩუაშვილი ძველათ ყოფილა კაზაროვი, მოსულა ყარაბაღიდან. ციმაკურიძე მოსულა რაჭვიდან, ბერიძე გამოქცეულა გურიიდან. კოდელაშვილი არი ქართლიდან. ნასყიდაშვილები არიან მესხეთიდან. სელიმაშვილები, ავქაფაშვილები, აკოფოვები არიან ჭავახეთიდან. მტრებიზგან გამოქცეულან, აქ მოქუჩებულან“ (გ. იმნაიშვილი). ამჟამად ყველა მათგანის მეტყველება ქართლურია.

თაობიდან თაობამდე მეტყველების ასეთი ცვლა, ბუნებრივია, შედარებით მცირერიცხოვან ჯგუფებს ახასიათებს. იქ კი, სადაც მიგრაცია უფრო ხალხმრავალი იყო და დასახლებაც უფრო კომპაქტურად მოხდა (მაგალითად, ზემოიმერლებისა მესხეთში, აღიგენის რაიონში), მეტყველების ტიპი დიალექტურ გადასხვაფერებას ნაკლებ განიცდის. პირიქით, შესაძლოა თვით შეიქმნეს გამვლენელად დამხვდური დიალექტისათვის, თუმცა იმავდროულად მისგანაც შეიძინოს ზოგი რამ — ის, რაც არცთუ შთლად ეუცხოება მას.

ნარევი დიალექტისაგან განსხვავებით გარდამავალი დიალექტი რომელიმე სხვა დიალექტურ მეტყველებასთან კი არ ასიმილირდება, არამედ მეტყველების დამოუკიდებელ ნაირსახეობად ფორმდება, ანუ: იჩენს ახალ, დამოუკიდებელ დიალექტურ ერთეულად ჩამოყალიბების ტენდენციას.

სხვაობას გარდამავალ და ნარევი დიალექტებს შორის დამატებით გეოგრაფიული ფაქტორიც განსაზღვრავს. გარდამავალი დიალექტი იქმნება ორი ან მეტი დიალექტის ტერიტორიული ურთიერთშეხების საზღვარზე, ნარევი დიალექტი კი უშუალოდ ამა თუ იმ დიალექტის გავრცელების რეგიონშია მოქცეული.

4. 1. დ ი ა ლ ე ქ ტ ო ლ ო გ ი ა და დ ი ა ლ ე ქ ტ ო გ რ ა ფ ი ა.
 დიალექტოგრაფია არის დიალექტოლოგიის შემადგენელი ნაწილი, ზედმიწევნით: დიალექტოლოგიური კვლევის საწყისი საფეხური, რომელიც გულისხმობს დიალექტოლოგიური კვლევისათვის შესაბამისი მასალის მოპოვებას. სიტყვასიტყვით „დიალექტოგრაფია“ ნიშნავს დიალექტების აღწერას.

დიალექტური მასალის მოპოვების რამდენიმე საშუალება არსებობს.

ა) ცოცხალ მეტყველებაზე უშუალო დაკვირვება — დიალექტური ტექსტის მოპოვება პირდაპირი ჩაწერით. დიალექტური მასალა უპირველეს ყოვლისა უნდა შეიკრიბოს იმ რეგიონში, სადაც ამ დიალექტის მფლობელები კომპაქტურად სახლობენ. მასალებში უნდა აისახოს დიალექტის ყველა თავისებურება: წარმოთქმა, ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური ნაირსახეობანი. სასურველია მასალა შეიკრიბოს სოფელ-სოფელ. ასეთი შესწავლა აუცილებელი პირობაა დიალექტის გავრცელების საზღვრების დასადგენად (ვ. თოფური).

ბ) დიალექტური მასალა შესაძლოა მოპოვებულ იქნეს ანკეტური გამოკითხვის გზითაც. ამ მიზნით წინასწარ დგება კითხვარი, რომელიც მაქსიმალურად მოიცავს ყველა შესაძლებელ დიალექტურ ნაირსახეობას. ის, ვინც კითხვარს უპასუხებს, ვალდებულია ზედმიწევნით აღწუსოს, შესაძლებელ ფორმათაგან რომელი არის გავრცელებული მოცემულ რეგიონში.

ნიმუშად მოვიტანთ რამდენიმე პუნქტს ამ ტიპის კითხვარიდან.

ნიმუში ფონეტიკიდან:

1. დასტურდება თუ არა ბგერები: კ, ლლ, ჭ, ც, ძ, რ, უ, გ, ვ, ნ, ი და ა. შ.

2. იკარგება თუ არა ფუძისეული ხმოვანი მარედუცირებელი მაწარმოებლის დართვის გარეშე: ხალიჩა → ხალჩა, პატარა → პატრა, აშენდა → აშენდა...

3. ხდება თუ არა თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია: უც-დის → უცთის...

4. როგორ იხმარება: ღირძილი, ღრძილი თუ ღძილი... და მისთ.

ნიმუში მორფოლოგიიდან: -

1. როგორ არის წარმოდგენილი ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელი სახელობით ბრუნვაში: გზა, გზა-ი თუ გზა-ა... ტომარა, ტომარა-ი, ტომარე, ტომარე-ი თუ ტომარე-ა...

2. იხმარება თუ არა ბრუნვის ნიშნით ან თანდებულობით გართულებული თანდებულობიანი სახელები: სახლ-ში-ით, სახლ-ზე-ით, სახლ-ს-თან-ით; ნახევარ-ში-ა-მდე...

3. ვნებითის რომელი ფორმები გამოიყენება: ი-წერ-ებ-ის თუ ი-წერ-ებ-ა...

4. ერთპირიანი ზმნის I შედეგობითის რომელი ფორმა გავრცელებულია: მოსულ-ა, მოსულ-არს, მოსულ-ას... მოსულ-ან თუ მოსულ-არი-ან, მოსულ-არიენ...

ნიმუში სინტაქსიდან:

1. დაისმის თუ არა მეორე სერიაში სუბიექტი მოთხრობით ბრუნვაში გარდაუვალ ზმნასთან: კაც-ი, თუ: კაც-მა მოვიდა...

2. წვიმა გადაიღო, თუ: წვიმამ გადაიღო...

3. ძმები მყავს, თუ: ძმები მყვანან...

4. მათ უთხრა, თუ: უთხრა-თ, უთხრა-ყე...

ნიმუში ლექსიკიდან:

1. რა პქვია მრგვალი, გაუთლელი ხეებისგან აშენებულ სახლს: წარგვალი, ძელური...

2. რა ეწოდება ამალღებულ ადგილს, პატარა გორაკს ველზე: ბორცვი, ბეგი, ბეჟი, ბრეგი, ბრეკი...

3. რას ეძახით ბიძის ცოლს: ბიცოლა, ძალო || ძალუა... და მისთ.

გ) დიალექტური მასალა უხვად იპოვება წერილობით ძეგლებში, რომლებიც ამ თვალსაზრისით შესაბამის შესწავლას საჭიროებენ. წერილობით ძეგლებში დიალექტური მასალა, ჩვეულებრივ, ორი გზით მოხვდება ხოლმე: შეუცნობლად, როცა ავტორი დიალექტს იყენებს როგორც მისთვის ხელმისაწვდომ ერთადერთ (ან ძირითად) მეტყველებას (ჩვეულებრივ, ასეთი რამ დამახასიათებელია ამა თუ იმ კუთხეში შექმნილი სიგელ-გუჯრებისათვის), და შეგნებულად, გააზრებულად;

როცა დიალექტიზმები გამოიყენება ადგილობრივი კოლორიტის შესაქმნელად (ასეთი რამ, როგორც წესი, მხატვრულ თხზულებებშია დადსტურებული). იმავდროულად ასეთი მასალა კრიტიკულ დამოკიდებულებასაც მოითხოვს, რადგან მასში ჰარზად იჩენს ხოლმე თავს იდიოლექტური მოვლენები.

4. 2. ლინგვისტური გეოგრაფია. XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე ჩამოყალიბდა ლინგვისტური გეოგრაფია, როგორც დიალექტოლოგიის მიმართ იმთავითვე დაპირისპირებული დისციპლინა.

ამიერიდან დაისახა დიალექტების შესწავლის ორი, პრინციპულად განსხვავებული მიმართულება: დიალექტოლოგია შეისწავლის დიალექტურ მოვლენებს გარკვეული ენობრივი სისტემის ფარგლებში, ლინგვისტური გეოგრაფია — ცალკე აღებულ ფორმას მისი გეოგრაფიული გავრცელებულობის თვალსაზრისით. დიალექტოლოგია იფარგლება ამა თუ იმ ტერიტორიული, ეთნიკური, სოციალური, პროფესიული ჯგუფებით, ეძიებს იმ სპეციფიკურს, რაც ამ ჯგუფების მეტყველებისათვისაა ნიშანდობლივი. ლინგვისტური გეოგრაფია, პირიქით, გადის რომელიმე კონკრეტული ჯგუფის საზღვრებიდან და ცდილობს დაქებნოს ის საერთო, რაც სხვადასხვა ჯგუფის მეტყველებას ახასიათებს.

ლინგვისტური გეოგრაფიის ამგვარი პოზიცია განაპირობა იმ შინაგანმა წინააღმდეგობებმა, რომლებიც დიალექტოლოგიურ კვლევას ახლავს თან. უპირველეს ყოვლისა კი იმან, რომ დიალექტი (ენობრივი ფაქტი) განისაზღვრება ტერიტორიული, ეთნიკური, სოციალური ან პროფესიული მონაცემებით (არაენობრივი ფაქტებით). ეს მაშინ, როცა თითოეულ ჯგუფში გავრცელებული მეტყველების ნაირსახეობათა ამპლიტუდა შესაძლოა არსებითი ხასიათის სხვაობას გვიმოწმებდეს. ასეთია, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქართლური და იმერული დიალექტები, რომლებიც სათუთა, ერთიანი პრინციპით განისაზღვროს: იმდენად ხელშესახებია განსხვავება არაგვისა და ბორჯომის ხეობების ქართლურს, ასევე საჩხერე-ჭიათურისა და სამტრედია-ვანის იმერულს შორის, რომ ეს სხვაობა, როგორც შენიშნულია კიდევ სპეციალურ ლიტერატურაში, ძნელად თავსდება ერთი დიალექტის ფარგლებში. განსხვავება მეტია, ვინემ ერთი და იმავე დიალექტის კილოკავებად დაყოფისას ივარაუდება ხოლმე. ისტორიულმა, ტერიტორიულმა და ეთნიკურმა ფაქტორებმა განაპირობეს გაერთიანება იმ მეტყველებისა, რომელიც საკუთრივ ენათმეცნიერული კრიტერიუმით დანაწევრებადია.

ლინგვისტურმა გეოგრაფიამ ეს წინააღმდეგობა არსებითად მოხსნა. ლინგვისტური გეოგრაფიის ძირითადმა ცნებამ — იზოგლოსამ — გაა-

ერთიანა ყველაფერი ის, რაც საერთო, იდენტური იყო სხვადასხვა ტერიტორიაზე, სხვადასხვა ეთნიკურ, სოციალურ, პროფესიულ ჯგუფში გავრცელებულ მეტყველებაში, მაგრამ ამასთანავე თავი ვერ დააღწია მეორე უკიდურესობას: იზოგლოსით გაერთიანებული ყოველი ფორმა სისტემისაგან განყენებული აღმოჩნდა.

ჯერ კიდევ პ. მეიერი წამოაყენა თვალსაზრისი, რომლის თანახმადაც, „დიალექტი არის ფრიად ნებისმიერი კონცეფცია ჩვენი გონებისა“, რადგან რეალურად არსებობს კონკრეტული ფორმა (დიალექტიზმი), ხოლო დიალექტის გამოყოფა მხოლოდ პირობითი შეთანხმების საფუძველზე ხდება. პ. მეიერი მასწავლებელი იყო ე. ჟილიერონისა. მოწაფემ მთელ თავის მოღვაწეობას დაუღო საფუძვლად მასწავლებლის დებულება. ე. ჟილიერონმა ასე ჩამოაყალიბა თავისი პოზიცია: „ჩვენ უნდა უკუვაგდოთ დიალექტი როგორც მეცნიერული კვლევის საფუძველი, დიალექტის შესწავლას ჩვენ ვუპირისპირებთ სიტყვის შესწავლას“.

ასე რომ, ცალკეული ფორმები, მათი ნაირსახეობანი და ამა თუ იმ ტერიტორიაზე, ეთნიკურ, სოციალურ თუ პროფესიულ ჯგუფებში მათი გავრცელებულობა ხდება ლინგვისტური გეოგრაფიის კვლევის საგანი.

მართალია, პირველი ლინგვისტური რუკები და ატლასები გერმანიაში შეიქმნა გ. ვენკერის მიერ, მაგრამ ამ მხრივ სანიმუშო გამოდგა ე. ჟილიერონისა და ე. ედმონის „საფრანგეთის ლინგვისტური ატლასი“ თავისი სიღრმით, დამუშავების სიფაქიზითა და მასალის სიუხვით.

ლინგვისტური გეოგრაფია უარყოფს დიალექტების არსებობას და ამკვიდრებს დიალექტიზმების (ცალკეულ ფორმათა) შესწავლას. შესწავლა ხდება კარტოგრაფიული მეთოდის საშუალებით: დგება თითოეული ფორმის ნაირსახეობათა გავრცელებულობის რუკა. რუკები ერთიანდება ლინგვისტურ ატლასში.

როგორც ითქვა, ლინგვისტური გეოგრაფიის ძირითადი ცნებაა იზოგლოსა. რუკაზე აღინიშნება ესა თუ ის ენობრივი თავისებურება. სხვადასხვა წერტილებში (ტერიტორიაზე) წარმოდგენილი ერთი ხასიათის (ტიპის) თავისებურებანი ერთიანდება ხაზით, რომელსაც იზოგლოსა ეწოდება (ძველი ბერძნული: იზოს „თანაგვარი“ და გლოსსა „მეტყველება, ენა“; იზოგლოსა — თანაგვარი მეტყველება, თანაგვარი ფორმები). ნიმუშად მოვიტანთ ერთი და იმავე ფორმის სამი ფონეტიკური ნაირსახეობის იზოგლოსებს: ქალა → ქალა-ე-ბ-ი → ქალა-ე-ბ-ი → ქალი-ე-ბ-ი. — სრული ასიმილაციით. — დაპოფმე-

ბულია აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებში; არის ცენტრალურ ქართულურშიც; „ჭალეები“ — დისიმილირებული ფორმა — გვხვდება მესხურსა და აჭარულში, „ჭალაები“ — ქართლურში, მთიულურსა და თუშურში. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ, ვთქვათ, იგივე აე → ეე ან ეე → იე პროცესი სხვადასხვა დიალექტში სხვადასხვა მოდიფიკაციით შეიძლება შეგვხვდეს. მაგალითად, აჭარულში ეე → იე პროცესი უფრო შორს მიდის: ეე → ეე (ჭალეები); აე → ეე: ხდება ხევისურულსა და ქართლურში, მაგრამ სხვადასხვა ფუძეებთან განსხვავებული ვითარებაა: ჭალა → ჭალეები, შდრ.: ძმა → ძმები...

იმის გამო, რომ იზოგლონებით აღნიშვნა გარკვეულ სირთულეებთანაა დაკავშირებული, ამჟამად რჩებენ პირობით ნიშნებს (ან უშუალოდ წერენ შესაბამის დიალექტურ ფორმებს სათანადო გეოგრაფიული პუნქტის აღმნიშვნელთან). მით უფრო, რომ ერთ რუკაზე დატანებულ სხვადასხვა იზოგლოსას სხვადასხვა ფერით აღნიშვნა ესაჭიროება. ტერმინი იზოგლოსა კი დარჩა თანაგვარ ფორმათა ცნების გამოსახატავად.

რა თქმა უნდა, დროთა განმავლობაში ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპები, მეთოდთა და საკვლევი ობიექტისადმი მიდგომა რამდენადმე შეიცვალა — გაღრმავდა და დაიხვეწა. ამის თაობაზე საუბარი გვექნება დიალექტოლოგიური თეორიების განხილვის დროს.

ლინგვისტურ გეოგრაფიაში ყველაზე უფრო წარმოჩენილია ე. ჟილიერონის რომანული და გ. ვენკერის გერმანიკული სამეცნიერო სკოლები.

პირველი სკოლის პრინციპები ასეთია:

ა) აღსაწერი რეგიონის ამორჩევი თობა; ბ) უშუალო ანკეტირების მეთოდი, ე. ი. ადგილობრივ მაცხოვრებელთა პირადი გამოკითხვა; გ) რუკაზე გადასატანი სიტყვის პირდაპირი ფიქსაცია, ე. ი. საანალიზო სიტყვა უშუალოდ ჩაიწერება მისი გავრცელების ტერიტორიაზე.

მეორე სკოლა რამდენადმე განსხვავებულ პრინციპს მისდევს: ა) ხდება მთლიანი (და არა ამორჩევითი) აღწერა ყველა დასახლებული პუნქტის მიხედვით: ბ) უპირატესობა ენიჭება გაშუალებულ ანკეტირებას: გზავნიან ანკეტებს სხვადასხვა რეგიონში და ავსებინებენ მათ სკოლის მასწავლებლებს; გ) რუკაზე დიალექტობები აღინიშნება პირობითი ნიშნებით.

ყველა სხვა პრინციპი არსებითად ზემოხსენებული ორის მოდიფიკაციას წარმოადგენს.

ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპების დანერგვამ მრავალი ახალი პრობლემა წარმოაჩინა და მათ წარმატებით გადაწყვეტასაც

შეუწყო ხელი. ენა არის არა მდგომარეობა, არამედ მოძრაობა და ამ დიდ აღმოჩენას ჩვენ ლინგვისტურ გეოგრაფიას უნდა ვუმადლოდეთო, აღნიშნავდა ფ. კარგი.

შევნიშნავთ: ტერმინი „ლინგვისტური გეოგრაფია“ უზუსტოა. ამ სახით იგი გეოგრაფიის დარგი გამოდის და არა ენათმეცნიერებისა. უფრო ზუსტი იქნებოდა: გეოგრაფიული (კარტოგრაფიული) ლინგვისტიკა (ენათმეცნიერება); ანდა: კარტოგრაფიული დიალექტოლოგია, რაც ნიშნავს გეოგრაფიული, კერძოდ, კარტოგრაფიული მეთოდების გამოყენებას ენათმეცნიერებაში (დიალექტოლოგიაში).

იმ სახით, როგორც იგი დღემდე არსებობს, ლინგვისტური გეოგრაფია არ არის დაზღვეული სერიოზული ხარვეზებისაგანაც. მათგან უმთავრესია სწორედ ის, რომ ყოველი ფორმა განიხილება სისტემისაგან განყენებულად. ამით კი გამოუვლენელი რჩება ამა თუ იმ ფორმის მიმართება სხვა ფორმებთან, მისი შეპირობებულობა; ანუ: მისი მიზეზ-შედეგობრივი დამოკიდებულება სხვა ფორმებთან.

ლინგვისტური გეოგრაფია ვერ ითვალისწინებს ენობრივ ფორმათა ცვლილებების ისტორიასაც, ახდენს მხოლოდ ამ ცვლილებათა ფიქსაციას, ვერ ხსნის ცვლილების შინაგან მიზეზებსა და პირობებს.

ონტოლოგიურად ნებისმიერი მოვლენა, ყოველი საგანი არსებობს დროსა და სივრცეში. რომელიმე მათგანის (დროის ან სივრცის) გამორიდება მიგვიყვანს ხელოვნური კონსტრუქტის შექმნამდე, რასაც რეალურ მოვლენასთან უკეთეს შემთხვევაში მხოლოდ გარეგნული მსგავსება ექნება. საჭიროა ამ რთული მოვლენის საანალიზოდ ადეკვატური საშუალების დაძებნა და არა მისი გამარტივება, გაიოლება.

თუ რა შესაძლებლობები აქვს დიალექტური მოვლენების კარტოგრაფირებას, ეს კარგად წარმოჩნდა იმ რუკაზე, რომელიც ვ. თოფურიამ შეადგინა - ავ თემისნიშნაინ ზმნათა ნამყო უსრულისათვის (იხ. ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, 1963, რუკა № II).

აღმოჩნდა სამი ძირითადი ნაირსახეობა, რაც, შესაბამისად, სამ იზოგლოსას ქმნის: I. მალ-ავ-დ-ა; II. მალ-ევ-დ-ა; III. მალ-ვ-ილ-ა ესაა მორფოლოგიური იზოგლოსები. თითოეულ მათგანს მოეპოვება ფონეტიკური ნაირსახეობანიც: მალ-ავ-დ-ა → მალ-ამ-დ-ა → მალ-ან-დ-ა; მალ-ევ-დ-ა → მალ-ემ-დ-ა → მალ-ენ-დ-ა.

დიალექტების სამი წრე, სადაც ეს ნაირსახეობანია წარმოდგენილი, ასე ნაწილდება:

- I. მალ-ავ-და — საინგილო, კახეთი, ფშავი, ქვემოიმერეთი;
 მალ-ამ-და — კახეთი, მთიულეთი, ქართლი;
 მალ-ან-და (|| მალ-ენ-და) — მესხეთ-ჯავახეთი.
- II. მალ-ევ-და — თუშეთი, ხევსურეთი, ხევი, ზემოიმერეთი;
 მალ-ემ-და — რაჭა, ზემოიმერეთი, მესხეთ-ჯავახეთი;
 მალ-ენ-და (|| მალ-ან-და) — მესხეთ-ჯავახეთი.
- III. მალ-ვი-და — გურია, ქვემოაქარა.

განხილვის ამგვარი პრინციპი მართლაც წაშლის ზღვარს ცალკეულ დიალექტებს შორის. რომელიმე მალ-ევ-და ხევსურიზმად ან ზემო-იმერიზმად არ შეიძლება ჩაითვალოს. ესაა, საერთოდ, ენის პოტენციის კონკრეტული ხორცშესხმა, რომელიც ერთდროულად არის დადასტურებული როგორც ხევსურეთსა და ზემოიმერეთში, ასევე თუშეთში, ხევში... იმავდროულად ეს არის ერთი იზოგლოსა, რომელიც, ერთი მხრივ, უწყვეტია: ხევი — ხევსურეთი — თუშეთი, ხოლო, მეორე მხრივ, ხდება წყვეტა: ზემოიმერეთი; ეს უკანასკნელი კი, თავის მხრივ, ასევე წყვეტილი იზოგლოსით უკავშირდება მესხეთ-ჯავახეთს (მალ-ემ-და || მალ-ენ-და), ხოლო უწყვეტით — რაჭულს.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ის, რასაც ტრადიციულად ქართული ენის ტერიტორიულ დიალექტებს უწოდებენ, არსებითად ეთნიკური დიალექტებია. ისინი, ბუნებრივია, გარკვეულ ტერიტორიაზე იქნებიან გავრცელებული, მაგრამ მათთვის არსებითია სწორედ ეთნიკური და არა ტერიტორიული ფაქტორი. ლინგვისტური გეოგრაფია კი საკუთრივ ტერიტორიულ პრინციპს ამკვიდრებს, წმინდა ტერიტორიული თვალსაზრისით აჯგუფებს დიალექტურ ნაირსახეობებს. ცალკეულ ფორმათა გავრცელებულობის საანალიზოდ ამგვარი პრინციპი, რა თქმა უნდა, დასაშვებია.

მაგრამ იმავდროულად ყოველი კონკრეტული ფორმა გარკვეული ენობრივი სისტემის კუთვნილებაა და სწორედ ამ სისტემის გათვალისწინებაა აუცილებელი მისი სრულყოფილი ენათმეცნიერული ანალიზისათვის.

სწორედ ამ თვალსაზრისით უნდა წარიმართოს ლინგვისტური გეოგრაფიის მეთოდის დახვეწა.

დიალექტოლოგია და ლინგვისტური გეოგრაფია ურთიერთმეამე-სებელი დარგებია და არა ურთიერთდაპირისპირებული.

გაირკვეს მათი კვლევის სფეროები, მიზანი და მეთოდები — აი, ეს არის ამჟამად არსებითი.

4.3. დიალექტების შესწავლის ოპტიმალური საშუალება კარტოგრაფირების მეთოდის გამოყენებით. ენა ცვლადი სისტემაა. ამიტომაც იგი ყოველთვის იძლევა ფორმათა ისტორიულ ან სივრცულ ნაირსახეობებს. კარტოგრაფიულ მეთოდს უთუოდ ხელეწიფება ამ ნაირსახეობათა წარმოჩენა. მაგრამ — რა მიმართებას ამყარებს ესა თუ ის ფორმა სისტემის სხვა წევრებთან, იწვევს თუ არა მისი ცვლა სისტემის სხვა წევრების ცვლილებასაც, — ამ კითხვებზე კარტოგრაფიული მეთოდი ამჟამინდელი გამოყენებით პასუხს ვერ გასცემს.

ამასვე დაუკავშირდება მეორე საკითხი: კერძოდ, კონკრეტულ ფორმათა კარტოგრაფირებამ წაშალა ზღვარი ცალკეულ ეთნიკურ დიალექტებს შორის (მალ-ევ-და ერთდროულად აღმოჩნდა რამდენიმე დიალექტში, ასევე — მალ-ავ-და). გვაქვს თუ არა შესაძლებლობა, იმავე კარტოგრაფიული მეთოდით დაეადგინოთ ამა თუ იმ დიალექტურ მატყვევლებს საზღვრებიც (და არა მხოლოდ რომელიმე ფორმის გავრცელებულობა სხვადასხვა ტერიტორიაზე)?

ასეთი შესაძლებლობა გვაქვს. და იგი განხორციელდება კიდევ თუკი ამოვალთ საკუთრივ სისტემიდან (და არა ოდენ ცალკეული ფორმიდან).

იმავე მალ-ავ-ს ზმნის I შედეგობითი ასეთ ნაირსახეობებს იძლევა დიალექტების მიხედვით:

- I. და-უ-მალ-ავ-(ი-ს) — ხევსურეთი, ფშავი, თუშეთი;
- II. და-უ-მალ-ავ-(ს) — ქართლი, კახეთი, მესხეთ-ჯავახეთი;
- III. და-უ-მალ-ი-ა — იმერეთი, გურია, აჭარა...

ეს კი სამ იზოგლოსას ქმნის: I. ხევსურეთი — ფშავი — თუშეთი; II. ქართლი — კახეთი — მესხეთ-ჯავახეთი; III. იმერეთი — გურია — აჭარა... თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მეორე იზოგლოსის დიალექტებში პარალელურად საკმაოდ მძლავრად თავს იჩენს -ი-ა დაბოლოებისანი წარმოებაც, მაშინ ზემოხსენებული ფორმები ორი იზოგლოსით გაერთიანდება: I. ხევსურეთი — ფშავი — თუშეთი; II. კახეთი — ქართლი — მესხეთ-ჯავახეთი — იმერეთი — რაჭა — გურია — აჭარა.

თუ გავითვალისწინებთ ნამყო უსრულის მონაცემსაც, ასეთ სურათს მივიღებთ: მალ-ავ-დ-ა და მალ-ევ-დ-ა აპირისპირებს ფშაურსა და ხევსურულს, მაგრამ და-უ-მალ-ავ-(ი-ს) ამ ორ დიალექტს აერთიანებს. მალ-ევ-დ-ა აკავშირებს ხევსურულსა და ზემოიმერულს, მაგრამ და-უ-მალ-ავ-(ი-ს) და და-უ-მალ-ი-ა აცალკევებს მათ. და-უ-მალ-ი-ა საერ-

თოა იმერულისა და გურულისათვის, მაგრამ მალ-ავ-დ-ა, მალ-ევ-დ-ა და მალ-ვ-იდ-ა ერთმანეთისაგან განასხვავებს ქვემოიმერულს, ზემო-იმერულსა და გურულს.

ამ რიგის დამთხვევა-განსხვავებანი მრავლად აღმოგვაჩნდება ქართული ენის დიალექტებში. მით უფრო, თუკი რომელიმე სისტემის სამი ან მეტი ფორმაც იქნება გათვალისწინებული.

ცალკეულ ფორმათა კარტოგრაფირებამ ერთი და იმავე (უღვლელების) სისტემის თვალსაზრისით განზილული დიალექტები ერთ შემთხვევაში გააერთიანა (ერთ იზოგლოსაში მოაქცია), მეორე შემთხვევაში — ერთმანეთისაგან განასხვავა (სხვადასხვა იზოგლოსები მოგვცა).

ამიტომაც ჩანს საკირო არა მხოლოდ ცალკეულ ფორმათა კარტოგრაფირება, არამედ ფორმათა სისტემისაც. საკმარისია ნიმუშად ავიღოთ ორი ფორმის (ჩვენს შემთხვევაში — ნამყო უსრულისა და I შედეგობითის) მიმართება, რომ ნათლად წარმოჩნდება, თუ რაოდენ დააკონკრეტებს დიალექტურ ნაირსახეობათა გავრცელების რეგიონებს საკითხისადმი ამგვარი მიდგომა.

ერთი და იმავე პარადიგმატული რიგის ფორმები ასე განაწილდება დიალექტების მიხედვით:

მალ-ევ-დ-ა — და-უ-მალ-ავ-(ი-ს) ხევსურულშია;
 მალ-ავ-დ-ა — და-უ-მალ-ავ-(ი-ს) — ფშაურში;
 მალ-ევ-დ-ა — და-უ-მალ-ი-ა — ზემოიმერულში;
 მალ-ავ-დ-ა — და-უ-მალ-ი-ა — ქვემოიმერულში;
 მალ-ვ-იდ-ა — და-უ-მალ-ი-ა — გურულში და ა. შ.

დასახელებული მაგალითები ნიმუშადაა მოტანილი და, ბუნებრივია, ყველა შესაძლებლობას არ ითვალისწინებს.

წარმოდგენილ სქემას ასეთი განმარტება შეიძლება მიეცეს: რომელიმე და-უ-მალ-ავ-(ი-ს) ფორმა ხევსურულშიცაა და ფშაურშიც, მაგრამ ხევსურულში იგი მალ-ევ-დ-ა ფორმასთანაა შეწყვილებული, ფშაურში — მალ-ავ-დ-ა ფორმასთან; და-უ-მალ-ი-ა იმერულსა და გურულშია წარმოდგენილი, მაგრამ პირველ შემთხვევაში მალ-ავ-დ-ა ან მალ-ევ-დ-ა ფორმებთანაა შეწყვილებული, მეორე შემთხვევაში — მალ-ვ-იდ-ა ფორმასთან და ა. შ.

ასე რომ, კარტოგრაფირების მეთოდი ამ შემთხვევაში კი არ დაუპირისპირდა დიალექტოლოგიურ კვლევას, არამედ, პირიქით, მან დააზუსტა და უფრო ნათლად წარმოაჩინა ეთნიკური დიალექტების თავისებურებანიც და საზღვრებიც.

დიალექტების სრულყოფილი შესწავლა ამ ორივე დარგის (დიალექტოლოგიისა და ლინგვისტური გეოგრაფიის) მეთოდების გამოყენებასა და დანერგვას გულისხმობს. დიალექტოლოგია ისტორიულ-შედარებითი და აღწერითი თვალსაზრისით არკვევს დიალექტურ ნაირსახეობათა რაობას, ადგენს სალიტერატურო ენასთან დიალექტების მიმართებას. ლინგვისტური გეოგრაფია კარტოგრაფიის საშუალებით აღწერს დიალექტურ ნაირსახეობათა გავრცელებას, სვამს საკითხს, თუ რატომ იჩენს თავს რომელიმე კონკრეტული ნაირსახეობა ერთდროულად რამდენიმე ეთნიკურ დიალექტში, რისი მიზეზის გარკვევაც, თავის მხრივ, ისევ და ისევ დიალექტოლოგიას ხელეწიფება.

კვლევის ორი გზა, რომელიც დიალექტის შესწავლის ერთსა და იმავე მიზანს ემსახურება — ასეთი განმარტება შეიძლება მიეცეთ დიალექტოლოგიისა და ლინგვისტური გეოგრაფიის ურთიერთდამოკიდებულებას.

4. 4. ენის შინაგანი პოტენციის გამოვლენა დიალექტებში და ლინგვისტური გეოგრაფია. ენის შინაგანი პოტენციისა და დიალექტებში მისი გამოვლენის შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. ამჟამად ეს საკითხი ლინგვისტური გეოგრაფიის თვალსაზრისით გვაინტერესებს. ნიშუშებად უკვე დასახელებულ მაგალითებს მოვიტანთ — ეს გააადვილებს საკითხის ერთდროულად დიალექტოლოგიური და ლინგვისტურგეოგრაფიული პოზიციიდან გააზრებას.

ის, რომ ქართულში მიმღობური ფუძეებისაგან შესაძლებელია ზმნების წარმოება (ყიდ-ულ-ობ-ს, ნახ-ულ-ობ-ს), არის ენის პოტენცია, მისი შინაგანი შესაძლებლობა. ხოლო ის, თუ რა ტენდენციით, რა ინტენსივობითა და ოდენობით გამოიყენება ეს პრინციპი ამა თუ იმ ეთნიკური, სოციალური ან პროფესიული ჯგუფის მეტყველებაში, წარმოადგენს ამ შესაძლებლობის განხორციელებას, გამოყენებას („რეალიზაციას“). ხმარ-ულ-ოფ-ს, ტუობ-ილ-ოფ-ს, ხდ-ილ-ოფ-ს, შონ-ილ-ოფ-ს — დიალექტიზმებია არა წარმოების პრინციპის, არამედ სალიტერატურო ენის ნორმების თვალსაზრისით: დიალექტიზმის სტატუსით გვევლინება კონკრეტული, კერძო ფორმა და არა საკუთრივ წარმოების პრინციპი (ხმარ-ულ-ოფ-ს იმავე პრინციპითაა ნაწარმოები, რაც ყიდ-ულ-ობ-ს; პირველი დიალექტიზმია, მეორე — არა).

ენის განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე პოტენცია შესაძლოა ნაირგვარად იყოს გამოხატული. ეს ქმნის დიალექტების დიაქრონიულ და სინქრონიულ ნაირსახეობებს.

ისტორიულად მიცემითში დასმული სახელი რიცხვში არ ეთანხმებოდა ზმნას: მას || მათ აქუ-ს. იმავდროულად სახელობითი ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი სახელი ყოველთვის შეთანხმებული იყო ზმნასთან: მას || მათ იგი აქუ-ს, მაგრამ: მას || მათ იგინი ჰ-ქონ-ან. ესაა ძველი ქართულის ერთ-ერთი ძირითადი წესი და ამასთანავე მისი ერთ-ერთი ძირითადი განმასხვავებელი ნიშანი ახალი ქართულისაგან.

პირველ ეტაპზე დიალექტურ ნაირსახეობას იძლევა თვით ამ პრინციპის ცვლა: მიცემითში დასმული სახელი რიცხვში ეთანხმება ზმნას, სახელობითში დასმული — ყოველთვის ვეღარა: მას იგი || იგინი აქე-ს, მაგრამ: მათ იგი || იგინი აქე-თ. ეს დაპირისპირება მეტ-ნაკლებად დღემდე დაცულია როგორც დიალექტურ ნაირსახეობათა არსებობის საფუძველი. მაგალითად, ხევსურულის განმასხვავებელი ნიშანი ისიცაა, რომ მიცემითში დასმულ სახელს ნაკლებად აქვს ზმნასთან რიცხვში შეთანხმების უნარი.

ასე რომ, ამ შემთხვევაში თვით სინტაქსურ-მორფოლოგიური პრინციპია განსხვავებული: დიალექტების ერთი ნაწილისათვის ნიშანდობლივია მიცემითში დასმული სახელის რიცხვში შეთანხმება ზმნასთან, ზოგი დიალექტისათვის კი უცხოა ასეთი რამ. თანაც იქ, სადაც ზმნაში არ აღინიშნება მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა, როგორც წესი, აღნიშნულია სახელობითში წარმოდგენილი სახელის (სუბიექტისა და პირდაპირი ობიექტის) მრავლობითობა.

იმავდროულად, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, თვით წარმოების ერთი პრინციპიც გვიჩვენებს დიალექტურ ნაირსახეობებს: მიცემითში დასმული სახელის რიცხვში შეთანხმება ზმნასთან ქართული ენის დიალექტების უმეტესობისათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ ამ შეთანხმების მორფოლოგიური გამოხატვა სხვადასხვაა; ანუ: პრინციპი — რიცხვში შეთანხმება — საერთოა, დიალექტურ ნაირსახეობებს ქმნის ამ პრინციპის ნაირგვარი გამოხატვა:

მათ ის	{	აქე-თ — ქართლური, შიგნიკახური...
		აქე-ენ — გურული...
		აქე-ან — აჭარული...
		აქე-ს-ყე(ნ) — გარეკახური, რაჭული, ქვემოიმერული...

ერთ შემთხვევაში აღინიშნება სხვაობა თვით პრინციპში: I. დიალექტები, რომელთათვის არ არის ნიშანდობლივი მიცემითში დასმული სახელის რიცხვში შეთანხმება ზმნასთან; II. დიალექტები, რომლებსაც ასეთი შეთანხმება ახასიათებს.

მეორე იზოგლოსა გააერთიანებს იმ დიალექტებს, რომელთათვისაც დამახასიათებელია შეთანხმების პრინციპი, იმის გათვალისწინებით, თუ შეთანხმება რა მორფოლოგიური ან ფონეტიკური ნაირსახეობებით არის გამოხატული.

4. 5. არეალური ენათმეცნიერება — არეალოგია. დიალექტოლოგიისა და ლინგვისტური გეოგრაფიის გვერდით არსებობს არეალური ენათმეცნიერება — არეალოგია. ლინგვისტური გეოგრაფიის მსგავსად არეალოგიისთვისაც არსებითია ენობრივ მოვლენათა სივრცული (ტერიტორიული) გავრცელების საკითხები.

არეალოგიურ პრინციპებს კარგა ხანია იყენებს ბიოლოგია, გეოლოგია. კლიმატოლოგია, მეცნიერების ზოგი სხვა დარგიც. ენათმეცნიერებაში ეს პრინციპები ენობრივ მოვლენათა არეალურ გავრცელებისადმი მისადაგებული. არსებითად არეალოგია იკვლევს სივრცეში საგანთა განლაგებისა და ურთიერთკავშირის კანონზომიერებებს. ამ მხრივ ენათმეცნიერებასთან ყველაზე ახლოსაა ეთნოგრაფიული არეალოგია. თუ ენათმეცნიერება ამ მიზნისათვის იყენებს იზოგლოსას (ლინგვისტური გეოგრაფიის ძირითად ცნებას), ეთნოგრაფიაში შეიქმნა მისი ანალოგი ტერმინი — იზოპრაგმა (ძველი ბერძნული: პრაგმა „საგანი“; იზოპრაგმა = თანაგვარი საგანი, ობიექტი). იპოვება არეალოგიური ენათმეცნიერებისა და ეთნოგრაფიის პრობლემათა ერთობლივი დამუშავების ცდებიც, არსებითად — ნომინაციის (სახელდების) საკითხების კვლევისას: აქვს თუ არა თანაგვარ საგნებს თანაგვარი სახელწოდება ამა თუ იმ გეოგრაფიულ არეალში.

არეალოგიური ენათმეცნიერება ზოგჯერ ირევა ლინგვისტურ გეოგრაფიაში. ირევა იმიტომ, რომ ისინი არსებითად ერთი და იმავე მეთოდებით სარგებლობენ და ამასთანავე კვლევის ობიექტებიც არ არის მკვეთრად გამოიწხული.

ძირითადი სხვაობა მათ შორის ესაა: ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპით ხდება თანაგვარი მეტყველების აღწერა ამა თუ იმ ენის (ან მონათესავე ენების) გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე, არეალოგია კი დაინტერესებულია მოცემულ გეოგრაფიულ რეგიონში არსებული ყველა (მონათესავე თუ არამონათესავე) ენის ურთიერთმიმართებითა და მათი კონტაქტის შედეგებით. ანუ: ლინგვისტური გეოგრაფია დაადგენს, თუ ქართული ენის გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე

მად გვხვდება მალ-ავ-დ-ა, მალ-ევ-დ-ა ან მალ-ვ-იდ-ა ტიპის წარმოება; არეალოგია გაარკვევს ამა თუ იმ გეოგრაფიულ რეგიონში (ეთქვათ, აღმოსავლეთ კავკასიის მთიანეთში, კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთ რეგიონში ან მთლიანად კავკასიის ჩრდილო ზოლზე) გავრცელებულ ენათა და ამ ენების დიალექტთა თავისებურებებს, წარმოქმნილ როგორც ურთიერთკონტაქტის, ასევე ერთმანეთისაგან თვითგამიჯვნის ტენდენციების ნიადაგზე.

ამრიგად, არეალოგიური კვლევის ერთ-ერთ ძირითად პრობლემას წარმოადგენს ენობრივი კონტაქტები და ამ კონტაქტების შედეგად გამოწვეული ენობრივი სიტუაცია ამა თუ იმ არეალში.

დიალექტოლოგიის პრობლემებს არეალოგიური საკითხები იმდენად უკავშირდება, რამდენადაც ენათა კონტაქტების შედეგები ხშირად აისახება ხოლმე დიალექტებში, ზოგჯერ ისე, რომ არ შეეხება სალიტერატურო ენას ან ამ ენის სხვა დიალექტებს. მაგალითად, ნახური ჭგუფის ენებთან უშუალო კონტაქტი, ბუნებრივია, მეტ-ნაკლებად აისახა ქართული ენის მთის დიალექტებში (ხევსურულში, თუშურში, ფშაურში...) და არ შეეხებია აჭარულს, რომელზედაც გარკვეული ზეგავლენა იქონია თურქულმა ენამ.

არეალოგიური ენათმეცნიერების კვლევის საგანია ისიც, თუ რა ცვლილებები მოსდის ამა თუ იმ ენას სხვა ტერიტორიაზე, სხვა ენობრივ გარემოცვაში გადახერგვისას; მაგალითად, როგორ ვითარდება ქართული ენა ირანულენოვან გარემოცვაში (იგულისხმება ის მეტყველება, რომელიც ქართული ენის ფერეიდნული დიალექტის სახელწოდებითაა ცნობილი).

არეალოგიური კვლევა-ძიების აუცილებლობა განსაკუთრებით ზელშესახებად იჩენს თავს ტოპონიმების (ორონიმების, პიდრონიმების, თიკონიმების...) შესწავლის დროს.

არეალოგიური ენათმეცნიერება ხშირად იყენებს ტერმინს „ენობრივი ლანდშაფტი“. ეს ტერმინი იმ შემთხვევაში იქნება მისაღები, თუკი გეოგრაფიულ ფაქტორთან ერთად აუცილებლად გაითვალისწინებს პოლიტიკურ-კულტურულ მოვლენებსაც.

ეს რთული ურთიერთმიმართება ადეკვატურ ანალიზს საჭიროებს. გეოგრაფიული ფაქტორი ზოგჯერ უპირისპირდება პოლიტიკურ-კულტურულ ფაქტორებს — გეოგრაფიული სიახლოვე, კონტაქტი ყოველთვის არ გულისხმობს პოლიტიკურ-კულტურულ საერთოობას ან ზეგავლენას და, პირიქით, პოლიტიკურ-კულტურული ზეგავლენა ყოველთვის არაა შეპირობებული ტერიტორიული კონტაქტით.

თავის მხრივ, არც პოლიტიკურ-კულტურული ფაქტორია ცალსახად მოცემული: პოლიტიკური და კულტურული ტენდენციები არცთუ იშვიათად შინაგან წინააღმდეგობაში მოდიან ერთმანეთთან. პოლიტიკური საერთოობა იმავეითვე არ გულისხმობს კულტურულ ერთობასაც და არც კულტურული ურთიერთზეგავლენა ვარაუდობს პოლიტიკური სისტემების ერთგვარობას. და, რაც მთავარია, ზეგავლენასთან ერთად ყოველთვის მოქმედებს ურთიერთგამიჯნის ფაქტორიც: ენობრივი, კულტურული, სულიერი თვითმყოფადობის, დამოუკიდებლობის შენარჩუნების ტენდენცია.

საერთოდ, კულტურა გაცილებით უფრო ფართო ცნებაა, ვინემ პოლიტიკა.

რა თქმა უნდა, ნებისმიერი პოლიტიკური სისტემა ნერგავს ან ხელს უწყობს ანა თუ იმ კულტურას, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ რომელიმე ეროვნული კულტურა თავის მთლიანობაში მხოლოდ პოლიტიკურ წყობითაა განპირობებული. კულტურის განვითარებაში გადამწყვეტ როლს ასრულებს მემკვიდრეობითობა. ამიტომაც თვით საერთო კულტურული მიმდინარეობანიც კი განსხვავებული მოდიფიკაციებით იჩენს თავს სხვადასხვა ერის სულიერ ცხოვრებაში. ეს მოდიფიკაციები ერის სულიერ ტრადიციებთან ახალი კულტურული ნაკადის შეგუება-შეხამების გარდაუვალი ტენდენციითაა აღბეჭდილი. ბევრი რამ მოქმედებს აქტიურად ამ დროს: ისტორიული თავისებურებანი, ადმინისტრაციული წყობა და საზღვრები, სავაჭრო ურთიერთობანი, რელიგიური ფაქტორები და ა. შ. არსებითი კი მაინც ერის სულისკვეთებაა, სულიერი მისწრაფება და ინტერესები, რომლებიც, ჩვეულებრივ, ერის თითოეული წარმომადგენლის პიროვნულ ნიშან-თვისებებში არის აღბეჭდილი.

ზემოხსენებული გაგებით არეალოგია ფრიად ნაყოფიერ ნიადაგს პოეებს ენობრივად ისეთ მრავალფეროვან რეგიონში, როგორიც კავკასიაა, სადაც საკმაოდ ინტენსიურად იჩენს თავს ენობრივი ინტერფერენციის მოვლენები. ეს ეხება როგორც შონათესავე, ისე არამონათესავე ენების ურთიერთობას.

კავკასიაში წარმოდგენილია იბერიულ-კავკასიური, ინდოევროპული და თურქული ენები.

იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან: ქართველური ჯგუფი (ქართული, მეგრულ-ქანური, სვანური), აფხაზურ-ადიღური (აფხაზური, აბაზური, ყაბარდოულ-ჩერქეზული, ადიღური), ნახური (ჩაჩნური, ინგუშური, ბაცბური — წოვა-თუშური), დაღესტნური (ხუნძურ-

ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენები, ლეზგიური, ლაკური, დარგუული...). იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი ყველაზე მრავალრიცხოვანია კავკასიაში წარმოდგენილ მონათესავე ენათა სხვა ოჯახებს შორის.

ინდოევროპულ ენათაგან: სომხური, ოსური (ორივე — მძლავრი-კავკასიური სუბსტრატით)...

თურქულ ენათაგან: აზერბაიჯანული, ბალყარული, ყარაჩაული...

საუკუნეთა განმავლობაში ამ ენებს შორის მეტ-ნაკლები კონტაქტი არსებობდა. ქართველურ ენათა ისტორიის მანძილზე ხელშესახებად წარმოჩნდება კონტაქტების შედეგები როგორც მთის იბერიულ-კავკასიურ, ასევე ინდოევროპულ და თურქულ ენებთან (ი. გეწაძე; გ. კლიმოვი).

ქართული ენის დასავლურ დიალექტთა რიგი თავისებურებებისა მეგრულ-ჭანურთან და სვანურთან ხანგრძლივი კონტაქტის შედეგადაა წარმოქმნილი; თავის მხრივ, ჭანურის დაცილება მეგრულთან შეაპირობა ჭანურზე თურქული ენის ზეგავლენამ. თვით მეგრულში თავს იჩენს აფხაზურიდან მომდინარე მოვლენები, ხოლო აფხაზურს მეგრული მეტყველების ზეგავლენა ეტყობა; ჩერქეზულ-ყაბარდოულის კვალი შეიგრძნობა სვანურში. სვანურის გავლენა დასტუობია დასავლეთ საქართველოს ჩრდილო რეგიონში გავრცელებულ ქართული ენის დიალექტებს...

რა თქმა უნდა, მონათესავე და არამონათესავე, მით უმეტეს მოძმე (ქართული, სვანური, მეგრულ-ჭანური) ენების ზეგავლენა ერთნაირი ინტენსივობით არ ვლინდება და შედეგებიც ნაირსახოვანია. მონათესავე ენა გაცილებით უფრო შეღწევადი, ვინემ ამ თვალსაზრისით საკმაოდ შორს მდგომი ენა. სწორედ ამ ურთიერთობათა ნაირგვარობის გარკვევა ესახება მიზნად არეალოგიას, რაც იმთავითვე ვარაუდობს კულტურულ-ისტორიული რეალიების აუცილებელ გათვალისწინებასაც.

ქერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისში ნ. მარი საგანგებოდ ამახვილებდა ყურადღებას ენათა კონტაქტების შედეგებზე კავკასიის რეგიონში. საქმე ეხება არა მხოლოდ ცალკეულ სიტყვებს, არამედ, საერთოდ, სულიერ წყობას. ნიმუშად დასახელებულია ისტორიულ-კულტურული ყოფა ოსებისა, რომლებიც უძველესი ხანიდან სახლობენ კავკასიაში და იმდენად არიან შეგუებული ადგილობრივი მოსახლეობის სულიერ თავისებურებებთან, რომ ეს აისახა მათ დედაენაშიც, მის ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ და განსაკუთრებით კი სემანტიკურ გააზრებაში.

ცნობილია, რომ „მეგრულსა და ქანურში რთულ პრევერბთა მეორე შემადგენელ ელემენტად გვევლინება -და-, -შა-, -წა-, -ლა-, -ნა-, -თა-, -კა...“ ზოგი ამ ზმნისწინისა დადასტურებულია აფხაზურში: -წა-, -თა-, -ლა-, -კა. ივარაუდება, რომ მეგრულსა და ქანურში ეს ზმნისწინები აფხაზურიდან უნდა იყოს შესული. თავის მხრივ, -გს სუფიქსი აფხაზურ სახელებში ქართველური ენებიდან ჩანს ნასესხები; შდრ. მეგრული: -ას — მალ-ას „მალე“. ამ რიგის შეხვედრები აფხაზურსა და ქართველურ ენებს შორის „შესაძლებელი იყო მხოლოდ მკვიდრო და ხანგრძლივი კონტაქტის პირობებში, რამაც ზმნური და სახელისეული საწარმოებელი ელემენტების შეთვისება მოგვცა“ (არნ. ჩიქობავა).

ენობრივი კონტაქტების საფუძველზე ისტორიული მოვლენების ანალიზს ხშირად მიმართავენ ი. ჭავჭავაძე, ი. ჯავახიშვილი. ამ რიგის კონტაქტების შედეგები მრავლადაა წარმოჩენილი პ. ჭარაიას, ს. ჭანაშვიას, ვ. თოფურაიას, ქ. ლომთათიძის, გ. როგავას, გ. ახვლედიანის, ვ. აბაევის (ოსურ-ქართველური შეხვედრების შესახებ) და სხვათა ნაშრომებში. ახალი კუთხით გამახვილდა ყურადღება ამ პრობლემაზე თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის ერთობლივ მონოგრაფიაში.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ დიალექტოლოგია და ლინგვისტური გეოგრაფია არეალოგიური კვლევის შედეგებს იმდენად ითვალისწინებს, რამდენადაც ისინი საკუთრივ დიალექტებში აისახება და გარკვეულად განაპირობებს კიდევ ამა თუ იმ დიალექტის ენობრივ იერ-სახეს.

ენობრივი კონტაქტების შედეგები დიალექტურ სტრატეფიკაციაშიც იჩენს თავს (იხ. სუბსტრატის, სუპერსტრატისა და ადსტრატის პრობლემატიკა).

ქართული ენის ყველა დიალექტში თავს იჩენს მოვლენები, რომლებიც: 1. საერთო-ქართულია; 2. ნიშანდობლივია დიალექტთა ამა თუ იმ წრისათვის (არეალისათვის); 3. სპეციფიკურია ცალკეული (კონკრეტული) დიალექტისათვის.

სპეციფიკური, მხოლოდ რომელიმე დიალექტისათვის დამახასიათებელი მოვლენები შედარებით იშვიათია. ქართული ენის ყოველი დიალექტის იერ-სახეს ქმნის დიალექტიზმების კომპლექსი. ამ კომპლექსში შემავალი ყოველი ცალკეული მოვლენა შესაძლოა სხვა დიალექტში (ან დიალექტებში) იპოვებოდეს. ეს საკითხი კი სწორედ ლინგვისტური გეოგრაფიისა და დიალექტოლოგიური არეალოგიის კვლევის სფეროს განეკუთვნება.

ქართველურ ენათა დიალექტების არეალოგიური თვალსაზრისით განაწილების საკითხი პირველად დასვა ა. შანიძემ ნაშრომში „ქართუ-

ლი კილოები მთაში“, სადაც მან გამოყო ფხოური ჭგუფი დიალექტებისა (ხევსურული, მოხეური, თუშური, ფშაური), ხოლო მთიულური დაუკავშირა რაჭულს, კერძოდ კი, გლოლა-ჭიორა-ღების მეტყველებას.

მოგვიანებით ა. შანიძე ისევ მიუბრუნდა ქართული დიალექტების არეალოგიური თვალსაზრისით განაწილების საკითხს და ძირითად განმასხვავებელ ნიშანთა ერთობლიობის საფუძველზე გამოყო ექვსი დიალექტური ჭგუფი: 1. ფხოური — ხევსურული, მოხეური და თუშური; 2. მთიულური და ფშაური, რომელთაც ზოგი ნიშნის მიხედვით უახლოვდება ზემორაჭული; 3. ქართლ-კახური. ქართლურთან ახლოს დგას მესხურ-ჭავჭავური, კახურთან — ქიზიყური; 4. დასავლური დიალექტები: ზემო, შუა და ქვემო იმერული, გურული და ქვემორაჭული; 5. სამხრეთ-დასავლური ჭგუფი: ზემოაჭარული და იმერხეული; 6. ინგილოური, რომელზეც ძლიერი ზეგავლენა იქონიეს ხუნძურმა და აზერბაიჯანულმა ენებმა.

განსხვავებული პრინციპით აჯგუფებს ქართული ენის დიალექტებს არნ. ჩიქობავა, რომელიც გამოყოფს შვიდ დიალექტურ წრეს: 1. ქართლურს მესხურ-ჭავჭავურითურთ; 2. კახურს ქიზიყურით, ინგილოურითა და ფერეიდნულითურთ; 3. იმერულს ლეჩხუმურითურთ; 4. გურულს, 5. აჭარულს; 6. იმერხეულს; 7. მთის კილოებს: ხევსურულს, თუშურს, ფშაურს, მთიულურს (გუდამაყრულითურთ), მოხეურსა და რაჭულს. თავის მხრივ, ყველა ეს დიალექტი ორ დიდ ჭგუფად განიყოფება: ბარის კილოებად (პირველი ექვსი ჭგუფი) და მთის კილოებად (მეშვიდე ჭგუფი).

ქართული ენის დიალექტების კლასიფიკაციას სპეციალურად შეეხო შ. ძიძიგური, რომელმაც გამოყო ხუთი ჭგუფი: 1. ინგილოური და ფერეიდნული; 2. თუშური, ფშაური, ხევსურული, მოხეური, მთიულური, მთარაჭული; 3. კახური, ქართლური, მესხური; 4. ზემოიმერული, ქვემოიმერული, ქვემორაჭული; 5. გურული, აჭარული, იმერხეული.

შენიშნულია, რომ ეთნიკური და გეოგრაფიული პრინციპი ყოველთვის არ ასახავს ენობრივ სინამდვილეს. მაგალითად, მთარაჭული ტერიტორიულად დასავლეთ საქართველოშია, მაგრამ ენობრივად საერთოს პოულობს აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებთან; ქვემორაჭული კი ზემოიმერულს უახლოვდება; ზემოიმერული, თავის მხრივ, ანალოგებს პოულობს ქართლურთან.

ქართველურ ენათა დიალექტების არეალოგიური შესწავლა გულისხმობს იმ ფონეტიკური და გრამატიკული ტენდენციების გამოვლენას, რომლებიც საერთოა საქართველოს ამა თუ იმ რეგიონში გავრცელებული დიალექტებისათვის. ამასთან დაკავშირებით დაისმის

საკითხი რომელიმე არეალში გაერთიანებული დიალექტების საერთო წარმომავლობის შესახებაც.

სხვადასხვა დიალექტში პოენიერი იდენტური ენობრივი მოვლენები ძირითადად ორი სახისაა: ა) შედეგია დიალექტების ურთიერთზეგავლენისა (რაც გარკვეულ წილ გულისხმობს სუბსტრატულ მოვლენებსაც); ბ) საქმე გვაქვს სხვადასხვა დიალექტში ურთიერთდამოუკიდებელი წარმოქმნილ მოვლენებთან (თავს იჩენს საერთო ენობრივი ტენდენცია).

არეალოგიური კვლევა ამ ორივე მომენტს მოიცავს.

არეალოგიური პრინციპი დიალექტთა განდასებისა, რა თქმა უნდა, ითვალისწინებს ტერიტორიულ განაწილებას (რადგან ესა თუ ის დიალექტი ყოველთვის გარკვეულ ტერიტორიაზეა გავრცელებული), ითვალისწინებს ისტორიულ ვითარებასაც (რადგან საერთო ენობრივი ტენდენციები ხალხთა მიგრაციისა თუ ხანგრძლივი კონტაქტის შედეგია), მაგრამ კლასიფიკაციის ძირითადი და განმსაზღვრელი პრინციპი ამ შემთხვევაში წმინდა ენობრივი უნდა იყოს.

საერთო მოვლენებს ქართული ენის ბევრ დიალექტში ვადასტურებთ. ზოგჯერ სრულიად დაცილებულ, ერთმანეთისაგან არსებითად განსხვავებულ დიალექტებშიც. როგორც აღინიშნა, ესაა ენის შინაგანი საერთო ტენდენციის გამოვლენის შემთხვევები.

საკუთრივ არეალოგიური თვალსაზრისით დიალექტების დაჯგუფება გულისხმობს მათ განაწილებას შემდეგი პრინციპების საფუძველზე: ა) დიალექტთა მხოლოდ გარკვეული ჯგუფისათვის ნიშანდობლივი იდენტური ენობრივი ტენდენციების მიხედვით; ბ) სხვა — მონათესავე ან არამონათესავე — ენებთან კონტაქტების შედეგების თვალსაზრისით.

საერთო ფონეტიკური და გრამატიკული ტენდენციების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება ქართველურ ენათა დიალექტების სამი არეალის გამოყოფა.

პირველ ჯგუფში ერთიანდება ქართველურ ენათა ჩრდილო არეალის დიალექტები: თუშური, ხევსურული, მოხეური, რომელთაც მსგავსი ენობრივი ნიშნებით უახლოვდება ზემოთაქული და აგრეთვე სვანურის დიალექტები.

ყურადღებას იქცევს, რომ ამ არეალის დიალექტებს უპირატესად დაცული აქვს უძველესი ფონემატური სტრუქტურა (ჯ, ჭ...), თავს იჩენს აგრეთვე იდენტური ფონეტიკური პროცესები, რომლებიც ან სრულიად უცნობია ან ნაკლებ საპოვნელი და არასისტემური ქართველურ-

ლურ ენათა სხვა დიალექტებში. ასეთია, მაგალითად, ბოლოკიდური ზმონის მოკვეციის ტენდენცია, რომელიც სისტემებზე გვხვდება ამ არეალში; იდენტური ფონეტიკური პროცესი თუშურსა და სვანურში — პირველი სუბიექტური პირის ნიშნის მეტათეზისი ფუძისეულ თანხმოვანთან (თუშური: ვტირი → ტვირი, ვჩეჩე → ჩეჩე; სვანური: ჭტიხე → ტტიხე „ვაბრუნებ“).

ქართული ენის მთის დიალექტებში (ხევსურულში, თუშურში, მოჭეურში) ჩვეულებრივი მოვლენაა თანდებულიან ფორმათა გართულება -ით, -ივ, -თან, -ად (|| -ა-მდე) ფორმანტებით: სახლ-ში-ით, სახლ-ზე-ით, სახლ-ს-თან-ით, ნახევარ-ში-ა-მდე და მისთ. ნიშანდობლივია ანალოგიური ტენდენცია სვანურშიც: თხტიმ-მიყ-იმ „თავ-თან-ის“, ხობტრა-მ-თე-შ-დ „უფრო პატარისაკენისად“ (ვ. თოფურია, თ. უთურგაიძე).

მთის დიალექტებში, მათთვის დამახასიათებელი საერთო ენობრივი ტენდენციის კვალობაზე, მეტ-ნაკლებად დაცულია უღვლილების უძველესი სისტემა. ეს ეხება აწმყოს ფუძის საკითხსაც. კერძოდ, თელ-ს „თელავს“, თიბ-ს „თიბავს“, ნაყ-ს „ნაყავს“, კოდ-ს „კოდავს“ ფორმები თემის ნიშნით, ჩვეულებრივ, არ არის გართულებული. ანალოგიური ვითარებას სვანურიც გვიჩვენებს. იმ შემთხვევაში კი, როცა სვანურში თემის ნიშნები გამოიყენება, ისინი უძველესი ფორმაციისა ჩანან — იმ ფორმაციისა, რომელსაც ქართულ ფუძედრეკად ზმნებში გამოვლენილი (ამჟამად ფუძეს მიხორციებული) -ეს (სრ-ეს-ს; შდრ.: მო-სრ-ავ-ს), -ემ (თვლ-ემ-ს; შდრ.: თვალი), -ენ (ლრ-ენ-ს; შდრ.: ღრ-იალ-ი) რიგის ფორმანტები განეკუთვნება. ისტორიულად მათ იგივე პოზიცია უკავიათ და იგივე მოქცევა უნდა ჰქონოდათ, რაც თემის ნიშნებს (შდრ.: ფშენ-ეტ-ს — და-ფშენ-ა, სადაც -ეტ თემის ნიშნის სტატუსით გამოდის და ხვრ-ეტ-ს — გა-ხვრ-იტ-ა, სადაც -ეტ ფუძის გამოუნაწევრებადი ელემენტია. და ასე: ს-ც-ემ-ს — ს-ც-ა, მაგრამ: თველ-ემ-ს — ჩა-თველ-იმ-ა; ბად-ებ-ს — და-ბად-ა, მაგრამ: კრ-ებ-ს — შე-კრ-იბ-ა). სვანურში პოენიერი თემის ნიშნები სწორედ მათთან პოულობენ ანალოგიას: ი-ქტ-ემ „იცივამს“, ი-ქტ-თ-ერ „იპარავს“, ა-კრ-ენ-ი „აღებს“, ხ-ო-ლ-წშგ-ი „ართმევს“, დ-წსგ-ი „ღებს“ (ვ. თოფურია). ღირსსაცნობია, რომ ბალსზემოურში -წსგ და -წშგ თემისნიშნის ფორმები პარალელურად უამთემისნიშნოდაც გამოიყენება: ი-დ-ი || ი-დ-წსგ-ი „ღებს“, ხ-ო-ლ-ი || ხ-ო-ლ-წშგ-ი „ართმევს“. ეს უთუოდ მოგვაგონებს თიბ-ს || თიბ-ავ-ს, თელ-ს || თელ-ავ-ს ტიპის პარალელურ ფორმებს, რომლებიც ქართული ენის მთის დიალექტებში შეინიშნება, განსაკუთრებით — მათ სამხრეთ (ბარის კილოებთან მომიჯნავე) რეგიონში.

ფუძედრეკადი ზმნები ქართული ენის დიალექტებში ორ ტენდენციას ავლენენ: ა) დაცულია ფუძის დრეკის ფაქტი: დრეკ-ს — დრიკ-ა, ლეკ-ს — წა-ლიკ-ა... ბ) ფუძე რთულდება თემის ნიშნით: დრეკ-ავ-ს || || დრიკ-ავ-ს. პირველი ტენდენცია დამახასიათებელია ქართული ენის მთის დიალექტებისათვის. ეს ტენდენცია თავს იჩენს სვანურშიც: თერ „ცნობს“ — ა-თირ „იცნო“, ი-ყერ „ირტყამს“ — ი-ყირ „მოირტყა“, ი-კედ „იღებს“ — ან-კიდ „აიღო“ (ვ. თოფურია).

აქვე გასათვალისწინებელია ნამყო უსრულში -ავ და -ამ თემის ნიშნების გადაბგერების ფაქტიც, რაც დამახასიათებელი იყო ძველი ქართულისათვის და დღესდღეობით ყველაზე თანამიმდევრულად წარმოდგენილია აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მთის რეგიონში: ა-ბ-ამ-ს → ა-ბ-ემ-დ-ა, მალ-ავ-ს → მალ-ევ-დ-ა. ზედმიწევნით ანალოგიას ადგილი აქვს სვანურში: ა-ბ-ემ „აბამს“ — ა-ბ-ამ-და „აბამდა“, ი-ცხ-ემ „იზრდება“ — ი-ცხ-ამ-და „იზრდებოდა“, ი-ქჷ-ემ „იცვამს“ — ი-ქჷ-ამ-და „იცვამდა“...

მეორე ჯგუფს ქმნიან შუა (ცენტრალური) არეალის დიალექტები: კახური, ქართლური, ზემოიმერული, ქვემორაჭული. კახურის განაყოფებია ინგილოური და ფერეიდნული (დღესაც ძირითადი ენობრივი ტიპით მასთან ახლოს მდგომი დიალექტები). აქვე ზოგი ნიშნის მიხედვით შეიძლება გავითვალისწინოთ მესხურ-ჯავახურიც, რომელიც ახლოს დგას ქართლურთან, თუმცა მასში თავს იჩენს ის ნაკადიც, რომელიც გურულ-აჭარულთან პოულობს ანალოგიას.

ფონეტიკური პროცესებიდან აქ ყურადღებას იქცევს: ა) ასიმილაცია ყოველთვის ერთსაფეხურიანია და სრული: დაეცა → დეეცა, მოეტანა → მეეტანა... თავისებურია ისიც, რომ ხდება: მიუტანა → მუუტანა (შდრ. გურულ-აჭარული: მოუტანა → მუუტანა); ბ) დამახასიათებელია თემის ნიშნის თანხმოვნითი ელემენტის გადაბგერება: მალ-ავ-ს → მალ-ამ-ს → მალ-ან-ს; ა-კეთ-ებ-ს → ა-კეთ-ემ-ს || ა-კეთ-ამ-ს → ა-კეთ-ენ-ს || ა-კეთ-ან-ს... ნაზალიზებული ნაირსახეობა მესხურ-ჯავახურისთვისაა დამახასიათებელი, რაც სრულ ანალოგიას პოულობს მეგრულთან: ა-ცხოვრ-ენ-ს „აცხოვრებს“ (თ. გამყრელიძე, ტ. გუდავა). ცვლილება ხდება მხოლოდ თანხმოვნისა და პაუზის წინა პოზიციაში: და-მალ-ამ-ს || და-მალ-ან-ს, მაგრამ: და-მალ-ვ-ა.

ზმნის მორფოლოგიიდან ღირსსაცნობია თემისნიშნიან წარმოებაზე გადასვლა: დრეკ-ს → დრეკ-ავ-ს, წერ-ს → წერ-ამ-ს და მისთ.

მესამე ჯგუფში ერთიანდებიან სამხრეთ-დასავლეთის არეალის დიალექტები: აჭარული, იმერხეული, გურული, ქვემოიმერული, რომლებ-

თანაც საერთოს პოულობს მესხურ-ჯავახური. ამ არეალში შემოდის მეგრულ-ქანურიც.

შეიძლება დავასახელოთ ამ დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ზოგი საერთო ნიშანი: ა) დამახასიათებელია ორსაფეხურიანი სრული ასიმილაცია: გა-უ-კეთ-ა → გო-უ-კეთ-ა → გუ-უ-კეთ-ა, და-ი-ჭირ-ა → დე-ი-ჭირ-ა → დი-ი-ჭირ-ა (ქვემოიშვების ზოგიერთ თქმაში...); ბ) ფართოდაა გავრცელებული ნაწილობრივი ასიმილაცია; ზემოთ უკვე ნახსენები: გა-უ-კეთ-ა → გო-უ-კეთ-ა, და-ი-ჭირ-ა → დე-ი-ჭირ-ა... გ) გვხვდება თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაციის შემთხვევები: ტბა → ტპა, ხბო → ხპო || ხფო; დ) ერთსაფეხურიან სრულ ასიმილაციას, ჩვეულებრივ, მოსდევს დისიმილაცია: და-ე-მართ-ა → დე-ე-მართ-ა → დი-ე-მართ-ა, სუფსა-ელ-ი → სუფსე-ელ-ი → სუფსი-ელ-ი... ე) მოდუნებულია რედუქცია: წყალ-ის, ძმა-ის... ვ) ფუძედრეკადი ზმნები, როგორც წესი, გადასული არიან ი- გახმოვანებაზე: დრიკ-ავ-ს — დრიკ-ა... ყველა ეს ტენდენცია მეტ-ნაკლებად თავს იჩენს მეგრულ-ქანურშიც.

საყურადღებო სურათს იძლევა ქართული დიალექტების სხვა ენებთან კონტაქტის შედეგები. ზოგჯერ სწორედ ამის შედეგად იცვლება ამა თუ იმ დიალექტის ამოსავალი ენობრივი იერ-სახე. ამის ნიმუშია თუშური, სადაც მკვეთრი შემართვისა და დამართვის ბგერები დამკვიდრდა ბაცბურთან ხანგრძლივი კონტაქტის შედეგად: ეწეამ „ამან“; ეწექ „ექ“, აქ... აქვე შეიძლება დავასახელოთ ინგილოური, რომელმაც სხვა ენათა გავლენით არსებითი ცვლილებანი განიცადა ბგერათა სისტემაში (დაკარგა ძ და ჯ აფრიკატები, ფართოდ დაიშვიდრა უმლაუტიანი ხმოვნები), ისეცხა თვით მორფემებიც კი (ყმაწულ გაჩენ-ინჯახ „ყმაწვილის გაჩენამდე“).

დიალექტურ არეალებს შორის წარმოდგენილია გარდამავალი ზონები. ამ რიგისაა, მაგალითად ფშური და მთიულური, რომლებიც ქმნიან გარდამავალ ზონას ჩრდილო და ცენტრალურ (შუა) არეალებს შორის. გარდამავალი ზონის დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი ზოგი თავისებურებით ხასიათდება მესხურ-ჯავახურიც.

არეალებს შორის არსებული გარდამავალი ზონები (რომლებიც ხშირად დამოუკიდებელი დიალექტების სახითაა წარმოდგენილი), არ უნდა აირიოს დიალექტების გარდამავალ ზონებში (იხ. 3. 9), რომლებიც დამოუკიდებელი დიალექტების ურთიერთშემხებ ტერიტორიაზე წარმოიქმნება ხოლმე და რომლებსაც თავისთავადი დიალექტის სახე (სტატუსი) არა აქვთ.

4.6. ენათა ნათესაობა და ენათა კონტაქტები. ცნება „ენათა ნათესაობა“ გულისხმობს ენათა გენეალოგიური (წარმოშობითი, წარმომავლობითი) ურთიერთმიმართებების დადგენას. „მონათესავე ენებად იწოდება ისეთი ენები, რომელნიც ერთი ენიდან მომდინარეობენ, ამ ენის დიალექტთა განვითარების პროდუქტს წარმოადგენენ“ (არნ. ჩიქობავა).

გენეალოგიური თვალსაზრისით ენათა შესწავლა XIX საუკუნის დასაწყისიდან იღებს სათავეს (რ. რასკი, ფ. ბოპი, ი. გრიმი...) და უწინარეს ყოვლისა ინდოევროპული ენების ნათესაობის მეცნიერულ დასაბუთებას ემსახურებოდა. ენათმეცნიერებაში შემოდის ტერმინები: „ენათა ნათესაობა“, „ენათა ოჯახი“, „მონათესავე ენები“.

ენათა ნათესაობა დგინდება ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის საშუალებით; „ისტორია მიზანია, შედარება — დამხმარე საშუალება ისტორიისათვის“ (არნ. ჩიქობავა).

მონათესავე ენათა შესწავლა ვარაუდობს: ა) მონათესავე ენათა გენეტური ურთიერთმიმართების გარკვევას; ბ) მონათესავე ენებისათვის ამოსავალი ვითარების რეკონსტრუქციას როგორც ფონემატური, ასევე გრამატიკული და სემანტიკური თვალსაზრისით; გ) მონათესავე ენებში მომხდარ ცვლილებათა აბსოლუტური და ფარდობითი ქრონოლოგიის დადგენას; დ) მონათესავე ენათა შემდგომი დიფერენციაციის საკუთრივ ენობრივი მიზეზების გამოკვლევას, რაც, რასაკვირველია, ითვალისწინებს არაენობრივ (გეოგრაფიულ, პოლიტიკურ, კულტურულ, ისტორიულ, არქეოლოგიურ, ეთნოგრაფიულ) მონაცემებსაც.

იმავედროულად კვლევის საგნად შეიძლება გავიხადოთ არამონათესავე ენებიც (მათი ისტორია და თანამედროვე ვითარება); „ეს იქნება ტიპოლოგიური მსგავსების დადგენა“ (არნ. ჩიქობავა).

ენათა ნათესაობის პრობლემას XX საუკუნის 30-იანი წლებიდან დაუპირისპირდა „ენათა კავშირების“ ცნება (ნ. ტრუბეცკოი). იმის გამო, რომ ბგერათშესატყვისობანიც, მორფოლოგიური სისტემებიც და ლექსიკაც შესაძლოა მსგავსი ან იდენტური ჰქონდეს აშკარად არამონათესავე ენებსაც (ტიპოლოგიური მსგავსების და არა გენეტური საერთოობის ფაქტის), არა გვაქვს რაიმე საფუძველი იმისათვის, რომ ვივარაუდოთ, მაგალითად, ინდოევროპული ფუძე-ენის ოდინდელი არსებობა. მაშინ როგორღა აიხსნება ინდოევროპულ ენებს შორის უდაოდ წარმოჩენილი სიახლოვე? აიხსნება ენათა დაახლოებით, რაც ენათა კავშირის საშუალებით უნდა განხორციელებულიყო. ინდოევროპული ენების დაახლოება („დანათესავება“) მოხდა მუდმივი კონტაქტის, პერმანენტული ურთიერთზეგავლენის, ფორმათა სესხების შედეგად

და არა მათი საერთო წარმომავლობის გამო. ანუ: ივარაუდება სრულიად საპირისპირო გზა: არა ენათა დიფერენციაცია-დაცილება (რაც საერთო წარმომავლობას გულისხმობს), არამედ, პირიქით, ენათა დაახლოება-დამსგავსება (რაც ენათა ხანგრძლივი კონტაქტით მიიღწევა).

მაშასადამე, ენათა ნათესაობის კონცეფცია ამოდის ერთი ფუძემენის არსებობის შესაძლებლობიდან — ენათა სიმრავლე ერთი ენის დიფერენციაციის შედეგია.

ენათა კავშირის ცნების საფუძველია იმთავითვე მრავალი, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ენის არსებობის შესაძლებლობა — ენათა დაახლოება-დამსგავსება მათი ხანგრძლივი კონტაქტის საფუძველზე ხდება, ანუ: ინტეგრაციის შედეგია.

ამ თვალსაზრისით ენათა ნათესაობისა და ენათა კავშირების ცნებები პრინციპულად უპირისპირდებიან ერთმანეთს, მაგრამ პრინციპული ურთიერთდაპირისპირება არ ნიშნავს ურთიერთგამორიცხვას.

დიფერენციაცია და ინტეგრაცია ურთიერთ თანამდევი პროცესებია: დაპირისპირებული, მაგრამ არა ურთიერთგამორიცხველი. დაახლოება, რომელიც შედეგია ენათა კავშირისა, არ გამორიცხავს იმას, რომ იმავედროულად ეს ენები ერთმანეთთან ან სხვა ენებთან ნათესაობის საფუძველზეც ერთიანდებიან. სომხურში ძლიერაა წარმოდგენილი კავკასიური სუბსტრატი. ესაა ენათა კავშირის შედეგი. მაგრამ იმავედროულად გენეტური თვალსაზრისით სომხური ინდოევროპული ენების ოჯახშია გაერთიანებული. ასე რომ, კავშირის ცნება მოიცავს როგორც მონათესავე, ასევე არამონათესავე ენებს. ამ პრობლემის კვლევა არეალოგიის სფეროში შემოდის, მის მიზანს გენეტური და ტიპოლოგიური იდენტურობის დადგენა შეადგენს.

ზემოხსენებული პრობლემები უშუალოდაა დაკავშირებული დიალექტოლოგიურ კვლევასთან.

ის, რაც ენაში ხდება, სათავეს ხშირად დიალექტში იღებს.

როგორც მონათესავე, ასევე არამონათესავე ენების ზეგავლენა დიალექტზე ხელშესახებად იჩენს ხოლმე თავს, მაგრამ იმავედროულად გასარჩევი ხდება გენეტური იგივეობა და არამონათესავე ენებთან კავშირის შედეგი. მით უფრო ითქმის ეს ქართული ენის დიალექტებზე, სადაც უხვად მოიძევაბა ორივე რიგის მოვლენები.

არამონათესავე ენების კავშირი რომ არსებითი ხასიათის ცვლილებებს იწვევს, ამის ნიმუშად ინგილოური დიალექტიც გამოგვადგება: „ქალ წინდას ქსოვდა, ტოლას (= წვივებსა და მაჭებზე შემოსახვევ არტახებს) ქსოვდა. ხუთმეტ წყულ მონაქსოვ ქალ კეთტევოდა. გათხო-

ვები დროზე უეაზს (= მზითევს) რეცხავდა, ჰკერავდა ლამაზა(თ). ქალი მამაა ჰყიდულოვდა ქალიბე (= ქალისთვის) ორ მუერუსს (= სკივრს). ქალი მამაა ქალიბე ჰყიდულოვდა სამ ყათ (= ხელ, ცალ) ტანსმუსს. ქალი დედ-მამაა ჰყიდულოვდა ლაგან (= თითბრის პატარა ტაშტს) და აფტუფას (= სპილენძის პატარა ორპირიან თუნგს), მიჰქონდა კაცი სახში...“ ანდა: „აქ დარჩა გათენებინჯახ (= გათენებამდე)... ახლა მარჯუნსიან (= მარჯუნისკენ, მარჯვენა მხარეს) გადახტა, ახლა ჩოლოყისმან (= მარცხნისაკენ, მარცხენა მხარეს) გადახტა...“

მოტანილი ნიმუშებიდან ჩანს, რომ სხვა ენასთან კონტაქტის შედეგი არა მხოლოდ ლექსიკის სესხებით გამოვლინდა, არამედ ფონეტიკასა და მორფოლოგიაშიც აისახა, თურქული სინტაქსის კვალიც თვალნათლივია.

მონათესავე ენების ურთიერთშელწევადობის ინტენსივობა მათივე გენეტიური სიახლოვითაა შეპირობებული. იმავდროულად გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ისტორიულად მონათესავე ენები დროთა განმავლობაში, ურთიერთდაცილების შემდგომ, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ვითარებიდან და იძენენ იმ რიგის თავისებურებებს, რომლებიც საერთოობის პერიოდში მათ არ მოეპოვებოდა. ეს მოვლენა ნიშანდობლივია დიალექტებისათვისაც.

გენეტიურად ურთიერთდაკავშირებულ ენებში საჭირო ჩანს იმის გარჩევა, თუ რაა საერთო წარმომავლობის (დიფერენციაციის შედეგი) და რა — მათი, როგორც დამოუკიდებელი ენების, ურთიერთშემოქმედების კვალი (ინტეგრაციის შედეგი).

ერთი რამ არის უცილობელი: ენათა კონტაქტებს დიდი წილი უძევთ დიალექტების თავისებურებების წარმოქმნაში. ეს კონტაქტები კი ნაირგვარად ვლინდება: სუბსტრატით, სუპერსტრატით, ადსტრატით...

4.7. ტ ა ლ დ ა თ ა თ ე ო რ ი ა. XIX საუკუნის 60-იან წლებში ჰ. შუხარდტმა ნაშრომში „ვეულგარული (= ხალხური) ლათინურის ვოკალიზმი“ წამოაყენა დებულება, რომ დიალექტები, კილოკავები და თქმები მკვეთრად კი არ უპირისპირდებიან ერთმანეთს, არამედ ქმნიან თანდათანობითს (მდოვრე) გადასვლებს. 1888 წელს გ. პარისმა მოხსენებაში „საფრანგეთის კილოები“ აღნიშნა, რომ სურათი, რომელსაც წარმოსახავენ ენათა გენეალოგიურ ხეზე, არასწორია. არსებითად გვაქვს დიალექტების გეოგრაფიული უწყვეტობა: საფრანგეთის ერთი ბოლოდან მეორემდე დიალექტები თანდათანობით გადადიან ერთმანეთში, მყარი საზღვრები მათ შორის არ შეინიშნება: სინამდვილეში არ არსებობს დიალექტებს შორის მკვეთრი საზღვრები, ხალხური კი-

ლოები ერთმანეთისაგან სხვაობენ ძნელად შესამჩნევი („მოუხელთებელი“) ელფერიით.

ეს მოსაზრება ბევრი მკვლევრის მიერ არ იქნა გაზიარებული. ა. პორნინგი ნაშრომში „რომანული ენების დიალექტური საზღვრების შესახებ“ (1893 წ.) შენიშნავდა, რომ დიალექტების ტერიტორიული გამოჩენა რეალური ფაქტია, ოღონდ დიალექტებს შორის საზღვარი არ უნდა წარმოვიდგინოთ აუცილებლად მკვეთრი გამყოფი ხაზის სახით. უფრო ხშირია მათ შორის გარდამავალი ზონების არსებობა.

ზემოხსენებული უკავშირდება იმ თეორიას, რომელიც ი. შმიდტმა 1872 წელს ჩამოაყალიბა ნაშრომში „ინდოგერმანულ ენათა ნათესაობითი დამოკიდებულებანი“, და რომელსაც საკმაოდ ბევრი მიმდევარი გამოუჩნდა.

ტალღათა თეორიის არსი ასეთია: ყოველი ცალკეული ინდოევროპული ენა უნდა განისაზღვროს ამავე ოჯახის მეორე ენის მიმართ როგორც გარდამავალი საფეხური და, საერთოდ, ყველა ინდოევროპული ენა ერთმანეთთან დაკავშირებულია როგორც ურთიერთგარდამავალი ენები.

ი. შმიდტის თეორია ემყარება მონათესავე ენათა გავრცელების ტერიტორიულ ფაქტორს: გეოგრაფიულად მომიჯნავე ენებს მეტი აქვთ საერთო, ვინემ ენებს, რომლებიც ტერიტორიულად ერთმანეთისაგან დაცილებულია. ისევე, როგორც წყლის ზედაპირზე ერთი ტალღა თანდათანობით, მკვეთრი საზღვრების გარეშე გადადის მეორე ტალღაში, მონათესავე ენების ურთიერთგადასვლაც თანდათანობით ხდება. ამის საფუძველზე კეთდება დასკვნა, რომ, მაგალითად, სლავურ-ბალტიური ენები წარმოადგენენ ორგანულ გარდამავალ რგოლს ირანულ (არიულ) და გერმანიკულ ენებს შორის; ასევე: ირანულ ენებს გაცილებით უფრო მეტი რამ აქვს საერთო ძველ ბერძნულთან (უღვლილების ტიპი, ლექსიკა...), ვინემ იტალიკურ ენებთან. ამის მიხედვით, ძველი ბერძნული წარმოადგენს გარდამავალ საფეხურს ენათა ამ ორ ჯგუფს შორის: ანუ: ძველი ბერძნული ახლოსაა როგორც ირანულ, ასევე იტალიკურ ენებთან, მაგრამ ირანული და იტალიკური უკვე საკმაოდ დაცილებულია ერთმანეთისაგან; მათი კავშირი ძველი ბერძნული ენითაა გაშუალებული, ანუ: ძველი ბერძნული ენის საშუალებით ხდება ირანული ენების თანდათანობითი გადასვლა იტალიკურ ენებში. გადამწყვეტი აღმოჩნდა ტერიტორიული ფაქტორი: ტერიტორიულმა სიახლოვემ განსაზღვრა ერთი ოჯახის სხვადასხვა ენებს შორის მეტ-ნაკლები სიახლოვე.

მაშასადამე, მონათესავე ენებს შორის მკვეთრი საზღვარი არ შეიძინევა, ხდება მხოლოდ ენების ერთმანეთში გადასვლა ერთი წერტი-

ლიდან დაძრული და წყლის მთელ ზედაპირზე გავრცელებული ტალღის მსგავსად. აქედან გამომდინარე, მონათესავე ენათა გენეალოგიური ხე უზუსტოა, იგი უნდა შეიცვალოს ენათა ტალღობრივი ურთიერთგადასვლის ცნებით.

ამ თეორიამ დიდი ზეგავლენა იქონია ზოგი დიალექტოლოგის თვალსაზრისზე. კერძოდ, ზემოთ ნახსენები იყო მოსაზრება დიალექტებს შორის მკვეთრი საზღვრის უქონლობაზე. ეს ვარაუდი უშუალოდ გამოძახილია ტალღათა თეორიისა.

რა თქმა უნდა, უკომპრომისოდ ამ თვალსაზრისის გაზიარება გაჭირდება. გვაქვს შემთხვევები, როცა დიალექტებს შორის საზღვარი მართლაც არ არის მკვეთრად გამოხატული, მაგრამ იმავდროულად დიალექტებს შორის საზღვარი რეალურიცაა და თვალსაჩინოც.

ასე რომ, ტალღათა თეორიის პრინციპები დიალექტების მიმართ შეზღუდვით უნდა იქნეს გამოყენებული. კერძოდ, ეს ეხება იმ დიალექტებს, რომელთა შორის იქმნება ზემოთ ნახსენები გარდამავალი ზონები, კილოკაური ნაირსახეობანი ან სულაც გარდამავალი დიალექტები.

ტალღათა თეორია მართებულად ხსნის სწორედ ამგვარ შემთხვევებს (და არა დიალექტთა ურთიერთმიმართების ყოველგვარ შემთხვევას). დასაზუსტებელია თვით დიალექტების თანდათანობითი ურთიერთგადასვლის ცნებაც.

თუ ცენტრად ქართლურ დიალექტს მივიჩნევთ, მაშინ დიალექტური სხვაობის მატება, რა თქმა უნდა, ტერიტორიულ დაშორებასთან იქნება დაკავშირებული და ეს სხვაობა-დაცილება წრიულად ვრცელდება: საკუთრივ ქართლური ყველაზე უკეთ შუაგულ ქართლშია დაცული. რაც უფრო ვშორდებით ამ ცენტრს, მით უფრო შეინიშნება მეტყველების გადასხვაფერება: დასავლეთით იმერულს უახლოვდება, აღმოსავლეთით — კახურს, ჩრდილო-აღმოსავლეთით — მთიულურს, სამხრეთ-დასავლეთით — მესხურ-ჭავჭავურს.

მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ შეუძლებელია გავივლოს საზღვარი, რომელიც გამოიწვევს ქართლურსა და იმერულს ან სხვა რომელიმე დიალექტს.

საქმე ისაა, რომ ურთიერთზეგავლენის გარდა, როგორც ზემოთ საგანგებოდ იყო ნაჩვენები, მძლავრად მოქმედებს თვითმყოფადობის 'შენარჩუნების' და ამით სხვა დიალექტთაგან გამოიწვევის ტენდენციაც. ხარაგაულის რეგიონს, რასაკვირველია, ემჩნევა ქართლურთან ურთიერთობის კვალი, მაგრამ აქ მაინც საკუთრივ ზემოიმერული მეტყველება გავრცელებული (რაც ვლინდება ინტონაციით, ფონეტიკური პრო-

ცესებით, მორფოლოგიური და სინტაქსური თავისებურებებით) და ამით ხელშესახებად იმიჯნება მის მიმდებარედ ქართლურ სოფლებში გავრცელებული ქართლური მეტყველებისაგან.

საკითხი დგას იმის შესახებაც, თუ რას გულისხმობს ტალღათა თეორია: მომიჯნავე ტერიტორიაზე ენობრივი ზეგავლენის ფაქტს, თუ ტერიტორიული დაცილების გამო მეტყველების თანდათანობით გადასხვაფერებას (რაც ეთნიკური კუთხეების შესაბამისად სხვადასხვა დიალექტად იწოდება). თუ მხოლოდ მეტყველების თანდათანობით გადასხვაფერება ვიგულისხმებთ (ესე იგი, ის, რასაც ვარაუდობდნენ ამ თეორიის ჩამოყალიბების საწყის ეტაპზე), მაშინ არცთუ იშვიათად წინააღმდეგობებს წაუწყებდით; ამის შესაბამისად ხარაგაულის იმერული ქართლურთან უფრო ახლოს უნდა იყოს ენობრივად, ვინემ თერჯოლის რეგიონის იმერულ მეტყველებასთან: ხარაგაული უშუალოდ ესაზღვრება ქართლს, ხოლო თერჯოლის რაიონიდან იმიჯნება ზესტაფონის რაიონის ტერიტორიით. ეს კი ასე არ არის: ხარაგაულისა და თერჯოლის მეტყველება, მიუხედავად რიგის სხვაობისა, უფრო ახლოს დგას ერთმანეთთან, ვინემ ხარაგაულისა და ხაშურის რაიონისა.

არ შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ ტერიტორიული დაშორება ყველა შემთხვევაში ენობრივი დაცილების მაუწყებელია.

ნიმუშად ავიღოთ -ავ თემის ნიშნის ნაირსახეობანი დიალექტების მიხედვით:

ხეცსურული: -ავ;

ქართლური: -ავ → -ამ (იმ შემთხვევაში, თუ პაუზა ან თანხმოვანი მოსდევს: მალ-ამ, მალ-ამ-ს, მაგრამ: მალ-ვ-ა, სა-მალ-ავ-ი);

მესხურ-ჭავჭავური: -ავ → -ამ → -ან (ზემოხსენებულ პოზიციაში: მალ-ან-ს, მაგრამ: სა-მალ-ავ-ი);

ზემოიმერული: -ავ → -ამ (ჩვეულებრივ, თუმცა შეინიშნება მერყეობაც);

ქვემოიმერული: -ავ; ანალოგიური ვითარებაა გურულშიც.

თუ გავითვალისწინებთ ხეცსურულის, ქართლურის, ზემოიმერულისა და მესხურ-ჭავჭავურის ჩვენებას, მაშინ ცვლა, მართლაც, უშუალოდ აღმოჩნდება დაკავშირებული ტერიტორიულ ფაქტორთან: -ავ, რაც უფრო ვშორდებით ხეცსურეთს, მით უფრო ამჟღავნებს ცვლილების ტენდენციას: ქართლსა და ზემოიმერეთში -ამ გვაქვს, ქართლისა და მესხეთ-ჭავჭავეთის საზღვარზე მერყეობაა -ამ || -ან ვარიანტებს შორის, რაც უფრო ღრმად შეედევართ მესხეთ-ჭავჭავეთში, მით უფრო საცნაური -ან თემის ნიშნის უპირატესი გამოყენება (მესხურ-ჭავჭავურში -ამ || -ან მერყეობა თქმების დონეზეც ხდება).

ესე იგი, ტერიტორიული დაცილება ამ შემთხვევაში, მართლაც, აღმოჩნდა ენობრივი ცვლებების პირდაპირპროპორციული.

იმავედროულად ქვემოიმერეთი და გურია გაცილებით უფრო შორსაა ხევსურეთიდან, ვინემ ქართლი, ზემოიმერეთი ან მესხეთ-ჭავჭავთვი, მაგრამ ხევსურულის მსგავსად - ავ იპოვება და არა მისი სხვა რომელიმე ნაირსახეობა.

ტალღობრივი გავრცელების უკომპრომისო მოქმედების შემთხვევაში კი სხვაობა უნდა ყოფილიყო (და უფრო შორსწასულიც, ვინემ ქართლურსა ან მესხურ-ჭავჭავთურში).

ნამყო უსრულში - ავ დიალექტების მიხედვით, როგორც ითქვა, სამ ვარიანტს იძლევა: -ავ-დ (მალ-ავ-დ-ა; ფონეტიკური ნაირსახეობებით: მალ-ამ-დ-ა, მალ-ან-დ-ა || მალ-ენ-დ-ა), -ევ-დ (მალ-ევ-დ-ა; ნაირსახეობები: მალ-ემ-დ-ა, მალ-ენ-დ-ა), -ე-იდ (მალ-ე-იდ-ა). დიალექტების მიხედვით ეს ასეა განაწილებული: ხევსურული — -ევ-დ, ქართლური — -ამ-დ, ზემოიმერული — -ემ-დ (|| -ევ-დ), მესხურ-ჭავჭავთური — -ენ-დ, ქვემოიმერული — -ავ-დ, გურული — -ვ-იდ.

სურათი შეიცვალა: ხევსურული და ზემოიმერული, ასევე მესხურ-ჭავჭავთურიც წარმოების პრინციპის მიხედვით ერთ წრეში მოექცა (ნაირსახეობანი — -ევ-დ, -ემ-დ, -ენ-დ — ფონეტიკური ხასიათისაა); თავის მხრივ, ზემოიმერული მკვეთრად გაიმიჯნა ქართლურისაგან, ასევე — ქვემოიმერულისაგან, ეს უკანასკნელი კი — გურულისაგან. ქვემოიმერულს წარმოების იგივე პრინციპი აღმოაჩნდა, რაც ქართლურს (ნაირსახეობანი აქაც ფონეტიკური ხასიათისაა).

იმავედროულად, თუკი ფონეტიკურ და მორფოლოგიურ ნაირსახეობებს ერთდროულად გავითვალისწინებთ, საკმაოდ რთულ ვითარებას მივიღებთ: ნამყო უსრულის წარმოების მორფოლოგიური პრინციპით ქართლური და ზემოიმერული მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან (შესაბამისად: მალ-ამ-დ-ა და მალ-ემ-დ-ა), მაგრამ ფონეტიკური თვალსაზრისით იდენტურ ჩვენებას იძლევიან (ორივე შემთხვევაში თემისნიშნისეული -ვ → -მ).

ზემოხსენებული ნიშნავს, რომ შეუძლებელია ტალღათა თეორიის ცალსახა გამოყენება დიალექტურ ნაირსახეობათა ასახსნელად. შეუძლებელია, რადგან დიალექტებში ურთიერთსაპირისპირო პროცესები მოქმედებს: ერთი რომ ცვლას უწყობს ზელს, მეორე ამ ცვლებებს შემაკავებელია.

ასე რომ, ყველა დიალექტური ნაირსახეობა ტალღათა თეორიით ვერ აიხსნება.

5.1. დიალექტოლოგიური სტრატეგიკაცია. დიალექტოლოგიური სტრატეგიკაცია (← ლათინური: სტრატუმ „ფენა, შრე“ + ფაცერე || ფაკერე „კეთება“) გულისხმობს დიალექტებში არსებული დანაშრეგების წარმოჩენასა და ანალიზს.

დიალექტის ცვლილებას ძირითადად ორი რამ განაპირობებს:

ა) ენის შინაგანი პოტენციით შეპირობებული განვითარება, როცა ხდება მეტყველების იმანენტური შესაძლებლობების გამოხატვა, გამოვლენა;

ბ) სხვა დიალექტებისა ან ენების ზეგავლენა. ამ შემთხვევაში სხვა დიალექტისა ან ენის ესა თუ ის მოვლენა, ჩვეულებრივ, წარმოადგენს გარკვეულ იმპულსს, ბიძგს დიალექტის შესაძლებლობათა ასამოქმედებლად.

ზოგჯერ ადვილად ხერხდება სხვადასხვა ფენის (შრის, დანაშრევის) გამოყოფა ამა თუ იმ დიალექტში.

ნიმუშად ავიღოთ ინგილოური დიალექტი.

ერთ-ერთი დანაშრევი ინგილოურში ივარაუდება ხუნძური ენისა. კერძოდ, საქმე ეხება ფონემატურ სტრუქტურას: ინგილოურში *d* და *ʃ* აფრიკატებს ენაცვლება შესაბამისი სპირანტები *ზ* და *ჟ* (ვ. თოფურია): ზმაჲ „ძმა“, ზრლ „ძველი“, ზრრვ „ძვრება“; ჟამათი „ჯამათი“, მარ-ურნა „მარჯვენა“, ჟერ „ჭერ“...

ინგილოურში გამოიყოფა აზერბაიჯანული ენის ზეგავლენით წარმოქმნილი დანაშრევიც. ფონემატურ სტრუქტურაში ამ რიგისაა ხმოვანთა უმლაუტი, უწინარეს ყოვლისა ნანესხებ სიტყვებში (როცა სესხებას თან შემოჰყვება გამოთქმაც): ბუთუმ „მთლიანად, ყველაფერი, ყველა“, გუმუშ „ვერცხლი“, სურუ „ჯოგი, ჯგუფი“, ქრქ „ძირი, სრული“ და მისთ. (გ. იმნაიშვილი). ამან კი, თავის მხრივ, ფართო გასაქანი მისცა უმლაუტიზაციის პროცესს საკუთრივ ქართულ დანაშრევეშიც, სადაც სისტემებერ არის გატარებული ვე → რ და ვი → უ: ყრლ „ყველი“, ზრლ „ძველი“, ფრნ „ფქვენ, ფქვავენ“; შუნდი „შვინდი“, შტლი „შვილი“...

უმლაუტი ქართული ენის სხვა დიალექტებშიც იჩენს თავს; მაგალითად, მოხეურში: ქრით „ქვევით“, წრლა „წველა“... ეს კი ნიშნავს,

რომ ინგილოურში უმლაუტი საკუთრივ ქართულ ნიადაგზე წარმოქმნილი მოვლენაა, მაგრამ მისი სისტემებზე გატარება სხვა ენის ზეგავლენით არის გამოწვეული.

ინგილოურშივე ხშირია გემინატები — უპირატესად აზერბაიჯანულიდან ნასესხებ ფორმებში: რლლულ „ხელთათმანი“, ქელლაჲ „თავის ქალა“... რამაც თავი იჩინა საკუთრივ ქართულ დანაშრევიც: დილლაჲ „დილა“...

ამავე დიალექტში მყოფადის მნიშვნელობა სამგვარად გამოიხატება: ა) ძველქართულისებურად — II კავშირებითის ფორმებით: რაჲც გინ ა გ ინ ს რ უ ლ ო, ერჲე გამიშ „რასაც გინდა, აგისრულეზ, ოლონდ გამიშივი“; ბ) ახალქართულისებურად — აწმყოს ფორმაზე ზმნისწინის დართვით ან ფუძის მონაცვლეობით: რაჲცომს „ჩაიცვამს“; გ) აღწერითად: მყოფადი დროის საობიექტო მიმღეობა + მეშველო ზმნის აწმყოს ფორმა — მასლრგვარ „მოვალ“ (ზედმიწვევით: მოსასვლელო ვარ), ის ჩემი თავ გამალრუნელი „ის მე გამალვიძებს“ (ზედმიწვევით: ის ჩემი თავის გამოსალვიძებელია). წარმოების ბოლო ტიპი აზერბაიჯანული ენის გავლენით აიხსნება, სადაც მყოფადის საწარმოებლად ანალოგიური პრინციპია გამოყენებული (რ. დამბაშიძე), თუმცა ანალოგიური მოვლენა არც ქართულისათვისაა უცხო (ი. ქავთარაძე): ძველი ქართული — დაბრკოლებად ხართ || დაპბრკოლდეთ; ახალი ქართული — წასასვლელო ვარ || უნდა წავიდე, გასაკეთებელი მაქვს || უნდა გვაკეთო || აუცილებლად გვაკეთებ... უეჭველია, ინგილოურში სწორედ ამ შინაგანმა, ქართული ენის ბუნებით განპირობებულმა შესაძლებლობამ იჩინა თავი, ოლონდ მას ხელი შეუწყო სხვა ენასთან კონტაქტმაც.

ინგილოურში საკმაოდ თვალნათლივ წარმოჩნდება ძველი ქართულისაგან მომდინარე დანაშრევიც. ამ რიგისაა, მაგალითად, ენებითო გვარის ზმნათა აწმყოს წარმოება მესამე პირის ფორმებისათვის: ებნევის „ეუბნება“, კდრვის „კვდება“, ეშურევის „ეშურება“...

გვაქვს ისეთი დანაშრევიც, რომელიც კახურ დიალექტთან პოლობს ანალოგიას (კახური დედადიალექტია ინგილოურისათვის). ასეთია, ვთქვათ, მიცემით ბრუნვაში -ს → -ჲ ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებში და მისი სრული დაკარგვა თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: გუგრაჲ „გოგრას“, ქალი პატრონ ებნევის „ქალის პატრონს ეუბნება“.

რა თქმა უნდა, ყველა ეს დანაშრევი ორგანულადაა შეხამებული ინგილოურში და მათი დანაშრევებად გამოყოფა მხოლოდ ენათმეცნიერული ანალიზით ხერხდება.

იმავედროულად ინგილოურში ვითარდება საკუთრივ ამ კილოსათვის დამახასიათებელი მოვლენები — შედეგი მისი თავისებური შედეგინლობისა. ამ რიგისაა, მაგალითად, უმლაუტიანი ხმოვნების ფონემებად ჩამოყალიბების ტენდენცია, რადგან ისინი მნიშვნელობათა განმასხვავებლის სტატუსს იძენენ: ზოლ „ძველი“ — ზოლ „ძვალი“, გუნდა „გვინდა“ — გუნდა „გუნდა“...

დიალექტოლოგიური სტრატეფიკაციის გამოვლენა შესაძლებლობას მოგვცემს სრულად გავითვალისწინოთ დიალექტის ჩამოყალიბებისა და განვითარების გზა. სწორედ სტრატეფიკაციასთან დაკავშირებით დაისმის სუბსტრატის, სუპერსტრატისა და აღსტრატის საკითხიც.

5. 2. სუბსტრატის. სუბსტრატიც, სუპერსტრატიცა და აღსტრატიც წარმოიქმნება ხალხთა მიგრაციის შედეგად და გულისხმობს ამა თუ იმ ენის (დიალექტის) დანალექის პოენიერებას სხვა ენაში (დიალექტში). სხვაობა თვით დანალექი ენის (დიალექტის) რაობაშია: ეკუთვნის ეს ენა (დიალექტი) მიგრაციის შედეგად მოსულ თუ დამხვედურ ხალხს. ხალხთა მიგრაციის შედეგად ორი ან მეტი ენა (დიალექტი) ერთმანეთთან უშუალო კონტაქტში მოხვდება ხოლმე, რაც იწვევს კიდევაც ამ ენათა (დიალექტთა) ურთიერთზეგავლენას. ეს კი დანაშრეების სახით იჩენს თავს ენის (დიალექტის) არსებობის მთელ მანძილზე.

სუბსტრატი (← ლათინური: სუბ „ქვე, ქვეშ“ + სტრატუმ „ფენა, შრე“), ჩვეულებრივ, განისაზღვრება როგორც ამა თუ იმ ტერიტორიაზე ადრე არსებული ენის (დიალექტის) დანალექი იმავე ტერიტორიაზე ამჟამად არსებულ ენაში (დიალექტში). ამ დროს დამხვედური ენა ან სრულიად ქრება, ანდა გარკვეულად იზღუდება ტერიტორიული გავრცელებულობის თვალსაზრისით.

ქართული ენის დიალექტურ სახესხვაობებს რიგ შემთხვევებში სხვადასხვა სუბსტრატის მქონებლობა უდევს საფუძვლად.

სუბსტრატი (ისევე, როგორც სუპერსტრატი და აღსტრატი) უშუალო შედეგია ბილინგვიზმისა (ორენოვანობისა, ერთდროულად ორი ენის მქონებლობისა), რომელიც გარკვეულ პერიოდში იჩენს თავს დამხვედური და მოსული ენების ურთიერთობისას ამა თუ იმ ტერიტორიაზე. შემდეგ, თაობათა ცვლისას, დამხვედური ენა დავიწყებას ეძლევა — მისი მხოლოდ ზოგი მოვლენა აისახება დანაშრევის სახით: ახლად დამკვიდრებულ ენაში.

ამგვარ კონტაქტში შესაძლოა მოხდნენ როგორც მონათესავე, ასევე გენეტურად თუ სტრუქტურულად განსხვავებული ენები.

მონათესავე ენების სუბსტრატი განსაკუთრებით ხელშესახებად დასავლეთ საქართველოს დიალექტებშია წარმოჩენილი.

ი. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, ისტორიულად „კოლხეთის სამხრეთ-სა და აღმოსავლეთის ნაწილში მხოლოდ მეგრულ-ლაზების ტომები ცხოვრობდნენ. შემდეგ, ეტყობა, ერთ-ერთი ქართველ ტომთაგანი ან აღმოსავლეთით, ან არა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით შიგ შუაგულში შექრილია და მეგრელები და ლაზები ერთი-ერთმანეთს დაუშორებია, ხოლო დაპყრობილი ადგილების მცხოვრებლებს ქართული შეუთვისებიათ. ამის გამო ეხლანდელი გურულები და იმერლები გაქართველებულ მეგრულ-ლაზებად უნდა ჩაეთვალოთ. პროკოფი კესარიელის სიტყვით, რიონის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა იმის დროს (V-VI სს.) მეტად ნაკლებად ყოფილა დასახლებული, თითქმის სრულებით უკაცური ყოფილა. ეს სწორედ ის ადგილია, რომელსაც გურია ეწოდება... სპარსელ-ბიზანტიელთა ომიანობისა და იქნებ სხვა მიზეზების წყალობით, ადგილობრივი მეგრულ-ლაზური მოსახლეობა ამოწყვეტილა და VI ს. ეს მხარე ცარიელი ყოფილა. ამგვარად, გურიის ახალი მოსახლეობა შეიძლება გაჩენილიყო VI საუკუნის შემდგომ, VII, განსაკუთრებით — VII-VIII ს., მაშინ, როცა აღმოსავლეთი საქართველო — იბერია არაბთა მძლავრ და მკაცრ ბატონობის ქვეშ იყო და ხალხი აუტანელ მოხარკეობას გაუტბოდა. ახალშენებს რიცხვმრავლობით მცირერიცხოვანი მკვიდრნი გაუქართვებიათ, მაგრამ თითონაც შეუთვისებიათ მათგან ბევრი რამ და ნარევი მოსახლეობას შეუქმნია ახალი ენა-კილო. იგივე უნდა ითქვას კოლხეთის ჩრდილოეთით მდებარე სვანეთის შესახებ: ...ძველად სვანები გაცილებით უფრო სამხრეთით ბინადრობდნენ, ვიდრე ეხლა ცხოვრობენ... შემდეგ სვანების მიწები კოლხებს ანუ მეგრელებს დაუპყრიათ, ისინი კი კავკასიის უღელტეხილზე მიუშვეყვედვიათ: დაპყრობილ სვანებს მეგრული შეუთვისებიათ; მაშასადამე, მეგრელებსა და სვანებს შორისაც ნარევი ტომი უნდა გაჩენილიყო“.

VI-VII საუკუნეებს მიიჩნევდა ნ. მარი დასავლეთ საქართველოში ქართული ენის (უფრო ზუსტად: ქართველის მეტყველების) ფართოდ გავრცელების პერიოდად. მეტიც: ნ. მარი თვლიდა, რომ ქართული ენის საერთო ეროვნულ ენად გადაქცევას ხელი შეუწყო დასავლურ ქართული ტომების აქტიურმა მონაწილეობამაც და ეს გააქტიურება: სწორედ ზემოხსენებული პერიოდიდან იწყება.

ირკვევა, რომ „ეგრისში ქრისტიანობის ოფიციალურად მიღების პირველ საუკუნეებში საეკლესიო ენა ბერძნული იყო. მაგრამ V-VI საუკუნეებიდან აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოს შორის ურთიერთობის გაღრმავებასთან ერთად დასავლეთში თანდათან გზას იკაფავს ქართული ენა... ქართული ენისა და მწიგნობრობის გავრცე-

ლებას ხელს უწყობდა აგრეთვე არაბთა ბატონობით შევიწროებულნი აღმოსავლურ ქართული მოსახლეობის მიგრაცია „სარაკინოზთაგან კრძალულ“ დასავლეთ საქართველოში... VIII ს. მიწურულიდან, განსაკუთრებით კი IX-X სს. ქართულ ენას ეგრის-აფხაზეთის მეფეები ავრცელებენ და ქრისტიანობასთან ერთად ამკვიდრებენ როგორც ეკლესიის ენას ჩრდილო კავკასიაშიც, ჩერქეზებსა და ალან-ოსებში“ (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები).

ამრიგად, ივარაუდება, რომ დასავლურ ქართული კილოების ერთი ნაწილი (კერძოდ, გურული და იმერული, ძირითადად — ქვემოიმერული; ასევე, როგორც ირკვევა, ლეჩხუმური, აჭარული, იმერხეული და აღმოსავლურ ქართულ კილოთაგან მესხურ-ჭავჭავური) ქართული და მეგრულ-ჭანური მეტყველების კონტაქტების შედეგადაა ჩამოყალიბებული. ბუნებრივია, რომ ამ კონტაქტებმა გარკვეული დანაშრევი დატოვა ხსენებულ ქართულ კილოებში. ეს დანაშრევი თავს იჩენს ეველა დონეზე: ფონეტიკაში, მორფოლოგიაში, სინტაქსში, ლექსიკაში.

ამ რიგისაა, მაგალითად, თანხმოვანთა გამშიშინების ტენდენცია გურულში: ჰვეთი „წვეთი“, ჰნება „წნება“ და მისთ. (ს. ყლენტი).

ცნობილია, რომ ქართული ენის „ცოცხალ კილოთაგან რედუქცია უფრო ცხოველია აღმოსავლურ ჯგუფში, ხოლო დასავლურში უფრო მეტად არის შესუსტებული“. გარკვეულია ისიც, რომ რედუქცია „თითქმის არ მოქმედებს მეგრულ-ჭანურში“ (ა. შანიძე, ვ. თოფურია). მეგრულ-ჭანურის ანალოგიური ვითარებაა გურულსა და ქვემოიმერულში. გურულისათვის ჩვეულებრივი ფორმებია: ყპა-ის „ყბის“. ვინცხა-ის „ვილაცის“, წყალ-ის „წყლის“, საპონ-ის „საპნის“... ესაა მეგრულ-ჭანურისებური მოვლენა გურულში, მეგრულ-ჭანურის ფონეტიკური წესის გატარება. ამ დიალექტში, სხვაგვარად: მეგრულ-ჭანური სუბსტრატი. ნიმუშად მოვიტანთ პარალელურ სქემებს:

მეგრული	იმერული	გურული
სახელობითი ბირცხა „ფრჩხილი“	რა-(ი)	ყპა-ი
ნათესაობითი ბირცხა-შ(ი)	რა-ს-ი	ყპა-ის
მოქმედებითი ბირცხა-თ(ი)	რა-თ-ი	ყპა-ით

ქართული ენის დასავლურ კილოებში, კერძოდ, გურულში, რაჰულში, ლეჩხუმურსა და ქვემოიმერულში ჩამოყალიბდა უღვლილების IV სერია. იგულისხმება: მი-ნა-ვალ-ა, მი-ნა-ვალ-იყო, მი-ნა-ვალ-იყოს ტიპის წარმოება. ამ რიგისაა: ნა-ყვარ-ებ-ა, ნა-ყურ-ებ-ა, ნა-ქვი-ებ-ა, ნა-წერ-ა. ეს მოვლენა სრულ ანალოგიას პოულობს ზანურში (ნო-ხორ-უ-ე „ნასახლება“, ნო-ხორ-უ-ე-დ-უ „ნასახლებიყო“, ნო-ხორ-

-უ-ე-დ-ა-ს „ნასახლებიყოს“), რისი კვალიც არის წარმოჩენილი ზემო-ხსენებულ კილოებში (გ. როგავა).

გურულსა და ქვემოიმერულში თავს იჩენს მსაზღვრელის გაერთ-ფორმირების ტენდენცია მსაზღვრელ-საზღვრულის მრჩობლ ბრუნე-ბისას: ყველა ბრუნვაში მსაზღვრელი წარმოდგენილია სახელობითის ფორმით (რაც ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებში ფუძეს ემ-თხვევა):

სახელობითი	დიდ-ი პატარა სახლ-ი
მოთხრობითი	დიდ-ი პატარა სახლ-მა
მიცემითი	დიდ-ი პატარა სახლ-ს
ნათესაობითი	დიდ-ი პატარა სახლ-ის
მოქმედებითი	დიდ-ი პატარა სახლ-ით
ვითარებითი	დიდი პატარა სახლ-ად

როგორც ჩანს, ხსენებულ კილოებში ესეც მეგრულ-ქანური სის-ტემის დანაშრეგია (ანალოგიურ მოვლენას აღმოსავლურ კილოებში სხვა ახსნა ეძებნება):

სახელობითი	დიდ-ი მსქვა „ლამაზი“ ოხორ-ი „სახლი“
მოთხრობითი	დიდ-ი მსქვა ოხორი-ქ
მიცემითი	დიდ-ი მსქვა ოხორი-ს
ნათესაობითი	დიდ-ი მსქვა ოხორი-ში და ა. შ.

სუბსტრატის თვალსაზრისით ღირსსაცნობია აგრეთვე ირიბი ობი-ექტის მრავლობითობის აღნიშვნის პრინციპი დასავლურ ქართულ დი-ალექტებში. ცნობილია და ზემოთაც აღინიშნა, რომ მიცემითში დასმუ-ლი სახელის მრავლობითობის გამოხატვა ზმნაში ახალი ქართულის ფაქტია. ძველი ქართულისათვის ეს მოვლენა უცხოა. როცა ამის აღ-ნიშვნის საჭიროება წარმოიქმნა, ენამ ამ დანიშნულებით უკვე არსე-ბული მორფოლოგიური ინვენტარი გამოიყენა. ამ ინვენტარის გამო-ყენება თავისებურად მოხდა. ის, რაც სუბიექტის მრავლობითობის აღსანიშნავად პირველსა და მეორე პირის ფორმებშია გამოყენებული (და-ვ-წერ-თ, და-ს-წერ-თ), ირიბი ობიექტის მრავლობითობის გამოსა-ხატავად მეორე და მესამე პირის ფორმებში წარმოჩნდა (გ-ი-თხრა-თ, უ-თხრა-თ). ირიბი ობიექტის მრავლობითობის აღსანიშნავად ამ პრინ-ციპის გატარება ძირითადად აღმოსავლური ქართული დიალექტებისა-თვისაა დამახასიათებელი. დასავლური დიალექტების მეტ წილში ამა-ვე მიზნით მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითობის -ენ სუფიქსია ნახმარი (გვ-ი-თხრ-ენ „გვითხრა“, გ-ი-თხრ-ენ „გითხრათ“, უ-თხრ-ენ

„უთხრათ“). იგივე ვითარებაა რეალურ (სემანტიკურ) სუბიექტად გამოყენებული მორფოლოგიური ირიბი ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნისას ინვერსიულ ზმნებში. შდრ.: ქართლური — გვ-ა-ქ(ვ), გ-ა-ქ(ვ)-თ, ა-ქ(ვ)-თ; გურული — გვ-ა-ქე-ენ, გ-ა-ქე-ენ, ა-ქე-ენ. ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში დადასტურებული ეს მოვლენა ანალოგიას პოულობს მეგრულ-ქანურსა და სვანურში. მეგრულ-ქანურში ამ დანიშნულებით გამოიყენება მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითობის გამომხატველი -ეს და -ან სუფიქსები: მ-ი-ლუნ-ა(ნ) „გვაქვენ“, გ-ი-ლუნ-ა(ნ) „გაქვენ“, უ-ლუნ-ა(ნ) „აქვენ“ (არნ. ჩიქობავა); სვანურში — იმავე დანიშნულების -ხ სუფიქსი: ჭ-უ-ღვ-ა-ხ „გაქვენ“, ხ-უ-ღვ-ა-ხ „აქვენ“ (ვ. თოფურია).

სუბსტრატი ლექსიკაშიც ვლინდება. უწინარეს — როგორც ნასესხები ფენა; გარდა ამისა, როგორც წარმოების პრინციპის კალკირება. ჭუმაღია „ბიძა“, ბიგა „თივის ასალები იარაღი“, ნალია „სასიმიინდე“, გიდელი, მოკვა „კრუხი“, ოჭვათო „საწვეთარი“, აკალიფება „აკრეფა, აღება, აწმენდა“, დაკაპანება „დატვირთვა“, კიკე „პატარა, ცოტა“ და მისთანანი მეგრულ-ქანურის სუბსტრატულ ლექსიკად ითვლება გურულში (ს. ქლენტი).

სუბსტრატმა შესაძლოა თავი იჩინოს სემანტიკური გადაზრინების შემთხვევაშიც. ქანურში ნენა ნიშნავს როგორც „ენას“, ასევე „სიტყვას“: სუმ ნენა გიწუმეთ „სამ სიტყვას გეტყვით“. ანალოგიურად გაააზრინა გურულმა სიტყვა „ენა“: მაინც ვიტყვი ორ ლერ ენას „მაინც ვიტყვი ორ (ცალ) სიტყვას“ (ს. ქლენტი).

ნახური (ჩაჩნურ-ინგუშური, წოვა-თუშური) ენების სუბსტრატი იპოვება აღმოსავლეთ საქართველოს მთის კილოებში — განსაკუთრებით ხევსურულსა და თუშურში.

ამ რიგისად მიაჩნიათ მკვეთრი შემართვისა და დამართვის ბგერები თუშურში: ცეუბნებ „ეუბნება“, გუცკეთ „გაუკეთა“, წაყლები „წაალებინა“, ცალიონი „ალიონი, განთიადი“, ფერაყ ყოფილ „მისი მსგავსი (ფერი) ყოფილა“, ხეალეც? „მაშ, ხეალ?“ (თ. უთურგაიძე). ნახურ სუბსტრატს განეკუთვნება აგრეთვე ხევსურულსა და თუშურში თავისებური ინტონაცია, მახვილის გავლენით ბოლოკიდური ხმოვნის მოკვეცა: კაცრ „კაცია“ (ვ. თოფურია).

ნახურ ენებთან კონტაქტს უნდა გაეძლიერებინა აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებში ისეთი მოვლენაც, რომელიც წარმოშობით საერთო-ქართველური ჩანს. კერძოდ, -ზე, -ში, -თან, -გან თანდებულებიან სახელთა გართულება -ით, -ივ, -ად || -ამდე მორფემებით: სახლ-ში-ით, სახლ-ზე-ით, სახლ-ს-თან-ით, სახლ-ის-გნ-ით || სახლ-ის-გნ-ივ, ნახევარ-ში-ამდე... ბრუნვათა ამგვარი წარმოება თავს იჩენს

ნახურ ენებშიც. მაგალითად, ბაცბურშია: ხენ-გო-რენ „ხესთან და იქი-დან, ხესთანით“, ხენ-მაქ-რენ „ხეზე და იქიდან, ხეზეით“... (თ. უთურგაიძე).

სუბსტრატული კალკირების ფაქტები მრავლად იჩენს თავს სძრ ტყვათწარმოებაში. ერთ-ერთ ნიმუშად ასახელებენ ფორმას „მშვილდ-ისარნი“, რომელიც ხევსურულად ნიშნავს „ცისარტყელას“. ესაა ბაც-ბურის კალკი: ცატყ-წაქი (ა. შანიძე). ნახური სუბსტრატი ხელშესახე-ბადაა წარმოჩენილი ლექსიკაშიც: ხევსურული — ერაწი, თუშური — ყერაწუნაყნ „პატარა ქვაბი“ (ბაცბური: პერაწუტ „ქვაბი“), თუშური გაყერება „გაქვავება, გაშეშება“ (ფუძე ბაცბურია: ვერ „ქვა“), კალტნ „ხაჭო“ (კალტ, კალდ, კოლდ ნახურ ენებში იმავეს ნიშნავს) და სხვა (თ. უთურგაიძე).

არის ზოგი ენობრივი მოვლენა, რომელიც სუბსტრატად მოჩანს, მაგრამ იმავდროულად არ შეიძლება გამოირიცხოს სხვაგვარი ახსნაც. უწინარეს ყოვლისა ეს ეხება იმ ერთგვაროვან მოვლენებს, რომლებიც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლივ იჩენენ თავს რამდენიმე ენასა თუ დიალექტში. აქვეა გასათვალისწინებელი ის მოვლენებიც, რომლებიც ენის შინაგანი პოტენციის გამოვლენად უნდა განისაზღვროს და ამიტომაც სრულიად ბუნებრივია მათი ერთდროული პოვნიერება სხვადა-სხვა დიალექტში (იხ. ქვემოთ: „ერთგვაროვანი მოვლენები ქართველურ ენათა დიალექტებში“).

სუბსტრატის დადგენას არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება დიალექტოლოგიური კვლევის დროს, აგრეთვე დიალექტოლოგიური ატლასების შედგენისას. საქმე ისაა, რომ შედეგით ანალოგიური მოვლენები შესაძლოა წარმოშობით სხვადასხვა საფუძველს პოულობდეს.

მაგალითად, ძ → ზ ზემოიშერულსა (ნატაზრევი „ნატაძრევი“, მოი-ზულე „მოიძულე“) და ინგილოურში (ზრლ „ძველი“, ზაღლ „ძალი“) ვერ აიხსნება ერთი და იმავე პრინციპით.

ზემოიშერულში აქ ღეზაფრიკატიზაციის კერძო შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. იქვეა დამოწმებული საპირისპირო — აფრიკატიზაციის — პროცესიც: საგზალი → საგძალი, შეეზიზლება → შეეძიძგება (ქ. ძოწენიძე).

ინგილოურში კი ძ და ჯ ბგერების უქონლობა, როგორც აღინიშნა, ხუნძური ენის სუბსტრატით იხსნება. საქმე ისაა, რომ ჩრდილო-ხუნ-ძურში ძ და ჯ ფონემები არ იპოვება (არნ. ჩიქობავა, ი. ცერცვაძე). გარკვეულ პერიოდში კი ინგილოურს მჭიდრო კონტაქტი ჰქონდა ხუნ-ძურთან. საინტერესოა, რომ ხუნძურის სამხრულ დიალექტებში (მაგა-ლითად, ანწუხურ დიალექტში) ზ და ყ ბგერების ნაცვლად გვაქვს ძ

და ჯ იმ პოზიციაში (სონანტის მეზობლად), სადაც იგი ქართული ენის დიალექტებშიც (მაგალითად, გურულში) გვხვდება; შდრ.: ანწუხური — ქვენ-ძი „ქამა“, ყელ-ძი „სმა“... გურული — წელ-ძე „წელზე“.

ასე რომ, ძ → ზ ზემოიმერულსა და ინგილოურში აბსოლუტურად განსხვავებული მოვლენებია. ბუნებრივია, მათი ერთმანეთის გვერდით დასახელება დაუშვებელია.

სუბსტრატი არსებითად ენობრივი გავლენის შედეგია, უკეთ: ამ გავლენის ერთ-ერთი ნაირსახეობა.

გავლენა კი იმას ნიშნავს, რომ ხდება ერთი ენის ნიშან-თვისებათა გადატანა მეორე ენაში.

ოლონდ აქ დაისმის საკითხი: მოიკიდებს კი ფეხს ყოველგვარი გავლენის შედეგი დიალექტურ მეტყველებაში?

როგორც ჩანს, არა.

თუ ძალით არ დაინერგა, გავლენა ძირითადად იმით გამოიხატება, რომ იწვევს ენის შინაგანი შესაძლებლობების ამოძრავებას. რაც ენას (დიალექტს) არ მოერგება, ის ვერც დამკვიდრდება მასში. ეს არსებითი ფაქტორია და სუბსტრატიც (ისევე, როგორც სხვა დანაშრევებიც) სწორედ ამ პოზიციიდან უნდა შეფასდეს.

სუბსტრატის არსებობას თავისი კანონზომიერებანი აქვს.

უწინარეს ყოვლისა „ენობრივი სუბსტრატი გულისხმობს ეთნიკურ სუბსტრატსაც“ (ვ. აბაევი). მართლაც, ენობრივი სუბსტრატი წარმოიქმნება ორი ან მეტი ეთნოსის მეტყველებაში მათი მკიდრო კონტაქტის საფუძველზე, რაც იმავდროულად ეთნიკურ შეჭვარებასაც გულისხმობს. ამიტომაც სუბსტრატის წარმოქმნის ერთ-ერთ პირობად სხვადასხვა ენასა თუ დიალექტზე მეტყველი პირების ქორწინებაც ითვლება. მათი შვილებისათვის ორენოვნება (ბილინგვიზმი) იმთავითვე დამახასიათებელი მოვლენაა. ხოლო დროთა განმავლობაში ორენოვნობიდან ერთენოვნობაზე გადასვლა (ისე კი, რომ უარყოფილი ენის ელემენტები დალექილია დარჩენილ ენაში) მიიჩნევა სუბსტრატის არსებობის ძირითად პირობად (ა. მეიე).

სუბსტრატი, რომელიც ენათა ინტერფერენციის შედეგია, ჩვეულებრივ, თავს იჩენს იმ ენობრივ სისტემებში, სადაც გვაქვს „ლიობი“, ცარიელი ადგილი (უ. ვაინრაიხი). იგულისხმება შემთხვევები, როცა ამა თუ იმ ენაში არ არის იმ რიგის მოვლენა, რომელიც მოეპოვება გამკლავებელ ენას, რაც ხელს უწყობს ამ მოვლენის თავისუფალ შეღწევადობა-დამკვიდრებას. ასეთია, მაგალითად, ნა-ყვარ-ებ-ა ტიპის წარმოება, რომელიც არ იპოვება ქართულში, მაგრამ აქვს მეგრულს. ქართული ენის გურულ, ქვემოიმერულ, ლეჩხუმურ, რაჭულ კილოებში ეს „ლიობი“ შეივსო მეგრული სუბსტრატიბი.

ხდება ისეც, რომ ესა თუ ის მოვლენა თვით ენის შინაგანი პოტენციითაა შეპირობებული, მის განხორციელებას, ამოქმედებას კი სუბსტრატი უწყობს ხელს.

ზემოთ დასახელებული იყო რამდენიმე ნიმუში იმისა, თუ როგორ დაედო საფუძვლად სხვა ენათა სუბსტრატი ქართული ენის ზოგი დიალექტის წარმოქმნას.

სუბსტრატის საკითხი უშუალოდ დიალექტების დონეზეც დადგება. კერძოდ, ეს ეხება გარდამავალი და ნარევი დიალექტების ჩამოყალიბებას.

სუბსტრატმა შესაძლოა სრულიად სხვადასხვა რიგის მოვლენებში იჩინოს თავი. მაგალითად, წარმოჩნდეს ფონეტიკაში და არ შეეხოს მორფოლოგიასა ან სინტაქსს. ან გვექნება ლექსიკაში და არ იყოს ფონეტიკაში... საყურადღებოა ამ თვალსაზრისით ნ. მარის ცნობა, რომ კლარჯეთში, კერძოდ, ოპიზაში, ქართული მეტყველება დავიწყებულია, მაგრამ ლირსსაცნობია თურქული მეტყველების სწრაფი ტემპი: ამ პერიოდში, რაც ერთი მარცვლის წარმოთქმას სჭირდება, იქაური თურქი გამოთქვამდა სამი და მეტი მარცვლის შემცველ მთელ სიტყვას (ცნობა 1911 წლისა); „უნებლიეთ მოგაგონდება კაცს გურული მეტყველების ტემპი, გადატანილი თურქულ ენაში“ (ვ. თოფურია).

სუბსტრატი განსაკუთრებით მკვიდრადაა წარმოდგენილი ტოპონიმიაში (რადგან ტოპონიმია გაცილებით უფრო მდგრადია, ვინემ სხვა რიგის ლექსიკა). მეგრულ-ქანური სუბსტრატით აიხსნება, მაგალითად, გურია-იმერეთში შემდეგი ტოპონიმების პოვნეირება: ქანიეთი, ოცხანა, ჯიხაიში, ჯუმათი... (ი. ჯავახიშვილი), სვანური სუბსტრატით — იმ (II-შ) სუფიქსიანი ტოპონიმები (ღვირიში, ტვიში, სურმუში, ლაილაში...) ლეჩხუმში (მ. ქალღანი). ტოპონიმების საშუალებით დგინდება ხალხთა ოდინდელი განსახლების საზღვრებიც. მაგალითად, -ევ სუფიქსიანი ტოპონიმების (ძეგლევი, ბობნევი, ბეთლევი...) ანალიზის საფუძველზე ასკენის ა. შანიძე, რომ ისტორიულად არსებობდა კილო („რომელიც ძველად უფრო ენა უნდა ყოფილიყო, ვიდრე კილო“), რომლის გავრცელების ძირითად არედ შეგვიძლია ჩავთვალოთ ტერიტორია არაგვიდან რიონის შუა წელამდე. ეს ის ტერიტორიაა, რომელიც ძველისძველად სამი ენის გავლენის ფარგალში იყო მოქცეული: ქართულისა, ზანურისა და სვანურისა. ამ კუთხის მოსახლეობის ენას, -ევ სუფიქსის გარდა, უეკველია, სხვაც ბევრი რამ ჰქონდა თავისებური, რომელიც მას გამოჰყოფდა როგორც ქართულისაგან, ისე ზანურისა და სვანურისაგან“.

ასევე, ირკვევა, რომ -ის ფორმანტიანი ტოპონიმები (შინდ-ის-ი ტიპისა) თითქმის არ გვხვდება კახეთის ტერიტორიაზე; სამაგიეროდ

აქ ხშირია მის ბადლად -იან ფორმანტის გამოყენება (შ. აფრიდონიძე, ფ. მაკალათია); ეს კი დიალექტურ ნაირსახეობათა პოენიერებაზე მიგვანიშნებს და ამით — ორი სხვადასხვა ქართული ეთნოსის განსახლების ადგილზე.

გარკვეული ღირებულება აქვთ ამ თვალსაზრისით ანთროპონიმებსაც (აღამიანთა საკუთარ სახელებს); იგულისხმება საკუთრივ ქართველური წარმომავლობის ანთროპონიმები და მათი ნაირგვარობა ქართველურ ენათა დიალექტებში: კნინობითის ფორმები, წოდებითის ნაირსახეობანი (ვანო მყვალ!), სიტყვათწარმოების თავისებურებანი...

სუბსტრატის გათვალისწინება შესაძლებლობას იძლევა მართებულად ავხსნათ ქართული ენის დიალექტებში პოენიერი ბევრი სპონტანური ცვლილება, ფონეტიკური, გრამატიკული თუ ლექსიკური თავისებურებანი, დიალექტურ ნაირსახეობათა გრადაციები.

5.3. სუპერსტრატო. სუპერსტრატო (← ლათინური: სუპერ „ზე, ზედ...“ + სტრატუმ „ფენა, შრე“) განიმარტება როგორც მოსული ეთნოსის ენის (დიალექტის) დანალექი დამხედური (ადგილობრივი) ეთნოსის ენაში (დიალექტში); იმავდროულად ხდება დამხედურთა მიერ მოსული ეთნოსის (და მათი მეტყველების) ასიმილირება. ასე რომ, აქ სუბსტრატის საპირისპირო მოვლენასთან გვაქვს საქმე.

დასმულია საკითხი ქართულში ინდოევროპული სუპერსტრატის შესახებ (გ. დეეტერსი). ამ თვალსაზრისით უწინარეს ყოვლისა ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობა იქცევა ყურადღებას. ისტორიულად ცნობილი ფაქტია ძველ ქართლში, კერძოდ, მცხეთაში, სპარსული კოლონიების არსებობა. ერთ-ერთი ასეთი ცნობა მოიპოვება უძველეს ქართულ ძეგლში „მარტვლობა და მოთმინებაა წმიდისა ევსტათი მცხეთელისაჲ“: „მას ჟამსა შეკრბეს სპარსნი, რომელნი მცხეთად იყვნეს, მეჯადაგენი და მეკამლენი“. სპარსელები მრავლად იყვნენ მმართველ წრეებშიც. მათი ასიმილირება ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ რამდენიმე საუკუნეს გრძელდებოდა. ასიმილირების პროცესს თან სდევდა ორენოვნობა, რამაც, ქართულზე გადასვლის შემდგომ, განაპირობა სუპერსტრატული დანაშრევი ქართულში, უფრო ზუსტად: ქართულურში. ამ დანაშრევმა გარკვეული ზეგავლენა იქონია განსაკუთრებით ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიაზე.

ეგვეე ითქმის ბერძნული ენის მიმართაც, რომლის სუპერსტრატული დანაშრევიც იჩენს თავს ქართულში.

სუპერსტრატის საკითხი დაისმის უშუალოდ დიალექტების ურთიერთობის დროსაც.

ა. შანიძის ცნობით, გუდამაყარში ორი მრავალრიცხოვანი გვარი (ბეჭაური და წიკლაური) წარმოშობით ხევსურეთიდანაა. ჯერ კიდევ 1774 წელს მეფე ერეკლე II-ის ბრძანებით ჩატარებულ აღწერაში არ არის მოხსენებული ორი ხევსურული სოფელი გუდამაყარში. როგორც ჩანს, ამ სოფლების დასახლება უფრო გვიან მომხდარა. საკუთრივ ხევსურული მეტყველება ამ კუთხეში არ არის შენარჩუნებული. მოსულემა შეითვისეს ადგილობრივი კილო, მაგრამ ხევსურულმა (და შემდგომ ფშაურმა) სუბერსტრატმა თავისი შედეგი იქონია და გუდამაყარული კილოკავად დაუკავშირდა მთიულურს.

საცნაურია აგრეთვე ქართლური სუბერსტრატის მესხურ-ჯავახურში; ხევსურული, ფშაური, იმერული — კახეთის ზოგიერთ რეგიონში და მისთ.

5. 4. ადსტრატის. ადსტრატის (← ლათინური: ად „თან, თანა“ + სტრატუმ „ფენა, შრე“) წარმოიქმნება ორი ენისა ან დიალექტის თანაბარი სისრულით ფლობის პირობებში მათი თავისუფალი ურთიერთშედწევადობის დროს; ესე იგი, ადსტრატის არსებობს ბილინგვიზმის (ორენოვნობის) შემთხვევაში.

ადსტრატის ენათა ინტერფერენციის ცოცხალი, აქტიური პროცესია. ინტერფერენციის (← ლათინური: ინტერ „შორის, ურთიერთ“ + ფერენს „გამტარი, გადამტანი“) პროცესი კი მეტ-ნაკლებად ყოველთვის იჩენს თავს ორი ან მეტი ენის უშუალო კონტაქტის შემთხვევაში.

ღირსსაცნობია ამ თვალსაზრისით ქართულ-ბაცბური ენობრივ ურთიერთობა. ოთხ- და მეტმარცვლიანი სიტყვები ბაცბურისათვის უჩვეულოა. ასეთი სიტყვების სესხებისას მახვილი მოუღდის ბოლოდან მესამე მარცვალს; სიტყვაში შესაბამისი ცვლა ხდება: მოუხერხებელი → მოუხერხებელ. ნასესხებ სამმარცვლიან სიტყვებს ბაცბური ასე ექცევა: ხდება რედუქცია, რასაც ზოგჯერ თან სდევს მეტათეზისი — ალაზანი → ალზანი, პაპიროსი → პაპაროზი. ასე მოხდა საკუთარ ენობრივ სისტემასთან შეგუება მთელი რიგი ნასესხები სიტყვებისა: მუჯღუგუნი → მუჯგანი, გასაქანი → გასქანი, მოფერებით → მოფერბით, მორიელი → მუგრელ, სვანურად → სვანრათ... (მ. მიქელაძე).

ხანგრძლივი ენობრივი ურთიერთობა ეტაპობრივ აისახა სიტყვათა სესხების პრინციპებში.

თავდაპირველად ქართულიდან შესული ზმნური ძირი ბაცბურში აუცილებლად უნდა გაერთმარცვლიანებულიყო და ა- გახმოვანებით ყოფილიყო წარმოდგენილი: წმედ-ს || წმენდ-ს → წამ-დარი, .ი-ცად-ა → → ცად-დარი, ა-რჩევ-ს → ჩავ-არ-დარი... ანუ: ქართულიდან ნასესხებ გაბაცბურებულ ფუძეს დაერთოდა საკუთრივ ბაცბური მეშველი ზმნა „დარი“ ან მასთან ერთად მახმნავებელი -არ ფორმანტიც.

დღეისთვის ვითარება შეიცვალა: „ბაცბური ენის ზმნათა ძირების ერთმარცვლიანი მოდელების გვერდით შემუშავდა მრავალმარცვლიანი მოდელები ნასესხები ზმნური ძირებისათვის, რასაც შედეგად მოჰყვა უამრავი ზმნური სინონიმური პარალელის გაჩენა“ (მ. მიქელაძე). ორი ენის ხანგრძლივმა ურთიერთობამ თავისი შედეგი იქონია: აღარ ხდება რთული ფონეტიკურ-მორფოლოგიური გარდაქმნები, სესხების პროცესი გამარტივდა და შემდეგ ნაირსახეობებზე იქნა დაყვანილი: ა) ნასესხები ფორმა უცვლელად გადადის: წერა- → წერა-დარ; ბ) ორზე მეტმარცვლიან ფუძეებში იკუმშება თემის ნიშანი: ყვედრ-ებ-ა → ყვედრ-ბ-ა-დარ; არაბაგისმიერ ბგერათა მეზობლობაში თემისნიშნისეული -ვ-თი და მასდარის მაწარმოებელი -ანიშნით წარმოქმნილი -ვა კომპლექსი გადადის ო ხმოვანში: კითხვა → კითხო-დარ... მორფოლოგიური პრინციპი კი ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივეა: ქართული მასდარი მთლიანად გააზრებულია ზმნურ ძირად და მას დაერთვის მეშველი ზმნა „დარ“ (მ. მიქელაძე).

ყველაფერი ეს კი შედეგია ქართულ-ბაცბური ორენოვნობისა.

რა თქმა უნდა, ადსტრატული მოვლენები მარტოდენ სესხების შემთხვევაში არ იჩენს თავს. უფრო მნიშვნელოვანია და არსებითი თვით ენობრივ სისტემაში მომხდარი ცვლილებების შეფასება ამ თვალსაზრისით. კერძოდ, ბაცბურსავე ენაში სახელთა ბრუნებისას „შეინიშნება ისეთი ცვლილებები, რაც ბაცბურზე ქართული ენის უშუალო ზემოქმედების შედეგს წარმოადგენს: ა) თავს იჩენს ყველა ბრუნვაში სახელობითის ფუძის განზოგადების ტენდენცია; ბ) ფართოვდება მოთხრობითი ბრუნვის -ს ფორმანტის ფუნქცია -ვ ფორმანტის ხარჯზე; გ) ერთმანეთს ემიჯნება მოთხრობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმები“ (მ. მიქელაძე).

ქართული ენის დიალექტებზე არსებითი ზეგავლენა იქონია ადსტრატულმა მოვლენებმა ქართულ-სვანურ, ქართულ-მეგრულ, ქართულ-ჭანურ ურთიერთობათა შედეგად. ამჯერად ეს მოვლენები მეგრულ-ჭანური და სვანური ენებისთვისაა უფრო ნიშანდობლივი, რადგან ამ ენების ყველა მფლობელი იმავდროულად ფლობს ქართულსაც.

ადსტრატის პირობებში ისეც მოხდება ხოლმე, რომ ერთი ენის თავისებურებას ორი ენის თანაბრად მფლობელი პირი მეორე ენაზე მეტყველებისას წაიცდენს ხოლმე. მაგალითად, მეგრულის მცოდნის მეტყველებაში „ამ კაცის (= კაცს) უთხარი“ მეგრულის თავისებურების გადმოტანაა ქართულში. ასევე, სვანურის მცოდნეს შესაძლოა წაედეს უთხარი-ხ „უთხარიით“, სადაც -ხ ქართული -თ ფორმანტის ბადალია სვანურში (ვ. თოფურია).

სუბსტრატსაც და სუპერსტრატსაც, ჩვეულებრივ, ადსტრატი უსწრებს წინ.

5.5. ერთგვაროვანი მოვლენები ქართველურ ენათა დიალექტებში. ზემოთ აღინიშნა, რომ არის ზოგი ისეთი ენობრივი მოვლენა, რომელიც სუბსტრატად (სუპერსტრატად, ადსტრატად) მოჩანს, მაგრამ იმავდროულად მათ ეძებნება სხვაგვარი ახსნაც.

ქართული, მეგრულ-ქანური და სვანური ქართველური ენებია ივარაუდება, რომ ამოსავალში ერთი ენა უნდა გვექონოდა, რომლის დაშლის შედეგად წარმოიქმნა სამი ზემოხსენებული ქართველური ენა თავისი მრავალრიცხოვანი დიალექტური განშტოებებით, რომლებიც, თავის მხრივ, ასევე შემდგომი დაშლის გზითაა მიღებული. ენებად დაშლა პირველ ეტაპად დიალექტებად დანაწილებას ვარაუდობს. ამასთან დაკავშირებით დაისმის ქართველურ ენათა ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები, რადგან, ზემოთქმულის მიხედვით, ისტორიულად ქართული, მეგრულ-ქანური და სვანური განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ერთმანეთის მიმართ დიალექტებს წარმოადგენდნენ.

რეგულარული ბგერათშესატყვისობის საკითხი მონათესავე ენების მიმართ დაისმის. ბგერათშესატყვისობის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს გარკვეული ფონეტიკური პროცესის შედეგთან: ერთი ენის რომელიმე ბგერას მეორე, მონათესავე ენაში შეესაბამება მკაცრად განსაზღვრული ბგერა. ასე რომ, ამ შემთხვევაში ხდება ფაქტის კონსტატაცია:

ქართული	მეგრულ-ქანური	სვანური
ე	ა	ე
ა	ო	ა
წ	ჭ	ჭ
კ	კჳ	კჳ/შჳ და ა. შ.

იმავდროულად ყველა შედეგს აქვს წინაპირობა.

აქედან გამომდინარე, დაისმის საკითხი იმის თაობაზე, თუ რამ გამოიწვია მონათესავე ენებში ბგერათა შესაბამისი რეფლექსები, ანუ: ასახსნელია თვით მიზეზი ბგერათა ცვლილებისა (რამაც საბოლოოდ ბგერათა რეგულარული შესატყვისობანი მოგვცა).

ქართულ-ზანური შესატყვისობების შესახებ არნ. ჩიქობავა აღნიშნავდა, რომ სხვაობას იწვევს არტიკულაციის ცვლა, „წარმოების უკან გადაწევა“ ზანურში.

გასარკვევია: ა) რამ გამოიწვია ასეთი ცვლილება? ბ) მოხდა ეს ცვლილება ერთჟამიერად და გლობალურად, თუ მას წინ უსწრებდა, ასე ვთქვათ, შემამზადებელი საფეხური? (შევნიშნავთ, რომ ბგერათა ანალოგიური „გადაწევა“ შესაძლოა მოხდეს სიტყვათა სესხების დროსაც არამონათესავე ენებს შორის).

ამჯერად ჩვენ მეორე საკითხი გვინტერესებს.

ენაში შეუპირობებლად არაფერი ხდება. ბუნებრივია, ამ შემთხვევაშიც აუცილებელ წინაპირობად ვივარაუდოთ ცვლილების წინა საფეხური, რომელმაც საბოლოოდ რეგულარული ბგერათშესატყვისობა მოგვცა.

სად უნდა ჩანასხულიყო ასეთი ცვლილება ბგერებისა?

ცნობილია ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის ძირითადი პრინციპი: ენა იშლება დიალექტებად, რომლებიც დროთა განმავლობაში გადაიქცევიან დამოუკიდებელ ენებად. მომდევნო ეტაპზე ასე ჩამოყალიბებული ენებიც იშლება დიალექტებად და ა. შ.

ბუნებრივია, საკითხი ამგვარადვე დაისმის ქართველური ენების მიმართაც: „საერთო-ქართველური ენის დიალექტური დანაწევრებისა და დიალექტთა ადგილის გარკვევა საერთო-ქართველურ ლინგვისტურ არეალში ქმნის საფუძველს ქართველურ ენათა ურთიერთმიმართებებისა და ნათესაობის ხარისხის განსაზღვრისათვის“ (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი).

ასეთ ვითარებაში, კანონზომიერია ვივარაუდოთ, რომ ცვლილება საკუთრივ დიალექტების დონეზე დაწყებულიყო; ესე იგი, ბგერათა გადაწევის პირველი საფეხური (ანუ: საწყისი ეტაპი შემდგომ ბგერათშესატყვისობად ჩამოყალიბებული მიმართებისა) ქართველურ ენათა ისტორიულ დიალექტებშია საძებარი.

ამასთან დაკავშირებით ასეთი კითხვაც დაისმის: დასაშვებია თუ არა ანალოგები ბგერათცვლილების თვალსაზრისით ქართველურ ენათა ისტორიულ და თანამედროვე დიალექტებს შორის? ანუ: დასაშვებია თუ არა თანამედროვე დიალექტებშიც მოქმედებდეს ბგერათცვლილების ის წესი, რომელიც მოქმედებდა ისტორიულ დიალექტებში და რომელმაც საბოლოოდ მოგვცა რეგულარული ბგერათშესატყვისობა მონათესავე ენებს შორის?

თუ ასეთი შესაძლებლობა რეალურია, მაშინ ამჟამად არსებულ დიალექტი იმ „საცდელ მოდელად“ გამოგვადგება, რომლის საშუალებითაც შევძლებთ მონათესავე ენათა ჩამოყალიბების პროცესის ემპირიულად წარმოდგენას.

რა თქმა უნდა, საქმე მარტოდენ სპორადულ ანალოგებს არ ეხება. სპორადული ანალოგები, შესაძლოა, შემთხვევითიც იყოს და რაიმე

კანონზომიერი მიმართებების დადგენა ამის მიხედვით შეუძლებელი იქნება.

საკითხი უფრო პრინციპულად ისმის: ხომ არ არის ენაში იმთავითვე მოცემული ბგერათა კანონზომიერი ცვლილების პოტენცია, რომელიც სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვა დიალექტში ერთსა და იმავე შედეგს იძლევა?

ანუ: ა) ხომ არ უნდა მოველოდეთ, რომ ქართული ენის თანამედროვე დიალექტებში რაოდენობრივი სახით თავს იჩენს ბგერათა იმგვარივე ცვლილება, როგორც თანამედროვე ქართველურ ენებს შორის თვისებრივ ხასიათს ატარებს და რეგულარული ბგერათშესატყვისობის სახითაა წარმოდგენილი; ბ) თუ ასეთი მოვლენა დასტურდება, ხომ არ უნდა განისაზღვროს იგი როგორც ენის (მონათესავე ენების) ერთი და იმავე შინაგანი პოტენციის გამოვლინება (გამოხატვა)?

ამჭერად რისამე გადაჭრით მტკიცება ძნელია, მაგრამ ზოგი რამის მონიშვნა მაინც შესაძლებელი ხდება; კერძოდ, ამ თვალსაზრისით ქართველურ ენათა შესახებ არსებულ ლიტერატურაში ფრიად ღირსსაცნობი ფაქტებია გამოვლენილი.

უპირველეს ყოვლისა აქ ერთი რამ საჭიროებს დაზუსტებას: როცა ლაპარაკია მონათესავე ენათა შორის არსებულ ბგერათშესატყვისობაზე, ეს ეხება რომელიმე ფორმაში წარმოდგენილ ყველა ბგერას (თუ ამ მხრივ რაიმე დარღვეულია, ისმის საკითხი მის ასახსნელად). ნიმუშად ავიღოთ ქართულ-ზანური შესატყვისობა: კაც-ი — კოჩ-ი, ას-ი — ოშ-ი, მ-ჭედ-ელ-ი — ჭკად-უ... კანონზომიერი მიმართებაა ყველა ბგერას შორის: კ — ქ, ა — ო, ც — ჩ, ს — შ, ჳ — ჳჳ, ე — ა (-ელ და -უ მორფოლოგიური შესატყვისობანია და არა ფონეტიკური, ამიტომაც მათ აქ არ განვიხილავთ). თუ შესატყვისობის პრინციპი ირღვევა, უპირატესად ეს პოზიციური (კომბინაციური) ცვლის შედეგია; ქართული: სამ-ი — ზანური: სუმ-ი, მოსალოდნელი *სომ-ი ფორმის ნაცვლად; ო → უ აიხსნება ბაგისმიერი მ ბგერის ზეგავლენით.

რა თქმა უნდა, თანამედროვე დიალექტების დონეზე ასეთ რეგულარულ და მასთან გლობალურ შესატყვისობებს არ უნდა მოველოდეთ და არცა გვაქვს. დიალექტების დონეზე ამ სახის მიმართება ვლინდება ცალკეულ ბგერებში და არ ეხება ამა თუ იმ ფორმაში შემავალ ყველა ბგერას. მაგალითად, სოფლის სახელი ჩხენიშ-ი (იმერეთშია, სამტრედიის რაიონი) მიიჩნევა ცხენის-ი ფორმის შიშინა, ზანურ ნაირსახეობად (არნ. ჩიქობავა), თუმცა „შესატყვისობანი“ აქ მხოლოდ ც — ჩ და ს — შ ბგერებს შორის გვაქვს, არაა მომხდარი ე → ა; ესე იგი, არა გვაქვს სავარაუდო *ჩხანიშ-ი (ღირსსაცნობია, რომ მეგრულში

ამჟამად ცხენ-ი ფორმაა დადასტურებული, რომელიც ქართულიდან ნასესხებად ითვლება (არნ. ჩიქობავა). ამ თვალსაზრისითვე ყურადღებას იქცევს გურულში დადასტურებული კალოშქ-ი „კალოში“ და ფეჩქ-ი „ფეჩი, ღუმელი“ ფორმები; კალოშქ-ი შენიშნულია მეგრულშიც (გ. როგავა); შდრ. ქართულ-ზანური ბგერათშესატყვისობა შ — შქ და ჩ — ჩქ. სხვათა შორის, ამასთან დაკავშირებით ერთი საკითხიც ისმის: ბგერათშესატყვისობა წმინდა ფონეტიკური მოვლენაა და ამიტომაც იგი შეუზღუდავად (ან თითქმის შეუზღუდავად) მოქმედებს არა მხოლოდ ენის საკუთრივ ძირითადი ლექსიკური ფონდის ფორმებში, არამედ ნასესხებ სიტყვებშიც. დასახვლებული ფორმები სწორედ ამას იდასტურებს. და ერთიც: ტენდენცია, რომელმაც ისტორიულად მოგვცა ბგერათშესატყვისობანი, ღღესაც მოქმედებს.

განვიხილოთ ამ თვალსაზრისით ქართული ენის თანამედროვე დიალექტებში გამოვლენილი ზოგი ფორმა.

ქართველურ ენებში ერთ-ერთ რეგულარულ ბგერათშესატყვისობად გამოვლენილია ლ — შ; ქართულ-სევანური: ასულ-ი — პასტშ, ხველა. (ძველი ქართული: კუელა) — კტეშ || კტაშ, ტილ-ი — ტიშ... ეს შესატყვისობა შენიშნულია ქართულ-ზანურ დონეზეც: ტილ-ი — ტი ← ტიშ (შდრ.: ტიშონუა), ძველ-ი — ჯვეშ-ი... (ნ. მარი, არნ. ჩიქობავა, გ. როგავა, გ. კლიმოვი, თ. გამყრელიძე-გ.მაჭავარიანი, ზ. საჩხველძე, პ. ფენრიხი). ღირსსაცნობია, რომ ანალოგიური შესატყვისობა დასტურდება ქართული ენის დიალექტებშიც, ზოგჯერ — ერთსა და იმავე დიალექტშიც კი. შდრ., მაგალითად, ტილ-ი — ტიზ-ნ-ა „განკრება ტილთა“ (სულხან-საბა ორბელიანი), ტის-ნ-ა „გახილვა“ (ქართლური). ვარაუდობენ, რომ ზანურ-სევანური ტიშ- ფორმისათვის ქართული ტის- ფუძე უნდა იყოს ამოსავალი (ან ტიზ-; პ. ფენრიხი, გ. კლიმოვი), თუმცა ასე ვერ აიხსნება სხვა (ასულ-ი, კუელა) ფორმათა შესატყვისობანი. ასეა თუ ისე, ლ — შ მიმართება რეალურად არსებობს და, თავის მხრივ, ფრიად საყურადღებოა, რომ ანალოგიური შესაბამისობა ქართული ენის დიალექტების დონეზეც იპოვება: მი-ლულ-ვ-ა — მოხეთრი: მი-ლუშ-ვ-ა, ფუნთულ-ა — ფუნთუშ-ა (ფ. ერთელიშვილი), ღარბელ-ი — ღარბეშ-ი (ქ. ძოწენიძე).

დადგენილია ქართულ-ზანური ბგერათშესატყვისობა რ — ჯ (ა. ცაგარელი, ნ. მარი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, გ. როგავა); „ირკვევა, რომ ქართ. რ-ს შესატყვისი ზან. ჯ მიღებულია..., როცა ამ უკანასკნელს მოსდევს წინაენისმიერი ხმოვანი; ...პირველ რიგში ი ხმოვანი“ (გ. როგავა): მხარ-ი — ხუჯ-ი, ღორ-ი — ღეჯ-ი, ხარ-ი — ხოჯ-ი, პირ-ი — პიჯ-ი, ფურ-ი — ფუჯ-ი, ყურ-ი — ყუჯ-ი, ფუტყარ-ი — ბუტყუჯ-ი...

ქართული ენის დიალექტებში ამ რიგის მოვლენამაც იჩინა თავი: ღორ-ი — ღოჯ-ი „ეშვი“ (შდრ. ძველი ქართული, სადაც „ეშუ“ ფორმით გამოიხატებოდა მნიშვნელობა „გარეული ღორი“), ყურ-ი — ხევსურული: ყუჯა „უყურო ან ყურებდაჭრილი ცხვარი“ (ყუჯა ფორმის წარმოებისათვის შდრ. კულ-ა „უკულო“ ← კულ-ი; თუ ასეა, მაშინ შეიძლება ვივარაუდოთ *ყუჯ-ი → ყუჯა), ფურ-ი — ფურ-ინ-ა „ხბო, ზაქი“ (ფ. ერთელიშვილი)... ყურ- ფუძის ანალოგიური ვარიანტები სხვა შემთხვევებშიც დაჩნდება (და ხშირად არა მხოლოდ დიალექტების, არამედ ძველი და ახალი ქართულის დონეზეც). შევადაროთ ამ თვალსაზრისით: ყურ-ი — რაჭული: ყუუ-ი „პურის, მკადის და მისთანათა ყუა“, მარ-ყუუ-ი (შდრ.: მარ-წუხ-ი, რომელიც წუხ- „მოკერა, მოკუმშვა“ ფუძისგანაა ნაწარმოები), მი-ი-ყუუ-ა, ლა-ყურ-ი, გა-ყურ-ებ-ა || || ი-ყურ-ე... ლა-ყურ-ი განიმარტება როგორც: სა-ყურ-ი, ყურის ადგილი (ფ. ერთელიშვილი).

დიალექტებში იპოვება ქართულ-ზანური კ — ჰკ შესატყვისობის ანალოგებიც: ჰღე — ხევსურული, მთიულური, თუშური: ჰკღე; ჰნავი — აჭარული: ჰკნავი; მკვარტლი — ინგილოური: ჰკორტლ: ჰკრიალი — ლეჩხუმური: ჰკრიალი და მისთ.

ანალოგიური პარალელები შეინიშნება ხმოვანთა გადასვლებშიც. ქართულ-ზანური ა — ო: კაც-ი — კორ-ი, ღამე — ღომა (ჰანური) || || ღღმა (მეგრული); თაფლ-ი — თოფურ-ი, ძაღლ-ი — ჯოღორ-ი... ზუსტი ანალოგები გვაქვს ქართული ენის დიალექტებშიც: ფხაჰ-ნ-ი-ს — ფხოჰ-ნ-ი-ს, ი-ბრაწ-ებ-ა — და-ბროწ-დ-ებ-ა (ფ. ერთელიშვილი), ჰაპან-ი — ჰოპან-ი (მოხეური), მზარეულ-ი — მზორეულ-ი (არაგვის ხეობის ქართლური).

ქართულ-ზანური ე — ა: მზე — ბეა, მ-ჰედ-ელ-ი — ჰკად-უ... შდრ. ქართული ენის დიალექტებში პოვნიერი: ჰუბირ-ი — ჰაბირ-ი (ხევსურული), ჰეიფ-ი — ჰაიფ-ი (ხევსურული), კიდევ — კიდავ (მოხეური, ხევსურული). ზოგჯერ ამ რიგის მიმართება ღამის რეგულარულ ხასიათს ატარებს. ნიმუში მოხეური დიალექტიდან: ამას — ამეს, კრამიტ-ი — კრემიტ-ი, დაჩაგრულ-ი — დაჩეგრილ-ი, კურატ-ი — კურეტ-ი, ამინდ-ი — ემინდ-ი, ჯაგარ-ი — ჰეგარ-ი, რაშ-ი — რეშ-ი...

ანალოგები ილანდება ფონეტიკურ პროცესებშიც. ზემოთ, არეალოგიური პრობლემატიკის განხილვისას დასახელებული იყო ამის ერთი ნიმუში: თუშურში ხდება პირველი სუბიექტური პირის ნიშნის მეტათეზისი ყრუ მკვეთრი ბგერების წინ: ვტირი → ტვირი, ვჩეჩ → ჩეჩ, ვჰამე → ჰჰამე... (თ. უთურჯაიძე). მსგავსი ვითარებაა სვანურში: „სუბიექტური პრეფიქსი პირველი პირისა... თანხმონით დაწყე-

ბულ ფუძეებთან ინფიქსად გვევლინება (ესე იგი, ხდება მისი მეტათეზისი): *ტ-ტიხე → ტუხიხე „ვაბრუნებ“, *ტ-ფიშე → *ფუტიშე → ფუ-შე „ველი“, *ტ-კიდე → *კუტიდე → კუდე „ველეთ“... (ვ. თოფურია).

შემდეგ: „მთიულურ-გულდამაყრულსა და ხანდახან ფშაურშიც თუ სიტყვა, რომელზედაც კითხვა არის, ანით თავდება, მაშინ ორ ანს შუა ა ჩნდება: მიწადა „მიწა?“ წავიდაა „წავიდა?“ და სხვა“ (ა. შანიძე). იგივე მოვლენა შეინიშნება სვანურშიც: ხობადა „იცის?“ (ვ. თოფურია).

დიალექტებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ხშირად ის, რაც დიალექტების დონეზე სუბსტიტუციის (ანუ: აუხსნელი ბგერათცვლილების) ნიმუშებად განიშარტება, ზედმიწევნით ემსგავსება იმას, რასაც ქართველურ ენათა დონეზე ბგერათშესატყვისობად განიხილავენ.

იმ შემთხვევაში, როცა ამ რიგის მოვლენები დასავლეთ საქართველოს დიალექტებშია დაჩნეული (გურულში, ქვემოიმერულში, აჭარულში), ისინი ზანური ტენდენციის გამოვლენად განიშარტება. მაგრამ ანალოგიური ფაქტები, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებშიც იჩენენ თავს, საჭიროს ხდის, რომ მათ სხვაგვარი ინტერპრეტაცია მიეცეს (რაც, რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავს იმას. რომ დასავლეთ საქართველოს დიალექტებში ხშირად, მართლაც, ზანიზმებთან გვეკონდეს საქმე).

რასაკვირველია, დიალექტების დონეზე ამ თვალსაზრისით რაიმე რეგულარულ შესატყვისობაზე ლაპარაკი ძნელია, მაგრამ ისიც ნათელია, რომ დიალექტებში რაოდენობრივ დონეზე მართლაცაა წარმოდგენილი ის, რაც ქართველურ ენებში თვისებრივ ხასიათს ატარებს. რაოდენობრივი მონაცემი კი ის შესაძლებლობაა, რომელიც შესაბამისი პირობების წარმოქმნისას თვისებრივ ხასიათს იღებს. ამ ზოგადი დებულებიდან ამოსვლით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ის ანალოგები, რომლებიც ქართველურ ენებსა და ქართულ დიალექტებში იჩენენ თავს, საერთო კანონზომიერი პოტენციის გამოვლენაა და არა შემთხვევითი, ზედაპირული მოვლენა; ანუ: ივარაუდება მიზეზ-შედეგობრივი კავშირი, შეპირობებული თვით ქართველურ ენათა ბუნებით.

ამასთან დაკავშირებით გასარკვევია ისიც, თუ რამდენად არის შესაძლებელი თანამედროვე ქართული დიალექტების მონაცემთა მიხედვით აიხსნას ზოგი ამჟამად გაბუნდოვანებული საკითხი ქართველურ ენათა ლექსიკური შედგენილობის თვალსაზრისით. ნიმუშად ერთ მაგალითს მოვიტანთ. დასახელებულია ასეთი შესატყვისობა: ქართული ცხიმ-ი, ზანური: ჩხომ-ი „თევზი“, სვანური: მგჩხიმ „ცხიმი“. ქართული და სვანური შესატყვისობა ფონეტიკურადაც და სემანტიკურადაც თანხვდება ერთმანეთს. ექვს იწვევს ზანური ჩხომ-ი, რომელიც სემანტი-

კურად საკმაოდ დაცილებულია მის შესატყვისობად ნავარაუდევ სხვა ქართველურ ფორმებს; ფონეტიკურადაც ასეთ დაკავშირებას გარკვეული წინააღმდეგობა ახლავს. აღნიშნავენ, რომ ჩხომ- ზანური ფუძის ქართული „შესატყვისი არა ჩანს, თუ ცხიმ-ს არ დაუუკავშირებთ. ეს შეუძლებელი არაა არც აგებულებით, არც მნიშვნელობით, მაგრამ მეტად სათუთა“ (არნ. ჩიქობავა). შესაძლებლად მიიჩნევა ზანურის შესატყვისად *ცხამ- ფორმის აღდგენა ქართულში (გ. კლიმოვი). არის ამორი ვარაუდის ურთიერთშეჭერების ცდაც: „განმოვანების ნორმალურ საფეხურზე უნდა გვექონოდა *ა/ *ე ვოკალიზმი: *ცხამ/ *ცხემ. ზანური დიალექტების ჩხომ- ფორმა *ცხამ ვარიანტის რეფლექსია. ქართ. ცხიმ- და სვან. მგ-ჩხიმ წარმოგვიდგენენ *ცხემ ვარიანტს რედუქციის საფეხურზე“ (გ. მაჭავარიანი).

ამჯერად არსებითია ის, რომ ჩხომ-ი „თევზი“ ფორმის შესატყვისად ქართულში *ცხამ-ი ივარაუდება (შეგნიშნავთ: ცხამ- ფუძე ქართულში მცენარის სახელადაა გამოყენებული. მას, რა თქმა უნდა, არავითარი კავშირი არა აქვს ხსენებულ *ცხამ- ფუძესთან. მცენარის აღმნიშვნელი ცხამ- სხვადასხვა ფონეტიკური ნაირსახეობით გვხვდება: ცხამა || სხამა || შხამა || ჩხამა. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში პარალელურად არის სხამი. || შხამი. ცხამ- დადასტურებულია მეგრულშიც, აღნიშნავს „ღვარძლს“. ყველა ამ ფორმისათვის ამოსავალი ჩანს „შხამი“ — მცენარე, მართლაც, შხამიანია).

მეგრული ჩხომ-ი „თევზი“ ფორმასთან მიმართებით ღირსსაცნობია იმერულ დიალექტში დადასტურებული „ჩხამა“ ფორმა, რომელსაც ორი მნიშვნელობა აქვს: ა) წვრილი, პატარა თევზი საერთოდ: „ჩხამები დავიჭირე“ (მ. ალავეძე); ბ) წითელფორეჯებიანი (ჭრელი) თევზი. ეს ფორმა გამოყენებული აქვს აკაკი წერეთელს ერთ-ერთ ლექსში: „ერთმა ვინმემ აუზებში წვრილი თევზი გააჩინა: ღორჯო, ჩხამა, თევზნაფოტა, გველანა და კაპარჭინა“ (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი). ამოსავალი უნდა იყოს პირველი მნიშვნელობა. თევზის ერთ-ერთი სახეობის სახელად მისი გამოყენება მნიშვნელობის დავიწროვების შედეგი ჩანს. „ჩხამა“ ფორმის ბოლოკიდური -ა მაწარმოებელი უნდა იყოს; ესე იგი, *ჩხამ-ი → ჩხამ-ა (შდრ.: მელ-ი → მელ-ა). საინტერესოა ამ თვალსაზრისით კალმახ-ი || კალმახ-ა...

იმერული *ჩხამ- (→ ჩხამა) ფუძისთვის ამოსავალი უნდა ყოფილიყო *ცხამ-, ზუსტი ქართული შესატყვისი ზანური ჩხომ- ფუძისა.

*ცხამ- → ჩხამ- იმ რიგის მოვლენაა, ზემოთ რომ იყო განხილული: საქმე გვაქვს დიალექტის დონეზე იმ პროცესის გამოვლენასთან, რომელმაც ქართველურ ენათა დონეზე საბოლოოდ რეგულარული ბგე-

რათშესატყვისობა მოგვცა. თუ ასეა, ქართული ენის ერთ-ერთი დიალექტის მონაცემმა შესაძლებლობა მოგვცა აღდგენილიყო კიდევ ერთი მიმართება ქართველურ ენათა დონეზე.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ ის, რაც ამჟამად ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობად განიხილება, ისტორიულად ამ ენათა დიალექტებისათვის დამახასიათებელი მოვლენა იყო. ეს პროცესი დღესაც იჩენს თავს ქართული ენის დიალექტებში. იგი უნდა განისაზღვროს როგორც ენის შინაგანი პოტენცია, გარკვეული ნაირსახეობით გამოვლენილი ქართველურ ენათა არსებობის სხვადასხვა პერიოდში.

ქართველურ ენათა ურთიერთმიმართების პრობლემა, რა თქმა უნდა, მარტოდენ ფონემატური სტრუქტურითა და ფონეტიკური პროცესებით არ ამოიწურება. ი. ჭავჭავაძის მიერ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა „ენების მორფოლოგიური ნათესაობის საკითხის“ გამორკვევას. მართლაც, „ქართველურ დიალექტთა შორის გენეტურ მიმართებათა დასადგენად უნდა დავემყაროთ არა მარტო ფონოლოგიურ, არამედ აგრეთვე მორფოლოგიურ და ლექსიკურ იზოგლოსებსაც. მხოლოდ ამგვარი კომპლექსური მიდგომა მოგვცემს საშუალებას ვაგვივალისწინოთ ის რთული მოვლენები, რომლებსაც ფუძე-ენის დიფერენციაციის პროცესში უნდა ჰქონოდა ადგილი და რომელთა შედეგად ისტორიული ქართველური ენები ჩამოყალიბდა“ (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი).

ღირსსაცნობია, რომ დღესაც ქართული ენის დიალექტებს შორის მორფოლოგიური (ასევე: სინტაქსური) თვალსაზრისით თავს იჩენს იმ რიგის მოვლენები, რომლებიც მეტ-ნაკლებ ანალოგიას პოულობენ ქართველურ ენებშიც.

ვ. თოფურიას გამოვლენილი აქვს რამდენიმე ასეთი ფაქტი.

მოვიტანთ ზოგიერთ ნათელ ნიმუშს.

ამ რიგისაა, მაგალითად, ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმები ქართველურ ენათა დიალექტებში, გამოყენებული დანიშნულების (ამჟამინდელი -თვის თანდებულისანი ფორმის) ფუნქციით:

[ძველი ქართული კაც-ის-ად-ა]

ფშაური, ხევსურული კაც-ის-ად

რაჭული კაც-იზ-და

გურული, აქარული, ქვემოიმერული კაც-იზ-ა

მეგრული კოჩ-იშ-ო(თ)

სვანური მარგმ-იშ-დ

შემდეგ: „ძველ ქართულში III პირის მრავლობითი რიცხვის აღსანიშნავად ყველა ნამყოში (უწყვეტელი, წყვეტილი, თურმეობითი II) გამოყენებული იყო -ეს სუფიქსი“: წერ-დ-ეს „წერდნენ“, და-წერ-ეს, და-ე-წერ-ნ-ეს „დაეწერა მას || მათ იგინი“ (ვ. თოფურია).

ამჟამად ქართულისათვის ეს დიალექტური მოვლენაა. ასეა, მაგალითად, ხევსურულში: „ორ კაცნ კიდევ წავიდოდეს (= წავიდოდნენ), წაილებდეს (= წაილებდნენ) ლუდს“; „როსაც ტირილ გაათავეს, წამოვიდეს (= წამოვიდნენ) შინისკე“; „შაალა საქვაბის კარი და დაეძგერნეს (= დაეძგერნენ) ერთმანეთს იონეური და მექობური“; „ეს მამაძალი ქისტები სრუ საქურდალად დიანა! კალოთანის კორკს მოვიდეს (= მოვიდნენ), ბინაზედ დადგებიანა; უნდოდა დაებალითნეს (= დაებალითა მას || მათ ისინი), მემცხვრისად დაერიალა“.

ანალოგიური ვითარებაა ზანურში: „მეგრულმა და ქანურმა უწყვეტელსა და წყვეტილში შემოინახეს ძველი ქართულის ვითარება — სუფიქსი -ეს: ჰარუნდ-ეს „წერდნენ“, დოჰარ-ეს „დაწერეს“; ქანური: ზუმუმტ-ეს „ზომავდნენ“, ზუმ-ეს „ზომეს“ (ვ. თოფურია).

ამგვარი ნიმუშების დაქებნა მრავლად ხერხდება.

შედეგი ერთია: ქართული ენის დიალექტებშიც ვლინდება ისეთი მოვლენები, რომლებიც რეგულარულად იჩენენ თავს ქართველურ ენათა დონეზე.

ასე რომ, შეიძლება ითქვას: მონათესავე ენებსა და იმავდროულად მათსავე დიალექტებში საკმაოდ მრავლადაა საერთო საფუძვლის (ანუ: წარმოების საერთო პრინციპის, ტენდენციის) მქონე მოვლენები. ამიტომაც ყველა იდენტური მოვლენის ახსნა სუბსტრატის, სუპერსტრატისა ან ადსტრატის საშუალებით შეუძლებელიცაა და უმართებულოც.

6. 0. დიალექტოლოგიის, როგორც ენათმეცნიერული დისციპლინის, ჩამოყალიბების ძირითადი ეტაპები. იყო დრო, როცა დიალექტი მდაბიურ მეტყველებად და, ამდენად, ენის დამახინჯებად, დამდაბლებად მიიჩნეოდა. დიალექტისადმი ამგვარი დამოკიდებულება გასაგები გახდება, თუკი გავითვალისწინებთ, რომ იმხანად ერთიანი სალიტერატურო ენის დამკვიდრება ერის სასიცოცხლო ინტერესებით — ერის კონსოლიდაციის აუცილებლობათ იყო ნაკარნახევი.

ბუნებრივია, დიალექტის მეცნიერულ ღირებულებაზე ასეთ ვითარებაში ანაფერი ითქმებოდა.

საკითხი დიალექტების მეცნიერული ღირებულების შესახებ გაცილებით უფრო გვიან დაისვა; მაშინ, როცა ენის კვლევის ასპარეზი გაფართოვდა და ენათმეცნიერებამ ისეთი პრობლემები დასვა, რომელთა ამოხსნა დიალექტთა მონაცემების გაუთვალისწინებლად შეუძლებელი ან ფრიად ნაკლებად აღმოჩნდებოდა.

6. 1. დიალექტების მნიშვნელობა ხაზგასმით იქნა აღნიშნული მ. მიულერის „ლექციებში ენის მეცნიერების შესახებ“. ეს ლექციები ოქსფორდის უნივერსიტეტის პროფესორმა, ინდური ლიტერატურისა და შედარებითი მითოლოგიის მკვლევარმა მ. მიულერმა ინგლისის სამეფო საზოგადოებაში (მეცნიერებათა აკადემიაში) წაიკითხა 1861 და 1863 წლებში.

„დიალექტები, — აღნიშნავდა იგი, — რომლებზეც არასდროს შეუქმნიათ ლიტერატურული ნაწარმოებები, ისევე მნიშვნელოვანია, ხოლო ზოგაერთი პრობლემის თვალსაზრისით კი უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე ჰომეროსის პოეზია ან ციცერონის პროზა... ენის მეცნიერული ანალიზის თვალსაზრისით, ჰომეროსის ენა არც უფრო მნიშვნელოვანია და არც უფრო საინტერესო, ვიდრე პოტენტოტების დიალექტები“.

სალიტერატურო ენები, მ. მიულერის განმარტებით, უპირატესად მეტყველების ხელოვნური ფორმებია, „ენის ქეშმარიტი და ბუნებრივი სიცოცხლე მოცემულია მის დიალექტებში... შეცდომა იქნებოდა იმის თქმა, რომ თითქოს დიალექტები სალიტერატურო ენის დამახინჯებას წარმოადგენს. თვით ინგლისში ადგილობრივ კილოკაეებს მოე-

პოვება გაცილებით მეტი პირვანდელი ფორმა, ვიდრე შექსპირის ენას, და მათი ლექსიკა ყველა თვალსაზრისით უფრო მდიდარია, ვიდრე ნებისმიერი პერიოდის კლასიკოსი მწერლებისა“.

სალიტერატურო ენებს მ. მიულერი უდარებს დამდგარ წყალს: „ისინი არიან იმის აუზები, რაც ოდესღაც იყო ცოცხალი და მიმდინარე. სალიტერატურო ენა შეიძლება შევუდაროთ მდინარის გაყინულ ზედაპირს, რომელიც გლუვია და ლაბლაბა, მაგრამ გაქვავებულია და ცივი. ხალხური კილოკავები, მდინარეთა ქვედა დინებას რომ ჰგვანან, დროდადრო სალიტერატურო მეტყველების ზედაპირზე ამოიწვევენ და გაზაფხულის წყალდიდობის მსგავსად თან გაიტაცებენ გარდასულ დროთა წარმონაქმნს, რომელიც უკვე ზედმეტი გამხდარა“.

ენათმეცნიერების მიზანია ახსნას „ენის ზრდა“; ამ თვალსაზრისით კი დიალექტების მნიშვნელობა „ძნელია გადაკარბებით შეფასდეს“.

მოაცილეთ ენა მის მშობლიურ ნიადაგს, მოაშორეთ მის მასაზრდოებელ დიალექტებს და თქვენ მაშინვე შეაჩერებთ მის ბუნებრივ განვითარებას.

და ბოლოს — ენათმეცნიერების დანიშნულების შესახებ: „როგორც პოლიტიკური ისტორია უნდა მოიცავდეს უფრო მეტს, ვინემ სამეფო დინასტიების ქრონიკაა, ასევე ენის ისტორიკოსმა არასდროს უნდა დატოვოს უყურადღებოდ მეტყველების ის მდაბიო და ხალხური ფენები, რომელთაგანაც თავდაპირველად წარმოიშვა და რომლებსაც შემდგომ ეფუძნება ეს დინასტიები“.

„ნეოგრამატიკოსებზე თხუთმეტიოდე წლით ადრე მ. მიულერმა მოგვცა დიალექტთა აპოლოგია“ (არნ. ჩიქობავა).

6. 2. ნეოგრამატიკული მიმდინარეობა სათავეს იღებს XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან: კ. ბრუგმანისა და პ. ოსტპოფის მიერ 1878 წელს გამოცემული „მორფოლოგიური ძიებანის“ წინასიტყვაობაში ჩამოყალიბებული იყო ნეოგრამატიკოსთა მეთაური დებულეზანი.

ნეოგრამატიკოსთა ერთ-ერთი ძირითადი დებულება ასეთია: დიალექტური მეტყველება წარმოადგენს ენის ბუნებრივ, შინაგანად შეპირებულ (ხელოვნური ჩარევით შეუზღუდავ) განვითარებას. ამიტომაც ენათმეცნიერების ერთ-ერთი უპირველესი მიზანი სწორედ ცოცხალი დიალექტური მეტყველების კვლევაა.

უფრო მეტიც: დიალექტების კვლევა თვით ენათა შედარებითი კვლევა-ძიების ერთ-ერთ ძირითად წინაპირობად იქნა გამოცხადებული: „შედარებითი ენათმეცნიერების მკვლევარმა წინარე ენიდან მზერა უნდა მიაპყროს თანამედროვეობას, თუკი მას სურს წარმოდგენა იქონიოს ენის განვითარებაზე... სწორედ ინდოევროპულ ენათა უახლეს ეტაპებს, ცოცხალ ხალხურ კილოებს მრავლისაგან მრავალ შემთხვე-

ვაში აქვს დიდი მნიშვნელობა შედარებითი ენათმეცნიერების მეთოდოლოგიისათვის“. ეს მისცემს შესაძლებლობას ენათმეცნიერს, „საკუთარი ყურით მოისმინოს ენის სიცოცხლის მჩქეფარება“ (პ. ოსტროფი, კ. ბრუგმანი).

პ. პაული: „თუკი გავითვალისწინებთ იმ უცილობელ ფაქტს; რომ ყოველ ინდივიდს აქვს თავისი საკუთარი ენა, ხოლო ყოველ ამ ენათაგანს მოეპოვება საკუთარი ისტორია, მაშინ პრობლემა, რომელიც დგება დიალექტების წარმოშობის შესახებ, აღარ დაიყვანება იმ საკითხამდე, თუ როგორ წარმოიშობა ერთი საერთო ენიდან განსხვავებულ დიალექტები; განსხვავებათა წარმოშობა უკვე თავისთავად ნაგულისხმევი ფაქტი აღმოჩნდება...“ და შემდეგ: „დიალექტურ განსხვავებათა გაღრმავება, რა თქმა უნდა, შეპირობებულია ენობრივი უზუსის (ჩვევის) ცვლილებით... შეუძლებელია წარმოვიდგინოთ ენის ცხოვრება-განუწყვეტელი დიფერენციაციის გარეშე“.

ამდენად, თვით ის უცილობელი ფაქტი, რომ ენა ყოველ ინდივიდში გარკვეული ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი, ანუ: ის, რომ ენას ყოველთვის ინდივიდუალური გამოვლინება აქვს, იმთავითვე განაპირობებს დიალექტურ დიფერენციაციას.

„ენობრივი უზუსის ყოველგვარი ცვლილება არის ინდივიდუალური სპონტანური იმპულსების შედეგი (პროდუქტი)... ენის ყოველგვარ ცვლილებას და, შესაბამისად, ყოველი დიალექტური თავისებურების ჩამოყალიბებას აქვს თავისი ისტორია“ (პ. პაული).

არსებითი ღირებულებისაა პ. პაულის ეს დებულება: „ერთი წინარეენიდან განვითარებულ დამოუკიდებელ ენებში შეიძლება დავინახოთ ამ წინარეენის დიალექტური დანაწევრების გაგრძელება. ამასთანავე გასათვალისწინებელია, რომ ამ ენებში დადასტურებული განსხვავებანი გარკვეულ წილ აიყვანება მათი ერთობის ეპოქამდე“. არსებითია ისიც, რომ „ენის გვიანდელი დიფერენციაცია ყოველთვის არ მიმდინარეობს ადრინდელი დიალექტური დანაწევრების საზღვრებში“.

და ბოლოს: „ბგერითი ურთიერთობანი წარმოადგენს ამა თუ იმ ენის გავრცელების ტერიტორიაზე დიალექტური დანაწევრების საუკეთესო მაჩვენებელს“. ბგერათცვლილებას პ. პაული თვლის დიალექტური დანაწევრების წარმომჩენ ყველაზე უფრო ღირსსაყვობ მოვლენად. აქედან გამომდინარე, „ბგერათა სფეროში წარმოიქმნება უფრო მნიშვნელოვანი განსხვავებანი, ვიდრე ლექსიკურ წყობაში, მორფოლოგიასა და სინტაქსში. იმავდროულად ბგერითი სხვაობანი სხვებზე უკეთ შემოინახავს ხოლმე თავს ხანგრძლივი დროის მანძილზე“.

დასკვნა ასეთია: ენის ბუნებრივი განვითარება იწვევს დიალექტურ-რი სახესხვაობების მუდმივ და შეუზღუდავ წარმოქმნას. ეს შეპირობებულია თვით ენის არსით.

6. 3. ფ. დე სოსიურმა დიალექტები გარეგან ენათმეცნიერებას განაყოფიერა, რადგან დიალექტები გეოგრაფიული პრინციპის მიხედვით არიან განაწილებული, გეოგრაფიული ფაქტორი კი ვერ განსაზღვრავს ენის შინაგან ორგანიზაციას.

ენა მუდამ ნაწევრდება დიალექტებად, რომელთაგან არც ერთი არ შეიქრება ხოლმე მეორის გავრცელების სფეროში და ამის გამო იგი (ენა) შესაძლოა უსასრულოდ ნაწევრდებოდეს. ცივილიზაციის განვითარებასთან ერთად ძლიერდება ხალხთა ურთიერთკავშირიც, რაც იწვევს იმას, რომ ერთ-ერთი დიალექტი იძენს უნარს მოემსახუროს მთელი ხალხის საერთო ინტერესებს. იგი საფუძვლად ედება სალიტერატურო ენას, რომელიც, თავის მხრივ, შემდგომ გავლენას ახდენს დიალექტებზე.

დიალექტების გეოგრაფიული (სივრცითი) დაშორება, რა თქმა უნდა, ხელს უწყობს დიფერენციაციის პროცესს, მაგრამ ენობრივ სხვაობათა ასახსნელად აუცილებელია დროის ფაქტორის გათვალისწინებაც. დიალექტური სახესხვაობანი დასაშვებია წარმოქმნილიყო მანამდე, სანამ მოხდებოდა მოსახლეობის მიგრაცია სხვადასხვა გეოგრაფიულ პუნქტში.

არსებობს ორი გზა დიალექტის განსასაზღვრავად:

ა) დიალექტი განისაზღვრება მისთვის დამახასიათებელი ნიშან-თვისებების ნაკრებით (და მაშინ ჩვენ უნდა შემოვიფარგლოთ მხოლოდ ერთი პუნქტით რუკაზე; ესე იგი, დიალექტად უნდა ჩაითვალოს ერთი დასახლებული პუნქტის მეტყველება, რადგან საკმარისია გავცდეთ მას, რომ ველარ ვიპოვოთ სხვაობათა იმგვარივე ნაკრები);

ბ) დიალექტი განისაზღვრება ერთი რომელიმე ნიშან-თვისების საფუძველზე (და მაშინ ამ მოვლენას ექნება გავრცელების გარკვეული სფერო; მაგრამ ასეთი ხერხი ხელოვნურია და ამ მეთოდით დადგენილი საზღვრები არ შეესაბამება კონკრეტულ დიალექტურ სინამდვილეს).

6. 4. სალიტერატურო ენა და მისი მიმართება დიალექტურ მეტყველებასთან იყო ერთ-ერთი იმ ძირითად პრობლემათაგანი, რომელიც საგანგებოდ შეისწავლებოდა პრალის ლინგვისტური წრის წარმომადგენლების მიერ.

„პრალის ლინგვისტური წრის თეზისებში“ ცალკე მონაკვეთები ეძღვნება სალიტერატურო ენისა და ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპებს.

ენობრივ მოვლენათა ტერიტორიული ლოკალიზაცია არ შეიძლება გაგებულ იქნას როგორც ცალკეული ავტონომიური იზოგლოსების (ანუ: ენობრივი თავისებურებების) ანარქია. იზოგლოსები ხშირად გადაიკვეთებიან ხოლმე, ქმნიან კონებს, რაც შესაძლებლობას იძლევა განისაზღვროს როგორც ენობრივი ინოვაციების გავრცელების ცენტრი (წყარო), ასევე მისი (გავრცელების) პერიფერიები.

ურთიერთგადაძვეთი იზოგლოსების შესწავლა წარმოგვიჩენს, თუ რომელი ენობრივი მოვლენები არის რეგულარულად ურთიერთდაკავშირებული, ე. წ. იზოლირებული იზოგლოსები კი, ასე ვთქვათ, ფიქციებია, რადგანაც გარეგნულად მსგავსი მოვლენები, რომლებიც ორ განსხვავებულ სისტემას განეკუთვნებიან, შესაძლოა ფუნქციურად განსხვავებული იყვნენ. მართლაც, ქართული ენის ნიმუში რომ მოვიხმოთ, ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელის ბოლოს სხვადასხვა დიალექტში სხვადასხვა დანიშნულებისა აღმოჩნდება: კახურში იგი მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშნის ფონეტიკური ვარიანტია (ძმაა დაუძახა „ძმას დაუძახა“), სხვა დიალექტში — სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშნის ნაირსახეობა (ძმაა „ძმა“).

იზოლირებული იზოგლოსების ენათმეცნიერული განმარტება შეუძლებელია, რადგან შეუძლებელია ენობრივი მოვლენის გაგება სისტემის გათვალისწინების გარეშე.

ისევე, როგორც დასაშვებია ენის ისტორიის კვლევისას სხვადასხვაგვარი ევოლუციური მოვლენების შეპირისპირება, ასევე შესაძლებელია ენობრივ მოვლენათა ტერიტორიული გავრცელებულობა შევუპირისპიროთ სხვა რიგის იზოგლოსებს (იზოხაზებს), განსაკუთრებით — ანთროპო-გეოგრაფიულ იზოგლოსებს — ეკონომიკური ან პოლიტიკური გეოგრაფიის, ანდა მატერიალური და სულიერი კულტურის მონაცემთა გავრცელების საზღვრებს; ანუ: ყველა იმ მოვლენას, რომელიც ენის მიღმა ძევს, მაგრამ გარკვეულ გავლენას ახდენს ენაზე. ასეთი შეპირისპირება დასაშვებია როგორც სინქრონიულ, ასევე დიაქრონიულ დონეზე.

ნაირგვარი სისტემების შეპირისპირება მხოლოდ იმ შემთხვევაში აღმოჩნდება ნაყოფიერი, თუკი ისინი განიხილებიან როგორც ეკვივალენტური და არ მოხდება ერთი სისტემის მოვლენებიდან მეორისათვის ნიშანდობლივი მოვლენების მექანიკური გამოყვანა.

არსებითია ისიც, რომ პრადის ლინგვისტური წრის წარმომადგენლებმა შემოიტანეს დიალექტური ნორმის ცნება, რომელიც ასე განიმარტება: რეგულარულად გამოყენებული გრამატიკული და ლექსიკური (როგორც სტრუქტურული, ასევე არასტრუქტურული) საშუალებების კომპლექსი (ბ. პავრანეკი). არსებითად აქ იგულისხმება ის ენობ-

რივი წესები, რომლებიც გარკვეულ დიალექტურ წრეში მოქმედებს, ანუ ის, რაც მიღებულია როგორც სამეტყველო ჩვევა (უზუსტი) ამა თუ იმ ენობრივი კოლექტივის მიერ. ეს ნათლად ჩანს თუნდაც იმით, რომ მოცემულ დიალექტზე მეტყველი ყოველთვის შეიცნობს მისთვის ჩვეული წესებიდან გადახვევას; „მათ უთხრა, მიუტანა“ გარეკახური-სათვის უჩვეულოა: ამ დროს რიცხვში შეთანხმება აუცილებელია, ნორმაა ამ კილოკავისათვის: „მათ უთხრაყე, მიუტანაყე“. ეს მკვეთრად გამორჩეული დიალექტური ნაირსახეობა სალიტერატურო ენის თარგზე სიველირდება: „მათ უთხრათ, მიუტანათ“. შეიცვალა ფორმანტი, გარეგნულად დაუახლოვდა სალიტერატუროს, მაგრამ თვით პრინციპი, წესი ირიბ ობიექტთან რიცხვში შეთანხმებისა უცვლელი დარჩა. ეს თვალნათლივ მიუთითებს, რომ დიალექტური ნორმა გაცილებით უფრო არსებითი მოვლენაა, ვისეც ამა თუ იმ კონკრეტული ფორმანტისა თუ მისი ფონეტიკური ან მორფოლოგიური ნაირსახეობის გამოყენება (-ყე II -ყე ურთიერთ მიმართ ფონეტიკური ვარიანტებია, -ყე და -თ — მორფოლოგიური ვარიანტები).

6. 5. ამერიკულმა დესკრიფციულმა ენათმეცნიერებამ ჩამოაყალიბა დიალექტოლოგიური კლასიკის სამი ძირითადი დებულება:

ა) ამა თუ იმ დიალექტის ლექსიკონი უნდა მოიცავდეს აბსოლუტურად ყველა სიტყვას, რომელიც იპოუება აღსაწერ დიალექტში (და არა მხოლოდ იმ სიტყვებს, რომლებიც გახსხვავებული სალიტერატურო ენისაგან);

ბ) დიალექტის გრამატიკული აღწერა გულისხმობს მის სრულ ანალოზს, მსგავსად ნებისმიერი ენის გრამატიკული აღწერისა, რაც მოიცავს ფონოლოგიას, სინტაქსსა და მორფოლოგიას. დიალექტური ფორმების ისტორია შეიძლება შესწავლილ იქნეს მხოლოდ მთლიანად ამა თუ იმ ტერიტორიაზე გავრცელებული ყველა ფორმის ისტორიასთან დაკავშირებლად, რადგან ყოველი ენობრივი მოვლენა იცვლებოდა ან დაზღვეული იყო ამ ცვლილებასაგან იმისდა მიხედვით, მოიცავდა თუ არა ცვლილების რიპელიშე ნაკადი მავანი დიალექტის მფლობელებს;

გ) დიალექტის სრულყოფილი შესწავლა გულისხმობს ზედმიწევნით ზუსტი დიალექტოლოგიური ატლასების შედგენას როგორც ფონოლოგიური, ასევე გრამატიკული და ლექსიკური მოვლენებისათვის (ლ. პლუმფილდი).

დიალექტების ფონეტიკური, გრამატიკული და ლექსიკური იზოგლოსები იშვიათად თანხვდებიან ერთმანეთს, თიოქმის ყველა ამ მოვლენას აქვს თავისი გავრცელების საზღვრები. აქედან — დასკვნა: ყველა სიტყვას თავისი ისტორია აქვს (ლ. პლუმფილდი).

ეს ისტორია ხშირად დაკავშირებულია კულტურული ექსპანსიის (კულტურათა ურთიერთობის) ნაირგვარ ნაკადებთან. ისევ ქართული სინამდვილიდან ავიდოთ მაგალითი: რბილი ლ ქართული ენის იმ კილოკავში, რომელიც უშუალოდ ემეზობლება მეგრული მეტყველების არეალს და იგივე რბილი ლ ქართველი ინტელიგენტის გამოთქმაში (პალ'მა, პალ'ტო) არსებითად განსხვავებული ურთიერთობის შედეგია: პირველი მეგრულის ზეგავლენით აიხსნება, მეორე — უცხო ენის გამოთქმის წაბადვით. შედეგი ერთია (რბილი ლ), მიზეზი (ისტორია) — სხვადასხვა.

ლ. ბლუმფილდი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ენობრივ მოვლენათა გავრცელება დამოკიდებულია სოციალურ ფაქტორებზე, რომელთაც შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ურთიერთობის ინტენსივობა და სხვადასხვა სოციალური ჯგუფის საზოგადოებრივი პრესტიჟი. იგი საგანგებოდ ეხება იმ ფაქტს, რომ ძირითადი დიალექტური საზღვრები უახლოვდება პოლიტიკურ საზღვრებს: „როგორც ჩანს, სახელმწიფო ხელისუფლების საერთოობა, რელიგიური ერთიანობა და განსაკუთრებით კი შერეული ქორწინებანი რომელიმე პოლიტიკური ერთიანობის ფარგლებში იწვევს მეტ-ნაკლებ ენობრივ ერთიანობას“.

ლ. ბლუმფილდი იზიარებს იმ მოსაზრებას, რომ წინარეენის ფუნქციონირების დროს, ჯერ კიდევ მის დანაწევრებამდე, შეინიშნებოდა დიალექტური სხვაობანი და რომ მონათესავე ენებად დიფერენციაციას წინ უსწრებდა თავდაპირველი დიალექტური დანაწევრება — მონათესავე ენებად დიფერენციაცია არსებითად შემდგომი გაღრმავება თავდაპირველი დიალექტური დანაწევრებისა.

დიალექტური სახესხვაობების გამომწვევი გარეენობრივი ფაქტორების ამოსაცნობად, ლ. ბლუმფილდის აზრით, საუკეთესო საშუალებაა ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპების გამოყენება; მით უმეტეს, რომ ლინგვისტური გეოგრაფია იძლევა უხვ და ფასეულ მასალას ცალკეული ფორმების ისტორიის დასადგენად, ამასთანავე იგი ეფუძნება მათ სტრატეგიკაციულ მონაცემებსა და რელიქტური მოვლენების ანალიზს.

სხვადასხვა სახელმწიფოში, ისტორიულ-პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად, სხვადასხვა ტიპის დიალექტებია მნიშვნელოვანი. მაგალითად, ამერიკის შეერთებულ შტატებში უფრო ხელშესახებია სოციალურ დიალექტებად დიფერენციაცია, მაგრამ გერმანიაში, პირიქით, უფრო არსებითი აღმოჩნდა ტერიტორიული დიალექტები.

ლესკრიფციულ ენათმეცნიერებაში. პ. გლისონის განმარტებით, დიალექტური ნაირსახეობანი განიხილება ენაში ვარიაციულობის პრობლემასთან დაკავშირებით. ენას საერთოდ ახასიათებს ვარიანტების

(ნაირსახეობების) პოვნეობა. ეს ეხება ფონეტიკურ ნაირსახეობებს, ფონემატურ ცვლილებებს, ცვლილებებს ანალოგიის საფუძველზე, სიტყვათესხებას. ყველაზე უფრო ხელშესახებია და კარგად ცნობილიც ტერიტორიული ვარიანტები. თუ ამ ვარიანტებს შორის სხვაობა დიდი არ არის, ისინი იწოდებიან დიალექტებად, არსებითი ხასიათის სხვაობისას კი — ენებად.

ენობრივი ცვლილებები მოსახლეობის მეტ-ნაკლებად ჰომოგენურ ჯგუფში ყველაზე უფრო ხელმისაწვდომად შეიძლება დახასიათდეს რუკაზე იზოგლოსების აღნიშვნითა და მათი მოძრაობის (გადანაცვლების) ჩვენებით. იზოგლოსები არსებითად სტატისტიკური აბსტრაქციებია, რომლებიც მხოლოდ იმას გვიჩვენებენ, რომ მოპოვებული ფაქტების საფუძველზე რუკის შემდგენელი მივიდა, ვთქვათ, ასეთ დასკვნამდე: ამ ხაზის (იზოგლოსის) ერთ მხარეს მეტად გავრცელებულია ერთი ტიპის გამოთქმა, მის საზღვრებს გარეთ კი — სხვაგვარი; ანუ: იზოგლოსა არის მეტყველების თავისებურებათა ტერიტორიული ცვალებადობის (მონაცვლეობის) გრაფიკული გამოხატვის საშუალება, იზოგლოსათა კონა კი მიგვითითებს მეტყველების შედარებით უფრო არსებით ცვლილებებზე ამა თუ იმ ზონაში, ანუ: მიგვანიშნებს საკუთრივ დიალექტების საზღვრებზე. ეს საზღვრები არასდროს მკვეთრად არ გადადიან ერთმანეთში, გადასვლა უმეტეს წილ თანდათანობით ხდება.

მართალია, იზოგლოსა მარჯვე საშუალებაა მეტყველების ტერიტორიულ ცვლილებათა აღსაწერად, მაგრამ იმავდროულად შესაძლოა ცთომილების მიზეზადაც იქცეს, რადგან მათთვის, ვინც იზოგლოსებს სწავლობს, ხშირად უცნობია მრავალი რთული ფაქტი, რომლის საფუძველზეც აიგება ეს იზოგლოსები.

ტერიტორიული (გეოგრაფიული) დიალექტების შესწავლა რთულდება იმიტაც, რომ ერთი და იმავე ენობრივი კოლექტივის ფარგლებში ყველა ერთ ყაიდაზე არ ლაპარაკობს. თავს იჩენს სოციალური დიფერენციაციაც, რაც საფუძველი ხდება სოციალური დიალექტების არსებობისა. ენის შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებით ფასეულია ამა თუ იმ კონკრეტული გამონათქვამის სოციალური კონტექსტი, მოსაუბრის სოციალური მდგომარეობა, მისი დაბადების ადგილი, ასაკი...

6. 6. ე. სეპირი დიალექტს განიხილავს როგორც ენის ცვლილებების საკენ მიზანსწრაფვის შედეგს. არ არსებობს ორი ადამიანი, რომელთა მეტყველება რაიმე ნიშნით არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მაგრამ უნდვიდის მეტყველება არ ქმნის დამოუკიდებელ დიალექტს. არსებითი სხვაობაა იმ ნაირსახეობებს შორის, რომელთაც ქმნის ცალკეულ

ინდივიდუალური მეტყველება, ერთი მხრივ, და დიალექტური ნორმა, მეორე მხრივ. მართალია, ერთი დიალექტის მქონეებელ პიროვნებათა მეტყველება ხასიათდება გარკვეული ნაირსახეობებით, მაგრამ იმავდროულად მათთვის ნიშანდობლივია ის საერთოც, რომელიც თავს იჩენს მათ წარმოთქმასა და ლექსიკაში და რომელიც შეპირობებულია დიალექტური ნორმის შემზღუდავი (მარეგულირებელი) მოქმედებით. დიალექტური ნორმის ფარგლებშია მოქცეული მეტყველების ინდივიდუალური გრადაციები, ხოლო ის ყველაფერი, რაც შესაძლოა გასცილდეს ამ ფარგლებს, ჩვეულებრივ, „კორექტირდება“ ან, საერთოდ, ნიველირდება დიალექტური სამეტყველო ჩვევით.

ე. სეპირის აზრით, არ არის საკმარისი იმის აღნიშვნა, რომ ტერიტორიული ან სოციალური დაცილება იწვევს მეტყველების განსხვავებული ფორმების წარმოქმნას, რომლებიც დროთა განმავლობაში იმდენად გათავისდებიან, რომ თანდათანობით დამოუკიდებელ დიალექტებად ყალიბდებიან. ეს მხოლოდ ნაწილობრივ შეესაბამება სინამდვილეს. ესაა, ასე ვთქვათ, ენის სიერცობრივი გავრცელების შედეგი. მაგრამ ენა არსებობს არა მხოლოდ სიერცეში, არამედ იგი ფუნქციონირებს, მოძრაობს („მიზანისწრაფვის“) დროშიც და სწორედ ამ მოძრაობის, ამ სტიქიური მიზანსწრაფვის გამო ენა იეითარებს ახალ-ახალ ნიშან-თვისებებს, ეს კი იწვევს ენის თანდათანობით დაცილებას მისი თავდაპირველი იერსახისაგან და არსებითად წარმოქმნის ახალ ენას.

ფრიად საუკეთესოა, რომ რომელიმე ენას შეეძლოს შეენარჩუნებინა თავისი პირვანდელი სახე ისე, რომ არ დანაწევრებულიყო ცალკეულ დიალექტებად. ენის დიალექტური დანაწევრება განუწყვეტელი პროცესია. მაშინაც კი, როცა ძველი დიალექტები ურთიერთზემოქმედებდა ან ერთ-ერთი მათგანის გავრცელებისა და სხვათა გამოდევნის შედეგად ერთმანეთს უახლოვდებიან, ჩვეულებრივ, წარმოქმნას იწყებს დიალექტების ახალი ნაკადი („დიალექტების ახალი თაობა“), ესე იგი. იქმნება დიალექტთა ნიველირების პროცესის სრულიად საპირისპირო ვითარება. ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ ბერძნული ენა. ადრე ბერძნულს ჰქონდა მრავალი დიალექტი, რომლებიც შემდგომ დაჩრდილდა ატიკურმა დიალექტმა. ატიკურის საფუძველზე ელინისტურ პერიოდში წარმოიქმნა კოინე (სრულიად საბერძნეთის სტანდარტული მეტყველება). მაგრამ ეს ენობრივი ერთგვარობა დიდხანს არ გაგრძელდებულა: კოინე თანდათანობით დანაწევრდა ახალ დიალექტებად და ახლა საბერძნეთში ისეთივე კრელი სურათია დიალექტურ ნაირსახეობათა თვალსაზრისით, როგორც ჰომეროსის დროს, თუმცა თანამედროვე ბერძნული დიალექტები სრულიადაც არ არიან ძველი დიალექტების უშუალო მემკვიდრენი.

ენები შესაძლოა განვითარდეს სავსებით განსხვავებული მიმართულებით როგორც ფონეტიკის, ასევე მორფოლოგიისა და ლექსიკის თვალსაზრისით. როგორც კი დაირღვევა თავდაპირველი ერთობა, „ენები იფანტებიან სხვადასხვა მხარეს“. ძნელია წარმოვიდგინოთ, რომ ადგილობრივ (კუთხურ) ნაირსახეობებად დანაწევრებული ენა ზედმიწევნით ერთგვაროვნად განვითარდება: ერთი ენის დიალექტების განვითარების გზები უმეტეს წილ არ თანხვდება ერთმანეთს; იგულისხმება განვითარების სავსებით ერთგვაროვანი გზები. იმავდროულად საწყისი ძალა ენობრივი განვითარებისა იმდენად ძლიერია, რომ დიდი ზნის წინათ ერთმანეთს დაცილებული ენებიც კი ავლენენ განვითარების მსგავს ტენდენციებს. არსებითად ეს უნდა გავიგოთ, როგორც ენის შინაგანი პოტენციის ერთგვაროვანი გამოვლინება მის სხვადასხვა განშტოებაში.

ღროთა განმავლობაში დიალექტი თვით იწყებს დანაწევრებას ქვედიალექტებად. რომლებიც თანდათანობით დამოუკიდებელი დიალექტების იერსახეს იღებენ მაშინ, როცა თავდაპირველი დიალექტები უკვე თავისთავადი ენების სტატუსს იძენენ. პროცესი მანამდე გრძელდება, სანამ მხოლოდ ენათმეცნიერისათვის არ ხდება ხელმისაწვდომი იმის დასაბუთება, რომ ეს ენები გენეტურად მონათესავე არიან. ასეთია, მაგალითად, თანამედროვე ირლანდიური, ინგლისური, იტალიური, ბერძნული, რუსული, სომხური, სპარსული და ბენგალური ენები, რომლებიც შედეგია განვითარების ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი მიმართულებებისა, თუმცა საწყისი წერტილი ყველა მათგანს საერთო აქვს.

რა თქმა უნდა, თავის მხრივ არ გამოირიცხება ისიც, რომ ოდესღაც ეს საწყისი ენაც რომელიღაც სხვა ენის დიალექტს წარმოადგენდა.

ამის გამო „დიალექტი“, „ენა“, „ენობრივი განშტოება“, „ენობრივი ოჯახი“ ფარდობით ტერმინებს წარმოადგენენ.

6. 7. დიალექტების ინტენსიურმა შესწავლამ, რომელიც XIX საუკუნის შუა წლებიდან დაიწყო, ცხადყო, რომ დიალექტები სრულიადაც არ წარმოადგენენ სტანდარტული სალიტერატურო ენის არასრულყოფილ ან დამახინჯებულ ვარიანტებს. გრამატიკული სტრუქტურის, წარმოთქმისა და ლექსიკის თვალსაზრისით დიალექტები ისევე მკაცრი სისტემურობით ხასიათდებიან და მათი გავრცელების ფარგლებში ისევე გამოსადეგნი არიან ურთიერთობისათვის, როგორც სალიტერატურო ენა. სხვაობა ახლომონათესავე ენებსა და დიალექტებს შორის უპირატესად პოლიტიკური და კულტურული რიგისაა, ვინემ საკუთრივ ენობრივისა. წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით საყოველთაოდ აღიარებული სალიტერატურო ენები (ლათინური, ინგლისური, ფრანგული...)

მხოლოდ „დიალექტებია“, რომლებმაც ისტორიული ვითარების გამო გარკვეულ პერიოდში მოიპოვეს განსაკუთრებული პოლიტიკური და კულტურული მნიშვნელობა. ასე რომ, ენობრივად სრულიად შემთხვევითია ის ფაქტი, რომ სწორედ რომისა და მისი გარეუბნების დიალექტს ხედა წილად რომის იმპერიის გაძლიერებასთან ერთად განეცრო თავისი გავლენის სფერო და ქცეულიყო იმად, რაც იწოდება ლათინურ ენად. თვით ამ ენის სტრუქტურაში კი არაფერია ისეთი, რაც განაპირობებდა მის უპირატესობას სხვა დიალექტებთან შედარებით (ქ. ლაიონზი).

ამ მსჯელობაში არსებითი და იმავდროულად პოზიტიური ჩანს ის, რომ ენებად და დიალექტებად დიფერენციაციის პროცესში მართლაც მონაწილეობენ პოლიტიკური და კულტურული მომენტები. ერთი ენის დიალექტები ზოგჯერ უფროა ერთმანეთს დაცილებული, ვინემ ის, რაც დამოუკიდებელ მონათესავე ენებად იწოდება. ამ შემთხვევაში დამოუკიდებელი ენის სტატუსი, რა თქმა უნდა, პოლიტიკური და კულტურული მომენტებითაა შეპირობებული მაშინ, როცა წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით დიალექტთან გვაქვს საქმე. შესაძლოა დიალექტად განისაზღვროს ზოგი კილოკავიცი ისტორიული ან ეთნოგრაფიული პირობების გამო (ასეთია, მაგალითად ლეჩხუმური დიალექტი, რომელიც ტიპობრივად ქვემოიშერულის ნაირსახეობას წარმოადგენს).

6. 8. რუსული ენის შესახებ არსებულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში დიალექტური მეტყველების ანალიზი იმთავითვე საგანგებო ყურადღებას იმსახურებდა. ამის მიზეზია ის, რომ რუსული კლასიკური მხატვრული ლიტერატურა უხვად საზრდოობდა დიალექტიზმებით. რუსული ენის დიალექტებში უწინარეს ყოვლისა ეძებენ სალიტერატურო ენის შევსებისა და დახვეწის, მისი თვითმყოფადობის შენარჩუნებისა და დემოკრატიზაციის გზებს. ამ მხრივ ნიშანდობლივია თუნდაც ე. დალის დამოკიდებულება ცოცხალი მეტყველების ლექსიკისადმი. უფრო მეტიც: ა. შახმატოვი წმინდა ენათმეცნიერული თვალსაზრისითაც უფრო არსებითი ღირებულების მქონედ თვლიდა დიალექტური მოვლენების გათვალისწინებას სალიტერატურო ენის მონაცემებთან შედარებით: „წერილობითი ძეგლები ყოველთვის ვერ იძლევიან საიმედო მასალას გარდასული ეპოქების ენის ბგერითი შედგენილობის განსასაზღვრავად... ძირითადი წყარო, საიდანაც ხდება ყველაზე უფრო საიმედო და მნიშვნელოვანი მასალის მოპოვება ისტორიული გრამატიკებისათვის, რა თქმა უნდა, არის თანამედროვე ცოცხალი კილოები“.

საცნაურია ის თეორიული პრინციპებიც, რომლებიც რუსული ენის დიალექტების შესწავლას უძღვეს საფუძვლად. შევვხებით ერთ-ერთ

მათგანს, რომელიც გამოირჩევა გარკვეული ორიგინალობითა და თვალსაზრისის თანამიმდევრულობით. ვგულისხმობთ რ. ავანესოვის მიერ ჩამოყალიბებულ შეხედულებებს.

6. 9. რ. ავანესოვის განსაზღვრით, რუსული დიალექტოლოგია წარმოიშვა როგორც ეთნოგრაფიის თანმხლები დარგი და მხოლოდ შემდგომ, მოგვიანებით ჩამოყალიბდა საკუთრივ ენათმეცნიერულ დისციპლინად. დიალექტის — როგორც ერთიანი სისტემის, რუსული დიალექტური მეტყველების სტრუქტურის თანამიმდევრული შესწავლა, რუსული ენის დიალექტური ატლასის შესადგენად თეორიული წინამძღვრების დამუშავება და მისი პრაქტიკული განხორციელება არსებითად XX საუკუნის 40-იანი წლებიდან იწყება, თუმცა უეჭველია ისიც, რომ ადრეული ხანის რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში უთუოდ მოგვეპოვება ფრიალ ფასეული დაკვირვებანი და განზოგადოებანი ამ თვალსაზრისით.

უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში იმიჯნება საერთო-ეროვნული და სალიტერატურო ენები. შესაბამისად გამიჯნულია საერთო-ეროვნული და სალიტერატურო ენების ისტორია და მათი ფუნქციონირების სფეროები თანამედროვე ეპოქაში. პირველი მათგანი (საერთო-ეროვნული ენა) განიხილება როგორც რთული და ნაირსახოვანი მოვლენა. განირჩევა მისი ორი ძირითადი, ერთმანეთის მიმართ პოლარული ნაირსახეობა: ა) სალიტერატურო ენა, რომელიც მოიცავს მეტყველების წერილობით და ზეპირ ფორმებს და რომლისთვისაც დამახასიათებელია მრავალგვარი ფუნქციურ-სტილისტური განშტოებანი; ბ) დიალექტური ენა, რომლისთვისაც ნიშანდობლივია მეტყველების ნაირსახეობათა, ვარიაციათა ტერიტორიული განაწილება. ასე რომ, საერთო-ეროვნული ენა მოიცავს სალიტერატურო ენას (შდრ. განმარტება, რომლის თანახმადაც, სალიტერატურო ენა არის საერთო-ეროვნული ენის დახვეწილი და ნორმირებული სახეობა).

სალიტერატურო და დიალექტურ ენებს შორის მთელი რიგი განსხვავებანია, ზოგი — არსებითი მნიშვნელობისა.

ა) განსხვავებულია დამოკიდებულება ტერიტორიული ფაქტორისადმი: დიალექტის გავრცელება შემოისაზღვრება გარკვეული ტერიტორიით, იგი არსებობს მხოლოდ ტერიტორიული ნაირსახეობით. მისგან განსხვავებით, სალიტერატურო ენა არასდროს შემოიფარგლება ამა თუ იმ ტერიტორიით, იგი საერთოა ამა თუ იმ ეროვნული ენის გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე („ზეტერიტორიულია“).

ბ) განსხვავებულია დამოკიდებულება წერილობითი ენისადმი; სალიტერატურო ენას აქვს ორი ნაირსახეობა (გამოყენების ორი ფორ-

მა) — წერილობითი და ზეპირი, რომელთაც რთული ურთიერთობა ახასიათებს. ამის საპირისპიროდ, დიალექტს მოეპოვება მხოლოდ ზეპირი ფორმა (წერილობით ხდება მარტოდენ ფიქსირება ამ მეტყველებებისა, ისიც მხატვრული კოლორიტის დასაცავად ანდა წმინდა მეცნიერული თვალსაზრისით).

ვ) არსებითად განსხვავებულია სალიტერატურო და დიალექტური ენების ფუნქციური დატვირთვა. სალიტერატურო ენა არის საერთო და გამოიყენება ენობრივი ურთიერთობის ყველა სფეროში და ყველა დონეზე. ესაა ეროვნული კულტურის ენა, რომელიც ემსახურება ეროვნულ მეცნიერებას, მხატვრულ ლიტერატურას, პუბლიცისტიკას, განათლებას, აგრეთვე პოლიტიკის, მომსახურების და, საერთოდ, საზოგადოებრივი ურთიერთობის ყველა სხვა სფეროს. მისგან განსხვავებით, დიალექტური მეტყველების გავრცელება შემოიფარგლება გარკვეული ტერიტორიით, პროფესიული ან სოციალური ჯგუფით. ასე რომ, იგი ვიწროდ ლოკალურია. ყველა სხვა შემთხვევაში, როგორც აღინიშნა, დიალექტური მეტყველების გამოყენება განისაზღვრება გარკვეული სპეციფიკური მიზნით: ადგილობრივი კოლორიტის შექმნა (მხატვრულ თხზულებაში), ენათმეცნიერული ანალიზი დიალექტური მოვლენებისა და მისთ.

დ) განსხვავებულია დამოკიდებულება ენობრივი გამოხატვის მონოლოგური და დიალოგური ფორმებისადმი. სალიტერატურო ენისათვის ნიშანდობლივია როგორც მონოლოგის, ასევე დიალოგის შეუზღუდავი გამოყენება. დიალექტური მეტყველებისათვის განმსაზღვრელია დიალოგური ფორმა, მას ნაკლებ ახასიათებს მონოლოგის გამოყენება — თუ გამოიყენება, ისიც შეზღუდულად ზღაპრებში, სიმღერებში... (რუსული დიალექტოლოგია).

მკვლევარს უშუალოდ ეძლევა ცალკეული პიროვნების დიალექტური მეტყველება. ცალკეულ პიროვნებათა მეტყველების შესწავლის საფუძველზე იგი ახდენს ამა თუ იმ კერძო ენობრივი სისტემის (დიალექტის, კილოკავის, თქმის...) მოდელირებას.

აქ ალბათ ისიც უნდა დავსძინოთ, რომ ამგვარი მოდელირების დროს დიალექტოლოგი ვალდებულია ზედმიწევნით გაუწიოს ანგარიში ამა თუ იმ დიალექტური მეტყველების შინაგან კანონზომიერებებს და, ამდენად, უფლებამოსილია კრიტიკულად შეაფასოს ყოველივე ის, რაც ცალკეული პიროვნების ინდივიდუალურ ინოვაციად მოჩანს (სულ ერთია, ეს ინოვაცია წმინდად პიროვნულია, თუ სხვა დიალექტისა თუ სალიტერატურო ენის ზეგავლენითაა წარმოქმნილი). რა თქმა უნდა, სულ სხვაგვარი შეფასება უნდა მიეცეს იმ სახის ინოვაციებს, რომელ-

თა წარმოქმნა თვით დიალექტის შინაგანი შესაძლებლობით (პოტენციით) არის შეპირობებული.

გამოყოფილია დიალექტური ნაირსახეობების რამდენიმე ტიპი. საინტერესოა თვით პრინციპი ამგვარი გამოყოფისა: შესაპირისპირებელი დიალექტური მონაცემები იდენტური არიან ერთი რომელიმე მიმართების თვალსაზრისით და იმავდროულად — განსხვავებული სხვა მიმართების მიხედვით. სწორედ საერთოობა ქმნის შესაძლებლობას მათი შეპირისპირებისათვის, სხვაობა კი საფუძველს უქმნის დიალექტურ ნაირსახეობას. რა თქმა უნდა, ძირითადი პირობაა ისიც, რომ შესაპირისპირებელი ფორმები ურთიერთს გამორიცხავენ ერთსა და იმავე სისტემაში (უფრო ზუსტად: ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე).

დიალექტური ნაირსახეობების ტიპები: ა) ერთი მნიშვნელობის გამოსახატავად გამოიყენება სხვადასხვა ფორმა (ზია — კომში); ბ) ერთი და იგივე სიტყვა განსხვავდება წარმოთქმით (აგრე — ჰაგრ — მაგრ); გ) ერთი და იმავე ბგერადობის სიტყვით გამოიხატება სხვადასხვა მნიშვნელობა (კრიაბ-ი — გურულად: ქათმის კაკანი; ფშაურად, ქართლურად: ქეიანი, ხრიოკი); დ) ერთი და იგივე მორფოლოგიური მნიშვნელობა გამოიხატება განსხვავებული წარმოებით (ა-ქვ-თ — ა-ქვ-ენ — ა-ქვ-ს-ყე) და ა. შ.

იმავდროულად მოხდება ისეც, რომ ერთსა და იმავე დიალექტში თავს იჩენს პარალელური ფორმები. ამ ფაქტს ორგვარი შეფასება აქვს: გენეტური (რაც უტოლდება დიაქრონიულს) და სინქრონიული. გენეტურად ზემოხსენებული მოვლენა აიხსნება სალიტერატურო ენის ზემოქმედებით დიალექტზე ანდა ორი დიალექტის ურთიერთზეგავლენით. სინქრონიულად კი გვაქვს ან თავისუფალი პარალელიზმი, ანდა სტილისტური გამიჯვნის ტენდენცია. შეგვეძლო დაგვემატებინა — სემანტიკური განსხვავების შესაძლებლობაც; ასე განიჩა, მაგალითად, ქართულ დიალექტებში „მაგიდა“ და „ტაბლა“.

დიალექტური სხვაობა განიმარტება როგორც წმინდა სტრუქტურული მოვლენა: ენის სტრუქტურის შემადგენელი ელემენტი ცალკეულ დიალექტურ მიკროსისტემებში გვევლინება ამა თუ იმ ნაირსახეობებით. რა თქმა უნდა, ეს ნაირსახეობანი გავრცელებულია სხვადასხვა ტერიტორიაზე, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მაინც შესაძლებელია განვიხილოთ ისინი როგორც სტრუქტურული მოვლენა.

დიალექტოლოგიაში (კერძოდ კი, ლინგვისტურ გეოგრაფიაში) ტერიტორია წარმოადგენს ძირითად (ფუძემდებლურ) ფაქტორს. ამიტომაც დიალექტური ნაირსახეობანი ყოველთვის პროეცირებული უნდა იქნას გარკვეულ ტერიტორიაზე. ამ გზით ჩვენ მივდივართ იზოგლოსის

ცნებამდე: იზოგლოსა არის გარკვეულ ტერიტორიაზე (გეოგრაფიულ რუკაზე) დიალექტური სახესხვაობების პროეცირების შედეგი. იზოგლოსების საშუალებით დგინდება ცალკეული მოვლენების ტერიტორიული გავრცელების საზღვრები, ამ მოვლენათა ტერიტორიული ურთიერთმიმართება. მაგრამ ხშირად შეუძლებელი ხდება ერთგვაროვანი ენობრივი მოვლენების გამოსახვა უწყვეტი ხაზით (იზოგლოსით): ისინი არცთუ იშვიათად კუნძულაკების სახით არიან წარმოდგენილი თავისი ძირითადი გავრცელების ფარგლებს გარეთ ანდა ახასიათებთ ურთიერთშელწევადობა, რაც ქმნის საფუძველს ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე სხვადასხვა ვარიანტების გავრცელებისათვის.

იზოგლოსების კონფიგურაციები (ანუ: მათი განლაგება ურთიერთ-მიმართ რუკაზე) საკმაოდ მრავალნაირია. ერთ შემთხვევაში მათი გავრცელების საზღვრები მეტ-ნაკლებად მკაფიოა, სხვა შემთხვევაში ამ თვალსაზრისით სიჭრელე შეინიშნება — საზღვრები ბუნდოვანია, ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე თანაარსებობს ან ერთმანეთს ენაცვლება სხვადასხვა დიალექტური ვარიანტი. ამიტომაც იზოგლოსა დიალექტურ რუკაზე ხშირად გამოისახება არა ხაზის, არამედ პირობითი ნიშნების სახით. ზოგჯერ კი აღსანიშნი დიალექტური ფორმა პირდაპირ ჩაიწერება ხოლმე შესაბამის დასახლებულ პუნქტებთან.

თითოეული იზოგლოსა აღნიშნავს ერთი და იმავე ენობრივი მოვლენის გავრცელებას სხვადასხვა ტერიტორიაზე. სხვადასხვა ენობრივი მოვლენების აღმნიშვნელი იზოგლოსები (თუკი ისინი ერთ რუკაზე არიან წარმოდგენილი) ხშირად გადაკვეთენ ხოლმე ერთმანეთს რომელიმე ერთი ტერიტორიის ფარგლებში, რის საფუძველზეც გამოიყოფა ხან ორი (ან რამდენიმე) ტერიტორიული მასივი, ხან კი, პირიქით, დანაწევრებული ტერიტორიების დიდი რაოდენობა. იმავდროულად იზოგლოსების ცალკეული ჯგუფები მთლიანად არ თანხვედებიან (არ გადაიკვეთებიან) ხოლმე და მხოლოდ უახლოვდებიან ერთმანეთს, რის საფუძველზეც წარმოიქმნება იზოგლოსების თავისებური „კონები“. ჩვეულებრივ, ესაა ტერიტორიები, რომლებიც ისწრაფვოდნენ ან ისწრაფვიან გარკვეული კულტურულ-ეკონომიკური ცენტრებისაკენ. იზოგლოსების ასეთი კონების საფუძველზე გამოიყოფა ამა თუ იმ ენის დიალექტები, ხდება მათი დაჯგუფება (რუსული დიალექტოლოგია).

დიალექტების წარმოქმნა-ჩამოყალიბება ხდება წინაფეოდალური და ფეოდალური ფორმაციების პირობებში. უკვე კაპიტალისტური წყობის დროს დიალექტები წარმოადგენენ გადმონაშთებს — აღარ არსებობს მათი გამომწვევი პირობები. პირიქით, თავს იჩენს მათი ნიველირების, სალიტერატურო ენასთან დაახლოების ტენდენცია,

თუმცა ისინი ინერციით კიდევ კარგა ხანს ინარჩუნებენ თვითმყოფადობას.

ეს დეფინიცია ვერ ასახავს იმას, რაც სინამდვილეში ხდება გარკვეული პოლიტიკურ-ეკონომიკური ფორმაციების დროს. დიალექტური დიფერენციაციისა ან ინტეგრაციის უშუალოდ გამოყვანა ამა თუ იმ პოლიტიკურ-ეკონომიკური ფორმაციიდან მცდარია. პოლიტიკურ-ეკონომიკური ფაქტორი გარკვეულ როლს ასრულებს ამ პროცესში, მაგრამ ძირითადი, განმსაზღვრელი არის უწინარეს ყოვლისა საკუთრივ ენობრივი ტენდენციები, ხოლო გარეენობრივ ფაქტორთაგან — ეროვნული და კულტურული მომენტები.

დიალექტი არის ენის ნაირსახეობა, რომელიც ურთიერთობის საშუალებად გამოიყენება ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მცხოვრებთა მიერ. იგი ხასიათდება ენობრივი სისტემის გარკვეული მთლიანობით, უფრო ზუსტად — ნიშან-თვისებათა განსაზღვრული კომპლექსის მთლიანობით. დიალექტი ყოველთვის არის მთელის ნაწილი. ანუ: ყოველთვის ერთიანდება უფრო ვრცელ (ფართო) ენობრივ წარმონაქმნში და ამიტომაც ყოველთვის უპირისპირდება სხვა დიალექტს (ან დიალექტებს). ასე რომ, დიალექტური მეტყველება წარმოადგენს რთულ მრავალშრიან მთლიანობას, რომელიც მოიცავს როგორც საერთო, ასევე კერძო ნიშან-თვისებებს. ამიტომაც დიალექტური მეტყველების სტრუქტურაში უნდა განიჩიეს საერთო, ზოგადი, სხვა დიალექტებთან გამაერთიანებელი და კერძო, სხვა დიალექტთაგან გამომყოფი მოვლენები. ზოგადი ნიშან-თვისებები დიალექტებს აერთიანებს ერთი ენის ფარგალში, კერძო ნიშან-თვისებების საფუძველზე კი ხდება დიალექტების ცალკე გამოყოფა და ურთიერთდაპირისპირება. როგორც წესი, დიალექტები გამოიყოფა არა ერთი ნიშან-თვისების, არამედ ნიშან-თვისებათა კომპლექსის საფუძველზე. დიალექტური დანაწევრების თანმხლებად ხშირად გვევლინება ნიშან-თვისებათა საერთოობა ან სხვაობა; კერძოდ, გარდა საკუთრივ ენობრივისა, საერთოობა ან სხვაობა ვიწრო-ეთნიკური ან ზოგად-ეროვნული თვითშეგნებისა, სულიერი და მატერიალური კულტურის ელემენტებისა, ისტორიულ-ეთნიკური ტრადიციებისა.

შენიშნულია, რომ დიალექტების გამოსაყოფად წმინდა სტრუქტურული ხასიათის კრიტერიუმები ხშირად არასაკმარისი აღმოჩნდება ხოლმე. ის ნიშან-თვისებანი, რომლებიც ერთ დიალექტს განარჩევენ მეორისაგან, ენის სტრუქტურისათვის სხვადასხვა ღირებულებისაა (უფრო მნიშვნელოვანი ან ნაკლებმნიშვნელოვანი). დიალექტების გამოსაყოფად არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ისეთ გარეგნულ ფაქტორსაც, როგორცაა სტრუქტურულ ნაირსახეობათა ტერიტორიული

ერთობლიობა: ანუ: დიალექტების გამოყოფისას არსებითი მნიშვნელობის მქონეა ენობრივ მოვლენათა ტერიტორიული განაწილების ხასიათი, იზოგლოსების თავისებურებანი და მისთ.

ენის დიალექტოლოგიური შესწავლის დროს აუცილებელია სოციალური დიალექტების მონაცემთა გათვალისწინებაც. ამ უკანასკნელთა ძირითად გამომჩრევე ნიშან-თვისებად მიიჩნევა თავისებური ლექსიკისა და ფრაზეოლოგიის მქონებლობა. არსებითად სოციალურ დიალექტებს განეკუთვნება ის ნაირსახეობანიც, რომლებიც ზოგჯერ ქალებისა და მამაკაცების მეტყველებაში შეინიშნება. დიალექტის შესწავლის დროს ყურადღება უნდა მიექცეს აგრეთვე მოსახლეობის მიგრაციის ფაქტებს, რადგან ამან შესაძლოა არსებითი ზეგავლენა იქონიოს ამა თუ იმ დიალექტის ლინგვისტურ იერ-სახეზე.

დიალექტოლოგიური კვლევის შედეგებს არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ეროვნული ენის ისტორიის შესასწავლად. ამგვარი კვლევის შედეგებს იყენებს ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოგრაფია; არსებითად აქ ორმხრივი დამოკიდებულებაა: ენის დიალექტური მრავალსახეობების სრულყოფილი შეცნობისათვის აუცილებელია ისტორიული, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული ფაქტორების გათვალისწინება. ეს გარეენობრივი მონაცემები ხშირად გვეხმარება ზედმიწევნით ზუსტად ვანეშარტოთ წმინდა ენობრივი ფაქტები (რუსული დიალექტოლოგია).

6. 10. საკუთრივ სოციალური დიალექტების რაობაზე საბჭოთა საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ყურადღება გამახვილდა XX საუკუნის 20-30-იანი წლებიდან, რასაც გარკვეული ბიძგი მისცა ნ. მარის თეორიამ ენის კლასობრიობის შესახებ: „იაფეტური მოძღვრება ენის შესახებ, ზოგადი მოძღვრება, ორგანულად არის დაკავშირებული მატერიალური კულტურის ისტორიასთან, მაშასადამე, მეურნეობასა და ეკონომიკასთან. ასეთივე კავშირი აქვს მას საზოგადოებრივ ფორმათა ისტორიასთან, მაშასადამე, სოციოლოგიასთან, ამ სიტყვის როგორც ფართო, ისე ვიწრო მნიშვნელობით...“ აქედან გამომდინარე, „იაფეტოლოგია უარყოფს არაკლასობრივ ენათა არსებობას. ყველა ენა, მათ შორის — ევროპისა და კავკასიის ეროვნული ენებიც, კვლავ ვიშეორებთ, კლასობრივია, მასთან კლასობრივი არა უკანასკნელ რიგში, არამედ უწინარეს ყოვლისა. სომხეთსა და საქართველოში ეროვნული ენა აღმოჩნდა ორ-ორი თითოეულ ქვეყანაში, ორივე კლასობრივი, ერთი — ძველი სალიტერატურო ფეოდალური და მეორე — ე. წ. ხალხური... ქართული ფეოდალური ენა უფრო ახლოა სისტემით სომხურ ფეოდალურ ენასთან, ვინემ ყოველი მათგანი თავისი მშობლიური ქვეყნის ხალხურ ენასთან“ (ნ. მარი).

ასე რომ, ნ. მარი არსებითად ერთმანეთს უპირისპირებს სალიტერატურო ენასა და ხალხურ (დიალექტურ) მეტყველებას როგორც ერთი ენის კლასობრივად (სოციალურად) დაპირისპირებულ ორ განშტოებას. ეს კი ნიშნავს, რომ მან შემოიტანა სოციალურობის ნიშანი ტერიტორიული (ეთნიკური) დიალექტების დახასიათებისას.

რა თქმა უნდა, ტერიტორიული (ეთნიკური) დიალექტების ამგვარი განსაზღვრა უმართებულოა: ეთნიკური დიალექტი თვით კი არ წარმოადგენს სოციალურ (კლასობრივ) მონაცემს, არამედ გარკვეული ნიშნებით უპირისპირდება საკუთრივ სოციალურ დიალექტს და იმავდროულად თანაარსებობს მასთან.

სოციალური დიალექტები განსაკუთრებით ხელშესახებად იჩენენ თავს ურბანიზაციის პირობებში: ქალაქის ენა არსებითად ყოველთვის დიფერენცირებულია სოციალურ ფენათა მეტყველების მიხედვით, რადგან სწორედ ქალაქური ცხოვრების პირობები უწყობს ხელს სხვადასხვა სოციალური ფენის განკერძოებას, ერთი ფენის სხვა ფენათაგან გამორჩევის, სხვასთან დაპირისპირების (სხვათაგან განსხვავებულობის) ტენდენციას. მეტ-ნაკლებად ეს ყველაფრით ვლინდება: ყოფა-ცხოვრების სტილით, ქცევის მანერით, საზოგადოებრივი ურთიერთობის ტიპით და, მათ შორის, მეტყველებითაც. სოციალური ფენა უნდა გავიგოთ როგორც ფართო ცნება — იგი მოიცავს პროფესიულ და ასაკობრივ ჯგუფებსაც.

6. 11. „სოციალური დიალექტები, რომლებიც წარმოიქმნა საზოგადოების კლასობრივი დიფერენციაციის შედეგად, — აღნიშნავდა ვ. ჟირმუნსკი, — სრულიადაც არ არიან თანაბარუფლებიანი და მათი ურთიერთობა არ იფარგლება მექანიკური თანაარსებობით: ისინი დაკავშირებული არიან რთული ურთიერთზემოქმედების, იერარქიული თანადაქვემდებარების საფუძველზე და იმავდროულად ურთიერთშორის ბრძოლითაც, რაც განპირობებულია ამა თუ იმ ეპოქისა და ქვეყნის სოციალური განვითარების ზოგადი მიმართულებით. ამ ურთიერთობისას ეროვნული ენა გვევლინება სოციალურ ნორმად, რომელიც გაბატონებულია ყველა სხვა სოციალურ დიალექტზე. რომელიმე საზოგადოებრივი კლასის ეკონომიკურად და პოლიტიკურად გაბატონებას შედეგად მოსდევს მისი გაბატონება იდეოლოგიურ სფეროშიც... გაბატონებული კლასის ასეთი კულტურული ჰეგემონია, თავის მხრივ, შეაპირობებს ენობრივ ჰეგემონიას“.

დიალექტების დახასიათებისას სოციალური ფაქტორის გათვალისწინება აუცილებელი წინაპირობაა მათი ყოველმხრივი და სრულყოფილი შესწავლისათვის. ის, რომ გარეენობრივი (ამ შემთხვევაში — სოციალური) ფაქტორები არსებითად ზემოქმედებენ დიალექტურ დიფე-

რეციაციამზე, დავას არ უნდა იწვევდეს. მეტიც: აქ უშუალოდ ერევა პოლიტიკური ფაქტორიც: ბულგარული და სერბიული ენები უფრო მეტად უახლოვდებიან ერთმანეთს; ვინემ შვაბური და ბავარიული დიალექტები, რომლებიც თითქმის სავსებით გამოირიცხავენ ურთიერთგაგებინებას. კიდევ უფრო სხვაობენ ქვემოგერმანული და ზემოგერმანული დიალექტები: რაოდენობრივი თვალსაზრისით მათ შორის თითქმის ისეთივე სხვაობაა, როგორც გერმანულ და ინგლისურ ენებს შორის. მიუხედავად ამისა, ბულგარული და სერბიული დამოუკიდებელი ეროვნული ენებია, შვაბური და ბავარიული კი დარჩა გერმანული ენის დიალექტების ღონეზე.

პოლიტიკური და სოციალური ფაქტორები მკიდროდ არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული — ამის ნიმუშებს მსოფლიოს ისტორია უხვად გვაწვდის. 1066 წელს ინგლისი ნორმანებმა დაიპყრეს. სამეფო კარის, საერო და სასულიერო ფეოდალური არისტოკრატის ენად იქცა ძველი ფრანგული ენის ნორმანული დიალექტი. ქვედა სოციალური ფენები კი თავის მშობლიურ, გერმანიკული წარმოშობის ანგლო-საქსონურ ენაზე მეტყველებდნენ. ენები სოციალური თვალსაზრისით დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. სოციალურ-პოლიტიკურმა მომენტებმა განსაზღვრა ენობრივი პოზიცია, თვალსაზრისი. XIV საუკუნიდან ვითარება იცვლება. ბურჟუაზიის მომძლავრებასთან ერთად იწყება ინგლისის ეროვნული ენობრივი პოლიტიკის დამკვიდრების რთული პროცესი. ინგლისურ ენაში ანგლო-საქსონური და ძველი ფრანგული წარმომავლობის სიტყვები უმეტეს წილ სოციალური ნიშან-თვისების მიხედვითაა განდასებული. ძველი ფრანგული ლექსიკა გამოიყენება ფეოდალური საზოგადოების სახელმწიფოებრივი ურთიერთობის, ადმინისტრაციის, ფეოდალური იერარქიისა და ტიტულატურის, საეკლესიო მსახურებისა და მორალის, ხელოვნების სფეროებში მაშინ, როცა სხვა სფეროებს უპირატესად ანგლო-საქსონური წარმომავლობის ლექსიკა ემსახურება.

ანალოგიური ვითარება იქმნებოდა გერმანელი რაინდების მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში, არაბეთის სახალიფოსა და ოსმანთა სახელმწიფოში.

პოლიტიკური წყობის რევოლუციური გადახალისება უშუალო ზეგავლენას ახდენს სოციალურ დიალექტებზე, მაგრამ გავლენა, როგორც წესი, მოიცავს ენის მხოლოდ ზოგიერთ სფეროს (ლექსიკას, ფრაზეოლოგიას). ბურჟუაზიული რევოლუციების (ინგლისისა XVII საუკუნეში, საფრანგეთისა XVIII საუკუნეში) მაგალითები ადასტურებენ, რომ ხდება არა იმდენად სოციალური დიალექტების შენაცვლება, არამედ

უპირატესად ენის იდეოლოგიური გადახალისება, ენობრივი სტანდარტების გადაფასება, სამეტყველო სტილის ცვლა. მართალია, სფრანგეთის რევოლუციამ დააკანონა ოი დიფთონგის ახლებური წარმოთქმა, ასევე — პარიზის ბურჟუაზიის ფართო მასების წარმოთქმის შესაბამისად — უა ნაცვლად წარმოთქმისა უე, მაგრამ ამ რიგის მოვლენები არსებითად ზღვაში წვეთია იმ ცვლილებებთან შედარებით, რომლებმაც ახალ ლექსიკაში იჩინა თავი.

სოციალური დიალექტების სფეროში შემოდის პროფესიული დიალექტები, უარგონი და არგო, რომლებიც ასევე ძირითადად ლექსიკითა და ფრაზეოლოგიით სხვაობენ. მაგალითად, რუსულში დურგლები განარჩევენ შალაშინის თერთმეტ სახეობას მაშინ, როცა ყველა სხვა პროფესიის წარმომადგენლისათვის „შალაშინი“ არ სხვაობს რაიმე ნიშან-თვისების მიხედვით.

ზოგჯერ პროფესიული დიალექტები ერთმანეთისაგან განსხვავდება ტერიტორიული განაწილების მიხედვითაც. ეს კი ნიშნავს, რომ ტერიტორიულ, სოციალურ და პროფესიულ დიალექტებს რთული ურთიერთმიმართება ახასიათებს, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლივ, ცალსახად ვერ გადაწყდება მათი განაწილების საკითხი.

უარგონი და არგო „საიდუმლო ენის“ ნიმუშებს წარმოადგენს. ორივე გარკვეულად მოგვაგონებს ტაბუირების პრინციპს. მათ განასხვავებს მიზანი (გაუგებარი იყოს სხვებისათვის) და, აქედან გამომდინარე, სახელდების პრინციპი.

6. 12. ჯერ კიდევ ლ. ბლუმფილდი აღნიშნავდა, რომ ამერიკის შეერთებულ შტატებში ტერიტორიული დიალექტები სუსტადაა წარმოდგენილი. ამის გამო აქ უფრო აქტუალური აღმოჩნდა სოციალური და პროფესიული დიალექტების პრობლემა, რამაც წარმოშვა მთელი მიმდინარეობა სოციოლინგვისტიკის სახით.

სოციოლინგვისტიკის საფუძველდამდები დებულებაა: ენა არის საზოგადოებრივი მოქცევის ფორმა; კვლევის პრინციპი — ენა შესწავლილი უნდა იქნეს სოციოლოგიური თვალსაზრისით, რაც გულისხმობს არა მხოლოდ იმის განსაზღვრას, თუ როგორი სახითაა წარმოდგენილი მეტყველება სხვადასხვა სოციალურ ფენაში („სოციალურ კონტექსტში“), არამედ იმის გარკვევასაც, თუ როგორ ვლინდება კერძო პიროვნების მეტყველებაში საზოგადოებრივი ურთიერთობანი, როგორ ახდენენ ზეგავლენას სოციალური ფაქტორები ენის განვითარებასა და მის ფუნქციონირებაზე. კვლევის ობიექტებია სოციალური დიალექტი და იდიოლექტი.

სოციოლინგვისტურ კვლევაზე არსებითი ზეგავლენა მოახდინა ამერიკულმა ანთროპოლოგიურმა ენათმეცნიერებამ (ეთნოლინგვისტი-

კამ), რომლისთვისაც ფუნდამენტური მნიშვნელობა ჰქონდა პრობლემებს ენისა და კულტურის, ენისა და საზოგადოების ურთიერთმიმართების შესახებ.

ასე რომ, სოციოლინგვისტიკის წინაშე დგას ფრიად ფართო პრობლემატიკა: როგორ ხდება კულტურის სისტემების ასახვა ენაში. სოციოლინგვისტიკა ჭეროვან ყურადღებას აქცევს დიგლოსიის ანუ ბილინგვიზმის (ორენოვნობის) საკითხსაც.

არსებითად სოციოლინგვისტიკა ქმნის ენის ახალ თეორიას, სადაც ცენტრალური ადგილი უჭირავს პრობლემას ენისა და ამ ენის მფლობელი პიროვნების ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ.

ამერიკული დესკრიფციული ენათმეცნიერების პრინციპების საპირისპიროდ ენის შესწავლის პროცესში აქტიურად აღმოჩნდა ჩართული პიროვნებაც (მფლობელი ენისა), შესწავლის საგანი გახდა მისი დამოკიდებულება ენისადმი, საზოგადოებრივი მოქცევა მისივე მეტყველების საშუალებით.

აქედან გამომდინარე, სოციოლინგვისტიკა ერთ-ერთი ძირითადი შემადგენელი ნაწილია სოციოლოგიისა — საზოგადოებათმცოდნეობისა.

ასეთი კვლევის საბოლოო მიზანია მეცნიერულად დასაბუთებული ენობრივი პოლიტიკის გამომუშავება. ეს პრობლემა მსოფლიოს თითქმის ყველა სახელმწიფოში დგას. ამიტომაცაა, რომ სოციოლინგვისტიკა პრობლემატიკამ საკმაოდ ცხოველი გამოძახილი პოვა თანამედროვე მეცნიერებაში.

ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ სოციოლინგვისტიკური კვლევა სცილდება საკუთრივ დიალექტოლოგიის, კერძოდ — სოციალური დიალექტოლოგიის ფარგლებს და აქტიურად ჩაერთვის ენათმეცნიერების სხვა სფეროებშიც.

6. 13. ჭერ კიდევ ქართული ენის პრაქტიკული გრამატიკების ავტორები ჭეროვან ყურადღებას უთმობდნენ ქართული კილოკავების თავისებურებებს. ნიშანდობლივია ამ მხრივ მ. ჭანაშვილის თვალსაზრისი: „კილოკავებში, ვით ხელუხლებელ სალაროში, შენახულა მრავალი, ჭველისძველადგანვე ქართველებისაგან შეძენილი სიტყვიერი საუნჯე, რომელიც საჭიროა გამოიწვედეს და მიემატოს საერთო ქართულს, გაუერთიანდეს სრულიად საქართველოს სამწერლო-საეროვნო ენას“.

ამ დონეზევე ივარაუდება მეგრულ-ქანური და სვანური ენების მონაცემთა გათვალისწინება საერთო-ქართულ ეროვნულ ენაში.

ქართული დიალექტების შესახებ ჭერ კიდევ XVII-XVIII საუკუნეებიდან იპოვება ცნობები როგორც ქართველ, ასევე უცხოელ მეც-

9. ბ. ჯორბენაძე

ნიერთა თხზულებებში, თუმცა რაიმე თეორიული განზოგადოება აქ, რა თქმა უნდა, არ გვხვდება.

ამჯერად ყურადღებას გავამახვილებთ იმ საენათმეცნიერო თეორიებსა თუ ცალკეულ მეთოდოლოგიურ თვალსაზრისებზე, რომლებიც ქართული დიალექტების მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე იქნა შემუშავებული.

6. 14. ქართული დიალექტების მეცნიერული ღირებულება და დიალექტური მასალის შეკრების მეთოდიკური საფუძველები პირველად ჩამოყალიბდა ა. შანიძის მიერ შედგენილ პროგრამაში, რომელიც ი. ყიფშიძის თანაავტორობით (ნ. მარის რედაქტორობით) გამოქვეყნდა 1916 წელს პეტროგრადში: „პროგრამა ქართული ენის დიალექტური მასალების შესაკრებად“ (დაიბეჭდა პარალელურად ორ ენაზე — რუსულად და ქართულად, ავტორების აღუნიშვნელად). აქ მეთოდური მითითების სახით არის მოცემული დიალექტური მასალის შეკრების ის პრინციპები, რომლებსაც ა. შანიძე პრაქტიკულად იყენებდა 1911 და 1913 წლებში აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტების შესწავლის დროს. პროგრამაში აღნიშნულია, რომ, მართალია, ქართული ზეპირსიტყვიერების მასალების შეკრება ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 60-70-იანი წლებიდან დაიწყო, მაგრამ ამ საქმიანობას არსებითად მხოლოდ ლიტერატურული და ეთნოგრაფიული დანიშნულება ჰქონდა და არა საკუთრივ ენათმეცნიერული, რის გამოც დიალექტური მეტყველების შესასწავლად ეს მასალა სანდო არ არის. იქვეა ჩამოყალიბებული დიალექტური მასალის შეკრების ძირითადი პრინციპი: „ყველა ფორმა უნდა ჩავიწიროთ ისე, როგორც რეალურად არსებობს, ყურადღება უნდა მიექცეს შესაკრები მასალის არა იმდენად რაოდენობას, რამდენადაც ხარისხს“.

მონოგრაფიაში „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“ ა. შანიძე საგანგებოდ ეხება პირის ნიშნების გამოყენების შემთხვევებს ქართული ენის დიალექტებში, რასაც პრეამბულის სახით წამძღვარებული აქვს ზოგადი ხასიათის დებულება: „ცოცხალი კილო, ცალკე აღებული, რომელიც უნდა იყოს, უფრო მარტივია და ერთფეროვანი, ვიდრე მწიგნობრული ენა, ენა ხელოვნურად შექმნილი მრავალ კილოთა თანამშრომლობით. რა თქმა უნდა, ყოველი დიალექტური კუთხე მოსაზღვრე კილოების გავლენას განიცდის, მაგრამ დანალექის გამოყოფა ძირითადიდან უფრო ადვილია კილოში, ვიდრე სამწერლო ენაში. კილოს თავისი ცხოვრება და საკუთარი გზა აქვს განვითარებისათვის. მემკვიდრეობით მიღებულ საენო მასალებსაცა და თავის წიაღში აღმოცენებულ-განვითარებულსა თუ აგრეთვე სხვებისაგან ნასესხებ ფორმებს იგი თავისი ნორმების

მიხედვით აყალიბებს და ამიტომ მას შედარებით მეტი სიმარტივე და მთლიანობა ატყვია, ვიდრე მრავალ-ფეროვან სალიტერატურო ენას“.

უფრო ადრე სტატიაში „ქართული კილოები მთაში“ ა. შანიძემ ქართულ ენათმეცნიერებას მიზნად დაუსახა ორი პრობლემის გადაწყვეტა: „აუცილებლად საჭიროა ქართულის ცოდნა ისტორიულად და გეოგრაფიულად, სხვანაირად რომ ვთქვათ, საჭიროა წიგნების ფურცლებზე უკვე გაქვევებული ენის შესწავლა და მასთან ერთად ცოცხალი, მოძრავი ენის (ე. ი. კილოების) გამოკვლევა. ეს ორი პროცესი ხელიხელჩაკიდებული უნდა მიმდინარეობდეს... მკვლევარს არაფერი არ ეთქმის მასალების უქონლობაზე ორსავე დარგში, ე. ი. ქართულის შესასწავლად დროსა და სივრცეში, ისტორიულ გრამატიკასა და დიალექტოლოგიაში“, რადგან ქართული ენა წერილობითი ძეგლებითაც მდიდარია და ცოცხალი კილოებითაც.

6. 15. „ცოცხალი მეტყველება იცვლება დროში... ცოცხალი მეტყველება სხვაობს სივრცეშიც, — აღნიშნავდა არნ. ჩიქობავა, — ეს სხვაობა ინდივიდუალური თავისებურებებით იწყება და დიალექტური ერთეულით („თქმა“, „კილოკავი“, „კილო“...) თავდება. დიალექტებიც ცოცხალი ენის არსებობის ბუნებრივ სახედ გვევლინება... ცვლილებებიც დროში — ესაა ისტორიული ცვლილებები; ცვლილებები, რომლებიც სხვადასხვა გეოგრაფიულ პუნქტში შეინიშნება და უკავშირდება გარკვეულ ტერიტორიაზე ენის გავრცელებას, დიალექტური ცვლილებებია. ისტორიული ცვლილებები და დიალექტური თავისებურებანი შინაგანად უკავშირდებიან ერთმანეთს: ამა თუ იმ დიალექტისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი წარმოადგენენ შედეგს ისტორიული განვითარებისა, რომელიც სხვადასხვა პირობებში სხვადასხვაგვარად მიმდინარეობდა“.

გამოიყოფა ტერიტორიული და სოციალური დიალექტები.

ტერიტორიული დიალექტი განიშარტება როგორც კუთხური მეტყველების თავისებურებათა ერთობლიობა. თავისებურებანი მრავალგვარია: „ერთი დიალექტის გარკვეული სიტყვები არ შეგვხვდება მეორე დიალექტში, ან სხვადასხვა დიალექტში შეიძლება ერთი და იგივე სიტყვები იხმარებოდეს, მაგრამ ისინი სხვადასხვაგვარად წარმოითქმოდნენ, ანდა ერთგვარად წარმოითქმოდნენ, მაგრამ სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდეთ, ან არა-და ერთი და იგივე სიტყვები განსხვავებული იყოს როგორც წარმოთქმით, ისე მნიშვნელობით; გარდა ამისა, განსხვავება შეიძლება გამოვლინდეს გრამატიკულ ფორმებში (ბრუნების, უღვლილების ფორმებში, გრამატიკული სქესების გაფორმებაში, სიტყვათა შეთანხმებაში, სიტყვათა მართვაში და ასე შემდეგ), ბგერითს შემადგენლობაში, ბგერათცვლილებებში“.

ტერიტორიული დიალექტი, როგორც წესი, სხვადასხვაობს შიგარევიონების მიხედვით, „ამისდაკვალად კილოში (დიალექტში) გამოიყოფა კილოკავები... კილოკავზე წვრილი ერთეულია თქმა... თქმაზე უფრო წვრილი ერთეულია ქცევა... ერთი სოფლის ფარგლებშიც არ გვექნება მეტყველების სრული ერთფეროვნება... ორი ადამიანიც კი შეუძლებელია სავსებით ერთნაირად ლაპარაკობდეს (სტილი და გამოთქმა მაინც ექნებათ განსხვავებული)“.

ტერიტორიული დიალექტი ენის ცვლილების, განვითარების შედეგად ყალიბდება; ამიტომაც „დიალექტები (დიალექტური სხვაობა) მხოლოდ ცოცხალ ენაში ჩნდება“.

დიალექტებს სწავლობს დიალექტოლოგია. „უნდა განვასხვაოთ კერძო დიალექტოლოგია (მაგალითად, ქართული დიალექტოლოგია, რუსული დიალექტოლოგია...) და დიალექტოლოგია ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით. ეს უკანასკნელი განიხილავს დიალექტთა ზოგად, თეორიულ საკითხებს“.

სოციალურ დიალექტებში იგულისხმება „ამა თუ იმ საზოგადოებრივი კლასის, ამა თუ იმ საზოგადოებრივი ჯგუფის, გარკვეული პროფესიის, გარკვეული სპეციალობის პირთა მეტყველების თავისებურებანი“.

მეტყველების თავისებურებათა მქონებლობა არის ტერიტორიული და სოციალური დიალექტების საერთო ნიშანი (რის გამოც ისინი დიალექტებად იწოდებიან).

იმავდროულად მათ შორის მნიშვნელოვანი განსხვავებაცაა:

ა) ტერიტორიული დიალექტები ერთმანეთისაგან გამიჯნულია გავრცელების ადგილის (ტერიტორიის) მიხედვით, სოციალური დიალექტები კი ტერიტორიულად გამიჯნული არ არის;

ბ) ტერიტორიული დიალექტი ემსახურება ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მოსახლე მასებს, სოციალური დიალექტი კი — მხოლოდ საზოგადოების გარკვეულ ჯგუფს;

გ) ტერიტორიული დიალექტის თავისებურებანი ვლინდება ძირითად ლექსიკურ ფონდშიც, გრამატიკულ წყობაშიც, ფრაზეოლოგიასა და ბგერით მოვლენებშიც. სოციალურ დიალექტთა თავისებურებანი კი ძირითადად გამოიხატება ლექსიკითა და ფრაზეოლოგიით;

დ) ტერიტორიული დიალექტი შეიძლება განვსაზღვროთ როგორც ენა მინიატურაში. „ხელსაყრელ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ პირობებში ტერიტორიული დიალექტი შესაძლებელია გადაიქცეს დამოუკიდებელ ენად, სოციალური დიალექტი კი ისევე ვერ განვითარდება ახალ ენად, როგორც ესა თუ ის საზოგადოებრივი ფენა ვერ გადაიქცევა ცალკე ხალხად“.

უარგონი უახლოვდება პროფესიულ დიალექტს, მაგრამ არსებითი განსხვავება ისაა, რომ პროფესიული ლექსიკა საგანგებოდ არ ითხზება, უარგონი კი ხელოვნურად ასხვავებებს სიტყვებს იმ მიზნით, რომ „ლაპარაკი გასაგები იყოს თავისი წრის პირებისათვის და გაუგებარი დარჩეს სხვებისათვის“.

ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემა, რომელიც დგას დიალექტოლოგიის წინაშე, არის სალიტერატურო ენისა და დიალექტების ურთიერთობა. „სალიტერატურო ენა იქმნება გარკვეული დიალექტის საფუძველზე, მაგრამ იგი სავესებით არაა თანხვედრილი არც ერთ დიალექტთან... თვით შექმნის მომენტშიც კი სალიტერატურო ენა ერთგვარად სცილდება ძირითადი დიალექტის, ამ მთავარი მასაზრდოებელი წყაროს, ფარგლებს. შემდგომი განვითარების პროცესში კი სალიტერატურო ენა ითვისებს სხვა დიალექტების მასალასაც. განსაკუთრებით ეს ეხება ლექსიკას. ლექსიკისაგან განსხვავებული ვითარება გვაქვს ფონეტიკისა და მორფოლოგია-სინტაქსის მხრივ: ამ დარგების დიალექტური ვარიანტები სალიტერატურო ენაში რომ შემოიჭრას, სალიტერატურო ენას კი არ გაამდიდრებს, არამედ ააჭრელებს და დააძაბუნებს“.

6. 16. ქართული დიალექტების გაღრმავებულმა შესწავლამ დღის წესრიგში მრავალი ზოგადთეორიული პრობლემა დააყენა. ე. თოფურიამ ეს პრობლემებიც ასეთი სახით ჩამოაყალიბა: „დიალექტის წარმოშობა და განვითარება, გარდამავალი დიალექტის წარმოქმნა, დიალექტთა, ასევე: დიალექტთა და მუზობელ ენათა ურთიერთზემოქმედება და მისი შედეგები, ლიტერატურული ენის ფუძე-დიალექტი და ლიტერატურული ენის შემდგომ განვითარებაში სხვა დიალექტთა მონაწილეობა, ლიტერატურული ენისა და დიალექტთა ურთიერთგავლენა, ერთგვაროვან ფონეტიკურ და გრამატიკულ მოვლენათა წარმოშობა სინქრონიულად ან არაერთდროულად და ტერიტორიულად სხვადასხვა ადგილას, სუბსტრატი დიალექტებში და სხვა“.

დიალექტების შესწავლა, თეორიულის გარდა, პრაქტიკულადაც უაღრესად დიდი მნიშვნელობის მქონეა: „ძველი ქართული ენის მოვლენები და მათი ფუნქცია შეიძლება დიალექტთა მონაცემებით აიხსნას“, დიალექტური კვლევა-ძიება გვეხმარება მართებული განმარტება მივცეთ დიალექტების როლს სალიტერატურო ენის განვითარებისათვის, სწორად შევაფასოთ მხატვრულ ლიტერატურაში უხვად გაბნეული დიალექტიზმების რაობა და დანიშნულება.

დაისახა ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის ოთხი მიმართულება:

ა) ქართველურ ენათა ისტორიული დიალექტოლოგიის დამუშავება;

- ბ) ცალკეულ დიალექტთა მონოგრაფიული შესწავლა;
- გ) დიალექტური ლექსიკონების შედგენა;
- დ) ქართველურ ენათა დიალექტების ლინგვისტური ატლასის შედგენა.

ვ. თოფურიას მოცემული აქვს ზოგადი ხასიათის მეთოდოლოგიური მითითებანიც, თუ, კერძოდ, როგორ უნდა ხდებოდეს დიალექტური მასალის შეკრება-ფიქსაცია და ამის შემდგომ მისი კვალიფიკაცია-შეფასება, რა პრინციპით უნდა იქმნებოდეს ლინგვისტური ატლასები და დიალექტური ლექსიკონები, როგორ უნდა წარიმართოს მუშაობა ქართველურ ენათა დიალექტების სრულყოფილი ენათმეცნიერული ანალიზის მიზნით.

ზოგადთეორიულ პრობლემათაგან ვ. თოფურია განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს სუბსტრატის, უნიფიკაციის, დიფერენციაკონვერგენციის საკითხებს. ამ თვალსაზრისით უაღრესად ფასეულია აგრეთვე ქართველურ ენათა დიალექტების განვითარების შინაგანი ტენდენციების გამოვლენა.

საგანგებო ყურადღებას უთმობდა ვ. თოფურია ქართველურ ენათა დიალექტებში საერთო ფონეტიკური და გრამატიკული პროცესების დადგენას.

ნ. 17. ასე წარმოგვიდგება თვალის ერთი გადავლებით ის ზოგადი თეორიული წინამძღვრები, რომლებიც დიალექტების შესწავლას დაედო საფუძვლად. ერთსა და იმავე საკითხზე ხშირად ერთმანეთის საწინააღმდეგო მოსაზრებანი გამოთქმულა, განსხვავებულად ფასდებოდა დიალექტის რაობაცა და დიალექტოლოგიის დანიშნულებაც. მაგრამ ყველა მიმდინარეობა ერთსულოვანია იმ თვალსაზრისით, რომ დიალექტებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს ენის საკვანძო პრობლემების გადასაჭრელად და ამასთანავე დიალექტი თავისთავადაც წარმოადგენს მეცნიერულად ფასეულ საკვლევ ობიექტს.

თ ა ვ ი VII

7.1. დივერგენცია და კონვერგენცია. ესაა ენაში მოქმედი ორი ურთიერთსაპირისპირო პროცესი.

დივერგენცია (← ლათინური: „სხედასხვაობა, გადახრა, განშტოება, დიფერენცია(ცია)“) გულისხმობს საპირისპირო ენობრივი პროცესების მოქმედებას ტერიტორიულად ახლომდგომ კილოებსა და კილოკავებში.

დივერგენცია კილოურ ნაირსახეობებს წარმოქმნის, კილოებსა და კილოკავებში განსხვავებულ ენობრივ მოვლენებს ამკვიდრებს. ასე რომ, კილოთა და კილოკავთა დიფერენცია(ცია) უშუალოდაა დაკავშირებული დივერგენციის პროცესთან, ამ პროცესის შედეგია. ამიტომაც დიალექტური დიფერენცია(ციის შესწავლა დივერგენციის პირობებისა და შედეგების გარკვევას გულისხმობს უწინარეს ყოვლისა.

დივერგენციული პროცესების გაფართოვება და გავრცელება, როგორც წესი, დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემის (ახალი ენის) ჩამოყალიბებით სრულდება.

დივერგენციის შედეგი ვლინდება იმით, რასაც ზემოთ დიალექტების ურთიერთგამიჯვნის ტენდენცია ვუწოდეთ.

ნიმუშებად დასახელებული იყო ხოლმეობითისა და -ავ/-ამ თემისნიშნთან ზმნათა ნამყო უსრულის წარმოება ხევსურულსა და ფშაურში:

ხევსურული (თუშური)	ფშაური
და-ვ-წერ-იდ-ი	და-ვ-წერ-ოდ-ი
და-ს-წერ-იდ-ი	და-ს-წერ-ოდ-ი

მესამე პირში საერთო წარმოებაა, ძველი ქართულისებური: და-წერ-ის.

ნამყო უსრული -ავ/-ამ თემისნიშნთან ზმნათა:

ხევსურული (თუშური)	ფშაური
ვ-მალ-ევ-დ-(ი)	ვ-მალ-ავ-დ-ი
ლ-მალ-ევ-დ-(ი)	(3)-მალ-ავ-დ-ი
ლ-მალ-ევ-დ-(ა)	(3)-მალ-ავ-დ-ა.

ასეთი ნიმუშები ამ ორ დიალექტში მრავლად დაიძებნება, თუნდაც პირის ნიშანთა ფონეტიკური ნაირსახეობების გამოყენების თვალსაზრისით, რაც ზემოთ წარმოდგენილ სქემაზეც იჩენს თავს.

დივერგენციის პროცესი დაჩნდება კილოკავების დონეზეც. ნიმუშად გურული დიალექტი იყო დასახელებული, სადაც ქვემოგურულ ბალანა || ბალანაი ტიპის ფორმებს უპირისპირდება ზემოგურული ბალანე ტიპის ფორმები. იმავდროულად ზემოგურული ამ ჩვენებით უახლოვდება ქვემოიმერულს, სადაც ბალანე || ბალანეი დიალექტური ნორმაა (ვ. თოფურია, ო. კახაძე). ვიტყვით, გავლენის შედეგიაო, მაგრამ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში საკითხი, როგორც ჩანს, ასე მარტივად ვერ გადაწყდება. საქმე ისაა, რომ ანალოგიური პროცესი დასტურდება ლეჩხუმურ მეტყველებაშიც და (რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა) სხვა ქართველურ ენებშიც; ამ რიგისაა მეგრული: ბამბე „ბამბა“, ჰინკე „ჰინკა“, კართე „კალთა“... სვანური: მარე (← მარა-ი) „კაცი“ და მისთ. (ვ. თოფურია). ასეთი მოვლენა კონვერგენციად იწოდება.

კონვერგენცია (← ლათინური: „რაც ემთხვევა რასმე“) არის ანალოგიური ან იდენტური მოვლენების ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მქონებლობა (პოვნიერება) ორ ან მეტ დიალექტში. ჩვეულებრივ, კონვერგენცია არის შედეგი ენის შინაგანი პოტენციის, იმანენტური შესაძლებლობის გამოვლენისა. კონვერგენცია უშუალოდაა დაკავშირებული დიალექტთა ინტეგრაციის პროცესთან. ორი რამ — დიალექტთა ურთიერთზეგავლენა და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლივ მსგავს ან იდენტურ მოვლენათა განვითარება სხვადასხვა დიალექტში (კონვერგენცია) ედება საფუძვლად დიალექტთა დაახლოების, ინტეგრაციის პროცესს.

კონვერგენციის შემთხვევები მრავლად დაიძებნება ქართული ენის დიალექტებში.

ამ რიგისაა, მაგალითად, ხმოვანთა პოზიციური დაგრძელება (ასიმილაციისა და შემდგომ შერწყმის საფუძველზე) აჭარულსა და თუშურში (ტერიტორიულად სავსებით დაცილებულ დიალექტებში):

აჭარული: „მამა რუმ აუათ გამხდარა, დუძახნია ოთხნივესთინ“.

თუშური: „მიპარულ ციხის კარებთანა-დ დუძახებავ“.

არსებითად კონვერგენციის შედეგია -ავ/-ამ თემის ნიშანთა გახმობის ცვლის ტენდენცია ნამყო უსრულში (მალ-ავ-ს → მალ-ეე-დ-ა, ა-ბ-ამ-ს → ა-ბ-ემ-დ-ა), გამოვლენილი ხევსურულში, თუშურში, მოხეურში, აგრეთვე ტერიტორიულად მათგან საკმაოდ დაცილებულ რაქულში, ზემოიმერულში. იგივე პრინციპია გამოყენებული მესხურში, ჭავჭავურში (მალ-ან-ს → მალ-ენ-დ-ა).

კონვერგენციის შედეგად მოჩანს აქტიური მოქმედების გამოხატველ გარდაუვალ ზმნებთან მოთხრობითბრუნეიანი სუბიექტის გამოყენება II სერიაში: კაც-მა (და არა მოსალოდნელი: კაც-ი) დაპპირდა, მოუყვა, მოვიდა, დაწვა... ეს მოვლენა დადასტურებულია აჭარულში, გურულში, ქვემოიმერულში, იმერხელში და იმავდროულად — გარეკახურში, ფერეიდნულში; გარკვეულ პოზიციაში შეინიშნულია მთიულურში, ინგილოურში, ქართლურში (ზოგ რეგიონში).

არსებითი ისაა, რომ ერთმანეთისაგან განირჩეს დიალექტთა ურთიერთზეგავლენა და კონვერგენციის მოვლენა. ვაულებით შეიძლება აიხსნას ერთგვაროვანი პროცესები მომიჯნავე დიალექტებში (გურულსა და ქვემოაჭარულში, ზემოგურულსა და ქვემოიმერულში, მთიულურსა და ქართლურში...), მაგრამ ეს პრინციპი გამოუსადეგარია იმ საერთო პროცესების ასახსნელად, რომლებიც ტერიტორიულად დაცილებულ დიალექტებში გვხვდება (გურულსა და გარეკახურში, გურულსა და ფერეიდნულში, აჭარულსა და თუშურში...): ამ შემთხვევაში იდენტური მოვლენების პოენიერება მარტოოდენ ენის შინაგანი ტენდენციის გამოვლენით შეიძლება აიხსნას, რაც არის კიდევ კონვერგენციის პროცესი.

7. 2. უ ნ ი ფ ი კ ა ც ი ა. უნიფიკაცია გაერთფორმიანებას ნიშნავს; ზედმიწევნით: მრავალფორმიანობიდან ერთ ფორმაზე გადასვლას. ჩვენს შემთხვევაში იგულისხმება: წარმოების განსხვავებული პრინციპი გადადის ერთიან პრინციპზე, მორფემათა ნაირსახეობანი იცვლება ერთგვაროვნობით (რამდენიმე მორფემის ნაცვლად ერთ-ერთი მათგანი გამოიყენება).

უნიფიკაციის საფუძველია ანალოგია. ანალოგია გულისხმობს ფორმათ- და სიტყვათწარმოების რამდენიმე შესაძლებლობიდან ერთ-ერთის გამოყენებას და დამკვიდრებას. ერთი ნიმუში ამისა: ი ხმოვანზე ფუძე-დაბოლოებული ანთროპონიმების — ადამიანთა საკუთარი სახელების (გიორგი, აკაკი) მიღვენებით ზოგ ანთროპონიმში სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი ფუძისეულად იქნა გააზრებული (ნოდარ-ი, მერაბ-ი): გიორგი, გიორგიმ, გიორგის... და: ნოდარი, ნოდარიმ, ნოდარის... (ნაცვლად ამისა: ნოდარ-ი, ნოდარ-მა, ნოდარ-ს). და პირიქით: -ი სახელობითი ბრუნვის ნიშნის მქონე ანთროპონიმების ანალოგიით ი ფუძისეული ხმოვანი გაგებულ იქნა ბრუნვის ნიშნად (ანტონ-ი, ანტონ-მა, ანტონ-ს... ნაცვლად მართებული: ანტონი, ანტონი-მ, ანტონი-ს...).

ანალოგიის საფუძველზე თვით ენის შინაგან ტენდენციაშია საძიებელი. ენა ისწრაფვის რომელიმე ერთი მნიშვნელობისათვის გამოიყენოს ერთი ფორმობრივი სტრუქტურა. თუ ისე მოხდება, რომ ამ მიზნით ერთდროულად ორი ან მეტი ფორმა იქნება წარმოდგენილი, თავს იჩენს.

შიდრეკილება, განსხვავებულ ფორმებს შორის სემანტიკური სხვაობაც გამოლინდეს. მაგალითად, უქონლობის სემანტიკას ქართულში გამოხატავს უ — ო და უ — ურ აფიქსებიანი ფორმები (უ-ქუდ-ო, უ-დღე-ურ-ი); იმ შემთხვევაში, როცა ერთი და იმავე ფუძისაგან ორივე ამ საშუალებით იწარმოება უქონლობის სემანტიკა, „შეიძლება მნიშვნელობის დიფერენციაციამ იჩინოს თავი“ (ა. შანიძე): უ-მადლ-ო და უ-მად-ურ-ი, უ-წიგნ-ო და უ-წიგნ-ურ-ი...

ანალოგიას განსაკუთრებით ფართო სარბიელი აქვს დიალექტებში. დიალექტი, ჩვეულებრივ, ამა თუ იმ მნიშვნელობის გამოხატვის რამდენიმე ფორმობრივი შესაძლებლობიდან უპირატესობას ანიჭებს მათგან რომელიმე ერთ-ერთს და უკუაგდებს სხვას.

ქართული ენის დიალექტები ამის ნიმუშებს უხვად იძლევიან. დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს.

ირიბი ობიექტის მრავლობითობა, ჩვეულებრივ, გამოიხატება პირველი და მეორე პირის ფორმებში: ჩვენ გვ-ი-თხრ-ა, თქვენ გ-ი-თხრ-ათ (დიალექტებში: გვ-ი-თხრ-ენ || გვ-ი-თხრ-ა-ყე, გ-ი-თხრ-ენ || გ-ი-თხრ-ა-ყე). ესაა ზოგადი პრინციპი (საქმე ეხება პირდაპირი წყობის ზმნებს, ინვერსიულ ზმნებში სხვა ვითარებაა). დიალექტებში ანალოგიის საფუძველზე აღინიშნება მესამე ირიბობიექტური პირის მრავლობითობაც: მათ უ-თხრ-ათ (|| უ-თხრ-ენ || უ-თხრ-ა-ყე); ანუ: ანალოგიით სამივე პირის ფორმაში ერთი და იგივე პრინციპი გატარდა, რამაც შედეგად უნიფიკაცია (გაერთფორმინება) მოგვცა.

ცნობილი ფაქტია I შედეგობითის ფორმათა უნიფიკაციის ტენდენცია ქართული ენის დიალექტებში. ეს მოვლენა ორი გზით წარიმართა: ერთ შემთხვევაში მაწარმოებლად -ი მკვიდრდება (გა-უ-კეთ-ებ-ი-ა, და-უ-მალ-ი-ა, და-უ-ბ-ი-ა), მეორე შემთხვევაში კი -ავ(ის) ფორმანტიანი წარმოებაა გავრცელებული (გა-უ-კეთ-ებ-ავ, და-უ-მალ-ავ, და-უ-ბ-მ-ავ); „პირველი ტარდება ბარის კილოებში — ქართლურში, კახურში, იმერულში და სხვაგან — და აქედან ლამობს ლიტერატურულ ენაშიც შემოჭრას, -ავ კი მოდებულია ხევსურულში, ფშაურში, თუშურში და ფშაურიდან ვაჟას შემოტანილი აქვს სამწერლობო ენაში“ (ვ. თოფურია).

მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითი რიცხვის ნიშნები როგორც ძველ, ასევე ახალ ქართულში პარადიგმების მიხედვით ნაწილდება. ნიმუში ახალი ქართულიდან: აწმყო — წერ-ენ, ნამყო უსრული — წერ-დ-ნენ, ნამყო ძირითადი: და-წერ-ეს, I შედეგობითი (ინვერსიის გზით) — და-უ-წერ-ი-ა-თ. იმერულში (და ზოგ სხვა დიალექტშიც) წარმოება უნიფიკირებულია — ყველა შემთხვევაში წარმოდგენილია -ენ ფორმანტი: წერ-ენ, წერ-დ-ენ, და-წერ-ენ, და-უ-წერ-ი-ენ.

I და II სერიის ფუძეთა დასაპირისპირებლად ქართულში სამი პრინციპია გამოყენებული:

I	II	III
ვ-წერ	ვ-მალ-ავ	ვ-ღრეკ
ვ-წერ-ე	ვ-მალ-ე	ვ-ღრიკ-ე

პირველ შემთხვევაში ფუძეები იდენტურია.

მეორე შემთხვევაში სხვაობას იძლევა თემის ნიშნის მქონებლობა (I სერიაში) — ფუძეთა განსხვავება აგლუტინაციის პრინციპს ემყარება.

მესამე შემთხვევაში სხვაობას იძლევა ფუძეთა გახმოვანება (წარმოშობით ფონეტიკური პროცესი) — საქმე გვაქვს აბლაუტთან.

ქართული ენის დიალექტთა ერთ ნაწილში თავს იჩენს უნიფიკაციის მძლავრი ტენდენცია — დაყვანილ იქნეს სამივე პრინციპი ერთზე, კერძოდ აგლუტინაციის პრინციპზე. გამოიყენება -ავ და -ებ თემის ნიშნები იმის შესაბამისად, თუ რა სტრუქტურისაა ზმნა: ჩეხ-ს → ჩეხ-ავ-ს, გლეჯ-ს → გლიჯ-ავ-ს || გლეჯ-ავ-ს... ხმოვანი პრეფიქსის მქონებლობისას თემის ნიშნად -ებ გვაქვს: ა-მხელ-ს → ა-მხილ-ებ-ს, ა-ვლენ-ს → ა-ვლინ-ებ-ს...

უნიფიკაციის პროცესი არცთუ იშვიათად სისტემის მოთხოვნილებითაა შეპირობებული. მაგალითად, ცნობილია ქართული ენის დიალექტებში -ებ → -ობ შენაცვლება მდგომარეობის გამომხატველ ზმნებში: ბიბინ-ობ-ს, კაკან-ობ-ს, ლილინ-ობ-ს (ნაცვლად ამისა: ბიბინ-ებ-ს, კაკან-ებ-ს, ლილინ-ებ-ს). აშკარად უნიფიკაციის შედეგია (შდრ.: თამაშ-ობ-ს, ვარჯიშ-ობ-ს, ჩხუბ-ობ-ს, შრომ-ობ-ს). მაგრამ იმავდროულად უნიფიკაციის შემაპირობებელი აქ თვით ზმნური სისტემა არის. გვაქვს. ერთი მხრივ: ა-თამაშ-ებ-ს — თამაშ-ობ-ს, ა-ვარჯიშ-ებ-ს — ვარჯიშ-ობ-ს, რაც I შედეგობითში შესაბამისად იძლევა: უ-თამაშ-ებ-ი-ა — უ-თამაშ-(ნ)-ი-ა, უ-ვარჯიშ-ებ-ი-ა — უ-ვარჯიშ-(ნ)-ი-ა. ანუ: მოქმედებითი და მდგომარეობითი ზმნები ფორმობრივადაც თანამიმდევრულადაა გარჩეული: პირველ სერიაში თემის ნიშნებით, III სერიაში იმით, გამოყენებულია I სერიის (მოქმედებითში) თუ II სერიის (მდგომარეობითში) ფუძეები. ეს პრინციპი აშკარად ირღვევა ბიბინ-ებ-ს ტიპის ფორმებთან: I შედეგობითი ფორმობრივ განარჩევს მოქმედებითსა და მდგომარეობითს (უ-ბიბინ-ებ-ი-ა — უ-ბიბინ-ი-ა), მაგრამ I სერიაში გარჩევა აღარ ხდება — ერთი და იგივე თემის ნიშანია გამოყენებული (ა-ბიბინ-ებ-ს — ბიბინ-ებ-ს). სისტემის მოთხოვნის

შესაბამისად მდგომარეობა შეიცვალა — მოხდა უნიფიკაცია: —ობ თემისნიშნთან ზმნათა ანალოგიით მდგომარეობის გამომხატველ ფორმებს დაერთო —ობ (ნაცვლად -ებ-ისა): ა-ბიბინ-ებ-ს — ბიბინ-ობ-ს.

უნიფიკაციის საპირისპირო პროცესია ფორმათა შერევა, სიჭრელე. ეს, ჩვეულებრივ, ხდება მაშინ, როცა ირლევია დიალექტის თვითმყოფადობა (დამოუკიდებლობა) და სხვა დიალექტებისა ან სალიტერატურო ენის გავლენა იჩენს თავს. ხშირია ამ რიგის მოვლენები გარდამავალ დიალექტებსა და დიალექტთა: გარდამავალ ზონებში, გვხვდება მყარ დიალექტებშიც. ერთი ნიმუში ამისა ფშაურიდან: „ცხენის კორცს შ-კამ-დ-ენ, მეც აიმას მ-ა-კმ-ევ-დ-ეს (= მაკმევდენენ)“. ერთ ფრაზაში ერთმანეთის გვერდითაა დადასტურებული ნამყო უსრულში მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებისათვის დამახასიათებელი -ეს და ბარის კილოებში პოვნიერი -ენ (ქართლ-კახურში — -ნენ).

ისე არ უნდა წარმოვიდგინოთ, თითქოს რომელიმე ერთი დიალექტისათვის მხოლოდ უნიფიკაციის პროცესია დამახასიათებელი, სხვა დიალექტისათვის კი — ფორმათა სიჭრელე. ქართულურში, განსაკუთრებით — ქვემოქართლურში თემის ნიშანთა უნიფიკაცია ერთ-ერთი მძლავრი ენობრივი პროცესია (მალ-ამ-ს, წერ-ამ-ს, ა-კეთ-ამ-ს...), მაგრამ იმავდროულად გვარიანი სიჭრელეა პირის ნიშანთა გამოყენების თვალსაზრისით (დედა-ჰყავ || დედა-ყავ || დედა-ჰჰყავ „დედა ჰყავს“). ანალოგიურად ისმის საკითხი სხვა დიალექტების მიმართაც.

ზოგჯერ დიალექტებში უნიფიკაციად მოჩანს ის, რაც სინამდვილეში სულ სხვა რიგის მოვლენაა.

იმერულში მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშანთა უნიფიკაციაზე უკვე ითქვა: წერ-ენ — და-წერ-ენ „დაწერეს“ — დო-უ-წერ-ი-ენ „დაუწერიათ“, ასევე: ი-წერ-ებ-ოდ-ენ — მე-ი-წერ-ენ „მოიწერეს“; შდრ. ამას ხევსურული: წერ-დ-ეს „წერდნენ“ — და-წერ-ეს, ან: ი-წერ-ებ-ოდ-ეს „იწერებოდნენ“ — მა-ი-წერ-ეს „მოიწერეს“. ერთი შეხედვით, ხევსურულშიც უნიფიკაცია მომხდარა: თუ იმერულში -ენ ფორმანტი გაბატონდა, ხევსურულში -ეს ფორმანტმა განივრცო მოქმედების არე. სინამდვილეში, რა თქმა უნდა, ასე არ არის. ხევსურულმა ძველი ქართულისებური ვითარება დაიცვა, საკუთარი ხევსურულში ამ თვალსაზრისით არაფერი მომხდარა და, ბუნებრივია, მაშინ ვერც უნიფიკაციის პროცესზე ვილაპარაკებთ. სამი სხვადასხვა ტენდენცია იჩენს თავს ქართული ენის დიალექტებში მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნების გამოყენების მხრივ:

ა) დაცულია ძველი ქართულისებური ვითარება: წერ-დ-ეს — და-წერ-ეს (ხევსურული, თუშური, მოხეური...);

ბ) ხდება შერევა საკუთრივ დიალექტის დონეზე: წერდ-ნენ — და-წერ-ეს (ქართლური, კახური...);

გ) ხდება უნიფიკაცია საკუთრივ დიალექტის დონეზე: წერ-ენ — წერდ-ენ — და-წერ-ენ (იმერული, გურული...).

ასე რომ, ყველა ეს პროცესი თანაარსებობს როგორც სხვადასხვა, ასევე ერთსა და იმავე დიალექტში.

7.3. კომპენსაცია. კომპენსაცია რაიმე დანაკარგის ანაზღაურებას ნიშნავს. ენაში, ჩვეულებრივ, კომპენსაცია ფონეტიკის დონეზე ივარაუდება: სიტყვაში ამა თუ იმ ბგერის დაკარგვა იწვევს საკომპენსაციო ცვლილებას.

კომპენსაციის პროცესი უცხო არ არის ქართული ენის დიალექტებისთვისაც. შეიძლება დეფსახელოთ ზოგიერთი ნიმუში.

აქარულში ზოგჯერ ივარგვის რ სონანტი, რასაც საკომპენსაციოდ თან სდევს იმავე ფორმაში ხმოვნის დაგრძელება: „აღა (= აღარ) მახსოვს“; „ველა (= ველარ) დავდივარ“; „ერთი მოსახელე იყო მწტო (= მარტო)“; „წთი (= ერთი) ძიგარაჲ (= სიგარა, თამბაქო) მოვჰსწით“ (ქართული დიალექტოლოგია). „სრცხვილი (= სირცხვილი) შენი“; „არ მოკწყინდება მამც (= მაინც) ამდენი სრბილი“ (= სირბილი); (შ. ნიჟარაძე).

მესხურ-ჯავახურში კუმშვადი ფუძის მქონე სახელებთან მრავლობითი რიცხვის ნიშნად გამოიყენება -იებ სუფიქსი (ნაცვლად -ებ სუფიქსისა): ცხვარ-ი → ცხერ-იებ-ი, წყალ-ი → წყლ-იებ-ი, რძალ-ი → რძლ-იებ-ი, სადაც სუფიქსისეული ი გამოყენებულია რედუცირებული მარცვლის საკომპენსაციოდ. თვით -იებ კი წარმოქმნილია ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული უკვეცელი სახელების მრავლობითი რიცხვის ფორმათა ანალოგიით, სადაც -ი-ებ ფონეტიკურადაა შეპირობებული: ჭალა → ჭალა-ებ-ი → ჭალე-ებ-ი. (ასიმილატიით) → ჭალი-ებ-ი (დისიმილატიით: ეე → იე). ასე რომ, ამ შემთხვევაში კომპენსაციისა და უნიფიკაციის პროცესებია ურთიერთშეხამებული.

7.4. სახელდების (ნომინაციის) პრინციპებისათვის ქართული ენის დიალექტებში. სახელდების პრინციპი იმ უძველეს პრობლემათა რიგს განეკუთვნება, რომლებიც ერთდროულად მეცნიერების რამდენიმე დარგის კვლევის სფეროს მოიცავენ. სახელდების ფილოსოფიური, ფსიქოლოგიური და ლოგიკური ასპექტები მრავალი საუკუნის მანძილზე შეუწელებელ ინტერესს იწვევდნენ. იგივე ითქმის სახელდების საკუთრივ ენობრივი საფუძვლის შესახებ.

პრობლემა არსებითი მნიშვნელობისაა. მის გადაწყვეტასთან არის დაკავშირებული ენათმეცნიერების შესწავლის საგნის განსაზღვრა,

აქედან — ამ საგნის კვლევის საფუძველდამდები პრინციპების დადგენაც.

სახელდების პრობლემაზე მრავალი რამ თქმულა. არსებობს ნაირგვარი თეორიები, რომლებიც სათავეს ანტიკური საბერძნეთის ფილოსოფიაში იღებენ.

ორი დებულება, ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო კონცეფცია უპირისპირდება ერთმანეთს:

ა) კავშირი სახელსა და საგანს შორის შეპირობებულია;

ბ) კავშირი სახელსა და საგანს შორის ნებისმიერია.

ესაა ეგრეთწოდებული ფიუსიე და თესიე თეორიების ამოსავალი დებულებები.

ეს კამათი ბოლოს სახელწოდების ნებისმიერობის სასარგებლოდ გადაწყდა, რადგან ენათა ზედაპირული შედარებაც კი თითქოს იმას ცხადყოფს, რომ საგნის სახელწოდება მისი რაობისაგან დამოუკიდებლად ყალიბდება. ამის ერთ-ერთ დამადასტურებლად მიიჩნევა ის, რომ ერთსა და იმავე საგანს სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა სახელი ჰქვია.

იმავედროულად უეჭველია ისიც, რომ მრავლისაგან მრავალი საგნის სახელწოდება ამა თუ იმ კუთხით ასახავს ამ საგნის ნიშან-თვისებას. იგულისხმება მოტივირებული სახელწოდებების არსებობა ენაში. ეს კი სულ სხვაგვარად დასვამს საკითხს სახელწოდების შეპირობებულობის შესახებ. კერძოდ, უეჭველი ფაქტია, რომ საგანი (უკეთ: ჩვენი წარმოდგენა საგანზე) უთუოდ შეაპირობებს მისსავე სახელწოდებას. მაშინ რა პასუხი უნდა მოვუძებნოთ კითხვას, თუ რატომ არის ერთი და იმავე საგნის სახელწოდება სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა?

ამის მიზეზი სახელდების ნაირგვარ პრინციპებში უნდა ვეძიოთ. მაგალითად, ქართული „შავბალახა“ რუსულად ПУСТЫРНИК (ზედმიწევნით „უღაბნოსი“) არის, „მრავალძარღვა“ კი — ПОДРОЖИЖИК (ზედმიწევნით „გზისპირისა“). ორივე ენაში სახელწოდებები მოტივირებულია სახელდებული საგნის მიერ. საგნის რაობამ, საგნის ბუნებამ, მისმა ნიშან-თვისებებმა განაპირობეს მისი სახელწოდების წარმოქმნა და ენობრივი სტრუქტურა, შედგენილობა.

მაშასადამე, ამ ორ ენაში ერთი და იმავე მცენარის ნაირგვარი სახელწოდებები იმიტომ კი არა გვაქვს, რომ ეს სახელწოდებები საგნის ბუნებით არ არის შეპირობებული, ანუ: საგნის ბუნების მიმართ ნებისმიერია, არამედ იმიტომ, რომ ერთი და იმავე საგნის სხვადასხვა ნიშან-თვისებაა ამოსავალი სახელდებისათვის.

ანუ: სხვადასხვა ენა ამ შემთხვევაში ნებისმიერობას იჩენს სახელდებისათვის საგნის ამა თუ იმ ნიშნის არჩევაში და არა მისგან სრული დამოუკიდებლობის თვალსაზრისით. თუმცა არჩევანის ნებისმიერობაც

მოჩვენებითია: იგი იმთავითვე შეპირობებულია ამა თუ იმ ენის სემანტიკური ტენდენციითა და მიზანდასახულობით.

ამ მხრივ ღირსსაცნობია პლატონის დიალოგი „კრატილი“, სადაც სოკრატე ასეთ განსაზღვრას იძლევა: „სახელწოდების მართებულობა ის არის, რომ იგი მიუთითებს, თუ როგორია საგანი“.

რასაკვირველია, საგანი და მისი სახელწოდება უშუალოდ ვერ დაამყარებენ ერთმანეთთან კავშირს. მათ შორის გამაშუალებლად გამოდის ცნობიერება, კერძოდ, ჩვენეული აზრი, შეხედულება საგანზე.

ის, რომ სხვადასხვა ენაში ერთსა და იმავე საგანს სხვადასხვა სახელწოდება აქვს, შესაძლებლობას იძლევა როგორც საკუთრივ ენობრივი, ასევე ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით იქნეს შეფასებული სახელდების პრინციპი, ტენდენცია და იმავდროულად ტრადიციაც.

ამის ნიმუში ზემოთ უკვე იყო დასახელებული: ქართულში სახელდების დროს მცენარის შეფერილობასა და ანატომიას მიეჭყა ყურადღება, რუსულში მისი გავრცელების გეოგრაფიული არეა გათვალისწინებული.

ამ თვალსაზრისით სხვაობენ არა მხოლოდ ენები, არამედ ერთი ენის დიალექტებიც.

სახელდების პრობლემის განხილვის დროს უნდა განსხვავებულ იქნეს ორი პრინციპულად სხვადასხვა ეტაპი. პირველი: უძველესი, ენის წარმოშობის პერიოდისა, რომლის მიმართ ჭერჭერობით მხოლოდ ვარაუდები შეიძლება გვექონდეს; და მეორე: სახელდების პროცესი უკვე არსებულ ენაში. ამ (მეორე) შემთხვევაში მხოლოდ და მხოლოდ საგნის რაობიდან ამოსვლით ხდება სახელდება. ესაა სახელდებისადმი სავსებით გააზრებული დამოკიდებულება.

სახელდებისას ხდება:

ა) ამორჩევა საგნის ან მოვლენის მრავალ მხარეთაგან ერთისა (და გამორიცხვა ყველა დანარჩენისა);

ბ) ენობრივი სინეკდოხა, ანუ: მთელის რომელიმე ერთი მხარის დასახელება მთლიანის მნიშვნელობით.

„მრავალძარღვათი“ მცენარის ანატომიურ აგებულებას მიეჭყა ყურადღება, სიტყვით „ქინძისთავი“ ენა საგნის ფორმაზე ამახვილებს ყურადღებას, ხოლო სიტყვით „ცისკარი“ — ამ მოვლენის არსზე (მეტაფორულად).

სახელდებისათვის საგნის რომელიმე თავისებურების ამორჩევის მიზეზი ძირითადად ენობრივის მიღმა ძვეს და იგი ისტორიული, ეთნოგრაფიული, რელიგიური, ფსიქოლოგიური ასპექტების გათვალისწინებას მოითხოვს. ამჟერად ჩვენ ამ პრობლემის საკუთრივ ენობრივი ას-

ბექტი გვანტერესებს: კერძოდ, საგნის რა ნიშან-თვისება შეიჩრევა სახელდებისათვის და როგორ ხდება მისი ენობრივი გამოხატვა.

უწინარეს ყოვლისა დგება საკითხი, თუ რა მიიჩნევა ამა თუ იმ საგნის გამოხატვის ადეკვატურ ენობრივ ფორმად, საგნის ენობრივი ასახვის როგორი პრინციპია გამოყენებულნი:

ა) ზოგადი ნიშნის წარმოჩენა თუ დეტალიზაცია;

ბ) ესთეტიკური თუ ვულგარული გამოხატვა;

გ) საგნის არსის ნეიტრალური (ობიექტური) თუ ჰიპერბოლური ასახვა და მისთ.

იმავდროულად გასათვალისწინებელი ხდება ისიც, თუ საგნის რომელ ნიშან-თვისებას ექცევა ყურადღება სახელდების დროს, საგნის რომელი მხარე უდევს საფუძვლად ნომინაციას:

ა) გარეგნული თუ შინაგანი ნიშან-თვისება;

ბ) აგებულება (სტრუქტურა) თუ სხვა საგნებთან მიმართება;

გ) საგნისათვის დამახასიათებელი მოქმედება (მოქცევა) თუ მისი სხვა საგნებთან მსგავსება...

ამრიგად, ნებისმიერი საგნის სახელი წარმოიქმნება ორი პარამეტრის გადაკვეთაზე, ანუ: ყოველ ნომინაციას საფუძვლად უდევს ორი ასპექტი:

ა) ასახვის პრინციპი;

ბ) საგნის ესა თუ ის მხარე, ნიშან-თვისება.

ნომინაცია შესაძლოა მცდარ გააზრებაზე იყოს დაფუძნებული: „უკვდავა“ სულაც არ არის უკვდავი. მიუხედავად ამისა, ენაში ეს წარმოდგენილია როგორც ფაქტი.

განვიხილოთ ამ თვალსაზრისით ზოგიერთი მცენარის სახელწოდება ქართულ ენის დიალექტებში.

მცენარეთა სახელდება ქართული ენის დიალექტებში შესაძლოა განხორციელდეს შემდეგი ნიშან-თვისებების მიხედვით:

ა) აგებულება, ანატომიური სტრუქტურა; მრავალძარღვა, ასფურცელა, ეკალა... უფრო ხშირია აგებულების მეტაფორული გამოხატვა სხვა საგანთან მიმსგავსებით: ხარისკულა, დათვისტერფა, ბეჭედა, თავცეცხლა, ასისთავა, ხარისთვალა და ა. შ.

ბ) ფერი: შავბალახა, შავთავა, შავთხილა, წითელძირა, წითელცოცხა. თეთრი ენძელა, თეთრი ზამბახი, თეთრ-რცხილა... მეტაფორული: სისხლაბალახა...

გ) თვისება: შხამასოკო, ყრალა-ყრალა, მათრობელა, მახრჩობელა, ბრუალა, ნამიკრეფია || ნამითრეფია, რძიანა, ბალამწარა და მისთ.

დ) გამოყენება: დაკრილის წამალი, საქილოფე...

ე) გეოგრაფიული გავრცელება: ტყის ვარდი, ჭაობის ცხრაძარღვა, მთის ნეგო, კლდის დუმა და სხვა.

შეიძლება გამოიყოს ზოგი სხვა ჯგუფიც (იხ.: ვ. თოფურია, მცენარეთა სახელწოდების შესწავლისათვის ქართველურ ენებში), მაგრამ ამჯერად საკუთრივ სახელდების პრინციპების ნიმუშად შემოხსენებულ იც საკმარისი ჩანს.

ერთსა და იმავე მცენარეს, ბუნებრივია, აქვს თავისი ანატომიური სტრუქტურა, ფერი, თვისება, გავრცელებულობა... სხვადასხვა დიალექტი მცენარის ამ სხვადასხვა ნიშან-თვისებას იღებს სახელდებისათვის.

მაგალითად, ის, რაც ქართლში „დაჭრილის წამალია“, ჭავჭავურში „კაკბისაწეწლად“ იწოდება, მესხეთში — „უუუუნად“, საერთო ქართული სახელი კი „შავთარა“ არის.

„მრავალძარღვა“ ხევსურულში „ცხრაძარღვად“ იწოდება („ცხრა“ აქ სინონიმია „მრავალისა“) და იმავედროულად „მოგზაურაც“ ჰქვია, ქვემოიმერულში კი მას „ბამბაძარღვა“ ეწოდება. აქ არსებით სხვაობას „მოგზაურა“ იძლევა.

„მსუქანა“ იმერულსა და გურულში არის „უკვდავა ფხალი“, „ძირწითელა“ ან „წითელძირა“, აჭარულში — „თაგვაყურა“ ან „თიკნიყურა“, მთიულურში — „ხველის წამალი“ ან „დაჭრილის წამალი“, კახურში — „კლდის დანდური“.

ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ სახელდების ერთგვარი პრინციპი ზოგჯერ გეოგრაფიულად საკმაოდ დაცილებულ დიალექტებშია დამოწმებული. მაგალითად, „კლდისდუმა“ გურულსა და ხევსურულში ერთნაირად იწოდება: „კლდისვაშლა“, რომლის ფონეტიკური ნაირსახეობაა აჭარული „კილტავაშლა“...

ასე რომ, მცენარეთა სახელების შესწავლა სხვადასხვა დიალექტში სახელდების პრინციპების ნაირგვარობის თვალსაზრისით ფრიად ღირსსაცნობ სურათს იძლევა.

შეხედულება საგანზე, ის წარმოდგენა, რომელსაც საგანი იწვევს, რასაკვირველია, სუბიექტურია. მცენარე, რომელიც ერთისათვის ეკლიანობით გამოირჩევა, მეორისათვის თავისი ყვავილობით არის საცნაური. მაგრამ ყველა შემთხვევაში მისი სახელწოდება მისივე გარეგანი ან შინაგანი თვისებებით იქნება შეპირობებული.

იმავედროულად სუბიექტური ინტერპრეტაცია არის როგორც ინდივიდუალური, ასევე კოლექტიური. პირველ შემთხვევაში ჩვენ სემანტიკურ იდიოლექტთან გვაქვს საქმე, მეორე შემთხვევაში — დიალექტთან.

ენაში ძირითადად მკვიდრდება ის ინტერპრეტაცია, რომელიც ერთნაირად მისაღები აღმოჩნდება გარკვეული დიალექტური კოლექტივისათვის. თუმცა სახელდება არ გამოირიცხავს ინდივიდუალურ (იდიოლექტურ) წარმომავლობასაც.

სახელდება არსებითად არის სუბიექტურის ობიექტივიზაციის პროცესი: წარმომავლობა სუბიექტურია, შედეგი — ობიექტური მონაცემი ხდება.

ისმის კითხვა: რომელიმე დიალექტი სახელდების შემთხვევაში ყოველთვის ერთსა და იმავე პრინციპს მიმართავს (ირჩევს საგნის ან მხოლოდ გარეგნულ ნიშანს, ან მხოლოდ შინაგან თვისებას, ან მხოლოდ სხვა საგანთან მიმსგავსებას...), თუ სხვადასხვა შემთხვევაში სხვადასხვა პრინციპია გამოყენებული?

ეს პრობლემა ცალსახად ვერ გადაწყდება. ერთი და იგივე დიალექტი, როგორც წესი, სახელდების სხვადასხვა პრინციპს მიმართავს, მაგრამ იმავდროულად ამ თვალსაზრისით დიალექტის ტიპს უთუოდ განსაზღვრავს ის, თუ რომელ პრინციპს ანიჭებს ის უპირატესობას, რომელია მისთვის უფრო ხშირი, ჩვეული.

დიალექტებს შორის ამგვარი სემანტიკური განსხვავებულობა უმეტესად არ თანხვედება მათ ტერიტორიულ განაწილებას: დიფერენცირდება ერთი და იგივე დიალექტი ცალკეულ რეგიონებად, ერთიანდება რამდენიმე დიალექტი, ერთ რეგიონში პარალელურად გამოიყენება ორი ან მეტი ნაირსახეობა სახელდებისა...

ამ თვალსაზრისით დგება საკითხი კილოკაური და ზედიალექტური ნაირსახეობების შესახებაც.

8. 1. კოინე — მეტყველების ზედიალექტური ნაირსახეობა. კოინე ანუ ზედიალექტი ეწოდება მეტყველების იმ ნაირსახეობას, რომელიც რამდენიმე დიალექტისათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებს აერთიანებს და, ამდენად, დიალექტთაშორისი ურთიერთობის საშუალებას წარმოადგენს. ანუ: კოინე (ზედიალექტი) არის სტიქიურად გამომუშავებული მეტყველება, რომელშიც მეტ-ნაკლებად ნიველირებულია ამა თუ იმ დიალექტისათვის ნიშანდობლივი სპეციფიკური მოვლენები და ამიტომაც ერთნაირად გასაგებია და მისაღები სხვადასხვა დიალექტის მფლობელთათვის.

ზოგჯერ კოინე მიიჩნევა გამაერთიანებელ ცნებად დიალექტთა შემდეგი ნაირსახეობებისათვის: ინტერდიალექტი, ნახევრადდიალექტი, კულტურული დიალექტი და მისთ.

კოინე (ზედიალექტი) არსებითად შუალედური წარმონაქმნია დიალექტსა და საერთო-ეროვნულ ენას შორის.

კოინეს ნიმუშები უკვე უძველეს ეპოქებში იპოვება. ძველ ბერძნულში ოთხი დიალექტი გამოიყოფოდა: იონიური, ატიკური, დორიული და ეოლიური. მათ საფუძველზე გამომუშავდა ეგრეთწოდებული ჰეკოინე დიალექტოს „საერთო კილო“, ან უბრალოდ — კოინე (ზედმწევნით: „ერთად, ერთობლივ, თანხმობით“), რომელსაც დაეფუძნა ძველი ბერძნული სალიტერატურო ენა. ნიმუშები სხვაც დაიძებნება, პრინციპი არსებითად ერთი და იგივეა.

გამოიყოფა კოინეს რამდენიმე ნაირსახეობა:

ა) ქალაქური კოინე. წარმოიქმნება იგი ქალაქში თავმოყრილი დიალექტების ინტერფერენციის (ურთიერთშერევის, უკეთ: ურთიერთშელწევის) საფუძველზე. ამ დიალექტებისათვის საერთო, მსგავსი მკვიდრდება და საყოველთაოდ სახმარად იქცევა, სპეციფიკური (გამომჩივე) ნიველირდება, უგულვებელიყოფა. გარკვეულ როლს ასრულებს ამ დროს ქალაქში პოვნიერი სხვა ენების ზეგავლენაც. წარმოიქმნება მეტყველების განზოგადებული ტიპი (ზედიალექტი), რომელიც ლიტერატურული დამუშავებისა და ფართოდ გავრცელების გზით საფუძვლად ედება სალიტერატურო ენას (ა. დენნიცკაია). ღირსსაცნობია, რომ „ახალ სალიტერატურო ქართულს საძირკველი ეყრება თბილისში: დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის განთავისუფლება თურქ-

თავან 1122 წ. და პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის ქუთაისი-დან თბილისში გადმონაცვლება (აქედან გამომდინარე ყველა შედეგით), ის დიდმნიშვნელოვანი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოვლენაა, რომელმაც ახალი ქართული სალიტერატურო ენის წარმოქმნა შეაპირობა“ (არნ. ჩიქობავა). მართალია, ამ მეტყველებას საფუძველს ქართლ-კახური უმაგრებდა, მაგრამ თვით მეტყველების ტიპი არსებითად ქალაქური, თბილისური იყო. ასეთივე როლი შეასრულა თბილისურმა მეტყველებამ თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის დასამკვიდრებლად XX საუკუნის 20-იან წლებშიც.

ბ) ინტერდიალექტური (დიალექტთაშორისი) კოინე, რომელიც წარმოიქმნება სხვადასხვა დიალექტის მფლობელთა ინტენსიური ურთიერთობის დროს — ხდება ამ დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი საერთო მოვლენების წინ წამოწევა, ხოლო სპეციფიკური ფორმები მეტ-ნაკლები ნიველირება.

ამგვარ კოინეს, ჩვეულებრივ, ვხვდებით დიალექტთა გარდამავალ ზონებში (ბორჯომის ხეობაში, დუშეთში, თიანეთში...).

ინტერდიალექტურ კოინეს, როგორც წესი, ამა თუ იმ დიალექტის მფლობელი იყენებს სხვა დიალექტის წარმომადგენელთან ურთიერთობისას, იმედროულად იგი თავის ენობრივ გარემოში თავისსავე დიალექტზე მეტყველებს.

გ) პოეტური კოინე, როგორც ამაზე თვით ტერმინიც მიგვანიშნებს, პოეტური ზეპირსიტყვიერებისთვისაა ნიშანდობლივი. ზღაპრები, ჩვეულებრივ, იქმნება დიალექტზე, პოეტურ მეტყველებაში კი უპირატესად კოინე გამოიყენება (ა. დესნიცკაია). ნ. მარის კავკასიური პოეზიის განხილვისას შენიშნავდა, რომ კავკასიელი ტომების, მათ შორის — სვანების, ზეპირსიტყვიერი პოეზიის ენა არ ემთხვევა არც ერთ კილოს. პოეტური ნაწარმოების ენა არაა იდენტური ცოცხალი ყოველდღიური მეტყველებისა. პოეზია, ნ. მარის აზრით, იყო ჭადოქრობა და ამიტომაც პოეტური ენა ანალოგიას პოულობს მაგიური რიტუალების ენასთან. ამის მიზეზად იგი ორ შესაძლებლობას ასახელებს: წარსულის ენობრივ მემკვიდრეობას და რომელიმე, აწ უკვე გამქრალი, დიალექტის გააზრებულ დამუშავებას საკუთრივ პოეტური ნაწარმოებისათვის. პოეტური კოინე მით უფრო ინტენსიურად არის გამოყენებული, რაც უფრო მაღალმხატვრულია პოეტური ზეპირსიტყვიერება (ა. არაბული). ეს ორი მოვლენა ურთიერთშეპირობებულნი ჩანს: ხალხური მაღალმხატვრული პოეზია, როგორც წესი, იქმნება სალიტერატურო ენასთან მეტ-ნაკლებად მიახლოებულ მეტყველების საფუძველზე (ა. დესნიცკაია).

რას ეფუძნება კოინეს წარმოქმნა?

როგორც ითქვა, კოინეში (ზედიალექტში) თავს იჩენს სპეციფიკური დიალექტური მოვლენების ნიველირებისა და საერთო ნიშან-თვისებების წინ წამოწევის, დამკვიდრების ტენდენცია.

არსებითად ანალოგიურ პრინციპს ეფუძნება სალიტერატურო ენაც. სხვაობა ისაა, რომ კოინე სტიქიურად წარმოიქმნება და, ჩვეულებრივ, შედარებით ვიწრო რეგიონით შემოიფარგლება. კოინე გამოირიცხავს ხელოვნურ ჩარევას, გააზრებულ დახვეწას. ამ დროს ფორმათა ინტუიციურ შერჩევასა და დამკვიდრებასთან გვაქვს საქმე.

ამდენად, რამდენიმე დიალექტისათვის საერთო ნიშან-თვისებანი ხდება კოინეს არსებობის საფუძველი.

ოღონდ ეს საერთო ნიშან-თვისებანი სხვადასხვა წარმომავლობისა და ბუნებისა შეიძლება იყოს.

პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ კოინეში შესაძლოა წარმოდგენილი იყოს ძველი, დიალექტებად დიფერენციალიზებული მეტყველება. ახლო მდგომი დიალექტების წარმომადგენლები ტრადიციით ინარჩუნებენ და თავის დიალექტთან ერთად იყენებენ იმ მეტყველებას, რომელიც ამჟამად არსებულ დიალექტებს უსწრებდა წინ. ჩვეულებრივ, ასეთი კოინეს გამოყენება რომელიმე სფეროთი შემოიფარგლება (პოეზია, რელიგიური თავყრილობები და რიტუალები, აღებ-მიცემობა...). ასეთად შეიძლება ვივარაუდოთ ფხოვური კოინე, გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (განსაკუთრებით — პოეტურ ზეპირსიტყვიერებაში). მას, როგორც ჩანს, იმ პერიოდის მეტყველება უდევს საფუძვლად, რომელიც უსწრებდა მთაში ამჟამად არსებული დიალექტების წარმოქმნას. კოინე დიალექტური მეტყველების პარალელურად არსებობს და, როგორც ითქვა, ადამიანის საქმიანობის გარკვეული სფეროებით შემოიფარგლება. ამიტომაც კოინეს არსებობა ხელს არ უშლის დიალექტურ განკერძოებულობათა შენარჩუნებას.

ზეპირსიტყვიერებისათვის ნიშანდობლივია მყარი ხატოვანი ფორმულები (მეტაფორები, შედარებები...). ეს ეხება პოეზიასაც და სიტყვის მაგიის სფეროსაც. ასეთი ფორმულები ძნელად იცვლება როგორც ლექსიკური მარაგის, ასევე ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისებურებების თვალსაზრისით. მეტიც: ეს ფორმულები ხშირად დიალექტიდან სხვა დიალექტშიც შეაღწევს ხოლმე. ეს კი ხელს უწყობს კოინეს მდგრადობას.

ქართული სალიტერატურო ენისათვის, როგორც ჩანს, კოინეს ამ სამივე ნაირსახეობას უნდა ჰქონოდა მეტ-ნაკლები მნიშვნელობა, უწინარეს ყოვლისა კი — ქალაქურ კოინეს.

კოინე არა მხოლოდ დიალექტთა დიფერენციაციამდელი, არამედ შესაძლოა შედარებით ახალი წარმონაქმნიც იყოს, ჩამოყალიბებული დიალექტებად დანაწევრების პირობებში. ესაა ენობრივი ინტეგრაციის საწყისი, საერთო-ეროვნული ენის ეტალონთან მიახლოების პროცესი.

8. 2. საერთო-ეროვნული ენის რაობისათვის. ეროვნული ენა არის ერის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი. ცნობილია განმარტება, რომ სალიტერატურო ენა არის ეროვნული ენის უმაღლესი და დახვეწილი, ნორმირებული სახე. მაგრამ საკუთრივ ეროვნული ენის განსაზღვრა გარკვეულ სირთულეებთან არის დაკავშირებული.

არსებობს ეროვნული ენის სხვადასხვანაირი დეფინიცია.

ზოგი განმარტებით, ეროვნული და სალიტერატურო ენა ერთხვევა ერთმანეთს: „ყველა ეროვნული ენა იმავე დროს სალიტერატუროც არის“ (არნ. ჩიქობავა). სალიტერატურო ენა იმავდროულად სამწერლობოცაა. თუ ასეა, მაშინ უმწერლობო ენა ეროვნული ვერ იქნება. გამოდის, რომ ეროვნული ენა განისაზღვრება დამწერლობის მქონებლობა-უქონლობის მიხედვით. დამწერლობით კი მხოლოდ ენის ფიქსირება ხდება, იგი არ შეიძლება იყოს ენის რაობის განსაზღვრელი; პირიქით, თვითაა ენის რაობით, ბუნებით შეპირობებული.

სხვა განმარტებით, ეროვნულ ენას ქმნის ერთობლიობა იმ ენობრივი მოვლენებისა და მათში მონაწილე ელემენტებისა, რომლებიც საერთოა ყველა (ან უმეტესი წილი) ტერიტორიული და სოციალური დიალექტებისა და აგრეთვე ყველა ზედიალექტური წარმონაქმნისათვის. სალიტერატურო ენა კი ეფუძნება ამ საერთო მონაცემს და მის ნორმირებულ, დახვეწილ სახეს წარმოადგენს.

საერთოში იგულისხმება როგორც ფონემატური, ასევე გრამატიკული, სემანტიკური, ლექსიკური და სტილისტური მონაცემები.

ფონეტიკაში ესაა ბგერითი შედგენილობა, ფონეტიკურ მოვლენათა ერთგვაროვანი მიდრეკილება.

მორფოლოგიაში — მორფოლოგიური ინვენტარისა და მის შემადგენელ ელემენტებს შორის მიმართებათა საერთოობა.

სინტაქსში — კონსტრუქციათა აგების ერთგვაროვანი პრინციპი.

ივარაუდება ძირითადი ლექსიკური ფონდის საერთოობა და ა. შ. ამრიგად, საერთოობა ქმნის ეროვნულ ენას.

ნაირგვარობა (ანუ: ის, რაც სხვაობას იძლევა ამ საერთოსაგან) დიალექტური დიფერენცირების შედეგია.

ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს მოსაზრება, რომელიც სტრუქტურული ენათმეცნიერების თვალსაზრისით განიხილავს ამ პრობლემას. „თუ დიალექტს განმარტავთ როგორც საზოგადო-

ების, რაიონის, სოციალური კლასის და ა. შ. მეტყველებას, საეჭვოა, ეს ცნება გამოადგეს სტრუქტურულ ენათმეცნიერებას, რადგან ეს ცნება აღჭურვილია სივრცული და დროითი ატრიბუტებით, რომლებიც საკუთრივ არ ეკუთვნის ენობრივ სისტემას... დიალექტები შეიძლება იყოს მოსაზღვრე ან შორეული, თანამედროვე ან არათანამედროვე, პრესტიჟის მქონე ან მდაბიო; ენობრივი სისტემები კი მკაცრად სტრუქტურული თვალსაზრისით შეიძლება იყვნენ მხოლოდ იდენტური ან განსხვავებული“ (უ. ვაინრაიხი). ამის გამო „დიალექტი“ იცვლება ტერმინით „სახესხვაობა“, რომლებიც განიხილება დამოუკიდებელი სისტემების დონეზე. საჭირო გახდა უფრო მაღალი დონის სისტემების აგება ამ დისკრეტული (წყვეტილოვანი, ცალკეული ელემენტებისაგან შემდგარი) და ჰომოგენური (წარმოშობით, შემადგენლობით ერთგვაროვანი) სისტემებისაგან. ასეთი „მაღალი დონის“ სისტემებს ეწოდება „დიასისტემები“ (|| „სუპერსისტემები“, „ზესისტემები“). „ლინგვისტმა დიასისტემა შეიძლება ააგოს ნებისმიერი ორი სისტემისაგან, რომელთაც ნაწილობრივი მსგავსება გააჩნია“..., ხოლო „დიალექტოლოგია იქნებოდა იმ პრობლემების კვლევა-ძიება, შესწავლა, რომლებიც დამისის, როცა განსხვავებული სისტემები (= დიალექტური სახესხვაობანი) ერთად განიხილება მათი ნაწილობრივი მსგავსების გამო“ (უ. ვაინრაიხი). ამდენად, საერთო-ეროვნული ენა ამ შემთხვევაში არსებითად განიხილება როგორც კონსტრუქტი, შედგენილი რამდენიმე სისტემის საფუძველზე, „მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ დიასისტემა ყოველთვის მეცნიერის კონსტრუქცია იყოს მხოლოდ: ის გამოიცდება, მოწმდება ძალიან რეალურად ბილინგვალ (შესაბამისად — ბილიალექტალ) მეტყველთა მიერ და შეესატყვისება იმას, რასაც ენათა კონტაქტების სპეციალისტებმა „შერწყმული სისტემა“ უწოდეს“ (უ. ვაინრაიხი).

როგორც ვხედავთ, საკითხი აქ პირუკუ არის დასმული: დიასისტემა (ანუ: საერთო, „გამჰოლი“ სისტემა) აიგება დიალექტების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე. ჩვენთვის კი დიალექტი მხოლოდ ნაირსახეობაა, კერძო შემთხვევაა საერთო სისტემისა. სხვათა შორის, თვით უ. ვაინრაიხი აღნიშნავს, რომ სტრუქტურული აღწერის ტიპიურმა საშუალებებმა „თითქმის გამოუსადეგარი გახადეს სტრუქტურული ანალიზი რამდენიმე ნაწილობრივ მსგავსი სახესხვაობების (= დიალექტების) ერთდროულად განხილვისათვის“.

ეროვნული ენის ერთ-ერთი დეფინიციის თანახმად, ეროვნული ენა აერთიანებს ყველაფერს — ყველა სახის დიალექტს, სალიტერატურო ენას, სხვადასხვა სახის კოინეს, იდიოლექტს. აქ უფრო კონგლომერატთან ვუჭვს 'საქმე, ვინემ მკაცრ ენობრივ სისტემასთან, რაც წარმოადგენს კიდევ ამგვარი განსაზღვრის არსებით ნაკლს.

არსებობს თვალსაზრისი, რომ ეროვნული ენა არის სისტემა და ამ სისტემაში იმთავითვე ჩადებული პოტენცია, რომლის ხორცშესხმა (მატერიალიზაცია, გამოხატვა — რეალური არსებობა) ხდება სხვადასხვა დიალექტის, ზედიალექტის, სალიტერატურო ენისა თუ თვით იდიოლექტის საშუალებით. ეს თვალსაზრისი უშუალოდ ეფუძნება ენისა და მეტყველების დიქტომიას. ამ შემთხვევაში არსებითია ენობრივი ტენდენციის გათვალისწინება: ანუ: ეროვნული ენა უნდა გაგებულ იქნას თავისსავე დინამიკაში (და არა როგორც სტატიკურად მოცემული რამ). მაგალითად, ქართულისათვის ზოგადად ნიშანდობლივია ასეთი ფონეტიკური გარდაქმნის ტენდენცია: აე → ეე → იე (და-ე-მართა → დე-ე-მართა → დი-ე-მართა; კალა-ებ-ი → კალე-ებ-ი → ქალი-ებ-ი). ესაა, ასე ვთქვათ, ქართული ენის შესაძლებლობა, პოტენცია. სხვადასხვა მეტყველების (დიალექტების, ზედიალექტების, სალიტერატურო ენის) დონეზე კი შესაძლებლობის სხვადასხვა საფეხურია წარმოდგენილი.

ასეთ თვალსაზრისთან ახლოსაა განმარტება, რომელიც ენას განიხილავს როგორც ინვარიანტს (უცვლელ, მუდმივ მონაცემს), რომელიც შეაპირობებს გამოხატვის (რეალიზაციის) ყოველ კერძო შემთხვევას, მაგრამ თვით კი დამოუკიდებელია მისგან.

8.3. ქართული სალიტერატურო ენა. „იმ ერს, რომელიც თავის სამწერლობო ენას შესაფერისად არ განავითარებს, არც შეუძლია გონებრივი განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწიოს, რადგან ამისთვის აუცილებლად საჭირო იარაღი არ აბადია: ენა ერის სტიქიური სულიერი ბუნებისა და ძალის გამოხატულებაა და ერთობლივი შემოქმედების ნაყოფი, მისი გადაგვარება თვით ერის სულიერი გადაგვარების მომასწავებელია. ყოველი ქართველი, რომელსაც თავისი ერისათვის კეთილი სურს..., მოვალეა ქართული ენის აღდგენას და მის განვითარებას ხელი შეუწყოს. ეს საჭიროა იმ გადაგვარებული წრეებისათვის კი არა, რომელთაც დედა-ენის დაკნინება სრულებითაც არ აწუხებთ იმიტომ, რომ პირადი კეთილდღეობა და დაწინაურება შეადგენს მათ უმთავრესს ზრუნვას, არამედ ჩვენი ხალხის და ეროვნების იმ უმრავლესობისათვის, რომლისთვისაც ქართული წინანდებურად სტიქიურად დედა-ენაა და მისი აზროვნებისა და გრძნობების ერთადერთი გამოხატველი“ (ი. ჭავჭავაძე).

ენა არა მხოლოდ აზრის გამოხატვისა ან ურთიერთობის საშუალებაა, არამედ უშუალოდ არის დაკავშირებული თვით აზრის ფორმირების პროცესთან. დავსახოთ ენა მზამზარეული აზრების გამოხატვისა ან გადაცემის საშუალებად — ეს იგივეა, რომ წყალი განვსაზღვროთ

როგორც რეცხვის ან წყურვილის მოკვლის საშუალება (ლ. ვაისგერბერი).

ყველაფერი ის, რაც არ გამოიხატება ენით, რჩება ცხოველური ინსტიქტის დონეზე (პ. პოლცი).

მართალია, ენა ერის კუთვნილებაა და, ამდენად, ეროვნული თვით-მყოფადობის უწინარესი ნიშანი, მაგრამ იგი ყოველთვის ინდივიდუალურად ვლინდება და ამიტომაც მასში მკვეთრად იჩენს თავს პიროვნების შინაგანი თვისებებიც. მეტიც: ზოგადად აღებული ენა („ენა თავისთავად“) არსებობს მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც არსებობს გარკვეული ფონეტიკური, გრამატიკული და ლექსიკური წესები და კანონზომიერებანი, დამოუკიდებელი პიროვნების ნებისაგან. თორემ თვით ენა ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში ცალკეულ პიროვნებათა საშუალებით ვლინდება, ცალკეული პიროვნების მეტყველებაში არსებობს.

ენა იცვლება, ვითარდება, მაგრამ თუკი ეს ცვალებადობა თვისებრივად არ ცვლის მას, არ აქცევს სხვა ენად, მხოლოდ იმიტომ, რომ უცვლელი რჩება ენის შინაგანი თვითორგანიზების წესი. ეს არის ის კალაპოტი, რომლის ფარგლებშიც მიმდინარეობს ცალკეულ პიროვნებათა ენობრივი შემოქმედება.

იმავედროულად ყოველი ცვლილება, მეტყველების ყოველი ინდივიდუალური ნაირსახეობა იმავეითვე შეპირობებულია ენის იმანენტური პოტენციით.

ენა იმდენადაა ინდივიდუალური, რამდენადაც ამის შესაძლებლობას იძლევა მისი კოლექტიური ბუნება — საკომუნიკაციო, საურთიერთო ფუნქცია, და იმდენადაა კოლექტიური — საკომუნიკაციო ფუნქციის მქონე, რამდენადაც ერთდროულად კუთვნილებაა ცალკეული პიროვნებებისა.

ეს არის ერთი და იმავე არსის ორგვარი გამოვლინება.

აქედან გამომდინარე, ენა არის ის ობიექტური მოვლენა, რომელიც შესაძლებლობას აძლევს ყოველ პიროვნებას გამოხატოს თავისი სუბიექტური მსოფლხედვა.

ერთიანი ქართული ეროვნული ენა სულ მცირე თხუთმეტი საუკუნეა არსებობს. ეს არის ფაქტი. ვარაუდებს კი უფრო შორს მივყავართ.

როგორც ითქვა, სალიტერატურო ენა ითვლება ეროვნული ენის უმაღლეს ფორმად. სალიტერატურო ენა ითვალისწინებს ეროვნული ენის განვითარების ტენდენციებს და ყოველ ეპოქაში შესაბამისი წესების სახით ამკვიდრებს მას.

სალიტერატურო ენა ხელს უწყობს ერის კონსოლიდაციას და აზიარებს მას მსოფლიო ლიტერატურისა და მეცნიერების მიღწევებს.

სალიტერატურო ენა არის ერის კულტურის ნაყოფი და იმავე დროს მისივე განვითარებისა და წინსვლის მძლავრი საშუალება (ვ. თოფურია).

სალიტერატურო ენის განვითარებისა და დახვეწის სამი ძირითადი ფაქტორი არსებობს:

პირველი და უმთავრესი არის განვითარების შინაგანი პოტენცია; შემდეგ: არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება სალიტერატურო ენის ურთიერთობას ცოცხალ კილოებთან;

და ბოლოს: ყოველი სალიტერატურო ენა მდიდრდება სხვა ენებთან გონივრული ურთიერთობითაც.

ყოველ სალიტერატურო ენას აქვს თავისი ნიშნები:

ა) იგი არის საერთო და სავალდებულო ყველასათვის, ვინც ამ ენაზე მეტყველებს;

ბ) სალიტერატურო ენა არის სამწერლობო და ზეპირი (განსხვავებით დიალექტებისაგან, რომლებიც მხოლოდ ზეპირი მეტყველების სახით არსებობენ);

გ) სალიტერატურო ენა არის ნორმირებული (სალიტერატურო ენა ისაიროებს მეცნიერულად დასაბუთებულ გონივრულ ჩარევას, მისი დახვეწისათვის აუცილებელია მართებული პრინციპების გამომუშავება, რომლებიც წარმართავენ მისი შემდგომი განვითარების გეზს; ანუ: ხდება გარკვეული ეპოქისათვის ენის ფუნქციონირებისა და განვითარების პროგრამირება);

დ) სალიტერატურო ენა არის ოფიციალური ურთიერთობის საშუალება.

გამოყოფენ ენის და, კერძოდ, სალიტერატურო ენის ოთხ ძირითად ფუნქციას: ა) საკომუნიკაციო ფუნქციას — ენა არის ურთიერთობის საშუალება; ბ) ექსპრესიულ ფუნქციას — ენით გამოიხატება პიროვნების აზრები და შეგრძნებები; გ) მაკონსტრუირებელ ფუნქციას — ენა არის აზრის ფორმირების საშუალება; დ) მიაკუმულირებელ ფუნქციას — ენაშია დაუნჯებული საზოგადოების გამოცდილება და ცოდნა (ვ. ავრონიანი).

რაც უფრო ძლიერია სალიტერატურო ენა, მით უფრო ფართოა მისი გამოყენების სფერო.

კერძოდ, სალიტერატურო ენა, როგორც ოფიციალური ურთიერთობის საშუალება, გამოიყენება: სახელმწიფო მმართველობაში, სასამართლოში, განათლების სფეროში, ხელოვნებაში, მეცნიერებაში, რელიგიაში, არმიასა და სპორტში, ყოფაცხოვრებაში და მისთ.

გამოყენების სფერო განსაზღვრავს სალიტერატურო ენის სტილურ ნაირსახეობებს. სალიტერატურო ენისათვის, საერთოდ, დამახასიათებელია:

ბელია მრავალსტილიანობა, რაც არ არის ნიშანდობლივი დიალექტური მეტყველებისათვის (დიალექტის დონეზე სტილურ სხვაობას, ჩვეულებრივ, იძლევა პოეტური და საყოფაცხოვრებო სფერო).

სტილური ნაირსახეობანი არ უნდა აირიოს ცალკეულ პიროვნებათა მეტყველების მანერაში (რაც ყველა პიროვნებას შესაძლოა სპეციფიკური, თავისებური, გამორჩეული ჰქონდეს).

როგორც ითქვა, ქართულ სალიტერატურო ენას სულ მცირე თხუთმეტი საუკუნის ისტორია აქვს. ამ ხანგრძლივი დროის მანძილზე ეპოქათა მოთხოვნილებების შესაბამისად რამდენჯერმე იცვალა ის პრინციპები, რომლებიც მას ედებოდა საფუძვლად. ამის მიხედვით შესაძლებლობა გვაქვს გამოვყოთ რამდენიმე პერიოდი მის განვითარებაში.

პირველი, საწყისი ეტაპია ძველი ქართული, კლასიკური სალიტერატურო ენა, V საუკუნიდან XI-XII საუკუნეებამდე, რომლისთვისაც ნიშანდობლივია მკვეთრად გამოხატული კანონზომიერებანი, კერძოდ, კანონიზებული ფორმების მკაცრად დაცვა, ორიენტაცია საეკლესიო თხზულებების ენაზე და უწინარეს ყოვლისა ბიბლიის თარგმანზე, რაც განაპირობებდა უცხოენოვანი (უპირველესად — ძველი ბერძნული ენის) კალკების მომრავლებას.

რასაკვირველია, იმ რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში იგი იცვლებოდა, იხვეწებოდა, სრულყოფდა თავის გამომხატველობით საშუალებებს, მაგრამ ზოგადი ნიშან-თვისება, ენობრივი ტენდენცია, დამოკიდებულება ცოცხალ მეტყველებასთან, ანუ: საერთოდ, სალიტერატურო ენის ფუნქციონირების პრინციპი არსებითად ერთგვაროვანი რჩებოდა. ეს პრინციპი ვერ შეცვალა თვით ეგრეთწოდებული ხანმეტი და ჰემეტი ფორმების შენაცვლებამაც კი.

თუ რა ყურადღებას აქცევდნენ იმდროინდელი მოღვაწენი ენობრივი წესების დაცვას, კარგად ჩანს გიორგი მთაწმიდელის ანდერძიდან, რომელიც მან თავის ნათარგმნ ოთხთავს დაუერთო. იგი ასე მიმართავს ოთხთავის მომავალ გადამწერლებს: „ვინცა ვინ დასწერდეთ, ვითა აქა ჰპოოთ, ეგრეთ დაწერეთ, თუ ამისგან ჭერ-გიჩნდეს დაწერაჲ, ღმრთისათვის სიტყუათა ნუ სცვალებთ, არამედ ვითა აქა სწერია, ეგრე დაწერეთ...“

აქ პირდაპირ არის ჩამოყალიბებული გიორგი მთაწმიდელის ენობრივი კონცეფცია, არაორაზროვნადაა წარმოჩენილი სავსებით გააზრებული დამოკიდებულება ოთხთავის თარგმანის ტექსტისადმი.

ამ პერიოდის სალიტერატურო ქართულს, რა თქმა უნდა, ოდინდელი ქართული ცოცხალი მეტყველება დაედო საფუძვლად, მაგრამ დროთა განმავლობაში სალიტერატურო და ცოცხალი მეტყველება დასცილდა ერთმანეთს, გაიმიჯნა და სალიტერატურო ენის წესების

მკაცრად დაცვა საზოგადოების განათლებული ფენის ღირსების საქმედ იქცა, ხალხის სამეტყველო ენიდან ფორმათა შემოსვლა იზღუდებოდა. იოვანესა და ეფთჳმეს ცხოვრების აღმწერს, გიორგი ხუცეს-მონაზონს, საჭიროდ მიუჩნევია იმის აღნიშვნა, რომ „ხუცესი იგი ესევეთარი კაცი იყო, რომელ პირსა მისსა მსოფლიოჲ სიტყუჲა არა გამოვიდოდა, არამედ ყოველივე საღმრთოჲ და სულიერი“.

ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების მეორე ეტაპი XI-XII საუკუნეებიდან იღებს სათავეს, როცა საერო ლიტერატურის დამკვიდრებას არსებითი ცვლილებები მოჰყვა ენობრივი თვალსაზრისითაც: სალიტერატურო ენის განვითარება ცოცხალ მეტყველებასთან დაახლოების ნიშნით წარიმართა. იმავდროულად, აღმოსავლური ბოეზის ზეგავლენით, ქართულში უხვად შემოდიოდა სპარსული თუ არაბული წარმომავლობის სიტყვები.

თუ როგორ აფასებდნენ იმდროინდელი მწერლები ენის მნიშვნელობას პოეტური შემოქმედებისათვის, რუსთაველის ნათქვამიდანაც ნათლად ჩანს:

1
 „ვითა ცხენსა შარა გრძელი და გამოსცდის დიდი რბევა,
 მოზურთალსა — მოედანი, მართლად ცემა, მარჯვედ ქნევა,
 მართ აგრევე მელექსესა — ლექსთა გრძელთა თქმა და ხევა,
 რა მისკირდეს საუბარი და დაუწყოს ლექსმან ლევა.
 მაშინლა ნახეთ მელექსე და მისი მოშაირობა,
 რა ველარ მიხვდეს ქართულსა, დაუწყოს ლექსმან ძვირობა,
 არ შეამოკლოს ქართული, არა კმნას სიტყვა-მცირობა,
 ხელ-მარჯვედ სცემდეს ჩოვანსა, იხმაროს დიდი გმირობა“.

ენობრივი სიღარიბე („სიტყვა-მცირობა“) აზრის სიღარიბეს გულისხმობს, „შემოკლებული ქართულით“ კი მკლე და უსახური ხატები იქმნება მხოლოდ — ქეშმარიტი შემოქმედებისათვის ურგები და უფერი.

ყოველმხრივ გამართლებული ტენდენცია სამწერლობო ენის დაახლოებისა ხალხურ მეტყველებასთან იმავე დროს გარკვეულ შეზღუდვებსაც უნდა ექვემდებარებოდეს, რადგან უამისოდ ენას სრული გაუბრალოების, გაპრიმიტიულობის საშიშროება ელის და ყოველ კერძო შემთხვევაში შესაძლოა ამა თუ იმ ინდივიდის პიროვნულ ჰირვეულობას დაჰყვას.

საქართველოს პოლიტიკური ერთიანობის რღვევამ, ეროვნული და სახელმწიფოებრივი კონსოლიდაციის დასუსტებამ რეალური საფრთხე შეუქმნა ქართულ სალიტერატურო ენას.

აი, ორიოდ ნიმუში XVII-XVIII საუკუნეების ოფიციალური სიგელ-გუჯრების ენისა:

1639 წელი: „ქ. ნებითა ღმრთისათა ჩუენ, მეფეთ მეფემან, კელმწიფემან პატრონმან როსტომ ესე ყანუნლამა და ციხის კარის ფული(ს) საქმე ასრე გავარიგეთ და გავაჩინეთ ბედნიერის ყაენის რაყმის საქმიონთა. ვითაც შაჰმირ მინბაშის დროს ცულ-მადი კაცი ვინც მოხუდებოდა ყაფი ფულზედ, უდიერს საქმეს იქმოდეს და ნიადაგ მოქალაქე და უცხო მგზავრი კაცი ირჩებოდა. აწ ამისი კელმწიფის ბრძანებით ასრე გავარიგეთ: უნდა აიღებოდეს ყაფი ფულად აბრეშუმის საპალნეზედა შაურა ერთი, ფართლის საპალნეზედ ნახევარ შაური...“

ეს არის ამონარიდი მეფის განჩინებიდან. ადვილი წარმოსადგენია, რა ვითარება იქნებოდა დაბალ ფენებში, სადაც სალიტერატურო ენის ტრადიციებს ნაკლებ შემზღუდავი ძალა ჰქონდა.

1722 წელი: „ამას წინათ ვეზირი ყიასა ყაიბულაშვილს იმამვერდას და სუფრაჯის იმამყულის შვილს ბარხუდარას თავის აბანოზედ შეშარიქებოდა...“

ბარბარიზმების მოძალეობამ ათქმევინა არჩილს:

„ეგ ნუ გგონიათ, სხვა ენა მეც არ ვიცოდე სხვასავეთ, მაგრამ ცუდია გარევა ქართულ ენაში სხვას აეთ“.

საესებით განსაკუთრებულია სულხან-საბა ორბელიანის ღვაწლი, რომელმაც თავის ქართულ ლექსიკონში სათანადო ადგილი მიუჩინა და შესაბამისად განმარტა დიალექტური თუ უცხოენოვანი სიტყვები და ამით იმდროინდელი სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით ნორმატიული ფორმები თვალნათლივ წარმოგვიჩინა. ნიშანდობლივია მისეული განმარტებანი: „მარტკლი — ლათინთა ენაა, მოწამეს უწოდენ, ხოლო მესხნი ყრმას(ა) უწოდენ“; ანდა: „სამინდალი — ბერძულია, ქართულად ზანდური(ი)ს. ფქვილს ჰქვიან, რომელ არს თათუხი. ვიეთთა სამინდოდ აღუწერიათ, რომელ არს კლარჩი“ და მისთ.

და მაინც, ისტორიული ბედუკუღმართობის გამო, ქართულ ენას არ ასცდა გადაგვარების საფრთხე. სხვა ენათა განუკითხავმა მოძალეობამ გარდუვალი შერყვნის საშიშროება შეუქმნა მას. დარბაისლური მეტყველება გარმიანული ჟარგონით იცვლება. ენა კარგავს ეროვნულ ნიშანს, ივსება ბარბარიზმებით, უცხოური კალკებით, იფიტება, მოუქნელი და მყიფე ხდება.

ეს რეალური საფრთხე განსაკუთრებით XVII-XVIII საუკუნეებში დაუდგა ქართულ ენას.

უთუოდ ამგვარ ვითარებაზე რეაქციას წარმოადგენდა ანტონის სამი სტილის თეორია, რომელიც სათავეს ანტიკურ საბერძნეთში იღებს, ხოლო საქართველოში კი რუსეთის გზით შემოაღწია, თუმცა პრაქტიკულად მას გარკვეული წინამძღვრები საკუთრივ ქართულ სინამდვი-

ლემიცი კჷონდა: ცნობილია, რომ თვით სულხან-საბა ორბელიანიც მიმართავდა სხვადასხვა სტილს სხვადასხვა ენარის თხზულებებში — „საბა ორბელიანი, ავტორი „სიბრძნე სიცრუის წიგნისა“, რომლის ენა არსებობდა ახალი ქართულია, თხზულებას „სწავლანი ანუ ქადაგებანი“ ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის სტილით წერს... კითხულობთ ამ ნაწარმოებს და ხედავთ, რომ ძველი ქართულის მორფოლოგიურ-სინტაქსური, აგრეთვე ფონეტიკურ-ორთოგრაფიული ნორმები უმეტეს წილად დარღვეულია, მაგრამ წინადადებათა წყობა, წინადადებებში სიტყვათა წყობა და სტილებრივი თავისებურებები იმდენად კარგადაა დაცული, რომ გამოუცდელი მკითხველი ამ ნაწარმოებს ცერცვაარჩევს ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის რომელიმე ძეგლისაგან“ (ი. გიგინეიშვილი).

ანტონმა ამ ტენდენციის დაკანონება სცადა.

სამი სტილის დამკვიდრებისას ანტონი აქტიურად ჩაერია მაღალი სტილის გამომუშავებაში. მან აშკარად მიანიჭა უპირატესობა ძველ ქართულს, როგორც სასულიერო თხზულებების ენას, კერძოდ, იოანე პეტრიწის სტილს, ოღონდ ეს მხოლოდ საყრდენი იყო, გარკვეული ბაზისი, რომელსაც დაეფუძნა ანტონ კათალიკოსის მიერ თავისივე თეორიული წინამძღვრების მიხედვით შემუშავებული მძიმე, ღვარჯნილი, უკიდურესად გართულებული მეტყველება. ეგ იმიტომ, რომ უმეტეს წილად მისი თეორიული წინამძღვრები ძველი ქართული ენის ფორმათა მცდარ ინტერპრეტაციაზე იყო აგებული — პირის ნიშნების განუკითხავი გამოყენება თვით სახელზმნურ ფორმებში („მსწავლა“) და მისთ.

იმავედროულად ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თვით გრამატიკული სისტემა ქართული ენისა ანტონმა ძირითადად მართებულად ააგო და მას, შეიძლება ითქვას, დღემდე არ დაუკარგავს მნიშვნელობა როგორც ენის სტრუქტურის ერთ-ერთ საინტერესო ინტერპრეტაციას. მით უფრო განსაკუთრებული იყო ამ ნაშრომის მეცნიერული ღირებულება იმ დროისათვის. ესეც იყო მიზეზი იმისა, რომ ანტონის გრამატიკულმა შეხედულებებმა თითქმის საყოველთაო ავტორიტეტი მოიპოვა და მის მიერ დამკვიდრებული სამი სტილის თეორია ლამის საუკუნის განმავლობაში ბატონობდა. სწორედ ეს თეორია დაედო საფუძვლად ქართული სალიტერატურო ენის მესამე ეტაპს.

თავისთავად ანტონს უთუოდ კეთილშობილური სულისკვეთება ამოკმედებდა: იგი ქართული ენის დახვეწასა და გამძლავრებას ესწრაფვოდა, მაგრამ XVIII საუკუნის საქართველოსათვის სამი სტილის თეორია უკვე ანაქრონიზმი აღმოჩნდა და ხელოვნურობის, ძალდატანების ამჟამად დაღი ესვა.

ანტონის ავტორიტეტს არ უარყოფდა თვით ილია ჭავჭავაძეც კი: „ნურავინ ნუ გაიფიქრებს, რომ მე არ მესმოდეს დიდი მნიშვნელობა ანტონ კათალიკოზისა. ანტონი დიდს ალაგს დაიჭერს ჩვენს ლიტერატურაში როგორც წარმომადგენელი იმ დროის საქართველოს განათლებისა“.

მაგრამ ეს ავტორიტეტი შეუვალი მაინც არ იყო, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც XIX საუკუნის 30-40-იან წლებში საქართველოში გავრცელება იწყო ევროპული ორიენტაციის მქონე განმანათლებლობის იდეებმა.

ამ პერიოდისათვის უკვე სრულიად ნათელი იყო ანტონ კათალიკოსის დოქტრინის ანაქრონიზმი, თუმცა მისი დიქტატი გრძელდებოდა. საწინააღმდეგო თვალსაზრისი კი მაინც სულ უფრო დაუფარავად იჩენდა თავს და თანდათანობით მეტ მომხრეს პოულობდა.

ენობრივი კრიზისი XIX საუკუნის სამოციან წლებამდე გაგრძელდა. მხოლოდ ცოცხალი კილოების შინაგანი განვითარების ტენდენციითა შესისხლხორცება გადაარჩინდა ქართულ ენას სრული გადაგვარებისაგან.

ეს პროცესი XIX საუკუნის სამოციანი წლებიდან დაიწყო თერგდალეულთა მესვეურობით და იგი უკვე მეოთხე ეტაპია ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებისა.

მოდრობა ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დასამკვიდრებლად ცარიელ ადგილზე არ დაწყებულა. მას საკმაოდ მძლავრი წინამძღვრები ჰქონდა.

1850 წელს გ. ერისთავის „გაყრის“ წინასიტყვაობაში პლატონ იოსელიანი შენიშნავდა: „მწერლობა ძეშლთა, გარდა რუსთაველისა და მცირედთა სხუთთა, არა იყო ჩუშულებითის საუბრისა ენითა, რომელიც არის და უნდა იყოს ქეშმარიტი ენა ხალხისა“. იგი იწონებს გიორგი ერისთავის კომედიის ხალხურ მეტყველებას, აღნიშნავს, რომ გიორგი ერისთავმა „დაბადა ენა ქართული ახლისა გუარის მწერლობისათეს“ და იმედს გამოთქვამს, რომ „ახალნი მწერალნი გაბედვით შეუღლებიან მაგალითსა მისსა“.

რა თქმა უნდა, გიორგი ერისთავს წინამორბედებიც ჰყავდა; კერძოდ, მან „გამოიყენა ის ქართული, რომელიც მომდინარეობდა XVIII საუკუნიდან და რომელიც აცდენილი იყო ანტონის სკოლის გავლენას, და კეთილად შეაზავა იგი ცოცხალ მეტყველებასთან“ (ვ. თოფურია).

პლატონ იოსელიანის მოწოდება თუმცა საყოველთაოდ არ დანერგო, მაინც არ დარჩენილა ხმად მლალადებლისა უდაბნოსა შინა. მოთხოვნა იმდენად რეალური და განსახორციელებლად ისე საშური იყო, რომ მან თითქმის მაშინვე პოვა გამომძახილი.

1854 წელს გაზეთ „კავკაზში“ დიმიტრი ყიფიანი აქვეყნებს სტატიას, სადაც სხვა, ქართველი ერის სულიერი ცხოვრების საჭირობო-ტო საკითხებთან ერთად, ეხება ქართულ ენასაც და არსებითად მართებულ შეფასებას აძლევს იმდროინდელი ზეპირი და სამწერლობო მეტყველების ურთიერთმიმართებას: „ზეპირი მეტყველება, თავისთავად მოქნილი, ნარნარა, მდინარი, ქალაღზე გადატანისას იქცევა ბლანტად, მძიმედ, არაბუნებრივად“. საქმე იქამდე მიდის, რომ „ქართული ენის შესწავლა ყოველთვის აშინებდა თვით ქართველებსაც კი“. ეს იმიტომ, რომ წერა ხდება „ბუნდოვანი, მძიმე, მალაღმარდოვანი ენით“. იუცილებელია ამ ვითარების ძირეული შეცვლა. მიუხედავად იმისა, რომ სწავლულ ქართველთა ერთი ნაწილი ჭიუტად იცავს ძველ სქოლასტიკურ სტილს, ცოცხალი მეტყველება მაინც გაიკაფავს გზას მწერლობაში, თუნდაც „ისეთ თხზულებებში, რომლებიც გამიზნული არიან პირველდაწყებითი სწავლისა ან წმინდა მხატვრული ლიტერატურისათვის“.

ნიშანდობლივია ეს კომპრომისული მოწოდება — შეუძლებელი ჩანდა თითქმის საუკუნოვანი ტრადიციის შეცვლა ხელის ერთი დაკვრით.

თვით ალექსანდრე ჯამბაკურ-ორბელიანიც, რომელსაც „კომპრომისული პოზიცია უჭირავს“, მაგრამ „უმთავრესად მაინც მოძველებულ ფორმებს უჭერს მხარს“ (ჯ. ჭუმბურიძე) და რომელიც კრიტიკულად აფასებს გიორგი ერისთავის კომედიის „დაკუწვილ ლაპარაკს“ (რითაც იგი პრინციპულად უპირისპირდება პლატონ იოსელიანის თვალსაზრისს), თვით იგიც კი იძულებულია ანგარიში გაუწიოს იმხანად თავჩენილ ახალ ტენდენციას სალიტერატურო ენასთან დაკავშირებით: „გულმოდგინენი ვთხოვთ, თუ მართლა ახალი ქართული იცოდენ, დაგვანახონ, დაგვიმტკიცონ, რომ სწავლისათვის გამოიყენოს ახალი ქართული ენა და იმის მაგალითსა შეუდგეთ ყოველნი, რომლითაცა დიდად დაგვავალებს თავის მემამულეთ“. მეტიც: მასვე აქვს დასმული ერთიანი სალიტერატურო ენის შემოღების საკითხიც და ამ თვალსაზრისით უპირატესობას ანიჭებს „საშუალ სტილს“: „საშუალო ანუ დარბაისელთ ენა ასეთი უნაკლო ენა არის, რომ დიად ადვლად შეიძლება, ესე, რაც უნდა მალალი საგანი იყოს, იმაზედაც (გამოიხატოს) და კარგათაც გამოვა ყოველი ქართული სიტყვერება“.

პაექრობაში ჩაება ლავრენტი არღაზიანიც. 1859 წელს გამოქვეყნებულ წერილში იგი აღნიშნავდა: „ეხლანდელი ყმაწვილი კაცები ორ წყალ შუა არიან. იმათ არ იციან რომლის ენით სწერონ: საღმთო წიგნურის ჭორმით, თუ შეკქმნან პროზა საერო ენაზე. ჰგრძნობენ საღმთო

წიგნურის ენის სიმძიმესა და ურგებობასა და მასთანვე შიშობენ წერასა საეროს ენის ფორმით“, და დასძენს: „გამშტეტნიერებული პროზა შესაძლებელია მხოლოდ საერო ენაზე... საჭიროა, რომ პროზაცა, პოეზიაცა იწერებოდნენ ერთის ენით. მაშინ დაწინაურდება ლიტერატურა“.

ჟურნალ „ცისკრის“ 1860 წლის თებერვლის წიგნში ქვეყნდება ივანე კერესელიძის სტატია, სადაც ნათქვამია: „მაღალი ფრაზით წერა მაშინ არის კარგი და გამოსადეგი, როდესაც საღმრთოსა რასმე საგანს შეეხება, ღრმას ჰსწავლასა და მეცნიერებასა“; მაგრამ ამავე წერილში ნათლად იჩენს თავს საერთო სულისკვეთება ენის დემოკრატიზაციისა: „ლიტერატურასი პირველი ღირსება ის არის, რომ ცხოველს, სასაუბრო ენას დაუახლოვდეს, რამდენათაც კი შეიძლება“.

არსებითად ამ მოსაზრებას ემხრობოდა დიმიტრი ბაქრაძეც.

ასე რომ, იმხანად ქართულსავე სინამდვილეში არსებობდა საესეებით პოზიტიური აზრი ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრების თაობაზე. ამ თეორიულ პრინციპებს პრაქტიკულად ახორციელებდნენ გიორგი ერისთავი, ლავრენტი არღაზიანი, დანიელ ჭონქაძე და სხვანი.

წმინდა ენათმეცნიერული თვალსაზრისით ქართული ენის დახვეწისა და გახალხურების აუცილებლობის საკითხი დაისვა დავით ჩუბინაშვილის მიერ შედგენილ „ქართული ენის მოკლე გრამატიკაში“, რომელიც 1855 წელს გამოქვეყნდა პეტერბურგში რუსულ ენაზე. სწორედ ამ ნაშრომში იყო დასაბუთებული ქართული ორთოგრაფიის გამარტივების აუცილებლობაც.

ამრიგად, არსებობდა ფრიად მძლავრი წინამძღვრები ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენის დასამკვიდრებლად.

საჭირო იყო ამ წინამძღვრების სრულყოფა, დახვეწა და შემდგომ ამისა მათი ხორცშესხმა და განუხრელი დამკვიდრება.

ეს მისია თერგდალეულებს დაეკისრა და უწინარეს ყოვლისა მათ იდეურ წინამძღოლს — ილია ჭავჭავაძეს.

ის, რაც თეორიულად უდავო ჩანდა, პრაქტიკული განხორციელებისას მკვეთრ წინააღმდეგობას წააწყდა.

იმედროულად ერთიანი სალიტერატურო ენის პრობლემა უშუალოდ დაუკავშირდა ეროვნული თვითმყოფადობისა და კონსოლიდაციის საკითხს.

უეჭველია, რომ როგორც ანტონ კათალიკოსის კონცეფციის მომხრეთ, ასევე მის მოწინააღმდეგეებს ამოძრავებდა დედაენის კემშარტი სიყვარული, მისი განვრცობისა და დახვეწის სურვილი. ამიტომაც გასათვალისწინებელია როგორც ერთი, ასევე მეორე მხარის თვალსაზ-

რისი და ამ თვალსაზრისების დასამკვიდრებლად მოხმობილი საბუთიანობა.

გრიგოლ ორბელიანი ერთგან შენიშნავდა: „ხალხის ენა არის მხოლოდ მასალა შეუქმნავებელი, ვიდრე დახელოვნებული მწერალი მასალასა მას არ გადაარჩევს კარგსა უვარგისისაგან, არ გაჰსწმენდს, არ გამშვენიერებს და დიდებულებითა არ აღიყვანს სალიტერატუროს სამფლობელოსში. მერე იმ გალამაზებულსა ენასა გამშვენიერებულის ფორმითა გადმოჰსცემს მოსახმარებლად ისევე იმასვე ხალხსა, რომელიც არის პატრონი ენისა და რომელიცა შეითვისებს იმას, ვითარცა საკუთრებასა...“

ამ დებულებას დღესაც არ დაუკარგავს ღირებულება.

არაა გასაკვირი, რომ ძველი თაობის წარმომადგენლებმა არ ინდომეს ხელდახელ უკუგდება არსებული ენობრივი ტრადიციისა. ენა ერთადერთი იმედი იყო ერის ხსნისა. გარდა ამისა, ტრადიციის ხელაღებით უარყოფა ქმნიდა ძველ, კლასიკურ ქართულ სალიტერატურო ენასთან სრული გამიჯვნის საშიშროებას— დაირღვეოდა მრავალსაუკუნოვანი ერთიანობა. ამას კი გარდაუვალად მოჰყვებოდა უფრო მძიმე შედეგი: ქართველთა მომავალი თაობები ველარ შეისისხლხორცებდნენ წინაპართა სულისკვეთებას, ველარ გაითავისებდნენ მამა-პაპათა მიერ შექმნილ კულტურას, ამ კულტურის მემკვიდრედ და გამგრძელებლად ვერ იგრძნობდნენ თავს. ახალი განუკითხავად დაუპირისპირდებოდა ძველს. ქართველთა თვითდამკვიდრების მრავალსაუკუნოვანი ისტორია თაობათა მასაზრდოებელი სულისკვეთების ნაცვლად სათავე გადასავლო ამბების გროვადლა იქცეოდა. რა თქმა უნდა, ეს ხელს აღევდა ზოგიერთებს, მაგრამ არამც და არამც ჭეშმარიტ მამულიშვილებს.

ძველი თაობის წარმომადგენლები არც იმას უარყოფდნენ, რომ ენა ვითარდება და ამას ანგარიში უნდა გაეწიოს.

ცნობილია ილია ჭავჭავაძის სიტყვები: „კაცის ენა კერძო პირსავით იზრდება და ვითარდება, ამ ზრდაში იცვლება, როგორც ჩვენ, კაცნი, ზრდაში ვიცვლებით ხოლმე. ხშირად იქნება, რომ კანონები, ერთს დროს საჭირონი, სხვა დროს უვარგისნი არიან ხოლმე. ამიტომაც ახალი ენა ძველს ენას არა ჰგავს“.

და რაოდენ საგულისხმოა, რომ გრიგოლ ორბელიანიც ამავე აზრისაა. ეხება რა თავის მიერ ჩამოყალიბებულ საგრამატიკო წესებს, იგი შენიშნავს: „ვინიცობაა, თუ ეს მოხსენებული ტეორია დაძველდა, გაცუდდა და აღარ ჰშვენის აწინდელსა ჩვენს ენასა, მაშინ არ შეიძლება, რომ დაიდვას კანონად ესე“; და ასკვნის: „შევათანსმოთ ტეორია პრაქ-

ტიკასა ისე, რომ არ დაირღვეს, არ წახდეს თვისება და სიწმინდე ენისა“.

ახალმა თაობამ დაამტკიცა, რომ მისი ენობრივი პოზიცია კი არ ეწინააღმდეგებოდა მრავალსაუკუნოვანი ქართული სალიტერატურო ენის ტრადიციებს, არამედ, პირიქით, ამ ტრადიციებით იყო ნაკვები და იმავდროულად აუცილებელიც ენის სასიცოცხლო ძალების გასანედლებლად. არსებითი იყო ისიც, რომ მხოლოდ ამგვარი თვალსაზრისის საფუძველზე შემუშავებული სალიტერატურო ენა გახდებოდა ქართველთა კონსოლიდაციის ერთ-ერთი ძირითადი ფაქტორი.

როგორც აღინიშნა, ახალი თაობის ენობრივი პოლიტიკა მყარ დასაყრდენს პოულობდა თვით ქართულ სინამდვილეში. გ. ერისთავის, ლ. არდაზიანის, დ. ჭონქაძის და სხვათა სადა, ხალხური ქართულით დაწერილი თხზულებანი უკვე კარგად იყო ცნობილი მაშინ, როცა თერგდალეულები ერის სულიერ და კულტურულ აღორძინებას ჩაუდგნენ სათავეში. თერგდალეულთა უცილობელი დამსახურება ის არის, რომ მათ საგანგებოდ გაამახვილეს ყურადღება ენის ფაქტორზე და ერთიანი სალიტერატურო ქართული ენა ქართველი ერის კონსოლიდაციისა და აღორძინების უპირველეს პირობად გამოაცხადეს.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრებას საფუძველად დაედო ილია ჭავჭავაძის მიერ შემუშავებული ენობრივი პროგრამა. მის მიერ ჩამოყალიბებული სამი არსებითი დებულება დღესაც განსაზღვრავს ქართული სალიტერატურო ენის არსს:

ა) ენა ვითარდება და განვითარების ყოველ ახალ საფეხურზე საზოგადოებამ უნდა გაითვალისწინოს და დანერგოს ყოველგვარი სიახლე, რომელიც ენის შემდგომ დახვეწასა და სრულყოფას განაპირობებს;

ბ) „სადაც აზრი არ არის, იქ ენა, რაც უნდა კარგი იყოს, სულ უქმია“;

გ) „ხალხია ენის კანონის დამდები“.

ენის შექმნა ერთი და ორი, თუნდაც ყოველმხრივ წარმოჩენილი, პიროვნების ნება-სურვილს არ ექვემდებარება. თერგდალეულებმა მხოლოდ საყოველთაოდ გაავრცელეს და დაამკვიდრეს ის მოწინავე ტენდენცია, რომელიც იმდროინდელი ქართული მეწინავე საზოგადოების სულიერ მოთხოვნილებას წარმოადგენდა. საესებით მართებულია დ. ბაქრაძის სიტყვები: „რაც უნდა გასაოცარის ნიჭით იყოს შემკული ერთი თუ ორი პირი, ის ენის განვითარებას ვერ შეიძლებს: მთელის საზოგადოების საქმეა ანუ მთელის ხალხისა. კერძობითი პირი მხოლოდ შეითვისებს ენასა მეტათ თუ ნაკლებათ თავისის ნიჭისაებრ... საუბარს, რომლითაც არის დაწერილი ვეფხისტყაოსანი, ჩვენ მივაწერთ რუსთაველს იმ მიზეზით, რომ უამნი წარხდენილან, შთამომავლობანი,

აღმოხრცილან და მათ საუბარს ჩვენამდე მოუწევია მხოლოდ რუსთაველის ქმნულებაში“.

რა თქმა უნდა, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრების რთულ და ხშირად წინააღმდეგობრივ პროცესში გარკვეული შეცდომებიც იყო, ზოგი რამ გაუთვალისწინებელი ან მივიწყებული რჩებოდა, რაც სამართლიან გულისწყრომას იწვევდა და რასაც ზოგჯერ სრულიად გაუმართლებელი უკიდურესობანიც მოჰყოლია, მაგრამ ისიც უეჭველია, რომ ცოცხალი ქართული მეტყველების საწყისებისაკენ მიბრუნებამ და იმავდროულად ევროპიზაციის ტენდენციამ კეთილი ნაყოფი გამოიღო, ხელი შეუწყო ქართული სალიტერატურო ენის მასაზრდოებელი ტრადიციების შენარჩუნებას და მასთან სრულყოფის შესაძლებლობაც მისცა მას.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრების პროცესში წარმოქმნილი წინააღმდეგობანი თვით ახალთაობის წარმომადგენელთა მიერაც იქნა შენიშნული. ალ. ჭყონია წერდა: „მე არ მინდა ვსთქვა, რომ ჩვენს მწერლობას არავითარი ნაკლოვანება არ ქონდეს (თითქოს). მას ერთი მძიმე საყვედური ეკადრება: ამ მწერლობამ თავისი ახლად ამორჩეული ენა ვერ შეიმუშავა. თითქმის ყოველს მწერალს ჩვენში თავისი გრამატიკა აქვს. ამის მიზეზი ის არის, რომ ჩვენს თანამედროვე მწერლებს არ შეუძლავლიათ ჩვენი ძველი გამოჩენილი მწერლობა, რომლისაც ენა მართლა ძლიერ შემუშავებული არის. სამწერლო ენის ცვლილებისა და წარმატებისათვის საჭიროა, რომ ძველი მწერლობა რიგიანათ შევისწავლოთ...“

მართლაც, ამ პერიოდში დიალექტიზმების გაუმართლებელმა მოქარბებამ იჩინა თავი. ნატურალისტური ტენდენცია — ყველაფერი დასულიყო „გლეხურ ენამდე“ — ზიანის მეტს არაფერს მოუტანდა ქართულს, რადგან „ხალხის მეტყველებაში ბევრი რამაა ისეთი, რაც სალიტერატურო ენისათვის ზედმეტია ან უცხო“ (არნ. ჩიქობავა).

ირადა, ზოგჯერ სწორედ ამას მოითხოვდნენ. ნიშანდობლივია ამ თვალსაზრისით ნიკო ნიკოლაძის ერთი კრიტიკული შენიშვნა: „1861 წელს უფ. ილია ჭავჭავაძემ დიდი და დაუვიწყარი სამსახური გაუწია ჩვენს მწერლობას. უწინდელი ჩვენი მწერლები ხმარობდნენ მკვდარ მწიგნობრულ ენას, რომელსაც ჩვენი ხალხი ვერც კი იგებდა. ილია ჭავჭავაძემ პირველათ დაამტკიცა ის საფუძვლიანი აზრი, რომ მწერლობა იმ ენას უნდა ხმარობდეს, რომლითაც ხალხი ლაპარაკობსო. ამით მან ზურგი გაუმაგრა იმ მწერლებს, რომელთაც მასზე უწინ სახალხო ენაზე წერა დაეწყათ. „საქართველოს მოამბის“ შემდეგ ქართულმა მწერლობამ ერთ-ორი ნაბიჯი მაინც წინ წაადგა და უფრო და უფრო მიითვისა სახალხო ენა, რომელიც ამ უკანასკნელი ათი წლის განმავლო-

ბაში გამდიდრდა საქართველოს სხვადასხვა პროვინციალური დიალექტების სიმდიდრეების ჩართვით ქართულ მწერლობაში. უფ. ჰავჭავაძეს ეხლა ალბათ შეშინებია იმ მიმართულების, რომელიც თვითონვე დაამყარა. „ივერიის“ პირველ ნომერში ის უკან დახეულა ძველ მწიგნობრულ ენისკენ. დღეს ის თითქოს საგანგებოდ უბრუნდება დავიწყებულ სიტყვისწყობილებას, მიტოვებულ ფლექსიებს და უხმარ მიმოხერას...“

საყვედური უმართებული იყო.

ოცხალ მეტყველებასთან დაახლოება, როგორც ითქვა, არ ნიშნავს მასთან სრულ გათანაბრებას.

იმავდროულად არ უნდა გაწყვეტილიყო კავშირი ძველი ქართულის ფასეულ ტრადიციებთანაც.

სალიტერატურო ენა ყოველთვის გულისხმობს გონივრულ, მეცნიერულად დასაბუთებულ ჩარევას, რაც ენობრივი ტრადიციისა და ახალი ტენდენციების მართებულ ურთიერთშეჭერებას უნდა ეფუძნებოდეს.

ღირსსაცნობია ის ფაქტი, რომ თუკი ნ. ნიკოლაძე ტრადიციების ერთგულებას უსაყვედურებდა ილია ჰავჭავაძეს, სხვანი იმას უკიფინებდნენ, რომ „ივერიამ“ ზრდილობიანი ქართული ენა სულ გააპაპებულა, მდაბიო ხალხის ენად გადააქციაო (ი. მანსვეტაშვილის მოგონებებიდან).

ყველა თავისი სამრეკლოდან არისხებდა ზარებს, თავისი საზომით ზომავდა, თავისი თვალთახედვით აფასებდა ყოველივეს.

ქართული ენის დახვეწისა და განვითარების გზა კი ის იყო, ილია ჰავჭავაძე და მისი თანამებრძოლები რომ ამკვიდრებდნენ.

სხვა საშიშროებაც ემუქრებოდა იმხანად ქართულ სალიტერატურო ენას. ეს იყო ხელოვნური ან უხეიროდ კალკირებული (სიტყვასიტყვით ნათარგმნი) ფორმები, რაც ესოდენ მომრავლებულიყო განსაკუთრებით პუბლიცისტიკის ენაში. სწორედ ამან გამოიწვია აკაკი წერეთლის საყვედური: „მის ნაცვლათ, რომ ძველი წიგნები გადაიკითხონ, ხალხის სიტყვა-პასუხს ყური დაუგდონ, ენის ხასიათს დაუკვირდენ, მისი გრამატიკული კანონები შეისწავლონ და ისე სწერონ, ისინი თავის საკუთარი გამოწავონი სიტყვებით და ფრაზებით ნაყარდობენ“.

ისევე, როგორც ყველა სხვა ენა, ქართული ენაც არასდროს ყოფილა დაზღვეული უცხო ენათა გავლენებისაგან, შემღვრევებისაგან, რაც — განსაკუთრებით გარდასულ ეპოქებში — უმეტეს წილად სტიქიური, არათანაბარი და არაკანონზომიერიც იყო: ბერძნიზმები, ირანიზმები, არაბიზმები, თურქიზმები, არმენიზმები მრავლად იპოვება ძველი ქართული ენის პირველხარისხოვან ძეგლებშიც კი.

ქართულმა ენამ დროთა განმავლობაში თითონ გადაწყვიტა ეს პრობლემა: საჭირო — გააქართულა, გამოუსადეგარი — უკუაგდო.

უნამ ამ შემთხვევაში თვითგანწმენდის მისია შეასრულა.

მაგრამ იცვალა ეპოქა. აღარ შეიძლებოდა წლობით ლოდინი, სანამ ენა თავისით, სტიქიურად გამოიწვევდა განვითარებისა და სრულყოფის ახალ გზებს. ამიტომაც უკვე გააზრებული, მეცნიერულად დასაბუთებული პრინციპები უნდა ყოფილიყო შემუშავებული.

1863 წელს „საქართველოს მოამბე“ ბექდავს დავით ყიფიანის სტატიას სათაურით „რიგიანი ქართული გრამმატიკის შესამუშავებელ მასალებად“, სადაც სხვა საყურადღებო მოსაზრებათა გვერდით ჩამოყალიბებულია ფრიად ანგარიშგასაწვევი დებულება ერისათვის ენის მნიშვნელობის თაობაზე: „იმ ხალხს, რომელსაც სალიტერატურო ენა არა აქვს მტკიცედ დადგენილი, ხალხობა არ ეთქმის“.

ეკვი არ არის, რომ ძველი თაობის პრეტენზიები, რომლებიც ახალი სალიტერატურო ენის დამკვიდრებას ეწინააღმდეგებოდა, ხშირად უმართებულო და დაუსაბუთებელი იყო, მაგრამ, როგორც ზემოთ ითქვა კიდევაც, ბევრი მათი შეხედულება დავას არ უნდა იწვევდეს; სადღეისოდაც არ დაუკარგავს ძალა ბარბარე ჟორჯაძის თუნდაც ამ გამონათქვამს: „ლიტერატურა უნდა შეიცავდეს პატიოსნურს და დარბაისლურს ენას და არა უშუერობას“.

XIX საუკუნის სამოციან წლებში აღებულმა გეზმა კეთილი ნაყოფი გამოიღო. ცოცხალი ქართული მეტყველების საწყისებისაკენ მიბრუნებამ და ამასთანავე ევროპიზაციის ტენდენციამ, როგორც ითქვა, განსაზღვრა ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების შემდგომი გზა. იგი უშუალოდ უკავშირდება ახალ ეტაპს ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებაში.

XX საუკუნის 10-20-იან წლებში ცხოვრების რევოლუციურმა გარდაქმნებმა, ქართული უნივერსიტეტის დაარსებამ, ეროვნული თვითშეგნების აღორძინებამ, ქართული ენის სახელმწიფო ენად გამოცხადებამ ახალი თვალსაწიერი გადაუშალა ქართულ სალიტერატურო ენას. მას პირობითად თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენა შეიძლება ეწოდოს (მეხუთე ეტაპი).

XX საუკუნის ოციანი წლებიდან უკვე გეგმაზომიერი, მეცნიერულად გააზრებული ენობრივი პოლიტიკის სახეს ატარებს ის, რაც აღრე მეტ-ნაკლებად სტიქიური ხასიათისა იყო.

თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენას, რომელიც ზოგი ნიშნით სხვაობს ახალი ქართული სალიტერატურო ენისაგან, ორიენტაცია თბილისურ ქართულ მეტყველებაზე აქვს აღებული და იმავდროულად პერმანენტულად მდიდრდება ქართული ცოცხალი კილოებისა და ძვე-

ლი ქართული სალიტერატურო ენის ფორმებით. თბილისური მეტყველების ბალავარი ქართლური მეტყველებაა, ხოლო მის დახვეწასა და გაბარაქიანებაში მეტ-ნაკლებად ქართული ენის ყველა კილო იღებდა მონაწილეობას.

თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენას პრინციპად უდევს:

ა) სალიტერატურო ენის ნორმების დადგენისას მაქსიმალურად გამოყენებულია დამკვიდრებული ენა ქართული ლიტერატურის კლასიკოსებისა, იკრძალება ხელოვნური ნორმები — დაშორებული ცოცხალი ენისაგან;

ბ) უცვლელად რჩება ისეთი ლექსიკური, მორფოლოგიური თუ სინტაქსური მონაცემი, რომელიც სალიტერატურო ქართულში მხოლოდ ერთი სახით გვხვდება.

პარალელური, მოცილე ფორმების არსებობისას სალიტერატურო ენაში მკვიდრდება ის ფორმა, რომელიც: ა) უფრო გავრცელებულია კლასიკოსთა ენაში და ეგუება ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ტენდენციას; ბ) გამართლებულია ქართული ენის დღევანდელი გრამატიკული სისტემით, ესე იგი, გრამატიკულად კანონიერია და არ არღვევს ამ სისტემით ნაგულისხმევ თანამიმდევრობას; გ) სხვა თანაბარ პირობებში წარმოების პრინციპის მიხედვით უფრო მარტივია; დ) სხვა თანაბარ პირობებში მნიშვნელობის მიხედვით უფრო ნათელია.

ორთოგრაფიული თვალსაზრისით სავალდებულოა დარჩეს ერთი ფორმა. მოცილე ფორმების შემთხვევაში უპირატესობა ენიჭება ფორმას, რომელიც: ა) უფრო გავრცელებულია სალიტერატურო ქართულში; ბ) გამართლებულია ეტიმოლოგიურად და მორფოლოგიურად; გ) მისაღებია ქართული ენის ბუნებრივ კომპლექსთა თვალსაზრისით (იხ.: თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები; პირველი კრებული. თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენის პრინციპებს საფუძვლად დაედო არნ. ჩიქობავას მოხსენების დებულებები).

რაც შეეხება ლექსიკური ფონდის გადახალისებასა და გამდიდრებას, ეს ოთხი ძირითადი პრინციპით ხდება: ა) ძველი ქართული ტერმინების გაცოცხლება; ბ) სიტყვათწარმოებითი ინვენტარის მაქსიმალური გამოყენება; გ) ახალ ცნებათა შესაბამისი ფორმობრივი ეკვივალენტების დაძებნა ცოცხალ კილოებში; დ) ინტერნაციონალური ლექსიკის სესხება და უცხო ენათა ფორმების ქართულის შესაბამისად კალკირება.

თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენა უშუალო მემკვიდრეა ახალი ქართული სალიტერატურო ენისა. ზოგჯერ მათ აიგივებენ კიდევ. მიუხედავად ამკარა სიახლოვისა, მათ შორის მაინც არის რიგი

სხვაობისა, რაც მათი გამიჯვნის შესაძლებლობას იძლევა. ამ სხვაობათაგან არსებითია ორი:

ა) ახალი ქართული სალიტერატურო ენისადმი დამოკიდებულება თუმცა საესეებით გააზრებული იყო, მისი ჩამოყალიბება უპირატესად მაინც სტიქიურ ხასიათს ატარებდა. ხშირად სამწერლობო ენაში განუკითხავად შემოდოდა დიალექტიზმები: „XIX საუკუნის მხატვრული ლიტერატურისა და ისტორიული საბუთების ენა გაყდენთილია დიალექტიზმებით“ (ვ. თოფურია). ეს განუკითხაობა პრინციპულად მოიხსნა შემდგომ ეტაპზე. გარდა ამისა, ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას არა ჰქონია სახელმწიფოებრივი სტატუსი — იგი ქართული კულტურის ენაა, მაგრამ არა სახელმწიფოებრივი ღირებულებისა. ეს კი უშუალოდ ზემოქმედებდა მისი გამოყენების სფეროზე.

ბ) ახალი ქართული სალიტერატურო ენა ძირითადად მხატვრული ლიტერატურისა და პრესის ენაა. ამის გამო იგი არსებითად მონოვალენტოვანია. თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენა, იღებს რა სახელმწიფოებრივ სტატუსს, პოლივალენტოვანი ხდება: „ქართული სალიტერატურო ენა დღეს საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის სახელმწიფო ენაა. ეს ენა მომსახურეობას უწევს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო დაწესებულებებს, მდიდარ პრესას, რადიოს, თეატრს, მრავალრიცხოვან საშუალო და უმაღლეს სასწავლებლებს. ქართულ სალიტერატურო ენას არასდროს ჰქონია გამოყენების ასეთი ვრცელი ასპარეზი, არც განვითარების ასეთი ფართო შესაძლებლობა. ქართული სალიტერატურო ენა არასდროს ყოფილა ისე მდიდარი სასიცოცხლო ძალებით, ისე ძირმტკიცე, როგორც იმის იქცა დღეს“ (არნ. ჩიქობავა). ეს კი თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში (ახალ ქართულ სალიტერატურო ენასთან შედარებით) პრინციპულ გადახალისებას იწვევს როგორც ლექსიკის, ასევე სტილური მრავალფეროვნების თვალსაზრისით.

უთუოდ მნიშვნელოვანია ის ფაქტიც, რომ თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენა უკვე აღარ არის დამოკიდებული რომელიმე დიალექტსა და ზედდიალექტზე — კონინზე (თუმცა კილოური ფორმებით, საჭიროების შემთხვევაში, უხვად სარგებლობს); პირიქით, თვით ახდენს განუზრგელ ზეგავლენას კილოებზე, რაც აშკარად ვლინდება მკვეთრი დიალექტური ფორმების ნიველირების ტენდენციით.

დედაენის და, კერძოდ, სალიტერატურო ენის უაღრესი მნიშვნელობა ზედმიწევნით ზუსტად გამოხატა იაკობ გოგებაშვილმა: „დედა ენა არის ძვირფასი საღარო, დაუსრულებელი რვეული, რომელშიაც დაცულია მთელი სიმდიდრე ხალხის გონებისა, ფანტაზიისა და გულისა, ნათქვამისა, ნაგრძნობისა და ნამოქმედარისა და რომლის შესწავლა

ბავშვს აკავშირებს მთელის ერის სულთან და გულთან, მის ხანგრძლივ ისტორიულს ცხოვრებასთან და ავსებს მას სულიერის ღონით და მხნეობით“.

თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის შემდგომი განვითარების პერსპექტივას განსაზღვრავს თვით ქართული ეროვნული ენის შინაგანი პოტენციალი, რაც იმავდროულად გულისხმობს შემდეგ მომენტებსაც: ა) ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაპოვართა გონივრულ მოხმარებას; ბ) დიალექტებში გაბნეული ფორმების შერჩევით დანერგვას; გ) სხვა ქართველურ ენათა მონაცემების გათვალისწინებას (ჯერ კიდევ აკაკი წერეთელი შენიშნავდა: „მეგრულ ენაში შემონახულან ობოლ მარგალიტებად ძველი სიტყვები“ და ურჩევდა მწერლებს, რომ მათ „იქიდან ამოკრებილ სიტყვებით შეივსონ დღეს მათი შელახული ქართული ლექსიკონი“).

თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენა საჭიროების დროს ითვალისწინებს სხვა სალიტერატურო ენების განვითარების ტენდენციებსაც.

ამრიგად, ანტონ კათალიკოსის შემდგომ ქართული სალიტერატურო ენის პრობლემა არსებითად მთელი შეგნებული საზოგადოების ყურადღების ცენტრში მოექცა. უეჭველია, რომ ანტონს ბევრი მცდარი შეხედულება ჰქონდა, მაგრამ უდავოა ისიც, რომ საქართველოში სწორედ მან დაუდო სათავე ენისადმი მეცნიერულ მიდგომას და ენაზე ზრუნვა სახელმწიფოებრივ საქმედ აქცია. ეს უთუოდ ფრიალ მნიშვნელოვანი ფაქტია.

გარკვეული ისტორიული პირობების გამო ამგვარი აქტიური დამოკიდებულება ენობრივი პრობლემისადმი XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე მინელდა, სანამ თერგდალეულებმა არ დაუდეს სათავე ახალ ენობრივ პოლიტიკას.

ამ პერიოდის ენის საკითხი მჭიდროდ დაუკავშირდა ეროვნულ საკითხს, კერძოდ, ეროვნული თვითშეგნების აღორძინებას. ამ მოძრაობის დევიზად იქცა ილია ჭავჭავაძის სიტყვები: „ენა ყველაზედ შემძლებელია და ყველაზედ სანდო მოწამეა ცივილიზაციის ისტორიისათვის, რადგანაც ერთობა ენისა მოასწავებს ერთობას კულტურისას“.

თერგდალეულების მიერ „ეროვნების ბურჯად“ გამოცხადებული ენა მათივე დაუშრეტელი ზრუნვის საგანი გახდა. აქ არა მარტო სალიტერატურო ენის, მისი დახვეწისა და შემდგომი განვითარების პრობლემა იდგა, არამედ მისი დაცვისა გარეშეთა ხელყოფისაგან და საყოველთაოდ გავრცელებისა.

სწორედ ამ პერიოდში დაიწყო გაცხოველებული კამათი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ძირითადი ტენდენციების შესა-

ხებ. ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, ვაჟა-ფშაველას, იაკობ გოგებაშვილის და სხვათა მიერ მრავალი მეცნიერულად ფასეული და ეროვნული თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვანი დებულება იქნა წამოყენებული. ამ კამათში იბადებოდა ჭეშმარიტება, რომელმაც გზა გაუხსნა XX საუკუნეში ქართული სალიტერატურო ენის შემდგომ გამდიდრებას, დახვეწასა და გაძლიერებას.

ენა ეროვნული თვითშეგნების უპირველესი გამოვლინებაა. ამიტომაც სავსებით კანონზომიერია ერის უპირველეს ნიშნად ენის მიჩნევა, რადგან ნებისმიერი ერის ერთიანობა, კონსოლიდაცია ძირითადად სწორედ ერთიანი ენის მქონებლობით განისაზღვრება.

ყოველ ენაში გარესამყარო, საგანთა და მოვლენათა ურთიერთმიმართება თავისებურად არის გადმოცემული, რაც საფუძველი გახდა ენის ვილქელმ ჰუმბოლდტისეული განმარტებისა, რომლის თანახმადაც, ენა მსოფლზედგაა, ხოლო ყოველი ახალი ენის შესწავლა ახალი მსოფლზედვის შექმნას ნიშნავს. „ენა არის ერის სული და ერის სული არის მისი ენა. შეუძლებელია ამ თვალსაზრისით უფრო მეტად იგივეობრივი რამის დაქებნა“ — აღნიშნავდა იგი.

ენა იცვლება, ვითარდება, მაგრამ თუკი ეს ცვალებადობა თვისებრივად არ ცვლის ენას, არ აქცევს მას სხვა ენად, მხოლოდ იმიტომ, რომ უცვლელი რჩება მის სისტემათა თუ სტრუქტურათა შემადგენელი ელემენტების შიგა-განაწილების, შიგა-ორგანიზების წესი, უცვლელი რჩება ამ ენისეული გადმოცემა რეალობისა, საგანთა და მოვლენათა (და მათი ურთიერთმიმართებების) ამ ენისეული აღქმის არსი, ხოლო ყოველი ცვლილება (როგორც ისტორიული, ასევე სივრცული თუ ცალკეულ პიროვნებათა მიერ თუნდაც ერთჯერადად გამოყენებული) თვით ამ ენის პოტენციური მოცემულობაა და, ამდენად, მისი შინაგანი შესაძლებლობითაა შეპირობებული.

ცივილიზებული ერების თანამედროვე ენობრივი პოლიტიკა აშკარა სტანდარტიზაციის ნიშნითაა აღბეჭდილი.

ეს არც არის გასაკვირი, რადგან მატულობს ენის მიმართ ინფორმაციის გადმოცემის ზედმიწევნითი სიზუსტის მოთხოვნა.

პოლისემანტიკური ფორმები, ფრაზები ყველა ენაში მრავლად არის, მაგრამ პოლისემანტიკურობას ვერ იგუებს მეცნიერების ენა (ამის შესახებ საგანგებოდ მიუთითებდა ედმუნდ ჰუსერლიც). თანამედროვე ცივილიზაციაში კი პრიმატი აშკარად მეცნიერებას აქვს მოპოვებული. ეს პრიმატი განსაზღვრავს ენისადმი წაყენებულ მოთხოვნილებას — სიზუსტე და ლაკონიურობა.

ასეთ ვითარებაში ენამ თავისებური გზა გამონახა აზროვნების თანამედროვე ტიპთან შესაგუებლად: სტანდარტული ყალიბები, ფრაზე-

ბი, ემოციურობისაგან დაცლილი, მაგრამ ზუსტი, არაორაზროვანი. სი-სადავე წამოიწია წინა პლანზე.

ამ ტენდენციის აკრძალვა შეუძლებელია, მაგრამ სწორი ორიენტაცია კი უნდა მიეცეს. ენაში უნდა დაიძებნოს ის პოტენციური მონაცემები, რომლებიც რეალურს გახდიან ენის შესაძლებლობათა სრულ გამოვლენასა და გამოყენებას.

ამასთან დაკავშირებით არც ის არის შემთხვევითი, რომ ტერმინი „სალიტერატურო ენა“ ზოგჯერ იცვლება ტერმინით „სტანდარტული ენა“ (ამით გარკვეულად ვლინდება ენისადმი ახლებური დამოკიდებულება).

8. 4. სამწერლობო და ზეპირი სალიტერატურო ენა. სალიტერატურო ენა თავისთავად გულისხმობს, რომ იგი აუცილებლად სამწერლობო უნდა იყოს, მაგრამ იმავდროულად არსებობს მისი ზეპირი ნაირსახეობაც. სოციალურად ეს ორი ნაირსახეობა იდენტურია (განსხვავებულია მხოლოდ გამოხატვის საშუალებები — ერთი ასო-ნიშნებით გადმოიკემა, მეორე — ბგერებით), მაგრამ წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით ისინი განირჩევიან:

ა) სამწერლობო ენით ხდება მეტყველების ფიქსაცია, იგი ფაქტობრივ სტატიკური მონაცემია; მისგან განსხვავებით ზეპირი მეტყველება დინამიკაა, რეალურად ენა ვლინდება ზეპირი მეტყველებით. ცვლილება, განვითარება ხდება მხოლოდ ზეპირ მეტყველებაში (რაც შემდგომ აისახება დამწერლობაშიც). იმავდროულად სამწერლობო ენა უთუოდ უკუზეგავლენას ახდენს ზეპირ მეტყველებაზე, განსაზღვრულ კალაპოტს უქმნის მას. ზეპირი სალიტერატურო ენა არის ჩვევა (უზუს-სი), გამომუშავებული სამწერლობო ენის მოთხოვნილებათა საფუძველზე; უფრო ზოგადად, ესაა სამეტყველო ნიმუში, რომელიც სავალდებულოა ამ ენაზე ყველა მოლაპარაკისათვის;

ბ) სამწერლობო სალიტერატურო ენა ძირითადად მორფოლოგიურ-ეტიმოლოგიურ ტრადიციებს უწევს ანგარიშს, ზეპირ სალიტერატურო ენაში (მართალია, გარკვეული შეზღუდვით, მაგრამ მაინც) მოქმედებს ფონეტიკური კანონზომიერებანიც. მაგალითად, სამწერლობო ენისთვის ერთადერთი შესაძლებლობაა „ბედშავ-ი“ (დაცულია ეტიმოლოგიური და მორფოლოგიური პრინციპი: ბედ- + შავ-ი), ზეპირ მეტყველებაში ჩაერევა ფონეტიკური ფაქტორიც, რაც აუცილებლად გულისხმობს დშ → თშ შენაცვლებას რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: „ბეთშავ-ი“. ორივე ფორმა (ბედშავ-ი და ბეთშავ-ი) სალიტერატუროა, ოღონდ პირველი სამწერლობო, მეორე — ზეპირი. ანალოგიურად, ერთგული სამწერლობო ნაირსახეობაა (ერთ-ი + გულ-ი), ერდგულ-ი — ზეპირი.

ზეპირი სალიტერატურო ენის მონაცემს ზოგჯერ არასწორი ახსნა ეძლევა — მას რევენ დიალექტიზმებში.

დიალექტიზმად არ შეიძლება ჩაითვალოს ამა თუ იმ ფორმის ის ფონეტიკური ნაირსახეობა, რომელიც საერთოდ ქართული ზეპირი მეტყველების კანონზომიერებითაა შეპირობებული. მაგალითად, სამწერლობა: ვ-უ-ყურ-ებ, უ-ყურ-ებ-ს, კარგად... ზეპირია: უყურეფ, უყურეფს, კარგათ... (არც ერთი მათგანი არ არის დიალექტიზმი).

სამწერლობო სალიტერატურო ენისაგან განსხვავებით, ზეპირ სალიტერატურო ენას შესაძლოა ჰქონდეს რეგიონალური ნაირსახეობანი, რაც ძირითადად ინტონაციური ნიუანსებით ვლინდება (მაგალითად, ზეპირი სალიტერატურო მეტყველება, თავისუფალი ყოველგვარი დიალექტური მინარევებისაგან, თელავში, თბილისში, ქუთაისსა და ბათუმში).

სხვაობაა ისიც, რომ სტილური თვალსაზრისით ზეპირი სალიტერატურო ენა უფრო ერთფეროვანია: მხატვრული, პუბლიცისტური, სამეცნიერო სტილური ნაირსახეობანი მეტ-ნაკლებად უწევენ ანგარიშს სასაუბრო სტილის მოთხოვნებს (სამწერლობო ენა უპირატესად ზედმიწევნით იცავს სტილურ დიფერენციაციას).

8. 5. სალიტერატურო ენა და დიალექტები. დიალექტოლოგიური ანალიზი ერთ-ერთ ძირითად პრობლემად გულისხმობს სალიტერატურო ენისა და დიალექტების ურთიერთმიმართების დადგენას.

სპეციალურ ლიტერატურაში ხშირად შეგხვდებით მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც, სალიტერატურო ენას, ჩვეულებრივ, რომელიმე დიალექტი უდევს საფუძვლად. ასე ისმის საკითხი ქართული სალიტერატურო ენის მიმართაც: „ლიტერატურულ ენას თავდაპირველად ერთი — პოლიტიკურად, ეკონომიურად და კულტურულად დაწინაურებული — კილო ედება საფუძვლად. ასეთია ქართულისათვის — ქართლური კილო, რუსულისათვის — კურსკ-მოსკოვის კილო, ფრანგულისათვის — პარიზისა და იტალიურისათვის — ფლორენციის დიალექტი. მიუხედავად იმისა, რომ ამოსავალი ერთი კილოა (დიალექტია), ლიტერატურული ენა არ ემთხვევა მას: დროთა ვითარებაში ლიტერატურული ენის განვითარებაში სხვა კილოებიც იღებენ მონაწილეობას. ეს კილოები მის მსაზრდობეზელ წყაროს წარმოადგენენ. ასეთებია ახალი ქართულისათვის კახური და ნაწილობრივ იმერული, ფშაური, უფრო ნაკლებ მოხეური, მესხური, გურული, ზოგჯერ მეგრული, სვანური და სხვ.“ (ვ. თოფურია)... „სალიტერატურო ენა იქმნება გარკვეული დიალექტის საფუძველზე... ძველი სალიტერატურო ქართული ენა შეიქმნა ისტორიული ქართლის მეტყველების საფუძველზე (ახალი

ქართული სალიტერატურო ენა ქართლურის გარდა კახურსაც ემყარება). სახელდობრ, რა დიალექტს მიეცემა უპირატესობა სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებისას, ამას განსაზღვრავს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ხასიათის გარემოებები (და არა დიალექტის ენათმეცნიერული თვისებები): საკითხს ისა წყვეტს, თუ რა დიალექტის წარმომადგენლები თამაშობენ წამყვან როლს სათანადო ქვეყნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურსა და კულტურულ ცხოვრებაში. სალიტერატურო ენა იქმნება გარკვეული დიალექტის საფუძველზე, მაგრამ იგი სავსებით არაა თანხვედნილი არც ერთ დიალექტთან (თუნდაც საორიენტაციო დიალექტთანაც). თვით შექმნის მომენტშიც კი სალიტერატურო ენა ერთგვარად სცილდება ძირითადი დიალექტის, ამ მთავარი მასაზრდოვებელი წყაროს ფარგლებს. შემდგომი განვითარების პროცესში კი სალიტერატურო ენა ითვისებს სხვა დიალექტების მასალასაც“ (არნ. ჩიქობავა).

ის, რომ ქართულ სალიტერატურო ენასთან ყველაზე ახლოსაა ქართლური და კახური დიალექტები, სადავო არაა, მაგრამ იმავდროულად აშკარაა ზოგი პრინციპული ხასიათის სხვაობაც მათ შორის — როგორც კონკრეტული ფორმების, ასევე განვითარების შინაგანი ტენდენციების თვალსაზრისით.

ზემოთ დასახელებული იყო სალიტერატურო ენის ნიშნები: იგი საერთოა და სავალდებულო ამ ენაზე ყველა მეტყველისათვის, არის ოფიციალური ურთიერთობის საშუალება, სამწერლობო და ნორმირებული. ეს ნიშნები განსაზღვრავს ნებისმიერი სალიტერატურო ენის არსს.

ისმის კითხვა: რამდენად არის შესაძლებელი, რომ ამა თუ იმ დიალექტმა უშუალოდ, ყოველგვარი გარდამავალი საფეხურის გარეშე მოიპოვოს ყველა ის ნიშანი, რომელიც დასახელებული იყო სალიტერატურო ენის განმსაზღვრელად?

ამთავითვე უნდა ითქვას, რომ ეს ნიშნები ერთმანეთითაა შეპირობებული, ერთმანეთისაგან გამომდინარეობს: ის, რომ სალიტერატურო ენა საერთოა ყველა ამ ენაზე მოსაუბრისათვის, განსაზღვრავს მის სავალდებულო და ოფიციალურ ხასიათს, ეს კი, თავის მხრივ, შეპირობებს იმას, რომ სამწერლობო ხდება სწორედ ეს საერთო და სავალდებულო ენა, რაც თავისთავად განსაზღვრავს ასეთი ენის ნორმირების აუცილებლობას (ანუ: მის დაცვას დიალექტური მინარევებისაგან).

ზემოხსენებულის გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ სალიტერატურო ენას საფუძველად უნდა დასდებოდეს ის მეტყველება, რო-

მელიც ატარებდა დასახელებულთაგან ერთ-ერთ ნიშან-თვისებას, კერძოდ, არსებითი მაინც საერთოობა არის; ესე იგი, ივარაუდება მეტყველება, რომელსაც საერთოობის თვალსაზრისით უნდა ჰქონოდა მოპოვებული სოციალური სანქცია.

სტიქიურად წარმოქმნილი ასეთი საერთო მეტყველება (ენა) არის კოინე, რომელიც ზედიალექტის სახელწოდებითაც არის ცნობილი.

ზემოთ სპეციალურად იყო განხილული კოინეს სამი სახეობა — ქალაქური, დიალექტაშორისი (ინტერდიალექტური) და პოეტური. ისიც ითქვა, რომ ქართული სალიტერატურო ენისათვის კოინეს ამ სამივე ნაირსახეობას უნდა ჰქონოდა მეტ-ნაკლები მნიშვნელობა, უწინარეს ყოვლისა კი — ქალაქურ კოინეს.

ის, რომ ქართულ სალიტერატურო ენას საფუძვლად სწორედ კოინე უნდა დასდებოდა (ყოველ შემთხვევაში, მისი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე), ამას ერთი გარემოებაც გვაფიქრებინებს.

სალიტერატურო ენა, მართალია, ორიენტაციას იღებს ეთნიკურ (ტერიტორიულ) დიალექტზე, მაგრამ მასში საკმაოდ ხელშესახებია სოციალური დიალექტების დანაშრევიც, განსაკუთრებით კი იმ სოციალური დიალექტისა, რომელიც მწიგნობრობასთან ნაზიარევი სოციალური ფენის მეტყველებაა.

სოციალურ დიალექტებზე მსჯელობისას აღნიშნული იყო, რომ მათ ძირითად თავისებურებად ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიას მიიჩნევენ. ძირითადად ეს, მართლაც, ასეა, მაგრამ იმავდროულად არ შეიძლება გამოირიცხოს სხვა ფაქტორებიც. კერძოდ, ითქვა ისიც, რომ გარკვეული სოციალური ფენის მეტყველებაში ნასესხებ სიტყვას შესაძლოა შემოაპყვეს გამსესხებელი ენის ზოგი ბგერა ან ინტონაცია. მაგალითად, „რევოლუცია“ ორგვარი გამოთქმითაა ნასესხები: რევოლუცია (ჩვეულებრივი, ნეიტრალური ლ-თი) და რევოლ'უცია („რბილი“ ლ-თი); ასევე პარალელური გამოთქმით გვხვდება „ფილმი“ და „ჭილმი“ და მისთ.

საკმაოდ ხელშესახებია სტილური ნაირსახეობანიც — თავჩენილი სოციალურ დიალექტებში. იგულისხმება რთული წინადადებების, ეფემისტური გამოთქმების გამოყენება და ა. შ.

სოციალურ დიალექტებს კლასობრიობის ნიშნითაც განასხვავებენ. რა თქმა უნდა, ეს თავისებურება შეინიშნება, მაგრამ საკმაოდ მრავლადაა ისეთი ნიმუშებიც, როცა სხვაობა სოციალურ ფენას უკავშირდება და არა კლასს. ცნობილი ნიმუშები რომ გავიხსენოთ თუნდაც ილია ჭავჭავაძის თხზულებებიდან: არჩილი („ოთარაანთ ქვრივი“) და ლუარსაბი („კაცია-აღამიანი?!“), გაბრო („გლახის ნაამბობი“) და გლახა ქრიაშვილი („გლეხთა განათვისუფლების პირველ-დროების სცენე-

ბი“) — მათი მეტყველება თვალსაჩინოდ სხვაობს; ეს სხვაობა სოციალური დიალექტების სფეროს განეკუთვნება, მაგრამ არ არის კლასობრიობის ნიშნით აღბეჭდილი.

საკმაოდ ძლიერი ზეგავლენა იქონია სოციალური დიალექტების იერ-სახეზე ურბანიზაციის ინტენსიურმა პროცესმა (მომრავლდა სამეტყველო სტანდარტები, ხდება მკვეთრი დიალექტიზმების ნიველირება...).

ყველაფერი ეს უშუალოდ აღმოჩნდა დაკავშირებული სალიტერატურო ენის ფორმირების პროცესთან (როგორც ისტორიულად, ასევე ამჟამად).

აღენიშნეთ, რომ კოინეს სამივე ნაირსახეობას გარკვეული წილი უძევს ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებაში, მათგან კი განსაკუთრებით — ქალაქურ კოინეს. უწინარეს ყოვლისა, რა თქმაუნდა, თბილისური კოინე იგულისხმება.

რა მისცა თბილისურმა ქართულმა მეტყველებამ, თბილისურმა კილომ ქართულ სალიტერატურო ენას, რითი გაამდიდრა იგი?

თბილისში გამომუშავდა ის საერთო-ქართული სამეტყველო თარგი, რომელმაც განსაზღვრა ქართული სალიტერატურო ენის შემდგომი განვითარების გეზი.

თბილისში შეიქმნა საერთო-ქართული, სალიტერატურო წარმოთქმა, ინტონაცია.

თბილისმა ინტერნაციონალური ელერადობა მიანიჭა ქართულ ენას.

თბილისურმა მეტყველებამ შინამრეწველობის მრავალი ტერმინით გაამდიდრა ქართული ენა, რომელსაც უხვი მარაგი ჰქონდა მიწათმოქმედებასთან და ნადირობასთან, ასევე საომარ მოვლენებთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიისა, მაგრამ ნაკლებ — ხელოსნური მეურნეობის ამსახველი.

თბილისური მეტყველებიდან შედის საერთო ქართულ ენაში ქალაქური ყოფის ამსახველი სიტყვებიც.

თბილისური ქართული წაბაძვის საგანი გახდა, რამაც საფუძველი შეუქმნა თანამედროვე ქართულ კილოკავთა დაახლოებას.

ანუ, ვიმეორებთ: თბილისური ქართული ის თარგია, საძირკვლად რომ დაედო ქართულ სალიტერატურო ენას (განსაკუთრებით ეს ითქმის თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაზე).

სალიტერატურო ენის განვითარება მკაცრი კანონზომიერებითაა შეპირობებული. ამ კანონზომიერებას საერთო-ეროვნული ენის შინაგანი ტენდენცია განსაზღვრავს.

ვითარდება დიალექტებიც — რასაკვირველია, გაცილებით უფრო შეზღუდვად, ვინეჰ სალიტერატურო ენა. მაგრამ ეს სრულიად არ

ნიშნავს იმას, თითქოს დიალექტის განვითარება, დიალექტური ცვლილება ყოველგვარი კანონზომიერების გარეშე დგას. პირიქით! კანონზომიერება უთუოდ არსებობს და საკმაოდ თანამიმდევრულად გატარებულიც.

რამდენიმე ნიმუში ნათქვამის საილუსტრაციოდ.

ნიმუში ფონეტიკიდან: ქართული ენის დიალექტებში ჩვეულებრივი მოვლენაა ლაბიალიზებული კომპლექსის შენაცვლება შესაბამისი ლაბიალური ხმოვნით. ცვლილების პროცესი ზედმიწევნით განსაზღვრულია: ა) როგორც წესი, იცვლება მხოლოდ ის კომპლექსი, რომელშიც შედის წყვილბაგისმიერი ტ (და არა კბილბაგისმიერი ვ): თვალი (თვალი) → თოლი, იწუება (იწუება) → იწობა და მისთ. (არნ. ჩიქობავა). იმ შემთხვევაში, როცა ანალოგიური პროცესი ხდება იქ, სადაც იმთავითვე კბილბაგისმიერი ვ გვაქვს, ჯერ ივარაუდება ვ → ტ (რაც თავისთავად უცხო არ არის ქართულისათვის — არც ისტორიულად და არც ამჟამად), შემდეგ კი ზემოხსენებულის იდენტური ცვლილება: ქვა → ქტა → ჩა-ქტალ-ავს → ჩა-ქოლ-ავს... (ამ თვალსაზრისით საინტერესო მასალას იძლევა მესხურ-ჯავახური: ქვა → ქტა → ქტა, რვა → რტა → რტა — კბილბაგისმიერი ვ გადადის, გარკვეულ პოზიციაში, წყვილბაგისმიერ -ტ-ში, შემდეგ კი — მახვილის გადანაცვლების საფუძველზე — შესაძლოა უ ხმოვნად იქცეს); ბ) დიალექტების ერთ ნაწილში (ინგილოურში, მესხურ-ჯავახურში, ნაწილობრივ — მოხეურში) იპოვება ლაბიალური ხმოვნების უმლაუტიზებული ნაირსახეობანიც; მათი პოვნეიერება მკაცრად შეპირობებულია ფონეტიკური კანონზომიერებით: ვე || ტე → რ, ვი || ტი → ტ; შდრ.: ვა || ტა → ო. ეს წესი არასდროს ირღვევა: კვერცხი → კრრცხ, გვერდი → გრრდ, მტვერი → ტრრ... წვიმა → წტმაჲ, შვიდი → შტდ, ტვინი → ტტნ... შდრ.: თვალი → თოლ, კვალი → კოლ... (მაგალითები ინგილოური დიალექტიდანაა მოტანილი).

ნიმუში მორფოლოგიიდან: ცნობილია, რომ გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითი ფორმობრივ და სემანტიკურად შეპირობებულია გარკვეული ტიპის სტატიკურ ზმნათა (ა. შანიძის განმარტებით — სტატიკურ ვნებითა) აწმყოს მონაცემით. ერთის ცვლილება შესაბამისად იწვევს მეორის ცვლილებასაც:

ძველ ქართულში იყო:

ჰ-ფენ-ი-ე-ს — და-უ-ფენ-ი-ე-ს

ახალ ქართულში გვაქვს:

ჰ-ფენ-ი-ა — და-უ-ფენ-ი-ა

ხევსურული თავისებურად აწარმოებს როგორც I შედეგობითს, ასევე ხსენებულ სტატიკურ ზმნათა აწმყოს, მაგრამ მათ შორის ფარლობა მაინც ზედმიწევნითაა დაცული:

ხ-ფენ-ავ-(ი-ს) — და-უ-ფენ-ავ-(ი-ს).

ანუ: დიალექტური ცვლილება მოხდა, მაგრამ ქართული ენის ზოგადი წესი ზემოდსახელებულ ფორმათა შორის ურთიერთფარდობისა კანონზომიერადაა გატარებული.

ნიმუში სინტაქსიდან: ცნობილია, რომ ერგატიულ კონსტრუქციას ქართულში კმნიან გარდამავალი ზმნები II სერიაში. ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ფორმას. იმავდროულად, ჰპირ-დ-ებ-ა, ე-ლაპარაკ-ებ-ა, ე-ხვეწ-ებ-ა ფუნქციურად აქტიური ზმნებია, მაგრამ ფორმა ვნებითისა აქვთ და ამიტომაც ერგატიულ კონსტრუქციას ვერ კმნიან: დაჰპირდა, ელაპარაკა, შეეხვეწა ის მას...

დიალექტების ერთი ნაწილი კი სწორედ ფუნქციას უწევს ანგარიშს და ამ ზმნებთანაც იყენებს ერგატიულ კონსტრუქციას: დაჰპირდა, ელაპარაკა, შეეხვეწა მან მას ის (არნ. ჩიქობავა).

აქაც, როგორც ვხედავთ, დიალექტურ ნაირსახეობას გარკვეული კანონზომიერება შეაპირობებს.

ამრიგად, დასახელებული ნიმუშები ცხადყოფენ, რომ ენობრივი კანონზომიერებანი დიალექტებში თანამიმდევრულადაა გატარებული და ამიტომაც ამ თვალსაზრისით დიალექტების დაპირისპირება სალიტერატურო ენასთან გაუმართლებელია. ამ შემთხვევაში უნდა განიჩეს ორი დონე: სალიტერატურო ენისა და საკუთრივ ენისა. თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით და-უ-მალ-ი-ა უმართებულო ფორმაა, მაგრამ იმავდროულად იგი საესებით კანონზომიერია, მართებულია საკუთრივ ქართული ენის ბუნების თვალსაზრისით: ზოგადად ქართულში I შედეგობითი შეიძლება იწარმოოს როგორც I სერიის, ასევე II სერიის ფუძისაგან (ა-კეთ-ებ-ს → გა-უ-კეთ-ებ-ი-ა, მაგრამ: ა-ღ-ებ-ს — გა-ა-ღ-ო → გა-უ-ღ-ი-ა); როგორც ა-ვ/-ამ, ასევე -ი სუფიქსებით; ანუ: არსებობს ორი შესაძლებლობა:

აწმყო: მალ-ავ-ს → I შედეგობითი: და-უ-მალ-ავ-ს

ნამყო ძირითადი: და-მალ-ა → I შედეგობითი: და-უ-მალ-ი-ა.

ამ შესაძლებლობებიდან სალიტერატურო ენა (და ზოგი დიალექტი) იყენებს ერთს (პირველს), დიალექტთა საკმაოდ დიდი ნაწილი კი უპირატესობას ანიჭებს მეორე შესაძლებლობას.

მეტიც: ენობრივი კანონზომიერება დიალექტში შესაძლოა უფრო თანამიმდევრულად იყოს გატარებული, ვინემ სალიტერატურო ენაში; მაგალითად, სალიტერატურო ენაში I შედეგობითია და-უ-ხატ-ავ-ს, შესაბამისი სტატიკური ზმნის აწმყო კი — ხატ-ი-ა / უ-ხატ-ი-ა; თანაფარდობა დარღვეულია. დიალექტებში კი ეს თანაფარდობა დაკულია: და-უ-ხატ-ი-ა ფორმა შეეფარდება ხატ-ი-ა / უ-ხატ-ი-ა ფორმებს.

ამის შესაბამისად უნდა განირჩეს კვლევის ორი ასპექტი:

ა) ნორმატიული, როცა ენობრივი მოვლენების შეფასება ხდება სალიტერატურო ენის პოზიციიდან;

ბ) პოტენციური, როცა ენობრივი მოვლენები ფასდება ენის შინაგანი ტენდენციების გათვალისწინებით.

მართებულ ან უმართებულო ფორმებზე პირველ შემთხვევაში შეიძლება ლაპარაკი, მეორე შემთხვევაში ყველა ფორმა მართებულია, კანონზომიერია, ამ კანონზომიერების შინაგანი ბუნებაა გამოსავლენი.

სალიტერატურო ენასა და დიალექტებს შორის ზოგჯერ ფრიად თავისებური დამოკიდებულება მყარდება. მაგალითად, დიალექტიზმებად ითვლება: იარება „დადის“, ორვე, შარა... იმავდროულად სალიტერატურო ფორმებია: დაიარება, ორივე, შარაგზა...

ცნობილი ფაქტია, რომ „ყოველ ეპოქაში სალიტერატურო ენისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა აქვს მის დამოკიდებულებას ტერიტორიულ დიალექტებთან“ (არნ. ჩიქობავა).

სალიტერატურო ენა დიალექტებით საზრდოობს. ეს ეხება როგორც ეთნიკურ (ტერიტორიულ), ასევე სოციალურ დიალექტებს. მაგრამ იმავდროულად აუცილებელია მკვეთრად გაიმიჯნოს ერთმანეთისაგან ის, რაც სალიტერატურო ენის გამდიდრებას უწყობს ხელს, და ის, რაც არსებითად მისი განვითარების დამაბრკოლებელი შეიძლება გახდეს.

სალიტერატურო ენა, ჩვეულებრივ, ვერ იგუებს დიალექტებში დამოწმებულ ფონეტიკურ; მორფოლოგიურ და სინტაქსურ ნაირსახეობებს: „ამ დარგების დიალექტური ვარიანტები სალიტერატურო ენაში რომ შემოიჭრას, სალიტერატურო ენას კი არ გაამდიდრებს, არამედ ააჭრელებს და დააძაბუნებს“ (არნ. ჩიქობავა). მართლაც, ერთმანეთის გვერდით შეუნახა || შოუნახა || შუუნახა || შუნახა, ან: მათ || მათმა || || იგინმა || იგენმა, ანდა: დაპპირდა ის || მან ტიპის ფორმათა გამოყენება ზიანის მომტანი იქნებოდა სალიტერატურო ენისათვის (ამ პარალელურ ფორმებს მხოლოდ თავ-თავის ადგილას აქვს გამართლება და ამა თუ იმ დიალექტის ბუნებითაა შეპირობებული).

„დიალექტური მასალის სალიტერატურო ენაში შემოტანა გამართლებულია მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ეს ახალი შინაარსის ანდა

აზრის ახალი ნიუანსის გადმოცემისათვის არის საჭირო“ (არნ. ჩიქობავა).

ასეთი რამ კი მორფოლოგიასა და სინტაქსში ძალზე იშვიათად გვაქვს. მაგალითად, ქართული კატეგორიულ და თხოვნით ბრძანებით ინტონაციურად განარჩევს; ხევსურულს, თუშურსა და ფშაურს კი ამისათვის მორფოლოგიური საშუალებანი მოეპოვება: II პირში კატეგორიული ბრძანებითისათვის ნამყო ძირითადის ფორმა გამოყენებული (სალიტერატურო ქართულის მსგავსად), თხოვნითი ბრძანებითისათვის — ხოლმეობითის ფორმა: დაწერე! — კატეგორიულია, ხევსურულ-თუშური: დაწერიდი ან ფშაური: დაწეროდი — თხოვნითი. ასეთ ვითარებაში სალიტერატურო ენას თხოვნითობის გამოსახატავად შეეძლო აეღო ერთ-ერთი ამ ფორმათაგანი (ან დაწერიდი, ან დაწეროდი; უკანასკნელს ვაჟა-ფშაველას შემოქმედება დაუჭერდა მხარს). ასეთი შესაძლებლობა ნავარაუდევია (ვ. თოფურია), მაგრამ იმედროულად ასეთი შესაძლებლობანი ფრიად მცირეა და სალიტერატურო ენის გამდიდრებას არსებითად ვერ შეუწყობს ხელს.

სამაგიეროდ სალიტერატურო ენა უხვად სარგებლობს დიალექტური ლექსიკით: „სალიტერატურო ენის საჭიროებას ერთი დიალექტის ლექსიკური მარაგი ვერ დააკმაყოფილებს, კონკრეტულ ცნებათა აღმნიშვნელი საჭირო სიტყვები სხვა დიალექტებშიც შეიძლება აღმოჩნდეს და მისი შემოტანა სალიტერატურო ენას გაამდიდრებს“ (არნ. ჩიქობავა).

დიალექტებში პოვნირი ლექსიკა სამი სახისაა:

- ა) წარმოდგენილია საერთო ლექსიკური ფონდის სიტყვები;
- ბ) გამოიყენება სპეციფიკური დიალექტური ფორმები: აძრახდომა „დალაპარაკება“ (ხევსურული), ბილჩი „სამხრე ტვირთისათვის“ (ფშაური), ლარკავი „ჭუჭრუტანა“ (რაჭული)...
- გ) გვხვდება სიტყვები, რომელთაც დიალექტებში სხვა მნიშვნელობა განვითარებიათ: ათეთრევს — 1. ათეთრებს; 2. ინგილოური: თონეს ახურებს...

როცა სალიტერატურო ენის გამდიდრებაზეა საუბარი, ძირითადად სპეციფიკური დიალექტური ფორმების შემოტანა იგულისხმება, რომელთაგან უნდა განირჩეს:

- ა) სიტყვები, რომლის სემანტიკური ეკვივალენტები იპოვება სალიტერატურო ენაში და მაშინ მათი შემოტანა ამრავალფეროვნებს სინონიმურ რიგს: ბია — კომში, ჭიქანი — ცური, კვახი — გოგრა, კაპიტი — იფანი, ჩერო — ჩრდილი, ჭური — ქვევრი...

- ბ) სიტყვები, რომლის ბადალი სალიტერატურო ენას არ გააჩნია: ბანდული „საბანდით გამოქსოვილი ჩუსტი“ (მოხეური); დაორყუ-

რება „ახლად ამოსული სიმინდი ორ ფოთოლს რომ გამოიღებს“ (ზემო-იმერული) და მისთ. (ბ. ფოჩხუა).

სინონიმური ფორმები სალიტერატურო ენაში თავმოყრისას ზოგჯერ სემანტიკურად დიფერენცირდებიან (მაგალითად, კომში — საშუალო ტანის ხე ან ბუჩქი, ნაყოფი ყვითელია, სურნელოვანი და მოტკბო-მომწკლარტო გემოსი... ბია — გარეული კომში...). ეს მოვლენა ენის სემანტიკური მხარის გამრავალფეროვნებას იწვევს, იძლევა სემანტიკური ნიუანსების გამოხატვის შესაძლებლობას, რაც თავისთავად უთუოდ დადებითი მოვლენაა.

სალიტერატურო ენაში უქონელი სიტყვების შემოტანა კი მის ლექსიკურ ფონდს ამდიდრებს. ეს პროცესი იმადროულად სალიტერატურო ენაში ახალი ცნების დამკვიდრებასაც გულისხმობს.

დიალექტური ლექსიკით უხვად საზრდოობდა ქართული სამეცნიერო ტერმინოლოგია. დიალექტებიდანაა შემოსული ლილვი, ბაზო, ბურული, ხირხატი, მაწევანა, კვეუო, რაყა, ჯოგგი, ბუჯერი... „დიალექტური ლექსიკის ასეთი სიუხვე აღვილი ასახსნელია, თუ გავითვალისწინებთ იმ ვითარებას, რომ რეალიათა მთელი ჯგუფი დაკავშირებულია იმ საქმიანობასთან, რომელიც სოფლად სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგში სრულდება“ (რ. ღამბაშიძე).

ქართული ენის დიალექტური მრავალფეროვნება ამ შემთხვევაში ისევ და ისევ სალიტერატურო ენის გამდიდრებასა და გამრავალფეროვნებას შეეწია. „კილოებიდან მომდინარე სიტყვების შესვლა-დამკვიდრება საერთო სალიტერატურო ქართულში კარგად ასახავს სალიტერატურო ქართულის დიალექტური ბაზის მნიშვნელოვან გაფართოებას, ცოცხალი მეტყველების მზარდ როლს საერთოქართული ლექსიკური ფონდის გამდიდრებაში“ (ბ. ფოჩხუა).

რაც შეეხება დიალექტიზმების გამოყენებას მხატვრულ ლიტერატურაში, ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

9. 1. დ ი ა ლ ე ქ ტ ო ლ ო გ ი უ რ ი კ ვ ლ ე ვ ი ს პ რ ი ნ ც ი პ ე ბ ი
და მ ე თ ო დ ე ბ ი.

ყოველი მეცნიერული კვლევა სამი ეტაპისაგან შედგება:

ა) ემპირიული მასალის მოპოვება, მასალაზე დაკვირვება და სის-
ტემატიზაცია;

ბ) მასალის ანალიზი — სეგმენტაცია და სეგმენტირებულ ელემენ-
ტებს შორის მიმართებათა დადგენა;

გ) მიღებული შედეგების სინთეზი — ინტეგრაცია და ინტერპრე-
ტაცია.

კვლევის ეს სამი ეტაპი შეესაბამება მოვლენის შეცნობის სამ თა-
ნამიმდევრულ საფეხურს: კერეტას, ანალიზსა და გაცნობიერებას.

მოპოვებული მასალა კვლევის საგანია, ანალიზი იძლევა მის შინა-
გან ბუნებაში შეღწევის საშუალებას, სინთეზი ახდენს მის გაცნობიერ-
ებას.

ამ გზით ყოფიერების ფაქტი ცნობიერების ფაქტიც ხდება.

მიღებული შედეგის ინტერპრეტაცია, მაგალითად, ენათმეცნიერე-
ბის საგნისა, შეიძლება იყოს წმინდა ლინგვისტური (იმანენტური)
ფილოსოფიური, ლოგიკისტური, ფსიქოლოგიური და ა. შ.

ნებისმიერი მასალის გაცნობიერების მიზანია ცნობიერებაში შექ-
მნას ყოფიერებაში არსებული მოვლენის ადეკვატური მოდელი
(ვ. კოდუხოვი).

მეცნიერული კვლევა მიზანდასახულების მიხედვითაც უნდა განირ-
ჩეს. ერთია მოვლენის კვლევა აღწერის მიზნით (ექსპოზიციური კვლე-
ვა), მეორე — კვლევა ახსნის მიზნით (კაუზალური კვლევა). პირველი
იძლევა პასუხს კითხვაზე — „რა გვაქვს?“ მეორე — „რატომ გვაქვს?“

კვლევის ხსენებული მიზანდასახულებანი არც დაპირისპირებულნი
არიან და არც ურთიერთგამომრიცხველნი. პირიქით, ისინი ერთმანეთს
ვარაუდობენ და ავსებენ კიდევ: თუ არ ვიცით, რა გვაქვს, ვერ გავი-
გებთ — რატომ გვაქვს.

მეთოდი არის დასაბუთებული ცოდნის მოპოვების ხერხი, საშუა-
ლება (არნ. ჩიქობავა). მეთოდის რაობას შეაპირობებს ესა თუ ის ზო-
გადი პრინციპი, თვალსაზრისი; მაგალითად, მოვლენის შესწავლის ის-
ტორიული თვალსაზრისი განსაზღვრავს ამ ისტორიის წარმოსაჩენად

მოსახმარი (ანუ: ისტორიული) მეთოდის გამოყენებას, მოვლენათა შედარება საჭიროებს შესაბამისი საშუალების მოხმარებას და ა. შ.

ერთი და იმავე მეთოდით შესაძლებელია წარმართოს როგორც მოვლენის აღწერის, ასევე ახსნის მიზნით ჩატარებული კვლევა.

ეს შესაძლებელია არა იმის გამო, რომ მეთოდი დუალისტური ბუნებისაა, არამედ იმიტომ, რომ არსებობს ერთი და იმავე მეთოდის გამოყენების ნაირგვარი მეთოდიკა, ანუ: ერთი და იმავე მეთოდის გამოყენების ნაირგვარი პროცედურა (ვ. კოდუხოვი).

ერთი და იმავე მოვლენის კვლევისას შედეგის ნაირგვარობა დამოკიდებულია მასალის არა მხოლოდ რაოდენობრივ, არამედ თვისებრივ მხარეზეც: ერთ შემთხვევაში მხოლოდ აღწერის (მიმართებათა კონსტატაციის) საშუალება გვეძლევა, მეორე შემთხვევაში ახსნის (მიმართებათა მიზეზობრივი საფუძვლის გამოვლენის) საშუალება.

კვლევის დროს ნაირგვარი მეთოდიკის გამოყენება ხშირად იძულებითი ხასიათისაა, ობიექტური მიზეზებითაა შეპირობებული, მასალის სიმცირისა და სიმწირის შედეგია.

მაგრამ არჩევანი შესაძლოა ნებაყოფლობითიც იყოს. ამის მიზეზი უპირატესად სუბიექტური ხასიათისაა, მკვლევრის მეცნიერულ კრიტერიუმზე, განხილვის ამოსავალ თვალსაზრისზეა დამოკიდებული. ამ მხრივ ნიშანდობლივია, მაგალითად, ასეთი დებულება: „ჩვენ ვცდილობთ ზუსტად აღვწეროთ, ჩვენ არ ვცდილობთ რაიმეს ახსნას“ (მ. ჯუხი).

ენის კვლევა ხდება რამდენიმე მეთოდით:

ა) აღწერითი მეთოდით ხდება ენის აღწერა იმ სახით, რა სახითაც იგი მოცემულია გარკვეულ მომენტში; ვთქვათ, ქართული სალიტერატურო ენა მეოცე საუკუნის მეორეოცე წლებში (არნ. ჩიქობავა): ამ მეთოდით ჩატარებულმა კვლევა-ძიებამ უნდა მოგვცეს ენის ფონემატური, მორფოლოგიური და სინტაქსური სტრუქტურების სრული სურათი, უნდა გამოავლინოს ამ სტრუქტურათა შემადგენელი ელემენტების ურთიერთმიმართება (მიზეზ-შედეგობრივი კავშირი, ურთიერთშეპირობებულობა ამ ელემენტებისა). ანალოგიური თვალსაზრისით ივარაუდება ლექსიკურ და გრამატიკულ მნიშვნელობათა, აგრეთვე სტილურ ნაირსახეობათა შესწავლა. ზოგჯერ აღწერით მეთოდს აიგივებენ ევრეთწოდებულ სტატიკურ ანალიზთან. მართალია, ზოგი ენათმეცნიერული მიმდინარეობა სწორედ ამგვარ თვალსაზრისს უჭერს მხარს (მაგალითად, ამერიკული დესკრიფციული ენათმეცნიერება), მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ აღწერითი ანალიზი თავისთავად გულისხმობს ენის შესწავლას სტატიკაში. ენის აღწერით ანალიზს ხელეწიფების გამოავლინოს ის შინაგანი დინამიზმი, რომელიც ენას არსებობის

(ფუნქციონირების) მოცემულ მომენტში ახასიათებს. ქართული ენის დიალექტების შესწავლა უპირატესად სწორედ აღწერითი მეთოდის საშუალებით ხდება — დიალექტი (ძირითადად) განიხილება როგორც ენის ნაირსახეობა, წარმოდგენილი დროის მოცემულ მონაკვეთში.

ბ) შედარებითი მეთოდის მიზანია გამოავლინოს საერთო ან სპეციფიკური ნიშან-თვისებები ორ ან მეტ მონათესავე ენას შორის (ასევე: ერთი და იმავე ენის ორ ან მეტ დიალექტს შორის). ქართული ენის დიალექტების კვლევისას შედარება ხდება სამი ასპექტით: ესა თუ ის დიალექტი უდარდება: 1. სალიტერატურო ენას (უპირატესად — ნორმატიული საკითხების დადგენისას); 2. სხვა დიალექტსა ან დიალექტებს (უწინარეს ყოვლისა დივერგენციული და კონვერგენციული მოვლენების ანალიზისას); 3. მონათესავე ენებს (უპირატესად მაშინ, როცა დიალექტი ამა თუ იმ მონათესავე ენის გავრცელების მომიჯნავე ტერიტორიაზეა წარმოდგენილი — ურთიერთზეგავლენის წარმოჩენის მიზნით).

გ) ისტორიული მეთოდი შესაძლებლობას გვაძლევს შევისწავლოთ ამა თუ იმ ენის განვითარების კანონზომიერებანი. შესწავლა ხდება არსებული წერილობითი ძეგლების ან სავარაუდო ფორმათა რეკონსტრუქციის საფუძველზე. ქართული ენის დიალექტების შესწავლისას მეტ-ნაკლებად ორივე ეს საშუალებაა გამოყენებული. განსაკუთრებით ფასეული შედეგი აქვს ამ მეთოდს იმ შემთხვევაში, როცა ვლინდება ამა თუ იმ დიალექტში დაცული არქაული მოვლენები (ხოლომობითის ძველი ქართულისებური წარმოება, რიცხვში შეთანხმების არქაული წესი და მისთ.). ადრეულ პერიოდში ფიქსირებული დიალექტური ტექსტები (მით უფრო, ენობრივად სანდო ტექსტები) ქართულში იშვიათად გვაქვს — იგულისხმება საკუთრივ ფოლკლორული ან დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით ჩაწერილი ტექსტები. მასალის მოპოვება ძირითადად ხდება ძველი ქართული ენის ძეგლებიდან, ისტორიული სიგელ-გუჯრებიდან, ნაწილობრივ — მხატვრული ლიტერატურიდან. ივარაუდება ის შემთხვევები, როცა მწერალი ნებსით ან უნებლიეთ ხმარობს დიალექტიზმებს (ამ დროს არაა გამორიცხული იდიოლექტური მოვლენებიც, რაც აუცილებელს ხდის განსაკუთრებული სიფრთხილით მოვებყრათ ამგვარ ტექსტებს). რაც შეეხება რეკონსტრუირებულ ფორმებს, ისინი საკუთრივ დიალექტოლოგიური კვლევისათვის შედარებით იშვიათად გამოიყენება (ჩვეულებრივ, ამგვარ ფორმებს ითვალისწინებენ მონათესავე ენათა ისტორიული ანალიზის დროს).

დ) ისტორიული და შედარებითი მეთოდები უფრო ხშირად კომპლექსურად გამოიყენება. ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი გულისხმობს მონათესავე ენათა ისტორიის შესწავლას მათი შედარების სა-

ფუძველზე. „შედარება ეხმარება ისტორიას, როცა სამწერლო ენის სახით სხვადასხვა ეპოქის ენობრივი ფაქტები დაცულია. მაგრამ, თუ ეს პირობა გვაკლია, შედარება ერთადერთი საშუალებაა წარსულის გათვალისწინებისა, ისტორიის დადგენისა“ (არნ. ჩიქობავა). დიალექტური მასალა უხვად გამოიყენება ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის დროს როგორც საკუთრივ დიალექტოლოგიური, ასევე (უპირატესად) მონათესავე ენების შესწავლასთან დაკავშირებული პრობლემათვის გამოსაკვლევად.

ე) კარტოგრაფიული მეთოდი, რომელიც არსებითად აღწერითი მეთოდის ნაირსახეობაა, ძირითადი საშუალებაა დიალექტების (ასევე: ენების) ლინგვისტური გეოგრაფიის თვალსაზრისით შესწავლის დროს. იგი გულისხმობს კარტოგრაფიული პრინციპების გამოყენებით ამა თუ იმ ენობრივი (დიალექტური) მოვლენის ტერიტორიული გავრცელებულობის დადგენას. საანალიზო ფორმა ან პირდაპირ ჩაიწერება რუკაზე, ან ხდება მისი შენაცვლება პირობითი ნიშნებით. კარტოგრაფიული მეთოდის მიზანია იზოგლოსების გავრცელებისა და გადაკვეთის გამოვლენა, აგრეთვე მათი თავმოყრის ტერიტორიების დადგენა, რასაც თან ახლავს მათი ინტერპრეტაცია უწინარეს ყოვლისა აღწერის დონეზე, თუმცა ხელსაყრელ პირობებში (ისტორიული წერილობითი ძეგლების მქონებლობისას, რეკონსტრუირებულ ფორმათა პოვნეირებისას, ისტორიული რუკების გამოყენებისას...) შესაძლებელი ხდება, რომ კარტოგრაფირებულ მონაცემებს ისტორიული განმარტებაც მიეცეს.

ვ) შეპირისპირებითი მეთოდის მიზანია გამოავლინოს მსგავსი ან სპეციფიკური ნიშან-თვისებები ორ ან მეტ არამონათესავე ენას შორის. დიალექტოლოგიური კვლევის დროს ეს მეთოდი უპირატესად გამოიყენება მაშინ, როცა დიალექტი ამა თუ იმ არამონათესავე ენის გავრცელების მომიჯნავე ტერიტორიაზეა წარმოდგენილი — ზეგავლენის ან სუბსტრატულ მოვლენათა წარმოჩენის მიზნით. ქართული ენის დიალექტებისათვის ამ თვალსაზრისით გარკვეული მნიშვნელობა აქვს მიმართებას თურქულ (აქარული, იმერხეული, მესხურ-ჭავჭავხური), სომხურ (ჭავჭავხური, ქვემოქართლური), ირანულ (ფერეიდნული), ოსურ (მოხეური, მთიულური, ლიახვისა და ქსნის ხეობების ქართლური), აზერბაიჯანულ (ინგლოური) ენებთან. ამ ენათა ზეგავლენა ქართული ენის დიალექტებზე, რა თქმა უნდა, მეტ-ნაკლებია. ზოგჯერ, პირიქით, ქართული დიალექტები ახდენენ უფრო ინტენსიურ ზეგავლენას. სხვა ენათა ზეგავლენის კვალი განსაკუთრებით იჩენს თავს იმერხეულ, ინგლოურ და ფერეიდნულ დიალექტებში.

ამა თუ იმ მოვლენის შესწავლას თავისი პირობაც აქვს.

არსებითად აქ ორი პირობა იგულისხმება:

ა) ყოველი მოვლენა უნდა შესწავლილ იქნეს დროსა და სივრცეში. მასთან თანაარსებულ მოვლენებთან ურთიერთდამოკიდებულების თვალსაზრისით — როგორც ნაწილი მთლიანისა: მთლიანობა განაპირობებს მისი შემადგენელი ნაწილის ბუნებას და, თავის მხრივ, განისაზღვრება ამ ნაწილის თავისებურებებით;

ბ) ყოველი მოვლენა უნდა შესწავლილ იქნეს თავისსავე დინამიკაში, მოქმედებაში, თავისი შინაგანი თვისებების გამოვლენის პროცესში, ამა თუ იმ სისტემაში მისი ფუნქციონირების დროს.

ამ ორი მომენტის გათვალისწინების აუცილებლობა განსაკუთრებით ხელშესახებად სწორედ ცოცხალი მეტყველების (დიალექტის, ეპოქაეის, თქმის...) ანალიზის დროს იჩენს თავს.

9. 2. ს ი ნ ქ რ ო ნ ი ა და დ ი ა ქ რ ო ნ ი ა. რა არის სინქრონია და დიაქრონია: არის იგი ენის ნიშან-თვისება და, ამდენად, გამომდინარეობს თვით ენის არსიდან, თუ იგი მარტოოდენ კვლევის სფეროს განეკუთვნება, ესე იგი, მარტოოდენ მეთოდოლოგიური ფაქტია?

ფ. დე სოსიურის თვალსაზრისით, სინქრონია და დიაქრონია ენის შინაგან ნიშან-თვისებად მიიჩნევა: სინქრონია „არის ურთიერთობა ერთდროულად არსებულ ელემენტებს შორის“, დიაქრონია კი — „ერთი ელემენტის ცვლა მეორით დროის მანძილზე“..

სინქრონიისა და დიაქრონიის თვალსაზრისით ესაა სივრცისა და დროის ზოგადი ფილოსოფიური პრობლემის შემოტანა ენათმეცნიერებაში, რაც შესაძლებლობას გვაძლევს განვიხილოთ ისინი როგორც განზომილებების სხვადასხვა სისტემა. სინქრონიის შემთხვევაში განიხილება სხვადასხვა რიგის ელემენტებისა და მოვლენების თანაარსებობისა და ურთიერთდამოკიდებულების პირობებში და პრინციპები, ხოლო დიაქრონიულად, პირიქით, ერთი რიგის: ელემენტები და მოვლენები, მათი ურთიერთმიმართება განიხილება ენის არსებობის მთელ მანძილზე.

მაშასადამე, ენა არსებობს ორ განზომილებაში; ეს ორი განზომილება შესაბამისად დროისა და სივრცის ზოგადფილოსოფიური არსის კონკრეტულენობრივი გამოვლინებაა. ამდენად, სინქრონია და დიაქრონია ენისათვის ონტოლოგიური მონაცემია.

თითოეულ მათგანს შეესაბამება კვლევის სათანადო პრინციპები და მეთოდები. ამდენად, მეთოდოლოგიური ფაქტიცაა.

აქედან გამომდინარე, სინქრონია გულისხმობს ენის ფუნქციონირებას (ანუ: ენის შინაგანი პოტენციის გამოვლენას) მოცემულ მომენტში ყველა თავისი ნაირსახეობით. სწორედ ამ შემთხვევაში ივარაუდება ტერიტორიული, სოციალური თუ სხვა რიგის მეტყველებრივი

ნაირსახეობების არსებობა. ასე რომ, ენის დიალექტური დიფერენცია-ცია სინქრონიული მონაცემია (სინქრონიის დონეზე ხდება).

დიაქრონია ვარაუდობს ენის ევოლუციური პოტენციის გამოვლენას. აქ უკვე, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „ქრონოლოგიურ დიალექტებთან“ გვაქვს საქმე (რადგან, თუ დიალექტი ზოგადად განისაზღვრება როგორც ამა თუ იმ ენის ნაირსახეობა, მაშინ სხვადასხვა პერიოდის მეტყველება ასევე ნაირსახეობებს ქმნის ერთმანეთის მიმართ).

სინქრონიულად ჩვენ ენის ევოლუციის შედეგთან გვაქვს საქმე (უკეთ: ესაა ერთ-ერთი კონკრეტული საფეხური, ეტაპი ენის ევოლუციის);

დიაქრონიულად — საკუთრივ ევოლუციასთან, განვითარებასთან.

ანუ: ყოველ მოცემულ მომენტში ენა გვეძლევა როგორც ისეთი შედეგი, რომელშიც იმთავითვე ვლინდება განვითარების პოტენცია.

ენა რომ შედეგის სახით არ გვეძლეოდეს, მაშინ ყოველი ინდივიდი იძულებული იქნებოდა შეექმნა ახალი ენა.

ენის გამოყენება შემოქმედებითი აქტი რომ არ იყოს, ენას გაქვავების საშიშროება დაემუქრებოდა.

ენა, როგორც შედეგი, გვაგარაუდებინებს მასში რაღაც მუდმივი (მისი ძირითადი სახის შემაპირობებელი) მონაცემის არსებობას. ესაა ენის შინაგანი სტრუქტურა, ანუ: ფორმობრივ და სემანტიკურ ელემენტთა ურთიერთმიმართებების კანონზომიერებანი.

ენა, როგორც განვითარებადი მონაცემი, გულისხმობს მასში ცვლილებათა და გარდაქმნათა გარკვეული წესების არსებობას.

ცვლილების, განვითარების საფუძველი სინქრონიულადაა მოცემული.

ცვლილების, განვითარების განხორციელება დიაქრონიულად ხდება შესაძლებელი.

ჩვენს შემთხვევაში ეს ასე უნდა განისაზღვროს: ენის სინქრონიულად მოცემული ნაირსახეობანი (დიალექტები) დიაქრონიულადაა შეპირობებული.

განვითარება ენას იცავს ცვეთისაგან, არ აძლევს ენას გაქვავების საშუალებას. ენა პოტენციურად გაცილებით მეტ შესაძლებლობას შეიცავს, ვინემ ეს დროის კონკრეტულ მომენტშია გამოყენებული, ხორც-შესხმული.

ენის პოტენცია ერთბაშად არასდროს რეალიზდება; იგი აკუმულირებულია ენაში და მისი მხოლოდ თანდათანობითი („გამოზოგვითი“) გამოხატვა ხდება. ენა სწორედ ასეთი მოხმარების შედეგად იძენს მოქნილობას, „უცვეთელობის“ უნარს, სათანადო სიზუსტეს თავის სიღრმისეულ შესაძლებლობათა გამოყენებისას.

„ენა არის არა მოქმედების პროდუქტი, არამედ მოქმედება“ — ვ. ჰუმბოლდტის ამ დებულებას ფ. დე სოსიური ასე აზუსტებს: „სამეტყველო მოქმედება ყოველ მოცემულ მომენტში ვარაუდობს ჩამოყალიბებულ სისტემასაც და ევოლუციასაც: ნებისმიერ მომენტში ენა არის მოქმედი სისტემა და წარსულის პროდუქტიც“. ბ. კროჩე ამ აზრს სხვა კუთხით ავითარებს: ინდივიდს ეძლევა არა ენა, როგორც შუა პროდუქტი, არამედ ამ ენის შემოქმედებითად გამოყენების შესაძლებლობა, უნარი. ამიტომაც, კ. ფოსლერის განმარტებით, „თავისი არსით ყოველი ენობრივი გამოხატულება ინდივიდუალური სულიერი შემოქმედებაა... მეტყველება სულიერი შემოქმედებაა“. ეს დებულება გამოძახილია ბ. კროჩეს თვალსაზრისისა: „ენა დაუსრულებელი შემოქმედებაა“.

სწორედ ენის ეს თვისება ქმნის შესაძლებლობას მეტყველებრივი ნაირსახეობების წარმოქმნისა, რაც გარკვეულ ეთნოსში, ტერიტორიაზე, სოციალურ ფენასა თუ პროფესიულ ჯგუფში დიალექტების სახითაა წარმოდგენილი.

ნაირსახეობა ნიშნავს რამდენიმე შესაძლებლობიდან ერთ-ერთის გამოყენებას.

აი, მაგალითად, ზოგი ამ შესაძლებლობათაგან:

ფონეტიკის დონეზე: და-ე-მართ-ა → დე-ე-მართ-ა → დი-ე-მართ-ა; მო-ვა → მო-ა → მუ-ა; სულ-ს → სულ-ც.

მორფოლოგიის დონეზე: მზა-ს || მზა-დ; ვი-ყავ-ით || ვი-ყვენ-ით; ისინი წერ-დ-ნენ || წერ-დ-ენ || წერ-დ-ეს; ტეხ-ს || ტეხ-ავ-ს.

სინტაქსის დონეზე: ის || მან შეეხვეწა; მათ ა-ქე-ის || ა-ქე-თ (|| ა-ქე-ენ).

ლექსიკის დონეზე: ჩიქანი || ცური, ჭური || ქვეერი⁸

ქართული ენის დიალექტები ამ ნაირსახეობათაგან ერთ-ერთის გამოყენებით განირჩევიან ერთმანეთისაგან.

9.3. არქაიზმი და ინოვაცია. დიალექტების შესწავლა „შესაძლებლობას გვაძლევს, ერთი მხრივ, წარმოვაჩინოთ ისეთი მოვლენები, რომლებიც კარგა ხანია დაუკარგავს სალიტერატურო ენას, ხოლო, მეორე მხრივ, დაკვალოთ ის ტენდენციები, რომლებიც ნიშანდობლივია საერთო-ეროვნული ენის სისტემის შემდგომი განვითარებისათვის“ (რუსული დიალექტოლოგია).

ამასთან დაკავშირებით დაისმის საკითხი არქაიზმებისა და ინოვაციების შესახებ დიალექტებში.

დიალექტების მიმართ ეს ცნებები ფარდობითია.

ფარდობითია, რადგან საკუთრივ ამა თუ იმ დიალექტისათვის ყველა მასში დადასტურებული ენობრივი მოვლენა სინქრონიული (თანა-

დროული) მონაცემია, ხოლო ესა თუ ის ენობრივი ფაქტი არის არქაიზმი ან ინოვაცია სალიტერატურო ენისა ან სხვა დიალექტის თვალსაზრისით.

დიალექტებში არქაიზმების გამოვლენა უწინარეს ყოვლისა ენის ისტორიის თვალსაზრისითაა ღირსსაცნობი. დიალექტების ერთ ნაწილს, როგორც ითქვა, დაკული აქვს ენის ძველი ვითარება; ეს კი შესაძლებლობას გვაძლევს დიალექტი გამოვიყენოთ როგორც რეალურად არსებული მოდელი ენის ისტორიის შესასწავლად (რა თქმა უნდა, აუცილებელია იმის გათვალისწინებაც, თუ რა უნდა იყოს საკუთრივ დიალექტური წარმონაქმნი, განსხვავებით საერთო ეროვნული ენის მონაცემებისაგან).

არქაული ნაკადი დიალექტებში შესაძლოა სხვადასხვა დონეზე იყოს წარმოდგენილი:

ა) ფონემატურ სტრუქტურაში; ამ რიგისაა, მაგალითად, ჯ აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებში (ხევსურულში, თუშურში, ფშაურში, მოხეურში, მთიულურ-გუდამაყრულში), ნაწილობრივ — ქიზიყურში, თუმცა აქ იგი უკვე კარგა ხანია მოშლის გზაზეა დამდგარი; ასევე — ჯ და მის საფუძველზე წარმოქმნილი დამავალი დიფთონგები მესხურში (ოლონდ, ძველი ქართულისაგან განსხვავებით, აქ იგი სხვაგვარი გამოყენებისაა: გვხვდება ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ საკუთარ ან მათთან გატოლებულ სახელებთან: შოთაჲ, ნონაჲ... დედაჲ...), ნაწილობრივ — გურულსა და აჭარულში (სადაც მას თავისუფლად ენაცვლება სრული ხმოვანი ი: ნენაჲ || ნენაი, ძმაჲ || [უპირატესად] ძმაი...);

ბ) მორფოლოგიაში; ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ ხოლმეობითის (მრავალგზისობის) ძველი ქართულისებური წარმოება ხევსურულში, თუშურსა და ფშაურში: და-წერ-დ-ი-ს, ა-ღ-ებ-დ-ი-ს... და-წერ-ი-ს, გა-ა-ღ-ი-ს... ანუ: ამ დიალექტებში შენარჩუნებულია მრავალგზისობის გამომხატველ ფორმათა სისტემა, ოლონდ აქვე უნდა შევნიშოთ, რომ იმავდროულად დიალექტების დონეზე ამ სისტემას გარკვეული მოდიფიკაციები ახასიათებს: ძველი ქართულის იდენტური წარმოება მხოლოდ მესამე პირის ფორმებშია დაკული, ხოლო ბირველი და მეორე პირის ფორმებში ხევსურული და თუშური -იდ-ი ფორმანტს იყენებს, ფშაური — -ოდ-ი ფორმანტს: და-ვ-წერ-იდ-ი, და-წერ-იდ-ი... და-ვ-წერ-ოდ-ი, და-წერ-ოდ-ი... ასე რომ, არქაული სისტემა მთლიანად დაკულია, არქაული წარმოება კი მხოლოდ მესამე პირის ფორმებში იჩენს თავს, ბირველი და მეორე პირის ფორმებს გარკვეული მოდიფიკაცია განუცდია საკუთრივ დიალექტების დონეზე;

მყოფადის ფორმათა წარმოებისას არქაული წესია მეტ-ნაკლებად დაცული ინგილოურში, სადაც თხრობითი კილოს მყოფადი დროის გამოსახატავად ჩვეულებრივია კავშირებითის ფორმების ხმარება როგორც გარდამავალი, ასევე გარდაუვალი ზმნებისათვის. „ოლონდ, ძველი ქართულისაგან განსხვავებით, აღნიშნულ დიალექტში ამ მიზნით მხოლოდ II კავშირებითის ფორმებია გამოყენებული“ (რ. ლამბაშიძე): გამოყენონ „გამოვიყვან“ (ზედმიწვევით: „გამოვიყვანო“), დომალო „დავიმალე“ (ზედმიწვევით: დავიმალო“)... ამავე დიალექტში დასტურდება მყოფადის ფორმათა ახალი ქართულისებური (ზმნისწინიანი) და მეშველზმნიანი წარმოებაც;

გ) სინტაქსური ურთიერთობისას; ამ რიგისაა მიცემითში დასმული ობიექტის რიცხვში შეუთანხმებლობისა და, საპირისპიროდ, სახელობითბრუნვიანი ობიექტის რიცხვში შეთანხმების შემთხვევები ქართული ენის დიალექტებში (ხევსურულში...): მას || მათ ა-ქვ-ი-ს, ერთი მხრივ, და: მან ჭიუხ-ნ-ი და-ლაჯ-ნ-ა;

დ) ლექსიკაში: ქსინი ამინდი „ქარიანი, უსიამოვნო ამინდი“ (შდრ.: ქსინვა „ავად აშლილივით“, სულხან-საბა ორბელიანი; „ქსინავს მწუხარედ ცაჲ“, მათე. 16, 3), სულე „სუ, ჩუმად“, უტევს „უშვებს“ (შდრ.: გან-ტევ-ებ-ა „გაშვება“, გან-უ-ტევ-ა „გაუშვა“ ძველ ქართულში) ხევსურულში გამოყენებული ფორმებია (ა. ჭინჭარაული)...

ასევე სხვადასხვა დონეზეა წარმოდგენილი ინოვაციებიც:

ა) ფონემატურ სტრუქტურაში ინოვაციად შეიძლება დავასახელოთ პოზიციური გრძელი ხმოვნები აჭარულსა და თუშურში (შესაბამისად: გწკეთა და გწკკეთ „გაუქეთა“), მკვეთრი შემართვის და დამართვის ბგერები თუშურში (იგივე „გწკკეთ“), უმლაუტიანი ხმოვნები ინგილოურში, მესხურ-ჭავჭავურში, ნაწილობრივ — მოხეურში (შდრ. ამ თვალსაზრისით სევანური); უმლაუტი, ჩვეულებრივ, მოუღით ლაბიალურ ხმოვნებს (კორცხი „კვერცხი“, შუღი, „შვიდი“), ნასესხებ სიტყვებს შესაძლოა შემოჰყვეს უმლაუტიანი ვ-ც...

ბ) მორფოლოგიაში ინოვაციად მოჩანს -ყე → || -კე მორფემის გამოყენება ხოლმეობითის (მრავალგზისობის) გამოსახატავად ინგილოურში, მთიულურსა და მოხეურში: ცხოვა-ყ(ე) „ცხვება ხოლმე“ (ინგილოური), მამეკიდება-კე „მომეკიდება ხოლმე“ (მთიულური), იკე-თებს-კე „იკეთებს ხოლმე“ (მოხეური); შუა საუკუნეების ქართულ წერილობით ძეგლებში, ამჟამად კი ზოგიერთ დიალექტში -ყე (თავისი ფონეტიკური ნაირსახეობებით) გამოიყენება ობიექტის მრავლობითობის აღსანიშნავად.

ინოვაციაა თუშურში -თ-ა ფორმანტის გააზრება მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნად -ებ მრავლობითობის ფორმანტზე დართვისას: კაც-

-ებ-თა = კაც-ებ-მა (-თა ფორმანტის ანალოგიური გამოყენების შემთხვევები ჯერ კიდევ XV-XIX საუკუნეების წერილობით ძეგლებში შეინიშნება, მაგრამ აქ მას არა აქვს მიღებული ის სპეციფიკური ფუნქცია, რომელიც თუშურში წარმოჩნდა; ანუ: კაც-ებ-თა = კაც-ებ-მა, კაც-ებ-ს, კაც-ებ-ის; ესე იგი, იმასვე, რასაც: კაც-თა — გარკვეული თვალსაზრისით ორმაგ სუფიქსაციასთან გვაქვს საქმე, განსხვავებით თანამედროვე თუშურისაგან).

ამჟამად მორფოლოგიურ ინოვაციასთან გვაქვს საქმე დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ დიალექტში დრო-კილოთა IV სერიის ფორმათა წარმოებისას: მი-ნა-ვალ-ა, ნა-ყვარებ-ა... მი-ნა-ვალ-იყო... (გ. როგავა);

გ) სინტაქსური ინოვაციაა რიცხვში შეთანხმების დროს ფორმობრივი პრინციპიდან სემანტიკურ პრინციპზე გადასვლა: „ხალხმ დაიწყეს საუბარი“ (ხევსურული) — „დაიწყეს“ იმის გამო, რომ „ხალხი“ სემანტიკურად მრავალს გულისხმობს, თუმცა ფორმობრივად მხოლოდ ერთი რიცხვია. ისტორიულად სწორედ ფორმობრივ მონაცემებს ეწეოდა ანგარიში (ასეა ახლაც სალიტერატურო ენაშიც), დიალექტური ინოვაციაა სემანტიკური მხარის გათვალისწინება.

ანალოგიური ინოვაციაა ერგატიული კონსტრუქციის გამოყენება აქტიური სემანტიკის მქონე გარდაუვალ ზმნასთან: „კაცმა დაპირდა || შეეხვეწა || მიეყულა...“

ამ ინოვაციათა გამომწვევი მიზეზები ნაირგვარია: ერთ შემთხვევაში იგი სხვა ენის (მონათესავისა თუ არამონათესავის) ზეგავლენის შედეგია, მეორე შემთხვევაში ენის შინაგანი პოტენციის ამოქმედებაა.

არქაიზმებისა და ინოვაციების ანალიზისას გასათვალისწინებელია: მათი მქონებლობა არ ნიშნავს, რომ ისინი ყველა დონეზე ერთნაირად იქნებიან წარმოდგენილი. შესაძლოა არქაიზმის ტენდენცია (ასევე ინოვაცია) ვლინდებოდეს ფონემატურ სტრუქტურასა ან მორფოლოგიაში, მაგრამ სავსებით არ გვექონდეს სინტაქსისა ან ლექსიკაში, ანდა: ფართოდ იყოს წარმოდგენილი ლექსიკაში და თავს არ იჩენდეს ფონემატურ სტრუქტურასა ან მორფოლოგიაში...

9. 4. რას იძლევა დიალექტოლოგია ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით? დიალექტი არის ცოცხალი ენობრივი პროცესი, რაც შესაძლებლობას იძლევა თავისი თავისაგან დინამიკაში (მოქმედებაში) დაეკვირდეთ ენობრივ მოვლენებს.

ნიმუშად რამდენიმე მომენტს დავასახელებთ.

თეორიულად ივარაუდება, რომ მონათესავე ენებს შორის ბგერათშესატყვისობანი ფონეტიკური ცვლილების („გადაწევის“) შედეგია.

რომ ოდესღაც მათ რაოდენობრივი ხასიათი ჰქონდა, შემდეგ კი გადაიზარდა თვისებრივ მონაცემში — ენათა განსხვავების საფუძველი გახდა.

დიალექტები რეალურად ადასტურებენ ამ ვარაუდს. ზემოთ უკვე გვქონდა ამის ნიმუშები დასახელებული: ქართული ლ — მეგრულ-ქანური და სვანური შ; შდრ. ანალოგიური მიმართება ქართული ენის დიალექტების დონეზე: მი-ლულ-ვა — მი-ლუშ-ვა (მოხეური), ღარბელი — ღარბეში (ზემოიმერული)... ქართული რ — მეგრულ-ქანური ჟ; შდრ. საკუთრივ ქართული ენის დიალექტების დონეზე ყურ-ი — ყუჯ-ა (ხევსურული; „ყუყურო ან ყურებდაჭრილი ცხვარი“) და მისთ.

თეორიულად ივარაუდება, რომ შესაძლებელია მორფემათა სემანტიკური გადააზრინება (რეინტერპრეტაცია), რომ თანამედროვე ენებში წარმოდგენილი ზოგიერთი მორფემა ადრე სხვა მნიშვნელობის გამომხატველი იყო.

დიალექტები ამ ვარაუდსაც ადასტურებენ, რისი ნიმუშებიც აგრეთვე უკვე იყო დასახელებული. -ყე → || -კე ობიექტის მრავლობითობის გამომხატველია, ზოგ დიალექტში კი მრავალგზისობის (ზოლმეობითობის) გამომხატველ მორფემად გააზრინადა. აქვე შეიძლება გავისხენოთ -თ-ა მორფემა, რომელიც თუშურში მრავლობითობის -ებ. მორფემაზე დართვისას მოთხრობითი ბრუნვის მნიშვნელობას გამოხატავს: კაც-ებ-თა = კაც-ებ-მა...

თეორიულად ივარაუდება, რომ ზოგიერთი მორფემა მიღებულია დამოუკიდებელი სიტყვისაგან მნიშვნელობის ცვლისა და ფორმობრივი ცვლის შედეგად.

დიალექტებში ამის დამადასტურებელ ფაქტებსაც ვხვდებით. დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე (სურვილობის გამომხატველი) უ-ნდა-ა ზმნა გარკვეულ შემთხვევაში მორფემოიდალ (ნაწილაკად) იქცა (გამოხატავს ვალდებულებას); შდრ.: მინდა გავაკეთო, გინდა გააკეთო, უნდა გააკეთოს, ერთი მხრივ, და: უნდა გავაკეთო, უნდა გააკეთო, უნდა გააკეთოს, მეორე მხრივ — აქ უკვე მოხდა სემანტიკური გადააზრინება. დიალექტები (ყერძოდ, მესხურ-ჭავჭავური და აჭარული) ფორმობრივადაც (გარეგნულადაც) ცვლიან ამ ელემენტს და სტრუქტურულად მორფემას უახლოვებენ: გავაკეთო-ნდა || გავაკეთო-და || გავაკეთო-ნა, დასაშვებია ასეც: ნა-გავაკეთო... „უნდა გავაკეთო“.

ფრიად ფასეულია ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით აგრეთვე ის შედეგები, რაც დიალექტთა ურთიერთგავლენით, დიალექტთა გარდამავალი ზონებით, მომიჯნავე ტერიტორიაზე გავრცელებულ ენებთან დიალექტების კონტაქტით, ასევე: ამა თუ იმ დიალექტში პონენიერი სუბსტრატული, სუპერსტრატული და ადსტრატული მონაცემე-

ბით, სალიტერატურო ენასთან დიალექტების მიმართებით, დიალექტებში ფართოდ გავრცელებული დივერგენციისა და კონვერგენციის პროცესებით ვლინდება.

9.5. დ ი ა ლ ე ქ ტ ო ლ ო გ ი ა და ს ო ც ი ო ლ ი ნ გ ვ ი ს ტ ი კ ა. სოციოლინგვისტური პრინციპების გათვალისწინება აუცილებელია მაშინ, როცა დიალექტურ მოვლენათა საზოგადოებრივი თვალსაზრისით შეფასება ხდება. თავის მხრივ სოციოლინგვისტიკაც უხვად საზრდოობს დიალექტური მონაცემებით (განსაკუთრებით ეს სოციალურ და პროფესიულ დიალექტებზე ითქმის).

სოციოლინგვისტიკის პრობლემატიკა ფართოა და მოიცავს საკითხების წყებას იდიოლექტიდან ვინემ საერთაშორისო ენებამდე.

სოციოლინგვისტიკის ძირითადი მიზანია ენის სოციოლოგიური თვალსაზრისით შესწავლა. ამიტომაც აქ უწინარეს პრობლემად დგას ენისა და საზოგადოების, ენისა და ეროვნული კულტურის ურთიერთმიმართება.

თავის მხრივ, სოციოლინგვისტური კრიტერიუმები საშუალებას გვაძლევენ ავხსნათ იმ რიგის მოვლენები, რომლებიც წმინდა ენათმეცნიერული თვალსაზრისით ვერ განიმარტებიან. მაგალითად, რატომ ხდება, რომ ფორმობრივი სტრუქტურით იდენტური მონაცემებიდან „მინა“ და „თინა“ პირველი იკვეცება ბრუნებისას შესაბამის პოზიციაში, მეორე კი — არა („მინ-ის-ა“, მაგრამ: „თინა-ს-ი“)? იმიტომ, რომ პირველი საზოგადო სახელია, მეორე — საკუთარი. „საკუთარი სახელი“ კი სწორედ სოციალური ცნებაა, ანუ: სოციალური ინტერპრეტაციის დონეა. ეს რომ მართლაც ასეა, ჩანს იმიტაც, რომ ერთსა და იმავე ენობრივ ფორმას შეიძლება მიეცეს ნაირგვარი სოციალური ინტერპრეტაცია: საზოგადოდ „დედა“ კვეცადია: „დედის დარიგება“, მაგრამ საკუთარ სახელად გაგებული „დედა“ — უკვეცელი: „დედას (= დედაჩემის) თავშალი“ (არნ. ჩიქობავა).

რატომ არის, რომ „რბილი“ ლ-ს წარმოთქმა ფორმებში „პალ'მა“, „პალ'ტო“, „რეეოლ'უცია“ საზოგადოების გარკვეულ ფენაში საესეებით დასაშვებად მიიჩნევა, მაგრამ აშკარა უარყოფით რეაქციას (გაკილვას, დაცინვას) იწვევს ანალოგიური წარმოთქმა ფორმებში „ტოლ'მა“, „ლ'ტოლ'ვა“, „დამალ'ული“? იმიტომ, რომ პირველს სოციალური სანქცია აქვს (ამ ფენის წარმომადგენელთათვის ინტუიციურად მისაღებია სხვა ენებიდან ნასესხებ ფორმებთან ერთად შესაბამისი წარმოთქმის სესხებაც), მეორე რიგის ფორმებს კი ასეთი შეფასება არ ეძლევა.

ამ მარტივი მაგალითებიდანაც, ვფიქრობთ, ნათლად ჩანს, თუ რა არსებითი ღირებულებისაა სოციოლინგვისტური კრიტერიუმების გამოყენება დიალექტურ მოვლენათა ინტერპრეტაციისათვის.

სოციოლინგვისტიკის სფეროს განეკუთვნება ბილინგვიზმის (ასევე: პოლილინგვიზმის) პრობლემაც. დიალექტოლოგიური ინტერპრეტაციებისათვის ეს საკითხიც არსებითი მნიშვნელობისაა. ერთი და იგივე პიროვნება შესაძლოა ფლობდეს იდიოლექტს, დიალექტს (ან დიალექტებს), კონინეს, სალიტერატურო ენას, აგრეთვე სხვა ენებს. როგორია ამ სხვადასხვა დონის მონაცემთა თანაარსებობის პირობები და შედეგები? ამ საკითხის გადაწყვეტას პრინციპული ღირებულება აქვს არა მხოლოდ ენათმეცნიერული, არამედ სოციოლოგიური თვალსაზრისითაც.

სოციოლინგვისტური კვლევა აუცილებელს ხდის ენის ანალიზისას პიროვნული, საზოგადოებრივი, ეროვნული მომენტების გათვალისწინებასაც. ენა ფასდება არა მხოლოდ მისი შინაგანი ბუნების მიხედვით, არამედ მისი მომხმარებელი პიროვნების, საზოგადოების, ერის პოზიციიდანაც. რატომ თვლის ზოგი დიალექტის წარმომადგენელი თავს ამ დიალექტის მომცველი საერთო ენობრივი კოლექტივის წევრად, ხოლო ზოგი სხვა დიალექტის წარმომადგენელი — დამოუკიდებელი ენობრივი კოლექტივის წარმომადგენელად მიიჩნევს თავის თავს. ასეთი საკითხები წმინდა ენათმეცნიერული თვალსაზრისით ვერ გადაწყდება (ენობრივად ორივე დიალექტი ერთი დონის მონაცემია), სოციოლინგვისტიკა კი ასეთი პრობლემის შესწავლასაც გულისხმობს, მის დადგენასაც ვარაუდობს.

საკუთრივ ენათმეცნიერებისათვის არ არსებობს „ლამაზი“ და „ულამაზო“, „კეთილხმოვანი“ და „არაკეთილხმოვანი“, „ცენზიანი“ და „უცენზურო“ სიტყვები, გამოთქმები, ფრაზები; ანუ: ენათმეცნიერება ესთეტიკური თვალსაზრისით არ აფასებს ენობრივ მოვლენებს, რადგან ენათმეცნიერება იკვლევს იმ ობიექტურ მონაცემს, რომელიც ენაში გვაქვს. ასეთი შეფასება კი სოციოლინგვისტიკის ერთ-ერთი პრობლემაა, რადგან სოციოლინგვისტიკა სუბიექტურ მომენტსაც ითვალისწინებს.

არსებითად სოციოლინგვისტიკის სფეროში შემოდის ტაბუსა და ეფემიზმის პრობლემაც.

ტაბუ რწმენის სფეროს განეკუთვნება — იკრძალება ამა თუ იმ საგნისა ან მოვლენის სახელი გარკვეული სარწმუნოებრივი პრინციპის საფუძველზე.

ეფემიზმის გამოყენება ეთიკის სფეროში შემოდის — ხდება ამა თუ იმ საზოგადოებისათვის მიუღებელი სიტყვისა ან გამოთქმის შე-

ცვლა სხვა („შელამაზებელი“, „გაკეთილშობილებული“): ეკვივალენტებით.

არსებობს არა მხოლოდ სიტყვების, არამედ საგნების ტაბუც. ცნობილია ტაბუ ადამიანებზეც. ამის ფაქტია, მაგალითად, ქალის გაძევება სამრელოში ან ბოსელში მენსტრუაციის და მშობიარობის დროს ფშავსა და ხევსურეთში. ანალოგიური ფაქტი სხვა ხალხებშიც არის შენიშნული.

ტაბუს ფაქტია ისიც, რომ ომში წასვლის წინ მეომრები ქალის სიახლოვეს ერიდებოდნენ. დღემდეა შემონახული ჩვეულება (საქართველოს მთიანეთში) სანადიროდ წასვლის წინ ქალებისაგან განრიდებასა.

ყველაზე უფრო გავრცელებული კი სიტყვის (ან გამოთქმის) ტაბუა.

თ. სახოკია ასეთ ცნობას გვაწვდის სამურზაყანოში მოგზაურობის შესახებ: „მანებელ სულდგმულთ აქ ორნაირი სახელი ჰქვიანთ: ერთი ნამდვილი და მეორე მოგონილი. ცდილობენ, ყოველთვის მოგონილი სახელი დაუძახონ ამგვარ სულდგმულთ; იმიტომო, რომ — ამბობენ — ნამდვილი სახელი რომ დაეუძახოთ, ეგონება — გვეძახიანო, მოვლენ და დაგვაზიანებენო... გარდა ამისა, თუ ნადირმა რამე ზიანი მოგაყუწათ, ან აბრეშუმის ჭიას თაგვი ან ჭიანჭველა დაეხვია, ანდა ქათმები ან საქონელი ჭირმა გაგიწყვიტათ, სხვის სახლში თქვენს გაჭირვებას ვერ იტყვიო, ვითომ, რაც თქვენ გადაგხდათ თავზე, ვისაც უთხარით, იმას გადაედებაო“.

ტაბუს ენობრივი არსი გარკვეულად გამოცანის ტიპისაა — სახელდება ხდება რაიმე მიმანიშნებელი თვისების საფუძველზე.

ტაბუს ფსიქოლოგიური საფუძველია სიტყვის მაგიური ძალის რწმენა.

არსებობს ენობრივი ტაბუს სხვადასხვა სახეობა:

საკუთარი სახელების ტაბუ. გავრცელებულია სამეგრელოში, ხევსურეთში... ყოველ ხევსურს აქვს ნათლობის სახელი, გვარტომობის სახელი, ხატის სახელი... გარდა ამისა, ბავშვს ზოგჯერ მიცვალებულის სახელსაც არქმევენ, რძალი მაზღს სახელს უცვლის, ბიცოლაც — ძმისწულს (თუ მისი ქმრის მოსახლეა). ასე რომ, ერთსა და იმავე პიროვნებას შესაძლოა ერქვას სახელები: მღვდლისა — პეტრე, სულისა — დავითი, რძლისა — ხირჩლა, ხატისა — გიორგი, დედისძმის ცოლისა — ბეწიკუა (ს. მაკალათია). ესაა სურვილი დაიფარონ პიროვნება მანვე სულისაგან.

თუშეთში ცოლი ქმარს ასე უხმობს: ეგე კიცო (კ. ჯორჯანელი).

ღმერთის სახელის ტაბუ. „ღმერთის“ ნაცვლად გამოიყენება: უფალი, მამაზეციერი, შემოქმედი, ზენაარი, ყოვლისშემძლე, უზენაესი მსაჯული...

ეშმაკის სახელის ტაბუ. „ეშმაკი“ იცვლება სახელებით: ბოროტი, მავნე, მაცდური, კუდიანი, წყეული, ჯოჯოხეთის მოციქული...

ავადმყოფობათა სახელების ტაბუ. ყველაზე გავრცელებულია სახადის სახელად „ბატონები“ || „ანგელოზები“ (ეს უკანასკნელი უფრო იშვიათად)...

სიტყვის ტაბუ ზოგჯერ ბგერადობის მისგავსების გამო ხდება. მაგალითად, გურიაში ერიდებოდნენ სიტყვის „ხუთი“ თქმას, რადგან იგი ფონეტიკურად მსგავსია „ხუთ-ავ-ს“ ფორმისა (ეტიმოლოგიურად მათ შორის კავშირის მქონებლობა გამორიცხული არაა).

არსებობს გრამატიკულ ფორმათა ტაბუც. მაგალითად, ხევსურეთში ქმარი ახლადმოლოგინებულ ცოლს მესამე პირის ფორმებით მიმართავდა: პურ ხო არ უნდ? „პური ხომ არ გინდა?“ უნდ „მინდა“; ვაჟა როგორ ხყავავ? „ვაჟი (შვილი) როგორ გყავს?“ და მისთ. (ყ. ჭორჭა-ნელი).

როგორც ითქვა, ევფემიზმი ენობრივი ეთიკის (ენობრივი ეტიკეტის) სფეროს განეკუთვნება. ამ შემთხვევაში ხდება „მკვეთრი“ გამოთქმების შენაცვლება „დახვეწილი“ ფორმებით: „სიმართლეს არ ამბობს“ ნაცვლად ამისა: „ტყუის“, „ხელით შეეხო“ = „სცემა“, „გარდაიცვალა“ = „მოკვდა“ და ა. შ. ეევფემისტური შენაცვლების საქმირობა სხვადასხვა საზოგადოებრივ ფენაში ერთგვარად არ ესმით. ეევფემისტური ნორმები ერთსა და იმავე წრეში იცვლება დროთა ვითარებაში“ (არნ. ჩიქობავა).

სოციოლინგვისტიკის საკმაოდ ფართო პრობლემატიკის ძირითადი მიზანია გაარკვეოს, რა დანიშნულება და გამოყენება აქვს ენას ამა თუ იმ საზოგადოებაში, ანუ: როგორ და რამდენად გამოიხატება ენით საზოგადოებრივი ყოფიერება. ამ თვალსაზრისით ღირსსაცნობია ე. სეპირის დებულება: „არ არსებობს იმდენად მსგავსი ორი ენა, რომ შესაძლებელი იყოს ჩავთვალოთ ისინი ერთი და იმავე სოციალური სინამდვილის გამომხატველებად. სამყაროები, რომლებშიც ცხოვრობენ სხვადასხვა საზოგადოებანი. დამოუკიდებელი სამყაროებია და არა ერთი სამყარო, რომელიც იყენებს სხვადასხვა იარაღს“.

მოკლენათა საზოგადოებრივი შეფასება უშუალოდ აისახება ენაში, თანაც არა მხოლოდ ლექსიკაში, არამედ ზოგჯერ თვით გრამატიკულ კატეგორიებშიც კი. მაგალითად, აფრიკის ერთ-ერთი ენა განასხვავებს სულიერთა და უსულოთა კლასს. „ქია“ უსულოთა კლასს განეკუთვნება, „თამბაქო“ — სულიერთა კლასს; „ღირებულება საზომი: „უფრო

ფასეული“ უპირისპირდება ნაკლებ ფასეულს სათანადო ხალხის აზროვნებაში“ (არნ. ჩიქობავა).

იმავდროულად ენაში მექანიკურად კი არ აირეკლება ესა თუ ის ფაქტი ყოფიერებისა, არამედ ხდება მისი გაცნობიერება გარკვეული საზოგადოებრივი მსოფლხედვის საფუძველზე; მაგალითად, „მამა აფხაზურად შეიძლება ვადმოიცეს ნაირგვარად: ს-აბ, უ-აბ, ბ-აბ, ჟ-აბ, ლ-აბ... ე. ი. მამა ჩემი, მამა შენი — ვაჟისა, ქალისა, მამა მისი — ვაჟისა, ქალისა... ერთი სიტყვით, შეიძლება აღინიშნოს „მამა“ როგორც ვილაცის (ან რალაცის) მამა, მაგრამ ვერ დავასახელებთ მამას ისე, რომ ის არავის მამად არ იყოს იმთავითვე წარმოდგენილი. განყენებულად აღებული „მამა“, რა თქმა უნდა, უდავო ფაქტია აფხაზის აზროვნებისათვის, მაგრამ განყენებულად აღებული ამ წარმოდგენის გამოხატვა არ ხერხდება აფხაზურ სამეტყველო საშუალებით“ (არნ. ჩიქობავა).

რას გვიჩვენებს ამ თვალსაზრისით ერთი და იმავე ენის სხვადასხვა დიალექტი, — აი, ეს საკითხი ისმის, როცა დიალექტურ მოვლენათა საზოგადოებრივი თვალსაზრისით შეფასებას ვეხებით. ეს კი თავისთავად გულისხმობს სოციოლინგვისტური კვლევის შედეგების გათვალისწინებას.

9.6. დ ი ა ლ ე კ ტ ო ლ ო გ ი ა და ო ნ ო მ ა ს ტ ი კ ა. ონომასტიკა სწავლობს საკუთარ სახელთა წარმოშობასა და ენობრივ სტრუქტურას. ყველა საკუთარი სახელი მიღებულია საზოგადო სახელისაგან ორი საშუალებით: ა) მეტონომიის გზით — საზოგადო სახელი გარკვეულ კონტექსტში მოიპოვებს საკუთარი სახელის ფუნქციას: ჰალა „წყლის პირი ნაყოფიერი“ (სულხან-საბა ორბელიანი) → ჰალა (სოფლის სახელწოდება); ბ) სიტყვათწარმოების საფუძველზე — ჰალა „წყლის პირი ნაყოფიერი“ → ჰალოვანი (სოფლის სახელწოდება), ჰალისუბანი (სოფლის სახელწოდება).

სემანტიკური სხვაობა საზოგადო და საკუთარ სახელს შორის შემდეგია: საზოგადო სახელი ასახელებს საგანსა ან მოვლენას და იმავდროულად გარკვეული ცნების აღმნიშვნელად გვევლინება (საზოგადო სახელი ასახელებს კონკრეტულ „ხეს“, მაგრამ იმავდროულად გულისხმობს ამ ნიშან-თვისების მქონე ყველა საგანს; შდრ.: „გაზაფხულზე ხე იფოთლება“ და „გაზაფხულზე ჩემი სახლის წინ მდგარი ხე იფოთლება“ — პირველი ზოგადია, მეორე — კონკრეტული, რომელსაც ზოგადის ნიშან-თვისებები აქვს); საკუთარი სახელი მხოლოდ ასახელებს ობიექტს („ვახტანგი“... „თბილისი“... მიუთითებენ კონკრეტულ ობიექტზე, მაგრამ არ განაზოგადებენ მათ რაიმე ნიშან-თვისების საფუძველზე); ანუ: საზოგადო სახელი საგანსა ან მოვლენას უკავშირდება ცნების საშუალებით, საკუთარი სახელი მიემართება საგანს უშუალოდ;

საზოგადო სახელის მნიშვნელობა ცნებითია, საკუთარი სახელისა — საგნობრივი.

საზოგადო და საკუთარი სახელები ერთმანეთისაგან სხვაობს ფუნქციურადაც: საზოგადო სახელი არამსგავსი (არაერთგვაროვანი) საგნებიდან გამოყოფს მსგავს (ერთგვაროვან) საგნებს და აერთიანებს მათ ერთ ლექსიკურ რიგში („მთას“ გამოყოფს „ტბიდან“, „სოფლიდან“... და იმავდროულად აერთიანებს ყველა მსგავსს: „იალბუხს“, „მყინვარწვერს“, „უშბას“, „თეთნულდს“ და, საერთოდ, ამ თვისების მქონე ყველა სახელდებულ თუ უსახელო ობიექტს); საკუთარი სახელი გამოყოფს მსგავსიდან (ერთგვაროვანიდან) ერთადერთს და უპირისპირებს ყველა დანარჩენს (ასახელებს „იალბუხს“ და უპირისპირებს მას „მთა“ ცნებაში გაერთიანებულ ყველა სხვა ობიექტს — „მყინვარწვერს“, „უშბას“, „თეთნულდს“...). ესე იგი, საკუთარი სახელი აცალკევებს იმას, რასაც აერთიანებს საზოგადო სახელი.

საკუთარ სახელს აქვს თავისი მოტივაცია; ანუ: ყოველი კონკრეტული საგნის სახელი შეპირობებულია ისტორიულად, სოციალურად და ენობრივად (ისტორიული ვითარება საჭიროს ხდის სახელდებას, რასაც ეძლევა სოციალური სანქცია, ხოლო მისი განხორციელება ენობრივი ინვენტარის საშუალებით ხდება).

ეს არის საკუთარ სახელთან დაკავშირებული ზოგად-თეორიული პრობლემები. დიალექტოლოგიას ამ თვალსაზრისით სპეციფიკური ინტერესები აქვს; კერძოდ, გამოსავლენია საკუთარ სახელთა მოტივაციისა და წარმოების დიალექტური ნაირსახეობანი.

დიალექტოლოგიისა და ონომასტიკის ურთიერთმიმართებას სპეციალური ნაშრომები მიეძღვნა და მრავალი საინტერესო ფაქტიც დადგინდა. შენიშნულია, მაგალითად, რომ „გეოგრაფიულ სახელთა ანალიზით ირკვევა ბევრი სიტყვის ეტიმოლოგია და ენის სიტყვათწარმოებითი საშუალებანი“, რის გამოც ტოპონიმიკის ერთ-ერთ მიზანს წარმოადგენს ტოპონიმების (გეოგრაფიული სახელწოდებების) შესწავლა „ენათა და დიალექტთა გამოსარკვევად“ (ვ. თოფურია).

ონომასტიკასთან დაკავშირებით დიალექტიზმები ძირითადად ორი თვალსაზრისით უნდა იქნენ შესწავლილნი: ზოგადად — ლექსიკისა და ფონეტიკა-გრამატიკის დონეზე, და — საკუთრივ ონომასტიკის დონეზე. პირველი მიზანია აჩვენოს, რა ოდენობითაა გამოვლენილი საკუთარ სახელებში დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ლექსიკური, ფონეტიკური თუ გრამატიკული თავისებურებანი, ანუ: რამდენად ასახვენ საკუთარი სახელები დიალექტურ თავისებურებებს. მეორე თვალსაზრისით კვლევის მიზანია აჩვენოს, თუ რა თავისებურებებით განსხვავდება ერთმანეთისაგან საკუთარ სახელთა წარმოება დიალექტ-

ტების მიხედვით. მაგალითად, თანდებულიანი სახელების ტოპონიმებად გადაქცევა (იგულისხმება „ტბათანა“ ტიპის ფორმები) მხოლოდ გარკვეული კილოებისთვისაა დამახასიათებელი. ანალოგიური წარმოება შესაძლოა მეზობელი ან სრულიად დაშორებულ დიალექტების გავრცელების ტერიტორიაზეც აღინუსხოს. ერთ შემთხვევაში ეს მოვლენა სუბსტრატად განიმარტება, მეორე შემთხვევაში — ენის შინაგანი შესაძლებლობის გამოვლინებად. ამის დადგენას კი პრინციპული მნიშვნელობა აქვს არა მხოლოდ ტოპონიმიკისათვის.

შემდეგ: -ის ფორმანტი (შინდ-ის-ი, ძალ-ის-ი...) თითქმის არ გვხვდება კახეთის ტერიტორიაზე გავრცელებულ ტოპონიმებში, სამაგიეროდ, ხშირია მის ბაღდად -იან ფორმანტის გამოყენება (შ. აფრიდონიძე, ფ. მაკალათია). ეს კი ნიშნავს, რომ ტოპონიმთა ანალიზის დროს გათვალისწინებულ უნდა იქნეს, თუ რამდენადაა დასაშვები ამა თუ იმ რეგიონში რომელიმე კონკრეტული ფორმანტის გამოყენება. ზემოხსენებულის მიხედვით, -ის ფორმანტიანი ტოპონიმები კახეთის რეგიონში სპეციალურ ახსნას მოითხოვს. უნდა შევნიშნოთ, რომ დიალექტური ნაირსახეობანი აქ საკუთრივ ტოპონიმთა წარმოების დონეზე იგულისხმება, რაც შესაძლოა განსხვავებულიც იყოს და დამთხვევს კიდევ სხვა რიგის დიალექტურ მოვლენებს. დამთხვევის შემთხვევაში საქმე გვაქვს ჩვეულებრივ დიალექტიზმთან, რომელიც ამ კონკრეტულ შემთხვევაში გამოვლენილია საკუთარ სახელში. განსხვავების მიზეზი კი ძირითადად ორგვარი შეიძლება იყოს: ა) დიალექტურ ცნობილ მასალაში არ არის ფიქსირებული ესა თუ ის მოვლენა და მაშინ საკუთარი სახელი შეავსებს ამ ხარვეზს; ბ) დადასტურებული ფაქტი ან არქაიზმია, ან დიალექტური ინოვაცია, რომელიც თავს არ იჩენს საზოგადო სახელების დონეზე; უპირატესად მაინც არქაიზმთან გვექნება საქმე და მაშინ საკუთარი სახელი ფრიად მნიშვნელოვან მასალას გოგაწვდის დიალექტის ისტორიისათვის. ეს ეხება ზოგადად ყველა საკუთარ სახელს. ტოპონიმთა შემთხვევაში კი სხვაობის მიზეზი შესაძლოა სხვაც იყოს: შეიცვალა დიალექტების საზღვარი ან აღრინდელი დიალექტის გაქრობის შემდეგ ამ ტერიტორიაზე გავრცელდა სხვა დიალექტი (ენა), ტოპონიმი კი აღრინდელი დიალექტური ფორმით შემორჩა. ყოველივე ამის შესწავლა ერთ-ერთი საშუალებაა გამჭრალი ან სახეცვლილი დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ფორმის აღსადგენად.

კერძოდ, რა სახით შეიძლება გამოვლინდეს დიალექტური ნაირსახეობანი საკუთარ სახელებში?

დიალექტური თავისებურებანი ვლინდება ანთროპონიმებში (აღამიანთა საკუთარ სახელებში):

ა) მგელიკა, ვეფხია ტიპის სახელთა წარმოება მხოლოდ დიალექტთა ერთი წრისათვისაა ნიშანდობლივი (იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველოს მთის რეგიონი);

ბ) დიალექტთა მეორე წრისათვის ნიშანდობლივია კინოობით-საალერსო სახელთა მოჭარბება: თედ-უკ-ა, შოთ-უკ-ა, სანდრ-უკ-ა, ვან-უკ-ა; პართენ-იკ-ა, პარმენ-იკ-ა, ელენ-იკ-ა; დათ-იკ-უნ-ა, ნაზ-იკ-უნ-ა; ოლდ-ინ-იკ-ა, ლუკ-ინ-იკ-ა; დათ-უნ-იკ-ა, შოთ-უნ-იკ-ა; თამარ-იკ-ელ-ა ტიპისა რაჭულში (ა. კობახიძე); ვან-უ-ა (← ვან-ო-ა), მიტ-უ-ა (მიტ-ო-ა) ტიპისა ქართლ-კახურში;

გ) დიალექტთა ერთი ნაწილისათვის დამახასიათებელია ზედმეტსახელების (თიკუნის) ჩვეულებითი გამოყენება: ფიცხელა, ქვაკაცა, ვარსკვლავა... ზედმეტსახელი ხშირად საფუძვლად ედება გვარის წარმოებას: მდინარა → მდინარაძე, მგელა → მგელაძე, მამალა → მამალაძე... (არის მოსაზრება, რომ აქ ტოტემიზმის გადმონაშთთან გვაქვს საქმე, მაგრამ გვარის წარმოშობა იმ პერიოდის მოვლენაა, რომ საეკვოა იგი ტოტემს დაკავშირებოდა; მით უმეტეს, რომ ამ წარმოებისაა ბევრი ისეთი გვარი, რომელსაც არავითარი კავშირი არა აქვს ტოტემად სავარაუდებელ საგნებთან);

დ) დიალექტთა ერთ ნაწილში კინოობით-საალერსო ფორმებმა სოციალური დაპირისპირების სტატუსი შიიბოვე; გურულში -ელ-ა კინოობით-საალერსო ფორმათა მაწარმოებელია (გოგი-ელ-ა, პეტრ-იკ-ელ-ა, მარ-იკ-ელ-ა), მაგრამ გვარზე დართვისას მან წოდებრივი დაპირისპირებაც გამოხატა: ჭყონია აზნაური იყო, ჭყონიელა — გლეხი;

ე) განსხვავებულ და იმავდროულად ღირსსაცნობ სურათს იძლევა ოჯახის (გვარ-ტომობის) სახელთა წარმოება დიალექტების მიხედვით. მაგალითად, ხევსურულსა და თუშურში ამ მიზნით გამოყენებულია შრავლობითობის -ნ სუფიქსი, დართული ან უშუალოდ საკუთარ სახელზე (ბეგო-ნ-ი, უთურგა-ნ-ი; ნათესაობითში — ბეგო-თ, უთურგა-თ გიორგი || გიორგი ბეგო-თ-ი, უთურგა-თ-ი), ანდა საკუთარ სახელთაგან -იან || -იონ სუფიქსებით ნაწარმოებ ფორმებზე (ციხელ-იან-ნ-ი, მაკრატ-იონ-ნ-ი: ნათესაობითში — ციხელ-იან-თ, მაკრატ-იონ-თ გიორგი). მოხეურსა და რაჭულში გამოიყენება -ენ მორფემა (გოჩი-ენ-ი, შიოლ-ენ-ი; ნათესაობითში — გოჩი-ეთ, შიოლ-ეთ გიორგი; ასეა მოხეურში, რაჭულში კი ნათესაობითის -თ მიერთვის -ენ მორფემას: გიორგი ლაშხე-ენ-თ-ი, პრეპოზიციის შემთხვევაში იხმარება -თ მორფემის გარეშე: ლაშხე-ენ გიორგი). ქართლ-კახურში, აგრეთვე მესხურ-ჭავჭავურში ამ დანიშნულებით იხმარება -ან-ნ → -ან (ოთარა-ან-ნ-ი → ოთარა-ან-ი, და ასე: თამაზა-ან-ი, მერაბა-ან-ი...); მესხურ-ჭავჭავურში გვხვდება -ენ სუფიქსიანი წარმოებაც (გელა-ენ-ი → გელე-ენ-ი → გელი-ენ-ი,

მოსე-ენ-ი → მოსი-ენ-ი); ნათესაობითში გამოყენებულია -თ, ოღონდ წარმოება სხვადასხვა მოდიფიკაციით ხასიათდება (ქართლური, კახური: ოთარა-ან-თ გიორგი, ასეა მესხურ-ჩავახურშიც; ოღონდ აქ პარალელურად ასეთი წარმოებაცაა დადასტურებული: მოსე-ენ-ი → მოსე-ენ-თ-ი ან: გელი-ენ-ი → გელა-თ-ი). მესხურ-ჩავახურში ოჯახის სახელთაგან იწარმოება ლოკატივები მიცემითის -ს-ა ნიშნის დართვით — წარმოდგენილია თანამდევი ფონეტიკური ცვლილებით (ჩინჭარა-ან-ნ-ი → → ჩინჭარა-ან-თ-ი → *ჩინჭარა-ან-თ-ს-ა → ჩინჭარა-ან-ც-ა: „ორჯელ ჩინჭარაანცა დგომილან“). მესხურ-ჩავახურშივე არის დადასტურებული ასეთი წარმოება: პაპა-თ მანაი || მანა პაპა-თ-ი „მანა პაპაშვილი“ → → პაპა-თ-ნ-ი „პაპაშვილები“. დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ დიალექტში ოჯახის სახელთა საწარმოებლად გამოიყენება ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა, გართულებული -ეულ || -ოულ (პეტრე-ს-ეულ-ი → → პეტრე-ს-ოულ-ი) ან -ნ (პეტრე-ს-ა-ნ-თ) სუფიქსებით. ორივე ეს სუფიქსი საკუთრივ სიტყვათმწარმოებელი დანიშნულებითაა გამოყენებული, ამიტომაც დასაშვებია მათზე მრავლობითობის -ებ სუფიქსის დართვა (პეტრესოულ-ებ-ი || პეტრესან-ებ-ი, პეტრესოულ-ებ-მა || პეტრესან-ებ-მა...).

დიალექტური ნაირსახეობანი (უპირატესად — სახელდების პრინციპების თვალსაზრისით) თავს იჩენს ზოონიმებშიც (ცხოველთა საკუთარ სახელებში): ცხენისა — თაფლა, ლურჯა... ხარისა — ნიკორა, ნიშა, ლომა, შვინდა... ძაღლისა — ცუვა, ყურშა, მურა || მურია...

განსაკუთრებით მრავალფეროვანია ამ თვალსაზრისით ტოპონიმთა (გეოგრაფიული პუნქტის სახელწოდებათა) წარმოება. იმის ნიმუშად, თუ როგორ აისახება დიალექტური თავისებურებანი ტოპონიმებში, შეიძლება დავასახელოთ თუნდაც ის ფონეტიკური ცვლილებები, რომლებიც ამ ტოპონიმებს ახასიათებს სხვადასხვა დიალექტურ რეგიონში.

უწინარეს ყოვლისა ბევრით შედგენილობას უნდა შევეხოთ. დიალექტებში არსებულ ბგერათა ნაწილი ძველი ქართულის კუთვნილებაა და, ამდენად, ამ შემთხვევაში გამოვლენილია არქაული ფენა: კაგირი (თუშეთი), კოვლიანა (ფშავი), ორტყეშტა (ლეჩხუმი), კერკაჲ (ხევი)... ბგერათა მეორე რიგი სპეციფიკურია ამა თუ იმ დიალექტისათვის და ტოპონიმებში ისინი შესაბამისადაა წარმოდგენილი: კალაყნ (თუშეთი), ზრლ ბაზარი (საინგილო), საკოხარან (ფშავი)...

ასე რომ, ამ მხრივ ტოპონიმები ზუსტად იმეორებენ დიალექტებისათვის დამახასიათებელ თავისებურებებს და ცვლილება მხოლოდ ოფიციალური გამოყენებისას ხდება. ამ შემთხვევაში „სწორდება“ ის ფორმებიც, რომლებიც ფონეტიკურადაა სახეცვლილი, დაქვემდებარებულია ამა თუ იმ დიალექტში მოქმედ ფონეტიკურ პროცესებს.

ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენა ქართული ენის კილოებში ბგერათმონაცვლეობაა. ბგერათმონაცვლეობა შედგება, რომლის გამომწვევი მიზეზი სხვადასხვა შეიძლება იყოს (ასიმილაცია, დისიმილაცია...). რიგ შემთხვევაში ბგერას ნულ-ბგერა ენაცვლება, რაც ხმოვანთა რედუქციით ან თანხმოვანთა დაკარგვით კლინდება. სხვა შემთხვევაში იკარგება მთელი მარცვალი ან ბგერათკომპლექსი. ხშირია ბგერათგაჩენის შემთხვევებიც. ბგერათმონაცვლეობის თავისებური სახეა აფრიკატიზაცია და დეზაფრიკატიზაცია, პალატალიზაცია და ა. შ. ზოგჯერ ბგერათმონაცვლეობის მიზეზი მთლად ნათელი არაა.

ერთმანეთს შეიძლება შეენაცვლოს ა : ე (კანჭახი || კენჭები — თუშეთი, შალაური || შალეური — ზემომერეთი), ე : ი (ვარნეული || ვარნიული — ზემომერეთი), ო : უ (ხახაბო || ხახაბუ — თუშეთი, ზეუბანი || ზეობანი — ქართლი, სახტომია || სახტუმია — აქარა). აღსანიშნავია, რომ დასახელებული პროცესი დამახასიათებელი ჩანს როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს დიალექტებისათვის და, რაც განსაკუთრებით საინტერესოა, შენიშნულია ისტორიულ წერილობით ძეგლებშიც: ოზურგეთი || უზურგეთი, ხოდაშენი || ხუდაშენი....

განსაკუთრებით მრავალფეროვანია თანხმოვანთა მონაცვლეობა: ბ : ფ (ჭებირი || ჭფირი — ქართლი), ვ : მ (სავსებელა || სამსებელა — ზემომერეთი), ბ : მ (ნატბევი || ნატმევი — კახეთი), ნ : ლ (ნიკორწმინდა || ლიკორწმინდა — რაჭა, ნიშანა || ლიშანა — ფშავი), ზ : ს (ქიზიყი || ქისიყი — კახეთი), გ : კ (ხურაგო || ხურაკო — ფშავი), კ : ყ (კოტი || ყოტი — კახეთი) და მისთ.

შეიძლება დავასახელოთ აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის შემთხვევებიც: ე : ჯ (ლაჯამური || ლაემური — ზემომერეთი), დ : ჯ (გლემურდი || გლემურჯი — გარეკახეთი); ძ : ზ (ნაფუძრები || ნაფუზრები — ქართლი, ნაფუძარი || ნაფუზარი — ზემომერეთი), დ : ზ : ძ (გვერდო || გვერზო || გვერძო — ზემომერეთი), ს : ც (თესილები || თეცილები — ზემომერეთი)...

ქართული ენის კილოებში ჩვეულებრივი მოვლენაა ბგერათა გაჩენა და დაკარგვა. უმეტესად ჩნდება და იკარგვის სონანტი. გვაქვს ერთმანეთის საპირისპირო შემთხვევები; შდრ., ერთი მხრივ, რ ბგერის გაჩენის (უცხო → || ურცხო ტყე — აქარა) და, მეორე მხრივ, იმავე ბგერის დაკარგვის (ღრმაჭალა || ღმაჭალა — აქარა) ფაქტი.

ფართოდაა გავრცელებული კომპლექსთა. ცვლილებანი: ვე : ო (ბერშვეულა || ბერშოულა — ქართლი, ნარღვევი || ნარღოვი — იმე-

რეთი, ქვემოყანა || ქომოყანა — აჭარა). ვა : ო (ხვანა || ხონა — სამცხე-ჯავახეთი, მზვარე || მზორე — გუდამაყარი, ხვადაბურნი || ხოდაბურნი — ხევსურეთი, ხვადაბუნი || ხოდაბუნი — ზემოიმერეთი, ღვარწყალი || ღორწყალი — რაჭა, ჭორჭოთი ← *ჭვარჭვეითი — ხევი).

ტოპონიმებში გამოვლენილია აგრეთვე ასიმილაციის შემთხვევები: ოე → ეე (მოედნები → მეედნები — ზემოიმერეთი), აე → ეე (დაეეთი || დავეეთი — ზემოიმერეთი, გძელაები || გძელეები — ქართლი, თელაები → || თელეები — გარეკახეთი), აუ : ეუ : ოუ (ხორაული || ხორაული || ხორაული — ზემოიმერეთი)... მ → ფ (მსხალშავა → || ფსხალშავა — ფშავი), ბ → ფ (ქობთავი → ქოფთავი — კახეთი), შ → ყ (კოშბო || კოყბო — ფშავი), ლ → ხ (ბაღჩები || ბაჩჩები — ზემოიმერეთი, ნაბაღჩარი || ნაბაჩჩარი — კახეთი)...

ხშირია დისიმილაციის საფუძველზე მომხდარი ცვლილებანი: ეე → იე (საშეშეები || საშეშიები — სამცხე-ჯავახეთი, ვაკეები || ვაკიები — რაჭა, ჰეკლიხეები || ჰეკლიხიები — იმერეთი, ხმელხეები → ხმელხიები || ხმელხეები — აჭარა)...

შეიძლება დავასახელოთ მეტათეზისის შემთხვევებიც: ნაქერალი || 'ი ნაქელარი (გარეკახეთი, ქართლი), იფნარა || იფრანა (რაჭა), ღრუბელა || ღურბელა (რაჭა, ხევსურეთი), კანჭეები || კნაჭეები (ზემოიმერეთი) და მისთ.

ტოპონიმებს ბრუნების სისტემაშიც დაცული აქვს ყველა ის ფონეტიკური თავისებურება, რომელიც დიალექტებისთვისაა დამახასიათებელი. მაგალითად, ა → ე დაბოლოება ზემოგურულში, ქვემოიმერულსა და ლეჩხუმურში (ქოხუტა || ქოხუტე — ლეჩხუმი, სატურია || სატურიე — გურია); ი || ო || ა სახელობით ბრუნვაში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (უნაგირაი — სამცხე-ჯავახეთი, რუვარ — ფშავი, ქალაყნ — თუშეთი, ზო || ზოჲ — ზემოიმერეთი); ნათესაობითი ბრუნვის თავისებური ფორმები (ჩირდილაის რუვი — ხევი; ბაბაის || ბაბაის ნოყო — გურია, ჩიდილაის ეხი — ხევსურეთი, ღარაის წყალი — ფშავი, გელაის სახლი — იმერეთი, ერთი მხრივ, და: ღომისაჲ გზა, წიფლიჲ || წიფლი წყარო — კახეთი, მეორე მხრივ) და ა. შ.

დასახელებული მაგალითები მრავალმხრივია საყურადღებო, განსაკუთრებით კი იმით, რომ გვიჩვენებენ: ერთი და იგივე ფონეტიკური მოვლენა მეტ-ნაკლები ოდენობით თითქმის ყველა კილოშია წარმოდგენილი. სპეციფიკური, მხოლოდ ერთი დიალექტისათვის დამახასიათებელი მოვლენები შედარებით იშვიათია. ძირითადი სხვაობა ისაა, რომ საერთო პროცესები სხვადასხვა კილოში სხვადასხვა ოდენობითა და სხვადასხვა კონკრეტული ფორმებით ვლინდება. ისიც უნდა ითქვას, რომ ამგვარი კვლევების ტოპონიმის გარკვეული უპირატესობა აქვს

საზოგადო სახელებთან შედარებით. საქმე ისაა, რომ ზემოაღნიშნული მონაცვლე ვარიანტები ტოპონიმიში ძირითადად პარალელური ფორმების სახითაა შემონახული მაშინ, როცა საზოგადო სახელებში ხშირად საქირო ხდება გამჭრალი პარალელური ნაირსახეობის თეორიული აღდგენა.

ბგერათმონაცვლეობის ყველა ზემოაღნიშნულ მაგალითს, რომელიც ქართული ენის სხვადასხვა დიალექტის კუთვნილებაა და მეტ-ნაკლები სისრულით ტოპონიმიშიც გამოვლინდა, მხარს უჭერს ისტორიულ დოკუმენტებში ფიქსირებული მასალაც: კეზუნი || კესუნი, დმანისი || ღდმანისი, ქიზიყი || ქისიყი || კისიყი || ხისიყი || ხიზიყი, ავლევი || ავნევი, ტაძრები || ტაზრები... (ქართლის ცხოვრება, ტ. I-II; მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, I). გარდა ამისა, ტოპონიმი შედარებით ძნელად იცვლება და ამიტომაც იგი ფასეული აღმოჩნდება ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისითაც. ტოპონიმების მიხედვით შესაძლებელი ხდება აღნუსხვა ცვლილების ყველა იმ საფეხურისა, რომელიც ამა თუ იმ ფორმას გაუფლავა მაგალითად, ტოპონიმებით დადასტურებულია ჩირდილი || ჩრდილი || ჩიდილი, კლდე || კტე || კილდე || კალდო და მისთ.

ტოპონიმებთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს აგრეთვე სიტყვათწარმოების საკითხებიც, თუნდაც ტოპონიმთაგან წარმომავლობის სახელთა წარმოების დიალექტური ნაირსახეობანი: დუშ-ეთ-ი → დუშ-ელ-ი || დუშ-ეთ-ელ-ი, წავეკ-ის-ი → წავეკ-ელ-ი || წავეკ-ის-ელ-ი და მისთ. შემდეგ: -ელ და -ურ განარჩევს ადამიანსა და ყველა დანარჩენს: თელავ-ელ-ი კაცი, მაგრამ თელავ-ურ-ი ღვინო || ცხვარი... დიალექტები აქაც გვიჩვენებენ ნაირსახეობებს: კახურში თელა-ურ-ი შესაძლოა იყოს ღვინოც და კაციც, სხვა დიალექტებში კი აქა-ურ-ი ფორმის ნაცვლად აქა-ვ-ელ-ი გამოიყენება და ა. შ.

ოღონდ ამ პრობლემატიკის კვლევისას გასათვალისწინებელია ერთი რამ: ერთსა და იმავე მონაცემს შესაძლოა მიეცეს ნაირგვარი ინტერპრეტაცია განხილვის თვალსაზრისის შესაბამისად. მაგალითად, ა) ერთი დიალექტის (ასევე: სალიტერატურო ენის) ფარგალში ორგვარი შიშართება ტოპონიმისა და მისგან ნაწარმოები წარმომავლობის სახელისა (დუშ-ეთ-ი → დუშ-ელ-ი და დუშ-ეთ-ი → დუშ-ეთ-ელ-ი) განისაზღვრება როგორც ქრონოლოგიური ნაირსახეობა, ანუ: როგორც ისტორიული ვარიანტები; ბ) ორი ან მეტი დიალექტის ფარგლებში, როცა ერთგან დამოწმებულია დუშ-ეთ-ი → დუშ-ელ-ი, ხოლო მეორეგან — დუშ-ეთ-ი → დუშ-ეთ-ელ-ი, იმავე სახის ცვლილება განისაზღვრება როგორც სივრცული (ანუ: საკუთრივ დიალექტური) ნაირსახეობა.

დიალექტური ნაირსახეობანი იპოვება თვით ტოპონიმთა წარმოების დროსაც: ოს-ეთ-ი → || სა-ოსეთ-ო, რუს-ეთ-ი → სა-რუსეთ-ო და მისთ. ამგვარ წარმოებას წერილობით ძეგლებშიც აქვს ანალოგები (სა-იმერეთ-ო...).

9.7. დიალექტოლოგიის მომიჯნავე დარგები. დიალექტოლოგიური კვლევა ითვალისწინებს ფოლკლორისტიკის, ეთნოგრაფიისა და ისტორიის მონაცემებს.

1. ფოლკლორული მასალა არსებითად იგივე დიალექტური მასალაა, ანუ: ფოლკლორისტიკა და დიალექტოლოგია, ჩვეულებრივ, ერთსა და იმავე მასალას იყენებს, ოღონდ სხვადასხვა მიზნით — ფოლკლორისტიკას მასალის იდეურ-მხატვრული მხარე აინტერესებს, დიალექტოლოგიას — წმინდა ენობრივი ასპექტი. ამიტომაც დიალექტოლოგიისათვის საინტერესოა ის დიალექტური ტექსტიც, რომელიც მხატვრულობის თვალსაზრისით სავსებით ნეიტრალურია (ყოფითი საუბრები, საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო რეალიების აღწერა და მისთ.), რაც ფოლკლორული კვლევის მიღმა რჩება.

II. დიალექტოლოგიური ანალიზი, განსაკუთრებით კი დიალექტური ლექსიკის შესწავლა, თავისთავად გულისხმობს ეთნოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებას. საქართველოს ყოველ ეთნიკურ კუთხეს თავისი დამახასიათებელი ნიშან-თვისება აქვს, იმავდროულად უფრო ზოგადი ნიშნების საფუძველზე გამოიყოფა მეტ-ნაკლებად ვრცელი სამეურნეო-კულტურული ზონები, რომლებიც რამდენიმე ეთნიკურ კუთხეს აერთიანებენ. ერთ-ერთი თვალსაზრისის მიხედვით, გამოიყოფა სამი სამეურნეო-კულტურული ზონა:

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარი: დარბაზული სახლი და ძლიერ შეჯგუფული, უმთავრესად გზისპირული დასახლება... დიდი გუთანი, 8-12 უღელ ხარ-კამჩიანი. დოლის პურის, როგორც ენდემური მარცვლეულის, უპირატესი გავრცელება. კევრი, როგორც პურეულის გაღწევის გაბატონებული წესი. პურის საცხობი თორნე, დიდი ურემი, ბეღელი...

დასავლეთ საქართველოს დაბლობი: ოდა სახლი და ძლიერ გაფანტული, უპირატესად გზისპირული დასახლება... სახვენელ იარაღად გამოიყენება უპირატესად იმერული კავი ერთი უღელი გამწვევი ძალით... გავრცელებულია ღომის კულტურა, ჭადის საცხობი კეცი, ერთთვლიანი ბუჭულა წისქვილი. ნარიონალი — როგორც მიწის გაჭერების ძირითადი წესი. მაღლარი ვაზი მისთვის დამახასიათებელი ღვინის დაყენების წესით...

საქართველოს მთიანეთი: კოშკურა სახლი და მჭიდრო, უპირატესად ხევსპირული დასახლება... სათიბების მორწყვის წესი, სახნავების

მონებვა-მოწყვლა. ქერისა და ქვავის მნიშვნელოვანი ადგილი მარცხელულ კულტურებში. მარხილა-ურემი, მოსავლის გაღეწვის მთური წესი. სასმელთა შორის ლუდის, არყისა და თაფლუქის ძირითადი გავრცელება... პურის ცხობის წესი კა-კერაზე და პორიზონტალურ ღუმელში... (ა. რობაქიძე).

ეთნოგრაფიულ რეალიებს თავისი სახელწოდებანი აქვს. ამ სახელწოდებათა ეტიოლოგია (წარმოქმნის საფუძველი) და ეტიმოლოგია (სემანტიკური სტრუქტურა) ხშირად მხოლოდ ეთნოგრაფიული ცოდნის საფუძველზე შეიძლება აიხსნას. მაგალითად, როგორც აღინიშნა, საცხოვრებელ ნაგებობას დასავლეთ საქართველოს უმეტეს რეგიონში „ოლა“ ეწოდება, აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგ კუთხეში — დარბაზი. სხვაობა არა მხოლოდ სახელწოდებებშია, არამედ თვით სახელდებულ ობიექტთა რაობაშიც. ამიტომაც მათი გათანაბრება, დიალექტურ დუბლეტებად (ეკვივალენტებად) გაგება შეუძლებელია. ნიშანდობლივია, რომ იმ პერიოდიდან, როცა ახალი ტიპის სახლების შენება დაიწყო, თანდათანობით ქრება სახელწოდებანი „ოლა“ და „დარბაზი“ (უფრო ზუსტად: ეწოდება მხოლოდ ძველებური ტიპის შესაბამის ნაგებობებს).

რადგან საცხოვრებელი ნაგებობები ეახსენეთ, აქვე უნდა ითქვას, რომ საქართველოში მათი რამდენიმე ნაირსახეობა არსებობს:

1. წნელისაგან ნაგები, ორფერდასახურავიანი ფაცხა, დაუნაწევრებელი ფართით;
2. მორისაგან ნაგები, ორფერდასახურავიანი ჯარგვალი, დაუნაწევრებელი ფართით;
3. ფიცრით ნაგები ორ- ან ოთხფერდასახურავიანი ოლა, დანაწევრებული ფართით;
4. შერეული მასალით ნაგები, ბრტყელბანიანი სახლი, დაუნაწევრებელი ფართით;
5. ქვით ნაგები, რთულგადახურვიანი და მრავალსართულიანი კოშკურა სახლი, ვერტიკალურად დანაწევრებული ფართით და ა. შ. (ა. რობაქიძე).

ბუნებრივია, რომ ეს ნაირსახეობანი განსხვავებული ტერმინების მქონებლობასაც გულისხმობს, რაც, თავის მხრივ, შეპირობებულია ამა თუ იმ დიალექტის ლექსიკური და სიტყვათწარმოებითი ინვენტარით.

თითოეულ დასახელებულ ტიპს მოეპოვება ქვესახეობანიც, გავრცელებული უფრო შეზღუდულ რეგიონში, რაც ასევე იძლევა ტერმინოლოგიურ ნაირსახეობებს. მაგალითად, საქართველოს მთიანეთში ციხე-სახლების გადახურვის ორი ფორმა არსებობდა: მიწურბანიანი

და ორქანობიანი. პირველი ფშავის, ხევსურეთის, მთიულეთის, ხევისა და ქსნის ხეობისათვისაა დამახასიათებელი, მეორე — თუშეთისა, მთარაჟისა და სვანეთისათვის. სხვაობაა გადახურვის სისტემაშიც. ნიშნულად შეიძლება დავასახელოთ თუშეთი, მთარაჟა და ხევსურეთი:

თუშეთი: 1. ხიდი (თავხე), 2. ყავრე (მომცრო ძელები), 3. ჩლაკვო (არყის ხის ქერქი), 4. მიწა — დატკეპნილი;

მთარაჟა: 1. მდირე (თავხე), 2. ფომტა (ცულით გათლილი ფიცრები), 3. იფხლის ტოტები, 4. მიწა;

ხევსურეთი: 1. კეზელი (თავხე), 2. ძელი (მომცრო თავხე), 3. ფიჩხი, 4. ფქალი ან ხის ქერქი, 5. მიწა — დატკეპნილი... (გ. გეგეჭკორი).

განსხვავებული ტერმინები აქვს არა მხოლოდ განსხვავებულ რეალებს (რაც ბუნებრივია), არამედ ერთი და იგივე საგანი დიალექტების მიხედვით ნაირგვარად იწოდება. მოხდება ისეც, რომ სხვადასხვა დიალექტში ერთი და იგივე სახელი აღმოაჩნდება განსხვავებულ საგნებს. ეთნოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინება სწორედ ამის გარკვევას ემსახურება.

არსებითად ეთნოგრაფიიდან ვიღებთ იმის ინფორმაციას, თუ რაა მიზეზი სახელწოდებათა ნაირსახეობებისა ერთსა და იმავე დიალექტში. მაგალითად, სხვადასხვა ტიპის სახვნელ იარაღს (გუთანს) ეწოდება: კავი, სახვნელი ზემოიმერეთში; საჯნუელი, გუთანი, აჩაჩა, კავწერა, საწერა ხევსურეთში; საჯნიელი, თუშური საჯნუელი თუშეთში; აჩაჩი, პატარა გუთანი შიგნიკახეთში; ოქოქა, გუთანი, აჩეჩა გუთანი, საცალკლოი, ჭილდა, გელა გუთანი ქართლში; ჭილდა, კავი, მალალი კავი აჭარაში და ა. შ. (გ. ჩიტაია, ვ. თოფურია).

სხვაობა, როგორც ვნახეთ, თავს იჩენს არა მხოლოდ ლექსიკის თვალსაზრისით, არამედ ფონეტიკური ვარიანტების სახითაც, რაც შესაბამისი დიალექტების თავისებურებებითაა შეპირობებული; მაგალითად, გვაქვს: საჯნეელი, საჯნუელი ხევსურეთსა და ხევში, სახვნელი რაჭაში, სახნეული ლეჩხუმში, სახუნელი რაჭასა და ლეჩხუმში და მისთ. (ვ. თოფურია).

ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ: ა) ერთსა და იმავე რეგიონში ორი ან მეტი სახელწოდება გვაქვს; ბ) ერთი და იგივე სახელწოდება გვხვდება ერთმანეთისაგან სრულებით დაშორებულ ტერიტორიაზე.

ამის მიზეზი შესაძლოა სხვადასხვა იყოს:

ა) შესაძლოა ისტორიულად ერთი და იგივე სახელწოდება გავრცელებული იყო უფრო ფართო ტერიტორიაზე, შემდეგ კი სხვადასხვა მიზეზით შიგადაშიგ გავრცელდა სხვა სახელწოდებაც;

ბ) დასაშვებია, რომ საგნის ნიშან-თვისებისა ან დანიშნულების მიხედვით ერთი და იგივე სახელი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად წარმოიქმნა სხვადასხვა რეგიონში;

გ) შემოტანილ საგანს თან შემოჰყვა სახელიც, რამაც სხვადასხვა რეგიონში ერთი და იმავე სახელის დამკვიდრება გამოიწვია;

დ) დიდი მნიშვნელობა აქვს მოსახლეობის მიგრაციასაც; რასაც ჩვეულებრივ, თან სდევს ერთი დიალექტისათვის დამახასიათებელ მოვლენათა გავრცელება-დამკვიდრება ახალი განსახლების რეგიონში (ვ. თოფურია).

ზემოხსენებულით, ვფიქრობთ, ნათელია, თუ რაოდენ ფასეულია ეთნოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინება დიალექტების შესწავლის დროს. თავის მხრივ, დიალექტოლოგიური კვლევის შედეგები სათანადო სამსახურს უწევს ეთნოგრაფს — რიგი ტერმინის ენათმეცნიერული ანალიზი ზედმიწევნით ინფორმაციას იძლევა ამ ტერმინით სახელდებული საგნის წარმომავლობა-დანიშნულებაზე.

III. ის დიალექტები, რომლებიც ქართულს ამჟამად მოეპოვება, შედეგია გარკვეული ისტორიულ-პოლიტიკური ფორმაციისა. კერძოდ, ამჟამად არსებულ დიალექტთა უმრავლესობა ფეოდალური წყობის პირობებში ჩამოყალიბდა. ის ისტორიულ-პოლიტიკური პირობები კარგა ხანია აღარ არსებობს, მაგრამ მათი შესაბამისი ენობრივი სიტუაცია შემორჩა. რადგან ახლანდელი დიალექტები გარკვეულ ეპოქაშია ჩამოყალიბებული, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მის წინარე პერიოდში სხვაგვარი დიალექტური დიფერენციაცია უნდა გვექონოდა.

ერთი არეალის დიალექტები ხშირად იდენტურ ან მსგავს ენობრივ ტენდენციებს ავლენენ. ეს მოვლენა მათი ისტორიული საერთობით ან იმთავითვე მჭიდრო კონტაქტით უნდა აიხსნას; იგულისხმება არა მხოლოდ ტერიტორიული, არამედ სამეურნეო-კულტურული ურთიერთობანიც.

სხვადასხვა, ხშირად საკმაოდ დაცილებული რეგიონის დიალექტები ზოგჯერ იდენტურ ან მსგავს ენობრივ ტენდენციებს გვიმოწმებენ მაშინ, როცა ტერიტორიულად მეზობელ დიალექტებში ამკარა სხვაობაა ამ მხრივ. ენობრივად ეს კონვერგენციისა და დივერგენციის პროცესებით აიხსნება, მაგრამ იმავდროულად ამ მოვლენას შესაძლოა ჰქონდეს ისტორიული საფუძველიც — განსხვავებული სოციალურ-პოლიტიკური წყობა წარსულში, ხალხთა მიგრაცია, უცხოენოვან ტომებთან ურთიერთობა და მისთ.

ყოველივე ამის ცოდნას კი ჩვენ ისტორიიდან ვიღებთ. ამიტომაც დიალექტოლოგია, უპირატესად კი ისტორიული დიალექტოლოგია, უხვად ითვალისწინებს ისტორიული კვლევის შედეგებს.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ისტორიული ცნობები დიალექტური სტარტიფიკაციის (სუბსტრატის, სუპერსტრატისა და ადსტრატის) შესწავლისას.

გარკვეულ დახმარებას გვიწევს ისტორია მეტყველების ოდინდელი სოციალური დიფერენციაციის გამოსაყენებად. მაგალითად, გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დების ტექსტში დატულია ფრიად მნიშვნელოვანი ცნობა მთიულეთის სოციალური ფენების შესახებ: ერთი მხრივ, ერისთავი, გამგებელი, ხვეისბერი, ციხისთავი, ჰეროვანი და, მეორე მხრივ, სოფლიონი, გლეხნი... სხვადასხვა ფენის წარმომადგენელთა მეტყველებაში გარკვეული მოდიფიკაციებით იჩენს თავს ეთნიკური (ტერიტორიული) დიალექტი. აქ იმდენად განათლების ცენზს არა აქვს მნიშვნელობა, რამდენადაც პიროვნულ მიდრეკილებებს, სხვა დიალექტის მქონებლებთან ურთიერთობას, სხვა სოციალურ ფენათაგან გამოიჭენის ტენდენციას, საყოფაცხოვრებო გარემოს, საზოგადოებრივ ინტერესებს... ყველაფერი ეს ძირითადად ლექსიკაში აისახება, მაგრამ გარკვეულ გავლენას ახდენს ფონეტიკურ და გრამატიკულ ფაქტორებზეც.

თავის მხრივ დიალექტოლოგია (უპირატესად დიალექტური ანთროპონიმია და ტოპონიმია) საშუალებას იძლევა გავითვალისწინოთ ან დავახუსტოთ ზოგი ისტორიული ფაქტი, მაგალითად, ხალხთა ოდინდელი განსახლებისა და მიგრაციის თვალსაზრისით. დიალექტოლოგიური მონაცემები ფასეულ ცნობებს გვაწვდის ამა თუ იმ რეგიონში მოსახლეობის ეროვნულ და სოციალურ შედგენილობაზეც.

ნასესხობათა მიხედვით შესაძლებელი ხდება იმის გარკვევა, თუ რა სახის ურთიერთობა გვქონდა ისტორიულად სხვა ხალხებთან; მაგალითად, ქრისტიანული ეკლესიის რელიათა სახელწოდებანი მრავლადაა ნასესხები ბერძნულიდან, შინამრეწველობის ტერმინოლოგია — სპარსულიდან და არაბულიდან, მომთაბარე მეცხოველეობისა — თურქულიდან... ეს ნასესხობანი სხვადასხვა დიალექტში ნაირგვარი ოდენობით იჩენს თავს, იმავდროულად განსხვავებულია ამ დიალექტებზე სხვადასხვა ენათა ზეგავლენა: ბუნებრივია, თურქიზმები მეტი იქნება იმერხეულში, აჭარულსა ან მესხურ-ჯავახურში, ვინემ ქართლურსა და კახურში, ხოლო უმნიშვნელო ოდენობით რაჭულსა ან მთიულურში. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ თავის მხრივ ქართულიც ინტენსიურ ზეგავლენას ახდენდა სხვა ენებზე, სადაც ბევრი ფორმა სწორედ დიალექტური ნაირსახეობებითაა შესული.

IV. რაც შეეხება გეოგრაფიისა და დიალექტოლოგიის ურთიერთობას, აქ ორი ასპექტია გამოსაყოფი:

ა) გეოგრაფიული მონაცემები საშუალებას იძლევა ზედმიწევნით გავითვალისწინოთ ამა თუ იმ რეგიონის ბუნებრივი პირობები, რასაც უშუალო ზეგავლენა აქვს სამეურნეო-კულტურულ საქმიანობაზე, ეთნოგრაფიულ თავისებურებებზე. გეოგრაფიული კვლევა-ძიება გვეხმარება დავადგინოთ ამა თუ იმ ეთნოსის გავრცელების საზღვრები, სხვადასხვა კუთხის მცხოვრებთა შორის დაკავშირების საშუალებანი და ინტენსივობა. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ამ მხრივ ისტორიულ გეოგრაფიასაც. ყველაფერი ეს დამხმარე საშუალებაა (ასე ვთქვათ, დამატებითი ინფორმაცია) დიალექტოლოგიური კვლევისათვის, მაგრამ იმავდროულად აუცილებელი კომპონენტი დიალექტის სრულყოფილი აღწერისა. მით უფრო საცნაურია გეოგრაფიული ინფორმაციის გათვალისწინების აუცილებლობა ვრცელი რეგიონალური ზონებისა თუ არეალების ენათმეცნიერული შესწავლისას.

ბ) გეოგრაფიული, კერძოდ, კარტოგრაფიული მეთოდი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, გამოყენებულია დიალექტების ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპებით ანალიზის დროს. ამიტომაც დიალექტოლოგს მოეთხოვება კარტოგრაფიის ელემენტების ცოდნა.

თ ა შ ი X

10. 1. დიალექტების შესწავლის მიზანი და ამოცანები. ნებისმიერ ობიექტს მრავალმხრივი და მრავალგვარი მიმართებანი ახასიათებს დროსა და სივრცეში მასთან თანაარსებულ სხვა ობიექტებთან. ერთი და იგივე ობიექტი სხვადასხვა დანიშნულებით შეიძლება იქნეს გამოყენებული, ანუ: გასათვალისწინებელია ობიექტის პრაგმატული მხარეც.

ამრიგად, ობიექტს ახასიათებს:

- ა) ნაირგვაროვანი მიმართებანი;
- ბ) ნაირგვაროვანი დანიშნულებანი.

პირველი განპირობებულია ობიექტის ბუნებითი თვისებებით, მეორე — მისი დანიშნულებითი თვისებებით.

ეს ორი რამ ურთიერთდამოკიდებულია და ურთიერთშეპირობებული.

ამის მიხედვით ამა თუ იმ ობიექტის შემსწავლელი მეცნიერებანი ორ დიდ ჯგუფად ნაწილდება; ერთს ობიექტის შინაგანი არსის კვლევა დაესახება მიზნად, მეორეს — ამავე ობიექტის გამოყენებითი მხარე.

ენის ბუნებითი თვისების რკვევა, ანუ: ენის შინაგან (იმანენტურ) მიმართებათა შესწავლა და მისი ფორმოზრივ და ფუნქციურ სისტემათა კანონზომიერებების დადგენა ენათმეცნიერების საგანს წარმოადგენს.

ენის დანიშნულებითი, მოხმარებითი თვისება სოციოლოგიის, ფსიქოლოგიის, ფილოსოფიის, ლოგიკის კვლევის საგანია. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული ინტერესი აქვს ენისადმი ლიტერატურათმცოდნეობასაც.

ანალოგიურად დაისმის საკითხი დიალექტოლოგიის მიმართაც.

დიალექტების შესწავლას ორი ძირითადი მიზანი აქვს:

1. იმანენტური — გაიკვეს ამა თუ იმ დიალექტის ენობრივი სტრუქტურა, მისი წარმოქმნის ეთნიკურ-ისტორიული და ტერიტორიულ-სოციალური საფუძველი და იმავდროულად ენობრივი შეპირობებულობა.

მთელი ენათმეცნიერული აპარატურა სწორედ ამ მიზანს ემსახურება.

2. გამოყენებითი, რაც საკმაოდ მრავალ სფეროს მოიცავს:

ა) დიალექტი როგორც სალიტერატურო ენის მასაზრდოებელი წყარო: რა სახის დიალექტიზმი ამდიდრებს სალიტერატურო ენას (რაც თავისთავად გულისხმობს იმის გარკვევასაც, თუ დიალექტურ მოვლენათაგან რომელია მისთვის მიუღებელი).

ბ) დიალექტი როგორც ენის ისტორიის შესწავლის ერთ-ერთი წყარო: დიალექტებს ხშირად მოქმედი სისტემის სახით აქვს დაცული ის, რაც სალიტერატურო ენამ და ზოგმა სხვა დიალექტმა დაკარგა.

გ) დიალექტები რეალურად (მასალობრივ) ადასტურებენ ბევრ ზოგადთეორიულ (ზოგადენათმეცნიერულ) დებულებას.

დ) დიალექტოლოგიური კვლევის შედეგები ფართოდ გამოიყენება ფოლკლორისტიკის, ისტორიის, ეთნოგრაფიის ზოგი არსებითი პრობლემის გადასაწყვეტად.

თუ რა მნიშვნელობა აქვს დიალექტური ტექსტის სიზუსტეს, დიალექტური ფორმების მართებულ გაგებას, ნიმუშად შეიძლება მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი.

ერთ-ერთ ხევსურულ ტექსტში იკითხება: „გაგიმარჯოს, პირქუშო ალვის ტანისად მყოლო ანგელოზო“ და „გაგიმარჯოს ღმერთმა, ბორაყ ალვის-ქრისად მყოლო ანგელოზო“ (ქართული ხალხური პოეზია, I).

ამ ტექსტს ასეთი განმარტება ეძლევა: „ძნელი არაა წარმოვიდგინოთ ხალხის მოსარჩლე ვაჟაკი, რომელსაც ალვის ტანი აქვს... და ღვთის მედარბაზედ ითვლება“ (მ. ჩიქოვანი).

დიალექტური ტექსტის მცდარმა ჩაწერამ მცდარ ინტერპრეტაციას დაუდო სათავე. უნდა იყოს: ალმის ტრისად; „ბორაყ (= ბაირალ) ალმისტარი“ ხევსურულად არის დროშა; ესე იგი, ტექსტში მიმართავენ ბორაყ ალმის-ტრისად ანუ საბრძოლო დროშისათვის მყოლ ანგელოზს — პირქუშს (ა. ჭინჭარაული).

ფორმას „ალან-წყალი“ („ზღვა-ხმელთას გამაიარეს, დახვიეს ალან-წყალიო“) ასეთი განმარტება ეძლევა: „ალანთა წყალი, მდინარე თერგი. ჩანს, ლექსი ძველ ვითარებაზე მიგვანიშნებს, როცა ჩრდ. კავკასიაში ალანები ცხოვრობდნენ და მათ უმთავრეს მდინარეს ამგვარი სახელი ერქვა“ (ქართული ხალხური პოეზია, I). სინამდვილეში ალან || || ალან არაბულიდან ნასესხები სიტყვაა და „ბევრს“. ნიშნავს; ასე რომ, „ალან-წყალი“ იგივეა, რაც „ბევრი წყალი“ ანუ „დიდი მდინარე“ (ა. ჭინჭარაული). დიალექტის თავისებურების გაუთვალისწინებლობა აქაც მცდარი განმარტების მიზეზი გახდა.

თუმცაში ჩაწერილ ერთ-ერთ ლექსში იკითხება:

„პირდაპირ ჩამომდგარიყო ლალი ლაშარის ქვარია,
ხელში გვეკირა ლურჯი, ფეხს ეკრა ოქროს ნალია,
წელში მეტანა მათრახი, გაშალოს შვიდი მხარია“.

ტექსტში არეულია მესამე, მეორე და პირველი პირის ფორმები. მიზეზი ისაა, რომ არ არის გათვალისწინებული აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ერთი მოვლენა: -ში თანდებულის ერთ-ერთი ვარიანტი აქ -შიგ არის. ამიტომაც უნდა იყოს: „ხელშიგ ეჭირა“, „წელშიგ (აქ გ და მ ასოებიცაა არეული) ეტანა“ (ა. კინჭარაული).

რაც შეეხება დიალექტების შესწავლის ამოცანებს, არსებითია:

ა) დიალექტური ტექსტების შეკრება და მეცნიერული გამოცემა; ტექსტების შეკრებას უნდა ჰქონდეს რეგულარული ხასიათი, რათა ხელმისაწვდომი გახდეს ყველა იმ ცვლილების აღნუსხვა, რაც დიალექტში დროის გარკვეულ მონაკვეთში დაჩნდება. ეს შესაძლებლობას მოგვცემს განვსაზღვროთ დიალექტის ცვლილების შინაგანი ტენდენციები.

ბ) დიალექტების მონოგრაფიული შესწავლა — იგულისხმება ყველა დიალექტის სრულყოფილი ენათმეცნიერული აღწერა.

გ) დიალექტების ისტორიული ანალიზი — ივარაუდება ისტორიული დიალექტოლოგიის პრობლემატიკა.

დ) დიალექტების შესწავლა ლინგვისტური გეოგრაფიისა და არეალოგიის პრინციპებით — დიალექტოლოგიური და არეალოგიური ატლასების შედგენა.

ე) დიალექტების შედარებითი ანალიზი — დადგენა ამა თუ იმ დიალექტის მიმართებისა სალიტერატურო ენასთან და სხვა დიალექტებთან.

ვ) დიალექტური ლექსიკონების შედგენა.

ზ) გამოყენებითი დანიშნულების მქონე მასალის გამოვლენა და მისი დასაბუთებული ინტერპრეტაცია (იგულისხმება დიალექტური მასალა, რომელსაც ფოლკლორისტული, ისტორიული თუ ეთნოგრაფიული მნიშვნელობა აქვს).

10. 2. დ ი ა ლ ე კ ტ ი ზ შ ე ბ ი მ ხ ა ტ ვ რ უ ლ ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა შ ი. მხატვრული ტექსტის ენობრივი ფაქტურა რამდენიმე თვალსაზრისით შეიძლება იქნეს განხილული:

ა) გამოავლენს მასალას, რომელიც გამოიყენება ენის ისტორიის შესასწავლად;

ბ) მხატვრულ ტექსტში ფიქსირებული ფორმები შესაძლებლობას იძლევა გავაანალიზოთ ენის თანამედროვე მდგომარეობა;

გ) მხატვრული ტექსტის ენა შეისწავლება როგორც საშუალება მხატვრულ სახეთა სისტემების შექმნისა.

თუ პირველ ორ შემთხვევაში მხატვრული ტექსტი განიხილება როგორც მხოლოდ დამაფიქსირებელი საშუალება ენაში არსებული ფონე-

მატური და გრამატიკული ინვენტარისა და მისი გამოყენების წესებისა, მესამე თვალსაზრისი ყოველივე ამას მხატვრული ღირებულების მიხედვით შეისწავლის.

ასე რომ, სამივე ზემოხსენებული თვალსაზრისი გულისხმობს ენისადმი განსხვავებულ მიდგომას, კვლევის განსხვავებული პრინციპების გამოყენებასა და სპეციფიკური მიზნის არსებობას.

დიალექტიზმების კვლევა მხატვრული ტექსტის ენობრივ ფაქტურაში არსებითად გამოყენებითი დიალექტოლოგიის სფეროს განეკუთვნება.

ამა თუ იმ მხატვრული სახის შექმნის საშუალებას ხშირად საკუთრივ რომელიმე ენის შინაგანი ბუნება განაპირობებს. ასეთია, მაგალითად, ფშაური დიალექტიზმები ვაჟა-ფშაველას თხზულებებში, იმერეზმები დავით კლდიაშვილის პროზაში, მოხვეიზმები ალექსანდრე ყაზბეგის მოთხრობებსა და რომანებში...

მხატვრული ნაწარმოები მოვლენათა სუბიექტური და ობიექტური ხედვის ორგანული ერთიანობაა, რაც ენით გამოიხატება.

მხატვრული თხზულების ენაში ორივე ეს მომენტია უკუფენილი.

ეროვნული ენა ის ბალავარია, რომლის მიხედვითაც მწერალი თავისეულ ენობრივ სამყაროს ქმნის. მწერლის მიზანია ხორცი შეასხას მხატვრულ სახეს, გაასაგნობრიოს გარკვეული აზრი, შექმნას შესაბამისი განწყობა, კოლორიტი და მას სრული უფლება აქვს ამ მიზნით გამოიყენოს ენის ნებისმიერი შესაძლებლობა. ამიტომაც არასწორია ის პოზიცია, რომელიც ნორმატიული, სტანდარტიზებული ენის თვალსაზრისით ცდილობს მწერლის ენის შეფასებას. მწერლის ენა სტილისტიკის სფეროს განეკუთვნება, ხოლო „სტილისტიკა არის არა უბრალოდ ერთ-ერთი დარგი ენათმეცნიერებისა, არამედ მისი პარალელური დისციპლინა, რომელიც შეისწავლის იმავე მოვლენას, რასაც ენათმეცნიერება, მაგრამ თავისი საკუთარი თვალსაზრისით“ (ს. ულმანი).

მხატვრული ტექსტის ანალიზისას ერთ-ერთ ძირითად საკითხად დაისმის დიალექტურ მოვლენათა გამოყენების შემთხვევები და მათი შეფასება. ამასთან დაკავშირებით აუცილებელი ხდება ერთი არსებითი ხასიათის პრობლემის გადაწყვეტაც: შესაძლებელია თუ არა ერთი და იმავე პოზიციიდან შევაფასოთ დიალექტიზმების გამოყენების შემთხვევები, ვთქვათ, ვაჟა-ფშაველასა და მიხეილ ჭავჭავაძის, გალაკტიონ ტაბიძისა და კონსტანტინე გამსახურდიას, ალექსანდრე ყაზბეგისა და გიორგი ლეონიძის თხზულებებში? ეს საკითხი უშუალოდაა დაკავშირებული მეორე პრობლემასთან: გასარკვევია — ის, რაც სალიტერატურო ენით განსწავლული პიროვნების მიერ მხატვრულობის

თუკლასაზრისით მოხმობილ დიალექტიზმად აღიქმება ვაჟა-ფშაველას „პოეზიაში, იყო კი თვით პოეტის მიერ ამ მიზნით გამოყენებული? ანუ: არის კი „ყოილი“ „დაიკეროდი“, „მიწოვავ“ ფორმები ვაჟა-ფშაველას მიერ მხატვრული დანიშნულებით ნახმარი, თუ ისინი მისთვის ჩვეულებრივი, ნეიტრალური ფორმებია?

უს კი ნიშნავს, რომ დასადგენი ყოფილა, რა არის მხატვრულ ტექსტში გამოყენებული მხატვრული დანიშნულებით და როგორია მისი მიმართება იმასთან, რაც აღიქმება მხატვრული ფუნქციის მქონე ზღერ ფორმად: ანუ: გასარკვევი ყოფილა მიმართება ავტორისეულ და მკითხველისეულ სტილისტიკებს შორის.

მხატვრული ტექსტის ანალიზისათვის ამ ფრიად მნიშვნელოვან საკითხს რომ ენათმეცნიერული განსაზღვრა მიეცეს, საჭირო ხდება გარკვევა იმისა, თუ კონკრეტულ ენობრივ (დიალექტურ) სიტუაციათან შეფარდებით რა შეეძლო ავტორს გამოეყენებინა მხატვრული ფორმის დანიშნულებით და რა ენობრივი (დიალექტური) ფაქტი აღიქმება მკითხველის მიერ ამგვარი დანიშნულების მქონედ.

დიალექტიზმების გამოყენება მხატვრულ ტექსტში სამი მიზეზითაა შეპირობებული:

ა) სალიტერატურო ენაში არ იპოვება ამა თუ იმ დიალექტში გამოყენებულ ფორმათა ეკვივალენტები — დიალექტიზმი ამ შემთხვევაში ავსებს სალიტერატურო ენის ხარვეზს;

ბ) დიალექტიზმები გამოიყენება ადგილობრივი კოლორიტის შესაქმნელად — ამ დროს დიალექტიზმებს წმინდა მხატვრული დანიშნულება აქვს;

გ) მწერალს ერევა სალიტერატურო და დიალექტური ფორმები ანდა შეგნებულად ამჯობინებს დიალექტიზმებს ნორმით რეკომენდებულ ფორმებს. ზოგჯერ ამას დადებითი შედეგიცა აქვს — ხდება ტრაფარეტად ქცეული გამოთქმების განედლება, გახალისება, მაგრამ უმეტეს წილ ასეთ შემთხვევებში სალიტერატურო ენა ზედმეტად იტვირთება ხენეში, დაუხვეწავი ფორმებით.

10.3. დ ი ა ლ ე კ ტ ე ბ ი ს მ ო მ ა ვ ა ლ ი. სალიტერატურო ენის მომძლავრება, საყოველთაოდ გავრცელება თავის კვალს ამჩნევს დიალექტებსაც. ამკარაა ინტეგრაციის მძლავრი პროცესი, ზოგი დიალექტური მოვლენის ნიველირების ტენდენცია. ასეთი ვითარება ერთი შეხედვით ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ მომავალში შესაძლოა საერთოდ გაქრეს დიალექტური ნაირსახეობანი. ეს შთაბეჭდილება მოჩვენებითია. გასათვალისწინებელია ის შეუქცევადი ტენდენციაც, რომ მთლიანი, ერთიანი ყოველთვის იჩენს მიდრეკილებას დიფერენციაციისაკენ და ამიტომაც არ უნდა ვიფიქროთ, თითქოს დიალექტური ნაირსახეო-

ბანი ან დიალექტებად დანაწევრების პროცესი ცოცხალ ენას როდესმე მოეშლება. მეტყველებრივ ნაირსახეობათა წარმოქმნის მოშლა, საერთოდ, ენის კვდომის საწინდარია. სხვა საქმეა, თუ რა და რა სახის დიფერენციაციას განიცდის ენა სხვადასხვა ეპოქაში. შესაძლოა ნიველირდეს ეთნიკური ან ტერიტორიული ნაირსახეობანი, მაგრამ იმავდროულად იმძლავროს სოციალურ დიალექტებად დანაწევრების ტენდენციამ ან, პირიქით, სოციალური და პროფესიული დიალექტების ნაცვლად თავი იჩინოს მეტყველების ტერიტორიული ნაირსახეობების წარმოქმნის პროცესმა.

სალიტერატურო ენის ზეგავლენით აშკარაა ქართული დიალექტების მკვეთრად გამოხატულ თავისებურებათა ნიველირების ტენდენციაც, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ მეტყველებრივი ნაირსახეობანი საერთოდ ქრება.

ამ მხრივ ქართულში ორი პროცესია საცნაური:

ა) ამა თუ იმ გრამატიკული მნიშვნელობის გამოხატვისას იცვლება (სალიტერატურო ენას „უახლოვდება“) გამოხატვის საშუალება, თვით პრინციპი კი უცვლელი რჩება. მაგალითად, ირიბი ობიექტის მრავლობითობა ზოგ დიალექტსა თუ კილოკავში -ყე ფორმანტი გამოიხატება (კახურში, იმერულში, რაჭულში...): მან უ-თხრა-ყე იმათ; სალიტერატურო ენის გავლენა ამ ტიპის ფორმათა მიმართ იმით წარმოიჩნდა, რომ -ყე შეცვალა -თ სუფიქსმა: მან უ-თხრა-ათ იმათ, თუმცა თვით გამოხატვის პრინციპი არ შეცვლილა და, ამდენად, მაინც განსხვავებული დარჩა სალიტერატურო ენისაგან.

ბ) იცვლება დიალექტური დიფერენციაციის ტიპი. თუკი თითქმის ბოლო ხანებამდე ქართული ენის დიალექტები მეტ-ნაკლებ სხვაობას იძლეოდნენ ყველა (ფონეტიკის, გრამატიკის, ლექსიკის) დონეზე, ამჟამად სხვაობა უფრო ხელშეშახებია ფონეტიკასა (ფონეტიკური ცვლილებანი, ინტონაცია...) და ლექსიკაში; გრამატიკულ მოვლენათა უმეტესობა კი ერთგვაროვან ტენდენციას ავლენს — შესაძლოა, ზოგჯერ განსხვავებულს სალიტერატურო ენისაგან, მაგრამ მეტ-ნაკლებად საერთოს თითქმის ყველა დიალექტისათვის.

ეს შეეხება საკუთრივ დიალექტურ ნაირსახეობებს.

ცალკე რკვევის საგანია იდიოლექტური სხვაობანი, რომელნიც მით უფრო მრავალფეროვანია, რაც მეტად არის განვითარებული და ფართოდ გამოყენებული სალიტერატურო ენა, რაც მეტია ამ ენაზე შექმნილი მხატვრული, სამეცნიერო თუ პუბლიცისტური თხზულებანი.

ქართული ენის დიალექტების
სისტემური აღწერა

თ ა ვ ი

1. 1. ქ ა რ თ ვ ე ლ უ რ ე ნ ა თ ა დ ი ა ლ ე ქ ტ ე ბ ი. სამივე ქართველური ენა — ქართული, ზანური (მეგრულ-ქანური) და სვანური — მდიდარია დიალექტური ნაირსახეობებით. ამათგან ზანური და სვანური მხოლოდ დიალექტების სახითაა წარმოდგენილი, სალიტერატურო ენა ზანურისა და სვანურის მფლობელთათვის ქართულია.

როგორც ზოგად ნაკვეთში აღინიშნა, ქართველურ ენათა დიალექტების გამოყოფას ლინგვისტური (კომპლექსური) პრინციპი უდევს საფუძვლად — დიალექტების დახასიათებისას გათვალისწინებულია ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებანი თითოეული დიალექტისა.

ზოგადი მიმოხილვისას ისიც ითქვა, რომ ქართული (ქართველური) დიალექტების განდასება შესაძლოა სხვადასხვა თვალსაზრისით მოხდეს; კერძოდ: ა) არეალოგიური თვალსაზრისით — იმის წარმოსაჩენად, თუ რა საერთო ენობრივი ტენდენციები იჩენს თავს ამა თუ იმ რეგიონის დიალექტებში; ბ) ლინგვისტური გეოგრაფიის პრინციპით, რაც ეფუძნება იზოგლოსის ცნებას: დგინდება იდენტური ან მსგავსი ენობრივი მოვლენის პოენიერება ენის გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე; გ) ეთნიკურ-ტერიტორიული თვალსაზრისით.

ამჟერად, არსებული ტრადიციის შესაბამისად, ქართული ენის დიალექტებს წარმოვადგენთ ეთნიკური ნიშნისა და გეოგრაფიული გავრცელებულობის მიხედვით.

1. 2. ქ ა რ თ უ ლ ი ე ნ ი ს დ ი ა ლ ე ქ ტ ე ბ ი ს ზ ო გ ა დ ი დ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ა. გეოგრაფიული თვალსაზრისით ქართულში დიალექტების ორი დიდი ჯგუფი გამოიყოფა: აღმოსავლეთ საქართველოსა და დასავლეთ საქართველოს დიალექტები. ამათგან ერთ-ერთს ეკედლება ის დიალექტებიც, რომლებიც ამჟამად საქართველოს საზღვრებს გარეთაა გავრცელებული.

აღმოსავლეთ საქართველოში ცალკე ჯგუფს ქმნის მთის დიალექტები, ცალკე ჯგუფად უნდა გამოიყოს აგრეთვე ინგილოური და ფერეიდნული, რომლებიც ისტორიულად კახურის განაყოფს წარმოადგენენ.

დასავლეთ საქართველოში სპეციფიკურ ვითარებას გვიჩვენებს მთა-რაჭული, რომელიც ბევრი ნიშნით აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებს უახლოვდება (განსაკუთრებით მთიულურსა და მოხეურს). ცალკე დგას კლარჯული (იმერხელი), რომელიც ამჟამად საქართველოს საზღვრებს გარეთაა გავრცელებული, ხოლო ენობრივითი აქარულს უახლოვდება, ზოგი საერთო ნიშანი აქვს მესხურ-ჩავახურთან და გურულთანაც.

აღმოსავლეთ საქართველოსა და დასავლეთ საქართველოს დიალექტებზე განდასება, რასაკვირველია, გეოგრაფიულ პრინციპს ემყარება. მაგრამ ამას იმედროულად მხარს უჭერს ენობრივი ნიშან-თვისებანიც. თითოეულ ამ ჯგუფში შემავალი დიალექტები ფონეტიკური, გრამატიკული და ლექსიკური თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად საერთო ტენდენციით ხასიათდებიან. მაგალითად:

ა) აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებისათვის დამახასიათებელია აე → ეე სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: აელო → ეელო, ქალაები → ქალეები... ამ ნიშნით ერთიანდება აღმოსავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა დიალექტი; მათ ეკედლება იმერული და რაჭულიც (თუმცა გარკვეული მერყეობით). იგივე კომპლექსი დასავლეთ საქართველოს დიალექტების უმეტესობაში, ჩვეულებრივ, უფრო რთულ ფონეტიკურ გარდაქმნას განიცდის — ასიმილაციას მოსდევს დისიმილაცია (აე → ეე → იე): აელო → ეელო → იელო → ეელო, ქალაები → ქალეები → ქალიები → ქალეები (ა-იანი ნაირსახეობა აქარულში შეინიშნება). ასევე: თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია, როგორც წესი, დასავლეთ საქართველოს დიალექტებისთვისაა დამახასიათებელი: ყბა → ყპა, კლდე → კდე → კტე... აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებისათვის ასეთი რამ არ არის ნიშანდობლივი.

ბ) გარდამავალ ზმნათა II შედეგობითში აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტები უპირატესობას ანიჭებენ მარტივ („მოკლე“) ფორმებს — ძველი ქართულისებური ვითარებაა: გეეკეთა „გაეკეთებინა“, ეეშენა „აეშენებინა“... დასავლეთ საქართველოს დიალექტებში, პირიქით, უფრო გავრცელებულია -ებ-ინ სუფიქსით გართულებული ფორმები: გეეკეთებია „გაეკეთებინა“, იეშენებია „აეშენებინა“ (ნ ფონეტიკურ ნიადაგზე ჩანს ჩაუარდნილი; სხვა მოსაზრებით, პირიქით, ნ გვიანდელი ჩანართია). შემდეგ: ორვალენტიანი გარდაუვალი ზმნების II შედეგობითი აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებში მეშველო ზმნით იწარმოება: დაჰხვედრიყო || დაჰხვედომიყო... დასავლეთ საქართველოს დიალექტებში უპირატესობა ეძლევა -ოდ სუფიქსიან წარმოებას: დახვედროდა...

ამ რიგის გამაერთიანებელ-დამაპირისპირებელი ნიშან-თვისებანი სხვაც მრავლად იძებნება, რაც შესაძლებლობას გვაძლევს გეოგრაფიულ პრინციპს საკუთრივ ენობრივი თვალსაზრისიცი მივასმაროთ.

აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტები სამ ჯგუფად განიყოფება:

ა) აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტები: მოხეური, ხევ-სურული, თუშური (უციდურესი ჩრდილო რეგიონი), ფშაური და მთიულურ-გუდამაყრული (ტერიტორიულად ესაზღვრებიან ბარის დიალექტებს და გარკვეულად განიცდიან მათ ზეგავლენას);

ბ) აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტები: ქართლური და კახური. კახურის განაყოფია ფერეიდნული და ინგილოური;

გ) სამხრეთ-დასავლური დიალექტი — მესხურ-ჯავახური, რომელიც ბევრი ნიშნით უახლოვდება ქართლურს, მაგრამ იმავდროულად დასავლეთ საქართველოს დიალექტებთანაც პოულობს საერთოს.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტები ორი ძირითადი ნიშან-თვისებით გამოირჩევიან სხვა დიალექტებისაგან: ჯერ ერთი, მათ მეტ-ნაკლებად დაცული აქვთ ქართული ენის ის ვითარება, რომელიც შედარებით ადრეულ ფორმაციებს განეკუთვნება; ანუ: ხელშესახება და შემონახული არქაული ფენა — IX-XIII საუკუნეების ქართულის ნიშნები. უფრო ძლიერაა ეს ვითარება წარმოდგენილი მოხეურსა და ხევსურულში, ნაკლებ — ფშაურსა და მთიულურში. ამ რიგისაა, ნიმუშად, ვნებითის აწმყოსეული ფორმები მესამე სუბიექტური პირის მხოლოდობით რიცხვში (ი-მალ-ებ-ი-ს, ა-ს-ტყდ-ებ-ი-ს...), ხოლომობითის ფორმები — შემონახული გარკვეული მოდიფიკაციებით (ა-კეთ-ებ-დ-ი-ს, გა-ა-კეთ-ი-ს...), მიცემით ბრუნვაში დასმული ობიექტის ზმნასთან შეუთანხმებლობა მრავლობით რიცხვში (ა-ქ-ვ-ი-ს მას || მათ; შდრ. ძველი ქართული: ა-ქუ-ს მას || მათ) და, პირიქით, სახელობითში დასმული ობიექტის ზმნასთან შეთანხმება მრავლობით რიცხვში (და-ვ-მალ-ენ მე იგინი, და-მალ-ნ-ა მან იგინი). დაცულია არქაული ლექსიკა. რა თქმა უნდა, ყველა ხსენებულ დიალექტს ყველაფერი ეს ერთნაირად არ ახასიათებს, ზოგჯერ აშკარად ახალ ქართულზეა გეზი აღებული, მაგრამ მაინც მთის დიალექტებისათვის არქაული იერი ერთ-ერთი გამომჩივე ნიშანია.

გარდა ამისა, ამავე დიალექტებში თავს იჩენს მთის იბერიულ-კავკასიური (კერძოდ, ნახური) ენების ზემოქმედების კვალი. ყველაზე ძლიერ — თუშურში (აქ ბაცბურის გავლენით მკვეთრი შემართვისა და დამართვის ხმოვნებიც კი არის დამკვიდრებული), შემდეგ — ხევსურულსა და მოხეურში, გაცილებით ნაკლებ — ფშაურსა და მთიულურ-გუდამაყრულში.

ქართლური და კახური ქართული ენის ფუძე-დიალექტებია, მათი გამომრჩევი ნიშან-თვისება სალიტერატურო ენასთან სიახლოვეა, რაც, რა თქმა უნდა, იმას არ გულისხმობს, რომ ამ დიალექტებისა და სალიტერატურო ენის განვითარების ტენდენციები ზედმიწევნით თანხვედბა ერთმანეთს. რაც შეეხება ფერეიდნულსა და ინგილოურს, მათ ბევრი რამ შემორჩათ კახურთან საერთო, მაგრამ სხვა (არამონათესავე) ენებთან ხანგრძლივი კონტაქტის შედეგად იმ რიგის ინოვაციებიც განვითარეს, რომ ამჟამად არსებითად დამოუკიდებელ დიალექტებად ჩამოყალიბდნენ. გავლენა თავს იჩენს არა მხოლოდ ლექსიკაში, არამედ ფონემატურ და გრამატიკულ სისტემებშიც.

მართალია, ქართლურსა და კახურს ნაკლებ ახასიათებს არქაული ფენის შემონახვა. მაგრამ ისიც აშკარაა, რომ ამ დიალექტებში უფრო ძლიერ მოქმედებს შინაგანი შემაჯავებელი იმპულსები, უფრო თვალსაჩინოა ენობრივი ტრადიციების შემონახვის ტენდენცია. უპირატესად ეს მორფოლოგიასა და სინტაქსზე ითქმის, ფონეტიკაში კი ზოგჯერ საკმაოდ შორს წასულ პროცესებსაც ვადასტურებთ.

როგორც აღინიშნა, მესხურ-ჭავჭავური საკმაოდ ახლოს დგას ქართლურთან, ზოგჯერ მას ქართლურის კილოკავადაც ასახელებენ (არნ. ჩიქობავა), მაგრამ მას იმავდროულად იმ რიგის ტენდენციებიც ახასიათებს, დასავლეთ საქართველოს დიალექტებისთვის რომ არის ნიშანდობლივი (თუნდაც აე → ეე → იე: ქალაები → ქალეები → ქალიები, რაც სრულ ანალოგიას პოულობს აჭარულთან; ან -იებ დაბოლოების განზოგადება და ერთმარცვლიან კუმშვად ფუძეებზე მისი დართვა: ცხვარ-ი → ცხვრ-იებ-ი და მისთ.).

აღმოსავლური და დასავლური დიალექტების ანალოგები მრავლად იჩენს თავს მესხურ-ჭავჭავურში, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ იგი ამ დიალექტების კონგლომერატს წარმოადგენს. მესხურ-ჭავჭავურს აქვს იმგვარი მოვლენებიც, რომლებიც სპეციფიკურია მათთვის და, ამდენად, ქართული ენის სხვა დიალექტებისაგან მათი გამომრჩევიც (თემის ნიშანთა ნაზალიზაციის ტენდენცია: მალ-ან-ს „მალავს“, აკეთ-ენ-ს „აკეთებს“... ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ საკუთარ სახელებთან -ი || -ა ნიშნის გამოყენება სახელობითში: შოთა-ი || შოთა-ა და მისთ.).

დასავლეთ საქართველოს დიალექტთაგან ცალკე უნდა გამოიყოს ზემოიმერული, რომელიც, როგორც აღნიშნავენ კიდევ, ზოგი ნიშნით უახლოვდება ქართლურს. მართლაც, ზემოიმერულს უთუოდ აქვს შემხები წერტილები ქართლურთან, რაც ქართლურისა და ზემოიმერულის ხანგრძლივი ისტორიული კონტაქტით აიხსნება.

ქვემოიმერულსა და გურულში საკმაოდ ხელშესახებია მეგრულთან ურთიერთობის შედეგი როგორც ფონეტიკასა და გრამატიკაში, ასევე ლექსიკაში. ეს ზეგავლენა დასტუობია ლეჩხუმურსაც, რომელიც ბევრ საერთოს პოულობს ქვემოიმერულთან. ლეჩხუმურზე ისევე, როგორც რაქულზე, შეინიშნება სვანურის ზეგავლენაც.

რაც ული, რომელიც ბევრი მოვლენით უახლოვდება იმერულს, იმავედროულად სპეციფიკური ნიშან-თვისებებითაც გამოირჩევა. შემონახული არქაული ელემენტებით ეს კილო შემხებ წერტილებს პოულობს მთიულურთან; უპირატესად ეს ლები-ჭიორასა და გლოლას მეტყველებზე ითქმის.

აქარულის ზოგ რეგიონში თავს იჩენს ჭანურის ზეგავლენის კვალი (განსაკუთრებით კირნათ-მარადიდის მეტყველებაში), ქვემოაქარულს კი ეტყობა გურულთან კონტაქტის შედეგიც. აქარულში საკმაოდაა თურქული ლექსიკა. ყველაზე მკვეთრად აქარულის თავისებურება მაინც ფონეტიკაში ვლინდება. ესაა პოზიციური გრძელი ხმოვნების წარმოქმნის ტენდენცია — იდენტურ ხმოვანთა შერწყმით: გაუკეთა → გოუკეთა → გუუკეთა → გუუკეთა, ან დაკარგული სრნანტის საკომპენსაციოდ: ერთი → ეთი; ჩვეულებრივია აგრეთვე ი → ა პროცესიც ხმოვნის მომდევნოდ ყველა პოზიციაში: დაიკარგენით → დეიკარქენით → დეიკარქენით, პაწაა „პატარა“, ყანა → ყანები → ყანები — ყანიები → ყანაები; აგრეთვე ს → ჰ: სიდან → ჰიდან „საიდან“, სად → ჰად (უპირატესად თავკიდურა პოზიციაში), ეი → იი მაშინ, როცა მათ შორის მ- და გ- პირის ნიშნები იპოვება: შემიძლია → შიმიძლია, შეგიძლია → შიგიძლია...

აქარულს უახლოვდება კლარჯული (იმერხეული), რომელიც ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაზეა გავრცელებული და თურქულის ძლიერ მასიმილირებელ ზეგავლენას განიცდის. იმერხეული ნაშთია იმ უძველესი ქართული მეტყველებისა, რომელიც ისტორიულ კლარჯეთში ისმობდა და სამცხე-ჯავახეთის, გურიისა და აჭარის მეტყველებასთან ერთად ერთ დიალექტურ წრეს ქმნიდა.

1. 3. ს ვ ა ნ უ რ ი ს დ ი ა ლ ე ქ ტ ე ბ ი. ზემოთ, დიალექტების გამოყოფის პრინციპებთან დაკავშირებით (იხ. ზოგადი ნაკვეთი). უკვე გვქონდა საუბარი სვანური ენის დიალექტების შესახებ. ითქვა, რომ სვანური დიალექტებად დაყოფას ფონეტიკური პრინციპი უდევს საფუძვლად: „გრძელი ხმოვნები და უმლაუტები — აი, ორი რამ, რაც არსებითად განასხვავებს სვანური ენის ბგერით შედგენილობას როგორც ქართულისაგან, ისე ჭანურ-მეგრულისაგან. მაგრამ ამ ორ რამეში არა თუ სვანური უპირისპირდება ქართულსა და ჭანურ-მეგრულს, არამედ თვით სვანური კილოები — ერთმანეთს; სწორედ ეს ორი ფო-

ნეტიკური მოვლენაა, რომელიც საფუძვლად უძევს სვანური ენის კილოებად დაყოფას“ (ა. შანიძე). დამატებით აქ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ლენტეხურში (სვანურის სხვა კილოთაგან განსხვავებით) მოდუნებულია რედუქცია.

ამრიგად, სვანურის დიალექტებად დანაწევრებას არსებითად სამი ფონეტიკური მოვლენა განსაზღვრავს: გრძელი ხმოვნები, უმლაუტი და რედუქცია. ამათგან ბალზემოურს ახასიათებს სამივე — ხმოვანთა სიგრძე, უმლაუტი და რედუქცია, ლაშხურს — ხმოვანთა სიგრძე და რედუქცია, ბალსქვემოურს — უმლაუტი და რედუქცია, ლენტეხურს — უმლაუტი და სუსტი რედუქცია (ა. შანიძე, ვ. თოფურია). დავასახელებთ რამდენიმე ნიმუშს:

ბალსზემოური	ი-მწრ-ი „მზადდება“	ა-ხტაჷ-ი „ხატავს“
ბალსქვემოური	ი-მწრ-ი	ა-ხტაჷ-ი
ლაშხური	ი-მწრ-ი	ა-ხტაჷ-ი
ლენტეხური	ი-მარ-ი	ა-ხატაჷ-ი

სვანური დიალექტები იყოფა კილოკავებად.

ბალსზემოურში გამოიყოფა უშგულური, მესტია-მულახური და ლატალური კილოკავები; ბალსქვემოურში — ბეჩოური, ეცერული, ლახაშულური, ჩუბიხეური, ცხუმარული... კილოკავებში, გარდა ფონეტიკისა, სხვაობა შეინიშნება ბრუნებასა და უღვლილებაშიც, აგრეთვე ლექსიკაში (ვ. თოფურია).

1.4. ზ ა ნ უ რ ი ს დ ი ა ლ ე ქ ტ ე ბ ი. ადრე „ორ ენად მიჩნეული მეგრული და ჰანური, მათი ურთიერთობის საფუძვლიანი შესწავლის შემდეგ, ორ კილოდ არის გამოცხადებული, ხოლო ენას, რომლის კილოებსაც ისინი წარმოადგენენ, ზანური ენა ეწოდა“ (ვ. თოფურია). ტერმინი „ზანური“ პირობითია: „ზანარ მეგრელებს ამჟამადაც ეწოდება სვანურად; პროკოპი კესარიელისა და სხვა ძველი ბერძენი მწერლების „სანები“ ეგვევ ზანები უნდა ყოფილიყვნენ; ამ „სანებს“ ძველი ბერძნული წყაროები ხშირად აიგივებენ „მაკრონებთან“, ხშირად კიდევ — „ჰანებთან“... „მაკრონ“ ჰანური -ონ სუფიქსით ნაწარმოები ეკვივალენტი ჩანს ქართული ტერმინისა „მეგრელი“... ამრიგად, „ზან“ ტერმინი ისტორიულად „მეგრელსაც“ უკავშირდება და „ჰანსაც“ (არნ. ჩიქობავა). „ზანურის“ გარდა, მეგრულ-ჰანურისათვის გამოიყენება აგრეთვე ტერმინი „კოლხური“ (გ. როზენი: „ლაზური [ჰანური] და მეგრული მეტად ახლო მდგომი კილოებია ერთი ენისა, რომელიც ჩვენ დარწმუნებით შეიძლება მივიჩნიოთ კოლხურად“). „კოლხური“ მეგრულ-ჰანურის გეოგრაფიული გავრცელების მიხედვი-

თავა შერქმეული: კოლხეთი ის ტერიტორიაა, სადაც ისტორიულად მეგრულ-ქანური მეტყველება ისმოდა, თუმცა ამჟამად კოლხეთის საკმაოდ ვრცელ უბანზე საკუთრივ ქართული დიალექტებია წარმოდგენილი (გურული, ქვემოიმერული...).

„ქანები თავის თავს ლაზებს უწოდებენ“ (არნ. ჩიქობავა). საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ეს ტერმინიც გვხვდება (მაგალითად, ნ. მარის, ე. დიუმეზილის... ნაშრომებში).

მეგრულში ორი კილოკავი გამოიყოფა — სენაკური და ზუგდიდურ-სამურზაყანოული. თავის მხრივ, სენაკურში გამოიყოფა მარტვილურ-ბანძური თქმა, ზუგდიდურში — ჯვარული. „მეგრული საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზეა გაშლილი, მაგრამ იგი გაცილებით უფრო ნაკლებად დიფერენცირებულია, ვიდრე ქანური, რომელსაც ბევრად ნაკლები ფართობი უჭირავს“ (ე. თოფურია).

ქანურში გამოყოფილია სამი კილოკავი: ათინური, ვიწურ-არქაბული და ხოფური. სახელდება ხდება სოფელთა სახელწოდებების მიხედვით: ათინა, ვიწე, არქაბი, ხოფა. „ქანურს ძლიერი დიალექტური დიფერენციაცია ახასიათებს“ (არნ. ჩიქობავა). თვით კილოკავებიც არაა მონოლითური: ათინურში გამოიყოფა ბულეფურ-ართაშენული თქმა, ხოფურში — ჩხალური თქმა, „ვიწურ-არქაბული კილოკავიც ვიწურისა და არქაბული თქმების შენაერთია“ (არნ. ჩიქობავა). ნ. მარი, რომელსაც ეკუთვნის ქანურის (ლაზურის) პირველი მონოგრაფიული გამოკვლევა, შენიშნავდა, რომ ქანურის კილოკავები „ზოგჯერ იმდენად სხვაობენ ერთმანეთისაგან, რომ თვით ლაზებს, რომლებიც ორ სხვადასხვა კილოკავზე ლაპარაკობენ, ერთმანეთისა არ ესმით“..

2. 1. აღმოსავლეთ საქართველოს შთის დიალექტები (ზოგადი მიმოხილვა). აღმოსავლეთ საქართველოს შთის დიალექტებში თავს იჩენს ბევრი იმ რიგის მოვლენა, რომლებიც: ყურადღებას იქცევენ როგორც ენის ისტორიის, ასევე ენათა კონტაქტების თვალსაზრისით. ზოგი მოვლენა თვით ამ დიალექტთა შინაგანი განვითარების საფუძველზეა წარმოქმნილი.

ა) აღმოსავლეთ საქართველოს შთის დიალექტებში სონანტის შემცველ თანხმოვანთკომპლექსში ჩართულია ხმოვანი: ჩირდილი „ჩრდილი“, ფირჩხილი „ფრჩხილი“, კილდე „კლდე“... ეს კი ღირსსაცნობ. ანალოგიას ქმნის ზანურთან: ბირცხა „ფრჩხილი“...

ბ) შთის დიალექტებიდან თუშურს ახასიათებს პოზიციური გრძელი ხმოვნები (იმ რიგისა, აჭარულშიც რომ შეინიშნება). ეს კი იმას უნდა: ნიშნავდეს, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ქართული ენის შინაგანი შესაძლებლობის ერთ-ერთ გამოვლინებასთან.

გ) მოხეურში დამოწმებულია უმლაუტიანი ხმოვნები, რომლებიც ანალოგიას პოულობენ ქართული ენის ზოგ სხვა დიალექტსა და სვანურში.

დ) შთის დიალექტებს დაცული აქვს უძველესი ფონემატური სისტემა: ყ წარმოდგენილია ხუთივე დიალექტში, ხოლო მოხეურში უ გვხვდება იქაც, სადაც იგი ისტორიულადაც ივარაუდება.

ე) მორფოლოგიური მოვლენებიდან ყურადღებას იქცევს ხოლმეობითი, რომელიც იმავდროულად დიალექტური ინოვაციით ხასიათდება. ხუთივე დიალექტში ხოლმეობითის წარმოების პრინციპი არსებითად მსგავსია: არქაული წარმოება გართულებულია ამა თუ იმ დიალექტისათვის დამახასიათებელი ფორმანტებით; კერძოდ, გამოიყოფა ორი დიალექტური წრე: ხევსურული, თუშური და ფშაური (მაწარმობლები -იდ, -ოდ, -ი), ერთი მხრივ, და მოხეური და მთიულურ-გუდამაყრული (მაწარმობლები -კე, -ი), მეორე მხრივ.

ვ) სპორადულად წარმოჩნდება მორფონოლოგიური მოვლენა, რომელიც ქართული ენის უძველესი ფორმაციის კუთვნილება უნდა იყოს. ვგულისხმობთ ზმნის ფორმათა დაპირისპირებას ფუძის განმოვანების მიხედვით: გა-ვ-თარ-ე „გაეათრიე“ — გა-ვ-ე-თერ „გავეთრიე“, მი-ვ-ა-წვად-ე „მიეაწოდე“ — მი-ვ-ს-წვედ „მიეწვიდი“... რელიქტის სა-

ხით ეს მოვლენა სხვა დიალექტებსაც აქვს შემორჩენილი, მაგრამ როგორც დღესაც მოქმედი (თუმცა — საკმაოდ შეზღუდულად) სისტემა, მხოლოდ მთის დიალექტებში იპოვება.

ზ) მთის დიალექტები უპირატესად ამჟღავნებენ იმ ტენდენციებს, რომლებიც გარდამავალი პერიოდის (XI-XVIII საუკუნეების) ქართულსათვის იყო დამახასიათებელი. მაგალითად, -ავ || -ამ თემისნიშნის ზმნების უღვლილება ორ ნაირსახეობას იძლევა: ერთია ხევისურული და თუშური, მეორე — ფშაური, მოხეური და მთიულურ-გუდამაყრული. მეორე რიგის დიალექტებში ბარის დიალექტებისა და სალიტერატურო ენის ვითარებაა, ხევისურულსა და თუშურში კი ნამყო უსრულსა და მასზე დამყარებულ პარადიგმებში -ავ → -ევ, თანაც -ევ სამივე პირის ფორმაშია წარმოდგენილი: ვ-მალ-ევ-დ-(ი), ლ-მალ-ევ-დ-(ი), ლ-მალ-ევ-დ-ა... ეს კი, ძველი ქართულის საპირისპიროდ, სადაც III პირის ფორმა იყო მალ-ვ-იდ-ა, ადრეულ შუა საუკუნეებში იჩენს თავს ქართულში.

თ) საცნაურია მიცემითში დასმული სახელის ზმნასთან მრავლობით რიცხვში შეუთანხმებლობის ტენდენცია (მას || მათ აქვის) და ამის საპირისპიროდ — სახელობითში დასმული სახელის (სუბიექტისაც და ობიექტისაც) ზმნასთან რიცხვში შეთანხმების წესის თითქმის უგამონაკლისოდ გატარება (და-ვ-მალ-ენ მე იგინი, და-მალ-ნ-ა მან იგინი — ზმნას რიცხვში ეთანხმება პირდაპირი ობიექტი; მალ-ვ-ენ, მალ-ევ-დ-ეს || მალ-ავ-დ-ენ ისინი — ზმნასთან შეთანხმებულია სუბიექტი).

ი) კერძო შემთხვევებიდან შეიძლება დავასახელოთ: „დაჰპატიყა“ ზმნის არქაული კონსტრუქცია (დაჰპატიყა მან მას); „ჰქვია“ ზმნის სპეციფიკური წარმოება I შედეგობითში (ხქვივნებია) და მისთ.

კ) აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტები მრავალმხრივ საყურადღებო მასალას იძლევიან ენათა კონტაქტის შედეგად წარმოქმნილი ინტერფერენციის პროცესის თვალსაზრისითაც. უწინარეს ყოვლისა ეს ეხება ბაცბურის (წოვა-თუშურის) გავლენით წარმოქმნილ მკვეთრი (ძლიერი) შემართვა-დამართვის ხმოვნების პოენიერებას თუშურში: ეჟჟესჟ „აი, ეს“, გჟჟჟეთებს „გააკეთებს“, უდერჟჟ „ბევრად“... ანალოგიურად დაისმის საკითხი ზოგი მორფოლოგიური და სინტაქსური მოვლენის მიმართაც.

მთის დიალექტები მეტ-ნაკლები ინტენსივობით ინარჩუნებენ მათთვის დამახასიათებელ მოვლენებს, შეპირობებულს არქაული დანაშრევითა და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ხანგრძლივი ურთიერთობით, მაგრამ იმავდროულად ისიც აშკარაა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტები — ქართლური და კახური — თანდათან, ტალღისებრ, ავრცელებენ მათზე თავის ზეგავლენას. უწინარეს ეს

ეხება ფშაურსა და მთიულურ-გუდამაყრულს. ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე მოვლენა, რითაც მთის დიალექტები საერთოს პოულობენ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტებთან:

ა) ფონეტიკიდან: აე და ოე კომპლექსთან ცვლილება სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: გაეტანა → გეეტანა, მოეტანა → მეეტანა... ჰ || ს- → ჟ-: გაჟყვება, გაჟდევს — ფშაურში, მთიულურ-გუდამაყრულში; ფშვინვიერი შემართვის ჰ → ჟ თუშურში: აგრე → ჰაგრ → ჟაგრ... (ამ პროცესის მიმართ შეუვალა ჯერჯერობით მხოლოდ ხევსურული).

ბ) მორფოლოგიიდან: ნამყო ძირითადში ი- და ე- პრეფიქსიანი ვნებიტის ფორმათა -ენ სუფიქსით გაფორმება მრავლობით რიცხვში: და-ე-ი-მალ-ენ-ი-თ, და-ი-მალ-ენ-ი-თ... -ნ სუფიქსიანი წარმოება პირველ და მეორე შედეგობითში: გა-უ-ყიდ-ნ-ი-ა, გა-ე-ყიდ-ნ-ა... პირველ შედეგობითში -ი-ა. დაბოლოების გავრცელების ტენდენცია, რის მიმართ შეუვალა ხევსურული და ფშაური, თუშურში მერყეობაა, მოხეური და მთიულურ-გუდამაყრული კი მთლიანად ბარის დიალექტების პრინციპს მიჰყვებიან (ხევსურული, ფშაური: და-უ-მალ-აე-ი-ს; მოხეური, მთიულურ-გუდამაყრული: და-უ-მალ-ი-ა). გარდამავალი ზმნების II შედეგობითში მარტივი წარმოების ფორმებია გამოყენებული (გეეკეთა „გაეკეთებინა“), ორვალენტიან გარდაუვალ ზმნათა იგივე პარადიგმა მეშველი ზმნით იწარმოება (დახვედრიყო || დახვდომიყო) და მისთ.

ასე რომ, ძველი დიალექტური ერთობა (ჩრდილო ზოლი, რომელშიც რაჭულიც უნდა ყოფილიყო გაერთიანებული) თანდათანობით დაირღვა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტების მიმძლავრების შედეგად და სულ უფრო ნათლად იკვეთება დიალექტთა ერთობის ახალის იზოგლოსები: ქართლური — მთიულურ-გუდამაყრული — მოხეური, კახური — ფშაური — ხევსურული, კახური — თუშური.

დიალექტთა ამ რიგის ურთიერთობამ საინტერესო შედეგი მოგვცა თიანეთში, სადაც მოსახლეობის მიგრაციის შედეგად ერთმანეთს შეხვდა ქართლური, კახური, ხევსურული, ფშაური, თუშური, მთიულური მეტყველება.

„თიანელთა მეტყველება ძირითადად ქართლ-კახურია“. იმავეროულად მასში „საკმაოდაა წარმოდგენილი ფშაურის, ხევსურულის თუ მთიულურის გრამატიკული ელემენტები და სიტყვები“. იქ კი, სადაც მიგრირებული მოსახლეობა შედარებით კომპაქტურადაა წარმოდგენილი, უკეთ არის დაცული მათი დედადიალექტის თავისებურებანი; ასეთია ივრისხეური (თიანური) ფშაური და ხევსურული (ქართული დიალექტოლოგია).

ამდენად, თიანური, უწინარეს ყოვლისა, სწორედ დიალექტთა შე-
რევის თვალსაზრისით იქცევა ყურადღებას: „ულელ კარ შაბამდი —
ერთი დღე ხენა, ერთ დღეა (= დღეს) ვაძლევდით“ (ქართული დია-
ლექტოლოგია). ამ ერთ ფრაზაში, რომელიც თიანური ტექსტიდან არის
ამოღებული, დიალექტთა შერევის ღირსსაცნობ ნიმუშთან გვაქვს
საქმე: კარ-ი მთის დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ნაირსახეო-
ბითაა წარმოდგენილი (გვხვდება ქიზიყურშიც), ხენ-ა ფორმა ბარის
დიალექტებისთვისაა ნიშანდობლივი (მთის დიალექტებშია კენ-ა), მი-
ცემით ბრუნვაში დღე-ს → დღე-ა კახურის წესია. ანდა: „ხუთი მეხრე
იყო, მეექვსე — გუთნიდელა... ერთ (= ერთს) მიიყოლებდნენ, ჩეკავდა
(= ჩეკით, ბარულათი ლაფს ფხეკდა გუთნიდან)... იმაა (= იმას) მე-
ტიმეხრე ერქვივნა“ (ქართული დიალექტოლოგია). გუთნიდელა „გუთ-
ნისდელა“, ერთ მიიყოლებდნენ, იმაა — ქართლურისა და კახურისა-
თვის დამახასიათებელი ნაირსახეობებითაა გამოყენებული. ამავე რი-
გისაა მი-ი-ყოლ-ებ-დ-ნენ ფორმაში -ნენ პირის ნიშანი (ნაცვლად -ეს
ან -ენ ნიშნებისა). რაც შეეხება ე-რქვივ-ნ-ა ფორმას, აქ შეხამებულია
მთისა და ბარის დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი წარმოების პრინ-
ციპი: მოხდა ბარის დიალექტებში პოენიერი ე-რქვ-ა და მთის დიალექ-
ტებისათვის დამახასიათებელი ე-ქვივ-ნ-ა (ხევსურული: „ვისა-ლ ექვივ-
ნა თორღვაი, კემწიფის ნაბიჭვარია?“; ხევსურული პოეზია) ფორმების
კონტამინაცია. ეს ფორმა იმითაც არის საინტერესო, რომ მასში იჩინა
თავი იმ მოვლენამ, რაც, საერთოდ, ამ კუთხის მეტყველებისთვისაა
საცნაური.

2.2. ხ ე ვ ს უ რ უ ლ ი. ხევსურეთი მდებარეობს აღმოსავლეთ
საქართველოს მთიანეთში, კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთ და სამხრეთ
კალთებზე. კავკასიონის ქედი ხევსურეთს ყოფს ორ ნაწილად: ჩრდი-
ლო-აღმოსავლეთის მხარე, ანუ პირიქითი ხევსურეთი და სამხრეთ-და-
სავლეთი მხარე, ანუ პირაქეთი ხევსურეთი. პირიქითი ხევსურეთი შე-
დგება სამი ხეობისაგან: არდოტისა, შატლისა და არხოტისა, პირაქე-
თი ხევსურეთი კი არაგვის ხეობისაგან“ (ს. მაკალათია). პირაქეთელი
ხევსურები „თავიანთ თავს თვლიან ნამდვილ ხევსურებად და მიწა-
წყალსაც ბუდე ხევსურეთს უწოდებენ“ (ქართული დიალექტოლოგია).
ხევსურეთს ჩრდილოეთით ესაზღვრება ჩაჩნეთ-ინგუშეთი, აღმოსავ-
ლეთით — თუშეთი, დასავლეთით — ხევი და გუდამაყარი, სამხრე-
თით — ფშავი. ხევსურეთი — უძველესი ქართული მითოლოგიის სა-
უფლო — თავიდანვე იქცევა მკვლევართა და ეგზოტიკის მოყვარულ-

თა ყურადღებას. ხევისურული პოეზია გამორჩეულია თავისი მითოლოგიური ხილვებითა და ჰემარიტი პოეტური შთაგონებით ნასაზრდოები ხატოვანობით. „ხევისურები კარგად გრძნობენ, რომ მათ მიწა-წყალს შეუძლია გამოკვებოს მოსახლეობის მხოლოდ გარკვეული რაოდენობა და ამიტომ ნამრავლი იძულებულია სხვაგან გადასახლდეს და თავისი სარჩო იქ მოიპოვოს“ (ს. მაკალათია). ხევისურთა ახალშენები იპოვება ხეში (ჭუთა), გუდამაყარში, კახეთში (გომბორში, წითელწყაროს რაიონში), თიანეთში...

ვახუშტი ბატონიშვილი ასე აღწერს ხევისურეთს: „ქინევანს ზეით და ხარჭაშოს ზეით მოერთვის თეთრს არაგუს ჯევისურეთის წყალი. გამოსდის ესე ძურძუქისა და ამას შორისს მთას კავკასს, მოდის ჩრდილოდამ სამჯრით. ამას მოერთვის ჯევი იმიერ და ამიერ. და განჰყოფს ჯევისურეთს: აღმოსავლით კავკასიიდან ჩამოსული მთა სამჯრეთად, ამასა და ფშავს შორისი; სამჯრით ფშავის საზღვარი; ჩრდილოთ კავკასი, ამასა და ძურძუქს შორისი; დასავლით კავკასიიდან ჩამოსული სამჯრეთად მთა, ამასა და გუდამაყარს შორისი“.

ხევისურული ძირითადად მონოლითური დიალექტია, შავრამ ზოგი ფონეტიკური, მორფოლოგიური და ლექსიკური ნიშნის მიხედვით იგი შეიძლება დაიყოს ორ კილოკავად: ერთია შატილურ-მილმახეური (ჩრდილოეთით), მეორე — პირაქეთულ-არხოტული (სამხრეთით). დასახელებულია რამდენიმე განმასხვავებელი ნიშანი.

ზმნა „ვარ“ შატილურ-მილმახეურში წარმოდგენილია როგორც „ვარ || ვარი“, პირაქეთულ-არხოტულში — როგორც „ორ“.

პირაქეთულ-არხოტულში შემასმენელი ენკლიტიკურად მიერთვის სახელს: კაც-ორ „კაცი ვარ“, ქორწილ-ქნეს; შატილურ-მილმახეურში არა გვაქვს ენკლიტიკა და თანაც სახელი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი: კაც ვარი, ქორწილ ქნეს (ა. ჭინჭარაული).

უფრო გამოწველილვითი ანალიზი კილოკავებისა თუ თქმების დონეზე გამოგვაყოფინებს შატილურ, არხოტულ, პირაქეთულ, ჭუთურ... მეტყველებას.

ნიშანდობლივია, რომ თვით ხევისურები კუთხეების (თემობის) მიხედვით განარჩევენ ერთმანეთს. ბესარიონ გაბუური ერთგან აღნიშნავს: „რაში აფერე ერთუცსა ჯევისური, არხოტელია?“ (წელიწდეული). ხევისური (პირაქეთელი) და არხოტელი აქ გარჩეულია (კითხულობს: რატომ გაუტოლეო ისინი ერთმანეთს?); იგივე ჩანს ამ ტექსტშიც: „მამკლათ აწევენ (მოიწვევენ) ჯევისურეთითაც (= ხევისურეთიდანაც) არხვატ (არხოტს, არხოტში), არხვატითაც (არხოტიდანაც)“; (ქართული დიალექტოლოგია).

* * *

I. ფონეტიკა.

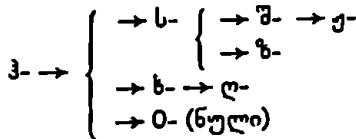
დაცულია ჯ ფონემა: ჯმა, ჯარი, ჯევი, ჯმელი... არა გვაქვს ჰ (ყველა შემთხვევაში წარმოდგენილია ფონეტიკურად ცვლილი სახით). გვხვდება მოკლე (ჩ...) და ირაციონალური (გ) ხმოვნები.

ნიშანდობლივია ბოლოკიდური პოზიციის ცვეთა: ა) რედუცირდება ბოლოკიდური ხმოვანი — ბრუნვის ან პირის ნიშანი, მორფემისეული ელემენტი: სახლ დაიშალ „სახლი დაიშალა“ (ქართული დიალექტოლოგია); ბ) ხდება დაბოლოების მთლიანად მოკვეცვა: მამათგან → მამადგან (ასიმილაციით) → მამადგ. ზოგ შემთხვევაში რედუქციის შედეგად ვიღებთ ვიწრო ბგერას: კაციო → კაცივ, ვაკეთებდა „ვაკეთებდღე“ → ვაკეთებდნ || ვაკეთებდგ (ა. ჰინჭარაული, ა. არაბული). საკმარისია ამგვარად ცვლილ ფორმებს ენკლიტიკურად მიერთოს მორფემა ან კავშირი, რომ რედუცირებული ხმოვანი აღდგება, ხოლო თავად მორფემა ან კავშირი ბოლოკიდურ ხმოვანს მოიკვეცს: კაცი → კაც, მაგრამ: კაცი-ლა → კაცი-ღ; ასევე: კაცი და ქალი → კაცი-ღ ქალ. თუკი არ ივარაუდება აღსადგენი ხმოვანი, მაშინ ენკლიტიკის შემთხვევაში ჩნდება თანხმოვანთგამყარი ა: წამაფრინდების და გამაუდგების → წამაფრინდების-ა-ღ გამაუდგების. ენკლიტიკურად მირთული ელემენტი შესაძლოა მთლიანად დაიკარგოს, მაგრამ თავის კვალს ტოვებს: ა) ან მახვილებენ, თუ ობოლ-ობოლქვრივრ (= ობოლ-ობოლქვრივი-ას), თუნდა პურსა ნუ აჰმევს“; ბ) ან დაყოვნებით წარმოთქმისას (რაც ჩაწერის დროს აპოსტროფით აღინიშნება): „მაუმატებენ დასტურები“ (= დასტურები და) სმენ“. დაყოვნებას თან სდევს ხმოვნის მკვეთრი დამართვა: —დასტურებიჲ' სმენ“ (ა. ჰინჭარაული).

სონანტის შემცველ თანხმოვანთკომპლექსში თავს იჩენს ხმოვანი: ღირძილი „ღრძილი“, ჩირჩილი „ჩრჩილი“, ფირჩხილი „ფრჩხილი“, ჩირდილი „ჩრდილი“, კილდე „კლდე“... ამ ფაქტს განსხვავებული ინტერპრეტაციები ეძლევა. ერთ შემთხვევაში იგი განიმარტება როგორც ოდინდელი სრულხმოვნობის კვალი: ფირჩხილი; შდრ.: მეგრული „ბირცხა“, ჰანური „ბუცხა“... „ჰანურისა და მეგრულის ე. წ. სრულხმოვნობა... ძველს ვითარებას გვისახავს, ქართული შეკუმშული ფუძეები მეორეული მონაცემია“ (არნ. ჩიქობავა). ზანურის ანალოგიური ვითარება ხევსურულში (და ზოგ სხვა) დიალექტში აღმოჩნდა. მეორე შემთხვევაში ხმოვანი განვითარებულად ითვლება (ა. ჰინჭარაული). მესამე შემთხვევაში ხსენებულ ფორმებში ხმოვნის პოვნეირება გან-

მარტებულია როგორც სონანტის ოდინდელი მარცვლოვანობის საკომპენსაციო საშუალება: ფრჩხილი (მარცვლოვანი რ სონანტით) → ფრჩხილი (უმარცვლო რ-სთან დაკარგული მარცვლოვანობის საკომპენსაციოდ ჩნდება ხმოვანი); და ასე: ჩრდილი → ჩირდილი, კლდე → კილდე (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი). რა თქმა უნდა, თავისთავად შემთხვევითი არაა ის ფაქტი, რომ ასეთ ფორმებში ხმოვანი ყოველთვის სონანტის მეზობლად გვხვდება. ეს მოვლენა მით უფრო საინტერესოა, რომ ხევისურულისათვის ამ პოზიციაში არც სონანტის დაკარგვაა უცხო: გრძელი → გძელი, ჩრდილი → ჩიდილი... არაა გამორიცხული, რომ ამჟამად ხევისურულში თავს იჩენს ორი განსხვავებული ქრონოლოგიური დონის მოვლენა; ადრინდელი: ჩრდილი → ჩირდილი, შედარებით გვიანდელი: ჩრდილი → ჩიდილი.

უხვი ნაირსახეობებით გამოირჩევა მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ჰ- ნიშანი (საკუთრივ ჰ-, როგორც ითქვა, ხევისურულში არ გვხვდება):

ამ ფონეტიკურ ცვლილებებს მკაცრი კანონზომიერებანი განაპირობებს: ჰ- → ს- ხდება ყრუ კბილისმიერი (ტ, თ) და წინანუნისმიერი (წ, ც) თანხმოვნების წინ: ა-ს-ტყდების; ჰ- → ს- → შ- — ყრუ უკანანუნისმიერი (ჭ, ჩ) თანხმოვნების წინ: და-შ-ჭრ-ი-ან; ჰ- → ს- → შ- → ჟ — მჟღერი უკანანუნისმიერი (ჯ) თანხმოვნის წინ: ჟ-ჯობს; ჰ- → ს- → ზ- — მჟღერი კბილისმიერი (დ) და წინანუნისმიერი (ძ) თანხმოვნის წინ: მა-ზ-ძლოლივა; ჰ- → ხ- — ყრუ ბაგისმიერი (პ, ფ) და რბილსასისმიერი (ყ, ქ, ც) თანხმოვნების წინ: ხ-ქვიან; ჰ- → ხ- → ლ- — მჟღერი ბაგისმიერი (ბ), რბილსასისმიერი (გ) და სონორი (ლ, მ, ნ, რ, ვ) თანხმოვნების წინ: ლ-ვედრიდა, და-ლ-ლივა... თანაც: თუ სონორს მოსდევს ყრუ მკვეთრი ბგერა, მერყეობაა: მა-ლ-მკიან || მა-ხ-მკიან; ჰ- → ო- — ხმოვნის წინა პოზიციაში: ა-უ-შენებენ.

ხშირია მეტათეზისი (ეჭვი → ვეჭი, ეყვანი → ვეყანი, დაყინება → დანიყება) და სუბსტიტუცია (აბრეშუმი → აბრაშუნი, ქეიფი → ქაიბი, ქორწილი → კორწილი).

აე და ოე კომპლექსები იცვლება სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: ა) ყოველთვის თავიადურა პოზიციაში; ჩვეულებრივ, ესაა ზმნისწინისეული ხმოვნისა და ზმნის ხმოვანი პრეფიქსის შეხვედ-

რის პოზიცია: და-ე-კლ-ა → დე-ე-კლ-ა, მო-ე-კლ-ა || მა-ე-კლ-ა → მე-ე-კლ-ა; ბ) გარკვეული მერყეობით ბოლოკიდურა პოზიციაში — ფუძისეული ან მორფოლოგიური დანიშნულების ა და ო ხმოვნების შეხვედრისას მრავლობითი რიცხვის -ებ სუფიქსთან: ქალა → ქალა-ებ-ი → ქალე-ებ-ი, ქალა → ქალა-ებ-ო → ქალე-ებ-ო... მაგრამ გვხვდება ცვლილების გარეშეც: „წავიდა სარუსეთოდა თეთრქელა-ებ-ის ჭარია“ (ხევსურული პოეზია).

გავრცელებულია ვა → ო შენაცვლება: ვაჟი → ოჟი, ვათქმევით → ოთქმით, სწყენივას → სწყენიოს, ჩაუღვაე → ჩაუღოვ... დასახელებულ შემთხვევებში ვა → ო ახასიათებს პირაქეთულ-არხოტულ კილოკავს, „შატილურ-მიღმაქეურ კილოკავში ვა → ო პროცესი მხოლოდ მაშინ ხდება, როცა ვ მოდის ტ-სგან. საერთოდ, ტა → ო პროცესი უფრო ბუნებრივი და ბოლომდე გატარებულია ხევსურულში: სიტყა → ო სიტყო, სხტა → სხო, უთქტამ → უთქომ“... „შატილურ-მიღმახეურ-შივე (კერძოდ, ლეზაისკარში, კისტანსა და გურო-გიორწმიდაში) იგივე ცვლილება დამოწმებულია „ვალ“ ზმნაში: წავალ → წაოლ → წოოლ (ა. კინჭარაული).

გვხვდება ვე → ო შენაცვლება: ქვეოდე → ქოოდ „მთლად, სრულად“, გაუშვებს → გაუშობს, ქვეყანა → ქოყანა || ხოყანა „ხალხი“ და მისი საპირისპირო ო → ვე: ორაგული → ვერაგული (ა. კინჭარაული).

საერთოდ, როგორც ნებისმიერი ზეპირი მეტყველებისათვის, ხევსურულისთვისაც ნიშანდობლივია ერთმანეთის საპირისპირო მოვლენების თანაპოვნირება. ეს არ უნდა განვსაზღვროთ როგორც წინააღმდეგობრივი პროცესი, რადგან ამ შემთხვევაში სხვადასხვა ქრონოლოგიურ ან კილოკაურ დანაშრევთან უნდა გვქონდეს, როგორც წესი, საქმე.

• • •

II. მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა.

ა) სა ხ ე ლ თ ა ბ რ უ ნ ე ბ ა. სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნები -ი და -მა შესაძლოა სრული სახით იყოს წარმოდგენილი თვით ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (საქმე-ი, მოყმე-მა), თუმც ხევსურულს მათი მოკვეცილი სახით გამოყენებაც ახასიათებს თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთანაც კი (ღიაცებ გარეცხენ მატყლს, ღმერთ-მ ნურა მიაღინას). -ი || -ო და -მა || -მ ნიშნების განაწილებას რაიმე მორფოლოგიური წესი არ უჩანს. ერთია

ოლონდ: წინადადების თავკიდურა პოზიციამი უპირატესად მოკვეცილი ვარიანტები გვხვდება, ბოლოკიდურა პოზიციამი უფრო ხშირია მათი სრული სახით გამოყენება.

მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი არასდროს იკარგვის, თუკი სახელი სუბიექტის ან პირმომართი ობიექტების დანიშნულებითაა გამოყენებული (გაზაფხულ-ს ბარად ატარებს), მაგრამ მერყეობაა, თუ მიცემითი გამოხატავს ადგილის ან დროის სემანტიკას (გაზაფხულ [= გაზაფხულ-ს „გაზაფხულზე“] დახქსოვენ ტოლებს (თ. უთურგაიძე).

ნანათესაობითარი მიცემითი — ადგილის გარემოების ფუნქციით: ახიელ-ის-ა-ს იარიდიო; ჭუთ-ის-ა-ს (= ჭუთაში) შამაიარა. მიცემითში შეიძლება დაისვას -თა სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმა: ქმარ-თა-ს ნაშყოფ (= განათხოვარ) ქალს ახალგაზრდა ვაშკაც აღარ წაიყვანს (ა. ჭინჭარაული).

მიცემითი ინმარება ვითარებითი ბრუნვის სემანტიკურ ეკვივალენტად: მზას „მზად“, ძმურას „ძმურად“, რას „რად“ (რას მეტანებოლი).

ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის -ის და -ით ნიშნები, ჩვეულებრივ, ვერ იწვევს -ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ საზოგადო სახელთა კვეცას და არც თავად რედუცირდება: ჭალა-ის-ეე „ჭალისკენ“, დროშა-ის ტარი... ჭალა-ით, დროშა-ით... მაგრამ ფუძის კვეცა, როგორც წესი, ხდება, თუკი მოქმედებითი ბრუნვა გამოსვლითობას (აბლატივის) გამოხატავს: ამლა → ამლ-ით, როშკა → როშკ-ით (ა. ჭინჭარაული).

ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა დრო-ჟამის გამოხატველ სახელებში გამოიყენება დროის გარემოების ფუნქციით: ზამთრ-ის (= ზამთარში) დიაცებ გარდრეცხენ მატყლს მდინარე წყალჩი.

ნანათესაობითარი ვითარებითი ცვლის -თვის თანდებულისან სახელს: ირმის გულ-ის-ად (= ირმის გულისთვის) დაკოცილნო; ამ დღ-ის-ად (= დღისთვის) მზას იყვენით (ა. ჭინჭარაული).

მოქმედებითი ბრუნვის -ით ნიშანი დაერთვის -თ(ა) სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმასაც: ქარქაშ-თ-ით „ქარქაშიდან“, საწოლ-თ-ით „საწოლიდან“ (ა. ჭინჭარაული). ხევისურულში, ჩვეულებრივ, უთანდებულო მოქმედებითი შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს გამოსვლითობის ფუნქციით: ამლ-ით „ამლიდან“. არქაული ვითარებაა.

ვითარებითი ბრუნვის ნიშნისეული -დ, როგორც წესი, არ ყრუვდება. ზოგჯერ შეინიშნება -ად || -ა მონაცვლეობა: ადვილ-ა „ადვილად“, სულწუხ-ა „სულწუხად“, ლამაზ-ა „ლამაზად“, ჩემ-ა „ჩემად“...

ვითარებითი ბრუნვით გამოიხატება ფუნქციები: ადგილისა (ჩაგიგდეს კელ-ად-ა [ხელში]; წვერ-ად [წვერში] მაუსხამ ყურძენი), დანიშნულებისა (-ობა სუფიქსიან სახელებთან: შეშობა-დ [= შეშის საჭრე-

ლად] მიოლ [= მივდივარ]; ნადირობა-დ „სანადიროდ“, წყემსობა-დ „სამწყყესავად“...): ზოგი სხვაც — კერძოდ, ის, რაც დამახასიათებელია სალიტერატურო ენისა და ყველა დიალექტისათვის.

თანდებულთაგან: -ში გვხვდება -შიგ || -ჩი || -ჩიგ (აგრეთვე -შია || || -ჩია || -შიგა || -ჩიგა) ნაირსახეობებით; -ზე || -ზედ(ა). -თან თანდებულის -თანა ვარიანტი იხმარება საზიაროს სემანტიკის გამოსახატავად: აბას-თანა ქინთ გვაქვს „აბასთან საზიარო ტიკი გვაქვს“ (ა. ჰინჭარაული). -გან თანდებულის ნაირსახეობანია -გე || -გეს (დროის სემანტიკის გამოხატვისას: მზეგასვლ-იდ-გე „მზისგასვლიდან, მზის ჩასვლის შემდეგ“, დაკოც-იდ-გეს „დახოცვიდან, დახოცვის შემდეგ“; -იდ ← -ით რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე), -კან (როცა უშუალოდ ფუძეს მიერთვის: ერთ-კან „ერთგან“, სხვა-კან „სხვაგან“).

ჩვეულებრივი მოვლენაა თანდებულიან სახელთა გართულება: -ით || -ივ ფორმანტებით (ციხეებ-ში-ით || ციხეებ-შიგ-ით „ციხეებში და იქიდან“, ციხეებ-ზე-ით „ციხეებზე და იქიდან“, ციხეებ-ს-თან-ით „ციხეებთან და იქიდან“, *გულის-გან-ივ → გულის-გნ-ივ „გულიდან“); -ურ ფორმანტით (სხვა-გან → სხვაკან → სხვა-კნ-ურ-ი, მთა-ჩიგ → მთა-ჩიგ-ურ „მთაში და იქაური“); -მდე || -მდი თანდებულთა (გახყვების მასბინძელ სტუმრებს სოფლის პირ-ში-ამდი).

-ვით, -ში, -ზე თანდებულები გამოიყენება -თა სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმებთანაც: რქა-თა-ვით „რქებივით“, მგზავრ-თა-ში „მგზავრებში“, ლაშქარ-თა-ზე „ლაშქრებზე“ (ა. ჰინჭარაული).

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება ზოგი თავისებურებით გამოირჩევა. ჩვეულებრივია -ნ || -თ(ა) სუფიქსების გამოყენება. ზოგჯერ ამ სუფიქსებით ფორმდება სახელები, რომელთაც მხოლოდითი რიცხვის გაგება აქვს, უპირატესად უსულო საგანთა სახელები: ჯოხ-ნ-ი „ჯოხი“, მსხალ-ნ-ი || მსხალა-ნ-ი „მსხალი“ (ფ. მაკალათია). ა. შანიძის ვარაუდით, -ნ || -თ(ა) სუფიქსებით ხევსურულში იწარმოება ორობითი (წყვილობითი) რიცხვის ფორმები: ოყ-ნ-ი „ორი ვაყი“ — ოყ-ებ-ი „ვაყები“. ამჟამად ასეთი გარჩევა არ დასტურდება.

მრავლობითის -ნ || -თ(ა) სუფიქსები გამოიყენება ოჯახის (გვარის) სახელთა საწარმოებლად: ლეკო-ნ-ი „ლეკოს ოჯახი, ჯალაბი“... ამ ოჯახის წარმომადგენელი კი არის: ლეკო-თ კირჩლა (გიორგი...). ეს უკანასკნელი შესიტყვება შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს შებრუნებული წყობითაც: გიორგი ლეკო-თ-ი.

გ) ზ მ ნ ა განსაკუთრებული მრავალფეროვნებით გამოირჩევა ხევსურულში.

მეტ-ნაკლებად დაცულია ზმნის უძველესი, უთემისნიშნო წარმოება: თიბ-ს „თიბავს“, რეცხ-ს „რეცხავს“, კოც-ს „ხოცავს“, ნაყ-ს „ნაყავს“.

-ავ და -ამ თემის ნიშნები ნამყო უსრულსა და მასზე დაწყებულ პარადიგმებში განმოვანებას იცვლის: მალ-ავ-ს → მალ-ევე-დ-ა, ა-ბ-ამ-ს → ა-ბ-ემ-დ-ა... იგივე თემის ნიშნები (ძველქართულისებურად) იკუმშება აწმყოს მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის დართვისას: მალ-ვ-ენ, ა-ბ-მ-ენ.

სპეციფიკურია -ოვ → -ო სუფიქსიანი წარმოება მდგომარეობითი ზმნებისა (რაც აგრეთვე პოულობს ანალოგიას ძველ ქართულთან): უ-ცრემლ-ო-ი-ს „აყრემლებული აქვს“, უ-ქრელ-ო-ი-ს „აქრელებული აქვს“, ჟღმუთ-ო-ი-ს „მოდრუბლულია და ცრის“ (ა. ჭინჭარაული).

მხოლოდობითი რიცხვის აწმყოს მესამე პირის ფორმათა წარმოება ვნებითში ძველი ქართულისებურია: და-დგ-ებ-ი-ს „დადგება“, გადმა-ჯდ-ებ-ი-ს „გადმოვა“, მი-ხ-ყვ-ებ-ი-ს „მიჰყვება“, ე-ხვევ-ი-ს „ეხვევა“.

უძველესი წარმოება დაცულია ნამყო მრავლობითი რიცხვის მე-სამე სუბიექტური პირის ფორმებში — გამოიყენება -ეს ფორმანტი (და არა -ენ ან -ენე); ნამყო უსრული: წა-ი-ღ-ებ-დ-ეს „წაიღებდნენ“, და-სხდ-ებ-ოდ-ეს „დასხდებოდნენ“... ნამყო ძირითადი: ა-დგ-ეს „ადგნენ“, და-ბრუნ-დ-ეს „დაბრუნდნენ“, შამა-ჯდ-ეს „შემოჯდნენ, შემოდგნენ“...

ნამყო ძირითადში უმარცვლო ძირის მქონე ზმნები I და II პირის ფორმებში წარმოდგენილია -ი || -ჩ სუფიქსით (ნაცვლად -ე სუფიქსისა), შესაბამისად III სუბიექტური პირის ნიშნად გამოიყენება -ა (და არა -ო): გა-ვ-ი-გ-ჩ, გა-ი-გ-ჩ, გა-ი-გ-(ა); მრავლობითში: გა-ვ-ი-გ-ი-თ... და ასე: გადა-ვ-უ-გდ-ჩ, გადა-უ-გდ-ჩ, გადა-უ-გდ-(ა)... (ა. ჭინჭარაული); შდრ. მარცვლოვანი ძირის მქონე: მა-ვ-თიბ-ჩ, მაგრამ: მა-ვ-თიბ-ე-თ...

კავშირებითის წარმოება უნიფიცირებულია — ყველგან -ა გვაქვს: ჩეჩ-დ-ა-ს „ჩეჩდეს“, ჩეჩ-ა-ს „ჩეჩოს“. მხოლოდობითი რიცხვის I და II პირის ფორმებში -ა ვიწროვდება (→ -ჩ || -ჯ): ვ-ჩეჩ-დ-ჩ || ვ-ჩეჩ-დ-ჯ: „ვჩეჩდე“, ვ-ჩეჩ-ჯ „ვჩეჩო“ (ხშირად იკარგვის კიდევ: ვ-ჩეჩ)... მრავლობით რიცხვში, -თ სუფიქსის დართვისას, -ა აღდგება: ვ-ჩეჩ-დ-ა-თ „ვჩეჩდეთ“, ვ-ჩეჩ-ა-თ „ვჩეჩოთ“ (ა. ჭინჭარაული, ა. არაბული). III კავშირებითის ხმარება შეზღუდულია, უპირატესობა ენიჭება აღწერით წარმოებას: „ვითამ მაგის მატანილ იყვას“ იგივეა, რაც: „ვითომ მაგას მოეტანოს“ (ა. ჭინჭარაული).

შემონახულია ხოლმეობითის უძველესი წარმოება ზოგი დიალექტური მოდიფიკაციით: I და II პირის ფორმები რთულდება -იდ სუ-

ფიქსით, საკუთრივ ხოლმეობითის გამომხატველი (ძველი ქართულის მსგავსად) -ი (-ი) სუფიქსია: ვ-წერ-დ-იდ-ი „ვეწერიდ ხოლმე“, ს-წერ-დ-იდ-ი „სწერდი ხოლმე“, წერ-დ-ი-ს „წერდა ხოლმე“ (I ხოლმეობითი); და-ვ-წერ-იდ-ი, და-ს-წერ-იდ-ი, და-წერ-ი-ს (II ხოლმეობითი). შედარებით იშვიათია III ხოლმეობითის ფორმები: ე-თქე-ი-ს, ე-კეხ-ნ-ი-ს... ყუღებულ-იყვ-ი-ს, მოსულ-იყვ-ი-ს... (ა. ჰინჭარაული, ა. არაბული). იშვიათია ეს ფორმები ძველ ქართულშივე (ა. შანიძე, ზ. სარჯველაძე, დ. გეწაძე).

განირჩევა კატეგორიული და თხოვნით-წაქეზებითი ბრძანებითი. პირველი ნამყო ძირითადი II პირის ფორმას იყენებს (ახალი ქართულისებურად), მეორე — ხოლმეობითის ფორმებს. კატეგორიული ბრძანებითი გვხვდება ორი ნაირსახეობით: შეკვეცილი (მაიყვა „მოიყვანე“, მამაწვა „მამაწვადე, მომაწოდე“) და სრული, -ლა || -ლ ნაწილაკ-მორფემოდის დართვისას (მაიყვანე-ლ, მამაწვადე-ლ); შდრ.: თხოვნით-წაქეზებითი: მაიყვან-იდ-ი „გთხოვ, მოიყვანე“, მამაწვად-იდ-ი „გთხოვ, მომაწოდე“...

ხოლმეობითის ფორმებმა, გარდა მრავალგზისობისა („მყოლებ გახყვებოდ იმ სოფელშით. ოციც გა-ხ-ყვ-ი-ს [= გახყვებოდა ხოლმე], ოცდახუთიც“; ქართული დიალექტოლოგია), შესაძლოა გამოხატოს განგრძობითობაც, გრძლიობაც („მშავლის ჯარ თუ [= თურმე] შატილ ი-დგ-ი-ს“; ქართული დიალექტოლოგია).

III სერიის ფორმათა წარმოება უნიფიცირებულია.

გარდაამავალ ზმნათა I შედეგობითი (მაშინ, როცა რეალურ ობიექტად მესამე პირი ივარაუდება) იწარმოება -ავ ფორმანტით: ა-უ-ღ-ავ „აულია“, გა-უ-გ-ავ „გაუგია“, უ-წოვ-ავ „უწოვია“, გა-უ-კეთ-ებ-ავ „გაუკეთებია“. შატილურ-მიღმახეურში ამ ფორმანტს დაირთავენ -ამ თემისნიშნიანი ზმნებიც (-ამ იკუმშება): ა-უ-სხ-მ-ავ „აუსხამს“, ჩა-უ-ც-მ-ავ „ჩაუცვია“; პირაქეთულ-არხოტულში ასეთ შემთხვევაში -ავ აღარ გამოიყენება: ა-უ-სხ-ამ, ჩა-უ-ცვ-ამ... საკუთრივ -ავ თემისნიშნიანი ზმნები -ავ ფორმანტს არ დაირთავენ: გა-უ-ბედ-ავ „გაუბედავს“, მა-უ-წნ-ავ „მოუხნავს“... -ავ ფორმანტი შეკვეცილი ნაირსახეობაა -ავ-ი-ის რთული ფორმანტისა: ა-უ-ღ-ავ-ი-ის → ა-უ-ღ-ავ, გა-უ-კეთ-ებ-ავ-ი-ის → გა-უ-კეთ-ებ-ავ... -ი-ის დაბოლოება მოუღის საკუთრივ -ავ თემისნიშნიან ზმნებსაც: გა-უ-ბედ-ავ-ი-ის → გა-უ-ბედ-ავ; პირაქეთულ-არხოტულში იგივე დაბოლოება ამოსავლად ივარაუდება -ამ თემისნიშნიან ზმნებთანაც: ა-უ-სხ-ამ-ი-ის → ა-უ-სხ-ამ. მაშინ, როცა რეალური ობიექტი I ან II პირია, წარმოება (სხვა კილოთა და სალიტერატურო ენის მსგავსად) მეშველზმნიანია: ვ-უ-ლექსებ-ი-ვარ, გა-უ-ზღ-ი-ვარ || გა-უ-ზღ-ი-ორ, გა-უ-ზღ-ი-ხარ... (ლ. ბარამიძე); სუფიქსად -ი

გვაქვს. ეგვე სუფიქსია გამოყენებული იმ შემთხვევაში, როცა მესამე პირის რეალური ობიექტი მრავლობითი რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი: გა-უ-კეთ-ებ-ავ-(ი-ს) იგი, მაგრამ: და-უ-კეთ-ებ-ი-ან იგინი.

ანალოგიურად იწარმოება მოქმედებითის ყალიბის მქონე გარდაუვალი ზმნებიც: უ-სწავლ-ავ „უსწავლია“, უ-წვიმ-ავ „უწვიმია“...

დაბოლოების მხრივ ამგვარი წარმოებისაა ერთი რიგის სტატიკური ზმნებიც (ა. შანიძის ტერმინოლოგიით — სტატიკური ვნებითები) აწმყოში: ღ-ბ-ავ „აბია“ (მღრ.: და-უ-ბ-მ-ავ „დაუბამს“), ხ-კიდ-ავ „აკილია“ (მღრ.: და-უ-კიდ-ავ || და-უ-კიდ-ებ-ავ)... რაც შეეხება სხვა ტიპის სტატიკურ ზმნებს, მათი დაბოლოება იდენტურია იმისა, რაც ძველ ქართულში იყო: ს-წად-ი-ს „სწადია“, ს-წყურ-ი-ს „სწყურია“, უ-ხარ-ი-ს „უხარია“, ს-ტკივ-ი-ს „სტკივა“... ამ პრინციპს მიჰყვება: ხ-ყავ-ი-ს „ჰყავს“, ა-ქვე-ი-ს „აქვს“.

ერთვალენტთან ზმნათა I შედეგობითი მეშველი ზმნით იწარმოება. წარმოება იმავე რიგისაა, რაც სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტებში, ოღონდ მესამე პირის ფორმებში მეშველი ზმნა ას „არის“ სამი ნაირსახეობით შეიძლება იყოს წარმოდგენილი: ამდგარას || ამდგარა || ამდგარ „ამდგარა“, შასულას || შასულა || შასულ „შესულა“.

ორვალენტიანი გარდაუვალი ზმნების I შედეგობითს აწარმოებს -იე ფორმანტი: მა-ს-ჩვენ-ებ-იე „მოსჩვენებია“, და-შჩ-ომ-იე „დარჩენია“. ანალოგიურად იწარმოებს I შედეგობითს ზემოხსენებული „სტატიკური ვნებითიც“ და ს-წადინ-ებ-იე „სწადებია“, ს-წყურ-ებ-იე „სწყურებია“, ს-ტკივ-ებ-იე „სტკივებია“, აგრეთვე ხ-ყავან-იე „ჰყოლია“, ხ-ქონ-იე „ჰქონებია“ ტიპის ზმნები. ზოგჯერ -იე ფორმანტიანი წარმოება რთულდება მეშველი ზმნით: შა-ხ-ყრ-იე-ას || შა-ხ-ყრ-იე-ა „შეჰყრია“, მა-შ-ჩვენ-ებ-იე-ას || მა-შ-ჩვენ-ებ-იე-ა „მოსჩვენებია“, რასაც თან სდევს ორი სახის ფონეტიკური ცვლილება: ან -იე-ას → -იოს (შახყრიოს), ან -იე-ას → -იე-ა → -ი-ა (შახყრია, რის გამოც სალიტერატურო ენის ფორმებს ემსგავსება დაბოლოებით; ა. კინკარაული).

ორვალენტიანი გარდაუვალი ზმნების II შედეგობითი (ერთვალენტიანი ზმნების ანალოგიით) მეშველი ზმნით იწარმოება: ზ-ძინ-ებ-იყვა „სძინებოდა“, გა-ლ-მარჯვ-ებ-იყვა „გაჰმარჯვებოდა“ (მღრ. ერთვალენტიანი: გა-ზდ-ილ-იყვა „გაზრდილიყო“, შამამ-დგ-არ-იყვა „შემომდგარიყო“). მრავლობით რიცხვში გამოყენებულია იმავე მეშველი ზმნის შესაბამისი ფორმა, ოღონდ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა სახელობითში დასმული სახელის მრავლობითობაა გამოსახატავი: „ორნივამც და-გ-ტეხ-იყვენეს ფეჟნიო“ (= შენ დაგტეხოდა ფეხები; ძველი ქართული: შენ დაგტეხოდეს ფეჟნი).

რაც შეეხება გარდამავალი ზმნების II შედეგობითს, აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა დიალექტების მსგავსად, ხევსურული ძველი ქართულის წესს მიჰყვება — მარტივი წარმოების ფორმებს რჩეობს: დე-ე-ბარ-ა „დაებარებინა“, გე-ე-კეთ-ა „გაეკეთებინა“; სხვა მხრივ წარმოების თვალსაზრისით რაიმე თავისებურებასთან არა გვაქვს საქმე: მო-ე-ხარშ-ა, შამა-ე-თვალ-ა, ე-ჰამ-ა, ე-თხარ-ა.

კაუზატივი -ევ და -ივ სუფიქსებით იწარმოება, „თუ სუფიქსი რთულია, ისიც -ევ-ივ → -ევი იქნება“ (ა. ჰინჭარაული). -ევ და -ევი ძირითადად გვხვდება იქ, სადაც სალიტერატურო ენაში დამოწმებულია -ევი: გადა-ა-ვლ-ევ-ს „გადაახდევინებს“, ა-შლ-ევი-ებ-ს „აშლევინებს“... ნამყო ძირითადი: გადა-ა-ვლ-ი-ა, მა-ა-შლ-ევი-ა... -ივ გვხვდება იმ ზმნებთან, სადაც სალიტერატურო ქართულში -ინ სუფიქსია გამოყენებული: ა-ბან-ი(ვ)-ებ-ს „აბანინებს“, და-ა-ჰერ-ი(ვ)-ებ-ს „დააჰერინებს“... ხმოვნებს შუა პოზიციაში -ივ სუფიქსისეული ვ, ჩვეულებრივ, იკარგვის: აღდგება თანხმოვნის წინ; მაგალითად, სახელობითბრუნვიანი ობიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელ -ნ (← -ენ) სუფიქსის წინა პოზიციაში: და-ა-ჰერ-ივ-ა → და-ა-ჰერ-ი-ა იგი, მაგრამ: და-ა-ჰერ-ივ-ნ-ა იგინი. კაუზატივის -ევ სუფიქსიანი წარმოება არქაული მოვლენაა; შდრ. ძველი ქართული კლ-ავ-ს → ა-კლ-ვ-ევ-ს „აკვლევინებს“ (აწმყო) — მო-ა-კლ-ვ-ი-ა „მოაკვლევინა“ (ნამყო ძირითადი).

დ) ნ ა წ ი ლ ა კ მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. დატულია კითხვითი -ა მორფემოიდი: „გორგი შენ ხარ-ა თველქათიო?“; „ცოდვა არ ას-ა?“ კითხვითი მორფემოიდის დანიშნულებით გამოიყენება -ე ელემენტიც, რომელიც ყოველთვის -ა მორფემოიდს მოსდევს: გა-კსონ-ს-ა-ე? „გახსოვს?“ წა-ვიდ-ეს-ა-ე-ე? „წავიდნენო?“ (ა. ჰინჭარაული).

-მცა ნაწილაკ-მორფემოიდს უნარი აქვს თხრობითი კილოს ფორმებს მიანიჭოს კავშირებითის ფუნქცია (არქაული ფაქტი): ღმერთ-ი-მც აგა-შენებს! „ღმერთიც აგაშენებდეს!“ (ა. ჰინჭარაული).

იხმარება დადასტურებითი „ქვე“ ნაწილაკ-მორფემოიდი: „თივას ქვე (= კი) მივსცემაე“, „ქვე არ (= აკი) გითხარ“; ზოგჯერ („თუ“ მორფემოიდთან ერთად) გამოხატავს დაეჰყვებას, ვარაუდს ან აუცილებლობას: „ქვე თუ (= ალბათ) წაიყვანეს“... (ა. ჰინჭარაული).

სხვათა სიტყვის -ო → -ვ შეიძლება დაერთოს წინადადების ყველა წევრს: „წინ-წინავ — თქვისავ ხოგაის მინდიმავ — თვალნ ამიხვიენესავ, გზა არ ნახასავ, მავლიესავ აისეთაივ“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ჩვეულებრივი მოვლენაა აი → ა მიმათითებელი ნაწილაკ-მორფემოიდით ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა და ზოგი ზმნისართის გაფორ-

მება: აისი „აი, ის“, აიმას „აი, იმას“, ააქ „აი, აქ“, აისრ „აი ისე“, აებლად → ეებლად „აი, ახლა“...

ე) სიტყვათწარმოება. ოცობით ითვლიან ასის შემდეგაც: ზუთოცი „ასი“, ექვსოცი „ასოცი“, შვიდოცი „ასორმოცი“ (ა. შანიძე), ასობით — ათასის შემდეგ: თერთმეტასი „ათასასი“...

მასდარი იწარმოება სუფიქსიანი ვნებითის ფუძისგანაც: ა-ს-ძრახ-დ-ა → ა-ძრახ-დ-ომ-ა „დალაპარაკება“, გა-ფრინ-დ-ა → გა-ფრინ-დ-ომ-ა „გაფრენა“... შეინიშნება მასდარის ფუძის მაწარმოებელ სუფიქსთა შენაცვლება: ხტ-ოლ-ებ-ა „ხტუნება“...

სასუბიექტო მიმღეობის წარმოებისას პროდუქტიულია მ—ე ცირკუმფიქსი: მ-თენ-ე „გამთენებელი“, გა-მ-რიგ-ე „გამრიგებელი“, გა-მ-ჭავრ-ე „გამჭავრებელი“, მ-შინ-ე „შემშინებელი“, მი-მ-ლ-ე „მიმღები“, ა-მ-შენ-ე „ამშენებელი“; აგრეთვე მა — ურ, მე — ურ და მო — ურ ცირკუმფიქსები: მა-ცნა-ურ-ი „მცნობელი“, მა-ცად-ურ-ი „მომცადელი“; მე-ხვეწ-ურ-ი „მხვეწელი“; მო-ნატ-ურ-ი „მონატრული“. გვხვდება მა — ე (მა-ცნ-ე), მე — ე (მე-ხვეწ-ე), მ — ო (მა-მ-სწრ-ო „მომსწრე“, გა-მ-ძლ-ო „გამძლოლი“), მა — არ (მა-წევ-არ-ი, მა-სმინ-არ-ი, მა-ცოდ-არ-ი), მ-ი-არ-ე (მ-წუხ-ი-არ-ე, *მ-გორ-ი-არ-ე → მ-გორ-ი-ალ-ე) ცირკუმფიქსებითა და ოდენ მე- პრეფიქსით (მე-სხ-ი „ვინც თავს ესხმის“) ნაწარმოები ფორმებიც.

საობიექტო მიმღეობის წარმოების თავისებურებად მოჩანს -ავ თემისნიშნის ზმნებთან -ილ სუფიქსის გამოყენება: და-ხურ-ვ-ილ-ი „დახურული“, გა-ტუს-ვ-ილ-ი „გატუსული“, გა-გორ-ვ-ილ-ი „გაგორებული“, ამა-ბრუნ-ვ-ილ-ი „ამობრუნებული“ (ორი ბოლო ფორმა უშუალოდ მდგომარებითი ზმნისაგანაა ნაწარმოები: გორ-ავ-ს, ბრუნ-ავ-ს და არა შესაბამისი მოქმედებითისაგან: ა-გორ-ებ-ს, ა-ბრუნ-ებ-ს, როგორც ეს სალიტერატურო ქართულშია).

-ილ || -ულ ზოგჯერ ნამყო ძირითადის ფუძისგან აწარმოებს საობიექტო მიმღეობას: გა-ნათ-ულ-ი „განათებული“, გა-თა-ულ-ი „გათავებული“.

საობიექტო მიმღეობები იწარმოება სა — იელ (სა-კენ-იელ-ი „სახნავი“, და-სა-წყ-იელ-ი „დასაწყევლი, დაწყევლილი“), სა — არ (სა-თიბ-არ-ი „სათიბელი“), სა — ო (გა-სა-მარჯ-ო „გასამარჯვებელი“, გა-სა-გ-ო „გასაგებელი“, გა-სა-თა-ო „გასათავებელი“), ნა — ელ (ნა-მუშა-ელ-ი „ნამუშევარი“), ნა — არ (ნა-ჩადინ-არ-ი „ჩადენილი“), აგრეთვე სა — ოლ (სა-გდ-ოლ-ი ზედმიწევნით: „ჩასაგდები“ → სა-გდ-ოლ-ა „ქარის ჩასაყვები ხე“), სა — ურ (სა-ნატ-ურ-ი „სანატრელი“), უ — ო (და-უ-ჭერ-ო „დაუჭერებელი“) ცირკუმფიქსებითაც.

საობიექტო მიმღობის ფუძედ შეიძლება გამოყენებულ იქნეს სა-სუბიექტო მიმღობის ფორმა; წარმოება ხდება სა — ო ცირკუმფიქსით: მ-თვე-ელ-ი → სა-მთველ-ო, მე-შვ-ელ-ი → სა-მეშველ-ო... ამავე ცირკუმფიქსით ზოგჯერ იწარმოება -ეთ სუფიქსიანი ტოპონიმისაგან იმავე მნიშვნელობის ახალი ტოპონიმი: რუს-ეთ-ი → სა-რუსეთ-ო...

სახელის ფუძისაგან სა — ე და სა — ო ცირკუმფიქსებით ნაწარმოები ფორმები ზოგჯერ სემანტიკურად სხვაობენ: სა-დიაც-ე „მშინა-რა“ — სა-დიაც-ო „ქალის ჯუბა“. სა — ო კონფიქსიანი სახელის ვითარებითი ბრუნვის ფორმა გამოხატავს მიმართულებას ან დანიშნულებას: სა-ჯორობ-ო-დ (← სა-ჯვარობ-ო-დ) „ჯვარისკენ“...

პროლექტულია მე — ე ცირკუმფიქსით წარმოება, რომელიც ხშირად მო — ე ცირკუმფიქსის ეკვივალენტად იხმარება: მე-სისხლ-ე „მოსისხლე“, მე-ნადირ-ე „მონადირე“... მას შეიძლება შეენაცვლოს მა — ე ცირკუმფიქსი: მე-პირდაპირ-ე || მა-პირდაპირ-ე (ბ. გაბუური).

გვარ-სახელთა საწარმოებლად გამოიყენება -ურ ფორმანტი: ჩალხი → ჩალხ-ურ-ი, ჭინჭარა → *ჭინჭარა-ურ-ი → ჭინჭარა-ულ-ი (დისიმილაციით).

ხევსურულში ფართოდაა გავრცელებული -იონ სუფიქსი (← -ივ-ან), რომელიც აწარმოებს: წარმომავლობის სახელებს ტოპონიმებისაგან: შატილ-ი → შატილ-იონ-ი „შატილელი“, არხოტ-ი → არხოტ-იონ-ი „არხოტელი“ და ხელობის სახელებს შესაბამისი საზოგადო სახელებისაგან: ჯვარ-ი → ჯვარ-იონ-ი „ჯვარის, ხატის მსახური“, დროშა → დროშ-იონ-ი „მედროშე“, ციხე → ციხ-იონ-ი „მეციხოვნე“ (ა. ჭინჭარაული).

ოღნაობის მნიშვნელობის გამოსახატავად გამოიყენება -ონ-ა რთული სუფიქსი; წარმოება, ჩვეულებრივ, ფერთა აღმნიშვნელ სახელთაგან ხდება: შავ-ონ-ა „მოშავო“, წითლ-ონ-ა „მოწითალო“, ლეგ-ონ-ა „მოლეგო“ (ა. ჭინჭარაული).

ხშირი ხმარებისაა კინობითი ფორმები, რომელთა ძირითადი მაწარმოებელია -ა ფორმანტი (ფუძე კი შესაძლოა გართულებული იყოს ასევე კინობითობის გამომხატველი -იკ, -იტ, -უკ, -ურ, -უნ, -ინ... ფორმანტებით): უმცრო-ა → უნცრუ-ა, ლომ-იკ-ა, გიგ-იტ-ა, ძილ-უკ-ა, ბიძ-ურ-ა (მამაკაცის სახელია), ერაწ-უნ-ა „ბატარა ქვაბი“, ცოტ-ინ-ა „ცოტა“ || ცოტ-ინ-იკ-ა (ა. ჭინჭარაული).

• • •

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს რიცხვში შეთანხმების საკითხი (როგორც სახელისა სახელთან, ასევე სახელისა ზმნასთან).

როგორც წესი, -ნ || -თ სუფიქსიანი მსაზღვრელ-საზღვრული რიცხვში შეთანხმებულია: სუბსტანტიური (მართული) — პოსტპოზიციის შემთხვევაში (შუქ-ნი ი მზ-ის-ა-ნი-ი; შდრ.: ილი-ის ძირ-ნი-ი), ატრიბუტული — ორივე პოზიციაში (ლამაზ-ნი-ი ქალ-ნი-ი და ქალ-ნი-ი ლამაზ-ნი-ი). როცა მსაზღვრელად რიცხვითი სახელია, მსაზღვრელ-საზღვრული -ნ || -თ სუფიქსიანი მრავლობითთაა წარმოდგენილი (ორ-ნ ზალ-ნ ხყვანივან). შეინიშნება შეთანხმების რღვევის შემთხვევებიც, რაც დიალექტში დაწყებულ მერყეობაზე მიანიშნებს (მამკალ-ნ იციან ქერ-ის-ა-ი-ცა-დ სვილ-ის-ა-ი-ც; და არა მოსალოდნელი: ქერ-ის-ა-ნ-ი-ცა-დ სვილ-ის-ა-ნ-ი-ც).

სუბიექტი, ჩვეულებრივ, ზმნას რიცხვში ეთანხმება როგორც -ნ || -თ, ასევე -ებ ფორმანტების გამოყენებისას (კაც-ნ წავილოდ-ეს, წაილებდ-ეს ლუდს... შასხდები-ან ოე-ებ ცხენებზე, ქალებს ცხენის გავაზედ შაისმ-ენ-ად წავლ-ენ). ზოგჯერ შეთანხმება აზრობრივია (ხალხ-მ ერთკმად დაიწყ-ეს საუბარი). ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ შედგენილი შემასმენლის გამოყენებისას სუბიექტი შესაძლოა -ნ სუფიქსიანი მრავლობითით იყოს წარმოდგენილი, შედგენილი შემასმენლის სახელად კომპონენტს კი -ებ სუფიქსი აფორმებდეს (მთიბელ-ნ კაც-ებ-რ. მეკენცლე-ნი-ი — ქალ-ებ-ი „მთიბელები კაცებია, ნამგლით მთიბავები — ქალები“). შეუთანხმებლობის შემთხვევები იშვიათია. თუ არის, ისიც უპირატესად მაშინა გვაქვს, როცა სუბიექტი -ებ სუფიქსითაა გაფორმებული.

რიცხვში შეთანხმებისას ზმნასთან თავისებურებას გვიმოწმებს ირიბი და პირდაპირი ობიექტები. უფრო ზუსტი იქნებოდა, თუ ვიტყოდით: მიცემითსა და სახელობითში დასმული ობიექტები (რადგან მიცემითში დასმული პირდაპირი ობიექტი ამ მხრივ ზედმიწევნით თანხედება ირიბ ობიექტს).

მიცემითში დასმული სახელის ზმნასთან მრავლობით რიცხვში შეთანხმების თვალსაზრისით მერყეობაა (ეს ეხება როგორც -ნ || -თ, ასევე -ებ სუფიქსიან ფორმებს). თავს იჩენს ასეთი ტენდენცია: თვით ინვერსიულ ზმნებთან რიცხვში შეთანხმება ხდება I და II პირის ფორმებში (ურჩულო არ გვ-ყოვ ძალზედა; გვ-ი-ხარ-ის-ს [ჩვენ]... გ-ი-ხარ-ის-ს-თ ჭვარის წერაი; თვალ გ-ა-ქვ-ი-ს-თ თებელთ ცხვარზედა; ენა გ-ა-ქვ-თ ცლანგიანიო; ნულარ მი-გ-ყავ-ი-ს-თ ცხენია [თქვენ]...); III პირის ფორმებში შეთანხმება, როგორც წესი, არა გვაქვს (იღუასა და ხოლიგას ძმა-თ ა-ქვ-ი-ს საუბარიო; რკინა-თ გა-ა-ქვ-ი-ს ეღერაო; ცხენებს ა-ა-ქვ-ი-ს გრიალი).

ანალოგიური ვითარებაა III სერიაში:

ა) გარდამავალი ზმნები; I შედეგობითი: ეგეთ არავინ გვ-ი-ნახ-ავ; ცხვარი ა-გ-ი-ლ-ავ-თ უხათით, მა-გ-ი-დი-ს-თ ფარებულასა; მაგრამ: სრუ და-უ-ჭერ-ავ (= დაუჭერიათ) სოფელი, შაკრეს სიმაგრის კარია; ჭაბრილოს თუშიშვილებსა ვერა გა-უ-გ-ავ გზისაო; არ უ-გდ-ავ ყური-დ წასულან... II შედეგობითი (მოვიტანთ მხოლოდ მესამე პირის ფორმებს): დევებს ე-ჭიკ-ა ყელშია; ვერ გასაზღვლებს ყმაწვილებსაო ქვაბ-ჩია მო-ე-ხარშ-ა გველიო...

ბ) ორვალენტიანი გარდაუვალი ზმნები; I შედეგობითი: ალაქოს გასთენ-ებ-ივ-ა (= გასთენებით), ალაგს ეძევენ ჩდილსაო...

რაც შეეხება სახელობითში დასმულ ობიექტს, იგი, როგორც წესი, ზმნას რიცხვში ეთანხმება:

ა) ნამყო ძირითადი: რბოლით დაკრიფ-ნ-ა ზურაბმა გძელ-ნ-ი არა-გვის გზა-ნ-ი-ო... ბრძანებითის ფუნქციით: გორ-შელმ წამაე, ზურაბო, ნახ-ენ ქარაულ-ნ ყმა-ნ-ი-ა

ბ) II ხოლმეობითი: ცოტინას ზომიზურასა ჩაასწავლ-ნ-იდ-ი-თ გზა-ნ-ი-ა; რა დადგას უდარობაი, და-მ-ა-ფარ-ნ-იდ-ი-თ თბე-ნ-ი-ა. აქ ხოლმეობითი თხოვნით-წაქეზებითი ბრძანებითის ფუნქციითაა გამოყენებული, ანალოგიური ვითარებაა საკუთრივ ხოლმეობითის გამოხატვის დროსაც.

გ) II კავშირებითი: მადაქვილოს გორ ციხესა კუთხს არ დადგლივ-ნ-ათ ქვა-ნ-ი-ო.

შეთანხმება ხდება III სერიაშიც — სახელობითში დასმული სახელი აქ რეალური ობიექტის დანიშნულებით გამოდის (გრამატიკულად სუბიექტია):

ა) I შედეგობითი: შვიდ წელს ტყვედ ვიყავ, დედაო, არ მილაკი-ან ქვიშა-ნ-ი; დაუკეთები-ან მშვილდ-ისარ-ნ-ი.

ბ) II შედეგობითი: უნდოდა დაებალით-ნ-ეს (ისინი), მემცხვრისად დაერიალა.

სახელობითში დასმული სახელის ზმნასთან რიცხვში შეთანხმების თვალსაზრისით ძველი ქართულის ანალოგიური მდგომარეობაა როგორც პრინციპის, ასევე მორფოლოგიური ინვენტარის მხრივ. აქაიქ გვხვდება შეუთანხმებლობის შემთხვევებიც — უპირატესად მაშინ, როცა -ებ-იან მრავლობითთან გვაქვს საქმე: უჯოცავ (და არა მოსალოდნელი: უჯოციან) აზნაურები,.. (მსგავსი ვითარებაა „სტატიკური ენებითების“ აწმყოშიც: ყელზე ვერცხლის შიბ-ებ უ-სხ-ავ; და არა: უ-სხ-ი-ან).

* * *

IV. ლექსიკა.

განსაკუთრებით ფასეულია დარგობრივი თვალსაზრისით. ხევსურულში დაცულია ან საკუთრივ დიალექტურ საფუძველზეა წარმოქმნილი პურეულის (ყეცეული, კუბატი...), მიწათმოქმედების (ბორტვი, იორეშა, ჯაგირი...), მესაქონლეობის (ყეთილობა, ქარშატეული || მჩნევიარე, საზეები || სამზეველი...), მშენებლობის (სიპრედა, წინგარდა, გურჩი, ზღავი, ჭყირი || ჭყერი || ჭყორი...), საბრძოლო საქმიანობის ამსახველი მდიდარი, მრავალფეროვანი, სიტყვათშემოქმედების ხალასი ნიქით აღბეჭდილი ლექსიკა. აღარაფერს ვამბობთ იმ პოეტურ ფორმულებზე, რითაც იმთავითვე გამოირჩეოდა ხევსურული ზეპირსიტყვიერება. უხვადაა წარმოდგენილი ფრაზეოლოგიზმები, იდიომატური გამოთქმები, ფიცილის ფორმულები (დედილამ, ქალილამ, მამილამ || მამილასა) და მისთ.

* * *

2. 3. ფ შ ა უ რ ი. „ძველს ნაქალაქარს ეინვანს ორი არაგვი ერთმანეთს ერთვის, ერთი მთიულეთისა, მეორე ფშავისა. ფშავის არაგვი შედგება ორის შტოსაგან: ერთი თვით ფშავის არაგვი და მეორე ხევსურეთისა, რომელნიც ერთმანეთს ერთვიან ორწყალში... ფშავის არაგვის მარჯვენა და მარცხენა მხარე შეკრულია მაღალის და ტყიანის მთებით, რომლებიც შუაზე შევიწროებული მოხზრავს, ეშურება (არაგვი) მტკვრისაკენ; მის ორივე ნაპირებზედ, ეინვანიდამ მოყოლებული, მთის კალთებიდამ და წვერებიდამ მოიყურებიან მიწური სახლები და საბძლები — ეს ფშაველების სადგურები არის“ (ვაჟა-ფშაველა). ფშავს ესაზღვრება „ჩრდილო-აღმოსავლეთით კავკასიონის მთავარი ქედი, რომელიც მას აღმოსავლეთით ჰყოფს თუშეთისაგან და ჩრდილოეთით კი პირიქით ხევსურეთისაგან. დასავლეთით საზღვრავს პირაქეთი ხევსურეთი და გუდამაყარ-მთიულეთი, სამხრეთით — შიდა ქართლი. ფშავის მთავარი მდინარე არაგვია, რომელშიც იწურებიან ფშავის კავკასიონის მაღალი და დახრამული მწვერვალებიდან გადმონახეთქი ნაკადები“ (ს. მაკალათია).

გარდა საკუთრივ ფშავისა, დღეს ფშაველები ცხოვრობენ ილტოსა და ალაზნის სათავეებში, გომბორში, ერწო-თიანეთსა (ივრის ხეობასა) და შირაქში.

ფშავი იყოფა ორად: ფშავის არაგვის სათავიდან ორწყლამდე უკანა (უკვენა) ფშავის თემია და ორწყალს ქვემოთ, ფშავის არაგვის ქვემო წელში, მაღაროსკარის თემი.

ვახუშტი ბატონიშვილი ასე აღწერს ფშავს: „ხევსურეთის აღმოსავლის მთას იქით არს ფშავი, რომელსა შუაში უდის თეთრი არგვ, და მოერთვიან კვენი აღმოსავლით დასავლეთიდან. აქ ფშავსა შინა არს ეკლესია მეფის ლაშასაგან აშენებული... და არიან ესენი სარწმუნოებითა და ენითა ქართულითა, გარნა აქუსთ სასოება ქადაგსა ზედა, რომელი წარმოდგების კაცი უცები და ვითარცა ხელქმნილი და ღაღადებს მრავალსა მაგიერად წმიდისა გიორგისა და რასა იგი იტყვს, სთნავთ და ჭერ იჩენენ უმეტეს კეშმარიტებისასა... ხოლო მზღვრის ფშავს: აღმოსავლით მთა კავკასიიდან ჩამოსული, სამჯრით კავკასივე, ამასა და მახვლოს-კვეს შორისი, სამჯრით მთა, ამასა და თიანეთს შორისი, ჩრდილოთ კავკასი, ამასა და ღლილუს შორისი, დასავლით მთა კავკასიიდან ჩამოსული სამჯრით, ამასა და კვესურეთს შორისი“.

ისტორიულად ფშავი და ხევსურეთი იწოდებოდა ფხოვად. უძველეს წყაროებში სწორედ „ფხოვი“ გვხვდება: „ფშავი“ და კვესურეთი“ შედარებით უფრო გვიან დამკვიდრებული სახელწოდებებია: „აწ უწოდენ ფშავ-კვესურსა, რომელთა პირველ ეწოდათ ფხოელნი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი).

მართალია, ფშაური კილოკავებად არ იყოფა, მაგრამ ფშაური მეტყველება მაინც ყველგან ერთნაირად არაა წარმოდგენილი. საფუძვლიანად იგი უკანა (უკვენა) ფშავშია დაცული. ამას თვით ფშაველებიც გრძნობენ და ზედმიწევნით განარჩევენ კიდეც მეტყველების ნაირსახეობებს. ამ გარჩევის ერთ-ერთი გამოხატულებაა ირონიული დამოკიდებულება სხვა თემის წარმომადგენელთა მეტყველებისადმი. ჩარგლელის (მაღაროსკარის თემი) ნათქვამია: „დასიცილი (= დაცივნა) იციან უკვენა ფშავში აქიურ სიტყვებზე“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ფშაურს, საერთო წარმომავლობის გამო, ბევრი რამ აკავშირებს ხევსურულთან. იქ კი, სადაც ხევსურულისაგან განსხვავებული მოვლენებია თავჩენილი და იმავდროულად ხერხდება ფორმათა ჩამოყალიბების პროცესზე თვალის მიდევნება, აშკარა ხდება სხვაობის მეორეულობა, ხოლო მსგავსების (ხშირად — სრული იგივეობის) პირველობა.

მაგალითად, ხევსურულისაგან განსხვავებით, ფშაურში ნამყოს ფორმებში ხშირია მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად -ენ სუფიქსის გამოყენება (ხევსურულში მის ეკვივალენტად მხოლოდ -ეს არის): მაღავ-დ-ენ, დაიმაღ-ნ-ენ (მდრ. ხევსურული:

მალე-დ-ეს, დაიმაღ-ნ-ეს). უფრო ადრინდელი ტექსტები ნათელს ხლიან, რომ თავდაპირველად ფშაურშიც -ეს სუფიქსი იყო გამოყენებული. ღირსსაცნობია ამ თვალსაზრისით მერყეობის შემთხვევებიც: „ჩისტები ყოფილიყვნ-ენ, ცხენის კორცს შჰამდ-ენ, მეც აიშას მაჭმევდ-ეს“ (ქართული დიალექტოლოგია). ერთ წინადადებაში ნამყოს ფორმებში პირის ნიშნად ხან -ენ გვაქვს, ხან — -ეს.

ფშაურში ვნებითი გვარის ზმნათა აწმყოში მხოლოდითი რიცხვის შესამე პირის დაბოლოება ბარის კილოების ანალოგიურია: ი-მაღ-ებ-ა, ი-ხარშ-ებ-ა (შდრ. ხევსურული: ი-მაღ-ებ-ი-ს, ი-ხარშ-ებ-ი-ს). თუმცა ფშაური ამ შემთხვევაშიც მერყეობს: პარალელურად -ი-ს დაბოლოებითი ფორმებიც იპოვება.

ხევსურულში კავშირებითის მაწარმოებლად მხოლოდ -ა არის გამოყენებული (და-წერ-დ-ა-ს, და-წერ-ა-ს), ფშაურს შემორჩა ეს პრინციპი (მი-ს-ც-ა-ს, ა-ი-ღ-ა-ს), მაგრამ პარალელურად ბარისებური წარმოებაც იჩენს თავს (მი-ს-ც-ე-ს, ა-ი-ღ-ო-ს).

ზოგადად კი, ის, რაც ფშაურს განსხვავებული აქვს ხევსურულისაგან, ორი მიზეზით აიხსნება: ერთი უკვე დავასახელებთ — ფშაური ძლიერ გავლენას განიცდის ბარის დიალექტებისა (ქართლურისა და კახურისა); მეორეცაა, თავდაპირველი ერთობის რღვევამ ხელი შეუწყო საკუთრივ ფშაური ინოვაციების წარმოქმნასა და დამკვიდრებას.

ფშაურში ზოგჯერ ორგანულადაა შერწყმული მთისა და ბარის კილოებისათვის ნიშანდობლივის მოვლენები: ისტორიასა-აწერდეს; ისინი მალავდეს... პირველ ფორმაში ენკლიტიკის წესი და პირის ნიშნად ა-ს გამოყენება ქართლ-კახური მოვლენაა, ამავე რიგისაა -ავ თემის ნიშანი მეორე ფორმაში, ხოლო მრავლობითი რიცხვის შესამე სუბიექტური პირის ნიშნად -ეს სუფიქსის გამოყენება უკვე მთის დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ფაქტია.

• • •

1. ფ ო ნ ე ტ ი კ ა .

დაცულია ვ: კელი, ფეკი, კორცი, ჯევი, ჯმა... „ღღეს ეს ფონემა უკვე გაქრობის გზაზეა შემდგარი“ (გ. ცოცანიძე).

ა- წარმოადგენს ჰ- || ს- ბგერათა პოზიციურ ვარიანტს. ცვლილება ხდება მხოლოდ მაშინ, როცა ჰ- || ს- პირის ნიშნებს წარმოადგენენ. ცვლილება განხორციელებულია შემდეგ პოზიციებში: ა) ხმოვანზე დასრულებული ზმნისწინის მომდევნოდ: შა-ს-დებენ → შა-ა-დებენ, და-ჰ-ბარავს → და-ა-ბარავს... ზოგჯერ ა- გვხვდება ჰ- || ს- პირის ნიშ-

ნებთან ერთადაც: და-მჰ-პატიეებს, გა-მს-თიბს... უფრო ზუსტად: მჰ-, მს- კომპლექსით გამოხატულია გარდამავალი ბგერა, რომელსაც შემართვა მ-სა აქვს, ხოლო დამართვა ჰ- ან ს-სი; ბ) ხმოვანზე დაბოლოებულ ფორმაზე ზმნის ენკლიტიკის შემთხვევაში: ისტორიასა-მწერს, ვერა-მწერს... არსებითად აქ ერთი და იმავე მოვლენის ორი ნაირსახეობაა; ორივე შემთხვევაში ცვლილება ხმოვნის მომდევნოდ ხდება.

ძირითადი ფონეტიკური პროცესები:

თავს იჩენს ბოლოკიდურ პოზიციაში ხმოვნის დასუსტებისა და დაკარგვის ტენდენცია, განსაკუთრებით „და“ კავშირის ენკლიტიკის დროს: „გულზედ ემჩნევა ნიშანი მე-დ იმის ბრძოლის წამისა“ (ვაჟა-ფშაველა, „აღუდა ქეთელაური“);

ასიმილაციის საფუძველზე: აე → ეე (დაემალა → დეემალა, ბიძა-ები → ბიძეები...), ოე → ეე (მოეტანა → მეეტანა...), თუშცა აქ შესაძლებელია ამოსავლად აე კომპლექსი ვივარაუდოთ (მაეტანა → მეეტანა), რადგან ოე, ჩვეულებრივ, იძლევა უე-ს (იხ. ქვემოთ), აო → ოო (მუშაობა → მუშოობა);

დისიმილაციით: ეა → ია (შეატყო → შიატყო... საცოლეთა → საცოლია), ოა → უა (მოვავლე → მოავლე [ვ-ს დაკარგვით] → მუავლე — როგორც წესი, ხდება I პირის ფორმებში... ჩამოვა → ჩამოა [ვ-ს დაკარგვით] → ჩამუა; მოგხვდაოა? → მოგხვდაუა?), ოე → უე (მოვედ → მოედ [ვ-ს დაკარგვით] → მუედ... გროვება → გროება [ვ-ს დაკარგვით] → გრუება).

ანალოგიური ცვლილებები ხდება: რთული ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგადაც (ძალთა → ძალუა → ძალუაები → ძალუეები), სიტყვათა მიჯნაზე (რა ეძებნეს → რე ეძებნეს, რატო არ → რატუ არ) და სხვა (გ. ცოცანიძე).

ყურადღებას იქცევს აუ → აო (საუბარი → საობარი) და ეუ → ეო (გუებნები → გეობნები); (გ. ცოცანიძე).

ვა → ო (ყვავილი → ყოილი, ზვავი → ზოვი, ყვავი → ყოვი... მაგრამ: ცხვარი, თვალი, კვალი...), ვე → ო (რამთვენი || რამთონი, ქვეყანა → ხვეყანა || ხოყანა).

ჩვეულებრივია: სონანტთა დაკარგვა (მუხლში → მუხში, ძალთ → ძალ, მოვედი → მოედი → მუედი, მათხოვე → მათხოე → მათხოე...), სუბსტიტუცია (რომელი → რომენი) და მისთ.

ზმნის აღწერით ფორმებში შეიძლება დაიკარგოს არის → ა მეშველი ზმნა, საკომპენსაციოდ წინამავალ ხმოვანს დინამიკური მახვილი ეცემა: ვაჟი → ვაჟი; ანალოგიური ვითარება სხვა შემთხვევებშიც დასტურდება: წეილებია → წეილები „გაეტანებინა“ (გ. ცოცანიძე).

II. მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა .

ა) ს ა ხ ე ლ თ ა ბ რ უ ნ ე ბ ა . სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვის -ი და -მა ნიშნები შესაძლოა სრული სახით იყოს წარმოდგენილი ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (ვაჟა-ი, ვაჟა-მა) და შეიკვეცოს თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულებთან (ქალ წაიყვანეს, შვილ-მ უთხრა). ამ ვარიანტების განაწილება უპირატესად პოზიციურადაა შეპირობებული: თავიკიდურა პოზიციაში ბრუნვის ნიშანი უმეტეს წილ მოკვეცილია, წინადადების ბოლოს სრული სახითაა წარმოდგენილი.

მიცემითი ბრუნვის ნიშანი ყოველთვის წარმოდგენილია მაშინ, როცა სახელი სუბიექტისა ან პირმომართი ობიექტების დანიშნულებითაა გამოყენებული.

უთანდებულო მიცემითი ხშირად გვხვდება ადგილისა ან დროის გარემოების ფუნქციით („ლაქაურა სათიბსა ყოფილიყო“, „ზაფხულს თოფის ხმა აყრუებს, ზამთარს ჩამუდის ზეავია“; ვაჟა-ფშაველა). ამ შემთხვევაში მიცემითი ბრუნვის ნიშანი შეიძლება დაიკარგოს კიდევ („თიანეთ [= თიანეთს] გაზღილი ვარ მენა“).

მიცემითი გვხვდება ვითარებითი გარემოების ფუნქციით: მზას „მზად“, ხშირას „ხშირად“.

ადგილის გარემოების ფუნქციით ხშირად გამოიყენება ნანათესაობითარი მიცემითი: „იმათ კარ-ის-ას გავიარე“. ზოგჯერ იგი -კენ თანდებულებიანი ფორმის დანიშნულებითაა გამოყენებული: „უნდა წავიდეთ ლაფანყურ-ის-ას“ (გ. ცოცანიძე).

ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის -ის და -ით ნიშნები ვერ კვეცენ ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს და არც თითონ რედუცირდებიან (ცხემლა-ის, გეჯა-ის; ცხემლა-ით, გეჯა-ით).

მავრცობ (ემფატიკურ) ხმოვნად ნათესაობითსა და მოქმედებითში შესაძლოა შეგვხვდეს -ი (ქვეყნ-ის-ი, ქვეყნ-ით-ი), ზოგჯერ — -თ სუფიქსიან მრავლობითთანაც („ვთქვათ, სიბრალული კარგია ხე-ქვა-ბალახ-თ-ი, ცხოველ-თ-ი“; ვაჟა-ფშაველა).

დრო-ჟამის აღმნიშვნელ სახელებთან უთანდებულო ნათესაობითი დროის გარემოებას გამოხატავს (ზამთარ-ის „ზამთარში“, ზაფხულ-ის „ზაფხულში“). ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნით ფორმდება ზოგიერთი დროის ზმნისართი (მაშინ-ის, შარშან-ის, წელან-ის, ერთხელ-ის...).

ა-ზე დაბოლოებულ ზოგ ფორმას ვითარებითი ბრუნვის -ად ნიშანი ვერ კვეცავს და არც თავად რედუცირდება: რა-ად, ცოტა-ად, ყველა-ად... ვითარებით ზმნისართებში წარმოდგენილია ოდენ -ას სახით: ყინჩ-ა, ლაჰაზ-ა, კარგ-ა, რარიგ-ა (გ. ცოცანიძე).

იპოვება -თვის || -თვინ თანდებულიც და ამავე ფუნქციის გამომ-
ხატველი ნანათესაობითარი ვითარებითი: მტრის-თვის || მტრის-თვინ ||
|| მტრ-ის-ად-(ა).

-კენ თანდებული წარმოდგენილია როგორც -კე || -კ: მავრცობი -ა
ხმოვნის პოვნიერებისას გვაქვს -კ (ც-ის-ა-კ), ამ ხმოვნის გარეშე —
-კე (ც-ის-კე), თუმცა წესი ზედმიწევნით არაა დატული. გვხვდება -კა
ნაირსახეობაც: ფშავ-ის-ა-კა, შინა-ის-ა-კა.

-გან თანდებულის ნაირსახეობანი: -კან, როცა უშუალოდ ფუძეს
მიერთვის (ზო-კან „ზოგან“, ცხვა-კან „სხვაგან“); იშვიათად — -ყან
(ყველ-ყან „ყველგან“).

-ზე, -ში, -გან || -კან თანდებულიანი ფორმები რთულდება -ით || -ივ
სუფიქსებით (კლდე-ზე-ით, წყალ-ში-ით, *ყველ-გან-ით → ყველ-გნ-ით,
*ყვ-ლ-გან-ივ → ყველ-გნ-ივ).

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვი ძირითადად -ებ
სუფიქსით იწარმოება. გამოიყენება -ნ || -თ სუფიქსებით, უპირატესად
მაშინ, როცა იწარმოება ოჯახის, შტოგვარის სახელები (წიწო-5-ი „წი-
წოს ჯალაბი“ → წიწო-თ გიორგი, გულიკა-ნ-ი „გულიკას ჯალაბი, შთა-
მომავალი“ → გულიკა-თ ნინო); ზოგჯერ -ნ სუფიქსით გაფორმებული
უსულო საგნის აღმნიშვნელი სახელი გამოყენებულია მხოლოდობითი
რიცხვის ფუნქციით (არაყა-ნ-ი „არაყი“, დოვ-ნ-ი „დო“, აბჯარ-ნ-ი
„აბჯარი“); (გ. ცოცანიძე).

გ) ზმნა. დგა-ს, ჰ-ყავ-ს ტიპის სტატიკურ ზმნათა აწმყოს ფორ-
მები მესამე სუბიექტური პირის მრავლობით რიცხვში ასეა წარმოდ-
გენილი: ს-დგ-ან, ჰ-ყვ-ან, ჰ-ქონ, სხ-ენ... მ-ი-ნდ-ა, გ-ი-ნდ-ა, უ-ნდ-ა
ზმნები მეშველი ზმნით იწარმოება, თუ რეალური ობიექტი (გრამატი-
კული სუბიექტი) მესამე პირია (მინდარის, გინდარის, უნდარის), მაგ-
რამ უმეშველზმნოდ იხმარება მაშინ, როცა რეალური ობიექტი პირ-
ველი ან მეორე პირია: მ-ი-ნდ-ი „მინდიხარ“, გ-ი-ნდ-ი „გინდივარ“
(გ. ცოცანიძე).

დასტურდება -ოე → -ო სუფიქსი: და-ჰ-ნათ-ო-ი-ს, და-ჰ-ლად-ო-ი-ს.

მკვიდრია ხოლმეობითის ფორმები. ძირითადი მაწარმოებელია -ი
(ძველი ქართულის მსგავსად), I და II პირის ფორმები გართულბუ-
ლია -ოდ სუფიქსით: ე-ს-წერ-დ-ოდ-ი, ს-წერ-დ-ოდ-ი, ს-წერ-დ-ი-ს
(I ხოლმეობითი); და-ვ-ს-წერ-ოდ-ი, და-ს-წერ-ოდ-ი, და-ს-წერ-ი-ს
(II ხოლმეობითი). ერთადერთი გამონაკლისია წა-ვიდ-ი, წა-ხ-ვიდ-ი
ზმნა, რომელიც -ოდ სუფიქსით არ რთულდება (რადგან ფუძის გახმო-
ვანებით ისედაც განირჩევა ნამყო ძირითადისაგან: წა-ვედ-ი, წა-ხ-
-ვედ-ი): „წავიდი, ავხვეტოდი და თივა ავაგოდი“ (ქართული დიალექ-
ტოლოგია).

ბრძანებითი ორნაირია: კატეგორიული, რომელიც ნამყო ძირითადის II პირის ფორმებს იყენებს (აავე, გამითხარე), და თხოვნით-წაქეზებითი. უკანასკნელი ორგვარად გამოიხატება: ხოლმეობითის II პირის ფორმით (ააგოდი, გამითხაროდი; „აი, გივიაი გამსთიბს და აახვეტოდი“): ხოლმეობითისეულ -ოდ სუფიქსს დაერთვის კავშირებითის -ე (→ -ოდ-ე), რის საშუალებითაც თხოვნით-ბრძანებითი შეიძლება გამოიხატოს სამივე პირის ფორმაში (განსხვავებით ოდენ -ოდ სუფიქსით ნაწარმოები ფორმებისაგან):

I პირი	—	ავაგოდეთ
II პირი	ააგოდე	ააგოდეთ
III პირი	ააგოდეს	ააგოდენ

ზოგი მკვლევარი ამ ფორმებს კავშირებითის ცალკე პარადიგმად გამოყოფს (გ. ცოცანიძე).

I შედეგობითის ძირითადი მაწარმოებელია -ავ, სრული სახით: -ავ-ი-ს დაბოლოება: წა-უ-ყვან-ავ-ი-ს → წა-უ-ყვან-ავ, გა-უ-კეთ-ებ-ავ-(ი-ს), შა-უ-გდ-ავ-(ი-ს)... -ავ თემისნიშნისა ზმნა აღარ დაირთავს მეორე -ავ-ს (მა-უ-კლ-ავ || მა-უ-კლ-ავ-ი-ს). -ამ თემისნიშნისა ზმნას -ავ, ჩვეულებრივ, მაშინ დაერთვის, როცა -ი-ს დაბოლოებაც ახლავს: წა-უ-სხ-მ-ავ-ი-ს, მაგრამ: წა-უ-სხ-ამ (გ. ცოცანიძე). -ავ სუფიქსიანი წარმოება მხოლოდ მაშინ გვაქვს, როცა რეალურ ობიექტად მესამე პირი ივარაუდება. პირველი და მეორე პირის შემთხვევაში წარმოება მეშველზმნისა (ისევე, როგორც სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტებში): უ-ლექსებ-ი-ვარ, უ-ლექსებ-ი-ხარ, მაგრამ: უ-ლექსებ-ავ; შა-უ-მბ-ი-ვარ, შა-უ-მბ-ი-ხარ, მაგრამ: შა-უ-მბ-ავ || შა-უ-მბ-ავ-ი-ს (ლ. ბარამიძე, გ. ცოცანიძე).

-ავ სუფიქსიანის გვერდით მესამე პირის ფორმებშივე ზოგჯერ გვხვდება -ი სუფიქსიანი წარმოებაც: წა-უ-ყვან-ი-ა, და-უ-კიდ-ებ-ი-ა... ეს მოვლენა თავს იჩენს თვით -ავ თემისნიშნისა ზმნებშიც კი: გა-ს-წირ-ავ-ს „დატოვებს“ → გა-უ-წირ-ი-ა „დაუტოვებია“ (და არა მოსალოდნელი და ხშირად ხმარებულად გა-უ-წირ-ავ || გა-უ-წირ-ავ-ი-ს).

I შედეგობითის წარმოების წესი ზუსტ ანალოგიას პოულობს იმ სტატისტიკურ ზმნათა აწმყოს ფორმებში, რომელთაც ა. შანიძე „სტატისტიკურ ვენებითებს“ უწოდებს: ღ-ბ-ავ-ი-ს → ღ-ბ-ავ; ღ-გდ-ავ-(ი-ს), შ-ჩრ-ავ-(ი-ს), ხ-ყრ-ავ-(ი-ს)... I და II პირის ფორმებში აქაც მეშველზმნისა წარმოებაა: ვ-ღ-ბ-ი-ვარ, ღ-ბ-ი-ხარ. ამ თარგზე იწარმოებიან ჰ-გავ-(ი-ს), ხ-ყავ-ი-ს, ა-ქვ-ი-ს, მი-ვალ-ი-ს ზმნებიც.

გარდაუვალი ორვალენტიანი ზმნების I შედეგობითში მერყეობაა: ერთმანეთის მონაცვლელადა ოდინდელი -ივ და შედარებით გვიანდელი -ი სუფიქსიანი წარმოება, ზოგჯერ ერთი წინადადების ფარგალშიც კი: „გადა-ს-ცილ-ებ-ი-ა კია ემა წითელთ კევსა-დ გამო-ზ-დგომ-ივ (= გამოსდგომია) ერთ ლეკი“ (ქართული დიალექტოლოგია).

თავისებურია კაუზატივის -ევ (ვ-ა-კმ-ი-ევ → ვ-ა-კმ-ი-ევ-ე || ვ-ა-კმ-ი-ე, ა-კმ-ი-ევ-ს → ა-კმ-ი-ევ-ა || ა-კმ-ი-ა) და -ევ-ინ → -ეინ (მა-ა-კლ-ეინ-ა, და-ა-ყრ-ეინ-ა, წა-ა-სხმ-ეინ-ა) სუფიქსებიანი წარმოება.

დ) ნ ა წ ი ლ ა კ მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი . დაცულია კითხვითი -ა: „მაშ, არა თქვ-აა შანშემა, ჩამეეშველოს ლაშქარსა?“ (ვაჟა-ფშაველა); „არ მო-გ-ხვდ-ა-უ-ა (← *მო-გ-ხვდ-ა-ო-ა „მოგხვდაო“), რჯულძაღლო?“ (ვაჟა-ფშაველა).

გამოიყენება -ოთ მორფემა, რომელიც დაეკვების, ალბათობის ფუნქციას გამოხატავს: პური-ოთ გშიან „ალბათ პური გშია“. დაერთვის იგი „კი“, „არ“, „ვერ“ ნაწილაკ-მორფემოიდებსაც: კი-ოთ აღარა მერგება „ალბათ აღარაფერი მერგება“; კიდე-ოთ გნახავთ, სწორებო, არ-ოთ სად დავიკარგები „ალბათ კიდევ გნახავთ, ჩემო ტოლებო, ალბათ არსად დავიკარგები“.

„დიამც“ მორფემოიდი გამოხატავს ვარაუდს: დიამც ზოგზოგას ავ-შურდე „ზოგს იქნებ კიდეც შეეძულდ“.

დამაზუსტებელი მორფემოიდია -ოდ: ერთი ჯორა რაიმა მყვანდა იხინჭასა და ისიც იქა-ოდ (= იქვე) გავყიდე (გ. ცოცანიძე).

„სამ“, რომელიც გარკვეულ კონტექსტში „საღმე“ და „როდესმე“ ფორმათა ეკვივალენტია, გამოიყენება ვარაუდის გამომხატველი ნაწილაკ-მორფემოიდის დანიშნულებით: მოხუცმა სამ (= როგორც ჩანს; ალბათ) იკითხა (ა. კინჭარაული). ზოგჯერ საერთოდ დაცლილი ჩანს რაიმე მნიშვნელობისაგან: „ბევრ სამ ავს საქმეს ჩადიან“ (ვაჟა-ფშაველა).

მტკიცებითი ნაწილაკ-მორფემოიდის დანიშნულებით იხმარება „კი“: განა კი დავიმალები (შდრ. ხევსურული: განა ქვე დავიმალები).

„რა-კი“ არის „განა“ კითხვითი ნაწილაკ-მორფემოიდის სემანტიკური ეკვივალენტი: „რა-კი (= განა) არ უნდა ბეჩავსა, რა-კი (= განა) არ ერჯის გულია!“ (ვაჟა-ფშაველა).

-ლა ნაწილაკ-მორფემოიდი, გარდა თავისი ძირითადი ფუნქციისა, გამოიყენება დამაზუსტებელი დანიშნულებითაც: საღამო-ლა იყო „უკვე საღამო იყო“, „მკვდარი-ლა (= უკვე მკვდარი) ვეგონე“ (გ. ცოცანიძე).

-მე და -ვე ნაწილაკ-მორფემოიდები გამოიყენება -მა || -მ და -ვ ნაირსახეობებით: რაიმა || რაიმ, ვინამა || ვინამ, დღესავ...

სხვათა სიტყვის ო ნაწილაკ-მორფემოიდი გვხვდება ენკლიტიკის დროს (კაციო-დ ქალივ), ბოლოკიდურ პოზიციაში კი ო → ვ; მაგრამ ფშაურში (ხევსურულისაგან განსხვავებით) ეს წესი მკაცრად დაცული არ არის. ამჟერად უფრო ზუსტი იქნება, თუ ვიტყვი: -ო და -ვ თავისუფლად მონაცვლეობს ერთსა და იმავე წინადადებაშიც კი: „ბიქო, არ მოგშივდა-ო პური-ო და კი მამშივდა-ვ“ (გ. ცოცანიძე). ის პრინციპი კი გატარებულია, რომ -ო || -ვ შეიძლება დაერთოს წინადადების ყველა წევრს.

ვ) ს ი ტ ვ ყ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. აქ, იქ, სად ზმნისართებისაგან წარმომავლობის გამომხატველი ზედსართავები -ი-ურ სუფიქსით იწარმოება: აქ-ი-ურ-ი, იქ-ი-ურ-ი, სად-ი-ურ-ი.

მქონებლობის -იერ გვხვდება -იარ სახითაც: ნიქ-იარ-ი...

მიზნის გამოსახატავად იხმარება -ობ-ა დაბოლოებით ნაწარმოები მასდარები — ჩვეულებრივ, ბოლოკიდური -ა ხმოვნის მოკვეცილი: ნადირ-ობ (= სანადიროდ) გავიაროთ; ანწლ-ობ (= ანწლის საკრეფად) წასულიყვენენ (გ. ცოცანიძე).

სასუბიექტო მიმღეობის წარმოებისას პროდუქტიულია მ — ე ცირკუმფიქსი: მა-მ-გონ-ე „მომგონებელი“, ამო-მ-გდ-ე „ამომგდებელი“, გა-მ-კეთ-ე „გამკეთებელი“...

ნამყო დროის საობიექტო მიმღეობა ზოგჯერ ნამყო ძირითადის ფუძისგანაა ნაწარმოები: და-ბად-ულ-ი „დაბადებული“ (თუკი ბად-ავ-ს ზმნა არ ივარაუდება ამოსავლად), და-სუფთა-ულ-ი „დასუფთავებული“ (გ. ცოცანიძე).

მასდარის წარმოებისას ყურადღებას იქცევს უშუალოდ -ავ თემის-ნიშნის მდგომარეობით ზმნებზე დაფუძნებული ფორმები: გა-ბრუნ-ვ-ა „გაბრუნება“, გა-გორ-ვ-ა „გაგორება“; შდრ.: ყიდულ-ობ-ა „ყიდვა“, თხოილ-ობ-ა „თხოვნა“, პატიყილ-ობ-ა „პატიყი“.

გავრცელებულია კნინობით-საალერსო ფორმები. ძირითადი მწარმოებელია -ა (ფუძე შესაძლოა გართულებული იყოს ასევე კნინობითობის გამომხატველი -უნ, -უნ-ელ, -უნცელ, -იკ, -ილ მორფემებით): ცხენ-ა, ცხვარ-ა, ბაღლ-ა, კარგ-უნელ-ა, კარგ-უნცელ-ა, ბატარ-იკ-ა, მამ-ილ-ა, დედ-ილ-ა, ძმა-ილ-ა... -ილ-ა სუფიქსიანი ფორმები იმავდროულად მსგავსების სემანტიკასაც გამოხატავენ: დედაილა „დედის მსგავსი“...

თავისებური კომპოზიტები: დედაშჩემი (← დედასჩემი), მამაშჩემი (← მამასჩემი), ნათლიაშჩემი (← ნათლიასჩემი)... ღირსსაცნობია რედუპლიკაციის სპეციფიკური შემთხვევები: ცო-ცოტა, დი-დიდები, ბატა-ტარანი, ბევრ-ბევრა (გ. ცოცანიძე).

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

სპეციფიკური სინტაქსური მოვლენებით ფშაური მდიდარი არ არის. უპირატესად საერთო-ქართული ტენდენცია მძლავრობს. დავასახელებთ ძირითად თავისებურებებს (რომლებიც სხვა დიალექტებშიც პოულაობენ მეტ-ნაკლებად ანალოგიას).

ა) მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნვაში შეთანხმება ასეთი პრინციპით ხდება: მიცემითსა და ნათესაობითში შეთანხმება, ჩვეულებრივ, სრულია (მაღალ-ს სახლ-ს, მალლ-ის სახლ-ის), მოქმედებითში დასმულ საზღვრულთან მსაზღვრელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი (მაღლ-ის სახლ-ით); სახელობითში, მოთხრობითსა და ვითარებითში მსაზღვრელმა შესაძლოა ბრუნვის ნიშანი მოიკვეცოს (მაღალ სახლ-ი, მაღალ სახლ-მა, მაღალ სახლ-ად). ანალოგიური ვითარებაა თანდებულიან საზღვრულთანაც (მაღალ-ს სახლ-ში || სახლ-ჩი || || სახ-ში).

რიცხვში შეთანხმება ჩვეულებრივი მოვლენაა -ნ || -თ სუფიქსიან მრავლობითში, ხდება -ებ-იანი მრავლობითის შემთხვევაშიც (მაღლ-ებ სახლ-ებ-ი, მალლ-ებ სახლ-ებ-მა, მალლ-ებ-ს სახლ-ებ-ს, მალლ-ებ-ის სახლ-ებ-ის...); (გ. ცოცანიძე).

ბ) სახელსა და ზმნას შორის რიცხვში შეთანხმების თვალსაზრისით რამდენიმე მოვლენაა ღირსსაცნობი.

მრავლობითობის -ებ სუფიქსით გაფორმებული სახელი ხშირად ვერ ითანხმებს ზმნას რიცხვში: ჯარეგით მოდის ქისტები; მეორედ ყიოდა ქათმები. იმავდროულად გვაქვს აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: ხალხმა იცოდენ; მოდიან ურჯულო. სახელის კრებითობის სემანტიკა განაპირობებს ზმნაში მრავლობითი რიცხვის ფორმანტის პოენიერებას.

მეტ-ნაკლებად დაცულია სახელობითში დასმული ობიექტის (როგორც გრამატიკულის, ასევე რეალურის — ინვერსიულ ზმნებთან) მრავლობითობის ზმნაში ასახვის პრინციპი:

ნამყო ძირითადი: კელ-ნი ვ-ხ-კრ-ენ; ჩა-ა-ცე-ნ-ა ი ტანისამოს-ნ-ი;

II ხოლმეობითი: მეფის ერეკლეს დროშია შორს გა-ვ-რეკ-ნ-ოდ-ი ძროხა-ნ-ი, წავწოდი, წავიძინოდი, წა-ვ-ი-ხურ-ნ-ოდ-ი ჩოხა-ნ-ი.

II კავშირებითი: დედ-მამა-ნ არაით და-ლუპ-ნ-ა-ს-ო.

ინვერსიული წყობის შემთხვევაში — I შედეგობითი: კირცხილან (= რცხილები) და-გვ-ი-კაფ-ი-ან; უ-კრ-ი-ან კელ-ნ-ი ი კოკლისადა.

ანალოგიური ვითარებაა ინვერსიულ სტატიკურ ზმნათა აწმყოში: წყალ-ნი-მ-წყურ-ი-ან; არაყ-ნი-გ-ე-გულ-ებ-ი-ან; ალექსის უ-ყვარდ-ი-ან ეგ ლექს-ნი (გ. ცოცანიძე).

რაც შეეხება მიცემითში დასმულ სახელს, რიცხვში შეთანხმების თვალსაზრისით ახალი ქართულისებური ვითარებაა — შეთანხმება ხდებოდა: [თქვენ] შვილ სად გ-ყავ-ი-ს-თ-ო; ყმანო, გ-ე-წერ-ო-ს-თ ჭვარო; გამო-გ-ი-ქროლ-ებ-ს-თ მიმინო, თავს მი-გ-ა-ნარცხ-ებ-ს-თ ქვათაო (გ. ცოცანიძე).

• • •

IV. უხვი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი დარგობრივი ლექსი-კა. განსაკუთრებით ღირსსაცნობია ფრაზეოლოგიზმები (საბერებლად შადგომა, სახლისკე დაწუხება...), იდიომები, პოეტური გამოთქმები და ფიცილის ფორმულები (დედილამ || დედილას, დედაშვილობამ || დედაშვილობას... ნანათესაობითარი წოდებითის ფორმით: დედისავ, ძმი-სავ...).

• • •

2. 4. თ უ შ უ რ ი. „თუშეთი მდებარეობს კავკასიონის მთავარი ქედის გადაღმა, მის ჩრდილოეთის კალთაზე... აღმოსავლეთით თუშეთს დაღესტანი საზღვრავს, დასავლეთით — ფშავ-ხევისურეთი, ჩრდილოეთით — ჩაჩნეთ-ინგუშეთი და სამხრეთით — კახეთი. თუშეთი შემოზღუდულია წყალგამყოფი მაღალი ქედებით... ამ მთაგორიანი ქვეყნის მთელი ზედაპირი ხევხუეებითაა დახრამული, სადაც მოშხუიან მაღალი მწვერვალებიდან ჩამონაყური ნაკადები და იწყებებიან თუშეთის ორ მდინარეში: გომეწარისა და პირიქითის ალაზანი... ორივე ალაზანი იყრება სოფ. ცოკალთოსა და შენაქოს მახლობლად. შეერთებული ალაზანი უკვე სცილდება თუშეთის საზღვარს და დაღესტანში იჭრება... მთელი თუშეთი ამ ორი ალაზნის აუზშია მოქცეული და სამ ხეობად იყოფა: პირიქითი, გომეწარი და ჩაღმა“ (ს. მაკალათია). თუშეთის ცენტრად სოფელი ომალო ითვლება. თუშეთს ზოგჯერ მთათუშეთსაც უწოდებენ, რადგან თუშები კახეთშიც (ბარში) სახლობენ, კერძოდ, ახმეტისა და თელავის რაიონებში. მაგრამ „ბარის თუშეთი“ სინამდვილეში კახეთია და ამიტომაც ტერმინი „მთათუშეთი“ არც ისტორიულადაა გამართლებული და ვერც თანამედროვე ვითარებას ასახავს.

ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით, „თუშეთი არს... კავკასიის მთის ჩდილოთ კერძოთა შინა და არს ორ ჳევად და მდებარეობს ჩდილო-

დასავლეთის შუადადამ აღმოსავლეთს-სამკერეთს შორის და უდის შორის მდინარე თვისი და მიერთვის სონა მდინარეს, რომელი განვლის ჩაჩანს და მიერთვის ბორაღანს თერგის მდინარეს (= სულაკს). ხოლო პანკისის გარდასწორ, კავკასის იქით, არს წოვა, წოვას ქუეით გომეწარი და მის ქუეით ჩაღმა... საარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართულითა... ხოლო რომელნი არიან მკარეთა ქისტთა და ლლილუთა (იგულისხმებიან ჩეჩენ-ინგუშები), უწყიან ენანი უფროს მათნი“. შევნიშნავთ, რომ ინგუშები თავის თავს უწოდებენ „ლაღლაჲ“. არაა გამორიცხული, რომ „ლლილვი“ ამასთან იყოს დაკავშირებული.

თუშეთის უძველესი მოსახლეობის შესახებ ყურადსაღები ცნობები მოიპოვება „ქართლის ცხოვრებაში“. ლეონტი მროველი ასე აღწერს ქართველ „მთეულთა“ მოქცევას ქრისტეს რჯულზე: „და წარვიდა წმიდა ნინო და ეპისკოპოსი იოვანე... მივიდეს და დადგეს წობენს და მოუწოდეს მთეულთა, პირუტყუთა სახეთა მათ კაცთა, ქართალელთა, ფხოელთა, წილკანელთა და გუდამაყრელთა. და უქადაგეს მათ სჯულს ქრისტიანეთა ქეშმარიტი, მიმყვანებელი ცხოვრებად საუკუნოდ. ხოლო მათ არა ინებეს ნათლისღება. მაშინ ერისთავმან მეფისამან მცირედ წარმართა მახვლი მათ ზედა და ძლევით შემუსრნა კერპნი მათნი. გარდამოვიდეს მუნით და დადგეს ჟალეთს და უქადაგეს ერწო-თიანელთა. ხოლო მათ შეიწყნარეს და ნათელ-იღეს. ხოლო ფხოელთა დაუტევეს ქუეყანა მათი და გარდავიდეს თუშეთს“.

ვახუშტი ბატონიშვილი ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის: „მერმე ინება მეფემან მოქცევა მახვლითა მთიულთა და აუწყა ნინოს და ეპისკოპოსსა; არამედ წმიდამან არა ნება-სცა... და ეტყოდა მეფესა: „მე წარვიდე მუნ ქადაგებად“. ხოლო მისრულმან ქადაგა სახარება ქრისტესი; არამედ უმრავლესთა არა უსმინეს და არა შეიწყნარეს; ამისთვის მეფემან დაურთო ხარკსა ზედა ხარკი მთიულთა და ერისთავმან მეფისამან მცირედ წარმართა მახვლი და შემუსრნა კერპნი მათნი; ამისთვის ფხოელნი გარდაეშენნენ თუშეთს და ერწო-თიანელთა ნათელ-იღეს“.

ცნობა ფხოველთა (ფშავ-ხევსურთა) თუშეთში (ისტორიულ საბუთებში გვხვდება ასეც: თოშეთი) მიგრაციის შესახებ საარწმუნო ჩანს. ამას, გარდა ზოგი ეთნოგრაფიული მონაცემისა, ენობრივი შეხვედრებიც უქერს მხარს. საცნაურია ამ თვალსაზრისით სეხნია ტოპონიმების არსებობაც ფშავ-ხევსურეთსა და თუშეთში: ორწყალი, ბოჭორმა, ხახაბო, გომეწარი... (გ. კურდღელაიძე). მიგრირებულ მოსახლეობას, ჩვეულებრივ, თან მიაქვს ხოლმე თავისი ძველი ადგილსამყოფელის სახელი. ანალოგია თავს იჩენს გვარ-სახელებშიც.

თუ ასეა, ზედმიწევნით შეგვიძლია განვსაზღვროთ ის პერიოდი, როცა ისტორიულად თუშური კილო იწყებს ჩამოყალიბებას. კერძოდ,

ესაა წმიდა ნინოს მოღვაწეობის ხანა, ჩვენი წელთაღრიცხვის IV საუკუნის 30-40-იანი წლები.

თუშებს ისტორიულად და ტერიტორიულად მჭიდრო კონტაქტი აქვთ ბაცებთან (წოვა-თუშებთან), რომლებიც მთის კავკასიური მოდგმის ხალხია. ბაცებურს საგრძნობი კვალი დაუმჩნევია თუშური კილოსათვის, რაც ვლინდება როგორც თუშურის ფონეტიკასა და გრამატიკულ მოვლენებში, ასევე ლექსიკაში. ბაცებები ზემო ალვანში (კახეთში) სახლობენ, მათი უმეტესობა ზაფხულს ტბათანაში ატარებს (თ. უთურგაიძე). „ყველა ბაცები ორენოვანია — ფლობს ბაცებურ და ქართულ ენებს“ (ი. დეშერიევი), გვარები ბაცებებს ქართული აქვთ (არნ. ჩიქობავა), სარწმუნოებით ქრისტიანებია (თ. უთურგაიძე).

I. ფონეტიკა.

თუშურს მრავლად აქვს თავისებურებანი, მაგრამ სხვა ქართულ დიალექტთაგან მისი ძირითადი გამომჩნევი მაინც ის ფონეტიკური მოვლენებია, რომლებიც ან მხოლოდ ამ კილოში იპოვება, ანდა მხოლოდ მისთვის ნიშანდობლივი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი. კერძოდ, ესაა: ა) ძლიერი შემართვა-დამართვის ხმოვნები; ბ) პოზიციურად მიღებული გრძელი ხმოვნები; გ) ხმოვანთა ფშვინვიერი შემართვა და მისი იოტაციის ტენდენცია; დ) მოკლე ხმოვნები.

ძლიერი (მკვეთრი) შემართვისა და დამართვის შესაძლოა იყოს ხუთივე ხმოვანი (ა, ე, ი, ო, უ):

ა) სიტყვის ბოლოკიდურა (პაუზისწინა) პოზიციაში: ფერაც „მსგავსად“, პაგრეც „აგრე, პო“, კაციც? „კაცი?“ (ჩაკითხვის შემთხვევაში)...

ბ) სიტყვის თავკიდურა (პაუზის მომდევნო) პოზიციაში: ცეამბტ „ეამბო“, ცუამბტ „უამბო“, ციუკადრის „იუკადრისა“...

გ) პოზიციურად მიღებულ გრძელ ხმოვნებთან თავკიდურა პოზიციაში (კერძოდ, ზმნისწინისა და ზმნის ხმოვანი პრეფიქსის შეხვედრისას): გნცკეთ „გააკეთა“, გნცკეთ „გაეკეთებინა“, გუხკეთ „გაუკეთა“, გრცკეთ „გაიკეთა“... ივარაუდება: *გაყკეთ → გნცკეთ.

დ) ინტერვოკალური (ხმოვანთშორის) პოზიციაში სიტყვის ბოლოს: ქალაცნ „ქალი“, ფერაცნ „მსგავსი“, სამუშაყელნ „სამუშაო“... სახელობითიდან მკვეთრი დამართვა სახელებს გადაჰყვება სხვა ბრუნვებშიც, სადაც ინტერვოკალური პოზიცია აღარ არის: ქალაცნ, ქალაცმ, ქალაცს...

ე) ბაცებურიდან ნასესხებ სიტყვებში (ნასესხებია თავისივე წარმოთქმით): მაცოჲ (ქალის სახელია), დაცოჲ (მამაკაცის სახელია)...

ვ) ექსპრესიულ გამოთქმებში — ძირითადად დადასტურებით ან უარყოფით ნაწილაკ-მორფემოიდებსა (პოც „პო“, არაც „არა“) და შორისდებულებში (ეპაპ „აპ“), რაც არსებითად არც სალიტერატურო ენისა თუ სხვა დიალექტებისათვის არის უცხო (თ. უთურგაიძე).

ძლიერი (მკვეთრი) დამართვის ხმოვანზე დაბოლოებული სახელები არ იკვეცება: დროშაეწ „დროშა“ → დროშაეცის „დროშის“, დროშაეით „დროშით“, დროშაეებზე „დროშები“. გამონაკლისი: დედა, მამა, ძმა ფორმებს ძლიერი დამართვა არა აქვს და იკვეცება კიდეც: დედის, მამის; დედი: დედები...

ძლიერი შემართვა-დამართვის ხმოვნები ზოგჯერ მნიშვნელობათგან-მასხვავებელი ფუნქციითაა აღჭურვილი: რა „რამე“ — რაც „რა?“ (თ. უთურგაიძე).

გრძელი ხმოვნები გვხვდება:

ა) ზმნის თავკიდურა პოზიციაში ზმნისწინისეული ხმოვნისა და ხმოვანი პრეფიქსის შერწყმის შედეგად (ყველა შემთხვევაში თანაბოვნეირია მკვეთრი დამართვა): გაცკეთებს „გააკეთებს“, გუცკეთებს „გაუკეთებს“, გუცკეთებს „გაიკეთებს“... თუ ზმნა ფუძისეული ხმოვნით იწყება, ხმოვნების შერწყმა არ ხდება: ეეამბუ „ეამბო“, ეეომ „ეომა“, ეუამბუ „უამბო“... ამ წესს მისდევს მეცეც „მიეცი“, ზედმიწევნით: „მოეცი“ ზმნაც, სადაც მეორე ე ფუძისეულადაა გააზრებული. გრძელ ხმოვნად არ შეირწყმის აგრეთვე მი- ზმნისწინისეული ი: მი-ა-ყენ „მიიყენა“, მი-ე-პარ „მიეპარა“, მი-ი-კერ „მიიკერა“, მი-უ-ღი-ს „მიღის მისი“ (თ. უთურგაიძე). ამის საპირისპიროდ, მო- ზმნის ხმოვან პრეფიქსთან შერწყმით ყოველთვის იძლევა გრძელ ხმოვანს: მო-ი-ყვან-ა → მოყვან. შევნიშნავთ, რომ მი- ზმნისწინი თუშურში იშვიათი ხმარებისაა, მისი გამოყენება სალიტერატურო ენის გავლენას მიეწერება (თ. უთურგაიძე); ჩვეულებრივ, მას ცვლის წა- ზმნისწინი (წა-უ-ტან-ს → წუტანს „მიუტანს“). გარდა ამისა, გრძელ ხმოვნად შერწყმის შემთხვევაში იგი აირეოდა მო- ზმნისწინთან. ყოველივე ამან, ჩანს, განაპირობა მი- ზმნისწინის განსხვავებული მოქცევა;

გრძელი ხმოვნების წარმოქმნის თვალსაზრისით არსებითად იგივე ვითარებაა, როცა ნაცვალსახელებს, ზმნისართებსა და ზედსართავ სახელებს წინ დაერთვის მიმათითებელი აი → ა ნაწილაკ-მორფემოიდი: აი აგრე → ცავრ, აი ეხლა → ცეხლ, აი ის → ცნესნ, აი იმდენი → ცნემთენი;

ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში, სადაც ორი შესაძლებლობაა: ერთ შემთხვევაში ხდება ორი ხმოვნის შერწყმა (ფერა-ად → ფერანდ „მსგავსად“); მეორე შემთხვევაში გრძელი ხმოვანი საკომპენსაციო საშუალებაა: ბოლოკიდურ. პოზიციაში სხვათა სიტყვის -ო კარგავს

მარცვლოვანებას (ო → ვ), რის საკომპენსაციოდ გრძელდება წინაპეა-ლი ხმოვანი (თქე-ა-ა-ო? → თქე-ა-ა-ვ?).

ბოლოკიდურა პოზიციაში, როგორც წესი, გრძელ ხმოვნად შეირ-წყმის ორი იდენტური ხმოვანი.

თავკიდურა პოზიციაში ორი შესაძლებლობაა:

ა) გრძელ ხმოვნად შეირწყმის ორი იდენტური ხმოვანი: გა-ა-ჩენ-დ-ა → გაც-ჩენ-დ, შე-ე-ქამ-ა → შეცქამ;

ბ) ორი იდენტური ხმოვანი მიიღება ხმოვანთა სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე, რის შემდეგ ხდება მათი შერწყმა გრძელ ხმოვნად: გა-ე-შე-ა → გე-ე-შე-ა → გეც-შე, გა-ი-გ-ეს → გე-ი-გ-ეს → გი-ი-გ-ეს → გეც-გ-ეს, გა-უ-გ-ეს → გო-უ-გ-ეს → გუ-უ-გ-ეს → გუც-გ-ეს... ანალოგიური ვითარებაა რთულ ზმნისწინებშიც: გამო-ე-კითხ-ა → გამე-ე-კითხ-ა → გამეც-კითხ... (რთულ ზმნისწინში ცვლილებას განიცდის მხოლოდ მო- ელემენტი).

ფშენივნიერი შემართვა თავს იჩენს ზოგიერთ ზმნისართსა და ზედსართავში, დამახასიათებელია ზოგი ზმნისართისთვისაც: ჰაგრე „აგრე“, ჰაკი „აკი“... ფშენივნიერი შემართვა ხშირად იოტაციას განიცდის: ჰაგრე → ააგრ „აგრე“, ჰეგზ → ეეგზ „ეგ“, ჰასთაყრ → აასთაყრ „ასეთი“. წარმოიქმნება აღმავალი დიფთონგი.

სუბიექტური მეორე პირისა და ობიექტური მესამე პირის ჰ-პრე-ფიქსი დ-დ არასდროს იქცევა (თ. უთურგაიძე).

ვიწროვდება ბოლოკიდური ხმოვანი. დავიწროების შედეგად მიიღება მოკლე ხმოვანი. ჩვეულებრივ, ამ სახითაა წარმოდგენილი ო, რომელიც: ა) სახელობითი ბრუნვის ნიშანია თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (აკეანზ „აკეანი“, ცკრივზ „ქარაფშუტა“) ან ძლიერი შემართვის ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (ქალაყნ „ქალა“, უდერაყნ „ბევრი“); ბ) ზმნის ფორმათა მწარმოებელი სუფიქსია (ვხკლევდზ „ეკლავდ“); გ) უფუნქციო დანართია თანხმოვანზე: ფუძედაბოლოებულ ფორმებთან (მემზრ „მერე“, მაინცნ „მაინც“, თურზ „თურმე“, ჩავიდევზ „ჩავიდევი“).

ხმოვნის დავიწროვების შედეგად შესაძლოა: ა) ხმოვანი გადავიდეს თანხმოვანში (წოდებითის -ო → -ტ: ბიკტ „ბიკო“; მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი: დწყტ „დაიწყო“; II კავშირებითის ნიშანი: გგყარტ „გაიარო“, სხვათა სიტყვის მორფემოიდი: რად იარებივ ბრიყვადავ „რად იარებო ბრიყვადო“); პარალელურად დასაშვებია მოკლე ხმოვნის პოენიერებაც (ბიკრ, ქალზ); ბ) ხმოვანი დაიკარგოს (სახელობითის ნიშანი: ქალ „ქალი“; მოთხრობითის ბრუნვის ნიშნის ხმოვნითი ელემენტი: ქალმ „ქალმა“; მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი: მწყკლ „მოეკლა“; კავშირებითის ნიშანი: მოკკლ „მოეკლა“; ნამყო ძირითადის.

ნიშანი: ავილ „ავილე“; ნაწილაკ-მორფემოიდის ხმოვნითი ელემენტი: ყველაგნიე „ყველანიეე“, ეწესრ „აი ესრე“). ენკლიტიკის დროს დაკარგული ხმოვანი აღდგება: ქალი-დ კაც „ქალი და კაცი“; თუ ხმოვანი დაკარგული არ არის, ენკლიტიკისას თანხმოვანთგამყარად ჩნდება ხმოვანი: „სამ დღეს იომ-ეს-ად კოცეს ერთმანერთჲ“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ა გვაქვს ორ შემთხვევაში: ა) სახელობითი ბრუნვის ნიშნად ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: ძმაჲ, დაჲ, წყაროჲ, დალიშნაჲ „დანიშნა“; ბ) ფშვინვიერი შემართვის იოტაციის დროს (იხ. ზემოთ).

კ დაცულია იქ, სადაც ძველ ქართულშივე ივარაუდებოდა: კელ, კევი, კერკ, დაჯლაჲ... თუშური ინოვაცია ჩანს კ-ს გამოყენება კვეყანაჲ „ქვეყანა“, მავათი „მახათი“ და მისთანა ფორმებში (თ. უთურგაიძე).

მესამე პირის ფორმებში აწმყო დროის მეშველი ზმნა იკარგვის, საკომპენსაციოდ წინამავალ ხმოვანს ეცემა მახვილი: კაცი არის → კაცრ (შდრ.: კაცრ არსებითი სახელია, კაცრ — შედგენილი შემასმენელი; თ. უთურგაიძე).

მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშანთა ფონეტიკური ნაირსახეობანი — პრინციპი გარდაქმნებისა იგივეა, რაც ხევსურულში (იხ. ზემოთ): კ → ხ- (ხპარავს „პარავს“, ხყავ „ჰყავს“); კ → ლ- (ლბანს „ბანს“, ლმალავს „მალავს“); ს → შ- (შკამს, შჩრის); ს → ე- (ეჭიჭგანავს „სჭიჭგანს“); ს → ზ- (ზღებს „ღებს“, ზძახავს „ძახავს“)...

• • •

II. მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა .

ა) სა ხ ე ლ თ ა ბ რ უ ნ ე ბ ა . უთანდებულო მიცემითი გამოიყენება ადგილის გარემოების ფუნქციით: „დიკლოს (= დიკლში) ატირდეს დედანი“.

უთანდებულო მოქმედებითი გამოიხატება გამოსვლითობა: „მთით (= მთიდან) ლეკის მონადირემა ლუხუშმს მოჰკიდა თვალია“; „ომალოთ“ (= ომალოდან).

მოქმედებითი ბრუნვის ფორმაზე -ა სუფიქსის დართვით ხდება მისი გასუბსტანტივება: მთ-ით-ა „მთაში მყოფი“, შინ-ით-ა „შინ მყოფი“, აბანო-თ მომდინარაჲმ ბალკუნ-ით-ა-მ გადახედა „აბანოდან მომავალმა აივანზე (ბალკონზე) მყოფმა გადახედა“. ამ ტიპის ფორმები ჩვეულებრივი წესით იბრუნვის: მთითაჲ, მთითამ, მთითას, მთითის...

მოქმედებითი ბრუნვის ფორმაზე მახვილიანი -ი სუფიქსის დართვა შედგენილი შემასმენლის მნიშვნელობას ანიჭებს მას: ცუცს კაც ომალოთ „აი ეს კაცი ომალოდანაა“ (-ი ამ შემთხვევაში ბრუნვის ნიშნის მავრცობი ხმოვანია, რომლის მომდევნოდ დაკარგულია მეშველზმნი-სეული -ა: ომალოთა → ომალოთი; თ. უთურგაიძე).

სპეციფიკური თუ შური მოვლენა ჩანს აგრეთვე: მრავლობითი რიცხვის -ებ ნიშანს შესაძლოა დაერთოს ასევე მრავლობითობის -თ(ა) — გამოიყენება მრავლობითი რიცხვის მოთხრობითი ბრუნვის დანიშნულებით: კაც-ებ-თ(ა) „კაცებმა“ (თ. უთურგაიძე). ანალოგიური ფორმანტი გარდამავალი პერიოდის ქართულშიც გვქონდა, მაგრამ ამ შემთხვევაში კონტექსტის მიხედვით იგი გამოხატავდა იმავე მნიშვნელობებს, რასაც დამოუკიდებელიც -თა: კაც-ებ-თა = კაც-თა...

მავრცობ ხმოვნად გვხვდება -ა და -ი: „ფოთოლ ვარ ბურაყ-ის-ა, საქანებელი ქარ-ის-ი“ (= ქარ-ის-ა-ი)“. -ი ორი ნაირსახეობით გვხვდება იმის მიხედვით, წინ ხმოვანი უძღვის თუ თანხმოვანი: ძმ-ის-ა-ი — ძმ-ის-ი (თ. უთურგაიძე). არსებითად -ი სახელობითი ბრუნვის ნიშანია. იგი შეიძლება დაერთოს მრავლობითობის -თ სუფიქსსაც: ქალ-თ-ი „ქალებისი“.

-ში, -ზე, -თან, -გან თანდებულები შეიძლება გართულდეს მოქმედებითი ბრუნვის -ით ნიშნით (|| -ივ) — დაკონკრეტებულია გამოსვლითობის ფუნქცია: სახლ-ში-ით „სახლში და იქიდან“, სახლ-ზე-ით „სახლ-ზე და იქიდან“... თავის მხრივ, ამგვარად ნაწარმოებ ფორმას დასაშვებია დაერთოს მასუბსტანტივებელი -ა: წყარო-ს-თან-ით „წყაროსთან და იქიდან“ → წყაროსთანით-ა „წყაროსთან მყოფი“ (თ. უთურგაიძე).

-თან სუფიქსის საკუთრივ თანდებულის ფუნქციით გამოყენებისას მის წინ შენარჩუნებულია მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი: ტბა-ს-თან, სიტყვათწარმოების დროს -ს აღარა გვაქვს (იმავდროულად ახლავს მასუბსტანტივებელი -ა): ტბა-თან-ა ადგილის სახელია. ივარაუდება, რომ ამ რიგის წარმოება ბაცბურის კალკს წარმოადგენს (ა. შანიძე, თ. უთურგაიძე). ანალოგიური მოვლენა ფშაურსა და ხევსურულშიც იჩენს თავს.

თანდებული -კენ წარმოდგენილია როგორც -კე || -კ: თუშეთ-ის-ა-კ „თუშეთისაკენ“. მასაც შეიძლება დაერთოს მოქმედებითის -ით: სი-ის-ა-კ-ით-ა „საიდან“.

-თვის თანდებულისანი ფორმის ეკვივალენტად გამოიყენება ნანათესაობითარი ვითარებითი როგორც მხოლოდობით, ასევე -თ-იან მრავლობით რიცხვში: თუშ-ის-ად „თუშისათვის“, თუშ-თ-ად „თუშებისათვის“.

ზოგი ზმნისართი წარმოდგენილია მიცემითი ბრუნვის ფორმით: გუშინა-ს „გუშინ“, წუხრინა-ს „წუხელ“... დრო-ჟამის აღმნიშვნელ სახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა გამოხატავს დროის გარემოებას: ზაფხულ-ის „ზაფხულში“, ზამთარ-ის „ზამთარში“.

ვითარებითი გარემოების დანიშნულებით პარალელურად გვხვდება -ავ || -აცდ: უდმალაჲ || უდმალანჲ „ჩუმაღ“.

ზოგი ზმნისართი იბრუნვის: ზეზერაჲ-ს „ზემოთ“, ზეზერაჲ-ის „ზემოთკენ“, ზეზერაჲ-ით „ზემოდან“, ზეზერაჲ-დ „ზემოთ“ (თ. უთურ-გაიძე).

ბ) ზ მ ნ ა. აწმყოში მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირში ვნებითის ფორმები ორგვარადაა წარმოდგენილი: -ი-ს დაბოლოებით (გაკეთ-დ-ებ-ი-ს) ან დაბოლოების სრული მოკვეციით (გაკეთ-დ-ებ).

-ავ და -ამ თემის ნიშნები აწმყოში მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმებში იკუმშება: გა-ს-წურ-ვ-ენ, და-ზ-დგ-მ-ენ.

ნამყო უსრულში -ავ თემის ნიშანი გახმოვანებას იცვლის: ვ-ხ-კლ-ევ-დ-ი „ვეკლავდი“, ხ-კლ-ევ-დ-ი „კლავდი“, ხ-კლ-ევ-დ-(ა) „კლავდა“.

„-ამ თემის ნიშანი თუშურში ცვლილებას არ განიცდის“ (თ. უთურ-გაიძე).

ნამყო უსრულში მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშანია -ეს (წიგვანდ-ეს „წაიყვანდნენ“, ჩაწყვენდ-ეს „ჩააწყვენდნენ“).

იგივე ფორმანტია გამოყენებული ნამყო ძირითადშიც (როგორც გარდამავალ, ასევე გარდაუვალ ზმნებთან): „დაბრუნდ-ეს (= დაბრუნდნენ) ქაჭები-დ წავიდნ-ეს (= წავიდნენ)“; „კოც-ეს ერთმანერთ“.

ნამყო უსრულში I და II პირის ფორმებში -ი ბოლოსართის ნაცვლად ზოგჯერ წარმოდგენილია -ე: ვ-ა-პირ-ებ-დ-ე „ვაპირებდი“, დგებ-ოდ-ე „ვდგებოდი“... ა-პირ-ებ-დ-ე „აპირებდი“, ზ-დგ-ებ-ოდ-ე „დგებოდი“ (ა. შანიძე). ძველ ქართულში ასეთი ვითარება იყო მხოლოდ -ოდ სუფიქსიან ზმნებთან (ვტიროდე „ვტიროდი“, სტიროდე „ტიროდი“). თუშურში პოენიერი ფორმები ამ მხრივ თავისებურია. ამჟამად -ი სუფიქსიანი ფორმები სპარბობენ -ე სუფიქსიანებს, „რაც სალიტერატურო ქართულის გავლენას უნდა მიეწეროს“ (თ. უთურ-გაიძე).

დაცულია ხოლმეობითის ძველი ქართულისებური წარმოება იმ სხვაობით, რომ I და II პირში ფუძე გართულებულია -იდ სუფიქსით: ვ-ა-კეთ-ებ-დ-იდ-ი, ა-კეთ-ებ-დ-იდ-ი, ა-კეთ-ებ-დ-ი-ს (I ხოლმეობითი); ვ-ა-კეთ-იდ-ი, ა-კეთ-იდ-ი, ა-კეთ-ი-ს (II ხოლმეობითი)... ჩვეულებრივ, -იდ-ი დაცულია მრავლობითი რიცხვის ფორმებში (ვ-ა-კეთ-ებ-დ-იდ-ი-თ...) ან ენკლიტიკის შემთხვევაში (ვ-ა-კეთ-ებ-დ-იდ-ი-ვ „ვაკეთებდი“...).

ხოლმეო“...). სხვა დროს ერთმანეთს ენაცვლება -ილ-ჩ და ხმოვანმოკვე-ცილი -ილ: ვ-ა-კეთ-ილ-ჩ || ვ-ა-კეთ-ილ (გ. ცოცანიძე).

ხოლმეობითის მესამე პირის ფორმები შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ნამყო უსრულისა და ნამყო ძირითადის დანიშნულებით (იხმა-რება მათ გვერდით ან შეენაცვლება მათ).

ბრძანებითი ორგვარია: კატეგორიული (იყენებს ნამყო ძირითადის მეორე პირის ფორმას: გაცკეთ „გააკეთე“) და თხოვნით-წაქეზებითი, რომელიც იყენებს ან ხოლმეობითის II პირის ფორმას (გაცკეთიდ „გთხოვ გააკეთე“), ან -ლა → -ლ მორფემოიდ-დართულ ნამყო ძირითადს (გაცკეთელ „გთხოვ გააკეთე“); -ლ შესაძლოა დაერთოს ხოლმეობითის ფორმასაც (გაცკეთიდილ „გთხოვ გააკეთე“). უკუთქმითი ბრძანებითის დროს -ლა დაერთვის უარყოფის მორფემოიდებს (ნულ გაცკეთებ „ნუ გააკეთებ“, არლ მოხვიდ „არ მოხვიდე“; თ. უთურგაიძე).

-მცა ფორმანტის დართვისას II ხოლმეობითი ნატვრითობას გამოხატავს (-მცა მიერთვის ზმნასთან შეხამებულ სახელს): „თუშეთამც წავიდიდივ“ (გ. ცოცანიძე).

გარდამავალი ზმნის I შედეგობითი ორგვარად იწარმოება: -ავ-(ი-ს) დაბოლოებით (უ-ფიქრ-ავ-ი-ს → უ-ფიქრ-ავ) და -ი სუფიქსით (უ-ფიქრ-ი-ა → უ-ფიქრ-ი).

ანალოგიური ვითარებაა „სტატიკურ ვნებითებში“: ს-ტან-ავ-(ი-ს) || ს-ტან-ი-(ა)... ამ წესს მიჰყვება ჰ-ყავ-ი-ს, ა-ქვ-ი-ს ზმნებიც.

კაუზატივს აწარმოებს -ევ (ა-თქმ-ევ-ს „ათქმევიანებს“ — ა-თქმ-ი-ა „ათქმევიანა“) და -ინ → -ი (გაცკეთ-ებ-ი-ებს „გააკეთებინებს“ — გაც-კეთ-ებ-ი-(ა) „გააკეთებინა“).

გ) ნ ა წ ი ლ ა კ - მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. გამოიყენება -წა → -წ მტკიცებითი ნაწილაკ-მორფემოიდი: ცხენო, გატყობა-წ, გეშინის „ცხენო, აკი გატყობ, გეშინია“.

-აჲ (მკვეთრი დამართვით) ოდნაობას გამოხატავს: სამოცი-აჲ წას-რულ „სამოცილა წასულა“. იგივე მორფემოიდი აღნიშნავს მრავლისაგან ერთის გამოყოფას: შენ-აჲ რამდენ გექნებოდ „მარტო შენ რამდენი გექნებოდა“.

-ოდ არსებით სახელზე დართვისას გამოიყენება -ც(ა) გამაძლიერებელი მორფემოიდის ფუნქციით (კაცი-ოდ ვერ გაცკეთებდ „კაციც ვერ გააკეთებდა“), ზედსართავ სახელზე დართვისას გამოხატავს აღმატებით ხარისხს (შავი-ოდ „უშავესი“, ცუტუნაჲ-ოდ „უპატარავესი“). გვხვდება -ოდ სახითაც (როცა მის მომდევნოდ ენკლიტიკური ელემენტი ივარაუდება): კარგაჲ-ოდ-ა → კარგაჲ-ოდ-ე „ყველაზე კარგა“. მიღებული ჩანს „ოდენ“ ფორმისაგან (თ. უთურგაიძე, პ. ხუბუტა).

კითხვითობას გამოხატავს -ა მორფემოიდი: გაცკეთება? „გააკეთება?“ თუ ენკლიტიკური ელემენტი არ მოსდევს, ჩვეულებრივ, იკარგვის: წიწლო? „წაილო?“ (შდრ.: წიწლტ „წაილო“. კითხვითობის დროს -ო-ს შენარჩუნება მიუთითებს, რომ მის მომდევნოდ დაკარგული ხმოვანი ივარაუდება).

ნატვრითობის გამოსახატავად გამოიყენება -მე მორფემოიდი: მოვიდ-ის-ა-მე-ვ „ნეტავ მოვიდესო!“ ენკლიტიკის გარეშე -მე → -მ: გაც-კეთ-ის-ა-მ „ნეტავ გააკეთოს!“ იხმარება კითხვით ფორმებშიც: გაც-კეთ-ებ-ს-ა-მე-ა → გაც-კეთ-ებ-ს-ა-მე? „ნეტავ გააკეთებს?“ -მე შესაძლოა მიერთოს წინადადების სხვა წევრებსაც, მაგრამ სემანტიკურად ყოველთვის ზმნას უკავშირდება (თ. უთურგაიძე). შდრ. ზემოთ: -მცა.

• • •

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ატრიბუტული მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნება ორ ნაირსახეობას განარჩევს:

ა) შეთანხმება სრული სახისაა: ბასრ-ნ ვმალ-ნ, ბასრ-მ(ა) ვმალ-მ(ა), ბასრ-ს ვმალ-ს, ბასრ-ის ვმალ-ის, ბასრ-ით ვმალ-ით, ბასრ-ად ვმალ-ად; ანალოგიურად: კარგაც-ნ ვმალ-ნ, კარგაც-მ(ა) ვმალ-მ(ა), კარგაც-ს ვმალ-ს, კარგაც-ის ვმალ-ის...

ბ) მსაზღვრელი (როგორც თანხმოვანზე, ასევე ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული) უცვლელია (ფუძის სახითაა წარმოდგენილი): ბასრ ვმალ-ნ, ბასრ ვმალ-მ(ა), ბასრ ვმალ-ს... კარგაც ვმალ-ნ, კარგაც ვმალ-მ(ა)...

სუბსტანტიური მსაზღვრელი როგორც პოსტპოზიციის, ასევე პრეპოზიციის დროს დაირთავს -ა ან -ი მავრცობს: „ფოთოლ ვარ ბუერაც-ის-ა, საქანებელი ქარ-ის-ნ“; „ქალ-ის-ნ ცოდო-ბრალია“... -ნ არსებითად სახელობითი ბრუნვის ნიშანია, ოღონდ უკავია მავრცობის პოზიციისა.

მრავლობითი რიცხვის სახელობითბრუნვიანი ობიექტი ზმნას რიცხვი ითანხმებს (ეს ეხება როგორც გრამატიკულ, ასევე რეალურ ობიექტს):

ნამყო ძირითადი: უდერაც-ნ წიწ-ყვან-ნ-ეს ტყვედ დიაც-ყმაწვილ-ნ-ნ „ბევრნი წაიყვანეს ტყვედ ქალ-ვაჟნი“. შეთანხმება შესაძლოა გვექონდეს მაშინაც, როცა ობიექტი -ებ სუფიქსითაა გაფორმებული: ძროხ-ებ შე-ვ-რეკ-ენ-ნ „ძროხები შევრეკე“ (თ. უთურგაიძე).

II შედეგობითი: „დიდობებს ჩვიდმეტ სულ გარეკილ ტყვეებითა (= ტყვეებიდან) თერთმეტ-ნ გარევე (= ისევ, კვლავ) მწე-რეკ-ნ-ეს-ად დანარჩენ ექვს-ნ-ნ ვარამს (= დარდს, ჭავრს) დწე-ჯოც-ნ-ეს“ (ქართული დიალექტოლოგია).

გვაქვს აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევებიც (სახელი მხოლოდობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, მაგრამ სემანტიკურად მრავალს გულისხმობს): „ზოგ დწე-ჯოც-ნ-ეს-ად ზოგ ტყვედ გწე-რეკ-ნ-ეს“ (ქართული დიალექტოლოგია).

• • •

IV. ლ ე ქ ს ი კ ა .

ძირითადი თავისებურებაა ბაცბური ნასესხობანი და კალკები: გა-ჯერ-ებ-ა „გაშეშება“ (ბაცბური: კერ „ქვა“), ბაქუჩაქნ „დიდი“, სა-ქოკ-აყ-ებ-ნ „ოჩოფეხები“ (ბაცბური: ქოკ „ფეხი“), მოწნ „ახალგაზრდა ფიჭვის ტბილი წვენი“ და მისთ. (თ. უთურგაიძე).

• • •

2. 5. მ ო ხ ე უ რ ი. მოხეური კილო გავრცელებულია საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს კუთხეში — ხევში. ხევი მდებარეობს კავკასიონის ჩრდილო ფერდობზე თერგის აუზში. აღმოსავლეთით მას ხევსურეთი ესაზღვრება, სამხრეთით — მთიულეთი, რომელსაც ჭვრის უღელტეხილით (მოხეურად — ჯორთ ვაკით) უკავშირდება, ჩრდილოეთით — ჩრდილოეთ ოსეთი, დასავლეთით — სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი. ხევში, გარდა მოხევეებისა, ბინადრობენ ხევსურები (სნოს ხეობაში — სოფელ ჭუთაში; ადრე ხევსურები სახლობდნენ აგრეთვე მიგულასა და ართხმოში), ქისტები (სოფელ გველეთში), ოსები (თრუსოს ხეობაში, სოფელ კობში). „ხევის ტოპონიმიკა საყურადღებო წყაროდ გვესახება ქართველ და ჩრდილოკავკასიელ მთიელებთან მოხევეების ურთიერთობის გასაცნობად... საურთიერთო ზოლში ქართულ სახელწოდებებთან ერთად გვხვდება ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა (ოსები, ნახები) ტოპონიმიკის კვალიც. აღნიშნული ვითარება ძირითადად შეინიშნება ჩრდილოეთის მხრიდან დარიალის ხეობაში, რომელიც საქართველოს უშუალოდ აკავშირებდა ოსურ-ნახურ სამყაროსთან და სამხრეთიდან ხევის სათავეებში, საიდანაც იწყება ოსებით დასახლებული თრუსოს ხეობა. თავის მხრივ, ქართული სახელწოდებებიც გვხვდება როგორც ოსებით დასახლებულ ხევის სათავეებში, ისე და-

ჩიალის ხეობაში საქართველოს საზღვრის იქით, რაც აიხსნება, ერთი მხრივ, საქართველოს ადრინდელი ზეგავლენით, ხოლო, მეორე მხრივ, ამ ტერიტორიაზე (ზემო ლარსი, ქვემო ლარსი, ჩიმი, ბალთა) ქართველი მთიელების (მოხევეები, მთიულები, გუდამაყრელები, ქსნელები) დასახლებით“ (ვ. ითონიშვილი).

ტერმინი „მოკვეე“ ძველთაგან გვხვდება: „მოუწოდა მეფემან ათა-ბაგსა და ყოველთა მთეულთა: დვალთა, ცხრაზმელთა, მოკვეეთა, კადელთა, ცხავატელთა, კართალთა, ერწოთიანელთა, მისცა ივანე ათა-ბაგსა და წარავლინა მათ (იგულისხმება: ფხოველთა და დიდოთა) ზედა“ (ქართლის ცხოვრება).

ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით, „მთიულეთის ჩრდილოთ არს კევი. გარდავალს გზა კევს, კადის დასავლეთიდან, კავკასსა ზედა. არამედ არს დაბალი და უტყუო; ზამთარს ვერა ვლის ამას ზედა ცხენი თოვლის სიდიდითა; ზაფხულ არს ბალახიანი, ყუავეილიანი. ამას უწოდებენ ყელს. ხოლო ჩდილოთკენ ერთვის კევის მდინარეს კევი და უწოდებენ შთასავალს. აქა არს წყარო სპეტაკი, ვითარცა თოვლი, და ჰყრია ბროლი მრავალი, მგზავსი გათლილისა, და სცვივა კლდესა. აქა იპოების ბროლი და სპეირს წითლად და გასტეხო — არს შიგ წითელი ბროლი. არამედ მდინარესა კევისასა ეწოდების არაგვე ჩერქეზამდე და მუნ ლომეკის-მდინარე ძუელადვე და აწ უწოდებენ თერგსა: გამოსდის ქურთაულისა, ზახისა და მალრან-დვალეთისა შუათს, აღმოსავლეთიდან, კავკასის მკრიდან, დის აღმოსავლეთად ჩასავალამდე. ამ ჩასავალს ზეით არს თრუსო სამ კევად. აღმოსავლით აქუს კევი, დასავლით — ზახა და მალრან-დვალეთი, სამკრით მთიულეთი, ჩდილოთ ქურთაული და მოზლუდვილ არს კავკასით, თვნიერ კევიდამ. მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი. შთასავალს ქუეით მოდრკების არაგვ და დის ჩდილოთ, ვიდრე ქისტის-წყლამდე და მიდის ფრიად მსწრაფლად. ამ დინების გამო არა არს თევზი მდინარესა ამას შინა, თვნიერ კალმახისა. და არს კეობა ესე მოზლუდვილი კავკასითა, რამეთუ დასავლით აქუს მყინვარი, უმაღლეს ყოველთა კავკასთა, და მარადის ყინულით შეკუერცხილი. და განჰყოფს მთა ესე თაგაურს, ჩიმსა და კევსა. აღმოსავლით უძეს კუალად კავკასი, იგიცა მარადის თოვლიანი; განჰყოფს მთა ესე ქისტს, ძურძუქს და კევსა. სამკრით აქუს კუალად კავკასი და განჰყოფს ესე გუდამაყარს, მთიულეთს და კევს“.

ხევეზე გადის საქართველოს სამხედრო გზა, რითაც გაადვილებულია კავშირი საქართველოს ბართან. ამის გამო „მოხეურს ყველაზე უფრო ატყვია სხვა კილოებისა და სალიტერატურო ენის გავლენა“ (ა. შანიძე).

I. ფ ო ნ ე ტ ი კ ა.

დაცულია ვ: ქარი, კმალი, კოცს... თუმცა ძლიერ მერყეობასაც განიცდის. ახალი თაობის მეტყველებაში იგი თითქმის აღარ ისმის.

შედარებით მკვიდრია ჭ-ს პოზიცია. ზოგჯერ გვევლინება მნიშვნელობათგანმასხვებლადაც: სველი „დასველებული“ — სტელი „შრატის, წაჭი“ (ი. ქავთარაძე).

შეინიშნება ხმოვნის ფშვინვიერი და იოტიზებული შემართვის კვალი: პეკალი || მეკალი „ეკალი“...

ჩაკითხვისა და კითხვით-ძახილის ინტონაციისას თავს იჩენს მახვილიანი გ: ძაუგს მიდიხარ? ძაუგსგ? (ი. ქავთარაძე).

ძლიერია ფუძის კუმშვის ტენდენცია: შკმები „სკამები“, კრები „ქარები“, ნიკბის „ნიკაპის“, ბატვნები „ბატონები“...

დასტურდება დისიმილაციური გამჟღერების შემთხვევები: პატარა → ბატარა (გ. ახვლედიანი).

მოხეურის ერთ-ერთი თავისებურებაა კომპლექსთა ნაირსახოვანი ცვლილებები: შხ → ჩხ (შხამა → ჩხამა, მაშხალა → მაჩხალა), ჩქ → შქ (გაჩქარე → გააშქარე), სხ → ცხ (სხვა → ცხო) და პირიქით: ცხ → სხ (ცხიმიანი → სხიმიანი), სტ → შტ (ქისტი → ქიშტი), სკ → შკ (სკამი → შკამი)...

უხვი ნაირფეროვნებით ხასიათდება ლაბიალიზებულ კომპლექსთა ცვლილებანი.

ა) ჭა || ვა → ო თითქმის უგამონაკლისოდაა გატარებული ყველა პოზიციაში: ვახტანგ → ოხთანგ, ძვალი → ძოლი, სიტყვა → სიტყო... ცვლილებას შესაძლოა წინ უძღოდეს მეტათეზისი: მთვრალი → მთრვალი → მთროლი... ამ სახით მიღებული ო იწვევს წინამავალი ხმოვნის ასიმილაციას: გაგვაგებინა → გაგოგებინა → გოგოგებინა; დაღვარე → დალორე → დოლორე.

თავს იჩენს საპირისპირო პროცესიც: ო → ვა: ოსი → ვასი, ორსული → ვარსული, გიორგი → გივარგი, ნიორი → ნივარი... (ა. შანიძე, ი. ქავთარაძე). ამგვარ ცვლილებას ზოგჯერ თან ახლავს მეტათეზისი: ლოყა → *ლვაყა → ლაყვა. შევნიშნავთ, ამ რიგის ფორმები არ უნდა აირიოს იმ ფორმებთან, სადაც დაცულია ამოსავალი ვითარება: მოვაყვალე „მოვაყოლე“.

ბ) ჭე || ვე → ო ცვლილება ორი ნაირსახეობით გვხვდება:

ჭე || ვე → ო: ჩვენ → ჩონ, გაშეება → გაშობა, გვეძახის → გოძახის, ქვეყანა → ხოყანა (თანამდევია ქ: ხ მონაცვლეობა)...

ჴე || ვე → რ: გვერდი → გრძი, ძველი → ძრლი, გვენმარება → გრხმარება, თქვეს → თქოს, მშველელი → მშრლელი... პროცესს შესაძლოა წინ უძღოდეს მეტათეზისი: თექვენმეტი → *თვექსმეტი → თრქსმეტი...

ამგვარად ცვლილი ხმოვანი იწვევს წინამავალი ხმოვნის ასიმილაციას: დაგვენმარა → დაგრხმარა → დრგრხმარა, შეგვენხვეწა → შრგრხნრწა.

ო და რ ზოგჯერ მნიშვნელობებს განარჩევს: დოგოხმარა „დაგვახმარა“ — დრგრხმარა „დაგვენმარა“.

შენიშნება რ-ს დელაბიალიზაციის ტენდენციაც: დაგვეძინა → დრგრძინა → დრგვეძინა || დოგვეძინა... ღირსსაცნობია ის ფაქტი, რომ დელაბიალიზაცია ხდება მხოლოდ წინამავალი ხმოვნის ასიმილირების შემდეგ, რითაც თავიდან აცილებულია სემანტიკური აღრევა: დრგვეძინა || დოგვეძინა „დაგვეძინა“ — დაგვეძინა „დაგვეძინა“... იმავედროულად უზმნისწინო ფორმებში დელაბიალიზაციის პროცესი შეკავებულია I და II პირის ფორმათა აღრევის თავიდან ასაცილებლად: გრძინა „გვეძინა“ — გეძინა „გეძინა“ (დელაბიალიზაცია გრძინა → გეძინა გამოიწვევდა II პირის ფორმასთან დამთხვევას).

ვ ჴე || ვი → უ ასევე ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი:

ჴე || ვი → უ: მშვიდობა → მშუდობა, აკვირდების → აკურდების... ცვლილებას შესაძლოა წინ უძღოდეს მეტათეზისი: ქვრივი → *ქრვივი → ქრუვი...

ჴე || ვი → ჴ: გვითხრა → გჴთხრა; შვიდი → შჴდი, ფეტვი → ფჴტჴ... ამ შემთხვევაშიც ცვლილებას წინ შესაძლოა უძღოდეს მეტათეზისი: ჴემოხსენებული ქრუვი, მის პარალელურად: ქრჴვი „ქვრივი“.

ამგვარად ცვლილი ხმოვანიც იწვევს წინამავალი ხმოვნის ასიმილაციას (ოღონდ უკვე მხოლოდ ნაწილობრივ ასიმილაციას): დაგვირჩა → დაგურჩა || დაგჴრჩა → დოგურჩა || დოგჴრჩა, შეგვიძლიან → შეგურძლიან || შეგჴძლიან → შოგურძლიან || შოგჴძლიან.

ხდება ჴ ხმოვნის დელაბიალიზაციაც: დოგჴრჩა → დოგირჩა. მოქმედებს იგივე წესი, რაც რ-ს შემთხვევაში აღინიშნა — დელაბიალიზაცია ხდება მხოლოდ წინამავალი ხმოვნის ასიმილირების შემდეგ: დოგირჩა „დაგვირჩა“, შდრ.: დაგირჩა „დაგირჩა“. ამის გამო უზმნისწინო ფორმებში დელაბიალიზაცია იზღუდება: გჴრჩება „გვირჩება“ — გირჩება „გირჩება“ (დელაბიალიზაცია გჴრჩება → გირჩება გამოიწვევდა II პირის ფორმასთან დამთხვევას).

დელაბიალიზაციის მიზეზი შესაძლოა იყოს დისიმილაცია. ამას გვაფიქრებინებს მოხეურშივე დადასტურებული სუფრა → სიფრო.

უფრო → იფრო შემთხვევები (დელაბილიზაცია ხდება ბაგისმიერ ბგერებთან კონტაქტის შემთხვევაში).

მოხეურს ახასიათებს საპირისპირო, უ → ტი || ვი, პროცესიც: დურბინდი → დვირბინდი. ამგვარ ცვლილებას ზოგჯერ თან სდევს მეტათეზისიც: ნუყრი → *ნჷყრი → *ნჷიყრი → ნიყერი (ი. ქავთარაძე).

კომპლექსთა ცვლილებებთან დაკავშირებით დამატებით უნდა აღინიშნოს ზოგი მოვლენა.

ა) ზოგჯერ კომპლექსის ცვლის შედეგად მიღებული ხმოვანი არ იწვევს წინამავალი ხმოვნის ასიმილაციას: გადაცვივდეს → გადაცჷვედეს.

ბ) ტე || ვე კომპლექსის მიერ წინამავალი ხმოვნის ასიმილაცია ორი ნაირსახეობისაა.

ერთ შემთხვევაში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტე || ვე → რ, ეს უკანასკნელი კი იწვევს ასიმილაციას: დაგვეცა → დაგრცა → დრგრცა, დელაბილიზაციით: დოგვეცა. სხვათა შორის, მსგავსი ვითარებაა მაშინაც, როცა ოდენ გჷ || გვ- პირისნიშნისეული ტე || ვე იწვევს ასიმილაციას: შა-გვ-ყრ-ი-ს → შო-გ-ყრ-ი-ს; შდრ.: შა-გ-ყრ-ი-ს (II პირის ფორმა).

მეორე შემთხვევაში ხდება წინამავალი ხმოვნის პალატალიზაცია (ამ დროს კომპლექსი უცვლელი რჩება): დაგვეცა → დეგვეცა ამ რიგის ასიმილაცია გამოვლინებაა აღმოსავლეთ საქართველოს ყველა დიალექტისათვის ნიშანდობლივი ტენდენციისა, რაც მოხეურშიც თანამიმდევრულადაა გატარებული: აესხა → ეესხა, აგესხა → ეგესხა, დაესხა → დეესხა... ასე რომ, მოხეური პარალელურ (საკუთრივ მოხეურსა და საერთო აღმოსავლურ ქართულ) ნაირსახეობებს გვიჩვენებს მხოლოდ ტე || ვე ლაბიალური კომპლექსის შემთხვევაში: დაგვესხა → დრგვსხა || დრგესხა || დოგესხა და მის გვერდით: დეგვესხა.

გ) ო || რ და უ || ჯ მოხეურში მერყეობს: უმლაუტიანი ნაირსახეობანი უპირატესად ისმის უფროსი თაობის მეტყველებაში (ი. ქავთარაძე).

დ) უმლაუტიანი ხმოვნების მიღების წესი მოხეურში იდენტურია იმისა, რაც ინგილოურშია დადასტურებული, უმლაუტიანი ხმოვნის დელაბილიზაციის პროცესი ანალოგიას პოულობს ფერეიდნულთან (ი. ქავთარაძე).

ე) უმლაუტიან ხმოვნებთან დაკავშირებული პროცესები ანალოგებს პოულობენ სვანურში; შდრ.: ტჷეტ „ხელი“ — ტოტარ „ხელე-ბი“, ქჷთინ „სული“ — ქუნარ „სულები“, ანდა: ჩრმინ → ჩემინ „ქნა“, ფჷრ → ფირჷ „ფური“ (ს. ქლენტი). ამ რიგის ცვლილებები თავს იჩენს როგორც ერთი დიალექტის ფარგლებში, ასევე სხვადასხვა დია-

ლექტის დონეზე: ბალსზემოური ტუეტ — ლაშხური ტოტ; ზემოსვანური, ლენტეხური ფუთი — ლაშხური ფურ (მ. ქალდანი).

ზოგჯერ შეინიშნება ბოლოკიდური პოზიციის ცვეთის შემთხვევები: მთიულეთისკენ → მთიულეთისკე, მამა-პაპათაგან → მამა-პაპათაგა, სახლისთვის → სახლისთჳი...

ლაბიალურ თანხმოვანს უნარი აქვს მოახდინოს ხმოვნის ასიმილაცია: პავლე → პოვლე, ამბავი → ამბოვი, თავპირი → თოვპირი, ჳაპანი → ჳოპანი (ი. ქავთარაძე).

მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშანთა ფონეტიკური ნაირსახეობანია: ჰ- → ხ- (ყრუ თანხმოვნების წინ: და-ხ-კაზ-მა, ხ-ყვების) → ღ- (სონორებისა და ბ, გ მჟღერი თანხმოვნების წინ: ღ-მართებს, ღ-ბრალობს); ს- → შ- (შიშინა ყრუ აფრიკატების წინ: შ-ჳამს, შა-შ-ჩივლა) → ჟ- (შიშინა მჟღერი აფრიკატის წინ: ჟ-ჯავრობს); ს- → ზ- (ღ, ძ მჟღერების წინ: მი-ზ-ღევ, და-ზ-ძახა).

II. მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა .

ა) ს ა ხ ე ლ თ ა ბ რ უ ნ ე ბ ა. სახელობითში ბრუნვის ნიშანი -ი დაერთვის როგორც თანხმოვანზე, ასევე -ა- ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს: გუთან-ი, დედაკაც-ი... ქალა-ი, გუდა-ი, რა-ი... სხვა ხმოვნებზე ფუძედაბოლოებული სახელები, როგორც წესი, -ი ბრუნვის ნიშანს არ დაირთავენ. გამონაკლისია უ-ზე დაბოლოებული ერთმარცვლიანი სახელები, რომელთაც ბრუნვის ნიშნის წინ უვითარდებათ ვ: ბუვ-ი, რუვ-ი, ყრუვ-ი...

უთანდებულო მიცემითი გამოიყენება ადგილის გარემოების გამომხატველად: ძაუგ-ს წავიდა, აჩხოტ-ს დაუხვდეს (= დაუხვდნენ). ამ დანიშნულებით იგი იხმარება -თა სუფიქსიან მრავლობითთანაც (ნანათესაობითარი მიცემითი): ცოლეურ-თა-ს დარჩებოდა; დაასახლეს დედის ძმა-თა-ს...

მიცემითის ფორმა შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს ვითარებითი ბრუნვის ფუნქციით: მზა-ს „მზად“, იოლა-ს „იოლად“, თეთრა-ს „თეთრად“, ტიტველა-ს „ტიტველად“, როგორა-ს „როგორ, როგორად“...

მიცემითი ზოგჯერ ჳურვილობასაც გამოხატავს (გამოიყენება მოქმედებითი ბრუნვის დანიშნულებით): მამყევა სროლა-სროლა-ს („სროლა-სროლით“), კითხვა-კითხვა-ს („კითხვა-კითხვით“) მოვიდა კარკუჩას (ი. ქავთარაძე).

მიცემითის -ს ნიშნით ფორმდება ზოგი ზმნისართი: წელა || წელა-ს... იგივე ზმნისართები შესაძლოა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაც იქნეს წარმოდგენილი: წელან-ის...

ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნები ვერ კვაცენ -ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს და არც თითონ რედუცირდებიან: ქალა-ის, ქალა-ით...

ნანათესაობითარი მიცემითის დანიშნულებით ზოგჯერ გამოიყენება ან ოდენ ნათესაობითი (წასელ-ის თქო „წასვლისას თქვა“), ან ოდენ მიცემითი (ამელამ თქუენს უნდა ვიყოთ „ამელამ თქვენსას უნდა ვიყოთ“; ი. ქავთარაძე).

დრო-ჟამის აღმნიშვნელი სიტყვების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა გამოხატავს დროის გარემოებას (ზამთრ-ის „ზამთარში“, ზაფხულ-ის „ზაფხულში“, შუალამ-ის „შუალამეზე“).

უთანდებულო მოქმედებითს შეუძლია გადმოსცეს გამოსვლითობა (აბლატივი): გერგეტ-ით (= გერგეტიდან) იყო; შეშობ-ით (= შეშის საჭრელიდან) მოვდიოდი; ფრინველი მოვა ზეც-ით-ა-ო (= ზეციდანო).

ფართოდაა გავრცელებული -ივ სუფიქსიანი წარმოება: ზამთრ-ივ „ზამთარში“, უნებლ-ივ „უნებურად“, მაგივრ-ივ „მაგივრად“... ხშირია ამავე ფორმანტის გამოყენების შემთხვევები -ობრ (რ-ნარევე ფუძეებში — -ობლ) სუფიქსიან ფორმებთან: წლობრ-ივ „წლობით“, ქურდობლ-ივ „ქურდულად“.

წოდებითში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან დამოწმებულია -ჰ || -უ: ნინია-ჰ || ნინია-უ, ქალა-ჰ || ქალა-უ.

ნაწილაკ-მორფემოიდები შესაძლოა მიერთოს ნაცვალსახელთა ბრუნვის ფორმას (და არა ფუძეს, როგორც ეს არის სხვა დიალექტებსა და სალიტერატურო ქართულში): რა-მა-მე „რამემ“, რა-მ-ლა-ც „რალაცამ“, რა-ს-ცა-ლა „რალაცას“, ვინ-ებ-ი-ლა-ც „ვილაცეები“ (ი. ქავთარაძე).

ნანათესაობითარი ვითარებითი იხმარება -თვის თანდებულებიან ფორმათა პარალელურად — ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაში: არ შეეტყობინა ხალხის-თჳი და ცხტ-ის-ად „არ შეეტყობინებინა ხალხისთვის და სხვისთვის“ (ი. ქავთარაძე).

-ვით თანდებულებიან წარმოებას ცვლის -ურ (რ- ნარევე ფუძეებთან: -ულ) სუფიქსიანი სახელის მიცემითი ან ვითარებითი ბრუნვის ფორმა: ქარებულას || ქარებულად „ქარივით“, კარებულას || კარებულად „ხარივით“, ყველებურას || ყველებურად „ყველივით“ (ი. ქავთარაძე).

იშვიათად იპოვება -დამ თანდებული: ხალოდამ „ხალოდან“, გარე-დამ „გარედან“, საილამ „საიდან“. ჩვეულებრივ, ამ ფუნქციით გამოიყენება უთანდებულო მოქმედებითი (იხ. ზემოთ).

-თან თანდებულიან სახელებს შეუძლია აწარმოოს ტოპონიმები: კარ-თან-ა, ესკალ-თან-ა...

ჩვეულებრივი მოვლენაა -ში || -შიგ (-ჩი || -ჩიგ), -ზე || -ზედ, -გან თანდებულიანი სახელების -ით ფორმანტით გაფორმება (გამოსვლითობის ფუნქციის დაკონკრეტების შემთხვევებში): ჯარ-ჩიგა-თ „ჯარში და იქიდან“, საკნავ-ზედ-ით „სახნავზე და იქიდან“, თოფის-გნ-ით || თოფიზ-გნ-ით „თოფით, თოფისგან“ („თოფიზგნით დაშინებულები“).

მავრცობ ხმოვნად გვხვდება -ა (უკვეცელ სახელებთანაც): ქობი აავსიან ერბო-თ-ა „ქვაბს აავსებდნენ ერბოთი“. პოეტურ თხზულებებში მის ადგილას შესაძლოა გამოიყენებოდეს -ი (როგორც მხოლოობითის, ასევე მრავლობითის ფორმებთან): დან-ის-ი, მამა-პაპა-თ-ი...

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის ფორმებში თითქმის თანაბრად იწარმოება -ნ || -თა და -ებ სუფიქსებით.

თავს იჩენს ზოგი თავისებურება.

მესამე პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითის ფორმები უპირატესად -ებ სუფიქსით იწარმოება: ესე-ებ-ი || ეს-ებ-ი „ესენი“, ის-ებ-ი „ისინი“, ზოგ-ებ-ი „ზოგნი“, ვინ-ებ-ი... -ებ გასდევს ბრუნების მთელ პარადიგმას: ემე-ებ-მა „ამათ“, ემე-ებ-ს, ემე-ებ-ის...

-ნ || -თ(ა) სუფიქსიანი მრავლობითი ოჯახის, შტო-გვარის სახელთა ძირითადი მაწარმოებელია. მის პარალელურად იხმარება -ენ || -ეთ სუფიქსებიც.

თუ შტო-გვარის სახელი იწარმოება -იან სუფიქსით, მრავლობითის ნიშნად გამოყენებულია -ნ || -თ: ოდ-იან-ნ-ი „ოდიშვილები“ → ოდ-იან-თ გივარგი „ოდიშვილი გიორგი“ → ოდ-იან-თ-ი „ოდიშვილებისი“.

ამ პრინციპით იწარმოება კრებითი სახელებიც: მეზობლ-იან-ნ-ი „მეზობლობა“, ქალ-იან-ნ-ი „ქალის მაყრები“...

უშუალოდ სახელის ფუძისაგან შტო-გვარის სახელი იწარმოება -ენ || -ეთ სუფიქსით: ჩოფიკ-ენ-ი „ჩოფიკაშვილები“ → ჩოფიკ-ეთ გივარგი „ჩოფიკაშვილი გიორგი“ → ჩოფიკ-ეთ-ი „ჩოფიკაშვილებისი“ (ი. ქავთარაძე).

ორივე სახის წარმოება ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაში გვხვდება: „სამი გორის (= გვარის) თავმა: მე, დიდი ლევან-ეთ გორის უფროსმა და გოგ-იან-თ უფროსმა ავანთეთ სამწუთერი სანთელი“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ამ რიგის სახელთა ბრუნება ჩვეულებრივი წესით ხდება: ოდიან-ნ-ი, ჩოფიკ-ენ-ი ამბობენ; ოდიან-თ, ჩოფიკ-ეთ თქვეს; ოდიან-თ, ჩოფიკ-ეთ უთხრეს...

ამგვარი წარმოებისას -ურ სუფიქსიანი გვარსახელი სხვადასხვაგვარად ფორმდება იმის მიხედვით, -ნ დაერთვის, თუ -ენ: პირველ შემთხვევაში -ურ შენარჩუნებულია (ხეთაგ-ურ-ნ-ი, ხეთაგ-ურ-თ ქალი), მეორე შემთხვევაში შესაძლოა შენარჩუნებულ იქნეს (ხეთაგურ-ენ-ი, ხეთაგურ-ეთ ქალი) და შესაძლოა მოექვეცოს (ხეთაგ-ენ-ი, ხეთაგ-ეთ ქალი). -ურ სუფიქსის შენარჩუნება-კვეციის მიხედვით ზოგჯერ სხვაგვარად საკუთრივ ქართული (ბექა-ურ-ენ-ი) და ოსური (ხეთაგ-ენ-ი) წარმომავლობის გვარსახელები (ი. ქავთარაძე).

-იან სუფიქსიან სახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა შესაძლოა გასუბსტანტივდეს და ადგილის სახელად იქცეს (ბროლ-იან-თ-ი), ზოგჯერ დამატებით რთულდება -ებ სუფიქსით (პაპ-იან-თ-ებ-ი — სათიბის სახელია).

გ) ზ მ ნ ა. უპირატესობა ეძლევა უძველესი ფორმაციის ზმნების უთემისნიშნოდ გამოყენებას: ჩეჩ-ს „ჩეჩავს“, ჯეჯ-ს „ხეხავს“, კეც-ს „კეცავს“, თელ-ს „თელავს“, ნაყ-ს „ნაყავს“, ს-წუელ-ს „სწუელის“, თიბ-ს „თიბავს“...

იმავედროულად ფართოდ ვრცელდება მდგომარეობითი ზმნების -ობ თემისნიშნიანი წარმოება: მღერ-ობ-ს, სტენ-ობ-ს „ისვენებს“, ჰყუარ-ობ-ს „უყვარს“, ს-წამ-ობ-ს „სწამს“, ხსონ-ობ-ს „ახსოვს“, ნდომულ-ობ-ს... ამ პრინციპს მიჰყვება ზოგი დინამიკური ზმნაც: ქნილ-ობ-ს „აკეთებს“, რჩეულ-ობ-ს „ირჩევს“...

-ავ და -ამ თემის ნიშნები ნამყო უსრულში გახმოვანებას არ იცვლიან, ოღონდ აწმყოში მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმაში -ავ იკუმშება (მალ-ვ-ენ), -ამ, როგორც წესი, არა (ა-ბ-ამ-ენ).

აწმყოში ვნებითი გვარის მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმები ზოგჯერ -ი-ს დაბოლოებითაა წარმოდგენილი: შა-ფას-დ-ებ-ი-ს... უმეტეს წილ დაბოლოება მაინც ახალი ქართულისებურია: შა-ფას-დ-ებ-ა.

ნამყო უსრულსა და ნამყო ძირითადში მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი, ჩვეულებრივ, არის -ეს: ა-კეთ-ებ-დ-ეს „აკეთებდნენ“, გამა-ი-პარ-ნ-ეს „გამოიპარნენ“... -ენ ძალზე იშვიათია.

ნამყო ძირითადში მხოლოდობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად -ა გვაქვს: ამა-ი-ლ-ა „ამოილო“, ჩა-ა-გ-ა „ჩააგო“, და-ი-წყ-ა „დაიწყო“, უ-ამბ-ა „უამბო“...

ანალოგიური ვითარებაა II შედეგობითშიც: ე-ე-ლ-ა „აელო“.

პირის ნიშნის ადგილას -ო ძირითადად მაშინა გვაქვს, როცა ვა → ო ცვლილება მომხდარი: ჩამოართვა → ჩამაართო, გაუშვა → გაუშო.

II სერიაში -ევ-იანი ზმნები პარალელური ვარიანტებს გვიჩვენებენ: ამა-ი-რჩივ-ა || ამა-ი-რჩი-ა, ამა-ი-რჩივ-ი-ს || ამა-ი-რჩი-ი-ს... ვ ელემენტის შენარჩუნების მეტი შესაძლებლობაა -ენ → -ნ სუფიქსის წინა პოზიციაში: ამა-ი-რჩივ-ნ-ა მან ესეები...

ზოგი დიალექტური მოდიფიკაციით დაცულია ხოლმეობითის ფორმები. სამი შესაძლებლობაა: ოდენ -ი სუფიქსიანი წარმოება (კნ-ავ-დ-ი-ს, მა-კნ-ი-ს), საკუთრივ დიალექტური — ოდენ -კე მორფემოდიით (კნ-ავ-ს-კე, კნ-ავ-დ-ა-კე), უფრო ხშირი ხმარების — ზემოხსენებული ორი წარმოების კონტაქტით მიღებული (კნ-ავ-დ-ი-ს-კე, კნ-ავ-დ-ი-ან-კე; მა-კნ-ი-ს-კე, მა-კნ-ი-ან-კე).

ბრძანებითი ორი სახისაა: კატეგორიული (იყენებს ნამყო ძირითადის II პირის ფორმას: გა-ამზად-ე) და თხოვნით-წაქეზებითი. ეს უკანასკნელი ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: -ლა მორფემოდიით (გა-ამზად-ე-ლა) და -ოდ-ე დაბოლოებით (გა-ამზად-ოდ-ე). -ოდ-ე დაბოლოებიანი აწარმოებს სამივე პირის ფორმებს (ვ-ნახ-ოდ-ე-თ, მო-ბძან-დ-ოდ-ე, გა-ამზად-ოდ-ე-ს...), გარდა მხოლოდითი რიცხვის I პირისა. ზოგჯერ -ოდ-ე ხოლმეობითის ფუნქციასაც გამოხატავს: „საწველელაჩი არ შავ-უ-შე-ი-თ-კე ცხორი, სილამ (= ვიდრე, სანამ) არ მო-უ-ღობ-ოდ-ე-თ“ (ი. ქავთარაძე).

კავშირებითის ფორმათა წარმოების თავისებურებანი: I კავშირებითში ყოველთვის არის -ე (მალ-ავ-დ-ე-ს, ი-მალ-ებ-ოდ-ე-ს), II და III კავშირებითში გარდამავალ ზმნათა წარმოება უნიფიცირებულია — გამოიყენება -ა (და-მალ-ა-ს, წა-უ-ღ-ა-ს, და-ა-ბრუნ-ა-ს... და-ე-მალ-ა-ს...), გარდაუვალ ზმნებში უნიფიკაციის ხსენებული წესი არ მოქმედებს (გადა-ჯდ-ე-ს, გამა-ცხტ-ე-ს).

გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითი იწარმოება -ი სუფიქსით, I და II პირის ფორმებში წარმოდგენილია მეშველი ზმნა: გა-უ-რეკ-ი-ა, შა-უ-რთ-ი-ა... გავრცელებულია -ნ სუფიქსიანი წარმოება: გა-უ-ტაც-ნ-ი-ა, შა-უ-ხედ-ნ-ი-ა... ამ თემის ნიშანი შეკუმშული სახით გადაჰყვება ზმნებს I შედეგობითში: წამა-უ-სხ-მ-ი-ა „წამოუსხამს“, და-უ-დგ-მ-ი-ა „დაუდგამს“. უ-თქვ-ამ-ს გვხვდება პარალელური ვარიანტებით: უ-თქ-მ-ი-ა || უ-თქომ || უ-თქტ-ი-ა (ი. ქავთარაძე).

შესაბამისადაა გაფორმებული „სტატიკური ვნებითიც“: ღ-მარხ-ი-ა, უ-ჭერ-ი-ა... ამ წესს მისდევს, ერთი მხრივ, ზ-ძინ-ი-ა „სძინავს“ და, მეორე მხრივ, ჰ-გავ-ს, ჰ-ყავ-ს ტიპის ზმნათა I და II პირის ფორმები: ვ-გტ-ი-ვართ „ვგავართ“, გტ-ყვ-ი-ხარ „გყავხარ“ (ი. ქავთარაძე). იმედროულად (ძირითადად პოეტურ მეტყველებაში) დაცულია ასეთი ფორმებიც: ა-ინ-ავ „აინია“, გო-რტყ-ავ „გვარტყია“, ღ-გონ-ავ „ზგონია“.

მოხეური დიალექტთა იმ წრეს განეკუთვნება, სადაც არ იზღუდება ვნებითის კაუზატიური ფორმების წარმოება: გე-ე-ელეტ-ინ-ებ-ა, ე-ცემ-ინ-ებ-ა, ე-კვლ-ევენ-ებ-ა → ე-კვლ-ეინ-ებ-ა...

კაუზატივის წარმოებისას ყურადღებას იქცევს ერთი თავისებური მოვლენა — ზმნაში პირის ნიშნით აისახება არა ირიბი, არამედ პირდაპირი ობიექტი: და-გ-ა-გლუჯ-ინ-ებ „დავაგლუჯინებ მე მას შენ თავს“, და-მ-ა-გლუჯ-ინ-ე „დავაგლუჯინე შენ მას ჩემი თავი“ (ი. ქავთარაძე).

ხშირია ოთხვალენტიან ფორმათა წარმოების შემთხვევები: შა-მ-ი-ტყობ-ინ-ე შენ მე მას ის.

ღ) ნ ა წ ი ლ ა კ მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. სხვათა სიტყვის -მეთქი-მორფემოიდის ადგილი წინადადებაში შეზღუდული არ არის: შევშინდი, არ-მეთქი სცას „შევშინდი, არ დაარტყას-მეთქი“... ზოგჯერ მას ცვლის -ო: ჩემი ამხანაგი-ო, ვუთხარი „ჩემი ამხანაგი-მეთქი, ვუთხარი...“

უნახაობის „თურმე“ იხმარება ასე: „თუ“: „ქალის ძმებმა თუ (= თურმე) უთხრეს“ (ქართული დიალექტოლოგია).

საკუთრივ „თუ“, გარდა თავის ძირითადი (ყავშირის) ფუნქციისა, გამოიყენება შემდეგი დანიშნულებით: ცვლის „ალბათ“ მორფემოიდს: „ერთი ცხორი დოგოკლდა, თუ (= ალბათ) დაიღუპა საით“; იხმარება „ხომ“ კითხვითი მორფემოიდის ნაცვლად: „იმ მთიულს ცხენი თუ (= ხომ) არ ჰყვანდა?“.

კითხვით-დადასტურებით დანიშნულებით გამოიყენება „განა“: „მოდის განა (= ხომ, კი)?“

ზემოთ აღინიშნა, რომ -ლა ნაწილაკ-მორფემოიდით გამოიხატება თხოვნით-წაქეზებითი ბრძანებითი. გარდა ამისა, იგი აღნიშნავს დაეჭვებას (მოვალის-ლა? „მოვა კი?“; სულხან-საბა ორბელიანი, შ. ძიძიგური). ხშირია მისი გამოყენება თავაზიანი საუბრისას: „ორჯერ-ლა წავიკითხე, იმდღენი მაცინა, მეტის სიცილითა ვტიროდი-ლა“ (ი. ქავთარაძე).

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებითაა გამოყენებული ნანათესაობითარი გასუბსტანტივებული ფორმები: ფეკ-ის-ა-ი „ფერხული“, ჩოკ-ის-ა-ი „ჩოხის ნაჭერი“... (ი. ქავთარაძე).

დასტურდება საალერსო მიმართვის ნანათესაობითარი ფორმები: დედა-ის სიხარულო (!! სიყვარულო...) → დედა-ის-ი, და ასე: მამა-ის-ი, ბიძა-ის-ი...

ამავე პრინციპითაა მიღებული შემდეგნაირი შეკუმშული კონსტრუქცია: რაღა ლოდინ-ის ღროა → რაღა ლოდინ-ის-ა-ა.

-ურ სუფიქსი, სადაურობის გარდა, გამოხატავს კუთვნილებასაც და ამ შემთხვევაში ნათესაობითი ბრუნვით შეიძლება შეიცვალოს: ყაზბეგ-ურ-ი ადგილი „ყაზბეგის || ყაზბეგინთ ადგილი“ (ი. ქავთარაძე).

მქონებლობის ფუნქციის გამომხატველი -იერ მოხეურში წარმოდგენილია როგორც -იარ: გონ-იარ-ი, ბედნ-იარ-ი.

მიზნის სემანტიკა გამოიხატება -ობ-(ა) სუფიქსიანი მასდარის ფორმებით: ან დამოუკიდებელი (ნადირ-ობ) ან უთანდებულო || თანდებულოანი მიცემით (ნადირ-ობ-ა-ს || ნადირ-ობ-ა-ზე), ან ვითარებით (ნადირ-ობ-ად), ან გაუდიფერენცირებელი მიცემით-ვითარებით (ნადირ-ობ-ა): „ნადირობ (|| ნადირობა || ნადირობას) წავიდა“.

ადგილის სახელწოდებათა საწარმოებლად გამოყენებულია -ობ: ყან-ობ-ი, ბოსლ-ობ-ი.

დამკვიდრებულია აბსტრაქტულ სახელთა წარმოება ცირკუმფიქსის საშუალებით: სი-ობლ-ე „ობლობა“, სი-გულად-ე „გულადობა“, სი-მხიარულ-ე „მხიარულება“.

წარმომავლობის -ელ დასტურდება ზმნისართული წარმოშობის ფორმებშიც: სადავ-ელ-ი, აქავ-ელ-ი, იქავ-ელ-ი (კაცი); შღრ.: აქა-ურ-ი, იქი-ურ-ი (ნივთი).

დანაშნულების სა — ე და სა — ო ცირკუმფიქსები ზოგჯერ სემანტიკურად განარჩევენ ფორმებს: სა-ძროხ-ე „ძროხების საბალახო“ — სა-მძროხ-ო „ძროხების მწყემსის ქირა“. ამის საპირისპიროდ, ერთი და იმავე ცირკუმფიქსით წარმოებისას მნიშვნელობებს განასხვავებს სხვადასხვა გაფორმებით წარმოდგენილი ფუძე: მო-ბინ-ე „მწყემსების ბინაში მყოფი“ — მო-ბინავ-ე „მწყემსების ბინის შემრჩევი“ (ი. ქავთარაძე).

ერთმანეთს ენაცვლება მა- || მე- || მო- პრეფიქსები: მა-კევე-ე „მოხევე“, მე-ნადირ-ე „მონადირე“, მო-კომ-ურ-ი „მეკომური“. ანალოგიური ვითარებაა სასუბიექტო მიმღობაშიც: მო-კნავ-ი „მხვენელი“, მა-თქომ-ი „მთქმელი“.

უხმოვანპრეფიქსო ზმნებისაგან (ტეხ-ს, კერავ-ს, ჰ-კიდებ-ს...) საობიექტო მიმღობა შეიძლება იწარმოოს ს- (და არა მოსალოდნელი სა-) პრეფიქსის საშუალებით: გა-ს-კიდ-ელ-ა-ი „გასაკიდებელი“ (ცეცხლის მოსაკიდებელი — გასაკიდებელი — ხმელი ფიჩხი), და-ს-კერავ-ა-ი „საკერველი, ძველზე ახლის გამოსაკერებელი ნაჭერი“.

პარალელურად გვხვდება -ია და -ელა სუფიქსიანი მიმღობები: ჩხტერ-ს → ჩხტერ-ია || ჩხტერ-ელა-ი.

ჩვეულებრივია საობიექტო მიმღობის სა — ის ცირკუმფიქსიანი წარმოება: სა-ბზან-ის-ი „საბრძანისი“, მო-სა-პარ-ის-ი „მოსაპარავი“, სა-ღონ-ის-ი „საშუალება, სახსარი“.

ფართო გავრცელებისაა კნინობითი ფორმები, რომლებიც ძირითადად -ა სუფიქსით იწარმოება: ცხენ-ა-ი, ცხორ-ა-ი, პურ-ა-ი. კნინობითი ფორმები გამოიყენება მყარ შესიტყვეებშიც (შენაი ჭირაიშე), შეიძლება დაისვას -ნ || -თ სუფიქსიან მრავლობითში („იმ ქაღალდებითა ორ-ა-ნ-ი ურემ-ა-ნ-ი პურ-ა-ნ-ი მძლივ მადიოდა“; ქართული დიალექტოლოგია). ზოგჯერ ფუძე რთულდება ასევე კნინობითობის გამომხატველი სხვა სუფიქსებითაც: ბუზ-უნ-ა-ი „ბუზი“, ჯორ-ა-კ-ა-ი „ჯორი“ (მოხეურში „ჯორი“ მხოლოდ კნინობითის ფორმითაა წარმოდგენილი; როგორც ჩანს, ჯტარი → ჯორი ფორმისგან მის განსასხვავებლად; ი. ქავთარაძე).

თხზულ სახელთა წარმოებისას ერთი თავისებურება დაჩნდება: უარყოფითი მოვლენის გამოსახატავად იქმნება კომპოზიტების წყება, რომელთა მეორე შემადგენელი კომპონენტი არის -ტიალაი (წელტიალაი, დროტიალაი, თტეტიალაი). კრულვის სემანტიკის გამომხატველ კომპოზიტებში, ჩვეულებრივ, -შავაი კომპონენტი მონაწილეობს: ქალაშავაი, ბალაშავაი.

თავისებურია უარყოფითი ნაცვალსახელებისა და ზმნისართების წარმოება: არც რაი „არაფერი“, არც სად „არსად“, არც როდის „არასდროს“.

თვლის სისტემა ასის შემდეგაც ოცობითია: ხუთოცი „ასი“, ექვსოცი „ასოცი“... ათასის შემდეგ — ასობით: თერთმეტასი „ათას ასი“, თორმეტასი „ათას ორასი“... შეინიშნება თვლის ოცდაათობითი სისტემა: „რვაოცდაათ თუმნად მოვრიგდით“ (ი. ქავთარაძე).

III. ძ ი რ ი თ ა დ ი ს ი ნ ტ ა ქ ს უ რ ი მ ო ვ ლ ე ნ ე ბ ი .

ა) ატრიბუტულ მსაზღვრელს ბრუნვის ნიშნები, ჩვეულებრივ, სრული სახით აქვს დაკული, ოღონდ მიცემითში დასმული მსაზღვრელი საერთოა მიცემითი და ვითარებითი ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი საზღვრულისათვის, ნათესაობითში დასმული — ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი საზღვრულისათვის: დიდ-ი კაც-ი, დიდ-მა კაც-მა, დიდ-ს კაც-ს, დიდ-ის კაც-ის, დიდ-ის კაც-ით, დიდ-ს კაც-ად...

ჩვეულებრივია საზღვრულგაუჩინარებელი მსაზღვრელის გასუბსტანტივების შემთხვევები. თუ საზღვრული მრავლობითის ფორმით ივარაუდება, შესაბამისი აღნიშვნა ხდება მსაზღვრელში: დიდი ტან-ის კაც-ები -ი → დიდი ტან-ის-ები-ი (ი. ქავთარაძე).

მსაზღვრელად გამოყენებული ჩვენებითი ნაცვალსახელი სახელობით ბრუნვაში კარგავს თანხმონით ელემენტს: ი კაცი, ე ქალი...

ბ) სახელსა და ზმნას შორის გვაქვს აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: „ხალხი მიულოცავდეს (= მიულოცავდნენ), იმათ სადღეგრძელოს დავლევდეს (= დალევდნენ)“...

მიცემით ბრუნვაში დასმული ობიექტი ზმნას ეთანხმება მრავლობით რიცხვში I და II პირის ფორმათა გამოყენებისას: ჩუენ გვ-მალ-ავ-ს || გვ-მალ-ვ-ენ, თქუენ გ-მალ-ავ-ს-თ || გ-მალ-ვ-ენ-თ. III პირში აღნიშნავ, ჩვეულებრივ, არ ხდება — თვით ინვერსიულ ზმნებშიც კი: მათ ე-წყინ-ა (და არა: ეწყინათ), ზ-ძინ-ი-ა (და არა: ზძინიათ).

შეინიშნება სახელობითში დასმული ობიექტის ზმნასთან მრავლობით რიცხვში შეთანხმების შემთხვევები: მე ვ-ნახ-ენ ესე-ნი, ძმან-ი წა-ხ-კიდ-ნ-ა და მისთ.

ღირსსაცნობია ვნებითი გვარის ფორმებთან ძველ ქართულში პოენიერი კონსტრუქციების გამოყენება: „მეშინია იმ კაცისგა (= კაცისგან)“, „იმ ქალისგა (= ქალისგან) ძრიალ მეხათრება“ (ი. ქავთარაძე).

2. 6. მთიულურ-გუდამაყრულში, როგორც თვით სახელწოდება მიგვანიშნებს, გამოიყოფა ორი კილოკავი: მთიულური და გუდამაყრული. გუდამაყრულს დასტყობია მოხეურის, ხევსურულისა და ნაწილობრივ ფშაურის გავლენა. მთიულურისა და გუდამაყრულის ძირითად განმასხვავებელ ნიშნად მიიჩნევა გრძელი ხმოვნების (ტონური მახვილის) მქონებლობა მთიულურში და მათი უქონლობა გუდამაყრულში.

„მთიულეთი მდებარეობს თეთრი (მთიულეთის) არაგვის აუზში, საქართველოს სამხედრო გზაზე. იწყება ანანურის ზემოთ ქართლის ხეობით და თავდება ჯვრის გადასავლით. ჩრდილოეთით მისი საზღვარია ხევი, სამხრეთით ქართლის ხეობა, დასავლეთით ქსნის ხეობა და აღმოსავლეთით გუდამაყარი“ (ქართული დიალექტოლოგია).

გუდამაყარი მდებარეობს შავი (გუდამაყრის) არაგვის ხეობაში. შავ არაგვს ქმნის ორი მდინარე — ბოსლისა და ბურსაჰილის არაგვი. შავი არაგვი ფასანაურთან უერთდება თეთრ (მთიულეთის) არაგვს. გუდამაყარს ჩრდილოეთით ხევი ესაზღვრება (რომელსაც ბურსაჰილის ხეობით უკავშირდება), ჩრდილო-აღმოსავლეთით მას ხევსურეთი აკრავს, აღმოსავლეთით — ფშავი, დასავლეთის მხრიდან — მთიულეთი. „ამგვარად, გუდამაყრული მეტყველება ოთხ კილოს — მოხეურს, ხევსურულს, ფშაურსა და მთიულურს — შორისაა მოქცეული და მათთან

ერთად მთის კილოთა ჯგუფს შეადგენს. დასახელებულ კილოთაგან იგი ძალიან ახლოს დგას მთიულურთან“ (ქართული დიალექტოლოგია).

მთიულეთ-გუდამაყარი უძველესი ქართულ წერილობით ძეგლებში იხსენიება. ისტორიულად „მთიულნი“ აერთიანებდა საქართველოს მთიანეთის ყველა ეთნოსს. შემდგომ განირჩა „მთიულნი“ და „მთეულნი“. მთეულნი იყვნენ ჰართლელები, ფხოველები, წილკნელები, გუდამაყარელები, დვალეები, ცხრაზმელები, მოხევეები, ხადელები, ცხავატელები, ერწო-თიანლები (ქართლის ცხოვრება); ანუ: მთეულნი ზოგადად მთის მოსახლეობაა, მთიულნი — გარკვეული ეთნიკური ჯგუფის წარმომადგენლებია.

ვახუშტი ბატონიშვილი ასე აღწერს მთიულეთ-გუდამაყარს: „არს გუდამაყარის კეობა მაგარი, მოსავლით ვითარცა სხუა მთის ალაგნი და უფროს მწირი... გუდამაყარის-ქვეის შესართავს ზეით, დასავლეთ-ჩრდილოს შუა, არს მთიულეთი... არს მოზღუდვილი მთიულეთი მთითა; ამის გამო მაგარი და შეუქალი არს, უვენახო, უხილო, მცირე მოსავლიანი... ჰავითა არს ფრიად კეთილი და შეენიერი, წყარო-წყლითა და მწუხანითა...“

მთიულურ-გუდამაყარული მეტყველება ცხადლივი ნიმუშია არქაულ ფორმათა რღვევისა და ბარის დიალექტების ზეგავლენით ინოვაციათა მოქარბებისა.

I. ფონეტიკა.

დაცულია ჯ: კელი, მკარი, ფეკი, კევი, კმელი, დაჯოცა, მიუჯდა. მაგრამ ბარის მეტყველების გავლენით ჯ თანდათანობით თმობს თავის პოზიციებს (არნ. ჩიქობავა).

დასტურდება ა შემდეგ პოზიციებში:

ა) სახელობითი ბრუნვის ნიშნად ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ ორ- და მეტმარცვლიან სახელებთან (ნიკორაჲ, ვეჲაჲ, ბილიკაჲ). პარალელურად გვხვდება სრულხმოვანი -ი. ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ ერთმარცვლიან სახელებს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი არ დაერთვის (ძმა, მთა, ცა);

ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნის შემადგენელ ელემენტად ფუძეუკვეცელ სახელებთან (სარეკელაჲს, სარეკელაჲთ). პარალელურად ამ პოზიციაშიც ვადასტურებთ სრულხმოვან -ის (სარეკელაჲს);

გუდამაყრულის ფიქსირებულ ტექსტებში სახელობითი ბრუნვის ნიშნად ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან -ა არ შეინიშნება: საპონა-ი, კმალა-ი, კელნა-ი, ხუმარა-ი. ერთი შეხედვით, ამ მხრივ არსებითი სხვაობაა მთიულურსა და გუდამაყრულს შორის. სინამდვილეში ასე არ არის. მთიულურ-გუდამაყრულში -ი და -ა ბგერები თავისუფლად მონაცვლეობენ, საზღვარი მათ შორის მკვეთრი არ არის, ჩაწერის სხვადასხვაობაც ამისი შედეგი ჩანს. საერთოდ, სახელობით ბრუნვაში -ი || -ა, ჩვეულებრივ, დაერთვის -ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს. იმის შესაბამისად, თუ რა სიგრძით გამოითქმის ა, მის მომდევნოდ ისმის ი ან ა: ა-ს სიგრძე იწვევს ი-ს დასუსტებასა და მის გადასვლას ა-ში (მ. კობაიძე). ანალოგიურად დაისმის საკითხი ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის მიმართაც;

ბ) ჩაკითხვისას (განმეორებით შეკითხვისას) ხმოვანთგამყარად: წავიდაა? (ა. შანიძე, მ. კობაიძე);

გ) მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ჰ- || ს- ნიშნის პოზიციურ ვარიანტად ხმოვნის მომდევნოდ; კერძოდ, ხმოვანზე დაბოლოებული ზმნისწინის შემდეგ (ა-ა-კრიფო, გადა-ა-ხედოდე; მო-ა-ყავს, მო-ა-დევს...) და ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელთან ზმნის ენკლიტიკის შემთხვევაში (დედა-აყოლია „დედა ჰყოლია“; საცა ცვი წყარო-ანახო, ის მიირთოდე; ველარა-აქამს). იმავდროულად დასტურდება -აჰ- || -ას- რთული ბგერა (რომელსაც შემართვა ა-სა აქვს, დართვა — ჰ-ს ან ს-სი): და-აჰ-კარგავს, მო-ას-ტეხს. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ჰ- || ს- → ა- ყველა შემთხვევაში არ ხდება: იოტიზებული ვარიანტის პარალელურად დაცულია ჰ- || ს- ან მისი სხვა ფონეტიკური ნაირსახეობანი (შ-, ზ-...);

დ) ზოგჯერ ფუძისეული ს-ც იძლევა ა-ს, უფრო ხშირად კი აჰ ბგერით ნაირსახეობას: იმათან „იმასთან“, პაჰტა „პასტა“. თუ ს → ა ხდება პაუზის მომდევნო პოზიციასში, მაშინ ა-ს უძღვის იზრაციონალური ხმოვანი: სტაქანი → გჰტაქანი „ჭიქა“ (მ. კობაიძე). ა-ს იძლევა ღეზაფრიკატიზაციით მიღებული ს-ც: ოცდაექვსი → *ოსდაექვსი → ოადაექვსი.

სონანტის შემცველ თანხმოვანთკომპლექსში ჩნდება ხმოვანი: კურკო „კრკო, რკო“, კირკალი „კრკალი, რკალი“, კირცხილა „კრცხილა, რცხილა“, ჩირდილი „ჩრდილი“; შდრ.: ფრჩხილი → ფჩხილი, ბრძანებს → ბძანებს.

ჩვეულებრივი ასიმილაციის საფუძველზე: აე → ეე (წაელო → წაელო, წიწილაები → წიწილეები; ბოლოკიდურ პოზიციასში მთიულურში ზოგჯერ შესაძლოა უცვლელად დარჩეს აე: შეშაები); აო → ოო (მხო-

ლოდ ბოლოკიდურ პოზიციაში: მუშაობა → მუშოობა); იუ → უუ (მიუ-გო → მუუგო, მიუტანა → მუუტანა).

რეგრესული დისიმილაციით: ეა → ია (ეამბნა → იამბნა, წავი-დეა? → წავიღია?); ოა → უა (მოვასწარ → მოასწარ [ვ-ს დაკარგვით] → მუასწარ, მოახლე → მუახლე, ვანოა → ვანუა-ი); ოე → უე (მოვეს-წარ → მოესწარ [ვ-ს ჩაეარდნით] → მუესწარ, მოვედ → მოედ [ვ-ს და-კარგვით] → მუედ, ხანდოელი → ხანდუელი).

თანხმოვნებში დასტურდება მხოლოდ რეგრესული ასიმილაცია.

დისიმილაციური გამქლავებების შემთხვევაა პატარა → ბატარა-ი.

ხშირია სუბსტიტუციის შემთხვევები (შენაცვლება ზოგჯერ რეგულარულ ხასიათს ატარებს: ა → ე, ე → ა, ო → ა...): ჭარხალი → ჭერ-ხალი, კრამიტი → კრემიტი, მრავალი → მრევალი; კიდეე → კიდაე, ნე-ტარა → ნატარა, ერთხელ → ერთხალ, ეგებ → აგებ, ეთერაი → ათერაი; ფოთოლი → ფათოლი, ბოჩოლაი → ბაჩოლაი... (ბოლო ორ შემთხვე-ვაში შესაძლოა საქმე გვქონდეს დისიმილაციასთან ლაბიალურ ბგერა-თა კონტაქტის გამო).

თანხმოვანთა სუბსტიტუციიდან ღირსსაცნობია ვ : მ (ვიწრო → მიწ-რო, ვითომ → მითომ... მალ-ავ-ს → მალ-ამ-ს — ზმნაში ვ : მ, ჩვეულებ-რივ, ხდება პაუზის ან თანხმოვნის წინ: მალ-ამ, მალ-ამ-ს, მალ-ამ-და; ხმოვნის წინა პოზიციაში ვ შენარჩუნებულია: მალ-ვა, მალ-ვე-ნ).

თავისებურია ამ რიგის შენაცვლება: ტპილი → ტკილი, კბილი → კვილი, თბილი → თვილი (ბ : ვ ხშულთა მომდევნოდ და ხმოვნის, კერძოდ, ი ხმოვნის წინა პოზიციაში).

ჩვეულებრივია ბგერათა გაჩენის შემთხვევები, რომელთაგან ყუ-რადლებას იქცევს ნ და ვ სონანტების განვითარება: პირველი ხშირად ჩნდება დ ხშულის წინა პოზიციაში (კმიადი → კმიანდი, ჭადარი → ჭან-დარი, პამიდორი → პამინდორი), მეორე — ვ-ს შემკველ ფორმებში (წისქვილი → წვისქვილი, ტიტველი → ტვიტველი, ცერცივი → ცვერცივი; ლ. კაიშაური).

სონანტის მეზობლად სპირანტი აფრიკატიზაციას განიცდის (ზრახ-ვა → ძრახვა, არსად → არცად || არცა, ჟანგი → ჭანგი) და, საპირისპი-როდ, გვაქვს დეზაფრიკატიზაციის შემთხვევებიც: ტაძარი → ტაზარი, ოცდაერთი → ოძდაერთი (რეგრესული ასიმილაციით) → ოზდაერთი (დეზაფრიკატიზაციით). ამ უკანასკნელის პარალელურად შეინიშნება სხვაგვარი ფონეტიკური ცვლილებაც: ოცდაერთი → ოადაერთი (იხ. ზემოთ). ამათგან „ოზდაერთი“ (და მისთ.) საერთო ქართული მოვლე-ნაა, „ოადაერთი“ — აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტების-თვისაა ნიშანდობლივი.

ბოლოკიდური პოზიციის ინტენსიური ცვეთა მთიულურ-გულდამაყრულს ნაკლებად ახასიათებს, მაგრამ ცალკეული შემთხვევები მაინც შეინიშნება. იკარგება სახელობითი ბრუნვის ნიშანი თანხმოდანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან („ბევრ კაც მოატყუილა“). ზოგჯერ იკარგვის მიცემითი ბრუნვის ნიშანი თანხმოდანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან („ციხით ქალ [= ქალს] გამაიყვანენ“), ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის თანხმოდანითი ელემენტი („ნაპირი [= ნაპირის] ოთახში ერთი დევია დამბული“), მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი — მეტადრე სტატიკურ ინვერსიულ ზმნათა აწმყოსა და გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითში (გყავს → გყავ, გაქვს → გაქვ, სძინავს → ზძინავს... ჩაუსვამს → ჩაუსომ, დაულუპავს → დაულუპავ, გვინახავს → გვინახავ... არნ. ჩიქობავა). ღირსსაცნობია, რომ მთიულურში ხმოდანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან მიცემითი ბრუნვის ნიშანი ზოგჯერ წარმოდგენილია როგორც -ჲს: „ესროლა სიზმარაჲს (= სიზმარას)“, „მიეცლაჩქიმი (= ციგა) გიგლაჲს (= გიგლას)“; „ჩამოურიგა სუყველაჲს (= სულ ყველას)“ და მისთ. (ლ. კაიშაური).

ლაბიალურ კომპლექსთა ცვლილებანი:

ა) ჭა || ვა → ო დასტურდება ყველა პოზიციაში: ვაჭშამი → ოჯშამი, გჭაქვს → გოქ || გოქვ || გოქუ, გჭაშინებს → გოშინებს, ცხვარი → ცხორი, უყვარს → უყორს, სიტყვა → სიტყო, გადაუსვა → გადაუსო... მთიულურში მრავლობითი რიცხვის პირველი ობიექტური პირის ფორმებში პოვნეირი ჭა → ო იწვევს ზმნისწინისეული ხმოვნის რეგრესულ ასიმილაციას: და-გჭ-ა-კლ-და → დო-გო-კლ-და, თუმცა პარალელურად არასიმილირებული ფორმებიც დასტურდება. გულდამაყრულში ამგვარი ასიმილაციის შემთხვევები არ შეინიშნება, ოღონდ ამ დროს მო- || მა- ნაირსახეობათაგან ყოველთვის მო- არის წარმოდგენილი: მო-გო-სწვრა-ა „მოგვასწრა“, შემო-გო-ვლევ-დ-ენ „შემოგვაველევდენ“, შემოგვატარებდენ“;

შეინიშნება უკუპროცესიც — ო → ჭა || ვა: ჯოხი → ჯვახი, ეყოფა → ეყვაფა (მთიულური), გატყორცნა → გატყვარცნა (გულდამაყრული). პარალელურად ამოსავალი ვარიანტებიცაა შენარჩუნებული. შეიძლება დავასახელოთ რთული გარდაქმნების შემთხვევებიც: ლოყა → *ლოყა → ლყვა და მის გვერდით (ვა → ო საფუძველზე): ლაყო (ლ. კაიშაური);

ბ) ჭე || ვე → ო: გჭედგა → გოდგა, ქვევით → ქოით, სადღებელი → სადღობელი, ქვეყანა → ქოყანა (მთიულური), მიუშვებს → მიუშობს, ქვემით → ქომით, ქვეყანა → ქოყანა || ხოყანა (გულდამაყრული). გულდამაყრულში მრავლობითი რიცხვის პირველ ობიექტურ პირში,

ჩვეულებრივ, ამოსავალი ვითარებაა შენარჩუნებული: გვეცემა, მოგვე-
შველენით;

გ) ნაკლები ინტენსივობითაა წარმოდგენილი უი || ვი → უ: საკვირ-
ველი → საკურველი;

დ) ღირსსაცნობია ბოლოკიდურა პოზიციაში ვ || უ || უ მერყეობა:
აქვს → აქვ || აქუ || აქუ; და ასე: მაქუ „მაქვს“, გოქუ „გვაქვს“ („თუ
სხვისგან დაწერილი გაქუ, მითხარ, რო ეგ დაწერილი მაქუ-თქო“; ქარ-
თული დიალექტოლოგია);

ე) ოვი → ოი: ამოვიდევი → ამოიდევ, წამოვიღებ → წამოიდებ...
გვევე მოსდის ფუძისეულ ვ-საც: მოვიდა → მოიდა, ზვაი → ზოვი →
→ ზოი, ხვაი → ხოვი → ხოი (არნ. ჩიქობავა);

ვ) დისიმილაციური დელაბიალიზაციის შემთხვევები: უთუოდ →
→ უთუად; აგრეთვე: სუფრა → სიფრა, უფრა → იფრა.

როგორც ვნახეთ, მცირეოდენი სხვაობანი მთიულურსა და გუდამაყ-
რულს შორის ზემოდასახელებულ ფონეტიკურ პროცესებშიც შეინიშ-
ნება; მაგალითად, ბოლოკიდურ პოზიციაში -ს ბრუნვის ნიშნის კვეცა
უპირატესად მთიულურს ახასიათებს, -ს პირის ნიშნის მოკვეცა აქვ,
უნახავ ტიპის ფორმებში კი ორივე კილოკავისათვისაა ნიშანდობლივი;
ასევე: თემის ნიშანი -ავ → -ამ, ჩვეულებრივ, მთიულურში გვხვდება,
გუდამაყრულში კი -ავ ყველა პოზიციაში უმეტესწილ დაცულია; მრავ-
ლობითი რიცხვის პირველი ობიექტური პირის ფორმებში უე || ვე → ო
მთიულურს ახასიათებს, თუმცა ნაკლები ინტენსივობით, ვინემ მოხე-
ურს, ხოლო გუდამაყრულში თითქმის არ შეინიშნება და ა. შ. არსე-
ბითი განმასხვავებელი ნიშანი კი, როგორც აღინიშნა, ისაა, რომ მთიუ-
ლურში ფართოდაა გავრცელებული გრძელი ხმოვნები, რაც სრულიად
უცხოა გუდამაყრულისათვის.

მთიულურისათვის ტერმინი „გრძელი ხმოვანი“ პირობითია, რად-
გან სინამდვილეში „მთიულურის ე. წ. გრძელი ხმოვანი წარმოადგენს
ტონის მოდულაციაზე დამყარებულ ტონურ მახვილს“ (არნ. ჩიქობავა).

გრძელი ხმოვნების გამოყენება შეპირობებულია სამი ძირითადი
წესით:

ა) გრძელი ხმოვანი არ გვხვდება ცალკე აღებულ სიტყვაში;

ბ) გრძელი ხმოვანი არ გვხვდება ლექსში;

გ) გრძელი ხმოვანი დასტურდება ფრაზაში სიტყვის ბოლოდან მე-
ორე მარცვალზე (არნ. ჩიქობავა).

ნიმუში გაბმული მეტყველებიდან: „ღმერთო, უშველე, ლომისავ
მთორ მოწამეო, ამ საკლავის პატრონსა შენი წყალრბა მიწეცი, ამრავლე
კაციოთა, საქონლითა...“

გასათვალისწინებელია შემდეგი გარემოებანი:

ა) გრძელი ხმოვანი (ტონური მახვილის მქონე ხმოვანი) გვხვდება ბოლოდან მესამე მარცვალში, თუ პირველ მარცვალს ქმნის მეშველი ზმნისეული -ა: „ეგ თავიანთ ნებაა“, „უფროსია შიო გიგოზედა“;

ბ) „გრძელი“ შეიძლება იყოს სიტყვის ბოლოდან პირველი ხმოვანი, თუკი სიტყვას ენკლიტიკურად მიერთვის ხმოვნის შემცველი მორფემა: „მემრე აღარა იქნებზ-რა“, „ნინიზ-შენ ტყუილს არ გეტყვის...“ - თუ გავითვალისწინებთ, რომ ენკლიტიკა ორი მორფოლოგიური ერთეულის ფონეტიკურ მთლიანობას ქმნის, შეიძლება ითქვას, რომ „ფონეტიკურად აქაც მახვილი ისევე მეორე მარცვალზეა ბოლოდან“ (არნ. ჩიქობავა).

ტონური მახვილის მქონე ხმოვანი (გრძელი ხმოვანი) მთიულურში აკუსტიკურად აღიქმება როგორც დიფთონგი: სოფმალი (=სოფელი), თქალი (= თრლი) და მისთ. (მ. კობაიძე).

შესაძლოა ზემოაღნიშნულ ო → ჟა ცვლილებას ტონურმა მახვილ-მაც შეუწყო ხელი და არა მარტო მთიულურში, არამედ მოხეურშიც, სადაც ტონური მახვილის მქონე (გრძელი) ხმოვანი დღეს აღარა გვაქვს.

შევნიშნავთ, რომ პ. შუხარდტი მახვილიანი ხმოვნის პოენიერებას ოსურის გავლენით ხსნიდა — იმოწმებს ლელთ ლუნიას საუბარს ილია ჭავჭავაძის „მგზავრის წერილებიდან“.

* * *

II. მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა.

ა) სახელთა ბ რ უ ნ ე ბ ა. თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, ჩვეულებრივ, დაერთვის, თუმცა გვაქვს მისი მოკვეცის შემთხვევებიც: „პურ-ი, საფქვევ რალა, გადმოდის წვისქვილის ყელში“ (ლ. კაიშაური).

ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელთაგან -ი (|| → -ე) დაერთვის ორ- და მეტმარცვლიან სიტყვებს და ისიც, როგორც წესი, -ა ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელებს (ა შეიძლება იყოს ფუძისეული ან ფორმანტი): სარეკელა-ი, წერწენა-ი || წერწენა-ე, კმალა-ი... გიორგა-ი, ივანა-ი, ბოლონა-ი... უ ხმოვანზე დაბოლოებულ ერთმარცვლიან სახელებს -ი ბრუნვის ნიშნის წინ უჩნდება ვ: ბუვ-ი, რუვ-ი, ყრუვ-ი... ყველა ეს ფორმა (ერთსა და იმავე წინადადებაშიც კი) შესაძლოა წარმოდგენილი იყოს ბრუნვის ნიშნის გარეშე (სარეკელა, ბუ...), გარდა საკუთარ სახელთა კენიობითი ფორმებისა, რომლებიც, როგორც წესი, სახელობითში -ი || -ე ბრუნვის ნიშანს დაირთავენ.

მოთხრობით ბრუნვაში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებში -მა (დედა-მა, პატარა-მა...) გვხვდება მაშინ, როცა პოზიცია მავრცობი ხმოვნის მქონებლობას მოითხოვს. „ვინმე“ ნაცვალსახელი -მ ნიშნის გარეშე გამოხატავს მოთხრობითის ფუნქციას (ძველი ქართულისებური ვითარება), „რამემ“ ფორმის ეკვივალენტად იხმარება „რამანმე“.

უთანდებულო მიცემითი გამოიყენება ადგილის გარემოების დანიშნულებით („ქალაქ-ს მიდის“, „ქალაქ-ს არი“); ბრუნვის ნიშანი -ს დაერთვის „სადღაც“ ზმნისართსაც: სადღაცა-ს. მიცემითი ზოგჯერ გამოიყენება ვითარებითი ბრუნვის ეკვივალენტად: მზა-ს...

-ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები ნათესაობითსა და მოქმედებითში არ იკვეცება და არც ბრუნვის ნიშნები რედუცირდება: ქოთილა-ის, სიზმარა-ის, კატა-ის, ნაგულა-ის... ქოთილა-ით, კატა-ით... მთიულური კილოკავის ტექსტებში ზოგჯერ ამ პოზიციაში დასტურდება -მს, -მთ.

ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი დროის ზმნისართები: მაშინ-ის, წელან-ის, ახლან-ის...

ნათესაობითის ფორმითაა წარმოდგენილი საალერსო მიმართვები: ბიძა-ის-ა-ვ, ბიძა-ის-ა-ებ-ო → ბიძა-ის-ე-ებ-ო, რომლებიც მიღებულია მსაზღვრელ-საზღვრულის ცვეთით: ბიძა-ის სიხარულო (იმედო...) → ბიძა-ის-ა-ვ.

ვითარებითი ბრუნვის დანიშნულებით შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს ფუძე: პირველ „პირველად“, ლამაზ „ლამაზად“, ჩქარ „ჩქარა“ (|| ჩქარა || ჩქარე)... ამავე ფუნქციით იხმარება -ივ სუფიქსიანი ფორმები: უკეთესლ-ივ, უარესლ-ივ, სწრაფლ-ივ... (ლ. კაიშაური).

წოდებითი გამოიხატება ორგვარად: ა) -ო || -ვ (ჭ) ფორმანტით, რომელიც დაერთვის როგორც საზოგადო, ასევე საკუთარ სახელს (მანან-ო, მაყვალ-ო... გელა-ვ, ნიკალა-ვ...); ბ) ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელთა კვეციტ (მანან, მაყვალ...).

ნანათესაობითარი მიცემითი გამოიყენება ლოკატივის ფუნქციით (თორელიანთას, ღვდლიანთას, მაგათას...); ამავე დანიშნულებით ნაცვალსახელებთან დასტურდება ოდენ -ს-ა (ჩვენსა, თქვენსა...).

მავრცობი ხმოვნის პოზიციას იჭერს როგორც -ა (კაცსა, რასა...), ასევე (ნათესაობითსა და მოქმედებითში) -ი (გიგულისა || გიგულისი, ხისა || ხისი...). -ი გვხვდება -თ სუფიქსიან მრავლობითშიც („ნეფიონთი“), აგრეთვე -ც ნაწილაკდართულ ფორმებში („ქალისიცი არი კალვაში [= კალოში] მალაზიში, კაცისიცი“; ქართული დიალექტოლოგია).

-ში თანდებული გვხვდება -ჩი ფონეტიკური ნაირსახეობითაც (კარჩი), -ზე — ამგვარადაც: ზედ(ა) (კარზედა). -თვის თანდებულის

ნაირსახეობანია: -თვი || -თვინ (ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით) || -თვისინ (კონტამინაციით); -მდე : თანდებულის ვარიანტები: -მდი || -მდინ (ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით) || -მდის || -მდისინ (კონტამინაციით).

-კენ წარმოდგენილია როგორც -კე (საქართველოსკე, კახეთისაკე).

-გან → -კან უშუალოდ ფუძეზე დართვისას: ზოკან „ზოგან“. ერთ შემთხვევაში ფიქსირებულ იქნა -ყან (სუყელყან „სულ ყველგან“).

მთიულურში დადასტურდა -დამ: მთიდამ, ქალაქიდამ, მაისიდამ... (არნ. ჩიქობავა). გამოიხატება გამოსვლითობა. ამავე დანიშნულებით გუდამაყრულში შეინიშნება -ით ბრუნვის ნიშნით გართულებული -ში თანდებულის ფორმა; ზოგჯერ -ში რთულდება -ით-გან → -იდ-ან ფორმანტებით: „ჭარშიდან, ჭარშიითიდან ჩამაუვიდა აქა“ (ქართული დიალექტოლოგია). აშკარა მერყეობაა, რაც მიუთითებს, რომ ამგვარი წარმოება აქ რელიქტის სახითაა შემორჩენილი. ანალოგიურია -ით ბრუნვის ნიშნით -გან → -კან თანდებულის ფორმების გართულების შემთხვევებიც: „მივიდა ბიჭი იქ. ზოკანაით მოადის ტირილი, ზოკანა-ით მოადის სიცილი, ზოკანაით მოადის მღერა“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის ფორმები მთიულურ-გუდამაყრულში ძირითადად -ებ სუფიქსით იწარმოება. ფორმობრივ რაიმე თავისებურება აქ თავს არ იჩენს, გარდა იმისა, რომ -ებ სუფიქსით ფორმდება მესამე პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითიც (ისეები || ისები, ეგეები, ამეებმა, ამეებს...), აგრეთვე ვინ და რა კითხვითი ნაცვალსახელები (ვინეები || ვინები, რეები...). სემანტიკურად შენიშნულ იქნა თავისებური გააზრების შემთხვევა: -ებ სუფიქსიანი ფორმები იმ სახელებისა, რომლებიც კონტექსტის შესაბამისად აღნიშნავენ ერთს ან მრავალს, გამოხატავენ რიცხობრივ სიმცირეს: „ცხორი“ შეიძლება აღნიშნავდეს ერთს ან მრავალს, „ცხვრები“ — რამდენიმე ცხვარს, „ვაშლი“ ერთია ან მრავალი, „ვაშლები“ ითქმის რამდენიმე ცალის შესახებ (მ. კობაიძე).

-ნ || -თ(ა) სუფიქსიანი მრავლობითით იწარმოება: სოფლის სახელები (ამირნი, კობანი, ჭიკანი, ჭავთარანი... ქავთარათას წასულა...); ოჯახის, შტო-გვარის სახელები (ელიზბარიანნი, ბეჟანიანნი... ელიზბარიანთ გიორგაი, ელიზბარიანთი, ელიზბარიანთას...); იხმარება რიცხვით სახელებთან და მრავლის გამოხატველ ნაცვალსახელებთან (სამნი, ყველანი, ბევრნი...), კნინობით სახელებთან, როცა მათ მსაზღვრელად რიცხვითი სახელი მოუდის (ორანი ჯარანი, სამანი ცხორანი...), ტოლად შერწყმულ სახელებთან (დედ-მამანი, და-ძმანი, მამა-შვილნი, დედა-ქალნი... მაგრამ: ქმარ-შვილი, ცოლ-შვილი), კუთვნილების გამოხატ-

ველ -ებ სუფიქსიან ნაცვალსახელებთან (ჩვენებნი, თქვენები... ჩვენებთ შოთაი, ჩვენებთას...); (მ. კობაიძე).

გ) ზ მ ნ ა. დაცულია ოდინდელი უთემისნიშნო ზმნები: თეს-ს „თესავს“, ბერტყ-ს „ბერტყავს“, თიბ-ს „თიბავს“, ჯოც-ს „ხოცავს“...

აწმყოს მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში იკუმშება -ავ და -ამ თემის ნიშნები: ლოც-ვ-ენ „ლოცავენ“, ა-სხ-მ-ენ „ასხამენ“... თუმცა მერყეობაც იჩენს თავს: „პოვლიასთან სომენ (= სვაშენ), ერთად სმენ“ (ქართული დიალექტოლოგია).

პროდუქტიულია მდგომარეობითი ზმნების -ობ თემისნიშნიანი წარმოება: ფრინა-ობ-ს „ფრინავს“, სმეულ-ობ-ს, ნდომულ-ობ-ს, ს-წუნ-ობ-ს...

აწმყოში ვნებითი გვარის მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმები -ი-ს დაბოლოებას ინარჩუნებენ: იწვნ-ი-ს „იწვენება“, ი-ბ-მ-ი-ს „იბმება“...

შენარჩუნებულია ერთი რიგის სტატიკურ ზმნათა არქაული წარმოების პრინციპი: ე-შინ-ი-ს, ი-ნან-ი-ს... ამ წესს მიჰყვება: მი-ვალ-ი-ს, წა-ვალ-ი-ს... თავს იჩენს ს-ძინ-ი-ა ტიპის წარმოებაც.

დაცულია აწმყოს მნიშვნელობით უ-ნ-ა.

ნამყო უსრულში მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად გამოიყენება -ენ (იშვიათად — -ნენ): ართმეედ-ენ, ჩიოდ-ენ, ჯოცდ-ენ... ბოლო ნიმუში იმითაა საცნაური, რომ ერთ ფორმამია შეხამებული არქაიზმი (ჯოც- ფუძის სახით) და ინოვაცია (-ენ პირის ნიშანი, ნაცვლად აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებში წარმოდგენილი -ეს ფორმანტისა). ნამყო ძირითადშიც გარდაუვალ ზმნებთან უპირატესად მაწარმოებელია -ენ პირის ნიშანი, თუმცა ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაში შეიძლება შეგვხვდეს ერთმანეთის გვერდით -ენ და -ნენ (ეს უკანასკნელი ქართლურის გავლენითაა შემოსული): „ადგ-ნენ, წაეიდ-ენ“ (ქართული დიალექტოლოგია).

-ეე-იან ზმნათა ნამყო ძირითადში დაცულია -იე: წააქცივა „წააქცია“, დაამტკრივეს „დაამტკრიეს“. შენარჩუნებულია იგი II ხოლმეობითშიც: წააქცივის... თუმცა II კავშირებითში, ჩვეულებრივ, იკარგვის: წააქციოს...

მთიულურ-გუდამაყრულში მკვიდრია ხოლმეობითის წარმოება, რომელიც სამი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი:

არქაული, -ი სუფიქსიანი წარმოება: უყორდ-ი-ს, ჳამდ-ი-ს (I ხოლმეობითი); ჳამ-ი-ს, გაანიავ-ი-ს, ებ-ი-ს (II ხოლმეობითი)...

დიალექტური, -კე სუფიქსიანი: აილებს-კე, აილებდა-კე...

კონტამინირებული, -ი-კე სუფიქსიანი წარმოება: ეზილებოდ-ი-ს-კე (I ხოლმეობითი); გაუშვი-ი-ს-კე, გაუშვი-ი-ან-კე (II ხოლმეობითი).

ხოლმეობითის ფორმები, ჩვეულებრივ, მრავალგზის მოქმედებას გამოხატავენ, მაგრამ ზოგჯერ გამოიხატება განგრძობითობა (საკუთრივ პერმანენი): „ქენა-მთესაჲ კაცი ვ-ი-ყვ-ი“.

-ეე შეიძლება დაერთოს აწმყო-მყოფადის, ნამყო უსრულის, საკუთრივ ხოლმეობითის ფორმებს. სამივე წარმოების ხოლმეობითები ერთმანეთის პარალელურად გამოიყენება, ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაშიც კი: „ზოგი ხანჯარს ვერ ამართავდ-ი-ს-კე, ისეთი ნეფე იყვ-ი-ს“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ბრძანებითი ორი სახისაა: კატეგორიული და თხოვნით-წაქეზებითი.

მთიულურს დაუცავს ძველი ქართულისებური წესი კატეგორიული ბრძანებითის ფორმათა წარმოებისა: გამოიყენება ნამყო ძირითადის II პირის ფორმა, ოღონდ პირის ნიშნის გარეშე; თხრობითი კილო: „აქამდე ს-ქამ-ე არხოტი, ეხლა მე გაქმევე ქვიშასა!“ შდრ.: ბრძანებითი კილო: „უთქომ: ქამ-ეთ ეხლაო!“; და ასე: თხრობითი — მ-ნახე, ა-ს-ჩქარდი, ა-მ-დექი; ბრძანებითი — ნახე! აჩქარდი! ადექი! (მ. კობაიძე).

თხოვნით-წაქეზებითი ბრძანებითი გამოიხატება ორგვარად:

ა) -ოდ-ე სუფიქსით: ა-ი-ლ-ოდ-ე, და-ი-მალ-ოდ-ე, მო-ხ-ვიდ-ოდ-ე (მთიულური); უთხრ-ოდ-ე, მი-ი-რთ-ოდ-ე, გა-ი-გრილ-ოდ-ე (გუდამაყრული). -ოდ-ე სუფიქსიანი ფორმები, ჩვეულებრივ, გამოხატავენ დანაბარებს, რომელიც „მოქმედების ადგილზე მთქმელის არყოფნისას უნდა შესრულდეს, ხოლო ზოგჯერ, ამასთან ერთად, ხოლმეობითის მნიშვნელობაც აქვს“ (მ. კობაიძე);

ბ) მყოფადის კავშირებითის ფორმებით: და-ა-კაკუნ-ებ-დ-ე, შემა-ტყობინ-ებ-დ-ე (არნ. ჩიქობავა).

ორივე წარმოების თხოვნით-წაქეზებითი ბრძანებითის ფორმები ზოგჯერ ერთმანეთის გვერდით, ერთსა და იმავე წინადადებაში დასტურდება: „ეხლა წადი, შენ და-ი-მალ-ოდ-ე, საღამოზე მო-ხ-ვიდ-ოდ-ე, კარებს და-ა-კაკუნ-ებ-დ-ე (= და-ა-კაკუნ-ოდ-ე)“.

გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითში -ავ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნები ზოგჯერ ინარჩუნებენ აწმყოს ფუძეს, ოღონდ ეკვეცებათ მესამე პირის -ს ნიშანი: მო-უ-კლ-ავ, და-უ-ლუბ-ავ, და-უ-ბ-ამ; უმეტესად კი წარმოება -ი სუფიქსიანია: და-უ-ლუბ-ნ-ი-ა, ჩა-უ-ყლაპ-ნ-ი-ა.

-ნ სუფიქსი თავს იჩენს გარდამავალ ზმნათა როგორც I, ასევე II შედეგობითში: და-უ-ლუბ-ნ-ი-ა, უ-თხოვ-ნ-ი-ა; და-ე-ლუბ-ნ-ა, ე-თხოვ-ნ-ა (არნ. ჩიქობავა).

ორვალენტიან გარდაუვალ ზმნათა II შედეგობითი მეშველი ზმნით იწარმოება: და-მ-ძინებ-იყო, გა-მ-თეთრებ-იყო.

დ) ნ ა წ ი ლ ა კ - მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. მეტ-ნაკლებად თავს იჩენს -ა კითხვითი ნაწილაკ-მორფემოიდი: „არ დარდობს-ა დედაშენი?“ „ისივე არი-ა ნეტარ ი გოდორი?“ მთიულურში -ა-ზე დაბოლოებულ სიტყვასთან ხმოვანთგამყარად ჩნდება ა: გზაა? „გზა?“ რა უნდო-დაა? „რა უნდოდა?“ (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა). კითხვითი -ა მორ-ფემოიდის წინამავალი ე და ო ხმოვანი ორივე კილოკავში ვიწროვდე-ბა: პირაპრელიოა? → პირაპრელიუა?; წავეიდეა? → წავეიდეა?

სპორადულად -მცა მორფემოიდი გამოიყენება კავშირებითის ფუნ-ქციის გამოსახატავად: „შენამც შეგიყვარდება (= შენ შეგიყვარდეს) ცხრათავიანი დევის დაო“.

„თურმე“ მორფემოიდის ეკვივალენტად იხმარება „სამ“: „ეგრე სამ (= თურმე) უთქვია“.

„ყველა“ ნაცვალსახელთან დასტურდება -ყა მორფემოიდი, რომე-ლიც დამატებით მორფოლოგიურადაც აღნიშნავს სიმრავლეს (შდრ.: ყველა-ნ-ი): „უნდა დაგაჩვენო ყველაყაი“, „ეჭიფმა უნდა დამატიჯოს მაყრებს ყველაყასა“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. წარმომავლობის -ელ და -ურ ვინ და რა-ჭგუფის სახელებს განარჩევს ზმნისართებისაგან ნაწარმოებ ზედ-სართავებშიც: ადამიანი — სადაველი, აქაველი, იქაველი; ნივთი — სადაური, აქაური, იქიური.

პროდუქტიულია -იარ სუფიქსი (ნაცვლად -იერ-ისა): მშიარი, გონ-იარი, ღონიარი (არნ. ჩიქობავა).

-ობა სუფიქსით გამოიხატება: კრებითობა („წავა წყალზედა ადა-მიანობა“, „შექუჩდა მთელი კაცობა“); მოსაქმეობა (თიობა „თიბვა“: „თიობა გვაქტს“, „თხილობის ღამე შობის წინა დღეს ვიციოთ“; ლ. კაი-შაური).

რთული სუფიქსი -ობრ-ივ გამოხატავს სხვადასხვა მნიშვნელობას იმის მიხედვით, თუ რომელ ფუძეს მიერთვის: ალაგობრივ „ადგილობ-რივ, ადგილზე“; კაცობრივ „კაცის დახმარებით, შემწეობით“.

სასუბიექტო მიმღეობა იწარმოება: ოდენ მ- პრეფიქსით (მ-დგე-ი „მდგომი“, მ-კიდავ-ი „ძლიერი, ღონიერი“) და მ — ე (მ-ძლ-ე „ძლიე-რი“), მ — ო (გა-მ-წლ-ო „ტოლი, გამწვდენი“), მ — იარე (მ-ცნობ-ი-არ-ე „მწყემსი, რომელიც ცნობს, რომელი ბატკანი რომელი ცხვრის შეილია“; მ-ქონ-ი-არ-ე „მდიდარი“, მ-დებ-ი-არ-ე „ვაკე ადგილზე მდე-ბარე მამული“), მე — ურ (მე-ძნა-ურ-ი „მეძნე“)... ცირკუმფიქსებით.

ნამყო დროის საობიექტო მიმღეობებში ზოგჯერ -ილ არის მოსა-ლოდნელი -ულ სუფიქსის ნაცვლად (მო-ღრუბლ-ვ-ილ-ი, და-ზურგ-ვ-ილ-ი, გა-ყუყ-ვ-ილ-ი, მო-კუზ-ვ-ილ-ი).

მყოფადი დროის საობიექტო მიმღეობებში თავს იჩენს სა — ულ (სა-ქან-ულ-ა „საქანელა“, სა-ფრთხ-ულ-ი „საფრთხოებელა“; შდრ. ძველი ქართული სა-ფრთხ-ოლ-ი), სა — ო (სა-ამბ-ო „სალაპარაკო“, სა-ფრინა-ო „გადმოსახტომი“), სა — ურ (სა-მბ-ურ-ი „ფეხზე შემოსახვევი ბაწარი“)... აფიქსებიანი წარმოება.

პროდუქტიულია აბსტრაქტულ სახელთა წარმოება სი — ე ცირკუმფიქსით (სი-სნეულ-ე „სნეულება“, სი-ჯამთელ-ე „ჯანმრთელობა“).

მასდარის თავისებური ფორმაა დეგ-ი „დგომა“: „ფეკზე დეგისგან ფეკებილა დამისივდის“ (-ლა თავაზიანი საუბრის დროს ხმარებული მორფემოიდა).

კინობით ფორმათა ძირითადი მაწარმოებელია -ა: ქალ-ა-ი, სკამ-ა-ი, მარხილ-ა-ი, ნაბად-ა-ი. „ერთი“ რიცხვითი სახელის მსაზღვრელად გამოყენებისას კინობითის ფორმა მხოლოდობითში დგას: „ერთ-ა-ი ძროხ-ა-ი“, სხვა შემთხვევებში — მრავლობითში: „ორ-ა-ნი ცხორ-ა-ნი“.

უარყოფითი მოვლენის გამოსახატავად წარმოიქმნება კომპოზიტი, რომლის მეორე შემადგენელი კომპონენტი არის -ტიალაი: წყალტიალი, დროტიალი.

თვლის სისტემა ასის შემდეგაც ოცობითია: ხუთოცი „ასი“, ექვსოცი „ასოცი“... ათასის შემდეგ — ასობითი: თერთმეტასი „ათას ასი“, თორმეტასი „ათას ორასი“... (ლ. კაიშაური).

4.
:
:
:

* * *

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ა) რაოდენობითი რიცხვითი სახელების მსაზღვრელად გამოყენებისას საზღვრული ხშირად მრავლობითი რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი: ორი ბიჭები, ოთხი ქალები; „სამ ძმათში ერთი უმცროსი მძლავრი ყოფილა“ (ლ. კაიშაური).

ბ) გვაქვს შემთხვევები, როცა მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა ზმნაში არ აღინიშნება: იმათა უთქომ; ოსებს ორმოც ცხორი წაუსხამ; მაგრამ აღინიშნება სახელობითში დასმული სახელის მრავლობითობა: ორანი ძროხანი მყვანან; ლომისას ჯაჭვნი ჰკიდიან; სამნი უნდანან ჩვენ გუთანს; გუთნისდედა, მქარჩავი და მეკრე. ესაა ძველი ქართულის წესი. მთიულურ-გულდამაყრულში ასეთი მოვლენები იშვიათია, „აქ უკვე ახალი ქართულის დამახასიათებელი ურთიერთობაა ჩვეულებრივი“ (არნ. ჩიქობავა). მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობის ზმნაში გამოხატვის შემთხვევებია (როგორც წესი, და-

ცულია მესამე სუბიექტური პირის ნიშანიც — როგორც მხოლოდითი, ასევე მრავლობითი რიცხვისა): მათ ა-ქვ-ი-ს-თ; ისინი თქვენ გ-ე-ლო-დებ-ი-ან-თ, და-გ-ი-თხო-ე-ნ-თ (მ. კობაიძე).

გ) შეინიშნება სახელისა და ზმნის რიცხვში აზრობრივი შეთანხმების ტენდენციაც: ტირიან ჯალაბობა; გამართლდენ საზმრამს ხალხი...

დ) „დაპატიჟა“ ზმნა ქმნის არქაულ კონსტრუქციას: „ეჭიფმა უნდა დაპატიჯოს მაყრებს ყველაყასა“.

ე) გამოსვლითობის ფუნქციით გამოიყენება უთანდებულო ნათესაობითის ფორმები: „ხუთის ქალისა (= ქალისაგან) და ხუთის ვაჟისა (= ვაჟისაგან) ერთი ქალი დამრჩა“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ვ) ეშინია, სცხვენია, მოეწყინება ტიპის ზმნებთან არქაული კონსტრუქციაა დაცული: ეშინია დედისაგან „ეშინია დედის“, სცხვენოდა ბავშვებისაგან „სცხვენოდა ბავშვების“, მეეწყინა მისგან... (არნ. ჩიქობავა, ლ. კაიშაური). ანალოგიურ კონსტრუქციას ზოგჯერ ქმნის -დ-სუფიქსიანი ვნებითიც: „შენგან შეშინდა ი ბაღი“. ზოგჯერ თანდებულიანი ნათესაობითის ნაცვლად გამოიყენება თანდებულიანი მოქმედებითი: „უხეირომ რომ დაინახა, ძალიან შაშინდა იმის ვაჟკაცობიდან“ (არნ. ჩიქობავა). ეს კი ამგვარ კონსტრუქციათა მერყეობაზე მიანიშნებს (არქაულ წარმოებაში დიალექტური ინოვაციებია ჩართული).

ზ) თავს იჩენს სინტაქსური ელიფსის შემთხვევები, უპირატესად რთული წინადადების დროს: „გაბრეილამა — რო (= გაბრეილამ და მბაბრა, რომ), წამოდითო და ქალიც წამაიყვანეთო“... „რო(მ)“ ამ შემთხვევაში ენკლიტიკურად მიერთვის წინამავალ სიტყვას (მ. კობაიძე).

თ) მთიულურში დადასტურდა კონსტრუქციები, სადაც გარდაუვალი ზმნის II სერიის ფორმებთან გამოიყენება მოთხრობით ბრუნვაში დასმული სუბიექტი; უპირატესად მაშინ, როცა იმავე სუბიექტს უკავშირდება გარდამავალი ზმნაც: „დასხდნენ ერთად ფალაგნებმა და სადილი ჰამეს“, „მოიდა იესო ქრისტემ და დაჰკრა ორი მეხი“, „ადგა კელმწიფემ და ქალი მისცა სიზმარას“. ზოგჯერ კონსტრუქციაში მხოლოდ გარდაუვალი ზმნაა: „ამ უხეირომ წავიდა თავის სახლისაკენ“ (არნ. ჩიქობავა).

• • •

IV. ლ ე ქ ს ი კ ა.

მთიულურ-გუდამაყარულში უხვადაა წარმოდგენილი მესაქონლეობის (კობულა, მარკე, ჯანდაგი), მრწათმოქმედების (კირკები, აბეჩხარი, მსუბუქი მიწა, მძიმე მიწა), მშენებლობის (იალა, ლეკეზი) ლექსიკა.

თავს იჩენს როგორც არქაული ფენა, ასევე დიალექტური ინოვაციები, ხშირად — სიტყვათშემოქმედების ღირსსაცნობი ნიმუშები (მაგალითად, მთიულეთში ქათამზე, რომელიც მზადაა კვერცხის დასადებად, იტყვიან: მანდილი დაიმშვენაო; დედაბოძის პარალელურად გულთა-ბოძი იხმარება...).

როგორც ზემოთ აღინიშნა, გუდამაყრულს ემჩნევა მოხეურ, ხევსურულ და ფშაურ კილოებთან ურთიერთობის კვალი. ნიშანდობლივია, რომ გუდამაყრელების ზოგი გვარი წარმოშობით თავს ხევსურებად თვლის: „ქვესურები ვართ, იქით (= იქიდან) ვართ გადმოსულნი. მას აქათ იქნება ათი მამა“ (ქართული დიალექტოლოგია). იმაედროულად მთიულური სუბსტრატია და მთიულურთან ამჟამინდელი მკიდრო კონტაქტის შედეგიც ხელშესახებად იჩენს თავს, რის გამოც ორი კუთხის — მთიულეთისა და გუდამაყრის. — მეტყველება ერთი დიალექტის ორ კილოკავად განისაზღვრება.

მთიულურის შესახებ არნ. ჩიქობავა შენიშნავდა: „მთიულურს ყველაზე ნაკლებ აქვს დაცული არქაიზმები და ის ყველაზე მეტად განიცდის ბარის კილოების, უწინარეს ყოვლისა, ქართლურის გავლენას“. არსებითად ანალოგიური ვითარებაა გუდამაყრულშიც.

3. 1. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტები (ზოგადი მიმოხილვა). აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტები — ქართლური და კახური — მრავალმხრივ იქცევენ ყურადღებას.

ჩერ ერთი, ეს დიალექტები ყველაზე ახლოსაა სალიტერატურო ენასთან და იმავდროულად სალიტერატურო ენაზე მათი გავლენის კვალიც აშკარაა და ხელშესახები. გარდა ამისა, ქართლური, შემდგომ კი კახურიც, ერთიანი სალიტერატურო ენის დაქვეითების გამო (რაც საქართველოს დანაწევრებით იყო შეპირობებული) აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო კარზე ოფიციალური ურთიერთობის საშუალებად იქცა, რაც გარკვეულ წილად იმ პერიოდის სიგელ-გუჯრებსა და თვით მხატვრულ თხზულებებშიც კი აისახა. ეს კი შესაძლებლობას იძლევა თვალი გვაადევნოთ ამ ორი დიალექტის განვითარების ძირითად ტენდენციებს თითქმის სამი-ოთხი საუკუნის მანძილზე.

შემდეგ: როგორც ითქვა, ქართლურსა და კახურში დღესაც თვალსაჩინოა ენობრივი ტრადიციების შემონახვის ტენდენცია, სხვა დიალექტებთან შედარებით ამ შემთხვევაში უფრო ძლიერ მოქმედებს ცვლილებათა შემაკავებელი შინაგანი იმპულსები. მნიშვნელოვანი და საყურადღებო ისაა, რომ ენობრივი ტრადიციების შემონახვა აქ არ გულისხმობს არქაული ვითარების დაცვას; პირიქით, ივარაუდება სულ სხვა რამ — ფრიად ღირსსაცნობი მოვლენა: საკუთრივ ქართული ენისათვის ნიშანდობლივი ტრადიციების ორგანული შეხამება განვითარების პროცესთან. ანუ: უშეტეს წილ განვითარების შედეგი უშუალოდ შეპირობებულია ენობრივი ტრადიციით და ნაკლებ ექვემდებარება სხვა ენებისა თუ დიალექტების ზეგავლენას (რა თქმა უნდა, უპირატესად ეს ეხება ამ დიალექტების გავრცელების ცენტრალურ რეგიონებს, განაპირა არეებში კი სხვა დიალექტებთან ურთიერთობის კვალიც ხელშესახებია).

ქართლური და კახური დიალექტები საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიებზეა გავრცელებული, რაც, ბუნებრივია, იძლევა რეგიონალურ ნაირსახეობებს, ასე ვთქვათ, მეტყველების რეგიონალურ გრადაციებს, რაც ტალღისებურად ვრცელდება და ხშირად მნიშვნელოვან სხვაობას იძლევა პოლარულ რეგიონებს შორის (იგულისხმება, მაგალითად,

სხვაობა არაგვისა და ბორჯომის ხეობების ქართლურს შორის და მისთ.). ეს კი უხვ ემპირიულ მასალას გვაწვდის კილოკაურ ნაირსახეობათა ჩამოყალიბების პროცესის შესასწავლად.

საქართველოს ისტორიულ-პოლიტიკური ვითარების გამო კახურს გამოეყო ინგილოური და ფერეიდნული. გრამატიკული სისტემა ამ ორ დიალექტს არსებითად დედადიალექტისა შემორჩა (ამიტომაც ისინი აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტებთან ერთად განიხილება). ინგილოური და ფერეიდნული ღირსსაცნობია ისტორიული თვალსაზრისითაც, რადგან მათ ბევრი ისეთი მოვლენა დაუტყავთ, რომლებიც კახურში აღარ გვხვდება და იმავდროულად ზოგიც ისეთი რამ შეუძენიათ, რაც განვითარების შინაგანი ტენდენციითაა შეპირობებული. ინგილოური და ფერეიდნული ყურადღებას იქცევს სხვა, არამონათესავე ენებთან კონტაქტის შედეგების თვალსაზრისითაც, რადგანაც ამ დიალექტებში საკმაოდ მძლავრადაა წარმოდგენილი ინტერფერენციის პროცესი.

3. 2. ქ ა რ თ ლ უ რ ი. ქართლური არის ქართული ენის დედადიალექტი. «ქართული ენის კილოთა შორის ქართლური ყველაზე უფრო მსხვილი დიალექტური ერთეულია. მას უჭირავს საქართველოს ცენტრალური (შუაგული) ადგილი და ვრცელდება კახეთიდან იმერეთამდე, ე. ი. არაგვისა და მტკვრის ხეობიდან ლიხის მთამდე. ისტორიული ქართლი კიდევ უფრო მეტ ტერიტორიას შეიცავდა, სახელდობრ, ჩრდილოეთით — ხევსა და მთიულეთს, სამხრეთით — მესხეთ-ჯავახეთს (სამცხე-საათაბაგოს) და დასავლეთით — ზემო იმერეთს... ქართლი არაა მხოლოდ ქართლელებით დასახლებული — მათთან ერთად შიგანაშიც სოფლებში სახლობენ სხვა დიალექტის წარმომადგენლები: იმერლები, ნაწილობრივ გურულები და სხვები — ხაშურისა და ბორჯომის რაიონებში, მოხვევები, მთიულეები, ხევსურები, კახელები და სხვები ღუშეთის, მცხეთის, კასპის, თეთრი წყაროს და სამგორის (გარდაბნის) რაიონებში... ბოლო ხანებში ინტენსიური დასახლება დაიწყო რაჭველებისა და იმერლებისა ბოლნისის რაიონში. გარდა ქართველებისა, ქართლში ცხოვრობენ სომხები და ებრაელები, რომლებიც მხოლოდ ქართულად მეტყველებენ, ოსები, რუსები, თათრები, ბერძნები...» (ქართული დიალექტოლოგია).

გავრცელების ფართო ფარგლები, მოსახლეობის ნარევიობა განაპირობებს იმას, რომ ქართლური მეტყველება არ არის ერთგვაროვანი: მის შეიძლება დაიყოს ოთხ ძირითად ნაწილად (კილოკავად ან თქმად):

ცენტრალური ქართლური (შუაქართლური ანუ შიდაქართლური), დასავლური ქართლური (ბორჯომის, ხაშურისა და სურამის მიდამოების ქართლური), ჩრდილოური ქართლური (არაგვისა და ქსნის ხეობათა ქართლური), სამხრული ქართლური (ქვემოქართლური)“; (გ. იმნაიშვილი).

ამრიგად, დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით ქართლი იყოფა ოთხ ძირითად ნაწილად:

ა) ცენტრალური ქართლური: მცხეთა — კასპი — გორი — ქარელის რეგიონი;

ბ) ჩრდილო (ზემო) ქართლური, რომელშიც გამოიყოფა ორი თქმა: არაგვისა და ქსნის ხეობათა მეტყველება;

გ) სამხრეთ (ქვემო) ქართლური, რომელსაც შეიძლება ეწოდოს თრიალეთური კილოკავი; გამოიყოფა რამდენიმე თქმა: გომარული, წერაქვ-სიონური, რეხული, ალგეთური...

დ) დასავლეთ ქართლური, რომელშიც შეიძლება გამოიყოს ორი თქმა: ხაშურ-სურამისა და ბორჯომის ხეობის მეტყველება.

ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაში ქართლი გამოწვლილვითაა აღწერილი, ცალ-ცალკეა წარმოდგენილი ყველა ხეობა, მნიშვნელოვანი დასახლებული პუნქტები, ციხე-სიმაგრეები და ეკლესია-მონასტრები. ეს აღწერა ღირსსაცნობ მასალას იძლევა მოსახლეობის შედგენილობისა და საქართველოს სხვა მხარეთა მოსახლეობასთან ქართლელთა ურთიერთობის შესახებ, რითაც ზოგჯერ შესაძლებელი ხდება ქართლური მეტყველების კილოკაურ ნაირსახეობათა წარმოქმნის ახსნა.

• • •

I. ფონეტიკა.

კ სპორადულად იჩენს თავს ჩრდილო ქართლურის არაგვისა და ქსნის ხეობათა მეტყველებაში (აიხსნება მთიულურის გავლენით); უმეტეს წილ მის ადგილს ხ იკვრის: „ერთი ნიშა ჯარი || ხარი ეყოლა“.

ჟ ქართლურში ჰ და ს ფონემების პოზიციურ ნაირსახეობას წარმოადგენს (დასტურდება ჩრდილო და ცენტრალურ ქართლურში, იპოვება ქვემოქართლურშიც; როგორც წესი, არ გვხვდება დასავლურ ქართლურში).

ჟ-ს იძლევა:

ა) მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ჰ-|| ს- ნიშანი ხმოვნის მომდევნოდ: ხმოვანზე დასრულებული ზმნისწინის მომდევნოდ (გა-ჟ-ქრი, მა-ჟ-თოხნის, გადა-ჟ-ხეცტამენ) ან ხმოვანზე და-

ბოლოებულ ფორმასთან ზმნის ენკლიტიკის შემთხვევაში (ბუღე-აქვი-ან, წყალსა-აზიდაძს, ნუ-აჭრი). ხშირია აჰ- || მს- შერწყმის შემთხვევები, როცა შემართვა ა-ს არის, დამართვა ჰ ან ს-სი (და-აჰ-ბარამს, და-მს-თესამს); გვხვდება აჰს-ც (შა-აჰს-წედა);

ბ) მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელთან („ნათელა-ა დაუძახე“, „ბზე-ა რალა-ა უზამ?“). ზოგჯერ -ს ბრუნვის ნიშანი წარმოდგენილია როგორც -მს — დადასტურებულია ალგეთის ხეობის მეტყველებაში: „მეფე-მს ძალიან ეწყინა“; გვხვდება ასეც: -ჰ || -აჰ: „დედა-ა || დედა-მს || დედა-ჰ || დედა-აჰ წამოულია“ (თ. სალარიძე);

გ) ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი -ს ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ უკვეცელ სახელებთან („ლობიო-ა ძირი“, „ოქრო-ა ბურთი“). ალგეთურში დადასტურდა -მს („ოქრო-მს ბურთი“, ნინა-მს-გან, ნინა-მს-თვინ). აქვე პარალელურად გვაქვს -ჰ || -აჰ. იოტიზებულ ნაირსახეობას იძლევა ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშანიც („ხემწიფ-ი-ა ცოლი“); ალგეთურში მის გვერდით გვხვდება -ი-მს || -ი-ჰ || -ი-აჰ (ქალ-ი-მს-თვინა || ქალ-ი-აჰ-თვინა... თ. სალარიძე).

დ) მესამე სუბიექტური პირის -ს ნიშანი ხმოვანი სუფიქსის მომდევნოდ (დააბრუნ-ო-ა „დააბრუნოს“, გაუჭირდ-ე-ა „გაუჭირდეს“). იოტიზებულ ნაირსახეობას იძლევა აგრეთვე მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის -ეს ნიშანიც (დაწერ-ე-ა „დაწერეს“, გააკეთ-ე-ა „გააკეთეს“). ალგეთურში მათ პარალელურად გვაქვს -მს და -ე-მს (გააკეთ-ო-მს „გააკეთოს“, გააკეთ-ე-მს „გააკეთეს“).

ე) ა გვხვდება ხმოვანთგამყარად ჩრდილო ქართლურის ზემოქსნურ მეტყველებაში: გა-ა-ა-თხოვ-ა. „გაათხოვა“, ნა-ა-ავდრი „ნაავდრი“, დედა-ა-ა „დედაა“ (ვ. სომხიშვილი).

ვ) ქვემოქსნურ მეტყველებაში თავს იჩენს ა, რომელიც დაერთვის ხმოვანზე დასრულებულ ფორმას (სახელსაც, ზმნასაც, ზმნისართსაც...); რაიმე მორფოლოგიური ფუნქცია არ უჩანს — ფონეტიკურად (ინტონაციით) უნდა იყოს შეპირობებული: ხვალაა „ხვალ“, მცხვენიაა „მრცხვენია“, „წახვედი, დედაა (= დედა)?“ (ვ. სომხიშვილი).

ზ) ა-ს იძლევა ფუძისეული ს-ც (სტუმარი → ატუმარი); ასეთ შემთხვევებში ა-ს წინ უძღვის ირაციონალური ბგერა (ატუმარი). დასტურდება მს ნაირსახეობაც (მსტუმარი, ნამსწავლი). გვხვდება აგრეთვე ს-ს მონაცვლე ჰ || აჰ || აჰს (ნაჰწავლი || ნამჰწავლი || ნამჰსწავლი); დამოწმებულია ცენტრალურ ქართლურში, ხშირია ალგეთურში (თ. სალარიძე).

თ) ზოგჯერ ა მიიღება რთული ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგად ც, ზ, შ ბგერებისაგან: როდესა-ა „როდესაც“, გადდილი „გაზრდილი“,

მუშტი „მუშტი“... პარალელურად დასტურდება სხვა ფონეტიკური ნაირსახეობანიც: მუშტი || მუსტი || მუჭტი || მუშტი || მუხსტი || მუშპტი || მუტი — აშკარა მერყეობაა, რაც ხშირად ერთსა და იმავე რეგიონში, ერთსა და იმავე თქმაში იჩენს თავს; არსებითად აქ ჩვენ გვაქვს არამდგრადი, „გარდამავალი“ ბგერა, რომელიც სხვადასხვა პირის მეტყველებაში სხვადასხვა ნაირსახეობით ისმის, რადგან მისი სხვადასხვა ელფერი სჭარბობს წარმოთქმის შესაბამისად. ჩვეულებრივ, ამგვარი მერყეობა გვხვდება ზდ, სდ, სტ, სთ, სპ, სწ, შტ კომპლექსებში როგორც ფუძეში, ასევე მორფემათა ზღვარზე; ზოგჯერ — სხვა შემთხვევებშიც: ხენწიფ-ის || -იპ || -იპ || -იპ.

ქვემოქართლურში რეზულ მეტყველებაში თურქულენოვანი გარემოს გავლენით შეინიშნება უმლაუტიანი ჰ-ს გამოყენების შემთხვევები — გვხვდება მხოლოდ ნასესხებ სიტყვებში (ქალა). რაც შეეხება უმლაუტიან რ-სა და ჭ-ს, ისინი შესაბამისად მიღებულია ვე და ვი კომპლექსების ცვლილებით: კვერციხი → კრრციხი, ძვირი → ძჭრი (გ. იმნაიშვილი).

ზემოთ დასახელებული იყო შემთხვევები, როცა მორფემისეული ს-ს ადგილას მისი დასუსტებით მიიღებოდა ჰ მიცემითში (დედაჰ უთხრა), ნათესაობითში (ოქროჰ ბურთი, ქალიჰთვინ), მესამე პირის ფორმებში (გააკეთეჰ „გააკეთეს“); ჰ ცვლის ფუძისეულ ს, შ ბგერებსაც (მუჭტი „მუშტი“). ქვემოქართლურს ჰ დაცული აქვს ხმოვნის წინ აღმოსავლური ენებიდან ნასესხებ სიტყვებში: ჰარამი, ჰალალი, ჰამბავი, ჰუმი.

ქართლურისათვის მეტყველების დინჯი ტემპია დამახასიათებელი, რაც შეაპირობებს ხმოვანთა დაგრძელებას გარკვეულ პოზიციებში. როგორც წესი, ხმოვანთა დაგრძელება ხდება ერთმარცვლიან ზმნებში: „უხსწავლელი ვარ, შეილო“, „ერთი შეილი მყამ“. ხმოვანი გრძელდება აგრეთვე სხვათა სიტყვის -ო ნაწილაკ-მორფემოიდის დართვისას: „მეჭონეები ვართო“, „ორივენი ექამთო“, „უბილეთო ხარო“ (ა. ლლონტი, თ. სალარიძე). ღირსსაცნობია, რომ ქართლურში თსრობით კონსტრუქციაში გრძელდება იმ ზმნათა ხმოვანი, რომელთა მახვილიანი თუ გაგრძელებული წარმოთქმა კითხვით კონსტრუქციაში საერთო ქართული მოვლენაა: ხარ? ჰამს? გაქვს?...

კითხვით წინადადებაში ტონური მახვილი მოუდის ბოლოდან მეორე ხმოვანს, რაც მის დაგრძელებას იწვევს: ამიტანდი? გააკეთებდი?... ანგარიში ეწევა ენკლიტიკას: უბილეთო-ხარ? პური არა-გაქვს?... უფრო ზუსტად: ამგვარ ფორმებში მახვილი მოუდის თავიდან მეორე მარცვალს, ხოლო ბოლოდან მეორე მარცვალი გრძელდება ტონური მახვი-

ლის შედეგად: ამნიტანდი?.. ენკლიტიკის შემთხვევაში: უბნლეთრ-ხარ? პურრ-არა-გაქვს?

. შემოთქმული სამზე მეტმარცვლიან სიტყვებს ეხებოდა (ენკლიტიკის ჩათვლით). სამმარცვლიან სიტყვებში მახვილი მოუღის თავიდან პირველ მარცვალს, გრძელდება ბოლოდან მეორე ხმოვანი: მრბვედი? არ-არი?.. ორმარცვლიან სიტყვებში მახვილი და ხმოვნის დაგრძელება ურთსა და იმავე მარცვალზე მოღის: ვაბი?.. ასეა ენკლიტიკის შემთხვევაშიც: რა-თქვი?..

. ზემოქსნისა და არაგვის ხეობათა მეტყველებაში ტონური მახვილის შედეგად სიტყვის ბოლოდან მეორე ხმოვანი გრძელდება როგორც კითხვით, ასევე თხრობით და ძახით წინადადებებშიც: იქნთა ზის, ეზოსა გვის, ჩვენი ბოსტნებია, წუთერ, პური მარტანე?... ქვემოქსნურში მახვილი უკვე შესამჩნევად მერყეობს — შეიძლება შეგვხვდეს ბოლოდან შესაძენ მარცვალზეც: დაზინწბიყ (ვ. სომხიშვილი).

ფართოდაა წარმოდგენილი ასიმილაციის ზოგი სახეობა.

აე || ოე კომპლექსი ყველა პოზიციაში იცვლება ეე-დ სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე — ასიმილაცია შესაძლოა იყოს როგორც კონტაქტური, ასევე დისტანციური: წაეყვანა → წაეეყვანა, წამოეყვანა → წამეეყვანა || წემეეყვანა; წაეეყვანე → წაეეეყვანე, წაგეყვანა → წაგეეყვანა (ფუძისეული ე- თავკიდურა პოზიციაში ასიმილაციას ვერ იწვევს: დაექვდა). სხვაობას ზოგჯერ იძლევა დასავლური ქართლური, ისიც — იმერეთის მომიჯნავე რეგიონში, სადაც რთული ზმნისწინის პირველი ხმოვანი შესაძლოა ასიმილაციას არ განიცდიდეს: წამოეყვანა → წამეეყვანა (და არა: წემეეყვანა), ზოგჯერ უცვლელია მარტივი ზმნისწინის ხმოვანიც: წაეყვანა (და არა: წაეეყვანა); (გ. იმნაიშვილი). ანალოგიური ვითარებაა ბოლოკიდურა პოზიციაში: ჭალაეები → ჭალეები, ქოჩორაეები → ქოჩორეები... გვარისაეები → გვარისეები... მამისაეებრ → მამისეებრ || მამისეებ || მამისეეფ... ედაეება → ედაეება → ედეება, აქეაეებს → აქეეებს, ანიაეებს → ანიეებს → ანიეებს (გ. იმნაიშვილი, ვ. სომხიშვილი). სხვაობას იძლევა ქვემოქართლური, სადაც აე → ეე პროცესი ზოგჯერ უფრო შორს მიღის: დისიმილაციის საფუძველზე ეე → იე: ჭალეები → ჭალიები. მეტიც: -იებ გაიაზრება ერთიან ფორმანტად და დაერთვის თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ ერთმარცვლიან კუმშვად სახელებსაც — კომპენსაციის ტიპური შემთხვევა: ცხვარ-ი → ცხვრ-იებ-ი (გ. იმნაიშვილი). ზოგ რეგიონში ეე → ე: ჭალეები → ჭალეები, კიბეები → კიბები. ამოსავალი ჭალა-ებ-ი ტიპის ფორმები წარმოდგენილია ქართლიდან გამოსული ზოგი მწერლის თხზულებებში; ასეა, მაგალითად, იაკობ გოგებაშვილის მოთხრობებში.

აო → ოო სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე ბოლო-
კიდურ პოზიციაში: მუშაობს → მუშოობს, კოჭაობს → კოჭოობს.

ქართლურში ზმნური -ი და უ- პრეფიქსები, როგორც წესი, ზმნის-
წინისეული ხმოვნის ასიმილაციას ვერ იწვევს (გაიგო, გაუგო). გამო-
ნაკლისს მეტ-ნაკლებად ქმნის დასავლური ქართლური, სადაც თავს
იჩენს იმერულთან კონტაქტის შედეგი — ხდება ნაწილობრივი რეგრე-
სული ასიმილაცია (გეიგო, გოუგო). უ- პრეფიქსს სრული რეგრესუ-
ლი ასიმილაციის საფუძველზე შეუძლია ცვალოს მი- ზმნისწინისეული
ხმოვანი: მიუთვლის → მუუთვლის, მიუდგება → მუუდგება, მიუტა-
ნა → მუუტანა (გ. იმნაიშვილი, თ. სალარიძე).

ლაბიალიზებულ კომპლექსთა ცვლილებანი: ვა → ო (მარცვალი →
→ მარცოლი, გაუსვამს → გაუსომს); ვე → ო (ქვევით → ქოით, სადღვე-
ბელი → სადლობელი, უშვებს → უშოფს); ვი → უ || (ქვემოქართლურ-
ში) უ (რასაკვირველია → რასაკურელია, ყივილი → ყიული, წვივი →
→ წუვი). ეს ცვლილებანი ქართლურში არასისტემური ხასიათისაა:
პარალელური ვარიანტები (ვა || ო, ვე || ო, ვი || უ || უ) დასტურდება
ზოგჯერ ერთი და იმავე პირის მეტყველებაში და იმავდროულად ნაირ-
გვარი ინტენსივობისაა ქართლის სხვადასხვა რეგიონში. მაგალითად,
ვა → ო ხშირია ჩრდილო და სამხრეთ ქართლურში, შედარებით იშვია-
თია ცენტრალურ (შუა) ქართლში და სპორადულად გვხვდება დასავ-
ლურ ქართლურში (გ. იმნაიშვილი, ო. კახაძე, თ. სალარიძე).

რეგრესული დისიმილაციის საფუძველზე ოა → უა, ოე → უე.
ცვლილება ხდება როგორც თავკიდურა, ასევე ბოლოკიდურა პოზი-
ციაში; მაშინაც, როცა ეს კომპლექსები უშუალოდაა მოცემული (მოახ-
ლე → მუახლე, მოაქვს → მუაქ; მოეტანა → მუეტანა... სალამოა → სა-
ლამუა, გიგოა → გიგუა, აბანოები → აბანუები...) და იმ შემთხვევაშიც,
როცა ხმოვნებს შორის ე სონანტია გაუჩინარებული (მოვასწარ → მო-
ასწარ → მუასწარ, მოვემზადე → მოემზადე → მუემზადე... მათხოვა-
რი → მათხოარი → მათხუარი, დააჭილდოვა → დააჭილდოა → დააჭილ-
დუა, იშოვეს → იშოეს → იშუეს, დატოვეს → დატოეს → დატუეს;
გ. იმნაიშვილი, ო. კახაძე, ვ. სომხიშვილი). ეს წესი ქართლურში თანა-
მიმდევრულად გატარებული არ არის, ამოსავალი და ფონეტიკურად
სახეცვლილი კომპლექსები პარალელური ვარიანტების სახითაა წარ-
მოდგენილი. აქვე უნდა აღინიშნოს: ქართლურში მო- ზმნისწინი ორი
ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: საკუთრივ მო- და: მა-, რომლებიც
შესაძლოა ერთსა და იმავე ფორმასთან იქნენ გამოყენებული: მოეტა-
ნა || მეეტანა; ამის გამო არის, რომ პარალელურად ვადასტურებთ მუე-
ტანა და მეეტანა ტიპის ფონეტიკურ ნაირსახეობებს.

რეგრესული დისიმილაციისავე საფუძველზე ოო → უო (აწოვოს → აწოოს → აწუოს, აძოვოს → აძოოს → აძუოს).

ქვემო (სამხრეთ) ქართლურში (ბოლნის-დმანისურ მეტყველებაში) ოე → უე პროცესი უფრო შორს მიდის: დისიმილაციის საფუძველზე მიღებული უ იშლება ვი კომპლექსად (ბაგისმიერი ბგერის მეზობლად ვ შეიძლება დაიკარგოს): აძოვებს → აძოებს → აძუებს → აძვიებს, სთხოვე → სთხოე → სთხუე → სთხვიე, იპოვება → იპოება → იპუება → *იპვიება → იპიება.

დისიმილაციას განიცდის ეა კომპლექსიც: → ია (შეაცილი → შიაცილი, მესაე → მისაე... ტყეა → ტყია... ენკლიტიკის შემთხვევაში: მე აქ → მი აქ; გ. იმნაიშვილი). შე- ზმნისწინი ქართლურში ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: საკუთრივ შე- და: შა-, რომლებიც შესაძლოა ერთსა და იმავე ფორმასთან შეგვხვდეს: შეაცილი || შააცილი; შესაბამისად, გვექნება: შიაცილი და შააცილი.

ღირსსაცნობია სამხრეთ ქართლურში დამოწმებული შემთხვევები თანხმოვანთა რეგრესული ასიმილაციისა: მიაქდა „მიქქონდა“ → მიაგდა, იძახდა → იძაღდა, საყდარი → საღდარი (გ. იმნაიშვილი).

ჩრდილო ქართლურში ხშულების წინ ჰ- პირის ნიშანი → ხ- (მოჰკლავ → მოხკლამ, მიქქონდა → მიხქონდა, ჩამოჰგავს → ჩამოხგავს, დაჰბარავს → დახბარავს).

თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაცია (წახდა → წახთა, შეუჩნდა → შეუჩთა, მოკვდა → მოკვტა) სპორადულად შეინიშნება სამხრეთ და დასავლეთ ქართლურში და ქართლურისათვის დამახასიათებელ მოვლენად ვერ ჩაითვლება.

ქართლურში ხშირია სპირანტების დასუსტება-დაკარგვის შემთხვევები. ს → ჰ || ა შემთხვევების შესახებ იხ. ზემოთ. საბოლოო შედეგი დაკარგვაა: იკარგვის, მაგალითად მიცეპითი ბრუნვის -ს ნიშანი თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (ოჭახ [= ოჭახს] გაუმარჯოს), შეიძლება დაიკარგოს ფუძისეული სპირანტიც (იზრდება → ირდება).

ამ რიგის დასუსტება-დაკარგვის პროცესი ზოგჯერ კილოკაურ ნაირსახეობებს იძლევა. მაგალითად, ზრდ- ფუძე ქართლურში რამდენიმე ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი. დასავლურ ქართლურში, ჩვეულებრივ, იკარგვის რ (გაზრდილა → გაზდილა); ცენტრალურ ქართლურში ზ → ძ (გაზრდილა → გაძრდილა, რაც საბოლოოდ იძლევა გარდილა ფორმას); ჩრდილო ქართლურში შესაძლოა მთლიანად დაიკარგოს ზრ კომპლექსი (გაზრდილა → გაზდილა → გაძდილა || გადილა, შდრ.: გამზრდელი → გამძელი). ასევე რეგიონების მიხედვითაა წარმოდგენილი დისტოლა || დიპტოლა || დიძტოლა || დიტოლა.

ჩვეულებრივი მოვლენაა სპირანტთა მეტათეზისიც: ხსნის → ხნის, ხშირი → შხირი, დაკუზვა → დაზუკვა. ქვემოქართლურში (სოფელ ჭავახში): სუფთა → ფსუთა, გაეასუფთავებ → გაეაფსუთავეამ (გ. იმნაიშვილი).

ჩრდილო ქართლურში ფუძისეული სონანტები ორ საპირისპირო მოვლენას გვიჩვენებენ: თანხმოვანთკომპლექსში სონანტი ან იკარგვის (ჩრდილი → ჩილილი, თრთვილი → თთვილი → თვილი), ან მის გვერდით დასტურდება ხმოვანი (ჩირდილი, თირთვილი...).

ინტერვოკალურ პოზიციაში, ჩვეულებრივ, ვ სონანტი იკარგვის (I სუბიექტური პირის ნიშანი: მოვასწარ → მოასწარ → მუასწარ, მოვეხმარე → მოეხმარე → მუეხმარე, მოვიგე → მოიგე; შდრ.: II პირის ფორმა: მაიგე; ამიტომაც I და II პირის ფორმათა დამთხვევა აღარ ხდება... ფუძისეული ბგერა: მოვიდა → მოიდა); ვ შესაძლოა დაიკარგოს სხვა პოზიციაშიც (ვიყავ → ვიყა, იყავ → იყა) და იმავდროულად გაჩნდეს კიდევაც (რაჰა → რაჰვა, მზარეული → მზვარეული).

გარკვეული სისტემურობით ხასიათდება მ სონანტის გაჩენის შემთხვევები; კერძოდ, ძირითადად იგი ჩნდება ბ, დ, ძ, წ, ც, იშვიათად — ზოგი სხვა ბგერის წინაც (ბალი → მბალი; თავის მხრივ მ-სთან ჩნდება: კომლი → კომბლი — დასტურდება ქვემოქართლურში; დევი → მდევი, ძვირი → მძვირი, წვერი → მწვერი, ცხვარი → მცხვარი). ზოგჯერ მ ბგერის გაჩენას მორფოლოგიური გააზრება ედება საფუძვლად: საზღვარი-ი → სა-მ-ზღვარი-ი || სა-მ-ძღვარი-ი, ძვალ-ი → მ-ძვალ-ი, შველ-ი → მ-შველ-ი და მისთ.: მ — არ, მ — აღ, მ — ელ ცირკუმფიქსებით ნაწარმოები ფორმების მიღევნებით. ეს მაშინ, როცა საკუთრივ მიმღეობისეული მ-პრეფიქსი ხშირად იკარგვის მთელს ქართლურში: მქედელ-ი → ქედელ-ი, მგლოვიარე → გლოვიარე, მწველავ-ი → წველავ-ი. იკარგვის სახელთა მაწარმოებელი მ-ც: მდიდარ-ი → დიდარ-ი (გ. იმნაიშვილი).

სისტემურობით ხასიათდება ნ ბგერის გაჩენის შემთხვევებიც: იგი თავს იჩენს გ, დ, ძ, ჰ და ზოგი სხვა ბგერის წინ: ეგრე → ენგრე, იგლოვა → ინგლოვა, ხმიადი → ხმიანდი, ჰადარი → ჰანდარი, იძრა → ინძრა, დაკუჰა → დაკუნჰა. გვაქვს ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციის შემთხვევებიც: ცალკე → ცალკენ (გ. იმნაიშვილი). იმავდროულად ნ ხშირად იკარგვის. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს კაუზატივის მაწარმოებელი -ინ, რადგან ამ ფორმანტში ნ სონანტის დაკარგვა-შემონახვის შემთხვევები კილოკაურ სხვაობას იძლევა: დასავლურ ქართლურში ნ, ჩვეულებრივ, იკარგვის (გა-აკეთ-ებ-ი-ა „გააკეთებინა“), ქართლურის სხვა კილოკაულებში უპირატესად შენარჩუნებულია (გა-აკეთ-ებ-ინ-ა). იმ დროს, როცა ნ ძირშიც იპოვება, სხვაობა ასეთ სახეს

იღებს: დასავლურ ქართულში იკარგვის კაუზატივის სუფიქსისეული ნ (შე-ა-ტან-ინ-ა — შე-ა-ტან-ი-ა), სხვა კილოკავებში, პირიქით, იკარგვის ძირისეული ნ (შე-ა-ტან-ინ-ა — შე-ა-ტან-ი-ა || შე-ა-ტან-ინ-ა). ანალოგიური ვითარებაა -ევის მაწარმოებლის შემთხვევაშიც: და-ა-პრ-ე-ე-ინ-ა → და-ა-პრ-ე-ე-ი-ა (დასავლურ ქართულში) || და-ა-პრ-ე-ინ-ა (ვ სონანტის დაკარგვით — ქართლურის სხვა კილოკავებში).

ჩნდება რ სონანტიც უპირატესად თ, ძ, ს, ყ და ზოგი სხვა ბგერის წინ (ხმელეთი → ხმელურთი, ღვიძლი → ღვირძლი, ფესვი → ფერსვი, მაყალო → მარჯალო და მისთ.).

ქართულში ფართოდაა გავრცელებული სონანტთა სუბსტიტუციის შემთხვევები; ამ რიგისაა, მაგალითად მ : ნ მონაცვლეობა ერთსა და იმავე პოზიციაში: ზამთარი → ზანთარი, და საპირისპიროდ: სანთელი → სამთელი; მტერი → ნტერი და: ინტერესი → იმტერესი; ემსახურება → ენსახურება და: განსხვავებული → გამსხვავებული; დამწიფდება → დანწიფდება და: განწყობილება → გამწყობილება.

ასევე ხშირია ვ : მ სუბსტიტუცია: ვიწრო → მიწრო, სავსე → სამსე, დამავიწყდა → დამამიწყდა; ბ : მ შენაცვლება: ამხანაგებს → ამხანაგემს, ყარაულებს → ყარაულემს და მისთ. (გ. იმნაიშვილი, ვ. სომხიშვილი). ეს მოვლენა ნიშანდობლივია მთელი ქართლურისათვის, ოღონდ ნაკლებად იჩენს თავს დასავლურ ქართულში.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს თემის ნიშნისეული თანხმონის სუბსტიტუციის შემთხვევები.

სუბსტიტუცია ამ დროს ხდება მხოლოდ თანხმონისა და პაუზის წინა (ბოლოკიდურ) პოზიციაში (ხმონის წინა პოზიციაში სუბსტიტუცია გამოირიცხება).

-ავ → -ამ: თეს-ავ-ს → თეს-ამ-ს, თეს-ამ-დ-ა (მაგრამ: თეს-ვ-ა), და-ა-ბ-ბარ-ავ-ს → და-ა-ბ-ბარ-ამ-ს, და-ა-ბ-ბარ-ამ-დ-ა (მაგრამ: ბარ-ვ-ა). -ავ → -ამ ხდება I შედეგობითშიც, ოღონდ აწყობა-მყოფადის ფორმათაგან მის გასარჩევად იკარგვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი: და-უ-მალ-ავ-ს → და-უ-მალ-ამ-ს ის მას მას (მყოფადი), მაგრამ: და-უ-მალ-ავ-ს → და-უ-მალ-ამ მას ის (I შედეგობითი); მასდარი: და-მალ-ვ-ა. I შედეგობითის ფორმათა ანალოგიურად იქცევა -ავ თემისნიშნის სტატიკური ზმნებიც: ს-ძინ-ავ-ს → (ს)-ძინ-ამ.

ითქვა, რომ ხმონის წინა პოზიციაში ვ დაცულია: მალ-ამ, მალ-ამ-ს, მაგრამ: მალ-ვ-ა. ვ დაცულია იმ შემთხვევაშიც, როცა ხმონის წინა პოზიციიდან, მეტათეზისის გამო, თანხმონის წინა პოზიციაში აღმოჩნდება: ვ-ხნ-ამ, ხნ-ამ-ს, მაგრამ: ხენ-ა (← ხნ-ვ-ა), ი-ხენ-ებ-ა.

-ავ → -ამ ხდება მაშინაც, როცა -ავ უნიფიკაციის საფუძველზე ანალოგიით დაერთვის უთემისნიშნო ზმნებს (გამო-წერ-ს → გამო-ა-ა-ვ-ს).

-წერ-ავ-ს — გამო-მპ-წერ-ამ-ს, გლეჯ-ს → გლეჯ-ამ-ს || გლიჯ-ამ-ს) ან ცვლის სხვა თემის ნიშნებს (ი-ყიდ-ის → ი-ყიდ-ავ-ს → ი-ყიდ-ამ-ს, უ-ზარდ-ის → უ-ზარდ-ავ-ს → უ-ზარდ-ამ-ს... ბოლო შემთხვევაში გამოყენებულია ნამყო ძირითადის ფუძე). მასდარში, ხმოვნის წინა პოზიციაში, ჩვეულებრივ, გვექნება ვ (წერ-ვ-ა, გლეჯ-ვ-ა, ყიდ-ვ-ა).

ამავე პოზიციაში იცვლება ფუძისეული ვ სონანტიც (პ-გავ-ს → პ-გამ-ს, უ-შავ-ს → უ-შამ-ს, მო-პყავ-ს → მო-ყამ-ს).

ლირსსაცნობია, რომ ანალოგიურ პოზიციაში -ამ → -ავ (სე-ამ-ს → სე-ავ-ს, დგ-ამ-ს → დგ-ავ-ს, წა-ასხ-ამ-ს → წა-ასხ-ავ-ს).

-ებ → -ემ: ა-კეთ-ებ → ა-კეთ-ემ, ა-კეთ-ებ-ს → ა-კეთ-ემ-ს, ა-კეთ-ემ-დ-ა; მაგრამ: ა-კეთ-ებ-ენ || ა-კეთ-ემ-ენ, გა-უ-კეთ-ებ-ი-ა, გა-კეთ-ებ-ა, გა-კეთ-ებ-ულ-ი... -ებ → -ემ უპირატესად ჩრდილო ქართლურს ახასიათებს. ზოგჯერ -ებ → -ევ (ე-უბნ-ებ-ა → ე-უბნ-ევ-ა), მაგრამ ეს უკვე სულ სხვა რიგის მოვლენაა.

-ევ → -ემ: ა-პნევ-ს → ა-პნემ-ს, ა-პნ-ემ-დ-ა; მაგრამ: მო-პნევ-ა; ა-ძლევ-ს → ა-ძლემ-ს, ა-ძლემ-დ-ა; მაგრამ — ვნებითი: ი-ძლევ-ა.

-ობ → -ომ: ჭეჯილ-ობ-ს → ჭეჯილ-ომ-ს, ჭეჯილ-ომ-დ-ა. ზოგჯერ -ომ → -ოვ: ტრაბახ-ობ-ს → ტრაბახ-ომ-ს → ტრაბახ-ოვ-ს: თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ამ თვალსაზრისით -ობ თემის ნიშანი უფრო მდგრადია — ჩვეულებრივ. გვხვდება: ატყობს, აცხობს, მოქმედობს.

დასავლურ ქართლურში, იმერეთის მომიჯნავე ტერიტორიაზე ყრუ თანხმოვნისა და პალატის წინა (ბოლოკიდურ) პოზიციაში -ებ → -ეფ, -ობ → -ოფ (აკეთებს → აკეთეფს, აწყობს → აწყოფს), რაც საერთო ქართული მოვლენაა. თავისებურება ისაა, რომ -ეფ, -ოფ შენარჩუნებულია სხვათა სიტყვის -ო მორფემოიდის წინაც (აკეთეფო, აწყოფო).

სამხრეთ ქართლურში უნიფიკაციის პროცესი უფრო შორს მიდის: აქ -ამ ცვლის არა მხოლოდ -ავ, არამედ -ებ და ზოგჯერ -ობ თემის ნიშნებსაც: აკეთამს „აკეთებს“, აბარამს „აბარებს“, ატყავამს „ატყავებს“... ფიქრამს „ფიქრობს“, ქეიფამს „ქეიფობს“, გებულამს „გებულობს“. იმაედროულად -ებ → -ემ უმარცვლო ძირის ზმნებთან: იგემს „იგებს“, იღემს „იღებს“, აგდემს „აგდებს“ (ვ. თოფურია). -ობ თემის-ნიშნისანი ზმნები -ამ ფორმანტის პარალელურად დაირთავენ -ომ ფორმანტსაც: ფიქრომს, ცხოვრომს, კოკლომს... ასე რომ, -ამ და -ემ (-ებ-ის ნაცვალი) თემის ნიშნების განაწილება ზმნის ფუძის სტრუქტურით ჩანს შეპირობებული, ხოლო -ობ-ის მონაცვლე -ამ და -ომ ოდენ ვარიანტების სახითაა წარმოდგენილი. -ებ, როგორც წესი, დაცულია ხმოვნის წინა პოზიციაში; შდრ.: იყვენენ ერთნი ცოლ-ქმარნი. კერძო ვერ ა-კეთ-ამ-დ-ნენ. ამ ცოლმა უთხრა: წადი ჩვენებთანაო. მივიდა თავიანთა და უთხრა თავის სიღედრსა: კერძის გა-კეთ-ებ-ა არ იცითო?“

(ქართული დიალექტოლოგია). ლირსა(ცნობია ამ მხრივ კაუზატივის ფორმები: ა-კეთ-ებ-ინ-ამ-ს „აკეთებინებს“ — პირველი -ებ ხმოვნის-წინა პოზიციაში დაცულია, მეორე -ებ → -ამ თანხმოვნისწინა (ასევე: პაუზისწინა) პოზიციაში (ვ. თოფურია). ანალოგიური ვითარებაა -ობ-ის გამოყენებისას.

დასავლურ ქართულურში, მესხეთ-ჯავახეთის მომიჯნავე ტერიტორიაზე თავს იჩენს თემისნიშნისეული თანხმოვნის ნაზალიზაციის ტენდენცია ზემოხსენებულ პოზიციებში: მალ-ავ-ს → მალ-ამ-ს → მალ-ან-ს, მალ-ან-დ-ა; ა-კეთ-ებ-ს → ა-კეთ-ემ-ს → ა-კეთ-ენ-ს ან: ა-კეთ-ამ-ს → ა-კეთ-ან-ს (მაგრამ უმარცვლო ძირის მქონე ზმნებთან მხოლოდ -ენ შეიძლება იყოს: ა-ღ-ებ-ს — ა-ღ-ემ-ს → ა-ღ-ენ-ს), ცხოვრ-ობ-ს → ცხოვრ-ომ-ს → ცხოვრ-ონ-ს. ცვლილება ხდება მაშინაც, როცა თემისნიშნით ფორმდება წარმოშობით უთემისნიშნო ზმნები: წერ-ს → წერ-ავ-ს → წერ-ამ-ს → წერ-ან-ს. ცვლილება ამავე პოზიციაში მოსდის ძირისეულ ვ, მ თანხმოვნებსაც: გამო-ს-წევ-ს → გამო-ს-წემ-ს → გამო-ს-წენ-ს, და-ღამ-და → და-ღან-ღ-ა, ჰ-ყავ-ს → ყამ-ს → ყან-ს, ყან-ღ-ა თუმცა ამ რეგიონში ეს პროცესი თანამიმდევრულად მაინც არ არის გატარებული და სადაც არის, მესხურ-ჯავახურის შემონატანი ჩანს. ანალოგიური ვითარება სპორადულად სხვა შემთხვევებშიც წარმოჩნდება: სავსე → სამსე (იხ. ზემოთ) → სანსე, დამავიწყდა → დამამიწყდა (იხ. ზემოთ) → დამანიწყდა, ბოლომდი → ბოლონდი.

ამდენად, სუბსტიტუციის ზემოთ დასახელებული ყველა შემთხვევა წმინდა ფონეტიკური მოვლენაა და მოქმედებს თანხმოვნის ან პაუზის წინა (ბოლოკიდურ) პოზიციაში განურჩევლად იმისა, ცვლადი თანხმოვნები ძირისეულია თუ სახელადი, ზმნური ან მიმღობური ფორმანტების კუთვნილება (მრავლობითობის -ებ, ვ- პირის ნიშანი, თემის ნიშნები, მ- პრეფიქსი...).

გვაქვს შემთხვევები, როცა თანხმოვანთა კომპლექსები ერთმანეთის საპირისპირო მონაცვლეობას გვიდასტურებენ; მაგალითად, შტ → სტ (მუშტი → მუსტი) და იმავდროულად სტ → შტ (სტვირი → შტვირი), ან: სკ → შკ (ფასკუნჯი → ფაშკუნჯი) და: შკ → სკ (ჩაშკა → ჩასკა). რუსულიდან ნასესხებ სიტყვებში ჩკ → ჭკ (ბოჩკა → ბოჭკა, ვანიჩკა → ვანიჭკა; ო. კახაძე); ბოლო შემთხვევაში რეგრესულ ასიმილაციასთან გვაქვს საქმე (იგივე ფორმები დასავლეთ საქართველოს დიალექტებში უპირატესად პროგრესული ასიმილაციის საფუძველზე იცვლებიან: ბოჩკა, ვანიჩკა).

აფრიკატიზაციის ორი ტენდენციაა ნიშანდობლივი: ა) ხშულისა და სპირანტის შერწყმით (წუთში → წუჩი, წელიწადს → წელიწათს → წე-

ლიწაც, გვერდზე → გვერძე); ბ) სონანტის მეზობლად აფრიკატიზაციას განიცდის სპირანტი (წელზე → წელძე, სოფელში → სოფელჩი).

დეზაფრიკატიზაციის ტიპური შემთხვევებია: ოცდაერთი → ოცდაერთი (რეგრესული ასიმილაციით) → ოხდაერთი, არჩივი → არშივი.

ბრძანებით კილოში ჩვეულებრივია ზმნის ცვეთა — ბოლოკიდური მარცვლის მოკვეცვა: მაიყვა! „მოიყვანე“, გაიქე! „გაიქეცი“, მიე! „მიეცი“, დააყე! „დააყენე“. რა თქმა უნდა, ყველა ზმნა ამნაირად არ იკვეცება. უპირატესად ბოლოკიდურ მარცვალს კარგავს „მოყვანა“, „მოცემა“ და აგრეთვე მოძრაობის (გადაადგილების) სემანტიკის გამომხატველი ზმნები.

II. მორფოლოგია.

ა) სახელთა ბრუნება. სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი დაერთვის ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებსაც: სუფრა-ი, ლობიო-ი, ღრო-ი. უპირატესად მაშინ, როცა სახელი წინადადების ბოლოკიდურ პოზიციაშია: „რო გაითონება, მიწა სუ უნდა ამოყარო, მიყრილი რო აქს მიწაჲ, მაშინ კაი ძირ იყეთებს“ (ქართული დიალექტოლოგია). -ი დაერთვის მასდარებასაც (გაშენება-ი, მოკრეფა-ი); აგრეთვე: გაარსებითებულ ზედსართავებს (პატარა-ი, ცოტა-ი), თანდებულს (ხალხითინა-ი), ნაწილაკ-მორფემოდს (კაციცა-ი), ზმნისართს (აქა-ი, ეხლა-ი, ხვალა-ი), შორისდებულს (აბა-ი). უ ხმოვანზე დაბოლოებული სახელები სახელობით ბრუნვაში პარალელური ნაირსახეობებითაა წარმოდგენილი: რუ-ი || რუვ-ი, ღრუ-ი || ღრუვ-ი; გვხვდება რუ, ღრუ, სახითაც.

სამხრეთ ქართლურში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელთაგან -ი დაერთვის, ჩვეულებრივ, საკუთარ ან მასთან გატოლებულ სახელებს: დათა-ი, ილიკო-ი, პავლე-ი... დედა-ი „დედაჩემი“, მამა-ი „მამაჩემი“, ნათლია-ი „ნათლიაჩემი“.

ქართლურში ასეთ პოზიციაში სახელობითის -ი არასდროს გადადის -ე-ში; შდრ.: „ნაჩხეტსა დასვენებულ მიწაჲ (= მიწას) ვეძახით. არი ყა-შირი, გაუტეხელი მიწაი (= მიწა)“; (ქართული დიალექტოლოგია).

საკუთარ სახელებში (გიორგი, აკაკი) ფუძისეული -ი გაანზრებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშნად (მოთხრობითში: გიორგ-მა, აკაკ-მა). უმეტეს წილ კი საკუთარი სახელები კინოზობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, მაწარმოებელია -ა, რომელსაც დაერთვის სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი: გიორგ-ა-ი.

იმავდროულად ქართულურში ბრუნვის ნიშნის გარეშე შეიძლება შეგვხვდეს თვით თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელიც: „მწვანელ უნდა ამიტანოს“, „სუ ონშივარ ადღის“, „პურ გვშიან“ (ო. კახაძე, თ. სალარიძე).

მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნად -მა გვხვდება ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთანაც უპირატესად მაშინ, როცა პოზიციით მავრცობი ხმოვნის პოვნიერება ივარაუდება: „ი ცხვარი გაანახევრა იმ დამა“, „დაიცა, ერთი შამაუტიოა (= შემოუტიოს) სიცივემა“ (ქართული დიალექტოლოგია).

მიცემითი ბრუნვის -ს და ნათესაობითი ბრუნვის -ის || -ს ნიშნები ყოველთვის დაცულია მავრცობი ხმოვნის წინა პოზიციაში; სხვა შემთხვევებში ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის (იხ. ზემოთ): „ფშა-ს-ა აქე სათავე. რუვი გადმაივლის, მოვა ღარი (= ღარის) სათავემღინა მანდ წყალ (= წყალს) ბერღარი უღევ. აქვე გადასაგდები აქე ფიცრ-ის-ა. საწორავიცა-აქქიან მაგა-ს-ა, წყალ (= წყალს) გზად (= გზას) რო შაუცვლის...“ (ქართული დიალექტოლოგია). გამონაკლისია სამხრეთ ქართლური, სადაც მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი იკარგვის მავრცობი ხმოვნის წინა პოზიციაშიც: „სახლ-ა (= სახლსა) ვგვიდი“, „ფერად-ფერად ტანსაცმელ-ა (= ტანსაცმელსა) თხოულობს“, „იმ ხალხ-ა (= ხალხსა) სძინამთ“ (გ. იმნაიშვილი, თ. სალარიძე). აქ რომ მართლაც -ს ბრუნვის ნიშანია დაკარგული, ამასე პარალელური ფორმების პოვნიერება მიგვანიშნებს: „ხალხ-ა || ხალხ-ს-ა სძინამთ“.

უთანდებულო მიცემითი გამოიყენება ლოკატივის ფუნქციით: „ქალაქ-ს ვიყა“ || „ქალაქ ვიყა“. ამ დანიშნულებით გამოიყენება -ა სუფიქსიანი ფორმებიც: „ქალაქ-ა ვიყა“ — უპირატესად სამხრეთ ქართლურში (თ. სალარიძე); ორი შესაძლებლობაა: ქალაქ-ა ← ქალაქ-ს-ა ან ქალაქ-ად (თუ აქ ლოკატივის უძველესი ფორმანტი არაა შემორჩენილი; შდრ.: ძირ-ა, პირ-ა და მისთ.).

ჩრდილოეთ ქართლურში ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნები ვერ კვეცენ -ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს და არც თითონ რედუცირდებიან: რკინა-ის-ა, რკინა-ით-ა (თუმცა საკმაოდ ხშირად გვხვდება რკინ-ის-ა, რკინ-ით-ა ტიპის ფორმებიც).

სპორადულად თავს იჩენს -ივ სუფიქსიანი წარმოება: ერთხმევ, გაღმევ, უეცრევ, სიგრძლევ, გურგლევ, თხლევ (= თხლად), უსვენებლევ, თანდათანობლევ და მისთ. -ლ ელემენტი ზოგ ფორმაში სუფიქსისეულია (უ-სვენებ-ელ-ი → უსვენებლ-ივ), სხვა შემთხვევებში — ფუძისეული ჩანს.

წოდებითში თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან -ო-ს ადგილას გვაქვს -ოჲ (ო-ს შემართვითა და ჲ-ს, დამართვით): კაცოჲ.

ქალოთ და სხვა. -ა ხმოვანზე დაბოლოებული ორზე მეტმარცვლიანო საკუთარი სახელები წოდებითში შეკვეცილადაა წარმოდგენილი: მაყ-ვალ! მანან! ნათელ! (გ. იმნაიშვილი, ო. კახაძე).

მაერცობი -ა ხმოვანი ძირითადად ორ პოზიციაში გვხვდება: ა) პაუზის წინ („აადულემს რძე-ს-ა“, „გაწურულ დო-ს-ა / უზამთ მარილ-ს-ა“, „მატყლ-ით-ა / შალებს-ა-ვექსოვდით“); ბ) ენკლიტიკის დროს („კერამენ ტყავებ-ს-ა-და ქულებსა“, „მატყლითა / შალებ-ს-ა-ვექსოვდით“, „ძალიან-ა-ცხელა“). მაერცობი ხმოვანი არ გვხვდება, თუ მის მომდევნოდ ზმნას ეპოვება ზმნისწინი ან ხმოვანი პრეფიქსი („თიხას დაჯელამენ“, „თიხას იჯელამენ“); ამ დროს მაერცობი ხმოვანი დასაშვებია მხოლოდ იმ პირობით, თუ მის შემდგომ პაუზაა, დაყოვნებაა მეტყველებისას: „საკრამიტე თიხა-ს-ა / დაჯელამენ კარგა...“ (თ. ზურაბიშვილი).

მაერცობი -ა მოუღის: მიცემით, ნათესაობით, მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვის ნიშნებს (კაც-ს-ა, კაც-ის-ა, კაც-ით-ა, კაც-ად-ა → კაც-ათ-ა), პირის ნაცვალსახელებს (ის-ა, იმან-ა), ზმნისართებს (შემდეგ-ა, ხვალ-ა, ისევ-ა, ყოველწლივ-ა), კავშირს (რომ-ა).

თუმცა გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როცა მოსალოდნელი მაერცობი ხმოვანი შესაბამის პოზიციაში არ იპოვება: „სახრეები უჭირამ მეხრეებ-ს“.

ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმებში ფუძეუკვეცელ სახელებთან -ა მაერცობი ხმოვნის ადგილს რომ -ი იჭერს (წყარო-ს-ო, წყარო-თ-ი), ეს საერთო ქართული მოვლენაა. ყურადღებას ის იქცევს, რომ -ი შესაძლოა ფუძეუკვეცად და თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთანაც იქნეს გამოყენებული: კაც-ის-ი, კაც-ით-ი... ხ-ის-ი, ხ-ით-ი... (გ. იმნაიშვილი, ლ. ნოზაძე). ხშირად არის ეს -ი მოქმედებითი ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილ ზმნისართებში: დილ-ით-ი, წინა-თ-ი (თ. სალარიძე).

-ვით თანდებული დაერთვის სახელობითი, მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებს. სახელობითში შეიძლება დაერთოს ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელსაც: ბუ-ი-ვით; ნათესაობითის ფორმაც. დართვის შემთხვევებია: იმ-ის-ა-ვით-ა, კაც-ის-ა-ვით-ა, ვაშლ-ის-ა-ვით-ა (ო. კახაძე, თ. სალარიძე).

ფართო გავრცელებისაა -ებრ, რომელიც უმეტესად ფონეტიკურად ცვლილი სახითაა წარმოდგენილი: თქვენსა-ებრ → თქვენსე-ებ || თქვენსე-ეფ, კაცისა-ებრ — კაცისე-ებ || კაცისე-ეფ. როგორც წესი, დაერთვის ნათესაობითი ბრუნვის მაერცობიან ფორმას.

-თვის წარმოდგენილია -თვი || -თვინ (ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით), იშვიათად -თუნ ან -თუს, აგრეთვე -ტვინ სახით (ეს უკა-

ნასკნელი უპირატესად ნაცვალსახელებთან გვხვდება): იმითვი || იმი-თვინ(ა) || იმითუნ || იმიტვინ(ა).

-ში და -ზე თანდებულები ხშირად გართულებულია -და სუფიქსით: წისკვილ-შიდა, ვაკე-ზედა იმავდროულად -შიდა → -შია: წისკვილ-შია... ქსნის ხეობაში ადგილის ზმნისართებთან -ზე გამოიყენება -კენ თანდებულის დანიშნულებით (აღნიშნავს მიმართულებას): აქეთზე „აქეთკენ“, ზეითზე „ზევითკენ“. იგივე -ზე ერთ-ი ფორმასაც დაერთვის — იხმარება ვითარებითი გარემოების ფუნქციით: ერთაზე „ერთად“ || „ერთიანად“ (ვ. სომხიშვილი).

გამოსვლითობა გამოიხატება -ით-გან → -იდ-გან (|| -იდ-ან) დაბოლოებით: რაჭ-იდ-გან, იქ-იდ-გან, იმ დღ-იდ-გან (გ. იმნაიშვილი). ცენტრალურ და ჩრდილო ქართლურში დასტურდება -იღამ დაბოლოება: ქალაქ-ი-ღამ, დღი-ი-ღამ (ო. კახაძე). ჩრდილო ქართლურში გამოსვლითობა შესაძლოა გამოხატოს უთანდებულო მოქმედებითაც (არქაული ვითარება).

ნათესაობითზე დართული -გან ზოგჯერ, რთულდება -ით ფორმანტით: იმ-ის-გან-ით → იმ-იზ-გნ-ით, რასაც შემდგომ შესაძლოა ისევ დაერთოს -გან თანდებული: იმ-იზ-გნ-ით-გან → იმ-იზ-გნ-იდ-ან. ანალოგიურია თქვენგნით || თქვენგნიდან (გ. იმნაიშვილი).

მიწვევითობა გამოიხატება -მღი || -მდინ (ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით) || -მდის და კონტამინირებული -მდისინ (|| -მდისი) თანდებულობით.

ჩრდილო ქართლურში, კერძოდ, არაგვის ხეობაში -კენ თანდებული გვხვდება -ყენ || -ყე სახითაც: აქათყენა „აქეთკენ“, კახეთისყე „კახეთისკენ“ (გ. იმნაიშვილი). ჩვეულებრივ, დასტურდება -კენ || -კე.

ბ) ს ა ხ ე ლ თ ა მ რ ა ე ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი ს წ ა რ მ ო ე ბ ა.
ძირითადი მაწარმოებელია -ებ. იმავდროულად გვხვდება -ნ || -თ(ა) განსაზღვრულ შემთხვევებში: რიცხვითი სახელით წარმოდგენილ მსაზღვრელ-საზღვრულში (ორნი დანი, ცხრანი ძმანი), ტოლად შერწყმულ თხზულ სახელებში (მამა-პაპანი); გარდა ამისა, -ნ || -თ(ა) სუფიქსებით ფორმდება ოჯახის (გვარის) სახელები: ტუხა → ტუხა-ან-ნ-ი, მერაბ-ან-ნ-ი; პარალელურად გამოიყენება -ებ სუფიქსიც: ტუხა-ან-ებ-ი. სხვა ბრუნვებში: ტუხაან-თ || ტუხაან-ებ-ს, ტუხაან-თ-ი || ტუხაან-ებ-ის. ამ წესს მიჰყვება მრავლობით რიცხვში პირის ნაცვალსახელიც: იმან-თ „იმათ“, იმან-თ-ი „იმათი“ (ო. კახაძე). ჩრდილო ქართლურში ანალოგიური ვითარებაა, ოღონდ -ნ || -თ ფორმანტის წინ -იან არის გამოყენებული: გურამ-იან-ნ-ი, გურამ-იან-თ, გურამ-იან-თ-ი. აქვე ამგვარი წარმოება თავს იჩენს საზოგადო სახელებშიც კრებითობის გამოხატ-

ვისას: ქალ-იან-ნ-ი, ქალ-იან-თა... ნეფ-იან-ნ-ი, ნეფ-იან-თა (გ. იმნაი-შვილი).

-ნ || -თ(ა) სუფიქსიანი წარმოება ძლიერ მერყეობას განიცდის: ამ სუფიქსებით გაფორმებულმა სახელებმა შეიძლება ისევე დაირთონ იგივე სუფიქსები (სხვა-ნ-ა-ნ-ი, ცხრა-ნ-ი-ვე-ნ-ი, ორ-თა-ვე-ნ-ი) ან დაირთონ -ებ სუფიქსი (ორ-თა-ვ-ებ-ი || ორ-თა-ვ-ნ-ებ-ი, თავაან-თ-ებ-ი „თავისიანები“); შესაძლოა პირიქითაც მოხდეს: -ებ სუფიქსიანი სახელი გართულდეს -ნ ფორმანტით (ტოლ-ებ-ნ-ი „ტოლები“). -ნ || -თ(ა) სუფიქსიან ფორმებს ზოგჯერ დაერთვის ბრუნვის ნიშნებიც (ორი-ვე-ნ-ი, ორი-ვე-ნ-მა, ორი-ვე-ნ-ს, ორი-ვე-ნ-ის... ორ-თა-ვე-ნ-ი, ორ-თა-ვე-ნ-მა, ორ-თა-ვე-ნ-ს... ქალიან-ნ-ი, ქალიან-თ-ს-ა... ცოლეურ-ნ-ი, ცოლეურ-თ-ს-ა...; გ. იმნაიშვილი, ო. კახაძე).

მრავლობითი რიცხვის ფორმანტები სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებითაც გამოიყენება არსებითად ამ დანიშნულებისაა ეს ფორმანტები თავაან-თ-ებ-ი, ცოლეურ-თ-ს-ა, ცოლის-ებ-ი, თავის-ებ-ი... ფორმებში. სიტყვათწარმოებითი ფუნქცია აქვს -ებ ფორმანტს ამ შემთხვევაშიც: „ძვირები მიჯდება“, „მე წიგნისე-ებ-ი არა ვიცი“ (= წიგნის ამბები), „ეს კაკლები ძუძასე-ებ-ი-ა || ძუძა-ან-თ-ი-ა“, „სკამები ჩემი მზითვისე-ებ-ი-ა“ (ო. კახაძე).

-ებ → -ეფ პაუზის ან ყრუ თანხმოვნის წინა პოზიციაში (კაც-ებ-ი, კაც-ებ-მა, მაგრამ: კაც-ეფ-ს || კაც-ეფ), რაც საერთო ქართული მოვლენაა.

გ) ზ მ ნ ა. მთელს ქართლურში თავს იჩენს თემისნიშნის წარმოებაზე გადასვლის ტენდენცია: წერ-ს → წერ-ავ-ს, გრეხ-ს → გრეხ-ავ-ს || გრიხ-ავ-ს (თემის ნიშანთა ფონეტიკური ნაირსახეობების შესახებ იხ. ზემოთ).

დასავლურ ქართლურში, იმერეთის მომიჯნავე ტერიტორიაზე სპორადულად გვაქვს ნამყო უსრულში -ავ || -ამ- → -ევ || -ემ ცვლილების შემთხვევები: ხნავ-ს → ხნევ-და, თესამ-ს → თესემ-და... ეს მოვლენა სრულიად უცხოა ქართლურისათვის და იმ რეგიონშიც უპირატესად ისმის ქართლში დასახლებულ იმერელთა მეტყველებაში.

გარძობა-ალქმის გამომხატველი -ი სუფიქსიანი ინვერსიული ზმნები მთელს ქართლურში -ან პირის ნიშნითაა წარმოდგენილი: ს-წყურ-ი-ან, ჰ-ში-ან, ე-შინ-ი-ან, უ-ხარ-ი-ან, ს-ცხვენ-ი-ან; მრავლობითში: ს-წყურ-ი-ან-თ, ე-შინ-ი-ან-თ. ანალოგიით ამგვარი წარმოება ვრცელდება ს-წერ-ი-ან, ჰ-კიდ-ი-ან, ს-ჯობ-ი-ან ტიპის ფორმებზეც (გ. იმნაიშვილი, ლ. ნოზაძე).

მო- და შე- ზმნისწინების პარალელურად დასტურდება მა- და შა-, რომელთა განაწილება გარკვეულ კანონზომიერებას გვიჩვენებს: მო-

ვიტანე || მოიტანე, მაგრამ: მაიტანე, მაიტანა... მამიტანა, მაგრამ: მო-
გიტანა...

ჩვეულებრივია პირდაპირი (უშუალო) ობიექტის სიმრავლის გამო-
სახატავად და- ზმნისწინის გამოყენება: გაატიტვლა ბალღი, მაგრამ:
დაატიტვლა ბალღები, ასევე: გააკეთა ურემი, მაგრამ: დააკეთა ურემები.
ზემოქსნურში თავს იჩენს ერთი თავისებური მოვლენა: აწმყოს
ფორმებზე ზმნისწინის დართვით შეიძლება გამოიხატოს მხოლოდ
მიმართულება: „სად გადა-ყრ-ი (= ყრ-ი) მაგ მიწას, თვალები არა
გაქ?“ ან: „ერთი შეხედე, როგორ და-ყრ-ი-ს (= ყრ-ი-ს) ხეებსა“
(ვ. სომხიშვილი). ძველი ქართულისებური ვითარებაა, ოღონდ ძველი
ქართულისაგან განსხვავებით იგივე ფორმები (შესაბამის კონტექსტში)
მყოფადის ფუნქციითაც შეიძლება იყოს გამოყენებული.

ჩრდილო ქართლურში (ზემოქსნურსა და არაგვულში) შეინიშნება
ხოლმეობითის ფორმები: გამა-ა-რეკ-დ-ი-ს, ა-დ-ემ-დ-ი-ს „აღებდა
ხოლმე“, გვ-ა-კუთნ-ებ-დ-ი-ს (I ხოლმეობითი); და-ვ-ი-ლოც-ი, და-ი-
-ლოც-ი, და-ი-ლოც-ი-ს; ვ-ი-ყვ-ი, ი-ყვ-ი, ი-ყვ-ი-ს (II ხოლმეობითი).
ხოლმეობითები (მაგალითად, იყვის) განგრძობითობასაც გამოხატავენ
ზოგჯერ. ამ რიგის წარმოება მოშლის გზაზეა, ხოლმეობითის ფორმებში
უპირატესად მოხუცთა მეტყველებაში ისმის (გ. იმნაიშვილი, ვ. სომ-
ხიშვილი).

ნამყო ძირითადში -ე სუფიქსიანი ზმნები I და II პირის ფორმებ-
ში რთულდება — თავს იჩენს -ევ-ი → -ე-ი დაბოლოება: ვ-ნახ-ევ-ი ||
ვ-ნახ-ე-ი, ნახ-ევ-ი || ნახ-ე-ი (ვ. თოფურია). ამგვარი ფორმები ქსნის
ხეობაში არ შეინიშნება.

-ევ-იანი ზმნები ნამყო ძირითადში, ჩვეულებრივ, ინარჩუნებენ -ივ
დაბოლოებას: ავარჩივე, აარჩივა; დავლივე, დალივა (ვ. თოფურია).

ნამყო ძირითადში ი- და ე- პრეფიქსიანი ვნებითის მრავლობითი
რიცხვის ფორმებში წარმოჩნდება -ენ (→ -ნ) სუფიქსი: და-ვ-ი-ზარდ-
-ენ-ი-თ, და-ი-ზარდ-ენ-ი-თ, და-ი-ზარდ-ნ-ენ... შე-ვ-ე-ხვეწ-ენ-ი-თ,
შე-ე-ხვეწ-ენ-ი-თ, შე-ე-ხვეწ-ნ-ენ. მესამე პირის ფორმებში პოვნეირი
-ნ-ენ ერთიან სუფიქსად იქნა გააზრებული და ანალოგიით გავრცელდა
სხვა ფორმებსა და პარადიგმებში (ა. შანიძე): გა-თბ-ნენ, და-შორ-დ-ნენ.
ნამყო უსრული: ზრდ-ი-დ-ნენ, ი-ზრდ-ებ-ოდ-ნენ. -ნენ დამკვიდრებუ-
ლია ცენტრალურ და სამხრეთ ქართლურში, ხოლო ჩრდილო და და-
სავლურ ქართლურში მის პარალელურად გამოიყენება (და ზოგჯერ
უპირატესობაც ენიჭება) -ენ სუფიქსი. დასავლურ ქართლურში ვნები-
თის -ენ (→ -ნ) სუფიქსიანი ფორმებიც ნაკლები სიხშირით იხმარება:
და-ვ-ი-ზარდ-ე-თ, და-ი-ზარდ-ენ ჩვეულებრივია, და-ვ-ი-ზარდ-ენ-ი-თ,
და-ი-ზარდ-ნ-ენ — შედარებით იშვიათი.

ვნებითის ხსენებული ფორმები II კავშირებითში უპირატესობას -ე ფორმანტს ანიჭებენ: და-ვ-ი-ზარდ-ნ-ე-თ „დავიზარდოთ“, და-ი-ზარდ-ნ-ე-ნ „დაიზარდონ“. წარმოების პრინციპი ძველი ქართულისებურია, გავრცელებულია მთელს ქართლურში (დასავლური ქართლურის გარდა).

კავშირებითში -ე თავს იჩენს „ყოფნა“ ზმნასთანაც: ვ-ი-ყვ-ე, ი-ყვ-ე, ი-ყვ-ე-ს; ვ-ი-ყვ-ნ-ე-თ, ი-ყვ-ნ-ე-თ, ი-ყვ-ნ-ე-ნ.

დასავლურ ქართლურში, უპირატესად იმერეთის მომიჯნავე ტერიტორიაზე შეინიშნება II კავშირებითის მაწარმოებლად -ო ფორმანტის გავრცელების ტენდენცია: მო-ჭრ-ო-ს, მო-ჭრ-ო-ნ; მი-ს-ც-ო-ნ, შე-ხვდ-ო-ნ, ი-დგ-ო-ნ, მო-ვიდ-ო-ნ (გ. იმნაიშვილი).

შეინიშნება თხრობითი და ბრძანებითი კილოს ფორმათა გარჩევის შესაძლებლობა მეორე სუბიექტური პირის ნიშნის მქონებლობა-უქონლობით: ჩააჰყარე, გააბტუხე. (თხრობითი) — ჩაყარე! გატუხე! (ბრძანებითი); (თ. სალარიძე).

ჩრდილო ქართლურში თხოვნით-წაქეზებითი ბრძანებითის დანიშნულებით გამოიყენება მყოფადის კავშირებითის ფორმები: და-ა-რიგ-ებ-დ-ე.

I შედეგობითს -ავ და -ამ თემისნიშნისანი გარდამავალი ზმნები ორგვარად იწარმოებენ: შენარჩუნებულია თემის ნიშნები (და-უ-კლ-ამ-ს || და-უ-კლ-ამ, შე-უ-ნახ-ამ-ს || შე-უ-ნახ-ამ; -ავ → -ამ და პირის ნიშნის მოკვეცის შესახებ იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“); თანდათან კი სულ უფრო ვრცელდება -ი სუფიქსისანი წარმოება (მო-უ-კვლ-ი-ა, შე-უ-ნახ-ი-ა).

გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითშივე -ი სუფიქსისანი წარმოებისას უთემისნიშნო ზმნები, ჩვეულებრივ, დაირთავენ -ნ სუფიქსს (უ-ჰამ-ნ-ი-ა, უ-ჩეჩ-ნ-ი-ა, და-უ-გრებ-ნ-ი-ა); ამავე სუფიქსს დაირთავენ ის ზმნები, რომლებიც I შედეგობითში თემის ნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი — საყრდენად იღებენ II სერიის ფუძეს (უ-ლოც-ნ-ი-ა, უ-სწავლ-ნ-ი-ა); შესაძლოა -ნ სუფიქსი და თემის ნიშანი მონაცვლობადეს (გა-უ-ტაც-ნ-ი-ა || გა-უ-ტაც-ებ-ი-ა); ზოგჯერ ამ რიგის შენაცვლება განასხვავებს მდგომარეობითსა და მოქმედებითი გვარის ზმნებს (თამაშ-ობ-ს → უ-თამაშ-ნ-ი-ა, მაგრამ: ა-თამაშ-ებ-ს → უ-თამაშ-ებ-ი-ა).

ეს -ნ სუფიქსი თავს იჩენს გარდამავალ ზმნათა II შედეგობითშიც (გე-ე-ტაც-ნ-ა, ე-ყიდ-ნ-ა). -ნ სუფიქსის მქონებლობა-უქონლობა განარჩევს II შედეგობითს ე-პრეფიქსისანი ზმნათა ნამყო ძირითადისაგან (დე-ე-ხოც-ნ-ა II შედეგობითია, დე-ე-ხოც-ა — ნამყო ძირითადი;

„მტრები დეეხოცნა“ და: „მშობლები დეეხოცა“). ანალოგიურად სხვაობს II და III კავშირებითის ფორმები.

ერთ- და ორვალენტიანი გარდაუვალი ზმნების II შედეგობითის ფორმათა წარმოება უნიფიცირებულია — მეშველზმნიანია: დამდგარიყო — დადგომიყო „დასდგომოდა“, ჩამოკიდებულყო — ჩამოკიდებეყო „ჩამოკიდებოდა“... სხვაობას იძლევა დასავლური ქართლური, სადაც ორვალენტთან გარდაუვალ ფორმებში მეშველზმნიანი წარმოების გვერდით თავს იჩენს -ოდ სუფიქსიც: დასდგომოდა, ჩამოკიდებოდა.

შეინიშნება ვნებითის ორმაგი (პრეფიქს-სუფიქსური) წარმოების შემთხვევები: დე-ე-ძინ-დ-ებ-ა, შე-ე-ნან-დ-ებ-ა, მე-ე-წონ-დ-ებ-ა, მე-ე-წყინ-დ-ებ-ა, გე-ე-ცინ-დ-ებ-ა (გ. იმნაიშვილი, ვ. სომხიშვილი).

შეუზღუდავად იწარმოება ვნებითის კაუზატიური ფორმები: დე-ე-ქერ-ინ-ებ-ა, გე-ე-ლახ-ვ-ინ-ებ-ა (-ინ სუფიქსიანი); ე-კვლ-ეინ-ებ-ა || || ე-კვლ-ეინ-ებ-ა, „შენ არ შა-გ-ე-ბმ-ეინ-ებ-ა, გაგეუღება კამეჩი“ (-ევის სუფიქსიანი).

ქართლურში ზმნას ახასიათებს ზოგი არასისტემური მოვლენაც, რომლებიც დიალექტურ თავისებურებათა საერთო სურათს ავსებენ: „მბობა“ ზმნასთან ნამყო ძირითადში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად -ა გვაქვს: უ-ამბ-ა;

მნიშვნელობით „მოდიოდა თურმე“ გამოიყენება მო-დენ-ილ-ა ზმნა (შდრ.: მონაველა);

„არგუნებს“ ფორმის ნაცვლად გვაქვს ა-რგ-ენ-ს, ნამყო ძირითადში: ა-რგ-ინ-ა;

ზმნები „უგდებს“, „უპასუხებს“ ი- პრეფიქსითაა წარმოდგენილი: „ყურს იგდებს“, „იპასუხებს“;

ი-ცი-ის ზმნა გამოიყენება ობიექტური წყობითაც: გ-ი-ცი-ის, გვ-ი-ცი-ის („ღმერთმა ნუ გიცის“);

იბოვება მ-ი-ნ-ა, გ-ი-ნ-ა, უ-ნ-ა (= მინდა, გინდა, უნდა);

სამხრეთ ქართლურში „ზის“ ფორმის ნაცვლად იხმარება ჯდ-ას (მრავლობითში: ჯდ-ი-ან || ჯდ-ან-ან).

ზემოქსნურში დასტურდება ყრ-ი-ს „ყარს“, ჩნ-ი-ს „ჩანს“ ფორმები; ნამყო უსრულში: ყრ-ოდ-ა, ჩნ-ოდ-ა (ვ. სომხიშვილი).

დ) ნ ა წ ი ლ ა კ მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. ქართლურში ფართოდაა გავრცელებული *ნდე ფუძის შემცველი მიმათითებელ-დამაზუსტებელი მოდალური ფორმა (ზმნისართული წარმოშობისა), რომელიც სიშორე-სიახლოვეს ა-, ე- და ი- ხმოვან-პრეფიქსებით განასხვავებს: ანდე „აი აქ“, ენდე „აი მაქ“, ინდე „აი იქ“ (გ. იმნაიშვილი, ო. კახაძე); შდრ. საერთო ქართული: მანდ(ა).

ჩრდილო ქართლურში განსხვავებული სემანტიკური ნიუანსებით განირჩევა -ლა ნაწილაკ-მორფემოიდი: გამოხატავს ალბათობას (მოვიტანთლა? „მოვიტანთ კი || კიდეც მოვიტანთ?“ თულა გერგება რამე? „კიდეც თუ გერგება რამე?“), მიახლოებითობა-მიმსგავსებას (კვდებალა ის უბედური, ისე მუშაობს „ლამის კვდება...“). ზოგჯერ -ლა, ასევე: ზოგი სხვა მორფემოიდიც გაორმაგებულია — მაშინ, როცა ერთერთი მორფემოიდი ფუძისეულად გაიაზრება (რაი-ლა-ზე-ლა, ასევე: ისე-ვე-ვე); (ვ. სომხიშვილი).

ზემოქსნურში „ხოლმე“ ნაწილაკ-მორფემოიდი შემასმენლის წინ დაისმის: „ის ხოლმე წავიდოდა“, „ნუ ხოლმე იცი ეგეთი ლაპარაკი“ (ვ. სომხიშვილი).

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. დასავლურ ქართლურში უფროობითი ხარისხის ფორმები უ — ე ცირკუმფიქსით იწარმოება: უ-ხნ-ე „უხნესი“. ძველი ქართლისებური მოვლენაა. ქართლურში მისი პოვნეობა იმერულის გავლენას მიეწერება (გ. იმნაიშვილი).

„სადმე“, „არსად“, „ვერსად“ გამოიყენება დროის ზმნისართების დანიშნულებით: „ოლონდ მოიყვანე სადმე (= ოდესმე) ჩვენსა-მეთქი“, „ჯავაში არსად (= არასდროს) ყოფილხარ?“, „თბილიში (= თბილისში) ვერ ჩავედი ვერსადა (= ვერასდროს)“... შეინიშნება ჩრდილო და ცენტრალურ ქართლურში (ლ. ნოზაძე).

აბსტრაქტულ სახელებში -ება : -ობა შენაცვლება: ბედნიერ-ობა, ქვეყნიერ-ობა... ანალოგიურად: მხიარულ-ობა, თქმულ-ობა...

-იერ სუფიქსს ცვლის -იარ: გონ-იარ-ი, ღონ-იარ-ი, მშ-იარ-ი, მშვენ-იარ-ი...

სასუბიექტო მიმღეობებსა და ხელობის გამომხატველ სახელებში ერთმანეთს ენაცვლება მე-, მო- და მა-: მეჩხუბარი || მოჩხუბარი, მეომარი || მაომარი... მონადირე || მენადირე, მენახშირე || მონახშირე...

ნამყო დროის საობიექტო მიმღეობაში მოსალოდნელი -ილ სუფიქსის ნაცვლად დასტურდება -ულ: მო-ტან-ულ-ი „მოტანილი“, მო-ყვან-ულ-ი „მოყვანილი“, გადმო-ცვენ-ულ-ი „გადმოცვენილი“... ზოგიერთ ფორმაში -ულ სუფიქსის პოენიერება შეიძლება აიხსნას იმით, რომ საყრდენ ზმნაში -ავ თემის ნიშანია (ნაცვლად ნულისა ან სხვა თემის ნიშნისა): კ-კიდ-ავ-ს → და-კიდ-ულ-ი, გა-ი-ტაც-ავ-ს → გა-ტაც-ულ-ი (მდრ.: გა-ტაც-ვ-ა), ბად-ავ-ს → და-ბად-ულ-ი, ჩა-პ-ყუდ-ავ-ს → ჩა-ყუდ-ულ-ი, გა-ზარდ-ავ-ს „გაზრდის“ → გა-ზარდ-ულ-ი. ღირსსაცნობია, რომ „დაწევას“ ზმნისგან იწარმოება მორფოლოგიურად კანონ-ზომიერი დაწვ-ულ-ი „დამწვარი“ ფორმა (იპოვებოდა ძველ ქართულშიც).

ფართოდაა გავრცელებული კნინობითის ფორმები, რომლებიც — სუფიქსით იწარმოება: ქვეერ-ა-ი, ბოთლ-ა-ი, ცოლ-ქმარ-ა-ი. განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება საკუთარ სახელთა კნინობითის ფორმები; მაგრამ უმეტესად ამგვარი წარმოების ფორმებს კნინობითობის ფუნქცია დაკარგული აქვს (ვ. თოფურია, ო. კახაძე, გ. იმნაიშვილი).

ხშირი გამოყენებისაა მასუბსტანტივებელი —ა: ტიტველ-ა, ცარიელ-ა, ჩარექ-ა... ამ რიგის ფორმები ხელახალი გააზრების საფუძველზე შესაძლოა ისევ ატრიბუტებად (მსაზღვრელებად) იქნეს გამოყენებული: ტიტველა კაცი, ცარიელა პური, სამი ჩარექა ღვინო.

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებისას ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ატრიბუტული მსაზღვრელი მიცემითის ფორმით ეხამება საზღვრულს მიცემითსა და ვითარებით ბრუნებში, ნათესაობითის ფორმით — ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნებში (შავ-ს ცხენ-ს || || ცხენ-ად, შავ-ის ცხენ-ის || ცხენ-ით); შემდეგ: სუბსტანტიური მსაზღვრელ-საზღვრულის პოსტპოზიციური წყობისას (რაც საკმაოდ ხშირია ქართულში) ჩვეულებრივია სახელობით ბრუნვაში შეთანხმება (უფროს-ი ოჯახ-ის-ა-ი, ხეებ-ი კაკლ-ის-ა-ი...), რაც შენარჩუნებულია შედგენილ შემასწავლებელშიც (ხეებ-ი კაკლ-ის-ა-ი-ა „ხეები კაკლისა“; ა. ლლონტი).

წერაქვ-სიონურ და რეხულ თქმებში თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული მსაზღვრელი ყველა ბრუნვაში სახელობითის ფორმითაა წარმოდგენილი: დიდ-ი ძმა, ძმამ, ძმას, ძმის... ძმასავეთ, ძმასთან..., რითაც ეს თქმები მთელი ქართულურისაგან გამოირჩევა (გ. იმნაიშვილი).

სახელობით ბრუნვაში მსაზღვრელად გამოყენებული ჩვენებითი ნაცვალსახელები თანხმოვნით ნაწილს იკვეცენ: „გაათენა ი (= ის) ღამე“, „ე (= ეს) კაცი ხმას არ იღებს“. ანალოგიური ვითარება ზოგჯერ სხვა ბრუნებშიც იჩენს თავს: „თქვა ი (= იმ) კაცმა“... „ეს“ ჩვენებით ნაცვალსახელს სხვა ბრუნებში შეესაბამება „ემ“: „თქვა ემ (= ამ) კაცმა“, „ემ კაცს სამი შვილი ჰყვანდა“.

ბ) ჩვეულებრივია სახელისა და ზმნის რიცხვში აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: „ხალხი წავიდნენ“, „სოფელი აყრილან, გასახლებულან“; „დედ-მამა ნახამდნენ“, „ცოლ-ქმარმა უთხრეს“.

მრავლობითში დასმულ უსულო საგანს ზმნა რიცხვში ეთანხმება: „ვენახები ყოფილან“, „ეკლესიები იყვნენ“, „ქვევრები ამოჩნდებიან“...

მრავლობითი რიცხვის ზმნური ფორმანტები შესაძლოა დაირთოს: წოდებითის ფორმამ („ბიჭებოთ, ხომ იცით!...“), სახელადმა შესიტყვებამ („თქვენი ჭირიმეთ“)...

გ) მოთხრობით ბრუნვაში დასმული სახელი შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს გარდაუვალი ზმნის II სერიის ფორმებთან — უპირატესად მაშინ, როცა გარდაუვალ ზმნასთან ერთად კონსტრუქციაში გარდაუვალი ზმნაც იპოვება: „დაბრუნდა ჯარისკაცმა და უთხრა“, „ადგა ბიჭმა, ახსენა ღმერთი“, „მივიდა ამ ბიჭმა, სანთელი უნდა აანთოს“; ზოგჯერ — დამოუკიდებლად: „ამ ქალმა შეეხვეწა“. ძირითადად ესაა აქტიური სემანტიკის გამომხატველი ფორმობრივ გარდაუვალი ზმნები.

სამხრეთ ქართლურში, წერკვ-სიონურ და რეხულ თქმებში, მოთხრობით ბრუნვაში დასმული სახელი გამოიყენება როგორც გარდაუვალი, ასევე გარდაუვალი ზმნების სამივე სერიის ფორმებთან: კაცმა მუშაოფს, იმუშავა, უმუშავინა... კაცმა ელაპარაკება, ელაპარაკა, დელაპარაკებია... აიხსნება ეს სხვა ენობრივი (სომხურ-აზერბაიჯანული) წრის გავლენით (გ. იმნაიშვილი). სომხურსა და აზერბაიჯანულს მოთხრობითი ბრუნვა არ გააჩნია, მაგრამ სომხებისა და აზერბაიჯანელების ქართულ მეტყველებაში მოთხრობითი, ჩვეულებრივ, გამოიყენება მათი დედაენის სახელობითი ბრუნვის ბაღალად. იმ რეგიონის ქართველთა მეტყველებაში სწორედ ეს მოვლენა იჩენს თავს.

დ) ქსნის ხეობის მეტყველებაში გრძობა-აღქმის ზმნებთან რეალური სუბიექტი შეიძლება დაისვას მიცემით ბრუნვაში (ინვერსიულ ზმნებთან პოვნერი სუბიექტის მსგავსად): „უმცროს დას (= უმცროსი და) დაინტერესდა“ (გ. სომხიშვილი).

ე) ჩრდილოეთ ქართლურში დაბატიყა, ასწია, ჩამოკრა ზმნები ობიექტს მართავენ მიცემით ბრუნვაში: „დაბატიყა ხალხსა“, „ჩამაძკრეს მესამე ზარსა (= ზარი)“, „ააწიყა (= ასწია) ამ ხენწიფის სახლსა (= სახლი) მღვდელმა“ (გ. იმნაიშვილი).

ვ) ქსნის ხეობის მეტყველებაში შეინიშნება ერთი თავისებური მოვლენა: შემასმენლებით შერწყმულ წინადადებაში სემანტიკურად და გრამატიკულად ირიბი ობიექტი ეხამება ერთ შემასმენელს, მაგრამ კონსტრუქციულად დაკავშირებულია მეორე შემასმენელთან: ხენწიფემ დაიბარა ამ ბიჭს და უთხრა „ხელმწიფემ დაიბარა ეს ბიჭი და უთხრა ამ ბიჭს“, დედამ მოიყვანა თავის შვილს და შეეკითხა „დედამ მოიყვანა თავისი შვილი და შეეკითხა თავის შვილს“ (გ. სომხიშვილი).

ზ) „როცა“ და „რომელიც“ კავშირები, ჩვეულებრივ, რთულდება „რომ(ა)“ კავშირით: „როცა რომ ის მონადირე დაბერდა, არა-აყვანდა ამას შვილი“, „იმ ბერს ყამდა ორი ირემი, რომელიც რო თავისთავათ იწველებოდნენ“ (გ. იმნაიშვილი).

„თუ“ კავშირის თავისებური გამოყენების შემთხვევა: „შეეკითხა უფროს ძმას თუ: შენ რა იცი?“ ამგვარ კონსტრუქციებში „თუ“ წინ უძღვის პირდაპირ ნათქვამს, ხოლო სხვათა სიტყვის ნაწილაკ-მორფე-მოიდები არ გამოიყენება (გ. იმნაიშვილი, თ. სალარიძე).

3. 3. კ ა ხ უ რ ი. ქართულის შემდეგ კახურს არსებითი წვლილი მიუძღვის ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებაში. კახურის თავისებურებანი უხედავ აისახა ისტორიულ საბუთებში, რაც შესაძლებლობას იძლევა თვალი გავადევნოთ ამ დიალექტის განვითარებას რამდენიმე საუკუნის მანძილზე. გარდა ამისა, ინგილოური და ფერეიდნული ისტორიულად კახურის განაყოფი დიალექტებია, ეს კი ღირსსაყვამ მასალას იძლევა დიალექტური დიფერენციის შესასწავლად.

კახეთი მოიცავს აღმოსავლეთ საქართველოს ვრცელ მონაკვეთს — ივრისა და ალაზნის აუზებს. უძველეს ხანაში „კახეთი“ ეწოდებოდა შედარებით უფრო მცირე ტერიტორიას (ივრის ზემო წელს თიანეთსა და უჯარმას შორის), აღრეულ ფეოდალურ ხანაში კახეთი მოიცავდა თიანეთის, თუშეთისა და ფშავ-ხევსურეთის მიწა-წყალსაც, VIII საუკუნის მიწურულიდან კახეთი თანდათანობით განივრცო კუხეთისა (არაგვისა და მტკვრის ხეობების ტერიტორია ეინვალიდან გარეჯის უდაბნომდე) და ჰერეთის შემოერთებით.

მიუხედავად ასეთ ფართო ტერიტორიაზე გავრცელებისა, კახური მეტყველება შედარებით ერთგვაროვანია. კახურში სამი კილო-კავი გამოიყოფა: გარეკახური, შიგნიკახური, და ქიზიყური. ამათგან მეტი თავისებურებების პოვნისთვის ქიზიყური გამოირჩევა (ზოგჯერ მას დამოუკიდებელ დიალექტადაც მიიჩნევენ):

კახეთი საქართველოს იმ კუთხეთაგანია, რომელსაც მრავალგზის განუცდია სხვადასხვა ჯურის მომხდურთა გამანადგურებელი თავდასხმები, რბევა და აოხრება, ზოგჯერ გადაშენების ზღვრამდეც მისულა, მკვიდრი მოსახლეობა ათასობით აყრილა ან ძალით გადაუსახლებიათ, მათ ნაცვლად კი „უცხო თესლის ველურები ჩამოუსახლებიათ“. მიუხედავად ამისა, „კახეთი ყოველთვის აღმდგარა და კახურ კილოსაც ყოველთვის დაუცავს ერთიანობა და მთლიანობა და სხვა კილოთა და მით უმეტეს სხვა ენათა ძლიერი გავლენა არასდროს არ განუცდია“ (ქართული დიალექტოლოგია).

კახეთში მრავლად სახლობენ სხვა ქართულ კილოთა წარმომადგენლები: იმერლები, რაჭველები, ფშაველები, ხევსურები, მთიულელები, რო-

მელთაც კომპაქტური დასახლების ტერიტორიებზე ძირითადად შენარჩუნებული აქვთ თავიანთი კილოური ნიშან-თვისებანი, განთესილი დასახლებისას კი კახურ მეტყველებაზე არიან გადასული. კახეთში ცალკეული „ენობრივი კუნძულებების“ სახით წარმოდგენილია რუსული, აზერბაიჯანული, ოსური, ბერძნული, უღური, ბაცური (წოვა-თუშური), ქისტური მეტყველება. სახლობენ სომხებიც (ძირითადად ქალაქ ადგილას), რომლებიც მხოლოდ ქართულად (კახურ კილოზე) მეტყველებენ. ბაცები (წოვა-თუშები) და ქისტები თავისუფლად ფლობენ ქართულ ენას. ქართული მეტ-ნაკლებად გაეგებათ კახეთში მოსახლე სხვა ეროვნებათა წარმომადგენლებსაც.

როგორც აღინიშნა, ამჟამინდელი კახეთი მოიცავს ისტორიული კუხეთის, ჰერეთისა და საკუთრივ კახეთის ტერიტორიებს.

„ქართლის ცხოვრებაში“ დატული ვადმოცემით, ჰერეთი წილხედომილია მითიური თარგამოსის რვათაგან (ჰაოს, ქართლოს, ბარდოს, მოვაკან, ლექ, ჰეროს, კავკას, ეგროს) ერთ-ერთი (მეექვსე) შვილისა: „ხოლო ჰეროსს მისცა ქუეყანა მტკურისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზნისა შესართავითგან ვიდრე ტყეტბამდე, რომელსა აწ ჰქვან გულგულა. და ამან ჰეროს ალაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზნათსა, და უწოდა სახელი თვისი ჰერეთი“. იმავე ლეგენდით, ქართლოსის ხუთ შვილთაგან (მცხეთოს, გარდაბოს, კახოს, კუხოს, გაჩოს) ორს წილად ხუდა კახეთი და კუხეთი: „ხოლო კუხოსს მისცა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვან რუსთავი; მისცა არაგვთგან ვიდრე ჰერეთამდე... მთასა კახეთისასა და მტკუარსა შუა. ხოლო კახოსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთასა შორის, არაგვთგან ვიდრე ტყეტბამდე, რომელი არს საზღვარი ჰერეთისა...“

კახეთი ვრცლად აქვს აღწერილი ვახუშტი ბატონიშვილს. იგი ცალკე გამოყოფს კუხეთს, ჰერეთსა და საკუთრივ კახეთს: „ხოლო ქუეყნისა ამის სახელნი არიან სამნი: რამეთუ ჰერეთი ეწოდა თარგამოზის ძის ჰეროსის გამო, რომელსა ძმათა თვისთა შორის წილად ხუდა ქუეყანა ესე და დაიპყრა საზღვარი თვისი... ხოლო კახეთი და კუხეთი არიან წილნი ქართლოსისა, რამეთუ, შემდგომად ქართლოსის სიკუდილისა, განუყო დედამან მათმან ძეთა თვისთა ქართლოსის წილი ქუეყანა“.

კახეთის საზღვრებად ვახუშტის დასახლებული აქვს: „აღმოსავლით მთა კავკასი; სამკრით საზღვარი ჰერეთისა, თურდო-შტორის კევი, ვიდრე კავკასამდე; დასავლით მთა კახეთისა, რომელსა განჰკუეთს, ერწო-თაანეთს, იორის მდინარე, და მერმე მზღვრის მდინარე არაგვ და ჩდილოთ მთა კავკასი. და ამათ-შორისი ქუეყანა არს კახეთი, წილი კახოსისა და მისის სახელის გამო ეწოდა ამას სახელი ესე“. ესაა

საქმაოდ ვრცელი ტერიტორია, რომელიც შემდგომ დანაწევრდა და „აწ უწოდებენ ფშავ-კვესურსა (რომელთა პირველ ეწოდათ ფხოვლნი), თიანეთს, ერწოს; ირტოს-კვეს, პანკისის კეობას, საყდრიონს და ალონს“.

კუხეთის საზღვრებად ვახუშტი ასახელებს: „აღმოსავლით მთა კახეთისა; სამკრით საზღვარი ჰერეთისა, რომელ არს ხუნანის გამოსწვრივ გულგულადმდე; დასავლით მტკუარი და არაგვ, ჩდილოთ იგივე მთა კახეთისა. და ამათ-შორისს ქუეყანას ეწოდა კუხეთი, კუხო-სის სახელის გამო, არამედ აწ უწოდებენ თიანეთს, საგურამოს ანუ თეძმის კვეს... კუალად გრდანი, მარტყოფი, ლილო, დიდუბე, სამგორი, ჩადივარი, ომანის კევი, ყარაღაჯი და ნაგები და ყარაია. ხოლო ზოსროვანთ გარდავლინებისა შემდგომად, განდგა რა გრიგოლი მთავარი, ამან მოსპო სახელი კუხეთისა და იწოდა კახთა მთავრად ანუ ქორიკოზად. და ამათ მთავრობასა შინა ჯუარს ქუეითს, სამკრის კერძს, ეწოდა გარდაბანად, არამედ შემდგომად კვრიკემ, დაიპყრა რა ჰერეთიცა, იწოდა კახთ მეფედ, გარნა ჰერეთს აქუნდა თვისივე სახელი მოუსპელი“.

ვახუშტის თხზულების მიხედვით, ჰერეთს უწოდებდნენ „გაღმა მკარს, ელისენსა, შიგნით კახეთს, ქისიყს და გარეთს-კახეთს“.

შემდგომ კი (ივარაუდება — XV საუკუნიდან) „მოისპო სახელი ჰერეთისაცა“ და მას შემდეგ მთელი ეს მხარე იხსენიება კახეთად; „და არს სრულიად აწინდელის კახეთის საზღვარი: სამკრით დიდის ალაზნისა და პატარას ალაზნის შესართავი და მუნნიდამ ხაზი კავკასამდენ გავლილი და კუალად ხაზი მტკურამდე მისული; აღმოსავლით მთა კავკასი, ლეკეთსა და კახეთს შორისი; დასავლით საზღვარი ქართლისა... და მწარე წყალს ქუეით — მტკუარი და ჩდილოთ — მთა კავკასივე. და მდებარეობს ქუეყანა ესე სიგრძით ჩდილო-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთ-სამკრეთს შუა, და არს ქართლისა, რანისა, მოვაკანისა და ლეკეთის შუა მდებარე“.

კახეთის მკვიდრთ ვახუშტი ასე ახასიათებს: „კაცნი და ქალნი შუენიერნი, ჰაეროვანნი და მგზავსნი ყოვლითავე ქართველთა ზნითა, ჩუეულებით და ქცევით, არამედ ლაღნი, ამაყნი, მეხოტბენი, დიდმთქმელნი, მეჩხუბარნი, შემმართებელნი, უფრო გლეხნი, ერთგულნი, მოსილნი ქართულად, ენითა და სარწმუნოებითა ქართლისათა და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი“.

ქართლთან მკვიდრო სიახლოვე, მართლაც, ხელშესახებად იჩენს თავს კახურ მეტყველებაში: იგულისხმება ქართლური და კახური დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი საერთო ენობრივი ტენდენციები, რაც მრავლად ელინდება ფონეტიკის, გრამატიკის, ლექსიკის სფეროში.

I. ფონეტიკა.

კახურ კილოკავთაგან მხოლოდ ქიზიყურში იპოვება ჯ (უპირატესად მოხუცთა მეტყველებაში) და აქაც ძლიერ მერყეობს: ა) ერთი და იმავე პირის მეტყველებაში ერთი და იგივე სიტყვა ხან კ-თი გამოითქმის, ხან ხ-თი: კმა || ხმა, კელი || ხელი, მკარი || მხარი... ბ) ხშირად კ ისმის იქ. სადაც იგი ისტორიულად არ ივარაუდება და, პირიქით, არა გვაქვს იმ ფორმებში, სადაც ძველი ქართულის მიხედვით მისი მქონებლობაა საგულეებელი (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ჟ გვხვდება იმ პოზიციაში, სადაც ძველ ქართულშივე იყო: სტამს, აქტს, შეხტდა, ასტლა „ასვლა“... გარდა ამისა, ვ-ს ნაცვლად ჟ შესაძლოა შეგვხვდეს თანხმოვანსა და ხმოვანს შორის (ქტა), ხმოვნის მეზობლად თავკიდურა (ჟეტყვი, ჟიტყვი...) და ბოლოკიდურა (დააბაჟ „დააბამ“) პოზიციებში (არნ. ჩიქობავა). დასტურდება ვ || ჟ || უ მონაცვლეობა ერთსა და იმავე პოზიციაში: ღუთისნიერი || ლუთისნიერი || ლუთისნიერი, შვალამე || შტალამე || შუალამე, გაფცქვენი || გაფცქუენი || გაფცქუენი...

ა კახურში წარმოდგენილია როგორც ჰ და ს ბგერების რეფლექსი — ჩვეულებრივ, ხმოვნის მომდევნოდ.

კერძოდ, ა გვაქვს:

ა) მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური ჰ- || ს- პირის ნიშნის ნაცვლად ორ შემთხვევაში: ხმოვანზე დაბოლოებული ზმნისწინის მომდევნოდ (გამოცდები „გამოსცდები“, მიყავ „მიჰყავს“) და ხმოვანზე დაბოლოებულ ფორმასთან (სახელთან, ზმნისართთან, ნაწილაკ-მორფემოიდთან) ზმნის ენკლიტიკის დროს (ღედა-ყავ „ღედა ჰყავს“, პურსა-ჟამენ „პურს ჰამენ“, იქა-ყავ „იქა ჰყავს“, არა-ჟქვა „არ ჟქვა“). ხშირად ამ პოზიციაში წარმოდგენილია მჰ- || მს- რთული ბგერა, რომელსაც შემართვა მ-სა აქვს, ხოლო დამართვა ჰ-ს ან ს-სი (დააჰკარ „დაჰკარი“, დააჰწები „დაჰწები“), შედარებით იშვიათად გვხვდება მშ- და მზ- (დააშქერ „დაჰქერი“, გააზღევ „გასღევს“).

ბ) მხოლოდობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური -ს პირის ნიშნის ნაცვლად, როცა მის წინ ხმოვანი სუფიქსია (უღგაა „უღგას“, ეკუთვნია „ეკუთვნის“, აშენებდეა „აშენებდეს“, ააშენოა „ააშენოს“).

გ) მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის -ეს ნიშნისეული -ს ელემენტის ნაცვლად (დააყენეა „დააყენეს“, წაიყვანეა „წაიყვანეს“, დაიწყეა „დაიწყეს“).

შევნიშნავთ: მესამე პირის ნიშნისეული α ზოგ თქმაში (ქვემო ბოდბე, ქვემო მაჩხაანი) შეგვხვდება ხმოვნის წინაჲ: იყოფო „იყოსო“, წავიდეფო „წავიდესო“, გააკეთეფო „გააკეთესო“, თუმცა ამ პოზიციისში, როგორც წესი, -ს დაცულია (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ღ) მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშნის ნაცვლად (დღდაჲ „დღდას“, ქვეყანაჲ „ქვეყანას“, ნინოჲ „ნინოს“); ასეთივე მდგომარეობაა თანდებულის დართვისასაც (დღდაჲთან „დღდასთან“), ნაწილაკთანაც (დღეფეჲ „დღესეჲ“).

ე) ნათესაობითი ბრუნვის -ს ნიშნის ნაცვლად ფუძეფუკვეცელ სახელებთან (კალოჲ გასალეწათ „კალოს გასალეწად“); ანალოგიური ვითარებაა თანდებულის დართვის შემთხვევაშიც (კალოჲთინ „კალოსთის“).

ვ) ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშნისეული -ს ელემენტის ნაცვლად (ფეტვიჲ გაფენა „ფეტვის გაფენა“, პურიჲ ჳამა „პურის ჳამა“, რკინიჲ კარი „რკინის კარი“, გზიჲ პირაჲ „გზის პირას“); იგივე მდგომარეობაა თანდებულის დართვის დროსაც (იმიჲთინ „იმისთის“, რიჲთინ „რისთის“, მეზობლიჲგან „მეზობლისგან“). საერთოდ კი, -ის \rightarrow -იჲ შედარებით იშვიათად დასტურდება. ჩვეულებრივ, ამ შემთხვევაში -ს იკარგვის.

ზ) ფუძისეული ს ელემენტის ნაცვლად (იჲ ქალი „ის ქალი“, დაიჲწავლა „დაისწავლა“, ბოჲტანი „ბოსტანი“).

თ) α ენაცვლება ზ, შ, ც ბგერებს (იჲდებჲ „იზრდებჲ“, გაჲდილი „გაზრდილი“, მუჲტი „მუშტი“, მაჲ „მაშ“, დღესაჲ „დღესაც“, ისიჲ „ისიც“, რასაჲ „რასაც“, ოჲდაჲერთი „ოცდაერთი“; ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი). ზოგჯერ ზ, შ, ც \rightarrow α გაშუალებულია ს- საფეხურით: „რა ვი, შვილო, ტაჲტიჲ (= ტაშტიჲ) თუ რაჲცა, ტასტი არა-ჲქვიან?“ (ქართული დიალექტოლოგია); ანუ: ტასტი || ტაჲტი.

ჲ-ს პოვნიერება ზემოხსენებულ პოზიციებში ერთ-ერთი ძირითადი და ფართოდ გავრცელებული წესია კახურში. მიუხედავად ამისა, პარალელურად არცთუ იშვიათად იპოვება ფონეტიკურად უცვლელ ფორმები: წაიყვანეჲ || წაიყვანეს, თქვეჲ || თქვეს... პარალელური ვარიანტები შესაძლოა შეგვხვდეს ერთსა და იმავე ტექსტში: „იჲ (= ის) ქალი წაიყვანეჲ (= წაიყვანეს). დღჲამ თივებ (= თივებს) ცეცხლი წაუკიდა. ძმებჲ იქიდან გამიხედეს და დაინახეს (და არა მოსალოდნელი: გამიხედეჲ, დაინახეჲ) ცეცხლი (= ცეცხლის) შუქი თავიანთ ეზოში, თქვეჲ (= თქვეს): უთუოდ მტერი მოსულა ჩვენ (= ჩვენს) ეზოშიო“ (ქართული დიალექტოლოგია).

სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე აე \rightarrow ეე როგორც თავიკიდურა (აეტანა \rightarrow ეეტანა, წაელო \rightarrow წაეელო), ასევე ბოლოკიდურა

პოზიციაში (რალაცაები → რალაცეები, დასაებრ → დასაეფუ). ასიმილაცია ხდება მაშინაც, როცა აე კომპლექსი თანხმონით არის გათიშული (ამეტანა → ემეტანა, გავეყარე → გევეყარე, გადაეკიდა → გედეეკიდა, გაგეცინა → გეგეცინა... იმუშავებს → იმუშაებს [ვ-ს ჩავარდნით] → იმუშეებს...). რთული ზმნისწინის შემთხვევაში მა- წინსართის ხმოვანი ყოველთვის განიცდის ასიმილაციას, ხოლო მისი წინამავალი ხმოვანი კი შესაძლოა იცვალოს სრული დისტანციური რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე (ამაეტანა → ემეეტანა, წამაელო → წემეელო), მაგრამ ხშირად უცვლელი რჩება (ამაეტანა → ამეეტანა, წამაელო → წამეელო).

სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე იცვლება აგრეთვე აო და ეო კომპლექსები (→ ოო); ცვლილება ხდება ფუძისეული ან სუფიქსისეული ა და ე ხმოვნების შეხვედრისას სუფიქსისეულ ო ხმოვანთან: მუშაობს → მუშოოფს, მონაწილეობს → მონაწილოოფს.

ზმნური უ- პრეფიქსი სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე ცვლის მხოლოდ მი- ზმნისწინისეულ ხმოვანს: მიუტანა → მუუტანა, მიუჯდა → მუუჯდა, მიულოცა → მუულოცა.

რეგრესული დისიმილაციით ოა → უა როგორც თავკიდურა, ასევე ბოლოკიდურა პოზიციაში: მოახლე → მუახლე, მოართვა → მუართვა, ამოაშენა → ამუაშენა... შაქროა → შაქრუა. ცვლილებას ზოგჯერ წინ უსწრებს ბგერის დაკარგვა: მოვა → მოა → მუა, დატოვა → დატოა → დატუა. ცვლილება ხდება ენკლიტიკის შემთხვევაშიც: საჭირო არის → საჭიროა → საჭირუა, რო აბამ → რუ აბამ, ხო არ → ხუ არ.

ანალოგიურად ოე → უე: პოეტი → პუეტი, მოველ → მოელ → მუელ... კალოები → კალუები, საკალოე → საკალუე, დატოვე → დატოუე. მო- ზმნისწინი ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: საკუთრივ მო- და მა-; პირველ შემთხვევაში ე- პრეფიქსთან შეხვედრისას ოე → უე დისიმილაციით (მოეტანა → მუეტანა), მეორე შემთხვევაში — აე → ეე სრული ასიმილაციით (მაეტანა → მეეტანა), რაც უფრო ხშირია.

რეგრესული დისიმილაციის საფუძველზე იცვლება ეა → ია: ეალერსება → იალერსება, შეამჩნევს → შიამჩნევს... აღრეა → აღრია, იგრეა → იგრია, უარზეა → უარზია (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

სპორადულად თავს იჩენს ოო → უო დისიმილაცია: თხოვოს → თხოოს → თხუოს.

ეა → ო უფრო ხშირია ბოლოკიდურა პოზიციაში: სეამს → სომს, დასვა → დასო, შეუშვა → შაუშო. ხდება სიტყვის ფუძემიც: ხეავი → ხოვი (არნ. ჩიქობავა).

იშვიათია ვე → ო: დაჩვეული → დაჩოული, ჩვეულებრივ → ჩოუ-
ლებრივ, ნაკვერჩხალი → ნაკორჩხალი.

არის რამდენიმე შემთხვევა, როცა ო → ვა: საბანაოდ → საბანავათ,
ხორბალი → ხვარბალი (თუ აქ ამოსავალი ფორმა არ არის დაცული);
ანალოგიურად ო → ვე: იმდონი (რომელიც „იმდენი“ და „იმტოლი“
ფორმათა კონტამინაციით ჩანს მიღებული) → იმდვენი || იმთვენი || იმ-
ტვენი (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ფართოდაა გავრცელებული ხმოვანთა რედუქცია: გვლი ქერქი
„გველის ქერქი“, მანქნით „მანქანით“, საჰმლათ „საჰმელად“, მჰადი
კვრები „მჰადის კვერები“, ფაიტვნით „ფაეტონით“, უდივერად →
→ უდივრათ „უდიერად“... ქალამანი → ქალმანი → ქალმნის (|| ქალ-
მნით || ქალმნები) → ქალმის (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი). „პატარა“
უკუშეშველია დამოუკიდებლად ხმარებისას („ზოგი დიდ ძანსა
კრამდა, ზოგი — პატარაჲ [= პატარას]“), მაგრამ, ჩვეულებრივ, შე-
კუმშულია მსახლვრელად გამოყენებისას (პატრა ბიჭი „პატარა ბიჭი“,
პატრა ჩიტი „პატარა ჩიტი“)...

ხშირია სამ- და მეტმარცვლიანი ფუძის სპონტანური კუმშვა: ცა-
რიელა → ცარელა, ძალიან → ძალან.

თანხმოვანთა რეგრესული ასიმილაციის ნიმუშები: ა) ნაწილობრი-
ვისა: აღსარება → ახსარება, სიბრტყე → სიბტყე → სიბტყე, ერთგან →
→ ერდგან, ეს ბიჭი → ეზ ბიჭი; ბ) სრულისა: საშუალო → შაშუალო,
კმაყოფილი → ყმაყოფილი, ნელა → ლელა (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაი-
შვილი).

ჩვეულებრივი მოვლენაა მეტათეზისი: ძლიერ → ძრიელ, ხმლის →
→ ხლმის, მადლიერი → მადრიელი, ღრმა → რღმა, დაჟინება → დანი-
ეება, დაჩეხა → დახეჩა, წიგნი → წინგი. მეტათეზისს ზოგჯერ თან
სდევს ასიმილაცია (ბარტყი → *ბყარტი → ბღარტი) ან დისიმილაცია
(მდგომარეობა → *დგომეარობა [მ-ს დაკარგვითა და ე-ს მეტათეზი-
სით] → დგომიარობა [ეა → ია დისიმილაციით] → დგმოიარობა [ო-ს
მეტათეზისით] და მისთ).

კახურისათვის ნიშანდობლივია სუბსტიტუციის შემთხვევებიც.
განსაკუთრებით ღირსსაყნობია სუბსტიტუცია თემის ნიშნებში: თემის
ნიშნისეული ვ და ბ, აგრეთვე ფ თანხმოვნები იძლევა მ-ს ორ პოზი-
ციაში: ა) პაუზის წინ (ბოლოკიდურ პოზიციაში): მალა-ავ → მალ-ამ,
ა-კეთ-ებ → ა-კეთ-ემ, ა-წყ-ობ → ა-წყ-ომ; ბ) თანხმოვნის წინ: მალ-
-ავ-ს → მალ-ამ-ს, მალ-ავ-და → მალ-ამ-და, მალ-ავ-თ → მალ-ამ-თ;
და ასე: ა-კეთ-ებ-ს → ა-კეთ-ემ-ს, ა-კეთ-ემ-და, ა-კეთ-ემ-თ; ა-წყ-
-ობ-ს → ა-წყ-ომ-ს, ა-წყ-ომ-და, ა-წყ-ომ-თ; ყ-ოფ-ს → ყ-ომ-ს.

ცვლილება ხდება მაშინაც, როცა: ა) უთემისნიშნო ზმნა რთულდება თემის ნიშნით: წერ-ს → წერ-ავ-ს → წერ-ამ-ს; უ-ჭერ-ს → უ-ჭირ-ებ-ს → უ-ჭირ-ემ-ს; ბ) თავს იჩენს თემის ნიშანთა შენაცვლება: ყიდ-ის → ყიდ-ავ-ს → ყიდ-ამ-ს; ზარდ-ის → ზარდ-ავ-ს [გამოყენებულია ნამყო ძირითადის ფუძე] → ზარდ-ამ-ს; ი-ყვირ-ებს-ს → ი-ყვირ-ავ-ს → ი-ყვირ-ამ-ს...

ხმოვნის წინა პოზიციაში შენარჩუნებულია ამოსავალი ვითარება: მალ-ვ-ა, კეთ-ებ-ა, და-წყ-ობ-ა... წერ-ვ-ა... შდრ. ამ თვალსაზრისით: ა-ყურ-ებ-ინ-ებ-ს → ა-ყურ-ებ-ინ-ემ-ს || ა-ყურ-ებ-ინ-ამ-ს: პირველი ბ დაცულია ხმოვნის წინა პოზიციაში, მეორე ბ → მ თანხმოვნის წინ (ანალოგიური ვითარებაა პაუზის წინაც).

იმავე პოზიციაში ასეთივე ცვლილებას განიცდის ფუძისეული თანხმოვნებიც: ყავ-ს → ყამ-ს, აძღვე-ს → აძღემ-ს, ახსოვ-ს → ახსომ-ს... და ასე: ავრცელებს → ავეცლებს → ამცელებს, კიდევ → კიდემ... სპორადულ თავს იჩენს სხვა შემთხვევებშიც: მითამ „ვითომ“, მინც „ვინც“, მიწრო „ვიწრო“.

ზემოხსენებული პროცესი კახურის ყველა რეგიონში ერთნაირი ინტენსივობით არ არის წარმოდგენილი. მაგალითად, ყვარლურ თქმაში ვ → მ იშვიათია, ხოლო -ოვ კი ბევრგან უცვლელადაა დაცული (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ -ამ თემის ნიშანი იმავე პოზიციაში, პირიქით, -ავ ნაირსახეობით იცვლება: სვ-ამ-ს → სვ-ავ-ს, ა-სხ-ამ-ს → ა-სხ-ავ-ს, აბ-ამ-ს → აბ-ავ-ს. ამასვე იმეორებს ფუძისეული მ-ც: ი-ზამ-ს → ი-ზავ-ს. რაც შეეხება ა-მბ-ობ-ს → ა-მბ-ოვ-ს → ა-ნბ-ოვ-ს, აქ სუბსტიტუციასთან ერთად, დისიმილაციაც მოქმედებს; მოსალოდნელი იყო: *ა-მბ-ომ-ს (ბ : მ სუბსტიტუციით); შდრ.: ე-უბნ-ებ-ა → ე-უბნ-ევ-ა || ე-უნ-ევ-ა (გვხვდება ასეც: ე-უნ-ებ-ა).

შეენიშნავთ: ხმოვნის წინა პოზიციაში აქაც დაცულია ამოსავალი ვითარება: სმა, სხმა, დაბმა... გამონაკლისი დაიშვება მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის წინ: სვ-ამ-ენ || სვ-ავ-ენ (ასევეა: მალ-ავ-ენ || მალ-ამ-ენ, ა-კეთ-ებ-ენ || ა-კეთ-ემ-ენ); აიხსნება სხვა პირის ფორმებთან (ვ-სვ-ავ-თ, სვ-ავ-თ... ვ-მალ-ამ-თ, მალ-ამ-თ) ანალოგიით. გარდა ამისა, სვამ-ს ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: სვ-ავ-ს და სომ-ს (ვა → ო ცვლილების საფუძველზე).

სუბსტიტუციის სხვა შემთხვევები: მ → ნ (კიდევ → კიდემ → კიდენ) და ნ → მ (ინტერესი → იმტერესი, რახან → რახამ); ყ → კ (ჰკითხაყე → ჰკითხაკე) და კ → ყ (შირაქისაყენ → შირაქისაყენ || შირაქისაყე); ლ → ნ (ლიტრა → ნიტრა) და ნ → ლ (სუნი → სული); ბ → მ (კბენა → კმენა) და მ → ბ (მრულდე → ბრულდე); რ → ლ (შეარხია → შე-

ალხივა) და ლ → რ (ფილტვი → ფირტვი, თუ ძველი ქართული „ფირტლ“ არ არის დაცული); რ → ს (რძალი → სძალი → შძალი; თუ აქაც „სძალი“ ფორმის სახით ძველი ვითარება არაა დაცული) და ს → რ (სასაჩელი → სარჩელი, მსაჩელობა → მრჩელობა). ყუარლურ თქმაში შეინიშნება ბ → გ (ეუბნება → ეუგნება, ბუფეტი → გუფეტი).

სკ → შკ (ქვესკნელი → ქვეშკნელი), სტ → შტ (დაუსტვინა → დაუშტვინა), რუსულიდან ნასესხებ სიტყვებში: ჩკ → ჰკ (ტაჩკა → ტაჰკა, ბოჩკა → ბოჰკა).

თანხმოვანთკომპლექსში მოქცეული სონანტი, ჩვეულებრივ, იკარგვის: ბრძანა → ბძანა, გრძელი → გძელი, ფრთა → ფთა, იზრდება → იზდება, დაიხრჩო → დაიხჩო; მაგრამ იმავდროულად დასტურდება სხვა ფონეტიკური ნაირსახეობანიც: ა) იკარგვის სპირანტი და არა სონანტი: იზრდება → ირდება (შდრ.: გაიზარდა), დაიხრჩო → დაირჩო; ბ) სონანტის მეზობლად დაჩნდება ხმოვანი (ასეა, მაგალითად, ქიზიყურში): ღრმა → ღირმა || ღურმა, ბრმა → ბირმა || ბურმა.

კაუზატივისეული -ეინ → -ეინ: ადგმეინებს → ადგმეინებს.

კახურისათვის ყველაზე უფრო ტიპობრივი სურათი იქმნება ს ბგერის დასუსტება-დაკარგვის შემთხვევებში.

ს → ჰ (იშვითად — ს → ჰ || ჰ) ხმოვნის მომდევნოდ (იხ. ზემოთ).

ს ბგერის დაკარგვა ხდება შემდეგ პოზიციებში:

ა) თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ მართულ მსაზღვრელებში: დოლი პური „დოლის პური“, წყლი პირაჲ „წყლის პირას“;

ბ) ჩვენებით ნაცვალსახელებში: ე ბიჭი „ეს ბიჭი“, ეს რა მამსელიაო „ეს რა მომსელიაო“;

გ) თანხმოვანზე დაბოლოებულ სახელთა მიცემითი ბრუნვის ფორმაში: შეეკითხა ბავშვ „შეეკითხა ბავშვს“, ნამყენ მოვლა უნდა „ნამყენს მოვლა უნდა“, ქალაქ წავიდა „ქალაქს წავიდა“;

დ) თანხმოვნის მომდევნოდ იკარგვის მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი: მდგომარეობითი ზმნების აწმყოში (უჭირავ „უჭირავს“, ძინავ „ძინავს“, აქვ || აქ „აქვს“, დევ „დევს“. ჩვეულებრივია, აგრეთვე, დგა „დგას“, თუმცა მოსალოდნელი იყო და ზოგჯერ გვხვდება კიდევ: დგამ) და გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითში (მოუკლამ „მოუკლავს“, ჩაუდგამ „ჩაუდგამს“); შდრ.: გარდამავალ ზმნათა აწმყო-მყოფალი, სადაც პირის ნიშანი, ჩვეულებრივ, შენარჩუნებულია (მოუკლამს ის მას მას, მოუკლავს ის მას); თუმცა ეს წესი უგამონაკლისოდ, რა თქმა უნდა, არ მოქმედებს.

ს ბგერის დასუსტება-დაკარგვა ერთნაირად არ ახასიათებს კახეთის ყველა კუთხის მეტყველებას. ძლიერია ეს პროცესი ახმეტასა და გურჯაანში, თითქმის უგამონაკლისოდ მოქმედებს ქიზიყურში, ერთგვარად

შენელებულია თელავისა და ყვარლის რეგიონში (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ჩვეულებრივი მოვლენა ბრძანებითის ფორმებში ბოლოკიდური მარცვლის კვეცა: მამე „მომეცი“, მაიტა „მოიტანე“, გაიქე „გაიქეცი“, გამეცა „გამეცალე“, მიე „მიეცი“. ამ რიგის ფორმებს ამოუდგება გვერდით: რა ვი „რა ვიცი“, აგრეთვე მიმართვის ფორმები: გო „გოგო“, ქა „ქალო“, ასევე: გენა „გენაცვალე“ და მისთ.

შეინიშნება ბგერათა განვითარების ტენდენციაც. ამ მხრივ სიხშირით გამოირჩევა მ სონანტის განვითარების შემთხვევები: მღვეი „ღვეი“, მცა „ცა“, მცხვარი „ცხვარი“, მძვალი „ძვალი“, მძვირი „ძვირი“... იმავდროულად მ ხშირად იკარგვის კიდევ: გლოვიარე „მგლოვიარე“, ქედელი „მქედელი“, ჭდომარე „მჭდომარე“... რატო „რატომ“, რო „რომ“... ვითარდება აგრეთვე ნ (განაგრძნო „განაგრძო“), რ (ხმელერთი „ხმელეთი“), ვ (იყოფო „იყოო“) ბგერები (იმავდროულად განსაზღვრულ პოზიციებში ყველა ეს ბგერა შესაძლოა დაიკარგოს: ვჩები „ვჩები“, დაბანიებს „დაბანიებს“ — დისიმილაციური დაკარგვის შემთხვევა).

სონანტის კონტაქტურ ან დისტანციურ მეზობლობაში თავს იჩენს სპირანტის აფრიკატიზაცია: სიზმარი → სიძმარი, განიზრაბა → განიძრაბა, მოუპარსა → მეუპარცა, უანგი → ჭანგი. შეინიშნება ხშულის გაათრიკატების შემთხვევა: კინალამ → წინალამ.

ფონეტიკური ცვლა ზოგჯერ დაკავშირებულია სიტყვის ახლებურ გააზრებასთან: „ამღენი“ და „ამტოლა“ ფორმათა კონტამინაციით მიიღება: ამტენი (→ ამტენი) || ამტონი (→ ამტენი → ამტენი) || ამდონი (→ ამდენი) || ამტელი || ამტველი; ასევე: „ამოდენა“ და „ამტოლა“ ფორმათა კონტამინაციით: „ამტოლა“ || „ამოტენა“. ანალოგიურად დაისმის საკითხი „იმღენი“, „რამღენი“ ფორმათა ფონეტიკურ ნაირსახეობათა მიმართაც.

ინტონაციური მახასიათებლებიდან შეიძლება დავასახელოთ:

ა) წინადადების ბოლოკიდურ პოზიციაში გრძელდება ერთმარცვლიანი ზმნის ხმოვანი: „ორი ბალლი მყვამ“, „საჩეჩელ (= საჩეჩელს) დაბლა ტაბლა და მალლა ორი ტაბლა აქ (= აქვს)“.

ბ) კითხვით კონსტრუქციებში ორ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში მახვილი მოუდის ბოლოდან მეორე ხმოვანს (რაც მის დაგრძელებას იწვევს): არ განხოსეს? არა ქცალან? უნა მოაგრძედეთ? ანალოგიური ვითარებაა ენკლიტიკის შემთხვევაში: თელაველ-ხარ? წასულრა?

გ) აზრობრივად გამოსაყოფი (ხაზგასმით წარმოსათქმელი) სიტყვა, ჩვეულებრივ, წინადადების ბოლოსაა მოქცეული, მას თავიდან პირველ მარცვალზე მოუდის მახვილი, რაც ხმოვნის დაგრძელებას იწვევს:

„სიმიინდს გაათოხნის, სწინდს!“ „არავის ეკითხება, მრდის!“ (ა. მარტი-როსოვი-გ. იმნაიშვილი).

დ) ზოგჯერ მახვილი მოუღის თავიდან პირველ მარცვალს, ხოლო გრძელდება ბოლოდან პირველი მარცვალი; ჩვეულებრივ, ეს ხდება მაშინ, როცა უწყვეტი, განგრძობითი მოქმედებაა გამოხატული: „არავის ეკითხება, მრდის“ „ზის და უკრამს“, „აღგება და წაიღებს“.

• • •

II. მორფოლოგია

ა) სახელთა ბრუნება. სახელობით ბრუნვაში -ი ნიშანს დაირთავენ როგორც თანხმოვანზე (კაც-ი, კაცებ-ი), ასევე ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული (მიწა-ი, ელენე-ი, დრო-ი... ცხოვრება-ი...) სახელები. უ ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული ერთმარცვლიანი სახელები წარმოდგენილია პარალელური ნაირსახეობებით: ბუ-ი, ცრუ-ი, ყრუ-ი, რუ-ი და (ინტერვოკალურ პოზიციაში ვ-ს ჩართვით) ბუე-ი, ცრუე-ი, ყრუე-ი, რუე-ი. ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან -ი, ჩვეულებრივ, შენარჩუნებულია მაშინ, როცა სახელი ზმნას მოსდევს (უპირატესად — პაუზის წინა პოზიციაში).

შევნიშნავთ: ზოგჯერ კახურ ტექსტებში სახელობით ბრუნვაში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან ფიქსირებულია ა (ქვაა, ღვინოა), რაც მოულოდნელია, რადგან ა-იანი ფორმა ამ შემთხვევაში, როგორც წესი, მიცემითია (ქვა-ა „ქვას“, ღვინო-ა „ღვინოს“).

საკუთარ სახელებში ფუძისეული -ი შესაძლოა გააზრებულ იქნეს სახელობითი ბრუნვის ნიშნად (გიორგ-ი, გიორგ-მა, გიორგ-ს...) და, პირიქით, სახელობითი ბრუნვის ნიშანი გაიაზრება ფუძისეულ ელემენტად (ბეჟანი, ბეჟანი-მ, ბეჟანი-ს... ჩვეულებრივ, ასე ხდება ორმარცვლიან ფუძეებთან; შდრ.: ავთანდილ-ი, ავთანდილ-მა...).

მოთხრობით ბრუნვაში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან -მა დასტურდება უპირატესად მაშინ, როცა პოზიციით მავრცობი ხმოვნის პოენიერება ივარაუდება: „უთხრა ძმამა“, „მეფემა თქვა“.

მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნისეული -ს შენარჩუნებულია მავრცობი ხმოვნის წინ (ხარსა, დროსა... რკინისა, ხისა, წყაროსა || წყაროსი...); სხვა შემთხვევაში -ს ფონეტიკურად იცვლება (იხ. ზემოთ). ზოგჯერ ვადასტურებთ კონტამინირებულ ფორმებს: იმა-ს || იმა-ა უთხრა → იმა-ას უთხრა; წყარო-ს || წყარო-პ || წყარო-ა წყალი → წყარო-ას || წყარო-აპ წყალი. ზედმიწევნით: -ას || -აპ შემთხვევებში საქმე გვაქვს რთულ ბეგრასთან, რომელსაც შემართვა ა-სა აქვს, დამართვა კი — ს-ს ან პ-სი.

ზოგჯერ -ს დატულია იმ პოზიციაშიც, სადაც, ჩვეულებრივ, იგი ფონეტიკურად იცვლება (ხარ-ს, დრო-ს... რკინ-ის, ხ-ის...), მაგრამ ეს უკვე იმ რიგის ინოვაციაა, სალიტერატურო ენის ზეგავლენას რომ მიეწერება.

მხოლოდობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვის ფუნქციით კახურში თავს იჩენს -თ სუფიქსიანი მრავლობითის გამოყენების შემთხვევები: „გვერდ-თ (= გვერდს, გვერდში) დაიყენა“, „ტრიილი ყელ-თ (= ყელს, ყელში) მომებჯინა“, „ჯვარ-თ (= ჯვარს) ვაცვამდით“ (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

არის ერთეული ნიმუშები იმისა, რომ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი ვერ კვეცს ფუძის ბოლოკიდურ ხმოვანს და არც ბრუნვის ნიშნისეული ხმოვანი რედუცირდება: „შენამც ქეულხარ ჩალა-ის || ჩალა-ი კუნძათო“, „რუ-ის || რუ-ი პირზე“ (ქართული დიალექტოლოგია; ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

მოქმედებითი ბრუნვის დანიშნულებით ზოგჯერ გამოიყენება -ივ სუფიქსიანი ფორმები — გამოიხატება ადგილისა და ვითარების გარემოების მნიშვნელობები: გაღმ-ივ, გამოღმ-ივ, ოთხივ (= ოთხივე) კუთხ-ივ, სიგრძ-ივ, ხმამაღლ-ივ, უეცრ-ივ... -ივ შესაძლოა გართულდეს ვითარებითი ბრუნვის -ად → -ათ → -ა ნიშნით: გან-ივ-ათ, ცხადლ-ივ-ა... ან -ავ ფორმანტით: გაღმ-ივ-ავ, იშვიათად მიცემითის -ს || -მ ნიშნით: ძლ-ივ-ას || ძლ-ივ-ამ (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ლოკატივის ფუნქციის გამოსახატავად გამოიყენება ვითარებითი ბრუნვის ფორმა: „მთათ (= მთად) წავიდა“, „ქალაქათ (= ქალაქად) ცხოვრობს...“ ვითარებითში დასმული მასდარი გამოხატავს მიზნის გარემოებას: „წავიდა ნადირობად“, „დაჯდა კითხვად“.

წოდებითში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სამ- და მეტმარცვლიანი საკუთარი და მათთან გატოლებული საზოგადო სახელები ბოლოკიდურ ხმოვანს იკვეცენ (მაყვალ! მანან! ნათელ!.. ნათლი! ნათლიდელ! დეიდი!); ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული ორმარცვლიანი საკუთარი სახელები ან ფუძის სახითაა წარმოდგენილი (ივანე! თინა!) ან დაირთავენ -ე ფორმანტს (ივანე! თინაე!). „დედა“, „მამა“ სახელთა სააღერსო ფორმებია „დედილო“, „მამილო“, რომელთა კვეციტ მიიღება: დედი მამი! („გო!“ „ქა!“ ტიპის ფორმათა შესახებ იხ. ზემოთ).

კახურისათვის ერთ-ერთი დამახასიათებელი მოვლენაა მავრცობი ხმოვნის ფართო გამოყენება. მავრცობი ხმოვანი დაერთვის მიცემითი, ნათესაობითი, მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვის ფორმებს (კაც-ს-ა, კაც-ის-ა, კაც-ით-ა, კაც-ათ-ა „კაცად“), თანდებულებს (იმი-თვი-ა, მთის-კენ-ა, ძირა-მდინ-ა), პირის ნაცვალსახელებს (ის-ა, იმან-ა), ზმნისართებს (შემდეგ-ა, ჯერ-ა, ერთხელ-ა, ამაღამ-ა), კავშირს (რომ-ა)...

მავრცობი ხმოვნის პოზიციაში დაცულია ფორმანტის ბოლოკიდური ხმოვანი (დედა-მა, ვინ-ცა, კიდე-ცა, მთა-ზედა), სხვა პოზიციაში რომ შეიძლება მოიკვეციას.

მავრცობ ხმოვნად ძირითადად იხმარება -ა, შესაძლოა შეგვხვდეს აგრეთვე -ი — ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვაში მაშინაც, როცა ბრუნვის ნიშნები სრული სახითაა წარმოდგენილი: „ყამდა ორი ვაჟი-შვილი, უმფროსი რვა წლ-ის-ი“, „უმფროსი იყო რვა წლ-ით-ი“, „ღამ-ით-ი მწყემსები აპარებდნენ ძროხას“.

მავრცობი ხმოვანი უპირატესად ორ პოზიციაში გვხვდება: პაუზის წინ („უმფროსი იყო რვა წლითა || წლითი“) და ენკლიტიკის დროს („პურსა-ჟჳამენ“), ოღონდ ენკლიტიკურად მირთული ფორმა ხმოვნის შემცველი პრეფიქსის გარეშე უნდა იყოს წარმოდგენილი („პურსა-ჟჳამენ“, მაგრამ: „პურ შეჳამენ“); თუ ამ პოზიციაში მაინც დადასტურდა მავრცობი ხმოვანი, მაშინ მის შემდეგ პაუზა, დაყოვნება გვექნება („პურსა / შეჳამენ“).

-ზე თანდებული ზოგჯერ წარმოდგენილია -ზედ(ა) || -ზეთ ნაირსახეობით: „ორი მეხრე უღელზედა-მსხედან“, „გამოსულა გზიპირზეთ“ (ქართული დიალექტოლოგია).

-ში თანდებულის პარალელურად იპოვება -შია: შინაურობაშია, ამაობაშია... სპორადულად გვხვდება -შიდ(ა): კარშიდ (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

-ვით, სახელობითისა და მიცემითის გარდა, დაერთვის ნათესაობით ბრუნვის ფორმასაც: კაც-ი-ვით || კაც-ს-ა-ვით || კაც-ის-ა-ვით...

-თვის თანდებული გამოიყენება რამდენიმე ფონეტიკური ნაირსახეობით: -თვი (ჩვენთვი, ქალითვი), -თვან || -თვინა (ქალითვინ, ქალითვინა), -თუნ (იმი გულითუნ), -ტვინ — უპირატესად ჩვენებით ნაცვალსახელებთან (იმიტვინ || იმიტვინა).

-კენ ხშირად წარმოდგენილია როგორც -კე (ჩვენკე, ტყისკე), ზოგჯერ ასეც: -ყენ || -ყე (სახლისყენ || სახლისყე, ბიჭისაყე).

ჩვეულებრივია -ებრ → -ებ || -ეფ (კაცისა-ებრ → კაცისე-ებ || კაცი-ხე-ეფ).

გამოსვლითობის ფუნქციის გამოსახატავად -ით || -იდ-ან ფორმანტების პარალელურად იპოვება -დამ („წამომიყვანა კაკაბეთიდამ საგაჩეჯოში“).

-ურთ თანდებულს ცვლის -იან-ა(დ) რთული სუფიქსი („მოვიდა ცოლიანა || ცოლით“).

-მდე გვხვდება ასეთი ნაირსახეობებით: ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით -მდენ (სახლამდენ), -მდი და მისი ნაზალიზებული ვარიანტით -მდინ (სახლამდი || სახლამდინ), ხოლო -მდის და -მდინ თან-

დებულთა კონტამინაციით: -მდისინ (სახლამდისინ); იპოვება -მდისინაირსახეობაც.

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება. წარმოების ძირითადი წესი საერთო ქართულია, თუმცა თავს იჩენს ზოგი თავისებურებაც.

რეები, რალაცეები, პაპეები ტიპის წარმოებაზე ფონეტიკის მონაკვეთში იყო საუბარი (ეე შესაძლოა შეირწყას ერთ ხმოვნად: პაპეები → პაპები → პაპები; და ასე: მონადირეები → მონადირები, სახრეები → სახრები); -ეებ ანალოგიით წარმოდგენილია კუმშვად ფუძეებთანაც: წელ-ი → წლები, ნაჭერ-ი → ნაჭრ-ეებ-ი...

ზოგჯერ -ებ → -ემ პაუზისა და თანხმოვნის წინა პოზიციაში: აგურ-ებ-ი, მაგრამ: აგურ-ემ-ს „აგურებს“, აგურ-ემ-თან „აგურებთან“...

„ხბო“ ფორმის მრავლობითში წარმოჩნდება ფუძისეული -რ: ხბორ-ებ-ი. ამ რიგის წარმოება სისტემას ვერ ქმნის (ერთადერთი ნიმუშითაა წარმოდგენილი), მაგრამ მაინც ღირსსაყენობია ისტორიული თვალსაზრისით.

მრავლობითში შეიძლება დაისვას არათვლად საგანთა სახელიც: „ცეცხლები ენთო“, „ნავთები არ იყო“. ზოგჯერ ასეთი წარმოება ანალოგიით შეიძლება აიხსნას: „თვლები: ხ სუ ცეცხლები-ყარა (= ნაპერწყლები ყარა“).

-ნ || -თ სუფიქსიანი მრავლობაში კახურში მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში იჩენს თავს.

ამ რიგისაა „ტირილი ყელ-თ (= ყელს, ყელში) მომეხინა“, „ყელ-თ-ამდინ ჩაქსომ (= ჩავსვამ) ოქროში“, სადაც წარმოებით მრავლობითის ფორმა მხოლოდობითის ფუნქციას გამოხატავს (იხ. ზემოთ); მრავლობითობის ფორმანტი აქ სტილისტური დანიშნულებისა ჩანს — მაინტენსივებელი ფუნქცია უნდა ჰქონდეს.

ახლებური გააზრება ეძლევა -თ ფორმანტს ფეხ-თ-ით ტიპის ფორმებში. ფეხ-თ-ით შეიძლება აღნიშნავდეს: „ფეხებში“ („ფეხთით დაიწვინა“); სიქმე ისაა. რომ კახურში მოქმედებითი ბრუნვა ზოგჯერ ცვლის -ში თანდებულთან მიცემითს („სიზმრით ნანახი“ იგივეა, რაც: „სიზმარში ნანახი“), -თ კი აქ -ებ სუფიქსის ნაცვალაა. იმავდროულად იგივე ფორმა გამოყენებულია შესიტყვებაში „ფეხთით წამოუდგა“; აქ ფეხ-თ-ით იგივეა, რაც: „ფეხზე“. ამგვარი წარმოება სემანტიკური ოპოზიციის ფორმობრივი გამოხატვის შესაძლებლობას ქმნის: შდრ.: ფეხ-ით და ფეხ-თ-ით, თავ-ით და თავ-თ-ით.

-თ სუფიქსიანი მრავლობითი ჩვეულებრივია ოჯახის (გვარის) სახელთა წარმოებისას: მკედლიან-თ მელანო, ოღოჯაან-თ პატარძალი... მათგან მიცემითი ბრუნვის ფორმით იწარმოება ლოკატივები: „მეორე

დღევე (= დღესვე) ამაყენა და საფონკანთაჲ (= საფონკანთას) მი-
მაგდო... როგორც კი გამოვსალდი, ახლა ლუარსაბიანთაჲ (= ლუარ-
საბიანთას) დამაყენეჲ (= დამაყენეს) მოჯამაგირეთ“ (ქართული დია-
ლექტოლოგია). ზოგჯერ -თ სუფიქსს ცვლის -ებ → -ეფ: „შინამოსამ-
სახურეთ დამაყენა ღვინიანეფთან“ (ამ დროს უთანდებულო მიცე-
მითს, წესისამებრ, ენაცვლება -თან თანდებულიანი ფორმა). -თ სუ-
ფიქსიან ფორმათაგან ლოკატივი შესაძლოა ამ წესით იწარმოოს -იან
ფორმანტიანი საზოგადო სახელებისაგანაც: „წავლენ ნეფიანთას“,
„მივდენენ ქალიანთას“ (იხ. აგრეთვე ქვემოთ: „სიტყვათწარმოება“).

-ნ სუფიქსიანი მრავლობითის ფორმა შესაძლოა -ებ-იანის მსგავ-
სად იბრუნვოს: ორივე-ნ-ი, ორივე-ნ-ს... ჩვეულებრივ, ასეთი რამ ახა-
სიათებს -ვე ნაწილაკიან რიცხვით სახელებს, რომლებთანაც -ნ უფრო
სულიერთა კრებითობას გამოხატავს, ვინემ მრავლობითობას. ამავე
ფორმებთან შეინიშნება -ნ ფორმანტის ორმაგი გამოყენება: ორ-ნ-ი-
-ვე-ნ-ი, შვიდ-ნ-ი-ვე-ნ-ი.

-ნ სუფიქსიანი წარმოება თავს იჩენს რიცხვითი სახელით წარმოდ-
გენილ მსაზღვრელ-საზღვრულში (შვიდნი ძმანი), ტოლად შერწყმულ
თხზულ სახელებში (მამა-პაპანი).

მრავლობითობა შეიძლება გამოხატოს -ობა სუფიქსიანმა კრებითმა
სახელმაც: „შინ ბალლობა (= ბალღები) უტირის“, „შაიყარა ბიკობა
(= ბიკები)“. რა თქმა უნდა, ბალლ-ობა და ბალღ-ებ-ი ზედმიწევნით
ერთმანეთის ფარდი არ არის, მაგრამ ერთმანეთის მონაცვლელ მათი
გამოყენება უთუოდ ღირსსაცნობია.

გ) ზ მ ნ ა. ერთმანეთს ენაცვლება მო- || მა-, შე- || შა- ზმნისწინე-
ბი. ასეა რთულ (შედგენილ) ზმნისწინებშიც: შემო- || შამა-, გამო- || გა-
მა-... მათი განაწილება გარკვეული კანონზომიერებით ხდება. მაგალი-
თად, II და III სუბიექტური, აგრეთვე I ობიექტური პირის ფორმებ-
თან, ჩვეულებრივ, გვხვდება შა- და მა- (შაინახე, შაინახა; მაიტანე,
მაიტანა; შამაიტანე, შამაიტანა... შამინახა, მამიტანა, შამამიტანა...); I
სუბიექტური და II ობიექტური პირის ფორმებთან უპირატესად შეი-
ნიშნება შე- და მო- (შევიინახე, მოვიტანე... შეგინახა, მოგიტანა...);
ზმნური უ- პრეფიქსის წინ შე- და შა- მონაცვლეობს (შეუნახა || შაუ-
ნახა), მაგრამ, როგორც წესი, დასტურდება მო- (მოუნახა, მოუტანა);
ე- პრეფიქსის წინ ხშირად წარმოდგენილია შე- (შეენახა || შეენახა),
მონაცვლეობს მა- და მო- (მაეტანა → მეეტანა — უფრო ხშირი გამო-
ყენებისაა, მოეტანა → მუეტანა — ზოგჯერ ასეც გვხვდება). შა-, მა-
დამოწმებულია სახელზმნებშიც (შაცდომა, მაცდენა... შამცდენი, მამ-
ცდენი, შაცდენილი), ზმნისართებში (შამღეგ „შემღეგ“, გარშამო).

პირდაპირი (უშუალო) ობიექტის სიმრავლის გამოსახატავად და ზმნისწინი გამოიყენება („თითობის და-“; ა. შანიძე): წინდა გახადა — წინდები დახადა, ქალამანი გააცვითა — ქალამნები || ქალმნები დააცვითა.

აწმყოს (I სერიის) ფუძის წარმოება უნიფიკაციის აშკარად გამოხატული ტენდენციით ხასიათდება, რაც ვლინდება ყველა ტიპის ზმნაზე თემის ნიშნის დართვით: წერ-ს → წერ-ამ-ს, ყეფ-ს → ყეფ-ამ-ს... გლეჯ-ს → გლეჯ-ამ-ს (უფრო ხშირად) || გლიჯ-ამ-ს, ზელ-ს → ზელ-ამ-ს || ზილ-ამ-ს, ოდენ ხმოვანპრეფიქსით წარმოებულ ზმნებთან გამოიყენება -ებ → -ემ: უ-პირ-ებ-ს || უ-პირ-ემ-ს „უპერს“, ა-ხილ-ებ-ს „ახელს“...

შეინიშნება თემის ნიშანთა შენაცვლების ტენდენცია. ფონეტიკური ფაქტორით შეპირობებულ ცვლილებებზე ზემოთ ითქვა. დასტურდება მონაცვლეობა საკუთრივ მორფოლოგიის დონეზეც: -ი → -ამ (იყიდამს „იყიდის“, ზარდამს „ზარდის“), -ებ → -ამ (აკეთამს „აკეთებს“, იყვირამს „იყვირებს“), -ავ → -ი (ჩაგრის „ჩაგრაავს“, ნათლის „ნათლავს“, წამლის „წამლავს“)... იქ, სადაც -ამ გვაქვს, შუალედურ საფეხურზე ივარაუდება -ავ, რომლის ფონეტიკური ნაირსახეობაა -ამ (იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“). ფართოდაა გავრცელებული -ებ → -ობ შენაცვლება (იწყობს „იწყებს“, იწყობა „იწყება“, ასწრობს „ასწრებს“, ესწრობა „ესწრება“); რაც შეეხება ჰიკტიკობს „ჰიკტიკებს“, მოქმედობს „მოქმედებს“ და მისთანა ფორმებს, აქ შენაცვლება სისტემის ზემოქმედების შედეგია: ერთი მხრივ, ა-თამაშ-ებ-ს — თამაშ-ობ-ს და, მეორე მხრივ, ა-ჰიკტიკ-ებ-ს — ჰიკტიკ-ებ-ს, რაც შესაბამისად იცვლება მიმართებით: ა-ჰიკტიკ-ებ-ს — ჰიკტიკ-ობ-ს (მოქმედებითი და მდგომარეობითი ზმნები თემის ნიშნებით განსხვავდნენ). თემის ნიშანთა ფონეტიკური ცვლილება აქაც ზემოხსენებულის ანალოგიურია.

მსგავსად ხდება აბსტრაქტულ სახელთა მაწარმოებელი ფორმანტის შენაცვლებაც: -ება → -ობა (ბედნიერობა „ბედნიერება“, პატიოსნობა „პატიოსნება“, წვეულობა „წვეულება“... ასევე: სრულებით → სარულობით).

ნამყო ძირითადად ი- და ე- პრეფიქსიანი ვნებითის მრავლობითი რიცხვის ფორმებში თავს იჩენს -ენ (→ -ნ) სუფიქსი: და-ე-ი-მალ-ენ-ით || და-ე-ე-მალ-ენ-ით, და-ი-მალ-ენ-ით, და-ი-მალ-ნ-ენ... მესამე პირის ფორმებში პოვნიერი -ნ-ენ ერთიან სუფიქსად იქნა გააზრებული და ანალოგიით გავრცელდა სხვა ფორმებსა და პარადიგმებში (ა. შანიძე): და-რჩ-ნენ, მოხუცდ-ნენ... ნამყო უსრული: მალ-ავ-დ-ნენ, ი-მალ-ებ-ოდ-ნენ... II კავშირებითში ყველა ეს ფორმა უპირატესობას ანიჭებს -ე ფორმანტს: დავიმალ-ნ-ე-თ „დავიმალოთ“, დაიმალ-ნ-ე-ნ „და-

იმალონ“... ანალოგიით: გა-ვ-თბ-ნ-ე-თ „გავთბეთ“, გა-თბ-ნ-ე-ნ „გათბენ“, ა-ვ-დგ-ნ-ე-თ „ავდგეთ“ და მისთ. (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაი-შვილი).

სახელის მრავლობითობა ზმნაში გარკვეულ შემთხვევებში -ყე || -კე ფორმანტით გამოიხატება. კერძოდ, აღინიშნება: ირიბი ობიექტის მრავლობითობა (II პირისა: დაგიძახებყე „დაგიძახებთ“, ჩაგაწერინებყე „ჩაგაწერინებთ“, მე ორთავეს მოგხადეყე [= მოგხადეთ] ბოდიში... III პირისა: წაულეყე „წაულე მათ“, უთხარიკე „უთხარი მათ“, უთხრა-კე „უთხრა მათ“...); რეალური სუბიექტის (მორფოლოგიურად — ირი-ბი ობიექტის) მრავლობითობა — ინვერსიულ ზმნებთან (II პირისა: გიყვარსკე „გიყვართ“, გეჯავრებაყე „გეჯავრებათ“... III პირისა: უყვარსკე „უყვართ“... III სერიის ფორმები გარდამავალი ზმნებისა: გა-გიკეთებიაკე „გაგიკეთებიათ“, გაუკეთებიაკე „გაუკეთებიათ“... გეეკე-თაყე „გეეკეთებინათ“...); პირდაპირი (უშუალო) ობიექტის მრავლო-ბითობა — წარმოდგენილის როგორც მიცემითი, ასევე სახელობითი ბრუნვის ფორმით (II პირისა: დაგინახავსყე „ის თქვენ დაგინახავთ“, დაგინახვენყე „ისინი თქვენ დაგინახვენ“, დაგინახაყე „მან თქვენ დაგინახათ“, დაგინახესყე „მათ თქვენ დაგინახეს“... III პირისა: დაი-ნახავსყე „ის მათ დაინახავს“, დაინახავენყე „ისინი მათ დაინახავენ“, წაიყვანსკე „ის მათ წაიყვანს“, დაინახაყე „მან ისინი დაინახა“, დაინა-ხესყე „მათ ისინი დაინახეს“, წაიყვანაკე „მან ისინი წაიყვანა“...): ანა-ლოგიურად აღინიშნება ინვერსიულ ფორმებში რეალური ობიექტის (გრამატიკული სუბიექტის) მრავლობითობა („დევს დაუქვავებიაკე კაცები“... შევნიშნავთ: სხვა კონტექსტში ზმნის იგივე ფორმა შესაძ-ლოა რეალური სუბიექტის მრავლობითობასაც აღნიშნავდეს: მათ ის გაუქვავებიაკე „მათ ის გაუქვავებიათ“ — ამ შემთხვევაში განმასხვა-ველად და- და გა- ზმნისწინები გვევლინება, სხვა ზმნისწინთა გამო-ყენებისას სხვაობას მხოლოდ კონტექსტი განარჩევს: ჩაუქვავებიაკე „მათ ის ჩაუქვავებიათ“ || „მას ისინი ჩაუქვავებია“).

-ყე || -კე ფორმანტის პოზიციას სულ უფრო დაბეჭივებით იკავებს მრავლობითობის -თ სუფიქსი (დაგიძახებთ... ინახავდათ „ინახავდა ის მათ“...); შენაცვლება ხდება ყველა შემთხვევაში.

დასტურდება კონტამინირებული ფორმებიც: დაგიძახებთყე „მე თქვენ დაგიძახებთ“, ეჯავრებათკე „მათ ის ეჯავრებათ“.

-თ სუფიქსის გამოყენება სალიტერატურო ენის (ასევე: ქართლუ-რის) გავლენით აიხსნება: „მასალა სალიტერატურო ქართულისაჲ, ფუნქცია — დიალექტობრივია“ (არნ. ჩიქობავა).

-თ სუფიქსის დამკვიდრების ტენდენციამ სხვადასხვა ფუნქციის მქონე ფორმათა დამთხვევა გამოიწვია: უ-თხარ-ი-თ ფორმამ, მაგალი-

თად, შეიძლება გამოხატოს: უთხარით თქვენ მას || უთხარი შენ მათ, აგრეთვე: უთხარით თქვენ მათ... შდრ.: უთხარით თქვენ მას, მაგრამ: უთხარივე შენ მათ, უთხარითვე თქვენ მათ... რა თქმა უნდა, დამთხვევის შესაძლებლობა არც -ყე || -კე ფორმანტის გამოყენებისას გამოირიცხება, მაგრამ არა ისეთი სისწიროთ, როგორც ეს -თ სუფიქსით მისი შენაცვლებისას იჩენს თავს.

ნამყო ძირითადში -ე სუფიქსიანი ფორმები დასტურდება პარალელური ვარიანტებით: და-ვ-თეს-ე || და-ვ-თეს-ევე-ი || და-ვ-თეს-ე-ი...

-ევე-იანი ზმნები ნამყო ძირითადში, ჩვეულებრივ, წარმოდგენილია -ივ დაბოლოებით: მო-უ-ქნ-ევე-ს → მო-უ-ქნ-ივე-ა, შა-ა-რხ-ევე-ს → შა-ა-რხ-ივე-ა, შე-უ-ტევე-ს → შე-უ-ტივე-ა.

სპორადულად ნამყო ძირითადში I და II პირის ფორმებში -ე სუფიქსის ნაცვლად დაჩნდება -ი: მო-ვ-რთ-ი „მოვრთე“, მო-რთ-ი „მორთე“; შესაბამისად — მხოლოდითი რიცხვის III პირის ნიშნად -ო სუფიქსის ნაცვლად გვაქვს -ა: მო-რთ-ა „მორთო“. კავშირებითის წარმოებისას გათვალისწინებულია ეს მომენტი: მო-ვ-რთ-ა „მოვრთო“, მო-რთ-ა-ს „მორთოს“... თუმც ამ მოვლენას სისტემური ხასიათი არა აქვს, მაინც ღირსსაცნობია, რომ თვით ფრაგმენტულად წარმოდგენილი სისტემა შინაგანი კანონზომიერებით ხასიათდება.

კატეგორიული ბრძანებითი იწარმოება ქართულისათვის საერთო წესის მიხედვით. თხოვნითი ბრძანებითის გამოსახატავად კი შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს მყოფადის კავშირებითის ფორმები: შემოაძახოდე! მოხვიდოდე! გამამიგზავნიდე! გამაატანდე! (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ხოლმეობითის არქაული, -ი სუფიქსიანი წარმოება მეტ-ნაკლებად თავს იჩენს ქიზიყურში: მიიფშენეტამდ-ი-ს „მიიფშენეტდა ხოლმე“, იტყოდ-ი-ს „იტყოდა ხოლმე“... (I ხოლმეობითი); „მთელ დღეა (= დღეს) მანასავით (= საირვით, მარგილივით) სუ ფეკზე ვიყავ დარქობილი, ხან ცეცხლი (= ცეცხლის) კეთებაში ჩამამაკანტურ-ი-ს, ჩავქინდრამდი თავ (= თავს) და კერძი გადმამივიდ-ი-ს, ხან ჭურჭლ (= ჭურჭლის) რეცხვაში და ჭურჭელი გამიტყდ-ი-ს“; მიუშე-ი-ან, და აქრევი-ი-ან... (II ხოლმეობითი).

ქიზიყურშივე გვხვდება ხოლმეობითის -ყე || -კე ფორმანტიანი წარმოება — დაერთვის ხოლმეობითისავე ფორმებს: გალყად-ი-ს-კე, ვიარ-ი-კე, ჩავრივ-ი-თ-კე... ხოლმეობითის გამოსახატავად -ყე || -კე გამოიყენება გარეკახურშიც, მაგრამ აქ იგი დაერთვის იმ პარადიგმებს. სადაც აღწერილი წარმოებისას „ხოლმე“ იხმარება: „მამაჩემი იტყოდა-კე. (= იტყოდა ხოლმე)“ || „იტყოდა-ყე“.

ხოლმეობითი გამოიხატება აღწერიტადაც: იტყვის ხოლმე, აკეთებ-და ხოლმე... ქიზიყურში „ხოლმე“ შესაძლოა მიერთოს -ი სუფიქსიანი ხოლმეობითის ფორმას: „პური დაჭევილდ-ი-ს ხოლმე“, „სანავე ხე მარტოკა გადააგორ-ი-ან ხოლმე“...

ხშირად ერთი და იმავე პირის მეტყველებაში არის გამოყენებული ხოლმეობითის სხვადასხვა წარმოების ფორმები: „როცა ჩეჩილი მუხლში შავიდოდ-ი-ს, ბალახიც მაშინ მეერეოდა ხოლმე და გავმარ-გლამდით ხოლმე“ (ქიზიყური).

ხოლმეობითის ფუნქცია შეიძლება გამოიხატოს აგრეთვე პირობით-ხოლმეობითის („მყოფადის ხოლმეობითის“) პარადიგმით: „იალა-ში რო დაიძრებოდა, ერთი მარსკულავი რო ამოვიდოდა, ცისკარი იყო, თენდებოდა. რაწამ ამოვიდოდა, ხარ (= ხარს) ავშლიდით მაშინ, ავღგებოდით, დავიბანდით. აფრიალდებოდნენ ტოროლები და ავშლიდით ზარს, შევაბამდით და დაუსხდებოდით ზედ უღელზედა და, აბა, დავარბეინამდით გუთანსა“ (ქართული დიალექტოლოგია).

წყვეტილი მრავალგზისი მოქმედება გამოიხატება უსრული ასპექტის ნამყო ძირითადის ფორმათა გამეორებითაც: „ცხვა, ცხვა, ძლოვ გამაცხვა“; „იარა, იარა და ბოლოს მიადგა ერთ სახენწიფოჲ (= სახელმწიფოს)“.

ზოგჯერ მრავალგზისობა გამოიხატება ოდენ უსრული ასპექტის ფორმით: „იქ ყოფილა ერთი ვაჟიო, დღისით მკვდარა (= კვდებოდა ხოლმე), ღამით ცოცხლებულა (= ცოცხლდებოდა ხოლმე)“; (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

შენიშნავთ: -ყე || -კე ხოლმეობითსაც გამოხატავს და სახელის მრავლობითობასაც (იხ. ზემოთ); გარჩევა უმეტეს წილ ადვილად ხერხდება. მაგალითად, ერთვალენტიან ზმნებთან -ყე || -კე მხოლოდ ხოლმეობითის გამოხატველი შეიძლება იყოს. ამავე ფუნქციის გამოხატველია იგი იმ ორ- და სამვალენტიან ფორმებთან, რომელთაც ობიექტი (ან: ობიექტები) მხოლოდობითი რიცხვის ფორმით შეეხამება: „იტყოდა-ყე ძველ ამბავს“. მაშინ კი, როცა ორივე ფუნქციის გამოხატვის შესაძლებლობაა, გარჩევა კონტექსტით ხდება. იმადროულად შესაძლებელია გამოვიყენოთ ფორმათა ჩანაცვლების ხერხიც: ეტყოდა-ყე || ეტყოდა-კე — თუ კონტექსტის შესაბამისად მას შეენაცვლება ეტყოდ-ი-ს ან ეტყოდა ხოლმე, მაშინ ხოლმეობითთან გვაქვს საქმე, თუ — ეტყოდა-თ, მაშინ ირიბი ობიექტის მრავლობითობაა გამოხატული.

I შედეგობითში -ავ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნები ორგვარ წარმოებას გვიდასტურებენ: ა) თემის ნიშნები შენარჩუნებულია, ოლონდ, როგორც წესი, მოკვეცილია -ს პირის ნიშანი (იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“):

მო-უ-კლ-ამ „მოუკლავს“... ბ) უნიფიკაციის საფუძველზე წარმოდგენილია -ი სუფიქსიანი ფორმები: მო-უ-კლ-ი-ა, და-უ-მალ-ი-ა.

გარდამავალ ზმნათა როგორც I (-ი სუფიქსით წარმოებისას), ასევე II შედეგობითში, ჩვეულებრივ, თავს იჩენს -ნ ფორმანტი: უთემის-ნიშნო ზმნებთან (უ-ჭამ-ნ-ი-ა), თემის ნიშანჩამოცილებულ ზმნებთან (და-უ-მალ-ნ-ი-ა); ზოგჯერ თემის ნიშანი და -ნ სუფიქსი მონაცვლეობს (გა-უ-ტაც-ნ-ი-ა || გა-უ-ტაც-ებ-ი-ა); ამ რიგის შენაცვლებამ შეიძლება განასხვავოს მდგომარეობითი და მოქმედებითი გვარის ზმნები (მოქმედებითი: ა-ლაპარაკ-ებ-ს → უ-ლაპარაკ-ებ-ი-ა; მდგომარეობითი: ლაპარაკ-ობ-ს — უ-ლაპარაკ-ნ-ი-ა). ანალოგიურად — II შედეგობითში: ე-ჭამ-ნ-ა, დე-ე-მალ-ნ-ა, გე-ე-ტაც-ნ-ა... -ნ სუფიქსის მქონებლობა უქონლობა განარჩევს მოქმედებითი გვარის II შედეგობითსა და ვნებითი გვარის ნამყო ძირითადს (დე-ე-მალ-ნ-ა მას ის II შედეგობითია, დე-ე-მალ-ა ის მას — ნამყო ძირითადი). ანალოგიურად სხვაობს II და III კავშირებითის ფორმებიც (III კავშირებითი: დე-ე-მალ-ნ-ო-ს მას ის, II კავშირებითი: დე-ე-მალ-ო-ს ის მას). ჩვეულებრივ, გამოიყენება -ებინ სუფიქსით გაურთულებელი ფორმები: გეეტაცნა „გეეტაცებინა“, ეეშენა „აეშენებინა“, გეელამაზნა „გაელამაზებინა“.

გარდაუვალ ზმნათა II შედეგობითის წარმოება უნიფიკირებულია: როგორც ერთვალენტის, ასევე ორვალენტის ზმნები მეშველი ზმნით იწარმოება: დამალულიყო — დამალვიყო, გათავებულიყო — გაათავებიყო, გაჩენილიყო — გააჩენიყო.

ანალოგიურია წარმოების პრინციპი III კავშირებითშიც.

ზმნის სხვა თავისებურებათაგან შეიძლება აღინიშნოს:

ვნებითის კაუხატიურ ფორმათა შეუზღუდავი წარმოება: ე-ჩაგვრ-ინ-ებ-ა, ე-ქელე-ინ-ებ-ა, ე-კვლ-ევი-ინ-ებ-ა.

სასხვისო ქცევის სპეციფიკურ ფორმათა წარმოება: „თოფზე მიტაცა ხელი“, „ი ოჯახ მიგიცეს ბარაქა“, „გციემე ი. ბალდი“, „ბალღებსაც პურ გიჰმეყო“, „თოფ დაგვიკრეს ერთ ბიჭ“.

ი-ც-ი-ს ზმნა წარმოდგენილია ობიექტური წყობითაც: მ-ი-ც-ი-ს, გ-ი-ც-ი-ს, გვ-ი-ც-ი-ს... ღმერთმა ნუ გიცის „ღმერთმა ნუ იცის შენი თავი“...

დაჩნდება ვნებითის კონტამინირებული (პრეფიქს-სუფიქსიანი) წარმოება: მე-ე-წყინ-დ-ა, დე-ე-ძინ-დ-ა, ე-კლ-დ-ა.

ყვე- ფუძეს ენაცვლება ყვე: გავყევი „გავყევი“, მიყევი „მიყევი“, ჯედ || ხედ ფუძეს — ხეც: ცუდად გავხევი „ცუდად გავხედ || გავხდი“ (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ფართოდაა გავრცელებული რიცხვში ფუძემონაცელებობა: წაიყვანს, ააგებს, დააგდებს მას — წაასხამს, აასხამს, დაყრის მათ (შამფურზე ააგო მწვადი — შამფურზე აასხა მწვადები).

დ) ნ ა წ ი ლ ა კ მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. ფართოდაა გავრცელებული *ნდე || *ნგე ფუძის შემცველი მიმათითებელ-დამაზუსტებელი მოდალური ფორმა (ზმნისართული წარმოშობისა), რომელიც სოშორე-სიახლოვეს ა, ე- და ი- ხმოვან-პრეფიქსებით განარჩევს: ანდე || ანგე, ენდე || ენგე, ინდე || ინგე.

ნაზმნარი ნაწილაკ-მორფემოიდი „უნდა“ წარმოდგენილია თავდაპირველი სახით: უნა — „თითო კევრზე უნა (|| უნდა) იყოს უღელი საქონელი შებმული“; გვხვდება ასეც: უნ — „უნ დაფარული იყოს“. მორფემად გადაქცევის ტენდენცია ნათლად დაჩნდება ამ რიგის ფორმებში: „ისნა (= ის უნდა) შეერთო“, „მეცნა (= მეც უნდა) წავიდეთ“ (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. აღინიშნა, რომ უნიფიკაციის საფუძველზე -ავ → -ამ თემის ნიშანს დაირთავენ ოდინდელი უთემის-ნიშნო ზმნები: წერ-ავ-ს → წერ-ამ-ს, გრეხ-ავ-ს, კრეფ-ავ-ს, წუხ-ავ-ს; შესაბამისად, მასდარებში გვექნება: წერ-ვ-ა, გრეხ-ვ-ა, კრეფ-ვ-ა, წუხ-ვ-ა; ნამყო დროის საობიექტო მიმღებობები კი -ულ სუფიქსით იწარმოება: და-გრეხ-ულ-ი, და-კრეფ-ულ-ი.

შეინიშნება მასდართა -ილ და -ულ სუფიქსიანი წარმოება: ზიდ-ილ-ი „ზიდეა“, ყეფ-ილ-ი „ყეფა“, ფიც-ილ-ი „ფიცი, დაფიცება“... კითხ-ულ-ი „კითხვა, დაკითხვა“... იბოვება სი — ე ცირკუმფიქსიანი მასდარიც: სი-მწუხარ-ე „მწუხარება“.

ხშირია საობიექტო მიმღებობათა სა — ის ცირკუმფიქსიანი ფორმები: სა-ცხოვრ-ის-ი, შე-სა-ბრალ-ის-ი, სა-მყოფ-ის-ი, სა-წუხ-ის-ი.

-იერ სუფიქსის პარალელურად დასტურდება -იარ, რომელიც მიღებული ჩანს -ივ-ერ რთული ფორმანტისაგან; კუმშვისას იძლევა -ივრ ნაირსახეობას: ნებ-იარ-ი → ნებ-ივრ-ათ, გონ-იარ-ა → გონ-ივრ-ათ, გან-იარ-ი → გან-ივრ-ათ.

სადაურობის სახელები წარმოების თვალსაზრისით დიფერენცირებული არ არის — ვინ- ჭგუფის სახელებიც -ურ სუფიქსითაა წარმოდგენილი: „თელაური ქალი მაიყვანეს რძლათ... ორი კაცი წავიდა: ერთი გარეჯული და ერთი გიორგიწმინდული... ჩუმლაყურები სუყველა გაღმა გავიდნენ“ (ქართული დიალექტოლოგია). ადგილის ზმნისართებისაგან სადაურობის სახელები ორმაგი სუფიქსაციით იწარმოება: სადა-ურ-ელ-ი, აქა-ურ-ელ-ი, იქა-ურ-ელ-ი.

ვითარების ზმნისართებად გამოიყენება ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმები: წყობ-ის-ათ, უცბ-ის-ათ, ნებ-ის-ათ.

გვხვდება ნა-პრეფიქსით ნაწარმოები წილობითი რიცხვითი სახე-
ლები: ნა-სამ-ალ-ი, ნა-ხუთ-ალ-ი, ნა-ათ-ალ-ი... ნა-სამ-ალ-ი და მე-სამ-
-ედ-ი ფორმათა კონტამინაციით: ნა-სამ-ედ-ი, და ასე: ნა-ხუთ-ედ-ი,
ნა-ათ-ედ-ი.

პრაქტიკულად არ იზღუდება აბსტრაქტულ სახელთა -ობა სუფიქ-
სიანი წარმოება: ჰო-ობა „ჰოს თქმა, დათანხმება“, კარგ-ობა, ცუდ-ობა,
ყან-ობა „პურის მკის დრო“, სახლ-ობა „მეუღლე“... როგორც ვხე-
დავთ, ამგვარად ნაწარმოებ სახელებს ხშირად დამატებითი სემანტი-
კური ნიუანსი აქვს შეძენილი, ზოგჯერ კი მნიშვნელობის არსებით
ცვლასთან გვაქვს საქმე. ამ სახელთაგან ზოგი მასდარის მაგივრობასაც
ეწევა.

ფართოდაა გავრცელებული სახელთა ფუძის -ო სუფიქსიანი წარ-
მოება (შეხამებული სხვადასხვა პრეფიქსთან); ამოსავალი ფუძე შესაძ-
ლოა იყოს სახელისაც (საქათმო „საქათმე“, საწისქვილო „საწისქვი-
ლე“, საშიშო „საშიში“, სიგრძო „სიგრძე“, სიგანო „სიგანე“) და ზმნი-
საც (საქმო „საქმელი“, მამსწრო „მომსწრე“).

ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან (*აგ, ეგ, იგი) -რე ფორმანტი იწარ-
მოება ვითარებითი ზმნისართები: აგ-რე, ეგ-რე, იგ-რე; ნ-ს განვითარ-
ებით: ანგრე, ენგრე, ინგრე.

ოჯახის (შტო-გვარის) კრებითი სახელები იწარმოება ანთროპონი-
მებისაგან -ან სუფიქსით: ოთარა-ან-ი, საბია-ან-ი, საფონკა-ან-ი. ივა-
რაულებს, რომ ეს ფორმები მრავლობითობის -ნ სუფიქსით უნდა ყო-
ფილიყო წარმოდგენილი: *ოთარა-ან-ნ-ი; აქედან — კუთვნილების სახე-
ლი ოთარა-ან-თ რძალი, ლოკატივი: ოთარა-ან-თ-ას || ოთარა-ან-თ-აჲ ||
|| ოთარა-ან-თ-ა. საზოგადო სახელთაგან ამავე სემანტიკის ფორმათა
საწარმოებლად -იან სუფიქსია გამოყენებული: *ნეფ-იან-ნ-ი → ნეფ-
-იან-ი; აქედან: ნეფიან-თ მაყარი; ლოკატივი: ნეფ-იან-თ-ას || ნეფ-
-იან-თ-აჲ || ნეფ-იან-თ-ა. ლოკატივის დანიშნულებით აგრეთვე ინმა-
რება: ოთარა-ან-თ-ს-ა, ნეფ-იან-თ-ს-ა (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

კნინობით სახელთა ძირითადი მაწარმოებელია -ა; ამ სუფიქსის
დართვისას საკუთარ სახელთა ფუძე ხშირად წოდებითის ფორმითაა
წარმოდგენილი: ვანო → *ვანოა → ვანუა, ლექსო → *ლექსოა → ლექ-
სუა... (წოდებითში: ვანო! ან: ვანუა!). კნინობითის ფორმანტს შესაძ-
ლოა წ-ნ უსწრებდეს სხვადასხვა სუფიქსი: ზოგი — ასევე კნინობი-
თობისა: -იკ (ინნ-იკ-ა), -ალ (ყუდ-ალ-ა), -ურ (*ბარ-ურ-ა → ბარ-ულ-ა
„პატარა ბარი“), -უჟ (ბაღლა-უჟ-ა || ბაღლა-უჟ-ი), რთული -იკ-ან
(ტიტლ-იკ-ან-ა) და მისთ.

პრაქტიკულად არ იზღუდება ნასახელარი ზმნების წარმოება: რძლ-
-ობ-ს, ბოღმ-ობ-ს, ცოტა-ობ-ს... ე-ბლომ-ებ-ა, შა-ფეხ-დ-ებ-ა „ფეხზე

დადგება“, მო-სადილ-დ-ებ-ა... ლენჯ-ამ-ს „კაკალს ლენჯოს აცლის“, ა-ქობ-ებ-ს... ორგანული წარმოებისაა ზოგი ისეთი ზმნაც, რომელთაც სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტებში აღწერითი ფორმები შეესატყვისება: ა-უ-დავ-დ-ებ-ა „დავას დაუწყებს“, გადა-ი-ფერ-ებ-ა „ფერს იცვლის“, გა-წინააღმდეგ-დ-ებ-ა „წინააღმდეგი იქნება“, და-სამფოჩ-დ-ებ-ა „სამ ფოჩს გაიკეთებს (სიმინდი)“, გა-შავერკინ-დ-ებ-ა „რკინასავით შავი (= ულამაზო) გახდება“... აქედან: ადავებული, გადაფერებული, გაწინააღმდეგებული, დასამფოჩებული, გაშავერკინებული („ჩაიხედეს სარკეში, მურმანი გაშავერკინებული გამოვიდა და ხემწიფი ცოლი კი ლამაზი“; ქართული დიალექტოლოგია).

• • •

III. ძ ი რ თ ა დ ი ს ი ნ ტ ა ქ ს უ რ ი მ ო ვ ლ ე ნ ე ბ ი.

ა) ჩვენებითი „ეს“ ნაცვალსახელის ე- პრეფიქსი გადაჰყვება სხვა ბრუნვებშიც: ეს კაცი, ემ კაცმა, ემ კაცს... ანალოგიური ვითარებაა მისი პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით გამოყენებისას: ეს, ემან, ემას... გადადის ნაწარმოებ ფორმებშიც: ემითანა „ამისთანა“, ემნაირი „ამნაირი“...

ბ) თანწმოვანზე ფუძედებოლოებული ატრიბუტული მსაზღვრელი შესაძლოა სამი ნაირსახეობით შეგვხვდეს:

სახელობითი	მობუც-ი კაც-ი
მოთხრობითი	მობუც-მა მობუც მობუც-ი კაც-მა
მიცემითი	მობუც-ს) მობუც მობუც-ი კაც-ს)
ნათესაობითი	მობუც-ი(ს) მობუც მობუც-ი კაც-ი(ს)
მოქმედებითი	მობუც-ი(ს) მობუც მობუც-ი კაც-ით
ვითარებითი	მობუც-ს) მობუც მობუც-ი კაც-ათ

პირველი პარადიგმა სრულ შეთანხმებას გვიდასტურებს; -ს ფონეტიკურ ნიადაგზე იკარგება, მავრცობი ხმოვნის წინ აღდგება (მობუც-ს-ა კაც-ს-ა), მოქმედებითში მსაზღვრელი ნათესაობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, ვითარებითში — მიცემითი ბრუნვისა.

მეორე და მესამე პარადიგმა ბრუნების ახალ პრინციპზე გადასვლის ნიშნულია: თანწმოვანზე ფუძედებოლოებული მსაზღვრელი უცვლელია; შდრ.: პატარა კაც-ი, პატარა კაც-მა, პატარა კაც-ს...

სამივე პარადიგმა ერთი და იმავე პირის მეტყველებაშიც კი ხშირად ირევა.

გ) მსაზღვრელად რიცხვითი სახელის გამოყენებისას შესაძლოა მრავლობითი რიცხვის ფორმით იყოს წარმოდგენილი: მსაზღვრელიცა და საზღვრულიც (სამ-ნ-ი ძმან-ი, სამ-ნ-ი ძმ-ებ-ი), მხოლოდ საზღვრული — უპირატესად მაშინ, როცა -ებ სუფიქსიანი მრავლობითი გვაქვს (სამ-ი ძმ-ებ-ი).

დ) ჩვეულებრივია სახელისა და ზმნის რიცხვში აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: „კოლ-შვილმა მილაპარაკეს“, „ხალხი წვანან“, „ჭამეს ირემი ყველამ“ (არნ. ჩიქობავა); „შეეშინდათ || შეეშინდაყე ხალხს“, „ოჯახს ბევრი სამუშაოები ჰქონდათ“ (ა. მარტიროსოვი-გ. იმ-ნაიშვილი), „შვიდივეს თავებ დაგქრიყე“... არის საპირისპირო ნიმუშებიც: შეთანხმება არაა იქ, სადაც სავარაუდოა („მშობლებმა უთხრა“, „იყო ერთი კაცი და დედაკაცი“, „ზოგნი ამობდა [= ამბობდა]“).

ე) ინვერსიულ ზმნებში აღინიშნება რეალური ობიექტის (გრამატიკული სუბიექტის) მრავლობითობა: მას ისინი უყვარ-ან, უნდან-ან, ჰყვან-ან, ენანები-ან... ანალოგიური ვითარებაა III სერიაშიც: მას ისინი უ-ნახ-ვ-ან-ან. პრინციპი ძველი ქართულისებურია, ოღონდ დიალექტური მოდიფიკაციით წარმოდგენილი (ძველ ქართულში იყო: უ-ნდ-ან, უ-ნახ-ვ-ან მას იგინი).

ვ) როგორც უკვე ითქვა (იხ. ზემოთ: „მორფოლოგია“), კახურში აღინიშნება III ობიექტური პირის მრავლობითობაც -ყე || -ყე და -თ ფორმანტებით; აღინიშნება მრავლობითობა ირიბი ობიექტისა (მან მათ უთხრა-ყე || უთხრა-თ || უთხრა-თ-ყე; წაულოყე || წაულოთ || წაულოთ-ყე) და პირდაპირი ობიექტისა (მან ისინი გზაზე დააყენაყე || დააყენათ || დააყენათყე; დაინახაყე || დაინახათ || დაინახათყე... მე ისინი დავინახეყე...).

ზ) II და III პირის ფორმებში ერთდროულად წარმოდგენილია სუბიექტისა და ობიექტის მრავლობითობის გამომხატველი ფორმანტები: ისინი თქვენ გ-ა-ჩვენ-ებ-ენ-თ, ისინი მათ ა-ჩვენ-ებ-ენ-თ...

თ) „დაპატოა“ ზმნა მოითხოვს მიცემით ბრუნვაში დასმულ ობიექტს: „დაპატოეეს ისევ სოფდაგარს“... „დაუძახა“ ზმნას ობიექტი ეხამება სახელობით ბრუნვაში: „დაუძახა შვილი“... „ეშინიან“, „რცხვენ-იან“ ტიპის ზმნებთან რეალურად მოქმედი პირი -გან თანდებულისანი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი: „ცხვარსა ძაღლის-გან ეშინია“. „მე კი მრცხვენოდა დედაკაცებისაგან და იმას კი უხაროდა“ (არნ. ჩიქობავა).

ი) გარდაუვალ ზმნასთან (უპირატესად მაშინ, როცა გამოიხატება აქტიური მოქმედება) II სერიაში სუბიექტი შეიძლება დაისივას მოთხრობით ბრუნვაში (არნ. ჩიქობავა): „იმ მოხოვარამ შეენუკათ, რომ ამაღამ შამინახეთო“, „ვერც ერთმა ვერ შეერია“, „იმ დღვის შვილმა

წავიდა მოსაკითხავათ"... არის შემთხვევები, როცა სუბიექტი არ დაისმის მოთხრობით ბრუნვაში, მაგრამ ირიბი ობიექტი მაინც სახელობითის ფორმითაა წარმოდგენილი (პირდაპირი ობიექტის მსგავსად): „ის ქალი მოუყვა თავი თავგადასავალი“ (ქართული დიალექტოლოგია).

კ) -მცა ნაწილაკ-მორფემოდს შენარჩუნებული აქვს თავისი ფუნქცია — თხრობითი კილოს ფორმებს ანიჭებს კავშირებითის მნიშვნელობას: „შენამც ჩაგვარდნია მისი სიყვარული“, „აგრემც წამლად დაგედება ჩემი თავი“ (არნ. ჩიქობავა; ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი). თუმცა აშკარად შეინიშნება მერყეობაც, რისი პირველი სიმპტომი ისაა, რომ -მცა გამოიყენება კავშირებითის ფორმებთანაც: „აგრემც წამლად დაგედოს ჩემი თავი“.

ლ) „რომელიც“ კავშირი, ჩვეულებრივ, დამოუკიდებლად არ იხმარება; დასტურდება ორი ნაირსახეობით: რომელიც(ა) რომ(ა) („ო ბიჭი, რომელმაც რომა პური ჭამა, დაეხვდა წინა“); „რომელი“ კავშირს მოსდევს განსასაზღვრი სახელი („გემეცხადათ ერთი ბებერი, რომელმა ბებერმაც უთხრათ“, „შენ კი წადი იმ გზაზე, რომელი გზაც მიდის ამ ხრით“; ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი).

IV. განსაკუთრებით მრავალფეროვანია მევენახეობის, მემინდვრობის, მესაქონლეობის დარგობრივი ლექსიკა. ღირსსაცნობია აგრეთვე მცენარეთა და ცხოველთა, ნათესაობის აღმნიშვნელი, საოჯახო საქმიანობასთან დაკავშირებული სახელები, სხვადასხვა საწესო ჩვეულების ტერმინები. ისტორიული თვალსაზრისით იქცევეს ყურადღებას ფრაზეოლოგიზმები ტიპისა: დაჩემებული მიწა, ხელდადებული მიწა, მზითვის ყმა, ძმად ჩაყენება, წილის ამოგდება (ა. მარტიროსოვი-გ. იმნაიშვილი, ს. მენთეშაშვილი). კახური დიალექტური ფორმები უხვად იპოვება სალიტერატურო ენაშიც. აი, მაგალითად, ზოგი იმ სიტყვებისა და გამოთქმებისა, რომლებსაც გ. ლეონიძე იყენებდა: თავქეიფა, ღვინისხაპია, ბერიქალა, ამრეშებული, დანუკრებული, ლიტაო, ექინჭრება, მოცხრილა „გაიქცა“, ბუდექართველი... ძილს არ იძინებდა, გამოთეთრებით რომ გითხრა, ხარის ენის ტოლა ვენახი და მისთ.

საგანგებო ყურადღებას იქცევეს აგრეთვე კახური მეტყველების სტილიც: დინჯი, დარბაისლური, ხატოვანი გამოთქმებითა და ანდაზებით შეზავებული.

3. 4. ი ნ გ ი ლ ო უ რ ი. საინგილო მდებარეობს საქართველოს აღმოსავლეთით, ალაზნის მარცხენა მხარეს, ამაჟამად შედის აზერბაიჯანის სსრ ფარგლებში (წარმოადგენს მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს). ლანდშაფტურად იგი შიგნიკახეთის უშუალო გაგრძელებაა აღმოსავლეთისაკენ. „საინგილო უძველეს დროში წარმოადგენდა ჰერეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილს, დასახლებული იყო ქართველთა მონათესავე ტომებით — ჰერებით. იგი ალვანეთის (ალბანეთის) სახელმწიფოს ფარგლებში შედიოდა. ძველთაგანვე ჰერებისა და ქართველების (კახელების) საერთო სამეურნეო და კულტურულმა საქმიანობამ და მჭიდრო მეზობლობამ, აგრეთვე ქართველების მიგრაციამ ჰერეთისაკენ განაპირობა მათი გაქართველება და ქართველებთან კულტურულ-ეთნიკური შერწყმა. IV-V სს. ჰერეთი საქართველოს პოლიტიკურადაც ერწყმის, საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებშია და მის ერთ-ერთ (ჰერეთის) საერისთავოს წარმოადგენს“ (გ. ჩანგაშვილი).

XI საუკუნიდან ჰერეთი შედის კახეთის სამეფოში. XV საუკუნიდან სახელწოდება „ჰერეთი“ საისტორიო წყაროებში აღარ იხსენიება, იგი მთლიანად შეერწყა კახეთს.

XVII-XVIII საუკუნეებში კახეთის არა ერთგზისმა დარბევამ დიდ დააზარალა საქართველოს ეს უხვი და ღონიერი კუთხე. განსაკუთრებით სავალალო შედეგები მოჰყვა ლეკთა დაუსრულებელ თარეშსა და შაჰ-აბასის გამანადგურებელ ლაშქრობებს. შაჰ-აბასმა უმოწყალოდ დაარბია კახეთი, მოსახლეობის დიდი ნაწილი დედაბუდიანად აპყარა და ირანის სხვადასხვა პროვინციაში (ფერეიდანში, გილანში, მაზანდერანში, ხოროსანში, შირაზში) დაასახლა. დაცარიელებულ კახეთში თურქმენტა ველური ურდოების ჩამოსახლება დაიწყო. ჩრდილოეთიდან საქართველოს უტევდნენ ირანისა და თურქეთისაგან წაქეზებული ლეკები (წახურელები, ხუნძები). 1604 წელს შაჰ-აბასმა ჰერეთის განაპირა თემი კახეთის მეფეს ალექსანდრე მეორეს ჩამოართვა და წახურელ ლეკებს გადასცა. თურქეთის სულთანმა 1727 წელს ამჟამინდელი საინგილოს ტერიტორია საგანგებო ფირმანით ჰარელ ლეკებს მიუზომა. იმატა ამ მიწაწყალზე ლეკების ჩამოსახლებამ, ისინი ქართულ სოფლებში მკვიდრად იკიდებდნენ ფეხს. XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის აღმოსავლეთ კახეთში „ლეკები ერთიანდებიან ორ პოლიტიკურ ერთეულში: წახურელი ლეკები ელისუს სასულთნოს, ხოლო ავარიელები (ხუნძები) კარ-ბელაქნის თემად“ (გ. ჩანგაშვილი). დაიწყო ქართველების (კახელების) მასობრივი ძალდატანებითი გამაჰმადიანება. საინგილო თანდათანობით ჩამოაცილეს საქართველოს.

გამაჰმადიანებულ ქართველს „ინგილო“ ერქვა, რაც თურქულად ნიშნავს „ახალი“ → „ახლადმორჩულებული“; აქედან: „ინგილო“, ხოლო კუთხის სახელწოდებად — „საინგილო“ (გ. ჩანგაშვილი).

1803 წელს რუს-ქართველთა ერთობლივმა ჯარმა ქარ-ბელაქანი დაიპყრო, 1803-1830 წლებში ქარ-ბელაქანი (საინგილო) საქართველოს მოხარკე კუთხედ ითვლებოდა, 1830-1844 წლებში იგი საქართველოს უშუალო ნაწილია, 1844-1860 წლებში იგი წარმოადგენს ქარ-ბელაქანის სამხედრო ოლქს, ხოლო 1860-1917 წლებში იგი (ზაქათალის ოლქის სახელწოდებით) კვლავ საქართველოს ფარგლებში შემოდიოდა (თბილისის გუბერნიაში), 1921 წლიდან საინგილო (კახის, ზაქათალისა და ბელაქანის რაიონები) აზერბაიჯანის სსრ საზღვრებშია მოქცეული (გ. ჩანგაშვილი).

საინგილოში მრავალი ერისა თუ ეროვნების წარმომადგენელი ცხოვრობს: ქართველები (ინგილოები), წახურელები, ხუნძები, აზერბაიჯანელები, რუსები, სომხები...

ქართველები სარწმუნოებით არიან ქრისტიანებიც (მხოლოდ კახის რაიონში) და მუსულმანებიც (სამივე რაიონში). მათ შორის ზოგი სხვაობა იჩენს თავს. მაგალითად, ქრისტიანი ინგილოს კარმიდამოში აუცილებლად ხარობს ვაზი. გარდა ამისა, ადათ-წესები (ქორწილი, ნათლობა, დასაფლავება, რელიგიური დღესასწაულები, ჭამა-სმა...) მათ მუსულმანთაგან განსხვავებული აქვთ. ქრისტიან ინგილოებს გვარებიც ძირითადად ქართული აქვთ (ჩანაშვილი, ტარტარაშვილი, როსტიაშვილი, გამხარაშვილი, ხუციშვილი, პაპიაშვილი...), მუსულმანებს, როგორც წესი, არა.

ამ მოკლე ისტორიული ექსკურსიდან აშკარაა, რომ წარმოშობით ინგილოური დიალექტი კახურის განშტოებას წარმოადგენს. ენობრივი ღერძი, ხერხემალი კახურია, ოღონდ უხვად შეზავებული სხვა ენების (ხუნძურის, აზერბაიჯანულის) გავლენებით. გავლენა თავს იჩენს ყველა სისტემაში: ფონემატურ, მორფოლოგიურ, სინტაქსურ, ლექსიკურ სისტემებში.

არნ. ჩიქობავა შენიშნავდა: „ყველაზე ახლო ფერეიდნული დგას ინგილოურთან, რომელიც წარმოშობით ქიზიყურის ღვიძლი ძმა უნდა იყოს... ინგილოურიც, ფერეიდნულის მსგავსად, თითქმის მოწყვეტილია ქართულ კილოებს და არც სამწერლობო ქართულის გავლენას განიცდის ისე, როგორც სხვა ქართული კილოები... არა მხოლოდ მსგავსი ბედი, არამედ მსგავსივე მოვლენები მოეპოვება ინგილოურს“.

ინგილოური დიალექტი იყოფა ორ კილოკავად; ესენია: კაქური და ალიაბათური. სახელწოდება შერქმეულია სოფლების კაკი (რომელსაც XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან კახი ეწოდება) და ალიაბათი მიხედ-

ვით. კაკურში გამოიყოფა ალიბეგლოური თქმა (ქართული დიალექტოლოგია).

კილოკავებსა და თქმებს შორის დიდი განსხვავებაა, „ხშირად ურთიერთგაგებაც კი უპირთ. განსხვავება ნათლად ჩანს ფონეტიკაში, მორფოლოგიაში, სინტაქსსა და ლექსიკაში“ (გ. იმნაიშვილი).

თუ რა სახისაა ეს სხვაობანი, რამდენიმე ნიმუშითაც კარგად წარმოჩნდება. კაკის (კახ-ინგილოს) უბნებია კახისთავი და თოჭფალი; ისინი ტერიტორიულადაც ახლოს არიან ერთმანეთთან და ყოველდღიური მჭიდრო ურთიერთობაც აქვთ. და მაინც ხელშესახებია მეტყველების ნაირგვარობა: კახისთავში იტყვიან: მე მივაქომ, შენ მიაქომ, ის მიაქომს, თოჭფალში — მე მჭაქ, შენ მიაქ, ის მიაქს... ასევე: კაკში ამბობენ დარვაზამ, ვარცხლ, ისტაქან... ალიბეგლოში — დაროზამ, ვარცლ, ესტაქან.. (გ. იმნაიშვილი).

ეს ყველაფერი ერთიანი საყრდენი მეტყველების უქონლობითა და იმავდროულად სხვაენოვან მოსახლეობასთან სხვადასხვაგვარი კონტაქტით აიხსნება. არამცირედი წილი უძვეს ამ სხვაობაში ეროვნულ სულისკვეთებასაც. ნიშანდობლივია ამ თვალსაზრისით გაზეთ „ივერიაში“ (1888 წ. № 198) დაბეჭდილი ცნობა: „სოფელს ყორაღანში არის 120 კომლი მოსახლე, ამათგან ნახევარი მართლმადიდებელია და ნახევარი ქრისტიანობითგან გადამდგარნი ინგილონი მაჰმადის რჯულისანი. აქ ერთი ძმა ქრისტიანია, მეორე ძმა მაჰმადიანია... აქობამდე ერთმანეთში სიყვარულითა და თანხმობით ცხოვრობდნენ, ეხლა კი ფანატიკოსობამ მაჰმადიანობისამ ძლიერ ფეხი აიდგა და იქამდის მივიდა ეს ფანატიკოსობა, რომ მაჰმადიანთ პირობა შეჰკრეს, სამშობლო მამა-პაპის ქართული ენა აღარ ილაპარაკონ“.

ერთიანი (საყრდენი) ეროვნული ენისგან თითქმის სრულმა მოწყვეტამ, სარწმუნოებრივმა სხვაობამ, სხვაენოვანი მოსახლეობის მოძალებამ შედეგად ის იქონია, რომ არც ერთ სხვა ქართულ კილოს არ ახასიათებს კილოკავებად, თქმებად, ქცეებად ისეთი მრავალფეროვანი და მკვეთრი დანაწილება, როგორც ინგილოურს. დიფერენციაციის პროცესი გარკვეულწილად შენელდა მას შემდეგ, რაც აქ გაიხსნა ქართული სკოლები — ახალი თაობა განათლებას ქართული სალიტერატურო ენის საფუძველზე იღებს, ბევრი მათგანი საქართველოს უმაღლეს სასწავლებლებში განაგრძობს სწავლას ქართულ ენაზე, რაც, ბუნებრივია, უშუალო ზეგავლენას ახდენს მათ კილოურ მეტყველებაზეც. შესაძლებელი ხდება მეტყველების მიხედვით ინგილოთა ამ ფენის გამოყოფა, გამორჩეულის სპეციფიკური დიალექტური ფორმების ნივთიერებითა და სალიტერატურო ქართულის ამჟამა გავლენით. ამჟამად ინგილოების ერო ნაწილს მეტ-ნაკლები კავშირი აქვს ლავოდეის

რაიონის მცხოვრებლებთან, რისი კვალიც ილანდება ინგილოურის ზოგ კილო-თქმაში.

რა თქმა უნდა, სულ სხვაგვარი ენობრივი სიტუაციაა ინგილოებით დასახლებულ სოფელ სამთაწყაროში, რომელიც საქართველოს ფარგლებში, წითელწყაროს რაიონში მდებარეობს.

* * *

I. ფონეტიკა.

ინგილოურის ფონმატური სტრუქტურა საკმაოდ სხვაობს სალიტერატურო ენისა და სხვა ქართულ კილოთაგან.

დაცული აქვს კ: საჯნავი... ზოგჯერ (უპირატესად ალიბათურში) კ → ყ (ოღონდ გადმოყოლილი აქვს კ-ს ელფერი, კერძოდ, ფშვინვირება): ფყ „ფეხი“, დანაყოცი „დანახოცი“ (გ. იმნაიშვილი).

დასტურდება ტ ბგერაც, რომელიც უმეტეს წილ მიიღება სრულხმოვანი უ-საგან ა, ე, ო ხმოვანთა მომდევნოდ: დაუქერია → დატქერი, შეუქამია → შეტქამი, მოუკლავს → მოტკლავს... ამგვარი ცვლილების საფუძველზე წარმოიქმნება დიფთონგები: ატ (წაატდა „წავიდა“), ეტ (შეტჭურა „შეუშვირა“), ოტ (მოტყონი „მოუყვანია“), იტ (მიტცი „მიუცი“).

ა, ჩვეულებრივ, ი-ს რეფლექსია ა, ე, ო, უ ხმოვანთა მომდევნო პოზიციაში. ცვლილება ხდება როგორც თავიკიდურა (გამოილო → გამამაღ, დავიქერ → დოაქერ), ასევე ბოლოკიდურა (მამაი → მამაა, ციხეთ → ციხეათ) პოზიციებში. ამ ორ ა-ს ზოგჯერ აკუსტიკურად განარჩევენ: პირველი საშუალო ადგილს იჭერს ი-სა და ა-ს შორისო (გ. იმნაიშვილი). წარმოიქმნება დიფთონგები: აა (მამაა, „მამა“, შაა „შედი“), ეა (ზეა „ზევით“), ოა (კალოა „კალო“), უა (ზუზუა „ძუძუ“), რა (← ვეა; თრა „თვა“), ია (იქია „იქიდან“). ა შესაძლოა ს ბგერის ნაცვალის იყოს: „იწყავს სახლ აშენევაა (= აშენებას)“, „მელაა (→ მელას) მუცი ტივილიც ეეს ყოფილა“... ეს მოვლენა უპირატესად კაკურისთვისაა ნიშანდობლივი. იშვიათად ა არის ლ-ს რეფლექსია: ქეაში „ხელში“ (გ. იმნაიშვილი).

აღმავალი დიფთონგები ნაკლები გავრცელებისაა: ტა (ხტალ „ხვალ“), ტე (მოხტელ „მოხველი“)... აა (ააეა-ააეაშ „ნელ-ნელა“), აო (აოლდაშ „აზხანავი“), აუ (აუქ „საპალნე“) და მისთ. ა-თი შედგენილი აღმავალი დიფთონგები, როგორც წესი, გვხვდება აზერბაიჯანულიდან ნასესხებ სიტყვებში (გ. იმნაიშვილი). იმავდროულად ტა → ო, ტე → ო

კანონზომიერი პროცესია ინგილოურში; ამიტომაც ჭა, ჭე რიგის დიდ-
თონგები იშვიათია.

ინგილოურის სპეციფიკური მოვლენაა ჯ და ძ აფრიკატების უქონ-
ლობა. მათ, შესაბამისად, ცვლის ე და ზ სპირანტები: ხურჯინი → ხურ-
ჯინი, პატარძალი → პატარზალი... ეს მოვლენა ხუნძურის გავლენით
აიხსნება (ვ. თოფურია). მართლაც, ხუნძურში „ჯ ყველგან მერყევი
ბგერაა: მის ადგილას შეიძლება ისევე ე იხმარონ“ (არნ. ჩიქობავა,
ი. ცერცვაძე). იგივე ითქმის ძ → ზ შენაცვლების შესახებაც, ოღონდ
ძ აზერბაიჯანულსაც არ მოეპოვება და ამ შემთხვევაში აზერბაიჯანუ-
ლის გავლენაც არ გამოირიცხება (გ. იმნაიშვილი).

ლ ბგერა ინგილოურში სამი ნაირსახეობით გვხვდება: ა) საკუთრივ
ლ — ქართული წარმოთქმით: ქორწილი; ბ) დაყოვებული ანუ გემი-
ნირებული ლ — უპირატესად აზერბაიჯანულიდან შემოსულ სიტყვებ-
ში: ქელაჯ „თავის ქალა“, მილლათ „ხალხი“; თუმცა შეინიშნება
ქართულ სიტყვებშიც: დილაზე „დილით“; გ) რბილი ანუ პალატა-
ლური ლ — უმეტეს წილ აზერბაიჯანულიდან ნასესხებ სიტყვებში:
ლუთ „ტიტველი“, თუქი „მელა“. ზოგჯერ დასტურდება ქართულ
სიტყვებშიც: კელში, წელში, რის შედეგადაც იშვიათად შესაძლოა
ლ → ჟ: კეჟში (იხ. ზემოთ).

ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი მ: ა) საკუთრივ მ — ქართუ-
ლი წარმოთქმით: მამამთილო, ხურმაჟ; ბ) გემინირებული მ: გამმერ
„კამეჩი“, ამმა „მაგრამ“.

გემინატი ზოგჯერ მიიღება ორი იდენტური თანხმოვნის თავმოყ-
რით, რასაც წინ მათ შორის პოენიერი ბგერის დაკარგვა უძღვის: გა-
მოლაღვით → გამოლღით, აგრე ჰგონია → აგრგონი → აგგონი, პაწა-
წა → პიწწა (გ. იმნაიშვილი).

ორ-ორი ნაირსახეობა ეპოვებათ ხ, დ, რ, ჰ თანხმოვნებსაც.

გარდა ჩვეულებრივი ხ-სა, გვხვდება მისი რბილი ნაირსახეობაც
(საშუალო ბგერა ხ-სა და ჰ-ს შორის) ყ ან ხ ბგერების წინ: ესაა ჰ → ხ
ცვლილების შედეგად მიღებული ბგერა: გაჰყო → გახყო, დაჰხურა →
დახხურა.

ჩვეულებრივი მყლერი დ-ს გვერდით იპოვება ყრუ დ-ც, რომელიც
აკუსტიკურად „ხან თ-ს უახლოვდება, ხან ტ-ს“ იმის მიხედვით, ყრუ
ფშვინიერი თუ ყრუ მკვეთრი ბგერის მეზობლადაა: ჩასდო, მოკდო
„მოკედა“.

ხმოვნების წინა პოზიციაში რ სუსტდება და აკუსტიკურად ემსგავ-
სება რბილ ლ-სა ან ჰ-ს: რაჟსა „რის“ → ლაჟსა || ჰაჟსა, როგორ → ლო-
გო || ჰოგო. ზოგჯერ რ იმდენად სუსტდება, რომ „წარმოადგენს მხო-
ლოდ მომდევნო ხმოვნის შემართვის ობიექტს“ (გ. იმნაიშვილი).

ხმოვნის დასუსტებით მიიღება გ, რომელიც იქარგვის მახვილიან ხმოვნის წინა პოზიციაში: ჩამოლით → ჩემოლით → ჩმოლით, ჩამოაგდეს || ჩამააგდეს → ჩემააგდეს → ჩმააგდეს; ასევე: კარში → კარშე → კარშ.

გვხვდება მკვეთრი (ძლიერი) შემართვის ხმოვნები: ექმაგ „აი მაგ-ზე“, ექფარა „ექფარა“, ექუქომ „უთქევამს“, ენისან „ეკი“ (თავკიდურა პოზიციაში); მექუა ← მეოა „მეო?“ (შუა პოზიციაში).

იმავედროულად იმავე პოზიციებში უხვად გვხვდებით ხმოვანთა ფშვინიერი შემართვის შემთხვევებს (გ. იმნაიშვილი): ჰეგ „ეგ“, ჰუქომ „უთქევამს“ (თავკიდურა პოზიციაში); მექუა ← მეოა „მეო?“ (შუა პოზიციაში). შევნიშნავთ, რომ მ. ჯანაშვილი ჰუქომ, ჰუთხოვ ტიპის ფორმებში ჰემეტობის კვალს ხედავდა. სინამდვილეში აქ ფშვინიერი შემართვაა (ა. შანიძე), რაც ამჟამად ზმნებს ნაკლებად ახასიათებს.

სწეიფიკურ ინგილოურ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს ხმოვანთა ფშვინიერი დამართვა: ა) უპირატესად ზმნისწინებში, როცა ზმნისწინის მახვილიან ხმოვანს ფუძისეული თანხმოვანი მოსდევს: დაჰ-ჩებთან „დარჩებთან“, დოჰ-წ „დავეწვი“... ამავე პოზიციაში ზოგჯერ ჰ- პირის ნიშანია, რომელსაც ინგილოურში ამ დროს ორი დანიშნულება აკისრია — მორფოლოგიური (პირის ნიშანია) და ფონეტიკური (ფშვინიერი დამართვა): დაჰ-დგი „დადგი“, გაჰ-ბედი „გაბედე“... თუ ზმნისწინს მოსდევს ხმოვანი პრეფიქსი, ფშვინიერი დამართვა გადაიწვევს ამ პრეფიქსის მოწდენოდ; მუ-აჰ-ყრ „მოაქვსყე“; ბ) ზოგჯერ — ზმნის ხმოვან პრეფიქსებთანაც: აჰ-ჰხრ „აქვსყე“; გ) იშვიათად შეინიშნება ბოლოკიდურა პოზიციაშიც: არაჰ „არა“ (გ. იმნაიშვილი).

ინგილოურისათვის არც იოტიზებული შემართვაა უცხო: მეხლა „ეხლა“, ექმაგ „აი მაგრე“.

ხმოვანთა შემართვის სამივე ნაირსახეობა ხშირად პარალელურად იქნენ თავს: ექმაგ || ჰექმაგ || ექმაგ „აი მაგრე“; ანალოგიურად — დამართვის შემთხვევაშიც: არაჰ || არაჰ.

ხმოვანთა ფშვინიერი დამართვა შეიძლება შეიცვალოს ხმოვანთა დაგრძელებით: დაჰდგი → დნდგი, გაჰბედი → გნბედი. აქ გარკვეული ზემოქმედება უნდა მოეხდინა ტონურ მახვილსაც, რომელიც თავიდან პირველ მარცვალს მოუღის (გ. იმნაიშვილი).

ინგილოურში სისტემებრ დასტურდება უმლაუტიანი რ და უ ხმოვნები (ი გვხვდება აზერბაიჯანულიდან ნასესხებ სიტყვებში). საკუთრივ ქართულ ფორმებში მათი წარმოქმნა ზუსტი კანონზომიერებით ხდება:

ა) ვე || უე → რ: კვერცხი → კრრცხი, გველი → გრლი, წყვეტავს → წყრტავს, უკრავენ → უკრვენ → უკრრენ... რ-მ შესაძლოა დაიმსგავ-

სოს წინამავალი (მოხელი → მოხრლი → მოხროლი) ან მომდევნო (გველები → გრლები → გრლობი → გრლობი) ხმოვანი. რ ზოგჯერ მიღებულია რთული ფონეტიკური გარდაქმნების საფუძველზე: ექსი → *ვექსი (მეტათეზისით) → რქსი, ფეტვი → *ფვეტი → ფრტი, კენეშა → *კნვეშა → კნრშა, ექენ → *ქვენ → ქრნ... რ-ს იძლევა აგრეთვე ევ კომპლექსი: თევზი → თრვზი (ამ შემთხვევაში ვ შენარჩუნებულია). იპოვება ისეთი შემთხვევებიც, როცა ე ხმოვანი იწვევს ო-ს პალატალიზაციას და აქცევს მას რ-დ, ეს უკანასკნელი კი, თავის მხრივ, იმსგავსებს მაპალატალიზებელ ე-ს: ეზოა → ეზრა → რზრა, გენდობი → გენდრბი → გრნდრბი (გ. იზნაიშვილი). რ და ო ზოგჯერ მნიშვნელობათგანმასხვავებლის ფუნქციას იძენს: ზრლ „ძველი“ — ზოლ „ძვალი“, წრლაა „წველა“ — წოლაა „წოლა“... ანუ: ევ კომპლექსის ადგილი დაიკავა რ-მ და ფონოლოგიურადაც მისი დანიშნულება დაეკისრა;

ბ) ვი || ტი → ტ: წვიმა → წუმა, შვილი → შუდი, გვიან → გუმან, გამოიღვიძა → გამაღუმა, ეტყვის → ეტყუს... ტ იმსგავსებს წინამავალ (სირცხვილი → სირცხული → სურცხული, გეტყვი → გეტყუ → გრტყუ) ან მომდევნო (აღვიძებს → აღუმებს → აღუმობს) ხმოვანს. ტ შესაძლოა მიღებულ იქნეს რთული ფონეტიკური გარდაქმნის საფუძველზე: ძირკვი → *ძვირკი (მეტათეზისით) → ზურკ... ზოგჯერ ტ მიიღება უ-ს პალატალიზაციით (მაპალატალიზებელი ხმოვანია ე): გათხოვება → გათხოვამ (ე-ს დაკარგვით) → გათხუვამ (ოე → უე დისიმილაციით) → გათხუვამ || გათხუვამ (უ-ს პალატალიზაციით). ტ და უ მნიშვნელობებს განასხვავებს: უყურებს „უყვირებს“ — უყურებს „უყურებს“...

უმლაუტიანი ხმოვნების დამკვიდრებას ინგილოურში ხელი შეუწყო აზერბაიჯანულ ენასთან კონტაქტმა, მაგრამ რ და ტ ხმოვნების პოინიერება სხვა ქართულ კილოებშიც გვევარაუდებინებს, რომ მათი წარმოქმნის საფუძველი თვით დიალექტის შინაგანი პოტენციითაა შეპირობებული.

ინგილოურში გვხვდება ზოგი სპეციფიკური ბგერა, რომლებიც მხოლოდ აზერბაიჯანულიდან ან აზერბაიჯანულის გზით შემოსულ სიტყვებში დასტურდება (სიტყვას შემოკვეა გამოთქმაც) და, ამდენად, საკუთრივ ინგილოურის ბგერით სისტემას არ განეკუთვნება (ლაბიალიზებული ი, უკანა რივის მაგარი ი, ფართო ო და მისთ.); მით უმეტეს, რომ ყველა ამ ბგერას პარალელურად ეპოვება ინგილოურისათვის დამახასიათებელი ეკვივალენტი (ხდება გამოთქმის შეგუება ინგილოურ მეტყველებასთან).

ზმნის ე- პრეფიქსი იწვევს ზმნისწინისეული ხმოვნის სრულ რეგრესულ ასიმილაციას, რომელსაც ვერ აბრკოლებს პირის ნიშანი: დაენახა → დეენახა, გაეგო → გეეგა... გამეგო → გემეგა, გაგეგო → გეგეგა... ანალოგიურ ცვლილებას იწვევს ფუძისეული ე ხმოვანი: წაველი → წვეელ, დადექი → დედექი; ზოჯერ — ფუძისეული ი-ც: ჩადის → ჩედის (გ. იმნაიშვილი).

სპორადულად ზმნისწინისეული ხმოვნის ნაწილობრივ რეგრესულ ასიმილაციას იწვევს ზმნის უ- პრეფიქსი: აუგია → ოუტი, გაუთავდა → გოუთავდა. ანალოგიური ვითარებაა ენკლიტიკის შემთხვევაშიც: რა უყავი → როუყავი. ხდება იგი მაშინაც, როცა უ რთული ფონეტიკური გარდაქმნის საფუძველზეა მიღებული: წაეიდა → წაუდა → წოუდა.

სპეციფიკურ ინგილოურ მოვლენად შეიძლება ჩაითვალოს სრული რეგრესული ასიმილაციის შემთხვევები რთული შედგენილობის ზმნისწინებში: ამო-დის → ომო-დის, გამო-ჩნდა → გომო-ჩნდა, ჩამო-ვიდა → ჩომო-ვიდა, შემო-ვიდა → შომო-ვიდა... რთული ზმნისწინები სხვა ფონეტიკური ნაირსახეობებითაა წარმოდგენილი იმ შემთხვევაში, თუ: ა) მო- ზმნისწინის ნაცვლად გვაქვს მა-: ჩამო-ასხი → ჩამა-ასხი; ბ) ზმნაში წარმოდგენილია ე- პრეფიქსი: ჩამა/ო-ეტანა → ჩემე-ეტანა; გ) მო- ზმნისწინის მოსდევს ა ან ე- პრეფიქსი — ხდება რეგრესული დისიმილაცია: ჩამოვადე → ჩამოვადე (ე-ს დაკარგვით) → ჩამუვად || ჩუმუვად (რეგრესული სრული ასიმილაციით); ამ რიგის ცვლილება უპირატესად პირველი სუბიექტური პირის ფორმებში შეინიშნება; ანალოგიური ვითარებაა მაშინაც, როცა ვ ფუძისეულია: ჩამოვარდნილა → ჩამუარდნილ || ჩუმუარდნილ.

რთულ ზმნისწინებთან არის აგრეთვე დაკავშირებული მეტათეზისის სპეციფიკური შემთხვევა ობიექტური პირის გ-, გვ- ნიშნებისა (თან ახლავს ხმოვნის სინკოპე): გამო-გ-ი-წერ-ა → *გამ-გ-ი-წერ-ა → გაგმიწერ-ა (რ. ლამბაშიძე). დასტურდება ორივე კილოკავში. შევნიშნავთ: გვ- მარტივდება (შემო-გვ-ხვდ-ა → შოგმიხტო).

ინგილოურის თავისებურებად მოჩანს პირველი სუბიექტური პირის ვ- ნიშნის მიერ ზმნისწინისეული ხმოვნის ასიმილაციის შემთხვევებიც, რაც უპირატესად კაკური კილოკავისათვის არის ნიშანდობლივი. ვ- შენარჩუნებულია ფუძისეული თანხმოვნის წინ (დავკალი → დოვკალ), იკარგვის ზმნის ხმოვანი პრეფიქსის წინ (ავიტანე → ოვიტანე → ოატან, დავინახე → დოანახ). ანალოგიურ ცვლილებას იწვევს ე-მეშველზმნიან ფორმებში; ასე ხდება, მაგალითად, მყოფადის აღწერითი წარმოების დროს, როცა მიმღეობის ფუძეს დაერთვის „ვარ“ მეშველი ზმნა: მოსაცემელ ვარ → მაცემე-ვარ → მაცემო-ვარ → მა-

ცემუ-ვარ „მიცემ“ (ზედმიწევნით: „მოსაცემი ვარ“, შდრ.: „მომცემი ვარ“). ზმნისწინისეული ხმოვნის დამსგავსების უნარი აქვს პირველი ობიექტური პირის მრავლობითი რიცხვის გვ-ნიშანსაც (ამ შემთხვევაში პირის ნიშნისეული ვ ელემენტი, ჩვეულებრივ, იკარგვის): აგტივიდა → ოგტივიდა, წაგვიყვანა → წოგვიყონა... ეს მოვლენა შესაძლებლობას ქმნის ფორმათა მორფოლოგიური გარჩევისა: ოდტან „ავიტანე“ — ადტან „აიტანე“, გოფგ „გავიგე“ — გაფგ „გაიგე“, შოანახ „შეინახე“ — შაანახ „შეინახე“, ოგტივიდა „აგვტივიდა“ — აგტივიდა „აგტივიდა“.

აო → ოო სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე ბოლო-კიდურა პოზიციას: მუშაობა → მუშოობა || მუშოოვა, გორაობს → გოროობს || გოროოვს.

თანხმოვანთა ასიმილაცია შეზღუდულადაა წარმოდგენილი. თავს იჩენს როგორც რეგრესული (გაქვსყე → გაქყე → გახყე „გაქვთ“, გასათლენია → გაათლენი → გაათლენნი „გაათლიან, გაითლებიან“), ასევე პროგრესული (კეთდების → კეთტების || კეთტების, დამიხდა → დამიხდა → დამიხტო, მკვდარი → კდარი → კტარ) ასიმილაციის შემთხვევები.

ეე → იე რეგრესული დისიმილაციის საფუძველზე: ტყეები → ტყიები... ზოგჯერ მას წინ უსწრებს სრული რეგრესული ასიმილაცია: მაგაები → მაგეები → მაგეიბი; გვაქვს უფრო რთული გარდაქმნის შემთხვევებიც: აუთაეებია → ოუთაეებია → ოუთეებია → ოუთიებია, მკლავები → კლავები → კლეები → კლიები. პროცესს ხშირად თან ახლავს თანამდევი ფონეტიკური ცვლილებანი: ქვა → ქეაები → ქეეები → ქეიები → ქეებ (ვი → ვი საფუძველზე).

როგორც აღინიშნა, აე კომპლექსი სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე შეიძლება შეიცვალოს ეე-დ (დაენახა → დეენახა, მაგაები → მაგეები). მაგრამ იგივე კომპლექსი ზოგჯერ იცვლება პროგრესული დისიმილაციითაც: აე → აა. ამის გამო აე კომპლექსი სამი ნაირსახეობით შეგვხვდება: უცვლელად (დოსტაშნაა „მეგობარი“ → დოსტაშნაები), აე → ეე → იე დისიმილირებული (დოსტაშნიები) და აე → აა დისიმილირებული (დოსტაშნააბი).

ოო → უო დისიმილაციით (მუშაობს → მუშოობს → მუშუობს || მუშუოვს). შესაძლოა, უ → უ, შემდეგ კი: უ → ი დელაბიალიზაციის საფუძველზე, რაც ასევე დისიმილაციის შედეგი ჩანს: ლოცავს → ლოცავობს → ლოცაობს → ლოცოობს → *ლოცუობს → ლოცუობს → ლოციობს, მეორე → მოორე (სრული რეგრესული ასიმილაციით) → მუორე → მუორე → მიორე; პარალელურად დასტურდება: მორრე, მუორრე, მუვერე, მივერე, მეორრე, მევერე... (გ. იმნაიშვილი).

დისიმილაციის საფუძველზე ოა, ოე, ეა იცვლება უა, უე, ია კომპლექსებად.

ცვლილება ხდება:

ა) თავკიდურა პოზიციაში: მოაგონდა → მუაგონდ, მოეკიდა → მუეკიდ, შეაყოლა → შუაყოლა... ცვლილება ხდება მაშინაც, როცა ოა და ოე კომპლექსები ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგადაა მიღებული: ბგერის დაკარგვის საფუძველზე (ჩამოვარდა → ჩამოარდა → ჩამუარდ, გამოველ → გამოველ → გამოველ), ერთდროულად ბგერის დაკარგვითა და ასიმილაციით (გავაკეთებ → გოვაქითებ → გოაქითებ → გუაქითებ, შეველი → შოველი → შოელი → შუელი, წაველი → წოველი → წოელი → წუელი). იმედროულად მო- → მუ- ზმნისწინისეულმა ხმოვანმა შესაძლოა გამოიწვიოს წინამავალი ხმოვნის რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია: ჩამოვარდა → ჩამოარდა → ჩამუარდა → ჩუმუარდა(ა); და ასე: გამოეკიდა → გუმუეკიდ, გამოველ → გუმუელ;

ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: იყოა? „იყო“ → იყუა? || ეყუა? კალოები → კალუები || კალუევ; გაპცვალეა? „გაპცვალე“ → გაპცოლია? (კომპლექსი შესაძლოა მიღებულ იქნეს ფონეტიკური გამარტივების შედეგად: დლესაც — დლეაც — დლიაც); (გ. იმნაიშვილი). შევნიშნავთ: კაქურ კილოკავში კომპლექსის ცვლა ბრკოლდება, თუ საცვლელ ხმოვანზე მახვილი ეცემა: რაჲ ქნრა? (და არა: ქნუა) „რა ქნა?“; მოჭდრა? (და არა: მოჭდია?) „მოვიდე?“.

აი, ეი, ოი, უი კომპლექსთა ცვლილების შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი ი → ა პროცესთან დაკავშირებით. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ კომპლექსთა ცვლილება ზოგჯერ სხვაობს კილოკავების მიხედვით; მაგალითად, წა-ვ-ი-ღ-ე, ჩვეულებრივ, იძლევა წო-ა-ღ ნაირსახეობას, მაგრამ ალიაბათურში შესაძლოა დაიკარგოს პრეფიქსისეული ი- და მაშინ ფორმა სულ სხვაგვარი ფონეტიკური ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: წა-ვ-ღ-ი.

ასევე: რ და ჭ ბგერებთან დაკავშირებით უკვე ითქვა ვე || ჭე და ვი || ჭი კომპლექსთა ცვლილებებზე. შევნიშნავთ, რომ მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევაა, რომ ამ კომპლექსთა გარდაქმნით ვიღებთ უუშლა-უტო ო და უ ხმოვნებს: ჩვენ → ჩონ, თანდებული -თეინ → -თუნ; მაგისტუნ „მაგისტვის“ (მდრ.: თქვენ → თქონ); „იმი გაღითუნ ჩონ ყაჭ-მოზაჲ დოაწყოთ“ (ზედმიწვევით: „იმის ვაჟისთვის ჩვენ მოყვრობა დავიწყოთ“).

ვა || ჭა → ო პროცესი თითქმის შეუზღულდავად მოქმედებს: კვა-ლაე → კოლაე, მოყვანა → მოყონაჲ, იცვამს → იცომს, გვაქვს → გო-ქაე... ამგვარ შენაცვლებას ზოგჯერ წინ მეტათეზისი უძღვის: მოკვდა →

* მოკდვა → მოკდო, დაუხედა → *დაუხედვა → დაუხედო || დაუხებო...
სხვაგვარი ახსნით: ვ იკარგვის და საკომპენსაციოდ ახდენს ა ხმოვნის
პროგრესულ დისტანციურ ასიმილაციას.

ვა → ო პროცესი იზღუდება მხოლოდ ორ შემთხვევაში: ა) მახვილი
მოუღის ა ხმოვანს: მოკლვამ, ქვამ; ბ) მახვილი მოუღის ვ || უ ბგერას,
რის საფუძველზეც იგი გარდაიქმნის უ-დ: მოკლტამ, ქტამ || ქტვამ.

ამჟამად ინგილოურში მახვილი შედარებით სუსტია, მაგრამ ისტო-
რიულად მის ძლიერ მოქმედებაზე მიანიშნებს შედეგი, რაც ხმოვანთა
რედუქციითაა წარმოდგენილი. ეს ძირითადად ეხება კაჟურ კილოკავს,
სადაც მახვილი ბოლოდან მეორე მარცვალზე უნდა ყოფილიყო; ეს კი
იწვევდა როგორც მომდევნო (ბოლოდან პირველი), ასევე წინამავალი
ხმოვნის რედუქციას: სიმნდი → სემნდ || სმნდ, კარში → კარშე →
→ კარშ, ცხრვანე „ცხვება ხოლმე“ → ცხრვანე.

მრავლობითობის -ებ ფორმანტი, აგრეთვე -ებ და -ობ თემის ნიშნე-
ბი ინგილოურში იძლევა -ევ და -ოვ ფონეტიკურ ნაირსახეობებს. კი-
ლოკაეების მიხედვით ასეთი ვითარებაა: ა) კაჟურში (ალიბეგლოური
ტემის გამოკლებით) ჩვეულებრივია -ევ და -ოვ: გრრც (← გვერდს)
ნაცნოვ-ევ, დეადა, მამიდაა აკეთ-ევ-დნენ კაე შახ-ევ-ს ვაშლ-ევ-ით:
სამ შამფურზე ერთა აგეტლ ვაშლ-ევ, ერთიც თავზე დიდ ვაშლ. სალა-
მოა ღამდ-ევ, ქორწილ თავდ-ევ „ახლო ნაცნობები (ნათესაეები), დეი-
და, მამიდა აკეთებდნენ კარგ შამფურებს — საქორწილო საჩუქრების
ასაცემლად — ვაშლებით: სამ შამფურზე ერთადაა აგებული ვაშლები,
ერთიც თავზე დიდი ვაშლი. სალამო ღამდება, ქორწილი თავდება“;
ნალარა-ზურნას უკარონ, შიპრ-ოვ-ენ „ნალარა-ზურნას უკარვენ; ცეკვა-
ვენ“; ბ) ალიაბათურში -ევ, -ოვ შეგვხვდება თანხმოვნის წინა პოზიცი-
აში: პატრონ-ევ-ს „პატრონებს“, აგრუ-ევ-დ-ნენ „აგროვებდნენ“. უპი-
რატესად -ებ, -ობ უცვლელია.

ძალზე იშვიათია -ავ → -ამ, -ებ → -ემ, -ობ → -ომ თემის ნიშანთა
შენაცვლება; სპორადულად მაინც გვხვდება, ზოგჯერ თავს იჩენს ნ-იანი
ნაირსახეობაც: ხედ-ავ-ს → ხედ-ამ-ს. ჩა-ი-ცვ-ამ-ს → ჩა-ი-ცომ-ს → ჩა-
-ი-ცონ-ს, მი-ა-ქე-ამ-ს „მიაქვს“ → მი-ა-ქომ-ს → მი-ა-ქონ-ს (გ. იმნაი-
შვილი). იმავდროულად სხვა შემთხვევებში ვ : მ, ბ : მ მონაცვლეობა
საკმაოდ გავრცელებულია: ვიწრო → მიწრო, ვენახი → მენაკი, დაა-
ვიწყდა → დაამირწყდა... კბენა → კმენა...

ინგილოურში ხშირია ბგერათა დაკარგვის შემთხვევები. დაეასახე-
ლებთ ტიპობრივ ნიმუშებს.

ს სპირანტი იკარგვის: ა) ინტერვოკალურ პოზიციამში: მოსაკვდო-
მელი → მაკდომელი, იმასაც → იმას; ბ) პაუზის მომდევნოდ თანხმოვ-
ნის წინ: სწოორა → წოორა || წორ, სპარსეთი → პარსეთი; გ) თანხმოვ-

ნის მომდევნოდ პაუზის წინ: მიცემითი ბრუნვის ნიშანი (ფქულ მაყრი „ფქვილს მოყრი“, თოფ გამსრტან „თოფს გაისვრიან“); მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი — -ავ და -ამ თემისნიშნიან ზმნათა პირველ შედეგობითა და სტატიკურ ზმნათა აწმყოში (უნახავ „უნახავს“, უთქომ „უთქევს“ [მაგრამ დაცულია ამავე ზმნათა აწმყო-მყოფადში: ნახავს, შეხვდავს]; მზინავ „ბზინავს“, მყავ „მყავს“); დ) ნათესაობითი ბრუნვის -ის → -ი: მამლი ნაყიფ თარაფში „მამლის დანაყიფლებ მხარეში“... ყველა შემთხვევაში შესაძლოა წარმოდგენილი იყოს ს — ზოგჯერ ერთი და იმავე პირის მეტყველებაშიც კი.

იკარგვის მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნისეული თ ელემენტი თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: ურმ-ი ვზიდავთ „ურმით ვზიდავთ“.

თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან ვითარებითი ბრუნვის -ად ხშირად წარმოდგენილია როგორც -ა: ლამაზა „ლამაზად“, წაღველა „წასაღებად“.

* * *

ფონეტიკური მიმოხილვის დროს უკვე წარმოჩნდა ზოგი კილოკაური სხვაობა კაკურსა და ალიაბათურს შორის, მაგრამ არის ერთი ფონეტიკური მოვლენა, რომელსაც პრინციპული ღირებულება აქვს და ერთ-ერთი არსებითი ნიშანთაგანია ამ ორი კილოკავის გასამიჯნავად. ესაა ბოლოკიდური ხმოვნის მოკვეცა, რომელიც დამახასიათებელია კაკურის კილოკავისათვის.

ა) თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს მოკვეცილი აქვს სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი: ნაცნოვ ინსან „ნაცნობი კაცი“ (შდრ.: ალიაბათური: ჩემ კაცი მალე მოკდო, დამჩა ხუთ ყმაწული — სამი ბიჭი, ორი ქალი). შევნიშნავთ, რომ ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები კაკურში მ-ს ინარჩუნებენ: თორნეჲ „თონე“.

ბ) მოკვეცილია შედგენილი შემასმენლის -ა (← არის) ელემენტი: ჩემ მამულ დიდი „ჩემი მამული დიდია“ (მ. ჯანაშვილი); დიდ-ი ფორმაში -ი იმიტომაა შენარჩუნებული, რომ მის მომდევნოდ -ა არის დაკარგული (ამით იგი განსხვავდება „დიდ“ საკუთრივ სახელობითი ბრუნვის ფორმისაგან).

გ) იკვეცება ბოლოკიდური -ა სუფიქსი I შედეგობითში: ყოფილ „ყოფილა“, წასულ „წასულა“, ჰქონი „ჰქონია“, წაჰყონი „წაჰყვანია“.

დ) მოკვეცილია ბოლოკიდური -ა ელემენტი -ია დაბოლოებიან მდგომარეობითს ზმნებში: გდი „გდია“, აკლი „აკლია“.

ე) ბოლოკიდური ხმოვანი ეკვეცება -ყე, -მე, -ვე ნაწილაკ-მორფე-მოიდებს: ცხრვაყ „ცხვება ხოლმე“, რამე „რაიმე“, ორიე „ორივე“.

ვ) ნამყო ძირითადის I და II პირის ფორმებში მოკვეცილია -ე სუფიქსი: ო-მ-ლ „აიღე“, ა-მ-ლ „აიღე“; მრავლობითში -თ სუფიქსის წინ დანდება -ი (და არა: -ე): ო-მ-ლ-ი-თ, ა-მ-ლ-ი-თ (ალიაბათურში -ე დაცულია: მეტიც: აქ იგი სხვა ფორმებზეც ვრცელდება ანალოგიით: ვიციანე „ვიციანი“, დაჰვალე „დავვალი“).

ზ) აწმყოს მესამე პირის ფორმებში მოკვეცილია -ი-ს დაბოლოება: ღამდეე „ღამდების“, თავდეე „თავდების“ (ალიაბათურში: ღამდება, თავდება).

თ) ხშირად რედუცირდება -ზე და -ში თანდებულების ხმოვანი: კარზე → კარზე → კარზ, კარში → კარშე → კარშ (გ. იმნაიშვილი).

კაკური კილოსათვის დამახასიათებელმა ამ მოვლენამ საფუძველი შეუქმნა ერთ თავისებურებას. ინგლოურში კითხვითობის გამოსახატავად, ჩვეულებრივ, გამოიყენება -ა ფორმანტი; კაკურში კი ამ დანიშნულებით შესაბამის ფორმებში (იქ, სადაც ამის შესაძლებლობაა ზემოხსენებული ვითარების გამო) აღდგება მოკვეცილი ბოლო ხმოვანი. ასე რომ, ბოლოკიდური ხმოვნის უქონლობა-შქონებლობით განსხვავდება თხრობითი და კითხვითი ფორმები; კითხვითი: კედემ მზხრლ-ი? „კიდევ მოხველი?“ — თხრობითი: კედემ მრველ „კიდევ მოველი“; და ასე: სა ეყავი? „სად იყავი?“ — მე ველაპარიკ, საც ვიყავ „მე ვუთხარი, სადაც ვიყავი“; შენ რაბე არ მეზნები? „შენ რისთვის არ მეუბნები?“ — მე შენ გეზნებ „მე შენ გეუბნები“ (მ. კიკონიშვილი).

ეს მოვლენა ბოლომდე გატარებული არ არის (იმავე კილოკავშია: რას მეზნები-ა ახლა? „რას მეუბნები ახლა?“), მაგრამ თავისთავად ღირსსაცნობია ტენდენცია ენაში შექმნილი თავისებური ვითარება გამოყენებულ იქნეს გარკვეული ფუნქციური დანიშნულებით.

• • •

II. მორფოლოგია.

ა) სახელთა ბრუნება. თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს ალიაბათურში სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი, როგორც წესი, შენარჩუნებული აქვს (დედაკაც-ი. შულ-ი „შვილი“), ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელები ბრუნვის ნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი (მამა, ჟაფა „ჯაფა“). კაკურში საპირისპირო ვითარებაა: თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები ბრუნვის ნიშნის გარეშე იხმარება (დედაკაც, შულ), ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულები, ჩვეულებრივ, -ი → -მ ფორმანტს დაირთავენ (მამამ, ჟაფამ, თხოვნამ).

მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი უპირატესად შენარჩუნებულია, და-კარგვის შემთხვევები შედარებით იშვიათია; ორივე ნაირსახეობა ხშირად ერთსა და იმავე ფრაზაში შეიძლება შეგვეხედეს: „ლამაზა ცომს მოჰხელავ, ზედაც ერ მუჰა ფქულ (= ფქვილს) მააყრი“. კაკურში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან შესაძლოა -ს → -ჲ: „დილ-ლაზე დამწყოვ მოზელაჲ (= მოზელას)“.

ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშანი ალიაბათურში უმეტეს წილ და-ცულია (შულის მამა, ქალის ყოტში „ქალის მოყვარე“). ფუძეუკვეცელ სახელებთან ზოგჯერ -ის → -ის || -ჲ (დედადამს ნაჩუქარი „დეიდის ნა-ჩუქარი“, შიშაჲ დაგრუები დროზე „შეშის დაგროვების დროს“): თან-ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან შესაძლოა -ის — -ი (მაძლი ნაყივ თარაფში „მამალის დანაყივლებ მხარეში“). -ის → -იზ, როცა მკლერი თანხმოვნით დაწყებული ფორმანტი ან სიტყვა მოსდევს (ბიზი-შულებიზგნი „ბიძაშვილებისგან“); ანალოგიურად: -ის → -იზ (ფარჩა-იზგან „ფარჩისგან“). შესაძლებელია -ის ფორმანტი საერთოდ მოეკვე-ცოს — ჩვეულებრივ, მაშინ, როცა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმასთან სახელმწიფური საზღვრულია შეხამებული: პურ ჰამაჲ „პურის ჰამა“, პურ უქმელა „პურის უქმელად“ (გ. იმნაიშვილი).

მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი -ით თანხმოვანზე ფუძედაბოლოე-ბულ სახელებთან, როგორც წესი, უცვლელადაა წარმოდგენილი (ტა-ბიკით, ასტმევით „ასტამებით“); ამავე პოზიციაში დასაშვებია -ით → -ი (ურში ვზიდავთ „ურმით ვზიდავთ“, დალევი-დალევი მოდიოდნენ „და-ლევა-დალევიტ მოდიოდნენ“). ფუძეუკვეცელ სახელებთან -ით → -ჲთ, რომელსაც, წესისამებრ, დაერთვის მავრცობი -ი ხმოვანი (სუფრადთი გადაჰბლერტავ „სუფრით გადაბერტავ“, წასულ შინადთი „წასულა ში-ნიდან“). იშვიათად -ით → -ჲთ → -ჲ (კრი ზედაჲ გადავდა „კარის ზე-ვიდან [ჭკდაით] გადავიდა“).

ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი ძირითადად ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან, ჩვეუ-ლებრივ, გვხვდება -ა (ღარიბა ცხოვრობდნენ „ღარიბად ცხოვრობ-დნენ“, ემზადებიან სახში წაასულლა „ემზადებიან სახლში წასასვლე-ლად“, ლამაზაჲც ჩატმევენევი „ლამაზადაც ჩატმევენევი“), თუმცა შეი-ნიშნება -ად ფორმანტიც (საქლომად უგვევენ უიჲიმს „დასაჯლომად უგებენ ჭეჲიმს“, დედაჲ ავად გამხდარა). ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან დასტურდება -დ || -თ (წაჭდნენ სანადიროდ || სანადიროთ „წავიდნენ სანადიროდ“); სპორადულად -დ ფორმანტის ადგილას გა-მოყენებულია -ჲ (მასახარაჲ მიგდებსაჲ „მასხარად მიგდებსო“; გ. იმნაი-შვილი). მიზნის გამოხატველ -ობა || -ოვა სუფიქსიან სახელებთან და-მოწმებულია -(ა)ნ (ყარაჲლოვან „ყარაულობად, საყარაულოდ“, ნადი-

როვან || ნადირობან „ნადირობად, სანადიროდ“, მაქაქლოვან || მაქაქლო-
ბან „სამაქანქლოდ“).

ხშირია ადგილის გარემოების ფუნქციით -ის-ა || -ის-ა || -ს-ა ფორ-
მანტიც გამოყენება: მოდიან ბიჭისა „მოდიან ბიჭთან (ბიჭისას)“, მო-
დიან ფაჩაქსა „მოდიან ფადიშაქთან (ფადიშაქისას)“, თქონსა წაჭდნენ
„თქვენსას წაჭდნენ“. მრავლობითში ამავე დანიშნულებით გამოიყე-
ნება -თ-ა: მიდის თავი დედანთა „მიდის თავის დედის ოჯახში“; და-
სე: მოსენთა, გიორგინთა „მოსეს, გიორგის ოჯახში“ (გ. იმნაიშვილი).

შავრცობ ხმოვნად დასტურდება -ა და -ი: -ა უპირატესად გვხვდება
მიცემითი ბრუნვის ფორმასთან (აღლევს ქათამსაც, ღწნი კუჭულასაც
კელში „აილებს ქათამსაც, ღენის დოქსაც ხელში“). ნათესაობითსა და
მოქმედებითში ჩვეულებრივია -ი (ნაჩუქრებისი „ნაჩუქრებისა“, ქალი-
სიც „ქალისაც“... სუფრათი „სუფრით“, შინათი „შინიდან“); ნათე-
საობითში თანდებულის დართვისას შავრცობი ხმოვანი, როგორც წესი,
არ გვხვდება: დარვაზა-მზ-გნი „ქიშკრიდან“ (ხედმიწეენით: „ქიშკრის-
განით“), კარეე-ის-ყენ „კარებისკენ“...

-გან თანდებული შესაძლოა გართულდეს მოქმედებითი ბრუნვის
-ით → -ი ნიშნით: -გან-ით → -გნ-ი (ბიზიშტლებ-იზ-გნ-ი „ბიძაშვილე-
ბისაგან“, დარვაზა-მზ-გნ-ი „ქიშკრიდან“).

-თენ, როგორც ითქვა, ყოველთვის იძლევა -თენ ნაირსახეობას
(მაგისტენ „მაგისტვის“, გაღითენ „ვაჟისთვის“): მის წინა პოზიციაში
ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი -ის შესაძლოა გამარტივდეს (→ -ი). ეს
თანდებული შედარებით იშვიათი გამოყენებისაა: მის ნაცვლად, ჩვეუ-
ლებრივ, იხმარება ნასესხები -ბე || -ბეჲ || -ბეთ || -ბეჲთ || -ბეჲთი: ჩემბე
„ჩემთვის“, ჩემბეთაც „ჩემთვისაც“, ბიჭიბეჲთ „ბიჭისთვის“. ზოგჯერ
-თენ და -ბე || -ბეჲ ერთმანეთის გვერდითაა გამოყენებული ერთსა და
იმავე ფრაზაში: ქორწილისთენ ქალიბეჲჲ კაჲ ტანსმოს ყიდულობენ
„ქორწილისთვის (= საქორწილოდ) ქალისთვის კარგ ტანისამოსს ყი-
დულობენ“. -ბე და მისი ნაირსახეობანი გამოხატავენ -ზე, -შესახებ
თანდებულთა ფუნქციებსაც.

-თან შესაძლოა მიერთოს ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას: დევ-ის-
-თან წაჭდა „დევთან წაჭდა“. -თან ზოგჯერ რთულდება მოქმედებით
ბრუნვის -ით ფორმანტი: გოდჲოე ნეფეს-თან-ით ერ კაც „გადმოვა
ნეფესთან მყოფთაგან ერთი კაცი“.

-კენ თანდებული წარმოდგენილია როგორც: -ყენ || -ყე || -ყ (კარე-
ვისყენ „კარებისკენ“, შინაყ ეშტრევის „შინისკენ ეშტრება“). გარეგნუ-
ლად -ყე || -ყ ემსგავსება მრავლობითობასა და მრავალგზისობის გამო-
ს. ეველ სუფიქსებს (იხ. ქეჲმოთ).

-ებრ ზოგჯერ დაირთავს ვითარებითის -ა ფორმანტს: გუგრა-ს-ებრ-ა „გოგრასებრ“, ზედმიწევნით: „გოგრასებრად“.

-მდინ || -მდი თანდებულის გვერდით ინგილოურში გამოიყენება ნასესხები -ინეახ || -ინეა: დაბრუნებინეახ „დაბრუნებამდე“.

-ში თანდებულის პარალელურად შეინიშნება -შიდა (რზრშიდა „ეზოში“). -ში თანდებულიანი მასდარით გამოიხატება დროის გარემოება: წყალი დალევაში უქრრტიან „წყლის დალევის დროს უქვერეტენ“, მამას მოკდომაში უთქომ „მამას სიკვდილის დროს (მოკვდომის დროს) უთქვამს“ (გ. იმნაიშვილი).

-ვით თანდებული, ჩვეულებრივ, გვხვდება როგორც -ვი (კაცივი „კაცივით“).

თანდებულად გამოყენებული „ქვეშ“ წარმოდგენილია როგორც „ქრ“: ლოგინქრ დაძმალა „ლოგინქვეშ დაძმალა“.

თანდებულის დანიშნულებით ხშირად იხმარება -უქან || -კან: მიწაჲ გაშრომას უქან ვიწყოვთ გათიბას „მიწის გაშრობის მერე ვიწყებთ გათიბვას“, დათვისას უქან „დათვისის შემდეგ“. დაერთვის მიცემითი ბრუნვის ფორმას.

იშვიათად ალიაბათურში შეინიშნება -დამ: სოფლიდამ „სოფლიდან“.

-ჯერ, -გზის მორფემოიდების ნაცვლად იხმარება ნასესხები -დეფა: ორდეფა „ორგზის“, მეორედეფა „მეორეჯერ“.

* * *

ბ) ს ა ხ ე ლ თ ა მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ს ს აწარმოებლად, ჩვეულებრივ, გამოყენებულია -ებ || -ევ ფორმანტი (ეს უკანასკნელი უპირატესად კაკურში გვხვდება): კაც-ებ-ი || კაც-ევ-ი.

ალიაბათურში III პირის ნაცვალსახელებს დაერთვის ერთდროულად -ნ და -ებ ფორმანტები: ის-ნ-ებ-ი || ისი-ნ-ებ-ი „ისინი“, ეს-ნ-ებ-ი || ესე-ნ-ებ-ი „ესენი“.

იმ შემთხვევაში, როცა შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილი მრავლობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, ხოლო მეშველი ზმნა მხოლობითში დგას, სახელს აწარმოებს -ებ-ნ გართულებული ფორმანტი (დასტურდება კაკურში): კაც-ებ-ნ-ი-(ა) || კაც-ევ-ნ-ი-(ა) „კაცები არიან“; მაგრამ: ისენ კაც-ებ || კაც-ევ არიან „ისინი კაცები არიან“ (გ. იმნაიშვილი)..

* * *

გ) ზ მ ნ ის ძ ი რ ი თ ა დ ი თ ა ე ი ს ე ბ უ რ ე ბ ა ნ ი. ზმნისწინთა ფონეტიკური ნაირსახეობების შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი (იხ.:

„ფონეტიკა“). ზოგადად ასეთი სურათია: ინგლოურში ზმნისწინი იპოვება ა, ე, ო და უ გახმოვანებით. ა- გახმოვანება საერთო ქართული მოვლენაა მასდარებში (გა-თიბა „გათიბვა“, და-წოვა „დაწვა“). ა-გახმოვანებითაა წარმოდგენილი ზმნისწინი აგრეთვე ა- და ი- (→ ა-) პრეფიქსების წინ — გარდა I სუბიექტური და მრავლობითი რიცხვის I ობიექტური პირის ფორმებისა (ჩა-ა-გდევ „ჩააგდე“, და-ა-ხწევ „დაამთავრებ“, გა-ა-დნოვ „გაადნობ“; და-ა-წყოვ „დაიწყებ“, და-ა-წრვ „დაიწვება“). ამ პოზიციაში ჩვეულებრივია შა- და მა- ზმნისწინების ხმარებაც (შა-ა-ედრენ „შესვამენ, შეაჯენენ“, შა-ა-ყრელი „შეეყრება“, ზედმიწევნით: „შესაყრელია“; შა-ა-ნახ „შეინახე“; მა-ა-დედევ „შეადედე“, მა-ა-ქონს „მოაქვს“; მა-ა-ღებ „მოიტან“). მა- ზმნისწინი სისტემებზე გამოიყენება აგრეთვე მხოლოდობითი რიცხვის I ობიექტური პირის ფორმებში — მ- პრეფიქსის წინ (მა-მ-ცა „მომცა“, მა-მ-აშორა „მომაშორა“).

ე-გახმოვანებით ზმნისწინი წარმოდგენილია ე- პრეფიქსიან ზმნებთან (ე-ე-კიდა „აეკიდა“, გე-ე-კიდა „გაეკიდა“, გე-ე-ე-ყარ „გაეეყარე“, დე-მ-ე-ხსენ „დამეხსენი“, დე-გ-ე-წივ „დაგეწიე“). ცვლილებას ზოგჯერ ფუძისეული ე ხმოვანიც იწვევს (დე-დექ „დადექი“). ანალოგიურად მოქმედებს აგრეთვე ფუძისეული ი ხმოვანი (იე-დის „ჩადის“).

ო-გახმოვანებით ზმნისწინი გვხვდება I სუბიექტური პირის ფორმებში უპრეფიქსო ან ი- (→ ა-) პრეფიქსიან ზმნებთან (დოპ-ვ-წ „დავწვი“, მოპ-ვ-პირღეთ „შეეპირღეთ“; დო-ა-ნახ „დაეინახე“, შო-ა-ნახ „შეეინახე“). ამავე გახმოვანებითაა წარმოდგენილი ზმნისწინი მრავლობითი რიცხვის I ობიექტური პირის ფორმებშიც (ო-გ-ტყივდა „აგვტყივდა“, დო-გ-ა-სხეს „დაგვასხეს“, გო-გ-ი-ქდი „გაგვიხდია“, წო-გ-ი-ყონეს „წაგვიყვანეს“ — პირის ნიშნისეული ვ, როგორც წესა, იკარგვის); ზოგჯერ უ- პრეფიქსიან ზმნებთანაც (სამივე პირის ფორმებში), სადაც უ- → ჭ- (და-უ-კრავენ → და-უ-კრვენ → დო-ჭ-კრენ, და-უ-ძახება → დო-ჭ-ზახევს), თუმცა ხშირად ამ პოზიციაში ზმნისწინი უცვლელია: გა-ჭ-გდიოვ „გაუგდიოთ“, და-ჭ-მბავ „დაუბავს“.

უ-გახმოვანება გვაქვს I სუბიექტური პირის ფორმებში -ა- პრეფიქსიან ზმნებთან (გუ-ა-ღით „გაუაღეთ“, წუ-ა-ქცივ „წაუქციე“); წესი მოქმედებს მაშინაც, როცა ვ ფუძისეულია (ისუ-არდნილ „ჩაუარდნილა“). ძალზე იშვიათად ამავე ფონეტიკური ნაირსახეობით ზმნისწინი შეიძლება შეგვხვდეს ე- პრეფიქსიან და ფუძის ე-გახმოვანების მქონე ზმნებთანაც (გუ-ე-კიდ „გაუეკიდე“, შუ-ელ „შეველი“); ჩვეულებრივ კი, აქ ზმნისწინი ე-გახმოვანებითაა წარმოდგენილი (გე-ე-ეკიდ; იხ. ზემოთ), თუმცა გვაქვს სხვა ფონეტიკური ნაირსახეობანიც; მაგალითად, შუ-ელ || შრ-ველ; ანალოგიურად: წა-ველი → წუ-ელ || წუ-ელ || წრ-

-ველ || წე-ველ (ღირსსაცნობია: უ-სთან ფუძისეული ვ იკარგვის, სხვა შემთხვევებში შენარჩუნებულია).

ყველა ეს ნაირსახეობა ფონეტიკურია. მორფოლოგიის მონაკვეთში მათი დასახელება განაპირობა ზემოთ უკვე აღნიშნულმა ფაქტმა: ზოგჯერ ფონეტიკურ ცვლილებას მორფოლოგიური დანიშნულება აქვს — განარჩევს პირის ფორმებს (მორფონოლოგიურ მოვლენასთან გვაქვს საქმე): ო-მ-ღ „ავიღე“ — ა-მ-ღ „აიღე“, წო-გ-ი-ყონა „წაგვიყვანა“ — წა-გ-ი-ყონა „წაგვიყვანა“.

გარდა ამისა: სხვაობა გვაქვს კილოკავების თვალსაზრისით. ო- და უ-განხმოვანებით ზმნისწინები კაქურისთვისაა დამახასიათებელი, ალიაბათურში სხვაგვარი ვითარებაა: კაქური — გო-მ-გ, ალიაბათური — გა-ვ-გ-ე || გა-ტ-გ-ე „გავიგე“.

რამდენიმე ფონეტიკური ნაირსახეობით გვხვდება რთული (შედგენილი) ზმნისწინიც. ზემოთ ერთ-ერთ სპეციფიკურ ინგილოურ მოვლენად დასახელებული იყო სრული რეგრესული ასიმილაციის შემთხვევები რთული შედგენილობის ზმნისწინებში. ცვლილებას განსაზღვრავს რთული ზმნისწინის შემადგენელი მო-, რომელიც (ისევე, როგორც ყველა სხვა მარტივი ზმნისწინი) ოთხი განხმოვანებითაა წარმოდგენილი: საკუთრივ მო- (მო-მ-ღ „მოვიტანე“) და მა- (მა-ა-რჩინა „დაამთავრა“), მე- (მე-ე-წონა „მოეწონა“), მუ- (მუ-ა-ბ-ა-თ „მოვაბათ“). ყველა ეს ნაირსახეობა რეგრესული ასიმილაციით იწვევს წინამავალი ზმნისწინის შესაბამის გადაბგერებას, რასაც ემატება ერთი ფონეტიკური თავისებურებაც: წინამავალი ზმნისწინის ხმოვანი შესაძლოა რედუცირდეს სრულ გაქრობამდე. ამისდა შესაბამისად ინგილოურში შესაძლოა დაედასტუროთ, მაგალითად, გამო- ზმნისწინის შემდეგი ნაირსახეობანი: გამო-ტდა || გომო-ტდა || გგომო-ტდა || გმო-ტდა „გამოვიდა“; და ასე: გამა- || გგმა- || გმა-ა-გდა „გამოავდო“; გამე- || გემე- || გგმე || გმე-ე-გდა „გამოეგდო“; გამუ- || გუმუ- || გგმუ- || გმუ-ა-გდ „გამოეავდო“. ანალოგიური ვითარებაა სხვა რთულ ზმნისწინებშიც. შევნიშნავთ: ამო- ზმნისწინის რედუცირებული ნაირსახეობა გმო- (გმო-თქმ-ა-მ „თქმა, ამოთქმა...“) ირაციონალურ ხმოვანს არ კარგავს (დაემთხვეოდა მო- ზმნისწინს).

I სუბიექტური პირის ვ- ნიშანი ფონეტიკურად იცვლება როგორც ზმნის პრეფიქსისეულ, ასევე ფუძისეულ ხმოვანთან ურთიერთობისას (გარდაქმნის წესები იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“): ვ-ა-ჩუქებ → ო-ჩუქებ, ვ-ა-სხამთ → (ვ)-ო-სხამთ; ვ-ს-კამ → ვ-შ-კამ → შ-კომ; ვ-ხედ-ავ → *ხედ-ავ → ხრდ-ავ, ვ-რეცხ-ავ → რრცხ-ავ; ვ-ი-ცი → (ვ)-ტ-ცი, ვ-ჭირ → კრჭ, ვ-პ-კლ-ით → პ-კლ-ტ-თ, ვ-ფიქრობდი → ფტქროვდი, ვ-ს-ტირ-ი → პ-ტტრ.

ამ რიგის ცვლილებანი კაკურისათვისაა ნიშანდობლივი. ალიაბათურ-ში ვ- პირის ნიშნის მომდევნოდ იკარგვის ი- ხმოვანი პრეფიქსი, ხოლო ვ → უ: ა-ვ-ი-ღებ → ა-უ-ღებ; თანხმოვნის წინა პოზიციაში ვ- ფშვინ-ვიერდება: ვ-ჰამთ → ჰ-ჰამთ (შღრ. კაკური: ჰომთ). ერთვალენტიანთ ზმნების III სერიის ფორმებში პირის ნიშანი მოუღის მხოლოდ მეშველ ზმნას: ყოფილ-ვარ „ყყოფილვარ“, ყოფილ-ვიყავ „ყყოფილიყავ“.

ფონეტიკური ცვლილებანი ახასიათებს I ობიექტური პირის მრავ-ლობითი რიცხვის გვ- ნიშანსაც: გვაქვს → გოქ, გვეჩქარება → გოჩქარება, გვინდა → გუნდა (გ. იმნაიშვილი).

II სუბიექტური პირის ნიშნად უპირატესად ჰ- გვაქვს (გარდა ხ-ვალ-ხ-არ ზმნებისა) — ფონეტიკურად იშვიათად იცვლება: და-ჰ-წერ, მო-ჰ-თხოვ, შე-ჰ-ჰამ (ანალოგიურად — III ობიექტური პირის ნიშნად მისი გამოყენებისას). სხვა დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ცვლილებები (ჰ → ს-, შ-...) ინგლოურში „ახლად იკიდებენ ფეხს“ (გ. იმნაიშვილი).

ჰ- შეიძლება დაიკარგოს, საკომპენსაციოდ გრძელდება წინამავალი ხმოვანი: და-ჰ-დგი → დწ-დგი, გა-ჰ-ჭაერდი → გწ-ჭაერდი (გ. იმნაიშვილი, რ. ლამბაშიძე).

მხოლოდობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად ნამყო ძირითადში (ასევე: II შედეგობითში) ხშირად -ა გვაქვს: ქალმა გააქეთ-ა, მეფეს წინ წოტლ-ა, მეფემ მაფონ-ა „ქალმა გააქეთა, მეფეს წაულო, მეფემ მოიწონა“; და ასე: გააგა „გაიგო“, გააგდ-ა „გააგდო“. ფუძისეულ ვ-სთან შეხვედრისას წარმოქმნილი ვა კომპლექსი იძლევა -ო-ს: თქვ-ა → თქო.

მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად ნამყო უს-რულსა და გარდაუვალ ზმნათა ნამყო ძირითადში -ნენ გამოიყენება: ნიშნავდ-ნენ, დაჰვლიდ-ნენ „დაკეტავდნენ“, ჩამოდიოდ-ნენ; გადა-ხოწ-ნენ „გადაიხვეწნენ“.

-ყე II -ყ ნაწილაც-მორფემოიდით გამოიხატება: ირიბი ობიექტის მრავლობითობა (ყერ პური აჰამა-ყე, კმას უკან ფართალი დოტგა-ყე) „ჭერ პური აჰამა მათ, ჰამის შემდეგ ქვეშაგები დაუგო მათ“; გზაზე! ულამდება-ყე „გზაზე ულამდებათ“; ვეზირევს უთხრა-ყე „ვეზირებს უთხრა“; პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობა (ბებერმა დაცოცა-ყე ქათმები — ზელმიწვევით: „დახოცნა“; ეს ყმაწულები ერ ზულუმით გაეზარდე-ყე „ეს ყმაწვილები ერთი გაჰირვებით გაეზარდე“ — ზელმიწვევით: „გაეზარდენ“); რეალური სუბიექტის მრავლობითობა ინვერსიულ ზმნებში — აწმყოსა და ყველა დანარჩენ პარადიგმაში (კაცეველში ჰქონდა-ყე ჰიგოზე აცმულ კორც — ზელმიწვევით: „ჰქონდათ“).

გარდამავალ ზმნათა III სერიაში (ბეტრ ჩალთუქ დოტთესია-ყ „ბევრი ბუდეშემოუტლელი ბრინჯი დაუთესიათ“; ე სემა ზმაჲ შინათი გატგ-დი-ა-ყ „ეს სულელი ძმა შინიდან გაუგდიათ“; სემაჲზე უთქომ-ყ „სულელისათვის უთქვამთ“). -ყ უპირატესად ალიბათურში გვხვდება, -ყ — კაკურში. მრავლობითობის -ყე || -ყ გარეგნულად ემთხვევა -კენ თანდებულის ფონეტიკურ ნაირსახეობებსა და მრავალგზისობის (ხოლმეობითის) ფორმანტს.

ზმნის ხმოვან პრეფიქსთაგან ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში ი → ა (ი-ქევე-ი-ს, მაგრამ: წა-ა-ქევე-ი-ს, ი-ღ-ვე-ს, მაგრამ: ა-ა-ღ-ვე-ს); უ → უ || ვ (უ-გღ-ვე-ს, მაგრამ: ჩომო-ტ-გღ-ვე-ს). ზოგჯერ ი- || ა- ფორმანტის პოზიციას იკერს ჰ- (შემდან მო-ჰ-ტან-ს დაღ კელზე წყალს ლაგან-აფტუფათი „მერე მოიტანს მდაღე ხელზე დასასხმელად წყალს ტაშტითა და თუნგით“; ქართული დიალექტოლოგია).

აწმყოს ფუძის წარმოებისას თავს იჩენს უნიფიკაციის ტენდენცია — თემის ნიშნები დაერთვის ისტორიულად უთემისნიშნო ზმნებსაც: უ-სმენ-აგ-ს „უსმენს“, ფენ-აგ-ს „ფენს“, ბან-აგ-ს „ბანს“, ფხან-აგ-ს „ფხანს“, ყეფ-აგ-ს „ყეფს“, წერ-აგ-ს „წერს“, უმზერ-აგ-ს „უმზერს“, წყრტ-აგ-ს „წყვეტს“. -ავ → -ვ გადადის მასდარშიც: ფენ-ვ-ა, ყეფ-ვ-ა. მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის -ენ ნიშნის დართვისას -ავ იკუმშება, ხოლო წარმოქმნილი ვე კომპლექსი იძლევა რ-ს: ფქვ-ავ-ენ → *ფქვ-ვ-ენ → ფქვნ, უ-კრ-ავ-ენ → უ-კრ-ვ-ენ → უ-კრ-ვნ.

ვნებითი გვარის ზმნათა აწმყო-მყოფადის მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმებში ძველ ქართულისებურად -ი-ს დაბოლოება გვაქვს: ღგ-ვე-ი-ს „ღგება“, ჟღ-ვე-ი-ს „ჯღება“, ი-წრვ-ი-ს „იწრვება“. ზოგჯერ -ი-ს მთლიანად იკარგვის: კეპტ-ევ „კეთდება“, კღრვ „კვდება“. ალიბათურში -ა დაბოლოებაა გავრცელებული: ი-წყებ-ა, ა-ღგებ-ა.

როგორც გარდამავალი, ასევე გარდაუვალე ზმნის აწმყოს ფორმები ხშირად დაირთავენ მეშველ ზმნას: ზრბნი-ვარ „ვეძებ“, ზედმიწევნით: „ვეძებვარ“, ჰომბოვ-ვარ „ვამბობ, ვამბობვარ“, ვიცი-ვარ „ვიცი“, იცი-ხარ „იცი“.

კაკურში მესამე პირის არს || არის მეშველ ა ზმნა ენკლიტიკის შემთხვევაში წარმოდგენილია როგორც -ს: ლამე-ს „ლამე“, უაფა-ს „ძნელია“ — ზედმიწევნით: „ჯაფაა“. ასეა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან, ხოლო თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან მეშველი ზმნა მთლიანად იკარგვის, ოღონდ შენარჩუნებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშანი: ეე სახლ მრზრბლრვი სახლ-ი „ეს სახლი მეზობლების სახლია“; ზურ-ი „ძვირია“ (გ. იმნაიშვილი, რ. ლამბაშიძე).

მყოფადის ფორმები ინგილოურში სამგვარად იწარმოება:

ძველ ქართულისებურად — გამოიყენება II კავშირებითის ფორმა: მე გაგაცილო „მე გაგაცილებ“; რააც გინ, აგისრულო, ერყე გამიშ „რასაც გინდა, აგისრულე, ოღონდ გამიშვი“;

ახალ ქართულისებურად — აწმყოს ფორმაზე ზმნისწინის დართვით: ჩაიცომს „ჩაიცვამს“; ნახშირს წავღებ, ყიზილზე გაჭყლუტ „ნახშირს წავიღებ, ოქროზე გაეცვლი“; ან — ფუძის ცვლით: ტყეში წავალ, უნადირეფ „ტყეში წავალ, ვინადირებ“;

სპეციფიკური ინგილოური წესით — მყოფადი დროის საობიექტო მიმღობის ფორმებს დაერთვის მეშველი ზმნა აწმყოს ფორმით (კაქურში III პირის ფორმებში მეშველი ზმნა იკარგვის): მაასლრვარ „მოვალ“, ზედმიწევნით: „მოსასვლელი ვარ“; მააქდომივარ „მოვკვდები, მოსაკვდომი ვარ“; დააბრუნველხარ „დაბრუნდები, დასაბრუნებელი ხარ“; დააბრუნველი „დაბრუნდება, დასაბრუნებელია“ (მესამე პირში ნაწილაკ-მორფემოიდის დართვისას მეშველი ზმნა აღდგება: წაასლრლი „წავა“, მეგრამ: წაასლრლიავ „წავაო“).

ინგილოურში ანალოგიურად იწარმოება პირობით-ხოლმეობითის (მყოფადის ხოლმეობითის) პარადიგმაც იმ სხვაობით, რომ მეშველი ზმნა ნამყოფ ფორმითაა წარმოდგენილი: თეთრ მქონდას, ბაზარში წაასლრლრყავ, პურ, ქონ, ბრინჯ საყიდელტყავ, მაატანელტყავ „ფული მქონდეს, ბაზარში წავიდოდი, პურს, ქონს, ბრინჯს ვიყიდდი, მოვიტანდი“ (რ. ლამბაშიძე).

ნამყოფ ძირითადში I და II პირის ფორმათა წარმოება უნიფიცირებულია. კაქურში წარმოება ნულ ან -ი სუფიქსიანია (-ე სუფიქსი არა გვაქვს): შო-მ-ნახ „შევინახე“, შა-მ-ნახ „შეინახე“; შო-მ-ნახ-ი-თ „შევინახეთ“, შა-მ-ნახ-ი-თ „შეინახეთ“. ალიაბათურში, პირიქით, -ე სუფიქსი ვრცელდება: ვ-ი-ცან-ე „ვიცანი“, ი-ცან-ე „იცანი“ (გ. იმნაიშვილი).

-ევ-იანი ზმნები ნამყოფ ძირითადში ინარჩუნებენ ე-ს: მუაქციეა „მოაქციე“, ამაარჩივეს „ამოარჩიეს“.

უნიფიკაციის ტენდენცია თავს იჩენს II კავშირებითის წარმოების დროსაც: კაქურში კავშირებითის ნიშნად III სუბიექტური პირის ფორმებში -ა მკვიდრდება (ჭამ-ას „ჭამოს“, მაღლ-ას „მოიტანოს“; ჭამ-ან „ჭამონ“, მაღლ-ან „მოიტანონ“), ალიაბათურში -ო ფორმანტს ენიჭება უპირატესობა სამივე პირის ფორმებში (მოკლ-ო-ს „მოკლას“, მოკლ-ო-ნ „მოკლან“, დაპკრ-ო-ს „დაპკრას“, დაპკრ-ო-ნ „დაპკრან“; დაპკრ-ო „დაპკრა“; დაეკრ-ო „დაეკრა“).

II კავშირებითი გამოიყენება კატეგორიული ბრძანებითის ფუნქციითაც: წყალი მაღლო „წყალი მოიტანე“, ზედმიწევნით: „მოიტანო“;

წახტლო „წადი“, ზედმიწევნით: „წახვიდე“. თხოვნითი ბრძანებითის გადმოსაცემად გამოიყენება ალა „კარგო“, ამან „შემიბრალე, მიშველე“, ეან „სულო“ ნაწილაკ-დართული ნამყო ძირითადის ფორმები: მამეტ, ალა!; ამან, ეან, კაცო, ჩემ ქალიც ტყეში წაძყონ! (გ. იმნაი-შვილი).

გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითში ორგვარი წარმოება: -ავ და -ამ შენარჩუნებულია (უ-თქვ-ამ-ს → უ-თქომ, და-უ-კარ-ავ-ს → და-ტ-კარ-ავ... III სუბიექტური ჰირის ნიშანი, როგორც წესი, მოკვეცილია); -ი-ა დაბოლოების შემთხვევაში -ა, ჩვეულებრივ, იკარგვის კაკურ კილოკავში: ომო-ტ-თხრი „ამოუთხრია“, და-ტ-ზახნი „დაუძახია“... (-ა აღდგება ნაწილაკ-მორფემოიდის დართვისას: უ-ქამ-ი-ა-ყ „უქამიათ“). ანალოგიური ვითარებაა ორვალენტთან გარდაუვალ ზმნათა I შედეგობითშიც: კ-ქონ-ი „კქონია“ — კ-ქონ-ი-ა-ყ „კქონიათ“. ამ წესს მისდევს ერთვალენტთან ზმნათა I შედეგობითშიც: ავად გამქდარ „ავად გამხდარა“... აღწერიითი წარმოებისას გამოიყენება ნაწილაკ-მორფემოიდი: ყოფილ „თურმე“ (იპარავს ყოფილ „იპარავს თურმე“, დატყერი ყოფილ „დაუტერია თურმე“).

გარდაუვალი ზმნები II შედეგობითში „იყო“ მეშველი ზმნითაა ნაწარმოები: გამქდარიყო „გამხდარიყო“ — გაქვდომიყო „გაჰხდომოდა“.

III კავშირებითში -ა და -ო ნიშნები II კავშირებითის მსგავსად ნაწილდება კილოკავების მიხედვით (იხ. ზემოთ).

თავისებურია გარდაუვალ ზმნათა III კავშირებითის წარმოება: „იყოს“ მეშველი ზმნა -ოდ სუფიქსით რთულდება: რაჲ იქნევა, სხოჲ მო-სულ-იყოდეს? „რა იქნება, სხვა მოსულიყოს?“ (ქართული დიალექტოლოგია). ეს ზმნა II კავშირებითშიც ანალოგიურად იწარმოება: ეპანანამში იყოდეს, წაჲ „ჯანდაბაში იყოს, წადი!“

მრავალგზისობის (ხოლმეობითის) ფორმათა საწარმოებლად -ყე || || -ყ ნაწილაკ-მორფემოიდი გამოყენებული (-ყე ალიაბათურში, -ყ — კაკურში): ამბოვენ-ყ „ამბობენ ხოლმე“, ცხრვა-ყ „ცხვება“. გარეგნულად ემთხვევა -კენ თანდებულის ფონეტიკურ ნაირსახეობებსა და ობიექტების მრავლობითობის გამომხატველ ფორმანტებს. გარჩევა კონტექსტით ხერხდება. სახელთან -ყე || -ყ მხოლოდ თანდებული შეიძლება იყოს. თუ ზმნას მხოლოდობითი რიცხვის ირიბი ან პირდაპირი ობიექტი ეხამება, -ყე || -ყ მარტოოდენ მრავალგზისობას შეიძლება გამოხატავდეს (ამბოვენ-ყე „ამბობენ ხოლმე ისინი მას“). ერთვალენტთან ზმნასთან ასევე მრავალგზისობის გამომხატველია ეს ნაწილაკ-მორფემოიდი (ცხრვა-ყ „ცხვება ხოლმე“). რომელიმე ექნება-ყ კი შეიძლება ნიშნავდეს როგორც „ექნებათ“, ასევე: „ექნება ხოლმე“ — აქ უკვე მთლიანად ტექსტის სემანტიკიდან ამოსვლით ხერხდება გან-

სხვაეუბა. ერთიცაა: ზოგიერთი პარადიგმის ფორმაზე დართული -ყე || -ყ მხოლოდ მრავლობითობის გამომხატველი შეიძლება იყოს; მაგალითად, ნამყო ძირითადში ეს ფორმანტი შესაძლოა აღნიშნავდეს ან ირიბი ობიექტის მრავლობითობას (უთხრა-ყ „უთხრა მათ“), ან პირდაპირი ობიექტისას (ვაზარდა-ყ „ვაზარდა ისინი“), მაგრამ არაერთარ შემთხვევაში — მრავალგზისობას (რადგან მრავალგზისობა შეუთავსებელია ნამყო ძირითადის სემანტიკასთან).

ზმნის ზოგი სხვა თავისებურებიდან შეიძლება აღინიშნოს:

მი-ჰ-ქვ-ს ზმნა, რომელიც ინვერსიულია, ინგილოურში პირდაპირი წყობისად იქცა: მივაქომ მე მას, მიაქომ შენ მას, მიაქომს ის მას. თავისებურია იგი ნამყო უსრულის წარმოების თვალსაზრისითაც: მივაქომლი „მიმქონდა“, მიაქომლი „მიგქონდა“, მიაქომდა „მიპქონდა“. გარდა ამისა, სხვაობაა კილოკავებისა და თქმების მიხედვითაც. იგივე ფორმები შესაძლოა ასეთი სახითაც იყოს წარმოდგენილი: მე მტუაქ მას, შენ მიაქ მას, ის მიაქს მას; მტუაქლი, მიაქლი, მიაქდა;

ვალ-ს ზმნა ნამყო უსრულს იწარმოებს იმავე ფუძისაგან: მი-ვალ-დ-ი „მივდიოდი“;

„ყოფს“ ზმნის ფუძე გადადის II სერიაშიც: გამო-ჰ-ყოფ-ა || გომო-ჰ-ყოფ-ა „გამოჰყო“;

„იციის“ ზმნა ნომინატიურ კონსტრუქციას ქმნის: ის იციის მას „მან იციის ის“;

და-უ-ძახ-ა ზმნასთან ობიექტი სახელობითში დგას: დოტუზახა ჭაჩალი „დაუძახა ჭაჩალს“, დოტუზახები(ა) ჭალები „დაუძახებია ჭალებსთვის“.

ღ) ნ ა წ ი ლ ა კ-მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. გამაძლიერებელი მორფემოიდის დანიშნულებით გამოიყენება იყო || ეყო (= კი, მაინც), წინამავალ სიტყვას დაერთვის -ც: ერ კაპეკიცი იყო არ მოქვეცა „ერთი კაპეკიცი კი არ მოგვეცა“; დინქაც იყო წაულდით „დინქად მაინც წაიდლოდით“ (გ. იმნაიშვილი).

-ც დაერთვის ზმნასაც: სასროენე ვარ, მოხტესაც, არ მოხტესაც „ვისვარი, თუნდ მოხვდეს, თუნდ არ მოხვდეს“.

გაპოიყენება კითხვითი -ა (კაქურში მაშინაც, როცა კონსტრუქციაში კითხვითი ნაცვალსახელია): მინ არის-ა? „ვინ არის?“; თუ კითხვითი ნაწილაკი არ დაერთვის, გრძელდება ზმნის ან კითხვითი ნაცვალსახელის ხმოვანი: სა მიდი-ა || სა მრდი? „სად მიდიხარ?“; მინ გაცხოვრებს-ა || მინ გაცხოვრებს „ვინ გაცხოვრებს?“ (გ. იმნაიშვილი). კაქურში კითხვითი მორფემოიდის დანიშნულება შესაძლოა შეასრულოს ბოლოკედურ პოზიციაში აღდგენილმა ხმოვანმა (იხ.: „ფონეტიკა“).

სხვათა სიტყვის გამომხატველად ალიაბათურში უპირატესად — ო გვაქვს (უნდა-ო), კაკურში — ვ (უნდა-ვ). თუ ამ ფორმას დაერთვის კითხვითობის -ა, მაშინ ო || ვ → უ (უნდა-უ-ა? „უნდაო?“).

ეგვევ ო → ვ ზოგჯერ დამოკიდებულ წინადადებაში გამოიყენება „რომ“ კავშირის დანიშნულებით: მიწაა გასწორდეს-ა-ვ, ფარცხით ვფარცხავთ „მიწა რომ გასწორდეს, ფარცხით ვფარცხავთ“ (ქართული დიალექტოლოგია).

უარყოფის ფორმები შესაძლოა გაძლიერებულ იქნეს აზერბაიჯანულიდან ნასესხები ჰეჩ („ვერაინ, არაფერი“) ფორმით: ჰეჩ რამ არ იქნების „არაფერი არ იქნება“ (გ. იმნაიშვილი).

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. მყოფადის საობიექტო მიმღობა იწარმოება საერთო ქართული წესით — სა — ელ აფიქსებით; ზმნის-წინის დართვისას ს- იკარგვის: დასაწერელ-ი → დააწერელ, დასაწოლელ-ი → დააწოლელ. მიმღობის ეს ფორმები, როგორც ითქვა, გამოიყენებულია მყოფადის ფორმათა საწარმოებლად.

უარყოფითი მიმღობები იწარმოება არ- და უ- ფორმანტებით: არნაცოდნი „უცოდინარი“, არვარგი „უვარგისი“... უ- იხმარება ორმაგი უარყოფის შემთხვევაში: უგაუტებელ „გაუტებელი, გაუტებარი“, უდოუნახელ „დაუნახავი“.

ხელობის სახელთა საწარმოებლად, გარდა საკუთრივ ქართული მე — ე აფიქსებისა, გამოიყენებულია ნასესხები -ჩი ფორმანტი: მარან-ჩი „მემარნე“, კოლხოზ-ჩი „კოლმეურნე“.

სადაურობის ნაცვალსახელები ორმაგი სუფიქსაციითაა წარმოდგენილი: სადა-ურ-ელ „სადაური“, აქა-ურ-ელ „აქაური“...

შედარებითი ხარისხის წარმოებისას შესადაარებელი სახელი დაისმის ნათესაობით ბრუნვაში, რომელიც, ჩვეულებრივ, რთულდება -გან თანდებულთ: იმიზგნი პატარა „მასზე პატარა“; ზეჲ (← ზემს) ლამაზ „მზის ულამაზესი“. აღმატებითი ხარისხის ფორმებიც აღწერიტად იწარმოება (გამოიყენება ლაფ „ძლიერ, ძალიან“, დიად || დიახ, მართლაგან „ძლიერ, დანამდვილებით“ ფორმები): ლაფ კაჲსთანა ქალს გითხოვნო „ძალიან კარგ (ყველაზე კარგ, უკეთეს) ქალს გითხოვ“ (გ. იმნაიშვილი).

• • •

III. ძ ი რ ი თ ა დ ი ს ი ნ ტ ა ქ ს უ რ ი თ ა ვ ი ს ე ბ უ რ ე ბ ა ნ ი.

ა) თანხმოვანზე ფუძედამოლოებული მსაზღვრელი კაკურში წარმოდგენილია ფუძის სახით (დიდ ვაშკაც, დიდ ვაშკაცმა, დიდ ვაშკაცს, დიდ ვაშკაცის, დიდ ვაშკაცით, დიდ ვაშკაცად), ალიაბათურში სახელო-

ბითა ბრუნვის ფორმითაც (დიდი ვაშკაცი, დიდი ვაშკაცმა, დიდი ვაშკაცს...).

ზოგჯერ სახელობითი ბრუნვის ფორმითაა გამოყენებული ჩვენებითა ნაცვალსახელი სხვა ბრუნვებშიც: ეს უანვარი „ეს მგელი“, ეს უანვარმა „ამ მგელმა“...

იგი, ეგ ნაცვალსახელები ფონეტიკურად სხვაობენ იმის მიხედვით, პირის ნაცვალსახელების ფუნქციით არიან გამოყენებული (იგი → პიგი, ეგ → ჰეგი; მრავლობითში: პიგინი, ჰეგენი; ჰეგიც ურემზე შოვაგდოთ „ეგეც ურემზე შევაგდოთ“) თუ ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა (იგი → ია || ი; ეგ → ეა || ე: ერ დლე ია შტლებ მამას ეტყუნ „ერთ დღეს იგი || ის შეიღები მამას ეუბნებიან“; ეა სოფელი სრუ დავოცილა „ეს სოფელი სულ ამოწყვეტილა“).

ეს || ეგ ჩვენებითი ნაცვალსახელების გახმოვანება შეიძლება გადავიდეს სხვა ბრუნვებშიც: ეს კაცი, ემ კაცმა... ანალოგიური ვითარებაა პირის ნაცვალსახელებსა (ეს || ეგ, ემან, ემას... ეგენი, ემათ...) და ზმნისართებში (ექ „აქ“).

მსაზღვრელად გამოყენებული ჩვენებითი ნაცვალსახელის დანიშნულებით გვხვდება ოგეს „აგერ, აი ის“ და მისი ფონეტიკური ნაირსახეობანი: ოტგეს || რტგეს || ოტგის || რტგის || უგეს || უგის || ოგე || ოგი (ოგი ადგილ გოჩონე „აგერ, აი ის ადგილი გაჩვენე“).

ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით გამოყენებულია აგრეთვე აპი || აპიე || აპეს ფორმაც: აპი ბეჭედი იმის ნიშანგამა არის „აი, ეს ბეჭედი იმის ნიშანი არის“ (გ. იმნაიშვილი, ნ. როსტიაშვილი).

ბ) ხშირია მრავლობით რიცხვში სახელის ზმნასთან აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: უააათ შაყრილიყვენ „ხალხი (ჯამაათი) შეყრილიყო“, ზედმიწევნით: „შეყრილიყვენ“; სამ კაც დგანან.

გ) აქტიური სემანტიკის გამომხატველ გარდაუვალ ზმნასთან II სე-რიაში სუბიექტი შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მოთხრობითი ბრუნვის ფორმით: ხალღმა წაუტდნენ „ხალხი წავიდა“.

და პირიქით: ზოგან (იქ, სადაც ქართული მეტყველება ნაკლები გავრცელებისაა) მოთხრობითი და მიცემითი ბრუნვის ნაცვალად გამოყენებულია სახელობითი: ერისტოა თქო „ერისტოა თქვა“, ერისტოა ერ ტახ მოუტკლავ ყოფილ „ერისტო“ ერთი ტახი მოუტკლავს თურმე“ (გ. იმნაიშვილი).

დ) ზოგი კავშირი ნასესხებია: ამა „მაგრამ“, ანუაბ „მაგრამ“, თქვ „ხოლო, ოღონდ“, ჰე || მა „ან“.

„რომ“ კავშირი გვხვდება შემდეგი ფონეტიკური ნაირსახეობებით: რო || რუმ || ნუმ || ჰუმ.

ე) განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება იცვლება ნა- პრეფიქსიანი მიმღობით: მიჰცა ხელზე ნაქნარ ბეჭედ „მისცა ბეჭედი, რომელიც ხელზე ჰქონდა“, ზედმიწევნით: „ხელზე ნაქონი ბეჭედი“; წავიდა ჩემ ხეზე განასულ ადგილში „წავიდა იმ ადგილას, სადაც მე ხეზე გავედი“; ორას ჰიგოა ვერ მონაპარ ინსან იქნევა? „კაცი, რომელმაც ორასი ჰიგო ვერ მოჭრას, იქნება?“ (გ. იმნაიშვილი, რ. ლამბაშიძე).

ვ) შეინიშნება აზერბაიჯანულის გავლენით წარმოქმნილი სინტაქსური კალკები: მასწავლებელ სა ზისა? „მასწავლებელი სად ცხოვრობს?“ — ზედმიწევნით: „მასწავლებელი სად ზის?“; მასწავლებელ სა კეჰტევა „მასწავლებელი სად არის?“; კლავის გაჰწევა „ხელის მოწერა“; პატრა დროზე ცხორში ქნილვარ „პატარაობისას ცხვარში ვყოფილვარ“ და მისთ. (გ. იმნაიშვილი).

• • •

IV. ინგილოურში საგრძნობია აზერბაიჯანულიდან ნასესხები ლექსიკის სიუხვე. ნასესხობათაგან ზოგი ისეთი სიტყვაა, რომლის ფარდი ქართულში არა გვაქვს (ბოშყავ „სპილენძის თეფში“, დოულა „შეჰამანდის ერთ-ერთი სახეობა“, ჩაფაჟად „ხორცის საკეპი დიდი დანა“...), მაგრამ უმეტეს წილ ნასესხებმა სიტყვებმა შეცვალეს ქართული ეკვივალენტები (ავლუჲ „შბამი“, ალაყანდ „ქივკევი“, ათალარ „ჩაგრცხილა“, ამაზ „სუსხი“, ასლან „ლომი“, ალიზ „ხსენი“, აშუყ „კოჭი“, ბარუჲ „კედელი“, ბიზ „სადგისი“, ბოლ „უხვი“, ბუჩხახ „კუთხე“, დემურჩიჲ „მქედელი“, დუჰტაგ „სალამური“, ექიზ „ტყუპი“, ეშაქ „ვირი“, ზანგ „ზარი“, თავაჰყად „ხვეწნა“, თაფთაჲ „მოღგმა“, თაჰჰაჲ „გამოცანა“, თექაჲ „ჩიხვი“, თორ „ბადე“, ილდირიმ „მეხი“, მაშაყ „ფოტხვერი“, მევეჲ „ხილი“, მეთლეჲ „ნატვრა“, ნავჩაჲ „ლარი“, ნევეჲ „შვილიშვილი“, მეზნაჲ „სიძე“, მეთიმ || ჰეთიმ „ობოლი“, ოტჩიჲ || || ავიჲ „მონადირე“, ყალად „ნამყენი“, სანათ „ხელობა“, საჰყალ „წვერი“, ტალარ „გულა“, ტაყინყად „წუთი“, ტიპლაყ „ტიტველი“, უმაჲ „თეძო“, ფიჲ „ცმელი“, ქელლაჲ „თავი“, ქენდირ „თოკი“, ქოფქარ „არჩვი“, ქულაგ „ქარი“, ყანად „ფრთა“, ყარანყუშ „მერცხალი“, ყარაჲაზ „გაზაფხული“, ყირღი „ქორი“, ყურალ „გვალვა“, ჩანაჲ „ნიკაპი“, ჩეღლად „რიყე“, ჰამამ „აბანო“, ჰუნჰჲ „მუმლი“...). ზოგჯერ ქართული და აზერბაიჯანული სიტყვები ერთმანეთის პარალელურადაა დადასტურებული (ბახტავარ || ბედნიარ „ბედნიერი“, თულქუჲ || მე-ლაჲ „მელა“, ჯეჲ || ჯაჲ || შულდ „მშვილდი“, სატზი || წონილ „მწვა-

ნილი", ქომაგ || შრლამ „შველა“, ყორღამ || ყოვ „ყვავი“, ჩიჩაქ || ყოღლ „ყვავილი“, ხაჩ || ჟორ „ჯვარი“...). გვაქვს იდიომატური გამოთქმების კალკირების შემთხვევებიც (გზაში ჩავარდნამ „გზაზე დადგომა, წასვლა“, გზაში ჩაგდევამ „გაგზაენა, გამგზავრება ვისიძე“, თავში ჩავარდნამ „მისვედრა, გააზრება“, კამ მამდის „მომწონს“, სალამ აღევამ „მისალმება“, ყბამ დაფანტამ „ყბედობა“, ჟორ გაქრამ „ჯვრისწერა“, ზედღიწვენიტ: „ჯვრის გაქრა“...). ბოლო ხანებში, ქართულ სკოლადამთავრებულ ინგილოთა მეტყველებაში შეინიშნება პირუჯუ პროცესიც — აზერბაიჯანული ნასესხობანი იცვლება ქართული ეკვივალენტებით: ანშან → სალამო, ზამან → დრო, იფლიქ → ზაფ „ძაფი“, ქირვამ → ნათლიამ, ხიდილ → დისშულ „დიშვილი“ და მისთ. (ვ. ჭანგიძე).

• • •

3.5. ფერეიდნული. ფერეიდანი ირანის პროვინციაა (შაჰრესთანია — გუბერნია), რომელიც ისფაჰანის ოსთანში (ოლქში) შედის (1980 წლის მონაცემით). ფერეიდნული ქართველები იმათი შთამომავლებია, ვინაც XVII საუკუნის დასაწყისში ირანის შაჰმა (შაჰ-აბას პირველმა) კახეთ-ქიზიყ-საინგილოდან აყარა და ირანში ჩაასახლა. ქართველებმა თავისი სოფლების სახელები (მარტყოფი, თელავი, ნინოწმინდა...) თან წაიღეს და ახალ დასახლებებს დაარქვეს (ოუციკალურად ყველა ამ სოფელს სხვა, ირანული სახელი ჰქვია). ფერეიდნელები თავიანთ კუთხეს „პატარა საქართველოს“ ეძახიან.

„ფერეიდნულის მონაცემებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქართულ დიალექტთა ისტორიისა და, საერთოდ, ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესასწავლად“, რადგან ფერეიდნულმა ქართულმა მეტყველებამ „ქარგად შემოინახა კახურ-ინგილოურის მე-17 საუკუნეში დამახასიათებელი ძირითადი თავისებურებები და თანაც ევოლუციის შედეგად შეიძინა ის ახალი მოვლენები, რომლებმაც დამოუკიდებლად იჩინეს თავი რიგ ქართულ დიალექტებში“ (ქართული დიალექტოლოგია). ფერეიდნული ინტერესს იწვევს ენათა ინტერფერენციის თვალსაზრისითაც — თითქმის ოთხსაუკუნოვან უშუალო კონტაქტს ირანულ (სპარსულ) ენასთან, ბუნებრივია, უკვალოდ არ ჩაუვლია: ზეგავლენის შედეგი ხელშესახებია.

„1972 წლიდან დაიწყო ფერეიდნულ ქართველთა რეპატრიაცია საქართველოში“ (თ. უთურგაიძე, დ. ჩხუბიანიშვილი, ჯ. გიუნაშვილი).

I. ფონეტიკა.

ფერეიდნულის ფონმატური სტრუქტურა საკმაოდ ახლოს დგას კახურისა და ინგილოურის სტრუქტურებთან.

დაცულია χ იქ, სადაც ძველ ქართულშივე ვხვდებით: χ მა, ფე χ ი, კორ χ ი, კოც χ ა...

დადასტურებულია \mathfrak{z} , რეფლექსი: ა) ი- ზმნური პრეფიქსისა ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში: გა- \mathfrak{z} -გებენ „გაიგებენ“, ამა- \mathfrak{z} -ტანა „ამოიტანა“... ბ) ჰ- || ს- პირის ნიშნისა — ასევე ხმოვნის მომდევნოდ: მა- \mathfrak{z} -ქრა „მოსკრა“, წა- \mathfrak{z} -რეკდეს „წარეკადნენ“ (ზმნისწინის მომდევნოდ); სადა- \mathfrak{z} ოზს „სადა სჯობს“ (ენკლიტიკის შემთხვევაში ხმოვანზე დაბოლოებული სიტყვის შემდეგ). იმავდროულად მრავლადაა ისეთი შემთხვევებიც, როცა ი- და ჰ- || ს- უცვლელადაა წარმოდგენილი: და-ი-წყეს... წა-ჰ-ყოლიყო...

სპარსულიდან ნასესხებ სიტყვებს შემოჰყვება ϕ : ყა ϕ ლა „ქარაყანი“, ϕ ერეიდანი „ფერეიდანი“.

თავს იჩენს ხმოვანთა მკვეთრი შემართვის შემთხვევებიც: ექმათ, ექმეებს „ამათ“, ექგრე „ასე“, ექმ „ამ“.

ფერეიდნულში, ჩვეულებრივ, გვხვდება წყვილბაგისმიერი ψ (არნ. ჩიქობავა).

გვხვდება გემინირებული თანხმოვნები — უპირატესად ნასესხებ სიტყვებში: ქელლა „თავი“.

უმლაუტიანი ხმოვნები იშვიათია: ჩონ „ჩვენ“, გოზინდა „გვეზიდა“ (არნ. ჩიქობავა). შესაბამის პოზიციებში უპირატესად დელაბიალიზებული ხმოვნებია წარმოდგენილი: ღედი „ღვედი“, წერი „წვერი“, კერცი „კვერცი“, დაისენა „დაისვენა“, თქეს „თქვეს“... ყირის, „ყვირის“, იტყი „იტყვი“, ტინი „ტვინი“, შიდი „შვიდი“, წიმა „წვიმა“...

ფერეიდნულში ამ ფორმებს უნდა გავვლო უმლაუტიანი საფეხური (გ. იმნაიშვილი). საქმე ისაა, რომ ვე || ტე და ვი || ტე კომპლექსები ფერეიდნულში ორნაირ რეფლექსს იძლევიან: ა) ვე → ო: გეზბარა → გოზბარა, დაჩვეულია → დაჩოულია; ვი → უ: გვითხრეს → გუთხრეს, გვიდგა → გუდგა; და: ბ) ვე → ე: კვერცი → კერცი, წვერი → წერი; ვი → ი: წვიმა → წიმა, შვიდი → შიდი. სავარაუდოა: გეჟონოდა *გოზბარა, *კორცი (ინგილოურის მსგავსად), რომელთაგან პირველმა დეუმლაუტიზაცია განიცადა (→ გოზბარა), მეორემ — დელაბიალიზაცია (→ კერცი); ანალოგიურად: *გუთხრეს → გუთხრეს, მაგრამ: წუჟმა → წიმა. შევნიშნავთ: დელაბიალიზაცია ფერეიდნულისათვის დამახასიათე-

ბელია სხვა შემთხვევებშიც: პირუტყვი → პირიტყვი → პირიტყი (უ-ვ → ი-ვ დისიმილაციითა და ჭ → ი შედეგად).

ო რეფლექსი იძლევა ვა კომპლექსიც: ცხვარი → ცხორი, თვალი → თოლი, ძვალი → ძოლი, სიტყვა → სიტყო, უყვარს → უყორს, შათოლა → შესთვალა.

ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში უ → ჭ, რომელიც, თავის მხრივ, იწვევს წინამავალი ხმოვნის ნაწილობრივ ასიმილაციას: გა-უ-ხარდა → გო-ჭ-ხარდა.

ხშირად ვა, ვე, ვი კომპლექსები უცვლელადაა დაცული: ჰყვანდა, ყველი, შვილი და მისთ.

თუ ჭ-ს მახვილი მოუდის, მაშინ ჭ → უ: რვა → რტა → რტა, ქვა → ქტა → ქტა, აიყვანა → აიყტანა → აიყტანა, სხვები || სხტები → სხტები (არნ. ჩიქობავა).

ოა → უა, ოე → უე დისიმილაციით, უპირატესად მაშინ, როცა ხმოვნებს შორის ჩაყარდნილია ვ სონანტი (ფუძისეული ელემენტი ან I სუბიექტური პირის ნიშანი): ამოვავსე → ამუავსე, წამოველი → წამუელი (არნ. ჩიქობავა). ოვი → ოი: მოვიტანე → მოიტანე, მოვიდა → მოიდა.

ღირსსაცნობია ვ : მ სუბსტიტუცია, განსაკუთრებით — კითხვით ნაცვალსახელებში: ვინ → მინ, ვის → მის (მის მოტპაროვო „ვის მოუპარავსო“).

სპეციფიკურ ფერეილნულ მოვლენად მოჩანს არი(ს) → რი ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ ფორმებთან: დღე არი → დღე-რი, სხვა → სხო არი → სხო-რი (არნ. ჩიქობავა).

თავისებური ფონეტიკური და მორფოლოგიური ნაირსახეობებითაა წარმოდგენილი ზმნისწინები.

მო- და შე- ზმნისწინების გვერდით დასტურდება მა- და შა- (ჩვეულებრივ, ა- და ი- ზმსური პრეფიქსების წინ): მა-ა-ყენა „მოაყენა“, მა-ი-გონა „მოგონა“... შა-ა-ყენა „შეაყენა“, შა-ი-ნახა „შეინახა“... (გვხვდება სხვა შემთხვევებშიც: შა-ელი-ა „შევიდა“, შა-ქუჩ-ებ-ა „შექუჩება, მოგროვება“). ორივე დასტურდება რთული ზმნისწინის შემადგენლობაში: გ-მა-ი-თხოვეს „გამოითხოვეს“, შა-მა-ი-კრ-ეს „შემოიკრეს“. შა- იპოვება მო- ნაირსახეობის წინაც: შამო-ვ-ყარე „შემოვყარე“. ზმნის ა- პრეფიქსთან შეხვედრისას მა-ა- → მა-, შა-ა- → შა- (მა-ა-ბმენ → მამბენ „მოამბენ“); ანალოგიური ვითარებაა სხვა ზმნისწინების გამოყენებისას: და-ა-რტყამენ — დარტყმენ (მ. თოდუა).

ზმნური ე- პრეფიქსი იწვევს წინამავალი ხმოვნის სრულ რეგრესულ ასიმილაციას: და-ე-ჭირა → დე-ე-ჭირა, მო-ე-წევა → მე-ე-წევა...

პროცესს ვერ აბრკოლებს ხმოვნებს შორის მოქცეული პირის ნიშნები: გავეპარნეთ → გვეეპარნეთ „გავეეპარებინეთ“, მოგეწევი → მეგეწევი (არნ. ჩიქობავა). სრულ რეგრესულ ასიმილაციას განიცდის რთული ზმნისწინიცი: გამოერთვა → გემეერთო. შესაძლოა ეე → ე (დაეწერა → დეეწერა → დეწერა, მოეცა → მეეცა → მეცა), ხოლო ე → ე (მოეპარა → მეეპარა → მეპარა → მეპარა; მოეგებნენ → მეეგებნენ → მეგებნენ → მეგებნენ; ჩემ კაბა, არ ვიცი, მის მეპარა „ჩემი ტანსაცმელი, არ ვიცი, ვის მოეპარა“; შაქნეს სიცილი და მეგებნეს „დაიწყეს სიცილი და მოეგებნენ“).

უ- პრეფიქსს შესწევს უნარი ნაწილობრივ დაიმსგავსოს წინამავალი ზმნისწინისეული ხმოვანი: აუცივლეს → ოუცივლეს „ასძახეს“, დაუმეტდა → დოუმეტდა „მოემატა“, ჩაუყარა → ჩოუყარა. იმავედროულად, როგორც ითქვა, შესაძლოა უ დავიწროვდეს: დოტრპო „დაუტრპო“, გოტხარდა „გაუტხარდა“.

რთული (შედგენილი) ზმნისწინისეული მო- ზოგჯერ იწვევს წინამავალი ხმოვნის სრულ რეგრესულ ასიმილაციას: წომო-გტყუტეს „წამოგტყუენ“, ომო-უცივლა „ამოსძახა“, ჩომო-ურეკია „ჩამოურეკია“. ჩვეულებრივ, ეს ხდება მაშინ, როცა იპოვება გე- პირის ნიშანი ან უ- ზმნური პრეფიქსი: შდრ.: გამო-ალიძა „გამოალიძა“, გამო-რეკს. ასიმილაციით ო-გახმოვანებაზე გადასვლა შესაძლოა გამოიწვიოს გე- პირის ნიშანმაც (ასიმილაციის მოხდენის შემდეგ, წესისამებრ, ვ იკარგვის): შეგვხვდა → შოგხდა, დაგვბანა → დოგვბანა (შდრ.: II პირის ფორმები — შეგხდა, დაგვბანა).

როგორც უკვე აღინიშნა, ფერეიდნულში ვა → ო, ვე → ო, ვი → უ. ეს წესი მოქმედებს გე- პირის ნიშნის შეხვედრისას ზმნის შესაბამის ხმოვან პრეფიქსებთან: გვაქეს → გოქ, გვეგონა → გოგონა, გვიდა → გუნდა. ამ სახით ცვლილი ზმნური პრეფიქსი სრულად იმსგავსებს ზმნისწინისეულ ხმოვნებს (არნ. ჩიქობავა): წავგართვა → წოგართო, გადაგვეკიდა → გოდოგოკიდა; წავკვიყვანა → წუგვიყონა || წუგვიყვანა, გამოგვიგზავნა → გუმუგუგზავნა.

ზმნისწინისეული ა ხმოვნის შეხვედრისას ე- პირის ნიშანთან ან უ- პრეფიქსთან შესაძლოა წარმოიქმნას გრძელი რ ხმოვანი: აგრევთ → არრევთ, წაუღებს — წრღეფს (მ. თოდუა).

ამრიგად, პოზიციის შესაბამისად ფერეიდნულში ზმნისწინები შესაძლოა შემდეგი გახმოვანებით შეგვხვდეს (ნიმუშად ვიღებთ გა- ზმნისწინს): გა- → გე- (ე- პრეფიქსის წინ: გე-ე-პარა „გაეპარა“, გე-ე-ე-პარე „გავეეპარე“, გე-მ-ე-პარა „გამეეპარა“), გო- (უ- || → უ- პრეფიქსის წინ: გო-უ-ჭვარდა „გაუჭვარდა“; გე- პირის ნიშნის წინ — პირისნიშნისეული ვ იკარგვის: გო-გ-ხადა „გაგვხადა“; გე-ა → გო-, გე-ე → გო- კომ-

პლექსის წინ: გო-გოპარა „გაგვაპარა“, გო-გოპარე „გაგვეპარე“), გუ- (გე-ი- → გუ- კომპლექსის წინ: გუ-გუგია „გაგვიგია“).

გახმოვანების ცვლა ხდება რთულ ზმნისწინშიც (ცვლის წესი იგივეა): გემე-ე-გზაენა „გამოეგზაენა“, გომო-ო-გზაენა „გამოოგზაენა“, გომო-გო-გზაენა „გამოგოგზაენა“, გუმუ-გუ-გზაენა „გამოგვიგზაენა“.

იმავდროულად გვხვდება უცვლელი ან ნაწილობრივ ცვლილი ვარიანტებიც: წამუ-ატარე „წამოვატარე“, წამუ-ველი || წამუ-ელ-ი „წამოველი“.

ი- პრეფიქსი ზმნისწინისეულ ხმოვანს ვერ ცვლის.

II. მორფოლოგია

ა) სახელთა ბრუნება. ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშანი ვერ კვეცს, თვით კარგავს ხმოვანს: შაქურღეს ჰას პირზე „მოგროვდენ ჰის პირას“; ჩონღუნის გარდაის რაქთენიც სხო და სხოც ყოფილა „ჩვენი ქვეყნის (ღუნის) გარდა სხვადასხვა რამდენი ყოფილა“.

მსაზღვრელად გამოყენებულ ნათესაობითს ბრუნვის ნიშანი სრულად აქვს დაცული: ჭულის ქალამნები „ქეჩის ქალამნები“; ადამიზადის ქელჩიგა „ადამიანის (ადამის შვილის) ხელში“; ყენის ყორი იყო „მეფის ქალიშვილი იყო“.

დრო-ჟამის სახელების ნათესაობითის ბრუნვის უთანდებულო ფორმა გამოხატავს დროის გარემოებას: იმ ზამთრის „იმ ზამთარს, ზამთარში“; სალომის ცხორები გამორეკეს ბიჭებმა „სალამოს ცხვრები გამორეკეს ბიჭებმა“.

ხშირად უკვეცელია სახელი მოქმედებით ბრუნვაშიც; ბრუნვის ნიშანი შემდეგი ნაირსახეობებითაა დამოწმებული: -ით, -ათ, -თ (მეთოფე-ით „მეთოფით“, ქუა-ით-ა „ქვითა“; ტყივა-ათ „ტყვიით“, კიბე-ათ „კიბით“; ბზე-თ „ბზით“); (არნ. ჩიქობავა; თ. უთურგაიძე, დ. ჩხუბიანიშვილი, ჯ. გიუნაშვილი; მ. თოდუა).

მაერცობ ხმოვანად გვხვდება -ი: ნადირობა-ს-ი „ნადირობისა“, განათდა დილობა-ს-ი „გათენდა დილა“ (შდრ.: დილობ-ის თუ მოიდა თაჭერიო „დილას თუ მოვიდა ვაჭარი“, დილობ-ის მე მოვალ ქენსაო „დილას მე მოვალ თქვენსასო“), ბენა ქნა საქონელის ქუჩება-ს-ი „დაიწყო საქონლის მოგროვება“, დაყენეყე ფეის თხრასი და მუშაობაზე „დაყენე ისინი სასაძირკვლე თხრილის თხრასა და მუშაობაზე“.

-ში თანდებული წარმოდგენილია როგორც -ჩი || -ჩიგ(ა): ზამთარ-ჩი „ზამთარში“, თებ-ჩი „მთებში“, ხელ-ჩი || ხელ-ჩიგა „ხელში“.

-თვის თანდებულის ნაცვალაი -თი || -თ, რომელიც დაერთვის მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებს: რას-თი || რასა-თ „რისთვის“, წყალსა-თი „წყლისთვის“, დაწერვასა-თი „დაწერისათვის, დასაწერად“... იმის-თი „იმისთვის, იმიტომ“...

მიცემით ბრუნვას დაერთვის -თი თანდებული (შდრ. სენაური: -თე), რომელიც გამოხატავს მიმართულებას (ცვლის -ში და -კენ თანდებულებს): ბიჭები დაბრუნდეს ქერეფდანსა-თი, რომ წავიდნენ მარტყოფსა-თი „ბიჭები დაბრუნდნენ ფერეფიდანში, რომ წავიდნენ (წასულიყვნენ) მარტყოფისაკენ || მარტყოფში“, წაველით ქერეფდანსა-თი, აველით ქერეფდანჩი „წაველით ფერეფიდანში || ფერეფიდანისკენ, აველით ფერეფიდანში“; შდრ. სენაური: იმ-თე ღერი? „საითკენ მიდიხარ?“ (არნ. ჩიქობავა).

-ზე თანდებულის პარალელურად გვხვდება -ზეგა: წავიდა წყალ-ზეგა „წავიდა წყალზე“, მიგაკრავ ხე-ზეგა-ო „მიგაკრავ ხეზეო“.

-კენ თანდებული იხმარება -ყე || -ყენ(ა) ფონეტიკური ნაირსახეობით: დაერთვის მიცემითი ბრუნვის ფორმას: ეხლა ვთქოთ თავის ცოლსა-ყე „ახლა ვთქვათ მისი ცოლის შესახებ“ (ზედმიწვევით: „ცოლისკენ“). ზმნისართებთან დაერთვის მოქმედებითი ბრუნვის ფორმასა: საით-ყე არიან? „საითკენ არიან?“

-ყე || -ყენ(ა) თანდებული ფერეფიდანულში გამოიყენება გამოსვლითობის ფუნქციის გამოსახატავადაც (არნ. ჩიქობავა): დაერთვის უპირატესად მიცემითი ბრუნვის ფორმას, გვხვდება ნათესაობითთანაც: ამოიღე ჭიბესა-ყე ფული „ამოვიღე ჭიბიდან ფული“; ჩამოიდა ცხენსა-ყენა „ჩამოვიდა ცხენიდან“; ავალ, ამ თასა-ყენაც გადვიხედავ „ავალ, ამ მთიდანაც გადავიხედავ“; მოვლენ, რო იყიდონ შენ-ყენა-ო „მოვლენ, რომ იყიდონ შენგანო“... ემის-ყე ანჭით შიში აღარა აქო „ამიდან || აქედან მანდეთ შიში აღარ აქვსო“ (= „საშიში აღარაა“); დადგარიო ემის კელისა-ყე-ო „საჩუქარიო ამისგან“ (ზედმიწვევით: „ამის ხელისგანო“). მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებზე დართული -ყენა || -ყე ზოგჯერ ერთსა და იმავე ფრაზაში გვხვდება: ავალ, ამ თასა-ყენა-ც გადვიხედავ, რო, აბა, ამრს-ყე ანჭითას არი თუ არა (დუნია) „ავალ, ამ მთიდანაც გადავიხედავ, რომ, აბა, აქედან (ზედმიწვევით: ამისგან) მანდეთ არის თუ არა (ქვეყანა)“.

პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელებში, აგრეთვე ზმნისართებში სიშორე-სიახლოვის მიხედვით დამაპირისპირებელი პრეფიქსებია ე- და ი-; მაგალითად, ეს — შესაბამისად: ემა-მ „ამან“, ემა-ს „ამას“, ემ-ის „ამის“... ემა-თ „ამათ“ || ემ-ებ-ს „ამათ“, ემ-ებ-თან „ამათთან“... ემ

ვაზირმა „ამ ვაზირმა“, ემ ბიქსა „ამ ბიქსა“... ექ-ით „აქედან“, ექ-ებ-ჩი (ზედმიწვევით: აქა-ებ-ში) „აქ, ამ ადგილებში“... ექ-თენ-ი (← ეგ-ოლენ-ი) „ამდენი“...

პრეფიქსიან ფორმებში დაჩნდება ნ: ანსი, ანქა... ამ ფორმებს შეუძლიათ გამოხატონ მოსაუბრე პირთან სიახლოვეც და დაშორებაც: ანსი „ეს || ის“ (არნ. ჩიქობავა), ანქითას „მანდეთ || იქით“... ივარაუდება, რომ ანსი მიღებულია სპარსული ან „ის“ და ქართული ისი „ის“ ნაცვალსახელების კონტამინაციით: ან + ისი → ანსი (მ. მაჭავარიანი).

ფერეიდნულში დასტურდება ზოგი მოვლენა, რომელიც ყურადღებას იქცევს არქაიზმისა და ინოვაციის თავისებური შეხამებით. ამ რიგისაა, კერძოდ, -მდე თანდებულის ფორმებთან დაკავშირებული ერთი ფაქტი. ცნობილია, რომ ძველ ქართულში -მდე თანდებულის ფორმასთან იხმარებოდა „ვიდრე“ წინსართიც („განვიდეთ ჩუენ ვიდრე ბეთლემმდე“, „იმარხვიდა იგი დღითი დღედ ვიდრე მწუხრამდე“). ფერეიდნულს დაუცავს ეს ვითარება, ოღონდ „ვიდრე“ შეცვლილია ნასესხები „თა“ წინსართით (შდრ. ინგილოური „თააქი“, მესხურ-ჭავეხური „თახ“): ქენი მამუნე ვარ მიწასაყე თა ასიმან-ამდი „თქვენი მადლობელი ვარ მიწიდან ვიდრე ცამდე“; ალონებდიან თა სალომ-ამდი „აწვალბდნენ ვიდრე სალამომდე“.

• • •

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება ძირითადად საერთო ქართულ წესს მიჰყვება. ზოგი თავისებურება ანალოგიურია იმისა, რაც ქართული ენის სხვა დიალექტებშიც გვხვდება. მესამე პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითი რიცხვი -ებ ფორმანტითა წარმოებულის: ესე-ებ-ი „ესენი“, ისე-ებ-ი „ისინი“ (არნ. ჩიქობავა). შესაძლოა ეე → ე: ესე-ებ-ი, ისე-ებ-ი. -ებ დასტურდება სხვა ბრუნვებშიც: ემე-ებ-მა, ემე-ებ-ს... ემე-ებ-თან...

-ებ სუფიქსს მოუპოვებია სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებაც — დაერთვის ადგილის ზმნისართებს და გამოხატავს რისამე მიმდებარე ტერიტორიას: ექ-ებ-ჩი „აქ, ამ ადგილებში“, იქ-ებ-ჩი „იქ, იმ ადგილებში“.

• • •

გ) ზმნის ძირითადი თავისებურებანი. აწმყოს პარადიგმაში -ავ და -ამ თემის ნიშნები მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის -ენ ფორმანტის დართვისას იკუმშებიან (ძველი ქარ-

თულისებური ვითარებაა): და-ჰ-კლ-ვ-ენ „დაკლავენ“, ჩა-ი-ც-მ-ენ „ჩაიკვამენ“.

ვნებითი გვარის ზმნათა აწმყოს მხოლოდობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ფორმები -ის დაბოლოებითაა წარმოდგენილი (ძველ ქართულისებურად): გა-გრძელ-დ-ებ-ის „გაგრძელდება“, შა-ი-ქნ-ებ-ის „შეიქნება“.

ნამყო უსრულსა და მასზე დაფუძნებულ პარადიგმებში -ავ და -ამ თემის ნიშნები გახმოვანებას იცვლიან (→ -ევ, -ემ): კლ-ევ-და „კლავდა“.

ნამყო უსრულსა და ნამყო ძირითადში მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად გვაქვს -ეს — როგორც გარდამავალ, ასევე გარდაუვალ ზმნებთან (ძველი ქართულისებური ვითარებაა): კლევდ-ეს „კლავდნენ“, იცოდ-ეს „იცოდნენ“, აკეთებდ-ეს „აკეთებდნენ“... მოგოწყდ-ეს „მოგვაწყდნენ“, გამიამხანავდ-ეს „გამიამხანავდნენ“, ბიჭები მოიდ-ეს „ბიჭები მოვიდნენ“...

ი- და ე- პრეფიქსიანი ვნებითები ნამყო ძირითადის მრავლობითო რიცხვის ფორმებში -ენ → -ნ სუფიქსს დაირთავენ: შე-ვ-ი-ყარ-ენ-ი-თ, შე-ი-ყარ-ენ-ი-თ, შე-ი-ყარ-ნ-ეს „შეიყარნენ“. II კავშირებითში სამივე პირის ფორმებში -ენ → -ნ, კავშირებითის ნიშნად კი -ე დასტურდება: შე-ვ-ი-ყარ-ნ-ეთ „შევიყაროთ“, შე-ი-ყარ-ნ-ენ „შეიყარონ“.

-ევ-იანი ზმნები ნამყო ძირითადში ინარჩუნებენ ვ-ს: შო-უ-ტივ-ა „შეუტია“, და-ლივ-ა „დალია“, გამა-ა-რკივ-ა „გამოარკვია“ (არნ. ჩიქობავა).

-ყე ფორმანტით გამოიხატება:

ირიბი ობიექტის მრავლობითობა: ჰკითხა-ყე „ჰკითხა მათ“, ემეებს წაშალი მისცა-ყე „ამათ წაშალი მისცა“;

პირდაპირი (უშუალო) ობიექტის მრავლობითობა: ესენი გავრეკე-ყე, ზედმიწევნით: „გავრეკენ“, გავრეკეთ-ყე „გავრეკენით“, ცხენებს მაიყვავა-ყე „ცხენები მოიყვანე“, გაამთელა-ყე „მოარჩინა ისინი“;

მიცემითში დასმული რეალური სუბიექტის მრავლობითობა ინვერსიულ ზმნებში: ემათ ჰქონდა-ყე „ამათ ჰქონდათ“, ორთა უკრავ-ყე. ტყვია „ორს დაუხლია ტყვია“, ზედმიწევნით: „ორთა უკრავთ ტყვია“, მოუკლავ-ყე „მოუკლავთ“, უთქომ-ყე „უთქვამთ“.

არის შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე წინადადებაში იპოვება ფორმები, რომლებიც გამოხატავენ როგორც პირდაპირი, ასევე ირიბი ობიექტის მრავლობითობას: ანგარიში მივე-ყე-ო და დავაყენე-ყე მუშაობაზეო „ანგარიში მივეცი მათ და დავაყენე ისინი სამუშაოზე“.

ზოგჯერ -ყე გამოხატავს აზრობრივ მრავლობითობას: მიჰხედნეს თავის ქულფათმა, რო მამა ცოცხალი შოტიდა-ყე „დაინახა (ზედმიწევ-“

ნით: დაინახეს) მისმა ოჯახმა, რომ მამა ცოცხალი მიუვიდა (ზედმიწვე-
ნით: შეუვიდათ)“.

ფერეიდნულს შემორჩენილი აქვს ხოლმეობითის (მრავალგზისობის)
-ი სუფიქსიანი წარმოება: „ზოგ დღესა საქმე ვერ ჩა-ი-გდ-ი-ს ხელჩი“;
„თითანაც ყვინის ყორი (= მეფის ქალიშვილი) დღისით ა-დგ-ი-ს და
წა-ვიდ-ი-ს“; „თუ კაცი და-ი-ნახ-ი-ან იმ ახლებეში (= ახლომახლო),
შემო-უ-დგ-ი-ან, და-ი-ჭირ-ი-ან, მა-ი-ყუბან-ი-ან იმ დღეს, იმ წყალჩი
ჩა-ა-გდ-ი-ან, ჩაალბენ და ამა-ი-ყუბან-ი-ან, ა-ლონ-ებ-დ-ი-ან თა სალა-
მომდი“.

იმავედროულად ხოლმეობითის გამოსახატავად გამოიყენება -ყვ
ფორმანტი, რომელიც, ჩვეულებრივ, -ი სუფიქსით ნაწარმოებ ფორმებს
დაერთვის:

I ხოლმეობითი: ეს ყვინის ყორი ასწავლიდ-ი-ს-ყვ „ეს მეფის ქა-
ლიშვილი ასწავლიდა ხოლმე“;

II ხოლმეობითი: ჰარ დღეთ მოიტან-ი-ს-ყვ „ყოველ დღე (ზედმი-
წვენი: დღეებში) მოჰქონდა ხოლმე“; დამით დადგ-ი-ან-ყვ იქა, დი-
ლობას ჩამოიდ-ი-ან-ყვ სიბაქს, მეორე დღეს გადვიდ-ი-ან-ყვ ჩულრუტს
„დამით დადგებიან ხოლმე იქა, დილით ჩამოდიან ხოლმე სიბაქში, მე-
ორე დღეს გადავლენ ხოლმე ჩულურეთში“ (არნ. ჩიქობაეა).

ზოგჯერ -ი და -ყვ სუფიქსიანი ფორმებს განგვრძობითობის სემანტი-
კა უჩანს: ემამ უამბ-ი-ს-ყვ, რო დღეს მისთან და სად ვიმუშავეო „ამან
უამბო, რომ დღეს ვისთან და სად ვიმუშავეო“.

-ი სუფიქსზე -ყვ-ს დართვა შემთხვევითი არ არის: -ი, როგორც
ჩანს, თანდათანობით კარგავს თავის ფუნქციას და ორმაგი წარმოება
ხდება საჭირო.

გარდაამავალ ზმნებს I შედეგობითში -ავ და -ამ თემის ნიშნები გა-
დაკვეება, ოლონდ, როგორც წესი, მოკვეცილია III პირის -ს ნიშანი:
მოუკლავ, უთქომ „უთქვამს“. სხვა შემთხვევებში -ი დაბოლოებიანი
წარმოებაა: ჩომოურეკია, გომოუგზაენია.

გარდაუვალ ზმნათა II შედეგობითის წარმოება უნიფიცირებულია:
როგორც ერთვალენტისანი. ასევე ორვალენტისანი ფორმები იწარმოება
-იყო მეშველი ზმნით: წასულიყო... წაპყოლიყო „წაპყოლოდა“, სწა-
ლებიყო „სწალებოდა“...

სხვა თავისებურებათაგან შეიძლება აღინიშნოს:

ჰ-ყავ-ს ზმნა ნამყო უსრულში იყენებს ყვან- ფუძეს: ჰ-ყვან-და-
„ჰყავდა“; ანალოგიური ვითარებაა ნამყო უსრულზე დაფუძნებულ
პარადოგმებშიც: ვ-ყვან-დ-ეთ „ვყავდეთ“;

ვ-ი-ყავ-ი-თ ფორმა წარმოდგენილია როგორც ვ-ი-ყნე-ი-თ (შდრ.:
ვ-ი-ყვენ-ი-თ); მეტათეზისის შედეგი ჩანს; III პირის ფორმა ი-ყნ-ეს:

სამი დასტაწი იყნეს, ჩონც სამი ხანი ეყუნევიტ „სამი ჭგუფი იყუნენ, ჩვენც სამი ხანი ვიყავით“;

ხელ- ზმნას დაერთვის -ნ (პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობის ფორმანტი): მი-პ-ხელ-ნ-ეს თავის ქულფათმა „დაინახა (ზედმიწვენიტ: მიხედეს) მისმა ოჯახმა“... ეგვე ფორმანტი თავს იჩენს ი-არ-ა ზმნას-თანაც: ი-არ-ნ-ეს „იარეს“, გა-ვი-ი-არ-ნ-ე-თ „გავიაროთ“ (← შე-ხელ-ნ-ა თვალ-ნ-ი, გა-ი-არ-ნ-ა გზა-ნ-ი; შემდგომ -ნ ფუძისეულად იქნა გააზრებული).

• • •

დ) ნ ა წ ი ლ ა კ - მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. დასტურდება -მცა, გარკვეული ინოვაციით — გამოიყენება კავშირებითის ფორმასთან: ღამით გავიარნეთ, არა-მც ქენი ჰამყათარებმა გოდოგოკიდნ-ე-ნ „ღამით გავიაროთ, თქვენი თანამოსაქმენი არ გადაგვეკიდონ“.

გვხვდება ნასესხები მორფემოიდებიც: გერივ „კიდევ, ისევ, კვლავ“; ხშირად გამოიყენება ელ || ელა || ილ (არნ. ჩიქობავა): ელ ეგრე „აი ასე“; იმ წელს, ელა „იმ წელს, აი“; გერივაც თუ ელ ამ კმას პატრონთან არ მივიდე, იფო შიში აქო „კიდევაც თუ აი ამ ხმის პატრონთან არ მივალ, უფრო შიში აქვსო“; თუ ილ იმ ორსა სწადებიყო „თუ აი იმ ორს სწადებოდა“... ელ || ილ სიშორე-სიახლოვის მიხედვითაა დაპირისპირებული, რაც შესაბამის ნაცვალსახელებთან შეხამებითაც ვლინდება: ელ ამ „აი ამ“, მაგრამ: ილ იმ „აი იმ“, ილ ის „აი ის“.

• • •

III. ძირითადი სინტაქსური თავისებურებანი.

ა) მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებისას ორი ტენდენცია იჩენს თავს: თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული მსაზღვრელი ყველა ბრუნვაში წარმოდგენილია ან ფუძის სახით (ერთ მორწყავი „ერთი მომრწყეული“, ერთ მორწყავმა...), ან სახელობითი ბრუნვის ფორმით (ერთი მორწყავი, ერთი მორწყავმა, ერთი მორწყავს...).

ბ) ჩვეულებრივია სახელსა და ზმნას შორის რიცხვში აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: ხალღმა დააწყევეს „ხალხმა გადაწყვიტა“ (ზედმიწვენიტ: „გადაწყვიტეს“).

გ) აქტიური სემანტიკის გამომხატველ გარდაუვალ ზმნასთან II სერიაში სუბიექტი მოთხრობითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი: შირმა დაყაბულდა „ლომი დაეთანხმა“; ერთი მორწყავმა წავიდა „ერთი მომრწყეული წავიდა“; ემათა აღგეს „ისინი აღგენ“.

დ) ზოგი ინვერსიული ზმნა პირდაპირი წყობისად გაიაზრება — რეალური სუბიექტი ბრუნვას იცვლის: თავის დედაკაცი (სახელობითი ბრუნვა) ერთ ოთახში ეძინა „მის ცოლს ერთ ოთახში ეძინა“.

ე) ხშირად იჩენს თავს სპარსულის სინტაქსური კალკები: შიქალი ვქნათ (= ნადირობა ვქნათ) „ვინადიროთ“; უშსაყე გაველ (= გონებიდან გაველი) „გრძნობა დავკარგე“; ეს ჟანს გაიტანს „გადაჩხება“; ბენჯქნა „დაიწყო“.

ვ) სხვა ენის გავლენა წარმოჩნდება პირთა შენაცვლებაშიც: გოგონა, რო შენ თავი დათვს შოტქამიო „გვეგონა, რომ შენი თავი დათვს შეუქამიო“ (ნაცვლად ქართულისათვის ბუნებრივი წარმოებისა: „გვეგონა, რომ დათვს შეუქამიხარო“); მიაბარისყე, რო როგო და როგო მეექვე იმ კაცსაო, რო შოუყორდეს შენი თავიო „დააბარა (აბარებდა ხოლმე), რომ როგორ და როგორ მოექვეცი იმ კაცსაო, რომ შეუყვარდეს შენი თავიო“ (ნაცვლად ამისა: „რომ შეგიყვაროსო“).

4. 1. ქართული ენის სამხრეთ-დასავლური კილო-
ქაეები. ჩვენს შემთხვევაში იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოს სამხრეთ-დასავლეთ რეგიონში არსებული კილოკაეები — მესხუ-
რი და ჭავჭავური. ზოგჯერ მესხურსა და ჭავჭავურს ორ დამოუკიდებელ
დიალექტად მიიჩნევენ, რაც წმინდა ენობრივი თვალსაზრისით გამართ-
ლებული არ არის. ბევრი ნიშნით მესხურ-ჭავჭავური უახლოვდება სამ-
ხრულ (ქვემო) და დასავლურ ქართლურს. ეს სიახლოვე იმდენად ხელ-
შესახებია, რომ შესაძლებლად მიაჩნიათ მესხურ-ჭავჭავური კილოკაეის
დონეზე დაუკავშირონ ქართლურ კილოს (არნ. ჩიქობავა).

ამჟამინდელი მესხეთი ისტორიულად სამცხედ იწოდებოდა. საკუთ-
რივე მესხეთი გაცილებით უფრო ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა —
მტკვრისა და ჭოროხის ხეობებში მდებარე კუთხეებს: სამცხეს, შავ-
შეთს, კლარჯეთს, ტაოს, სპერს, აჭარას... დღევანდელი გაგებით კი
სამცხე და მესხეთი ერთმანეთის ფარდ ტერმინებადაა გამოყენებული.
თუ ისტორიულ ვითარებას გავითვალისწინებთ და ამჟამინდელ მდგო-
მარეობასაც გავუწევთ ანგარიშს, ალბათ უმჯობესი იქნებოდა დიალექ-
ტურ ერთეულად გამოგვეყო მესხური, რომლის კილოკაეებს წარმო-
ადგენენ სამცხური და ჭავჭავური.

4. 2. მესხური (სამცხურ-ჭავჭავური). ისტორიულად
სამცხე (ახლანდელი მესხეთი) ნაწილია ზემო ქართლისა, მდებარეობს
მტკვრის ხეობაში. სამცხეს აღმოსავლეთით ესაზღვრება ქართლი
(მიჯნაა თრიალეთის ქედი), სამხრეთ-აღმოსავლეთით — ჭავჭავეთი, და-
სავლეთით — აჭარა, ჩრდილოეთით — იმერეთი, სამხრეთით — იმერ-
ხევი, რომელიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული (ქარ-
თული დიალექტოლოგია).

ისტორიულად ჭავჭავეთიც ზემო ქართლის ნაწილია. ესაზღვრება:
დასავლეთით — მესხეთი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით — ქართლი, სამ-
ხრეთ-აღმოსავლეთით — სომხეთის სსრ, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთ-
ით — თურქეთი.

ვახუშტი ბატონიშვილი ასე აღწერს სამცხე-საათაბაგოს: „მცხეთოს
უწოდა ტფილისის და არაგვის დასავლეთს ლიხის მთამდე და ტაშისკა-
რამდე შიდა ქართლი და ტაშისკარსა და ფანავრის დასავლეთს ზღუამ-
დე უწოდა ზემო ქართლი... ხოლო შემდგომად მცხეთოს განუყო სამ-

თა ძეთა თვსთა წილი თვისი და მისცა უფლოსს, ძესა თვსსა... და ძესა თვსსა ოძრახოს მისცა ტაშისკარის ზეითი და მტკურის დასაველეთი, ვიდრე ზღუამდე, საზღვრამდე ქართლოსისა, რომელ არიან აწ სამცხე, გურია, ლიგანი, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკერტი, ოლთისი და ტაო... ხოლო ფანავრის დასაველეთი და მტკურის აღმოსავლეთი ვიდრე თავამდე მტკურისა მისცა მცხეთოს ძესა თვსსა ჭავახოსს და ამის მიერ ეწოდა ამ ადგილებთა ჭავახეთი. და არიან ამთ ადგილთა შინა ჭავახეთი, არტანი, ერუშეთი, კოლა და მტკურის აღმოსავლეთი; ხოლო კლარჯეთი არა არს წილი ამათი... და ესრეთ განიყო სახელი ზემო ქართლოსსა სამად. არამედ აწ ოძრახოს წილს გურიის მთამდე და არსიანის მთამდე უწოდებენ სამცხეს... ჭავახეთს უწოდებენ მასვე ძუელს სახელს“.

სამცხე-ჭავახეთი „არა ერთგზის აოხრებულა შემოსეული მტრისაგან. არაბები, ბიზანტიელები, სელჯუკიანი თურქები, მონგოლები წამლევად ტალღად ედებოდნენ ამ მხარეს, მაგრამ იგი ყოველთვის ახერხებდა ფეხზე დადგომასა და აღორძინებას, ვიდრე ოსმალთა თურქებმა არ დაიპყრეს“ (ქართული დიალექტოლოგია). ოსმალეთმა კარგა ხნით (XVI-XIX საუკუნეების მანძილზე) მოგლიჯა ეს კუთხე საქართველოს, მოსახლეობის ერთი ნაწილი გაამაჰმადიანა, მაგრამ დედაენა მაინც ვერ დაავიწყა. ვახუშტი ბატონიშვილი წუხილით აღნიშნავდა: „გლუხნი კულადცა მაჰმადიანდებიან ჰირისათჳს დიდისა“. ასეთი ვითარება გავრცელდა 1828 წლამდე, როცა ქართველებისა და რუსების გაერთიანებულმა ჯარმა აიღო ახალციხე და ამით დაამხო ახალციხის საფაშო. „1829 წლიდან სამცხე-საათაბაგოს გარკვეული ნაწილი დაუბრუნდა საქართველოს და მეფის რუსეთის ბატონობა დამკვიდრდა. გამაჰმადიანებულ ქართველთა ნაწილი ოსმალეთში გადასახლდა და აქ დამკვიდრეს იქიდან გადმოხვეწილი სომხები და ბერძნები“ (ქართული დიალექტოლოგია).

სამცხე-ჭავახეთში საკუთრივ სამცხელებისა (მესხებისა) და ჭავახების გარდა, ამჟამად ცხოვრობენ მცირემოსავლიანი სოფლებიდან გამოსახლებული რაჭველები, იმერლები, მთიულები, ქართლები, აჭარლები... ასე რომ, დღევანდელი სამცხე-ჭავახეთის ტერიტორიაზე ქართული ენის სხვადასხვა დიალექტური მეტყველება ისმის. ასეთ ვითარებაში, რა თქმა უნდა, არ გამოირიცხება დიალექტთა ურთიერთზეგავლენა, მით უფრო — დიალექტურ მეტყველებაზე სალიტერატურო ენის გავლენა. მიუხედავად ამისა, სამცხურ-ჭავახურს დაცული აქვს ის დერიტა, რომელიც მას სხვა ქართულ კილოთაგან გამოარჩევს.

მესხური (სამცხურ-ჭავახური) იმ დიალექტთა რიგს განეკუთვნება, რომელთა შესახებ პირდაპირი მითითებაა ისტორიულ წყაროებში. მაგალითად, ეფრემ მცირე ერთგან შენიშნავს: „შეისწავე, რამეთუ

ამა სვნოლოროსსა, რომელ არს თანამოსარჩლე, მესხთა მიერ ვარქირი ჰქვან, მიზღვებით მოყვანებულსა მოსარჩლესა“. ანდა: ბასილი საძთური მის მიერ გადაწერილ კრებულს ასეთ ანდერძს ურთავს: „ღედასა შინა „მუნქუესე“ დიად ეწერა და მისად ნაცვლად „მეყსეულად“ დამიწერია და „ამარზაკისა“ ნაცვლად „მეყის“. და ამისთვის მესხთა ცა შემინდევით. ენასა ქართველთასა ესე უკეთს მოეგუარების“; ანუ: კრებულის შემდგენი ამჟამად განარჩევს მესხურ დიალექტიზმებს. მესხიზმები აისახა სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონშიც; ერთ-ერთი ნიმუში: „მარტკლი — ლათინთა ენაა, მოწამეს უწოდენ, ხოლო მესხნი ყრმასა უწოდენ“. ვახუშტი ბატონიშვილი ზედმიწევნით ახასიათებს იმ ენობრივ სიტუაციას, რომელიც მისდროინდელ სამცხე-საათაბაგოში იყო: „კაცი და ქალნი არიან მგზავსნი ქართველთანი (= ქართულთა), არამედ უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი“; იგი იმასაც აღნიშნავს, რომ მოსახლეობის ნაწილი გამაჰმადიანებულია, რომელთაც „ენა საკუთრად აქუსთ იგივე ქართული. გარნა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უბნობენ აწ თათრულსა და თვისთა სახლებთა ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა იტყვან ქართულსავე“. ღირსსაცნობია მინიშნება მესხურისა და გურულის სიახლოვეზე, რომელიც მას გურიის აღწერისას აქვს აღნიშნული: „კაცი და ქალნი... ენა-ტკბილმოუბარნი, უმეტეს წიგნის სიტყვით (მესხთაებრ)“.

სამცხურ-ჯავახურში თავს იჩენს როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ, საქართველოს დიალექტებისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი, თუმცა არსებითი, განმსაზღვრელი ენობრივი მოვლენები სამცხურ-ჯავახურს მაინც აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტთა წრეში მოაქცევს (შ. ძიძიგური).

მიუხედავად იმისა, რომ ამჟამინდელი სამცხურ-ჯავახური კილო შედარებით მცირე ტერიტორიაზეა გავრცელებული, მას საკმაოდ თვალსაჩინო ქცევებრივი დიფერენციაცია ახასიათებს. მაგალითად, 1942 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში („ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში“) ი. მაისურაძე მესხურისათვის (სამცხურისათვის) სამ ძირითად ქცევას ასახელებდა: უდე-არალურს — მესხ კათოლიკეთა მეტყველებას (სოფლები: უდე, არალი, ვალე, ქალაქი ახალციხე...), მესხურ-კობარულს — მესხ მართლმადიდებელთა მეტყველებას (სოფლები: ანდრიაწმინდა, ღრელი, კობარეთი, მუსხი, ზედა თმოგვი, დადეში) და სვირულს — მესხ მაჰმადიანთა მეტყველებას (სოფლები: სვირი, ბოგა, ტატანისი, შურდო, აწყურნი...). ამჟამად ფუნქციონირებს პირველი ორი ქცევა.

რამდენიმე ქცევა გამოიყოფა ჯავახურ კილოკავშიც. მაგალითად, ზოგი ენობრივი ნიშნით გამორჩეულია ხიზაბავრის, მურჯახეთის, ბარა-ლეთის, ხოსპიოს და ზოგიერთი სხვა სოფლის მეტყველება.

თითოეული ამ ქცევებრივი ნაირსახეობის სისტემური აღწერა, მათ შორის მსგავსება-სხვაობის დეტალური აღწერა აუცილებელ პირობად ივარაუდება. ამჟერად კი, ძირითადი დიალექტური ტენდენციების წარმოსაჩენად, შეიძლება ზოგადი მიმოხილვით დავეყაროფილდეთ.

• • •

I. ფონეტიკა.

იპოვება **ჟ**, ოღონდ მისი კილოკაური განაწილება ზოგჯერ განსხვავებულია.

ორივე კილოკავში დასტურდება ე ხმოვნის იოტირებული შემართვა: აეხლა „ახლა“, ეეზო „ეზო“, ეერთი „ერთი“, ეეკითხება „ეეკითხება“, ეეუბნება „ეეუბნება“. შეინიშნება ფუძეშიც: ს-დგევ-ს „სდევეს“, ს-ცემ-ს „სცემს“ (შ. ძიძიგური, ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე).

ასევე ორივე კილოკავში ხმოვნის წინა პოზიციაში ი → ე: ა) მაშინ, როცა აი → ი ჩვენებითი ნაწილაკ-მორფემილია: აი ეს → ეეს, აი ეგ → ეეგ, აი ესე → ეესე, აი აქ → აი ექ → ეექ, აი ამ → აი ემ → ეემ; ბ) **ჟ** დასტურდება ნასესებ სიტყვებში: მარალი, მალი, მაური (ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე).

ორივე დიალექტში **ჰ** || ს → **ჟ**, ოღონდ პროცესი საკმაოდ შეზღუდულია; ძირითადად გვხვდება მასშინა → მაშინ, როცა → რამცა და მისთ. ფორმებში. აქა-იქ თავს იჩენს **ჰ** || ს პირის ნიშანთა ცვლა მ-დ-იგოვე ითქმის მიცემითისა და ნათესაობითის -ს ნიშანზე, აგრეთვე III სუბიექტური პირის -ს ფორმანტზეც. როგორც ჩანს, აქ მაინც ქართლის გავლენასთან გვაქვს საქმე (შ. ძიძიგური, ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე).

სამცხურში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ საკუთარ ან მასთან გატოლებულ საზოგადო სახელთა სახელობით ბრუნვაში ბრუნვისნიშნისეული -ი → -ე: შოთა-ე, ნინა-ე, რაც უცხოა ჯავახურისათვის: აქ: სრული -ი გვაქვს: შოთა-ი, ნინა-ი (ი. მაისურაძე, ა. მარტიროსოვი). ჯავახურში სიტყვის ბოლოკიდურა პოზიციაში **ჟ**, როგორც წესი, არ იპოვება, გარდა ორიოდ შემთხვევისა, როცა დაბოლოების ცვეთა ხდება: როგორი → როგომ, რანაირად → რანამ (გ. ბერიძე).

სპორადულად სამცხურში ზმნური პრეფიქსი ი- → ე- ხმოვანზე დაბოლოებული ზმნისწინის მომდევნოდ: წა-ე-ღებს „წაიღებს“, და-ე-მალა „დაიმალა“, რაც ასევე უცხოა ჯავახურისათვის.

ა გვხვდება ხმოვანთგამყარადაც: პატარაა „პატარაა“, მტირალაა „მტირალაა“ (მ. ბერიძე).

გვხვდება ზ, რომელიც, ჩვეულებრივ, ი ან უ ხმოვანთა რეფლექსს წარმოადგენს: ა) სპირანტების მეზობლად: ცგხე „ციხე“, მაშენ (|| მააშენ || მააშენ) „მაშინ“, ფგსფგსებს „ფუსფუსებს“; ბ) სონანტების შემცველ თანხმოვანთკომპლექსებში: ჩგრდილი „ჩრდილი“, ღგრმა „ღრმა“, ბგრმა „ბრმა“; გ) უპირატესად მაინც თურქულიდან ნასესხებ სიტყვებში იჩენს თავს: ყგსმათი „ყისმათი“, ხასგმი „შესაფერი“ (ი. მაისურაძე, ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე).

სამცხურ-ჯავახურში დამოწმებულია უმლაუტიანი ხმოვნებიც: ა, რ, უ. ამათგან რ და უ ქართული წარმომავლობის ფორმებში ვე და ვი კომპლექსთა რეფლექსს წარმოადგენს: ჩვენ → ჩონ, კვერციხი → კორციხი, ქვეყანა → ქრყანა, ქვევრი → ქრვრი... კვიცი → კუცი, შვილი → შული, შვილი → შუდი, ძმისთვინ → ძმისთუნ (კ. დონდუა, ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე). იშვიათად უმლაუტი პალატალური ხმოვნის მეზობლობით აიხსნება: პალოები → პალუები (დისიმილაციით) → პალუები (ე ხმოვანი ახდენს პალატალიზაციას); კალოები → კალუები → კალუები (მ. ბერიძე). სხვა შემთხვევებში უმლაუტიანი ხმოვნები თურქულიდან ნასესხებ სიტყვებში გვხვდება: ქასა, დალიბაში, ბაზირგანი, დუზანი, ქულფათი.

უმლაუტიანი ხმოვნები შესაძლოა დაიშალოს: რ → ვე, უ → ვი.

სამცხურ-ჯავახურში უმლაუტიანი ხმოვნები უკვე გაქრობის გზასაა დამდგარი, რაც ორგვარი ფონეტიკური შედეგით ვლინდება: ა) მოშლილია უმლაუტი: ჩონ → ჩონ, გორდი → გორდი; შული → შული, წუმა → წუმა; ბ) უმლაუტიანი ხმოვანი იცვლება შესაბამისი კომპლექსით: დაითხოვა → დაითხოა → დაითხუა → დაითხვია, აძოვებს → აძოვამს (თემის ნიშანთა შენაცვლებით) → აძოამს → აძუამს → აძვიამს... აძოვე → აძუე → აძვიე... (იხ. ქვემოთ).

ნიშანდობლივია ხმოვანთა ფშვინვიერი შემართვა: ჰაკვანი, ჰეკალი, ჰეჰვი. ჰეკლესია, ჰამობენ „ამბობენ“, ჰამას „ამას“. ჰ შენარჩუნებულია ნასესხები სიტყვების თავკიდურა პოზიციაში: ჰარამი, ჰალალი, ჰურია.

ჯავახურის ზოგ თქმაში შენიშნულია გემინირებული ლ: ქალლი, ილილა; უპირატესად არაბულ-თურქული წარმომავლობის სიტყვებში იჩენს თავს: ქალლათი, მოლლა, ილლაჯი, ხალლხი (ა. მარტიროსოვი).

ხმოვანთა კომპლექსების ცვლა ზედმიწევნით განსაზღვრული წესით ხდება; მაგალითად, ასიმილაცია: ა) ყოველთვის სრულია: აე → ეე, ოუ → უუ; ბ) ყოველთვის ერთსაფეხურიანია: დასაშვებია ოუ → უუ, მაგრამ არ ხდება აუ → ოუ → უუ; გ) ასიმილაციას ხშირად მოსდევს

დიფთონგიზაცია დისიმილაციის საფუძველზე: აე → ეე → იე (მ. ბერიძე).

ანუ: გამოირიცხება აუ → ოუ, რადგან ასიმილაცია ერთსაფეხურიანნი კი არის, მაგრამ ნაწილობრივია და არა — სრული; გამოირიცხება აუ → ოუ → უუ, რადგან ასიმილაცია სრული კი არის, მაგრამ ორსაფეხურიანია.

ასევე ზედმიწევნით ზუსტი წესები მოქმედებს ხმოვანთა კომპლექსების დისიმილაციურ ცვლილების შემთხვევებში და ა. შ.

აე → ეე სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: ა) თავკიდურა პოზიციაში: დაეცა → დეეცა, აეკიდა → ეეკიდა, გაეხარდა → გეეხარდა. პროცესს ვერ აბრკოლებს პირის ნიშნები: ავეკიდე → ევეკიდე, ამეკიდა → ემეკიდა... ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: ძმა-ებ-ი → ძმეები...

ოე → ეე ასევე სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: მოესწრო → მეესწრო. პროცესს ვერ აბრკოლებს პირის ნიშნები: მოვესწარი → მევესწარი. პროცესი ვრცელდება რთულ ზმნისწინშიც: გამოესწრო → გემეესწრო, გამოეკიდა → გემეეკიდა. იმედროულად, თუ მო- ზმნისწინისეული ხმოვანი თვით არ იცვლება, მაშინ იგი სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე ცვლის წინამავალ ხმოვანს; ჩვეულებრივ, ეს ეხება შე- ზმნისწინისეულ ხმოვანს: შემოვიდა → შომოვიდა, შემოხვდა → შომოხვდა, შემოიკრა → შომოიკრა (ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე).

აე და ოე კომპლექსთა ცვლილების შედეგად მიღებული ეე, როგორც წესი, დისიმილაციას განიცდის: ა) ხშირად თავკიდურა პოზიციაში: დაემტვრა → დეენტვრა → დიენტვრა, დაეწვა → დეეწვა → დიეწვა, ჩაეგდო → ჩეეგდო → ჩიეგდო. ანალოგიურ ცვლილებას ექვემდებარება იმთავითვე წარმოდგენილი ეე კომპლექსიც: შეეგდო → შეეგდო; ბ) თითქმის ყოველთვის ბოლოკიდურა პოზიციაში: ძმაე-ბი → ძმეები → ძმიები, დაები → დეები → დიები. ცვლილება ეხება იმთავითვე წარმოდგენილ ეე კომპლექსსაც: ხეები → ხიები, მეხრეე-ბი → მეხრეები. ქცევების მიხედვით თავს იჩენს ბარალელური ფორმები: დაები → დეები || დები || დიები, შენსაებრ → შენსაეფ || შენსიეფ.

აქ უკვე წარმოჩნდა სამცხურ-ჯავახურისათვის ნიშანდობლივი თავისებურება: აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს დიალექტებისათვის დამახასიათებელი მოვლენების თანაპოვნირება.

მეგრე ფაქტი თავს იჩენს იუ და ოუ კომპლექსების ცვლილების დროსაც: ა) იუ → უუ უპირატესად აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებში გვხვდება და დაჩნდება იგი სამცხურ-ჯავახურშიც: მიუტა-

ნა → მუტანა, მიუცხუნა → მუჟცხუნა; ბ) ოუ → უუ დასავლეთ საქართველოს დიალექტებს ახასიათებს და მოქმედია სამცხურ-ჯავახურშიც: მოუხდა → მუუხდა, წამოულია → წამუულია, გამოუთლია → გამუუთლია.

ოა და ოე კომპლექსები რეგრესული დისიმილაციის საფუძველზე იცვლებიან: → უა და უე. პროცესი უფრო შორს მიდის: როგორც პირველადი, ასევე დისიმილაციის საფუძველზე მიღებული უა და უე კომპლექსები იცვლება: უა → ვია, უე → ვიე (შუალედურ საფეხურად სავარაუდოა უმლაუტიანია უა და უე). ამ რიგის ცვლილება, როგორც წესი, დასტურდება ბოლოკიდურა პოზიციაში; ხოლო თავკიდურა პოზიციაში, ჩვეულებრივ, წარმოდგენილია მხოლოდ ცვლილების პირველი საფეხური: მოაწყო → მუაწყო, მოადგა → მუადგა, ჩამოაგდო → ჩამუაგდო... მოემზადა → მუემზადა, მოეტანა → მუეტანა, გამოეგდო → გამუეგდო... შევნიშნავთ: ოე პარალელურად იძლევა ორ ნაირსახეობას: ეე (სრული ასიმილაციით) და უე (დისიმილაციით). იმავედროულად შესაძლოა ეე → იე (დისიმილაციის საფუძველზე). ამ ნაირსახეობათა თანაპოვნეობა სამცხურ-ჯავახურის თავისებური ისტორიული და ტერიტორიული ვითარებით აიხსნება.

ბოლოკიდურა პოზიცია: პირველადი უა → ვია (ჭკუა → ჭკვია, მოატყუა → მოატყვია); ასევე: ოა → უა → ვია (აძოვა → აძოა → აძუა → აძვია, გაათხოვა → გაათხოა → გაათხუა → გაათხვია); დასაშვებია სხვა ფონეტიკური პროცესის თანაპოვნეობა (მოაგროვა → მოაგროა → მოაგრუა → *მოაგრვია → მეტათეზისით: მოაგვრია → ბგერის განვითარებით: მოანგვრია)... ანალოგიურად: პირველადი უე → ვიე (ძუძუები → ძუძვიები); ასევე: ათხოვეს → ათხოეს → ათხუეს → ათხვიეს, აძოვე → აძოე → აძუე → აძვიე, კალოები → კალუები → კალვიები || კალიები (ანუ: ოე → უე → ვიე). მსგავსი ცვლილებანი ხდება პირველადი უო და აგრეთვე ოო → უო კომპლექსების შემთხვევაშიც (გოგოობა → გოგუობა → გოგვიობა, ათხოვო → ათხოო → ათხუო → ათხვიო... მოატყუო → მოატყვიო...).

იმ შემთხვევაში, როცა უ ხმოვნის წინ ბაგისმიერი თანხმოვანია, დასტურდება ორი ნაირსახეობა: ა) ხმოვნის დაშლა არ ხდება: მოიპოვა → მოიპოა || მოიპუა; ბ) ხმოვანი იშლება, მაგრამ იკარგვის ე: ორმოები ⇒ ორმუები → *ორმვიები → ორმიები, ორმოა → ორმუა → *ორმვჲა ⇒ ორმია... (როცა -ა მეშველზმნისეულია, პროცესი იზღუდება).

მსგავსივე ცვლილება ახასიათებს უი კომპლექსს: ტყუილი → ტყვიილი, ბზუილი ⇒ ბზვიილი... ცვლილება, ჩვეულებრივ, არ ხდება, თუ

წინამავალი თანხმოვანი ბაგისმიერია: ღმუის, ყმუის, ზმუის (ი. მაისუ-რაძე, ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე, მ. ბერიძე).

შეენიშნავთ, რომ ქცევების მიხედვით თანაპოვნიერია პარალელური ფორმები: კალუები || კალვიები || კალიები, წყაროები || წყარუები || წყარიები და მისთ. (ი. მაისურაძე, მ. ბერიძე). ცვლილების ტენდენცია იდენტურია, ოღონდ შედეგია ნაირგვარი: პროცესი სხვადასხვა საფეხურზეა შეჩერებულნი.

ზემოთ, უმლაუტიან ხმოვნებთან დაკავშირებით აღინიშნა, რომ სამცხურ-ჯავახურისათვის ნიშანდობლივია ვე → რ და ვი → უ პროცესი (ზშირია რ-ს და უ-ს დეუმლაუტიზაციის შემთხვევებიც), იმავდროულად რ || ო და უ || უ შეიძლება დაიშალოს ვე და ვი კომპლექსებად. ასე რომ, პარალელურად ვადასტურებთ: ვე → რ || ო (კვერციხე → კორციხი || კორციხი) და ო → ვე (ენდობი → ენდვები, მეორე → მევერე || მევერე); ვი → უ || უ (შვილი → შული || შული, ძმისთვინ → ძმისთუნ || ძმისთუნ) და უ → ვი (დააქდუნა „დასეა“ → *დააქდვინა → მეტათეზისით: დააქვდინა) პროცესებს.

უ ხმოვანი ბაგისმიერ თანხმოვანთან მეზობლობისას დელაბიალიზაციას განიცდის: უფრო → იფრო.

სამცხურ-ჯავახურისათვის დამახასიათებელია ნათლად გამოხატული ტონური მახვილი, რომელიც ხმოვნის დაგრძელებით წარმოთქმას იწვევს. გვხვდება იგი ერთმარცვლიან ფორმებშიც (ჩაფიქრებული ზნს), ხოლო ორ- და მეტმარცვლიან სიტყვებს ბოლოდან მეორე მარცვალზე მოუღის, ჩვეულებრივ. მახვილი განსაკუთრებით საგრძნობია კითხვითი, თხოვნითი, გაკვირვებითი, ძახითი ინტონაციის დროს: არ წახვედი? (თუ ფრაზაში კითხვითი სიტყვაა, მახვილი მას მოუღის: რა მოიტანე?; მიუხედავად ამისა, ხმოვანი სიტყვაში შესაძლოა მაინც დაგრძელდეს: რა მოიტანე?); გოგო, წყალი მოიტანო! (= მოიტანე!)... მახვილი ბოლოდან მეორე მარცვალზე მოუღის შედგენილ შემასმენელსაც: კაი წყალია, გაყინულა.

ხმოვნის დაგრძელება ზოგჯერ ფუნქციურადაა შეპირობებული; გრძელდება ბოლოდან პირველი ხმოვანი: ა) როცა მთავარი წინადადების ზმნას უშუალოდ მოჰყვება დამოკიდებული წინადადება: მასწავლებელმა თქვა, რო... ბ) გამოიხატება პროცესის განგრძობითობა, ხანგრძლიობა: არაფერი მვაქ; მივა და თხრავს; ეპ (= ეს) კაცი კარებთან დგას; ნალი გასწია, გადაადგო, გასწია, გადაადგო; დაჭდება ბუხართან და ნაცარ ჰქექვამს; გ) სიტყვას ჰმატებს ექსპრესიულობას: დაბრუნდა თითონ უკან; თავი მინება ცხენ და წავიდს; ხმალი მოუქნია და თავი მოჰკვეთს (ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე). ექსპრესიული დანიშნულებით

ზოგჯერ გრძელდება თავიდან პირველი ხმოვანი: დრდი ხნის წინათ; მოიტანა ძალიან პატარა კოვზი.

მახვილი გავლენას ახდენს უ: ვ მონაცვლეობაზე: ა) მახვილის შემთხვევაში გვაქვს უ: ქუა „ქვა“, რუა „რვა“, სხუა „სხვა“; ბ) მახვილის წინა პოზიციაში უ → ვ: აქავრობა „აქაურობა“, სადაურელი „სადაურელი“ (გ. ბერიძე). მახვილმა შეიძლება გამოიწვიოს ორი იდენტური ხმოვნის შერწყმაც: გაეტანა → გეტანა → გტანა, მოუვიდა → მუუვიდა → მუვიდა (ა. მარტიროსოვი).

სამცხურ-ჭავჭავურში თანხმოვნებს მრავალფეროვანი ფონეტიკური ცვლილებანი ახასიათებს. დავასახელებთ იმ რიგის გარდაქმნებს, რომლებიც გარკვეული სისტემურობით ხასიათდებიან და იმავდროულად მეტ-ნაკლებად განსაზღვრავენ საანალიზო დიალექტის ბუნებას.

აღმოსავლურ და დასავლურ დიალექტებისათვის დამახასიათებელ მოვლენათა თანაბოვნეობა აქაც იჩენს თავს. მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტთა მსგავსად სამცხურ-ჭავჭავურში ჩვეულებრივი მოვლენაა თანხმოვანთა რეგრესული ასიმილაცია: ხიდს → ხითს, ასჯერ → აშჯერ, აპყარეს → ახყარეს, ის ბიჭი → იზ ბიჭი... იმავდროულად დასტურდება თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაციის შემთხვევებიც, რაც უპირატესად დასავლეთ საქართველოს დიალექტებისთვისაა ნიშანდობლივი: ხბო → ხფო.

1 სამცხურ-ჭავჭავურში ერთ-ერთი ფართოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა მ → ნ შენაცვლება, სადაც მ შესაძლოა იყოს პირველადი ან ვ → მ, ბ → მ პროცესის შედეგად მიღებული: მ → ნ ხდება მხოლოდ მაშინ, როცა: ა) მ-ს მოსდევს თანხმოვანი; ბ) მ წარმოდგენილია პაუზის წინ (აბსოლუტურ ბოლოკიდურა პოზიციაშია).

ეს წესი ზოგი მოდიფიკაციით მოქმედებს თავკიდურა და ბოლოკიდურა პოზიციებში:

თავკიდურა პოზიციაში თანხმოვნის წინ მ ორ ნაირსახეობას იძლევა: ა) იკარგვის: მთა → თა, მგელი → გელი, მწუხარე → წუხარე, მსახური → სახური; ბ) მ შენარჩუნებულია და მაშინ ხორციელდება პროცესი მ → ნ: მთა → ნთა, მგელი → ნგელი, მწუხარე → ნწუხარე, მსახური → ნსახური. მ-ს შენარჩუნებას ხელს უწყობს პრეფიქსის დართვა: სამთო → სანთო, გამგელდა → განგელდა, მომკვდარა → მონკვდარა (მ. ბერიძე). ამიტომაც არაა მოულოდნელი, რომ ერთსა და იმავე ფრაზაში დავადანტურით გელი „მგელი“ და მის გვერდით: განგელდა „გამგელდა“. იცვლება როგორც პრეფიქსისეული, ასევე ფუძისეული მ: დამხურე → დანხურე, მწუხარე → ნწუხარე; მთა → ნთა, დედამთილი → დედანთილი, სავსე → სამსე → სანსე, კოვზი → კომზი → კონზი.

ბოლოკიდურ პოზიციაში მ ყოველთვის შენარჩუნებულია და ამიტომაც თანხმოვნისა და პაუზის წინ, როგორც წესი, მის ნაცვლად გვაქვს ნ: ზამთრამდი → ზანთრანდი, შენამც → შენანც; ვასხამ → ვასხანც, დედამ → დედან, ვითომ → ვითონ. პროცესი მოქმედებს ენკლიტიკის შემთხვევაშიც: ამ კაცმა → ან-კაცმა, იმ დღეს → ინ-დღეს (შდრ.: ამ აღდგომას).

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მ → ნ ერთნაირი ძალით არ იჩენს თავს, მთელ სამცხურ-ჭავჭავურში. სხვაობა გვაქვს თქმებისა და ქცევების მიხედვით. მაგალითად, ჭავჭავურში, სოფელ აფნიაში უგამონაკლისოდ არის გატარებული მ → ნ (ასევე: ვ → მ → ნ, ბ → მ → ნ), ხოლო სოფელ ბარალეთში ჩაწერილ ტექსტში მ → ნ საერთოდ არ არის ფიქსირებული, სოფელ ჩუნჩხაში ჩაწერილ ტექსტში კი მერყეობაა: ფიქრომ-და || ფიქრონდა, წაიღებდა || წაიღენდა.

ბ → მ → ნ არ ახასიათებს მრავლობითი რიცხვის -ებ ფორმანტს; ამ შემთხვევაში ან -ებ → -ეფ ყრუ თანხმოვნის წინა და პაუზის წინა პოზიციაში (ქალებს → ქალებს), ან შენარჩუნებულია -ებ (მალარობაში → მალარიებში).

ვ → მ არ იკრძალება ხმოვნის წინა პოზიციაშიც: ვითომ → მითომ... მაგრამ აქ უკვე მ → ნ შეზღუდულია: ხმოვნის წინ მ შენარჩუნებულია, პაუზის წინ კი მ → ნ: მითონ (თუ შეგვხვდება „ნითონ“, იგი რეგრესული, სრული, დისტანციური ასიმილაციით უნდა აიხსნას).

ყურადღებას იქცევს ასეთი ცნობა: როცა ახალგაზრდა მესხი მოხუცის გამოჩაგრებას ცდილობს, იგი „განგებ ცხვირისმიერად წარმოთქვამს ბგერებს; ასეთ დროს ბევრ ისეთ თანხმოვანს ცვლიან ნ-თი, რომელიც ჩვეულებრივ მეტყველებაში უცვლელად რჩება; მაგალითად, „ნა იყო, ბიჭო, ნაპ დანბიხან“ (= რა იყო, ბიჭო, რას დარბიხარ). ეს მოვლენა არ არის შემთხვევითი და გამონაკლისი. თუ შეიძლება ასე ითქვას, ერთგვარი მანერაა გამოჩაგრებისა. ასე აჯაგრებენ სოფლიდან ჩამოსულ ბავშვებსაც სკოლაში“ (მ. ბერიძე).

სამცხური კილოკავის ზველურ და ძველქობარულ თქმებში, აგრეთვე ჭავჭავური კილოკავის ხოსპიოურ თქმაში ბ → ვ ხმოვნის წინა პოზიციაში: ბიჭო → ვიჭო, ბალები → ბალები, ქვაები → ქვიევი; გაკეთება → გაკეთევა, გამკეთებელი → გამკეთეველი, გააკეთებინა → გააკეთევენა; შენობა → შენოვა... ანალოგიით შესაძლოა ამ პროცესმა თავი იჩინოს ზოგი თანხმოვნის წინაც: თურქებს → თურქევს, კარებში → კარევში (ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე, მ. ბერიძე).

ღირსსაცნობია ს ბგერის დასუსტების შემთხვევები სამცხურ-ჭავჭავურში.

თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი შესაძლოა დაიკარგოს; იკარგება ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშნისეული ს-ც; ზოგჯერ პარალელური ვარიანტები ერთსა და იმავე ფრაზაში გვხვდება: სარამდი ჩემ წყლი ყაბ არ მამცემ, ამ კურტანს არ მოქცემო „სანამდე ჩემს წყლის ყაბს (= ჰურჰელს) არ მომცემ, ამ კურტანს არ მოგცემო“...

აწყო-მყოფადში III სუბიექტური პირის -ს ნიშანი, წესისამებრ, შენარჩუნებულია: იღენს „იღებს“, ამონს „ამბობს“, ნახამს „ნახავს“.

ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის ან პაუზის წინა პოზიციაში ს → ჰ, მიუხედავად იმისა, ს ფუძისეულია თუ ფორმანტისეული. ს შეიძლება იყოს: ა) ფუძისეული: ეს → ეჰ, ის → იჰ, ასწავლე → აჰწავლე; ბ) მიცემითი ბრუნვის ნიშანი: რას → რაჰ, ძმას → ძმაჰ, ხენწიფეს → ხენწიფეჰ; გ) ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი: ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (ოქროს ბურთი → ოქროჰ ბურთი, წყაროს წყალი → წყაროჰ წყალი), თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (ხის ძირი → ხიჰ ძირი, კაცისკენ → კაციჰკენ, თავისი ქალი → თავიჰ ქალი); დ) III სუბიექტური პირის ნიშანი: დადის → დადიჰ, უთხრას → უთხრაჰ, გააკეთოს → გააკეთოჰ; ამავე რეფლექსს იძლევა მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის -ეს ნიშნისეული -ს ელმენტიც: აჰამეს → აჰამეჰ, დანიშნეს → დანიშნეჰ, დაიწყეს → დაიწყეჰ. სპორადულად ს → ჰ შეიძლება დავადასტუროთ სხვა პოზიციებშიც: საით → ჰაით (ა. მარტიროსოვი).

იმედროულად, როგორც ითქვა, სხვა კილოთა გავლენით აჰა-იქ შესაძლოა ს → ჰ: იმ დღეს → იმ დღეჰ, თაფლის კლდე → თაფლიჰ კლდე.

ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ჭავახურში II სუბიექტური და III ობიექტური პირის ნიშნად, ჩვეულებრივ, ჰ-გვაქვს ყველა რიგის თანხმოვნის წინ: დაჰცქერიხარ, დაჰდევე, დაჰტოვე... დაჰდეგს, დაჰტოვა, მიჰწერა, ჰცემა... აღარაფერს ვამბობთ ჰყვირი, ჰპარსავ... ჰფარავს, დაჰკარგავს, მიჰყავს... ტიპის ფორმათა შესახებ. ს → ჰ და ამასთანავე ჰ- პირის ნიშნის შენარჩუნების ფაქტი იმდენად თანამიმდევრულადაა წარმოდგენილი, რომ „ქართული დიალექტების კლასიფიკაციის დროს იგი ჭავახურისათვის... ერთ-ერთ სპეციფიკურ ნიშნად შეიძლება მივიჩნიოთ“ (ა. მარტიროსოვი).

ფართოდაა გავრცელებული მეტათეზისი: ამირანი → ამინარი, უნაგირი → ურაგინი, ამნაირი → ამრაინი, ხშირი → შხირი, დაიკუზა → დაიზუკა, გაუჭავრდა → გაუჭვარდა, იდროვა → იდრუა → *იდრვია → *იდვრია, დააუშნოვა → დააუშნუა → *დააუშნვია → დააუშვნია.

ვ → მ შენაცვლების გვერდით დასტურდება მ → ვ იმავე პოზიციაში: მწყემსი → წყვესი.

შეინიშნება ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციის ტენდენცია (რაც ქართული ენის არც სხვა დიალექტებისთვისაა უცხო): სახლისთვის → სახლისთვი (ს ბგერის დაკარგვით) → სახლისთვინ → სახლისთუნ || სახლიპთუნ (პარალელურად დასტურდება უმლაუტიანი ნაირსახეობაც: სახლიპთუნ).

სუბსტიტუციის ნიმუშებად შეიძლება დავასახელოთ: სანამღე → სარამღი || სარამღინ || სირამღინ, მანამღე → მარამღი || მარამღინ || მირამღინ.

ბგერის დაკარგვის ნიმუშებია: იქნება → *იქნეა → იქნია, ეგება → *ეგეა → ეგია, აკი არ → აკია. ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ყველა ეს ფორმა, წარმოშობით დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა, ნაწილაკ-მორფემოიდის დანიშნულებით გამოიყენება, რამაც, ჩანს, ვარკვეულად ხელი შეუწყო (არ შეზღუდა) ფონეტიკურ ცვლილებას.

* * *

II. მორფოლოგია.

ა) სახელთა ბრუნება. ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ საკუთარ ან მასთან ფუნქციურად გატოლებულ საზოგადო სახელებთან სახელობითი ბრუნვის ნიშნად დასტურდება -ი || -ა. როგორც ფონეტიკის მონაკვეთში აღინიშნა, -ა სამცხურში გვაქვს, -ი — ჭავჭავურში (ი. მაისურაძე, მ. ბერიძე, გ. ბერიძე, ა. მარტიროსოვი).

სამცხური: ადამიანთა სახელები — შოთაჲ, პეტრეჲ, ნუნუჲ... შინაურ ცხოველთა სახელები — ნიშაჲ, შანოჲ, ლაბუაჲ... ნათესაობის აღმნიშვნელი სახელები: დედაჲ (= დედაჩემი), მამაჲ (= მამაჩემი), ძალოჲ, ძამიკოჲ, დიკოჲ (მაგრამ მხოლოდ: ძმა, და...; მამაჲ მოვიდა „მამაჩემი მოვიდა“, მაგრამ: იმ ბიჭის მამა მოვიდა).

ჭავჭავური: ადამიანთა სახელები — შოთაი, პეტრეი, ნუნუი... შინაურ ცხოველთა სახელები — ნიშაი, შანოი, ლაბუაი... ნათესაობის აღმნიშვნელი სახელები — დედაი, მამაი, ძალოი...

ღირსსაცნობია, რომ თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ საკუთარ სახელებში საპირისპირო ტენდენცია შეინიშნება — მოკვეცილია სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი: ველიჯანაშვილი როსტომ მისი ამხანაჲკით გამოიპარა; სახელათ ერქვა თინათინ (ა. მარტიროსოვი); ეს მაშინ, როცა საზოგადო სახელებში ბრუნვის ნიშანი, წესისამებრ, შენარჩუნებულია.

შეგნიშნავთ, რომ სამცხურ-ჭავჭავურში სპორადულად ვადასტურებთ ამგვარ ფორმებსაც: რაი, სხვაი, შუათანაი, სროლაი, ჭამა-სმამი, წერა-კითხვაი. ამ შემთხვევაში ქართლურის აშკარა ზეგავლენასთან გვაქვს საქმე.

დასტურდება მოთხრობითი ბრუნვის -მან ნიშნის გამოყენების იშვიათი შემთხვევები: ქალმან დაუძახა; დედამისმან გადასწყველა... გვხვდება -მა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთანაც: დაუძახა თავი(ს) დამა; ამ მოლაშა თქვა. ბოლოკიდურ პოზიციაში, წესისამებრ, -მ → -ნ: დედან (= დედამ) დაუძახა.

უთანდებულო მიცემითი გამოიყენება ადგილისა და დროის გარემოების დანიშნულებით: ახალქალაქ(ს) მიდის; ახალციხეკ დაჩაჩა; შიმშილობა იყო იმ ზამთარ(ს). ამავე ფუნქციით გამოიყენება უთანდებულო ვითარებითი: ბიჭი მათ (← მთად) იყო წასული (შდრ.: კიდეც წავიდა მთაში).

უთანდებულო მოქმედებითა შესაძლოა გამოხატოს გამოსვლითობა: სოფლით (= სოფლიდან) ამოვიდა. იმავდროულად -ით (→ || -იდ) შენარჩუნებულია -გან თანდებულის დართვისას: წამოვიდა ეს გველუშაპი ცითგან; შავარდენი გადმოფრინდა აბრეშუმის ბუდიდგანა...

დასტურდება ვითარებითი ბრუნვის ოდენ -ა სუფიქსიანი ფორმები: ზეზეულა (= ზეზეულად) მალლა, მალლა წავიდა; დედაბუდიანა (= დედაბუდიანად) წამოსულიყო.

თანაობის გამოსახატავად მოქმედებითი ბრუნვის ფორმასთან გამოყენებულია „ერთად“ ზმნისართი: ეს ბიჭი თავი მასწავლებლით ერთად წავიდნენ ქალაქში; წადით შევლით ერთად; იქიდან გაქცეულიყო სხვა კაცით ერთად; ნუსრადინ ეჭენდი მეურეთ (= მეორედ) წასულა თავის ცოლით ერთად.

ვითარების გარემოება შესაძლოა გამოიხატოს ოდენ ფუძით: კაცურ (= კაცურად) შეკმაზული ქალი გამოჩნდა; რიგიან (= რიგიანად) იმუშავეთ. ფუძე ამ შემთხვევაში გამოიყენება ვითარებითი ბრუნვის ეკვივალენტად.

დროის გარემოების გამოხატვისას -ობა სუფიქსი ხმოვანს იკვეცს: სადილობ (= სადილობა, სადილობის დრო) მოვიდა; სამხრობ გახდა და არ ჩანს ეკ კაცი; ვახშობ იქნებოდა.

წოდებითში სამ- და მეტმარცვლიანი სახელები ბოლოკიდურ ხმოვანს იკვეცენ: ლამარი ნათელ! ნათლიდელ! ნათლიმამი (გ. ბერიძე).

„თავიანთი“ ნაცვალსახელი დასტურდება შემდეგი ნაირსახეობებით: თავ-ეთ || თავ-ენ და მათი კონტაშინაციით: თავ-ენ-თ; გვხვდება აგრეთვე თავ-ან-თ (ა. მარტიროსოვი).

სამცხურ-ჯავახურის სხვადასხვა თქმაში ნაცვალსახელები „ვილაც“ და „რალაც“ ასეთი ნაირსახეობებითაა წარმოდგენილი: ვინ-ცა-ლა || || ვინ-ც-ხა || ვი-ლა-ნ-ც; რა-ცა-ლა || რა-ც-ხა... ვი-ლა-ნ-ც იბრუნვის ასე: ვი-ლა-ნ-ც, ვი-ლა-მა-ც, ვი-ლა-ს-ა-ც, ვი-ლა-ს-ი-ც, მაგრამ: ვი-ლა-ც-ით, ვი-ლა-ც-ად (გ. ბერიძე).

ნაცვალსახელი „მეფანი“ ფონეტიკურად სახეცვლილია: ამაველი || || ამომავალი || ამავეალი (ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე).

სპორადულად იპოვება -ზედა და -შიდა თანდებულები: ურემზედა, მუცელშიდა. -ში თანდებულს შესაძლოა შეენაცვლოს -ჩი: ტყე-ჩი, კედელ-ჩი, თმოგ-ჩი. -ზე თანდებული აწარმოებს ვითარებით ზმნისარებებს: ცულაზე „ცულად“, ძალაზე „ძალად“, ტყულაზე „ტყულიად“.

-თან თანდებულის დართვისას თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები ზოგჯერ ინარჩუნებენ მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანს: პატრონსთან, სოფელსთან. ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან -თან თანდებული ფონეტიკურად მარტივდება: კლდესან „კლდესთან“; -თან თანდებულმა შესაძლოა მოიკვეციოს ბოლოკიდური სონანტი: დარჩება იმ კაცთა (= კაცთან); ამაღამ გაგვათიებინეთ შენთაო (= შენთანაო).

-ვით თანდებული ზოგჯერ დაერთვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმასაც: დღისავით „დღესავით“, გზისავით „გზასავით“... თუ მავრცობი -ა არ დაერთვის, იკარგება ბრუნვის ნიშნისეული -ს: მამისავით → მამივით „მამასავით“, მამლისავით → მამლივით „მამალივით“, დანისავით → დანივით „დანასავით“ (გ. ბერიძე). -ვით შესაძლოა ფონეტიკურად გამარტივდეს: ქორით „ქორივით“; დევივი „დევივით“; ანუ: -ვით → -ით || -ვი (ა. მარტიროსოვი).

-თვის, ჩვეულებრივ, წარმოდგენილია როგორც -თვი || -თვინ → თუნ || -თუნ (იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“).

-მდე || -მდი გვხვდება რამდენიმე ნაირსახეობით: -მდი || -ნდი, აგრეთვე — ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით: -მდინ || -ნდინ, ხოლო -მდის და -მდინ ნაირსახეობათა კონტამინაციით: -მდისინ || -ნდისინ.

სპორადულად იპოვება -დამ: სახლიდამ, სიდამ „საიდან“, ზეიდამ „ზევიდან“.

• • •

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოების ზოგი თავისებურება ფონეტიკის მონაკვეთში იყო აღნიშნული. კერძოდ, ითქვა, რომ -ებ სუფიქსიანი წარმოებისას -ეებ, როგორც პირველადი (ციხე-ებ-ი), ასევე ასიმილაციის შედეგად მიღებული (ძმა-ებ-ი →

→ ძმე-ებ-ი). განიცდის რეგრესულ ასიმილაციას (ციხეები → ციხიები, ძმეები → ძმიები). პარალელურად ზოგ თქმაში -ებ დაცულია — არ ხდება დისიმილაცია. -ებ და -იებ ზოგჯერ ერთიან ფორმანტად გაიზარება და დაერთვის ერთმარცვლიან ფუძეკუშმევად სახელებს — ფუძე-ში რედუცირებული ხმოვნის საკომპენსაციოდ: ქმარ-ი → ქმრ-ეებ-ი || ქმრ-იებ-ი, ცხვარ-ი → ცხვრ-ეებ-ი || ცხვრ-იებ-ი, მგელი → ნგელი || გელი-ი → გლი-ებ-ი.

სამცხურ-ჭავჭავურში -ნ || -თ სუფიქსიანი მრავლობითი სპეციფიკური ფუნქციით გამოიყენება.

-თ სუფიქსი გამოყენებულია სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებით: ტან-ი → ტან-თ-ი „ტანსაცმელი“, ფეხ-ი → ფეხ-თ-ი „ფეხსაცმელი“.

იგივე -თ სუფიქსი დასტურდება გვარის განაყოფთა (შტო-გვარის) სახელდების დროს: დათა-თ სინოი || სინო დათა-თ-ი „სინო დათაშვილი“, პაპა-თ მანაი || მანა პაპა-თ-ი „მანა პაპაშვილი“; აქედან: პაპა-თ-ნი „პაპაშვილები“ (გ. ბერიძე).

შტო-გვარის სახელები -ან და -ენ სუფიქსებითაც იწარმოება: თამაზა-ან-ი, მოსე-ენ-ი, გელა-ენ-ი → გელე-ენ-ი → გელი-ენ-ი...

შტო-გვარის სახელთაგან შესაძლოა იწარმოოს კუთვნილებისა და ადგილის (ლოკატიური) ფორმები (ამ შემთხვევაში -ან, ჩვეულებრივ, შენარჩუნებულია, -ენ შეიძლება დაიკარგოს): თამაზაანი → თამაზაან-თ-ი (კუთვნილება) → *თამაზაან-თ-ს-ა → თამაზაან-ც-ა (ლოკატივი); მოსეენი → მოსეენ-თ-ი → *მოსეენ-თ-ს-ა → მოსეენ-ც-ა; გელიენი → გელა-თ-ი (|| გელიენთი) → *გელა-თ-ს-ა → გელა-ც-ა (გ. ბერიძე).

დასტურდება მრავლობითის ორმაგი წარმოების შემთხვევები (ჩვეულებრივ, ნაცვალსახელებსა და რიცხვით სახელებში): ისი-ნ-ებ-ი, ორთა-ნ-ებ-ი... ამ რიგის ფორმებში -ებ შესაძლოა სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებით იქნეს გამოყენებული: იმა-თ-ნ-ებ-ი; ზედმიწევნით: „იმათიანები“ (= ისინი და მათი ახლობლობა, ნათესაობა).

ზოგჯერ პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითის ფორმები -ებ სუფიქსით იწარმოება (ნაცვლად -ნ-სი): ესე-ებ-ი || ესი-ებ-ი.

კრებითი მრავლობითობა გამოიხატება -ობა სუფიქსით: „ქალბამ (= ქალებმა) აფოცხოს, კაცობამ (= კაცებმა) თიბოს“; „სხვა ხარობა (= ხარები) შეგვიბეს“ (ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე).

• • •

გ) ზ მ ნ ის ძ ი რ ი თ ა დ ი თ ა ვ ი ს ე ბ უ რ ე ბ ა ნ ი. მა-ზმნის-წინი, ჩვეულებრივ, დასტურდება I ობიექტური პირის მ- და სასუბიექტო მიმღობის მ- ნიშნების წინ: მა-მ-იტანა, გამა-მ-იტანა... მა-მ-ტანი, გამა-მ-ტანი... სხვა პოზიციებში უპირატესად მო- გვაქვს.

ზმნის გამეორების შემთხვევაში მეორე ზმნა შესაძლოა მხოლოდ ზმნისწინით იყოს წარმოდგენილი: „ბიჭო, გადი, გა! წაღი აქედან. წა!“ (ა. მარტიროსოვი).

მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად ნამყო უსრულსა და გარდაუვალი ზმნების ნამყო ძირითადად ერთმანეთის გვერდით დასტურდება -ენ || -ნენ: ამუშავებდენ || ამუშავებდნენ, ადებდენ || ადებდნენ... ისხდენ || ისხდნენ, იყვენ || იყვენენ, გამოვიდენ || გამოვიდნენ... -ნენ ქართულ-ჭავჭავურთან ქმნის იზოგლოსას, -ენ — იმერულ-გურულ-აჭარულთან.

რიგი თავისებურებით გამოირჩევა აწმყოს ფუძის წარმოება. თითქმის ყველა თემის ნიშანს სამცხურ-ჭავჭავურში ცვლის -ამ || -ან, -ემ || -ენ, -ომ || -ონ (შ. ძიძიგური, მ. ბერიძე).

თემის ნიშანთა ფონეტიკური შენაცვლების შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი. თემის ნიშანთა მონაცვლეობას საფუძვლად შეიძლება ჰქონდეს მორფოლოგიური პრინციპიც (რომელსაც ხშირად თან ახლავს ფონეტიკური ცვლა).

ფონეტიკური პრინციპით იცვლება: ხედ-ავ-ს → ხედ-ამ-ს || ხედ-ან-ს; ა-კეთ-ებ-ს → ა-კეთ-ემ-ს → ა-კეთ-ენ-ს; მუშა-ობ-ს → მუშა-ომ-ს → მუშა-ონ-ს.

მორფოლოგიური შენაცვლება: ა-კეთ-ებ-ს → ა-კეთ-ამ-ს, აქედან — ფონეტიკურად შეპირობებული: ა-კეთ-ან-ს.

-ებ თემისნიშნის ზმნები სამცხურ-ჭავჭავურში განსხვავებულ ჩვენებას იძლევიან იმის მიხედვით, მარცვლიანია თუ უმარცვლო ამოსავალი ფუძე: მარცვლოვან ფუძესთან ერთმანეთს შეიძლება შეენაცვლოს -ენ და -ან (ასევე: -ემ და -ამ): აკეთებს — აკეთენს || აკეთანს (აკეთემს || აკეთამს); უმარცვლო ფუძესთან მხოლოდ -ენ (|| -ემ) არის წარმოდგენილი: ალებს → ალენს (|| ალემს).

-ობ (ასევე: -ოფ) თემისნიშნის ზმნები მოქმედებითი გვარისა პარალელურად დაირთავენ -ონ || -ენ (-ომ || -ემ) სუფიქსებს: ამკობს → ამკონს || ამკენს, ათბობს → ათბონს || ათბენს... გაყოფს → გაყონს || გაყენს... გამონაკლისს ქმნიან კუმშვადი ფუძის მქონე ზმნები — აქ, ჩვეულებრივ, მხოლოდ -ონ (|| -ომ) არის: ვ-ცან → ვ-ცნ-ონ. -ობ თემისნიშნის მდგომარეობითი ზმნები, როგორც წესი, მხოლოდ -ონ (|| -ომ) სუფიქსს ირთავენ: კოჭლობს → კოჭლონს || კოჭლომს... ამ რიგის ზმნებში -ენ || -ონ (ასევე: -ემ || -ომ) ერთმანეთის პარალელურად მაშინაა შესაძლებელი, როცა დასაშვებია -ებ || -ობ შენაცვლება: ბარბაცობს || ბარბაცებს და შესაბამისად: ბარბაცენს || ბარბაცონს (მ. ბერიძე). ზოგჯერ -ობ თემისნიშნის ზმნებთან -ონ || -ენ მონაცვლეობას ისტორიული საფუძველი უჩანს: აპობხ, მაგრამ ძველ ქართულში გვქონდა:

აგებს; შესაბამისად: აგებს → აგემს → აგენს, მაგრამ: აპობს → აპომს → აპონს. სამცხურ-ჯავახურში ორივე ნაირსახეობაა დადასტურებული: აპონს || აგენს.

როგორც ითქვა, -ავ → -ამ || -ან ფონეტიკურ საფუძველზე. იმავდროულად -ავ თემის ნიშნის ადგილას შესაძლოა აღმოჩნდეს -ენ, ოღონდ ეს ხდება მკაცრად განსაზღვრულ შემთხვევებში; კერძოდ, ცნობილია, რომ უმარცვლო ძირის მქონე -ავ თემისნიშნისანი ზმნები ნამყო ძირითადის I და II პირის ფორმებში პარალელურად -ი და -ე სუფიქსიან წარმოებას გვიჩვენებენ: დავრგი || დავრგე, მოვრწყი || მოვრწყე (აწყო: ვრგავ, ვრწყავ). ამ ტიპის ზმნებთან სამცხურ-ჯავახურში დასაშვებია როგორც -ან, ასევე: -ენ — წარმოდგენილია მწყობრი სისტემა (მ. ბერიძე):

ნამყო ძირითადი:

და-ვ-რგ-ი || და-ვ-რგ-ე

და-რგ-ი || და-რგ-ე

და-რგ-ა || და-რგ-ო

შესაბამისად, აწყოში გვექნება:

ვ-რგ-ან || ვ-რგ-ენ

რგ-ან || რგ-ენ

რგ-ან-ს || რგ-ენ-ს

აწყოს მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის -ენ ნიშნის წინ (ესე იგი, იქ, სადაც აღარ არის თანხმოვნისა და პაუზის წინა პოზიცია) ყველა თემის ნიშანი, ჩვეულებრივ, იცვლება -ებ თემის ნიშნით (-ობ თემისნიშნისანი პარალელურად დაირთავენ -ობ-საც): ბაძ-ან-ს „ბაძავს“, ა-ქ-ენ-ს „აქებს“, ი-ცვ-ან-ს „იცვამს“, ა-პ-ონ-ს „აპობს“, მაგრამ: ბაძ-ებ-ენ, ა-ქ-ებ-ენ, ი-ცვ-ებ-ენ, ა-პ-ებ-ენ || ა-პ-ობ-ენ (მ. ბერიძე, კ. დონდუა). ამ წესს მისდევენ უთემისნიშნო ზმნებიც: მო-ი-ყვან-ებ-ენ, შე-ი-ყვან-ებ-ენ და მისთ.

ზოგჯერ მერყეობაა — უნიფიკაციის საფუძველზე შენარჩუნებულია სხვა პირის ფორმებში პოვნიერი თემის ნიშანი: ჩა-ა-რქ-ომ-ენ, გადმო-ა-ფრინ-ამ-ენ, შე-გ-კითხ-ემ-ენ...

ნამყო უსრულში -ენ და -ონ (აგრეთვე: -ემ, -ომ) ასევეა წარმოდგენილი: ა-ქ-ენ-და „აქებდა“, ა-მაყ-ონ-და „ამაყობდა“...

სხვა ვითარებაა -ან (|| -ამ) თემის ნიშნის შემთხვევაში; კერძოდ, ნამყო უსრულსა და მასზე დამყარებულ პარადიგმებში იგი წარმოდ-

გენილია როგორც -ენ (|| -ემ), ესე იგი, ხდება -ან → -ენ გადაბგერება. ესაა თავისებური ანარეკლი ძველ ქართულში არსებული ვითარებისა. გადაბგერებისათვის მნიშვნელობა არა აქვს -ან არის -ავ || -ამ თუ -ებ თემის ნიშნების ნაცვალი:

აწმყო: მალ-ან-ს „მალავს“, ა-კეთ-ან-ს „აკეთებს“...

ნამყო უსრული: მალ-ენ-დ-ა, ა-კეთ-ენ-დ-ა...

იმავდროულად თავს იჩენს ახალი ქართულისებური ტენდენცი-
ა — გახმოვანება თემის ნიშნისა უცვლელია: მალ-ან-დ-ა (|| მალ-ამ-
-დ-ა).

ასე რომ, ერთმანეთის გვერდით შეიძლება დავამოწმოთ: და-ჰ-
-კრ-ამ-დ-ა || და-ჰ-კრ-ემ-დ-ა, ზიდ-ან-დ-ა || ზიდ-ენ-დ-ა. მერყეობაა
თვით ერთი ფრაზის ფარგალშიც კი: „ეს ვერძი აღადიანიშვილივით
დილით წა-ა-სხ-ან-დ-ა (ცხერებს), საღამოთი ისევ მო-რეკ-ენ-დ-ა“.

როგორც ითქვა, თემის ნიშანთა ამგვარი შენაცვლება ხდება თან-
ხმოვნისა და პაუზის წინა პოზიციაში. ეს კი დასტურდება მხოლოდ
მოქმედებითი და მდგომარეობითი ზმნების I სერიის პარადიგმებში.

ვნებითში, აგრეთვე ყველა ტიპის ზმნათა III სერიაში, მასდარებ-
ში, მიმღობებში თემის ნიშანთა თანხმოვნითი ელემენტი არ იცვლე-
ბა: ყველა ამ ფორმაში თემის ნიშანს უშუალოდ მოსდევს ხმოვანი,
რაც გამორიცხავს ზემოხსენებულ ფონეტიკურ გარდაქმნებს: ა-კეთ-
-ან-ს || ა-კეთ-ამ-ს, მაგრამ: კეთ-დ-ებ-ა, კეთ-ებ-ა, გა-კეთ-ებ-ულ-ი,
გა-უ-კეთ-ებ-ი-ა; ასევე: ა-ქ-ენ-ს, მაგრამ: ი-ქ-ებ-ა, ქ-ებ-ა, ქ-ებ-
-ულ-ი... კაუზატივის ფორმაში ფონეტიკურად იცვლება მხოლოდ ის
თემის ნიშანი, რომელსაც პაუზა ან თანხმოვანი მოსდევს და არ იც-
ვლება ხმოვნის წინა პოზიციაში მყოფი ნათემისნიშნარი სუფიქსი:
გა-ა-კეთ-ებ-ინ-ამ „გააკეთებინებ“, გა-ა-კეთ-ებ-ინ-ამ-ს „გააკეთები-
ნებს“.

-ი თემის ნიშანი, ჩვეულებრივ, შენარჩუნებულია: შლ-ი-ს, თხრ-
-ი-ს, ზრდ-ი-ს → ზდ-ი-ს... მაგრამ ზოგჯერ შესაძლოა მასაც ჩაენაცვ-
ლოს -ან || -ამ. უნდა განვასხვავოთ ორი შემთხვევა: ა) -ან || -ამ უშუ-
ალოდ ჩაენაცვლება -ი თემის ნიშანს (ი-ყიდ-ი-ს → ი-ყიდ-ან-ს || ი-
-ყიდ-ამ-ს, მო-ჰრ-ი-ს → მო-ჰრ-ან-ს || მო-ჰრ-ამ-ს, გა-გზავ-ნი-ის →
→ გა-გზავ-ნი-ამ-ს); თემის ნიშანი შესაძლოა შეენაცვლოს აწმყოსეულ
-ი სუფიქსსაც (მღერ-ი-ს → მღერ-ონ-ს || მღერ-ომ-ს); ბ) გარდა ამი-
სა, შესაძლოა იცვალოს თვით პრინციპი აწმყოს ფუძის წარმოებისა
და ამ დროს იქნეს გამოყენებული -ის ნაცვლად სხვა თემის ნიშანი
(ზრდ-ი-ს, მაგრამ: ზარდ-ან-ს || ზარდ-ამ-ს — აწმყოში გამოყენებულია
II სერიის ზარდ- შეუქუმშავი ფუძე: ზარდ-ა).

სპორადულად ვადასტურებთ ისეთ შემთხვევებსაც, როცა მოსალოდნელი -ებ თემის ნიშნის ნაცვლად გვაქვს -ი: ა-ბრ-ი-ს „აბარებს“, ა-ბრალ-ი-ს „აბრალებს“, ა-გინ-ი-ს „აგინებს“, ი-ფიქრ-ი-ს „იფიქრებს“ (გ. ბერიძე).

ზოგი, ამეამად თემის ნიშნით გაფორმებული, ზმნა სამცხურ-ჩავაზურში უთემისნიშნოდაა წარმოდგენილი: აწმყო-მყოფადში (ტოვს „ტოვებს“, დატოვს „დატოვებს“), უფრო ხშირად — ნამყო უსრულსა და მასზე დაფუძნებულ პარადიგმებში (თესდა „თესავდა“, ინახდა „ინახავდა“, ყლაპდა „ყლაპავდა“, ზილდა „ზილავდა“); I შედეგობითში (შეჰყვარია „შეჰყვარებია“) და მისთ. (ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე). ი-ზმ-ის ზმნა მრავლობითი რიცხვის III პირის ფორმებს აწმყო-მყოფადში თავისებურად აწარმოებს: ი-ზმ-ომ-ენ (ასევე: უ-ზმ-ომ-ენ). ნამყო უსრულში დასტურდება ი-ზმ-ოდ-ა; პირობით-ხოლმეობითში — ი-ზემ-დ-ა (ა. მარტიროსოვი).

ზი-ს ზმნას ენაცვლება ჯდ-ი-ს.

უ-ნდ-ა, ვარგ-ა მრავლობითში უ-ნდ-ან-ან, ვარგ-ან-ან სახითაა წარმოდგენილი (მდრ.: ჰყვანან, დგანან).

ზოგი ზმნა ნამყო უსრულში მოსალოდნელი -დ სუფიქსის ნაცვლად დაირთავს -ოდ ფორმანტს: მი-ა-ჩნ-ოდ-ა „მიაჩნდა“, ა-კლ-ოდ-ა „აქლდა“ (გ. ბერიძე).

ნამყო ძირითადში -ე სუფიქსიან ზმნებთან გამოიყენება -ევ-ი დაბოლოება: ვნახევი, მოვხარევი, გავტეხევი, ვეპაევი, ჩავყარევი. ამ წესს მიჰყვება ვქნევი „ვქენი“ ზმნაც (ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე). იგივე ზმნები იხმარება ვ-ს გარეშეც: ვნახეი, მოვხარევი, გავტეხეი.

ი- და ე- პრეფიქსიანი ვნებითები ნამყო ძირითადში მრავლობითი რიცხვის ფორმებში წარმოდგენილია -ენ → -ნ სუფიქსით: დავიმაღლენით, დაიმაღლენით, დაიმაღლენ... II კავშირებითს ეს ფორმები -ე სუფიქსით იწარმოებენ: დავიმაღლენთ „დავიმალოთ“, დაიმაღლენთ „დაიმალოთ“, დაიმაღლენ „დაიმალონ“. და ასე: გავიპარენთ „გავიპაროთ“, დავეცნენთ „დავეცნეთ“, ვეცადნენთ „ვეცადოთ“.

-ევ-იანი ზმნები ვ-ს ინარჩუნებენ ნამყო ძირითადშიც: არივა „არია“, არივე „არიე“, ავრივე „ავრიე“... შემოუტრია „შემოუტრია“, წააქცივა „წააქცია“.

III სერიაში ორი ტენდენციაა ღირსსაცნობი.

ანალოგიით -ავ და -ამ თემისნიშნიანი ზმნებიც იღებენ -ი დაბოლოებას: უნახია, უკითხია, დაუშალია, დაუბია (ნაცვლად უნახავს, უკითხავს, დაუშალავს, დაუბამს ფორმებისა).

I და II შედეგობითში თავს იჩენს -ნ სუფიქსი: გაუბედნია, დაუღვენია, უყიდნია, უომნია... გაებედნა, დაელივნა, ეყიდნა, ეომნა...

სამცხურ-ჭავჭავურის ზოგი თავისებურება დაკავშირებულია კავშირებითის ფორმათა გამოყენებასთან.

I და II კავშირებითის ფორმებით შესაძლოა გამოიხატოს თხოვნითი ბრძანებითი: I კავშირებითის გამოყენებისას თხოვნით-ბრძანებითობა შეხამებულია პირობით-შედეგობითის სემანტიკასთან („წყალ-რო დამისხამდე, კი ბიჭი იქნები!“ „ერთხელ კიდე რო წამოხვიდოდე, არ გაწყენს!“); II კავშირებითი უშუალოდ თხოვნით-ბრძანებითობას გამოხატავს („ეხატანგ, დაიჭირო ცხენი და წახვიდე!“ „წყალი უნდათ, მოხვიდე, გამოუტანო!“ „გააკეთო, რაღაპ დგახარ!“; ა. მარტიროსოვი, გ. ბერიძე).

II კავშირებითით შესაძლოა გამოიხატოს მყოფადი დრო (ძველ ქართულისებურად): „შენ აქ დარჩი, მე წავიდე (= წავალ), ცხენი მოვიყვანო (= მოვიყვან), რო თევი წავილოთ“ (ა. მარტიროსოვი).

საერთო ქართული მოვლენაა: კავშირებითის ფორმაზე „უნდა“ ნაწილაკ-მორფემოიდის დართვით გამოიხატება ვალდებულებითი კილო: უნდა ვაკეთებდე || გააკეთო || გამეკეთებინა (აქ II შედეგობითი ცკლის III კავშირებითს). ამ სტრუქტურაში არ მონაწილეობს მყოფადის კავშირებითი (არ იხმარება *უნდა გააკეთებდე). ეს პრინციპი სამცხურ-ჭავჭავურშიც მოქმედებს, ოღონდ გარკვეული მოდიფიკაციებით; კერძოდ, უნდა ფორმობრივად იცვლება: -ნა || -და || -ნდა; ამთგან ძირითადია -ნა (მ. ბერიძე). ესაა თვალნათლივი პროცესი დამოუკიდებელი სიტყვის („უნდა“) გარდაქვეყისა მორფემად — სემანტიკურ გადააზრიანებას თან მოჰყვა ფორმობრივი ცვლა: ფორმა გარეგნულადაც მორფემის სტატუსზე დადის. შევნიშნავთ, რომ სამცხურ-ჭავჭავურში უ-ნდა-ა ზმნის გვერდით დაცულია უ-ნ-ა ფორმაც. -ნა წარმოდგენილია ორ პოზიციაში.

-ნა ზმნის წინაა და ამ შემთხვევაში იგი ენკლიტიკურად მიერთვის წინამავალ სიტყვას: მე-ნა წავიდე, ლედელი-ნა მოვიყვანო, ბოვშეები-ნა დავანათვლინო „მე უნდა წავიდე, მღვდელი უნდა მოვიყვანო, ბავშვები უნდა მოვანათვლინო“.

-ნა ზმნას მოსდევს და მასვე მიერთვის ენკლიტიკურად: მე წავიდე-ნა, ლედელი მოვიყვანო-ნა, ბოვშეები დავანათვლინო-ნა.

შევნიშნავთ: III კავშირებითის ადგილს, ჩვეულებრივ, II შედეგობითი იკავებს: მას-ნა მეერწყა „მას უნდა მოერწყას“.

განაწილების თვალსაზრისით ანალოგიურ ვითარებას გვიდასტურებს -და და -ნდა: შვილი-და გაგიჩნდეს || შვილი გაგიჩნდეს-და „შვილი უნდა გაგიჩნდეს“ და ა. შ.

იმავდროულად უნა || უნდა ფონეტიკურად უცვლელი სახითაც გამოიყენება: უნა გავიყარნეთ „უნდა გავიყაროთ“, ძმა უნა (|| ძმა-ნა)

მოუკლას. ზოგჯერ ერთსა და იმავე ტექსტში, ერთსა და იმავე ფრაზაში პარალელურადაა გამოყენებული უნა და მისი ფონეტიკური ნაირსახეობები: „თქვენ-ნა ჩამოგერთვით მიწა-წყალი, უნა გადიეცეს საწყალ გლეხებსა, დღეის იქით იმათ იუფლონო“ (ქართული დიალექტოლოგია).

-ნა || -და შესაძლოა იწყებდეს წინადადებას. ამ შემთხვევაში მას აუცილებლად ზმნა უნდა მოსდევდეს: ნა დაჰკრა შეშა; შდრ.: უნა დაჰკრა შეშა || უნა შეშა დაჰკრა (მ. ბერიძე).

შევნიშნავთ: „უნდა || უნა“, გამოყენებული ზმნის დანიშნულებით, ფონეტიკურ ცვლილებას არ განიცდის: „ქურდს რა უნდა და — ბნელი ღამეო“, „მაგას ჭერ რათ უნდა ცოლი“ და მისთ.

კაუზატივის ძირითადი მაწარმოებელია -ინ; -ევ-ინ ფონეტიკურად იცვლება: -ეინ. თუ ზმნის ფუძე ნ სონანტზე ბოლოვდება, მაშინ კაუზატივის -ინ სუფიქსის დართვისას ფუძისეული ნ → ვ: მო-ა-ტან-ინ-ა → მო-ა-ტავ-ინ-ა, ა-რბ-ენ-ინ-ა → ა-რბ-ევ-ინ-ა.

ზმნის სხვა თავისებურებათაგან შეიძლება დავასახელოთ:

მო-დი-ხ-ოდ-ი „მოდოდი“ ფორმა, რომელიც ორიოდე თქმაში იჩენს თავს (ხიზაბაერულში, აგარულში...). ეს წარმოება ანალოგიას პოულობს რაჭული კილოს გოლოურ და ღებურ ქცევებთან (ა. შანიძე). არაა გამორიცხული, რომ აქ საქმე გვექონდეს მოსახლეობის მიგრაციის შედეგად სხვადასხვა დიალექტის ფორმათა შერევის ფაქტთან;

ნამყო ძირითადში გვხვდება მი-ვედ-ი და მი-ველ-ი ფორმათა კონტამინაციით მიღებული მი-ველდ-ი; და ასე: შე-ველდ-ი, ჩამო-ველდ-ი; მებრამ: მივიდა, შევიდა, ჩამოვიდა (ა. მარტიროსოვი).

დ) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. ნამყო დროის საობიექტო მიმღეობის წარმოებისას ერთმანეთს ენაცვლება -ილ || -ულ ფორმანტები. ამ მოვლენას შეიძლება ახსნა დაეძებნოს: იქ, სადაც მოსალოდნელი ულ-ის ნაცვლად გვაქვს -ილ, მიმღეობისთვის საყრდენი ჩანს უთემისნიშნო ფუძე (ააკრა → აკრილი, დაკლა → დაკლილი, დამალა → დამალილი); საპირისპირო შემთხვევებში საყრდენია -ავ თემისნიშნიანი ზმნური ფუძე (გალესავს → გალესული, მოკრეფავს → მოკრეფული, მოიტაცავს „მოიტაცებს“ → მოტაცული, აიკიდავს „აიკიდებს“ → აკიდული).

ვალ-ს ზმნისგან -ად ფორმანტით იწარმოება მიმღეობა ვალ-ად-ი „ნავეალი, ნასიარულევი“ (ა. მარტიროსოვი).

წარმომავლობის სახელები ზმნისართებისაგან, როგორც წესი, ორ-მაგი (-ურ-ელ) სუფიქსაციით იწარმოება: სადაურელი, აქაურელი, მან-დაურელი. თუ მახვილი ე ხმოვანს მოუდის, მაშინ: სადავრელი, აქავ-რელი, მანდავრელი (უფრო ზუსტად: აქაჭრელი, სადაჭრელი).

როგორც საკუთარ, ასევე საზოგადო სახელთა კნინობით-საალერსო ფორმების ძირითადი მაწარმოებელია -ა: გიორგა, ვაშლა, ბილიკა... ჯავახურში იპოვება აგრეთვე -ლე: ნინო-ლე, ვასო-ლე... პაპა-ლე, ძალო-ლე (გ. ბერიძე).

ჩვეულებრივი მოვლენაა ფუძის გაორკეცება თანამდევნი ფონეტიკური ცვლით: კალო-მალო, წყალი-მალი, ქვაბი-მაბი, ერბო-მერბო, ყველი-მელი; შდრ.: „არც ძვალი, არც მალი არ იყო“ (ა. მარტიროსოვი); მეორე კომპონენტში მ ან ცვლის სხვა ბგერას (|| პარმონიულ კომპლექსს), ან წინ დაერთვის ხმოვნით დაწყებულ ფუძეს.

• • •

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ა) ატრიბუტული მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნება უნიფიკაციის ტენდენციას ამჟღავნებს: როგორც ხმოვანზე, ასევე თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული მსაზღვრელი ყველა ბრუნვაში ფუძის სახითაა წარმოდგენილი (ზოგჯერ — სახელობითშიც): ბებერ(ი) კაცი, ბებერ კაცმა, ბებერ კაცს, ბებერ კაცის, ბებერ კაცით, ბებერ კაცად... ასევე: კობტა კაცი, კობტა კაცმა...

ბ) შეინიშნება სახელისა და ზმნის მრავლობით რიცხვში აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: ხალხი სალოცაყად წავიდნენ. ამის საპირისპიროდ — გვაქვს შეუთანხმებლობის ნიმუშებიც: მოვიდა ვაჟის მშობლები; თქვენ წადი და ის გასწავლით; ისინი ჩვენი სიძეები იქნება.

გ) და-უ-ძახ-ა ზმნა ობიექტს სახელობითი ბრუნვის ფორმით შეიჭამებს: შეილები დაუძახა; დაუძახეს თელი ხალხი.

დ) დასტურდება თურქულის სინტაქსური კალკები: ამათ ძალა უყვეს „დააძალეს“, ამბავი მისცეს „შეატყობინეს“, თათბირი ქნეს „ითათბირეს“, ბატონობა ქნა „იბატონა“, მხიარულობა დაეიჭიროთ „ვიმხიარულოთ“, სალაში აიღო „მიესალმა“, ენაზე მოვიდა „ალაპარაკდა“, რჩენას მე მოგცემ „მე გარჩენ“ (ა. მარტიროსოვი). ამგვარი რამ უპირატესად მოხუცთა მეტყველებაში იჩენს თავს.

• • •

IV. მრავალფეროვანია სამცხურ-ჯავახურის ლექსიკური ფონდი. დატულია ძირძველი ქართული სიტყვები, მეტაფორული სიტყვათ-

წარმოების ნიმუშები (გუთნის გაშლა „მანძილი, რასაც ერთი გუთნეული გასწვდება“, შავი გუთანი „ხის გუთანი“, ჩიტი ენა „ხორბლის ან ქერის გამოფიტული მარცვალი“), თავისებური ზმნები (დალექვა „ლექვების დაყრა“, ასუნდება „სუნი ექნება“, აღორჯდება „პურეულის მარცვალი ფესვებს გამოიტანს“).

იპოვება თურქულიდან ნასესხები სიტყვებიც: ამი „ბიძა“, ბაჯანალი „ქვისლი“, ზენგინი „მდიდარი“, ზაჰმათი „გარჯა-შრომა“ (კ. დონდუა). ნასესხებია აგრეთვე ზოგი ნაწილაკ-მორფემოიდი: კითხვითი-მი (კაცი-მი არა ხარ? „კაცი არა ხარ?“), გამაძლიერებელი -ალე || -ელა || -ილა (მოიტა ალე → მოიტალე, მამე ელა → მამელა, მოდი ილა → მოდილა), წინდებული თახ „ვიდრე“ (თახ სამხრობამდე „ვიდრე სამხრობამდე“). შეინიშნება სომხურთან კონტაქტის შედეგებიც, უპირატესად — ჭავახურში. იმავდროულად ახალი თაობის მეტყველებამი აშკარაა საკუთრივ ქართული წარმომავლობის ფორმათა დამკვიდრების ტენდენციაც.

5. 1. დასავლეთ საქართველოს დიალექტური ზონები. პირობითად შეიძლება გამოვეყოთ სამი ზონა: ზემო ზონის დიალექტი — რაჭული, შუა ზონის დიალექტები — იმერული და ლეჩხუმური, ქვემო ზონის დიალექტები — გურული და აჭარული. დასავლეთ საქართველოში დღეს ეს ხუთი დიალექტი ფუნქციონირებს. ქართული ენის ერთ-ერთი უძველესი დიალექტი — იმერხეული (კლარჯული) — იმ ტერიტორიაზეა გავრცელებული, რომელიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული. იმერხეული (კლარჯული) ბევრი ნიშნით უახლოვდება გურულსა და, განსაკუთრებით, აჭარულს; ამიტომაც იგი შეიძლება ქვემო ზონის დიალექტებთან გაერთიანდეს.

დასავლეთ საქართველოს დიალექტების ზონებად დაყოფას, რა თქმა უნდა, გარკვეულად გეოგრაფიული პრინციპი უდევს საფუძვლად, მაგრამ იმავდროულად ამგვარი დაყოფა გამართლებულია საკუთრივ ენათმეცნიერული (დიალექტოლოგიური) თვალსაზრისით.

საქმე ისაა, რომ ზემო ზონის დიალექტი — რაჭული (განსაკუთრებით კი მისი რივნისთაური და გლოლური კილოკაეები) ხასიათდება ზოგი იმ რიგის მოვლენით, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებთან (მოხეურთან, მთიულურთან) პოულობენ ანალოგიას. რაჭულისათვის, საერთოდ, ნიშანდობლივია არქაული გრამატიკული სისტემების პოვნიერება, ნაკლები ინტენსივობითაა აქ წარმოდგენილი დასავლეთ საქართველოს სხვა ქართული დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური ცვლილებებიც (სადაც გვაქვს, იქაც ხშირია პარალელური, ფონეტიკურად უცვლელი ფორმები).

შუა ზონის დიალექტები (იმერული და ლეჩხუმური, განსაკუთრებით — იმერული) არა ერთგვაროვანი, ზოგჯერ სხვაობა სხვადასხვა რეგიონში არსებითი ხასიათისაა. მაგალითად, ზემოიმერული შინაგანი ტენდენციით ბევრ საერთოს პოულობს აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებთან (უპირატესად ეს, რა თქმა უნდა, ხარაგაულურ მეტყველებაზე ითქმის) და იმავდროულად თავს იჩენს ისეთი მოვლენებით, რომლებიც ტიპობრივია დასავლეთ საქართველოს სხვა დიალექტებისათვის. ქვემოიმერული ყველა ძირითადი ნიშნით სპეციფიკური დასავლური დიალექტია, მასთან ახლოს დგას ლეჩხუმური (და ზოგი ტენდენციით — ქვემორაჭულიც). ვ. თოფურიას თქმით: „ქვემორაჭულს

იმდენად დიდი მსგავსება აქვს ქვემოიმერულთან და ლეჩხუმურთან, რომ ზოგი მოვლენა რომ არ იყოს მხედველობაში მისაღები, სამივეს ერთ დიალექტურ ერთეულად მიიჩნევდა კაცი“ (ქართული დიალექტოლოგია).

რაც შეეხება გურულსა და აჭარულს (მათთან — იმერხეულსაც), მათთვის დამახასიათებელი ბევრი მოვლენა, მართალია, ანალოგიას ბოულობს ქართული ენის სხვა დიალექტებთან, მაგრამ ზოგი ტენდენცია მკვეთრად გამოხატული ენობრივი თავისებურებითაც ხასიათდება. რაც შეეხება ანალოგიას, აქ უწინარეს ყოვლისა იგულისხმება გურულის ურთიერთობა ქვემოიმერულთან და გურულის, აჭარულისა და იმერხეულის მიმართება სამცხურ-ჯავახურ კილოსთან. ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარება მეტ-ნაკლები ინტენსივობით დიალექტურ მეტყველებამიც ასახა.

5.2. დასავლეთ საქართველოს ზემო ზონის დიალექტი — რაჭული. „რაჭა მდებარეობს დასავლეთ საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდინარე რიონის შუა და ზემო წელი-სა და მისი შენაკადების ხეობაში“ (ქართული დიალექტოლოგია). ჩრდილოეთიდან რაჭას ესაზღვრება ჩრდილოეთ ოსეთი (რომელსაც მამისონის უღელტეხილით უკავშირდება), ჩრდილო-დასავლეთით — ქვემო სვანეთი, სამხრეთით — იმერეთი, აღმოსავლეთით — სამხრეთ ოსეთი და ქართლი, დასავლეთით — ლეჩხუმი.

ვახუშტი ბატონიშვილი ასე აღწერს რაჭას: „...მზღვრის რაჭას: აღმოსავლით კუდაროსა, წონისა და ფაწის მდინარის შორისი მთა, და კავკასი კედელა, და მუნიდან ჩდილოთ წარსრული კავკასივე, ვიდრე დიგორის კავკასამდე, რაჭა გლოლასა და ჟღელეს შორისი; სამკრით წონიდან წამოსული მთა დასავლეთად აღმოსავლეთიდან, ვიდრე არპანისა და დღნორამდე, გაჭრილი რიონისაგან მუნ. და მთასა ამას საერთოდ უწოდებენ რაჭის მთას, ხოლო განყოფით დღნორს ზეით წმიდის გიორგისას, მერმე გაჭრილს — ნაქერალას, ველევს, საღორეს, გარჯილას, ნაჯიხურევს, საწალიკეს და კეცებს. ამ მთათა ჩდილოთ კერძი არს რაჭისა და სამკრეთის კერძი — გარჯილა-ნაჯიხურევე-საწალიკე-კეცებისა — არს არგუეთისა და მდინარენიცა ეგრეთვე; დასავლით მზღვრის საღორის მთიდან დღნორამდე რომელნი მთანი აღვსწერეთ, და მთა გუელის თავისა. ხოლო მათ მთათა დასავლის კერძო არს ოკრიბისა. და არიან მთანი ესენი მაღალნი და განიერნი, თხემთა უტყეონი და კალთათა ტყიანნი, და ზამთარს დიდთოვლიანნი, სადაცა ვერ ივლის ცხენი, და ზაფხულის უთოვლო, წყაროიანი, ბალახიან-ყუთავილოვანნი, ნადირიან-ფრინველიანნი. და დაბნები რაჭისანი, ამ მთათა კალთათა მყოფნი, არიან... აგარაკად და მთის ადგილად; და ჩდილოთ მზღვრის

რაქას კავკასი, რომელი განჰყოფს გლოლას, ღებს, ჭიორასა და დიგორს-ბასიანსა, ლუხუნსა და სუანეთსა, სადმელს, ტოლას და სუანეთსა. და ამ საზღვართ შინაგან არს რაქა, ფრიალ მაგარი მითთა, კლდითა, ჯრამითა, ჯვეითა და ტყითა, შეუალი გარე მტრისაგან. პავით არს კეთილმშუენი, ზაფხულის გრილი, ზამთარ თბილი და უქარო, მოსაელიანი, თვნიერ ბრინჯ-ბამბისა ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი, ვენახნი, ხილნი, მტილოვანნი ყოველნი... პირუტყუნი, აქლემს გარდა, ყოველნი, და არა მრავლად... პირველად იყო რაქა შორაპანის საერისთო, მერმე იქმნა თვთ საერისთოდ და შემდგომად კახაბერის მოწყუედისა, ეპყრათ მეფეთა. მერმე ბაგრატ იმერთა მეფემან მისცა ჩხეიძეს ერისთობა, და აწცა არიან იგინი ერისთავად რაქას, და არს მესამე სადროშო. ხოლო სახელი მოიგო გარემოსთა დიდროვანთა მთათაგან და შინაგან ღრმის ადგილობისა მიერ: იხილე, რა ჭაა ადგილი ესე!”

დღევანდელი რაქა ადმინისტრაციულად აერთიანებს ამბროლაურისა და ონის რაიონებს, ისტორიულ-გეოგრაფიულად კი სამ რეგიონად. იყოფა: ე. წ. მთის რაქად — მდინარე რიონის სათავისა და ჭანჭახის ანუ გლოლის წყლის აუზი (რომელიც შუა საუკუნეებში სვანებს სტერიათ, შემდეგ კი — XV საუკუნიდან — რაქველები დამკვიდრებულან; მთის რაქას ამჟამად შეადგენს სოფლები ღები, ჭიორა და გლოლა), ზემორაქად, რომელიც ძირითადად ონის რაიონის ქვემო რეგიონს ემთხვევა (უწერიდან ხიდიკარამდე, ამბროლაურის რაიონიდან განეკუთვნება ლიხეთის ხეობა), და ქვემორაქად — ამბროლაურის რაიონის სოფლები (ლიხეთის ხეობის გამოკლებით).

რაქის ძირითადი მოსახლეობა ქართველებია. ონში მკვიდრობენ ებრაელებიც, რომლებიც რაქულად უქცევენ (ქართული დიალექტოლოგია).

რაქაში მომხედური ძნელად თუ შეაღწედა, რის გამოც გარეშე გავლენები აქ ნაკლებ იჩენს თავს; ამიტომაც „ქართული ენა და ზნეჩვეულება დაცულია უფრო წმინდად, ვიდრე სხვაგან“ (აკაკი წერეთელი).

მიწის სიმწირის გამო რაქველები იძულებული იყვნენ სხვაგან წასულიყვნენ „საშოვარზე“ („მოსაგებში“). „მოსაგებში“ წასული რაქველები რუსეთის საზღვრებსაც გასცდნენ და ჩინეთში, მანჭურიაში, იაპონიასა და ამერიკაშიც სცადეს ბედი, მაგრამ უშედეგობა ან ყოველწლივ, ან კარგა ხნის შემდეგ მაინც თავის მშობლიურ კერას უბრუნდებოდა. „რაქის სოფელში კვლავ შეხედებით მოხუცს, რომელიც რამდენიმე უცხო ენაზე ლაპარაკობს“ (ლ. ფრუიძე).

ხშირი იყო რაქველთა დასახლებაც სხვა ტერიტორიაზე — იმერეთში, ქართლში, კახეთში, სამცხე-ჯავახეთში... ზოგჯერ რაქველები სა-

ქართველოს ფარგლებს გარეთაც სახლდებოდნენ (ყაბარდოში, სოქსა და მის მიდამოებში, ესენტუქში...).

დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით რაჭული ოთხ კილოკავად იყოფა: რიენისთაური (ღებისა და ჭიორას მეტყველება), გლოლური, ზემორაჭული და ქვემორაჭული (ქართული დიალექტოლოგია). რიენისთაური შერქმეულია რიენისთაველის ანალოგიით. რიენისთაველებს ქვემორაჭველები უწოდებენ მთის ზონის რაჭველებს.

გლოლა, ლები და ჭიორა ადრინდელ (XV საუკუნის) საბუთებში „მთიულეთად“ იწოდება. ამ კუთხის რაჭველები ახლაც თავიანთ თავს „მთიულებს“ ეძახიან (შ. ძიძიგური).

ლები და ჭიორა მკიდროდ უკავშირდება სევანეთს, ზოგი გვარები (სევანენი, ლაშხენი...) ამჟამად სევანურ წარმომავლობაზე მიუთითებს. სევანური სუბსტრატიც ხელშესახებია. რიენისთაველებს ურთიერთობა ჰქონიათ ჩერქეზებთანაც, რაც აქაურ თქმულება-გადმოცემებშიც არის ასახული.

„გლოლა“ ზოგჯერ ამ სახითაც იხმარება: „გლოვა“ (შდრ.: გლოლელი || გლოველი). გლოლა ისტორიულად ხევთან და მთიულეთთან ზანს დაკავშირებული: არსებობს ვარაუდი (დამყარებული ხალხურ გადმოცემაზე), რომ გლოლელთა წინაპრები მოხვევები თუ მთიულები იყვნენ (შ. ძიძიგური). გლოლელებს ახლო ურთიერთობა ჰქონიათ ოსებთანაც, რაც აისახა კიდევ აქაურ გადმოცემებში. მტერ-მოყვრობა ოდითგან იჩენს მათ შორის თავს, შერეული ოჯახებიც (გლოლელებისა და ოსებისა) ხშირი იყო. ოსებს რაჭველები (გლოლელები) დიგორელებს ეძახიან, ოსეთს — დიგორს; პოეზიაში კი გვხვდება როგორც დიგორი, ასევე ოსეთი და დვალეთი (შ. ძიძიგური). დიგორი ერთ-ერთი კუთხეა ოსეთისა, დიგორული — ერთ-ერთი დიალექტი. გლოლურს დამჩნევია აღმოსავლურ ქართულ დიალექტებთან ურთიერთობის კვალი, აგრეთვე ოსურთან კონტაქტიც (რაც ძირითადად ლექსიკური ნასესხობებით ვლინდება). არქაული ვითარებაც ყველაზე მეტად გლოლურს აქვს დაცული.

რიენისთაურ და გლოლურ (ნაწილობრივ — ზემორაჭულ) პოეზიაში დაჩნდება იმ რიგის ნიმუშები, რომლებიც უშუალო ანალოგის პოულობენ აღმოსავლეთ საქართველოს მთის პოეზიასთან როგორც ლექსის სტრუქტურის, ასევე მხატვრული სახეებისა თუ ლექსიკის თვალსაზრისით. არცაა გასაკვირი. რაჭველი მესტვირეები მთელ საქართველოში დაიარებოდნენ, თავისი შემოქმედებაც ვაჰქონდათ და სხვისასაც ითვისებდნენ. რაჭველი მესტვირეები ხშირად რამდენიმე დიალექტს (ზოგჯერ — ენასაც) ფლობდნენ. ყველაფერმა ამან თავისი კვალი დააჩნია რაჭულ პოეზიას, ზოგჯერ — ხალხურ ეპოსსაც; განსა-

კუთრებით — ეფფხისტყაოსნისა და როსტომიანის ხალხურ ვარიანტებს, ეთერიანსა და ამრანიანს. ზოგი რამ რაქულ პოეზიასა და პროზულ თქმულებებში აშკარად წიგნური ნიშატის მქონეა. თავისთავად უთუოდ მეცნიერულად ღირებული ვაჭტი, თუ როგორ აისაბა მოარული სიუჟეტები და მხატვრული სახეები რაქულში, ნაკლებ სანდო აღმოჩნდება საკუთრივ დიალექტური თვალსაზრისით. ბევრი გამოთქმა ტრადიციულია და ზედმიწევნით მეორდება სხვადასხვა კუთხეში, სხვანი — გადასხვაფერებულია რაქულის თარგზე, მაგრამ დიალექტურ ბუნებრიობას მაინც მოკლებულია. აი, მაგალითად, ერთი ლექსი, რომელიც მთის რაქაშია ჩაწერილი (მ. ძიძიგურის მიერ), მაგრამ საერთო იერით არაფრით განსხვავდება საქართველოს მთიანეთისათვის დამახასიათებელი პოეტური ნიმუშებისაგან:

„სულთანიშვილი შილიცი
 არწივსა ჰგავდა კლდისასა,
 კარავოშს წამოგეწია,
 ბურბულს ვეაყრიდა მთისასა,
 მისი ნსაროლი ღინთიხი
 რისხვასა ჰგავდა ლეთისასა“.

ანლა: მთიბლური — ხმით ნატირლები:

„აზბობენ ვაღიწვერანი
 მონადირისა ქებასაო.
 ბაღაიშვილი ფერისაო
 ნადირთა ხოცვას ელისაო,
 შან გამარჯვებით ბრუნდება,
 ჩათიბს, ჩაიმღერისაო...“ და სხვანი.

ძველი დღესასწაულები (ბოსლობა, ჩიტფაფობა), აგრეთვე სიმღერების ყაიდითაც მთის რაქა აღმოსავლეთ საქართველოს უახლოვდება (ვ. თოფურია, შ. ძიძიგური, დ. არაყიშვილი).

ზემოთაქულში ყველაზე უკეთაა წარმოდგენილი საკუთრივ რაქულის თავისებურებანი.

ქვემოთაქული ნაკლებ მონოლითურია. მას ორ თქმად ყოფენ. ერთი მხრივ, საწალიკისა და ხისაბის მთის ზოლის სოფლების (ქვემოთაქის მთიანი ნაწილის) მეტყველება გამოიყოფა (რომელიც ძალიან ანლოს დგას ზემორაქულთან და უკავშირდება ზემომეტრულსაც), სოლო, მეორე მხრივ, რიონის დაბლობში მობინადრე ქვემოთაქიელების მეტყველება, რომელსაც უშუალო ანალოგები ეჭებნება ლეჩხუმურთან (მ. ძიძიგური).

ამრიგად, რაჭული დიალექტისათვის მნიშვნელოვანი გრადაციებია დამახასიათებელი კილოკავების თვალსაზრისით. მაინც ხერხდება იმ ძირითადი ტენდენციის გამოვლენა, რომელიც ამ ოთხივე კილოკავს ერთ დიალექტად აერთიანებს.

• • •

I. ფონეტიკა.

ბგერათა სისტემის თვალსაზრისით თავისებურება შეინიშნება გლოლურში: წარმოდგენილია **ა** და უკანაენისმიერი („მაგარი“) **ლ** — გრაფიკულად გამოიხატება როგორც **ლლ** (შ. ძიძიგური, ვ. თოფურია); რიენისთაურში დასტურდება **გ** (ვ. თოფურია); გლოლურში ზეპირ პოეზიაში სპორადულად დაჩნდება **კ** (ველი „ხელი“, დავოცა „დახოცა“).

ა წარმოდგენს ი ხმოვნის რეფლექსს; გვხვდება სახელობითი ბრუნვის ნიშნად ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: ვაქაჲ, ქალაჲ, მელაჲ, თეთრონაჲ (|| თეთრონაი), ჩამომავლობაჲ, ცხრაჲ შეილი... ბასილაჲ, ხვთისავარაჲ... ყველაჲ... აგრეთვე ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანთა ხმოვნითი ელემენტის რეფლექსად ფუძეუკვეცილ სახელებთან: ვაქაჲს, ვაქაჲთ; ყველაჲს, ყველაჲთ... ზოგჯერ წარმოჩნდება ზმნის ი- ხმოვანი პრეფიქსის ნაცვლად ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის წინა პოზიციაში: წაჲყვანა „წაიყვანა“, დაჲფიცა „დაიფიცა“, დაჲხოცეს „დაიხოცენ“...

უკანაენისმიერი **ლ** გვხვდება ფორმებში: დილლა, დილლაზე || დილლაჲთ; ცოლლი, ქალლი, ვაშლლი, ბარკალლი, საგზალლი (შ. ძიძიგური, ვ. თოფურია).

რიენისთაურში (ღებურ-ჭიორულში) **გ** უპირატესად თავს იჩენს კითხვით წინადადებაში, ბოლოკიდურ მარცვლად — მოუღის მახვილი (კითხვითი ნაწილაკის ბადალია): არისგ? აქგ? არაფერია ზევეთგ? ეს არ იცი შენგ? მიიჩნევა სვანურის სუბსტრატად; შდრ. ლენტეხური: აჩადგ? „წავიდაგ“ (ვ. თოფურია). შევნიშნავთ: კითხვით კონსტრუქციაში ზოგჯერ დაცულია ბოლოკიდური ხმოვანი (რან?), ხოლო თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ ფორმასთან დაჩნდება -ა (გიწერიანა?).

აე, ოე → ეე სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე ქვემორაჭულში, ზემორაჭულსა და რიენისთაურში: ა) თავკიდურა პოზიციაში: აენტო → ეენტო, დაესხა → დეესხა, გაეცალა → გეეცალა... მოეპარა → მეეპარა, მოენახა → მეენახა... შევნიშნავთ, რომ რიენისთაურში ადასტურებენ შემდგომ (დისიმილაციის) საფეხურსაც: გაელანძლა → გეელანძლა → გიელანძლა (შ. ძიძიგური), რაც ამჟამად იდიო-

ლექტურ მოვლენად მოჩანს. აე, ოე → ეე პროცესს ვერ აფერხებს კომპლექსში ჩართული ვ (I სუბიექტური პირის ნიშანი თუ ფუძისეული ელემენტი): გავემზადე → გვეემზადე, გავედი → გვეედი. სხვა პირის ნიშანთა (მ-, გვ-, გ-) პოვნორებისას პროცესი ბრკოლდება. გადაზმნისწინის ორივე ხმოვანი შესაძლოა შეიცვალოს: გადაეცა → გადე-ეცა || გედეეცა, გადაეტანა → გადეეტანა || გედეეტანა. რთულ (შედგენილ) ზმნისწინებში იცვლება მხოლოდ მეორე კომპონენტის ხმოვანი: გამოეკიდა → გამეეკიდა, ჩამოვედი → ჩამევედი; ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: კალთაები → კალთეები, კერიაები → კერიეები, ბოშუნა-ები → ბოშუნეები, სხვაები → სხვეები, ამაებს → ამეებს. შევნიშნავთ, რომ პარალელურად დამოწმებულია ფონეტიკურად უცვლელი ფორმებიც (გაეკიდა, მოეტანა... სხვაები...), თუმცა ასიმილაციის საფუძველზე ცვლის ტენდენცია ხსენებული კილოკავებისათვის ნორმად უნდა ჩაითვალოს. რაც შეეხება გლოლურს, აქ აე, ოე კომპლექსები, ჩვეულებრივ, უცვლელია ბოლოკიდურა პოზიციაში (ბიძაები, ეაე-ები, დანუკაები „პატარა დანები“), ხოლო თავკიდურა პოზიციაში დანდება პარალელური ფორმები: დაება || დეება, წაენახმა || წაენახმა „წაელაპარაკა“... მოეწია || მეეწია...

აი, ოი → ეი ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე შეინიშნება ქვემორაპულში: აიყვანა → ეიყვანა, დაიბანა → დეიბანა, გაიხედა → გეიხედა... მოიტაცა → მეიტაცა, მოიჭრა → მეიჭრა, მოისვენა → მეისვენა... პროცესს ვერ აბრკოლებს ვ (I სუბიექტური პირის ნიშანი ან ფუძისეული ელემენტი); სხვა პირის ნიშნები (მ-, გვ-, გ-) პროცესს აფერხებენ. ამავე პოზიციაში გადა- → გადე- || გედე- || გედ-: გადაიღო → გადეიღო || გედეიღო || გედიღო. გედე- უმთავრესად დასტურდება მაშინ, როცა ხმოვანთკომპლექსი გათიშულია ვ თანხმონით: გადაეკარგები → გედეეკარგები, გადაეცადა → გედეეცადა რთულ ზმნისწინებში იცვლება მხოლოდ მეორე კომპონენტი: გამოიღო → გამეიღო. დისტანციური აი → ეი ცვლილების შედეგი ჩანს არავის → არევის („ჩვენისთანა ღვინო არევის ქონდა ამ კუთხეში“)- აი → ეი თავს იჩენს ზემორაპულის ზოგ რეგიონში, მაგრამ აქ ოი არ იცვლება (შ. ძიძიგური). აი და ოი კომპლექსთა ცვლილება არაა დამახასიათებელი რივისათვისა და გლოლურისათვის, თუმცა გლოლურ ტექსტებში სპორადულად ფიქსირებულია აილო → ეილო, მოიწყინა → მეიწყინა. იდიოლექტური მოვლენა უნდა იყოს.

აუ → ოუ ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით დამახასიათებელია ქვემორაპულისათვის: აუტანა → ოუტანა, ჩაუხვრელავს → ჩოუხვრელამს „ჩაუხვრეტი“, გაუნათლებელი → გოუნათლებელი. გადა- →

→ გადო-: გადაუგდია → გადოუგდია || გადუგდია; გვხვდება გოდოუგდია || გოდუგდია ნაირსახეობაც. ანალოგიურ პროცესს ადასტურებენ ზემორაპულის ზოგიერთ რეგიონშიც (შ. ძიძიგური); რივნისთაურისა და გლოლურისათვის აზგვარი ცვლალემა არ არის ნიშანდობლივი. თუ გვხვდება — იდიოლექტის დონეზე.

ეო → ოო სრულა რეგრესული ასიმილაციით: მეორე → მოორე ||
|| მორე; პროცესი არაპროდუქტიულია.

ქვემო- და ზემორაპულის ზოგ რეგიონში დანდება ეუ → ოუ ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: შეუთანხმე →
→ შოუთანხმე, შეუწუხებია → შოუწუხებია... ცოლეური → ცოლოური... აპური → აპური... (შ. ძიძიგური); გლოლურში ძალზე იშვიათად დანდება ეუ → ოუ, რომელიც ხმოვნიანი სუფიქსის დართვისას შესაძლოა დაეწროვდეს: აპური → აპური → აპოვრად; დადასტურებულია აპურ-ი ფორმაც (მრავლობითში: აპუვრები), სადაც ხმოვანზე უნდა მოქმედებდეს წინამავალი პ ლაბიალური (ბაგისმიერი) თანხმოვანი. ლაბიალური თანხმოვნის ზეგავლენის შედეგად ასიმილირებული ჩანს ბავში → ბოვში ფორმაც. ჩვეულებრივ კი ეუ კომპლექსი უცვლელია. არ იცვლება აგრეთვე ოუ და ოუ კომპლექსები: მოუქირა, მოუდარაჯდა, გამოუგზავნია... მოუმიზნა... ცვლის შედეგად უნდა მიგვედო სრული ასიმილაცია, რასაც უ ხმოვანი რაჭულში ვერ იწვევს; საერთოდ, რაჭულში უ-ს ნაკლებ აქვს მასიმილირებელი ძალა (არ ვგულისხმობთ იდიოლექტურ შემთხვევებს).

გლოლურში შეინიშნა ფრიად თავისებური მოვლენა; კერძოდ, აე →
→ აა (ივარაუდება — სრული პროგრესული ასიმილაციით): დაედევნა → დაადევნა, აელო → აალო, რალაცაები → რალაცააბი (რ. ლანდია).

თა კომპლექსისათვის ნიშანდობლივია რეგრესული დისიმილაცია: მოახლე → მუახლე, მოახერხა → მუახერხა, მოაგლიჯა → მუაგლიჯა, ამოალაგა → ამუალაგა, გამოალვიძა → გამუალვიძა... ლადოა → ლადუა... შესაძლოა უსწრებდეს ვ ბგერის ჩაყარდნა: გელოვანი → გელოანი → გელუანი, ფხლოვანი → ფხლოანი → ფხლუანი, ეთხოვა →
→ ეთხოა → ეთხუა. ანალოგიურად იცვლება ოე კომპლექსიც: მოეხმარა → მუეხმარა, შემოეხვია → შემუეხვია; დროება → დრუება, ხბოები → ხბუები (შ. ძიძიგური). იმავდროულად ხშირია ფონეტიკურად უცვლელი ფორმებიც.

დისიმილაცია ახასიათებს ეა კომპლექსსაც: შეაქო → შიაქო, გეახელი → გიახელი... საესეა → სამსია, პავლეა → პავლია... ამ შემთხვევაშიც საკმაოდ ხშირია ფონეტიკურად უცვლელი ფორმები: შეატყობიეს და მისთ.

შესაძლოა დისიმილაციური ცვლილების შედეგად მივიჩნიოთ: ლაპარაკობს → ლაპარაკობს (ქვემორაჭული), დეიდაშვილი → დაიდაშვილი (რივნისთაური) და მისთანა ფორმები.

გლოლურში დადასტურდა ხმოვნის ანოვარდნის შემთხვევები: ჯეჩილი → ჯეჭლი, ჯეჭლს. ზემორაჭულში ანალოგიური მოვლენა ხდება ენკლიტიკის დროს: დღე არის → დღე-რი, საქმე არის → საქმე-რი (შ. ძიძიგური).

ვე → ო: სადღვებელი → სადღობელი, დაჰყება → დახობა, შერეობოდა → შვებოდა → შობოდა, იყვნენ → იჟუნ, ყველაფერი → ყოლიფერი, გველეშაპი → გველოშაპი, ჩვეულება → ჩოულობა, წვეულება → წოულობა (ქვემორაჭული, ზემორაჭული, რივნისთაური).

ვა → ო: იცვამს → იცომს, ჩეიცამს; სხვაშის → სხომის (|| სხუმის; ამ შემთხვევაში ო → უ მ ლაბიალური თანხმოვნის გავლენით) და მისთ. (ზემორაჭული); ჩასვა → ჩასო, გაუშვა → გაუშო (გლოლური). იმავდროულად დატულია ვა კომპლექსი: მარტვა (ქვემორაჭული); შესწვადა ხმალი (გლოლური). ო-ს პოზიციაში ზოგჯერ დაჩნდება ვა: ხვარბალი „ხორბალი“.

ვი → უ: რასაკვირველია → რასაკურველია, წვიმა → წუმა... და პირიქით: ხურჩინი → ხეირჩინი (გლოლური, რივნისთაური).

ვე კომპლექსის პოზიციაში დასტურდება ო: კიდევ → კიდო; კიდობეც „კიდევაც“ (ქვემორაჭული).

თაკიდურა პოზიციაში ო და უ ხმოვნების წინ ვითარდება ვ: ორი → ვორი, ორმო → ვორმო, უკაცრავად → ვუკაცრავად... განსაკუთრებით — ქვემორაჭულში (შ. ძიძიგური).

გვაქვს ხმოვნის ნაზალიზაციის შემთხვევები: ცალკე → ცალკენ, ამა და ამ ადგილას → ამან და ამ ადგილას, -მდი → -მდინ.

ხმოვანთა მეტათეზისის ნიმუშია: მონაზონი → მოლოზანი (თან ერთის ნ-ნ → ლ-ნ დისტანციური დისიმილაცია); (ქვემორაჭული).

ა : ე მონაცვლეობა: „რეთ (= რად) არ წამომილეო რამეო“, ვლახა → გლვხა, ჰადარა → ჰელერა; ი : ე — უნაგირი → უნაგერი (გლოლური). ქვემორაჭულში სისტემებზე გვაქვს: ლაღედ „ლაღად“, დიდებულეთ „დიდებულად“, ჩუმეთ „ჩუმალ“... იმანეც „იჟანაც“, ისეღეც „ისედაც“, იქეც „იქაც“, აქეც „აქაც“... დღესეც „დღესაც“ (შ. ძიძიგური).

საერთოდ, რაკულში ხმოვანთა (ასევე: თანხმოვან-ხმოვანთა) კომპლექსები ფონეტაკურად უფრო მდგრადია, ვინემ ქართული ენის სხვა დიალექტებში.

რაქულისათვის დამახასიათებელია მეტყველების დინჯი კილო. რიგ-ნისთაურისა და გლოლურის ინტონაცია უახლოვდება აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებისათვის დამახასიათებელ ინტონაციას.

თსრობით და ბრძანებით წინადადებაში მახვილი, ჩვეულებრივ, მოუდის პაუზის წინა სიტყვას ბოლოდან მესამე მარცვალზე: „დათვი ბტერია, მარა მოკლა (= მოკვლა) ძნელია“, „წეიყვანე ნაბიჯზე... ხარები!"; ეს წესი მოქმედებს მაშინაც, როცა ხდება ერთგვარი წვეგრებისა ან წინადადების შეერთება „და“ კავშირით: „საბძელი ავანშენე და მერე ქვე დავანგვრე“.

კოთხვით წინადადებაში მახვილი მოუდის პაუზის წინ პოვნიერ შემასმენელს ბოლოდან მეორე მარცვალზე (ეს მოვლენა განსაკუთრებით გლოლურში იჩენს თავს): „ქვე დაწერე?“ „ბევრი აქამე?“ „გესმის?“ „მოიტანე?“; თუ შემასმენელი სხვა პოზიციაშია, მახვილი იმავე წესით მოუდის მასაც და პაუზის წინა სიტყვასაც; შდრ.: „ი კაცი დაღამებულში მოსულა?“ — „მოსულა ი კაცი დაღამებულში?“ — „დაღამებულში მოსულა ი კაცი?“; თუ ფრაზაში კოთხვითი სიტყვაა, მახვილი ბოლოდან მესამე მარცვალზე ეცემა: „ეინ მორსულა?“ „რამდენია?“ „რომელია?“; ჩაკითხვის შემთხვევაში გრძელდება ბოლოდან პირველი მარცვალი: რაიო? რაი? როგორ?; თუ ბოლო სიტყვა ერთმარცვლიანია, ხდება ენკლიტიკა და მახვილი ჩვეულ პოზიციას იჭერს: „ჩამოუარე-შენ?“; „უთხარი თეოფილეს-ძმას?“ (შ. ძიძიგური).

რაქულის ოთხივე კილოკავისათვის დამახასიათებელია თანხმოვანთა რეგრესული ასიმილაცია: მსხვილი → ფსხვილი, მტვერი → ფტვერი, ბრტყელი → ბტყელი (რ-ს ჩავარდნით) → ფტყელი (ყურადღებას იქცევს ის, რომ ყრუ მკვეთრი — აბრუპტივი — აფშვინივიერებს წინამავალ მელერს; შდრ.: პტვერი, პტყელი); კაცისდა → კაციზდა, სიცხისგან → სიცხიზგან, ამასღამ → ამაზღამ... მისდევს → მიზდევს, მოჰკლა → მოხკლა, გაჰყვა → გახყვა, ჰყოლია → ხყოლია (|| ხოლია), მიჰქონდა → მიხქონდა. დაჩნდება ენკლიტიკის დროსაც: „გამოიტანა (= გამოყვანა) ე ქალი გარედ (= გარეთ) და — ვის გინდათ ქალი ეთერი“. ჰვემორაქულში თავს იჩენს პროგრესული ასიმილაციის შემთხვევებიც: ვახდა → ვახთა, კლდე → კლტე || კტე. ამ რიგის თითო-ოროლა მაგალითი შეინიშნება რაქულის სხვა კილოკავებშიც: საყდარი → საყტარი (გლოლური) და მისთ.

დისიმილაციის ტიპური ნიმუშებია: ა) პროგრესულისა: არაფერი → არაფელი, ერთჯერ → ერთჯელი; ბ) რეგრესულისა: წლეულს → წნეულს, სულელი → სუნელი, კანონი → კალონი, მონაზონი → მოლოზანი (თან სდევს ხმოვანთა მეტათეზისიც).

რთული ფონეტიკური გარდაქმნითაა მიღებული დაეყრდნო → დე-
ეყდნო (რ-ს დაკარგვით) → დეეყტნო (პროგრესული ასიმილაციით) →
→ დეეხტნო (რეგრესული დისიმილაციით: ყტ → ხტ).

ბგერის გაჩენა: ვითარდება უპირატესად სონანტები: სანამ-
დი → სანამდვის, სინამდვის; აჩუქა → აჩუქვა, ქორწილი → ქორწვილი,
ტყვია → ტყვია; ჭავრობს → მჭავრობს, კვარი → მკვარი (შესაძლოა აქ
მ — არ აფიქსიან სახელთა ანალოგიაც მოქმედებდეს ისევე, როგორც
მ — ელ აფიქსიან სახელთა ანალოგიით ჩანს მიღებული წიფელი →
→ მწიფელი), თავლა → მთავლა, დირე → მდირე; დამძობილდენ →
→ დანძმობილდენ, გაღვიძებულა → გაღვიძებულა; წყვილი → რწყვი-
ლი, ღვაწლი → ღვარწლი, ყმაწვილი → ყმარწვილი (თუ აქ მეტათე-
ზისი არ არის: ყრმაწვილი → ყმარწვილი)... სპორადულად ჩნდება სხვა
რიგის თანხმოვნებიც: ჭიანური → ჭიანდური, უმრავლესი → უმბრავ-
ლესი, გამრავლდა → გამბრავლდა (შესაძლოა აქ „მრავალი“ და „ბევ-
რი“ ფორმათა კონტამინაციასთანაც გვექონდეს საქმე), ნივთი → ნიქვ-
თი, კვერი → სკვერი (რიენისთაური), თინათინი → თინაფთინი (გლო-
ლური).

იმავედროულად შესაძლოა დაიკარგოს იგივე თანხმოვნები (ხში-
რად — იმავე პოზიციაშიც): კოვზი → კოზი, საკოზე; ყველაფერი →
→ ყელაფერი, უჩივლეს → უჩილეს; მთა → თა, მსხალი → სხალი, მთე-
ლი → თელი, მდულარე → დულარე; გრძელი → გძელი, გაზრდა → გაზ-
და; ამბობს → ამობს, ეუბნება → ეუნება (ბოლო ორი შემთხვევა დი-
სიმილაციური დაკარგვის შედეგი ჩანს), საღ → სა, დიდი → დიი; დლი-
სით → დლისი, შიგნით → შიგნი, მართლა → მარლა. დაკარგვას შესაძ-
ლოა თან ახლდეს სხვა ფონეტიკური პროცესიც: მაკრატელი → მაგრა-
ტელი (რეგრესული ასიმილაცია) → მაგატელი (ბგერის დაკარგვა).

ზემორაქულში (ნაწილობრივ — ქვემორაქულშიც) ხმოვანზე ფუძე-
დაბოლოებულ სახელებთან სისტემებზე მარტივდება -ზე თანდებული:
შუაზე → შუაე || შვაე, იმაზე → იმაე, ჭკუაზე → ჭკუაე, ქვეყანაზე →
→ ქვეყანაე, შემოდგომაზე → შემოდგომაე, კალოზე → კალოე, სრო-
ლაზე → სროლაე, გაქცევაზე → გაქცევაე (შ. ძიძიგური); შღრ.: სიგ-
ძეზე, ტახტზე.

სისტემური ხასიათი აქვს აგრეთვე ნს კომპლექსის გამარტივებას
(გლოლურში; შეინიშნება ზემორაქულსა და ქვემორაქულშიც): შენს →
→ შეს, ჩეენს → ჩვეს, ჩვენსას → ჩვესას, წინსაფარი → წისაფარი.
ზოგჯერ ნ სხვა თანხმოვნების წინაც იკარგვის: შე რა იცი? ჩვე მივდი-
ვართ; თქვე ხომ კაათ იმგზავრეთ? (შ. ძიძიგური).

როგორც წესი, -ინ → -ი: შეატყობინეს → შეატყობიეს, არონი-
ნებს → არონიებს და მისთ.

ლ-ს დაკარგვა უპირატესად შეინიშნება თანხმოვნის მომდევნოდ (განსაკუთრებით მაშინ, როცა იქმნება რთული თანხმოვანთკომპლექსი): მატყლს → მატყს, ლეიძლს → ლეიძს → ლეიძს → ლეიძს → ლეიძს. ლ იკარგვის იმ შემთხვევაშიც, როცა მას სხვა რიგის სპირანტი მოსდევს (ვარცლში → → ვარცში); ზოგჯერ ხშულებს შორისაც: კლდე → კდე.

რაქულის კილოკავების მიხედვით მეტ-ნაკლებად სისტემური ხასიათი აქვს ს ბგერის დაკარგვას. ყველაზე ნაკლებ ეს პროცესი გლოლურში შეინიშნება, მერყევი კვემორაქულშიც, უპირატესად გვხვდება ზემორაქულსა და განსაკუთრებით კი — რივნისთაურში.

იკარგვის მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან — უპირატესად მოქმედების გარემოების გამოხატველ ფორმებში (სხვა შემთხვევებში უშეტეს წილ შენარჩუნებულია): „სკამლოგანებს ვეტყოდით, ჩალას ჩავიგემდით, მერე ნაბდებს ჩავგემდით იმაე (= იმაზე) და ისე ვწებოდით ზამთარ, ზაფხულ კი ლეიბები გვქონდა და იმაე დავწებოდით“ (ქართული დიალექტოლოგია) — პირშიპართ დამატებებს ბრუნვ-ს ნიშანი შენარჩუნებული აქვს, დროს გარემოებით ფორმებს (ზამთარ, ზაფხულ) — დაკარგული. ეს ნიმუში ზემორაქულადაა. რივნისთაურში ამ მხრივ გარჩევა არაა: „ნადირ (= ნადირს) მოვკლამთაო“, „საგომელათი წყალ (= წყალს) წავიღებდით“, „ხარ (= ხარს) გაასუქემდა“: „დიდხან (= დიდხანს)“, „რიფნი ჰირ (= რიონის პირს) გამიყვანეთაო“. აქ ზოგჯერ -ს იკარგვის ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთანაც (ჩვეულებრივ, მესამე პირის ნაცვალსახელებთან): „იმა (= იმას) მოყვებიან“.

ხშირია ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშნისეული -ს ელემენტის დაკარგვის შემთხვევები: საწბი მკეთებელი, ბაბუი ხელში, გლი (= მგლის) კული, ზღვი პირზე (ზემორაქული); ყველი შრატო, პური ჭამა, წყლი დალევა, ხი ჯამი, ხარი ტყავი პატრონი, ქმრი ბიძა, ნეფი ძმა („ძმადი“), მიწი კეცი, გორი ბოლოს, რიფნი დინება, რიფნი პირი, წამოვიდა ოავი ცოლი საქებრათ, გოგია (= გოგიას) ცოლი, ძუძუ (= ძუძუს) ხბო და მისთ (რივნისთაური); ეს პროცესი არც ქვემორაქულისთვისაა უცხო: მეფი შვილი, გენახარა ვაჟი შეძენა... რა თქმა უნდა, არის ისეთი ნიმუშებიც, სადაც -ს ამ პოზიციაში დაცულია, მაგრამ ამას დამახასიათებელ მოვლენად ვერ მივიჩნევთ (განსაკუთრებით — რივნისთაური-სათვის).

ზემორაქულსა და რივნისთაურში შესაძლოა დაიკარგოს მხოლოდობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშანი ჩნვერსიულ ფორმებში (თუმცა ამავე პოზიციაში ხშირად შენარჩუნებულიცაა): „უნახავს იმათა აჟე, მე კი არ მინახავ“; უპირატესად იკარგვის ობიექტური წყობის I და II პირის ფორმებში: მძინავ || მძინამ „მძინავს“, მახსომ „მახსოვს“,

მიკვირ „მიკვირს“, მყამ || მყავ „მყავს“... გქინავ || გქინამ, გასსომ, გოკვირ, გყამ || გყავ...

სისტემებში იკარგვის ჩვენებითი ნაცვალსახელისეული -ს: ი კაცი, ე სახლი... ანალოგიური ვითარებაა სხვა ბრუნვებშიც, სადაც დაკარგულად ივარაუდება მ: ი კაცს, ი ბიჭმა... ეს მოვლენა, გლოლურის გარდა, რაქულის ყველა კილოვავს ახასიათებს.

რიენისთაურში იკარგვის ფუძისეული ს-ც სწ და სტ კომპლექსებში: სწორი → წორი, სწორად → წორად, გასწავლა → გაწავლა (შდრ. იქვე: სწ → ხწ — „მიუსახწორა კარქა გულში“ = „მიუსახწორა...“); სტუმარი → ტუმარი, ასტამი → ატამი, ბოსტანი → ბოტანი. მარტივდება სც კომპლექსიც: მისცა → მისა.

მეტათეზისის ტიპიური ნიმუშებია: ღრმა → რღმა, ხრმალი → რხმალი (რიენისთაური); მაკვლიერი → მაკვირიელი „მეკვლე“, ბალანი → ბანალი, ალვის ხე → ავლის ხე, დაბორგავს → დაბროგავს, ძლიერ → ძრივლ (გლოლური); ჩულქი → ჩლუქი (ზემორაქული); ყინვა → ყინვა (ქვემორაქული).

ფართოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა სუბსტიტუცია. იპოვება როგორც ცალკეული თანხმოვნების, ასევე თანხმოვნათა კომპლექსების სუბსტიტუციის შემთავებები: ვ → რ (პავთული → შარათული, თუ აქ მართ-ფუძე არაა გამოყენებული; შდრ.: გა-მართ-ავ-ს); ლ → ნ (წელი → წენი, ლიტრა → ნიტრა, კულტურა → კუნტურა, *უმაღდელი → უმანდელი — აქ, შესაძლოა, ლ-ლ → ნ-ლ დისიმილაციაც ვივარაუდოთ, არც დ თანხმოვნის გავლენაა გამოირიცხული) და: ნ → ლ (დანისწული → დალიწული; არც აქაა მოულოდნელი ნ-ნ → ლ-ნ დისიმილაცია); ნ → მ (სანთელი → სამთელი, გაანქრევს → გაამქრევს) და, პირიქით: მ → ნ (მიხაკი → ნიხაკი, ნიხაკ-დარიჩინი: შემდეგ → შენდექ, დადუმდა → დადუნდა — აქ, შესაძლოა, დ თანხმოვნის გავლენაც იყოს); ვ → ბ (თევიზი → თებზი || თემზი || თენზი, კოვზი → კობზი, ფქვილი → ქვილი → ჭბილი; შდრ.: ქფილი) და: ბ → ვ (დავაფარებთ → დავაფარევთ, თუქა ასეთი შენაცვლება იშეაოია); მ → ზ (იმღერა → იზღერა, სიმღერა → სიზღერა — გვხვდება რიენისთაურში; მრავალი → ბრავალი — არ გამოირიცხება „ძრავალი“ და „ბევრი“ ფორმათა კონტამინაცია); მ → ვ (სიმამრი → სიმაკრი; ზემორაქული); ს → რ (სასთუმალი → სართუმალი — როტაციის ნიმუშია; შდრ.: სთველი → რთველი, სქალი → რქალი); ჰ → ხ (ჰაერა → ხაერი); ქ → ხ (ქორწილი → ხორწილი; ქვემორაქული); ძ → ჯ (სპილენძი → სპილენჯი)... წკ → ძგ (ძეწკვი = ძეძკვი, სადაც ჩანს, ასიმილაციასაც უძევს წილი), სწ → სტ (დღიასწველი დღე || დღესასტაული „დღესასწაული“; გლოლური).

ვადასტურებთ აგრეთვე თემის ნიშანთა თანხმონითი ელემენტის 'სუბსტიტუციის პაუზისა ან თანხმონის წინა პოზიციაში; -ავ → -ამ: ვხნავ → ვხნამ, ვხნავთ → ვხნამთ, ხნავს → ხნამს; და ასე: ნახამ, ნახამს; წურამ, წურამს; ბეღამ, ბეღამს; ჭეგამ, ჭეგამს. ვ → მ დაჩნდება სხვა შემთხვევებშიც: ჰყავს → ყამს, ჰგავს → გამს... ითხოვს → ითხომს, ქსოვს → ქსომს... ირჩევს → ირჩემს, აურევს → აურემს, აძლევს → აძლემს, იწევს → იწემს... ანალოგიურად: ხნამდა, ყამდა, ითხომდა, ირჩემდა...

ზემორაჭულში, რივნისთაურსა და გლოლურში გვხვდება თემის-ნიშნისეული ბ → მ შენაცვლება: აკეთებს → აკეთემს, იღებს → იღემს, აგებს → აგემს, აცილებს → აცილემს, უყურებს → უყურემს... ათბობს → ათბომს, აღნობს → აღნომს, აპობს → აპომს, ნახულობს → ნახულომს. მ დაცულია ზოგი ხმოვანი ნაწილაკ-მორფემოდის წინ: მოკლამ, მოკლამს და: მოკლამაო; დეითხომ „დაითხოვ“, დეოთხომ „დაითხოვს“ და: დეითხომაო. შევნიშნავთ, რომ ქვემორაჭულში ამავე პოზიციაში შენარჩუნებულია ბ თანხმონის ფ რეფლექსიც: დააყენეფ „დააყენებ“, დააყენეფს „დააყენებს“ და: დააყენეფო. ყველა სხვა შემთხვევაში ხმოვნის წინა პოზიციაში დასტურდება ვ და ბ: მალამ, მალამს, მაგრამ: იმალვის; აყენემ, აყენემს, მაგრამ: დაუყენებია.

-ამ თემისნიშნის ზმნებში საპირისპირო პროცესს ვადასტურებთ (მ → ე): სვამს → სვავს, უსვამს → უსვავს, ურტყამს → ურტყავს. ანალოგიური ვითარებაა -ემ თემის ნიშნის შემთხვევაშიც: გცემ → გცევ („პატივს გცევ“; რივნისთაური).

სუბსტიტუცია თემის ნიშნებში ბოლომდე გატარებულ პროცესად ვერ ჩაითვლება: ხშირად ერთი და იმავე პირის მეტყველებაშიც კი მერყეობაა: „მაჭიკს ამოვიღემთ (= ამოვიღებთ), გავახმობთ და ჩამოეკიდებთ“ (რივნისთაური). ეს ფრაზა რეალურ ვითარებას ასახავს: სუბსტიტუციით ცვლილი ფორმები ნაკლები სიხშირისაა.

აფრიკატიზაცია ორი სახისაა: ა) მიღებული ხშულისა და სპირანტის შერწყმით: გვერღვ → გვერძე, გვერღს → გვერტს (რეგრესული ასიმილაციით) → გვერც, ღმერთს → ღმერც; ბ) მიღებული სპირანტის გააფრიკტებით სონანტის პოენიერებისას: იპარსავს → იპარცავს, მოპარსეს → მოპარცეს, მოხარშა → მოხარჩა.

შეინიშნება დეზაფრიკატიზაციის შემთხვევებიც: გააჩნდა → გააჩღა (ნ-ს დაკარგვით) → გააჩთა || გააშთა; და ასე: შეუჩღა → შეუჩთა || შეუშთა (ქვემორაჭული).

11. მორფოლოგია.

ა) სახელთა ბრუნება. თანხმოვანზე* ფუძედაბოლოებულ სახელები (უმთავრესად საკუთარი სახელები) სახელობითსა და მოთხრობითში შესაძლოა ბრუნვის ნიშნის გარეშე იყოს წარმოდგენილი: ჭალ წაშართვით ხომო?; ავთანდილ სამძღვარს გადასცდა: ადგა ბეჟან... ბეჟან ესროლა ისარი და ტახი იქავ წააქცია, ამირან წიხლი ჩაჰკრა (შ. ძიძიგური). ეს ვითარება უპირატესად პოეტურ (წიგნური გზით შემოსულ) ტექსტებში დასტურდება და ძირითადად გლოლურში გვხვდება.

გლოლურშივე ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელები დაირთავენ სახელობითი ბრუნვის ნიშანს -ი - -ე: ვაჟაჲ, ჭალაჲ, დანუკაჲ, ხმალუჟაჲ, კლდეჲ, ხეჲ, დუროჲ, ბლუჲ... „გაეიდეს (= გავიდნენ) მინდორში ვაჟაჲ და წიქარაჲ“. შევნიშნავთ, რომ „კვირა“ წარმოდგენილია როგორც „კვირე“: ორი კვირე, ბოსლობის კვირე, ამ კვირეს, კვირე საღამოს... მაგრამ ეს ფორმა არაა იმავე რიგისა, რასაც ქვემოიპერულსა და ზემოგურულში ვადასტურებთ — მსგავსება გარეგნულია მხოლოდ.

ამავე კილოკავში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს მოთხრობითში ზოგჯერ მოუღის -მა: გამაგზავნა ჩემა (= ჩემმა) ძმამა; უახრა მამამა; ნეფემა შემოსწყრა; მეღამა თქვა; მოსძებნეს დედ-მამამა ბიჭი (შ. ძიძიგური); ხოლო მიცემითში ბრუნვის ნიშნის წინ დაჩნდება მ; ივარაუდება, რომ იგი სახელობითიდანაა გადმოყოლილი: მამამს „მამას“; რამს (= რას) გვიბრძანებთ; ხემს (= ხეს) დაუშენდა თავსა ი ბედითი (შ. ძიძიგური).

უთანდებულო მიცემითით გამოიხატება ადგილისა ან დროის გარემოება: „ღებს მიდიოდა“, „რიენი პირ (= რიონის პირს) გაპიყვანეთაო“... „ისე ვწევბოდით ზამთარ (= ზამთარს, ზამთარში), ზაფხულ (= ზაფხულს, ზაფხულში) კი ლეიბები გვქონდა“ (რიენისთაური); „დვალეთ (= დვალეთს, დვალეთში) ცოლოურობა ხყავდა“, „წავიღა სანადიროს“, „ომს იყენეს“ (გლოლური); „სანადიროს მიდიან“, „სანადიროს იყო“ (ზემორაჭული). „სანადიროს“ ტიპის ფორმები ზოგჯერ მიზნის გარემოებასაც გამოხატავენ (= სანადიროდ). გლოლურში ლოკალური მიცემითი -თ სუფიქსიან მრავლობითის ფორმასთანაც დადასტურდა: „იშასო წავიყვან თავის სახ-თ-ა-ს-ა-ო (= სახლშიო“).

ნანათესაობითარი მიცემითით გამოიხატება: ადგილი („ღამე გლეხისას გაათია“, „მივიღა მამასახლისისას“; ანალოგიური ვითარებაა კუთვნილებით ნაცვალსახელებშიც, როცა ნათესაობითი ფუძითაა გა-

მოხატული: „დაიარებოდა ჩვენსას“), დრო („გათენებისას მოვიდენ“); კუთვნილება („ჩვენსას ჯვარი დაგვიწერეთ“ = „იმას, რაც ჩვენია...“); მასალა („სპილენძისას აკეთებდენ კარდლებს, თუნგებს, ტაშტებს“). გლოლურში ამ შემთხვევაშიც გამოიყენება -თ სუფიქსიანი მრავლობიანი („ხვისსავარა ცოდოლურ-თ-ის-ას იქნება“).

-ობა ფორმანტიანი ნანათესაობითარი სახელი დაისმის მიცემითაში და განიხატავს დროის მონაკვეთს, პერიოდს: ბაბუასობას || ბაბუისობას „ბაბუას დროს“ (მდრ.: „ბაბუასას“, რომელიც კონტექსტის მიხედვით გამოიხატავს ადგილს ან კუთვნილებას).

გლოლურში ხმოვანზე ფუქედამოლოებული სახელები ნათესაობით-სა და მოქმედებითი ხშირად უკვეცელია და არც ბრუნვის ნიშანსეული ხმოვანი იკარგვის — შენარჩუნებულია მ-ს სახით: ვაქაძს ცოლლი. ყველაძს კარხედ, ხეძს სიმსაო, წყაროძს თავზე... ვაქაძთ, დილლაძთ, სალაშოძთ, რქედთ, ერბოძთ, „ასტამაძთ უნდა მოვკებოთ“ (შ. ძიძიგური). „რა“ ნაცვალსახელი ამ ბრუნვებში ორ ნაირსახეობას იძლევა: რაძს, რაძთი, ერთი მხრივ, და: რასი, რათი (ბრუნვის ნიშანრედუცი-რებული), მეორე მხრივ (= რისი, რითი).

ზემოაქულში მოქმედებითი ბრუნვის -ით → -იდ ნიშანი შესაძლოა არ იწვევდეს -გან თანდებულისეული თანხმოვნის დაკარგვას: ზეიდგან, იმერეთიდგან; ხოლო რიგნისთაურსა და გლოლურში გამოსვლითობის ფუნქცია უთანდებულო მოქმედებით გამოიხატებოდეს: „ჯარა გამოაყვა ქუთარისით“, „ზედაუწერით წამოველ“, „შორით ელაპარაკა“.

ვითარებითი ბრუნვის ნიშანია -ად → -ათ (|| -დ → -თ): საუმელათ, ქველათ, სოფლათ, გასაყიდლათ, დასამალავათ... მეძირეთ „მთას ძირას მყოფად“, მოჯამაგირეთ, სამახარაბლოთ. ზოგჯერ დაჩნდება ოდენ -ა: მაგრა. უპირატესად მაინც -იან და -ურ სუფიქსიან ფორმებთან: ბოში-ანა. შევილიანა... ვაშკაცურა, ლომურა (|| ლომურათ), დეურა (|| დეურათ). -დ → -თ, ჩვეულებრივ, აღდგება მავრცობი ხმოვნისა ან ნაწილაკ-მორფემოიდის დართვისას: შენიანათაო. ვითარებითაშივე -ა || -ად ფორმანტის პოზიციაში ზოგჯერ დაჩნდება -ე: შორე (მდრ.: შორა || შორად), ბლომეთ. როგორც აღინიშნა, განსაკუთრებით ნიშანდობლივია ეს მოვლენა ქვემოაქულისათვის: ჩუმეთ, ლაღედ, დიდებულეთ, მოსაყვანეთ, საშველეთ, ნამალევეთ (შ. ძიძიგური). ზოგჯერ -ე ფუძისეულად გაი-აზრება (უპირატესად ზმნისართებში): შორე-დან (მდრ.: შორიდან). ღირსსაცნობია, რომ ამის საპირისპიროდ „მაღელ“ ფორმაში თავს იჩენს ბალოკადური -ა: „წაოვიდეს მალა“; „შეასრულე მალა“.

ხშირია (განსაკუთრებით გლოლურში) ვითარებით ბრუნვიანი მას-ღარული კონსტრუქციები: დაკდეს (= დასხდნენ) ვახშმად; დაეღეს კიდე სმად; დადგება ე ღვდელი წირვად; წავიდა. ნადირობად (|| სანა-

დროს). ვითარებით გათავსება ლოკაცი: შევიდენ ოჯახად (ზე-
მორაპული).

იშვიათად ვითარებით ცვლის -ში თანდებულნი მიცემითი (კალ-
კი ჩანს): პირველში „პირველად“.

მავერცობი -ა ხმოვანი რაპულის ყველა კილოკავში გვხვდება: შენ
ჩასა ჩივით; სახენელი ხისაა, სახნისი — რკინისა; ისრითა; მიებჯინებო-
და ჭობითა; მოუვიდა ფიჭრად; შენიანათაო. წარმოჩნდება იგი -ნ /-თ
სუფიქსიან მრავლობითშიც: იმათა პქონდა ერთი თვალი სახლი; უნა-
ხავს იმათა. დაერთვის თანდებულსაც, კავშირსაც. ყველა ამ პოზიცი-
აში სახელი შესაძლოა მავრცობი ხმოვნის გარეშეც იყოს წარმოდგენი-
ლი (განსაკუთრებით — ქვემორაპულში), მაგრამ, როგორც წესი, იგი
დასტურდება თანდებულებისა და ნაწილაკ-პორფემოიდების დართვი-
სას: „არ დაგანებებ ჩემ ცოლობასაო“, „ფეხმძიმეთა ვტოვებ ჩემ ცოლ-
საო, თუ ვაჟი ეყოლოს, მიმინოთი აფრინე წერილი, თუ ქალიო —
მტრედითაო“, „მე უნა გამაყვე ცოლათაო“, „ქმარსა უთხრა, რომაო...“
(ქვემორაპული); „ბაწარსავე მოაბიო და წამოატანეო“, „თუკი მიკად-
რემო ქმარათაო“, „ჩაწერა იმ წერილშა, რომაო...“ (ზემორაპული);
რკინისაო, მეუფესაო, ბაღებისათვის (რინისთაური); „ღიაჲც მოგი-
ვა ახალი წელიწადიო შეძენისაო, მოგებისაო, ფულისაო, პურისაო,
ხორცისაო და ჭანმრთელობისაო, სტუმარიც მოგცაო და სტუმრის გა-
სასტუმრებიცაო“ (გლოლური).

ქვემორაპულში მავრცობი (ემფატიკური) ხმოვნის პოზიციანი და-
ჩნდება -ე ხმოვანიც: დღესეც, ვისეც... იმანეც... აქეც, იქეც, ისეც...
: ე ფონეტიკურ ცვლად მიიჩნევა (შ. ძიძიგური; იხ. ზემოთ).

რაც შეეხება -ი ხმოვანს, იგი (სალიტერატურო ქართულის მსგავ-
სად), ჩვეულებრივ, უკვეცელ სახელებთან დასტურდება ნათესაობი-
სა და მოქმედებითში: „დაიწყო კედლის შენება ციხისა, პატარასი“,
„მიმინოთი აფრინე წერილი“.

-ზე თანდებული გვხვდება ამ სახითაც: -ზედ(ა): ნაწვეზედ (რე-
ნისთაური); იმაზედ. მხარზედ... ზურგზედა, აფგალზედა, შემაზედა
(გლოლური). შეინიშნება ფუნქციური თავსებურებაც: ა) კრებითობის
-ობა სუფიქსიან სახელებთან გამოხატავს მიმართულებას — ცვლის
უთანდებულო მიცემითს: „ქალა წახულიყო თავის სახლობაზე
(= ოჯახს, ოჯახში) სალოვინოო“, „წავიდა ცოლოურობაზე (= ცო-
ლოურს), ჩავიდა ცოლოურობაზე“ (გლოლური); ბ) აღნიშნავს გარ-
კვეულ პერიოდს, დროის მონაკვეთს: „ის ბიჭი გუშინ სიმთვრალეზე
(= სიმთვრალისას, სიმთვრალეში) ამბობდა...“

-ში თანდებული ხშირად წარმოდგენილია როგორც -შიდ(ა): იმა-
შიდ, ოჯახშიდ, ოთახშიდ, ბოსელშიდ, სახშიდ; სოფელშიდა (|| სოფელ-

ში): „რომ ყაჩაღებს არ შეეცყონ წამოსვლა სოფელში, ბოსლიდან გამოაპარა სოფელშიდა“; და ასე: ტყეშიდა, ბელელშიდაო („დოვლათი და ბარაქა ნუ გამოილევე ჩვენს ბელელშიდაო“), ერთ კვირეშიდა. ლსონანტის მომდევნოდ დადასტურდა -ჩი ნაირსახეობაც: სოფელჩი, ხელჩი, არმოელჩი. სპორადულად გვხვდება სხვა შემთხვევებშიც: იმა-ჩი „იმაში“ (შ. ძიძიგური).

-ზე და -ში თანდებულთანაა ფორმებმა რიენისთაურსა და გლოლურში შესაძლოა დაირთონ გამოსვლითობის გამომხატველი -ით ფორმანტი: ონშიით, კოშკშიით, ბოსელშიით, ბუხარშიით, „ეს დანა ყელშიით ამო(ვ)ულეო“, „ჩვენა თათრებშიითა ვართ მოსული“... ჭორზეით, ბანზეით (შ. ძიძიგური).

-ვით თანდებული რიენისთაურსა და გლოლურში მიერთვის ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელების ფუძეს — სახელობითი ბრუნვის ფორმას: გუნდავით „გუნდასავით“, ხევით „ხესავით“, მზევით „მზესავით“ (შ. ძიძიგური).

-თან, ასევე -თანა თანდებულების წინ ბრუნვის ნიშნისეული -ს ხშირად იკარგვის როგორც თანხმოვანზე, ასევე ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: კაც-თან, მამა-თან, თავი-თან... ამი-თანა, იმი-თანა, გამოსვლი-თანავე (რიენისთაური). ქვემოთაქვულში სხვაგვარი ვითარებაა ფიქსირებული: ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან -ს შენარჩუნებულია, ოღონდ -თან → -ან: მამა-ს-ან, ხე-ს-ან, მეფე-ს-ან. ანალოგიურად: -თანა → -ანა (იმის-ან-ა). გლოლურში შეინიშნება -თანე ნაირსახეობაც: „მისთანე კაცები იყვნეს“, იმისთანე, შენისთანე. დაჩნდება რიენისთაურშიც: მითანე, შენითანე.

-თვის თანდებულის გვერდით მისი -თვის ნაირსახეობა დასტურდება რაჭულის ოთხივე კილოკავში: შვილისთვის, სახლისთვის, თავისთვის. რიენისთაურში აღინუსხა ასეთი მოვლენა: მავრცობი ხმოვნის პოენიერებისას ბრუნვის ნიშნისეული -ს დაკულია (ბაღვებისათვის, ბატონებისათვის, ხარებისათვის), მის გარეშე კი -ს იკარგვის (ბაღვებითვის, ბატონებითვის, ხარებითვის, ხათრი გულითვის). იმავდროულად კუთვნილება-დანისწულულების ფუნქციით გამოიყენება -და თანდებულთან ნათესაობითიც (-ის-და → იზ-და): მისდა || მიზდა, იმიზდა, რაისდა || რაიზდა (|| რაფზდა), თავიზდა, ბერიზდა, ამბიზდა (გლოლური).

-ებრ → -ებ || -ეფ: თქვენსაეფ, კაცურებ || კაცურეფ, დევურებ || დევურეფ, ქორულებ, გმირულეფ, რანაირეფ (შ. ძიძიგური). ჩვეულებრივ, მიერთვის: მარტივ ფუძეს, ნათესაობითი ბრუნვისა ან -ურ (→ -ულ) სუფიქსიან ფორმას.

უკვე ითქვა, რომ -ით-გან → -იდ-გან ზემოთაქვულში, ჩვეულებრივ, შენარჩუნებულია (მთილგან, მალლილგან, შიგნილგან, უფროსებილგან,

იქილგან). ანალოგიური ფორმები ზოგჯერ დაჩნდება სხვა კილოკავებშიც: ჩვენილგან (რიენისთაური), დლილგან (ქვემორაქული). ამასთანავე: -ილ-გან → -ილ-ან (რაც სალიტერატურო ქართულისთვისაც ნორმაა), მაგრამ რაკულში -ილ-ან დამატებით რთულდება -ით → -ი გამოსვლითობის ფორმანტით: „მევიდა იქილანი (← იქ-ილ-გან-ით) ბძანება“; და ასე: სოფლილანი, ონილანი. ლირსსაცნობია, რომ გვაქვს ან -ილ-გან (სოფლილგან), ან -ილ-ან-ი (სოფლილანი). რა თქმა უნდა, გვხვდება კონტამინირებული ფორმებიც (სოფლილგანი), აგრეთვე საერთო ქართული -ილ-ან (სოფლილან) ნაირსახეობაც, ოღონდ კილოკავების მიხედვით სხვაობაა; მაგალითად, რიენისთაურში დაჩნდება -ილ-გან, ხოლო -ილ-ან კი შედარებით იშვიათი გამოყენებისაა.

-გან თანდებულიანი მოქმედებითი ფუნქციურად შეენაცვლება ხოლმე -გან თანდებულიან ნათესაობითს: „განწმენდილნი ვიყვენთ მტრიდანო (|| მტრისგანო) და ბოროტიდანო (|| ბოროტისგანო)“.

დადასტურდა -გან თანდებულის -ით || -ი ფორმანტით გართულების შემთხვევებიც (-გან-ით → -გნ-ით → -გნ-ი; შდრ.: -ილ-ან-ი): „ცალგნი ხარები ებნენ, მეორეგნი — ძროხები“ (რიენისთაური). -გან-ით → -გნ-ით გარკვეულ შემთხვევებში არც სალიტერატურო ქართულისთვისაც უცხო (ში-გნ-ით), ოღონდ რაკულში უპირატესად -ით → -ი ნაირსახეობაა ფიქსირებული (ში-გნ-ი).

-გან შესაძლოა გართულდეს -ურ სუფიქსითაც (სხვა-გნ-ურ-ი), ზოგჯერ — -ებ-ურ რთული შედგენილობის სუფიქსითაც (სხვა-გნ-ებ-ურ-ი: „შეიყვარა ე ქვრივი სხვაგნებურმა კაცმა“).

შეინიშნება -კენ თანდებულის -კე ნაირსახეობა: „ჭიორელებს მხარი უქნიაყე სვანებიკე“; „თოფს ფეხებიკე აქ ტუჩი“ (რიენისთაური).

-გამო თანდებულს ენაცვლება -გამოთ (← გამოით): „ეფერაებიან მაგას ამის გამოთ“.

ვითარებითი ბრუნვის ფორმასთან პარალელურად იხმარება -მლის || || -მლი || -მლინ (ამათგან უფრო ხშირად -მლინ გვხვდება): სახლამლინ, სალამომლინ, დაწყებამლინ, აქანამლინ... მაისამლის („დამლეე მაისამლის“), აქანამლის... სახლამლი, დილამლი... „დღემდე“ ფორმის ნაცვლად დადასტურდა დღესამლი || დღესამლის (გლოლური). წარმოჩნდა -მლიმ ნაირსახეობაც: „მოიქნია და ჩასო კოქამლიმ“ (გლოლური).

• • •

„ის“ პირის ნაცვალსახელი რიენისთაურსა და გლოლურში შეგვხვდება ამ სახითაც: „ისი“: „წადი და ისი შექამე“, „გადმოიყვანეს ისი“ (შ. ძიძიგური).

„თავისი“ ენაცვლება არა მხოლოდ „მისი“, არამედ „შენი“ კუთვნილებათ ნაცვალსახელსაც: „ახლა შენ წადი და თავის (= შენი) საქმე გააკეთე“.

„თვითონ“ (← თვით მან) გამოიყენება ამ სახით: „თვითან“.

• • •

გლოლურში შეინიშნება თვლის ოცობითი სისტემის თავისებური გამოხატულება: ექვსოცი „ასოცი“, შვიდოცი „ასორმოცი“...

• • •

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება ძირითადი მაწარმოებელია -ებ: კაცები, ქალები, ხარები, აკავანები, ფაცრები. ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან -ე რჩება (ხეები, ციხეება), უ უცვლელია (ძუძუები), ო შესაძლოა დაეწროვდეს დისიმილაციის საფუძველზე, თუმცა ხშირად არ იცვლება (ხბოები || ხბუები), ა → ე სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე ქვემოთაქულში, ზემორაჭულსა და რივნისთაურში (დედაები → დედეები, კერიები → კერიეები, კალთაები → კალთეები, სხვაები → სხვეები, ტყავუკები → ტყაუკები, ბოშუნაები → ბოშუნეები, ცარიელაები → ცარიელეები, ამისთანაები → ამისთანეები, ამაებს → ამეებს). რჩება შთაბეჭდილება, რომ -ეებ ზოგჯერ ზოგადდები (ფიცარები, პერანგები, პაიჭები, ლოგინები), მაგრამ აქაც, როგორც ჩანს, კნინობითი ფორმებია ამოსავალი (ფიცარა, პერანგა, პაიჭა, ლოგინა). აე კომპლექსი გლოლურში (ზოგჯერ — რივნისთაურშიც), ჩვეულებრივ, უცვლელია (ვაეები, ქალაები, ბიძაები, ჩიტაები, კოტაები, სხვაები, დანუკები, თიქუკები || თიქუჩაები, ხბაუკები); ანალოგიური ვითარებაა გასუბტანტივებულ (გლაზაები) და ნასესხებ (მალაზიაები) სახელებში. გლოლურში -ებ ზოგჯერ რთულდება -ნ ფორმანტით: ვაეებნი, ცხვრებნი, ხარებნი (ვ. თოფურია, შ. ძიძიგური). სხვა ბრუნვებში შესაძლოა -თ დაწდეს (ვაეებთ, ცხვრებთ), მაგრამ არაიშვიათად ჩვეულებრივი წარმოებაა: ვაეებმა, ვაეებს... „ამ დროს ვაეებნი შევიდეს (= შევიდნენ) სახში, ქალი უძახის ვაეებსა: უკან გაიწიეო“ (ქართული დიალექტოლოგია). გლოლურში სპორადულად თავს იჩენს -ნ-ებ გაროულებულ ფორმანტიც: „სხვანებს ოქრო და ვერცხლი გადაყარა“.

-ნ ფორმანტის პოენიერება მოულოდნელი არ არის, რადგან გლოლურში (ასევე: რივნისთაურშიც) საკმაოდ ხშირად იჩენს თავს -ნ/-თ სუფიქსიანი წარმოება: ნადირნი, ხელნი, ძმანი... ჩვენნი (= ჩვენები,

ჩვენთანები, ჩემნი (= ჩემები, ჩემიანები)... სუყველაკანი... შესაბამისად: ნადირთა, ხელთა, ძმათა... „ნეტა ხელნი ხელთა მომცა, ფეხნი კალთას გამიხვიანო“; „გაუშვეს ე ვაჟა ყაჩაღთა“; „იშიშვლა ხმალი და რვათა თავები დასკრა“... -ნ / -თ სუფიქსიანი წარმოება ნორმაა მაშინ, როცა მსაზღვრელად რიცხვითი სახელი გამოდის: ცხრანი ძმანი, ოთხნი კაცნი, ორნი ლეკვანი... ცხრათა ძმათა, ოთხთა კაცთა... „ამ ოთხთა კაცთა თქვეს“; „წამოვიდეს (= წამოვიდნენ) სამთა ძმათა“... -ნ / -თ სუფიქსიანი წარმოება წარმოჩნდება ზემორაქულსა და ქვემორაქულშიც, ოღონდ უმთავრესად პოეზიასა და ლეგენდა-გადმოცემებში („ზურაბი მერთმევა ხელთაო“; როსტომიანი); ჩვეულებრივია პირის ნაცვალსახელებში: მაგენი, მაგენმა, მაგენს, მაგენთან.

სპორადულად დაჩნდება -ებ სუფიქსით ფრიად თავისებური წარმოების შემთხვევები: „ასწიეს და თავიანთ თასიანებ ქვე აიყვანეს“ (რივნისთაური); თას-იან-ებ ნიშნავს: თას-ებ-იან-ა(დ).

გლოლურში შეინიშნა: მხოლობითის ფორმა გამოიყენება მრავლობითის (კრებითობის) დანიშნულებით: „ვინა ხარ მოწიფულიო, წახვიდე და ღორი (= ღორები, მრავალი ღორი) გასწყვიტოო“; „ქალა იყო ღორით (= ღორებით) სამსე“; „რვა ძმა-კაცი იყო. ამ რვაში ერთი ძალიან მეტარი (= მეცნიერი, მცოდნე, გულთმისანი) იყო; უთხრა დანარჩენ ძმასა (= ძმებს)“.

რივნისთაური და გლოლური იმ კილოკავთა წყებას განეკუთვნება, რომელთაც გვარ-ტომობის სახელთა სპეციფიკური წარმოება ახახითებს.

გლოლურში გვარ-ტომობის (ოჯახის) სახელები იწარმოება -ეთ სუფიქსით, სახელობითში მას დაერთვის -ნ: ბელაეთნი „ბელაშვილები“, ბერიეთნი „ბერიშვილები“, ბიძიეთნი „ბიძიშვილები“, ბუბაეთნი „ბუბაშვილები“. ანალოგიურად იწარმოება გვარის განაყოფთა სახელები; მაგალითად, გიორგაშვილები იყოფა შემდეგ შტო-გვარებად: გიორგიეთნი, ბედანაეთნი, თედიეთნი; ბიჭაშვილები — ბერიკეთნი, სვანაეთნი, კვესანეთნი (ღირსსაცნობია: ბუბა სოფელია, ბუბაეთნი — ოჯახის სახელი). ზოგჯერ სახელობითშივე დაჩნდება ოდენ -ეთ სუფიქსიანი წარმოება: გოგიჩეთნი || გოგიჩეთი, გიორგიეთნი || გიორგიეთი: „აქა გიორგიეთი ცხოვრობდეს“ (= აქ გიორგაშვილები ცხოვრობდნენ); „გოგიჩეთი ცხოვრობდეს ქლიდის ტევრში“... ბრუნების ტიპი: გიორგიეთნი || || გიორგიეთი ამბობენ, გიორგიეთ თქვეს, გიორგიეთ უთხრეს... გვხვდება ასეც: „გოცირეებს (= გოცირიძეებს) ღვინო ვსთხოვოთ“.

კუთენილების გამოხატვისას დაჩნდება ოდენ -ეთ: გიორგიეთ ვაჟები, გრიგოლეთ ბოში, სვანეთ ოჯახში იყო, გოგიჩეთ ამბავი... ხშირად ბოლოკიდური -თ იკვეცება: გიორგიე ვაჟები, გრიგოლე ბოში,

გოგჩიე ამბავი. ანუ: მოდიან სევანეთნი, მაგრამ: მოდიან სევანეთ || სევანეთ ვაეებები (|| ვაეებნი). პოსტპოზიციის შემთხვევაში -ეთ სუფიქსიანი სახელი ბრუნვის ნიშანს დაირთავს: ვაეა გოგჩიეთი. ბრუნვის ნიშანი შესაძლოა დაჩნდეს პრეპოზიციის დროსაც: გოგჩიეთი ვაეა, ბუბათი კიდობანი (მღრ.: „გოგჩიეთო რეგვენაო, გეყურება თუ არაო“). შეინიშნება სემანტიკური მოდიფიკაციებიც: „ამირანეთი (= ამირანის თანამყოლნი) ხომ არაინ გინახავსო“. ზოგჯერ კუთვნილების გამოხატვისას -ეთ-ს ენაცვლება -ურ: გოგჩიური ხრმალი.

რივნისთაურში (ღებურ-ჭიორულში) გვარ-ტომობის სახელები იწარმოება -იან და -ენ სუფიქსებით: ხოშიტიანი, ნანუკიანი, ჭავახიანი, პატიანი... თანდილეენი, სევანენი, გოტოენი, გოგნიენი... დასაშვებია ერთი და იმავე ფუძისგან პარალელური წარმოებაც: გოტოიანი || გოტოენი, პატიანი || პატენი... -იან კვეცს წინამავალ -ა ხმოვანს (პაატა → პატიანი), -ენ სუფიქსის -ე კი სრულად იმსგავსებს (პაატაენი → პატენი). ზოგჯერ -ე ფუძისეულია (პავლეენი). იშვიათად -ეენ (ფუძისეული -ე + -ენ) ზოგადდება (ლაშხეენი-ი). ხსენებული სუფიქსები აწარმოებენ გვარის განაყოფთა სახელებსაც; მაგალითად, ლობჯანიძეები არიან: ხოშიტიანი, ნანუკიანი, ჭავახიანი... ალუკენი, ზვიადენი, თანდილეენი, ლაშხეენი...

მსაზღვრელად გამოყენებისას ასეთი ვითარებაა: -იან დაირთავს -თ სუფიქსს: ბიჭია ხოშიტიანთი, დეველთა თამაზიკიანთი, ნენა შალიკიანთი (ჩანს, ამოსავალში *ხოშიტიანნი, *შალიკიანნი ფორმები უნდა ვივარაუდოთ); -ენ სუფიქსიც შესაძლოა გართულდეს -თ ფორმანტი; პეტრე სევანენთი, შალვა ლაშხეენთი, გიორგი გოტოენთი. პრეპოზიციის შემთხვევაში: სევანენ პეტრე, ლაშხეენ შალვა, გოტოენ გიორგი. გარდა ამისა, -ენ იცვლება -ეთ სუფიქსით: აბრამენი → პავლე აბრამეთი, კაცელენი → ბიჭია კაცელეთი, ჩხუტუენი → ისმაილ ჩხუტუეთი. პრეპოზიციისას: აბრამეე პავლე, კაცელეე ბიჭია, ჩხუტუე ისმაილ. ასე რომ, პარალელურად გვხვდება: პავლე აბრამეთი || აბრამენთი ან: აბრამენ || აბრამეე პავლე. ანალოგიური წარმოებაა მაშინაც, როცა საზღვრულად საზოგადო სახელია: მახარეენ || მახარეე (ასევე: მახარეთ) კალო.

ცალკე აღებული -ენ სუფიქსიანი სახელი მოთხრობითში, მიცემითსა და ნანათესაობითარ სახელობითში -ეთ სუფიქსს დაირთავს: თანდილეეთ დამავალეს, თანდილეეთ ყავდაყე (= ჰყავდათ) სტუმარი, თანდილეეთი (ვ. თოფურია, შ. ძიძიგური).

გ) ზ მ ნ ა. მო-ზმნისწინის ნაცვლად მა-დასტურდება მ თანხმონის წინ: მამიმზადა, მამეწონა, მამგვარა... მამრჩენი, მამტაცებელი, მამსწავებელი, გამამგდები (ქვემორაქული, ზემორაქული, რივნისთაუ-

რი). შე- ზმნისწინის ცვლის შა- რთული ზმნისწინის შემადგენლობაში: შაპოიკრა, შამოახმა, შამოხვდა... შამოკაეებული... (ქვემორაქული); შამეყეყარა (გლოლური). იმავე პოზიციებში გვაქვს მო-ც და შე-ც. ზემორაქულში მა- და შა- ფიქსირებულია სხვა პოზიციებშიც: მაიტანე; შავარიგე, შასჩილა (შ. ძიძიგური). ანალოგიური ფაქტები სპორადულად სხვა კილოკაეებშიც შეინიშნება.

ზმნისწინთა თავისებური გამოყენების შემთხვევები: მოსცეს ლეკური „მისცეს...“, გაატყუფეს „მოატყუებს“, დასცადა „გამოსცადა“, დაითხოვს || დეითხოვს „მოითხოვს“...

ღირსსაეცნობია ზმნის ფუძის წარმოების ზოგი თავისებურება.

სტატიკური ზმნები შემდეგი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: ჯდ-ი-ა (ქვემორაქული) || ჯ-ი-ს (ზემორაქული, ქვემორაქული) || ჯდ-ი-ს, ჯდ-ი-ან; ძ-ი-ს (გლოლური) „ზის“; დგ-ი-ს „დგას“ (ქვემორაქული: „თათარი უდგის ცხენებს“); ჰ-ქვი-ა დასტურდება ორი ნაირსახეობით: არქვია || თქვია. შეინიშნება -ი-ა დაბოლოების გავრცელების ტენდენცია: „აგროვიან ხარები“ (რივნისთაური); -ი-ა ხშირად წარმოდგენილია -ი-ან სახით: შეუძლიან (ზემორაქული).

ფუძის მაწარმოებლად გამოიყენება -ავ: სახლ-ა-ობ-ს — ი-სახლ-ავ-ებ-ს — ი-სახლ-ავ-ა; და ასე: დოლყაობს — იდოლყაეებს — იდოლყავა (სახლაობა, დოლყაობა თამაშობანი; რივნისთაური), უ-ფერ-ავ-ებ-ს „ეფერება“ — მო-უ-ფერ-ავ-ა „მოეფერა“ (ქვემორაქული); შდრ.: ე-ფერ-ავ-ებ-ა — ე-ფერ-ავ-ა || ე-ფერ-ავ-ებ-ა (გლოლური, რივნისთაური); ე-გულ-ავ-ებ-ა „ეგულება“ (ქვემორაქული).

და პირიქით: მოსალოდნელი -ავ არ დასტურდება (მის პოზიციას იკაეებს -ნ): ი-ჭიდ-ნ-ეს „იჭიდავეს“.

თავს იჩენს ფუძის შენაცვლებაც: შე-რცხე-ენ-დ-ებ-ა „შერცხება“ (← არცხენს; ზემორაქული), გულ-ავ-ს „ეგულება“ (ქვემორაქული)...

გამოიყენება სახელზმნური ფუძე — I სერიაში დაირთავს -ობ თემის ნიშანს: რჩომ-ობ-ს, ტკენულ-ოფ-ს (რივნისთაური), კმეულ-ოფ-ს „აკმევს“, თხოვილ-ოფ-ს (ქვემორაქული).

დადასტურდა -ან ფორმანტით ნაწარმოები ზმნური ფუძეები: ქიან-ობ-ს (იქიანებს, იქიანა), რწიან-ობ-ს, არწიან-ებ-ს (← *არწივ-ან-ებ-ს ← *არწივ-ან-ებ-ს), ჩა-უ-თქვ-ან-ი(ე)-ებ-ს „ჩაუთქვამს“ (გლოლური, რივნისთაური).

უთემისნიშნოდაა აწმყოში წარმოდგენილი ზოგი ოდინდელი მარტივფუძიანი ზმნა: რეცხ-ს, და-არეც-ს „დააყრის; დააფერთხავს“, უ-ქვირ-ს (რივნისთაური); კვა-ს, კვა-ენ (გლოლური); იმავდროულად იგივე ზმნები რთულდება თემის ნიშნით: უ-ქვირ-ებ-ს („ჩამოაბამ ერთ გძელ ბაწარს, გაუქვირებ ერთ თავს“; რივნისთაური, გლოლური),

ი-ჰირ-ებ-ს „იჰერს“, მო-ჰირ-ებ-ულ-ი „მოჰეირილი“ (ზემორაჰული), ი-ჰირ-ავ-ს „იჰერს“, ნამყო უსრული: ი-ჰირ-ევ-დ-ა (რივნისთაური, ქვემორაჰული). თემის ნიშანთა დართვისას ფუძედრეკად ზმნებში, ჩვეულებრივ, გამოყენებულია II სერიის ფუძე (ი-გახმოვანებით): ი-ჰირ-ავ-ს, ი-ჰირ-ებ-ს... მაგრამ პარალელურად ვადასტურებთ I სერიის ფუძის გამოყენების შემთხვევებსაც (ე-გახმოვანებით): გლეჯ-ამ-ს „გლეჯს“, შე-კრებ-ავ-ს „შეკრებს“ (ზემორაჰული, ქვემორაჰული); ზოგჯერ შესაბამისი ლაბიალური კომპლექსის წარმოქმნისას ფუძე ფონეტიკურად იცვლება: ვ-დღე-ებ → ვ-დღობ → ვ-დღობ-ამ (ზემორაჰული).

თემის ნიშნებში ვ → მ, ბ → მ სუბსტიტუციის შესახებ ზემოთ იყო აღნიშნული (იხ.: „ფონეტიკა“).

რაჰულში შეინიშნება თემის ნიშანთა მორფოლოგიური შენაცვლება: -ებ: -ობ (კაჟან-ობ-ს; ქვემორაჰული; ღრიალ-ობ-ს; ზემორაჰული); -ობ: -ამ (და-ა-სე-ამ-ს „დაასობს“: „დავასეამ ოთხ ჯოხს“; გლოლური); -ებ: -ამ (გა-უ-შე-ამ-ს „გაუშეებს“; გლოლური); -ებ: -ი (თვალ-ებ-ს „თვლის“ — „ნუ თვალეზ ფულსაო“; ე-ი-ნაცვლ-ი-ს „აინაცვლებს“; რივნისთაური); -ავ: -ობ (ცეკვ-ობ-ს), -ავ: -ი (შე-გ-ი-რთე-ი „შეგირთავ“)... მით უფრო ბუნებრივია თემის ნიშანთა შენაცვლება ფუძის მონაცვლეობისას: ი-ნატრ-ი-ს „ნატრულობს“ (არსებითად აქ გვაქვს -ებ: -ი; შდრ.: ი-ნატრ-ებ-ს || ი-ნატრ-ი-ს).

ზოგჯერ -ავ → -ე თემის ნიშანი გადაჰყვება II სერიაში: „ბიძიეთს საქონელი და-ჰ-პარ-ე-ეს“.

ზემორაჰულში, რივნისთაურსა და გლოლურში -ავ || -ამ თემის ნიშანთა გახმოვანება ნამყო უსრულსა და მასზე დამყარებულ პარადიგმებში იცვლება: კაზმევა „კაზმავდა“, ხარშევა „ხარშავდა“, გადახურევა „გადახურავდა“, ჩამოართევა „ჩამოართავდა“... დგემდა „დგამდა“, ჩაასხემდა „ჩაასხამდა“... გახმოვანებას იცვლიან ფონეტიკურად შენაცვლებული თემის ნიშნებიც: კერემდა „კერავდა“, წვემდა „წვეავდა“, ინახემდა „ინახავდა“; ასევე: დაასევმდა „დაასობდა“ (ზედმიწვევით: „დაასევამდა“)... ხშირია მონაცვლე თემის ნიშანთა პარალელური გამოყენების შემთხვევები: ხნევდა || ხნემდა, თესევდა || თესემდა, ხედევდა || ხედემდა, ილოცევდა || ილოცემდა; ურტყემდა || ურტყევდა, შეაბემდა || შეაბევდა და მისთ. (შდრ.: ხნავს || ხნამს... ურტყამს || ურტყავს...).

ა → ე გადაბგერება ხდება სამივე პირის ფორმებში: ვ-ხნ-ევ-დ-ი, ხნ-ევ-დ-ი, ხნ-ევ-დ-ა. პარალელურად დასტურდება გახმოვანებაუცვლელი ფორმებიც — ზოგჯერ ერთი და იმავე პირის მეტყველებაშიც კი: „გრძელი კაბები ვიცოდით. თუ გამოჩენილიყოს ქუსლ-კოჭი, გვ-

-ძრახ-ემ-დ-ენ. ჩლუქს კი ვერ ჩეიცომდენ კაცებთან, ვერ ამოვიწემ-
დით, რომ და-გვ-ი-ნახ-ამ-დ-ენ“ (ზემორაქული); „როცა მოიხვენებო-
და, ორი-სამი საათის შემდეგ და-თეს-ავ-დ-ა უფროსი... ვ-თეს-ავ-
-დ-ი-თ || ვ-თეს-ევ-დ-ი-თ მარტში გაზაფხულის პურს, ქერსა და
ცერცეს“ (გლოლური).

როგორც ითქვა, ზოგი ზმნა აწმყოში გვხვდება როგორც უთემის-
ნიშნოდ, ასევე თემის ნიშნით: რეცხ-ს || რეხ-ავ-ს. შესაბამისად, ნამ-
ყო. უსრულში გვექნება: რეცხ-და || რეცხ-ევ-და (|| რეცხ-ემ-და;
ან: რეცხ-ავ-და || რეცხ-ამ-და).

ზოგ ზმნას ნამყო უსრულში -ავ თემის ნიშანი ეკვეება (ეს ის
ზმნებია, რომელთაც ნამყო დროის საობიექტო მიმღეობა -ილ სუფიქ-
სით ეწარმოება): აწმყო — კეტ-ავ-ს, მაგრამ: ნამყო უსრული — კეტ-
-დ-ა (გლოლური).

ზემორაქულში ნამყო უსრულში (ასევე: მასზე დამყარებულ პარა-
დიგმებში) მოსალოდნელი -ევ-დ დაბოლოების ნაცვლად სპორადულად
შეინიშნება -ვ-იდ: კვლ-იდ-ა „კლავდა“ (მოკვლიდა დათუნას „მოკლავ-
და დათეს“), ხატ-ვ-იდ-ა „ხატავდა“, ილოც-ვ-იდ-ა „ლოცულობდა“
(ზედმიწვევით: ილოცავდა)... და-უ-ძახ-ვ-იდ-ა „დაუძახავდა“, შე-
-ხედ-ვ-იდ-ა „შეხედავდა“ (შ. ძიძიგური).

1 რიენისათურში -ევ || -ემ ნაირსახეობას (← -ავ || -ამ) სამივე პირის
ფორმაში შესაძლოა ჩაენაცვლოს -ებ: დავნაყვედი || დავნაყებდი, გვხე-
დევდენ || გვხედებდენ, ინახევდენ || ინახებდენ... ვასხემდით || ვასხებ-
დით... „ი ხარებმა უთხრეს: იქაც არა გვხედებდენ და აქაც არა გვხე-
დავენო“ (= იქაც არ გვივლიდნენ და არც აქ გვივლიანო). ასე რომ,
ერთმანეთის გვერდით დასტურდება: ნაყავდა || ნაყევდა, ასევე: ნაყამ-
და || ნაყემდა და: ნაყებდა; თუ ზმნის უთემისნიშნო ვარიანტი იპოვე-
ბა, მაშინ: დარეკდა || დარეკავდა || დარეკამდა || დარეკევდა || დარეკემ-
და || დარეკებდა... ეს ნაირსახეობანი ხშირად ერთსა და იმავე ტექსტში
გვხვდება: „შე-კაზმ-ავ-დ-ენ ყვითელი კოჭით, ნიხაკ-დარიჩინით, სანე-
ლობლით, ერთათ და-ვ-ნაყ-ებ-დ-ი-თ, უზამდით სიმიდის ფქვილსაც და
იმას უძანოდით ხარშოს“.

გლოლურში აწმყო-მყოფადის მრავლობითი რიცხვის III პირის
ფორმებში -ავ || -ამ რედუცირდება: ხარშ-ვ-ენ, შე-უ-რთ-ვ-ენ... და-დგ-
-მ-ენ... თანამდევით ფონეტიკური მოვლენები: ა) სვ-ამ-ენ → *სვ-მ-ენ →
→ ს-მ-ენ; კაზმ-ავ-ენ → *კაზმ-ვ-ენ → კაზმ-ენ; ვ იკარგვის მ-ს გვერ-
დით; ბ) კლ-ავ-ენ → კლ-ვ-ენ → კვლ-ენ; მეტათეზისის გამო. ანალო-
გიით რედუცირდება ზამ- ფუძეც: უ-ზმ-ენ. პარალელურად დამოწმე-
ბულია არარედუცირებული ნაირსახეობაც: ხარშ-ავ-ენ... დგ-ამ-ენ...

-ავ || -ამ თემისნიშნისანი მოქმედებითი გვარის ზმნების შესაბამისი ვნებითი ორგვარი წარმოებისაა: იმაღვის || იმაღება, შეიწვის || შეიწება (ზემორაჟული), იტანჯვის || იტანჯება, იხარშვის (|| იხარშის) || იხარშება, დაიწვის || დაიწება (რიენისთაური); მოიხაჰვის || მოიხაჰვება. დაიწურვის || დაიწურება, მოიხვნის || მოიხვნება; ედგმის || ედგმება (გლოლური).

პარალელური ნაირსახეობანი დასტურდება სამივე პირის ფორმებში: ვიმაღვი, იმაღვი, იმაღვის || ვიმაღები, იმაღები, იმაღება (პოეტურ ტექსტებში III პირის ფორმებზე გვხვდება: იმაღების; და ასე: დარჩების, გაეზღების, ენატრების...); ნამყო უსრულში: იმალოდა || იმალებოდა, იხარშოდა || იხარშებოდა: ჩაებმოდა || ჩაებმებოდა... იმალოდი || იმალებოდი... ვიმალოდი || ვიმალებოდი...

პარალელური წარმოების ფორმები თავს იჩენს ერთი და იმავე პირის მეტყველებაში: „მომდგარ რძეს შემოვდგამ ჩონით ცეცხლზე, მო-ი-ხაჰვი-ი-ს (← *მო-ი-ხაჰვი-ე-ი-ს); იმ ხაჰვას ამოვიღემ თეფშზე და და-ი-წურ-ებ-ა წყლიდან“ (გლოლური).

მო-ი-ყვან-ს, მო-ი-ტან-ს ტიპის უთემისნიშნო ზმნები აწმყოს მრავლობითი რიცხვის III პირის ფორმაში დაირთავენ -ებ ფორმანტს: მო-ი-ყვან-ებ-ენ, მო-ი-ტან-ებ-ენ.

ზოგი ფუძედრეკადი ზმნა სერიების მიხედვით გახმოვანებას არ იცვლის: „რა ბედს უნდა მ-წე-ო-ნ (= მწიოს) თევზმაო“; შე-უ-ტევე-ეთ „შევეუტიეთ“, შემო-უ-ტევე-ა „შემოუტია“ (გლოლური); და პირიქით — გახმოვანებას იცვლის ზმნა, რომლისთვისაც, ჩვეულებრივ, ეს მოვლენა არაა ნიშანდობლივი: „ა-ჩენ-ა (|| აჩენა) დათვის კვალი“.

რაქულში (უპირატესად გლოლურსა და რიენისთაურში) შეინიშნება ზმნის ხმოვანი პრეფიქსების თავისებური გამოყენების შემთხვევები: ა) გვხვდება იქ, სადაც, ჩვეულებრივ, არა გვაქვს: უჩვევია „ჩვევია“, გადააჩება „გადაჩება“ (გლოლური); „სამთავ თოფები წაართვა და დაიხოცნა (= დახოცნა)“, დაიპატიეა „დაპატიეა“. აქ III პირის ფორმებია დასახელებული; ანალოგიური ვითარებაა სხვა პირის ფორმებშიც: მიჩვევია „მიჩვევია“ („მე ხვთისგან მიჩვევია“). რაც შეეხება გავგზავნე „გავუგზავნე“ ფორმას („მუშას სადილი გავგზავნე“), აქ ფონეტიკურ ნაირსახეობასთან უნდა გვქონდეს საქმე: გავუგზავნე → გაუგზავნე → გატგზავნე || გავგზავნე, სადაც უ || ვ არის უ- პრეფიქსის რედუქცირებული ვარიანტი; რედუქციის იწვევს წინამავალი მახვილიანი ა ხმოვანი; ბ) ხმოვანი პრეფიქსი არ დასტურდება იქ, სადაც, ჩვეულებრივ, ივარაუდება: სტყავენს „ატყავენს“ (გასტყავა „გაატყავა“); „მამამისმა გამოჰკიდა (= გამოაკიდა) ჭარი“; „შემჭექი (= შემეჭექი), აბა, წავიდეთო“; შემოსჯდა „შემოაჯდა“.

ხმოვან პრეფიქსებთან დაკავშირებით ზოგი სხვა მოვლენაც იქცევა უურადლებას: ა) ხმოვანი პრეფიქსები შეენაცვლებიან ერთმანეთს: „ჩაიკვა, მართლაც, და კარგად ა-რგ-ო (= ე-რგ-ო)“; ბ) იპოვება ვნებითის პრეფიქსიანი ფორმები ნაცვლად სუფიქსიანისა: გე-ე-ხარ-ა; შდრ.: გა-ხარ-დ-ა (ქვემორაქული); გე-ე-ჭაერ-ა „გაჭაერდა“; გ) პრეფიქსიანი ვნებითი ოწარმოება ისეთი ფორმებისაგანაც, რომელთათვის, ჩვეულებრივ, ამგვარი რამ არაა დამახასიათებელი: „ადამიანის სული ი-ცემ-ა-ო“; „ძორი (= მძორის) სული (|| სუნი) ი-ცემ-ა-ო“; შდრ.: ჟა-ი-ცემ-ა, გამო-ი-ცემ-ა; დ) პრეფიქსიანი ვნებითი ცვლის მდგომარეობით ზმნებს: ი-ბან-ებ-ა „ბანაობს“ (ნამყო ძირითადი: იბანა); ი-პატიე-ებ-ა „პატიეებს“ („ქვე იპატიეებიანო სანათლიათო“).

პირის ნიშნების გამოყენების თვალსაზრისით რაქულის კილოკავები ზოგჯერ პრინციპულ სხვაობას გვიჩვენებენ.

II სუბიექტური და III ობიექტური პირის ნიშნები რაქულის კილოკავებში მეტ-ნაკლებად დაცულია. მათ ფონეტიკურ ნაირსახეობებზე (გა-ზ-დევის, მო-ხ-კლა, ხ-ყავს || ხავს, მო-ხ-ყვა || მო-ხვა, მო-ხ-ქონდა... ხ-კიდებ, გა-ხ-ყვები || გა-ხვები...) ზემოთ გვექონდა საუბარი (იხ.: „ფონეტიკა“). გლოლურსა და რივინსთაურში დასტურდება II სუბიექტური პირის კონტამინირებული ფორმა მო-დი-ხ-ოდ-ი (← მო-დიოდი + მოხეილოდი), მი-დი-ხ-ოდ-ი... (ა. შანიძე).

გლოლური ერთადერთი კილოკავია ქართული ენისა, სადაც მხოლოდობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად -ნ გვაქვს (შ. ძიძიგური); -ნ ამ დანიშნულებით კავშირებითის პარადიგმებში დანდება:

I კავშირებითი: „გწყალობდენ (= გწყალობდეს) ღმერთი“ || „გწყალობდენ წმინდა გიორგი“;

II კავშირებითი: „ბოსლობა არ შეიძლება იყონ (= იყოს) თუთხმეტ თანვრამდინ, არც შეიძლება, რომ გასცდენ (= გასცდეს) თუთხმეტ თებერვალს“; „საღღერძელოს გაუმარჯონ (= გაუმარჯოს)“; „შეგეწიონ (= შეგეწიოს) წმინდა გიორგი“; „ცეცხლზე უნდა გადნენ (= გადნეს) ერბო“; „ქალაკოდა უნდა მოვკრიფოთ, გავარჩიოთ, რომ სხვა რამ ბალახი არ მიჰყვენ (= მიჰყვეს, შეჰყვეს)“;

III კავშირებითი: „მაკვრიელი (მეკვლე) კაი ფეხისა უნდა ყოფილიყონ (ყოფილიყოს)“; „ქალამნის საბმური რო გასწყვეტოდა, წისქვილში უნდა წასულიყონ (წასულიყოს) და იქ უნდა გაესკვნან (გაესკვნას)“; „(მეკვლეს) იქ ექნებოდა ჩალა საღამოთ მოგროვილი, რომ დილაზე ძებილი არ დასჭირებოდენ (დასჭირებოდეს)“... გარდამავალი ზმნების III კავშირებითში -ნ სუფიქსით აღინიშნება რეალური ობიექტის (გრამატიკული სუბიექტის) პირი: „უნდა წავსულიყოთ წისქვილში, იქ ცეცხლი უნდა დაგვენთონ (დაგვენთოს), თავიც იქ უნდა

დაგვებანონ (დაგვებანოს) და დაგვევარცხნონ (დაგვევარცხნოს), დაგვერეცხონ (დაგვერეცხოს), იქ უნდა გვეკერონ (გვეკეროს); ამ კვირეს ასე უნდა გაეარონ (გაეაროს)“.

იმადროულად გვაქვს შემთხვევები, როცა -ნ ფორმანტით მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირი აღინიშნება: სახელობითში დასმულისა („ისინი რომ გწყალობდენ...“); მოთხრობითში დასმულისა („ქალებმა უნდა ჰამონ სამალულო ჯადა“; „შვილი რო მომიკლანო ყაჩაღებმა?“).

ასე რომ, მხოლოდობითსა და მრავლობითის ფორმები ემთხვევა ერთმანეთს (ვ. თოფურია, შ. ძიძიგური): „ქალმა უნდა ჰამონ (= ჰამოს)“ და: „ქალებმა უნდა ჰამონ“; და ასე: მან || მათ წაიყვანონ, წააქციონ, ნახონ, ჰნან, ზღონ, ჩამოიარონ... ის || ისინი გაერთონ, დაიკარგონ, გაძვრენ, იყონ...

არის შემთხვევები, როცა -ნ ფორმანტის ადგილს მხოლოდობით რიცხვის ფორმებში საერთო ქართული -ს იჭერს: „სტუმარს თავისთხელით უნდა მოეჭრას ხორცი, მოეხარშოს და ეჭამოს“; „ნება მისცა, ცოლი შეერთოს“, „არ დაჰკლებოდეს არც ერთს“ (|| მოეჭრან, მოეხარშონ, ეჭამონ, შეერთონ, დაჰკლებოდენ).

მიცემითში დასმული სახელის (როგორც ობიექტის, ასევე რეალური სუბიექტის) მრავლობითობა გლოლურში, ჩვეულებრივ, არ აღინიშნება — ძველი ქართულისებური ვითარებაა (ეს ეხება II და III პირის ფორმებს; I პირის მრავლობითობა, წესისამებრ, გვ-პრეფიქსით გამოიხატება): „იმათ ეძინა ყველასა“, „მათ ეშინოდა“... „თქვენ გეშინოდა“, „რავარც გინდა (= გინდათ), ისე მოუარეთო“...

ჩანს, ამის კვალობაზე უნდა განისაზღვროს -ნ სუფიქსის ფუნქციაც: თუ სახელობითსა და მოთხრობით ბრუნვებში დასმული სახელი მხოლოდობითი რიცხვისაა, მაშინ -ნ = -ს (ის გაერთონ „ის. გაერთოს“, მან უნდა ჰამონ „მან უნდა ჰამოს“), თუ — მრავლობითი რიცხვისა, მაშინ -ნ = -ნ (ისინი უნდა გაერთონ, მათ უნდა ჰამონ). სხვაგვარი ვითარებაა მაშინ, როცა მიცემით ბრუნვაში დასმულ სახელთან გვაქვს საქმე: იმის გამო, რომ გლოლურში, როგორც წესი, არ აღინიშნება მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა, ყველა შემთხვევაში -ნ = -ს (მას || მათ არ უნდა გაეგონ „გაეგოს“, ეს საქმე შენ || თქვენ გებარებოდენ „გებარებოდეს“; შდრ.: მე მეგებარებოდეს, მაგრამ: ჩვენ გვეგებარებოდეს — მრავლობითობა გვ-პრეფიქსით აღინიშნება). ასე რომ, მაგალითად, გ-ე-ბარ-ებ-ოდ-ე-ნ ფორმა კონტექსტის შესაბამისად შესაძლოა ნიშნავდეს როგორც „გებარებოდეს“, ასევე: „გებარებოდეთ“, ანალოგიურად: ე-ბარ-ებ-ოდ-ე-ნ — „ებარებოდეს“ || „ებარე-

ბოდეთ“ (სხვა დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი „მათ ებარებოდესთ“ ფორმის ფარდი „ებარებოდენთ“ გოლოურისათვის უცხოა).

არსებითი სხვაობაა რაჭულის კილოკავებს შორის მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის აღნიშვნის თვალსაზრისითაც.

ქვემორაჭულში თავს იჩენს უნიფიკაციის ტენდენცია — ვრცელდება — ენ ფორმანტი, რომელიც დასტურდება აწმყოში, ნამყო უსრულში, ნამყო ძირითადას და გარდაუვალ ზმნათა I-II შედეგობითში. აწმყოსა და I შედეგობითში — ენ შეენაცვლება ხოლმე — ან სუფიქსსაც: თავისთავად — წერ-ენ, აკეთებ-ენ და იმავდროულად: ზრდი-ენ, ტირი-ენ, არი-ენ; იზრდები-ენ. ასევე: წასულ-ენ, დამალულ-ენ; დამალვი-ენ. თუმცა პარალელურად შესაბამის პოზიციამი — ან სუფიქსიანი წარმოებაც ხშირია: ზრდი-ან, იზრდები-ან; წასულ-ან, დამალულ-ან; დამალვი-ან. ნამყო უსრული: წერდ-ენ, აკეთებდ-ენ, ზრდიდ-ენ, იზრდებოდ-ენ, ტიროდ-ენ. ნამყო ძირითადში — ენ დასტურდება მხოლოდ გარდაუვალ ზმნებთან: გეიზარდ-ენ, დეიმალ-ენ, იყვ-ენ. ანალოგიურად — ერთვალენტთან გარდაუვალ ზმნათა II შედეგობითში: წასულიყვ-ენ, დამალულიყვ-ენ. ანუ: — ენ გამოიყენება იქ, სადაც საკუთრივ — ენ არის (წერ-ენ); აგრეთვე: — ან (ზრდი-ენ) და — ენ (წერდ-ენ) ფორმანტების ნაცვლად. გარდამავალ ზმნათა ნამყო ძირითადში — ეს გვაქვს: „მიიწვიეს, შეიყვანეს, პატივი სცეს, ავახშმეს, მერე ჰკითხეს, ვინ იყო“.

ზემორაჭულში — ენ, ჩვეულებრივ, დასტურდება იმ პოზიციამი, სადაც სალიტერატურო ქართულშივე იგივე ფორმანტია: წერ-ენ, აკეთებ-ენ; აგრეთვე თავს იჩენს — ენ ფორმანტის ადგილას: წერდ-ენ, აკეთებდ-ენ; გაკეთდ-ენ, დიმალ-ენ, წვეიდ-ენ, იწვ-ენ, იყვ-ენ. გარდამავალ ზმნათა ნამყო ძირითადში — ეს გამოიყენება: დაწერ-ეს, გააკეთ-ეს, დაუიმასქნ-ეს, უთხარ-ეს. — ან, წესისამებრ, არ იცვლება — ენ სუფიქსითა: არი-ან, ტირი-ან; წასულ-ან.

ზემორაჭულის ანალოგიური მდგომარეობაა რიენისთაურშიც იმ განსხვავებით, რომ ამ კილოკავში — ენ ფორმანტის გვერდით — ენ ფორმანტიც გამოიყენება, ოღონდ განსაზღვრულ შემთხვევებში; კერძოდ, ნამყო უსრულში, ჩვეულებრივ, — ენ გვაქვს როგორც გარდამავალ, ასევე გარდაუვალ ზმნებში: წერდ-ენ, აკეთებდ-ენ; იწერებოდ-ენ, კეთდებოდ-ენ. ნამყო ძირითადში გარდაუვალ ზმნებში — ენ და — ენ მონაცვლეობს; პრეფიქსიან ვნებითებში — ენ ფუძის სტრუქტურითაა შეპირობებული: ვ-ი-ყვ-ენ-ი-თ, ი-ყვ-ენ-ი-თ, *ი-ყვ-ენ-ენ → ი-ყვ-ენ-ენ; და ასე: შეიბნენ, შეიკრიფნენ, გამოეწყვენ. ანალოგიით — ენ გავრცელდა სხვა გარდაუვალ ზმნებშიც: დარჩ-ნენ, გაჩერდ-ნენ, მოვიდ-ნენ. ამ უკანასკნელთ, წესისამებრ, — ენ უნდა ჰქონდეთ და ასეც გვხვდება: დარჩ-ენ, გაჩერდ-ენ, მოვიდ-ენ. ამათი ანალოგიით კი პრეფიქსიან ვნებითში

გადავიდა -ენ (უკუგავლენა); ამის გამოა, რომ პარალელურად გვაქვს: იყვ-ნენ || იყვ-ენ, შეიბ-ნენ || შეიბ-ენ, შეიკრიფ-ნენ || შეიკრიფ-ენ, ერთი მხრივ, და: დარჩ-ენ || დარჩ-ნენ, გაჩერდ-ენ || გაჩერდ-ნენ, მოვიდ-ენ || მოვიდ-ნენ, მეორე მხრივ. გარდამავალი ზმნების ნამყო ძირითადში -ეს დანდება: მონინახ-მ-ეს „მოილაპარაკეს“, გაიგნ-ეს „გაიგეს“, უთხრ-ეს („ეს გაიგნეს ძმებმა და აუტყდენ || აუტყდნენ ძმას“). იშვიათად გვხვდება -ენ: დინახ-ენ (შესაძლოა იდიოლექტური მოვლენა იყოს).

კავშირებითში -ნ გამოიყენება: უნდა იყვ-ენ, წერ-ო-ნ (შდრ.: „უნდა იყვ-ენ“ — კავშირებითი და: „კაცები ცალკე იყვ-ენ“ — თხრობითი).

გლოლური პრინციპულად განსხვავდება რაჭულის სხვა კილოკავებისაგან: ნამყო უსრულსა და ნამყო ძირითადში -ეს სუფიქსი გვაქვს: ნამყო უსრული — წერდ-ეს „წერდნენ“, აკეთებდ-ეს „აკეთებდნენ“, ზიდედ-ეს „ზიდავდნენ“, ამბებდ-ეს „ამბამდნენ“, იტყოდ-ეს „იტყოდნენ“, ჯდებოდ-ეს „ჯდებოდნენ, სხდებოდნენ“; ნამყო ძირითადი — გარდამავალი ზმნებისა: დაწერ-ეს, გააკეთ-ეს, მოზიდ-ეს: გარდაუვალი ზმნებისა: გაკეთდ-ეს „გაკეთდნენ“, დახვდ-ეს „დახვდნენ“, წამოვიდ-ეს „წამოვიდნენ“. პრეფიქსებიანი ვნებითის ფუძე -ენ → -ნ სუფიქსით რთულდება: გაემზად-ენ-ი-თ, გაემზად-ენ-ი-თ, გაემზად-ენ-ეს „გაემზადნენ“; და ასე: გადმოიხვეწ-ნ-ეს „გადმოიხვეწნენ“, დაიკარგ-ნ-ეს „დაიკარგნენ“, იყვ-ნ-ეს „იყვნენ“. -ენ დანდება ორეალენტრიან გარდაუვალ ზმნათა II შედეგობითშიც: გაჰკიდებოდ-ეს „გაჰკიდებოდნენ“, დახვედროდ-ეს „დახვედროდნენ“. გლოლურში ძალზე იშვიათია შემთხვევები, როცა ნამყო უსრულსა და ნამყო ძირითადში -ენ წარმოჩნდება: მოჰყვებოდ-ენ (ჩვეულებრივია: მოჰყვებოდეს), ცხოვრობდ-ენ (ცხოვრობდეს); გაეპარ-ნ-ენ (გაეპარნეს), დაიკარქ-ნ-ენ (დაიკარქნეს), აღგ-ენ და წამოვიდ-ენ (ნორმა: აღგეს და წამოვიდეს).

ფუძისეული -ენ → -ნ გადადის კავშირებითში, რომლის ნიშანი ამ პოზიციაში ყოველთვის -ე არის (ეს თანაბრად ეხება გლოლურსა და რიენისთაურს): ვიყვნ-ე-თ „ვიყოთ“, იყვ-ნ-ე-თ „იყოთ“, იყვ-ნ-ენ „იყვნენ, იყონ“ (შდრ. ნამყო ძირითადი: ვიყვ-ენ-ი-თ, იყვ-ენ-ი-თ; რიენისთაური: იყვ-ნ-ენ || იყვ-ენ, გლოლური: იყვ-ნ-ეს).

ითქვა, რომ გლოლურში, ჩვეულებრივ, არ აღინიშნება მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა (II და III პირის ფორმებში), მაგრამ, წესისამებრ, აღინიშნება მრავლობითი რიცხვი სახელობითში დასმული სახელისა — სუბიექტისა (რაც საერთო ქართული მოვლენაა: ისინი წერ-ენ, აკეთებ-ენ... იზრდებ-ან... არი-ან...); აგრეთვე: პირდაპირი ობიექტისა და ინვერსიულ ზმნებში — რეალური ობიექტისა (გრამატიკული სუბიექტისა).

პირდაპირი (უშუალო) ობიექტის მრავლობითობა, ძველი ქართულის მსგავსად, გამოიხატება -ენ || -ნ სუფიქსით: მე ისინი ვნახ-ენ, დავიჭირ-ენ, დაეტოვ-ენ... შენ ისინი ნახ-ენ, დაიჭირ-ენ, დატოვ-ენ („ე შეილებიო გაყარენო“; „ე შეილები წაიყვანენ“)... მან ისინი ნახ-ნ-ა, დაიჭირ-ნ-ა, დატოვ-ნ-ა, დახოც-ნ-ა, ამოირჩივ-ნ-ა, გამოყარ-ნ-ა, გაუშვ-ნ-ა; მათ ისინი დაიჭირ-ნ-ეს, დატოვ-ნ-ეს, მიჰგვარ-ნ-ეს... შენ ჩვენ მიგვიღ-ენ, მე თქვენ დაგტოვ-ენ და ა. შ. აღნიშვნა ხდება II კავშირებითშიც: მე ვნახ-ნ-ე ისინი „ვენახო“, მან ნახ-ნ-ე-ნ ისინი „ნახოს“. შეინიშნება მერყეობაც — ერთი და იმავე პირის მეტყველებაში ხან ხდება პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნა, ხან — არა („თიკნუჩაები ვეღარ ვ-ნახ-ე, იმ დამეს ვეღარ ვ-ნახ-ენ, დაიკარქნენ“; „და-ჩეხ-ეს ხარი და ძროხა, და-ჩეხ-ნ-ეს ერთიანათ“).

ინვერსიულ ზმნებში რეალური ობიექტის (სახელობითში დასმული გრამატიკული სუბიექტის) მრავლობითობა აღინიშნება:

ა) -ან ფორმანტით; აწმყოში: „მე მ-ყავ-ან ბიძაები“; „მოჯამარიგეები ყავ-ან“... I შედეგობითში — გარდამავალი ზმნისა: „მგელს დაუ-ჰამ-ი-ან თიკნუჩაები“; გარდაუვალი ზმნისა: „ბიძაები მ-ყოლი-ან“. შესაძლოა შეთანხმება ზოგჯერ აზრობრივი იყოს: „ცხენის ჯოგი ყავ-ან შას“. უსულო (რა-ჯგუფის) საგნის მრავლობითობა, ჩვეულებრივ, არ აღინიშნება: „უღელს აქვ (და არა: აქვ-ან) კოტაები“;

ბ) -ეს || -ენ ფორმანტებით: ნამყო უსრულსა და პირობით-ხოლმეობითში: „კაცს მი-ჰ-ყავ-დ-ეს ცხრანი ლეკვანი გადასაყრელად“; „ი ქალს ჰ-ყავ-დ-ეს ყარაულები“; ნამყო ძირითადში: „ხარები ჰ-ყავ-ეს ორთავეს“; II შედეგობითში — გარდამავალი ზმნისა: „მეორე დღეს წამიყვანა მამაჩემა (= მამაჩემმა), რომ თიკნუჩაები მოეძებნენ. მოძებნა (= მოძებნა) და ცხრანი იყვნენ, ცხრანი მგელს და-ე-ჰამ-ნ-ეს (|| და-ე-ჰამ-ნ-ენ)“: „ეს ცხენები წა-ე-რთმივ-ნ-ეს ქურდებისათვის“; „და-ე-ტაცებდ-ენ-ეს ქალები“; „მე ისინი არ მ-ე-ნახ-ნ-ეს“; გარდაუვალი ზმნისა: „მე ბიძაები მ-ყოლოდ-ეს (|| მ-ყოლოდ-ენ)“. შეთანხმება ზოგჯერ აზრობრივია: „ხუცესს ჰ-ყავდ-ეს ცხრა შეილი“; „საქონელი ჰ-ყავდ-ეს ჩვენებურებს“; „თამარ დედოფალი ჩამოვიდა თავისი ბერე-ბით; ერთი არ ეყოლებოდა, ბევრი ე-ყოლებოდ-ეს (|| ე-ყოლებოდ-ენ)“;

გ) -ნ ფორმანტით; III კავშირებითში: „წამიყვანა მამაჩემა (= მამაჩემმა), რომ თიკნუჩაები მო-ე-ძებნ-ენ-“; „ისინი რო მ-ე-ნახ-ნ-ე-ნ“. ანალოგიური ვითარებაა I და II კავშირებითშიც.

შეგნიშნავთ: მიუხედავად იმისა, რომ II შედეგობითსა და III კავშირებითში დაჩნდება -ნენ დაბოლოება, მათი სტრუქტურა განსხვავებულია. II შედეგობითი: მას ისინი და-ე-ჰამ-ნ-ენ (-ენ პირის ნიშანი; უფრო ხშირად მის ადგილას -ეს დასტურდება: და-ე-ჰამ-ნ-ეს); III კავ-

შირებითი: მას ისინი და-ე-ჰამ-ე-ნ (-ე კავშირებითის ნიშანია, -ნ — პირისა); ანუ: II შედეგობითი ნამყო ძირითადის სტრუქტურას იმეორებს, III კავშირებითი — II კავშირებითისას.

ზოგჯერ ხდება ფორმის ახლებური გააზრება: „იმას უნდა ეს ორნი ვაჟნი დეეკლ-ნ-ა“ — ფორმა III კავშირებითისაა, სახელობითში დასმული ობიექტის მრავლობითობა -ნ ფორმანტით გამოიხატება (ნამყო ძირითადის ანალოგიურად: მან ისინი დაკლ-ნ-ა); წესისამებრ კი, უნდა იყოს: დეეკლ-ნ-ე-ნ.

ზემოხსენებული წესი პირდაპირი (უშუალო) და რეალური ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვისა ანალოგიას პოულობს ძველ ქართულთან (ხშირად ზედმიწევნითი დამთხვევაა; ძველი ქართული: მას ისინი მო-ე-კლ-ნ-ეს, მო-ე-კლ-ნ-ე-ნ — II შედეგობითისა და III კავშირებითის ფორმებია, ამჟამად დადასტურებული გლოლურში).

იმავედროულად დიალექტში შესაძლოა მოხდეს ფორმანტთა ფუნქციური გადააზრინება. გლოლურში ილანდება იმის ტენდენცია, რომ აღინიშნოს მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობაც. ამ მიზნით კი ის ფორმანტები შეიძლება იქნეს გამოყენებული, რომელთაც, ჩვეულებრივ, სახელობითში დასმული სახელის მრავლობითობის გამოხატვა აკისრია: -ან, -ენ, -ეს („მაყრები მოდიან და მო-ყავ-ან დედოფალი“ — მოყავან = მოჰყავთ; „ეგ რომ გ-ე-თქე-ან“ — გეთქვან = გეთქვათ; „ყაჩაღებს იარაღი ქონდ-ენ“ — ქონდენ = ჰქონდათ; „გამეღვიძ-ნ-ეს ღამით“ — გამეღვიძნეს = გამოეღვიძათ). ზოგჯერ პარალელური ფორმები ერთსა და იმავე ტექსტშია დადასტურებული: „ოვსებს ქვე სძინავს“ და იქვე: „სძინვან“ (= სძინავთ); პირველ შემთხვევაში არ აღინიშნება მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა, მეორე შემთხვევაში აღნიშნულია -ან ფორმანტით.

რაჭულის სხვა კილოკავებში როგორც ობიექტის, ასევე რეალური სუბიექტის (ინვერსიულ ზმნებში) მრავლობითობის აღნიშვნა რამდენადმე განსხვავებული წესით ხდება. უპირველეს ყოვლისა, პრინციპული სხვაობა ის არის, რომ, გლოლურისაგან განსხვავებით, რაჭულის დანარჩენ კილოკავებში ნორმალური მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობის აღნიშვნა, გარდა ამისა, აღნიშვნა ხდება -ყე ფორმანტით (რომელიც გლოლურში საერთოდ არ შეინიშნება).

რივნისთაურში ინვერსიულ ზმნებში რეალური ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვა გლოლურისებურად ხდება: -ან — აწმყოსა და I შედეგობითში („ორი ბიჭუნიკეები მ-ყავ-ან“; „თხები და-უ-ჰამი-ან მგლებსაო“. აზრობრივი შეთანხმების ნიმუშები: „შვილი შვილი ქვე ყავ-ან“, „ორი ცხენი ყავ-ან“); -ენ — ნამყო უსრულში („ორი ბიჭუ-

ნებში ყავდ-ენ“; აზრობრივი შეთანხმება: „ხელწიფეს ყავდ-ენ სამი შვილი“).

გრამატიკული ობიექტების (ირიბისა და პირდაპირის), აგრეთვე რეალური სუბიექტის (ინვერსიულ ზმნებში) მრავლობითობა ქვემოთაქულში, ზემორაქულსა და რიენისთაურში -ყე ფორმანტით აღინიშნება.

გამოიხატება ირიბი ობიექტის მრავლობითობა; რიენისთაური: ის მათ აძლევს-ყე, ტაცებს-ყე, აჯობებს-ყე, ეკითხება-ყე; ნამყო უსრული და პირობით-ხოლმეობითი: ის მათ აძლევდა-ყე, ტაცებდა-ყე, თხოვდა-ყე, კმეულობდა-ყე „აქმევედა“, ჩამოურიგებდა-ყე, მოუტანდა-ყე; ისინი მათ აძლევდენ-ყე, ტაცებდენ-ყე; ნამყო ძირითადი: მან მათ აწავლა-ყე „ასწავლა“, კითხა-ყე, მიცა-ყე, თხოვა-ყე; ის მათ დეეხმარა-ყე, მოუვიდა-ყე; მათ მათ კითხეს-ყე; კავშირებითი: ის მათ ეტყოდეს-ყე, აძლევდეს-ყე; მან მათ უთხრას-ყე; ისინი მათ ეტყოდენ-ყე; მათ მათ უთხრან-ყე. შეთანხმება შესაძლოა აზრობრივი იყოს: „შეიტანდენ გოდრით საკმელს და მიცემდენ-ყე საქონელს“ (იგულისხმება რამდენიმე). ზემორაქული: „კაცებს ჩოხა ეცვა-ყე“, „კაი ქმრები შეგბდომოდენ-ყე, როგორც თქვენ გულს გახაროდეს-ყე“ (აზრობრივი შეთანხმება: იგულისხმება „გულებს“), „მოგცეს-ყე ჯანი მთელი, გული მხიარული“, „ტაცა-ყე მათ ხელი“. ქვემოთაქული: იმგენს || იმეებს უთხრა-ყე, მიუტანა-ყე, დაავალა-ყე, „მაგენს ერგა-ყე (ერგოთ = დარგული || დათესილი ჰქონდათ) ბევრი პურის კაკალი“. შევნიშნავთ, რომ შემასმენლობით შერწყმულ წინადადებაში -ყე შესაძლოა დაერთოს მხოლოდ ერთ-ერთ ზმნას: „მერე დოუძახა თავის შვილებს და ეუბნებდა-ყე“.

გამოიხატება პირდაპირი (უშუალო) ობიექტის მრავლობითობა; რიენისთაური: „მე მათ დავინახავ-ყე“, „ის მათ შემოუშვებდა-ყე“, „წაიყვანდენ-ყე ლორებს, მიატოვებდენ-ყე და მგლები ჰამდენ-ყე“, „მოიმწყვდიო-ყე ისინი შიგნით“, „სამი სხვაები ცოცხლები დაიპირეს-ყე“, „ღმერთმა გიბედნიეროს-ყე შენ ისინი“, „მოვიდენ, აუტყდენ-ყე (მათ — ირიბი ობიექტი) და წაიყვანეს-ყე ქალებიცა და კაცებიც (პირდაპირი ობიექტი)“. ზემორაქული: „კვამლი თვალებსა კუჭავადა-ყე ხალხს“, „ადლენგძელე-ყე ქალიშვილები“, „ღმერთმა აცოცხლოს-ყე, ამხნევოს-ყე ისინი“, „ღმერთმა გაცოცხლოს-ყე, გამხნევოს-ყე თქვენ“ (შდრ.: „ღმერთმა გვაცოცხლოს, გვამხნევოს ჩვენ“ — პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობა გვ-პრეფიქსით აღინიშნება; ანალოგიით: „ღმერთმა გვაცოცხლოს-ყე, გვამხნევოს-ყე“, რაც ძალზე იშვიათია), „დააყენა-ყე მოსამსახურეები თავზე მას“. ასეთივე ვითარებაა ქვემოთაქულშიც.

სამვალენტოან ზმნებში შეინიშნება დამთხვევები: უბედნიეროს-
 ყე — ა) მას ისინი — აღინიშნება პირდაპირი ობიექტის მრავლობითო-
 ბა; ბ) მათ ის — აღინიშნება ირიბი ობიექტის მრავლობითობა; გ) მათ
 ისინი — აღინიშნება როგორც პირდაპირი, ასევე ირიბი ობიექტის
 მრავლობითობა. და ასე: გიცოცხლოს-ყე შენ ისინი || თქვენ ის || თქვენ
 ისინი.

გამოიხატება ინვერსიულ ზმნებში რეალური სუბიექტის მრავლო-
 ბითობა; რიენისთაური: მათ უნდა-ყე, მოუნდებ-ყე, მოუნდებოდა-ყე,
 მოუნდა-ყე; აქვს-ყე → აყვე || აყვენ, ჭონდა-ყე, ექნებოდა-ყე, მიჭონ-
 და-ყე; „ყავდა-ყე იმათა ერთი ძიძა“... მიუცია-ყე, გამოურთმევი-ყე,
 დაუჭირავს-ყე... მიეცა-ყე; „ჩაგელეთ ყავდა-ყე ბატონი; ქათამიც რომ
 დეეკლას-ყე, ნახევარი ბატონებითინ უნდა მიეცეს-ყე“... კონტამინი-
 რებული ფორმა: ჩამოუყვანია-თ-ყე (-თ სალიტერატურო ენის გავლე-
 ნითაა, -ყე — დიალექტურია); ზემორაქული: მოაქვს-ყენ → მოაყვენ
 „მოაქეთ“, „ქვეც გეკეროს-ყე, ქვეც გეწეროს-ყე თქვენ“; ქვემორაქუ-
 ლი: უყვარს-ყე, ჰყვარებია-ყე... დოუწყია-ყე, გოუჟაფია-ყე, გოუშენე-
 ბია-ყე... დეეწო-ყე, გეეჟაფა-ყე...

ჩვეულებრივ, -თ და -ყე განირჩევა განაწილების თვალსაზრისით:
 -თ ფორმანტი გამოიხატება I და II (გრამატიკული) სუბიექტური პი-
 რის მრავლობითობა (ეწერ-თ, წერ-თ; დაეწერე-თ, დაწერე-თ), -ყე
 ფორმანტი ირიბი ობიექტის (გიწერს-ყე ის თქვენ; დაგიწერა-ყე მან
 თქვენ), პირდაპირი ობიექტისა (დაწერა-ყე წიგნები) და რეალური სუ-
 ბიექტის (დაუწერია-ყე, დაეწერა-ყე მათ ის) მრავლობითობა.

იმედროულად ხდება ამ მწყობრი სისტემის მოშლა -თ ფორმანტის
 ფუნქციის გაფართოების გამო: -თ კისრულობს იმ ფუნქციების გამო-
 ხატვასაც, რომლებსაც, ჩვეულებრივ, -ყე აღნიშნავს (ვ. თოფურია,
 შ. ძიძიგური): ყოლოდა-თ || ყოლოდა-ყე, ედგა-თ || ედგა-ყე მათ ის;
 ამღერა-თ || ამღერა-ყე, დააპერინა-თ || დააპერინა-ყე მან მათ ის || მან
 მას ისინი || მან მათ ისინი. ეს საფუძველს უქმნის კონტამინირებულ
 ფორმებს: „ნიკორწმინდის ეკლესია თქვენ არ გენახულებათყე“.

-თ ფორმანტის გამოყენება -ყე-ს ნაცვლად I და II პირის ფორ-
 მებში იზღუდება (შ. ძიძიგური), უპირატესად III პირში გვხვდება.
 საქმე ისაა, რომ I და II პირის ფორმებში ამ დანიშნულებით -თ-ს გა-
 მოყენება ფორმათა აღრევას იწვევს: (ვ)-უ-თხარ-ი-თ შეიძლება აღ-
 ნიშნავდეს: ჩვენ მას ის (რაც მისი ძირითადი ფუნქციაა) და დამატე-
 ბით: მე მათ ის (რასაც, ჩვეულებრივ ვ-უ-თხარ-ი-ყე ფორმა გამოხა-
 ტავს); ანალოგიურად — II პირის ფორმაშიც (შდრ. III პირში: უთხ-
 რეს მათ მას ის, მაგრამ: უთხრა-ყე || უთხრა-თ მან მათ ის — სუბიექ-
 ტისა და ობიექტის მრავლობითის ფორმათა აღრევა გამოირიცხება).

შენიშნავთ: უ-თხრა-თ-ყე კონტაინირებული ფორმაა (-თ და -ყე ერთ-სა და იმავეს გამოხატავს), მაგრამ ე-უ-თხარ-ი-თ-ყე უკვე ორი სხვადა-სხვა პირის მრავლობითობას გამოხატავს: ჩვენ მათ ის — თ სუბიექტის მრავლობითობას აღნიშნავს, -ყე — ირიბი ობიექტისას (სხვა შემთხვევაში შესაძლოა აღნიშნოს პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობაც). ამიტომ, რომ I და II პირის ფორმებში -თ-ს ფუნქციის გაფართოვება და მისი გამოყენება -ყე ფორმანტის დანიშნულებით ძალზე იშვიათია (უპირატესად იდიოლექტის დონეზე შეინიშნება).

რიცხისთაურში -ყე დადასტურდა ისეთ შემთხვევებშიც, როცა მრავლობითობა არ გამოიხატება: ცურავს-ყე, შენ გეუბნები-ყე, რასაც ანალოგიით ხსნიან (ე. თოფურია). შესაძლოა აქ ხოლმეობითის ფუნქციის გამოხატუასთან გვეკონდეს საქმე; მით უმეტეს, რომ რიცხისთაურსა და გლოლურში რელიქტის სახით ფიქსირებულია ხოლმეობითის -ი სუფიქსიანი ფორმები: „სიცილი აუტყდის ხალხს“, „ერთი წელიწადი რომ გაუხდა, მოვიდის თავისი სახლობა“ (ხოლმეობითის ფუნქცია ამ შემთხვევაში ნიველირებულია), დაუკვირდის (შ. ძიძიგური).

გლოლურში ნამყო ძირითადის პარადიგმაში, ჩვეულებრივ, არ გამოიყენება „ნართაული“ -ი: მო-ვ-კალ, მო-ხ-კალ.

-ი არ ჩანს აწმყოშიც (როცა იგი ნაკვთის ნიშანია): ნუ ტირ! „ნუ სტირი!“

გლოლურშივე ვედ- ფუძისაგან წართქმითი ბრძანებითი თავისებურებად იწარმოება: იშვიათად — ამო-ედ, შემო-ედ; ჩვეულებრივ კი — ამო-ე, შემო-ე, წა-ე (წა-ე-თ — მრავლობითში).

ამავე კილოკავში დაჩნდა ჰ-ყავ-ს ზმნის ნამყო ძირითადისეული ფორმა: „აწ ერთი ტარიელი ჰყვა ძმა ავთანდილსა“, „ერთი შეგირდი იყო, კაცსა ჰყვა მობარებული“.

აქვე შეინიშნება თხოვნი-წაქეზებითი ბრძანებითის ფუნქციით გამოყენებული კავშირებითის ფორმები: „ბოსლობის შაბათ დღეს ხარს ღორის ხორცის ნაჭერს წაუსვამენ რქებზე და ასე მიმართავენ: „სუქ-ლებოდეო, კეთდებოდეო და ნადირსო მოერიდებოდეო!“

კავშირებითის ფუნქცია შესაძლოა გამოიხატოს -მცა ნაწილაკ-მორფემოიდითაც მაშინ, როცა ზმნა ფორმით თხრობითი კილოსაა: „ჩამოედგი ფეხიო, გწყალობდენ ღმერთიო, ღია-მც (ბევრი-მც) მოგვივა ახალი წელიწადიო შეძენისაო, მოგებისაო, სტუმარიც მოგეცაო და სტუმრის გასასტუმრებიცაო“.

II კავშირებითის გლოლურში სპორადულად შეუძლია გამოხატოს მყოფადის ფუნქცია: „აილებ, მოინანებ, არ აილო (= აილებ), მოინანო (= ინანებ)“.

გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითში დაჩნდება -ნ (განსაკუთრებით — რიენისთაურსა და გლოლურში, ზოგჯერ — სხვა კილოკავებშიც): გამოუფხორკნია, მოუტაცნია, მოუთიბნია, დაუხოცნია; ანალოგიური ვითარებაა II შედეგობითშიც: გამეფხორკნა, მეეტაცნა, მეეთიბნა, დეეხოცნა; -ნ გადაჰყვება III კავშირებითშიც: გამეფხორკნოს.

ქვემორაქულში I შედეგობითში -ებ გვხვდება მდგომარეობით ზმნებშიც: უფიქრებია „უფიქრია“, უთამაშებია „უთამაშია“.

მარცვლოვანი ფუძის მქონე -ებ თემისნიშნისანი ზმნები II შედეგობითსა და III კავშირებითში რთულდება -ინ → -ი ფორმანტით: შემოებრძანებია — შემოებრძანებონ (გლოლური) || შემოებრძანებოს (რიენისთაური, ზემორაქული, ქვემორაქული), გამოეტანებია — გამოეტანებონ, აეშენებია — აეშენებონ (|| შამებრძანებია — შამებრძანებონ, ეეშენებია — ეეშენებონ).

I შედეგობითში -ავ და -ამ თემის ნიშნები ხშირად შენარჩუნებულია: მოუკლავს, მოუხნავს, დაუდგამს მას ის; მოუკვლან მას ისინი; მოუკლავს-ყე მათ ის.

III სერიის ფორმათა წარმოებისას, ჩვეულებრივ, ანგარიში ეწევა ფუნქციას და არა ფორმას. ამის გამო, მაგალითად, ფუნქციურად ერთვალენტისანი, ფორმობრივ კი მოქმედებითი გვარის ყალიბის მქონე ი-ღვიძ-ებ-ს ფორმა ერთვალენტისანი ზმნათა მსგავსად იწარმოებს III სერიის პარადიგმებს: გაღვინძებულა, გაღვინძებულიყო, გაღვინძებულიყოს; და არა ფორმობრივ მოსალოდნელი: გაუღვიძებია || გაჰღვიძებია, გაეღვიძებინა || გაჰღვიძებოდა.

ორვალენტისანი გარდაუვალი ზმნები II შედეგობითსა და III კავშირებითში -ოდ სუფიქსს დაირთავენ: დაჰკარგოდა, გასწყვეტოდა, მოსწონებოდა, ჰყოლოდა, ჰქონოდა. იშვიათად დაჩნდება მეშველზმნისანი წარმოებაც: სცოდნიყო, ჰქონიყო, ჰგონიყო, დაჰკარგიყო (შ. ძიძიგური). ამ შემთხვევაში -ოდ სუფიქსისანი ფორმები გლოლურიდანაა დამოწმებული, მეშველზმნისანები — ზემორაქულიდან.

შეინიშნა I შედეგობითის ფორმათა გამოყენება ნამყო უსრულის ფუნქციით: „მე მამა მყოლიაო? — გყოლია; დედა მყოლიაო? — გყოლია“ (მყოლია = მყავდა, გყოლია = გყავდა). ნამყო უსრულობის გარდა, ამ ფორმებში უთუოდ დაჩნდება უნახაობის სემანტიკაც (რამაც, ჩანს, განაპირობა მათი გამოყენება ასეთი დანიშნულებით).

რაჭულის ოთხივე კილოკავში მკვიდრადაა წარმოდგენილი III კავშირებითის ფორმები.

ქვემორაქული: „საცალა ხო უნდა გეეთიოს ღამე“, „რა ექნას იქალს, ვარი რო ეთქვას, ქვე ის აჯობებდა კაცს?“, „მე რომ ხელები შექონოდეს, ხო დავლემდი წყალსო“, „რომ მოსულიყოს, იმასაც ქვე

მოჰკლამდა“, „წიყვანა შვილი უხვან ტყეში, რომ სახში ველარ და-
ბრუნებულყოს“.

ზემორაქული: „უნდა მეყიდოს, მომექსოვოს“, „უნდა გვეწვას,
გვედაგოს“, „გრძელი კაბები ვიცოდით, კუდიანი, თითო ტყაველი უკან
კუდი უნდა წასულიყო და, თუ გამორჩენილიყო ქუსლ-კოჭი, გვიძრა-
ხემდენ“. III კავშირებითს შეიძლება შეენაცვლოს I ან II კავშირე-
ბითი: „თუ გინდა ორმოცი ჭალაბი იქნებოდეს (= ყოფილიყო), ყვე-
ლას ერთად უნდა ესაუზმებიოს, ესადილებიოს (III კავშირებითი)“;
„დავდგემდით თივაზე, რომ წყალი არ ჩავიდეს (= ჩასულიყო) და არ
დალაპეს (= დამპალიყო)“.

რიენისთაური: „ონში უნდა წავსულიყავი, რომ საქმე გამეკეთები-
ოს“, „არ ვეშვებოდით, რომ ფეხი ვედგას ბაღეს“, „მატყს შემოვა-
ხვევდით, რომ ბაღეს არ შესცივროდეს“.

გლოლური: „მაკერიელი (მეკლე) კაი ფეხისა უნდა ყოფილიყონ“,
„უნდა წავსულიყოთ წისქვილში, იქ ცეცხლი უნდა დაგვენთონ, თავიც
იქ უნდა დაგვებანონ და დაგვევარცხნონ, დაგვერეცხონ, იქ უნდა გვე-
კერონ“.

III კავშირებითი სისტემებრ გამოიყენება ორ შემთხვევაში: მიზეზ-
-შედევობით კონსტრუქციებში („რომ მოსულიყო, იმასაც ქვე მოჰ-
კლამდა“, „მატყს შემოვახვევდით, რომ ბაღეს არ შესცივროდეს“) და
ვალდებულებითი კილოს გამოხატვისას — კონსტრუქციაში წარმოდ-
გენილია ან იგულისხმება უნა || უნდა ნაწილაკ-მორფემოიდი („უნდა
მეყიდოს, მომექსოვოს“, „რა ექნას ი ქალს?“ = „რა უნდა ექნა...“).
ზოგჯერ ეს ორივე ფუნქცია ერთ კონსტრუქციაშია შეხამებული
 („ონში უნდა წავსულიყო, რომ საქმე გამეკეთებიოს“). გარდა ამისა,
შესაძლოა გამოიხატოს ნატვრითობის სემანტიკაც: „აი, ეს არ ამოვერ-
ჩიოს და სხვა წაგვეყვანოსო!“

ოთხივე კილოკავში გამოიყენება IV სერიის ფორმები.

III შედეგობითი: „ერთი უბრალო გლეხი(ს) ბიჭი დადის სათევ-
ზაოთ ი ზღვის პირზე, ნავალა“ (ზემორაქული); „ნართავა“, „ნაყურე-
ბა“; „ნართმევან“, „ნაზოგავან“, „ნაკითხავან“ (რიენისთაური); „თორ-
მეტი მანათი ნალირალა“, „იქანა ნაცხოვრება“, „ქვათ ნაქცევა“ (გლო-
ლური).

IV შედეგობითი: „ენახა ჩალის ზვინი და იმაში ნადგომიყო ლამე“
(ქვემორაქული); „დიდ ცუდ საქმესაც ჩანავალიყო“ (რიენისთაური).

კაუზატივი იწარმოება -ინ → -ი და -ევ-ინ → -ევ-ი ფორმანტებით:
„ერთ ქადას დაპირვიებდეს (= დააპერინებდნენ) ვაჟას“, „ცოლ-
შვილის წამოსაყვანათ მიედივარო, ისენი მანახვიეთო (= მანახვიეთო),
ამოვივლი და დამხვდით მაშინო“ (გლოლური); წააღებიებს, წააღები

(რივნისთაური); ათბობიებს, გაათბობია (ზემორაქული); გაამარჯვებია, გაათევია (ლამე), ამოაყოფია (თავი), მიატანია (შეშა), გაარკვევია; გადაახდევია „გადაახდევინა“ (ქვემორაქული). ზოგჯერ დაჩნდება ოდენ-ევ → -ი(ე) სუფიქსიანი წარმოება (ძველი ქართულისებური): ა-თქმ-ი-ა „ათქმევინა“, გადა-ა-ხ-თ-ი-ა „გადაახდევინა“ (გლოლური); „თავი არ შე-ა-ქმ-ი-ო“ (რივნისთაური); „სხვას უნდა ე-ქმ-ი-ო-ს“ (ზემორაქული); შდრ.: აწმყო: ა-თქმ-ი-ებ-ს (ძველი: ათქმევს), ა-ხ-თ-ი-ებ-ს (ახდევს), ა-ქმ-ევ-ს.

უარყოფით ფორმებში -ინ → -ნ: „დიდი ხნის წყლის და-უ-ლევ-ნ-ებ-ელ-ი არიანო“ (ქვემორაქული); შდრ.: ა-ლევ-ი-ებ-ს „ალევინებს, ასმევს“.

ანალოგიურად იწარმოება გა-ა-რონ-ი-ებ-ს, ა-რბენ-ი-ებ-ს... ფორმებიც.

ზმნის სხვა თავისებურებათაგან შეიძლება აღინიშნოს:

ა) შე-ე-შინ-ა ზმნა ოდენ პრეფიქსით იწარმოება (ქვემორაქული);

ბ) „დასავსს || დასვა“ ფორმის ნაცვლად გამოიყენება „დააჯენს || დააჯინა“ (ქვემორაქული), „დააჯდენს || დააჯდინა“; შესაბამისად: მიუჯდინა || მიუჯდინა, ჩაიჯდინა; აგრეთვე: დაასხდინა (ქვემორაქული, ზემორაქული); შდრ.: და-ჯედ-ი „დააჯეი“ (ზემორაქული, რივნისთაური);

გ) უ-ზამ-ს ზმნა აწმყოს მრავლობითი რიცხვის III პირის ფორმაში -ან ფორმანტით რთულდება: უ-ზამ-ან-ან „უზამენ“; ანალოგიურად: უ-ნდ-ან-ან „უნდათ“ (შდრ.: ჰ-ყვ-ან-ან, დგ-ან-ან);

დ) ჰ-ყავ-ს ზმნა ნამყო უსრულში ყვან-ფუძეს იყენებს: „კაჲ ქალი ჰ-ყვან-და-ა“ (ზემორაქული);

ე) გლოლურში ს-დინ-ს ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: ს-დინ-ს || ს-დი-ს; ნამყო უსრულში — ს-დინ-და-ა („სისხლი სდინდა“); დაცულია დინ-ფუძე; რომელიც, ჩვეულებრივ, მარტივდება (ს-დინ-ს → ს-დი-ს), ხოლო ნამყო უსრულში -ოდ სუფიქსს დაირთავს (ს-დი-ოდ-ა). ამავე კილოკავში ჩან-ს ზმნის ნამყო უსრულის ფორმად გამოიყენება ჩდ-ა („ამ დროს შალიკიმ მთას შეაწია და ბუზივით ჩდა“);

ვ) „მირბის“ ფორმის ნამყო უსრულად გლოლურში მი-რბ-ი-ოდ-ა „მირბოდა“ დასტურდება (ანალოგიური წარმოება იპოვებოდა ძველ ქართულში): „მელია მირბიოდა და გაჰკიოდა“;

ზ) „მშობია“ რაქულში წარმოდგენილია როგორც მ-შივ-ა, ხოლო გლოლურ კილოკავში „მოჰშვიდა“ ფორმის დანიშნულებით იხმარება: მო-ე-მშ-ი-ა (ანალოგიაა ძველ ქართულთან);

თ) გლოლურში ი-სვრ-ი-ს ზმნა გამოიყენება ხმოვანი პრეფიქსის გარეშე: სრ-ი-ს, სრ-ი-ან („სრიან თოფებსა“);

ი) ფუძის სრული განმოვანებითაა წარმოდგენილი გა-ი-ძარ („გაი-ძარო, ბეჟანო. ველარ გაიძრა“);

კ) ყ-ოფ-ს ზმნაში სპორადულად დაჩნდება -ობ: გა-ვ-ყ-ობ-ო (რივნისთაური);

ლ) -ევ → -ივ ფორმანტიან ზმნათა II სერიაში ზოგჯერ თავს იჩენს სრული სახით -ივ: გააქცივა (რივნისთაური), გააქცივნა (გლოლური);

მ) დასტურდება წყევ- ფუძე: „დედამ რომ სწყიოს, ძუძუ ეუნება: არა, შენი წყევა ტკბილათ შეერგოსო“ (ქვემორაჭული); „ვინც ბედი დაგიწყიოს...“ (რივნისთაური);

ნ) გამოიყენება ვალდებულებითი მყოფადი: „თუ ძმურათ მოხვალთო, მიმღები ვარ“;

ო) „ქონა“ გამოიყენება „ყოლა“ ზმნის მნიშვნელობით: ბიჭი ექნებოა (= ეყოლებოა); სამი ვაჟიშვილი გექნას (= გეყოლოს); ორი უღელი ხარი ექნებოდა (= ეყოლებოდა). გვხვდება რივნისთაურში, გლოლურსა და ზემორაჭულში. მიიჩნევა სვანურ სუბსტრატად; შდრ.: „ფუსნდღუ ხერიხ“ ზედმიწევნით: „ბატონები ექნებიან“. შესაბამისად, შოიყვანა, გაშოიყვანა ფორმათა ნაცულად დასტურდება: შოიტანა, გაშოიტანა, გაშოილო („მერმე გამოიტანა ე ქალი გარედ“; „ქალი გამოილესო კოშკშით“);

პ) სვანურისავე სუბსტრატად ითვლება „ვაჟი გამოუჩნდა“ (= ვაჟი გაუჩნდა, შეეძინა); შდრ.: ჰყინტ ახთენჴნ (ვ. თოფურია);

ჟ) ფართოდაა გავრცელებული ნასახელარი ზმნების წარმოება: დაკბილავს „უკბენს“, დაიძაბუნებს „დაჩაგრავს, დაიმორჩილებს“, სახლაობს „სახლობანას თამაშობს“, დაეშვილება „შვილად გაუხდება“, დაუთვალაოვდება „დაბრმავდება“ (ზედმიწევნით: „უთვალაო გახდება“). გამოიყენება კომპოზიტი ფუძეებიც: დადგიმსავარცხლებს „დგიმ-სავარცხელს გამართავს“ და მისთ.

• • •

ღ) ნ ა წ ი ლ ა კ - მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. გლოლურში შემორჩენილია -მცა ნაწილაკ-მორფემოიდი (იხ. ზემოთ: „ზმნა“); ზოგჯერ იგი (ძველი ქართულის წესისამებრ) ეხამება ზმნის თხრობითი კილოს ფორმას და გამოხატავს კავშირებითის სემანტიკას: „ლიამც (= ბევრიმც) მოგივა ახალი წელიწადიო შეძენისაო“, „ნეტამცა ნატრა მანატრა“, „ღმერთიმც გიგმია მალალიო“ (ნიშნავს: ბევრი მოგივიდეს || მოგსვლოდეს, ნეტა მანატროს, ღმერთი გეგმოს). გვაქვს ამ წესის დარღვევის შემთხვევებიც: -მცა ნაწილაკი კავშირებითი ფორმის შემცველ

კონსტრუქციებშიც გამოიყენება: ნეტამცა ეჯობოს (სავარაუდოა: ნეტამცა ეჯობა).

ხშირი გამოყენებისაა დადასტურებითი „ქვე“ (ზემორაქულსა და ქვემორაქულში — ქვე || ქე) ნაწილაკ-მორფემიდი, რამელსაც ზოგჯერ უფართოდება ფუნქცია, ზოგჯერ კი ორნამენტული დანართის სახითაცაა გამოყენებული: „ქვეც აჩუქვეს ხმალი“, „ქვე რა იყო?“ „ქვე მოიძიეს“, „ქალი ლამაზი ქვე იყო“, „ვეზირს ქვე უკვირს“, „გოგომ ქვე რა იცოდა“, „ჩემი სოფელი ქვე როა, წკადისი“, „ქვე ხვარ (= ხომ არ) გაგიყდა“. „ქე“ უპირატესად ახალგაზრდა თაობის მეტყველებაში იჩენს თავს. იშვიათად გვხვდება „ქი“ („ქი არ გვიპარა ეს ქალი“; ზემორაქული). „ქვე“ შესაძლოა შეუღლებული იყოს -ც(ა) ნაწილაკ-მორფემიდიდან: „ქვეც აკეთებს, ქვეც აცხობს, ქვეც რეცხამს“ (ზემორაქული).

დადასტურებითი ან წაქეზებითი ნაწილაკ-მორფემიდის დანიშნულებით გამოიყენება „აპა“ („აპა, მითხარი!“); მაშ, აპა → მააპა || მაპა („იყავი ონშიდა? — მააპა!“; შ. ძიძიგური).

სპეციფიკური რაჭული მოვლენაა ქირიმე → ჰი ელემენტის გამოყენება თხოვნითი კილოს კონსტრუქციებში: „გამიკეთე, ჰი, ეგ საქმე!“, „ნუ ჰი!“, „ჩაირბინე, ჰი!“; გამოიყენება სხვა შემთხვევებშიც („მოველო, ჰი, და მოგიტანე ნაბადი“). ამჟამად ძალზე იშვიათი ხმარებისაა (შ. ძიძიგური).

დასტურდება ნართაული -ა ზმნის ფორმებთან, უპირატესად სხვათა სიტყვის -ო ნაწილაკ-მორფემიდის წინ. იგი გვხვდება რაჭულის ყველა კილოკავში, გლოლურის გარდა (ვ. თოფურია): „იქ არ შემოგისწრონაო“, „დაგმაღავაო“, „გვაითუ მოკლანაო“, „მობძანდეს ჩემთანაო, რასაც წაიღებსაო, დაინახავსაო“, „ნუ წახვალაო“; და ასე: შემოთვალესაო, დაამზადეთაო, მობძანდითაო, გადაუგდეთაო, მეკუთვნისაო, გვიყვარსაო, დაგაყენეთაო, გიკეთებთაო (რიცნისთაური); „იმას რავა მოვკლამაო“; და ასე: მოგვწერეთაო, დაგასაჩუქრებაო, გაგიშვებაო, ანათებსაო, ჰგავსაო, ყამსაო, მივდივარაო, მოსულხარაო, მიყვარხარაო (ქვემორაქული); გინდათაო, ამოსწვითაო (ზემორაქული). იშვიათად დაჩნდება -ო ნაწილაკდაურთველ ფორმებშიც: „ძმები ხართა“, „ჩვენი ბოშუნები ხართა“, „ავდგებითა“. -ა დაერთვის მხოლოდ თანხმოვანზე დაბოლოებულ ზმნებს. სხვა შემთხვევაში -ო უშუალო ხმოვან სუფიქსს მიერთვის: შეიკრიფებაო.

იზავდროულად -ა კითხვით კონსტრუქციებშიც იჩენს თავს (მაშინაც, როცა კითხვითი სიტყვა დასტურდება): მიდიხარა-ა?; არ მოგაქვს-ა?; რა მოწყენილი ხარ-ა? (შ. ძიძიგური).

მაგრამ ეს ორი -ა განსხვავებულია (ფუნქციით და, როგორც ჩანს, წარმოშობითაც).

სხვათა სიტყვის -ო შესაძლოა დაერთოს წინადადების თითქმის ყველა წევრს: „ნადირსო მოერიდებოდეთ“, „გაწმენდილი ვიყოთ მტრიდანო და ბოროტიდანო“.

ქ I პირის ფორმებთან გამოიყენება -თქვა: „ვეუთხარი, ის ტყუა-თქვა“, „მოდი-თქვა“ (რივნისთაური); „მერე კი მჭავრობდი (= ვჭავრობდი), რაზე მოკვალი-თქვა, მარა ქვე რალა დროს“ (ქვემორაქული); „მე უთხარ: სათიბი არა აქვ-თქვა“, „სახლები ავაგეთ ჩვენ-თქვა“ (გლოლური).

„უნდა“ გვხვდება ამ სახითაც: „უნა“: „მე უნა გამამყვე ცოლათაო“, „ხემწიფე უნა ევირჩიოთაო“ (ქვემორაქული); „ქალები ცალკენ უნა მსხდარიყვენ“, „უნა წამოვიყვანო“ (ზემორაქული).

ადგილის ზმნისართებში დაჩნდება -ნა ელემენტი: აქა-ნა, იქა-ნა, სადა-ნა; იქანავე „იქვე“, აქანაური „აქაური“, იქანაური „იქაური“. დადასტურდა -ნე ნაირსახეობაც: სა-ნე-მ (← სანემდის). -ნა გვხვდება ვითარების ზმნისართებშიც: ჩუმეთა-ნა (ქვემორაქული).

-ცა-ლა კომბინაცია წარმოდგენილია სხვადასხვა ფონეტიკური ნაირსახეობით: საკუთრივ -ცა-ლა (ვინცალა; რივნისთაური); -ცა-ლ (რამაცალ „რალაცამ“, საცალ; გლოლური); -ცა-ხა (საცხა, რომელიცხა; ზემორაქული); -ც-ხა (რაცხა, საცხა; ქვემორაქული); -ძა-ლა (რომელიძაღა, საძაღა; ზემორაქული); -ძა-ხა (რომელიძახა, ვინძახა; ზემორაქული, ქვემორაქული). გვხვდება სალიტერატურო ქართული მსგავსადაც (-ლა-ცა თანამიმდევრობა: რალაცა, სალაცა).

შეინიშნა -ვე → -ვ: „იქავ წააქცია“ (გლოლური); შდრ.: მაშინთ-ვე || მაშით-ვე.

გლოლურსა და რივნისთაურში -რე → -რ: „მეორე ღამესაც ის-რ მოიქცა“ (შდრ.: ის-რე, ეს-რე). -რე → -რ, ჩვეულებრივ, მაშინ. როცა დაერთვის სხვა ნაწილაკ-მორფემოიდებიც: ის-რ-ი-ვე. შევნიშნავთ: დადასტურდა „აგრე“ ფორმის ნ სონანტ-ჩართული ნაირსახეობაც: ან-გრე (რივნისთაური).

-ოდენ → -დენ → -თენ: ეგდენი → ექდენი, ამთენი „ამდენი“ (გლოლური). გვხვდება -თე ნაირსახეობაც: ისთე, ისთევე (ქვემორაქული); წარმოდგენილია ასეც: -თონ (-დენ და -ტოლ ფორმათა კონტამინაციით): რამთონი, იმთონი; რამთონჯელ, იმთონჯელ (რივნისთაური).

ჭერ → ჭელ (რ-ნარევე ფუძეებთან) ზოგადდება და გვხვდება იქაც, სადაც ფუძეში რ არა გვაქვს: იმთონჯელ, სამჯელ.

„კინაღამ“ წარმოდგენილია როგორც: კიღამ || კიღამე, „კიღევ“ — კიღო, „კიღევც“ — კიღომეც (ქვემორაქული).

ქვემორაქულში გამაძლიერებელი მორფემოიდის ფუნქციით გამოიყენება „ზე“: „გედირია ზე“ (= სულ მთლად, ძალიან გაბრაზდა).

ქვემორაქულშივე დადასტურდა „ხვარ“ (← ხუა არ ← ხო არ ← ხომ არ).

რიენისთაურში, ზემორაქულსა და ქვემორაქულში გვხვდება: მანინ „მანინც“, ოდა „პო-და“; ქვემორაქულში იპოვება: ჭერლა || ჭელა.

მიმათითებელი პრეფიქსი ე- (ეს...), სახელობითის გარდა, გამოყენებულია სხვა ბრუნებშიც („ემ თას იქეთ იმერეთია“, „ემ სოფლებთან“, ემათ), დამოწმებულია ზმნისართებშიც („ექანა“, „ექითენ“).

• • •

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. მქონებლობის სემანტიკა გამოიხატება -ოვან → -ოან → -უან სუფიქსით: დალატოვანი (გლოლური) || დალატუანი, ლამაზოვანი || ლამასოვანი, ძალუანი, ხშირია საკმელთა დასახელებებში: ყველუანი, ქონუანი, ლობუანი || ცერცუანი, ფხლუანი. ზოგჯერ მასთან მონაცვლეობს -იან: „პურში რო შეურთავ ლობიოს, შეეცილს ვეძახით, ჭადში რო შეურთავთ — ლობუანი ჭადი, შეეცილს კიდე ლობიანასაც ვეძახით“ (ქვემორაქული). -იან საკმაოდ ხშირია სხვა შემთხვევებშიც: წყლიანი, ფრთიანი, ხმიანი. -იან სუფიქსითაა ნაწარმოები კარიანი-ი „კარადა“. ფართო გავრცელებისაა -იერ: ჰკვიერი, თავიერი, ტვინიერი, ჭიშიერი, ადამიერი „ადამიანი“ (შ. ძიძიგური). იშვიათად დაჩნდება -ედ (ქორედი „დღუროიანი სახლის მესამე სართული სამეურნეო იარაღების შესანახად“), -ურ (კუდური „კუდუანი“); სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებითაა გამოყენებულ -ად (ძმადი „ხელისმომკიდე ვაჟი“).

ნარგვარი ფუნქციის გამომხატველია -ობა იმის მიხედვით, თუ რა ფუძეს მიერთვის: გამოიხატება დროის გარკვეული მონაკვეთი (კაჟიანი თოფობა იყო „კაჟიანი თოფის დრო იყო“; ზემორაქული); დაჩნდება იგი თამაშობათა სახელებშიც (ხმალუკაობა, ცხენუკაობა, ხულუკაობა — გლოლური; სახლაობა, დოლყაობა, წულაობა — რიენისთაური); აწარმოებს კრებით სახელებს („იარაღობა ჰქონდა რამეო?“).

ზემორაქულში წარმოჩნდა უფროობითი ხარისხის არქაული წარმოების შემთხვევები: უხნე „უხნესი“, უდიდე „უდიდესი“, უგრძე „უგრძესი“ (შ. ძიძიგური).

ოღნაობითი ხარისხის ფორმებს ფერთა სახელებიდან აწარმოებს -ონ-ა (-ონ საკუთრივ ოღნაობის მაწარმოებელია, -ა — მასუბსტანტივებელი სუფიქსი); ოღნაობასთან შეხამებულია მიმსგავსების, აქედან

კი — მსგავსების ფუნქცია: თეთრონაი „მოთეთრო || თეთრი ფერის საქონელი“, შავრონაი „მოშავო || შავი ფერის საქონელი“ (გლოლუ-რი); შდრ.: თეთრუნა, შავუნა, სადაც -უნ-ა კნინობითობის ფორმანტიცა (იხ.: ქვემოთ).

-ურ გამონათავს ვინ-გგუფის სახელთა წარმომავლობასაც: „წედუ-რი კაცი ვარ“, „ღებური კაცი“, „იყო ერთხელა ღებურებთან სანადი-როს“, „ჩასულან ღებურები“.

-ურ და ურ-ა ფორმანტთა ნაცვლად დაჩნდება -ულ და -ულ-ა (მა-შინაც, როცა საწარმოებელ ფუძეში რ არ ურევია): ქალულად „ქა-ლურად“, „ველევისა და წყადისს შუა ერთი წყალი ჩადის, ველეულა“ (ბოლო შემთხვევაში -ულ-ა პილრონიმის მაწარმოებელია).

სპორადულად თავს იჩენს -ივ ფორმანტიც: ხელახლივ „ხელახლა“ (რივისსთაური).

ზოგი ზმნისართი ფორმდება მიცემით ბრუნვაში: ახლავს „ახლა-ვე“ (ქვემორაქული).

რაქულში ფართოდაა გავრცელებული სახელთა კნინობით-საალერ-სო ფორმათა წარმოება. ძირითადი მაწარმოებელია -ა: მინდორა, ბოს-ტანა, ცინდალა, ხერხა... ვასილა, ნესტორა, ლუარსამა „ლუარსაბა“ („კარდალი დიღია, კარდალა — პატარია“).

ფუძე ხშირად რთულდება სხვა სუფიქსებით.

ოდენ -იკ: შალიკი (გლოლური); -იკ-ა: ნესტორიკა, ლევანიკა, თა-შარიკა; პატარიკა, ვარიკა.

-უკ-ა: ნესტორუკა, ლევანუკა; ხორცუკა („ერთი ნაჭერი ხორცი“), ხელუკა, სკამუკა, ჯოხუკა, ცულუკა, ღვინუკა, თა(ვ)უკა, წყალუკა, ტყვიუკა, თოფუკა, რკინუკა, ძაღლუკა, ცხვარუკა, ძროხუკა, ბოშუკა, ქალუკა, ბალახუკა, ვაშლუკა, დღეუკა, ღამუკა („მხოლოდ ერთი ღა-მე“), კანუკა, ქონუკა, ქმარუკა, ტყა(ვ)უკა, დანუკა („ჩემი და პატა-რუკა ამხელუკა იყო“).

-უნ-ა: ქუღუნა, კატუნა, კალათუნა, თოხუნა, ბაყაყუნა, კვესუნა, ბოშუნა (ზემორაქულში ნიშნავს: „გოგონა“), ქედუნა, კვიცუნა, გო-გუნა, დათუნა, ცოტუნა, ერთუნა, გულუნა (შდრ.: გულდურა); დავითუ-ნა, კიმოთუნა, სიკოუნა.

-ინ-ა: დათვინა, ლეკვინა, მაჩვინა, თაგვინა, შაშვინა, ბაღვინა.

-ურჩ-ა: თიკნურჩა „თიკანი“.

ხშირად გვხვდება შერწყმული სუფიქსები.

-იკ-უნ-ა: შალიკუნა, ვასიკუნა, დათიკუნა, დედიკუნა.

და, პირიქით: -უნ-იკ-ა — ბიკუნია, დათუნია, სერგუნია, ცო-ტუნია.

-უნ-უკ-ა: ცოტუნუკა, ბეწუნუკა.

-ინ-იკ-ა: ოლღინიკა, კოწინიკა, ლუკინიკა, ცოტინიკა; ბეწვინიკა.

-იკ-ალ-ა: თოფიკალა „სათამაშო თოფი“, ურიკალა (← ურმიკალა); „სათამაშო ურემი“, ნაძვიკალა, მინდვრიკალა.

-იკ-ელ-ა: პეტრიკელა, თამრიკელა, ვირიკელა, ჯორიკელა (ბოლო-
ორი ფორმა იხმარება გადატანითი მნიშვნელობით. ადამიანთა მიმართ).

გლოლურში ყველა ამ ფორმას სახელობითში შესაძლოა დაერთოს ბრუნვის ნიშანი -ი → -ე: შიუკამ, ვალიკუნამ, სერგუნეკამ; კვერცხუ-
კამ; გლოლურშივე მრავლობითში დასტურდება: თოფუკაები, თოხუ-
ნაები. სხვა კილოკაებში: თოფუკეები, თოხუნეები (ასომილირებული
ფორმებია).

მართალია, კნინობით სახელთა წარმოება ფართოდაა გავრცელებული, მაგრამ გარკვეული შეზღუდვები მაინც იჩენს თავს. მაგალითად, კნინობითი სახელები არ იწარმოება სახელზმნებისაგან, ტოპონიმებისაგან, ადამიანთა გვარებისაგან, ახალნასესხები სიტყვებისაგან (რადიო, ტექნიკუმი, ელექტრონი...), ახალწარმოქმნილი (ათწლელი...) და აბსტრაქტული (სიცოცხლე, კაცობა...) სახელებისაგან. მოქმედებს ფონეტიკური ფაქტორიც: -უნ-ა არ გვხვდება სონორზე დაბოლოვებულ ფუძეებთან, -უკ-ა — უკანაენისმიერ გ, კ, ქ თანხმოვნების მომდევნოდ.

კნინობითი ფორმების წარმოება სოციალურადაც იყო შეპირობებული: თავად-აზნაურთა წარმომადგენლებს კნინობითი ფორმით არ იხსენიებდნენ, გლეხობაში კი საკმაოდ გავრცელებული იყო: დავითი, მაგრამ — დავითუნა || დათიკუნა... (ა. კობახიძე)..

თავისებური წარმოებისაა ზოგი სასუბიექტო მიმღეობა: მ-ხნ-ავ-ი „მხვნელი“, მ-თხო-ელ-ი „მთხოვარი“, მ-ცნა-ურ-ი „მეცნიერი, მკოდნე“, მე-ც-არ-ი „მეცნიერი, გულთმისანი“ („რვა ძმა-კაცი იყო. ამ რვაში ერთი ძალიან მეცარი იყო“). მ — არე აფიქსებიან მიმღეობათა ანალოგიით ჩანს ნაწარმოები მ-დიდ-არ-ე.

თავისებურებანი თავს იჩენს საობიექტო მიმღეობის წარმოების დროსაც: სა-ბმ-ურ-ი „საბელი“, სა-მუშა-ე „სამუშაო“... წასრული (← წასლული) „წასული“, შე-წუხ-ვ-ნ-ილ-ი „შეწუხებული“, დანარჩომი „დარჩენილი“... ყურადღებას იქცევს უარყოფის მიმღეობათა წარმოებაც (ფუძისა და საწარმოებელი აფიქსების თვალსაზრისით): უ-ცოდ-არ-ი „უცოდინარი“ (რივნისთაური), და-უ-ლევ-არ-ი (ქვემო-რაქული).

გამოიყენება -ილ სუფიქსიანი მასდარები: ძებელი, ხადილი „წვე-
ულება“, ხვეწილი.

გლოლურში იპოვება ზმნური წარმოშობის, ზმნისართები: მიის. „იქით“, მოის „აქეთ“.

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ა) გვხვდება თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული ატრიბუტულ მსაზღვრელის ორი სახეობა: სპორადულად, ისიც გლოლურში, სრული დაბოლოებით (კრელ-ი ნობ-ი, კრელ-მა ნობ-მა, კრელ-ს ნობ-ს, კრელ-ის ნობ-ის...) და დაბოლოება მოკვეცილი (კრელ-ი ნობ-ი, კრელ ნობ-მა; კრელ ნობ-ს, კრელ ნობ-ის...); იმავდროულად ხშირია შემთხვევები, როცა სალიტერატურო ქართულის ანალოგიური მდგომარეობაა (კრელ-ი ნობ-ი, კრელ-მა ნობ-მა, კრელ ნობ-ს, კრელ-ი ნობ-ის...);

ბ) ატრიბუტული მსაზღვრელი შეიძლება მიერთოს ზედსართავს („დიდი ძვირფასი კაცი იყო“) და ზმნისართს („ისეთი კარგად იყო“);

გ) ატრიბუტულ მსაზღვრელად რიცხვითი სახელის გამოყენებისას მსაზღვრელ-საზღვრული ხშირად მრავლობითის ფორმითაა წარმოდგენილი: ცხრანი ლეკვანი (გლოლური), სამნი ძმანი, ოთხნი კაცნი (რიენისთაური). -ებ სუფიქსი კი მხოლოდ საზღვრულთან დაჩნდება: სამი ძმები, ორი მზეთუნახავები... ანალოგიური ვითარებაა ამ შემთხვევაშიც: ბევრი თევზები, ბევრი ბაღები... (ქვემოთაქული, ზემოთაქული, რიენისთაური);

დ) ქვემოთაქულში მსაზღვრელად გამოყენებული „ამ“, „იმ“ ჩვენებითი ნაცვალსახელები თანხმოვნით ელემენტს იკვეცენ („ეს“, „ის“ ნაცვალსახელთა მსგავსად): ა კაცმა წაიყვანა „ამ კაცმა...“; და ასე: „ა მონადირის დედა“, „ა მზეთუნახავს მიჰპარვია“ (შ. ძიძიგური).

ე) როგორც ფონეტიკური მიმოხილვის დროს აღინიშნა, მართლაც მსაზღვრელი ხშირად ბრუნვის ნიშნისეულ -ს ელემენტს იკვეცს (განსაკუთრებით — რიენისთაურში): რკინი (= რკინის) კეტი, მეზობლი ბიჭი; ოქრო (= ოქროს) ბეჭედი, კალო (= კალოს) პირი (შ. ძიძიგური). გვხვდება მართლაც მსაზღვრელ-საზღვრულის პოსტპოზიციის შემთხვევებიც: „ქმარს ქალისას“ და მისთ.

ვ) რიცხვში სახელისა და ზმნის აზრობრივი შეთანხმების ნიმუშები: „სამი დევი იყვნენ“, „წამოვიდოდენ ეს საწყალი ხალხი“, „სოფელმა ისინი დაჯოცნეს“... იმავდროულად შეინიშნა შეთანხმების დარღვევაც მაშინ, როცა სახელი მრავლობითის ფორმითაა წარმოდგენილი: „ცხრანი ყაჩაღნი შეხვდა“...

ზ) აქტიური სემანტიკის გამომხატველი გარდაუვალი ზმნების II სერიის ფორმებთან სუბიექტი შესაძლოა მოთხრობით ბრუნვაში დაი...

სევას: „მელიამ წავიდა“, „ქალმა ენახშა (= ელაპარაკა)“, „ოფოფმა დეეთანხშა“, „შეჭდა ამ ცხენზე მაზღმა და წამოვიდა“ (შ. ძიძიგური);

თ) შეინიშნება ბრუნვის ფორმათა შენაცვლების შემთხვევები: სახელობითის ნაცვლად დაჩნდება მიცემითი („მეფეს მოატყუეს“, „ასწიეს ჩელტით კაცს“), მიცემითის ნაცვლად — სახელობითი („ბოლოს მიაგნო მეფის შვილი ომში“, „ეს კაცი არ ესმოდა“, „თავის სახლი ვეღარ მიაგნო“, „ისე ეფერება ე ვაჟა ამასა, როგორც თავისი სული“, „გული თან ამოაქვს ბიჭი“, „საქმელ მიაართმევდენ, როგორც დედოფალი“), მოთხრობითის ნაცვლად — სახელობითი („ე დათვი და მელა გასწიეს“, „გამოსწიეს აწე ეს სამნი ძმანი“, „ე ბიჭი დილაზე გამოსწია“).

ი) შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარ წევრთაგან ბრუნვის ნიშანი შესაძლოა დაერთოს მხოლოდ მომდევნოს: „ბადრი (= ბადრის) და უსუბის უთხრა“.

კ) კავშირები: მარა, საძახა, რომელიცაღა, რაცაღა (ზემორაჭული); მარე, თვარა || თორემ, რავარც || როგორც, ვინემ (გლოლური); მარე, თვარე, რავაც || რავარც... „გააკეთა, რავარც დედამ აწავლა“ (რიგნის-თაური)... დადასტურდა ნახა „რახან, რადგან“ („ნახა ეგრეა, მოდიო“), თუ „რომ“ („ეგონა, თუ საქმელს მიაართმევდენ“), ხოლოთ, ოღონ, რა „რაც || როცა“ („რა ის წავიდა, მასუკან ხმა აღარ ისმის“). სხვა კავშირებთან ხშირად წარმოჩნდება „რომ“: სადაც რომ („მიატანა, სადაც რო ის დები არიან“), როცა რომ („როცა რო ღარიბად იყო, წახყვია“), რომელიც რომ (რომელმაც რომ, რომელსაც რომ...), რა რომ („რა რომ გათხოულვარ, მას უკანდელი არაფერი მახსოვს“) და მისთ. (შ. ძიძიგური). გვხვდება უკავშირო ქვეწყობილი კონსტრუქციებიც: „ვინა ხარ მოწიფულიო, წახვიდე და ღორი გასწყვიტო“.

ლ) უარყოფის თავისებური ფორმები: „არაფერს მუშაობდა“ (გლოლური). ამ შემთხვევაში „არაფერს“ პირდაპირი ობიექტის დანიშნულებაც აქვს.

IV. ლექსიკა.

გამოიყოფა არქაული ფენა — განსაკუთრებით რიგნისთაურსა და გლოლურში (ხრმალი || რხმალი, ღია, ოვსი...), ოსურიდან ნასესხები ფუძეები — უპირატესად გლოლურში (ჯიკა „რძეში გამომცხვარი პური ან მკადი“; შდრ. ოსური: ძიქქა; ნახშ-ობ-ა „ლაპარაკი“ — გავრცელებულია მთელ რაჭულში; შ. ძიძიგური), მაგრამ უმეტეს წილ

საკუთრივ დიალექტური ინოვაციები იჩენს თავს (ზოგჯერ — საზიარო ქართული ენის სხვა დიალექტებთან).

გლოლური: ბოში „გოგო, ქალიშვილი“ („ჰყავდეს ცხრა შვილი — ოთხი ბოში და ხუთი ვაჟაჲ“), უმაღ „უწინ || ადრე || მალე“, ორკეცი „ორსული“, დეეწერა „შეეძინა“ („დეეწერა ერთი ვაჟაჲ“; შდრ.: „თუ ვაჟაჲ გეწერონო, გამომიგზავნეო“, „ამ ცოლქმართა არ ეწერა შვილი“)... მოხვე მშვიდობით! (მისალმების ფორმულა);

რივნისთაური: ავეჯი „ჩასაცმელი, სამკაული“, ბლვი, ჩონა, საწები „შეკამანდი“, რიეი „რიერაჲი“; გართვა „დაქარგვა“, წული, გულთმეცარი... ფრაზეოლოგიზმები: „აყვავდებოდა. ის პურები“, „შევათბობთ რძეს, ხელს რო დაუწყებს კბენას, ჩაუკიდებთ საკიდელს“, „სისხლმა წატეხა“;

ზემორაქული: ღარკავი „თავისუფალი ადგილი კედელსა და სახურავს შორის; ჭუჭრუტანა, ფარღალაღა“, ლესური „სვე, ღვარეული“, შხივი „კლდეზე გადმომდინარი წყალი“, გაგნება „გაგება“...

ქვემორაქული: უხვანი „ულრანი“, ბურული „გადახურული, ფარღული“... ფრაზეოლოგიზმი: შანი მოუგო...

ყოველი ფორმა აქ წარმოდგენილია იმ კილოკავიდან, სადაც ისინი ტექსტების მიხედვით იქნა ფიქსირებული, რაც, რა თქმა უნდა, სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ რომელიმე მათგანი სხვა კილოკავშიც არ იბოვება. ზოგი საერთო რაქულია.

ყურადღებას იქცევს სემანტიკური გადახრები, რაც საკმაოდ თვალშისაცემი მოვლენაა: ავეჯი „ჩასაცმელი, სამკაული“, ჩირკვი „ბუჩქი || || ხის დამპალი ძირი“, ტან-ფეხი „ტანსაცმელი და ფეხსაცმელი“, დიდი გლეხი „შეძლებული, მდიდარი გლეხი“, პატარა გლეხი „ხელმოკლე გლეხი“, გაგნება „გაგება“, გართვა „დაქარგვა“, დავარგება „დამწიფება, ხილის შემოსვლა“, აკარება სუფრისა „სუფრის ალაგება“, აყვავება „აფუება“.

ღირსსაცნობია ეთნოგრაფიული რეალიებისა თუ უძველესი დღესასწაულების ამსახველი ლექსიკა: მაკვრიელი „მეკვლე“, ბოსლობა, სამალულო, ჩიტიფაფაობა.

თ ა ვ ი VI

6. 1. დასავლეთ საქართველოს შუა ზონის დიალექტები. ამ ზონის დიალექტებად იმერული და ლეჩხუმური იქნა დასახელებული. იმერული კილო საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზეა განფენილი, რაც განაპირობებს მის ნაირგვარობას კილოკაეებისა და თქმების მიხედვით. სხვაობა ზოგჯერ პრინციპული ხასიათისაა და სისტემის დონეზეც კი იჩენს თავს. ამ რიგისაა, მაგალითად, სხვაობანი ბრუნებაში (ზემოიმერული: ბიცოლა, ბიცოლამ... ქვემოიმერული: ბიცოლე, ბიცოლამ...), მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშანთა განაწილებაში (ზემოიმერული: წერენ, წერდენ, დაწერეს... ქვემოიმერული: წერენ, წერდენ, დაწერენ...), -ავ და -ამ თემისნიშნის ზმნათა უღვლილებაში (ზემოიმერული: მალავს || მალამს, მალევდა || მალემდა... ქვემოიმერული: მალავს, მალავდა...) და მისთ. ლეჩხუმური შედარებით კომპაქტური დიალექტია; მას ბევრი რამა აქვს საერთო ქვემოიმერულთან და ქვემორაჭულთან. იმავდროულად ლეჩხუმურში დაჩნდება სევანურთან და მეგრულთან ხანგრძლივი კონტაქტის შედეგებიც, რაც განსაკუთრებით ლექსიკაში ვლინდება; ამქარად სევანური ან მეგრული წარმოშობისაა ზოგი ლეჩხუმური ტოპონიმიც: ღვირიში, ქორენიში, ლაილაში, ლასურიაში, ონჭეიში... უცხერი, ლედეშტო, ლეშკედა, ხოჯი... (ქართული დიალექტოლოგია).

წმინდა გეოგრაფიული პრინციპით, ლეჩხუმური, რა თქმა უნდა, ზემო ზონაში მოექცეოდა (რაჭულთან ერთად), მაგრამ ჩვენთვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს საკუთრივ დიალექტოლოგიურ პრინციპს. ამ თვალსაზრისით კი ლეჩხუმური (ისტორიულადაც და ამჟამადაც) მეტ სიახლოვეს იმერულთან (უპირატესად კი — ქვემოიმერულთან) ამჟღავნებს. რაც შეეხება ქვემორაჭულთან მსგავსებას, ეს, თავის მხრივ, ქვემორაჭულზე ლეჩხუმურისა და იმერულის გავლენით უნდა აიხსნას.

6. 2. იმერული. იმერული ქართული ენის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დიალექტია, „ქართლურის შემდეგ იგი ყველაზე დიდი დიალექტური ერთეულია“ (ქართული დიალექტოლოგია). იმერულს (განსაკუთრებით — ზემოიმერულს) გარკვეული წვლილი მიუძღვის თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ძირითადი ტენდენციების წარმართვაში.

იმერეთს აღმოსავლეთით ესაზღვრება ქართლი, დასავლეთით — სამეგრელო (მიჯნაა მდინარე ცხენისწყალი), ჩრდილოეთით — რაჭა და ლეჩხუმი, სამხრეთით — სამცხე (მესხეთი), ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით ეკვრის გურია.

იმერეთი გეოგრაფიულად იყოფა ორ დიდ რეგიონად: ზემოიმერეთად და ქვემოიმერეთად. ზემოიმერეთს აღმოსავლეთით აკრავს ლიხის (სურამის) ქედი, სამხრეთით — აჭარა-იმერეთის ქედი, ჩრდილოეთით — რაჭის ქედი, დასავლეთით კი გაშლილი სივრცეა, რომელიც გადადის კოლხეთის დაბლობში. „ამ დაბლობის აღმოსავლეთი ნაწილი, აგრეთვე მის სამხრეთით განლაგებული გორაკ-ბორცვები მოსაზღვრე მთის კალთებით უჭირავს ქვემოიმერეთს“ (ქ. ძოწენიძე). ქვემოიმერეთს სამხრეთით საზღვრავს სამცხე (მესხეთი), ჩრდილოეთით — ნაქერალას ქედი და ხვამლის მთა, აღმოსავლეთით — ზემოიმერეთი, დასავლეთით — სამეგრელო, სამხრეთ-დასავლეთით — გურია.

იმერეთი საქართველოს იმ კუთხეთაგანია, რომელთაც განსაკუთრებული ადგილი აქვთ მიჩენილი საქართველოს ისტორიაში. იმერეთი „ხან საქართველოს გაერთიანების ცენტრი იყო და ქ. ქუთაისი მთლიანი სამეფოს სატახტო ქალაქს წარმოადგენდა, ხან ნაწილობრივ შედიოდა ქართლის სამეფოში, რომლის საზღვრები არგვეთამდე (ზესტაფონის რაიონი) აღწევდა, ხან კიდევ ცალკე სამეფოდ, იმერეთის სამეფოდ იყო გამოყოფილი. იმერეთი ყოველთვის ცხოველ მონაწილეობას იღებდა პოლიტიკურთან ერთად საქართველოს კულტურულ განვითარებაში“ (ქართული დიპლომატიკა).

„იმერეთი“ წარმოშობით ეთნიკური სახელი არ არის. „იმერეთად“ მთელი ლიხსიქეთი იგულისხმებოდა, „იმერლებად“ — დასავლეთ საქართველოს ყველა მცხოვრები, მაგრამ შემდგომ „იმერეთი“ საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის სახელწოდებად ჩამოყალიბდა, „იმერელი“ — ეთნიკურ სახელად.

ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაში „იმერეთი“ ძველი, ფართო მნიშვნელობით გამოიყენება — გულისხმობს მთელ დასავლეთ საქართველოს: „ქუეყანისა ამის სახელნი არიან საერთოდ სამნი: პირველად ეგრისი, მეორედ აფხაზეთი, მესამედ იმერეთი... (ეწოდა) ბაგრატიონთა მიერ, რამეთუ, რაჟამს დაიპყრეს სრულიად აფხაზეთი და ყოველი საქართველო, ამათ უწოდეს ქართლს ამერეთი და აფხაზეთს იმერეთი, ანუ იმერნი და ამერნი, უმეტესად შეერთებისათვის, და აწცა საზოგადოდ უწოდებენ იმერეთსა“. შემდეგ ვახუშტი ეხება საკუთრივ იმერეთს, რომელსაც „ამ უამად... უწოდებენ ცხენისწყალს-ზეითს, აღმოსავლეთის კერძსა, ვიდრე ლიხის მთამდე... და განიყოფის ესე

იმერეთი: ვაკედ, ფერსათის კერძოდ, არგუეთად, ოკრიბად, რაჭად და ლეჩხუმად“. რაჭა-ლეჩხუმის გამოკლებით, ვახუშტის თხზულებაში აღწერილი ტერიტორია არსებითად წარმოადგენს კიდევ საკუთრივ იმერეთს.

იმერეთში ძირითადად წმინდა ქართული მოსახლეობაა. აბსოლუტური უმეტესობა საკუთრივ იმერლებია. სახლობენ აგრეთვე სამცხე-ჯავახეთიდან აღრევე გადმოსული კათოლიკე ქართველები (ქუთაისისა და მის მიდამოებში), რაჭველები (რომელთაც ჭერ კიდევ დაცული აქვთ რაჭული კილოს ზოგი თავისებურება), გურულები და მეგრელები (რომელთა სამეტყველო დიალექტი ამჟამად იმერულია). იმერეთში მცირე ჯგუფებად გვხვდება სომხები (დაბა ჩხარში) და ებრაელები, რომლებიც იმერულად უქცევენ. ქალაქ ადგილებში, ბუნებრივია, სახლობენ სხვა ერის წარმომადგენლებიც.

იმერული ორ მსხვილ კილოკავად განიყოფება: ზემოიმერულად (ხარაგაული, საჩხერე, ჭიათურა, ზესტაფონი) და ქვემოიმერულად (თერჯოლა, ტყიბული, ბაღდათი || ბაღდადი, ვანი, წყალტუბო, სამტრედია, ხონი). მათ შორის ხშირად ისეთი სხვაობა იჩენს თავს, რომ შესაძლებლად მიაჩნიათ ორი დამოუკიდებელი (ზემოიმერული და ქვემოიმერული) დიალექტის გამოყოფა (ე. კუბლაშვილი). ზემოიმერულსა და ქვემოიმერულს შორის მკვეთრი ტერიტორიული მიჯნის დადგენა ძნელდება. გამოყოფენ გარდაამავალ ზოლს (ოკრიბა-ტყიბულის, თერჯოლის, ბაღდათის რეგიონი), რომელსაც შუაიმერულს უწოდებენ (ე. ფანჩიძე). მაგრამ შუაიმერული არ არის ერთიანი სამეტყველო სისტემა, თქმებად იწლება, რომელთაგან ზოგი (თერჯოლური) ზემოიმერულს უახლოვდება, ზოგიც (ოკრიბული, ბაღდათური) — ქვემოიმერულს. ამიტომაც ერთიან კილოკავად ამ რეგიონის, მეტყველების გამოყოფა ჭირს (ე. ძოწენიძე).

იმერულის კილოკავები რამდენიმე თქმას აერთიანებენ.

ზემოიმერულში, მაგალითად, ზოგი ნიშნით სხვაობს ხარაგაულურს; საჩხერე-ჭიათურული და ზესტაფონური თქმები. ქვემოიმერულში მეტ-ნაკლები სხვადასხვაობა ახასიათებს თერჯოლურ (რომელიც ზოგი თავისებურებით ზესტაფონურს ეკედლება), ოკრიბულ, ბაღდათურ, აგრეთვე ვანურ, სამტრედიალ და ხონურ თქმებს, ასევე აბაშურ თქმას (აბაშის რაიონის იმერული სოფლების მეტყველებას). ქვემოიმერულის ზოგ თქმას (ხონურს, აბაშურს, ნაწილობრივ — სამტრედიალს) მეგრულთან უშუალო კონტაქტი დამჩნევია, ზოგსაც (ვანურს, ნაწილობრივ — სამტრედიალს) გურულთან ურთიერთობის კვალი ეტყობა. ბაღდათურში ვლინდება ზემოიმერულთან ურთიერთობის შედეგიც.

და იმედროულად ნათლად გამოიხატება ქვემოიმერულისათვის ნიშან-დობლივი ტენდენციებიც (მომიჯნავე ტერიტორიების შესაბამისად).

თქმებში შეიძლება გამოიყოს ქცევები. მაგალითად, ვანურ თქმაში გამოყოფენ უხუთურ ქცევას (სოფელ უხუთის მეტყველებას), თერჯოლურში — ჩხარულ ქცევას და მისთ.

საერთოდ კი, დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით, „ზემოიმერული გაცილებით უფრო მონოლითურია, ვიდრე ქვემოიმერული“ (კ. კუბლაშვილი).

იმერული დიალექტი ღირსსაცნობია ისტორიული თვალსაზრისითაც: იმერულის თავისებურებანი მრავლად აისახა სხვადასხვა პერიოდის სიგელ-გუჯრებში (უპირატესად XV-XVI საუკუნეებიდან). მაგალითად, ფიქსირებულია ზოგი ისეთი მოვლენა, რომელიც დღესაც ახასიათებს იმერულს: ნემსაძე → ნებსაძე || ნევსაძე, თევზაძე → თებზაძე; გვიშტიბი → გუშტიბი, ჰყვიში → ჰყუში და პირიქით; გუჯარი → გვიჯარი; ასევე: იყვნენ → იყონ; ან: მოახლე — მუახლე, დაიჭირა → დეიჭირა, გაისარჯა → გეისარჯა... ივანაი, მახარაი... სისხლის გარდახდა; მამეკრა, მამეცი; შაიქნა, შამომიწირავს... მათ აქვან „აქეთ“; ვინც არავინ სხვამა ვერ გთხოვოს-ყე (თქვენ) და მისთ. (შ. ძიგური, ი. ქავთარაძე). რა თქმა უნდა, ბევრი ამ მოვლენათაგანი სხვა დიალექტებშიც პოვებს ანალოგიას. ეს კი იმაზე მიანიშნებს, რომ ქართული ენის დიალექტების შინაგანი იმპულსები და განვითარების ტენდენციები უპირატესად საერთოა.

I. ფონეტიკა.

იმერულის ბგერითი შედგენილობა არსებითად ახალი ქართული-სებურია. სხვაობას სპორადულად იძლევა რამდენიმე ბგერა, რომელიც ამა თუ იმ ფონემის პოზიციურ ნაირსახეობას წარმოადგენს:

ა იშვიათია და, ჩვეულებრივ, მიიღება ი ხმოვნის დავიწროებით: ა) თავკიდურა პოზიციაში ხმოვნის წინ: ოკრიბული — შეაქრა → ში-აქრა → შააქრა, შეახმა → შიახმა → შაახმა (ო. კახაძე); ხანურ-ზეგნური (ბაღდათური): მიართვა → მართვა, შღრ: მოითმინე → მეითფინე → მეეთფინე (პ. გაჩეჩილაძე); ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში ხმოვნის მომდევნოდ: ძმაჲ, დაჲ, რაჲ, კაჲ... წადი → წაჲ, მოლი → მოჲ... უპირატესად ყველა ამ შემთხვევაში სრულხმოვანი ი ისმის. ა სპორადულად დაჩნდება როგორც ე ხმოვნის იოტიზებული შემართვის შედეგი: მერთი, მექესი (შ. ძიგური, ო. კახაძე).

გვხვდება ზღ: ა) თანხმოვნის მომდევნოდ ხმოვნის წინ: თქალი, ჩტენ, მჭაქრა, წაართჯა; ბ) ხმოვნის მომდევნოდ პაუზის წინ: ხნაჟ, ხერხაჟ, ლეწაჟ (პ. გაჩეჩილაძე, კ. კუბლაშვილი). ბალდათურში დაინდება სხვა შემთხვევაშიც: ხ-თი დაწყებულ ფუძეებთან I სუბიექტური პირის ვ- ნიშანი განიცდის მეტათეზისს და წარმოითქმის ზღ-დ: ვ-ხნ-ავ → ხვნ-აჟ → ხტნ-აჟ... თუ ამ პოზიციაში ფუძისეული ვ არის, მაშინ I პირის ნიშანი იკარგვის, ხოლო ფუძისეული ვ → ზღ: ვ-ხვრეტ → ხტრეტ || ხტრეტაჟ (პ. გაჩეჩილაძე).

ქვემოიმერულის დასავლურ ზოლში (მეგრული მეტყველების მეზობლად) იპოვება გ, რომელიც, ჩვეულებრივ, იჭერს მავრცობი (ემფატიკური) ხმოვნის ადგილს — ცვლის -უ ხმოვანს: „ამას-უ, ამ სოფელს-გ, თხმელარი თქვია“; „კმილები დავაგე ფარცხს-გ“. გ-ს, როგორც წესი, მახვილი მოუდის.

ხონურ თქმაში თავს იჩენს პალატალიზებული ლ ძალა, მალე, გლახა, ღალაპა... ფორმებში (შ. ძიძიგური).

ავ → ეე სრული რეგრესული ასიმილაციით: ა) თავკიდურა პოზიციაში გავრცელებულია მთელს იმერულში: აელო → ეელო, დაემალა → დეემალა, გადაეტანა — გადეეტანა || გედეეტანა. ცვლილებას ვერ აბრკოლებს ვ- პირის ნიშანი (დადეემალე → დევემალე); მ-, გვ-, გ- პირის ნიშანთა გამოყენებისას პარალელური ვარიანტებია: დამემართა || დემემართა, გაგეცალა || გეგეცალა; ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში ზემოიმერულში პარალელურად გვხვდება: ბიძაები || ბიძეები, სიმღერაები || სიმღერეები. უპირატესობა მაინც არასიმილირებულ ფორმებს ენიჭება. ქვემოიმერულში ძირითადი ფორმებია: ბიძეები, ამისანეები. ასიმილაციას წინ შესაძლოა უძლოდეს ბგერის დაკარგვა: გათავება → გათაება → გათეება, დაშავებული → დაშაებული → დაშეებული. მრავლობით რიცხვში -ეებ ზოგჯერ გაიაზრება ერთიან ფორმანტად: ილიკოსანეები.

ოე → ეე სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: ა) თავკიდურა პოზიციაში: მოეწონა → მეეწონა, მოერევა → მეერევა. ცვლილებას ვერ აბრკოლებს ვ- პირის ნიშანი (მოვეწონე → მევეწონე); გვ-, გ- პირის ნიშანთა გამოყენებისას პარალელური ვარიანტებია: მოგეწონა || მეგეწონა. მ- პირის ნიშნის წინ, ჩვეულებრივ, მო- → მა- მამეწონა. ფუძისეული მ- ცვლილებას ოე → ეე არ აფერხებს: რომელი → რემელი. რთული (შედგენილი) ზმნისწინის პოენიერებისას, წესისამებრ, იცვლება მხოლოდ მო- ზმნისწინის გახმოვანება: გამოეტანა → გამეეტანა. ზემოიმერულში, ქართლის მოსაზღვრე რეგიონში, შესაძლოა პარალელურად დადასტურდეს ქართლურისებური ვითარება — მთლიანად შეიცვალოს რთული ზმნისწინის გახმოვანება:

გემეტანა; ბ) შეინიშნება ბოლოკიდურა პოზიციაშიც: ხბოები → ხბუ-
ები (ქ. ძოწენიძე), მაგრამ აქ ოე უპირატესად მაინც დისიმილაციის
საფუძველზე იცვლება: ხბოები → ხბუები || ხფუები, ეზოები → ეზუ-
ები, გოგოები → გოგუები. დისიმილაციას შესაძლოა უსწრებდეს ბგე-
რის დაკარგვა: მიატოვეს → მიატოეს → მიატუეს. ზოგჯერ დისიმილა-
ცია დაჩნდება თავკიდურა პოზიციაშიც; უპირატესად ეს ეხება I სუ-
ბიექტური პირის ფორმებს — ვ- პირის ნიშნისა ან ფუძისეული ვ სო-
ნანტის დაკარგვისას: მოვეხმარე → მოეხმარე → მუეხმარე, მოვედი →
→ მოედი → მუედი. ასე რომ, ამ დროს შეგვხვდება პარალელური
ფორმები: მუეხმარე || მეეხმარე, მუედი || მეედი

აი, ოი → ეი ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციის საფუძველ-
ზე: ა) თავკიდურა პოზიციაში: გაიტანა → გეიტანა, მოიტანა → მეი-
ტანა. ვ- პირის ნიშანი პროცესს ვერ აბრკოლებს: გავიტანე → გვეი-
ტანე, მოვიტანე → მეეიტანე. გვ-, გ- პირის ნიშანთა გამოყენებისას
ცვლილება არ ხდება; მ- პირის ნიშნის პოენიერებისას მო- → მა-:
მომიტანა → მამიტანა... ხსენებული ფონეტიკური ცვლილება შესაძ-
ლოა მოხდეს სიტყვის ფუძეშიც (ქუთაისი → ქუთეისი) და ენკლი-
ტიკის დროსაც (რა იქნა → რე იქნა). ქართლის მოსაზღვრე რეგიონში
ზემოიმერულს არ ახასიათებს ოი → ეი ცვლილება, მაგრამ ხდება
აი → ეი: გაიტანა → გეიტანა; გადაიტანა → გადეიტანა || გადიტანა
(ზმნისწინისეული ხმოვნის ჩავარდნით); ან: გედეიტანა || გედიტანა
(გ. ახვლედიანი); ზემოიმერეთის დასავლურ რეგიონში კი პარალე-
ლურად გვხვდება: მოიტანა || მეიტანა, მოიკეთა || მეიკეთა. ქვემოიმე-
რულში უპირატესობა ასიმილირებულ ფორმებს ენიჭება: მეიტანა,
მეიკეთა. სამტრედიულ თქმაში პროცესი უფრო შორს მიდის: აი და
ოი კომპლექსები სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე იძ-
ლევა იი კომპლექსს: დაიჭირა → დეიჭირა → დიიჭირა, გადაიტანა →
→ გადეიტანა → გადიიტანა || გიდიიტანა || გიდიტანა (ზმნისწინისეული
ხმოვნის დაკარგვით), მოიტანა → მეიტანა → მიიტანა, მოიქნია → მე-
იქნია → მიიქნია (ემთხვევა მ- ზმნისწინიან ფორმას); რთულ ზმნის-
წინში იცვლება მეორე კომპონენტი: გამოიტანა → გამეიტანა → გა-
მიიტანა; და ასე: გამოიღვიძა → გამიიღვიძა, წამოიყვანა → წამიიყვანა.
I სუბიექტური პირის ფორმებში ხდება მეტათეზისი: წამოიყვანე →
→ წამეიყვანე → წამიეიყვანე || წამიეყვანე (ქ. კუბლაშვილი). რო-
გორც ვნახეთ, ვ- პირის ნიშანი პროცესს ვერ აბრკოლებს (გავიტანე →
→ გვეიტანე, დავიჭირა → დევიჭირა); მ-, გვ-, გ- პირის ნიშანთა მქო-
ნებლობისას ცვლილება არ ხდება; ბ) სახელთა ბოლოკიდურა პოზი-
ციაში ქვემოიმერულში (უპირატესად სამტრედიულ და ვანურ თქმებ-
ში): აი → ეი → ე — სახელობითი: მამაი → მამე, ბიცოლაი → ბიცო-

ლე, დანაი → დანე; ნათესაობითი: მამაის → მამეს, ბიცოლაის → ბიცოლეს, დანაის → დანეს; მოქმედებითი: მამაით → მამეთ || მამეთ, ბიცოლაით → ბიცოლეთ || ბიცოლეთ, დანაით → დანეთ || დანათ. დანარჩენ ბრუნვებში ფუძის ბოლოკიდურა -ა შენარჩუნებულია (მამამ, მამას; ბიცოლამ, ბიცოლას, ბიცოლაათ...): ასე ცვლილმა ხმოვანმა, თავის მხრივ, შესაძლოა გამოიწვიოს რეგრესული ასიმილაცია: პატარაი → პატარე → პეტრე. ზოგჯერ -ე დაბოლოებიანი ფორმა ფუძედ გაიზარება და მაშინ -ე ყველა ბრუნვაში დაჩნდება: ბიცოლეი, ბიცოლემ, ბიცოლეს, ბიცოლეს || ბიცოლეს... ზემოიმერულის დასავლურ რეგიონში ანალოგიური რამ ახასიათებთ მხოლოდ საკუთარ სახელებს: მანანა → მანანე, მანანემ, მანანეს... ამგვარ ფორმებს მხარს უმაგრებს პეტრე, ისიდორე ტიპის სახელები.

აუ → ოუ ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: ა) თავკიდურა პოზიციაში: გაუტანა → გოუტანა, აუცილებელი → ოუცილებელი; ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: აქაური → აქოური, სადაური → სიდოური; გ) პროცესი ხდება ენკლიტიკის შემთხვევაშიც: რა უყავი → რო-უყავი. შევნიშნავთ, რომ გადა- ზმნისწინი უ- პრეფიქსის წინ, ჩვეულებრივ, იკვეცს ბოლოკიდურ ხმოვანს: გადაუტანა → გოდოუტანა || გოდუტანა (ასევე: გადოუტანა || გადუტანა). აუ → ოუ, როგორც წესი, შემდგომ აღარ იცვლება (რაც საერთოა იმერულის ყველა თქმისათვის); აუ → ოუ → უუ (სრული რეგრესული ასიმილაციით) შესაძლოა დადასტურდეს მხოლოდ ქვემოიმერულის დასავლურ რეგიონში, გურული და მეგრული მეტყველების მეზობლად: გაუყეთა → გოუყეთა → გუუყეთა, გაუნათლებელი → გოუნათლებელი → გუუნათლებელი || უგუუნათლებელი.

ქვემოიმერულში იმთავითვე მოცემული ოუ შეიძლება იცვალოს სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: მოუტანა → მუუტანა, მოუგონა → მუუგონა, გამოუტანა → გამუუტანა (შ. ძიძიგური).

იუ → უუ, სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე, ჩვეულებრივი მოვლენაა ზემოიმერულში; თავს იჩენს ქვემოიმერულშიც: მიუტანა → მუუტანა, მიუსწრო → მუუსწრო, მიუბრუნდა → მუუბრუნდა, მიუცია → მუუცია.

ეუ → ოუ ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: ა) თავკიდურა პოზიციაში: შეუტანა → შოუტანა, შეუყვარდა → შოუყვარდა, შეუქმელი → შოუქმელი. ზემოიმერულში ცვლილება ხდება ეუბნება → ოუბნება, გეუბნები → გოუბნები, მეუბნები → მოუბნები ფორმებშიც (ქ. ძოწენიძე); ბ) სიტყვის ფუძეში: ბროწეული → ბროწოული, აპეური → აპოური; გ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: წლეულს → წროულს (თან ერთვის ლ-ლ → რ-ლ რეგრესული დისიმილაცია).

ია ბოლოკიდურა პოზიციაში იძლევა იი კომპლექსს: ბიძია || ბიძიე → ბიძიი, ნალია || ნალიე → ნალიი, პეტრია || პეტრიე → პეტრიი. იგივე კომპლექსი ფუძის შიგნით ხშირად წარმოდგენილია როგორც იე: ნიაი → ნიეი, ციაი → ციეი.

იე ქვემოიმერულში სრული ასიმილაციით იძლევა ეე კომპლექსს: „უნდა მეეცა მისთვის“; „უნდოდა მეფეს მეელო ვეზირი“ (კ. კუბლაშვილი).

ეო ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: ასიმილირებული: ეო → → ოო (მეორე → მოორე || შორე) და დისიმილირებული: ეო → იო (მეორე → მიორე, მდგომარეობა → მდგომარიობა).

ოა → უა, ასევე: ოე → უე რეგრესული დისიმილაციის საფუძველზე: მოახერხა → მუახერხა, გამოაღვიძა → გამუაღვიძა. შესაძლოა წინ უსწრებდეს ბგერის დაკარგვა: მოვა → მოა → მუა. ოე → უე ცვლილების შესახებ ზემოთ იყო აღნიშნული.

დისიმილაცია ხდება ეა → ია კომპლექსშიც: შეაგდო → შიაგდო, შეასრულა → შიასრულა; საქათმეა → საქათმია, საღორეა → საღორია (შ. ძიძიგური). ოკრიბულში პროცესი უფრო შორს მიდის: შაგდო (ო. კახაძე).

ბალღათურში (ხანურ-ზეგნურში) ია → მა (მიართვა → მართვა), აი, ოი → ეი (ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით) → ემ (პროგრესული დისიმილაციით): წაილო → წეილო → წეალო; მოითმინა → → შეითმინა → მეათმინა (პ. გაჩეჩილაძე). ი: მ, ჩანს, დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა ინტენსივობის მახვილი მოუღის წინამავალ ხმოვანს.

დისტანციური დისიმილაცია ივარაუდება აა → ეა გადბგერებისას: შაქარი → შექარი, დავა → დევა (კ. კუბლაშვილი).

ვა → უა თანხმოვნის მომდევნოდ: წაართვა → წაართვა, დაწვა → → დაწვა (კ. კუბლაშვილი) და, პირიქით, უა → ვა: უარესი → ვარესი. ამ შემთხვევაში პროცესი მახვილის მოქმედებასთანაა უშუალოდ დაკავშირებული.

ეა → ო: სხვაგან → სხოგან, სხვაფერ → სხოფერ; მოართვა → მუართო. პროცესი შეზღუდულად მოქმედებს.

ეე → ო: ქვეყანა → ქოყანა, ყველაფერი → ყოლიფერი, ყველგან → → ყოლგან, ჩვეულება → ჩოულობა, დაწვება → დაწობა, მოყვება → → მოყობა, არკვევს → არკოვს, აჩვევს → აჩოვს, ქვემოთ → ქომოთ. საკმაოდ გავრცელებულია მთელს იმერულში.

ეი → უ: წვიმს → წუმს, გათხოვილი → გათხოული, უჩხვლიტა → → უჩხუტა (უსწრებს ლ სონანტის დაკარგვა), გვიმრა → გუმრა, წყურვილი → წყურული.

ზოგჯერ ო გვაქვს ევ კომპლექსის პოზიციაში: კაღვ → კიღო.

ო-ს პოზიციას იჭერს შესაბამისი კომპლექსები: ხეარაგი „ხორაგი“; ქეებულეთი „ქობულეთი“.

თავკიდურა პოზიციაში პაუზის მომდევნოდ ო ხმოვნის წინ ვითარდება ტ; წარმოიქმნება ტო კომპლექსი: ორი → ტორი, ოცი → ტოცი, ომი → ტომი, ობოლი → ტობოლი, ოჯახი → ტოჯახი.

დადასტურდა (მაგალითად, ოკრიბულში) ო ხმოვანზე მ სონანტი ზეგავლენაც — ხდება ასიმილაცია: ხომ → ხუმ, მდგომარეობა → მდგუმარეობა (ო. კახაძე).

ფართოდაა გავრცელებული ხმოვნის სინკოპე სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში (წელიწადი → წელწადი, იმიტო → იმტო) და ელიზია: ქე არ → ქ-არ, კი არაფერი → კ-არაფელი (ამავე პოზიციაში ჩვეულებრივია ხმოვნის დავიწროებაც: ხო არ → ხუ არ → ხე-არ, თუ არ → თე-არ).

თვალსაზრისად მოდუნებულია ფუძის კუმშვა და კვეცა (განსაკუთრებით — ქვემოიმერულში): წყალის, წყალით... ხეის, ხეით... მაშვალები, მაშვალობა... რედუქცია შესაძლოა მოხდეს კომპოზიტებში: ქარის, ქართით, მაგრამ: „ქვენაქრით მევიდა თოვლი“; „ამეიქვენაქრებს“.

ნასესხებ სიტყვებში პალატალური თანხმოვნის გადმოცემისას (უპირატესად ეს ეხება ლ სონანტს) ჩნდება ი ხმოვანი: პალტო → პალიტო.

გვაქვს ალიტერაციის საფუძველზე მომხდარი რედუქციის შემთხვევები ხატოვან შესიტყვებებში: „ჭინკა ღრით ჩამევიდა და ახლა ავღრით წავა“.

იმერულისათვის დამახასიათებელია ბოლოკიდური ხმოვნის ნახალიზაცია: სახლზე → სახზენ, ცოტათი → ცოტათინ.

მახვილი იმერულში მკვეთრად განსხვავებულია კილოკავებისა და ზოგჯერ თქმების მიხედვითაც; იმავდროულად ხერხდება მეტ-ნაკლებად ზოგადი ტენდენციის დადგენაც.

ივარაუდება, რომ ზემოიმერულში გვაქვს „დინამური მახვილი ტონური მახვილის ელემენტებით. ზოგჯერ ფრაზაში შემავალ რომელიმე სიტყვაში, ხანდახან ყოველ სიტყვაშიც კი შეინიშნება ხმის აწევა... ხმოვანი გაგრძელებულად წარმოითქმის და ტონიც მალღდება“ (ქ. ძოწინიძე): „ვისევე ხომე წამალს და მირჩება“; „ზღაპარი, ბატონო, რა არი“; „ქფაროს ეგ ტომარაი“; „ძროხა გოყურდია ახლა“.

კითხვითი ნაცვალსახელის შემცველ წინადადებაში მახვილი მოუღლის მასაც და ბოლოკიდური სიტყვის ბოლოდან მეორე ხმოვანსაც: „ვინ თქვა ეგე?“ „რა გინდა შენე აქა?“; კითხვით ნაცვალსახელს,

ჩვეულებრივ, ენკლიტიკურად მიერთვის მომდევნო სიტყვა: „რა უკიროს მტრე?“, თუ წინადადებაში არ არის კითხვითი ნაცვალსახელი (ან ნაწილაკი), გრძელდება ბოლოკიდური ხმოვანი: „ასე იყო მართლმ?“

თავისებურად გამოხატული მახვილი ახასიათებს ოკრიბულხს: თხრობით წინადადებაში ბოლოკიდური სიტყვის ბოლოდან პირველი ხმოვანი ტონური მახვილის გამო გრძელდება, ბოლოდან მეორე ხმოვანს კი მკვეთრი მახვილი მოუდის (კ. კუბლაშვილი): „ძლივს არ ამოვაწიე ამ სიცხტში!“ „ქე მევიდა მტრე“. განგრძობითი მოქმედების გამოსახატავად თხრობითსავე წინადადებაში გრძელდება ბოლოკიდური სიტყვის ბოლოდან მეორე მარცვალს: „დაადებს თავს და მნდის“, „ჩვენ საქმეს ვეწვიეთ ყვლა“. კითხვით წინადადებაში მახვილი მოუდის ბოლოკიდური სიტყვის ბოლოდან პირველ მარცვალს და აგრძელებს მას: „თუთუნი გინდა?“ „მოხვალ დღეს?“ „რა უთხარი იმასე?“ „რათი ამუათრიე მაინტე?“ (ო. კახაძე).

ქვემოიმერულში მახვილი, წესისამებრ, მოუდის წინადადებაში ბოლოკიდური სიტყვის ბოლოდან მეორე ხმოვანს, ხოლო მომდევნო ხმოვანი სუსტდება: „იმან არ იცოდა თხრევა“, „რავა ტყულათე ელაპარაკებჲ“. ერთმარცვლიან სიტყვებში მახვილი იწვევს ხმოვნის დაგრძელებას. ქე არ → ქ-არ დადასტურებითი ნაწილაკ-მორფემოიდის მქონებლობისას მკვეთრი მახვილი მას მოუდის, ხოლო ბოლოკიდური სიტყვის ბოლოდან პირველი ხმოვანი გრძელდება: „ქარ მეტეკა ძალლი ფეხებში!“; დამოკიდებულ წინადადებას ქვემოიმერულში ხშირად დაერთვის ბოლოს დადასტურებითი ხომ → ხო ნაწილაკ-მორფემოიდი მაშინ, როცა დამოკიდებული წინადადება უსწრებს მთავარს; ხომ || ხო ნაწილაკის ხმოვანს მახვილი მოუდის და აგრძელებს მას: „რომ ჩეიცვამს ახლა ხო, მაშინ ნახეთ რაფერი შესახედავია“; „წეხან რო კაცი მოდიოდა ხო, თურმე გიორგი ყოფილა“ (კ. კუბლაშვილი).

ასეთია ფრიად ზოგადი სურათი. თქმების მიხედვით კი, როგორც ითქვა, ხშირად საკმაოდ წარმოჩენილი ნაირგვარობაა (ეს ეხება ისე ახლო მდგომ თქმებსაც კი, როგორცაა ხონური და სამტრედიული ან სამტრედიული და ვანური, თერჯოლური და ჩხარული...).

მრავალფეროვანია თანხმოვნებთან დაკავშირებული ფონეტიკური ცვლილებებიც.

დასტურდება თანხმოვანთა როგორც რეგრესული (გვერდში → გვერთში, ამხანავი → აფხანავი, ნემსი → ნეფსი, ნიეთი → ნიფთი, კაეშირი → კაფშირი, მტვერი → პტვერი, საბჰო → საპჰო, ბოჩკა → ბოჰკა, აქეთკენ → აქეტკენ, სახლითგან → სახლიდგან || სახლიდგინ, ვანიტგან → ვანიდგან || ვანიდგან... სახლში → შახში, საშველი → შაშველი, კმაყოფილი → ყმაყოფილი...), ასევე პროგრესული (ტბა → ტპა,

საყდარი → საყტარი, ხბო → ხფო, მწიფდება → წიფთება, წახდება → წახთება, დაკუტდება → დაკუტება... კედარი → კეტარი, შამოხვდა → შამოხვთა, დაფიქრდა → დაფიქრთა...) ასიმილაცია. ზემოიშვარულში ქართლის მოსაზღვრე რეგიონში პროგრესული ასიმილაცია შესუსტებულია; ზოგჯერ პარალელურადაა წარმოდგენილი არაასიმილირებული და ასიმილირებული ფორმები.

ღირსსაცნობია: ვინ-ცა-ლა, რა-ცა-ლა ორ ნაირსახეობას იძლევა; რეგრესული ასიმილაციით: ვინძაღა, რაძაღა; პროგრესული ასიმილაციით (რასაც უსწრებს ხმოვნის სინკოპე): ვინცხა, რაცხა. გვხვდება კონტამინირებული ვინძახა, რაძახა ფორმებიც.

თანხმოვანთა დისიმილაციის ტიპური ნიმუშებია: ა) პროგრესული: ერთჯერ → ერთჯელ, რავარი → რავალი, ომამდელი → უმანდელი (ახლავს ო → უ ლაბიალური მ სონანტის მეზობლობის გამო), გუშინწინ → გუშინწილ, ცხენოსანი → ცხენოსალი, ალალი → აღანი, კონსტანტინე → კონსტანტილე; ბ) რეგრესული: სულელი → სუნელი, ბამბა → ბანბა, წლეულს → წრეულს || წროულს (ახლავს ეუ → ოუ რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე). არის შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე ფორმას მოეპოვება პარალელური ნაირსახეობანი, შილებული როგორც პროგრესული, ასევე რეგრესული დისიმილაციის საფუძველზე: კანონი → კანოლი || კალონი.

ხშირია მეტათეზისის შედეგად მიღებული ცვლილებები; ხდება შენაცვლება: სონანტებისა (ძლიერ → ძრიერ, მადლიერი → მადრიერი, ბნელი → ბლენი, ძლივას → ძვილა, ძმრის → ძრმის), სონანტისა და ხშულისა (დასამბელი → დასამბელი, გრილი → რგილი, რგოლი → გროლი, წიგნი → წინგი), სპირანტებისა (ხსნილი → ხსნილი, მოხსნა → მოხსნა, მახსრობს → მახსრობს), სონანტისა და სპირანტისა (ღრმა → რღმა, გაჟონა → განოჟა), სპირანტისა და ხშულისა (გადასარევი → გასადარევი), ხშულებისა (ფქვილი → ქფილი — თან ახლავს ჳ ბგერის დაკარგვა); თანხმოვნისა და ხმოვნისა (შეხვედრია → შეხვდერია; ფილტვი → ფლიტვი, ღირსი → ღრისი, ჩლიქი → ჩილქი, სულგუნი → სლუგუნი, ჯიკი → ჯრიკი, ზურგი → ზრუგი). არის შემთხვევები, როცა ცალკეული ბგერა განიცდის მეტათეზისს (საძირკველი → სარძიკველი, ბერი → ბრევი, კერნა → რკენა); ზემოიშვარულში ჩვეულებრივია ენახე → ნახე, მნახა → ნამხა, მნახელი → ნამხელი. გვხვდება ქვემოიშვარულშიც. რთული (ორმაგი) მეტათეზისის ნიმუშია ბროწეული → ბერწოული (ე გადაისმის ბრ კომპლექსს შუა, ხოლო ოწ → წო). იმავდროულად მეტათეზისის გარეშე შესაძლოა შეგვხვდეს ფორმები, რომელთათვის სალიტერატურო ენასა და სხვა დიალექტებში ბგერათ

გადასმა ნიშანდობლივი: მოკლეა (შღრ.: მოკელა), ხნვა (ხენა), ხრვა (ხერა), შეკრვა (შეკერა).

განიჩევა აფრიკატიზაციის სამი შემთხვევა: ა) სპირანტის გააფრიკატება სონანტის კონტაქტური ან დისტანციური მეზობლობისას: განზრახ → განძრახ, პენსია → პენცია, მოიპარსა → მოიპარცა, ხარშავს → ხარჩავს, სოფელში → სოფელჩი, თითქმის → თითქმიც, მისდღეში → მისდღემში (მ სონანტის განვითარებით) → მისდღემჩი... ბ) სპირანტის გააფრიკატება გ ხშულის მეზობლად: საგზალი → საგძალი; შღრ.: ჟანგი → ჟანგი. გ) აფრიკატიზაცია შესაბამისი ხშულისა და სპირანტის შერწყმის შედეგად: წუთში → წუჩი, ხუთშაბათი → ხუჩაფათი, გვერდზე → გვერძე, ფერდზე → ფერძე, მკერდს → მკერძს (რეგრესული ასიმილაციით) → მკერც, ღმერთს → ღმერც. ზოგჯერ აფრიკატიზაციას განიცდის ხშულიც: ტვირთი → ჭვირთი...

საპირისპიროდ, შეინიშნება დეზაფრიკატიზაციის ტენდენციაც (ზოგჯერ იმავე პოზიციაში, სადაც აფრიკატიზაცია ხდება): ტაძარი → ტაზარი, მოიძულა → მოიზულა, ჩრდილი → ჩიდილი → ჩიილი (პროგრესული ასიმილაციით) → შიილი (დეზაფრიკატიზაციით) || შტილი (შთ → შტ დისიმილაციით), ანალოგიურია: დააჩნდა → დააჩდა → დააჩთა → დააშთა || დააშტა; შემდეგ: ოცდაათი → *ოსდაათი (დეზაფრიკატიზაციით) → ოზდაათი (რეგრესული ასიმილაციით), გადაუწია → *გადაუსია (დეზაფრიკატიზაციით) → გადაუზია (ასიმილაციით). ხშირია დეზაფრიკატიზაციის შემთხვევები სწ კომპლექსში: სწორი → სტორი, სწავლა → სტავლა, გაასწრო → გაასტრო... ქვემოიმერულის დასავლურ რეგიონში სწ || სტ კომპლექსს ზოგჯერ ცვლის „ინტენსიური“ ს: სორი, სავლა, გაასრო. (სწ ზოგ შემთხვევაში იცვლება ხწ კომპლექსად; იხ. ქვემოთ).

სუბსტიტუციის დროს ხშირად ვადასტურებთ ერთმანეთის საპირისპირო პროცესებს.

ჩვეულებრივ, ვ : მ ხდება თანხმონისა და პაუზის წინა პოზიციაში: ნავთი → ნამთი, სავსე → სამსე, ხავსი → ხამსი... ზემოიმერულში ამ პოზიციაში ხშირია -ავ : -ამ შენაცვლება თემის ნიშნებში: თესავ → თესამ, თესავს → თესამს; და ასე: ხნავს → ხნამს, კრეფავს → კრეფამს, იჭირავს → იჭირამს... ნამყო უსრულში: ხნედა || ხნემდა, თესედა || თესემდა. ანალოგიურად: თოვს → თომს, ახსოვს → ახსომს. ქვემოიმერულს თემის ნიშანთა ამგვარი შენაცვლება არ ახასიათებს (სპორადულად იჩენს თავს ზემოიმერეთის მომიჯნავე ტერიტორიაზე). ვ : მ ორივე კილოკავში ზოგჯერ ხმოვნის წინა პოზიციაში დასტურდება: კარავი → კარამი, დაავიწყდა → დაამიწყდა, მძივი → ძიმი (ახლავს მ თავილურა ბგერის დაკარგვა) და იმავდროულად იმავე პოზიციაში

დადასტურებულია მ:ვ: აბამ → აბავ, აბამს → აბავს; და ასე: ჩაასხამს → ჩაასხავს, დადგამს → დადგავს. ზემოიშვრულში — დადგემენ || დადგევენ, აბემენ || აბევენ. თემის ნიშნის ანალოგიით: იზამს → იზავს.

შეინიშნება მ:ნ (სიმდიდრე → სინდიდრე, სამსახური → სანსახური, უმცროსი → უნცროსი, დამწიფდა → დანწიფდა, დედამთილი → დედანთილი, გაჩუმდა → გაჩუნდა, იმღერებს → ინღერებს, აბრეშუმი → აბრეშუნი) და მის გვერდით — ნ:მ (ინტერესი → იმტერესი, სანთელი → სამთელი, განცხადება → გამცხადება, ნეკერჩხალი → მეკერჩხალი);

ასევე — ბ:მ (კბენს → კმენს, ყბედი → ყმედი) და — მ:ბ (მრუდი → ბრუდი, ქალამანი → ქალაბანი, მრავალი → ბრავალი — შესაძლოა აქ „მრავალი“ და „ბევრი“ ფორმათა კონტამინაციასაც ედოს წილი).

სხვა შემთხვევებიდან ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ: ვ:ბ (პარასკევი → პარასკები, თევზი → თებზი, კოვზი → კობზი, ვარცხნის → ბარცხნის), გ:ლ (ყველგან → ყოლღან — ახლავს ვა → ო მონაცვლეობაც), რ:ლ (ბურთი → ბულთი, კერპი → კელპი, ტირიფი → ტილიფი, ხურმა → ხულმა, გოგირდი → გოგილდი) და, საპირისპიროდ, ლ:რ (დანაშაული → დანაშაური); ს:ხ (სწორი → ხწორი, სასწორი → სახწორი), ვ:ქ, უფრო სწორად — ვ:ქვ (ქ-ს განვითარებით), შემდეგ კი: ქვ → ქ (ავტო → აქტო → აქტო). მონაცვლეობს სტ → შტ კომპლექსი (ნესტორა → ნეშტორა).

იმერულის ყველა კილოკავისა და თქმისათვის დამახასიათებელია თანხმოვანთა განვითარებისა და დაკარგვის შემთხვევები. ზოგჯერ ერთსა და იმავე პოზიციაში ორივე შესაძლებლობაა განხორციელებული.

იკარგვის ს: მიცემითი ბრუნვის ნიშანი თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან („საკმელ ჰამდა“, „დედოფალ მახარობელი გაუგზავნეს“), ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის ნაირსახეობა ფუძეუკვეცელ სახელებთან („წყარო პირზე“), ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშნისეული ელემენტი („ჭური თავზე“, „წინდი ჩხირი“, „ყურძნი კრეფა“), III პირის ნიშანი „აქვს“, „ჰყავს“... ზმნებთან (აქვ → აქ, მიაქვ → მიაქ, ყავ...). ზემოიშვრულში მიცემითი ბრუნვის ნიშანი -ს შესაძლოა დაიკარგოს ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ პირის ნაცვალსახელებთანაც (ამა წავიყვან „ამას წავიყვან“; მევიყვან იმა „მოვიყვან იმას“; დავჭრი მავა „დავჭრი მავას“).

-თან თანდებულის დართვისას მერყეობაა (უპირატესად ზემოიშვრულში): შესაძლოა დაიკარგოს როგორც თანდებულისეული -თ, ასე-

ვე ბრუნვის ნიშანი -ს (როგორც ხმოვანზე, ასევე თანხმოვანზე ფუძე-დაბოლოებულ სახელებთან): ხესან || ხეთან, სტუმარსან || სტუმართან.

იკარგვის: დ ხმოვანთ შორის (სადილი → საილი, როდის → როის, შედი → შეი. ზემოიმიერულში გვხვდება: მადანა → მადანა, სადანა → → სადანა), ზოგჯერ — ბოლოკიდურა პოზიციაშიც (არსად → არსა); ლ თანხმოვანთ შორის (სახლში → სახში, ბოთლში → ბოთში, თაფლს → → თაფს, კლდე → კდე, დააკლდა → დააკდა || დააკტა, ძალმა → ძალმა); ლ შეიძლება დაიკარგოს ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის წინ (ხელმწიფე → ხემწიფე, საპანე → საპანე, ცაქე → ცაქე), თავკიდურა პოზიციაში (ლხინი → ხინი), ბოლოკიდურა პოზიციაში (სულ → → სუ).

ხშირად იკარგვის ბგერათვომპლექსიც: რგ (კარგათ → კათ), სპ (მასპინძელი → მაინძელი), რი (აზნაურიშვილი → აზნაუშვილი → აზნოუშვილი; ახლავს აუ → აუ ასიმილაციის საფუძველზე).

ზოგი თანხმოვნის დაკარგვა თითო-ორიოლა შემთხვევით შემოიფარგლება: ბ (უბნობს → უნობს || უნოფს), გ (მაგრამ → მარამ || მარა, რაგვარი → რავარი), ძ (ჭილაძის → ჭილაის), თ (თითისტარი → თიისტარი), ჩ (გაჩეჩილაძე → გაჩეილაძე), ც (მაცეც → მაცეც), წ (დღესასწაული → დღესასაული, მოსწრებული → მოსრებული; იხ. ზემოთ: სწ კომპლექსის ცვლილებანი)...

როგორც უკვე ითქვა, ხშირად ხდება ისე, რომ ვადასტურებთ ერთი და იმავე ბგერის დაკარგვისა და გაჩენის (ჩართვის) შემთხვევებს: იკარგვის ვ — ინტერვოკალურ პოზიციაში (ვიყავი → ვიყავი, მოყვეი → მოყვი), ო ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის წინა პოზიციაში (იპონა → იპონა) და ჩაერთვის ვ — ინტერვოკალურ პოზიციაში (პოვეტი → პოვეტი, საშინაო → საშინავო, საბოლოო → საბოლოო), თანხმოვნის მომდევნოდ ხმოვნის წინ (მხეცი → ხეცი, ცოცხი → ცოცხი, მხეფი → მხეფი, თოკი → თოკვი, ბოძი → ბოძვი). იკარგვის მ — თავკიდურა პოზიციაში — როგორც ფუძისეული, ასევე ფორმანტი (მთა → თა, მხეცი → ხეცი || ხეცი, მგელი → გელი, მზეთუნახავი → ზეთუნახავი, მტერი → ტერი, მწარე → წარე, მჩატე → ჩატე, მწიფე → წიფე, მგზავრი → გზავრი, მდიდარი → დიდარი, მკედელი → → კედელი, მშიერი → შიერი), ბოლოკიდურა პოზიციაში (ხომ → ხო, რომ → რო, რატომ → რატო, თორემ → თორე) და იმავდროულად ვითარდება მ (ჯიში → მჯიში, ბალი → მბალი, წყნარი → მწყნარი — ჩანს, მ — არ ცირკუმფიქსიანი ფორმების ანალოგიით; უფრო → უმფრო, იჭავრა → იმჭავრა, იწვალა → იმწვალა, იდარა → იმდარა, გამოუცხადა → გამომცხადა, დაატყვევა → დაამტყვევა). იკარგვის ნ,

ჩვეულებრივ, დ თანხმოვნის წინ (მინდორი → მიდორი, სიმინდი → სიმიდი) და ჩაერთვის ნ (ყმელი → ყმენდი, აგროვებს → ანგროვებს || ანგრუებს, გოგრა → გონგრა, მაჩვი → მანჩვი, ხალიჩა → ხალიჩა, კიტრი → კინტრი, ვიწრო → ინწრო, სადღეგრძელო → სადღინგძელო — თანხმლები პროცესებია: ე-ს დავიწროება და რ-ს დაკარგვა; ზემოიშვარულში დამოწმებულია აგრეთვე: აგრე → ანგრე). რ, ჩვეულებრივ, იკარგვის — თანხმოვნებს შორის (ბრძანა → ბძანა, ფრჩხილი → ფჩხილი, ფრთხილი → ფთხილი, ფრთა → ფთა, ჩრდილი → ჩდილი → ჩთილი → შთილი || შტილი, დამჩა → დამჩა), პაუზის მომდევნოდ თავკიდურა პოზიციაში (რქინა → კინა, რცხილა → ცხილა, რობაქიძე → ობაქიძე), ხმოვნებს შორის (არაფერი → აფერი || აფერი; გვხვდება ასეც: არაფელი) და ამასთანავე რ ვითარდება — პაუზის მომდევნოდ თავკიდურა პოზიციაში (ძღვენი → რძღვენი), ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის წინ (ადგილი → არდგილი, უცხო → ურცხო, ეხვეწება → ეხვეწება, ფოთოლი → ფორთოლი, აწვალა → არწვალა, ღვიძლი → ღვირძლი, სათაკილო → სართაკილო, იხვი → ირხვი, ფაქიზი → ფარქიზი, ქვიშა → ქვირშა, მაგალითად → მარგალითად).

შეინიშნება ცალკეული ბგერების სპორადული განვითარების შემთხვევები: ბ (ჭორი → ბჭორი || ბჭორი, გემრიელი → გემბრიელი), ქ — ჩვეულებრივ, ვ-ს წინ (ნივთი → ნიქვთი; შდრ.: ნიფთი, რომელიც რეკრესული ასიმილაციითაა მიღებული).

II. მორფოლოგია.

ა) სახელთა ბრუნება. სახელობით ბრუნვაში ხმოვანზე ფუძედამოლოგებულ სახელებს დაერთვის -ი (რომელიც სპორადულად -მ-ს სახითაა წარმოდგენილი): ძმავი, დავი, ცავი, დანავი, რიყევი, ღროვი, წყაროვი, ღვინოვი, გოგოვი. დაჩნდება იგი საკუთარ სახელებთანაც: კაკოვი, ვარლამავი, მარგალიტავი. თავს იჩენს მასდარებშიც (უპირატესად ზემოიშვარულში): ცხოვრებაი, აბსტრაქტულ სახელებში: კაცობავი. გვხვდება ნაწილაკდართულ რიცხვით სახელებთან და ნაცვალსახელებთან: ორივევი, ვინმევი, რამევი... თანდებულებთან: მაგისტანავი... უარყოფით ნაწილაკებთან: „ნუ ლაპარაკოფ, ნუი!“ (ქ. ძოწენიძე). ასეთი ვითარება უპირატესად ზემოიშვარულში შეინიშნება.

ქვემოიშვარულში (განსაკუთრებით მის დასავლურ რეგიონში) -ა ხმოვანზე ფუძედამოლოგებული სახელები წარმოდგენილია -ე დაბოლოებით (გარდა ერთმარცვლიანი ფუძეებისა, რომელთაც სახელო-

ბითში -ი ბრუნვის ნიშანი შენარჩუნებული აქვთ: და-ი, ძმა-ი, ცა-ი...). ივარაუდება, რომ -ე ფონეტიკური ცვლის შედეგადაა მიღებული: აი → ეი (ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია) → ე (იკარგვის -ი ბრუნვის ნიშანი); შესაძლოა, ეს პროცესი განესაზღვროთ როგორც ა: ე შენაცვლება, დაკარგული -ი ბრუნვის ნიშნის საკომპენსაციოდ: ბი-ცოლაი → ბიციოლეი → ბიციოლე ან: ბიციოლაი → ბიციოლე... ანალოგიური მდგომარეობაა ნათესაობითსა და მოქმედებითშიც; ანუ: იქ, სადაც ბრუნვის ნიშნის ელემენტად დაჩნდება -ი, ხდება შესაბამისი ცვლილება: ბიციოლაის → ბიციოლეის → ბიციოლემს || ბიციოლეს, ასევე: ბიციოლაით → ბიციოლემთ || ბიციოლეთ. ყველა სხვა შემთხვევაში ბოლოკიდური -ა შენარჩუნებულია: ბიციოლამ, ბიციოლას, ბიციოლად → ბიციოლათ, ბიციოლა! (შდრ. მოქმედებითში: ბიციოლეთ — ვითარებითში ბიციოლათ — ამჟამად სხვაობას მხოლოდ გახმოვანება იძლევა). ღირსსაცნობია: -ა-ზე დაბოლოებულ სახელთა ფუძის გაორმაგებისას ბოლოკიდური ხმოვანი ეცვლება მხოლოდ მეორე კომპონენტს: „რძია-რძიე ბალახია, სამყურეც“ — „რძია“ ფუძეა, „რძიე“ — სახელობითი ბრუნვის ფორმა. ზოგჯერ -ე დაბოლოებიანი ფორმა ფუძედ გაი-აზრება და მაშინ მას სახელობითში -ი დაერთვის, სხვა ბრუნვებში კი ე- გახმოვანება შენარჩუნებულია: ბიციოლეი || ბიციოლემ. ბიციოლემ, ბიციოლეს, ბიციოლემს || ბიციოლეს... (ვ. თოფური, შ. ძიძიგური, თ. კახაძე); და ასე: ბალანე || ბალანეი, ყველე || ყველეი...

-ია დაბოლოებიანი სახელები პარალელურ ვარიანტებს იძლევიან: კერია → კერიე || კერიი, გალია → გალიე || გალიი; კნინობით-საალერსო: ძამია → ძამიე || ძამიი, გოგია → გოგიე || გოგიი (თ. კახაძე). ამოსავლად ივარაუდება კარიანი, გალიანი, ძამიანი... ფორმები.

ასეთმა დაბოლოებამ შესაძლოა თავი იჩინოს ზემოიშვრეთის ზოგ თქმაშიც, ოლონდ, როგორც წესი, საკუთარ სახელებში: ბიბალინე || ბიბალინეი, ბიბალინემ, ბიბალინეს (გვხვდება უპირატესად ქვემოიშვრეთის მოსაზღვრე რეგიონში).

ოკრიბულში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს სახელობითში -ი იშვიათად ერთვის.

თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ საკუთარ სახელებთან სახელობითისეული -ი ფუძისეულ ელემენტად არის გაგებული და სხვა ბრუნვებშიც გადაწყვება: დავითი, დავითიმ, დავითის... და, პირიქით, -ი-ზე ფუძედაბოლოებულ საკუთარ სახელებში ბოლოკიდური ხმოვანი გაი-აზრება ბრუნვის ნიშნად და სხვა ბრუნვებში ჩამოსცილდება: ამბერკი, ამბერკმა, ამბერკს... ანალოგიურად: აქვსენტი, აკაკი, გიორგი, პროკოფი... ესაა ორი სისტემა: ერთ შემთხვევაში დაჩნდება ფუძის სამ-მარცვლიანად ქცევის ტენდენცია: ამბერკი, ამბერკიმ, ამბერკის... და

შესაბამისად: დავითი, დავითიმ, დავითის... მეორე შემთხვევაში, პირიქით, თავს იჩენს გავრცელებული ტენდენცია და მაშინ: დავითი, დავითმა, დავითს... შესაბამისად: ამბერკი, ამბერკმა, ამბერკს... პირველ შემთხვევაში ფუძედ გაიგება: ამბერკი, დავითი; მეორე შემთხვევაში — დავით, ამბერკ.

ფრაზის ბოლოკიდურ პოზიციაში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულმა სახელმა მოთხრობით ბრუნვაში შესაძლოა დაირთოს -მა: „უთხრა ძმამა“. ბაღდათურში (ხანურ-ზეგურში) თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული საკუთარი სახელი სპორადულად ფუძის სახითაა წარმოდგენილი სახელობითსა და მოთხრობითში: თინათინ ამბობს, თინათინ თქვა... (პ. გაჩეჩილაძე).

ვანურ თქმაში სახელობითისეული -ი ნიშანი წარმოჩნდება მიცემითშიც (საზოგადო სახელებში): „ყიდულობს სახლის (= სახლს)“, „კიტრის (= კიტრს) ჭამს“ (ე. კუბლაშვილი).

ქვემოიმერულში ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის -ის და -ით ნიშნები ფუძეს ვერ კვეცენ და, წესისამებრ, არც თავად რედუცირდებიან: დაის, კტეის, ლელეის, აბანოის, ძუძუის („ივანეის საქმე“, „ეზოის ბოლოს“)... დაით, კტეით, ლელეით, აბანოით, ძუძუით... მოღულებულია კუმშვაც; ჩვეულებრივ, გვაქვს: კედელის, ქმარის... კედელით, ქმარით... „რა“ ნაცვალსახელი პარალელური ვარიანტებითაა წარმოდგენილი: რაის || რასი, რაით || რათი...

ფართო გავრცელებისაა ნანათესაობითარი მიცემითი: ნათესავისას, მეზობლისას, დაისას, მოყვრებისას.

ზემოიმერულში ზმნისართები ხშირად მიცემითის ფორმითაა წარმოდგენილი: აქანას „აქ“, ექანას, იქანას, აგერას, ეგერას, მადანას, ახლავეს (სპორადულად გვხვდება ზემოიმერულის მომიჯნავედ ქვემოიმერულ თქმებშიც).

ზემოიმერულშივე „აქ“, „იქ“ ზმნისართები ფორმდება ნათესაობითი ბრუნვის -ის ნიშნით (აქვს სიტყვათწარმოებითი დანიშნულება): აქის || აქითის „აქაური“, იქის || იქითის „იქაური“ („აქის ლაპარაკი კ-აღარ იცის“). ხსენებულმა ზმნისართებმა შესაძლოა დაირთონ თანდებულებიც: აქიზე, აქისაგან, აქისანა „აქისთანა“ (= აქაურისთანა), აქისთვინ (ქ. ძოწენიძე).

ვითარებითში -ად → -ათ (|| -დ → -თ): „კაცათ აღარ ვარგია“, „ტყვეთ წაშეიყვანეს“... ხშირად დაჩნდება -ა; ზმნისართებში: რაფრა „როგორ“, ჩუმა „ჩუმად“, კარქა „კარგად“, სწორა „სწორად“... -იან და -ურ სუფიქსიან ფორმებში: ცოლშვილიანა, ხურჯინიანა... ზემოიმერულში: ცოცხლოურა „ცოცხლად“, დილოურა „დილით“...

ვითარებითი ბრუნვის მაგივრობას ხშირად ეწევა ფუძე: „იმის მაგიერ (= მაგივრად) შენ მოხვალ?“ ან: უთანდებულო და თანდებულოანი მიცემითი: „ნახევარ ფასში (= ფასად) მოქცემენ“; „სავაჭროზე (= სავაჭროდ) ვიყაი ქალაქში“ (კ. კუბლაშვილი).

ზემოიმერულში -ობა სუფიქსიან სახელთა ნანათესაობითარი ვითარებითი გამოხატავს დროის მონაკვეთს, გარკვეულ პერიოდს: „ჩემობისად (= ჩემსობას, ჩემს დროს) ასე იყო“, „მისობისად არაფერი მამხდარა“. ანალოგიური დანიშნულებით გამოიყენება მიცემითი („ჩემობას“) და ნანათესაობითარი მიცემითი („ისიდორესობისას მე სხოვან ვცხოვრობდი“).

წოდებითი უმეტეს წილ წარმოდგენილია ფუძე ან ფუძედ გააზრებული სახელობითის ფორმა: ვახტანგ || ვახტანგი. თუ ფორმანტი დაერთვის, მხოლოდ -ო: ვახტანგო, მიხეილო, დარეჯანო... ნათელაო, ეთერაო || ეთერო...

მავრობ (ემფატიკურ) ხმოვნად ზემოიმერულში (უპირატესად — ქართლის მოსაზღვრე რეგიონში) დაჩნდება -ა: ძმასა, ძმისა, ძმითა, ძმათა... მოთხრობითში მავრობიანი ბრუნვის ნიშნის ეკვივალენტად გვაქვს -მა: ძმამა, სანდრომა. -ა გვხვდება აგრეთვე: ნაცვალსახელებთან (იმანა, ვერავინა), თანდებულებთან (წისქვილთანა, ყოველთვინა, აქეთკენა, მალლიდანა), ზმნისართებთან (მაშინა, ხვალა, გუშინა, გარეთა, ძალიანა), -თ სუფიქსიან მრავლობითში (იმათა). -ა ჩვეულებრივია ნაწილაკ-მორფემოიდების წინ: ძმასაც, ძმისავე, ძმითაო... დაერთვის ზმნებსაც (ჩვეულებრივ, ნაწილაკ-მორფემოიდების წინ): „ვერაფერს დაეკლებთაო“, „ბელი უნდა მწიოსაო“ (დაჩნდება პროსოდიული ხმოვნის პოზიციაში).

ზემოიმერულშივე ამავე დანიშნულებით ხშირად გვხვდება -ი ნათესაობითსა და მოქმედებითში: ბიძისი, ბიჭისი, ხელისი, კბილისი; ბიძითი, ბიჭითი, ხელითი, კბილითი. ამ პოზიციაში -ი ჩვეულებრივია ფუძეუკვეცელ სახელებთან (წყაროსი, წყაროთი), ზემოიმერულში კი იგი განზოგადდა. -ი გვხვდება ნაცვალსახელებთან (ისი, ესი, მაგი), ზმნისართებთან (ძალიანი, ჯერეთი). -ი თავს იჩენს -გან თანდებულოან მოქმედებითთანაც: სოფლ-ით-გან → სოფლ-იდ-ან → სოფლ-იდ-ან-ი; და ასე: მალლიდანი, ზეიდანი, იქიდანი, მაიდანი „მანდუდან“, ხვალდანი: ჩვენდანი „ჩვენგან“. ამ მოვლენას ორგვარი შეფასება შეიძლება მიეცეს: ა) -ი მავრობი ხმოვანია; ბ) -ი არის მოქმედებითი ბრუნვის -ით ნიშნის გამარტივებული ნაირსახეობა: სოფლ-იდ-ან-ით → სოფლ-იდ-ან-ი.

ქვემოიმერულში -ი სპორადულად წარმოჩნდება (ჩვეულებრივ, ზემოიმერულის მომიჯნავე თქმებში).

იმერულისათვის ერთ-ერთ დამახასიათებელ მოვლენად ითვლება -ე მავრცობი ხმოვნის პოვნეირება იქ, სადაც სხვა კილოებში -ა გვაქვს. იგი გვხვდება მეტ-ნაკლებად იმერულის ყველა თქმაში, უპირატესად კი — შუა და დასავლეთ რეგიონში.

-ე გვაქვს: მიცემით, ნათესაობით, მოქმედებით და ვითარებით ბრუნებში (გვეიტან გარეთ სკამსე; რას უშობი ბოვშსე; ფულსეც მისცემს... მეშინოდა იმ დღისე; კუნჭულა საკრეფია ფსხლისე... გახარდა შვილები წვალებითე; ჩამოკიდებული ყოფილარიენ ბაწრითე... შარშან გახთა ავათე; შეინახე კარქათე; არიან ერთათე; ტყულათე || ტყულა შეწუხთი...), ნაცვალსახელებში (შენე, თქვენე, ჩვენე, ვინე — შდრ.: ვისე; ნაწილაკიან ნაცვალსახელებში პარალელური ვარიანტები: შენეც || შენეც, თქვენეც || თქვენეც...), ზმნისართებში (მარტვენე || მატვენეთე, ჩუმათანე || ჩუმათე, თლათე || ქლათე „მთლად“, სულე „სულ“, აქანე, იქინე, წინე, უქანე, შითე „შიგ“, ზეთე „ზედ“, ძირე „ძირს“, ჭერეთე, ხვალე, გუშინე, ზეგე), თანდებულებთან (სოფლისკენე, სოფლიდანე), ნაწილაკ-მორფემოიდებთან (ალბათე, კიე), კითხვითი ნაწილაკ-მორფემოიდის პოზიციაში (შენ ხარე?; ბიჭო, რა უყოთე?), თანხმოვნით დაბოლოებულ ზმნებთან (არისე, ყავსე, აქვსე, მოდისე, გოუჩერეთე, ჩაუენეთე, დოუჩქმევიათე, გოუძლეფე, რო მევილოდენე).

ქვემოიმერულის დასავლურ რეგიონში, მეგრული მეტყველების რომიწნავედ (სამტრედიულ და აბაშურ თქმებში) მავრცობი ხმოვნის პოზიციაში დასტურდება -უ და მისი რედუცირებული სახეობა -გ: კაცსუ, ფოჩესუ, ამასუ... კიცისუ... მისთვისუ, გაგძელებაზენუ (გაგრძელებაზე — ბოლოკედური ხმოვნის ნაზალიზაციით), ზმნებში: წერსუ, მოდისუ, დავფარცხამთუ; და შესაბამისად: კაცსგ, ფოჩესგ; წერსგ, დავფარცხამთგ (აქედ, ამ სოფელსგ || სოფელსუ თხემლარი თქვია“). -უ იმერულისათვის ნატორიულადაც არ არის უცხო: იგი გვხვდება XVIII საუკუნის საბუთებში (შ. ძიძიგური).

მავრცობი ხმოვანი პაუზის წინა პოზიციაში ხშირად მახვილის მატარებელია; განსაკუთრებით ეს ითქმის -უ || -გ მავრცობის შესახებ.

ზოგი თავისებურებით ხასიათდება თანდებულთა სისტემა.

-ვით დაერთვის სახელობითს: კაცოვით, ქალაქივით. მისი ფონეტიკური ნაირსახეობა -ვეთ გამოიყენება მიცემით და ნათესაობით ბრუნებთან: ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები მიცემითის ფორმაზე დაირთავენ (ქვასავეთ, რკინასავეთ, მზესავეთ), თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულები — ნათესაობითის ფორმაზე (თოფისავეთ, ძაღლისავეთ); (კ. კუბლაშვილი, ქ. ძოწენიძე). შესაძლებელია -ვეთ ფონეტიკური ნაირსახეობის წარმოქმნას -ვით და -ებრ || -ეფ თანდ-

ბულთა კონტამინაციაჲც შეუწყო ხელი: კაცისავით || კაცისავეფ → კაცისავეფ.

-ზე ზემოიმერულში პარალელურად გვხვდება -ზედა || -ზედ || -ზეა სახით: გაზაფხულზედა, გაზაფხულზედ, მიწაზედ; წასულია საქმეზეა, დგარენ კიბეზეა. ქვემოიმერულში დაჩნდება -ზენ (ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით): კტეზენ, ეზოზენ. ყრუ თანხმოვნების მომდევნოდ: -ზე → -სე (პროგრესული ასიმილაციით): კაცსე, ვენახსე. -ზე თანდებული შესაძლოა დაერთოს ზედსართავ სახელს და აწარმოოს ზმნისართი: წინა || წინე → წინაზე || წინეზე „წინათ“; შდრ.: „ნადირობაზე (= ნადირობის დროს) დეილუპა“.

-ში გვხვდება აჰ სახითაც: -შიდა || -შიდ || -შია: სახშიდაო, წყალშიდაო, ვენახშიდა || ვენახშიდ || ვენახშია, ჭურშიდა || ჭურშიდ || ჭურშია. იშვიათად დაჩნდება -ჩი — უპირატესად სონანტების მომდევნოდ: სოფელჩი. ზოგჯერ — სხვა შემთხვევებშიც: ამაჩი, იმაჩი (ო. კახაძე).

გამოიყენება -ებრ → -ეფ (უფრო ხშირად — ზემოიმერულში): კლდესაეფ, ჩემსაეფ. გვხვდება -ებურ: ასეთებური, აქეთებური.

როგორც აღინიშნა, -თან თანდებულის დართვისას შესაძლოა დაიკარგოს როგორც მიცემითი ბრუნვის ნიშანი -ს (ხესთან → ხეთან, *სადგურსთან → სადგურთან), ასევე საკუთრივ თანდებულისეული -თ ელემენტი (ხესან, სადგურსან). ანალოგიური ცვლილებაა ნათესაობითზე დართული -თანა თანდებულის შემთხვევაში (ამისთანა → ამისანა || ამითანა).

-კენ → -ყენ ვანურ, სამტრედიულ და ხონურ თქმებში (ბრუნვის ნიშნისეულ -ს სპირანტთან შეხვედრისას იქმნება სყ კომპლექსი, რომელიც ფონეტიკურად იცვლება: წყ; ვ. თოფურია, შ. ძიძიგური): სახლისკენ → სახლისყენ → სახლიწყენ, მთისკენ → მთისყენ → მთიწყენ (ცვლილება უპირატესად სამტრედიულ და ხონურ თქმებს ახასიათებს). გვხვდება -კე ნაირსახეობაც (ოკრიბულში, თერჯოლურსა და ბაღდათურში): ლობისკე, ძირულისკე. ბაღდათურში (ხანურ-ზეგნურში) დადასტურდა -კედ (← კედაროს).

-თვის თანდებული ხშირად წარმოდგენილია როგორც -თვინ: კაცისთვინ, სიტყვისთვინ, მისთვინ. ქვემოიმერულში მას, ჩვეულებრივ, ცვლის ნანათესაობითარი -და თანდებულისანი ფორმა: ძმისდა → ძმიზდა → ძმიზა. ბოლოკიდური ხმოვანი ხშირად ნაზალიზებულია: ძმიზან, კაცზან, იმაზან. იმავედროულად დაჩნდება ბოლოკიდური ხმოვნის გადაბგერების ტენდენციაც: საქონელიზა || საქონელიზე (კ. კუბლაშვილი). -იზა დაბოლოებიანი ფორმები აქა-იქ შეინიშნება ზემოიმერულის

დასავლურ რეგიონში — ქვემოიმერეთის მოსაზღვრედ: ხალხიზა ||
|| ხალხისთვინ (ქ. ძოწენიძე).

-გან თანდებულნიანი მოქმედებითი შემდეგი ნაირსახეობით გვხვდება: სახლ-ით-გან → სახლ-იდ-გან || სახლ-იდ-ან, და ასე: მალლიდგან ||
|| მალლიდან, ხვალიდგან || ხვალიდან. ქვემოიმერულში -გან გახმოვანებას იცვლის: სახლიდგინ, მალლიდგინ, ხვალიდგინ. პარალელურად: სახლიდინ, მალლიდინ, ხვალიდინ (ანალოგიურად: წყარო-თ-გან →
→ წყაროდგან || წყაროდან || წყაროდგინ || წყაროდინ). -იდ-გან და მისი ნაირსახეობანი დაერთვის კუთვნილებით ნაცვალსახელებს (ცვლის ნათესაობითთან გამოყენებულ -გან თანდებულს): ჩემ-ით-გან → ჩემიდგან || ჩემიდან; ქვემოიმერულში: ჩემიდგინ || ჩემდგინ || ჩემდინ. ზემოიმერულში ამგვარად ნაწარმოებ ფორმებს შესაძლოა დაერთოს -ა (უპირატესად ქართლის მოსაზღვრე ტერიტორიაზე) ან -ი: მალლიდგანა || მალლიდანა და მალლიდგანი || მალლიდან, გალმიდანა || გალმიდანი, აქიდანა || აქიდანი, შორიდანა || შორიდანი (იხ. ზემოთ).

-მდე || -მდის უპირატესად -მდი || -მდინ ნაირსახეობებითაა წარმოდგენილი (გვხვდება -მდისინ ვარიანტიც): სოფლამდი || სოფლამდინ, გაზაფხულამდი || გაზაფხულამდინ. სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებითაა გამოყენებული „რა“ ნაცვალსახელთან: რამდი || რამდინ „სანამდე“. ქვემოიმერულში ბოლოკიდური ფუძისეული ხმოვანი, ჩვეულებრივ, ორმაგდება ან გრძელდება: დილაამდი || დილამდი, ღელემმდი || ღელემდი, სალამოამდი || სალამომდი (შ. ძიძიგური, კ. კუბლაშვილი).

ზემოიმერულში, ქართლის მოსაზღვრე სოფლებში, იშვიათად შეგვხვდება -დამ(ა): წყლიდამა, იქიდამა.

-ურთ თანდებულს ცვლის -იანა(დ): ცოლშვილიანა.

„გარდა“, „გამო“ თანდებულები ამ სახითაც გამოიყენება: გარდაია || გარდაიე, გამოიე („ამის გარდაია“, „წუმების გამოიე“). დადასტურდა ზემოიმერულში (ქ. ძოწენიძე).

„გარშემო“ გვხვდება ამ სახით: გარშამო და გვრილიაშემო || გვრილიაშამო: „ეკლესიის გვრილიაშამო“.

„შემდეგ, მერე“ თანდებულების დანიშნულებით ვანური თქმის უხუთურ ქცევაში შეინიშნება ოღმა || უღმა: „მას ოღმა || უღმა ავერხუთი წელიწადია“ (ქ. ძოწენიძე), ბალდათურში (ხანურ-ზეგნურში) — მასოღმა || მასუღმა (პ. გაჩეჩილაძე).

* * *

III პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელებია: ქვემოიმერულში — აგი, ეგი, მაგი → მაგე || მაქე || მაგ || მაქ, ოგი; ზემოიმერულში — ესე,

ეგე, ესი, ისი... ქვემოიმერულის იგი, მაგ ნაცვალსახელები მოთხრობით ბრუნვაში ხშირად -მ დაბოლოებითაა წარმოდგენილი: იმამ „იმან“, მაგამ „მაგან“; ხსნიან, როგორც პროგრესული დისტანციური ასიმილაციის შედეგს (ა. მარტიროსოვი, კ. კუბლაშვილი). მსაზღვრელად გამოყენებისას ზოგ თქმაში (ვანურში, სამტრედიულში) სრული სახითაა შენარჩუნებული: ეგი კაცი, იგი ამბავი, მაგი ქალი... სხვა თქმებში — შეკვეცილია: ე კაცი, ი ამბავი, მა ქალი... ზემოიმერულში პირის ნაცვალსახელად გამოყენებული „ესი“ ე- პრეფიქსს ინარჩუნებს სხვა ბრუნვებშიც: ემან, ემას... დაჩნდება კომპოზიტებშიც: მამაემისი (საერთოდ, ამ რიგის კომპოზიტების წარმოება ხშირია: მამაიმისი, მამამაგათი).

მიმართებით ნაცვალსახელებში -მე ნაწილაკ-მორფემოიდი ზემოიმერულში, ჩვეულებრივ, ბრუნვის ნიშნისა ან თანდებულის მომდევნოდაა (სახელობითის გარდა): ვინმეი, მაგრამ: ვისმე; რამეი მაგრამ: რასმე, რაზემე „რამეზე“. გვხვდება კონტამინირებული: რასმეს, ვისმეს.

„მე“ ნაცვალსახელი შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს კუთვნილებითი ნაცვალსახელის დანიშნულებით („ჩემი“), თუ მას მოსდევს ამავე ფუნქციის სხვა ნაცვალსახელი ან სუბსტანტიური მსაზღვრელი: „მე (= ჩემი) და შენი სიყვარული“, „მე (= ჩემი) და მისი სიტყვა თავისას გეიტანს“, „მე (= ჩემი) და გოგის თავგადასავალი“ (კ. კუბლაშვილი).

• • •

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება ძირითადი მაწარმოებელია -ებ: კაცები, გორები, ბიძეები|| ბიძიები, ეზოები → ეზუები. ბიძეები, ამისანეები ტიპის -ეებ სპორადულად გაიანზრება ერთიან ფორმანტად: გიორგ-ის-ან-ეებ-ი.

მრავლობითობის -ნ სუფიქსი სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებით გამოიყენება — აწარმოებს ოჯახის სახელებს: გიორგისანი, კირილესანი, ისიდორესანი. ზოგჯერ -ან გაიგება ერთიან ფორმანტად (-ან), რის გამო შესაძლოა დაერთოს -ებ || -ეებ: გიორგისანები || გიორგისანეები.

ქვემოიმერულში შევხვდებით ძმა-ნ-ებ-ი, დანები, ფირცხალავენები, მელაძნები ტიპის ფორმებს, ხონურში სპორადულად თავს იჩენს მეზობლ-ენ-ი, სახლიკაც-ენ-ი (შ. ძიძიგური).

პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითის ფორმებია — სახელობითში: ზემოიმერული: ესენი, ეგენი, ისინი, ესინი; ქვემოიმერული: აგე-

ნი, ეგენი, მაგენი; სხვა ბრუნვებში ასეთი ვითარებაა: ზემოიმერული — ამათმა || ემათმა, ამათ || ემათ; იმათმა, იმათ. ქვემოიმერული: აგენმა || ამგენმა (ამათმა || ამათ), აგენს || ამგენს (ამათ), აგენის || ამგენის (ამათი), აგენით || ამგენით; მაგენმა, მაგენს, მაგენის, მაგენით; იგენმა || იმგენმა, იგენს || იმგენს, იგენის || იმგენის (მ ჩაერთვის ყველა სხვა ბრუნვაში, სახელობითის გარდა). ზემოიმერულში ასეთი ფორმები იშვიათად იპოვება. დადასტურდა მრავლობითის ორმაგი წარმოების შემთხვევები: აგენები, ეგენები, მაგენები; შესაბამისად: აგენებმა, ეგენებმა, მაგენებმა; აგენებს, ეგენებს, მაგენებს; აგენების, ეგენების, მაგენების (ქ. ძოწენიძე, კ. კუბლაშვილი).

• • •

გ) ზ მ ნ ა. ქვემოიმერულში გარდა—გადა— ზმნისწინი წარმოდგენილია როგორც გარა— || გარა-: გარააგდო, გარევიდა, გარეიტანა || გარიტანა, გაროუგდო... (გარე- || გერე- || გარო-... ფონეტიკური ნაირსახეობებია, შეპირობებული მომდევნო ხმოვანთან ასიმილაციით): „რო დეიჯინებდა საქმეს, რო მომქეტარიყო, მაინც არ გერეითრევდა თავზე და არ გარათქვამდა არაფლიზა“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ზემოიმერულში მო- → მა- მ-ს წინ (სულ ერთია, ეს მ- ფუძისეულია, I ობიექტური პირის ნიშანი თუ მიმღებობის მაწარმოებელი): მა-მკის... მა-მ-იტანა, მა-მ-იჯდა... მა-მ-ტანი, მა-მ-ნახელი... ე- პრეფიქსიან ზმნებთან პარალელური ვარიანტებია: მამეწონა || მემეწონა (კ. კუბლაშვილი, ქ. ძოწენიძე). ზოგჯერ ერთი და იმავე პირის მეტყველებაში მონაცვლეობს მო- და მა-: — ვინ მომპარსამსო? — მე აგერ არა ვარო! — მამპარსე აპაო!

რთული ზმნისწინის შემადგენლობაში შე- წარმოდგენილია როგორც შა-: შამოხედა, შამოხვთა, შამეიტანა.

ზმნისწინთა შენაცვლების შემთხვევებია: გაძულდა „შესძულდა“, გააპირა „დააპირა“, გაატყულებს „მოატყუებს“, დწუხთა „შეწუხდა“. გან- და წარ- ზმნისწინისეული ნ და რ ელემენტები ზოგჯერ მეტათეზისს განიცდის: განაწესეს → გაანწესეს; წარავლინა → წაარვლინა, წარუძღვა → წოურძღვა (ახლავს ასიმილაცია).

ხშირია წა- და მო- ზმნისწინთა გამოყენების შემთხვევები ოდნობის გამოსახატავად: წეიდიდგულეbs „წაიდიდგულეbs“, წეიგოგოფს „გოგოსავით იქცევა || გოგოს წააგავს“, წეიჩხეიძეფს „ჩხეიძეებს წააგავს“; მეილამაზებს, მვისუნელეbs „მოსიულელეbs“ (კ. კუბლაშვილი).

მო- ზმნისწინიან ფორმებში ზმნის ა- პრეფიქსთან შეხვედრისას პირველი სუბიექტური პირის ფორმებში ოვა → ოვა → უა: მოვახერ-

ხე → მოახერხე → მუახერხე. მეორე პირის ფორმაში ოა კომპლექსო უცვლელია: მოახერხე; ხერხდება დაპირისპირება მორფონოლოგიური პრინციპის მიხედვით: მუახერხე მე (I პირი) — მოახერხე შენ (II პირი). ანალოგიური ვითარებაა ოვე და ოე კომპლექსების დროს (ანუ: ე- პრეფიქსიან ზმნებთან): მუესწარი „მოვესწარი“ (I პირი) — მოესწარი (II პირი); (კ. კუბლაშვილი).

როგორც ფონეტიკის მონაკვეთში აღინიშნა, „ნახვა“ ზმნაში მეტათეზის განცდის I სუბიექტური და ობიექტური პირის ნიშნები: ვნახე → ნახე, მნახა → ნამხა. მოვლენა უპირატესად ზემოიმერულისთვისაა დამახასიათებელი.

მრავლობითი რიცხვის I ობიექტური პირის ნიშნად და მის ფონეტიკურ ვარიანტებად დაჩნდება გე- || გუ- || ჭე (|| ქე- || ქუ-): გექონდა || გუქონდა || ჭექონდა. ასეთი ვითარებაა, მაგალითად, ხანურ-ზეგნურში (პ. გაჩეჩილაძე).

ჩვეულებრივ, ფონეტიკურ საფუძველზე დაკარგულია II სუბიექტური და III ობიექტური პირის ჰ- || ს- ნიშანი (ხ-არ, მო-ხ-ვალ ზმნებში ხ- შენარჩუნებულია, ოღონდ ქვემოიმერულში მო-ხ-ვედ-ი ფორმის ნაცვლად ხშირად დასტურდება მო-დი — ემთხვევა ბრძანებითს). აქვე შევნიშნავთ, რომ იმერულის ზოგიერთ თქმაში ხსენებული ფორმანტი მაინც დაჩნდება; ასეთი ვითარებაა, მაგალითად ხანურ-ზეგნურში: დასჩხავ, დასდაგავ... დასჩხავს, დასდაგავს; ან: ესტირი, ასტირდა და მისთ. (პ. გაჩეჩილაძე); ზემოიმერულში დადასტურდა დასწეჟი, დასწევიტე; დასწევიტა, ჭვარი დეისწერა, ესწერა ტიპის ფორმები (ქ. ძოწენიძე); შესაძლოა, აქ სწ გადმოსცემდეს წ-ს ინტენსიურ გამოთქმას. იმავდროულად მი-ც-ა იხმარება ს- ფორმანტის გარეშე (ც-ს ინტენსიური წარმოთქმით). ზოგ თქმაში სპორადულად დაჩნდება ჰ- || ს- ფორმანტის ფონეტიკური ნაირსახეობანი (ხ-ყავ-ს || ხავ-ს, და-ხ-კრა ფეხი, მო-შ-ქრ-ი-ან თავს) ან მისი ზემოქმედების კვალი (დაჰკრა → დაქრა, დაჰპირდა → დაფირდა — ყრუ ფშვინვიერად იქცევა ფუძისეული ყრუ მკვეთრი ბგერა).

მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნებად გვხვდება -ნ, -ან, -ენ, -ეს, -ყენ) თავისი ფონეტიკური ნაირსახეობებით, აგრეთვე: არიენ || ლარიენ მეშველი ზმნა (შ. ძიძიგური, ვ. ფანჩვიძე, ო. კახაძე, ქ. ძოწენიძე, პ. გაჩეჩილაძე, ლ. ბარამიძე, კ. კუბლაშვილი...).

გარდამავალი ზმნების ნამყო ძირითადში მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად -ეს დაჩნდება ზემოიმერულში, თუმცა ზემოიმერულისვე დასავლეთ რეგიონში მის პარალელურად გამოყენებულია -ენ ფორმანტ-ც: დაწერეს || დაწერენ, უთხრეს || უთხრენ -ეს გვაქვს ქვემოიმერულის ზოგ თქმაში (ოკრიბულში...).

ქვემოიმერულში -ან მთლიანად შეცვალა -ენ სუფიქსმა: კრიენ, ტირიენ, ჩანენ... ზემოიმერულში -ან შენარჩუნებულია, თუმცა პარალელურად თავს იჩენს -ენ ნიშანიც (განსაკუთრებით ქვემოიმერულთან მიმდებარე რეგიონში): დგარან || დგარენ, წვერან || წვერენ, ჯდიან || ჯდიენ, გაყიდიან || გაყიდიენ, ყოფილან || ყოფილენ.

ქვემოიმერულში -ენ სუფიქსმა შეცვალა -ეს ფორმანტიც: დაწერენ „დაწერეს“, გააკეთენ „გააკეთეს“.

-ნ-ენ ფორმანტის ადგილას თხრობითი კილოს ფორმებში ყოველთვის -ენ გვაქვს (წერდ-ენ „წერდნენ“, დეიმალ-ენ „დაიმალნენ“), კავშირებითში — -ნ (წერდ-ენ „წერდნენ“, დეიმალებოდ-ენ „დაიმალებოდნენ“).

-ყე ქვემოიმერულში უმეტეს წილ ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციითაა წარმოდგენილი: -ყენ; მისი სხვა ფონეტიკური ნაირსახეობანი უპირატესად ქვემოიმერულის დასავლურ ზოლში შეინიშნება: -კენ (იჩხუბოსკენ „იჩხუბონ“, აკეთოსკენ „აკეთონ“); მორთემათა ზღვარზე წარმოიქმნება სყ კომპლექსი (დეიძახესყენ „დაიძახეს“), რომელიც ფონეტიკურად იცვლება: → წყ (დეიძახეწყენ; შ. ძიძიგური). ზოგჯერ დაჩნდება კონტამინირებული ფორმა (დეიძახეს-წყენ, სადაც -წყენ ერთიან ფორმანტადაა გააზრებული). -წ-ყენ ძირითადად ხონურ და წყალტუბოურ თქმებშია დადასტურებული (შ. ძიძიგური, კ. კუბლაშვილი); სამტრედიულში ხშირად -კენ → -ენ (იჩხუბოსკენ → → იჩხუბოსენ „იჩხუბონ“, გააკეთოსკენ → გააკეთოსენ „გააკეთონ“; კ. კუბლაშვილი). -ენ გარეგნულად ემთხვევა მრავლობითობის -ენ ფორმანტს; გარჩევა ადვილად ხერხდება თვით ზმნის სტრუქტურის მიხედვით: -კენ → -ენ ყოველთვის წარმოდგენილია სუბიექტურის პირის ნიშნის მომდევნოდ: ან მხოლოდობითი (გაკეთოსკენ → გააკეთოსენ; შდრ. ქვემოიმერულზე: გააკეთენ „გააკეთეს“), ან მრავლობითი რიცხვისა (გაკეთესკენ → გააკეთესენ „გააკეთეს“ — მრავლობითის ორმაგი გამოხატვის შემთხვევა).

-არიენ დასტურდება ქვემოიმერულში აღწერითი ზმნების წარმოებისას, რაც კანონზომიერი გაგრძელებაა I და II პირის ფორმათა ჩვენებისა: ვედანვართ, ედანხართ, ედანარიენ || ედილარიენ (შდრ. მხოლოდობითში: ვედანვარ, ედანხარ, *ედანარის → ედანა) — აწმყო; დამეყდარვართ, დამეყდარხართ, დამეყდარარიენ → დამეყდალარიენ (რეგრესული დისიმილაციით) — I შედეგობითი.

შევნიშნავთ: რ-ნარევე ფუძეებთან -არიენ მეშველი ზმნის დართვისას ხდება ფონეტიკური ცვლილება — დისიმილაცია: უპირატესად — რეგრესული (რ — რ → ლ — რ): ზემოხსენებული დამეყდარარიენ → → დამეყდალარიენ, და ასე: უკვირარიენ → უკვილარიენ, უყვარარიენ

ენ → უყვალარიენ, იშვიათად — პროგრესული: დამკდარარიენ → დამ-
 ედარალიენ. გვაქვს კონტამინირებული ფორმებიც: უყვარ-არიენ ||
 || უყვალ-არიენ → უყვარ-ლარიენ. -ლარიენ ელემენტის გამოვლენა შე-
 დეგია მისი დამოუკიდებელ ფორმანტად გააზრებისა: უყვარს || უყვა-
 რია — უყვარ-ლარიენ, ყრია — ყრი-ლარიენ, მოდის — მოდი-ლარი-
 ენ; და ასე: უნდებ-ლარიენ, ემშვიდობებ-ლარიენ. ზემოიმერულისა-
 თვის -არიენ || -ლარიენ უცხოა.

ყურადღებას იქცევს მრავლობითობის გამომხატველ ფორმანტთა
 სემანტიკური გადააზრებების შემთხვევები, რაც უპირატესად ქვემო-
 იმერულისათვის არის ნიშანდობლივი.

სახელობითში დასმული სახელის მრავლობითობა შეიძლება გა-
 მოიხატოს:

ა) -ნ სუფიქსით (კავშირებითის ფორმებში): იგენი წერდენ. კრი-
 დენ... მან თქვენ (კაცები) დაქტოვონ, დაგინახონ, ღმერთმა თქვენ
 გაცოცხლონ... (მეორე წყების ფორმები მხოლოდ II პირისა გვხვდენ-
 ბა);

ბ) -ან სუფიქსით (ჩვეულებრივ, ზემოიმერულში): კრი-ან, მლერი-
 -ან, ჩავრ-ან „ჩანან“;

გ) -ენ სუფიქსით: იგენი წერენ, წერდენ (ორივე კილოკავში),
 კრი-ენ, მლერი-ენ (ქვემოიმერულში); მან თქვენ (კაცები) გაგიტაცენ,
 დაქტოვენ (გვხვდება ქვემოიმერულში მხოლოდ II პირის ფორმებ-
 თან);

დ) -ყენ → -კენ || -ენ ფორმანტით: იგენი ჩანკენ „ჩანან“, მევი-
 დოდესყენ || მევიდოდესკენ || მევიდოდესენ „მოვიდოდენ“, ეხვე-
 წებოდეწყენ „ეხვეწებოდენ“ (მხოლოდ ქვემოიმერულში);

ე) -არიენ || -ლარიენ მეშველი ზმნით: იგენი წევლარიენ, ეჩხუ-
 ბებლარიენ, იხთილარიენ... მას იგენი უყვარლარიენ, ეზიზლებლარ-
 იენ... უნახავლარიენ, გოულვიძებლარიენ... იგენი დამალულარი-
 ენ, გამთბარარიენ → გამთბალარიენ... დახეთერლარიენ „დახვედრი-
 ან“ (გვხვდება მხოლოდ ქვემოიმერულში).

მოთხრობითში დასმული სახელის მრავლობითობა გამოიხატება:

ა) -ნ სუფიქსით (კავშირებითის ფორმებში): იმგენმა დაწერონ,
 იმლერონ;

ბ) -ენ სუფიქსით (ძირითადად ქვემოიმერულში): იმგენმა დაწერ-
 -ენ, იმლერენ;

გ) -ეს სუფიქსით (უპირატესად — ზემოიმერულში): იმათმა და-
 წერეს, გააკეთეს, დეიძახეს, იმლერეს (მღრ. ქვემოიმერული: დაწე-
 რენ, გააკეთენ, დეიძახენ);

დ) -ყენ || -კენ || -ენ ფორმანტით (მხოლოდ ქვემოიმერულში): იმ-გენმა დეიძახეს-ყენ || დეიძახეს-კენ || დეიძახეს-ენ: და ასე: იყიდოს-ყენ, აკეთოს-ყენ, რა ქნას-ყენ... შევნიშნავთ: ქვემოიმერულში ნამყო ძირითადად III სუბიექტური პირის ნიშნად, როგორც ითქვა, -ენ გვაქვს: დეიძახ-ენ (რა თქმა უნდა, თუ გამოვრიცხავთ იმ შემთხვევებს, როცა სალიტერატურო ენისა ან ზემოიმერულის გავლენასთან გვაქვს საქმე), ხოლო -ეს დაჩნდება -ყენ ფორმანტის დართვისას: დეიძახ-ეს-ყენ (მრავლობითობა ორმაგი სუფიქსაციით გამოიხატება);

მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა შესაძლოა აღინიშნოს:

ა) -ნ ფორმანტით (კავშირებითის ფორმებში): თქვენ (კაცებს) უნდა გქონდე-ნ „გქონდეთ“, მათ ქონდე-ნ „ჰქონდეთ“;

ბ) -ენ ფორმანტით: თქვენ (კაცებს) გაქვე-ენ „გაქვთ“, გქონდ-ენ „გქონდათ“, გქონი-ენ „გქონიათ“; გძინა-ენ „გძინავთ“, გძინა-დ-ენ, გეძინ-ენ „გეძინათ“, გძინებ-ენ „გძინებიათ“; და ასე: გეყურებ-ენ „გესპით“, გეყურებ-დ-ენ „გესმოდათ“, გეხურ-ენ „გეხურათ“, მოგივლი-ენ „მოგივათ“; ასევე: გიჰამი-ენ „გიჰამიათ“, გეჰამ-ენ „გეჰამათ“... იმგენს აქვ-ენ, ქონდ-ენ, ქონი-ენ... ეძინ-ენ, ეხურ-ენ; უჰამი-ენ, ეჰამ-ენ...

გ) -ყე || -ყენ || -კენ ფორმანტით: იმათ || იმგენს აქვს-ყე || აქვს-ყენ, უყვარს-ყე || უყვარს-ყენ... ქონდა-ყე || ქონდა-ყენ, უყვარდა-ყე || უყვარდა-ყენ... ქონებია-ყე || ქონებია-ყენ, ყვარებია-ყე || ყვარებია-ყენ... და ასე: ეშინია-ყე, შეეშინდა-ყე, შეეშინებია-ყე; ასუმს-ყე „ასმევს ის მათ“, ასუმდა-ყე; უჰამია-ყე, ეჰამა-ყე; დეხეთერია-ყე „დახე-დრია ის მათ“... თქვენ (კაცებს) გაქვს-ყე || გაქვს-ყენ, გიყვარს-ყე, გეშინია-ყე, გასუმს-ყე, გიჰამია-ყე, გეჰამა-ყე, დაგხეთერია-ყე... შევნიშნავთ: ზემოიმერულში მხოლოდ -ყე გვხვდება, ქვემოიმერულში იგივე ფორმანტი -ყენ || -კენ... ნაირსახეობებითაა წარმოდგენილი;

დ) -არიენ || -ლარიენ მეშველი ზმნით, რომელიც ფორმანტადაა ჯაანრებული (გვხვდება მხოლოდ ქვემოიმერულში): იმგენს იგი უნდებ-ლარიენ, უკვირ-ლარიენ, ახსოვ-ლარიენ, უყვარ-ლარიენ, მოსწონ-ლარიენ... თქვენ (კაცებს) იგი გინდებ-ლარიენ, გიყვარ-ლარიენ, მოქწონ-ლარიენ... იგი თქვენ (კაცებს) გემშვიდობებ-ლარიენ „გემშვიდობებათ“...

მრავლობითის გამოხატვის ნაირსახეობანი, როგორც აღინიშნა, განსაკუთრებით ქვემოიმერულში შეინიშნება. ფორმანტთა სემანტიკური გადაზრინებანს ხშირად მნიშვნელობათა გადაკვეთა და ფორმათა დამთხვევა მოჰყვება შედეგად. დავასახელებთ რამდენივე ნიმუშს.

იმგენს იგი უყვარ-ლარიენ || უყვალ-არიენ
 იმას იგენი უყვარ-ლარიენ || უყვალ-არიენ

პირველ შემთხვევაში -ლარიენ || -არიენ ელემენტით მიცემითში დასმული სახელის მრავლობითობა გამოიხატება (ცელის -თ ფორმანტს: უყვარ-თ), მეორე შემთხვევაში — სახელობითი ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი სახელისა (ცელის -ან ფორმანტს: უყვარ-ან).

იმგენს იგენი უყვარ-ლარიენ || უყვალ-არიენ

აქ ორივე სახელის მრავლობითობა იგულისხმება.

ამის კვალობაზე, იგენს უკვირ-ლარიენ, უნდებ-ლარიენ ტიპის ფორმებში -ლარიენ არის -თ ფორმანტის ეკვივალენტი, მოდი-ლარიენ, ჭდი-ლარიენ რიგის ფორმებში — -ან ფორმანტის ეკვივალენტი.

იქ შემთხვევაში, როცა -ლარიენ ცელის -თ სუფიქსს, იგი II პირის ფორმაშიც დაჩნდება: გიკვირ-ლარიენ, გინდებ-ლარიენ. -ან სუფიქსთან შენაცვლებისას ამგვარი რამ გამოირიცხება.

იგენი შეწუხთ-ენ, იმგენა ყველა შეაწუხ-ენ — -ენ ფორმანტით აღინიშნება სუბიექტის მრავლობითობა; იმან თქვენ შეგაწუხ-ენ — იმავე ფორმანტს პირდაპირი (უშუალო) ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვა აკისრია; იმან თქვენ გული შეგიწუხ-ენ — აქ უკვე ირიბი ობიექტის მრავლობითობა აღინიშნება; იმგენს შენთვის გული შეუწუხებთ-ენ — ამ შემთხვევაში -ენ რეალური (სემანტიკური) სუბიექტის მრავლობითობის გამოხატველია. ერთსა და იმავე -ენ ფორმანტს ოთხი სხვადასხვა ფუნქცია აღმოაჩნდა.

გუნმარები-ენ ტიპის ფორმებით შეიძლება გამოიხატოს შემდეგი მიმართებანი: ისინი შენ გუნმარებიან, ის თქვენ გუნმარებათ, ისინი თქვენ გუნმარებიან (ზედმიწვევით: გუნმარებიანთ).

ასევე: დატოვ-ენ შეიძლება ნიშნავდეს: მათ შენ დაგტოვეს, მან თქვენ დაგტოვათ, მათ თქვენ დაგტოვეს (ზედმიწვევით: დაგტოვესთ).

ამგვარი ნიმუშები ნათელყოფენ, რომ უნიფიკაციის ტენდენცია ზოგჯერ ისე შორსაა წასული, რომ გარჩევა კონტექსტითღა ხდება შესაძლებელი. დასახელებული იყო შემთხვევები, როცა ერთი და იმავე ფორმანტით სხვადასხვა ფუნქცია გამოიხატებოდა.

საპირისპირო შემთხვევაა, როცა სხვადასხვა ფორმანტით გამოიხატება ერთი და იგივე ფუნქცია. ქვემოთმხროულში ამის ნიმუშებიც გვაქვს.

აქვ-ენ || აქეს-ყენ — ინვერსიულ ზმნაში რეალური სუბიექტის მრავლობითობა გამოიხატება ორი სხვადასხვა ფორმანტით: -ენ და -ყენ.

მოქწონ-ენ || მოქწონ-ლარიენ — ანალოგიური ვითარებაა: -ენ და -ლარიენ.

გეკუთენი-ენ || გეკუთენის-ყენ || გეკუთენ-ლარიენ — ირიბი ობიექტის მრავლობითობა გამოხატულია სამი სხვადასხვა ფორმანტით.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ერთი ფუნქციის მქონე ფორმანტების განაწილება ძირითადად თქმებისა და ქცეების მიხედვით ხდება: ხონურში, სამტრედიულსა და წყალტუბოურში უპირატესად -ენ გვხვდება ამ დანიშნულებით; ოკრიბულში, ხანურ-ზეგნურსა და თერჯოლურში უმეტეს წილ -ყე არის დადასტურებული (თუმცა ამ რეგიონში სულ უფრო ვრცელდება -თ), ვანურში კი პარალელურად გამოიყენება -ენ || -ყენ || -თ — ზოგჯერ ერთი და იმავე პირის მეტყველებამაც კი, ერთსა და იმავე ფრაზაში: „მიწა რომ ეყიდა-თ, ცოლის ნაწილით უნდა გეყიდა-ენ (= გაეყიდათ)“. ანალოგიურად ნაწილდება -ენ და -ლარიენ.

სხვაობა მით უფრო იჩენს თავს კილოკავების დონეზე: მოდი-ენ || || მოდი-ან, გატირებს-ყე || გატირებ-თ ზემოიმერულია, მოდი-ლარიენ, გატირებ-ენ || გატირებ-ლარიენ „გატირებთ“ — ქვემოიმერული.

იმავედროულად ერთი და იმავე ფუნქციის გამომხატველი ფორმანტები ერთ სისტემაში ენაცვლებიან ერთმანეთს (დამატებითი დისტრიბუციის ფაქტთან გვაქვს საქმე); მაგალითად, სუბიექტის მრავლობითობის აღსანიშნავად -არიენ || -ლარიენ აწმყოსა და I შედეგობითში გვაქვს, სხვა პარადიგმებში მას -5 ან -ენ შეენაცვლება: ჯდი-ლარიენ, იჯდ-ენ, იჯდ-ენ (კავშირებითი), მჯდალ-არიენ; ან: უყვარ-ლარიენ, უყვარდ-ენ, ჰყვარები-ენ — ანალოგიური ვითარებაა, ოღონდ გამოიხატება ან რეალური სუბიექტის (უყვართ, უყვარდათ, ჰყვარებიათ), ან რეალური ობიექტის (უყვარან, უყვარდენ, ჰყვარებიან) მრავლობითობა.

ამრიგად, მრავლობითი რიცხვის გამომხატველ მორფემათა ფორმობრივი და სემანტიკური ნაირსახეობანი იმერულში ასე წარმოგვიდგება:

ა) -თ სუფიქსით აღინიშნება I და II სუბიექტური პირის მრავლობითობა — საერთო ქართული წესის შესაბამისად (ცწერ-თ, წერ-თ). ზემოიმერულში, ქართლის მომიჯნავე ტერიტორიაზე, ირიბი ობიექტის, რეალური სუბიექტის (ინვერსიულ ზმნებში) და პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობა გამოიხატება სამივე პირის ფორმაში (I პირში გვ- პრეფიქსით, II და III პირის ფორმებში — -თ სუფიქსით; III სუბიექტური პირის ნიშანი, ჩვეულებრივ, შენარჩუნებულია): ის ჩვენ გვაჩუქებს, თქვენ გაჩუქებსთ, მათ აჩუქებსთ... ის ჩვენ გვებრალებოდეს, თქვენ გებრალებოდესთ, მათ ეებრალებოდესთ; - გვაქვს,

გაქვსთ, აქვსთ... ის ჩვენ გვაწუხებს, თქვენ გაწუხებსთ, მათ აწუხებსთ; მან ჩვენ შეგვაწუხა, თქვენ შეგაწუხათ, ისინი შეაწუხათ...

ბ) -ან სუფიქსით გამოიხატება სუბიექტის მრავლობითობა ზემო-იმერულში: -ი სუფიქსიან ზმნებში (ჭრიან, მღერიან); ამავე ფორმანტს იყენებენ სტატიკური ზმნებიც (დგანან || დგარან || დგალან, ჩავრან || ჩავრან || ჩაპრან „ჩანან“... ტიპისა); ზოგჯერ შეენაცვლება -ენ (უპირატესად ქვემოიმერულთან მომიჯნავე თქმებში): ჭრიან → ჭრიენ, ჩავრან || ჩავრენ...

გ) გარდამავალი ზმნების ნამყო ძირითადში სუბიექტის მრავლობითობას აღნიშნავს -ეს ფორმანტი; ძირითადად გვხვდება ზემოიმერულში, დაჩნდება იმერულის შუა ზოლშიც: დაწერეს, გააკეთეს... ილაპარაკეს, იმღერეს... ქვემოიმერულთან მომიჯნავე თქმებში შეენაცვლება -ენ: გააკეთეს || გააკეთენ, იმღერეს || იმღერენ...

დ) კავშირებითის ფორმებში -ნ სუფიქსით გამოიხატება მრავლობითობა: ზემოიმერულში — სუბიექტისა (აკეთებდენ-ნ, აკეთონ-ნ); ქვემოიმერულში — სუბიექტისა (აკეთებდენ-ნ, აკეთონ-ნ); პირდაპირი ობიექტისა (ღმერთმა გაცოცხლო-ნ თქვენ, მან თქვენ დაგინახო-ნ, დაქტოვო-ნ — მხოლოდ II პირის ფორმებში); ირიბი ობიექტისა (ღმერთმა თქვენ შეილი გიცოცხლო-ნ, მან უნდა დაგეხმარო-ნ თქვენ — მხოლოდ II პირის ფორმებში); რეალური სუბიექტისა ინვერსიულ ზმნებში (თქვენ ის დაგეწერო-ნ „დაგეწეროთ“, მათ ის დეეწერო-ნ „დაეწეროთ“)...

ე) -ენ სუფიქსით გამოიხატება მრავლობითობა: ზემოიმერულში — სუბიექტისა (წერენ, აკეთებენ; მღერიან || მღერიენ; იმალებიან || იმალებიენ; წერდენ, აკეთებდენ); ქვემოიმერულში — სუბიექტისა (წერენ, წერდენ, დაწერენ; ჭრიენ, ჭრიდენ, დაჭრენ; მღერიენ, იმღერებენ, იმღერენ; იმალებიენ, იმალებოდენ, დეიმალენ... ანუ: გამოიყენება საკუთრივ -ენ, აგრეთვე -ნ-ენ და -ეს ფორმანტთა პოზიციაში); ირიბი ობიექტისა (იგი თქვენ გეხმარებენ, მოგეხმარენ; მათ იგი გოუჩთებენ, გოუჩთებოდენ, გოუჩთენ; მათ ქეიენ „ქეიათ“, ეთქვენ „ერქვათ“... ანუ: ცვლის -თ სუფიქსს); პირდაპირი ობიექტისა (იგი თქვენ გაწუხებენ, მან თქვენ შეგაწუხენ; იგი თქვენ გიტაცებენ, მან თქვენ მოგიტაცენ... ე. ი. II პირში აღნიშნება მრავლობითობა როგორც მიცემითში, ასევე სახელობითში დასმული პირდაპირი ობიექტისა, III პირში — მხოლოდ მიცემითი ბრუნვით წარმოდგენილი პირდაპირი ობიექტისა: შეაწუხებენ იმგენს სიცხე, გადარევენ იქგენს რაცხა; კ. კუბლაშვილი); რეალური სუბიექტისა ინვერსიულ ზმნებში (თქვენ ის გაქვენ, გქონდენ, გქონიენ; გაინტერესებენ, გაინტერესებ-

დენ; გვიამიენ, გეჰამენ... მათ ის აქვენ, ქონდენ, ქონიენ; უჰამიენ, ეჰამენ).

ვ) ზემოიმერულში -ყე ფორმანტით გამოიხატება მრავლობითობა: ირიბი ობიექტისა (ის ჩვენ გვენმარება, თქვენ გვენმარება-ყე, მათ ეხმარება-ყე; მან მათ დააღვიინა-ყე, მუუტანა-ყე; ღმერთმა მოახმაროს-ყე მათ); პირდაპირი ობიექტისა (ის ჩვენ გვაჩერებს, თქვენ გაჩერებს-ყე, მათ აჩერებს-ყე; მან ჩვენ გაგვაჩერა, თქვენ გაგაჩერა-ყე, ისინი გააჩერა-ყე; მან გადაჩება-ყე ბეოლები, მან შეილები გაზარდა-ყე; შესაძლოა აღნიშვნა აზრობრივი იყოს: მან დააყენა-ყე ხალხი); რეალური სუბიექტისა ინვერსიულ ზმნებში (ის ჩვენ გვაქვს || გვაქ, თქვენ გაქ-ყე, მათ აქ-ყე; ის მათ უყვარს-ყე, უყვარდა-ყე, ჰყვარებია-ყე; ის მათ უჰამია-ყე, ეჰამა-ყე; მე მშობლებს ერთი შეილი ვყავდი-ყე). -ყე თანდათანობით იცვლება -თ ფორმანტით, ახალი თაობა თითქმის აღარ იყენებს მას. ქართლის მომიჯნავე თქმებსა და ქვეყებში კი იგი იმათავითვე არ შეინიშნებოდა; მეტიც: ამ ფორმანტის უქონლობა თვით მოსახლეობისათვის იყოს სხვათაგან გამომჩრევი ფაქტი: -ყე ჩვენ არ ვიცითო.

ქვემოიმერულში -ყენ || -კენ || -ენ ფორმანტით გამოიხატება მრავლობითობა: სუბიექტისა (თხრობით კილოში, ჩვეულებრივ, დაერთვის მრავლობითობის სუფიქსს — ორმაგი გამოხატვაა: დეიძახეს-ყენ || დეიძახეწ-ყენ || დეიძახეს-წყენ, გოუშვენ-კენ; კავშირებითში ჩნდება მსოლობითი რიცხვის -ს ფორმანტის მომდევნოდ: დეიძახებდეს-ყენ || დეიძახებდეწ-ყენ || დეიძახებდეს-წყენ, დეიძახოს-ყენ || დეიძახოწ-ყენ || დეიძახოს-წყენ, გვხედება ასეც — სამტრედოულ თქმაში: დეიძახოს-კენ || დეიძახოს-ენ; რა ქნას-ყენ || რა ქნას-კენ); ირიბი ობიექტისა (ის ჩვენ გვანახებს, თქვენ განახებს-ყენ, მათ ანახებს-ყენ; მან ჩვენ გვანახა, თქვენ განახა-ყენ, მათ ანახა-ყენ; ამ კვეიანეთს ასუმდა-ყენ ორ-ორ ჰიქა ღვინოს და სუნელს თითო ჰიქას ასუმდა; რაცხა უნდა განახო-ყენ მე თქვენ; დაახვთერა-კენ „დაახვედრა მან მათ“); პირდაპირი ობიექტისა (ღმერთმა გაცოცხლოს-ყენ, შეილებო; გამოდენა-ყენ ცხვრები); რეალური სუბიექტისა ინვერსიულ ზმნებში (ის ჩვენ გეყვარს, თქვენ გიყვარს-ყენ || გიყვარ-ყენ, მათ უყვარს-ყენ || უყვარ-ყენ; ასევე: გიყვარს-კენ, უყვარს-კენ; ეშინია-ყენ, შეეშინდა-ყენ; წამოუყვანია-ყე, წამოუყვანივარ-ყე „წამოუყვანივარ მე მათ“, წამეყვანა-ყენ || წამეყვანა-ყე; შოუხედავს-ყენ, შეეხედა-ყენ). -ყე || -ყენ განსაკუთრებით იფართოვებს გამოყენების სფეროს ხონურ, სამტრედოულ და ვანურ თქმებში.

ზ) -არიენ || -ლარიენ მხოლოდ ქვემოიმერულს ახასიათებს (სპო-რადულად დაჩნდება ქვემოიმერულის მომიჯნავე ტერიტორიაზე ზემო-

იმერულში, ისიც შეზღუდულად — სუბიექტის მრავლობითობის გამოსახატავად). აღინიშნება მრავლობითობა: აწმყოში — ერთვალენტიანი მდგომარეობითი ზმნების სუბიექტისა (ვილარიენ, წველარიენ, ყრილარიენ, ვარგილარიენ, მოდილარიენ; მრავლობითობის ფორმანტად ზოგჯერ გაიაზრება ბოლოკიდური -ენ, რის გამოც მხოლოდობითში გვექნება ვილარია: „მოდის კაცი, ვილარია ცხენზე“); ორვალენტიანი გარდაუვალი ინვერსიული ზმნების რეალური სუბიექტისა (ის მათ უყვალარიენ || უყვარლარიენ, ძულარიენ, უნდებლარიენ, უკვირლარიენ; ის თქვენ გიყვარლარიენ, გჟულარიენ, გინდებლარიენ, გიკვირლარიენ); ანალოგიით — დინამიკური ზმნების სუბიექტისა (ეჩხუბებლარიენ, გეჩხუბებლარიენ, მეჩხუბებლარიენ ისინი; ეკითხებლარიენ, ეფერებლარიენ, ეპარებლარიენ; იხთილარიენ „იხდიან“); ორვალენტიანი ინვერსიული ზმნის რეალური ობიექტისა (ისინი მე მიყვარლარიენ, ჩვენ გვიყვარლარიენ, შენ || თქვენ გიყვარლარიენ, მას || || მათ უყვარლარიენ); დინამიკური ზმნის ირიბი ობიექტისა (ის ჩვენ გეჩხუბება, თქვენ გეჩხუბებლარიენ, და ასე: ის თქვენ გამშვიდობებლარიენ, გიცთილარიენ); I შედეგობითში — ერთვალენტიანი ზმნების სუბიექტისა (დამეჯალარიენ, დაყრილარიენ, მოსულარიენ); ორვალენტიანი გარდაუვალი ზმნების სუბიექტისა (ისინი მას გამოშვიდობებლარიენ, დამზგავსებულარიენ, წაწყტოზილარიენ); გარდამავალი ზმნების რეალური ობიექტისა (ქ-არ გოუპარებლარიენ ბოუშეი პას; მასკვან იგენი აღარ მინახვლარიენ); გარდამავალი ზმნების რეალური სუბიექტისა (მათ ის გოუტაკებლარიენ, გოუპარებლარიენ); III შედეგობითში — სუბიექტისა (ისინი ნაშენებლარიენ, ნაქლევლარიენ). როგორც ითქვა, მრავლობითობის ფუნქციის აპგვარი გაფართოვება იწვევს ფორმათა დამთხვევას: უყვარლარიენ იგენს იგ, მას იგენი, იგენს იგენი; გეჩხუბებლარიენ ისინი შენ, ის თქვენ, ისინი თქვენ; გოუპარებლარიენ იგენს იგი, მას იგენი, იგენს იგენი და მისთ. -არიენ || || -ლარიენ ცკლის რეგორც -თ (უყვართ მათ ის), ასევე -ან (უყვარან მას ისინი) ფორმანტებს. ღირსსაცნობია, რომ გადაანზრინების საფუძველზე ეს ფორმანტი II პირის მრავლობითობასაც გამოხატავს: რეალური სუბიექტისა (გიყვარლარიენ „გიყვართ“), ირიბი ობიექტისა (გიცთილარიენ „გიცდით ის თქვენ“).

ერთი შეხედვით, ქვემოიმერულში განუკითხავად ჰრელი სურათია მრავლობითის გამოხატვის თვალსაზრისით. სინამდვილეში მოქმედებს მწყობრი სისტემა, რომელსაც შეაპირობება უნიფიკაციის მძლავრი ტენდენცია. ნიმუშად უღელილების სამ სისტემას მოვიტანთ, სადაც შესაბამისად აღინიშნება სუბიექტის (წერენ ისინი), ირიბი ობიექტის (გვხმარებენ იგი თქვენ) და პირდაპირი ობიექტის (გიტაკებენ ის

თქვენ) მრავლობითობა ერთი და იმავე -ენ (კავშირებითში — -ნ) სუფიქსით:

I სერია	წერ-ენ	გეხმარები-ენ	გიტაცებ-ენ
	წერდ-ენ	ვეხმარებოდ-ენ	გიტაცებდ-ენ
	წერდენ	ვეხმარებოდენ	გიტაცებდენ
II სერია	დაწერ-ენ	დავეხმარ-ენ	გაგიტაც-ენ
	დაწერო-ნ	დავეხმარო-ნ	ვაგიტაცო-ნ
III სერია	დოუწერი-ენ	დაგხმარები-ენ	გოუტაცებიხართ
	დეიწერ-ენ	დაგხმარებოდ-ენ	გეიტაცები-ენ

შევნიშნავთ, რომ გეხმარები-ენ, გაგიტაც-ენ ამგვარადვე იწოდება მაშინაც, როცა აღინიშნება: იგენი შენ, იგენი თქვენ.

უნიფიკაციის ტენდენცია მეტ-ნაკლებად შეეხო ზემოიშვრულსაც; შდრ. მაგალითად, ზემოიშვრული: მიდიან || მიდიენ, წავიდენ, წასულან || წასულენ; ქვემოიშვრული: მიდიენ || მიდილარიენ, წევიდენ, წასულენ || წასულარიენ.

ზოგი თავისებურება დაჩნდება ზმნური ხმოვანი პრეფიქსების გამოყენებისას: ა) უპრეფიქსოდაა წარმოდგენილი ზმნა, რომელიც, ჩვეულებრივ, პრეფიქსით გამოიყენება: სვრის „ისვრის“, სვრიდენ „ისროდნენ“ (შდრ.: უსვრიდენ „ესროდნენ“); ბ) შენაცვლებულია ხმოვანი პრეფიქსები (შესაბამისად იცვლება ფრაზის სტრუქტურაც): „ჩემი სიკვდილი ჩემმა ხარმა იყუროსო“; სასუბიექტო და საობიექტო ქცევის ფორმებს იკეთებენ „აჩუქებს“ და „ასიზმრებს“ ზმნები: „თუ იჩუქეფო, უთხარი — სუფრა მაჩუქეო“, „ვისიზმე (= დამესიზმრა), ვითომც ყელს გველი მეხვია?; შდრ.: „ეოლმა სიზმარი უსიზმა“. დაჩნდება ზოგი სხვა რიგის თავისებურებაც: ისაწყენა || ისიწყენა „იწყენა“, ირცხვინა „სასირცხვოლ, სარცხვენად მიილო“ („ეს ხვანთქარმა ირცხვინა“).

თავს იჩენს აწმყოს ფუძის გაერთფორმინების ტენდენცია — რთულდება თემის ნიშნით: წერ-ავ-ს, ტეხ-ავ-ს, ი-ხვეკ-ავ-ს. ხმოვან-მონაცვლე ზმნები პარალელურ ვარიანტებს გვიჩვენებენ: გამოიყენება როგორც I, ასევე II სერიის ფუძე (კრეფ-ავ-ს || კრიფ-ავ-ს, და ასე: კეჩეავს || კპიჩეავს, ჩხრეკავს || ჩხრიკავს); ნამყო უსრულში უპირატესობა ენიჭება ი-გახმოვანებით წარმოდგენილ ფუძეებს (კრიფავ-და, ჩხრიკავდა). ფუძე შესაძლოა გართულდეს -ებ (თვალს გაახილებს „გაახელს“), -ევ (ატნევს „ატანს“, ნამყო ძირითადი: გაატნეა) ფორმანტებითაც.

ამის საპირისპიროდ დაჩნდება უთემისნიშნო ფორმებიც: თეს-ს, რეცხ-ს ტიპისა.

ზემოიმერულში (განსაკუთრებით — ქართლის მომიჯნავე რეგიონში) თემის ნიშანი -ავ → -ამ პაუზისა და თანხმოვნის წინა პოზიციაში: ვთიბავ → ვთიბამ, თიბავს → თიბამს; და ასე: წერამს, წყვეტამს, ყეფამს. ამ წესს მიჰყვება ყავს → ყამს (|| ხამს, იშვიათად: ყანს), აგრეთვე: აძლემს „აძლევს“, ღემს „ღევს“, თომს „თოვს“; და, საპირისპიროდ, -ამ → -ავ: ჩაასხავს „ჩაასხამს“, დადგავს „დადგამს“, ჩეიკვაის „ჩაიკვამს“; ამის კვალობაზე: იზამს → იზავს (მრავლობითი: იზონენ || იქმონენ). მ → ვ ზმნურ სუფიქსში სხვა შემთხვევებშიც შეგვხვდება: მიცემენ → მიცევენ (ქ. ძოწენიძე). ქვემოიმერულში ამ სახის ცვლილებანი ძალზე იშვიათია.

ფართო გამოყენებისაა მიმღობის ფუძისაგან -ობ → -ოფ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნები: ხმარულოფს, ტანულოფს, სმენილოფს, სწავლულოფს, ძლებულოფს, კვებულოფს, ნდომულოფს, ტყობილოფს. -ობ, საერთოდ, ხშირია: შოოფს „შოულობს“, ბრძოლოფს „ბრძობის“.

რიგა -ებ თემისნიშნისა ზმნებისა ფუძეს -ივ → -ი ფორმანტით ირთულებს: იშორეფს || იშორიეფს „იშორებს, იშორიებს“, იცილიეფს, იძულიეფს, იყოლიეფს. ზოგი -ავ თემისნიშნისა ზმნა დამატებით დაირთავს -ობ-ს: კერაობს „კერავს“. ტოვს „ტოვებს“, ათხოვს „ათხოვებს“ ზმნები უთემისნიშნოდაა წარმოდგენილი.

ხშირია თემის ნიშნთა შენაცვლების შემთხვევები აწმყო-მყოფადის ფორმებში: -ებ → -ი (აძალის, აბრალის, უგონის), -ი → -ობ (შეფერობს → შეფეროფს), -ავ → -ობ (ცეკვობს, შფოთობს → შფოთოფს), -ამ → -ობ (ისობს „ისვამს“), -ებ → -ობ (ღრიალობს, ფრიალობს, კაშკაშობს, კისკისობს, კაქნობს || ღრიალოფს); ფონეტიკურ საფუძველზე (ე : ო გადაბგერებით) -ევ → -ოვ (ამტვრევს → ამტროვს || ანტროვს).

აწმყო-მყოფადის მრავლობითი რიცხვის III პირის ფორმებში ზოგი თავისებურებით ხასიათდება -ავ || -ამ თემისნიშნისა ზმნები. ზემოიმერულში (განსაკუთრებით — ქართლის მომიჯნავედ), ძალზე იშვიათად — ქვემოიმერულშიც -ავ || -ამ რედუცირდება: თეს-ვ-ენ „თესავენ“, ცარც-ვ-ენ, ნახ-ვ-ენ, ხერხ-ვ-ენ, თიბ-ვ-ენ, ბარ-ვ-ენ, გატებ-ვ-ენ; უ-რტყ-მ-ენ „ურტყამენ“ (პარალელურად: თეს-ავ-ენ || თეს-ამ-ენ; -ავ → -ამ ხმოვნის წინ ოდენ ამ შემთხვევაში დაჩნდება; უ-რტყ-ამ-ენ || უ-რტყ-ავ-ენ). მხოლოდ ზემოიმერულში შეგვხვდება ამავე პარადიგმაში -ავ → -ევ: თეს-ევ-ენ, ბარ-ევ-ენ, თიბ-ევ-ენ, გატებ-ევ-ენ... ანალოგიურად იცვლება -ამ || -ავ → -ევ: სვ-ევ-ენ „სვამენ“. მათ

გვერდით დადასტურებულია თემისნიშანჩამოცილებული ფორმებიც: თეს-ენ, ხერხ-ენ, ხარშ-ენ მაშინ, როცა მხოლოდობითში დასტურდება: თეს-ავ-ს, ხერხ-ავ-ს, ხარშ-ავ-ს (შდრ. კანონზომიერი მიმართება თეს-ს — თეს-ენ ტიპისა, რაც ასევე შეინიშნება იმერულში).

ასეთი სხვაობა მრავლობითი რიცხვის III პირსა და იმავე პარადიგმის დანარჩენ პირებს შორის სხვა შემთხვევებშიც იჩინს თავს; კერძოდ, უთემისნიშნო ზმნებთან დაჩნდება -ებ: მე-ი-ყვან-ს, მე-ი-ტან-ს... მაგრამ: მე-ი-ყვან-ებ-ენ, მე-ი-ტან-ებ-ენ; და ასე: დაახმარებენ, ბანებენ, ჭამებენ... -ებ თემისნიშნისანი წარმოება განსაკუთრებით ქვემოიმერულში წარმოჩნდება, სადაც ამგვარი ფორმები ზოგჯერ მხოლოდობითშიც გვხვდება: თხოვ-ებ-ს „თხოვს“, უ-კბინ-ებ-ს „უკბინებს“... და თანაც არა მხოლოდ III პირში — მაგალითად, ბაღდათურში (ხანურ-ზეგნურში) დადასტურდა: გა-ვ-ა-ტან-ებ || გა-ვ-ა-ტან-ემ „გავატან“, გა-ა-ტან-ებ || გა-ა-ტან-ემ „გაატან“. თერჯოლურში III პირის ფორმებში -ებ დაჩნდება -ავ თემის ნიშნის ნაცვლადაც: გადა-ვ-კრ-ავ, მაგრამ: გადა-კრ-ებ-ს → გადა-კრ-ეფ-ს; ვ-გლეჯ-ავ, მაგრამ: გლეჯ-ებ-ს → გლეჯ-ეფ-ს (შ. ძიძიგური).

ზემოიმერულში -ავ || -ამ თემისნიშნისანი ზმნები ნამყო უსრულში ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: ა) -ავ → -ევ (ანალოგიურად: -ამ → -ემ) სამივე პირის ფორმებში: ვ-ნახ-ევ-დ-ი, ნახ-ევ-დ-ი, ნახ-ევ-დ-ა (|| ვ-ნახ-ემ-დ-ი...); და ასე: წიკევდა || წიკემდა, კლევდა || კლემდა... ა-ბ-ემ-დ-ა || ა-ბ-ევ-დ-ა; ანალოგიურად: სვემდა || სვევდა, ასხემდა... ამ წესს მიჰყვება ი-ზემ-დ-ა (|| ი-ზემ-ოდ-ა); თერჯოლურში -ევ ფორმანტის პოზიციაში დაჩნდება -ებ: „გადაკრებდა როძგს“, „მოკლებდა ბატონს“ (შ. ძიძიგური); შდრ.: გადაკრებს, მოკლებს (იხ. აქვე, ზემოთ). ანალოგიური ვითარებაა ხანურ-ზეგნურში: „ხნებდა (= ხნავდა) ყანასა“, წირებდა „წირავდა“, მოხარჩებდა „მოხარშავდა“ || ხნევდა, წირევდა, მოხარშევდა (პ. გაჩეჩილაძე); ბ) არცთუ იშვიათად თემის ნიშანი ჩამოცილებულია: კეტ-ავ-ს, მაგრამ: კეტ-დ-ა → კეტ-ტ-ა; და ასე: ხარჯავს — ხარჯდა, ხარშავს — ხარშდა, ყლაპავს — ყლაპდა, კერავს — კერდა... (ქ. ძოწენიძე); ამგვარი ფორმები ზემოიმერულის გავლენით თერჯოლურშიც გვხვდება (შ. ძიძიგური, კ. კუბლაშვილი); შდრ. აწყოსა და ნაწყო უსრულის კანონზომიერი მიმართება: ხარშ-ს — ხარშ-და.

ზოგი თავისებურებით ხასიათდება მდგომარეობითი ზმნების I სერიის ფორმათა წარმოებაც.

ღგა-ს, ზი-ს, წევ-ს, ღევ-ს ტიპის ზმნები ხშირად -ი დაბოლოებითაა წარმოდგენილი: ვ-ღგ-ი-ვარ, ღგ-ი-ხარ, ღგ-ი-ა; ვჯღივარ || ვჯივარ.

ჯღიხარ || ჭიხარ, ჯღია || ჭია || უღია; და ასე: წვია, ღვია (მრავლობითი: ზემოიმერული — ვდგივართ, ღგიხართ, ღვიან || ღგიენ; ვჯღივართ || || ვჯივართ, ჯღიხართ || ჭიხართ, ჯღიან || ჭიან || ჭილან. ქვემოიმერული — ვდგივართ, ღგიხართ, ღგილარიენ). -ი დაბოლოებით გვხვდება. აგრეთვე: ვარგია, ჭირია, შვენია, უყვარია, უძღვია, აკრია, ახურია. (ნამყო უსრული: ვარგოდა, ჭიროდა, უყვაროდა).

ღგა-ს, ზი-ს ტიპის ზმნებს იმერულში სხვაგვარი წარმოებაც ახასიათებს: ა) ფუძე რთულდება -ან, -ენ სუფიქსებით — უპირატესად ქვემოიმერულში: ღგანა, ჯღანა || უღანა; ვანურში: ღგენა, ჯღენა, წვენა || წენა, ღენა „ღევს“ (მრავლობითი: ღგანარიენ || ღგალარიენ); ბ) ზემოიმერულში დაჩნდება -არ სუფიქსიცი (|| -ალ): ღგ-არ-ს (მრავლობითი: ღგარან || ღგარენ, აგრეთვე: ღგალენ || ღგალან). -არ → -რ სუფიქსიანი ფორმები სხვა შემთხვევებშიც გვხვდება (პარალელური ვარიანტების გვერდით) — უპირატესად მრავლობით რიცხვში: წვე-ს || წვე-ს → წვე-რ-ან || წვე-რ-ენ || წვე-ან; გავ-ს → გავ-რ-ან || გავ-რ-ენ || გავ-ლ-ენ; და ასე: ყავს → ყავრან || ყავრენ, ჩანს || ჩდას → *ჩანრან → ჩამრან || ჩავრან || ჩარან || ჩღარან (აგრეთვე: ჩამენ || ჩამან || ჩაენ); შღრ. ქვემოიმერული: *ღგარარიენ → ღგალარიენ, გავლარიენ, *ჩანლარიენ → ჩალარიენ.

ზოგიერთ თქმაში (ხანურ-ზეგნურში) მდგომარეობითი ზმნების ერთ ნაწილს შენარჩუნებული აქვს არქაული წარმოება: რცხვენ-ი-ს, ე-შინ-ი-ს, ხად-ი-ს.

ყივის, ჩივის, კივის, ბღავის, ღვივის, ბზუის ზმნათა აწმყოს ფორმებად დაჩნდება: ყივა, ჩივა, კივა, ბღავა, ღვივა, ბზუა.

ფართოდაა გავრცელებული მეშველზმნიანი წარმოება; თავისთავად: ვდგივარ, ვჯღანვარ, ვწვენვარ; და იმავდროულად: ვყვირივარ, ვვირიხარ; ვშვენივარ, ვშენიხარ; ვერჩივარ, ერჩიხარ; ვგორავარ, გორავხარ; ვჩქარობვარ, ჩქარობხარ; ვფიქრავარ, ფიქრავხარ.

ნამყო ძირითადში ზოგ ზმნასთან I და II პირის ფორმებში -ე სუფიქსის ნაცვლად გვხვდება -ი (ღავაბი, ღააბი; ღვეიმხვი, ღვიმხვი) ან -ევ-ი → -ე-ი დაბოლოება — უპირატესად ზემოიმერულში (ვიყიდე-ვი || ვიყიდეი, მოვიყვანევი || მოვიყვანეი, ღავრგევი || ღავრგეი); მო-ვუსვი, მოუსვი ფორმათა ნაცვლად იხმარება მო(ვ)უსევი, მოუსევი (III პირი: მოუსვა).

II კავშირების წარმოებაში დაჩნდება უნიფიკაციის ტენდენცია. ქვემოიმერულში უპირატესობა ენიჭება -ე ფორმანტს (ჩვეულბრივ, ვნებითის ფორმებში): ღვიხჩევს „ღვიხჩოს“, ღვიღევს „ღვიღოს“, ღვიქრეს „ღვიქრას“, ღვიკლეს „ღვიკლას“ (შღრ.: მოქმედებითის ფორმები — ღაკლას, ღაკრას. ამით შესაძლებლობა იქმნება განირჩეს

მოქმედებითი და ვნებითი: „ღვიჰრას მან ის“ მოქმედებითია, „ღვიჰრეს ის“ — ვნებითი); ზოგ ზმნაში ვრცელდება -ო: წახვიდო „წახვიდე“, წვეილოს „წვეიდეს“, გედვიდოს „გადავიდეს“, გოუხარდოს „გაუხარდეს“... ზემოიმერულში ანალოგიურ ტენდენციას ავლენს -ო: I კავშირებითი — ხედვედონ „ხედავდნენ“, ილებდონ „ილებდნენ“, ეკიდებოდონ „ეკიდებოდნენ“; II კავშირებითი: მოქცონ „მოგკენ“, მოქცტონ „მოკვდნენ“, დაბრუნდონ „დაბრუნდნენ“; წვეილოთ, წახვიდოთ. წვეიდონ. -ო უფრო ხშირია მრავლობითი რიცხვის III პირის ფორმებში (ლ. ნოზაძე).

უნდიკაცია თავს იჩენს III სერიის ფორმათა წარმოების დროსაც.

გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითში ძირითადია -ი დაბოლოებიანი წარმოება (საყრდენია, ჩვეულებრივ, II სერიის ფუძე): მოუკლია, დოუშალია, შოუქერია, დოუხუქია; დოუბია, ჩოუცვია, წოუსვია; უთქვია || უთხრობია; ჩამოუკიდია, გოუტაცია, დოუბადია, გამოუძახია; შდრ.: ოუშენებია, გოუთენებია, დოულაგებია, გოუცილებია — გამოიყენება I სერიის ფუძე. ამავე ფუძეს ეყრდნობა მი-უ-ც-ემ-ი-ი „მიუცია“, რომელიც სხვა დიალექტებში II სერიის ფუძეს იყენებს.

II სერიის ფუძით წარმოდგენილ ზმნებს ზემოიმერულში ხშირად -ნ ჩაერთვის: ჩამოუკიდნია, გოუტაცნია, დოუბადნია, გამოუძახნია. -ნ თავს იჩენს სხვა შემთხვევებშიც: გოუყიდნია, გოუბედნია, უთამაშნია, უჩხუბნია (ე. ი. მაშინ, როცა II სერიის ფუძის გამოყენება საერთო ქართული მოვლენაა).

გარდამავალ ზმნათა II შედეგობითში ხშირია -ებ-ინ დაბოლოების გარეშე ნაწარმოები ფორმები: ელალატა „ელალატებინა“, გეემარჯვა „გეემარჯვებინა“, დეეძახა „დაეძახებინა“... და თავისთავად: დეემალა „დაემალა“, დეება „დაება“. ზემოიმერულში აქაც ხშირად ჩაერთვის -ნ: ელალატნა, გეემარჯვნა, დეემალნა.

ორვალენტიან გარდაუვალ ზმნათა II შედეგობითი ზემოიმერულში ზოგჯერ -იყო მეშველი ზმნით იწარმოება: შეძლებიყო „შეძლებოდა“, ქონიყო „ქონოდა“, მოსვლიყო „მოსვლოდა“, მოყოლიყო „მოჰყოლოდა“, მოსწრებიყო „მოსწრებოდა“. ქვემოიმერულში ამგვარი წარმოება შეზღუდულია; ჩვეულებრივია: შეძლებოდა, ქონოდა || ქონებოდა, მოსვლოდა, მოსწრებოდა.

ე-თქე-ა ფორმის ნაცვლად გავრცელებულია ე-თქე-ი-ა, გვხვდება ე-თხრობ-ი-ა ფორმაც.

II შედეგობითის წარმოებისას ზემოიმერულის ზოგ თქმაში (საჩხერულში, კიათურულში) ერთი თავისებურება შეინიშნება: ერთვალენ-

ტიანი ზმნების I და II პირის ფორმებში დაჩნდება ი-ყავ-დ-ი მეშვე-
ლი ზმნა: დავმალულიყავდი „დავმალულიყავი“, დამალულიყავდი
„დამალულიყავი“, მაგრამ: დამალულიყო; და ასე: მამკეტარიყავდი,
მამკეტარიყავდი (შენ), მამკეტარიყო; ვყოფილიყავდი, ყოფილიყავდი,
ყოფილიყო. ქვემოიმერულისათვის ასეთი რამ უცხოა. ზემოიმერულ-
შიც ამ მოვლენას „გავრცელების ფარგლები ვიწრო აქვს და არც
უფროსი თაობის (მოხუცთა) მეტყველებაში შეინიშნება“ — ახალი
წარმონაქმნი ჩანს (ქ. ძოწენიძე).

IV სერიის ფორმათა წარმოება უპირატესად დამახასიათებელია
ქვემოიმერულისათვის.

III შედეგობითი: მინავალა, მინაქონა, ნაყვარება, ნავდება, ნათ-
ბობა, ნაუდომა, ნაწერა || ნაწერავა, ნავზავნა, ნაქარგავა, ნაშენება
(„ნაუდომა ბოვეში თავისთვის“, „ნაწერა დედამის წერილებს“).

IV შედეგობითი: მინავალიყო, განათბობიყო, ნაფიქრალიყო („გა-
ნათბობიყო საწყალი ცეცხთან“); (გ. როგავა, შ. ძიძიგური, ო. კახაძე,
კ. კუბლაშვილი).

IV კავშირებითი იშვიათია: მინავალიყოს, ნათბობიყოს, ნაყვარე-
ბიყოს, ნასროლიყოს...

ზემოიმერულში ამგვარი წარმოება სპორადულად დაჩნდება —
თანაც თავისებური გაფორმებით: მინავლებულა, მინავლებულიყო...
(„ისინი დანავლებულან ერთათ“); გვხვდება ვნებითის ყალიბითაც
(მეორეული წარმოება): „მენავლებოდა აქეთ ან ძირულაში მიენავ-
ლებოდა“. უპირატესად მაინც ამ დანიშნულებით ზემოიმერულში
I შედეგობითია გამოყენებული (შდრ. ქვემოიმერული: ნაცხოვრება —
ზემოიმერული: ცხოვრებულა).

IV სერიაში ზმნები ძირითადად III პირის ფორმით გვხვდება;
სხვა პირის ფორმათა გამოყენება იშვიათია: მიენასლელვარ, ნაწერავ-
ხარ („ნაწერავხარ რაცხა სისულეფეს“), შეგნაძლება || შენაგძლება
(„შეგნაძლება საქმის გაკეთება“), განყვარება („განყვარება ცოლ-
შერი“); (გ. როგავა, კ. კუბლაშვილი).

ნიმუშად მოვიტანთ III შედეგობითის პარადიგმას:

ვნაწერავარ	ვნაწერავართ	
ნაწერავხარ	ნაწერავხართ	
ნაწერავა	ნაწერავლარიენ	(გ. როგავა).

ხონურ თქმაში დაჩნდება ნა — არ ცირკუმფიქსით ნაწარმოები
ფორმები: განაკეთებარა, განაძლებარა, განატეხარა, რომლებიც პო-
ტენციალისის სემანტიკას გამოხატავენ: „ე ბალანე ქე განაკეთებარა

(= ამ ბავშვს შესძლებია გაკეთება) და რას ერჩოდით ტყულათ“ (შ. ძიძიგური).

ღირსსაცნობია ვნებითის ფორმათა წარმოების თავისებურებანიც. ზემოიშვრულში -ამ თემისნიშნიანი ზმნა ვნებითს ზოგჯერ არქაული წესით იკეთებს: დგ-ამ-ს → ი-დგ-მ-ი-ს; და ასე: იცმის, დეიბმის (აქვს პოტენციალისის გაგება). ანალოგიური წარმოება დაჩნდება ბაღდათურშიც: ი-დაგ-ვ-ი-ს, ი-მართ-ვ-ი-ს, ი-ხრავ-ვ-ი-ს; ი-დგ-მ-ი-ს (აქ -ავ თემისნიშნიანი ზმნებიცაა ჩართული).

იმერულში საკმაოდ არის გავრცელებული ვნებითის ფორმათა -დსუფიქსიანი წარმოება: გათომდდება, შენანდება, შებრალდება, გამოდარდება. ხშირად გამოიყენება სახელზმნური ფუძე: განკურნალდა, დანატრულდა, გამგზავრა. ასევე — ნაწარმოები ფუძე: მოსიახლოვდა. -დსუფიქსიანი ფორმები შესაძლოა უღვლილების პარადიგმაში შეენაცვლოს მდგომარეობით ზმნებს: ხარობს — გახარდება — გახარდა; მოილაპარაკებენ — მოლაპარაკებენ — მოლაპარაკენ; ჩხუბობს — აჩხუბდება — აჩხუბდა; მოსწონს — მოსწონდება; სურს — მოსურდება. შემდეგ: გადახტ-ა, მიუხტ-ა ზმნები გამოიყენება ამ სახით: გადახტ-ენ-დ-ა, მი-უ-ხტ-ენ-დ-ა. და, პირიქით: „შეეშინდა“ იხმარება -დსუფიქსის გარეშე: შეეშინა, შეგეშინა, შემეშინა.

კაუზატივის ფორმათა წარმოება ორგვარად ხდება: ა) -ევ სუფიქსიანი კაუზატივები ფუძის გახმოვანებას იცვლიან: აქუმს „აქმევს“, ასუმს „ასმევს“, აცუმს „აცმევს“, ართუმს „ართმევს“ (ასუამს → ასუმს, აცუამს → აცუმს... შემდეგ ანალოგიით სხვა -ევ-იან ზმნებშიც ვრცელდება); ნამყო ძირითადში: ავშია, ასშია, ჩააცშია, წაართშია (ნარევი პარადიგმაა). ამ რიგის ფორმები უპირატესად ქვემოიშვრულში გვხვდება; ბ) საერთო იმერული მოვლენაა -ინ → -ი (აკეთებინებს → აკეთებიფტს, გააკეთებინა → გააკეთებია); -ევ-ინ → -ევი (აკვლევიანებს → აკვლევიფტს, მოაკვლევიანა → მოაკვლევია; აჭრევიფტს || || აჭრევიფტს — მოაჭრევია || მოაჭრეია); ქართლურის მოსაზღვრე თქმებში ასეც გვხვდება: -ევ-ინ → -ეინ (აკვლევიანებს → აკვლეინეფტს || || აკვლეინეფტს, მოაკვლევიანა → მოაკვლეინა). სახელზმნებში იკარგვის კაუზატივის სუფიქსისეული -ი: დალევინება „დალევინება“, დასალევინებელი „დასალევინებელი“, დოულევინებელი „დაულევინებელი“.

• • •

ღ) ნ ა წ ი ლ ა კ მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. ფართო გამოყენებისაა დადასტურებითი „ქე“: „ქე ვითხარი, მარა არ დეიჯერე“, „დღეს ქეც წვიმს და თოვლსაც ქე გამოურევს“, „სიმიდი ქე რო გვითესია“. ოკრი-

ბულში „ქე“ შეიძლება მოექცეს წინადადების ბოლოს: „ოთხი წელი ისტავლა და ახლა დაამთავრა ქე“. იშვიათად გვხვდება „ქვე“ და „ქი“, სპორადულად თავს იჩენს „ქო“ (← ქვე): „ქვეც თესდენ, ქვეც ბარამდენ“.

ქართლის მოსაზღვრედ ზემოიმერეთში იპოვება ჰოდე || ხოდე (აგრეთვე: ჰოდედა || ხოდედა) დადასტურებითი ნაწილაკი.

დადასტურებითი „კი“ გვხვდება ასეც: კიე.

კითხვით ნაწილაკს „ხომ“ ხშირად ცვლის „ხომე“: „კაი ვენახია, ხომე?“ - ე კითხვითობის ფუნქციით სხვა შემთხვევებშიც გამოიყენება: „რა უყოთე?“

სხვათა სიტყვის ნაწილაკ-მორფემოიდია -თქვა (ცვლის -მეთქი მორფემოიდსაც, რომელიც ზესტაფონურში მე ვთქვი || მეთქვი სახითაა წარმოდგენილი): „რამდენჯერ გითხარი, მოდი-თქვა“.

ზოგ თქმაში (ხარაგაულურში...) სხვათა სიტყვის -ო ნაწილაკ-მორფემოიდის წინ დაჩნდება -ა: მივდივარაო, ხარაო.

-ლა → -ხა -ც ნაწილაკ-მორფემოიდის მომდევნოდ: *რაცალა → → რაცლა → რაცხა; და, პირიქით, -ცა → -ძა რეგრესული დისტანციური ასიმილაციით: *რაცალა → რაძალა (კონტამინაციით: რაძანა); და ასე: საცხა || საძალა || საძახა, ვინცხა || ვინძალა || ვინძახა, რომელიცხა || || რომელიძალა || რომელიძახა (იხ. ზემოთ: ფონეტიკა).

-ლა, -მე ნაწილაკები შესაძლოა მიერთოს როგორც ფუძეს, ასევე ბრუნვის თანდებულებიან ფორმას: რალაზე || რაზელა, რამეზე || რაზემე („იქნებოდა დაქერილი რაზემე“).

ხშირი ხმარებისაა „აპა“, რომელიც გამოხატავს როგორც დადასტურებას, ასევე უარყოფას: დადასტურების დროს ახლავს კითხვითი ინტონაცია ან „არა“ ნაწილაკ-მორფემოიდი (გააკეთე? — აპა? || აპა არა?), უარყოფის დროს — ძახითი ინტონაცია (გააკეთე? — აპა!). იხმარება მაშ → მა ნაწილაკ-მორფემოიდთან ერთადაც: მა აპა → მაპა, რომელიც უპირატესად ზემოიმერულშია გვხვდება. დასტურდება -ლე დართული ნაირსახეობითაც: აპალე.

-ლე ნაწილაკ-მორფემოიდი შეზღუდულად დაჩნდება: ისევე || ის-თეველე, ზემოხსენებული „აპალე“ (ძირითადად იხმარება ქართლურის მოსაზღვრე თქმებში) და მისთ.

-რე აწარმოებს ზე-რე, ქვე-რე ზმნისართებს; იგივე ელემენტი ჩანს მადე-რე || მადე ზმნისართშიც. ზემოიმერულში გვხვდება ანგ-რე, მანგ-რე ფორმებშიც (ნ-ჩართული აგრე, მაგრე). რ-ნარევე ფუძეებთან -რე → -ლვე (პროგრესული დისიმილაციით): *ადრერე → ადრელე.

დამოწმებულია -ოდენ → -დენ → -თენ → -თე ნაწილაკ-მორფემოიდცი: ას-თე, ის-თე.

-ნა || -ნე მორფემოიდი ხშირია ზმნისართებში: ზემოიმერულში -ნა გვაქვს, ქვემოიმერულში (განსაკუთრებით — მის დასავლურ თქმებში) — -ნე: აქა-ნა || აქა-ნე, ექა-ნა, იქა-ნა || იქა-ნე, სადა-ნა || სადა-ნე, მადა-ნა || მადა-ნე, ჩუმათა-ნა || ჩუმათა-ნე, მარტვა-ნა (მარტვი-ნა) || მარტვა-ნე, ძალათა-ნა || ძალათა-ნე. ეს ფორმები ფონეტიკური ნაირსახეობებითაც გვხვდება: სადა-ნა → საანა || სანა, სადა-ნე → სანე (|| სადა, სად), მადანა → მანა || მანა, მადანე → მანე (|| მადა,მად). -ნა || -ნე მორფემოიდის პოზიციას ზოგჯერ იქერს -ი: მარტვა-ი, ჩუმათა-ი || ჩუმათე-ი... ადგილის ზმნისართები ბრუნვის ნიშნების დართვისას -ნა || -ნე მორფემოიდს ჩამოიცილებენ (სიდან || სიდან, სედით → სეით, სიდეთ; მაიდან, მაღით || მაით); ზოგჯერ რთულდებიან -ობა სუფიქსით (სანობამდი, მანობამდი). -ობა ზმნისართებს დართვის სხვა შემთხვევებშიც (აქობამდე, იქობამდე).

სპორადულად დაჩნდება -მცა ნაწილაკ-მორფემოიდი: „ისემც კაი დაგემართა“ — კავშირებითის ფუნქციას ანიჭებს თხრობითის ფორმას (მღრ.: „ისემც კაი დაგემართოს“, სადაც მისი ფუნქცია დაბნელებულია, რამაც განაპირობა კავშირებითის ფორმის გამოყენება).

„კინაღამ“ ნაწილაკ-მორფემოიდი გვხვდება ასე: ლარმე || ლამე; ზესტაფონურში დადასტურდა: კიღამე || კიღამეს.

მრავალგზისობის „ხოლმე“ ხშირად ფონეტიკურად ცვლილია — „ხომე“. ზოგ თქმაში (თერჯოლურში...) შესაძლოა გამოყენებულ იქნას ნამყო ძირითადის ფორმებთანაც: გამოაგლო ხომე „გამოაგდებდა ხოლმე“, წავედი ხომე „მივდიოდი ხოლმე“, შეგხვდა ხომე „გხვდებოდა ხოლმე“ (შ. ძიძიგური).

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. -ე სუფიქსი დაჩნდება ყულრე, დიდარე, ფართე და მისთ. ფორმებში.

ზმნისართები ხშირად რთულდება -ი დანართით: ძალიანი, ჭერეთი, ჩუმათაი || ჩუმათეი, ძლივათი.

ხარისხის ფორმებს აწარმოებენ უ — ე || უ — ო აფიქსები (ძველი ქართულისებური ვითარებაა): უ-ხნ-ე, უ-მალლ-ე, უ-დაბლ-ე, უ-დიდ-ე, უ-გრძ-ე (მღრ.: გრძ-ელ-ი), უ-სხ-ო. ზემოიმერულში წარმოება ხშირად აღწერილია; შესაძარებლად გამოიყენება -გან თანდებულისანი სახელი: „იქ უფრო თბილია აქისაგან“ (= იქ ამაზე უფრო თბილა), „უფრო გოულანძლა ჩემსაგან“ (= ჩემზე უფრო მეტად გაულანძლია), „ნინასაგან ნუნუ უმფრო მიყვარს“ (= ნინაზე მეტად ნუნუ მიყვარს); (ქ. დოწენიძე).

მქონებლობის გამომხატველი -იან სუფიქსი იფართოვებს სფეროს: საშვალეზიანი, დავიდარებიანი, უკულმართიანი... ცოლისიანი || ცოლი-სიანები, ქალისიანი || ქალისიანები. ქვემოიმერულში მქონებლობისვე -ოვან → -უან || -ვან კრებითობის ფუნქციას შეიხამებს: დიდრუანი || || დიდრვანი, პატრუანი || პატრვანი || პაწვანი || პატატვანი, უფროს-ვანი, ამ ხელვანი (|| ამ ხელვანები), ამ სიფართვანი (|| ამ სიფართვანე-ბი)... ჩვეულებრივია მისი გამოყენება ხარისხის ფორმათა აღწერითი წარმოებისას: „რამ სიგძვანი კაბებია“, „თითის სიმსხვანი“ (ქ. კუბლა-შვილი). ზემოიმერულში უპირატესად მქონებლობის გამომხატველია: სახელვანი, ხნევანი (= სახელიანი, ხნიანი || ხნიერი).

ფართო გამოყენებისაა -იერ, რომელიც ხშირად ცვლის -იან სუ-ფიქსს: ჰკვიერი, ჯიშიერი, შვილიერი, ქონებიერი, ტვინიერი, თავიერი, ადამიერი „ადამიანი“.

უქონლობის სახელები თითქმის შეუზღულდავად იწარმოება უ — ო (უმარჯვო, უკონტავო), უ — ურ (უშეშური „უშეშო“, უჯოხური „უჯოხო“) აფიქსებით. ორმაგი წარმოების ნიმუშია უ-არ-ქონ-ო (ქ. ძო-წინიძე).

გამოყენების სფეროს იფართოვებენ სი — ე (სიხალგაზრდე, სი-დალლილე, სიქურდე), სი — ო (სიხმო „ხმელი || ხმოზა“) აფიქსებით.

წარმომავლობის -ელ და -ურ ხშირად არ განარჩევენ ვინ- და რა-ჯგუფის სახელებს: ხონელი ქათამი, ვანელი ბეოლა, რაჭველი ნიგოზი (|| ხონური, ვანური, რაჭული); ზემოური ქალი, ვალმოური კაცი (|| ზე-მოელი, ვალმელი). ზემოიმერულში „ინდაური“ ფორმის ნაცვლად იხ-მარება „ინდოველი“ (ქ. ძოწინიძე). ადგილის ზმნისართებისაგან წარ-მომავლობის სახელები ორმაგი სუფიქსაციით იწარმოება: სადაურე-ლი, მანდაურელი, აქაურელი, იქაურელი, შინაურელი. მიემართება როგორც ვინ-, ასევე რა-ჯგუფის სახელებს: აქაურელი კაცი || ვაშლი...

-ურ (რ-ნარევე ფუძეებთან პროგრესული დისიმილაციით: -ულ) აწარმოებს გათხოვილი ქალის ქალიშვილობის გვარს: კოკელოური „კოკელაძის ქალი“, კვინიკოური „კვინიკაძის ქალი“. გრიგალოური „გრიგალაშვილის ქალი“. -ოურ, ჩვეულებრივ, ერთიან სუფიქსად გაი-ზრდება: კუქუხოური „კუქუხიძის ქალი“, ფეიქროული „ფეიქრიშვი-ლის ქალი“. ოკრიბულში ამავე ფუნქციით დაჩნდება -ულ (არადისი-მილირებული): გოტიაული „გოტიაშვილის ქალი“ (ო. კახაძე). ხონურ და სამტრედიულ თქმებში -ურ სუფიქსს ცვლის -ხე: ლაქახე „ლაქავას ქალი“, ფარცხალახე „ფარცხალაძის ქალი“, მელეიხე „მელაძის ქა-ლი“, რუხეიხე „რუხაძის ქალი“, ხუროიხე „ხუროძის ქალი“ (შ. ძიძი-გური, ქ. კუბლაშვილი).

ფართო გამოყენებისაა -ნარ: ხეობნარი, ტყეობნარი, კენჭნარი, *ქვარნარი → ქვარნალი.

ზშირია -ობა აბსტრაქტულ სახელთა (ბედნიერობა, ქვეყნიერობა, ხელშეკრულობა), აგრეთვე მასდართა (ყრუობა, ღამის თეობა, ღალატობა) მაწარმოებლად. -ობა სუფიქსით რთულდება ზმნისართებიც თანდებულთა დართვისას (იხ. აგრეთვე ზემოთ): სანობამდი, აქობამდი და მისთ.

წინავითარების სახელთა წარმოებისას ფუძე რთულდება -ებ სუფიქსით: ნალეინები, ნაკვალები, ნაცოლები, ნაციხები, ნაეკლესიები; ნაშულაძებეს, ნაახალწლებს (ცვლის: ფონეტიკურად -ევ სუფიქსს, სემანტიკურად — -ევ და -არ სუფიქსებს).

ღანიშნულების სა- პრეფიქსიან სახელთა ფუძე -ე, -ო, -ურ სუფიქსებ-თ იწარმოება: სატანისამოსე, სააბრეშუმე; საწვიმო, საქათმო, საქვერა (ქვეიანი ნიადაგის დასამუშავებელი კავი“), ანალოგიით: საშიშარო; საქათმური, საქებაური, საწვეთური.

მოსაქმეობის სახელთა თავისებური ფორმებია: მესაქონლე, მეჭორე. დასტურდება მოკპილე „ტოლი“, მობიძაშვილე „შორეული ბიძაშვილი“ ტიპის წარმოებაც.

-ობრივ რთულ სუფიქსს ცვლის -ობ → -ოფ: ადგილოფ.

ბაღდათურში (ხანურ-ზეგნურში) იპოვება თითოობის -ოლ სუფიქსი: თათოლა, ოროლა, სამოლა, ოთხოლა, ოკოლა. ფორმანტად გააზრებულთა ორ-ორა → ორ-ოლა რედუპლიცირებული ფუძის მეორე კომპონენტი (პ. გაჩეჩილაძე).

სახელთა კნინობითი ფორმების ძირითადი მაწარმოებელია -ა: ვასილა, ლევანა. ქართლის მოსაზღვრე თქმებში ამავე სუფიქსით კნინობითი ფორმები იწარმოება საზოგადო სახელებისაგანაც: ბოთლა, ბილიკა. ზოგჯერ კნინობითობა ცოტაობის ფუნქციად გაიზარება: „ერთი ქვევრა ღვინო მაქ“... -ა სუფიქსიანი სახელების ფუძე ხშირად რთულდება კნინობითობის სხვა მაწარმოებლებით: -ელ (გივიელა, სონიელა), -იკ-ელ (ნინიკელა, მარიკელა), -იტ (გოგიტა), -ოტ (ჭიკოტა || ჭიკოტია), -უტ (ხახუტა), -ულ (თუნგულა, ჩაფულა); გამოიყენება -იკო რთული სუფიქსიც (ვასიკო, ვალიკო). ზშირია -ია (დავითია, სევასტია, ნინოია), რომელიც აგრეთვე -იე || -იი ფონეტიკური ნაირსახეობებითაა წარმოდგენილი: დავითია || დავითიე || დავითიი (იხ. ზემოთ: სახელთა ბრუნება).

ზოგი თავისებურება ახასიათებს სახელზმნათა წარმოებას.

ზემოიშვრულში მასდარში შესაძლოა გადავიდეს ვნებითისეული -დ: გაჯავრდნა: ხანურ-ზეგნურში — ობიექტური პირის ნიშანი: სდეეს → სდევა, სტანჯავს → სტანჯვა (პ. გაჩეჩილაძე).

ხშირია -ილ სუფიქსიანი წარმოება: დევილი, პატივილი, ხვერწილი, ყეფილი, ძებილი. გვხვდება სი- პრეფიქსიანი და სი — ინ აფიქსიანი მასდარუბი: სიციინი, სირბინი (-ინ ენაცვლება -ილ-ს).

ზემოთ აღინიშნა, რომ უნიფიკაციის საფუძველზე აწმყოს მარტივი ფუძე ხშირად რთულდება თემის ნიშნებით; ეს მოვლენა შესაბამისად აისახება მასდარუბში: ბზიკვა, ქშინვა, ღრინვა, კრიფვა, კპინვა, კყლიტვა, ტუნვა, მოხვეკვა. დაჩნდება შენაცვლებული თემის ნიშნებიც: შერთობა „შერთვა“, დასწავლება „დასწავლა“.

იმ მდგომარეობითი ზმნებისაგან, რომელთა ფუძეს -ავ აწარმოებს, ხოლო თემის ნიშნად -ობ მოუღიოთ, მასდარი თავისებური სახითაა წარმოდგენილი: ბურთავი, გორავი, ქანავი, კინკლავი, ლოლიავი, ქიჩავი (ბ. ცხადაძე).

სასუბიექტო მიმღეობის ფუძის მაწარმოებლად უპირატესად -ელ გვხვდება: შემეკერველი, გამტეხელი, დამთესელი, მრეცხველი, დამბარველი, დამწერელი.

ზოგ თქმაში (ხანურ-ზეგნურში...) დადასტურდა მაომარი, მამრძოლი, მათოხარი ტიპის ფორმები.

ნამყო დროის საობიექტო მიმღეობის ფუძე ზოგჯერ თემის ნიშნის გარეშეა წარმოდგენილი: დაწყილი, ავსილი, ანთილი, გამზადილი, გაცინილი || გაციული... საყრდენი ჩანს II სერიის ფუძე. ზოგჯერ კი, პირიქით, დაჩნდება თემის ნიშანი, რომელიც საყრდენ ზმნურ ფუძეში არ ივარაუდება: თესებული, წერებული და მისთ.

-ილ და -ულ ხშირად მონაცვლეობს; შდრ. ერთი მხრივ: მოტანული, შემოღობული, დაჭირული, დაბეჭდული, გათხოული და, მეორე მხრივ: დადებილი, დასწრებილი; ამ მოვლენას ზოგ შემთხვევაში ახსნა ეძებნება: -ულ, ჩვეულებრივ, გვაქვს მაშინ, როცა საყრდენი ზმნური ფუძე -ავ თემისნიშნისა: შემოღობავს → შემოღობული, იჭირავს → დაჭირული. ზოგჯერ -ვილ → -ულ: გათხოვილი → გათხოული; სხვა შემთხვევებში ანალოგიის შედეგთან უნდა გვკონდეს საქმე.

დასტურდება მყოფადი დროის საობიექტო მიმღეობის ოდენპრეფიქსული წარმოება: გასათალი, დასასვარი, გადასაყარი, მოსარიდი, წასავალი, გასარები.

III ტიპის („უნიშნო“) ვენებითის ფორმათაგან საობიექტო მიმღეობა შესაძლოა -ილ სუფიქსითაც იწარმოოს (ნაცვლად მ — არ კონფიქსისა): გათბობილი, გაშრობილი, გახმობილი, ჩაქრობილი, დადნობილი, წახთომილი (კ. კუბლაშვილი).

ხონურ და სამტრედიულ თქმებში უარყოფის მიმღეობები ორმაგი პრეფიქსაციითაა ნაწარმოები: უღოუწერელი „დაუწერელი“; და ასე:

უგოუთლელი, უდოუჭერებელი, უგოუკეთებელი, უგოუგებარი (შ. ძი-ძიგური). იშვიათად სრული ასიმილაციაც ხდება: უდუუწერელს, უგუუთლელი.

• • •

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ა) თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული ატრიბუტული მსაზღვრელი, ჩვეულებრივ, სახელობითის ფორმითაა წარმოდგენილი ყველა ბრუნვაში (დიდი ბოვში, დიდი ბოვშმა, დიდი ბოვშს, დიდი ბოვშის, დიდი ბოვშით, დიდი ბოვშათ); ზოგჯერ აბოვება ფუძის სახითაც, გარდა სახელობითისა (დიდი ბოვში, მაგრამ: დიდ ბოვშმა, დიდ ბოვშს, დიდ ბოვშის, დიდ ბოვშით, დიდ ბოვშათ). ქვემოიმერულში -ა ხმოვანზე დაბოლოებულ მსაზღვრელებში შესაბამის ბრუნვებში (იხ.: მორფოლოგია, სახელთა ბრუნება) დაჩნდება -ე (კერკეტე თხილი, კერკეტა თხილმა, კერკეტა თხილს, კერკეტე თხილის, კერკეტე თხილით, კერკეტა თხილათ), თუმცა გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როცა -ე დაბოლოება ყველა ბრუნვაში გაჰყვება.

ბ) სუბსტანტურ მსაზღვრელს ხშირად ეკარგვის ბრუნვის ნიშნისეული -ს ელემენტი: ქურის თავი → ქური თავი; და ასე: თოხი პირი, ხენწიფი შვილი... უპირატესად ეს ხდება გაკომპოზიტების ტენდენციის მქონე სინტაგმაში. ზემოიმერულში დაჩნდა პოსტპოზიციის შემთხვევებიც: გვერდები რვეულისი; კაბა შეინახა თავისი დედისი; ქე მევიდა დრო ჩემი წასვლისი — დადასტურებულია საჩხერულსა და ჭიათურულში (ქ. ძოწენიძე).

გ) ჩვენებითი ნაცვალსახელი ფონეტიკურად მარტივდება: სახელობითი: ე კაცი, ი ქალი... ზემოიმერულში დანარჩენ ბრუნვებში გამოიყენება ამა, იმა: ამა კაცმა, ამა კაცს... იმა ქალმა, იმა ქალს...

დ) რიცხვით სახელთან (გარდა „ერთისა“) საზღვრული, ჩვეულებრივ, მრავლობითის ფორმითაა წარმოდგენილი: ორი ბიჭები, ოთხი კაცები. ანალოგიური მდგომარეობაა სიმრავლის გამომხატველ მსაზღვრელებთანაც: ბერი (ყველა, რამდენიმე...) კაცები...

ე) I და II პირის ფორმებში ქვემდებარესა და შემასმენელს შორის რიცხვში შეთანხმება ყოველთვის დასტურდება, III პირში კი ხშირად დარღვეულია ეს წესი: ძმანები შინ დარჩა, ბიჭებმა იჩხუბა, ბოვშები დეიმალა, იგენი მევიდა, მაგენი ლაპარიკობს. იმავდროულად ობიექტი (პირდაპირიცა და ირიბიც), როგორც წესი, ამჟღავნებს შეთანხმების ტენდენციას (იხ. ზემოთ — ზმნაში მრავლობითი რიცხვის

გამოხატვის კანონზომიერებანი). შეინიშნება აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: ხალხი მოდიენ, გააჩერეს ხალხმა. შეთანხმების ტენდენცია დაჩნდება შედგენილ შემასმენელში: ბაბუამისები დიაკვნები იყვნენ, კაცები წასულები არიენ.

ვ) აქტიური სემანტიკის გამოხატველ გარდაუვალ ზმნათა II სერიის ფორმებთან სუბიექტი წარმოდგენილია მოთხრობით ბრუნვაში: ბიჭმა მევიდა, ქალმა გამეეკიდა სტუმრადეს, გამეემშვიდობა ამ კაცმა (უფრო ხშირად ეს მოვლენა ქვემოთმხრულში იჩენს თავს).

ზ) „და“ კავშირით შეერთებულ, ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელთაგან შესაბამისი ბრუნვის ფორმით ან თანდებულთ შესაძლოა წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ კავშირის მომდევნო სახელი: ბიძია და ბიცილამ გოუგზავნა წერილი, ბიძია და ბიცილას გოუგზავნია წერილი, ბიძია და ბიცილასან ვიყავი, ბიძიე და ბიცილედან წერილი მივიღე (ნიშანდობლივია: ბრუნვის შესაბამისად უბრუნველ სახელში მონაცვლეობს -ა და -ე დაბოლოება).

თ) გამოიყენება კავშირები: მარამა || მარამ || მარა, ხოლოთ, რაღაი, რომე || რო, რამდი, სანემ, სანობამდი, მანობამდი, როცხა || როიცხა, რომელიცხა, საცხა, რაფერაც || რავაც || რავარც. ზემოთმხრულში გვხვდება აგრეთვე: თვარამა „თორემ“.

ი) მთავარ წინადადებაში ხშირად ელიფსისს განიცდის „თქვა“ ზმნა, დამოკიდებულ წინადადებაში კი ზმნას დაერთვის სხვათა სიტყვის -ო ნაწილაკ-მორფემოიდი: „დედამ, ჩქარა მევიდესო“; „ბიძიამ, ბოეშებს ნუ უწყყრებითო“.

კ) ხშირია პარონომაზიის შემთხვევები: „ხვნითაც იხვნება მიწა“, „თესვით ქე თესვენ“ (ზემოთმხრული): „წახთენით კ-არ წაახთენენ“ (ქვემოთმხრული).

IV. ლექსიკა სხვაობს კილოკავებისა და თქმების მიხედვით: მაგალითად, აზავერი „დიდი, მალალი“, დუგლუგი „უწესო, წინდაუხედავი“, დაჯედა „ტკეჩით მოწნული დაბალი გოდორი“ გვხვდება ოკრიბულში, სხვა თქმებში კი არ შეინიშნება (ქ. ძოწენიძე, კ. კუბლაშვილი).

უხვდაა წარმოდგენილი საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო დარგობრივი ლექსიკის დიალექტური ნაირსახეობანი.

გამოიყოფა არქაული ფენა (ლექორია, კოლბოხი, მაწიერი, ღვაფი, უსტარი...), ეთნოგრაფიული თავისებურებების ამსახველი ლექსიკა (კოკილო „ორფენა პატარა სკამი“, ღინწა „ხმარებისაგან გაცვეთილი ჯაყვა“, ღლიყი „ლობიოს ღეროს მისამაგრებელი მსხვილი სარი“,

ზორა „ალიზიანი მიწა“, ნაყვერბულა „ნაცარში გამომცხვარი ჭადი“), ზანიზმები (ქართა, ინჯრა, მოლვანთული); ყურადღებას იქცევს მეტაფორული სიტყვათწარმოება (სიკვტილდოუქარებელი „უკვდავი“).

გვხვდება ისეთი ფორმებიც, რომლებიც ფონეტიკური თვალსაზრისით იქცევენ ყურადღებას: ზემოიმერულშია, მაგალითად, დადასტურებული დარბეში „ლარბელი“ (ქ. ძოწენიძე), რომელიც ლ: შ შენაცვლებითაა საინტერესო (შდრ. ანალოგიური მიმართება ქართველურ ენათა დონეზე — ქართული: ასულ-ი და სვანური: პასუშ).

• • •

ცნობილია და ზემოთ წარმოდგენილმა აღწერამაც დაადასტურა, რომ ზემოიმერული და ქვემოიმერული კილოკავები, გარდა მსგავსებისა, თვალსაჩინო სხვაობასაც ავლენენ.

ძირითადი სხვაობა მათ შორის ასეთია:

ა) ზმნის ხმოვანი პრეფიქსი ი- ქვემოიმერულში ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით ცვლის წინამავალ ა და ო ხმოვნებს: გაიტანა → გეიტანა, მოიტანა → მეიტანა. ზემოიმერულში ი-ს მასიმილირებელი ძალა შესუსტებულია: ყოველთვის ცვლის ა ხმოვანს, მაგრამ ასეთი ძალით ვერ მოქმედებს ო ხმოვანზე; იქმნება პარალელური ფორმები (მოიტანა || მეიტანა). ქართლურის მომიჯნავე თქმებში კი ო უპირატესად უცვლელია (ქ. ძოწენიძე, კ. კუბლაშვილი);

ბ) იე → ეე სრული ასიმილაციით გვხვდება ქვემოიმერულში: მიელწია → მეელწია, მიესალმა → მეესალმა, მიეგნო → მეეგნო... ზემოიმერულში ეს მოვლენა არაა დადასტურებული;

გ) მო- → მა- ზემოიმერულში, თუ მას მოსდევს მ- (მამიტანა, მამკელი, მამნახელი). ქვემოიმერულში .მო-, ჩვეულებრივ, უცვლელია ამ პოზიციაში;

დ) გარდა- → გარა- ზმნისწინი ფართო გავრცელებისაა ქვემოიმერულში (გარაახტა, გარევიდა). ზემოიმერულისათვის მისი გამოყენება არაა ნიშანდობლივი;

ე) -ებრ → -ეფ თანდებული დაჩნდება ზემოიმერულში (ქვასაეფ), ქვემოიმერულში ეს ფუნქცია -ვით || -ვეთ თანდებულით გამოიხატება (ქვასავით || ქვასავეთ);

ვ) ქვემოიმერულში -კენ → -ყენ, ხოლო სყ კომპლექსი ფონეტიკურად იცვლება: სახლისკენ → სახლისყენ → სახლოწყენ (ვ. თოფური, შ. ძიძიგური). ზემოიმერულისათვის ასეთი რამ უცხოა;

ზ) -თვის || -თვინ თანდებული უპირატესად ზემოიმერულისთვისაა დამახასიათებელი; ქვემოიმერულში მას, ჩვეულებრივ, ცვლის -და

თანდებულიანი ნათესაობითი: კაცისთვინ — კაციზა || კაციზან (ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით);

თ) -გან თანდებული ქვემოიმერულში ხშირად წარმოდგენილია როგორც -გინ || -ინ (მთიდგინ || მთიდინ); ზემოიმერულში ასეთი რამ არაა დადასტურებული;

ი) -ზე თანდებული ზემოიმერულში -ზედა || -ზედ || -ზეა სახითაა წარმოდგენილი, ქვემოიმერულში — ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით: -ზენ;

კ) მავრცობ ხმოვნად ზემოიმერულში -ა (უპირატესად ქართლურის მოსაზღვრე თქმებში) ან -ი გვაქვს (ურმისა || ურმისი, ხელებისა || ხელებისი), ქვემოიმერულში მის ადგილას -ე დასტურდება (ურმისე); შესაბამისად: ვინა — ვინე, ხვალა — ხვალე, ძირა — ძირე, სულა — სულე;

ლ) -ენ პირის ნიშანი ქვემოიმერულში ფართო ფუნქციური დეტვირთვით გამოიყენება: ცვლის -ან (ტირიენ), -ნენ (ტიროდენ), -ეს (იტირენ), -თ (აქვენ) ფორმანტებს; გამოხატავს სუბიექტის, პირდაპირი და ირიბი ობიექტების მრავლობითობას. ზემოიმერულს ასეთი რამ არ ახასიათებს; მართალია, ზოგჯერ -ენ შესაძლოა აქაც გამოიყენებულ იქნას სუბიექტური პირის სხვა ნიშნების ნაცვლად, მაგრამ არასდროს არ იხმარება ობიექტის მრავლობითობის აღსანიშნად;

მ) -არიენ || -ლარიენ ქვემოიმერულში გვხვდება (გამოხატავს სუბიექტისა და, გარკვეულ შემთხვევებში, ობიექტის მრავლობითობას), ზემოიმერულში იგი მხოლოდ ქვემოიმერულის მომიჯნავე თქმებში შეინიშნება (და ისიც ოდენ სუბიექტის მრავლობითობის გამოსახატავად); შდრ. ზემოიმერული: მოდიან || მოდიენ, დგარენ || დგალენ || დგალან, ყოფილან... ქვემოიმერული: მოდილარიენ, დგილარიენ || დგალარიენ, ყოფილარიენ...

ნ) -ყენ(ნ) მრავლობითობის ფორმანტის ფართო სემანტიკური დიპაზონი ასევე მხოლოდ ქვემოიმერულისთვისაა დამახასიათებელი, ზემოიმერულში კი იგი შეზღუდულად გამოიყენება;

ო) -ავ თემის ნიშანი ზემოიმერულში აწმყოს მრავლობითი რიცხვის III პირის ფორმებში და ნამყო უსრულის სამივე პირში (აგრეთვე: ნამყო უსრულზე დამყარებულ პარადიგმებში) გახმოვანებას იცვლის: მალევენ, პარევენ, ბარევენ... ვმალევედი, მალევედი, მალევედა... ნამყო უსრულში გახმოვანებას იცვლის -ამ თემის ნიშანიც: ვაბემდი, აბემდი, აბემდა... გახმოვანების ამგვარი ცვლა სრულიად უცხოა ქვემოიმერულისათვის;

პ) ზემოიმერულში ნამყო უსრულის ფორმებში -ავ თემის ნიშანი ხშირად ამოვარდება ხოლმე: ზომდა, ხარჯდა, ნახდა, ლანძღდა. ქვემო-

იმერულში ასეთი რამ სპორადულად იჩენს თავს — უპირატესად ზემოიმერულთან მომიჯნავე თქმებსა და ქცევებში;

ჟ) ქვემოიმერულისათვის უცხოა ზემოიმერულში ნამყო ძირითადის ფორმებში პოენიერი წარმოება ტიპისა: ვნახევი || ვნახეი, გააკეთევი || გააკეთეი;

რ) IV სერიის ფორმები ქვემოიმერულის ერთ-ერთი ძირითადი თავისებურებაა (ნაყვარება, ნაკეთება; ნაყვარებიყო, ნაკეთებიყო); ზემოიმერულში ასეთი წარმოება სპორადულად გვხვდება და მისთვის ნიშანდობლივ მოვლენად ვერ ჩაითვლება.

ეს სხვაობანი აიხსნება როგორც კილოკაეების განვითარების განსხვავებული შინაგანი ტენდენციებით, ასევე სხვა კილოებთან კონტაქტით.

* * *

ზემოიმერულსა და ქვემოიმერულს შორის გამოიყოფა გარდამავალი ზონა, რომელიც შუაიმერულის სახელითაა ცნობილი (ვ. ფანჩვიძე). ესაა ოკრიბული, თერჯოლური და ბაღდათური თქმები. ამ რეგიონში „ზემოიმერული კილოკაეის ნიშნებიც გვხვდება და ქვემოიმერულისაც. მოჭარბებულად ან ერთია წარმოდგენილი, ან მეორე ამ რაიონების ტერიტორიული განლაგების შესაბამისად“; მაგალითად, თერჯოლის რაიონში, რომლის სოფლები უშუალოდ ეკვრის ზემოიმერეთის სოფლებს, უფრო ზემოიმერულისათვის დამახასიათებელი მოვლენებია წარმოდგენილი, ხოლო ოკრიბულსა და ბაღდათურ თქმებში უპირატესად ქვემოიმერულთან იძებნება ანალოგები. თანაც ამ რეგიონის „მცხოვრებთან მეტყველებაში არ დასტურდება ისეთი საერთო თავისთავადი ნიშნები, რომ შესაძლებელი იყოს მათი ერთ კილოკაედ გაერთიანება“. არსებითად, ამ სამი რეგიონის მეტყველება, თავისი მეტ-ნაკლები ნარეგობის გამო, სამ დამოუკიდებელ თქმას წარმოადგენს (ქ. ძოწენიძე). ერთი ნიმუში ამგვარი შერევისა: „წამოსულენ (ზემოიმერული ფორმა) იქიდან, მოსულარიენ (ქვემოიმერული) სვირში“ (თერჯოლური).

ასეთი რეგიონებისათვის არც ისაა მოულოდნელი, რომ მომიჯნავე კილოკაეებში მხოლოდ გარკვეულ შემთხვევებში გამოყენებული წარმოება უნიფიკაციის საფუძველზე განიერცოს და სისტემური ხასიათი მიიღოს. ასეთია, მაგალითად, თერჯოლურში რ-ს სისტემური დაკარგვა (მორე → მორე, რქა → ქა, წრეულ → წეულ, რვა → ვა, ქრისტე → ქისტე); გლეჯ-ებ-ს ტიპის ფორმები და მისთ. (შ. ძიძიგური).

ამ რიგის მოვლენები, საერთოდ, დამახასიათებელია დიალექტთა გარდამავალი ზონების მეტყველებისათვის. ტერმინი „შუაიმერული“ სწორედ ამას უნდა აღნიშნავდეს.

6.3. ლეჩხუმური. „რიონისა და ცხენისწყლის შუაწელის გასწვრივ მდებარე მიწა-წყალსა და მდ. ლაჯანურის მთელ ხეობას ლეჩხუმი ეწოდება“ (მ. ალავეძე). ლეჩხუმს საზღვრავს აღმოსავლეთით რაჭა (მდინარე ასკი), დასავლეთით — სამეგრელო (ასხის მთა), ჩრდილოეთით — ქვემო სვანეთი (ყვედრეშის ლეღე), სამხრეთით — იმერეთი (საზღვარა). ამჟამად ლეჩხუმში ძირითადად ცაგერის რაიონს შეადგენს, ნაწილი ლეჩხუმური სოფლებისა შედის ამბროლაურისა და წყალტუბოს რაიონებში.

ისტორიულად ლეჩხუმი ცნობილია როგორც თაკვერი (თაკუერი): „დალოცეს კვირიკეს ძე კახაბერი — ერისთავი რაჭისა და თაკუერისა“ („ქართლის ცხოვრება“); „იქნებ წინათ „თაკუერი“ საზოგადო სახელი იყო რაჭა-ლეჩხუმისა, ხოლო შემდეგ სახელი „რაჭა“ შემოიღეს და „თაკუერი“ კი ლეჩხუმს შერჩა“ (ი. ჯავახიშვილი). დღეს „თაკუერი“ აღარ იხმარება (არის ვაზის ჯიში „თაკუერული“, რომელიც საკუთრივ ლეჩხუმში ამჟამად აღარ ხარობს).

ვახუშტი ბატონიშვილი ასე აღწერს ლეჩხუმს: „ხოლო ისულეთი დამ ხაზი ცხენისწყლის კიდისა, ვიდრე გორდამდე, არს დასავლის მკარე ოდიშისა და აღმოსავლეთის კერძო — იმერეთისა. ხოლო გორდიდამ ვიდრე კავკასამდე არს კეობა ლეჩხუმისა, რომელსა უწოდებენ თაკუერად. არამედ მოიგო სახელი ესე გარემოსთა მთათაგან, კუერსავით მდებარისა — იხილე ესე მთა კუერი, ანუ ციხისაგან ფრიად მაგრისა მუნვე თაკუერისა. ხოლო ლეჩხუმი ეწოდა ხომლის კლდის გამო — ესე არს ლეჩხომი“.

ივარაუდება, რომ „სენაური, მეგრული, შემდეგ რაჭული და იმერული ტომების აქ საუკუნოვანი თანაცხოვრების შედეგად ჩამოყალიბდა დღევანდელი ლეჩხუმის მოსახლეობა“ (დ. ბერძენიშვილი, ი. ბანძე-ლაძე, მ. სურამელაშვილი, ლ. ჭურღულია).

VIII საუკუნის ბოლოს რაჭა-ლეჩხუმი ერთიან საერისთავოდ ჩამოყალიბდა, შემდეგ იმერეთის სამეფოს ნაწილი იყო, ბოლოს სამეგრელოს სამთავროს ეკუთვნოდა. ერთ პერიოდში ლეჩხუმი ქვემო სვანეთთან ერთად ერთ მახრად იყო გაერთიანებული (ქართული დიალექტოლოგია).

ლექსუმში გარეშენი ძნელად აღწევდნენ და ამის გამო მოსახლეობა წმინდა ქართულია; მხოლოდ დაბა ლაილაშში სახლობენ ებრაელები, რომლებიც ლექსუმურად უქცევენ.

„ლექსუმის ბევრი სოფელი მალლობზეა, მთის კალთებში არის მოქცეული. მთებს შორის უმადლესია ხვამლი. უმეტესი სივრცე ვენახს, სახანავ-სათესს, ტყესა და კლდეს უჭირავს“ (მ. ალაიძე). მიწის სიმცირე გახდა მიზეზი ლექსუმელების დასახლებისა სხვა ტერიტორიაზე — იმერეთში, კახეთში, ქართლში, აგრეთვე: აფხაზეთში.

გეოგრაფიულად ლექსუმს ორ ნაწილად ყოფენ: ზემო ლექსუმად (რომელშიც ერთიანდება ცხენისწყლისა და ლაჯანურის ხეობათა, აგრეთვე რიონის ხეობის ერთი ნაწილის სოფლები) და ქვემო ლექსუმად (რომელსაც ადგილობრივ ტედალმართი || კტედალმართი || კლდეთალმართი ეწოდება და მოიცავს რიონის ხეობის სოფლებს ტვიშიდან ლეხიარის ხეობის ჩათვლით სოფელ ლვედამდე).

„ლექსუმური მთლიანი კილოკავია და, თუ რაიმე დიფერენციაცია შეიმჩნევა, ეს ახსნება მომიჯნავე კილოთა თუ ენათა გავლენით“ (ქართული დიალექტოლოგია). მომიჯნავე კილოები რაჭული და იქერულია, მოსახლდრე ენები — სვანური და ზანური (მეგრული კილო). ამათგან ქვემო ლექსუმის მეტყველება ახლოს დგას ქვემორაჭულთან. ეს ახსნება ქვემორაჭულზე ლექსუმურისა და იმერულის ზეგავლენით. თვით ლექსუმური კი იმერულის ძლიერ ზემოქმედებას განიცდის. ვარაუდობენ, რომ „ლექსუმური მკაცრი დიალექტოლოგიური დაყოფით დამოუკიდებელ კილოდ არ ჩაითვლება. იგი უფრო იმერულის კილოკავია“ (ქართული დიალექტოლოგია), რომ ეს კილო ძირითადად „ქვემოიმერულის ტიპისაა“ (მ. ძიძიგური). ლექსუმური, მართლაც, ძალზე ახლოს დგას იმერულთან, კერძოდ, ქვემოიმერულთან. მიუხედავად ამისა, ლექსუმურში იპოვება ზოგი იმ რიგის მოვლენა (ფონეტიკურ პროცესებში, სახელთა ბრუნებაში, აგრეთვე -ყე ნაწილაკ-მორფემოიდის გამოყენების თვალსაზრისით), რომელიც მას დამოუკიდებელ დიალექტად გამოგვაყოფინებს. ამას მხარს უჭერს ლექსუმურში სვანური და ზანური სუბსტრატის პოვნიერებაც, რაც უპირატესად ლექსიკაში (განსაკუთრებით ტოპონიმისა და ანთროპონიმის) ვლინდება (ქართული დიალექტოლოგია).

ზემოლექსუმურში მ. ძიძიგური გამოყოფს ცაგერსზემოურსა და ცაგერსქვემოურ მეტყველებას. სხვაობის ნიმუშად დასახელებულია ცაგერსზემოური -ისდა → -იზა და ცაგერსქვემოური -თვინ (თანდებული -თვის), აგრეთვე ზოგი ლექსიკური სხვაობა. ამ რიგის მოვლენები უფრო ქცევებრივი ნიშატისაა და, რა თქმა უნდა, კილოკაურ დიფერენციაციას არ გულისხმობენ.

I. ფონეტიკა.

დასტურდება ა, უ; გ.

ა გვხვდება: ა) ა → ე დაბოლოების მქონე სახელებთან (ბიცო-ლაი → ბიცოლე ტიპისა) ნათესაობითსა და მოქმედებითში: ბიცოლე-მს, გოგიემს; ბიცოლემთ, გოგიემთ; ბ) კონტამინირებულ ფორმებთან სახელობითში: დედა || დედე → დედადე, მამა || მამე → მამადე. ზოგჯერ დაჩნდება ხმოვნის მომდევნოდ სხვა შემთხვევებშიც: გოგოდე (შ. ძიძიგური).

უ დასტურდება: ა) თანხმოვნის მომდევნოდ ხმოვნის წინ: შტა, ყტა, თტალი, ძტელი, ჩტენ; ბ) ხმოვნის მომდევნოდ თანხმოვნის წინ: ბეტრი, თოტლი.

გ დამოწმებულია მავრცობი -ე ხმოვნის პოზიციაში: კაცე || კაცეგ, ამასე || ამასგ.

სპორადულად ისმის გრძელი ხმოვანი, მიღებული ორი ხმოვნის შერწყმით: მერე → მეე → მჲ („მჲ წვეილა და დეიკარქა“), მანამლი → მაამლი → მჲამლი.

ეე → ეე სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: ა) თავ-კიდურა პოზიციაში: დემალა → დეემალა, გადაეფარა → გადეეფარა || გედდეფარა; საეგებო → სეეგებო. ასიმილაციას ზოგჯერ ფუძისე-ული ე ხმოვანიც იწვევს: საერთო → სეერთო. პროცესს ვერ აბრკო-ლებს ვ (პირის ნიშანი ან ფუძისეული): დავემალე → დევემალე, ჩავე-ლი → ჩევეი; მ-, გვ-, გ- პირის ნიშნებთან დამოწმებულია პარალელუ-რი ვარიანტები: დამემალა || დემემალა. ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: ბიძებეი → ბიძეები, წინდაები → წინდეები, კოტაები → კოტეები, ეკ-ლესიაები → ეკლესიეები. ხშირად ეე → ე: ბიძეები, წინდეები, კოტეები.

ოე → ეე სრული რეგრესული ასიმილაციით: მოეტანა → მეეტანა, მოეფარა → მეეფარა. ცვლილებას ვერ აბრკოლებენ პირის ნიშნები. ხშირად იცვლება მო-ელემენტით შედგენილი რთული ზუნისწინის ორივე ხმოვანი: გამოეტანა → გამეეტანა || გემეეტანა, ჩამოეკიდა → ჩამეეკიდა || ჩემეეკიდა.

აი, ოი → ეი ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: ა) თავკი-დურა პოზიციაში: აილო → ეილო, გამოიკითხა → გამეიკითხა; რთულ ზუნისწინში შესაძლოა იცვალოს ორივე ხმოვანი: წამოილო → წამეი-ლო || წემეილო, ჩამოიარა → ჩამეიარა || ჩემეიარა; გადა-ზუნისწინის ბოლო ხმოვანი ხშირად იკვეცება: გადაილო → გადილო || გედილო;

ცვლილებას ვერ აბრკოლებს ვ (პირის ნიშანი და ფუძისეული): გაეიზარდე → გეეიზარდე, გამოვიკითხე → გამევიკითხე; გადავიდა → გადევიდა || გედევიდა; ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: ბიცოლაი → ბიცოლეი → ბიცოლე (ბოლოკიდური ი-ს კვეციით); რაისდა → რაიზა → რეიზა.

აუ → ოუ ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: ა) თავკიდურა პოზიციაში: გაუხარდა → გოუხარდა, დაუბრუნა → დოუბრუნა, წაუტომევია → წოუტომევია; გადაზმნისწინში შესაძლოა იცვალოს ორივე ხმოვანი: გადაულო → გადოულო || გოდოულო, გადაუღებელი (წვიმა) → გადოუღებელი || გოდოუღებელი; ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: შინაური → შინოური, აქაური → აქოური, აზნაური → აზნოური. შესაძლო შემთხვევაა აუ → უუ სრული რეგრესული ასიმილაციით: გაუძლო → გოუძლო || გუუძლო, დაუძახა → დოუძახა || დუუძახა.

ეუ → ოუ ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: ა) თავკიდურა პოზიციაში: შეუკრა → შოუკრა, შეუჩერებელი → შოუჩერებელი; ბ) შუა და ბოლოკიდურა პოზიციაში: აპეური → აპოური; კახიძეური → კახიძოური.

ოუ, იუ → უუ თავკიდურა პოზიციაში სრული რეგრესული ასიმილაციით: მოუტანა → მუუტანა, გამოუტანა → გამუუტანა; მიუდგება → მუუდგება.

აო → ოო სრული რეგრესული ასიმილაციით ბოლოკიდურა პოზიციაში: ბურთაობა → ბულთაობა.

ასევე: ეო → ოო სრული რეგრესული ასიმილაციით: მეორე → მოორე || მორე, მეოთხე → მოოთხე, მეოცე → მოოცე.

ზოგჯერ ეე → იე რეგრესული დისიმილაციით: შეეცოდა → შიეცოდა, შეეგება → შიეგება; როგორც წესი, ხდება მაშინ, როცა ეე კომპლექსი პირველადია და არა ასიმილაციის შედეგად მიღებული (არ გვხვდება, მაგალითად, დაეძინა → დეეძინა → დიეძინა, მონახა → მეენახა → მიენახა).

ეა → ია რეგრესული დისიმილაციით: შეაჯდა → შიაჯდა, შეაქო → შიაქო, ეამა → იამა, გეახელი → გიახელი; ასეა → ასია, მწარეა → მწარია.

ოა → უა რეგრესული დისიმილაციით: ა) თავკიდურა პოზიციაში: მოაქვს → მუაქ; შესაძლოა წინ უსწრებდეს ბგერის დაკარგვა: მოვა → მოა → მუა. ზოგჯერ პროცესი უფრო შორს მიდის: უ → ჭ (ჩამოაღებინა → ჩაჭულაღებია → ჩაჭულაღებია, გამოვარდა → გამოარდა → გამუარდა → გამუარდა); ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: მოცერცოა → მოცერცუა, ტრედოა → ტრედუა, უქუდოა → უქუდუა, უფეხოა → უფეხუა (ყ. კაკიტაძე); ენკლიტიკის დროს: რომ არის → როა → რუა, ხომ

ზრის → ხოა → ხუა; ბოლოკიდურა პოზიციაშიც პროცესს ზოგჯერ წინ უსწრებს ბგერის დაკარგვა: ათხოვა → ათხოა → ათხუა; ბგერის დაკარგვა ჩვეულებრივი მოვლენაა ენკლიტიკის შემთხვევაშიც (იხ. აქვე).

ოე → უე რეგრესული დისიმილაციით: ა) თავკიდურა პოზიციაში: მოესწრა → მუესწრა; შესაძლოა უსწრებდეს ბგერის დაკარგვა: მოვესწარი → მოესწარი → მუესწარი (შდრ. II პირის ფორმა: მოესწარი)... თუმცა ამ პოზიციაში უფრო ხშირად სრული რეგრესული ასიმილაცია დასტურდება: მოესწრო → მეესწრო || მუესწრო; ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში: ეხოები → ეხუები, კალოები → კალუები, კოლოები → კოლუები; ზოგჯერ წინ უსწრებს ბგერის დაკარგვა: ათხოვე → ათხოე → ათხუე, მიატოვეს → მიატოეს → მიატუეს.

ვე → ო ფართოდაა გავრცელებული ყველა პოზიციაში: ყველაფერი → ყოლიფერი, ახვევს → ახოვს, სჩვევია → სჩოვია, წვეულება → წოულობა, სველდება → სოლდება, შვრება → შოზა (თანამდევია რ სონანტის დაკარგვა), იყვენ → იყონ (ამის გამო ერთმანეთს ემთხვევა ნამყო ძირითადი და II კავშირებით).

იშვიათია ვა → ო: „მაღლა მეირთვამს || მეირთომს ანაცერას“.

ვი → უ: წვიმს → წუმს, ღვინო → ღუნო, ალვის ხე → ალუს ხე (შ. ძიძიგური). ანალოგიური ცვლილების შედეგი უნდა იყოს: ყმუილი → ყმუვილი (ვ-ს ჩართვით) → ყმუული (ვი → უ), ღმუილი → ღმუვილი → ღმუული. ზოგჯერ აქ უი → უუ სრულ პროგრესულ ასიმილაციას ვარაუდობენ (კ. კაიკაძე).

ევ კომპლექსის ადგილს იშვიათად ო იკერს (კიდევ || კიდო), ო-ს პოზიციას — ვა ან ვე (ხვალმე „ხოლმე“, მარტვა || მარტვე „მარტო“).

თავკიდურა ო ხმოვნის წინ ვითარდება ვ || უ: ორი → ვორი, ოცი → ვოცი, ომი → ვომი.

დაჩნდება ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციის შემთხვევები: „იმი-თინ (= იმითი) ვრეცხავთ“; „სუროთინ (= სუროთი) იყო დაფარული“.

სამ- და მეტმარცვლიანი ფუძეები იკუმშება: წელიწადი → წელწადი, შარშანდელი → შრანდელი.

შეინიშნა ხმოვანზე თანხმოვნის ზეგავლენის ფაქტიც: სხვა → სხვა-მის → სხომის (ვა → ო ცვლილებით) → სხუმის (ო-ზე მ სონანტის ზეგავლენის გამო); შესაძლოა სხვაგვარი ახსნაც: ამოსავლად ივარაუდება ზემომიერულში არსებული „სხვიმის“ (→ სხუმის; ვი → უ მონაცვლებით).

გვხვდება თანხმოვანთა როგორც რეგრესული (სავსე → საფსე, ახსოვს → ახსოფს, მსხალი → ფსხალი, მხარი → ფხარი, დიდხანს → დითხან, დაჭა → დაშჭა, მისდევს → მიზდევს), ასევე პროგრესული

(სითბო → სითფო, რაცლა → რაცხა, წახდება → წახთება, კლდე → კდე → კტე, კბილი → კპილი, ტბა → ტპა) ასიმილაციის შემთხვევები. აქვე შევნიშნავთ, რომ მრავლობითობის -ებ ნიშნის თანხმონითი ელემენტი მოთხრობითი ბრუნვის -მა ნიშანთან შეხვედრისას სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე იცვლება, ხოლო ამის შედეგად მიღებული მმ წარმოითქმის გემინატის მსგავსად: კაცებმა → კაცემმა, ქალებმა → ქალემმა. ასიმილაცია შესაძლოა იყოს კონტაქტურიცა და დისტანციურიც: სითბო → სითფო, ნემსი → ნეფსი; და: მიხვდა → მიხვთა; სინჯავს → შინჯავს (მიუხედავად იმისა, რომ ს — ჯ ბგერათა შუა მქლერი ნ სონანტია), კლდე → კლტე (ასიმილაციას ვერ აბრკოლებს მქლერი ლ; || კტე — კონტაქტური პროგრესული ასიმილაციით).

ხშირად ასიმილაციის თანამდევია სხვა ფონეტიკური პროცესები: ხბო → ხფო (ნაწილობრივი პროგრესული ასიმილაცია) → ხპო (პროგრესული დისიმილაცია: ფშინეფერი + ფშინეფერი → ფშინეფერი + მკვეთრი); ჩრდილი → ჩდილი (ბგერის დაკარგვა) → ჩთილი (პროგრესული ასიმილაცია) → შთილი (დეზაფრიკატიზაცია) → შტილი (დისიმილაცია).

თანხმონათა დისიმილაციის ტიპური ნიმუშებია: ა) პროგრესული: არაფერი → არაფელი, ორორი → ოროლი, ორჯერ → ორჯელ, ცხრაჯერ → ცხრაჯელ (ჯერ → ჯელ რ-ნარევე ფუძებთან; სხვა შემთხვევებში გამოიყენება -ჯენ: სამჯენ, ათჯენ); ბ) რეგრესული: სულელი → სუნელი, ნიანგი → ლიანგი, ტარტაროზი → ტანტაროზი (კ. კაკიტაძე).

ფართოდაა გავრცელებული ბგერათა დაკარგვა და ჩართვა (ხშირად — ერთი და იმავე ბგერისა ერთსა და იმავე პოზიციაში).

შესაძლოა დაიკარგოს: ბ (ეუბნება → ეუნება — დისიმილაციური დაკარგვის შემთხვევა), გ (აღდგომა → აღდომა), დ (სადმე → სამე, წავედით → წავეით, გავედი → გევეი; სისტემური ხასიათი აქვს -ოდ → -ოცვლილებას ვედ-|| ვიდ- ზმნის ნამყო უსრულის I და II პირის ფორმებში: წავიდოდით → წევიდოით, წახვიდოდით → წახვიდოით), თ (იმისთანა → იმისანე). სონანტთაგან — ვ (ულვაში → ულაში, წვივი → წივი, დოვლათი → დოლათი, ვლადიმერი → ლადიმერი), ლ (კლდე → კტე, ცეცხლს → ცეცხს, საპალნე → საპანე), მ (მთა → თა, მგელი → გელი, მდულარე → დულარე, თურმე → თურე, რომ → რო, რატომ → რატო), ნ (სიმილი → სიმიდი, ნიძლავი → იძლავი), რ (იზრდება → იზდება, ფრჩხილი → ფჩხილი, დაესიზმრა → დეესიზმა).

სისტემებრ იკარგვის ს: ა) ფუძისეული: ეს კაცი → ე კაცი (შდრ.: მაგ კაცი → მა კაცი), ის ციხე → ი ციხე; სტუმარი → ტუმარი; ბ) მი-

ცემითი ბრუნვის ნიშანი თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: „გინდა ქოთანი დაკარი ქვას და გინდა ქვა ქოთან (= ქოთანს), მაინც ქოთანი გატყუება“; გ) ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნისეული ელემენტი: ტყი(ს) კაცი, რკინი(ს) ქალაბანი; „გლაბა ცოლი (= ცოლის) პატრონ (= პატრონს) სატირალში რა უნდა“; დ) III სუბიექტური პირის ნიშანი — განსაკუთრებით არი-ს და აქვ-ს ზმნებში: არი, აქ.

მარტივდება სწ კომპლექსი: ძმისწული → ძმისული (ხშირად ს-ს ინტენსიური წარმოქმით); იკარგვის სპ კომპლექსი: მასპინძელი → მაინძელი; შესაძლოა ამოვარდეს თანხმოვნითა და ხმოვნით შედგენილი კომპლექსი: არაფერი → აფერი, ნურაფერი → ნუფერი, კინალამ → კილამ.

ვითარდება: ბ (გემრიელი → გემბრიელი, გვიმრა → გვიმბრა), დ (ფალავანი → ფალავანდი), ქ — ჩეულებრივ, ვ სონანტის წინ (ბოვში → ბოქვეში → ბოქში)... სონანტთაგან: ვ (მაშინ → მაშვინ, ბუჩქი → ბუჩქვი, რუხი → რუხვი, პოეტი → პოვეტი; სისტემურია: ბუი → ბუვი, ყრუი → ყრუვი, ცრუი → ცრუვი, ბლუი → ბლუვი, ძუი → ძუვი, რუი → რუვი, ღრუი → ღრუვი), ლ (მჩატე → მჩალტე, ხახუნი → ხლახუნი, ჭყინტი → ჭყინტლი, ეკალი → ლეკალი), ნ (კიტრი → კინტრი, აგური → ანგური, ბეცი → ბენცი, ჩითი → ჩინთი, მაჩვი → მანჩვი, გაწუწუა → გაწუნწუა, ჩოჩქოლი → ჩონჩქოლი, ვიწრო || იწრო → ინწრო), რ (ხევწნა → ხვერწნა, ხახა → ხარხა, ჩექმა → ჩერქმა, ადგილი → არდგილი, ღატაკი → ღარტაკი, ღვიძლი → ღვირძლი, გესლი → გერსლი, თუჯი → თურჯი, მაგალითად → მარგალითათ, ცა → რცა).

მეტათეზისის ტიპური ნიმუშებია: ძლივას → ძვილა, ზონარი → ზორანი, ტალავერი → ტარაველი, რაქველი → ლაქვერი, მწორარე → მწორალე, თხილამური → თხირამული, ახვედრებს → ახვერდებს, ყინვა → ყინვა, ექვი → ვექვი, ბრმა → რბმა, ღრმა → რღმა, ცრემლი → რცემლი. „ნახვა“ ზმნაში ადგილს ინაცვლებს ვ- და მ- პირის ნიშნები: ვნახე → ნახე, მნახე → ნამხე (შ. ძიძიგური).

ლეჩხუმური იმ დიალექტთა რიგს განეკუთვნება, რომელთათვისაც სუბსტიტუცია ერთ-ერთ ნიშანდობლივ ფონეტიკურ მოვლენად ითვლება.

მონაცვლეობს: ვ → მ თემის ნიშნებსა და ზმნურ სუფიქსებში პაუზისა და თანხმოვნის წინა პოზიციაში (მაღავ → მალამ, მაღავს → მალამს; არევს → არემს; ამ წესს მიჰყვება ყავს → ყამს || ხამს, სადაც სპორადულად პროცესი უფრო შორს მიდის: ყანს || ხანს, ხანდაცე „ჰყავდათ“, ანუ: მ → ნ); და, პირიქით: მ → ვ (ყარამანა → ყარავანა). სპორადულად ვ → მ თავს იჩენს ხმოვნის წინა პოზიციაშიც: კარავი → კარამი. შემდეგ: ვ → ბ (თევზი → თებზი, ავღარი → აბღარი, პარას-

კევი → პარასკები), მ → ბ (მლილი → ბლილი, მეკეკი → ბეკეკი, მეკე → ბეკე, ღლაშე → ზლაშე, მზითვი → ბზითვი), და, პირიქით: ბ → მ (ბრტყელი → მტყელი, კბილი → კმილი || კპილი, ყბედი → ყმედი); აგრეთვე: ფ → მ (ფრთხილი → მთხილი); მ → ნ (ხელმწიფე → ხემწიფე → ხენწიფე) და: ნ → მ (ინდაური → იმდაური — თან ერთვის აუ → ოუ); ლ → ნ (ამოელეტა → ამონეტა); რ → ლ (ბურლი → ბულღვი — თანამდევია ვ-ს ჩართვა; კერპი → კელპი, ტირიფი → ტილიფი, ბურთი → ბულთი, ხურმა → ხულმა) და: ლ → რ (ქოლგა → ქორგა, გახლიჩა → გახრიჩა); ყ → ხ (ქვეყანა → ქვეხანა || ქვეხანე; მსგავსად: საყდარი → საყტარი → სახტარი); ქ → ხ (საქონელი → სახონელი, აქანე → ახანე), ძ → ჯ (ძონძი → ჯონჯი).

შენაცვლება ნიშანდობლივია სწ კომპლექსისთვისაც, რომელიც რამდენიმე ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: სწ → სტ (ნასწავლი → ნასტავლი, მოსწრებია → მოსტრებია), სწ → ს (ქმისწული → ქმისული; იხ. ზემოთ), სწ → ხწ (სწორი → ხწორი, მასწორ → მახწორ „გასწვრივ“; თავის მხრივ — ხწ → ხს: მახწორ → მახსორ; კ. კაკიტაძე). მონაცვლეობენ პარმონიული კომპლექსები: დგაფუნი → დლაფუნი; წუთხე „წათხი“ → *წხუთე → წყუთე. რუსულიდან ნასესხებ სიტყვებში ჩკ → კკ (ვანიჩკა → ვანიკკა, ბოჩკა → ბოკკა).

ბგერათშენაცვლების ერთ-ერთი გავრცელებული სახეობაა აფრიკატიზაცია: მოხარშავს → მოხარჩამს, როზგი → როძგი და მისთ.

• • •

II. მორფოლოგია.

ა) სახელთა ბრუნება. სახელობით ბრუნვაში ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები, ჩვეულებრივ, -ი ბრუნვის ნიშანს არ დაირთავენ, მაგრამ მისი ოდინდელი კვალი მაინც დაჩნდება — ბოლოკიდურ ხმოვანად -ე გვაქვს (მიღებული ა-სგან ასიმილაციით): ტომარე (← ტომარეი ← ტომარაი); და ასე: კვატატელე „ბაყაყი“, კაცისთავე „მსხლის ჭიშია“, კარეი „კარია, საქათმე“; იასონე, ვასილე. ეს მოვლენა თავს იჩენს, წესისამებრ, სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში (კ. კაკიტაძე). -ე არის ყველგან, სადაც ბრუნვის ნიშანში -ი ხმოვანი დასტურდება:

სახელობითი	ქაქუჩელე (კაცის სახელია)
მოთხრობითი	ქაქუჩელამ
მიცემითი	ქაქუჩელას (ხავდა ორი ბიჭი)
ნათესაობითი	ქაქუჩელეს ქაქუჩელის (ბოჭშები)...

ხმოვანზე ფუძედებოლოებულ ერთ- ან ორმარცვლიან სახელებს -ი ბრუნვის ნიშანი შესაძლოა დაერთოს: კტეი „კლდე“, უროი. როგორც ფონეტიკური მიმოხილვისას წარმოჩნდა, -უ ხმოვანზე დებოლოებული ერთმარცვლიანი სახელები დაიერთავენ -ი ნიშანს, ხმოვანთგამყარად კი ვ დაჩნდება: ბუვი, ყრუვი, რუვი.

თანხმოვანზე ფუძედებოლოებულ ორმარცვლიან საკუთარ სახელებში -ი ბრუნვის ნიშანი ფუძისეულად გაიაზრება (მიდრეკილება სამმარცვლიანობისაკენ): ვახტანგი, ვახტანგიმ, ვახტანგის... და საპირისპიროდ — სამმარცვლიანი ფუძე ორმარცვლიანად გაიაზრება: აკა-კი, აკაკმა... აკაკო.

უთანდებულო მიცემითი გამოიყენება ლოკატივის დანიშნულებით: „ჩამევიდა ლაილაშ (= ლაილაშს, ლაილაშში)“; „ნაცხოვრებლარიენ დღნორისას (= დღნორისაში)“.

როგორც ითქვა, მიცემითის -ს ნიშანი ხშირად იკარგვის (იხ.: „ფონეტიკა“) თანხმოვანზე ფუძედებოლოებულ სახელებთან. ჩვეულებრივ, შენარჩუნებულია იგი ორ შემთხვევაში: -ს სიტყვათმაწარმოებელი („დღეს ჩამევიდა ქალაქიდან“), -ს ფორმანტს მოსდევს მავრცობი ხმოვანი. (კაცსე, დღესე).

ნანათესაობითარი მიცემითი გამოხატავს ლოკატივს (მეზობლისას, მინძლისას); გამოიყენება აგრეთვე საზღვრულჩავარდნილი სუბსტანტიური მსაზღვრელის ფუნქციით („ამ კაცისას რას დეიჭრებ“ = „ამ კაცის ნათქვამს, ნმოქმედარს როგორ დაიჭრებ“; შდრ.: „ამ კაცის რა დეიჭრება“, სადაც საზღვრულის დანიშნულებით „რა“ გამოიყენება).

ნათესაობითსა და მოქმედებითში ხმოვანზე ფუძედებოლოებულ სახელები, ჩვეულებრივ, არ იკვეცება და არც ბრუნვის ნიშანი რედუცირდება: ქვაის || ქვას, ხეის || ხეას, სუროის || სუროას; ქვაით || ქვაათ, ხეით || ხეათ, სუროით || სუროათ (შ. ძიძიგური, კ. კუბლაშვილი). ანალოგიური ვითარებაა მაშინაც, როცა ტომარე, ბიკოლე ტიპის სახელებთან გვაქვს საქმე: ტომარეის || ტომარეას, ტომარეით || ტომარეათ. შესაძლოა დაჩნდეს -ის → -ს-ც (ტომარეს გაფსება „ტომრის გაესება“); სავარაუდოა, ქვემოიმერულის გავლენით.

ფონეტიკური მიმოხილვისას აღინიშნა, რომ მოქმედებითში ბოლოკიდური -ი ნაზალიზაციას განიცდის: სუროთი → სუროთინ, ოქროთი → ოქროთინ, იმითი → იმითინ.

ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად გვაქვს -ად → -ათ (|| -დ → -თ), აგრეთვე ოდენ ხმოვნითი სახეობა: -ა (სწორა, საკუთრა, კარაქა. ჩუმა); როგორც წესი, -იან-ად გვხვდება ამ სახით: -იან-ა (ცოლშვილიანა).

წოდებითის ფორმანტად -ო გვაქვს (დავითო, ვასილო, აკაკო, მაჩრიაძო).

ღირსსაცნობია მყარი შესიტყვევების ერთი სახეობა, სადაც გამო-
სვლითობის ფუნქციით ნათესაობითია ნახმარი, ხოლო მიწვევნილობა
-მდე თანდებულთან ვითარებითით ან -ზე თანდებულთან მიცემითით
გამოიხატება: გორის გორამდე „გორიდან გორამდე“, ზღვის ზღვამდე
„ზღვიდან ზღვამდე“ (ზოგჯერ -მდე დაერთვის -ობა სუფიქსით გარ-
თულებულ სახელს: ქალაქის ქალაქობამდე „ქალაქიდან ქალაქამდე“,
კიდის კიდობამდე „კიდით კიდემდე“, კვირის კვირობამდე „კვირიდან
კვირამდე“)... ქვეყნის ქვეყანაზე „მთელ ქვეყანაზე“, სიგრძის სიგრძეზე
„მთელ სიგრძეზე“... (კ. კაციტაძე); შდრ. ძველი ქართული: ქალაქითი
ქალაქად; ახალი ქართული: კიდით კიდემდე, დღითი დღე და მისთ.

მავრცობ ხმოვნად -ა დაჩნდება: თანდებულების დართვისას (შა-
ქარ-ის-ა-ვით): აგრეთვე: ნანათესაობითარ მიცემითში (ამ კაც-ის-ა-ს),
შედგენილ შემასმენელში (სახლი ამ კაც-ის-ა-ა).

სხვა შემთხვევებში კი უპირატესად -ე გვაქვს. გვხვდება: ა) მიცე-
მითი, ნათესაობითი, მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვის ფორ-
მებთან: კაცსე, თავსე, დავითსე; კაცისე, დავითისე; კაცითე, ხალხითე,
ბაწრითე, გვერდითე; კაცათე, ავათე, კარქათე, ჩუმათე; ბ) I და II პი-
რის ნაცვალსახელებთან: შენე, ჩვენე, თქვენე; გ) თანდებულებთან:
სოფლისკენე; დ) ზმნისართებთან: ხვალე, ზეგე, შორე, წინე, უკანე,
შითე, ზეთე, ძირსე, გარეთე, მაშინე; ე) ნაწილაკ-მორფემოიდლებთან:
მეცე „მეც“; ვ) კავშირებთან: რომე; ზ) ზმნებთან, თანხმოვნით დაბო-
ლოებული ფორმანტის მომდევნოდ: მოღისე „მოღის“, მყავსე „მყავს“;
გავაკეთეთე „გავაკეთეთ“, დოუგროვებიათე „დაუგროვებიათ“; გოუძ-
ლუფე „გაუძლუბ“, დევისევენეფე „დავისევენებ“.

მავრცობი ხმოვნის პოზიციაში დასტურდება აგრეთვე -ჯ და -უ
(-ჯ, როგორც წესი, მახვილიანია): „ხუთშაბათსე || ხუთშაბათსუ დეი-
წყებენ მუშაობას“, „თქვენგ ნასტავლი ბრძანდებით“, „უქმეები რო
ვიცოდითგ, ცთებოდა მუშა კაცი“ (შ. ძიძიგური).

-ე || -ჯ || -უ გამოიყენება კითხვითი ნაწილაკ-მორფემოიდის დანიშ-
ნულებითაც: ამასე || ამასგ || ამასუ?

-ჯ და -უ ხშირად მონაცვლეობს ისევე, როგორც სევანური ენის
ლენტეხურ კილოში: „ალეს დეშ ლოქ ხოჯილკეხგ || ხოჯილკეხუ?“
(= „ამჟს ვერ უჯიკავეთო?“; მ. ქალდანი).

ზოგი თავისებურებით გამოირჩევა თანდებულებიც.

-ზე → -ძე სახელში სონანტის თანაპოვნეობისას (სოფელზე →
→ სოფელძე) ან დ-ს მეზობლად (გვერდზე → გვერძე); -ზე → -სე ყრუ
ფშვინიერი თანხმოვნის კონტაქტური ან დისტანციური მეზობლობი-
სას (კაცზე → კაცსე, თოფზე → თოფსე... დათვზე → დათვსე...);

გვხვდება -ზედ → -ზეთ (კტეზეთ, კალოზეთ) და -ზენ (კიდეზენ) ნაირსახეობანიც. -ზე თანდებულისანი სახელი ფუნქციურად შესაძლოა შეენაცვლოს ნათესაობით ბრუნვას („მადლობელი ვარ ღმერთსე“), გამოხატოს დროის გარკვეული მონაკვეთი („ომიანობაზე ვინ რას მოქცემდა“ = „ომიანობის დროს...“), ადგილი („ქიშკარზე იღგა“ = „ქიშკართან იღგა“, „კარებზე არ მივსულვარ“ = „კარებთან...“).

-ში → -ჩი სონანტის თანაბოვნიერებისას (სოფელში → სოფელიჩი, შისდღეში → მისდღემჩი — თანამდევნი პროცესია მ სონანტის განვითარება) ან დ, თ ხშულების მეზობლად (გვერდში → გვერთში → გვერჩი); ზოგჯერ გვხვდება სხვა პოზიციებშიც (იმაში → იმაჩი).

-ვით თანდებული, ჩვეულებრივ, თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელს დაერთვის სახელობითსა და ნათესაობითში (ფოთოლი → ფორთელივით || ფორთელისავით — თანამდევია რ-ს განვითარება; შაქარი → შაქარივით || შაქარისავით), ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელს — მიცემითში (მზე → მზესავით).

-კენ თანდებული წარმოდგენილია როგორც -კე (ლეჩხუმისკე, აპრილისკე, წყლი პირისკე; -ე ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელებთან შესაძლოა დაერთოს მიცემითი ბრუნვის ფორმას: სასახლესკე, ლობესკე, მდინარესკე; თუ ანალოგიასთან არა გვაქვს საქმე; შდრ.: ბიცოლესკე — ნათესაობითის ფორმად).

-თვის გვხვდება როგორც -თვინ (ქალისთვინ, ბატონისთვინ, ხალხისთვინ); მის წინ ხშირად იკარგვის ბრუნვის ნიშნისეული -ს (ქალითვინ, იმითვინ). -თვინ თანდებულს ენაცვლება -იზ-და || -იზ-ა ბოლოსართი — ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანზე დართული -და თანდებული: ძმიზდა, მაგიზდა, რაიზდა... მადლიზა, მომაველიზა, სიმიდიზა, გულიზა. -ზდა ზოგადდება და დაჩნდება პირის ან კუთვნილებით ნაცუალსახელებთან: ჩემზდა, შენზდა; შდრ.: მიზდა, იმიზდა.

-გან თანდებულიანი მოქმედებითი სამი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი: ოჯახითგან || ოჯახიდგან || ოჯახიდან. უფრო ხშირია მეორე (ოჯახიდგან) ნაირსახეობა: ბაბუეიდგან, ძველიდგან, მარტიდგან. -დგან ზოგადდება: ყოველდგან „ყველგან“, შენდგან „შენგან“. -გან ხშირად გახმოვანებას იცვლის: -გენ (აქიდგენ „აქიდან“), -გინ (სახლიდგინ „სახლიდან“, რაქიდგინ „რაქიდან“). -დ-გინ გაიზარება ერთიან ფორმანტად (ჩვენდგინ „ჩვენგან“). -გან თანდებულიანი მოქმედებითი ენაცვლება ხოლმე ამავე თანდებულიან ნათესაობითს: მაგენითგინ „მაგათგან“. -იდ-ან დაბოლოება შესაძლოა გართულდეს -ი დანართით: სოფლ-იდ-ან-ი „სოფლიდან“, სახლ-იდ-ან-ი (-ი ან მავრცობი ხმოვანია, ან მიღებული მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნის ცვეთით: -ით → -ი).

იშვიათად დაჩნდება -დამ: ტყილამ, სვანეთილამ (შ. ძიძიგური).
 - „გამო“ წარმოდგენილია როგორც „გამოთ“ (ამის გამოთ); „ირ-
 გვილ“ — როგორც „გრულია“ (სახლის გრულია).

• • •

ბ) სახელის მრავლობითი რიცხვის ფორმათა წარმოება. ძირითადი მაწარმოებელია -ებ (კაცები, ქალები).

-ა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელთაგან: ერთმარცვლიანებო ბოლოკიდურ ხმოვანს იკვეცენ (და → დები, ძმა → ძმები), ორ- და მეტ-მარცვლიანები — უკვეცელია, ოღონდ -ა → -ე (წინდა → წინდები, ფინა → ფინები).

შეინიშნება და-ნ-ი, ძმა-ნ-ი ტიპის მრავლობითიც (ძალზე შეზღუდულად).

მრავლობითის ფორმათა -ნ-ებ დაბოლოებიანი წარმოება დასტურდება ოჯახის გვარსახელებში: ჩაკვეტაძენები, ბენიძენები (მაგრამ: კუხალაშვილები); -ე-ნ-ებ გაიაზრება ერთიან დაბოლოებად: ფაღავ-ენები, გუგავ-ენები-ი.

ოჯახის გვარსახელთა სხვაგვარი წარმოებაც დაჩნდება: -ნ დაერთვის ოჯახის გვარის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას: ჩიქვან-ის-ა-ნ-ი, გოქაძ-ის-ა-ნ-ი, წერეთლ-ის-ა-ნ-ი; შესაძლოა დაერთოს საკუთარი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმასაც: აბელ-ის-ა-ნ-ი. ხშირად რთულდება მრავლობითობის -ებ სუფიქსით (ამ შემთხვევაში მავრცობები -ა შეიძლება რედუცირდეს): ჩიქვან-ის-(ა)-ნ-ებ-ი, გოქაძ-ის-(ა)-ნ-ებ-ი, და ასე: წერეთლისანები || წერეთლისნები; აბელისანები || აბელისნები.

III. პირის ნაცვალსახელები მრავლობითში -ნ სუფიქსით იწარმოება: აგენი, ეგენი, მაგენი, იგენი; -ნ გადაპყვებათ სხვა ბრუნვებშიც: აგენმა, აგენს, აგენის, აგენით, აგენათ. პარალელურად დასტურდება მ სონანტ-ჩართული ფორმები: ამგენმა, ამგენს, ამგენის; შდრ.: მაგენი, მაგენმა, მაგენს.

• • •

გ) ზმნა. გარდა → გადა ზმნისწინი წარმოდგენილია როგორც გარა- (ზმნის ხმოვან პრეფიქსებთან შეხვედრისას შესაძლოა ფონეტიკურად იცვალოს): გარააგლო, გარახტა, გარაშრუნდა; გარავიდა → გარევიდა, გარაუგლო → გაროუგლო. გარა- → გარ- რთული ზმნისწინის

შემადგენლობაში: გარმოავლო, გარმევიდა. პარალელურად შეგვხვდება გადა-: გადაწურავს.

შე- → შა- რთული ზმნისწინის შემადგენლობაში: შამოავლო, შამეგლო, შამეიტანა.

მეტ-ნაკლებად დაცულია II სუბიექტური და III ობიექტური პირის 3-|| ს- ნიშანი, თუმცა „რყევას განიცდის და თანდათანობით გაქრობისაკენ მიემართება“ (შ. ძიძიგური): სკამ, სთხოვ, სწუნობ; სკამს, სთხოვს, სწუნობს, გასცნობია. ზმნის ფუძისეული თანხმოვანი ფონეტიკურად ცვლის (რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე): სკამ → შკამ, მისდევს → მიზდევს. ამ თვალსაზრისით ლირსსაცნობია შემდეგი ფონეტიკური ნაირსახეობანი: ჰყავს → ხავს; მოჰყვა → მოხვა, ამოჰყვებ → ამოხობა, შეჰყოლოდა → შეხოლოდა; ჰქონდა → ხონდა, ჰქონია → ხონია. ზოგჯერ 3- ფონეტიკურად ცვლის (აფშვინვიერებს) ფუძისეულ თანხმოვანს (პროგრესული ასიმილაციით), თვით კი იკარგვის: მოჰპარა → მოფარა, დაჰპირდა → დაფირდა, ჰკითხა → ჰითხა, დაჰკიდა → დაჰიდა (ქ. ლომთათიძე); შემდგომ კი ამგვარად ცვლილდ ფუძე შესაძლოა განზოგადდეს და სხვა პირის ფორმებშიც შეგვხვდეს: „დაეჭიდებთ საქვაბეზე“ (ქართული დიალექტოლოგია); ჰყავს → ხავს ტიპის ფორმებში ხ-ს შესაძლოა ძლიერი ფშვინვიერება ახლდეს თან: ჰხავს.

მრავლობით რიცხვში III სუბიექტური პირის ნიშნად გვაქვს -ენ: აწმყოში (წერენ, თოხნიენ, მღერინენ, მიდიენ. -ი სუფიქსიანებთან პარალელურად დანდება -ან: თოხნიან), ნამყო უსრულში (წერდენ, თოხნიდენ), გარდაუვალ ზმნათა ნამყო ძირითადში (გათბენ, დეიმალენ); გარდაამავალ ზმნათა ნამყო ძირითადში უპირატესად შეგვხვდება -ეს (დაწერეს, გათოხნეს); კავშირებითში გვაქვს -ნ (წერდენ, დაწერონ).

მრავლობითობის აღსანიშნავად ლეჩხუმურში გამოიყენება აგრეთვე -ყე და -არიენ || -ლარიენ.

-ყე გამოხატავს: ა) ირიბი ობიექტის მრავლობითობას: ის მათ უფუძეებდა-ყე, მან მათ უპასუხა-ყე; ბ) პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობას: მე მასწავლებლები სკოლაში დაეტოვე-ყე; გ) რეალური სუბიექტის (გრამატიკული ირიბი ობიექტის) მრავლობითობას: მათ ის ხავს-ყე „ჰყავთ“, ხონდა-ყე „ჰქონდათ“... უნახია-ყე „უნახიათ“, უთბრობია-ყე „უთქვამთ“, შოუნახავს-ყე „შეუნახავთ“; დ) როგორც ჩანს, ზოგჯერ გამოხატავს რეალური ობიექტის (გრამატიკული სუბიექტის) მრავლობითობასაც: „ვენახები გვაყვენ“ — გვაქვს-ყე → გვაქვს-ყენ. (ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციით) → გვაქვ-ყენ → *გვაყვ-ყენ. (რეგრესული ასიმილაციით) → გვაყვ-ყენ (ბგერის დაკარგვით); ყურად-

ლებას იქცევს ასეთი განსაზღვრა: აყვე (← აქეს-ყე) ნიშნავს: „აქეს შას ისინი“, აყვენ (← აქეს-ყენ) — „აქეთ მათ ისინი“ (ქართული დიალექტოლოგია; ლეჩხუმური ლექსიკონი). -ყე ფორმანტს ხშირად შეენაცვლება -თ: „ი ჩვარი ისთეა. რო ყოლიფერს უსრულებთ (|| უსრულებს-ყე) ხალხს“ (აზრობრივი შეთანხმების ნიმუშია), „დოჟდახათ მან (|| დოჟდახა-ყე) მათხვარებს“ (შ. ძიძიგური). ხდება თავისებური ურთიერთშეხამება -ყე და -თ ფორმანტებისა; მაგალითად, „მათ დოუნახია-ყე || დოუნახია-თ იგი“ და იმავდროულად: „მათ დოუნახია-თ-ყე იგინი“, სადაც -თ რეალური სუბიექტის მრავლობითობას გამოხატავს, -ყე — რეალური ობიექტისა (კ. კაციტაძე).

-არიენ || -ლარიენ მეშველზმნური ფორმანტით გამოიხატება მრავლობითობა: აწმყოში — მდგომარეობითი ზმნების III სუბიექტური პირისა (ისინი დგანლარიენ || დგილარიენ „დგანან“, წვილარიენ „წვიანან“, ყრილარიენ „ყრიან“, ჯობილარიენ „ჯობიან“). რეალური ობიექტისა — გრამატიკული სუბიექტისა ინვერსიულ ზმნებში (ისინი მე მყავლარიენ, მიყვარლარიენ: შენ გყავლარიენ, გიყვარლარიენ; მას ყავლარიენ || ხაქლარიენ, უყვარლარიენ): I შედეგობითში — გარდაუვალი ზმნის სუბიექტისა (დამდგარარიენ → დამდგალარიენ — რეგრესული დისიმილაციით: დაწოლილარიენ, წასულარიენ, დასახლებულარიენ. დამთვრალარიენ): III შედეგობითში — სუბიექტისა (ნაშენებლარიენ, ნაცემლარიენ, ნაპარავლარიენ, მონატანლარიენ). -ლარიენ წარმოშობით რთული შედგენილობისაა: დამდგარ-არიენ → დამდგალ-არიენ (რ — რ → ლ — რ დისიმილაციით), სადაც რ → ლ ფუძისეულია: დაწოლილ-არიენ, სადაც ლ ასევე ფუძისეულია: შემდგომ კი -ლ-არიენ გააზრიანდა ერთიან ფორმანტად: დგან-ლარიენ, წვილ-ლარიენ, უყვარ-ლარიენ (|| უყვალ-არიენ).

როგორც ფონეტიკური მიმოხილვის დროს აღინიშნა, თემის ნიშანი -ავ → -ამ პაუზისა და თანხმოვნის წინა პოზიციაში: ვმაღავ → გმაღამ, მაღავს → მაღამს; და ასე: კეცამს, კეცამდა; თელამს. თელამდა. პროცესი არაა ერთნაირი ინტენსივობით წარმოდგენილი ლეჩხუმურში. მაგალითად, ქვემო ლეჩხუმურში (ტყალმარაში) ასეთი მოვლენა იშვიათია.

-ავ თემის ნიშანი დაერთვის წარმოშობით უთემისნიშნო ზმნებს: რეცხ-ავ-ს, ჩეჩ-ავ-ს, ტეხ-ავ-ს. ამ შემთხვევაში ფუძდრეკადი ზმნები ორგვარი განხმოვანებითაა წარმოდგენილი — I და II სერიისა (ანუ: ე- და ი- განხმოვანებით): წყვიტაჟს || წყვიტავს, ხვრეტავს || ხვრიტავს, კრეფავს || კრიფავს. ეს აისახება მასდარებსა (გაწყვიტვა || გაწყვიტვა, გახვრეტვა || გახვრიტვა) და მიმღეობებში (გაწყვიტული || გაწყვიტული, გახვრეტული || გახვრიტული); ი-განხმოვანებული ფორმები I შედე-

გობითშიც დაჩნდება: გოუწყვიტია, გოუხვრიტია; და ასე: გოუკრიჭია, გოუხლიჩია, გოუწმინდია, გოუსრისია (კ. კაკიტაძე).

ზოგი ზმნა მიდრეკილებას იჩენს ფუძის განზოგანების ცვლისაკენ უღვლოლებისას: აჩვენ-ებ-ს — აჩვენ-ა, რაც ვნებითშიც აისახება: „არევის ეჩვინო“ (ქართული დიალექტოლოგია).

აწმყოში (I სერიაში) ფართოდ გამოიყენება მიმღობის ფუძისგან -ობ თემის ნიშნით ნაწარმოები ფორმები: სროულ-ობ-ს → სროულ-ოფ-ს, და ასე: შოულოფს, პოულოფს, თხოულოფს (მყოფადში: ისროლის, ნამყო ძირითადში: ისროულა || ისროლა, I შედეგობითში: უსროულია || უსროლია).

მივალ, მიხვალ, მივა, აგრეთვე: დავალ, დახვალ, დავა ფორმები აწმყოს მნიშვნელობით გამოიყენება. „ამბობს“ ზმნას ცვლის „უხოფს“ (III სერიაში ენაცვლება თხრობ- ფუძე: უთხრობია „უთქვამს“, ეთხრობია „ეთქვა“). „უნდა“ ხშირად წარმოდგენილია პირვანდელი („უნა“) სახით.

-ი სუფიქსიანი მდგომარეობითი ზმნების ერთი ნაწილი აწმყოს მხოლოობითი რიცხვის III პირის ფორმებში -ა დაბოლოებით დაჩნდება: ჩივა, ყივა, კივა, ქყივა, ბღავა, ჭღავა (ივარაუდება: *ჩივანს → ჩივა; შდრ.: მჩივანი); ყველა ეს ზმნა I და II პირის ფორმებში დაირთავს მეშველ ზმნას (ვივივარ, ჩივიხარ), მრავლობითი რიცხვის III პირში -ი შენარჩუნებულია (ჩივიან || ჩივიენ).

აწმყოს I და II პირის ფორმებში (განსაკუთრებით — მდგომარეობით ზმნებში) მეშველზმნიანი წარმოება ფართო გავრცელებისაა: ვმღერივარ, მღერიხარ, შდრ.: მღერის; და ასე: ვიცინივარ, იცინიხარ, იცინის.

-ი დაბოლოებას ენიჭება უპირატესობა ახურია „ახურავს“, უჭირია „უჭირავს“, აკრია „აკრავს“ ტიპის სტატიკურ ზმნებში.

ნამყო უსრულში -ავ თემის ნიშანი ხშირად მოკვეცილია: თეს-დ-ა || || თეს-ავ-დ-ა, და ასე: ცეხვდა || ცეხვავდა, გალახდა || გალახავდა, გაქერქდა || გაქერქავდა... ანალოგიური ვითარებაა ნამყო უსრულის ფორმაზე დაპყარებულ პარადიგმებშიც (მაშინაც კი, როცა აწმყოში -ავ შენარჩუნებულია).

გარდა ამისა, ნამყო უსრულსა და მასზე დაპყარებულ პარადიგმებში -ავ || -ამ თემის ნიშანთა პარალელურად დასტურდება -ებ: მოკლავდა || მოკლებდა, გადაკრავდა || გადაკრებდა, მოხარმავდა || მოხარშებდა, დაქსელავდა || დაქსელებდა... შუალედურ საფეხურად ივარაუდება -ევ || -ემ (კ. კაკიტაძე).

ლექსმუხრის ზოგ თქმაში (სოფლები ლარჩვალი, ქულბაქი, ზუბი, ქაშლეთი) ნამყო უსრულში, აგრეთვე ორვალენტიანი გარდაუვალი

ზმნების II შედეგობითში -ოდ ფორმანტის წინ დაჩნდება აწმყოსა და I შედეგობითში პოვნიერი -ი სუფიქსი: ცალ-ი-ა → ცალ-ი-ოდ-ა, ეკუ-თენის → უკუთენიოდა; ჩამოსვლია → ჩამოსვლიოდა, გაუგონია → გაუგონიოდა (კ. კაკიტაძე). ამჟამად ზოგი მათგანი იდიოლექტის კუთვნილება ჩანს, თუმცა ენობრივი სისტემის თვალსაზრისით მოულოდნელი არ არის (შდრ. ძველი ქართული: რბიოდა, ქრიოდა).

ნამყო ძირითადში -ე სუფიქსიანი ზმნები ხშირად წარმოდგენილია -ე-ი დაბოლოებით: მოვრწყევი, მორწყევი; და ასე: დართევი, მომკევი; ანალოგიურად: დაქფევი „დაფქევი“ — მიჰყვება -ე სუფიქსიან ფორმებს (მ. ალაფიძე). ვენდე, ენდე ტიპის ფორმები ორი ნაირსახეობით გვხვდება: ვენდევი || ვენდვე, ენდევი || ენდვე.

I შედეგობითში -ავ || -ამ თემისნიშნისანი ზმნები პარალელურ ფორმებს იყენებენ: დოუნახავს || დოუნახია, დოუკლავს || დოუკლია, დოუბამს || დოუბია. -ავ || -ამ უპირატესად -ყე ფორმანტის წინაა შენარჩუნებული: დოუნახავს-ყე „დაუნახავთ“, დოუკლავს-ყე „დაუკლავთ“. ზოგჯერ -ებ თემის ნიშნის პოზიციას იკავენს -ნ: გოდოუბიჯნია „გადაუბიჯებია“. -ნ თავს იჩენს უპასუხნია „უპასუხა“ ტიპის ფორმებშიც.

თავისებურად იწარმოება მო-დი-ს ზმნის III სერიის ფორმები: ფუძედ გამოიყენება მიმღეობა მო-სლ-ულ-ი — რეგრესული დისიმილაციით: მოსრული (მოსრულა, მოსრულიყო, მოსრულიყოს; და ასე: წასრულა, წასრულიყო).

იშვიათად დაჩნდება III კავშირებითი: წეელოს, დეეკივლოს, ეტიროს, ეჩივლოს; „რო მეეტანოს, კარქს იზამდა“ (კ. კუბლაშვილი).

ლეჩხუმური იმ დიალექტთა წრეში შედის, რომელთა ერთ-ერთი დამახასიათებელი მოვლენაა IV სერიის ფორმათა პოვნიერება: III შედეგობითი — ნაპარავა, მინავალა, დანავალა, ნასუქება, ნაკეთება, ნაკრეფა IV შედეგობითი — ნაპარავიყო, მინავალიყო. ნა-პრეფიქსიან ფორმებში მერყევია სუბიექტური ვ- და ობიექტური მ-, გვ-, გ- პირის ნიშანთა პოზიცია: ისინი შესაძლოა წინ უსწრებდნენ ნა-პრეფიქსს, ან მოსდევდნენ მას: ვნაკლავარ || ნავკლავარ, მნაკლავა || ნამკლავა, გნაკლავა || ნაკლავა.

თითქმის შეუზღუდავად იწარმოება ნასახლარი ზმნები: სახურავი → მო-ასახურავ-ეფ-ს, საფანელი → მო-ასაფინელ-ებ-ს, საქნარი → საქნარ-ოფ-ს „საქმიანობს“.

ენებითის ფორმათაგან თავისებურია ხტ-ებ-ა ზმნა — ჩაერთვის -ნ: აწმყო-მყოფადი — გადახტნება, ნამყო ძირითადი — გადახტნა, I შედეგობითი — გადახტნარა (მრავლობითი: გადახტნალარიენ); ნამყო

ძირითადის I და II პირის ფორმებში დაჩნდება: გადავხტენდი, გადახტენდი; II კავშირებითში -დ აღარ ჩანს: გადავხტენე, გადახტენე.

-ეე სუფიქსიან კაუზატივებში იცვლება ფუძის გახმოვანება: ა-ქუმ-ს „აქმევს“, ასუმს „ასმევს“, აცუმს „აცმევს“, ართუმს „ართმევს“; პარალელურად -ეე → -ოვ: ა-ქმ-ოვ-ს, ასმოვს, აცმოვს, ართმოვს; ივარაუდება: ა-სუმ-ს → ა-სომ-ს (ტა → ო ცვლილებით) → ა-სუმ-ს (ო → უ მ ლაბიალური თანხმოვნის გავლენით); შემდეგ კი ხდება ამ მოვლენის განზოგადება.

-ეე-ინ დაბოლოების ადგილას დასტურდება -ოვ-ინ → -ოვ-ი (ნ-ს ჩავარდნით): ა-კლ-ოვ-ი-ეფ-ს „აკვლევინებს“, აკროვიეფს „აკრევი-ნებს“, აპმოვიეფს „აბმევინებს“, აკმოვიეფს „აკმევინებს“.

• • •

დ ნ ა წ ი ლ ა კ-მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. დადასტურებითი დაწინაურებით გამოიყენება ქვე || ქვე: „ქვე დავრჩით“. თუმცა ხშირად ეს ფუნქცია დაკარგული აქვს და სიტყვის მასალადა იხმარება: „ქვე რა უნდოდა?“ „ურემი ქვე სა იყო?“.

კონტექსტის შესაბამისად დადასტურების ან უარყოფის ფუნქციას გამოხატავს „აპა“: „გააკეთე? — აპა?“ (კითხვითი ინტონაცია — დადასტურება), მაგრამ: „გააკეთე? — აპა!“ (ძახითი ინტონაცია — უარყოფა).

ადგილის ზმნისართები, ჩვეულებრივ, -ნა → -ნე მორფემოიდითაა გართულებული: აქანე || აქენე || აქინე, იქინე (ქ: ხ შენაცვლებით: ახანე, იხინე), სადანე → სანე (სანე-სანე || სანეცხა || სანიცხა „სადლაც“). -ნე ზოგჯერ დაერთვის სხვა რიგის ზმნისართებსაც: ძლივთანე (სადაც ძლ- ფუძეა, -ივ მაწარმოებელი ფორმანტი, -ად → -ათ ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი, -ა მავრტობი ხმოვანი; ფორმა გართულებულია. -ნა → -ნე მორფემოიდით).

-და → -დ → -თ მორფემოიდს დაირთავს ში-და → ში-დ → ში-თ ზმნისართი; იმავდროულად „შიგან“ ფორმდება მოქმედებითი ბრუნვის -ით → -ი ფორმანტით: შიგნით → შიგნი (|| შით).

სპეციფიკური მოვლენაა -სე ნაწილაკ-მორფემოიდის პოენიერება დაერთვის იგი, ჩვეულებრივ, ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელებსა და ზმნებს (ხმოვანი, როგორც წესი, მორფემისეულია): „ღეიჭირა კაცი-სე“, „გოთხრა კაცმა-სე“; იკითხა-სე, გემეეწყო-სე. ზოგჯერ დაჩნდება თანხმოვნის შემდეგაც: მოწველით-სე, დოუბარებიათ-სე. რჩება შთაბეჭდილება, რომ ზოგიერთ პოზიციაში -სე არეს -ყე ფორმანტის შემცვლელი: დოუბარებიათ-სე || დოუბარებიათ-ყე, „მათ ქვები დოუგო-

რებიათ-სე (|| დოუგორებიათ-ყე)“ და მისთ. (კ. კაკიტაძე). შდრ. -ჲ მავრცობიანი ფორმები: კაცსე, კაცისე; მოდისე, გოუძლფე, დოუბა-რებიათე (იხ. ზემოთ: სახელთა ბრუნება — მავრცობი ხმოვანი).

-ც ნაწილაკ-მორფემოიდის მომდევნოდ -ლა → -ხა: საცალა → საც-ლა → საცხა, რომელიცაღა → რომელიცღა → რომელიცხა. გვხვდება ასეც: საცალა || საცღა.

-რე აწარმოებს ადგილის ზმნისართებს: ზერე „ზემოთ“, ქვერე: „ქვემოთ“. -ლე დასტურდება ვითარებით ზმნისართში ისევე-ლე.

ნაცვალსახელური ფორმისაგან ვითარებითი ზმნისართი იწარმოება. -ოდენ → -დენ → -თენ (ფუძისეულ -ს სპირანტთან ასიმილაციით) → → თე ნაწილაკ-მორფემოიდიტაც: ას-თე, ის-თე (შდრ.: ასეთ-ი ← *ას-რეფთი ← *ასრეფთ). ეს ზმნისართები შესაძლოა თანამიმდევრულად გართულდეს -ვე (ის-თე-ვე) და -ლე (*ის-თე-ვე-ღე → ისთევეღე) ნაწი-ლაკ-მორფემოიდებით.

სხვათა სიტყვის -თქვა გამოიყენება I პირთანაც: დევეთხოვო-თქვა.

„თურმე“ გვხვდება შემდეგი ნაირსახეობებით: თურე || სთურე ||. || სთურმე || სტურე || სტურმე: „ქუთაიში იყო სტურმე; დასახლებულთ ერთი კაცი“; „სთურე მიეჩვია ირემი“.

„უნდა“ ნაწილაკ-მორფემოიდი დატულია არქაული სახით: „უნა გამატანოვო“.

„იქნება“, „ეგება“ დაჩნდება ასეც: „იქნებო“, „ეგებო“.

„კინაღამ“ იხმარება ამ სახით: „კიღამ“ || „კიღმა“.

* * *

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ე ბ ა. სახელდების პრინციპის თვალსა-ზრისით ღირსსაცნობია მცენარეთა სახელწოდებანი, ნაწარმოები-მო — ო აფიქსებით, რომლებსაც დაერთვის მასუბსტანტივებელი -ა; სახელდება ხდება მიმსგავსების საფუძველზე: მო-შქერ-ო-ა → მო-შქერ-უ-ა (რეგრესული დისიმილაციით) || მო-შქერ-უ-ე „მელიქაუ-რი“; და ასე: მომყრალოა || მომყრალუა || მომყრალუე „უჯანგარი“, მოჰარხლუა || მოჰარხლუე, მოცერცუა || მოცერცუე (კ. კაკიტაძე). მასუბსტანტივებელი ფუნქციითაა გამოყენებული -ა ფორმანტი სოკოთა. სახელებთანაც: ლვინო-ა → ლვინუა, მჰადლო-ა → მჰადლუა.

ფართო გამოყენებისაა -ობა, რომელიც ნაირგვარ ფუნქციებს გამო-ხატავს. მაგალითად, გამოიხატება: ა) დროის გარკვეული მონაკვეთი: ურმობა „დრო, როცა ურემს იყენებდნენ“; ხარობა „დრო, როცა ხარს ამუშავებდნენ“; ყანობა „ყანაში მუშაობის დრო“. შეიძლება დაერთოს -ზე თანდებული: ომიანობაზე „ომიანობისას“, შიმშილობაზე „შიმში-“

ლობისას“. ამავე დანიშნულებით იხმარება -ობა სუფიქსიანი ადამიანის საკუთარი სახელისა ან კუთვნილებითი ნაცვალსახელის მიცემითი. ბრუნვის ფორმა: ბენიესობას „ბენიას ყოფნის დროს“; ჩემსობას „ჩემი ყოფნის დროს“; მისობას „მისი ყოფნის დროს“. ღირსსაცნობია: დროის გამობატვისას -მდე || -მდი || -მდინ || -მდენ || -მდისინ თანდებული ხშირად დაერთვის -ობა სუფიქსიან ფორმას: აქნ-ობა-მდე „ამ დრომდე“ (მდრ.: აქნ-ა-მდე || აქ-ა-მდე „ამ ადგილამდე“), მანობამდე „მანამდე“, სანობამდე „სანამდე“; ბ) გარკვეული სამუშაო, შრომითი პროცესი: ყანობა „ყანაში მუშაობა“ (მდრ. დროის გამომხატველ ფორმა „ყანობა“ — გარჩევა კონტექსტით ხდება), ტყეობა „ტყეში მუშაობა“; გ) -ობა + -ია → -ობია შედგენილი დაბოლოებით იწარმოება თამაშობათა სახელები: დანასობია, კუკუმალობია, კენჭობია.

-მდე თანდებულ სიტყვათწარმოებითი დანიშნულებით გამოიყენება „რა“ ნაცვალსახელთან: რამდი „სანამდე“.

-ურ სუფიქსით იწარმოება გათხოვილი ქალის ქალიშვილობის გვარი: მიქაუტაძეური → მიქაუტაძოური „მიქაუტაძის ქალი“; და ასე: მანაგაძოური „მანაგაძის ქალი“, გოქაძოური „გოქაძის ქალი“, გაბიძაშვილოური „გაბიძაშვილის ქალი“. -იან სუფიქსით ნაწარმოებ გვარებთან -ურ არ იხმარება: ახვლედიანი(ს) ქალი, ასათიანი(ს) ქალი.

მქონებლობის ფუნქცია ძირითადად გამოიხატება -ოვან → -ოან → -უან || -ჰან || -ვან ფორმანტით: სახელვანი, ფერვანი; დიდრვანი, ამხელვანი... ხშირად ამ რიგის ფორმები სიმრავლის გაგებასაც მოიცავენ (ყ. კუბლაშვილი). მქონებლობის ფუნქცია აღინიშნება -იერ ფორმანტითაც, რომელიც ზოგჯერ -იან ფორმანტსაც ცვლის: ჭკვიერი „ჭკვიანი“, ადამიერი „ადამიანი“, თაიერი „თაიანი“.

ხარისხის ფორმათა მწარმოებლად სპორადულად დაჩნდება უ — ე ცირკუმფიქსი: უ-მართლ-ე, უ-გრძ-ე (შ. ძიძიგური).

უარყოფითი ზმნისართების ერთი რიგი ნაწარმოებია უ — ი-ა აფიქსებით: უ-ხელ-ი-ა (← *უ-ხელ-ივ-ად ან *უ-ხელ-ივ-ა) „უხელოდ“, უფეხია „უფეხოდ“; მდრ.: ცალხელია (← *ცალხელ-ივ-ად ან *ცალხელ-ივ-ა) „ცალი ხელით“, ორფეხია „ორი ფეხით“ — ორფეხია ვერ დაეწევი „ორი ფეხით ვერ დაეწევი“ (ყ. კაკიტაძე).

სახელის კნინობითი ფორმას აწარმოებს -ა → -ე (ბიქტორე, იასონე, დავითე); მის წინ ფუძე შესაძლოა გართულდეს სუფიქსებით: -იკ (ვარლამიკე, ბიცოლიკე), -ელ (გივიელე, ბაბუელე, კოწიელე), -იკ-ელ (ბოშიკელე), -უკ-ელ (ბოშუკელე), -იკ-ონ (რაჟიკონე), -იკ-უნ (შალიკუნე). დაჩნდება -იკ-ო სუფიქსიც (დათიკო), რომელიც ზოგჯერ რთულდება -ელ-ა დაბოლოებით (*დათიკოელა → დათიკოლა || დათიკულე). ორმარცვლიან სახელებთან გვხვდება -ია → -იე || -მე დაბო-

ლოებაც (დათოიე || დათოაე, ბონდოიე || ბონდოაე, ვახტანგიე || ვახტანგაე, ანეტიე || ანეტაე), რომლის წინაც ფუძე შეიძლება გართულდეს -იკ სუფიქსით (დათიკიე || დათიკაე, სოსიკიე || სოსიკაე); (ქ. კაკიტაძე).

სასუბიექტო მიმღობა ხშირად იწარმოება მა-პრეფიქსით მაშინაც, როცა საყრდენ ზმნაში ა-პრეფიქსი არა გვაქვს: ბარავს → მბარავი, წერს → მაწერავი, თესავს → მათესავი, ჩივის → მაჩივარი, ყიდის → მაყივარი. -ებ თემისნიშნიან ზმნათაგან მიმღობის ფუძე, ჩვეულებრივ, -ელ სუფიქსით იწარმოება (ახსენებს → მახსენებელი), -ავ თემისნიშნიანები სპეციალური მაწარმოებლის გარეშეა წარმოდგენილი (ბარავს → მბარავი, თესავს → მათესავი; ანალოგიით: წერს → მაწერავი), ხშირია -არ სუფიქსიანი წარმოება (თოხნის → მათოხარი, ჩივის → მაჩივარი; შდრ.: სათოხარი, ნათოხარი).

„უცებ“ ზმნისართის ნაცვლად დასტურდება „უწუმ“ და „უცთუნ“ (ამ უკანასკნელს სხვა მნიშვნელობაც აქვს: „მოუცდენლად, შეუსვენებლივ“); „ოდნაე“ ზმნისართის ცვლის „ანაწყოლ“, „მასუკან“ ზმნისართს — „მასულმა“, „სხვაგვარად || სხვანაირად“ ზმნისართს — „სხვაფრედ“. ვითარებითი ზმნისართის დანიშნულებით შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს ფუძე: მიგნეფ „მისაგნებად“, ფეხაკრეფ „ფეხაკრეფით“.

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ა) თანხმოვანზე ფუძედამოლოებული ატრიბუტული მსაზღვრელ-საზღვრული უპირატესად ამ სახითაა წარმოდგენილი: დიდი სახლი, დიდმა სახლმა, დიდ სახლს, დიდი სახლის, დიდი სახლით, დიდ სახლად... ზოგჯერ (უპირატესად ქვემოთმერულის მომიჯნავედ) მსაზღვრელი ყველა ბრუნვაში შესაძლოა სახელობითის ფორმით დაჩნდეს: დიდი სახლი, სახლმა, სახლს, სახლის... („დიდი საგონებელში ჩავარდა“).

ბ) რიცხვით სახელებთან („ერთის“ გარდა) საზღვრული ხშირად მრავლობითის ფორმითაა გამოყენებული: ორი შვილები, სამივე კაცებმა. ანალოგიურად: სუყველა კაცები, ბევრი ქალები. „ძმა“, „და“-ს სუფიქსიანი მრავლობითით წარმოჩნდება: ორნი ძმანი, სამნი დანი.

გ) სახელსა და ზმნას შორის რიცხვში აზრობრივი შეთანხმების ნიმუშებია: „თესავდენ ხალხი“, „ხალხმა დეინახეს“, „ჯარი ომში მიდიოდენ“, „ოცივე გეიქცენ“.

დ) ზოგჯერ აქტიური სემანტიკის გამომხატველ გარდაუვალ ზმნასთან II სერიაში ქვემდებარე მოთხრობით ბრუნვაში დაისმის: „მაყრებმა მევიდენ“, „ამ ქალმა დაფიქრთა“, „მაინძელმა მიესალმა“, „მაშინ გადმოვხტენდი მე საწყალმა“ (თუმცა ძირითადად ამ შემთხვევებში მაინც ნომინატიური კონსტრუქციაა გამოყენებული).

ე) „რადგან“ კავშირს ცვლის „რახან“ და „რალამც“; ხშირად რთულდება რომ → რო კავშირით: რახან რო, რალამც რო. „რო“ დაერთვის „როცა“ კავშირსაც: როცა რო. „როცა“ კავშირის პარალელურად გამოიყენება „როიცხა“ || „როიცა რო“; დასტურდება „რა რო“ (← რაც რომ) კავშირიც: „რა რო მაგი მევიდა, აღარევის შევეუწუხებივარ“. მაგრამ → მარა || მწ, რომ → რუმ → რუ — პაუზის წინ: „რომე“. „რომ“ (და მისი ფონეტიკური ნაირსახეობანი) ხშირად შეხამებულია დადასტურებით ქვე || ქე ნაწილაკ-მორფემოიდთან: „გოუ-ხარდა, ქე რო დოუძახე“.

• • •

IV. ლექსიკა.

ლეჩხუმური ყურადღებას იქცევს უხვი დარგობრივი ლექსიკით; ბევრი ფორმა საზიაროა რაქულთან და ქვემოიმერულთან. მაგალითად, ლეჩხუმურისა და ქვემოიმერულისათვის საერთოა: ბურული „ისლის სახურავი“, კარაპანი „სასიმიინდე“, ტუკი „კეტი“, ყვეობი „კერიის ჩაღრმავებული ქვა, რომელსაც ლადარი ფარავს“, გამარმალებული „ძალიან ცხელი || გავარვარებული“ (კ. კუბლაშვილი).

მრავლადაა ზანიზმები: რაგადობს „ლაყბობს“ (შდრ. მეგრული: რაგადანს „ლაპარაკობს“) → მორაგადე „მოლაყბე“, ჭანგვალი (მეგრული: ჭარგვალი), ძღაბი „გოგო“. ზანიზმები ტოპონიმიაში: ოფიტორა, ოყალეთი, ოსუნელე (მ. ჩიქოვანი), ოფურეში (მ. ალაიძე).

გამოიყოფა მთელი ფენა სვანიზმებისა: მექვი „თივის ბულული“ (შდრ. სვანური: მექტ), კოჯე || კოჟე „ქვიანი ბორცი, გორაკი“ (სვანური: კოჯ „კლდე“), მოლავე „პირნახული“ (სვანური: მოლაჲ), ნობი „ქვის ან ხის კოდი“ (სვანური: ნობ), ხანი „საკვამური“ (სვანური: ხან „ღრუ“). სვანიზმები ტოპონიმიაში: ლაილაში, ლასურიაში, ნაკარეში, ხამარეში, გუმარეში, წუდილაში (სვანური: წუდ „წყარო“), ლატაფი, ლახარჩვალი, ცაგერი, უცხერი, უცხანდერი, ისუნდერი (მ. ქალდანი).

თ ა ვ ი VII

7.1. დასავლეთ საქართველოს ქვემო ზონის დიალექტები. გურული და აჭარული ლინგვისტური თვალსაზრისით ფრიად გამორჩეული დიალექტებია ქართული ენისა. ორივე დიალექტში ორგანულადაა შეხამებული არქაული ფორმაციისა და საკუთრივ დიალექტური ინოვაციის შედეგად წარმოქმნილი მოვლენები. არქაული დანაშრევი უპირატესად მორფოლოგიაში იჩენს თავს, ინოვაციები — ფონეტიკასა და სინტაქსში.

გურულსა და აჭარულს მძლავრად დასტყობია ზანურთან ხანგრძლივი კონტაქტი: გურულს — მეგრულ კილოკავთან, აჭარულს — ჰანურთან. ზანიზმები თავს იჩენს ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსის, ლექსიკის დონეზე. ზანური სუბსტრატი თვალნათლივ დაჩნდება ტოპონიმიამიც. გურულის ტოპონიმიასა და ანთროპონიმიასში წარმოჩნდება იმ რიგის მოვლენებიც, რომლებსაც ანალოგები ეძებნება აფხაზურ-ადიღურ ენებთან: სუფსა (← *სურ-ფსა „სურების მდინარე“), აქყვა „აქისხევი“, მალთაყვა „მალთასხევი“ — ტოპონიმიასში, ინგოროყვა, ქანუყვაძე, თალაკვაძე, ბოლქვაძე (-ყვა || -კვა || -ქვა „შვილი, ძე“) — ანთროპონიმიასში (ს. ჭანაშია, გ. როგავა).

ისტორიულ-გეოგრაფიული პირობების შესაბამისად გურულთან საკმაოდ ახლოს დგას აჭარული კილოს ქობულეთური მეტყველება — როგორც ცალკეული ფორმების, ასევე ზოგი ენობრივი ტენდენციის თვალსაზრისით (ფონეტიკური პროცესები, სახელთა ბრუნება, ზმნის უღვლილება).

ზემოაჭარულში იძებნება სამცხურ-ჯავახურისათვის დამახასიათებელ მოვლენათა ანალოგები.

საერთოდ, გურულიცა და აჭარულიც, სამცხურ-ჯავახურთან ერთად, ისტორიული მესხურის განაყოფი კილოებია. ამ დიალექტურ არეალში შემოდის იმერხეულიც (კლარჯულიც), რომელიც ამჟამად საქართველოს მომიჯნავედ თურქეთის ტერიტორიაზეა გავრცელებული. თურქეთში, როგორც ჩანს, ცალკეული ჯგუფების სახით ისტორიული მესხურის სხვა კილო-თქმანიც იპოვება.

ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარების გამო ოდინდელი მესხური დამოუკიდებელ კილოებად დანაწევრდა: სამცხურ-ჯავახურში (სხვა ტერმინოლოგიით — მესხურ-ჯავახურში) ქართლურის გავლენამ იჩი-

ნა თავი, გურულში, აჭარულსა და მასთან იმერხეულში (კლარჯულში) დასავლეთ საქართველოს დიალექტებისათვის ნიშანდობლივმა ენობრივმა ტენდენციებმა იმძლავრა; აქ არსებითი მნიშვნელობისა აღმოჩნდა ზანურის კილოკავებთან მჭიდრო კონტაქტიც. ისტორიულად ეს კონტაქტი არც სამცხურ-ჯავახური კილოსათვის გამოირიცხება, მაგრამ ამჟამად მხოლოდლა რელიქტის სახით დაჩნდება.

7. 2. გ უ რ უ ლ ი. „გურული კილო შედარებით მცირე ტერიტორიაზეა გავრცელებული. მიუხედავად ამისა, ენობრივი თვალსაზრისით იგი საკმაოდ მრავალფეროვანია“ (ქართული დიალექტოლოგია). ამ მრავალფეროვნებას განაპირობებს, ერთი მხრივ, მჭიდრო კონტაქტი სხვა კილოებთან (აღმოსავლეთით — ქვემოიმერულთან, დასავლეთით — აჭარულთან), მეორე მხრივ, თითქმის სრული იზოლაცია სხვა კილო-თქმათაგან (სურების მეტყველება).

გურული კილო ორ კილოკავად იყოფა: ზემოგურულად და ქვემოგურულად. ზემოგურული მოიცავს ძირითადად ჩოხატაურულ თქმას და ოზურგეთულის ნაწილს (მთიანი რეგიონის მოსახლეობის მეტყველება), ქვემოგურული კილოკავი აერთიანებს ლანჩხუთურ და ოზურგეთულ თქმებს. იმავდროულად სხვაობაა თვით თქმების შიგნით; მაგალითად, ჩოხატაურულ თქმაში სხვაობს ზემო სურების, შუა სურებისა და დიდვანის ქცევები (ს. ქლენტი).

გურიას სამხრეთით ესაზღვრება აჭარა და ნაწილობრივ — სამცხე (მესხეთი), ჩრდილოეთით — სამეგრელო და იმერეთი, აღმოსავლეთით — ივერეთი, დასავლეთით აკრავს შავი ზღვა.

ვახუშტი ბატონიშვილი ასე აღწერს გურიას: „ხოლო გურია არა წილი ეგროსისა არს, არამედ ქართლოსისა... ენა მათი, რომელსა უბნობენ, მესხურ და არა იმერთაებრ. არამედ მზღვრის ამას გურიას: აღმოსავლით მთა ფერსათი, სამცხე-გურიას შორისი და საჯავახოს შორისი, სამკრით ჭოროხის მდინარე და მთა მცირე, ფერსათიდან ჩამოსული დასავლით, აჭარა-გურიას შორისი; ჩდილოთ რიონი გურია-ოდიშს შორისი და დასავლით შავი ზღუა... ხოლო სიგრძე გურიისა არს სამცხის მთის თხემიდან ზღუამდე და ვანი ჭოროხიდან რიონამდე... ხოლო კაცი და ქალნი მგზავსნი იმერთა ზნითა, ქცევითა, სარწმუნოებითა, რაჭულითა... ენა-ტკბილმოუბარენი, უმეტეს წიგნის სიტყვით (მესხთაებრ), არამედ ქართულისავე ენისანი და არა სხუსა“.

გურულს, როგორც აღინიშნა, „შემოუნახავს მრავალი არქაული ფორმა, რომლებიც (მას) ძველ ქართულ სალიტერატურო ენასთან

აახლოებს, განსაკუთრებით კი იმ ლიტერატურული სკოლების ენასთან, რომლებიც ქართული ენის სამხრეთ-აღმოსავლეთის კილოებთან, ე. ი. ისტორიული ზემო ქართლის მეტყველებასთან (შავშურ-კლარჯულთან) იყო დაკავშირებული“ (ქართული დიალექტოლოგია). თავის მხრივ, გურული კილოს თავისებურებანი აისახა ადრინდელ ქართულ მწერლობაში; კერძოდ, „რუსუდანიანში“ არა მცირედი რაოდენობით დადასტურდა გურული დიალექტიზმები; „ეს ფაქტი „რუსუდანიანს“ ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის ერთ-ერთ პირველხარისხოვან წყაროდ ხდის“ (ი. გიგინეიშვილი).

იმავდროულად გურულს ახასიათებს იმ რიგის ინოვაციებიც, რომლებიც მას განცალკევებით აყენებენ ქართული ენის სხვა კილოებს შორის.

• • •

I. ფონეტიკა.

შენიშვნება 2 და 3.

2 არის ი ხმოვნის რეფლექსი ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან სახელობით, ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვებში: ნენაჲ, ნენაჲს, ნენაჲთ. ზოგჯერ 2-ს იძლევა სხვა რიგის ბოლოკიდური ი-ც: ნეტაჲ. ყველა ამ შემთხვევაში პარალელურად ისმის სრულხმოვანი ი: ნენაი, ნენაის, ნენაით. ასე რომ, სხვაობა 2-სა და ი-ს შორის გურულში წმინდად აკუსტიკურია და ამიტომაც შესაძლოა ამ პოზიციაში დადასტურდეს ამ ბგერებს შორის ყოველგვარი გრადაციის ხმოვანი: ი, ი, 2.

3 ისმის: ა) თანხმოვნის მომდევნოდ ხმოვნის წინ: ჭჭარი, ქჭაბი, ჩჩენ, სსჭაი, ორჭე, ჩოუშჭენ „ჩაუშვეს“. ზოგჯერ მ → ვ → 3: სიმამრი → სიმამრი; ბ) პაუზის მომდევნოდ ხმოვნის წინ: ტარი (სადაც უმეტეს წილ 3 ← უ).

გურული მეტყველების ინტონაცია მკვეთრად გამოჩეულია; ზოგადად მისთვის დამახასიათებელია სწრაფი ტემპი, საუბრის შემართული მანერა, მახვილიანი ხმოვნის მკვეთრი გამოყოფა, რაც იწვევს ხმოვანთა დასუსტებას სრულ დაკარგვამდე: ალექსანდრე → *ალსანდრე → ალცანდრე; ელისაბედ → *ელსაბედ → ელცაბედ.

ინტონაცია თქმების მიხედვით საკმაოდ სხვაობს, რასაც თვით გურულები ადვილად ამჩნევენ. ს. ქლენტს მოაქვს ამის ერთი ნიმუში: ზემოსურებელი შენიშნავს, რომ „შუასურებლებმა დანალვლებული ლაპარაკი იციენ, გათრეული, წირეხით (= თხილის, წიფლის... და-

გრეხილი წნელი თოკის სანაცვლოდ) რომ რამე გაგითრევია, იმფერი სიტყვები იციენ“.

სხვაობა მით უფრო შესამჩნევია ზემოგურულსა და ქვემოგურულს შორის.

ფონეტიკური პროცესები გურულში, მართალია, თითქმის შეუზღულდავად ვლინდება, მაგრამ იმავდროულად ზუსტი კანონზომიერებით ხასიათდება.

აე, ოე კომპლექსები თავიკიდურა პოზიციაში (ჩვეულებრივ, მაშინ, როცა ზმნისწინისეული და ზმნის პრეფიქსული ხმოვნები ხედება ერთმანეთს) ორსაფეხურიან ცვლილებას განიცდიან: სრულ რეგრესულ ასიმილაციას მოსდევს რეგრესული დისიმილაცია: დაემართა → დეემართა → დიემართა; მოეტანა → მეეტანა → მიეტანა. ანალოგიურ ცვლილებას ადასტურებს იმთავითვე წარმოდგენილი ეე კომპლექსიც: შეენახა → შეინახა. ზემოგურულში ვხვდებით ეე საფეხურსაც, ქვემოგურულში თითქმის უგამონაკლისოდ იე გვაქვს. რთული ზმნისწინის პირველ კომპონენტში ცვლა არ ხდება: გამოეტანა → გამეეტანა → გამიეტანა. პროცესს ვერ აფერხებს ვ- პირის ნიშანი (დავემალე → დევემალე → დივემალე; მოვესწარი → მევესწარი → მივესწარი), მაგრამ აბრკოლებენ მ-, გვ-, გ- პირის ნიშნები (დამეთხუე, დაგესიზმრა, დაგვენახა; მომენახა, მოგენახა, მოგვეძებნა); თუ ცვლილება მაინც მოხდა — მხოლოდ ასიმილაციის პირველ საფეხურზე (დამეთხუე → დემეთხუე, მოგენახა → მეგენახა).

ბოლოკიდურა პოზიციაში აე ამგვარადვე იცვლება: ყანები → ყანეები → ყანიები, სუფსაელი → სუფსეელი → სუფსიელი (ანალოგიით -ი-ელ გადადის — როგორც ერთიანი სუფიქსი — ფუქეკუმშვად სახელებშიც: სოფლ-იელ-ი, ნაგომრ-იელ-ი: ხდება რედუცირებული ხმოვნის კომპენსაცია); ანალოგიურად იცვლება იმთავითვე წარმოდგენილი ეე კომპლექსიც: დღეები → დღიები. ეს მოვლენა უპირატესად ქვემოგურულს ახასიათებს; ზემოგურულში პარალელურად ეე საფეხურიცაა წარმოდგენილი: ყანები → ყანეები || ყანიები (გ. იმნაიშვილი).

ოე კომპლექსი ბოლოკიდურა პოზიციაში, როგორც წესი, იძლევა უე კომპლექსს (ზოგჯერ მას წინ უსწრებს ვ ბგერის ჩავარდნა): ეზოები → ეზუები, ათხოვე → ათხოე → ათხუე; ხოლო უ → ვი ცვლილების საფუძველზე პარალელურად იპოვება „ათხიე“ ნაირსახეობაც (გ. იმნაიშვილი); შესაძლოა მოხდეს კიდევ ერთი ცვლილებაც: ვი → ი (დატოვე → დატოე → დატუე → დატვიე → დატიე). იშვიათად დაჩნდება ოე → ეე → იე: ხფოები → *ხფეები → ხფიები.

არის შემთხვევები, როცა ოე → უე თავკიდურა პოზიციაშიც დაჩნდება: მოენმარა → მუენმარა (თუმცა უფრო გავრცელებულია: მიენმარა).

ოა კომპლექსი, წესისამებრ, დისიმილირებულია (→ უა): მოახერხა → მუახერხა, მოაგჯა „მოეგლიჯა“ → მუაგჯა; ცვლილებას შესაძლოა უსწრებდეს ვ ბგერის დაკარგვა: მოვა → მოა → მუა, წამოვარდა → წამოარდა → წამუარდა. ანალოგიური ვითარებაა ბოლოკიდურა პოზიციაშიც: გაათხოვა → გაათხოა → გაათხოა, ძალოვანი → ძალოანი → ძალოანი. აქაც შესაძლოა დემატოს უ → ვი → ი: დატოვა → დატოა → დატოა → *დატვია → დატია.

აუ → ოუ → უუ რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე. გურულში დადასტურებულია ორივე (ნაწილობრივი ოუ და სრული უუ ასიმილაციის) საფეხური: წაულო → წოულო || წუულო, დაუძახა → დოუძახა || დუუძახა. ამ წესით იცვლება პირველადი ოუ კომპლექსიც: მოუქნია → მუუქნია. რთული ზმნისწინის შემადგენლობაში იცვლება მხოლოდ მო- ზმნისწინისეული ხმოვანი: გამოუტანა → გამუუტანა. ანალოგიური ცვლა ახასიათებს ეუ კომპლექსსაც: შეუნახა → შოუნახა || შუუნახა; ბოლოკიდურა პოზიციაში დასტურდება მხოლოდ ნაწილობრივი ასიმილაცია: პეტრესელი → პეტრესოელი. ცვლილება ხდება ენკლიტიკის დროსაც: რა უყავი → რო-უყავი || რუ-უყავი.

იუ → უუ სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: მიუყვანა → მუუყვანა, მიუცემია → მუუცემია, მიუძღვურდებოდა → მუუძღვურდებოდა (ემთხვევა მო- ზმნისწინიან ფორმებს).

აი, ოი → ეი ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: წაილო → წეილო, მოიტანა → მეიტანა. რთულ ზმნისწინში იცვლება მხოლოდ მო-: გამოიტანა → გამეიტანა. ცვლილებას ვერ აფერხებს ვ (წავილე → წევილე, მოვიტანე → მევიტანე, მოვედი → მევედი), მაგრამ აბრკოლებენ მ-, გვ-, გ- პირის ნიშნები. ანალოგიური ვითარებაა ბოლოკიდურა პოზიციაშიც: რაისდა → რაიზა → რეიზა (|| რეზა), საით → სეით; ქვემოგურული: ბაღანაი, ბაღანაის, ბაღანაით → ზემოგურული: ბაღანე, ბაღანეს, ბაღანეთ (ამ შემთხვევაში -ი იკარგვის).

აო → ოო სრული რეგრესული ასიმილაციით (ბოლოკიდურა პოზიციაში): მუშაობს → მუშოოფს, ჰიდაობს → ჰიდოოფს, ვინაობა → ვინოობა.

ეო → ოო → იო რთული ფონეტიკური გარდაქმნის საფუძველზე (სრულ რეგრესულ ასიმილაციას მოსდევს რეგრესული დისიმილაცია): მეორე → მოორე (|| მორე) → მიორე, გაუმეორა → გუუმოორა → გუუმიორა.

ია ბოლოკიდურა პოზიციაში იძლევა იე || იი კომპლექსებს (ნაწილობრივი და სრული პროგრესული ასიმილაციით): ნალია „სასიმიინდე“ → ნალიე (|| ნალიეი) → ნალიი, კარია „საქათმე“ → კარიე (|| კარიეი) → კარიი, მელია → მელიე → მელიი. საკუთარ სახელთა კინობით ფორმებში: ზურია → ზურიე → ზურიი, ნინაია → ნინაიე → ნინაიი. ზემოგურულში უპირატესად „ნალიე“, „მელიე“ გვაქვს, ქვემოგურულში — „ნალიი“, „მელიი“. დასაშვებია სხვაგვარი ახსნაც: ნალიაი → ნალიეი → ნალიი რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე (იხ. ზემოთ); ოღონდ გასათვალისწინებელია, რომ ამოსავლად ნავარაუდები „ნალიაი“, „მელიაი“ მეტყველებებაში, წესისამებრ, არ გვხვდება (შდრ.: ბაღანაი → ბაღანე — ორივე ფორმა დადასტურებულია, პირველი — ქვემოგურულში, მეორე — ზემოგურულში).

ეა → ია რეგრესული დისიმილაციით: შეაქო → შიაქო; საქათმეა (-ა კინობითობის სუფიქსია) → საქათმია (ეა → ია, ჩვეულებრივ, არ ხდება, როცა -ა მეშველი ზმნაა: ციხეა „ციხე არის“, საქათმეა „საქათმე არის“).

ლაბიალური მ თანხმოვნის წინ ო → უ (რეგრესული ასიმილაციით): რომ → რუმ, რატომ → რატუმ, ტომარა → ტუმარა — ნიმუში თანხმოვნის ზემოქმედებისა ხმოვანზე.

ვა → ო (პროცესი შეზღუდულია): სხვაგან → სხოგან, სხვამის → → სხომის.

ვე → ო ფართოდაა გავრცელებული ინტერკონსონანტურ პოზიციაში: ქვეყანა → ქოყანა, აჩევს → აჩოვს, არკვევს → არკოვს, უშვებს → → უშობს, დაწვება → დაწობა. შესაძლოა თან ახლდეს სხვა ფონეტიკური ცვლილებებიც: სწვდება → *სტვდება → სტვება (დ-ს დაკარგვით) → სტობა.

ვი → უ: გვიმრა → გუმრა || გუმბრა, კვიმატი → კუმატი, ძვილა → → ძულა, წვიმს → წუმს.

ევ კომპლექსის პოზიციაში გვხვდება ო: კიდეე — კილო || კილომ, ურჩევნია — ურჩონია; უ-ს პოზიციაში — ვი: ტუნელი — ტვინელი.

თავკიდურა ო ხმოვნის წინ ვითარდება ჭ || ვ: ვორი, ვოცი, ვორმო, ვოზურგეთი.

ბოლოკიდურა პოზიციაში შეინიშნება ხმოვანთა ნაზალიზაცია: სახლზე → სახლენ, სახლამდი → სახლამდინ, -მეთქი → -მეთქინ.

გურულში მოდუნებულია ხმოვანთა რედუქცია ბრუნების დროს: დაის, ძმაით; წყალის, ბალით. იმავდროულად ჩვეულებრივი მოვლენა ხმოვანთა სინკოპე: კი არ ვიცი → კ-არ ვიცი, კი არაფერი → კ-არაფელი, ქე არ წაულია → კ-არ წუულია, ალექსანდრე → ალცანდრე (თანამდევია ს- → ც აფრიკატიზაცია).

ბშირია თანხმოვანთა როგორც რეგრესული (მსხალი → ფსხალი, სინჯვა → შინჯვა, საშუალი → შაშვალი), ასევე პროგრესული (ყბა → ყპაი, კლდე → კტეი, გულამ → გულშამ, გახდა → გახთა, ითმენს → ითფენს) ასიმილაცია (კონტაქტურიც და დისტანციურიც). ზოგჯერ თანამდევია სხვა ფონეტიკური პროცესიც: მაგალითად: ხბო → ხფო (პროგრესული ასიმილაცია) → ხპო (დისიმილაცია: ფშვინვიერი + ფშვინვიერი → ფშვინვიერი + მკვეთრი).

ლირსაყნობია ჰ-პირის ნიშნის ზემოქმედების შედეგად მიღებულ რეფლექსები: ჰყავს → ხავს, მიჰყავს → მიხავს, ჰქონდა → ხონდა, ჰკითხა → კითხა, დაჰპირდა → დაფირდა, მოჰპარა → მოფარა (ქ. ლომთა-თიძე); შდრ.: I და II პირის ფორმები: ვყავარ, ყავხარ; მქონდა, გქონდა → ქქონდა, დავირდი, დაპირდი; ვკითხე, კითხე (თუმცა ზოგჯერ ანალოგიით დაჩნდება: დაფირდი, ვკითხე და მისთ.). ცვლილების საფუძვლად ასიმილაცია ივარაუდება. შენიშნულია, რომ ჰყავს → ხავს (გაფხევი „გაყყევი“, გაფხობი „გაყყეობი“) ტიპის ფორმებში ხ „სუსტია“, გარდამავალი ბგერაა ჰ-სა და ხ-ს შორის (ს. ელენტი).

დისიმილაციის ტიპობრივი შემთხვევებია: არაფერი → არაფელი (პროგრესული), ღირექტორი → დელექტორი, კანონი → კალონი (რეგრესული).

ერთ-ერთ სპეციფიკურ მოვლენად გურულისათვის შეიძლება ჩაითვალოს სპირანტთა აფრიკატიზაციის ტენდენცია. იბოვება სისტემური აფრიკატიზაციის ორი ნაირსახეობა: ა) ს, შ, ზ სპირანტების აფრიკატიზაცია ხდება ლ და რ სონანტების მეზობლად: ალექსანდრე → *ალსანდრე (ექ კომპლექსის ჩაფარდნით) → ალცანდრე, ხელს → ხელც, ხელში → ხელჩი, წელზე → წელჭე, წველს → წველც, სძულს → ძულც; პარსავს → პარცავს, ხარშავს → ხარჩავს, განზრახ → განძრახ, ზურგი → ზრუგი (მეტათეზისით) → ძრუგი. აფრიკატიზაციას განიცდის როგორც ფუძისეული სპირანტი, ასევე ბრუნვისა და პირის ნიშნები (-ს), თანდებულთა (-ში, -ზე) შემადგენელი ელემენტები. ზოგჯერ აფრიკატიზაცია შესაძლოა მოხდეს სხვა შემთხვევებშიც: ნ სონანტისა ან გ ხშულის თანაბოენიერებისას (პენსია → პენცია, შანსი → შანცი, უინი → უჩინი, ინეინერი → ინჩინერი; საგზალი → საგძალი), ხმოვნებს შორის (ეზო → ეძო, პატიყი → პაიყი → პაიჩი); იშვიათად აფრიკატიზაციას განიცდის ხშული: ტვირთი → კვირთი; ბ) აფრიკატიზაცია შედეგია ხშულისა და სპირანტის შერწყმისა, რასაც ზოგჯერ წინ უძღვის რეგრესული ასიმილაციის პროცესი — ამ რიგის აფრიკატიზაცია, ჩვეულებრივ, მორფემათა ზღვარზე ხდება ბოლოკიდურა პოზიციაში: წუთს → წუც, ჩიტს → ჩითს → ჩიც, წყვეტს → წყვეტს → წყვეც; გვერდზე → გვერძე; გვერდში → გვერთში → გვერჩი. გვხვდება ასეც: ხუთშაბათი → ხუჩა-

ბათი (ი. მეგრელიძე, გ. იმნაიშვილი). ასე რომ, გვაქვს, მაგალითად, წელ-ძე და გვერ-ძე, სადაც -ზე → -ძე სხვადასხვა წესითაა მიღებული.

საპირისპირო მოვლენაა დეზაფრიკატიზაცია, რომელიც სისტემურად ვლინდება სწ, სც კომპლექსებში. სწ წარმოდგენილია ორი ნაირსახეობით: სწ → სტ (სწავლა → სტავლა, სწედება → სტობა, მისაწრო → მისატრო || მისატრა) და სწ → ს (მისაწრო → მისარა, ისწავლა → ისავლა, სადაც ს-ს ინტენსიური წარმოთქმა ახასიათებს; ქ. ლომთათიძე). ამ ორ ნაირსახეობას შორის თითქოს კილოკაური სხვაობა ილანდება: სწ → სტ უფრო ზემოგურულს ახასიათებს, სწ → ს ქვემოგურულისათვის ჩანს ნიშანდობლივი, თუმცა მკვეთრი ზღვარის გავლება მაინც ძნელდება — გამოყენების სიხშირეზე უფრო შეიძლება ლაპარაკი:

ასევე ორი ნაირსახეობით გვხვდება სც კომპლექსი: სც → ც (მისცა → მიცა, მოსცილდა → მოცილდა, შესცდა → შეცდა) და სც → ს (მისცა → მისა, მოსცილდა → მოსილდა, შესცდა → *შესდა → შესთა). ც და ს ბგერებიც ამ შემთხვევაში ინტენსიური წარმოთქმით ხასიათდება (ქ. ლომთათიძე).

საკმაოდ გავრცელებული პროცესია მეტათეზისი: ზურგი → ზრუგი || ძრუგი, გაჯავრდა → გაჯვარდა, ღირსი → ღრისი, გოდერძი → გოდრეძი, ძალიან → ძანიალი, ალვის ხე → ავლის ხე, გვალვა → გვაელა, შალვა → შავლა, მოლარე → მორალე.

ვითარდება მ (კვეთი → მკვეთი, ეპყრობა → ემპყრობა, იწვალა → იმწვალა || ინწვალა, გავსება → გაფსება → გამფსება — ბოლო შემთხვევაში უსწრებს ეს → ფს ასიმილაციის პროცესი) და იკარგვის მ (მდიდარი → დიდარი, მდულარე → დულარე, მწევარი → წევარი, მყრალი → ყრალი, მძიმე → ძიმე, მთელი → თელი, მგელი → გელი; ზოგჯერ თან ახლავს სხვა ფონეტიკური ცვლილება: მკედარი → კეტარი || კტარი); ვითარდება ნ (ტუჩი → ტუნჩი, კიტრი → კინტრი, მილიცია → მილინცია, გამოიღვიძა → გამეიღვიძა) და იკარგება ნ (მისგან → მისგა, ნათლიასთან → ნათლიასა, გაჩნდა → გაჩდა → გაჩთა, აწყენინოს → აწყეინოს); ვითარდება რ (ადგილი → არდგილი, უცხო → ურცხო, ეხვეწება → ეხვეწება) და შესაძლოა დაიკარგოს რ (ბრძენი → ბძენი, ფრჩხილი → ფჩხილი, ჩრდილი → ჩდილი → ჩთილი, ღრმა → ღმა, გრძნობს → გძნობს → გძნოფს, იზრდება → იზდება); ჩნდება ვ (აჩუქა → აჩუქვა, გაკაფეს → გაკაფევს, დინახა → დეინახვა, მოსახლეობა → მოსახლეობა) და იმავდროულად ხშირია ვ-ს დაკარგვის შემთხვევებიც (თექვსმეტი → თექსმეტი, ალვის ხე → ალის ხე, ნეტავი → ნეტაი, ვიყავი → ვიყაი, ჩადევი → ჩადეი, დაწევი „დაწევი“ → დაწეი; ერთდროულად იკარგვის მ და ვ: მგლოვიარე → გლოიარე). შესაძლოა განვითარდეს ზოგი სხვა ბგერაც: ბ (უპირატესად მ-სა და რ-ს შორისაც

გვიმრა → გვიმბრა || გუმბრა, გემრიელი → გემბრიელი, გამრავლდა → გამბრავლდა, სტუმრები → სტუმბრები), ფ (ხშირად შ-ს წინ: შქერი → ფშქერი, სტირი → შტირი → ფშტირი, უსტვენს → უშტვენს → უფშტვენს || უფშვიტინეფს). თანხმონებს შორის სისტემებზე იკარგვის ლ — უმეტეს წილ ხშულსა და სპირანტებს შუა, სპორადულად — 'სხვა შემთხვევებშიც (კლდე → კდე → კტე, თაფლს → თაფს, სახლში → სახში, ამაღლა → ამაღდა, უკლდა → უკდა → უკტა; ხელმწიფე → ხემწიფე, საპალნე → საპანე, ცალკე → ცაკე); დ, ჩვეულებრივ, ჩავარდება ხმონებს შორის (როდის → როის, ხიდისთავი → ხიისთავი, ჩადი → ჩაი, წადი → წაი, მოდი → მოი; შდრ.: სად → სა; ს. ჟღენტი). ყურადღებას იქცევს გ ხშულის დაკარგვის შემთხვევები: ზოგი → ზოი, გაგიგონია → გაიგონია (პ. ჭაჭანიძე); ფართოდ გავრცელებულია აგი → აი, იგი → იი (გ შეიძლება გაჩნდეს კიდევაც იშვიათ შემთხვევებში: 'მიბაჭინა → მიბაჭგინა; არაა გამორიცხული, რომ ჭ → ჭგ პარამონიული კომპლექსისაკენ მიდრეკილება იჩენდეს აქ თავს). ზოგჯერ იკარგვის ს; ეს პროცესი უპირატესად დაჩნდება სპირანტისა ან აფრიკატის მომდევნოდ: „ამ კაც (= კაცს) უთხრა“, „თებზ (= თეფზს) იჭირავს“; იხ. აგრეთვე: მსჯელობა → მჭელობა || მრჯელობა.

შეიძლება დავასახელოთ სუბსტიტუციის ზოგი ნიმუში: ბ → მ (უკზინა → უკმინა) და მ → ბ (იმზირება → იმზირება); ბ → ვ (იენობს → იენოვს) და ვ → ბ (თევზი → თებზი, კოვზი → კობზი, ავდარი → აბდარი. სოველი → სობელი, ვარცხნის → ბარცხნის, რწევა → რწება); ვ → მ (თავაზობს → თამაზოფს, დღევანდელი → დღემანდელი, ართმევედა → ართმემდა, გავრცელდა → გამცელდა, დაუფიწყებია → დოუმფიწყებია) და მ → ვ (ნემსი → ნევსი || ნეფსი, უთქვამს → უთქვაფს, მიტინგი → ვიტინგი); ლ → ნ (მამასახლისი → მამასახნისი) და ნ → ლ (მონაზონი → მოლაზონი || მალაზონი, მანამდე → მალამდე — არაა გამორიცხული, აქ დისიმილაციაც მოქმედებდეს); რ → ლ (ბურთი → ბულთი, უწყრება → უწყლება) და ლ → რ (წიხლი → წიხრი; || წიხლი → წლიხი → წრიხი — მეორე ნაირსახეობა უფრო ხშირია); მ → ნ (დაამტვრია → დაანტრია, ემსახურება → ენსახურება, ლომთათიძე → ლონთათიძე) და ნ → მ (დაანთო → დამთო, რადგანც → რადგამც; პ. ჭაჭანიძე).

ფონეტიკურ ცვლას ზოგჯერ ფორმათა გადაზრიანება მოჰყვება: პეტრეს-ეულ-ი → პეტრეს-ოულ-ი (ნაწილობრივი ასიმილაციით); -ს-ოულ ერთიან ფორმად გადაზრიანდა; აქედან: სოულობა „ჭალაბი, ოჯახი“ (ა. შანიძე); ან: ერს ალაყას ჟერთ ადგილას; აქედან: სალაყა || სალოკა.

II. მორფოლოგია.

ა) სახელთა ბრუნება. ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს დაერთვის სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშანი; იგი დაჩნდება ყველა ერთმარცვლიან ფუძესთან: ძმაი, დაი, ხმაი, ცაი, ქვაი, ტპაი, მთაი, თმაი, რქაი, თხაი, რვაი, ცხრაი, ჳრაი, ცთაი, თლაი, ხენაი, სმაი; ზზეი „მზე“, თვეი, დღეი, ხეი, თხლეი, რძეი; ხფოი, დროი, რკოი; ყრუი, ცრუი, ბრუი, ბუი. ყველა ეს სახელი მოთხრობითში -მა ბრუნვის ნიშანს დაირთავს: ძმამა, ხემა, ხფომა, ყრუმა (გ. იმნაიშვილი, ნ. საბაშვილი). ნასესხები „ჩაი“ გააზრებულია ამ რიგის სახელად; ამიტომაც გვაქვს: ჩამა, ჩას, ჩაში. აქვე შემოვა ის კომპოზიტები, რომელთა მეორე კომპონენტი ა-ზე დაბოლოებული ერთმარცვლიანი ფუძეა: ბაბიდაი „მამიდა“, (რ)კინიგზაი.

ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული ორ- და მეტმარცვლიანი სახელები ამ თვალსაზრისით ორ ჯგუფად განიყოფება: ერთ ჯგუფს შეადგენენ ე, ო და უ ხმოვნებზე დაბოლოებული სახელები, რომლებიც სახელობითში -ი ბრუნვის ნიშანს არ დაირთავენ (კიბე, ღელე, მეთებზე „მეთევზე“, ჰიდარიბე; უთო, ეზო, თარო, სითფო; ძუძუ): ანალოგიურადაა წარმოდგენილი -ობა || -ება სუფიქსებით ნაწარმოები ფორმები, ასევე: ორ- და მეტმარცვლიანი მასდარი: ხელობა, წყალობა, ცხოვრება, ღრისება „ღირსება“; კეთება, მალვა, ქსოვა, გაქრა (მდრ.: ჳრაი), გათლა (მაგრამ: თლაი), თოხნა. ბრუნვის ნიშანს არ დაირთავენ აგრეთვე გვალვა, მიწა, ყანა, ძროხა, თივა, ქვიშა... სახელები.

როცა ღვიძლ დედაზეა ლაპარაკი, ნენაი || დედაი იხმარება; ანალოგიურად: ღვიძლ მამას ბაბაი || მამაი ფორმით ასახელებენ; სხვა შემთხვევებში გვაქვს „დედა“, „მამა“.

ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ ორ- და მეტმარცვლიან სახელთა მეორე ჯგუფს შეადგენენ ფორმები, რომლებშიც ბოლოკიდური -ა მქონეობის ან კნინობითობის სუფიქსია (თუმცა ზოგჯერ -ას მორფემად გამოყოფა ჳირს, ზოგჯერ კი აშკარად ახლებურ გააზრებასთან გვაქვს საქმე). ქვემოთურულში ამ რიგის ყველა სახელი დაირთავს -ი ბრუნვის ნიშანს: ნაფოტაი, ტუმარაი, პწკალაი „კიბე“, ჳილოფაი, ტარანაი, ბიკოლაი, ბაღანაი, ციციი „გოგო“, თელაი, თხემლაი, ჩახანაი || || თენჯერაი, აბდალაი, სამყურაი, ცხენისკპილაი, გულთეთრაი, მარტული || მარტვაი. ამ რიგს განეკუთვნება ის შემთხვევებიც, სადაც -ი ნართაული ხმოვანია და არა ბრუნვის ნიშანი: ვითარებითი ბრუნვის -ა-სთან (ტყულაი, ძვილაი; ეს ტენდენცია თანხმოვანზე ფუძედაბოლო-

ებულ ფორმებთანაც იჩენს თავს: ძალიანი კარგი, ძალიანი გაკუჭტა „ძალიან გასარზდა“. მავრცობ -ა-სთან (ტყულათაი. უცფათაი, ძვილათაი || ძულათაი, ჩუმათაი, ცოცხლითაი), -ნა სუფიქსისეულ -ა-სთან (აქანაი, მაქანაი), თანდებულისეულ -ა-სთან (იმისანაი „იმისთანა“, ყოლთვინაი). -ი ფორმანტის დართვის ტენდენცია ისე შორსაა წასული, რომ იგი ზმნებთანაც დაჩნდება: მეიცაი! „მოიცადე!“ ზემოგურულში ამ რიგის ფორმებთან სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, ჩვეულებრივ, არ დასტურდება, მაგრამ შემორჩენილია მისი რეფლექსი ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციის სახით: ნაფოტაი → ნაფოტეი → ნაფოტე; და ასე: ტუმარე, პწკალე, ჳილოფე, ტარანე, ცხენისკპილე, სამყურე; ტყულე, უცფათე, ტყულათე, ცოცხლითე; აქანე, იმისანე; მეიცე!.. ამავე რიგში დგება: დედე || ნენე, ბაბე || მამე, ბაბუე. ანალოგიურად სხვაობს საკუთარი სახელებიც: ქვემოგურული — გაბილაი, თამარაი; ზემოგურული — გაბილე, თამარე (ვ. თოფურია, ს. ქლენტი, ო. კახაძე, გ. იმნაიშვილი, ნ. საბაშვილი). ზოგჯერ -ე დაბოლოებიან სახელს ისევ დართვის სახელობითის -ი (უპირატესად — საკუთარ სახელებში): გაბილეი, თამარეი, მაგრამ ზემოგურულისათვის ნიშანდობლივ მოვლენად ამას ვერ მივიჩნევთ.

შევნიშნავთ: ზემოგურულში ამ სახით მიღებული -ე დაბოლოება გვაქვს მხოლოდ ორ- და მეტმარცვლიან სახელებში (-ა-ი და -ე დაბოლოებანი ზემოგურული და ქვემოგურული კილოკავების სადიფერენციაციო ერთ-ერთ ძირითად ნიშნადაა მიჩნეული); ერთმარცვლიანები (ძმაი, დაი, თხაი, ჳრაი) ზემოგურულსა და ქვემოგურულში ერთნაირადაა წარმოდგენილი.

რაც შეეხება -ია დაბოლოებიან სახელებს, ასეთი ვითარებაა: ზემოგურულში უპირატესად გვაქვს -იე (ჩერია → ჩერიე, კერია → კერიე, ლობია → ლობიე, მელია → მელიე, ბებია → ბებიე, ეკლესია → ეკლესიე, კოწია → კოწიე); ქვემოგურულში იპოვება სამი ნაირსახეობა: ამოსავალი, რომელიც შედარებით იშვიათია (ჩერია, კერია, მელია), ნაწილობრივი ასიმილაციით ცვლილი (ჩერიაი → ჩერიეი; და ასე: კერიეი, მელიეი, ლობიეი, კოწიეი) და -იი დაბოლოებით წარმოდგენილი, რომელიც საკმაოდ გავრცელებულია (ჩერია → ჩერიი; და ასე: კერიი, მელიი, ლობიი, კოწიი).

ზოგიერთ თქმაში (ოზურგეთულში...) -ი → -ე: ძმაე, დაე, ბაბაე, ბალანაე, ჳარიკაე; მაგრამ, როგორც ითქვა, -ი || -ე ამ პოზიციაში თავისუფლად შეენაცვლება ერთმანეთს. საერთოდ, -ე არის -ი-ს დასუსტებისა და დაკარგვის ტენდენციის გამოვლინება, ამიტომაც ზოგჯერ დაჩნდება: დაე → და, ბალანაე → ბალანა, რაც არ შეინიშნება იქ, სადაც -ი მყარია.

ზოგ შემთხვევაში ფუძისეული -ი ბრუნვის ნიშნადაა გაგებული: გიორგი, გიორგმა, გიორგს... და, პირიქით: -ი ბრუნვის ნიშანი ფუძისეულად გაიაზრება (უპირატესად — საკუთარ სახელებში): პანტის უთხრა; ასევე: ოთარის გოუქეთებია. არსებითად ესაა ერთი და იმავე ტენდენციის გამოვლინება — სახელის (განსაკუთრებით — საკუთარი სახელის) ფუძის გაორმარცვლიანებისაკენ მიდრეკილება.

გვაქვს შემთხვევები, როცა თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული საკუთარი სახელი სახელობითსა და მოთარობითში ფუძის საბოლოო წარმოდგენილი: სამსონ მოსულა გუშხამ; დავით გამეიარა და თქუა; ვახტანგ დე-ნახა სამსონ — ძველი ქართულისებური ვითარებაა (ს. ულენტი, გ. ინწაიშვილი, პ. ჭაჭანიძე).

ნათესაობითსა და მოქმედებითში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები სამი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი.

ე, ო, უ (ქვემოგურულში, აგრეთვე, ა) ხმოვანზე დაბოლოებული სახელები არ იკვეცებიან და არც ბრუნვის ნიშნისეული ხმოვანი რედუცირდება: რძეის, ღელეის, ხფოის, ყრუის; აგრეთვე: დაის, ყპაის; რძეთ, ღელეთ, ხფოით, ყრუით; დაით, ყპაით. ზოგ თქმაში (ოზურგეთულში...): ხფოის → ხფოას → ხფოს, ყრუის → ყრუას → ყრუს.

-ა → -ე ხმოვანზე დაბოლოებული ორ- და მეტმარცვლიანი სახელები განსხვავებულადაა წარმოდგენილი ზემოგურულსა და ქვემოგურულში. ზემოგურულში -ე დაჩნდება, ხოლო ბრუნვის ნიშნისეული -ი ხმოვანი, ჩვეულებრივ, არაა დაცული: პანტეს „პანტის“, პანტეთ „პანტით“. ქვემოგურულში შენარჩუნებულია ბოლოკიდური -ა-ც და ბრუნვის ნიშნისეული -ი ხმოვანიც: პანტაის, პანტაით (ოზურგეთულში: პანტაას, პანტაათ). სხვა ბრუნვებში ორივე კილოკავში ფუძის ბოლოკიდურად -ა დაჩნდება:

ზემოგურული

პანტე
პანტამ
პანტას
პანტეს
პანტეთ
პანტათ

ქვემოგურული

პანტაი (|| პანტაე)
პანტამ
პანტას
პანტაის (|| პანტაას)
პანტაით (|| პანტაათ)
პანტათ

ანალოგიური ვითარებაა თანდებულების დართვისასაც: პანტასან „პანტასთან“, პანტაზე, მაგრამ: პანტაისგან || პანტესგან, პანტაიდან || || პანტედან.

-ია დაბოლოებიან სახელთა ბრუნება კილოკავების მიხედვით ასე. სხვაობს: ზემოგურულში ნათესაობითსა და მოქმედებითში (სახელობითის მსგავსად) დაჩნდება -ე, ბრუნვის ნიშნისეული ხმოვნები იკარგვის; ქვემოგურულში სამი ნაირსახეობაა: დაცულია -ია, ან -ია → -იე, (ამ შემთხვევაში ბრუნვის ნიშნისეული ხმოვნები შენარჩუნებულია), ანდა -ია → -იი (ამ დროს სამი ი-ს თავმოყრის გამო ერთ-ერთი რედუცირდება):

ზემოგურული	ქვემოგურული
კერიე	კერია კერიეი კერიი
კერიამ	კერიამ
კერიას	კერიას
კერიეს	კერიასი კერიეის *კერიის → კერიის
კერიეთ	კერიაით კერიეით *კერიიით → კერიით
კერიათ	კერიათ

ოზურგეთულში: კერიაჲს || კერიეჲს, კერიაჲთ || კერიეჲთ...

ანალოგიურად — თანდებულების დართვისას: კერიაზე, კერიასან „კერიასთან“, მაგრამ: კერიედან — კერიაიდან || კერიეიდან || კერიიდან...

უთანდებულო მიცემითი გამოიყენება ადგილის გარემოების ფუნქციით: ლანჩხუთს მივალ, ოზურგეთს ვიყაი. -ობა სუფიქსიან სახელთა უთანდებულო მიცემითი გამოხატავს დროის გარკვეულ მონაკვეთს: ჩიც (= ჩიტს) ვკლიდი (= ვკლავდი) ბალნობას (პ. ჯაჭანიძე).

ვითარებით ბრუნვაში -ად → -ათ (|| -დ → -თ): დიაკონათ, კაცათ, გლახათ, საომრათ, ხეთ. ზმნისართებში ხშირად დაჩნდება -ა: ჩუმა, ძვილა, ადვილა, ტყულა. ანალოგიური ვითარებაა -ურ და -იან სუფიქსიან სახელებშიც: ვაშკაცურა, შენებურა, კაძახურა, *დედაბრურა → დედაბრულა; ბალნიანა (ს. ჟღენტე).

წოდებითში თავისებური მდგომარეობაა მაშინ, როცა მსაზღვრელად „ჩემი“ გამოიყენება — წოდებითი იყენებს სახელობითის ფორმას: ჩემი ბიძი! ჩემი ბაბუე! ჩემი ბიჭი! („ქენი სიკეთე, ჩემი ბიძი!“ „მოი ელანძე, ჩემი ბიჭი!“). შორს გადაძახებისას სახელს დაერთვის -უ, რომელიც მახვილითა და გაგრძელებით წარმოითქმის: ელიკოჲ! ოლდაიჲ!; „გოგო“ გურულად არის „ციცაი“, მიმართვის დროს: ცა! ან: ცავე!; ზემოგურულში იხმარება ასეც: გო!

მავრცობი ხმოვანი გურულში იშვიათია. ჩვეულებრივ, გვხვდება ნაწილაკ-მორფემოიდების დართვისას: კაცსაც, კაცითაც, კაცათაც;

კარგათაც ქნა. უპირატესად მაინც ლექსებსა და შელოცვებში დაჩნდება (პ. ჯაჭანიძე).

-თვის თანდებულს ცვლის -და თანდებულიანი ნანათესაობითარი ფორმა: კაცისდა → კაცისზდა → კაციზა; და ასე: ქალიზა, სახლიზა, გულიზა, ციციზა, კერიეზა || კერიიზა... ზოგჯერ -თვის წარმოდგენილია როგორც -თვინ: ყოლთვინ (პარალელურად: ქვემოგურული -თვინა, ზემოგურული -თვინე). კუთვნილებით ნაცვალსახელებთან დაჩნდება -და: ჩემდა, შენდა, მისდა → მიზდა (შდრ.: იმისდა → იმიზდა → იმიზა); ზოგჯერ -ს ფონეტიკურად უცვლელია: მისდა, სხვისდა.

-თან და -თანა თანდებულების -თ იკარგვის ბრუნვის ნიშნისეულ -ს სპირანტთან შეხვედრისას: ბიცოლასან, კაცსან; ბიცოლაისანა || ბიცოლესანა, კაცისანა.

-ში → -ჩი გარკვეულ პოზიციაში (იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“).

-ზე ზოგჯერ წარმოდგენილია როგორც: -ზედა || -ზედ, აგრეთვე = -ზენ.

-ვით დაჩნდება -ვეთ || -ვეფ სახითაც.

-კენ || -კე ზოგიერთ თქმაში.

მოქმედებით ბრუნვაში -ით-გან || -იდ-გან დაბოლოება ხშირად დატულია: დვაბზუითგან || დვაბზუიდგან (გვხვდება ასეც: დვაბზუიდან); და ასე: შიშითგან, ბათომიდგან (მ. ძიძიშვილი). იშვიათად -გან გვხვდება -გინ ნაირსახეობითაც. -ით-გინ → -იდ-გინ → -დ-გინ ერთიან ფორმანტადაა გაგებული კუთვნილებით (ასევე: კითხვით-კუთვნილებით) ნაცვალსახელებთან: ვიზდგინ „ვისგან“, რიზდგინ „რისგან“, ჩემდგინ „ჩემგან“, შენდგინ „შენგან“. საერთოდ, -გან თანდებულიანი მოქმედებითი ხშირად გამოიყენება ამავე თანდებულიანი ნათესაობითის ნაცვალდაც: „წერილი მივილე ძმაიდან“ (ს. ულენტი). დაჩნდება -გან-ით → -გნ-ით რთული დაბოლოებაც: ჩემდგნით || ჩემგნით. -გან თანდებულიან ფორმას მიერთვის ხოლმე „მეტი“: „შენგან-მეტი არავინ მიჩანს თვალში“; გვხვდება -გინ-მეტი ნაირსახეობაც. „მეტი“ დამოუკიდებლადც გვხვდება თანდებულის დანიშნულებით: „შენ მეტი (= შენ გარდა) გზაი არ მაქ“; იცვლება ბრუნვის მიხედვით: „შენ მეტი არავინ მინდა“, „შენ მეტს არავის ვენდობი“, „შენ მეტის არავის მჯერა“.

რელიქტის სახით დაჩნდება -დამ: აქედამ და იმ კედარომდე; აქედამ და იი ხეი როა; აქედამა, იქედამა || იქიდამა.

-მდე || -მდი თანდებულის ბოლოკიდურა ხმოვანი ნაზალიზაციას განიცდის: -მდენ || -მდინ.

„შუა“, თანდებულის დანიშნულებით გამოყენებისას, ორმაგად იხმარება: „იმერეთ შუა და ჩუენ შუა არის საპაიჭეო“ (მ. ძიძიშვილი).

1. თანდებულის დანიშნულებით გამოიყენება „უწინ“, „გამოისობით“, აგრეთვე: კედაროს || კედრით (ამ კედაროს „აქ, ამ მხარეს“, იმ კედრით „იქიდან, იმ მხრიდან“).

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება ძირითადი მაწარმოებელია -ებ: კაცები, ბაღნები; ყანიები, ციხიები. -ს ბრუნვის ნიშნის წინ ზოგ თქმაში -ებ → -ევ: ბაღნევს.

მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებლად ზოგ თქმაში (უჩხუბი, დვაბ-ზუ, ბახვი...) დადასტურდა -ენ: ბაღმ-ენ-ი, მეზობლ-ენ-ი, ყმარწვილ-ენ-ი; ბაღმ-ენ-მა, ბაღმ-ენ-ს, ბაღმ-ენ-ის... (ა. ლლონტი, პ. ჭაჭანიძე).

-ნ/-თ სუფიქსიანი მრავლობითი იშვიათია; ძირითადად გვხვდება ზეპირსიტყვიერებაში, აგრეთვე ოჯახის სახელებში — თუ გვარი -ძე-თი ბოლოვდება: ნაკაშიძენი...

-ნ სუფიქსიანი წარმოება ჩვეულებრივია პირის ნაცვალსახელებში: აგენი || აგინი, მაგენი || მაგინი, იგენი || იგინი. სხვა ბრუნვებში ფორმას მიერთვის ბრუნვის ნიშნები: აგენმა, აგენს, აგენის, აგენით, აგენათ; აგენში, აგენიზგან და მისთ. შესაძლოა ჩაერთოს მ: ამგენმა, ამგენს (შლრ.: მაგენი, მაგენმა, მაგენს, მაგენის).

შეინიშნება ორმაგი -ნ-ებ წარმოებაც: ბაღმ-ნ-ებ-ი, სახლიკაც-ნ-ებ-ი, ანგელოზ-ნ-ებ-ი. აგრეთვე: -ენ-ებ: მეზობლ-ენ-ებ-ი, მოყვრ-ენ-ებ-ი და ა. შ. (კ. დონდუა, ს. ჟლენტი, ა. ლლონტი, პ. ჭაჭანიძე). -ნ-ებ გვხვდება ძმანები, დანები, ბიძანები, ბიბიდანები, სიძენები, ყმანები, შარაშიძნები, ნაკაშიძნები ფორმებშიც; ამ შემთხვევაში -ნ-ებ დაბოლოებას განსხვავებული კვალიფიკაცია ეძლევა: -ნ მიიჩნევა დეტერმინანტი სუფიქსის (*-ან, *-ენ...) შემადგენელ ელემენტად (არნ. ჩიქობავა).

გ) ზ მ ნ ა. რთული ზმნისწინის შემადგენლობაში შე-, ჩვეულებრივ, ა-გახმოვანებითაა წარმოდგენილი: შამოაქ, შამეიარა, შამეიტანა, შამეუტანია.

ი- და უ- პრეფიქსიანი ზმნების წინ გადა- → გად-: გადაიარა → გადიარა (|| გადიარა), გადაუარა → გადუარა (|| გადოუარა || გადუუარა); შლრ.: გადარება; აგრეთვე: გადაეტანა → გადიეტანა. პროცესს ვერ აბრკოლებს ვ (პირის ნიშანი ან ფუძისეული): გადავიარე → გადვიარე, გადაუარე → გად(ვ)უარე; გადავიდა → გადვიდა.

მხოლოდობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად ნამყო ძირითადში -ა გვაქვს იქაც, სადაც სხვა დიალექტებში -ო დასტურდება: იცნ-ა, მისარ-ა „მისაწრო“, შეიპყრ-ა, გაახმ-ა. ანალოგიური მდგომარეობაა II შედეგობითშიც: ეცნ-ა, მიესრ-ა, შეიპყრ-ა. II კავშირებითს ყველა ეს ზმნა -ა სუფიქსით აწარმოებს: იცნ-ას, მისარ-ას, შეიპყრ-ას. ფუძის ბოლოკიდური ვ-ს პოვნიერებისას შესაძლოა ვა → ო: მე-ისვა → მისო, წაართვა → წაართო (პ. ჭაჭანიძე), თუმცა უფრო გავრცელებულია: მისიჭა, წაართჭა.

უნიფიკაციის ტენდენცია ვლინდება მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური -ენ პირის ნიშნის გამოყენებისას: აწმყო — წერენ, ჰრიენ, დგებიენ, ჩივიენ. ნამყო უსრული — წერდენ, ჰრიდენ, დგებოდენ, ჩიოდენ. ნამყო ძირითადი — დაწერენ, დაჰრენ, დადგენ, იჩივლენ.

გადააზრიანების შედეგად -ენ გამოხატავს აგრეთვე მრავლობითობას: ირიბი ობიექტისა (გელირსებიენ „გელირსებათ ის თქვენ“, დაგიძახენ „დაგიძახათ მან თქვენ ის“, შეგჩებიენ „შეგჩებათ თქვენ ის“. ანალოგიით დაჩნდება მრავლობითი რიცხვის I ობიექტური პირის ფორმაშიც: შეგჩებიენ „შეგჩება ჩვენ ის“, პირდაპირი (უშუალო) ობიექტისა („რა დაგაწვენენ ახლა?“ „რამ გადაგრიენ, ბაღნებო?“; ნიშნავს: „დაგაწვენთ“, „გადაგრიათ“), რეალური სუბიექტისა ინვერსიულ ზმნებში (თქვენ გაქვენ „გაქვთ“, გყავენ „გყავთ“, გიხარიენ „გიხარიათ“, მიგჩქარებიენ „მიგჩქარებათ“... მათ აქვენ „აქვთ“, ყავენ || ხავენ „ჰყავთ“, უხარიენ „უხარიათ“, მიეჩქარებიენ „მიეჩქარებათ“, წყურიენ „სწყურიათ“, ემღერებიენ „ემღერებათ“... დუუწერიენ „დაუწერიათ“, ჩუუბარებიენ „ჩაუბარებიათ“, დუუსხმან || დუუსხმენ „დაუსხამთ“, დუუჭირვან || დუუჭირვენ „დაუჭერიათ“... დიეწერენ „დაეწერათ“, ჩიებარებიენ „ჩაებარებიანთ“... ანალოგიით დაჩნდება I პირშიც: გვაქვენ „გვაქვს“, გყავენ „გყავს“... ნიმუშები გაბმული ტექსტიდან: „შეშინებიენ და დუუძახებიენ“, „მთერალი მყარები მოდიენ და ქალი მოყავენ“; ს. ჟღენტი).

იმავდროულად გურულის ზოგ თქმაში ნამყო ძირითადში III სუბიექტური პირის მრავლობითობის გამოსახატავად დაჩნდება -ეს სუფიქსიც როგორც გარდამავალ, ასევე გარდაუვალ ზმნებთან: დაწერეს, გააკეთეს; მიეგებეს „მიეგებნენ“, მეიქცეს „მოიქცნენ“ („მართლაც, ასე მეიქცეს“), ადგეს „ადგნენ“. ლირსსაცნობია, რომ -ეს შესაძლოა გამოყენებულ იქნას რეალური სუბიექტის მრავლობითობის გამოსახატავადაც ინვერსიულ ზმნებში: „ქონდეს (= ჰქონდათ) ორტეს თოხი“, „მიეწონეს (= მოეწონათ) იგენს კაბა“; პარალელურად: ქონდენ, მიეწონენ (მ. ძიძიშვილი).

მდგომარეობითი ზმნების აწმყოში III სუბიექტური პირის მრავლობითობა -არიენ || -ლარიენ მეშველი ზმნით (უკეთ: ნამეშველზმნარო ფორმანტით) გამოიხატება: წუხ-ლარიენ, ყრი-ლარიენ, დგან-არიენ, ჯდან-არიენ. ანალოგიური ვითარებაა ერთვალენტიათი ზმნების I შედეგობითშიც: დამალულ-არიენ, წასულ-არიენ (|| დამალულენ, წასულენ).

-არიენ || -ლარიენ ინვერსიულ ზმნებში გამოიხატავს რეალური სუბიექტის მრავლობითობას: მათ უკვილარიენ „უკვიროთ“, მოწონარიენ „მოსწონთ“, უყვალარიენ „უყვართ“, ტკივლარიენ „სტკივათ“, უქილარიენ „უქიროთ“. აღინიშნება რეალური სუბიექტის II პირის მრავლობითობაც: „რეიზა გიკვილარიენ?“ (ანალოგიით შესაძლოა დაჩნდეს I პირის ფორმაშიც: გვიკვილარიენ „გვიკვიროს“).

ზის, წევს, ჩანს ტიპის ზმნები აწმყოს III პირის ფორმებში წარმოდგენილია როგორც: ეღანა, წევანა, ჩანა. ამ წესს მიჰყვება ჩივი-ის ტიპის ზმნებიც: ჩივა, ყივა, კივა, ბლავა, ჯღავა. I და II პირის ფორმებში წარმოება მეშველზმნიანია: თავისთავად — ვღგანვარ, დგანხარ; ვეღანვარ, ეღანხარ და იმავდროულად — უნიფიკაციის საფუძველზე: ვჩივივარ, ვმლერივარ; ჩივიხარ, მლერიხარ; აგრეთვე: ვჩქარივარ, ჩქარიხარ და მისთ.

მდგომარეობითი ინვერსიული ზმნები ხშირად -ი-ა დაბოლოებით დაჩნდება: უყვარია, შვენია.

-ობ თემისნიშნისანი მდგომარეობითი ზმნების რიგში მარტივი ფუძითაა წარმოდგენილი ზოგი ზმნა (რომელიც სხვა დიალექტებში -ავსუფიქსითაა გართულებული): თებზ-ობ-ს „თევზაობს“ — ნამყო ძირითადი: ითებზა „ითევზავა“ (ლ. ლეჟავა).

-ობ თემის ნიშნით იწარმოება რიგი ზმნებისა: გულაოფს „ეგულება“, ტყუილოფს || იტყუეფს „ტყუის“, სროულოფს „ისერის“ და, პირიქით, -ობ-ის ნაცვლად დაჩნდება სხვა თემის ნიშანი: ფიქრ-ავ-ს „ფიქრობს“.

ბტება, სტკივა ზმნები, ჩვეულებრივ, უ- პრეფიქსით გვხვდება: უბტება, უტკივა (ლ. ლეჟავა).

და-დი-ს ზმნას ცვლის ი-არ-ებ-ა; იმავე ფუძის ფორმა ცვლის უ-ვლ-ი-ს ზმნას: უ-არ-ს. მი-ვალ, მი-ხ-ვალ, მი-ვა აწმყოს ფუნქციითაც გამოიყენება (= მივდივარ, მიდიხარ, მიდის).

თითქმის შეუზღუდავად იწარმოება ნასახლარი ზმნები: თუთუნოფს „თამბაქო მოკყავს“, აღრიოფს (← აღრე), წესრიგოფს (← წესრიგი), აღიადეფს (← ლიად).

მოქმედებითი გვარის ზმნების ერთი ნაწილი უძველესი მარტივი ფუძითაა წარმოდგენილი: რეცხ-ს, ხოც-ს, რეკ-ს, ხვეტ-ს, ჩეხ-ს. ასევე: კეტ-ს, თეს-ს. იმავდროულად ზოგი ზმნა (უპირატესად — ფუძედრეკა-

დ) თემის ნიშნით რთულდება: გრიხ-ავ-ს, წყვიტ-ავ-ს, ი-ჰირ-ავ-ს. ფუძე, ჩვეულებრივ, ი-გახმოვანებით დასტურდება.

ზოგი ზმნა -ივ → -ი ფორმანტით ირთულებს ფუძეს: ითანხმეფს „იტანხმებს“, იხმარიეფს „იხმარს“, იშორიეფს „იშორებს“.

არქაიზმისა და ინოვაციების თანაარსებობა სხვა შემთხვევებშიც დაჩნდება გურულში. მაგალითად, ძველი ქართულისებური ვითარებაა -ავ და -ამ თემისნიშნიან ზმნათა აწმყოს მრავლობითი რიცხვის III პირის ფორმათა (მალ-ვ-ენ, ი-ც-მ-ენ) წარმოებისას და იმავედროულად უთემისნიშნობთან დაჩნდება -ებ იმავე ფორმაში (ჰამ-ებ-ენ „ჰამენ“); ასევე: -ავ/-ამ თემისნიშნიანი ზმნები ხშირად არქაული წესით იწარმოებენ შესაბამის ვნებითს (მალ-ავ-ს → ი-მალ-ვ-ი-ს, და ასე: ინახვის, გეიპარვის, დეიკარქვის; დეიდგმის, დეისხმის; ასევე: ეშიშვის) და ამასთანავე ინოვაციაა III ტიპის („უნიშნო“) ვნებითის ყალიბით გვ-ებ-ა, ხჩ-ებ-ა ტიპის ფორმათა წარმოება (შდრ.: დრკ-ებ-ა, დგ-ებ-ა, ჯდ-ებ-ა), არქაული წესისამებრ უმეშველზმნოდაა გამოყენებული მი-ვ-რბ-ი „მივრბივარ“, მი-რბ-ი „მირბიხარ“; ან: დავრბი „დავრბივარ“, დარბი „დარბიხარ“ და მასთან მკვეთრად გამოხატული ინოვაციაა -ი სუფიქსიანი წარმოება ზმნებისა: ს-წერ-ი „სწერ“, ა-მტყუნ-ი-ს „ამტყუნებს“, ი-ცხოვრ-ი-ს „იცხოვრებს“ (პ. ჯაჭანიძე, ლ. ლეჟავა).

ნამყო უსრულში -ავ და -ამ თემისნიშნიანი ზმნები -ვ და -მ ფონეტიკური ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი სამივე პირის ფორმებში, მაწარმოებლად -იდ დაჩნდება: ვ-მალ-ვ-იდ-ი, მალ-ვ-იდ-ი, მალ-ვ-იდ-ა; ვ-დგ-მ-იდ-ი, დგ-მ-იდ-ი, დგ-მ-იდ-ა.

ი-ქ-ს ზმნას ნამყო უსრულში შეესაბამება: ი-ქ-დ-ა.

გარდაამავალ ზმნათა I შედეგობითში -ი სუფიქსიანი წარმოება მკვიდრდება: მუუკლია „მოუკლავს“, დუუმბია „დაუბამს“; და თავისთავად: გუუკეთებია, უუშენებია... ფუძედ ზოგჯერ -ებ თემისნიშნიან ზმნათა II სერიის ფორმებია გამოყენებული: დუუბადია „დაუბადებია“, დუუკიღია „დაუკიღებია“. ანალოგიურად — ორვალენტნიანი გარდაუვალნი ზმნების I შედეგობითში დაჩნდება: გამოკიღია „გამოკიღებია“.

დასტურდება IV სერიის ფორმები: მიწავალა, ნაყვარება, ნაზიდავა, ნაშენება... მიწავალიყო, ნაყვარებიყო...

კაუზატივი იწარმოება -ინ → -ი ან -ივ → -ი ფორმანტით: ა-წყებ-ი-ი-ეფ-ს, ა-წერ-ი-ი-ეფ-ს... ა-კვლ-ი-ი-ეფ-ს, ა-ხთ-ი-ი-ეფ-ს, ა-თქმ-ი-ი-ეფ-ს... ნამყო ძირითადში: და-ა-წყებ-ი-ა, და-ა-წერ-ი-ა... მუ-ა-კლ-ი-ა, გადა-ა-ხთ-ი-ა, ა-თქმ-ი-ა... (ა. შანიძე, გ. იმნაიშვილი, გ. კვერენჩილაძე).

-ევ სუფიქსიანი კაუზატივების ნაცვლად გურულში ფუძის გახმოვანებაცვლილი ფორმებია გამოყენებული: აჰუმს „აჰმევს“, ასუმს „ას-

მევს“, აცუმს „აცუმევს“, ათქუმს „არქმევს“; ნამყო ძირითადი: აჰმია, ასმია, ჩააცმია. ათქმია, რომლებიც -ევ → -ივ || -ი გადაბგერებით ჩანს მიღებული: აჰმევს → *აჰმივა → აჰმია (აჰუმს და აჰმია ორი პარადიგმის კონტამინაციით უნდა იყოს მიღებული: აჰუმს — აჰამა და აჰმევს — აჰმია, აჰედან: აჰუმს — აჰმია). გარდა ამისა, გვხვდება ასეც: ა-ჰმ-ი-ეფ-ს || ა-ჰმ-ოვ-ი-ეფ-ს, ასმიეფს || ასმოვიეფს, აცმიეფს || აცმოვიეფს; ნამყო ძირითადი: აჰმია || აჰმოვია, ასმია || ასმოვია, ჩააცმია || ჩააცმოვია (ა-ჰმ-ი-ა ნამყო ძირითადად უნდა მოუღიოდეს ა-ჰმ-ევ-ს ფორმას, მაგრამ შეესაბამება *ა-ჰმ-ივ-ებ-ს → ა-ჰმ-ი-ეფ-ს ფორმას და იმედროულად ა-ჰუმ-ს ფორმის ნამყო ძირითადიცაა). შევნიშნავთ, რომ ა-ჰუმ-ს, ა-ჰმ-ი-ეფ-ს და ა-ჰმ-ოვ-ი-ეფ-ს ერთმანეთს სემანტიკურად ვერ ფარავს: აჰუმს „აჰმევს“, მაგრამ: აჰმიეფს || აჰმოვიეფს „აჰმევიენებს“; ასევე: აცუმს „აცუმევს“ — აცმიეფს || აცმოვიეფს „აცუმევიენებს“. დაჩნდება ოდენ -ოვ სუფიქსიანი ფორმებიც: ა-ჰმ-ოვ-ს, ა-სმ-ოვ-ს, ა-ცმ-ოვ-ს; იგივეა, რაც: აჰუმს, ასუმს, აცუმს.

* * *

დ) ნ აწ ი ლ ა კ - მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი .

გამოიყენება დადასტურებითი ნაწილაკ-მორფემოიდი ქი || ქე: „აი კაცი ქი მივა (= მიღის)“. იხმარება აგრეთვე: დასტურ || დასურ: „დასტურ ასეა“

სხვათა სიტყვის -ო შესაძლოა დაერთოს წინადადების ყველა წევრს: „ერთიო კაციო მევიდაო“ (პ. ჭაჭანიძე); ცულის -მეთქი ნაწილაკსაც: „მოვალო (= მოვალ-მეთქი), უთხარი მე, მარა ვინ დაგიჭერა!“ იხმარება -მეთქინ ნაწილაკიც (ბოლოკიდლური ხმოვნის ნაზალიზაციით).

-ვე დაერთვის უშუალოდ რიცხვითი სახელის ფუძეს; თანხმოვნის მომდევნოდ — ვ → ზ: ორზე, სამზე, ხუთზე; შდრ.: რვავე, ცხრავე.

პირის ნაცვალსახელებს დაერთვის -ოდენ → -დენ → *-თენ → -თე 'ნაწილაკ-მორფემოიდი, იწარმოება ვითარებითი ზმნისართი: ას-თე, მას-თე, ის-თე; რთულდება -ლე ნაწილაკ-მორფემოიდით, ამასთანავე ჩაირთავს -ვე → -ვ ნაწილაკსაც: *ის-თე-ვე-ლე → ისთეველე (რეგრესული ნაწილობრივი ასიმილაციით: ისთოველე); შესაძლოა იწარმოოს -თე ნაწილაკ-მორფემოიდის გარეშეც: *ისე-ვე-ლე → ისეველე (რეგრესული ნაწილობრივი ასიმილაციით: ისოველე, ვ-ს ჩავარდნით: ისოლე).

ადგილისა და დროის გამომხატველ ფორმებთან იხმარება ოდნაობის -რე, რომელიც, ჩვეულებრივ, გაორმაგებულია: -რე-რე → -რე-ლე (დისიმილაციით): აქეთრელე „ცოტა აქეთ“, იქითრელე „ცოტა იქით“.

ზერელე „ცოტა ზემოთ“, ქვერელე „ცოტა ქვემოთ“, საღამოთრელე „საღამოსაკენ (ლ. ლეჟავა).“

რაოდენობის გამომხატველ ფორმებთან დასტურდება -ეთ: რ-ეთ-ი „რამდენი“, ამდენ-ეთ-ი || ამდონ-ეთ-ი, იმდენ-ეთ-ი || იმდონ-ეთ-ი, რამდენ-ეთ-ი || რამდონ-ეთ-ი. ვარაუდობენ: ერთი → -ეთ-ი (ი. ქავთარაძე, ლ. ლეჟავა).

ადგილისა და დროის ზმნისართებთან, ჩვეულებრივ, იპოვება -ნა, რომელსაც ქვემოგურულში დაერთვის -ი || -ა, ხოლო ზემოგურულში ბოლოკიდური -აი → -ე: აქანაი || აქანაა, მაქანაი || მაქანაა, ხანდიხანაი || ხანდიხანაა (იქა ფორმასთან -ნა გვაქვს, იქი ფორმასთან — ნე: იქანაი || იქინეი)... აქანე, მაქანე, ხანდიხანე...

გამოიყენება „უნდა“, „ეგება“ ნაწილაკ-მორფემოიდები, რომლებიც, ჩვეულებრივ, მოსდევს ზმნას: „იი კაცი მევიდეს უნდა“, „იი კაცი მევიდეს ეგება“.

ჩაკითხვისას ხშირად გამოიყენება „თუ“ ნაწილაკ-მორფემოიდი (წარმოშობით კავშირი): „გუუკეთე, თუ?“ (← გაუკეთე, თუ არა?); მიღებულია კონსტრუქციის ელიფსით.

საუბრის განგრძობისას იხმარება ჰოდა || ხოდა: „ხოდა, იმას ვჩიოდი“ (← დადასტურებითი „ჰო“ ნაწილაკ-მორფემოიდი + კავშირი „და“).

„კინალამ“ გვხვდება ამ სახით: კალამ || კახამ, „ბარემლა“ — ბარელ-მაი || ბარემლაი.

მოვლენის უარყოფითი შეფასებისას იხმარება „ანაგებათ“: „ანაგებათ არ ქნა“.

• • •

ე) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა.

ვითარებითი ზმნისართების საწარმოებლად ვითარებითი ბრუნვის ორი ნაირსახეობაა გამოყენებული: -ა და -ად → -ათ სუფიქსიანი (-ათ ფორმანტი რთულდება -ა მაგრცობით); ორივე შემთხვევაში ქვემოგურულში დაერთვის ნართაული -ი || -ა, ზემოგურულში -აი → -ე: ძვილი || ძვილათაი, ტყული || ტყულათაი; ნელათაი, ჩუმათაი; შესაბამისად: ძვილე || ძვილათე (გვხვდება აგრეთვე: ძულაი || ძულათაი), ტყულე || ტყულათე, ნელათე, ჩუმათე.

ვითარებითი ზმნისართები ხშირად -ით სუფიქსითაა ნაწარმოები: ცხადითაი, ცოცხლითაი... ცხადითე, ცოცხლითე...

თანაბრობის ხარისხის სახელები სი — ე || სი — ო აფიქსებით იწარმოება, რომელსაც ეხამება ნაცვალსახელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორ-

შით: *რამის სილამაზე → რამისილამაზე; და ასე: რამისიგლაზე, რამისისხო; იმისილამაზე, იმისისხო („რა“ ნაცეალსახელთან მ ანალოგიითაა ჩართული; შდრ.: ამისილამაზე და: *რაისილამაზე → რამისილამაზე). ხშირად თანაბრობის ხარისხის სახელები -ოვან → -ვან სუფიქსით რთულდება (უპირატესად მაშინ, როცა მრავლობითობა გამოიხატება): რამისიმალღვანი, ამისისხვანი || ამისსხვანი, იმისისხვანი || იმისსხვანი, იმისიგძვანი || იმისგძვანი; ასე ნაწარმოებ ფორმებს შესაძლოა დაერთოს მრავლობითობის -ებ სუფიქსიც: „იმისიმალღვანები || იმისიმალღვანები იყო (იგულისხმება: სიმინდი), რომ ცხენიანი კაცი ვერ მისობოდა (= მისწვდებოდა)“.

შესადარებელი სახელი გურულში, ჩვეულებრივ, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი: „ამის (= ამაზე) უკეთესს რას ვნახავდი!“ „ამის (= ამაზე) უფროსმა სხვამ არ შეგვაწუხოს!“ „ყველეს (= ყველაზე) უმცროსია, ბიჭი გოგოის (= გოგოზე) უმფროსია“ (ლ. ლეჟავა).

ნა-პრეფიქსიანი ფორმები, გარდა მათთვის ჩვეულებრივი მნიშვნელობისა, ზოგ სხვა სპეციფიკურ მნიშვნელობასაც გამოხატავენ: მაგალითად, გამოიხატება ინსტრუმენტატივი: „დაღალა წყალის ნაზიდავი (= წყლის ზიდვით)“; „უუჭრელა ძრუგი ჯოხის ნაცემარი (= ჯოხის ცემით)“; გარდა ამისა, ნა-პრეფიქსიანი სახელები გამოიყენება ნახმარი, მოძველებული საგნების აღსანიშნავად: ნაკაბები „ნახმარი კაბა“ (და არა: „კაბად ყოფილი“), ნაწინდარი „ნახმარი წინდა“ (და არა: „წინდად ყოფილი“); (ლ. ლეჟავა).

დაჩნდება უარყოფის ფორმათა აღწერითი წარმოება — ნათესაობითში დასმულ სახელს დაერთვის უარყოფის „უმისოდ“ ფორმა: იმ კაცის უმისოდ „უიმკაცოდ“, ბაბაის უმისოდ „უმამოდ“. „უმისოდ“ ცვლის „გარეშე“ თანდებულს; იხმარება უარყოფის ფორმათა ვითარებითი ბრუნვის ეკვივალენტად: კაცის უმისოდ = უკაცოდ.

შეინიშნება აბსტრაქტულ სახელთა ორმაგი (პრეფიქს-სუფიქსაციით) წარმოება: სი-ცივ-ობა, სი-ცხარ-ობა (ლ. ლეჟავა); მიღებული ჩანს ასე: სი-ცივ-ე → სიცივ-ობა. ორმაგი წარმოებისა ჩანს აგრეთვე სავარგ-ის-ი.

წარმომავლობის -ელ აღნიშნავს როგორც ვინ-, ასევე რა-ჯგუფის სახელებს: ასკანა → ასკანელი კაცი || ასკანელი მიწა; და ასე: ლანჩხუთელი კაცი || ლანჩხუთელი სიმიდი, სურებელი ქალი || სურებელი თაფლი (ი. მეგრელიძე, ს. ქლენტი).

გათხოვილ ქალთა ქალიშვილობის გვარი -ფხე || -ხე ელემენტით იწარმოება (-ძე და -შვილი ფუძეს ჩამოსცილდება): ცინცაიფხე „ცინცაძის ქალი“, ღლონტიფხე „ღლონტის ქალი“, ასათიანიფხე „ასათიანის

ქალი“, იმნაიფხე „იმნაძის ან იმნაიშვილის ქალი“; თავისებური გააზრებისაა: -ფხე-თი ნაწარმოები გვართ მოიხსენებენ კაპას ქალს.

კნინობითი ფორმების ძირითადი მაწარმოებელია -ა (ქვემოგურულში სახელობით ბრუნვაში დაერთვის -ი, ზემოგურულში -აი → -ე): გაბილაი || გაბილე, თამარაი || თამარე; ფუძე შესაძლოა გართულდეს კნინობითობის სხვა სუფიქსებით: -იკ (მარ-იკ-ა, ელემ-იკ-ა, ზალ-იკ-ა, ივან-იკ-ა), -უკ (ბეჟ-უკ-აი), -ელ (ჯოწი-ელ-ა, ჰყონი-ელ-ა); გამოიყენება კონტამინირებული ფორმანტიცი -იკ-ელ (მარ-იკ-ელ-ა, დათ-იკ-ელ-ა). გავრცელებულია -ია სუფიქსიანი კნინობითი ფორმებიც: ჰოლა-ია || || ჰოლა-იე, თინა-ია, ნინო-ია, შუტუ-ია (-ია სუფიქსის დართვისას ბოლოკიდური -ა, -ე შესაძლოა დაიკარგოს: საშა → შაშა → შაშ-ია || შაშ-იე || შაშიი; ვერა → ვერ-ია; პავლე → პავლ-ია || პავლ-იე || პავლ-იი); -ია ბოლოსართის წინაც ფუძე ზოგჯერ რთულდება კნინობითობის სხვა სუფიქსით: ზალ-იკ-ია || ზალ-იკ-იე || ზალ-იკ-იი. სახელთა ძირითად და კნინობით ფორმებს სოციალური დატვირთვაც ჰქონდა: თავადაზნაურთა წარმომადგენლები (აგრეთვე: საპატივეცემულო პირები) იხსენიებოდნენ როგორც: დავით, ლევან, იასონ... გლეხები — დათიკელი, ლევანია, იასონაი || იასონე... სხვაობა გვარებშიც იჩენდა თავს: „ჰყონია“ აზნაური იყო, „ჰყონიელა“ — გლეხი.

დასტურდება -ილ სუფიქსიანი მასდარები: ზიდილი, „ზიდეა“, მზადილი: „მზადება“, სესხილი „სესხება“. ზოგჯერ მასდარად იხმარება ზმნის ფუძე (ჩვეულებრივ — ნასესხები): ტანჯი, დავი (|| ტანჯილი, დავილი).

-ი თემისნიშნაან ზმნათა მყოფადი დროის საობიექტო მიმღობა იწარმოება ნამყო ძირითადის ფუძისგან ოდენ სა- პრეფიქსით: გადა-სა-ყარ-ი, გა-სა-ზარდ-ი, და-სა-სვარ-ი, და-სა-შალ-ი.

ქამ-ს ზმნის ნამყო დროის საობიექტო მიმღობაა ქმ-ულ-ი, წა-ვიდ-ა ზმნისა — წა-სრ-ულ-ი (← *წა-სლ-ულ-ი). რაც შეეხება შე-კერ-ულ-ი ტიპის საობიექტო მიმღობებს, აქ ანგარიში ეწევა იმას, რომ ზმნა -ავ თემისნიშნაანია: კერ-ავ-ს.

* * *

III. ძ ი რ ი თ ა დ ი ს ი ნ ტ ა ქ ს უ რ ი მ ო ვ ლ ე ნ ე ბ ი.

ა) ატრიბუტული მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებისას თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული მსაზღვრელი ორ ტენდენციას ავლენს: ერთ შემთხვევაში შეთანხმება სრულია (დიდი კაცი, დიდმა კაცმა, დიდს კაცს, დიდის კაცის, დიდის კაცით, დიდს კაცათ), მეორე შემთხვევაში

მსახლვრელი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი ყველა ბრუნვაში, გარდა სახელობითისა (დიდი კაცი, მაგრამ: დიდ კაცმა, დიდ კაცს, დიდ კაცის, დიდ კაცით, დიდ კაცათ). უფრო ხშირია შერეული პარადიგმა (დიდი კაცი, დიდმა კაცმა, დიდ კაცს...). ზოგჯერ მსახლვრელი სახელობითის ფორმითაა დამოწმებული ყველა ბრუნვაში (დიდი კაცი, დიდი კაცმა, დიდი კაცს, დიდი კაცის, დიდი კაცით, დიდი კაცათ). ხმოვანზე ფუძე-დაბოლოებული სახელი -ი ბრუნვის ნიშანს დაირთავს სახელობითში (ხმელაი ჭადი). „ერთი“: რიცხვითი სახელი მსახლვრელად გამოყენებისას, ჩვეულებრივ, „ერი“ სახითაა წარმოდგენილი (ქ. ლომთათიძე): „ერი ღერი სიტყვა“, „ერი ღამე გამათევიე“.

ბ) რიცხვით სახელებთან საზღვრული ხშირად მრავლობითის ფორმითაა ხმარებული: ვორი ბიჭები, ვოთხი ძმანები, ისიდორეს ექტსი ხავდა ბაღები; ანალოგიურად: ბეტრი ვაშლები, ყველაი კაცები (მაგრამ: ექტსი დღეი, ცხრაი წელი).

გ) ქვემდებარეს შემასმენელი ხშირად რიცხვში არ ეთანხმება: იგენი მევიდა, მაგენი უარზე იყო, იგენმა წეიყვანა, ძმები ადგა და წევიდა, ბაბამ და ნენამ თქუა. იმავდროულად მომდევნო წინადადებებში, თუ ქვემდებარე აღარაა დასახელებული, ზმნა მრავლობითი რიცხვის ფორმით იქნება წარმოდგენილი: „თათრები გლახა ამბავს გვიკეთებდა: ჩვენ ბაღნევს ყიდულობდენ და მიხავდენ“ (გ. იმნაიშვილი). გვაქვს აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: ხალხმა დეიძახეს, თელმა ხალხმა იციენ, ახალგაზრდობა მევიდენ. იხმარება ასეც: „დაბრუნდა იმ კაცებმა და უთხრენ“ (შდრ.: „მონადირეები მოკვლიდა და წამეილებდა“). ეს ეხება III პირის ფორმებს; I და II პირში შეთანხმება, როგორც წესი, ყოველთვის ხდება.

პირმომართი დამატებები I და II პირისა უპირატესად რიცხვში შეთანხმებულია შემასმენელთან: „იგი თქვენ გეუბნებიენ, გეტყვიენ“; „იმან თქვენ გითხრენ“ (შეთანხმებულია ირბი დამატება); „რამ დაგლალენ ასთე თქვენ“ (შეთანხმებულია პირდაპირი დამატება). შეთანხმების წესი სალიტერატურო ქართულის ანალოგიურია, ოღონდ -თ სუფიქსის ნაცვლად გამოიყენება -ენ.

დ) აქტიური სემანტიკის გამომხატველი გარდაუვალი ზმნების II სერიის ფორმებთან ქვემდებარე მოთხრობითში დგას: იმ კაცმა მევიდა; გეიქცა ამ ბაღანამ; იზარდა იმ ხემ. ანალოგია შორს მიდის: კაცმა დიეცა, მოკვდა (მაგრამ არ შეგვხვდება: კაცმა გეილახა). ამის საპირისპიროდ, „გაიარა“ ზმნასთან ქვემდებარე ხშირად სახელობითშია: გეიარა პაწე ხანი; ამეიარა ისიდორე.

ე) ჩვეულებრივი მოვლენაა წინადადების რომელიმე წევრის ან მონაკვეთის გამეორება: რამდონი მეიტანა, რამდონი?; რაი ვქნა ახლა.

რაი? ისეთ ჩამევიდა, რომე გაშლილი ვარდივით ჩამევიდა (ლ. ლეჟავა, პ. ჭაჭანიძე).

ვ) ელიფსის შემთხვევები: „ბაბამ: მალე მევიდესო“ (მთავარ წინადადებაში ჩაეარდნილია შემასმენელი, დამოკიდებული წინადადების შემასმენელი, წესისამებრ, დაირთავს სხვათა სიტყვის — ნაწილაკ-მორფემოიდს).

ზ) პარონომაზიის შემთხვევები: გაკეთებით ქი გაკეთეფს; დალევით ბეტრს დალევს; მოსლით უცფათაი მუა; თქმით მართლაჲ იტყვის, ან აფერს არ იტყვის.

თ) ხშირია ორმაგი უარყოფის ფორმები: ვეფერს ვერ ვიზამ; არცა-როს არ ყოფილა ამისანაი; არაკაცო || არკაცი არ მეგულება; ნუფერს ნუ იტყვი (ს. ელენტი, პ. ჭაჭანიძე).

ი) დამახასიათებელი მოვლენაა წინადადების გათიშვა: „აი ყოფილა, ბაბუაშენს რო უწინ ქალი ხოლებია, იმის მზითევი“; „აი კუნხეჩემი დედათილი რო მეყვანენ, დახვთერიენ“ (ლ. ლეჟავა).

კ) კავშირები: მარა „მაგრამ“, თვარა „თორემ“, რომე || რო || რუმ || უმ „რომ“, საცხა „სადაც“, როიცხა „როდესაც“, რაფერც „როგორც“...

ლ) თუ დამოკიდებულ წინადადებას მოსდევს მთავარი, მაშინ დამოკიდებული წინადადების ბოლო სიტყვის ბოლოკიდურა ხმოვანი, ჩვეულებრივ, გრძელდება: „იქიდან რომ დაბრუნდებ, მაშინ უნდა იკითხო მისი ამბავი“, „უმ გადიარს აქედან, მერე მიეცემა დიდი გული“. ამავე წინადადებებში დადასტურებითი ნაწილაკის ჩართვისას ბოლოკიდურ ხმოვანს მახვილი მოუვა და დაგრძელება სავალდებულო აღარ იქნება: „იქიდან ქ-არ დაბრუნდებ, მაშინ უნდა იკითხო მისი ამბავი“. დადასტურებითი ნაწილაკის ფუნქციას იძენს „არა“ მორფემოიდიც, რომელიც დამოკიდებული წინადადების მომდევნოდ ჩაერთვის და რომელსაც მახვილი ასევე ბოლო მარცვალზე მოუდის: „იქიდან რომ დაბრუნდებ, არა, მაშინ უნდა იკითხო მისი ამბავი“ (ქ. ლომთათიძე).

ხმოვნის დაგრძელება სხვა შემთხვევებშიც ხდება; ჩვეულებრივ, პაუზის წინ: „ა, ნენა, შემისხვიე აი თითი ელანძე“, „გარეთ უმ გამევიდ, დუუძახა და დუუძახა, რაც ძალი და ღონე ქონდა, მარა... იმან, ანაგებათ რუმაა, ყური არ გააპარტყუნა“ (ქ. ლომთათიძე). ბოლოკიდური ხმოვნის დაგრძელება ხშირია ჩამოთვლის დროსაც (აქაც პაუზის წინ): „ტურამ მევიდ, მელა მევიდ, დათემაჲ მევიდ“.

ასე რომ, ზოგ შემთხვევაში ხმოვნის დაგრძელებას სინტაქსური ფუნქცია აქვს, ზოგჯერ კი ფრაზის ინტონაციითაა შეპირობებული.

IV. ლექსიკა.

გურულს შემოუნახავს არქაული ლექსიკა — ზოგჯერ სემანტიკური გადახრებით: ზარმელი, ფიჩხოური (შდრ.: ფიჩხაურა), უსხი „გაველურებული პირუტყვი“, ყვავი, ლორფინი „მიწოლილი ღობე“ და მისთ. (ლ. ლეჟავა).

მრავლადაა ზანური ლექსიკა: ჯარგვალი, ჯიჯგვი, ოქვათო, ჯუმაღია „ბიძა“, დუდი „თავი || ბიბილო“, მოქვა „კრუხი“, ჯანჯუხა, ფუნჩხა „ნამცეცი“, გაჩხოტვა (შდრ. ჭანური: ოჩხოტალე), ფართქალი (ოფართქალუ), კონჭვა (ოკონჭუ) და მისთ. (ს. ჟღენტე).

შეინიშნება ნასესხობანი თურქულიდან: უზანდარა „განჯინა, კარადა“ (თურქული: მუსანდარა), ოდა „სახლი“, არაბა „ურემი“, სერესკელი (თურქული: სერასკერი „მთავარსარდალი“) და მისთ. (ნ. გურგენიძე).

უხვადაა წარმოდგენილი საკუთრივ გურულში ნაწარმოები ფორმები: ამორანქეა „ამოხაპეა“, აჩარიქება „საქონლის ხორცის აქნა“, გაკოპიტება „რისამე კარგად გაკეთება || ხის მასალის მოხდენილად გათლა-გალამაზება“, გაკუქება „გაბრაზება“, გაროფვა „გაპობა, გატეხა“, გადაფიჩინება „ძლიერ გახმობა || ტირილის ან სიცილის დროს სულთქმის შეკავება“, დაბელვა „დამორვა, ხის ტოტების დაჭრა“, დალუსკუმება „დაბნელება“ (თვით „ლუსკუმი“ ნასესხები სიტყვაა), გადამაგინება „ვაზის ღეროს გადაწვენა და მიწაში ჩარგვა, რომ ფესვი გაიკეთოს“, მოფულღურება „მოზუზება“; ელანძე „სწრაფად, მალე, ერთ ლანდზე“, ერიცახე „მცირე, პატარა“ (გვხვდება სხვა დიალექტებშიც), ურწყული „ნიგვზისაგან გამოხდილი უწყლო ზეთი“ (ს. ჟღენტე), აანცება „აქლება“.

გურულში მრავლადაა დიალექტური ფრაზეოლოგიზმები: იერმა წამეიარა „კოკისპირული უეცარი წვიმა მოვიდა“, თვალში არ მიჩანა „ვერ ვხედავ“, ყბაი ყბაში აქ განცმული „ძალზე გამხდარია“, არ ამდის ხელზე „არ მეხერხება, არ მემარჯვება“, გამოტეხილი აქ თვალეზში „თვალეზზე ეტყობა“ (ა. ლლონტი, ლ. ლეჟავა).

ლექსიკური სხვაობა შეინიშნება კილოკავების მიხედვით (ან საერთოდ არ იხმარება მეორე კილოკავში, ან ხმარების სიხშირით განირჩევა): მაგალითად, ზემოგურული: უჯანგარი — ქვემოგურული: ურეკი; და ასე: ჩაფი — ჭარიკაი, ხვადაგი — საქონელი, ხალამი — ღერგი, ნაკოტარე — ნაგულაი, კაპეტი — უყი, ეაშქულამი — შეშტრამი, ხრიკი — კოპე, ურატა — ტუკი, პიპკი — ბიბო, ნაჯიგე — ქეტო... ზოგ-

ჯერ ერთი და იგივე ფორმა მნიშვნელობით განსხვავდება: ოფიჩო ზე-
მოგურულში ნიშნავს: „ბლის ხის ტყავისგან გაკეთებული საფარი
ქვეერის როგოსთვის“, ქვემოგურულში — „წისქვილის ჩიბო“ ან „ნა-
ვიდან წყლის ამოსახაპი ხის კოვზი“ (ს. ქლენტი).

• • •

7.3. აჭარული. „აჭარლები თავიანთ მიწა-წყალს სამ ზონად
ყოფენ: ბარად, ზეგნად და თიებად (მთებად). ბარს უწოდებენ აჭარ-
ლები მთელ იმ მიდამოებს, რომლებიც იწყება ზღვის პირიდან და თავ-
დება ხულოს არემართ... აჭარლებს მთა-ბარობის განმასხვავებელ ნიშ-
ნად ვაზის არსებობა-არარსებობა აქვს მიჩნეული — მენახი (= ვენახი)
ბარ-ადგილებში იცისო... ზეგან ადგილებად მიჩნეული აქვთ ისეთი ზო-
ნა, სადაც ვაზი აღარ გვარობს... ზეგნებში აქვთ ყიშლები, საზამთრის-
ბირო სადგომები ძროხისა... მთას ისეთ ზონას უწოდებენ, სადაც მარ-
ცვლელი მცენარეულობა არა გვარობს, ფოთლოვანი მცენარეები
ქრება... მთის ფერდობები და ლეღები წიწვიანი მცენარეებით არის
დაფარული, ხოლო წვერები კი მთლად შიშველია და საზაფხულო სა-
ძოვრებს წარმოადგენს“ (ს. მენთეშაშვილი).

აჭარას ჩრდილოეთით ესაზღვრება გურია, აღმოსავლეთით — სამ-
ცხე (მესხეთი), სამხრეთით — თურქეთი, დასავლეთით აკრავს შავი
ზღვა.

ვახუშტი ბატონიშვილი ასე აღწერს აჭარას: „ხოლო ჭოროხს მო-
ერთვის აჭარის წყალი აღმოსავლეთიდან და გამოსდის ზარზმა-აჭარას
შორისს მთასა, მოდის აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამ წყლის კი-
დეზედ, ამ კეობის საშუალებს, არს მცირე ქალაქის მგზავსი დაბა, ქედა.
მოსახლენი არიან ვაჭარნი. ხოლო მოერთვიან ამ აჭარის მდინარეს,
გურიის მთიდან და აჭარასა და ლიგანის კევის შორისს მთებიდან,
კევი და მათ ზედა არიან დაბნები შენნი. არამედ მზღვრის: აღმოსავ-
ლით მთა აჭარასა და ზარზმას შორისი და გარდავალს მას ზედა გზა
სამცხეს, სამცრით მთა აჭარასა და ლიგანის კევის შორისი, დასავლით
მდინარე ჭოროხი, ჩილით მთა გურიასა და აჭარას შორისი, სადა
გარდავლენან გზანი გურიას“.

აჭარა ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვის VIII საუკუნეში კოლხე-
თის, შემდეგ კი ეგრისის სამეფოში შედიოდა. ძველი წელთაღრიცხვის
II საუკუნეში იბერიის სამფლობელოები ჭოროხის აუზამდე გავრცელ-
და და, ამდენად, აჭარა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს საზღვრებ-
ში მოექცა, როგორც ისტორიული მესხეთის ნაწილი. ახალი წელთაღ-
რიცხვის VIII საუკუნეში აჭარა ტაო-კლარჯეთის სამთავროს შემად-

გენელი ნაწილი ხდება, X-XII საუკუნეებში იგი გაერთიანებული საქართველოს ერთ-ერთი სამთავროა, XIII საუკუნის შუა წლებიდან სამცხე-საათაბაგოს (მესხეთის) სამთავროში შედის, შემდეგ გურიის მთავრის გამგებლობაში გადადის, ბოლოს კი ისევ მესხეთის სამთავროს შემადგენელი ნაწილი ხდება. XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული აჭარა, სამხრეთ საქართველოს სხვა მხარეებთან ერთად, თანდათანობით მიიტაცა თურქეთმა და სამი საუკუნის განმავლობაში ძალმომრეობით ნერგავდა მუსულმანიზმს. მიუხედავად ამისა, აქარლებმა მტკიცედ დაიცვეს დედაენა და ეროვნული ტრადიციები (თუმცა მუსულმანიზმმა, რა თქმა უნდა, გარკვეული კვალი დაამჩნია მათ ყოფაცხოვრებას). 1878 წელს აჭარა კვლავ საქართველოს დაუბრუნდა და ეროვნული კულტურის აღორძინებას საქართველოს ამ უძველეს კუთხეში ფართო გასაქანი მიეცა. 1878 წელს დ. ბაქრაძე შენიშნავდა, რომ აჭარის მოსახლეობას ძირითადად ქართველები შეადგენენ (სახლობენ აგრეთვე მცირე რაოდენობით ჩერქეზები) და სამეტყველო ენა ქართულია.

აქარული კილო გავრცელებულია თანამედროვე აჭარაში, აგრეთვე ისტორიული აჭარის იმ ტერიტორიაზე, რომელიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული. აქარული კილო გამოიყენება აგრეთვე ჩოხატაურის რაიონის სოფლებში — ზოტში, ჩხაკაურასა და ქვაბლაში: აქარლები სახლობენ გურიის ზოგ სხვა სოფელშიც (ი. მეგრელიძე), აგრეთვე სამცხეში (მესხეთში).

აქარული დიალექტი ზემოაქარულ და ქვემოაქარულ კილოკაეებად იყოფა. ზოგჯერ გამოყოფენ მთისა და ბარის აქარულ კილოკაეებს (გ. ნოღაიდელი).

ერთი თვალსაზრისით, ზემოაქარული მოიცავს ხულოსა და შუახევის, ხოლო ქვემოაქარული — ქედის, ხელვაჩაურისა და ქობულეთის რაიონების მეტყველებას. სხვა თვალსაზრისით, ზემოაქარული აერთიანებს ხულოს, შუახევის, ქედისა და ნაწილობრივ ხელვაჩაურის რაიონების, ხოლო ქვემოაქარული — ნაწილობრივ იმავე ხელვაჩაურისა და მთლიანად ქობულეთის რაიონების მეტყველებას (ქართული დიალექტოლოგია).

მიზეზი აზრთა სხვადასხვაობისა ისაა, რომ აქარული, გარდა კილოკაური დიფერენციაციისა, რამდენიმე თქმად და ქცევად ნაწევრდება; კერძოდ, გამოიყოფა ხულოური, შუახეური, ქობულეთური თქმები. ზოგჯერ ქობულეთურს, გურულთან საკმაო სიახლოვის გამო, ცალკე კილოკავადაც მიიჩნევენ (შ. ნიჟარაძე); ქობულეთურს ნაკლებ ეტყობა თურქულის გავლენაც. ხულოურში შეიძლება გამოვყოთ დორჯომული და ხიხაძირული ქცევები, ნათლად გამოხატული თავისებურებებით

გამოირჩევა აგრეთვე კირნათისა და მარადიდის მეტყველება (კირნათ-მარადიდული).

აჭარულში „ვხედებით როგორ დასავლური, ისე აღმოსავლური კილოების დამახასიათებელ მოვლენებს“ (შ. ნიყარაძე). ზემოაჭარულში იძებნება ანალოგები აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებთან (განსაკუთრებით — სამცხე-ჯავახურთან, ზოგჯერ — ქართლურთან, სხვა კილოებთანაც), ქვემოაჭარულში კი (უპირატესად ქობულეთურ თქმაში) დაჩნდება დასავლეთ საქართველოს დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი ტენდენციები. ყველაფერი ეს, რა თქმა უნდა, ორგანულადაა შეხამებული აჭარულში და ერთიანი სისტემის სახით წარმოდგენილი.

„აჭარულის თავისებურებანი შეაპირობეს ჯერ კოლხური, შემდეგ მესხურ-კლარჯული და გურული დიალექტების გარემოცვამ, ბოლოს თურქთა ასიმილაციური პოლიტიკის გატარების შედეგად თურქულის ძლიერმა ზეგავლენამ... აჭარულში შეიმჩნევა ზანურის სუბსტრატის კვალიც... ამით არის გამოწვეული განსაკუთრებული ინტერესი აჭარულისადმი“ (ქართული დიალექტოლოგია).

• • •

I. ფონეტიკა.

დასტურდება ა, უ, გრძელი ა, ე, ი, უ და ირაციონალური გ, აგრეთვე გემინირებული თანხმოვნები (შ. ნიყარაძე).

ა აჭარულში არის ი ხმოვნის რეფლექსი ხმოვნის მომდევნო ან წინა პოზიციაში: ა) სახელობითი ბრუნვის -ი ნიშნის ნაირსახეობა ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: ანაა, გზაა, ხეა, ბაბოა; ასლანაა, ზექიეა. ზოგჯერ სრულხმოვანი ი-ც ისმის; ბ) ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნების ხმოვნითი ელემენტის ნაირსახეობა ფუძე-უკვეცელ სახელებთან: ანაას, ბაბოას, საცოლეას, ვინცხაას; ანაათ, ბაბოათ, საცოლეათ, ვინცხაათ. ხდება მაშინაც, როცა წინ უძღვის ბგერის დაკარგვა: როდის → როის → როას; გ) ნართაული -ი ხმოვნის ნაირსახეობა ზმნისართებში: ტყულათალაა, მაშინათველაა, ამწახანებაა, გულგარაა, ნაპირეტლაა „ნაპირ-ნაპირ“; თანდებულებთან: ჩემდათვინაა, ჩემითანაა; დ) ზმნის ბოლოკიდური -ი ხმოვნის ნაირსახეობა: მოდი → მოა, წადი → წაა; ე) რეფლექსივის (სათავისო ქცევისა და ვნებითი გვარის) ი- პრეფიქსის ნაირსახეობა: გაიწურება → გეაწურება, დაიქნისება → დეაქნისება; დაიწყა → დეაწყა, გაიხარა → გეახარა; ვ) მე-, მო-, შე-, გა-, და-... → მი-, ში-, გი-, დი-... პრეფიქსთა ხმოვნითი ელემენტის ნაირსახეობა მაშინ, როცა ისინი ასიმილაციისა ან დისიმი-

ლაციის საფუძველზე არიან ცვლილი: მეორე → მიორე (დისიმილაციით) → მორე, მოეტანა → მეეტანა (ასიმილაციით) → მიეტანა (დისიმილაციით) → მეეტანა, შემოეტანა → შამეეტანა → შამიეტანა → შამმეტანა, შეატყო → შიატყო (დისიმილაციით) → შმატყო, გაეტანა → გეეტანა (ასიმილაციით) → გიეტანა (დისიმილაციით) → გმეტანა; ზ) ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის ნაირსახეობა -ებ ან -ობა სუფიქსის დართვისას (წინ უძღვის ასიმილაცია და დისიმილაცია): ციხეები → ციხიები (დისიმილაციით) → ციხეები, ყანაები → ყანეები (ასიმილაციით) → ყანიები (დისიმილაციით) → ყანმებო (-მებ: ზოგჯერ ერთიან ფორმანტად გაიზარება: ბეგი → ბეგ-მებ-ი; ჯ. ნოლაიდელი); ასევე: მამაობა → მამობა, სიძეობა → სიძობა; ანალოგიური ვითარებაა მაშინაც, როცა საკუთრივ ფუძისეულ ი ხმოვანს დაერთვის ხმოვნით დაწყებული სუფიქსი: *მწოლივარე → მწოლიარე (ვ ბგერის დაკარგვით) → წოლმარე, გემრიელი → გემრმელი || გემმელი; თ) ფუძისეული ხმოვნის ნაირსახეობა ხმოვნის თანაპოვნირებისას როგორც ქართულ, ასევე ნასესხებ სიტყვებში (ნასესხებ სიტყვებში მ ხშირად გამსესხებელი ენიდანაა შემოსული): სეირი → სემარი, იაშიკი → მაშიკი; ძალი „ერბო“, ყაჰაძი „ნაღები“, ყაჰმეთი „მკვდრეთით აღდგომა || უბედურება, ჩხუბი || ცუდი ამინდი, ავღარი“, შემთანი „ეშმაკი“; ი → მ მაშინაც, როცა წინ უძღვის თანხმოვნის დაკარგვა: მარლი → მაილი → მაღლი, ცარიელი → ცაიელი → ცაელი, აგი → აი → ამ, გამოვიდა → გამოიდა → გამოდა (უფრო ხშირია: გამოდა); ი) ზოგჯერ მ ჩანართი ჩანს: მასკლავი „გარსკვლავი“ → მასკლავი, ლანქერი → ლანქერი, ლაგერი „ბანაკი“ → ლაგერი || ლაგერი: რჩება შთაბეჭდილება, რომ მ-ს წინამდებელი ლ თანხმოვნის პალატალიზაციის შედეგთან გვაქვს საქმე.

ტ არის ვ ან უ ბგერის რეფლექსი.

ვ ბგერის რეფლექსია: ა) თანხმოვნებს შორის: ექტსი „ექვსი“; ბ) თანხმოვანსა და ხმოვანს შორის: თტალი, სხტა, რტა, ქტა, ნაკტერცხალი, შიშტელი; გ) ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის: ბეტრი.

უ ბგერის რეფლექსია: ა) ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის: დეკეული → დეკეტლი, არჩეული → არჩეტლი, დანაშაული → დანაშატლი, იქაურობა → იქატრობა. პროცესი უფრო შორსაც მიდის: დანაშავლი, იქავრობა (კ. კუბლაშვილი); ბ) თანხმოვნის მომდევნოდ ა და ე ხმოვნების წინა პოზიციაში; ამ შემთხვევაში უ უპირატესად მეორეული ბგერაა, მიღებული ფონეტიკური ცვლის შედეგად: წამოვადულებ → წამოვადულეფ → წამუადულეფ → წამუადულეფ, წამოველი → წამოელი → წამუელი → წამუელი (მაგრამ: მუადულეფ, მუელი — ამ დროს მ-ს მომდევნოდ უ → ტ ბრკოლდება); ყოველდღე → ყოელდღე → ყუელდღე → ყუელდღე, დიდროვანი → დიდოანი → დიდუანი → დიდტანი;

და ასე: აძოვა → აძტა, აძოვე → აძტე; ხობოები „ხბოები“ → ხობტები, ნანათხოვები → ნანათხტები.

ო → უ → ტ ზოგჯერ რთული ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგად მიიღება: წამომილო → *წაომილო (მ-ს დისიმილაციური დაქარგვით) → *წაუმილო (ო → უ მ სონანტის მეზობლად ასიმილაციით) → წატმილო; და ასე: შემომითვალა → შატმითვალა, ჩამომიწერა → ჩატმიწერა. (შ. ნიყარაძე).

გრძელი ხმოვნები აქარტულში ოთხი სახისაა: ა) გრძელი ხმოვანი მიიღება იდენტური ხმოვნების შერწყმით, რასაც ხშირად წინ უძღვის. სხვა რიგის ფონეტიკური ცვლილებები: ბგერის დაქარგვა (მამამისი → მაამისი → მამისი, არაფერი → ააფერი → აფერი), სრული რეგრესული ასიმილაცია (აუშენა → უუშენა → ტშენა, გაუხდა → გუუხთა → გუხთა), ენკლიტიკა (რა უყავი → რუ-უყავი → რუყავი); სხვა შემთხვევებში ხმოვანთა უშუალო შერწყმა ხდება: გაატანა → გატანა; ბ) დაქარგული სონანტის (უპირატესად რ-ს) საკომპენსაციოდ გრძელდება უშუალოდ მის მეზობლად მყოფი ხმოვანი: არ → ან (ან მოვდა „არ მოვიდა“), აღარ → აღან, ერთი → ეთი, სირბილი → სნბილი (შ. ნიყარაძე); გ) გრძელდება დამოკიდებული წინადადების ბოლოკიდურა სიტყვის ბოლო ხმოვანი, თუ მას მოსდევს მთავარი წინადადება: „იქით ომ დიდი სახლიან, იქშია იგი გოგო“; „იქით ომ გეხვალ, აღმა ომ შეხედავ, და ყანა ომ ან (= არის), ისიც ჩვენია“; „მე რომ სახლებს ვაშენებ, იმისთვის მინდა“ (ქ. ლომთათიძე); დ) გრძელდება თბრობით კონსტრუქციაში პაუზის წინა ხმოვანი: „გააკეთეს საქმელი და ქამეს“; „შენ ხორცი გააკეთე, გაშინჯე და ჩვენ მეეტანთ შიშას“; „მათ ეგონენ წყნალი. ჰოდა მივდა დევმა, მიაწვა იმ ქვაზე“.

ე იშვიათია; დასტურდება ორ შემთხვევაში: ა) რედუცირებულ ხმოვნის ნაცვლად: ლორჯომელი → ლორჯმელი (მ. ხუბუა); ბ) ანაპტიქსურ ხმოვნად: ცხერა „ცხრა“, კბილი || კიბილი „კბილი“.

საერთოდ, თანხმოვანთგასაყარად ხმოვნის გაჩენა აქარტულისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა. ამჟამად უპირატესად სრული ხმოვნებო გვაქვს (ამოსავლად გ ივარაუდება): კილდე || კილტე „კლდე“, თიბილო „თბილი“, ტკიბილი „ტკბილი“, ძიმისწული „ძმისწული“, ხიშირი „ხშირი“, ჩიდილი „ჩრდილი“, ქიფილი „ფქვილი“, წკინელი „წკნელი“; აკალდამა „აკლდამა“, კალარჯული „კლარჯული“; ხობო „ხბო“, ცხომორისი „ცხმორისი“. ხმოვანი, როგორც წესი, ვითარდება აქცესიურ თანხმოვანთკომპლექსებში — პირველი თანხმოვანი უკანა წარმოებისაა, მომდევნო — წინა წარმოებისა: კლ, კბ, თბ, ძმ, ხბ, ხმ... (ნ. სურმაჯა).

შეინიშნება ხმოვანთა მკვეთრი (ძლიერი) შემართვის შემთხვევები (აღინიშნება ყ-თი). გვხვდება ხმოვნით დაწყებულ შორისდებულებში:

ცეპ, ცება, ცეთი (= ერთი) უყურე ამას!; დადასტურებულია აგრეთვე ნასესხებ სიტყვებში აინის ეკვივალენტად: ცაბდულაჲ, ცისაჲ (საკუთარი სახელებია), ცეშიაჲ „ბიძა მამის მხრიდან“ (შ. ნიჟარაძე).

გემინატები შემოყოლილია ნასესხებ სიტყვებს: ქელლა „თავი“, მუეზინი „მუეძინი“...

დამოწმებულია თანხმოვანთა ინტენსიური გამოთქმის შემთხვევები (რაც ჩაწერისას გაორმაგებით აღინუსხება): მისცა → მისსა, მოშკრა → მოშშრა (ჭ. ნოღაიდელი). ასიმილაცია აქ არ ივარაუდება; სც, შჭ... კომპლექსები მარტივდება (იკარგვის ც, ჭ...), ხოლო ს, შ... სპირანტები ინტენსიური გამოთქმით ხასიათდება.

ხმოვანთა კომპლექსებში ფონეტიკური ცვლილებანი ფართოდაა გავრცელებული აქარულში და უხვი ნაირსახეობით გამოირჩევა.

აე, ოე კომპლექსები ფონეტიკური ცვლის შედეგად ორ ნაირსახეობას იძლევიან: ა) სრული რეგრესული ასიმილაციით მიიღება ეე, რო-შელიც შესაძლოა შეირწყას გრძელ ხმოვნად: დაეკიდა → დეეკიდა || დეეკიდა, მოეწყო → მეეწყო || მეწყო. გადა-ზმნისწინის ორივე ხმოვანი იცვლება: გადაეკიდა → გედეეკიდა || გედეეკიდა. რთულ ზმნისწინებში იცვლება მხოლოდ მო-კომპონენტის ხმოვანი: გამოეწყო → გამეეწყო || გამეეწყო. პირის ნიშნები (ე-, მ-, გვ-, გ-) ვერ აბრკოლებენ ასიმილაციის პროცესს (თუმცა ამ შემთხვევაში გვხვდება არაასიმილირებული ფორმებიც), მაგრამ, ბუნებრივია, ხელს უშლიან გრძელი ხმოვნის წარმოქმნას: დეეეკიდე → დეეეეკიდე, ჩამეეკრა → ჩემეეკრა; ბ) სრული რეგრესული ასიმილაციით მიღებული ეე განიცდის რეგრესულ დისიმილაციას: ეე → იე → ეე: დეეკიდა → დეეეკიდა → დეეეეკიდა → დეეეეეკიდა, მოეეწყო → მეეეეწყო → მიეეეეწყო → მამეეეეწყო; და ასე: გადაეეკიდა → გადეეეეკიდა, გამოეეწყო → გამამეეეეწყო, წამოეეყვანა → წამამეეეეყვანა (რთული ზმნისწინის პირველი კომპონენტი ფონეტიკურად არ იცვლება). ვპირის ნიშანი პროცესს, ჩვეულებრივ, არ აბრკოლებს (დეეეეეკიდე || დეეეეეეკიდე, მეეეეეეწყო || მიეეეეეეწყო); სხვა პირის ნიშანთა პოვნეიერებისას დისიმილაცია, წესისამებრ, არ ხდება. დისიმილაციური ცვლა დაჩნდება ბოლოკიდურ პოზიციაშიც: უსტა → უსტაები → უსტეები → უსტეები → უსტაები; და ასე: აღა → აღაები, ხოჯა → ხოჯაები (როგორც ითქვა, -აეზ ზოგჯერ ერთიან ფორმანტად გაიაზრება: ბეგ-ი → ბეგაები, სირთ-ი „გორა“ → სირთაები). ანალოგიურ შედეგს იძლევა პირველადი ეე კომპლექსიც (შეეტყო → შეეტყო || შეეტყო; დეეეეები → დეეეეეები || დეეეეეეები), აგრეთვე ეა კომპლექსი (შეატყო → შიატყო → შმატყო; დდეა → დდეა || დდეა).

ასე რომ, პარალელურად შეიძლება შეგვხვდეს დეეკიდა || დეეეეკიდა, მეეწყო || მამეეეწყო. სხვაობა თქმების დონეზე შეინიშნება (თუმცა ზოგ-

ჯერ ერთი და იმავე პირის მეტყველებაშიც იჩენს თავს). არაა გამოჩნდილი, სხვაობის საფუძველი მახვილის განაწილებაში ვეძიოთ: დაქვიდა → დექვიდა, მაგრამ: დაქვიდა → დდექვიდა.

ოე კომპლექსი მესამეგვარი ნაირსახეობითაცაა წარმოდგენილი (საფუძველი რეგრესული დისიმილაციაა) — ოე → უე: მოეტანა → მუეტანა, ამოველ → ამოელ → ამუელ (თავკიდურა პოზიციაში); ეზოები → ეზუები, თხოვე → თხოე → თხუე (ბოლოკიდურა პოზიციაში); შესაძლოა პროცესი უფრო შორს წავიდეს; ამუელ → ამტელ, ეზუები → ეზტები. შევნიშნავთ: ოე → მე || უე — ორივე — დისიმილაციის შედეგია, ოლონდ პირველ შემთხვევაში დისიმილაციას წინ უძღვის ასიმილაცია: მოეწყო → მეეწყო → მიეწყო → მდეწყო, მეორე შემთხვევაში უშუალოდ დისიმილაცია ხდება: მოეწყო → მუეწყო. ოე → უე დისიმილაციის ანალოგიური ვითარებაა ოა → უა კომპლექსშიც: მოაგონდა → მუაგონდა, მოახაზირა → მუახაზირა, გამოატანა → გამუატანა (პროცესი შესაძლოა უფრო შორს წავიდეს: გამატანა); ასევე: ათხოვა → ათხოა → ათხუა || ათხტა (დისიმილაციას ხშირად წინ უძღვის ხ-ს დაქარგვა; სულ ერთია, პირის ნიშანია იგი თუ ფუძისეული ელემენტი).

აი, ოი კომპლექსთა ცვლილებანი შემდეგი ნაირსახეობებითაა წარმოდგენილი: ა) უშუალო მეზობლობაში, ჩვეულებრივ, ხდება ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია თანამდევით პროცესით: ი → ე (ხმოვნის დასუსტებით); გაიგონა → გეიგონა → გეგონა, გაიქცა → გეექცა, წაიღო → წეაღო, დაიწყო → დეაწყო; მოიტანა → მეიტანა → მეეტანა, მოიქნია → მეექნია. ბ-ც იქარგვის, თუ აი, ოი კომპლექსებს შორის ვ იპოვება (პირის ნიშანი ან ფუძისეული); ი იქარგვის მხოლოდ ზმნისწინებთან: გაეიგონე → გეეგონე, წავიღე → წეეღე; მოეიგონე → მეეგონე, მოეიტანე → მეეტანე; წავიდა → წეედა, გადავიდა → გედედა. გადაზმნისწინში იცვლება ორივე ხმოვანი, რთულ ზმნისწინში — მხოლოდ მეორე კომპონენტის ხმოვანი: ჩამოიტანა → ჩამეიტანა, ჩამოეიტანე → ჩამეეიტანე → ჩამეეტანე (ნ. სურმაეა); ბ) დისტანციური ურთიერთობისას, როცა აი, ოი კომპლექსები მ-, გვ-, გ- პირის ნიშნებითაა გათიშული, ხდება სრული რეგრესული ასიმილაცია: დამინახა → დიმინახა, წავიყვანა → წივიყვანა, დაგიქირა → დიგიქირა. ანალოგიური ვითარებაა მაშინაც, როცა შე- || შა- ზმნისწინია გამოყენებული: შემიშეა || შამიშეა → შიმიშეა (უფრო სავარაუდოა, რომ აქ მაინც შა- ზმნისწინის ცვლილებასთან გვაქვს საქმე: შამიშეა → შიმიშეა, შდრ.: გამიშეა → გიმიშეა). გადაზმნისწინში იცვლება ორივე ხმოვანი: გადაიყვანა → გიდიმიყვანა. შევნიშნავთ, რომ ოი კომპლექსი ზოგჯერ უცვლელადაა დაცული: მოიხედა, მოიტანა; მომიტანა. ამ თვალსაზრისით აქა-

რული (უპირატესად — ზემოაქარული) აღმოსავლეთ საქართველოს კილოებთან პოულობს ანალოგიას.

ორი ნაირსახეობითაა წარმოდგენილი ეო კომპლექსი: ასიმილირებული (მეორე → მეერე || მერე) და დისიმილირებული (მეორე → მეერე → მიერე, ხელმიერეთ, მიერეხელ; ნ. სურმავეა).

აუ კომპლექსის ფონეტიკური ნაირსახეობანი პოზიციის მიხედვითაა განსხვავებული: ა) თავკიდურა პოზიციაში აუ → ოუ → უუ სრული რეგრესული ასიმილაციით, რასაც, ჩვეულებრივ, მოჰყვება იდენტური ხმოვნების შერწყმა: აუშენა → უუშენა → უშენა, წაულო → წუულო → წულო. ანალოგიურად იცვლება პირველადი ოუ კომპლექსიც: მოუტანა → მუუტანა → მუტანა. ზოგჯერ ცვლა ოუ საფეხურზეა შეჩერებული: აუთავა → ოუთავა, დაუჯერა → დოუჯერა, მოუტანა. თავკიდურა პოზიციაში იდენტურ შედეგს იძლევა ეუ კომპლექსიც: შეუნახა → შოუნახა → შუუნახა, თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ ამოსავალი შა- ნაირსახეობა იყოს: შაუნახა → შუუნახა, ე. ი. აქაც აუ → ოუ → უუ ცვლილებასთან გვეკონდეს საქმე; ბ) ბოლოკიდურა პოზიციაში, როგორც წესი, აუ → აუ → ავ პროგრესული დისიმილაციის გზით: აქაურობა → აქაურობა → აქაერობა, დანაშაული → დანაშაული → დანაშავლი; ანალოგიურად: ეუ → ეუ → ევ: გამზეურება → გამზეურება → გამზეურება, დატეული → დატეული → დატეული (ნ. სურმავეა). აუ კომპლექსის ცვლის ეს ნაირსახეობანი მახვილის შედეგი ჩანს: პირველ შემთხვევაში მახვილი უ ხმოვანს მოუდის (წაულო → წუულო → წულო), მეორე შემთხვევაში — მის წინამავალ ხმოვანს (აქაურობა → აქაერობა). ანალოგიურად აიხსნება ეუ კომპლექსის ცვლილებაც. არსებითად აქ ერთი და იგივე ტენდენციაა — მიღრეკილება ერთი ხმოვნისაკენ.

იუ → უუ სრული რეგრესული ასიმილაციით: მიუშვირა → მუუშვირა → მუუშვირა (ემთხვევა მო- ზმნისწინის ფონეტიკურ ნაირსახეობას); ზოგჯერ უსწრებს ბგერის დაკარგვა: მიუუგზანე → მუუგზანე.

აქარულში დამოწმებულია სპეციფიკური მოვლენა — დისტანციური დისიმილაცია აა → ეა: ავა → ევა, გავა → გევა: წავა → წევა; ახვალ → ეხვალ, წახვალ → წეხვალ; ავალ → ევალ, წავალ → წევალ... ანუ: ზმნისწინებში ხდება ა → ე გადაბგერება; დასტურდება ვალ- ზმნასთან. შევნიშნავთ, რომ ამავე პარადიგმის ვიდ- ფუძესთან ანალოგიური გადაბგერება ზმნისწინებში ასიმილაციის შედეგია: ავიდა → ევიდა → ევდა, გავიდა → გევდა; შდრ. აგრეთვე: ჩადი → ჩედი...

ხშირია ო → უ ასიმილაციით — გამვლენელია მ სონანტი (ზოგჯერ ფ ხშული): ა) ო მოსდევს თანხმოვანს: მოშაირე → მუშაირე, მორავი → მურავი, ფინჩხი → ფუნჩხი (ნ. სურმავეა); ბ) ო ხმოვანი თანხმოვ-

ნის წინაა: რომ → რუმ, ხომ → ხუმ, ზომა → ზუმა, ხტომა → ხტუმა, დგომა → დგუმა, ედომა → ედუმა, ყომარი → ყუმარი (შ. ნიჟარაძე).

ხმოვანთა შენაცვლების სხვა შემთხვევებიდან შეიძლება დავასახელოთ: ე → ი (სეზონი → სიზონი, შეშა → შიშა; შდრ. ზანური: დიშქა; შავგერემანი → შავგერიმანი), ა → ი (ლანძღვა → ლინძღვა, ლაპარაკი → ლაპარიკი). ღირსსაცნობია, რომ შენაცვლება ყოველთვის ხმოვნის დავიწროვებას იძლევა, რაც დისიმილაციის შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაგრამ განსხვავებულია დისიმილაციად კვალიფიცირებული სხვა წესებიდან.

საპირისპირო შემთხვევაა ბგერის გაფართოვება: უ → ო (უნაგირი → ონაგირი, ვარაული → ვარაოდი).

რედუქციის წესები აქარულში თავისებურადაა წარმოდგენილი. კუმშვადი და კვეცადი სახელები ხშირად ფონეტიკურად უცვლელია — უპირატესად ქვემოაქარულში (ეკალის, ქმარის, ცხეარის, დედაბერის; ეკალით, ქმართ, სანთელით; ხმალები); იგივე ფორმები შესაძლოა რედუცირებული სახითაც შეგვხვდეს — უმეტეს წილ ზემოაქარულში. იმავდროულად (ძველი ქართულის მსგავსად) რედუცირდება -ავ/-ამ თემის ნიშანი აწმყოს მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ფორმაში: ზიდვენ, მალვენ, აბმენ, სმენ. ამას მიჰყვება: იზმენ. აღარაფერს ვამბობთ გე-ვდ-ა, წე-ვდ-ა ტიპის ფორმებზე, რომლებიც გარკვეულ სტრუქტურულ წესს ემორჩილება. ზემოაქარულში რედუცირდება შემდეგი ფორმებიც: კრავები → კრვები, სკამები → სკმები, ნაბწენები → ნაბწნები. რედუცირდება, როგორც ზემოთ აღინიშნა, იპრეფიქსი I სუბიექტური პირის ფორმებში: გავიგე → გევგე, წავიღე → წევღე, მოვიტანე → მევტანე. სინკოპირებულია: წელიწადი → წელწადი, ნახევარი → ნახვარი, ნაღები → ნაღბი, ურემი → ურმი, ღრუბელი → ღრუბლი, მჭედელი → მჭედლი, საქონელი → საქონლი; აგრეთვე: ქობულეთი → ქობლეთი; ასევე: იშვიათად → იშვათ, ბარე → ბრე (ჟ. ნოლაიძელი, შ. ნიჟარაძე). სინკოპე დამახასიათებელია ორ- და მეტ-მარცვლიანი ფუძეებისათვის.

შემდეგ: ვე → ო (ქვემო → ქომო, ქვეყანა → ქოყანა, ყველაფერი → ყოლიფერი, ჩვეულება → ჩოულება, შეახვევს → შეახოვს, გაუშვებს → გაშუოფს).

უ-ს პოზიციაში შესაძლოა დაჩნდეს ვი: დუბე → დვიბე, ჩუმპე → ჩვიმპი, დურბინდი → დვირბილი; ო-ს პოზიციაში — ვა (გუწვალა „გაუწოდა“ — დაცულია ამოსავალი ფორმა).

თანხმოვნებში დადასტურებულია როგორც რეგრესული, ასევე პროგრესული ასიმილაცია (მასთან — კონტაქტურიცა და დისტანციურიც, ნაწილობრივიცა და სრულიც): სინჯავს → შინჯავს, ამ სიშორეს →

→ ამ შიშორე, სამშობლო → შამშობლო, საბუთი → ზაბუთი; დასჯა →
 → დაშჯა, გავსილი → გაფსილი, მხარი → ფხარი, ბრტყელი → პტყელი,
 დაბრკოლება → დაპკოლება, აკრძალული → აგძალული, დასჯერდა →
 → დაშჯერდა → დაჟჯერდა (ენკლიტიკის შემთხვევაში: სად ჰყავს → ჰა-
 ტყავს); უმალ → უმან, დახვდა → დახვთა; თბება → თფება, მკედარი →
 → კტარი, გასკდა → გასკტა.

დისიმილაციის ტიპობრივი ნიმუშებია: რ-რ → რ-ლ (არაფერი →
 → არაფელი, არ არის → არ-ალი), ლ-ლ → რ-ლ (წლეულს → წრეტლ ||
 || წრეტს || წროულ, დაბულულება → დაბურულება), ლ-ლ → ნ-ლ (სულ-
 ყველა → სუნყველა, სულ მთელი → სუნ მთელი || სუნთელი; შესაძ-
 ლოა აქ მ-საც ედოს წილი), ნ-ნ → ლ-ნ (კანონი → კალონი), მ-ბ → ნ-ბ
 (ბუმბული → ბუნბული, ამბავი → ანბავი), ბ-ბ → ბ-ვ (ეუბნება → ეუბ-
 ნევა). დასტურდება შემთხვევები ბგერათა დისიმილაციური გამჟღერე-
 ბისა (ტკიბა → ტკიბა, ტყუბი → ტყუბი), დაკარგვისა (ცხვირპირი →
 → ცხვიპირი; შ. ნიჟარაძე).

მეტათეზისი უპირატესად სონანტებს მოსდით: ზურგი → ზრუგი,
 ქორფლი → ქროფლი, ჩულქი → ჩლუქი, პეშვი → პეეში, კატორლა →
 კარტოლა. საურთიერთო მეტათეზისის ნიმუშებია: სულიერი → სური-
 ელი, მადლიერი → მადრიელი, ძლივად → ძვილად. შეინიშნება ხშუ-
 ლისა და სპირანტის მეტათეზისის შემთხვევებიც: შეტოპვა → შეპოტვა,
 დააფქვია → დააჟფია; ხსნის → სხნის (ჯ. ნოღაიდელი, შ. ნიჟარაძე).

ფართოდ არის გავრცელებული სუბსტიტუცია: ბ → გ (იჯაბნებს →
 → იჯაგნებს; ნ. სურმავეა), ბ → ვ (ეხება → ეხევა), ბ → მ (ბაყაყი → მა-
 ყაყი, უთხრობია → უთხრომია); იმავდროულად: ვ → ბ (თევზი → თებ-
 ზი, კოვზი → კობზი, ივარცხნის → იბარცხნის, დაივიწყა → დემაბიწყა),
 მ → ბ (მზე → ბზე, მრული → ბრუნდე, ქალამანი → ქალაბანი); შემდეგ:
 ვ → მ (ვენახი → მენახი, ვიწრო → მიწრო, უვლია → უმლია, ავსება →
 → ამსება), მ → გ (მზითვი → გზითვი), მ → ნ (მიწა → ნიწა, ამგზობას →
 → ანგზობად, მომღურავი → მონღურავი, დაამთავრა → დაანთავრა, გა-
 მთელდა → განთელდა, თუ განმთელდა → განთელდა არა მ-ს დაკარ-
 გვით; დაამწყვდია → დაანწყრია, ვითამ → ვითან) და, პირიქით, ნ → მ
 (ინტერესი → იმტერესი, განკარგულება → გამკარქულობა, იალონზე →
 → იალომზე, შერჩენია → შერჩემია, ოღონ → ოღომ); ნ → ლ (ნეკი →
 → ლეკი; ნემსი → ლემსი, თუ ეს უკანასკნელი ნ-მ → ლ-მ დისიმილაცი-
 ით არა) და: ლ → ნ (მამასახლისი → მამასახნისი); რ → ლ (ბურთი →
 → ბულთი, ჯორგავს → ჯოლგავს) და: ლ → რ (ტლინკი → ტრინკი);
 იშვიათად: ლ → ყ (იღბალი → იყბალი) და მისთ.

თანხმოვანთა შენაცვლების ერთ-ერთი გავრცელებული სახეობაა
 აფრიკატიზაცია, რომელიც ორგვარად მიიღება: ა) სპირანტი გადადის

შესაბამის აფრიკატში სონანტის პოზიტივებისას: კონტაქტური (სიზმარი → სიძმარი, გაიპარსა → გეიპარცა, პენსია → პენცია; -ს ბრუნვის ნიშანი → -ც; თანდებულები -ში → -ჩი, -ზე → -ძე უპირატესად ლ სონანტის მომდევნოდ: სულს → სულც, სულში → სულჩი, სულზე → სულძე), დისტანციური (ყინი → ჭინი, უეშტი „თუნუქი“ → ჭეშტი, საყენი → საჭენი); აფრიკატიზაცია ხდება ბ და გ თანხმოვანთა მეზობლადაც (საბზელი → საბძელი, საგზალი → საგძალი); აფრიკატიზდება ხშულიც: ვ სონანტის მეზობლად (ტვირთი → ჭვირთი), პალატალიზებული ხმოვნის წინა პოზიციაში (ყინალამ → წინალამ); ბ) ხშულისა და სპირანტის შერწყმით, რასაც ზოგჯერ წინ უძღვის რეგრესული ასიმილაცია: ღმერთს → ღმერც, ქობულეთს → ქობულეც, ქურდს → ქურტს → ქურც, გვერდში → გვერტში → გვერჩი, გვერდზე → გვერძე, ბედზე → ბეძე, ღმერთზე → ღმერდზე → ღმერძე.

ამის საპირისპიროდ დაჩნდება დეზაფრიკატიზაციის ტენდენციაც (ზოგჯერ იმავე პოზიციაში, სადაც აფრიკატიზაცია იჩენს თავს): ნიძლავი → ნიზლავი, გაიძრო → გეაზრო, შენაც → შენას (იშვითად). კინწლობა → კინტლობა, ოცდაათი → *ოსდაათი → ოზდაათი (რეგრესული ასიმილაციით). დეზაფრიკატიზაციას სისტემებზე განიცდის სწ კომპლექსი (სწ → სტ): სწორი → სტორი, ისწავლა → ისტავლა, ძმისწული → ძმისტული, გაასწრო → გამსტრო. ზოგ თქმაში (გონიო, კირნათი, მარადიდი) სწ → წ: სწორი → წორი, ისწავლა → იწავლა, ძმისწული → ძმისწული. თანხმოვანთკომპლექსების შენაცვლების სხვა შემთხვევები: სტ → შტ (სტვირი → შტვირი, ფოსტა → ფოშტა), რუსულიდან ნასესხებ სიტყვებში ჩყ → ჭყ (ბოჩყა → ბოჭყა, ტაჩყა → ტაჭყა || ჭაჭყა, ჩყალოვი → ჭყალოვი).

ერთ-ერთი გავრცელებული ფონეტიკური პროცესია ბგერათა დაკარგვა. იკარგვის: რ — თავკიდურა პოზიციაში (რქა → ჭა, რკინა → კინა, რკო → კო), თანხმოვნებს შორის (ბრძანა → ბძანა, გრძელი → გძელი, ფრთა → ფთა, ფრთხილი → ფთხილი, ფრჩხილი → ფჩხილი, ჩრდილი → ჩთილი, ვრცელი → ვცელი, ზრდის → ზდის, მაგრამ: გაზარდა), ხმოვნებს შორის (მარილი → მარლი || მაძლი, ლაპარაკი → ლაპარიკი → ლაპაიკი), ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის (ჩავირბინე → ჩევიბინე || ჩევიბინე), სიტყვის ბოლოკიდურა პოზიციაში (არ → ა, აღარ → აღა, ნულარ → ნულა); რ-ს დაკარგვას ხშირად თან სდევს მეზობელი ხმოვნის საკომპენსაციო დაგრძელება. მ სონანტი იკარგვის სიტყვის თავკიდურა და ბოლოკიდურა პოზიციებში (მძივი → ძივი, მკერდი → კედი, მზითვეი → ზითვეი, მკლავი → კლავი, მდიდარი → დიდარი, მდულარე → დულარე, მტუტანი → ტუტანი, მჭედელი → ჭედელი, მწიფე → წიფე, მწარე → წარე; მაგრამ → მარამ → მარა, რატომ → რატო,

ხომ → ხო); ვ იკარგვის: ხმოვნებს შორის (ათხოვე → ათხოე → ათხუე), თანხმოვნებს შორის (ექესი → ექსი, თვრამეტი → თრამეტი, ძვრება → ძრება, გვრიტი → გრიტი, ღვრის → ღრის, შესვლა → შესლა, კვნესის → კნესის), ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის (გზავნის → გზანის). იკარგვის ნ (მაინც → მაიც → მააც, მოვიტანე → მევიტაე → მევეტაე, მოვიყვანე → მევიყვაე → მევეყაე; ყურადღებას იქცევს ბოლოკიდური ა; შესაძლოა ამოსავალი იყოს „მოვიტანი“, აქედან: მევიტაი → მევეტაე — ვ- პირის ნიშნის მომდევნოდ ი-ს დაკარგვის შესახებ იხ. ზემოთ). შეიძლება დაიკარგოს დ ხშული (მანდ → მან, ოლონდ → ოლონ || ოლომ, სად → ჰა, როდის → როის || როას, წადი → წაი || წაე, მოდი → მოი || მოა, შედი → შეი || შეა).

ყურადღებას იქცევს ს სპირანტის დაკარგვის ტენდენცია (უპირატესად ზემოაქარულში, ნაკლებ — ქობულეთურ თქმაში). თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან იკარგვის მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი („ფირალებ გედვიძა“, „წიგნები აჩუქვეს ბაღნეფ“, „ლაპარკ დეაწყებენ“, „ბათუმ მივალ“, „ყრია ძირ“): იკარგვის ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნისეული -ს ელემენტი („წინდი ჩხირი“, „ყანი ბატონი“ = „ყანის ბატონი“, „ყურძნი დაწურვა“, „ცხვარი ხორც კაე ფასი ქონებია“). ზოგჯერ მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი იკარგვის ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთანაც: „იმა (= იმას) უთხარი რაცხა“, „მურთაზა (= მურთაზას) უთხარი“, „რა (= რას) ირჯები, კოჟ“ (ჭ. ნოღაიდელი, შ. ნიყარაძე). -ს ხშირად არ ჩანს ზმნისართებში (ზოგჯერ, შესაძლოა, უძველესი ვითარება იყოს დაცული): ახლო „ახლოს“, შორ „შორს“, წრეტლ „წლეულს“, ზამთარ „ზამთარს, ზამთარში“, დიდხან „დიდხანს“, დღე „დღეს“ („დღე კაე ამინდია“). ზოგ ზმნაში სისტემებრ იკარგვის -ს პირის ნიშანი: აქეს → აქ(ვ), ჰგავს → გავ, არის → არი. ასევე სისტემური ხასიათი აქვს ფუძისეული ს ელემენტის დაკარგვას ჩვენებით ნაცვალსახელებში: ი კაცი „ის კაცი“, ე ბაღვი „ეს ბავშვი“.

ს სპირანტის დასუსტების ერთ-ერთი შედეგია მისი გადასვლა ჰ-ში: ა) სისტემებრ — თავკიდურა პოზიციაში ხმოვნის წინ: სად → ჰად || ჰა, საცხა → ჰაცხა, სიდან → ჰიდან, სიდაური → ჰიდაური; ბ) გვხვდება ბოლოკიდურა პოზიციაშიც ხმოვნის მომდევნოდ: ბიჭოს → ბიჭოჰ, ამისთანა → ამიჰთანა.

ამის საპირისპიროდ ქობულეთურ თქმას ახასიათებს ჰ → ხ: ჰეგობა → ხეგობა „აბგა“, ჰეჟია → ხეჟია „ზლაპარი“, ყაჰვე → ყახვე „ყავა“ (შ. ნიყარაძე).

აქარულში ფართო გასაქანი ეძლევა ბგერათვანვითარების ტენდენციასაც. დავასახელებთ ტიპიურ ნიმუშებს. ვითარდება რ (მაყვალი →

→ მარყვალი, საჩხინავი → სარჩხინავი, ღვიძლი → ღვირძლი, უცხო → ურცხო, წყვილი → რწყვილი), მ (უფრო → უმფრო, ყველაფერი → ყველამფერი, ზაფხული → ზამფხული, დალუპვა → დალუმპვა, მოპყრობა → მომპყრობა, გამოეცხადა → გამიემცხადა, აწვალებს → ამწვალებს, სიძვირე → სიმძვირე, გაჭავრება → გამჭავრება, იგლოვს → იმგლოვს); რაც შეეხება დომფხალი, დამფხობა, მომფხრე ტიპის ფორმებს, აქ საქმე გვაქვს კონტამინაციასთან: ჭერ — დომხალი → დოფხალი რეგრესული ასიმილაციით, შემდეგ კი: დომხალი || დოფხალი → დომფხალი (ი. ქაეთარაძე). ვ სისტემებ ჩნდება ხმოვნებს შორის, როცა მომდევნო ხმოვანი ო არის (ძმაო → ძმავო, ქალებშიო → ქალებშიგო, შეახვედრაო → შეახვედრაგო); თავიკიდურა პოზიციაში ო-ს წინ (ორი → ვორი, ოთხი → ვოთხი, ოცნებობს → ვოცნებობს); თანხმოვანსა და ხმოვანს შორის (მაშინ → მაშეინ, თხუნელა → თხუნველა, სადილობა → სადილვობა, აჩუქა → აჩუქვა); საცოდვავე, აგორვებული, მოშორვებული ტიპის ფორმებში ვ-ს პოვნიერება გადააზრიანებისა ან კონტამინაციის შედეგია: ს-ცოდ-ავ-ს → სა-ცოდ-ავ-ი → სა-ცოდ-ვ-ავ-ი (ხელახლა დაერთვის -ავ), ან: გორ-ავ-ს || ა-გორ-ებ-ს → ა-გორ-ვ-ებ-ულ-ი. ნ ხშირად ვითარდება ხმოვნის მომდევნოდ წინაენისმიერი დ, ც, ჩ თანხმოვნების წინ (მედალი → მინდალი, შეახვედრა → შეახვენდრა, მილიცია → მილინცია, ტყეჩი → ტყენჩი); ნ დაჩნდება ხმოვნის მომდევნოდ ბოლოკიდურ პოზიციაში, როგორც ხმოვნის ნაზალიზაციის შედეგი: ისეე → ისეენ, იქვე → იქვენ, კიდვე → კიდვენ, ახლავე → ახლავენ, -მეთქი → -მეთქინ, საცხა → ჰაცხან.

რთული ფონეტიკური გარდაქმნის "შედეგია „ბოქში“: ბაეშვი → ბოეშვი → *ბოქეში (ქ-ს განვითარებით ვ სონანტის წინ) → ბოქში (ვ-ს დაკარგვით); (გ. ახვლედიანი).

სპორადულად ჩნდება ზოგი სხვა ბგერაც; მაგალითად, ბ (ხუმრობს → ხუმბრობს, გემრიელი → გემბრიელი).

ზოგჯერ ბგერის გაჩენას ანალოგია აქვს საფუძვლად: ერთს ალაგს → ერს-ალიგ „ერთ ადგილას“; ს-ალიგ ერთიან ფორმად გააზრიანდა და ანალოგიით დაჩნდა სხვა შემთხვევებშიც: ამდამ სალიგ „ამა და ამ ადგილას, ალაგას“.

ანალოგია სხვა ფონეტიკური პროცესების თანამდევიცაა; მაგალითად, ორჭერ → ორჭელ (დისიმილაციით); -ჭელ განზოგადდა და გამოყენებულ იქნა იქაც, სადაც ფონეტიკურად მისი პოვნიერება შეპირობებული არ არის: ამჭელად „ამჭერად“.

აჭარულ მეტყველებას სპეციფიკური ინტონაცია ახასიათებს. მაგალითად, კითხვით წინადადებაში მახვილი მოუდის ბოლოკიდურა სიტყვის ბოლოდან მეორე ხმოვანს (განურჩევლად იმისა, მრავალმარ-

ცვლიანი სიტყვაა, თუ ენკლიტიკასთან გვაქვს საქმე): „საქმე აღარ გაქნენ?“ „უზეირავ, დღე (= დღეს) ბათუმ ვერ წამოხვალ, კო?“ ჩაკითხვისას ხდება სიტყვის განმეორება და იმედროულად გრძელდება ბოლოდან პირველი მარცვლი: „ბათუმ მიდიხარ, ბათუმ?“; „მართლა მიდიხარ, მართლა?“ (შ. ნიყარაძე).

• • •

II. მორფოლოგია.

ა) სახელთა ბრუნება. ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელები სახელობით ბრუნებაში -ი → -ა ნიშანს დაირთავენ — ერთმარცვლიანი ფუძის მქონე ყველა სახელი: დაა, ძმაა, ფთაა, თვეა, ყრუა; რა და მეტმარცვლიანთაგან — კნინობითის ფორმები: სარაკუნაა; არჩილაა, უსუფაა, პასანაა. ადამიანთა საკუთარი ან მასთან გატოლებული სახელები: ესმეა, ზექიეა; ანაა, ბაბოა. მქონებლობის -ა, სუფიქსიანი სახელები: კულცეცხლაა, შავთვალწარბაა. ზედსართავი სახელები: პაჭაა... -ვე ნაწილაკ-მორფემოდიანი რიცხვითი სახელები: სამნიეა (შ. ნიყარაძე). -ა ნიშანმა შეიძინა დამატებითი (კნინობითობის) ფუნქცია: „ესმე“ ოფიციალური ფორმაა, „ესმეა“ — კნინობითი; ასევე: ზექიე (ხანუმი) — ზექიეა (მღრ.: არჩილი — არჩილაა, მემეა — მემეაა). შენიშვნის სახით უნდა ითქვას: წარმოშობით -ია კომპლექსზე ფუძედაბოლოებული სახელები, ჩვეულებრივ, წარმოდგენილია -იე დაბოლოებით: ფიქრიე, ზექიე. წოდებითში პარალელურ ვარიანტად აღდგება პირვანდელი ფუძე: ფიქრიეე || ფიქრიავ, ზექიეე || ზექიავ (ჯ. ნოღაიდელი).

თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს შესაძლოა სახელობითის -ი ბრუნვის ნიშანი მოეკვეცოს: „თებზ (= თევზი) ხელში უკავია“ (ეს მოვლენა უპირატესად ქობულეთურ თქმაში შეინიშნება). ზოგი ფუძე შეკუმშულადაა წარმოდგენილი სახელობითშივე — ისევე, როგორც ნათესაობითში, მოკმედებითსა და ვითარებითში (იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“): სახელობითი: ურმი „ურემი“, მოთხრობითი: ურემმა → ურემა („დაყოვნებული“ მ), მიცემითი: ურემს, ნათესაობითი: ურმის, მოკმედებითი: ურმით, ვითარებითი: ურმათ; ამ რიგისაა: მეზობლი, ღრუბლი, უღლი, საქონლი (ჯ. ნოღაიდელი).

ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან (ჩვეულებრივ, პაუზის წინა პოზიციაში) შესაძლოა დაჩნდეს -მა: „გვედა სამა (= სამმა) დღე-მა“, „უთხრა ძმამა“, „ღებარა დღემამა“. კირნათ-მარადიდულ მეტყველებაში -მა სხვა პოზიციებშიც ხშირად შეგვხვდება (მ. ცინცაძე). სა-

ერთო ქართული წესისამებრ, —მა ყოველთვის გვაქვს ნაწილაც-მორფემოიდების დართვისას: დამაც, დედამაც.

ფუძეფუძვეცილი სახელების ნათესაობითსა და მოქმედებითში დაჩნდება —ს და —ათ ნაირსახეობანი: ქოსაჲს ძმანები, ზეჟიემს ძმისტული, საცოლემს დაბარებული, აგვისტომს თეემ, ტუნგომს წალება, რალა დრომსაჲ; ქოსათ, ზეჟიემთ, საცოლემთ; ასევე: რაჲს, რაჲთ; წყაროდან, სათხედან. პარალელურად ისმის სრულხმოვანი —ი (ჟ. ნოლიდელი, შ. ნიჟარაძე).

ნანათესაობითაჲ: მიცემითი ლოკატივს გამოხატავს (მიცემითის —ს. ნიშანი, შესაძლოა, მოკვეცილი იყოს): მეზობლ-ის-ა-(ს); შდრ.: შენ-ს-ა-(ს). ნანათესაობითარი ვითარებითი აწარმოებს ვითარებით ზმნისართებს: დრო-ის-ათ „დროზე“, ქეიფ-ის-ათ „ნებით, სურვილით“.

მოქმედებითში მავრტობიანი ბრუნვის ნიშანი —ით-ა წარმოდგენილია —ა დანართით: მოცლ-ით-ა-ჲ, მანგლ-ით-ა-ჲ, პერანგ-ით-ა-ჲ.

ვითარებითი ბრუნვის ნიშანია —ად → —ათ || —დ → —თ: ჩიტ-ათ, ტყე-თ. ოდენ —ა გვხვდება: —იან სუფიქსიან სახელებთან (ხიბაკიანა „ბარგიანად“, ქალბაღვიანა „ცოლშვილიანად“), —ურ სუფიქსიან ზმნისართებთან (შენებურა, *თათრურა → თათრულა), საობიექტო მიმღეობებთან — მიზნის გარემოებით ფორმებში (სატირლა, სასმელა, საჭმელა), —დ-ულ დაბოლოებიან დროის ზმნისართებთან (წინანდულა, აღრინდულა, პირვანდულა, მაშინდულა — მიღებული ჩანს —დელ და —ებურ ფორმანტთა კონტამინაციით: წინანდელი || წინანდებურად → → წინანდულა). ზმნისართებთან ვითარებითის —ა ფორმანტს, ჩვეულებრივ, დაერთვის —ჲ: ამწახანებაჲ, გულგარაჲ, დუკითხვაჲ, ნაპირეჭლაჲ. ზოგჯერ —ა სხვა რიგის მაწარმოებელია (მასდარის... მორფემა), მაგრამ —ჲს დართვის თვალსაზრისით გატოლებულია ვითარებითი ბრუნვის ნიშანთან: ერჩამოვლაჲ. ვითარებითი ბრუნვის ფუნქციით შესაძლოა გამოყენებულ იქნას: ფუძე („ნაკლებ არც მე მიყვარს“, „მაგ ყილილის (= გარეგნობის, იერის) კაცი იშვიათ რო შექმთეს ახლა“, „ნანდვილ არი“), —ში თანდებულიანი ფორმა („უეჭველში ამულ“, „ნაკლებში არ გაყიდის“, „წვედენ წამლის საძებარში“), —ზე თანდებულიანი ფორმა („იმდონზე მაინც გავაფართოვოთ გზები, რუმ...“), მიცემითის უთანდებულო ფორმა („სანადიროს დაღის“). ზოგჯერ ვითარებითი ბრუნვის ფუნქციით სახელობითი გამოიყენება: „აქეთ მეტი (= მეტად) ბნელა“ (ჟ. ნოლიდელი, შ. ნიჟარაძე).

ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს წოდებითში დაერთვის —ვ: ახმედავ, ჭემალავ, ზეჟიევ || ზეჟიავ, აიშევ; თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან დაჩნდება —ო: დურსუნო, დემურალო, შემსუდინო. ზემოაქარულში ასე მიმართავენ საპატივცემულო პირს, სხვა.

შემთხვევაში კი საკუთარ სახელს კნინობითობის -ა დაერთვის და შე-
საბამისად წოდებითში -ვ იქნება: დურსუნავ! (ჭ. ნოლაიდელი). მიმარ-
თვის ფორმებია: ვაეისადმი — კოჲ || კო!; ქალისადმი: დიაჲ || დია!;
გოჲ || გო!

ბრუნვის ნიშნებს მავრცობი ხმოვანი, ჩვეულებრივ, დაერთვის ნა-
წილაკებისა ან თანდებულების გამოყენებისას: ძმა-ს-ა-ც, ძმა-ს-ა-ვეთ...
მავრცობი (ან მასთან გატოლებული) ხმოვანი დაჩნდება თანდებულე-
ბთანაც, გართულებული, როგორც წესი, -ა დანართით: -თვინ → -თვი-
ნამ, -თანამ და მისთ.

-ში და -ზე თანდებულები დაერთვის (უპირატესად — ზემოაჭა-
რულში) ადგილის პირველად ზმნისართებს: აქში, იქში, მაქში; აქზე →
→ აგზე, იქზე → იგზე, მაქზე → მაგზე (ეს მოვლენა უცხოა ქობულე-
თური თქმისათვის).

-ვით თანდებული უფრო ხშირად -ვეთ || -ვე სახით გვხვდება: ძმა-
სავეთ || ძმასავე, დასავეთ || დასავე (ჭ. ნოლაიდელი). -ვე ზოგჯერ ნაზა-
ლიზებულია: ძმასავენ, შენსავენ. გვხვდება -ვინ სახითაც (-ვით → -ვი
თანდებულის ნაზალიზებული ნაირსახეობა): „ჭირივინ მეზარება ტრა-
ბახა კაცი“ (შ. ნიჟარაძე). იპოვება -ებრ → -ებ || -ეფ თანდებულებიც,
რომელსაც წინ უვითარდება ვ- (შესაძლოა, საქმე გვექონდეს კონტა-
მინაციასთან: -ვით || -ეფ → -ვეფ): დელსავეფ „გიჟივით“, ხარსავეფ,
ქვასავეფ, ჩემსავეფ (შ. ნიჟარაძე).

-თვის დასტურდება -თვინ || -თვინამ სახით: ძმისთვინ || ძმისთვინამ,
ჩემთვინ || ჩემთვინამ. კუთვნილებით ნაცვალსახელებთან ხშირად ორ-
მაგი სუფიქსაცია გვაქვს (-და თანდებული + -თვინა-მ): ჩემდათვინამ,
შენდათვინამ, მიზდათვინამ, მათდათვინამ. -თვინ || -თვინამ თანდებულს
შეენაცვლება ხოლმე -გულობამ, -ბარობამ ფორმები: ჩემბარობამ,
ჩემგულობამ „ჩემთვის, ჩემი გულისთვის“. -ბარობამ ცვლის „მაგიე-
რად“ თანდებულსაც: ჩემბარობამ „ჩემ მაგიერად“. ქობულეთურ თქმა-
ში -თვის თანდებულის დანიშნულებით დაჩნდება -და თანდებულიანი
ნათესაობითი (-ისდა → -იზდა || -იზა): ბუძიეიზდა „ბძისთვის“.

-თან → -ან ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან: ხეს-ან,
ქვას-ან, ბახჩას-ან.

-თანამ თანდებულის დართვისას შესაძლოა დაიკარგოს ბრუნვის
ნიშნისეული -ს: ამი-თანამ, მაგი-თანამ, იმი-თანამ (შეგვხვდება ასეც:
ამის-ანამ, მაგის-ანამ, იმის-ანამ — იკარგვის -თანამ თანდებულის თავ-
კიდურა თანხმოვანი).

ნათესაობითი ბრუნვის ფორმასთან ზოგჯერ -გან → კან: „ვირჩობი
კაცი წყლი წყურვილისკან“. -გან თანდებულიან ნათესაობითს ხშირად

ცვლის იმავე თანდებულიანი მოქმედებითი: „იმ კაციდან მაქ ნება მიღებული“ (შ. ნიყარაძე).

-გან თანდებულიან ფორმას (უპირატესად ნაცვალსახელებს) დაერთვის ხოლმე „მეტი“ (გამოყენებული „გარდა“ თანდებულის დანიშნულებით): -გან-მეტი → -გამ-მეტი სრული რეგრესული ასიმილაციით; იცვლება ბრუნვის მიხედვით: „შენგამმეტი (= შენ გარდა) არავინ მიჩანს თვალში“, „შენგამმეტს (= *შენ გარდას) არავის ვენდობი“, „შენგამმეტის არავის მჯერა“. „მეტი“ დამოუკიდებლადაც შეგვხვდება: „შენ მეტი (= შენ გარდა) გზა არ მაქ“. ამავე დანიშნულებით დაჩნდება „გარეთ“ თანდებულის: „შენ გარეთ (= შენ გარდა) ვინ იყო კიდევ?“; თვით „გარდა“ გამოიყენება „გარდაა“ სახით.

ზემოაქარულში დადასტურდა -დამ: შიანედამ „შიგნიდან“, ნათოცხვარიდამ (შ. ნიყარაძე).

-გამო თანდებულის ნაცვლად იხმარება -გამოლმა და -გამიეს || -გამეიეს || -გამეიეს: „ჩემ გამოლმა (= ჩემ გამო) შენ კაცი არ მოქთხოვს პასულ“, „შენ გამიეს (შენ გამო) თელი მეზობლობა გედევკიდე“ (შ. ნიყარაძე).

დასტურდება აგრეთვე ზმნური წარმომავლობის თანდებული „მგონე“, რომელიც ასევე -გამო თანდებულს ცვლის: „ი საწყალი შიში მგონე (= შიშის გამო) კილარმი ჰკვაზე შეირეკა“ (შ. ნიყარაძე).

„გარშემო“ თანდებულს ცვლის -მოყოლა: მაგ მოყოლა „მაგის გარშემო“, ჩემ მოყოლა „ჩემს გარშემო, ჩემს ირგვლივ“.

„შემდეგ“ თანდებულის ნაცვლად გვხვდება „მოლმა → ოლმა“: „შარშანდელ-ოლმა გეხვეწებოდი“, „ყმაწვილობის მოლმა“, „დიდი ხნის მოლმა“ (შ. ნიყარაძე).

მიმართულებას გამოხატავს კედაროს || კედრით: „ჩემ კედაროს || ჩემ კედრით“; გამოსვლითობას — კედრიდან: „ჩემ კედრიდან || კედროდან“.

ზმნისართულ ფორმებში თანდებული შესაძლოა შეენაცვლოს ბრუნვის ნიშნებს: სალამოს || სალამით || სალამოზე.

* * *

III პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელებია: აგი, მაგი, იგი; იპოვება მეგ. გვხვდება აგრეთვე: ესე, ისი („ნეტა ისი რა არიოვ?“ = „ნეტა ის რა არისო?“). დასტურდება ემე: „ძალუან არ ივარგა ემე კაცი“ ემე-ს შესაძლოა დაერთოს თანდებული: „ემეში არ მიდიხარ, ბიძავე“ (შ. ნიყარაძე). „ემე“ განუსაზღვრელ პირზე მიანიშნებს; მას ხში-

რად იყენებენ დავიწყებული სიტყვის ნაცვლადაც. მიმართვისას ამ დანიშნულებით იხმარება: იმანო || იმავე!

„მავეან“ ნაცვალსახელს ცვლის „ამავალ“: „ამავალ სახენწიფოში ერთი ზისუნახავი ცხოვრობდა“.

„ერთმანეთი“ ფორმის ნაცვლად დამოწმებულია „ერთქვანები“.

უარყოფით ნაცვალსახელებად გამოიყენება: არაკაცი, არასურთიელი, არასულდგმული; აგრეთვე „არ“ ნაწილაკ-მორფემიდან შეხამებული „კაკალი კაცი“: „კაკალი კაცი არ ჩანს“ (შ. ნიჟარაძე).

• • •

ბ) სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება ძირითადი მაწარმოებელია -ებ. ზემოთ (იხ.: „ფონეტიკა“) აღინიშნა ის ფონეტიკური ცვლილებანი, რომლებიც მოსდის ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებს მრავლობითობის -ებ სუფიქსის დართვისას: ღელები → ღელეები, ყანები → ყანეები → ყანგები, ეზოები → ეზუები → ეზტები. იმავედროულად -ა-ზე დაბოლოებულ ზოგ სახელში ასეთი ფონეტიკური ცვლილება იზღუდება: რაები, ვინცხაები. ამ წესს მიჰყვება ნასესხები „მაშინა“: მაშინაები.

მრავლობითის მაწარმოებლად დაჩნდება -ნ ფორმანტიც.

-ნ ფორმანტით იწარმოება, მაგალითად, ოჯახის სახელები: ღურსუნა-ს-ა-ნ-ი, უზეარასანი, დედესანი (დაერთვის ნათესაობითის ფორმას); ლოკატივი: ვიყავი ღურსუნასან (← *ღურსუნასანს), უზეარასან.

-ნ ფორმანტიანი წარმოება გამოიყენება პირის ნაცვალსახელებშიც: აგინი, მაგინი, მეგენი, იგინი; სხვა ბრუნვებში: აგინმა, აგინს, აგინის, აგინით. უპირატესად შეინიშნება ქობულეთურ და ჭვანის ხეობის თქმებში (შ. ნიჟარაძე). ამავე წესით იწარმოება: ისინი, ისინმა, ისინს — ხულოურსა და ქედურ თქმებში (ჯ. ნოლაიძელი).

ამათ || იმათ ნაცვალსახელების ნაცვლად დაჩნდება: ამიერთები, იმიერთები. შესაბამისად: ამიერთმა, ამიერთებს, ამიერთების (← *ამის ერთები, *იმის ერთები): „ამიერთებს (= ამათ) მაგენი ვერ აჯობებენ“ (შ. ნიჟარაძე).

ზოგ თქმაში იპოვება პირის ნაცვალსახელთა ორმაგი მრავლობითის ფორმები: აგი-ნ-ებ-ი, მაგინები, იგინები (შესაბამისად: აგინებმა, აგინებს, აგინების || აგნების, აგინებით || აგნებით; აგინებთან, აგინებზე). დასტურდება აგრეთვე: ეს-ნ-ებ-ი, ისნები; შესაბამისად: ამნებმა || ამათებმა, ამათებს (ჯ. ნოლაიძელი, მ. ცინცაძე).

აქარულის ზოგ თქმაში (ქობულეთურში...) დასტურდება ძმანები, დანები ტიპის მრავლობითი: სხტანები, მოწმენები, გვერდენები, ლ-

ბენები, მიერენები „მეორეები“. ამ წესით იწარმოება ოჯახის სახელე-
ბიც: გოლიაძენები, ხალვაშენები.

მრავლობითობის -ნ ორმაგად გამოიყენება -ვე ნაწილაკიან რიცხ-
ვით სახელებში: ორ-ნ-ა-ვე-ნ-ი, ექვსნავენი.

მრავლობითობის დანიშნულებით გამოიყენება -ობა: მეზობლობა
„მეზობლები“.

ზემოაქარულში (ღორჯომი, ხინაძირი...) გვარის განაყოფთა სახე-
ლები: -ენ-თ (|| -ან-თ) ფორმანტითაა წარმოდგენილი; მაგალითად, ირე-
მაძეების გვარი იყოფა შტოებად („ყებილედ“): ჭალი-ენ-თ-ი, მუთვა-
ლი-ენ-თ-ი, ისმეილ-ალი-ენ-თ-ი, მაღალი-ენ-თ-ი, ფოთელი-ენ-თ-ი ||
¶ ფოთელა-ან-თ-ი (|| ფოთელ-ან-თ-ი)... შტო-გვარის სახელი იწარმოე-
ბა ტოპონიმისგანაც: სოკნარი-ი → სოკნარი-ენ-თ-ი (ვ. მგელაძე).

გ) ზ მ ნ ა. შე- ზმნისწინის გვერდით დაჩნდება შა-, უპირატესად —
ა- პრეფიქსიან ზმნებთან: შააშინა, შააბრუნა, შააქლუნა, შაახმა (ვ. კუბ-
ლაშვილი); შა- ზოგჯერ შეგვხვდება სხვა პოზიციასიც: შავიყვარე, შა-
ვიხედე, შავინახო, შამიბრალა (მ. ხუბუა); დაჩნდება უმეტეს წილ ზე-
მოაქარულში. რთულ ზმნისწინში, როგორც წესი, შა- გვაქვს (ორივე
კილოკავში): შამოაბრუნა, შამეიტანა, შამუტანა.

ალ-, გან-, წარ-, ჩვეულებრივ, ფონეტიკურად გამარტივებული სა-
ხითაა წარმოდგენილი მაშინაც, როცა ახალ ქართულში დაცულია ამო-
სავალი ვითარება: ანიშნა „აღნიშნა“, ამოსავლეთი „აღმოსავლეთი“,
გათქმული „განთქმული“, წამოდგენა „წარმოდგენა“ (შ. ნიჟარაძე).

შეინიშნება ზმნისწინთა შენაცვლების შემთხვევები: შეეკუპტა „გა-
კუპტა“, შეჩქარდა „აჩქარდა“, შეიჩხუბნენ „წაიჩხუბნენ“, დაეთფინე
„მოვითმინე“, დამატყვილა „მომატყუა“.

ზმნისწინთა ფონეტიკური ნაირსახეობების შესახებ იხ. ზემოთ:
„ფონეტიკა“.

II სუბიექტური და III ობიექტური პირის ნიშნები რიგ თავისე-
ბურებას გვიჩვენებენ, რაც ძირითადად ზემოაქარულში დაჩნდება.
ზოგჯერ პ- მოსალოდნელ ფონეტიკურ ცვლილებას არ განიცდის: დაპ-
ცქერი, დაპცქერის; შეპკამ, შეპკამს; მოპწყდა... ს- → შ- შიშინა რიგის
ყრუ თანხმოვნების წინ (შპირდება, შეშპამს || შეპკამს), შ- → ჟ- იმავე
რიგის მჟღერის წინ (ქჯობნის, დაეჯერდა); ხ- ნაირსახეობა დაჩნდება
ძ, ყ თანხმოვნების წინ (ახკიდა, გამოხყვა), ზოგჯერ გ თანხმოვნის წი-
ნაც (მიხგვარა). თავს იჩენს ამ რიგის ცვლილებაც: ჰყოლია → ხყო-
ლია || ხოლია; და ასე: ხყავს || ხავს, მიხყავს || მიხავს და მისთ. შეინიშ-

ნება პირის ნიშანთა კონტამინირებული ნაირსახეობანიც: სისინა თანხმოვნების წინ ჰს- (აჰსწია, დაჰსწვა, მიჰსცა), შიშინა თანხმოვნების წინ ჰშ- (გაჰშჰრა, დაჰშჰირდა), ყრუ მკვეთრი კ, ყ თანხმოვნების წინ ჰხ- (მოჰხკიდა, მოჰხყვა); გარდა ამისა: მისცა → მისსა, მოშჰრა → მოშ-შრა — ინტენსიური გამოთქმით (იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“); (ქ. ლომთათიძე, ჯ. ნოლაიძელი, შ. ნიჟარაძე).

მხოლოდობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად ნამყო ძირითადში -ა დაჩნდება იცნა-ა, მიაგნ-ა, მუასტრ-ა „მოასწრო“ ტიპის ზმნებში (I და II პირის ფორმებში: ვიცანი, იცანი; მივასტარ, მიასტარ).

მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად ყველა ტიპის ზმნათა ნამყო უსრულსა და გარდაუვალ ზმნათა ნამყო ძირითადში ზემოაქარული იყენებს პარალელურად -ნ-ენ || -ენ ფორმანტებს (სტავლობდნენ || სტავლობდენ, იმცხოვრებდნენ || იმცხოვრებდენ, იმაღვოდნენ || იმაღვოდენ; იყვნენ || იყნენ || იყვენ, მოკტნენ || მოკტენ, გვედნენ || გვედენ „გავიდნენ“), ქვემოაქარული ოდენ -ენ ფორმანტს (სტავლობდენ, იმცხოვრებდენ, იმაღვოდენ; იყვენ, მოკტენ, გვედენ).

გარდაამავალ ზმნათა ნამყო ძირითადში გვხვდება -ენ || -ეს: გადახკიდენ || გადახკიდეს, უთხრენ || უთხრეს, იმუშიენ || იმუშიეს. -ენ უპირატესად ქვემოაქარულშია.

ობიექტებისა და — ინვერსიულ ზმნებში — რეალური სუბიექტის მრავლობითობა გამოიხატება -ან, -ენ და -ეს ფორმანტებით (ყველა ეს ფორმანტი სხვა შემთხვევაში სუბიექტური პირის მრავლობითობას გამოხატავს; ობიექტური პირის გამოხატვის უნარი მათ გადააზრიანების შედეგად შეიძინეს).

კერძოდ, -ეს გამოხატავს: ა) ირიბი ობიექტის მრავლობითობას ნამყო ძირითადში: „გზაში იგენს დიელიეს (= დაელიათ, გაუთავდათ) საჰმელი“; ბ) რეალური სუბიექტის მრავლობითობას ნამყო ძირითადში: „მათ ეგონეს“; გ) რეალური სუბიექტისა II შედეგობითში: დიეწერეს „დაეწერათ“, მიეყვანეს „მოეყვანათ“, გიეკეთებეს „გაეკეთებინათ“, ეცემეს „ეცემათ“ მათ ის; დაგეწერეს „დაგეწერათ“, მოგეყვანეს „მოგეყვანათ“ თქვენ ის (შლრ.: დაგეწერა, მოგეყვანა ჩვენ ის).

სხვა შემთხვევაში იხმარება -ან, -ენ, კავშირებითში — -ნ:

-ენ დასტურდება იმავე პოზიციებში, სადაც -ეს დაჩნდება (როგორც ითქვა, -ენ || -ეს სუბიექტური პირის მრავლობითობის გამოხატვის დროსაც შეენაცვლება ერთმანეთს): ა) ირიბი ობიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელად ნამყო ძირითადში: „გზაში დიელიენ (= დაელიათ, გაუთავდათ) საჰმელი“; ბ) რეალური სუბიექტის მრავლობითობის გამოხატველად ნამყო ძირითადში: „მათ ეგონენ“ (= ეგონათ); გ) რეალური სუბიექტის მრავლობითობის ფორმანტად II შედეგობით-

ში: დიეწერენ „დიეწერათ“, მიეყვანენ „მოეყვანათ“, გიეკეთებიენ „გაეკეთებინათ“ მათ ის; დაგეწერენ „დაგეწერათ“, მოგეყვანენ „მოგეყვანათ“ თქვენ ის (შდრ.: დაგვეწერა, მოგვეყვანა ჩვენ ის). გარდა ამისა, -ენ შეგვხვდება იქაც, სადაც პარალელურად -ან გვაქვს: ა) ირიბი ობიექტის მრავლობითობის ნიშნად აწმყოში: უწვევენ „უწვევთ“, შეშპირდებიენ „დასპირდებთ“ || უწევან, შეშპირდებიან; ბ) რეალური სუბიექტის მრავლობითობის გამომხატველად აწმყოში: აქვენ || აქნენ || || აქვან, ყავენ || ყავან, გონიენ || გონიან, მოსწონენ || მოსწონან, შესცხვებიენ || შესცხვებიან (ზოგიერთ ზმნაში უპირატესობა ეძლევა -ან ფორმანტს: სჯერან „სჯერათ“, უკვირან „უკვირთ“, შუძლიან „შეუძლიათ“); გ) რეალური სუბიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელად I შედეგობითში: დუნახვენ || დუნახვან „დაუნახავთ“. შემდეგ: -ენ გვხვდება ირიბი ობიექტისა და რეალური სუბიექტის მრავლობითობის ნიშნად ნამყო უსრულში: გეხმარებოდენ „გეხმარებოდათ ის თქვენ“; ქონდენ „ქონდათ“, ყავდენ „ყავდათ“ მათ ის.

-ან, როგორც ითქვა, ირიბი ობიექტისა ან რეალური სუბიექტის მრავლობითობის ფორმანტად დაჩნდება აწმყოსა და I შედეგობითში: უწევან „უწვევთ“, აქვან „აქვთ“; დუწერიან „დაუწერიათ“, დუნახვან „დაუნახავთ“.

-ნ ყველა ამ ფორმანტს ცვლის კავშირებითში: ქონდ-ენ-ნ „ქონდეთ“ (შდრ.: ქონდ-ენ „ქონდათ“ — გარეგნულად ემთხვევა კავშირებითის ფორმას), დიელი-ო-ნ „დაელით, გაუთავდეთ“.

I პირის ფორმებში, ჩვეულებრივ, ოდენ გვ- გვაქვს, მაგრამ ზოგჯერ ანალოგიით აქაც შეგვხვდება ზემოხსენებული სუფიქსები: გვაქვს || გვაქვენ || გვაქვან, დაგვეწერა || დაგვეწერეს || დაგვეწერენ.

„უნდა“ ზმნა რეალური სუბიექტის მრავლობითობას ორმაგი სუფიქსაციით იწარმოებს: გინდანან „გინდა“, გინდანან „გინდათ“, უნდანან „უნდათ“ (ჯ. ნოლაიდელი).

ღირსსააცნობია ის ფაქტი, რომ კირნათ-მარადიდულ თქმაში გვ- სუფიქსს ცვლის მ — ან, მ — ენ, მ — ეს (კავშირებითში: მ — ნ) ცირკუმფიქსი: მ-ი-ყვარ-ან „გვიყვარს“, მ-ი-ყვარ-დ-ენ „გვიყვარდა“, დე-მ-ენ-ნატრ-ენ „მოგვენატრა“, გე-მ-ე-თენ-ებ-ი-ეს „გაგვეთენებინა“; ზოგჯერ — მ — თ: „თითო სხალი ში-მ-ი-ნახ-ე-თ შენ ჩუენ“ (მ. ცინცაძე, ნ. სურმაია). აქ უთუოდ სისტემის ზემოქმედებასთან გვაქვს საქმე; შდრ.:

გვ-ი-ყვარ-ს	მ-ი-ყვარ-ან
გ-ი-ყვარ-თ (-ან)	გ-ი-ყვარ-ან
უ-ყვარ-თ (-ან)	უ-ყვარ-ან

კირნათ-მარადიდულში სამივე პირის ფორმაში ერთი და იგივე პრინციპია გატარებული. მიზეზად ჭანურის სუბსტრატი ითვლება; შდრ.:
შდრ.:

ჭანური	კირნათ-მარადიდული
მ-კითხუმ-ან	მ-კითხვ-ენ „გვეკითხავს“
მ-ანჭირენ-ან	მ-ეძინები-ან „გვეძინება“
მ-აშქურინ-ეს	შე-მ-ეშინ-ენ „შეგვეშინდა“ (ნ. სურმავა).

რაც შეეხება მ — თ ცირკუმფიქსიან წარმოებას, აქ დამთხვევასთან ჯვარს საქმე; შიშინახეთ: შენ ჩვენ, თქვენ მე, თქვენ ჩვენ; მემალეებით: შენ ჩვენ, თქვენ მე, თქვენ ჩვენ; ანუ: „მემალეებით“ კონტექსტის შესაბამისად გამოხატავს როგორც „გვემალეები შენ ჩვენ“, ასევე: „მემალეებით თქვენ მე“ და „გვემალეებით თქვენ ჩვენ“ (უნიფიკაციის საფუძველზე ფორმის განზოგადების ნიმუშია).

ზოგი თავისებურებით ხასიათდება I სერიის ფორმათა წარმოება.
: -ავ თემის ნიშნით რთულდება წარმოშობით მარტივფუძიანი ზმნე-ზი: წერავს. თემის ნიშანს დაირთავენ ფუძედრეკადი ზმნები, რომლებიც, ჩვეულებრივ, ი-გახმოვანებითაა წარმოდგენილი: გრიხავს, ჭყი-პავს, იჭირავს. კირნათ-მარადიდულში -ავ შეენაცვლება -ებ თემის ნიშანსაც: გაკეთავს „გაკეთებს“, დუყვირავს „დადუყვირებს“. ამ წესს მიჰყვება იქამს → იქავს „იზამს“ (მ. ცინცაძე, ნ. სურმავა).

იმავდროულად ზოგი ზმნა ინარჩუნებს ამოსავალ მარტივ ფუძეს: ლექს, თიბს, რეკს, ნაყს. ნამყო უსრულსა და პირობით-ხოლმეობითში: ლექდა, წალექდა, თიბდა, მოთიბდა, გარეკდა, დანაყდა. ყურადღებას იქცევს ამ რიგის ფორმები: ვიშოვ, იშოვ, იშოვს; დევინახ, დეინახ, დეინახს. ნამყო ძირითადში: ვიშვე „ვიშოვნე“, იშვე „იშოვნე“, იშვა „იშოვნა“ (მ. ცინცაძე, ნ. სურმავა).

-ავ/-ამ შეკუმშულადაა წარმოდგენილი აწმყო-მყოფადის მრავლობითის რიცხვის III პირის ფორმებში: თიბ-ვ-ენ, მალ-ვ-ენ, დეინახ-ვ-ენ: დგ-მ-ენ, აბ-მ-ენ... ამ წესს ანალოგიით მიჰყვება უ-ზამ-ენ → → უ-ზმ-ენ.

ამავე თემისნიშნის ზმნები ვნებითს არქაული წესით იწარმოებენ: მალ-ავ-ს → ი-მალ-ვ-ი-ს; და ასე: პარსავს → იპარსვის, ხარშავს → იხარშვის, გაწურავს → გეიწურვის; დგამს → იდგმის, აბამს → იბმის. ანალოგიით ეს წარმოება ვრცელდება იბლირვის, ენდურვის, აგრეთვე: გამეიდრის, იჭმის და მისთანა ზმნებზე.

აწმყო-მყოფადში თემის ნიშნის პოზიციის მიხედვით ზოგჯერ დაჩნდება -ი: ვ-წერ-ი, წერ-ი, წერ-ი-ს; ვ-წერ-ი-თ, წერ-ი-თ, წერ-ი-ან („შენ რას

წერი?"); და ასე: ამტყუნის, მიუმატის, ჩქარის, იცხოვრის, ისვენის. -ი დადასტურდა II სერიაშიც, როცა ამ რიგის ფორმებთან ერგებილი კონსტრუქციის გამოყენებული: „დათმა (= დათვმა) შეკამის“, „თოლმა ხე მოტეხის“ (პ. ჯაჯანიძე, შ. ნიქარაძე).

გვხვდება აგრეთვე: წადის („მამაჩემი ყოველ ზამთარ ამ ტყეში წადის სანადიროთ“), ჩთის, გამოჩთის („იაგუნდის მარანში ჰიქა დგას და ღვინო ჩთის“; „პერანგში თეთრი ხორცი გამოჩთის“; ჯ. ნოღაიდე-ლი).

მდგომარეობითი ზმნების ერთი ნაწილი მეშველ ზმნას არ დაირთავს: მი-ვ-რბ-ი, მი-რბ-ი; ვ-წევ, წევ.

აქარულის ზოგ თქმაში დაჩნდება დგია „დგას“, დგია „ღვეს“, წყვია „აწყვია“ (ეს უკანასკნელი უპრეფიქსო გამოყენებით იქცევეს ყურადღებას). ამის საპირისპიროდ, ზოგი -ი სუფიქსიანი ზმნა მის გარეშეა წარმოდგენილი: კივა „კივის“, ჩივა „ჩივის“, ჭღავა „ჭღავის“, რაც უფრო ხშირად ქობულეთურ მეტყველებაში შეინიშნება.

დგ-ა-ს ფორმის ანალოგიით შეგვხვდება ჯდ-ა-ს || ჟდ-ა-ს.

მდგომარეობით ზმნებს შეენაცვლება ენებითის ყალიბი: ებლაცუნება „ბლაცუნობს“, ებაქსუნება „ბაქსუნობს“, ებადუნება „ბადუნობს“.

იმავდროულად ფართოდაა გავრცელებული საკუთრივ მდგომარეობითი ზმნების ყალიბით წარმოება: ჩოილოფს, ყუროფს, პოენილოფს, წყენულოფს, ჭერულოფს, ტანულოფს, ტკენულოფს, ტრუალოფს, კანკალოფს, ჩუჩუნოფს. ღირსსაცნობია ამ ყალიბით ისეთი ზმნების წარმოება, როგორცაა: თხტეულოფს „თხოვს“, გონილოფს, ძღებულოფს „უძღებს || ძღებს“, ჩიელოფს „ჩივის“. ზოგი ამ ზმნათაგანი სემანტიკურადაც მდგომარეობითია, ზოგიც — მოქმედებითი.

ყურადღებას იქცევს გე-ი-ლიმ-ან-ებ-ს „გაიღიმებს“, დე-ი-კივ-ან-ებ-ს „დაიკივლებს“ ფორმები: -ან ფუძის მაწარმოებელი ფორმანტია (მდრ.: მ-კივ-ან-ი); შესაძლოა, ზმნის ფორმიდან გადმოყოლილი: *კივ-ან-ს „კივის“.

ზოგი თავისებურება დაჩნდება მდგომარეობით ზმნათაგან შესაბამისი მოქმედებითი გვარის ფორმების წარმოებისას: დგას → ადგუმღეფს, ჟდას → აჟდუმღეფს || აჟდუნებს, ხტის → ახტუმღეფს (ჯ. ნოღაიდელი, შ. ნიქარაძე); შესაბამისად: დეიდგუმღეფა, დეიჟდუმღეფა, გადვიხტუმღეფა (რომელთაც უპირატესად პოტენციის ფუნქცია აქვთ). ამავე ყალიბით შესაძლოა იწარმოოს მოქმედებითი III ტიპის („უნისნო“) ენებითის ფორმებისაგანაც: ძკრება || ძრება → აძკრუმღეფს; ამავე ყალიბითაა ნაწარმოები: აშპუნღეფს, ახდუმღეფს (პოტენციის: გეიდრუმღეფა, გეიშპუნღეფა, მიიხდუმღეფა).

„იქს“ ზმნას მყოფადად შეესაბამება „იქმონს“ (ნამყო უსრულში იქდა).

ვნებითის სუფიქსიანი ფორმების ნაცვლად იხმარება პრეფიქსიანი ფორმები: გიექენება „გაქენდება, გაიქევი“, გიეგძელება „გაგრძელდება“, გიეთხტება „გათხოვდება“, ეხლება „ახლდება“ (ნამყო ძირითადში: გიექენა, გიეგძელა, გიეთხტა, ეხლა). III ტიპის ვნებითს შესაძლოა შეენაცვლოს სუფიქსიანი: გაქარდება „გაქარება“, ნამყო ძირითადი: გაქარდა „გაქარა“... ეს კერძო ნიმუშები კონკრეტული გამოვლენა ვნებითის ფორმათა შენაცვლების ზოგადი ტენდენციისა.

ნამყო უსრულსა და მასზე დამყარებულ პარადიგმებში -ავ/-ამ თემის ნიშნები გახმოვანებას იცვლიან; დასტურდება როგორც -ევ/-ემ, ასევე: -ვ/-მ (სამივე პირის ფორმებში): ვ-მალ-ევ-დ-ი, მალ-ევ-დ-ი, მალ-ევ-დ-ა; ვ-მალ-ვ-იდ-ი, მალ-ვ-იდ-ი, მალ-ვ-იდ-ა; და ასე: ეღგემდი || || ეღგმიდი, ღგემდი || ღგმიდი, ღგემდა || ღგმიდა; შესაბამისად: მალევ-ღეს || მალვიღეს, ღგემღეს || ღგმიღეს.

ღვიძ-ავ-ს, ს-ძინ-ავ-ს ზმნები ნამყო უსრულში ამავე ფუძეს იყენებენ: ღვიძ-ავ-ღ-ა || ღვიძ-ევ-ღ-ა, ძინ-ავ-ღ-ა || ძინ-ევ-ღ-ა.

ი-ცინ-ი-ს, ი-ძახ-ი-ს ზმნები ნამყო უსრულის ფუძეს -ღ სუფიქსით იწარმოებენ (ნაცვლად -ოდ-ისა): ი-ცინ-ი-ღ-ა „იცინოდა“, ი-ძახ-ი-ღ-ა „იძახოდა“ (ნ. სურმაჯა).

-ი სუფიქსიანი მდგომარეობითი ზმნები ა-კლ-ი-ა, ს-ცალ-ი-ა ტიპისა ნამყო უსრულში -ოდ ფორმანტის დათვისისა -ი-ს არ მოიკვეცენ: აკლიოდა, ცალიოდა; და ასე: კლია — კილიოდა, ატყვია — ატყვიოდა, აყრია — აყრიოდა, აჩნია — აჩნიოდა (შ. ნიუარაძე, პ. ჯაჭანიძე).

ნამყო ძირითადში I და II პირის ფორმებში -ე სუფიქსიანი ზმნებზე -ევი დაბოლოებითაა წარმოდგენილი: დევწყევი „დავიწყე“, დეაწყევი „დაიწყე“; გამუაცხევი „გამოვაცხე“, წუწერევი „წავუწერე“, გადავადნევი „გადავადნე“. ხშირად ბოლოკიდური -ი არ ახლავს: დევწყევი || დევწყევ, გევგევი || გევგევ, გეაგევი || გეაგევ (ანალოგიური ვითარებაა მრავლობით რიცხვშიც: დევწყევით || დევწყევთ, გეაგევით || || გეაგევთ, ჩააგდევით || ჩააგდევთ). ბოლოკიდური, ე. წ. ნართაული -ი აქარულში, საერთოდ, შედარებით იშვიათია; ჩვეულებრივია: მოვკალ, ვქენ, ვიციან, წაუძებ, წიველ; მოკალ, ქენ, იციან. ეს ვითარება მრავლობითის ფორმებშიც დაჩნდება; შდრ.: ვიყავ — ვიყავთ.

ი-/-ე- პრეფიქსიანი ვნებითები II სერიაში მრავლობითი რიცხვის ფორმებში ფუძეს -ენ || -ნ სუფიქსით ირთულენ; ნამყო ძირითადი: მივეშველენით, მიეშველენით, მიეშველენ; ვიყვენით, იყვენით, იყვენენ || || იყნენ; II კავშირებითი: მივეშველნეთ, მიეშველნეთ, მიეშველნენ; ვიყნეთ || ვიყვნეთ, იყნეთ || იყვნეთ, იყვნენ. შევნიშნავთ, რომ ნამყო

ძირითადისა და II კავშირებით III პირის ფორმები გარეგნულად ერთმანეთს ემთხვევა; შდრ.: მი-ე-შველ-ნ-ენ — ნამყო ძირითადი, მი-ე-შველ-ნ-ე-ნ — II კავშირებითი. ანალოგიით -ნ გადადის მხოლოდ ბითი რიცხვის ფორმებში: „რამდენ ხან უნდა ი-ყ-ნ-ე (= იყო) კილო ბეშუმ (= ბეშუმში), ჰო?“ (შ. ნიჟარაძე). არაა გამოსარიცხი ი-ყ-ნ-ე ფორმის ანალოგია ი-ქ-ნ-ე ფორმასთანაც (ა. შანიძე). ანალოგია სხვა შემთხვევებშიც დაჩნდება. მაგალითად, -ენ → -ნ სუფიქსით რთულდება III ტიპისა და -დ სუფიქსიანი ვნებითის მრავლობითის ფორმები: და-ვ-დგ-ნ-ე-თ „დავდგეთ“, გა-ვ-რიგ-დ-ნ-ე-თ „გავრიგდეთ“. -ენ შესაძლოა დაირთოს მოქმედებითი გვარის ფორმებმაც: ვ-ცემ-ენ-ი-თ ჩვენ ის, მასხრათ ი-მ-ი-გდ-ენ-ი-თ თქვენ მე (ნ. სურმაგა). -ენ || -ნ სუფიქსიანი წარმოება უპირატესად ზემოაქარულისათვის არის დამახასიათებელი.

წა-ვიდ-ა, გა-ვიდ-ა, შე-ვიდ-ა... ფორმები შეკუმშულადაა წარმოდგენილი: წე-ვდ-ა, გე-ვდ-ა, შე-ვდ-ა... ამ მოვლენას ორგვარი ახსნა ეძლევა: ა) პროცესი ფონეტიკურია: გე-ვიდ-ა → გე-ვდ-ა, შდრ.: გე-ვ-ი-ტან-ე → გე-ვ-ტან-ე — თუ აი → ეი კომპლექსში ვ დაჩნდება (I სუბიექტური პირის ნიშანი ან ფუძისეული), ი, როგორც წესი, იკარგვის; (იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“); ბ) ცვლილების მიზეზი მორფოლოგიურ დონეზე უნდა ვეძიოთ; კერძოდ, უნდა აიხსნას მო-კლ-ა ტიპის ფორმებთან ანალოგიით; შდრ.: მო-ვ-კალ, მო-ჰ-კალ, მო-კლ-ა და: მო-ველ, მო-ნ-ველ, მო-ვდ-ა — ორივე შემთხვევაში I და II პირის ფორმებში სრულხმოვანი ფუძეა, III პირში — შეკუმშული (გ. გოგოლაშვილი). [წე-ვდ-ა, გე-ვდ-ა, მო-ვდ-ა... ფორმებში, ჩვეულებრივ, ვ-ს ადგილას ისმის ჭ].

II სერიის ფორმათა წარმოებისას თავს იჩენს ზოგი კერძო ხასიათის თავისებურებაც.

დგ- ფუძე შეუკუმშვადაა გამოყენებული III პირის ფორმაში: ა-ვ-დექ, ა-დექ, ა-დგ-ა „ადგა“.

ზამ- ფუძე გადადის II სერიაშიც (ცვლის ქენ- ფუძეს): უ-ზამ-ა „უქნა“, გ-ი-ზამ-ა „გვიქნა“; ე-ი-ზამ-ე „ვექენი“.

„შეეშინდა“ ზმნა ორი ნაირსახეობით გვხვდება: ში-ე-შინ-და || ში-ე-შინ-ა.

ჰ-ში-ა ზმნის ნამყო ძირითადია მო-ე-მში-ა → ში-ე-მში-ა „მოჰშიედა“ (შდრ. ძველი ქართული: შეემშია); შესაბამისად: მომემშია, მოგემშია.

„მოვიყვანე“, „შევიტანე“ (როგორც ეს ფონეტიკური მიმოხილვის დროს აღინიშნა; იხ. ზემოთ: „ბგერათა დაქარგვა“) გამოიყენება ამ სა-

ხით: მევეყვამ, შევეტამ; პარალელურად: მევეიყვამ || მევეიყვა, შევეტიამ... (ეს ზმნები იმითაც იქცევენ ყურადღებას, რომ აწმყო-მყოფადის მრავლობითი რიცხვის III პირის ფორმაში -ებ თემის ნიშნით რთულდებიან: მევეყვან, მევეყვან, მაგრამ: მევეყვან-ებ-ენ; ანალოგიურად: მეეტანებენ).

ზემოაქარულში ანალოგიით ვრცელდება II კავშირებითის ფორმანტი -ო: წე-ვდ-ო, მო-ხ-ვიდ-ო, ქ-ქონ-დ-ო-ნ (= გქონდეთ — I კავშირებითის ფორმა); შე-ე-შინ-დ-ო-ს — შე-გ-ე-შინ-დ-ო-ს — შე-მ-ე-შინ-დ-ო-ს და მისთ. (შ. ნიჟარაძე).

გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითში მკვიდრდება -ი დაბოლოებიანი წარმოება -ავ/-ამ თემისნიშნით ზმნებთანაც: მუქვლია „მოუქვლავს“, უნახია „უნახავს“; უსმია „უსვამს“, დუღვამია „დაუღვამს“, ჩუბმია „ჩაუბამს“. ზოგი ფუძედრეკადი ზმნა (იჭირავს...) ი-განმოვანებითაა წარმოდგენილი: დიმიჭირია „დამიჭირია“, დიგიჭირია „დაგიჭირია“, დუჭირია „დაუჭირია“. ზოგჯერ -ავ/-ამ შემონახულია (უპირატესად რეალური სუბიექტის მრავლობითობის გამომხატველ -ან ფორმანტის წინ): დუნახვან || დუნახვენ; იმავდროულად: დუნახიან „დაუნახავთ“; ამ ორი ნაირსახეობის კონტრამინაციით არის მიღებული: დუნახვიან.

„უთქვამს“ ორი ნაირსახეობით გვხვდება: უთქვამა || უთხრობია (ძირმონაცვლეა); მრავლობითში: მათ უთქვიან || უთხრობიან.

ზოგი -ებ თემისნიშნითანი ფორმა I შედეგობითში შეკვეცილადაა წარმოდგენილი: დუმტკიცია „დაუმტკიცებია“, გუქიდია „გაუქიდებია“, დუბადია „დაუბადებია“ (გამოიყენება მეორე სერიის ფუძე).

გარდამავალი ზმნის I შედეგობითი შესაძლოა იწარმოოს გარდაუვალი ზმნის პრინციპით — აღწერითად: გაგონილი ვარ „გამიგონია“, შეხედული ხარ „შეგიხედავს“; პარალელურად დაჩნდება „აქვს“, „პყავს“ მეშველზმნიანი აღწერითი წარმოებაც: გაგონილი მაქ „გამიგონია“, შეხედული გაქ „შეგიხედავს“, დაჭირული მყავ „დამიჭირია“ (პ. ჯაჭანიძე). ანალოგიურად იწარმოება ზოგიერთი ორვალენტიანი ზმნის I შედეგობითიც: მოსწრილი ვარ „მრესწრებივარ“...

კერძო შემთხვევათაგან შეიძლება დავასახელოთ: კირნათ-მარადიდულ თქმაში აუვლია || ჩაუვლია || გაუვლია ფორმათა ნაცვლად ერთვალენტთან ზმნათა წარმოების პრინციპია გამოყენებული (ნამყო დროის საობიექტო მიმღეობა + მეშველი ზმნა): ავლილა || ჩავლილა || გავლილა; და ასე: გავლილვარ „გამივლია“, გავლილხარ „გაგივლია“; გვხვდება აგრეთვე: გავლილი ვარ, გავლილი ხარ. ამავე თქმაში ყურადღებას იქცევს -ამ თემისნიშნითანი ზმნის თავისებური წარმოება I შედეგობითში: „ტელეფონები გა-უ-ბ-მ-ავ-ენ (= „გაუბამთ“); კონტა-

მინირებული ფორმა ჩანს: აწყო-ყოფადში მონაცვლეობს -ამ და -ავ: გააბამს || გააბავს, I შედეგობითში ორივე თემის ნიშანი დაჩნდება: *გაუბამავს → გაუბმავს || გუბმავს (მ. ცინცაძე).

ვალდებულებითი კილო იწარმოება უნდა → ნდა || და || ნა ნაწილაკ-მორფემოიდით (სხვაობს თქმების მიხედვით); შესაძლოა მიერთოს როგორც წინაშეაღწეულ ფორმას, ასევე საკუთრივ ზმნას: „იქ-ნდა || იქ-ნა (= იქ უნდა) მივლდეს“; „ვიღ-ნდა (= ვიღა უნდა) მოვლდეს კიდევნა?“, „რომელი-ნდა (= რომელი უნდა) გააკეთო კაცმა!“, „ვინ-და (= ვინ უნდა) წევდეს?“, „ის-ნა (= ის უნდა) მეთქვა“, „ხილზე-ნა (= ხილზე უნდა) გადაადგოს“, „არ-ნა (= არ უნდა) გეკადრებია“, ასევე: „ერთი რაცხა შეგეხვეწო-ნდა (= შეგეხვეწო უნდა)“, „დაწეროს-ნა (= დაწეროს უნდა)“. მიერთვის კავშირებითის ფორმებს.

კაუზატივის მაწარმოებლად, ჩვეულებრივ, -ივ → -ი გვაქვს: მუათხრიფს „მოათხრევენებს“, დნდგმიფს „დადგმევენებს“, მუაკლიფს „მოაკვლევენებს“; ანუ: უძველესი -ევ → -ივ აღარ რთულდება -ინ ფორმანტით. ზოგჯერ პარალელურად შეგვხვდება -ევ-ივ (ან: -ევ-ინ) → -ეი: მუაკლიფს. -ინ იშვიათია: მუაზიდვინფს „მოაზიდვინებს“, გამაწვევენფს „გამაწვევენებს“.

• • •

დ) ნ ა წ ი ლ ა კ - მ ო რ ფ ე მ ო ი დ ე ბ ი. დადასტურებითი ნაწილაკ-მორფემოიდებია: ჰაგრე („ჩვენსა არ ამოხვალ, ბიძავ? — ჰაგრე!“; ნიშნავს: „კი, ამოვალ!“), ბა („საწყალს თლათ გადაყვენ შინატრები, ბა!“; იგივეა, რაც დადასტურებითი „აბა“), და („მოვალ-და“ „წედლებს-და“). ქობულეთურში (გურულის გავლენით) დაჩნდება ქე || ქი.

-ვე ნაწილაკ-მორფემოიდი დაერთვის მრავლობითის -ნ სუფიქსიან რიცხვით სახელებს; -ნ გადაჰყვება სხვა ბრუნებშიც: ორნივე || ორნავე, ორნავემ, ორნავეს, ორნავეას, ორნავეათ, ორნავეთ. -ვე სრული სახითაა წარმოდგენილი „ისევ“, „კიდევ“ მორფემოიდებთან, ოღონდ ფუძისეული -ე სინკოპირდება, ბოლოკიდური ხმოვანი ნაზალიზაციას განიცდის: ის-ვენ, კიდ-ვენ. საერთოდ, ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაციას ხშირად ვხვდებით ნაწილაკ-მორფემოიდებში: ახლა-ვენ, -მეთქინ, თურმე || თურმენ და თურმი || თურმინ (გვხვდება „თურმის“ ნაირსახეობაც).

როგორც აღინიშნა, „უნდა“ წარმოდგენილია ნდა || და || ნა სახით (იხ. ზემოთ: „ზმნა“).

ხომ → ხუმ || ხუ; „კინდამ“ შეგვხვდება ამ სახით: კილარმი || ლარმი, აგრეთვე: წილამ (კ → წ აფრიკატიზაციით).

უ) ს ი ტ ყ ვ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ა. „შიგ“, „შიგან“ ზმნისართის ნაცვლად გამოიყენება „შიან“, „ზედ“ შეგვხვდება „ზედან“ ფორმით. აქ, მაქ, იქ, ჩვეულებრივ, წარმოდგენილია -ში ან -ზე თანდებულებით: აქ-ში, აქ-ზე → ავ-ზე (იხ. ზემოთ: „სახელთა ბრუნება“).

ზმნისართებში ზოგჯერ დაჩნდება -ლა ელემენტი: ერთ(თ) წამა-ლა-მ „ერთ წამს, ერთი წამით“, მაშინათვე-ლა-მ „მაშინვე“, ჩუმათა-ლა-მ „ჩუმად“; შდრ.: ერთ გაყოლა „ერთ ხანს“; კირანთ-მარადიდულში: გავლა „გავლის დროს“, ჩავლა „ჩავლის დროს“, სადაც -ლ ფუძისეულია, ხოლო -ა მასდარის მაწარმოებელია. დასტურდება გამეფეს „წამოსვლისას“, დანაბოლოს „ბოლოს, უკანასკნელად“, ხანჯელ „ზოგჯერ“, ბარსამხან. (← ბარე სამ ხანს) „დიდხანს“, ჭერობის გამომხატველ ზმნისართებში „გზის“ ელემენტს ცვლის „გზობაჲ“: სამგზობაჲ, ხუთგზობაჲ.

მქონებლობის გამომხატველ სახელებს აწარმოებს -იულ → -ეულ (მეერთვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას ან ფუძეს): ხორციესეული „ხორციული“, ტკბილისეული „ტკბილეული“; ავადეული „ავადმყოფი“, კოტეული || კოტრეული „დაუფშვნილი სიმინდის ტარო“ (ზედ-მწევენი: „ტაროიანი“); აქედან ვითარებითი ბრუნვის ფორმით იწარმოება ზმნისართი: კოტრეულა „ტარო-ტაროდ“. ანთროპონიმებზე დართვისას -ეჩლ გამოხატავს კუთვნილებას: მემედასეული.

ასევე მქონებლობის ფუნქციის გამომხატველია -ოვან → -ვან; იმავდროულად იგი, ჩვეულებრივ, გამოიყენება თანაბრობის ხარისხის ფორმებში — დაერთვის -სი-ე || -სი-ო ცირკუმფიქსებით ნაწარმოებ სახელებს (ახლავს მრავლობითობის გაგებაც): ამ სისოშრვანი „ამ სისხოები“ (ხოშორი „მსხვილი, სქელი“), თითის სიგძენი. გვაქვს ასეც: შენ ხელვანი, მის ხელვანი.

-იერ იფართოვებს წარმოების სფეროს: კოხიერი „ქვიანი“, ჭკვიერი „ჭკვიანი“ (ცვლის -იან სუფიქსს), სოფლიერი „სოფლელი“ (ცვლის -ელ სუფიქსს); დაჩნდება ნა- და სა- პრეფიქსებთან ერთადაც: ნამუშიერი, სამუშიერი.

მქონებლობის გამომხატველ სახელთა საწარმოებლად ფართოდ გამოიყენება -ა სუფიქსი; სახელდება ხდება რაიმე ნიშან-თვისების მიხედვით: ნარინჯაჲ, შვინდაჲ, თაგვაჲ, ყვავილაჲ (საქონლის სახელებია), ფეთრაჲ (მსხლის ჭიშია), შაქარაჲ (ვაშლის ჭიშია), წყალაჲ (გოგრის სახეობაჲ). ამავე დანიშნულებით გამოიყენება -ია მაწარმოებელიც: შველიაჲ, მწვანიაჲ. წარმოება ხდება ზმნის ფუძისგანაც: დარჩა → დარჩიაჲ (ხბოს სახელია), მოილია → მონალიაჲ (ნაბოლარა შეილი). ზოგ-

ჯერ ამ რიგის ფორმათა თანამნიშვნელობაა კნინობითობა (იხ. ქვემოთ). სახელდება შესაძლოა საფუძვლად ედოს მეტაფორული გააზრება: ჭიშკარაჲ „შორი-შორ ამოსული წინა კბილები“.

აკარულის ზოგ თქმაში (მერისის ხეობაში...) ოდნობითი ხარისხის ფორმები მო — ე ცირკუმფიქსით იწარმოება: მო-ცხ-ე „მოცხელო“, და ასე: მოგძე „მოგრძო“, მოსქე „მოსქო“, მოთხე „მოთხელო“ (ცხე-ლი, გრძელი, სქელი, თხელი ფორმებს, საერთო წესისამებრ, -ელ სუფიქსი ჩამოსცილდება). ამავე მნიშვნელობის ფორმებს აწარმოებს და — ო ცირკუმფიქსიც: და-შაე-ო „მოშაეო“, და ასე: დათეთრო, დამწარო, დატკბილო, დაყვითლო. პარალელურად: მო-შაე-ო, მოთეთრო. ზოგჯერ კონტამინირებული წარმოებაა: მო-და-მცრე-ო „მომცრო“ (ნ. სურმავეა).

გავრცელებულია უფროობითი ხარისხის აღწერითი ფორმები: შე-ქერზე გემბრიელი; რედუბლიკაციით: მალაღზე მალალი, ყინვაზე ყინვა (ჯ. ნოლაიდელი).

ზოგ თქმაში (მაგალითად, მაჭახელის ხეობაში) წარმომავლობის სახელები იწარმოება -არ სუფიქსით: ჩხუტუნეთი → ჩხუტუნარი, ჩიქუნეთი → ჩიქუნარი (-ეთ მაწარმოებელი, წესისამებრ, ჩამოსცილდება), სკურდიდი → სკურდიდარი, ჯვართა → ჯვართარი, ქოსოფელი → ქოსოფლარი. იმ შემთხვევაში, როცა -ეთ სუფიქსიანი ტოპონიმი (გეოგრაფიული სახელი) გვარისგან არის ნაწარმოები, წარმომავლობის აღნიშვნისას სპეციალური ფორმანტი არ გამოიყენება: დავითეთი → დავითეთ ნიაზაჲ „დავითეთელი || დავითელი ნიაზა“, ბასილეთი → ბასილეთ იბრაიმაჲ „ბასილეთელი იბრაიმი“ (ნ. სურმავეა); უფრო ზუსტი იქნება, თუ ვიტყვით: ტოპონიმიცა და წარმომავლობის სახელიც საკუთრივ გვარსახელისგანაა ნაწარმოები: ქავთარამეილი → ქავთარეთი (ტოპონიმი) || ქავთარეთ ჯემალაჲ (წარმომავლობის სახელი), დავითაძე → დავითეთი || დავითეთ ნიაზაჲ. ზოგი გვარი შესაბამის სოფელში აღარ ვკვებდება, მაგრამ წარმოების პრინციპი მაინც აღრინდელი რჩება.

-ურ სუფიქსი, გარდა თავისი ძირითადი დანიშნულებისა, გამოიყენება პატრონიმული ტოპონიმების საწარმოებლადაც: ქუთათარი, ოლადათარი, ყინჩათარი; ლოკატივის გამოსახატავად ამ რიგის ტოპონიმებთან ოდენ -ზე თანდებული დაჩნდება: ქუთათარზე წევდა, ოლადათარზე მიდის, ყინჩათარზე მიდიოდა. სხვა შემთხვევებში უპირატესად უთანდებულო მიცემითი იხმარება: მიდის ბაკოს, თხილვანას, ფაჩხას (მ. ქამადაძე); -ეთ სუფიქსიანები პარალელურ ფორმებს გვიდასტურებენ: მიდის დაჩიეთ || დაჩიეთს (შესაძლოა -ს ფონეტიკურ საფუძველზე იყოს მოკვეცილი). ღირსსაცნობია, რომ ამ ტოპონიმთაგან წარმომავლობის

სახელებიც თავისებურადაა წარმოდგენილი: ბაკოს (= ბაკოელი) აღიან, ფაჩხას (= ფაჩხელი) ზურაბაჲ, თხილვანასა (= თხილვანელი) ჯემალაჲ (მ. ქამადაძე).

გათხოვილი ქალის წარმომავლობა აღინიშნება -ურ სუფიქსით, რომელიც შესაბამის ტოპონიმს-დაერთვის: ზენდიდ-ურ-აჲ „ქალი, რომელიც გამოთხოვილია ზენდიდიდან“; და ასე: ბათუმი → ბათუმურაჲ, უჩაშა → უჩაშურაჲ, აგარა → *აგარურაჲ → აგარულაჲ, მერისი → მერისულაჲ, გვხვდება ასეც: აგარულაჲ ნენულა „აგარელი ბებია“. ან: ზენდიდურ-გელინი „ზენდიდელი რძალი“ (ნ. სურმავეა).

-ურ იფართოვებს გამოყენების სფეროს და წარმომავლობის მაწარმოებლად გვხვდება სხვა შემთხვევებშიც: ქვანა → ქვანურაჲ ხოჯა (შ. ნიჟარაძე).

-ურ-ა გამოიყენება მცენარეთა ჯიშების სახელდებისას: ქვანურაჲ „მსხლის ჯიში ქვანას ხეობიდან“, გონიტრაჲ „ვაშლის ჯიში გონიოდან“, გოგატრაჲ „სიმინდის ჯიში სოფელ გოგაძეებიდან“, *გობრონეთურაჲ → გობრონეთულაჲ „სიმინდის ჯიში სოფელ გობრონეთიდან“ (ნ. სურმავეა).

გათხოვილი ქალის ქალიშვილობის გვარი ზოგჯერ -ფხე ფორმანტითაც იწარმოება (უპირატესად — ქვემოაჭარულში): ინაიფხე || ინაფხე „ინაიშვილის ქალი“.

თავისებურია ნა- პრეფიქსით ნაწარმოები ზოგი სახელის სემანტიკა: ნაბიჭვეი „ბიჭი, ბიჭუნა. || ბუში“, ნაგომბიევი „გოგო, გოგონა“ (დამცირებითი ნიუანსით); ნადარული „დარგამოვლილი“ („ფერზე ეტყობა, კაი ნადარული ყურძენია“), ნადევნი „დაგრილებული, დამაკებული პორტყვი“. ნა — ალ ცირკუმფიქსი დაჩნდება წილობით რიცხვით სახელებში: ნასამალი „მესამედი“, ნაოთხალი „მეოთხედი“, ნახუთალი „მეხუთედი“ (შ. ნიჟარაძე, ჯ. ნოლაიდელი).

ზოგ თქმაში სპეციფიკურად იწარმოება შედგენილი რიცხვითი სახელები: ათიდაერთი „თერთმეტი“, ათიდაორი „თორმეტი“; ასდახუთი „ასხუთი“, ასდარტა „ასრვა“, ასდაცხრამეტი „ასცხრამეტი“. ივარაუდება ქანურის ზეგავლენა.

კინობით სახელთა ძირითადი მაწარმოებელია -ა (თოხაჲ, თასაჲ, კარდალაჲ, ლაფერაჲ...), რომლის წინ ფუძე ხშირად რთულდება სხვა სუფიქსებით: -ინ (სირინაჲ „ერთგვარი ჩიტი“, ფიჯინაჲ „უღროოდ დამაკებული დეკეული“, ლომინაჲ „სიმინდის ღერძილისაგან დამზადებული ლომი“), -ან (*კოპენაჲ → კოპენაჲ „პატარა კოპი“), -უკ (აიშე → აიშუკაჲ, ხუსენინი → ხუსუკაჲ), -იკ (ხმიკაჲ „ძლიერ გამხდარი“, ხუსენინი → ხუსიკაჲ), -ულ (ნენულაჲ „ბებია“, აიშე → აიშულაჲ), -ელ (ლო-

ჯი „ეში“ → ლოქელაბ). ხშირია აგრეთვე -ია ფორმანტით ნაწარმოები სახელები: ჩოჩია „ჩოჩორი“, ოჩია „ოჩანი ხარი“, ფუჩია „ფუჩინა“. წარმოება ხდება ზმნის ფორმისაგანაც: გაძვერა „გაიძვერა“, მოპარია „მსხლის ჭიში, შეუმჩნევლად იცის დამწიფება“.

მე- პრეფიქსითაა ნაწარმოები მეგზურე „მეგზური“, მემთეჭრი- „მთაში საქონლის, მომვლელი ქალი“, მეხეტრი „ქაცი, რომელიც რს-ტატურად აღის მაღალ ხეებზე“; სუფიქსებად -ე, -ევ-ურ → -ე-ურ || -ე-ურ დაჩნდება (ნ. სურმავე). ეს ფორმები, ჩვეულებრივ, სახელის ფუძისგანაა ნაწარმოები, მაგრამ იმავდროულად სახელზმნური სემანტიკაცაა მათთვის ნიშანდობლივი.

ზოგი თავისებურებით გამოირჩევა სასუბიექტო მიმღობის წარმოება: გამქარვალე „გამქრობი“, მომბრუნვალე „მბრუნავი“, მგორვალე „მგორავი“, გამფრინვალე „ფრინველი“; მ- პრეფიქსთან -არ-ე → -ალ-ე ბოლოსართია გამოყენებული, რომელმაც შესაძლოა მიმღობა აწარმოოს -ივ → -ი სუფიქსით გართულებული ზმნურის ფუძისაგანაც (მ)-ყოფნ-ი-არე || მ-ყოფნ-ელ-ი (მ-ელ ცირკუმფიქსით). დაჩნდება ოდენ მ- პრეფიქსიანი წარმოებაც: დამ-წურ-ი, შე-მ-ნახ-ი, მ-ა-ძაგ-ი.

მ — არე ცირკუმფიქსით ნაწარმოები მიმღობა შესაძლოა ფუძედ იქნეს გამოყენებული აბსტრაქტულ სახელში: სი-მძულვარე.

ნამყო დროის საობიექტო მიმღობა -ავ თემისნიშნიან ზმნათაგან: ზოგჯერ -ილ სუფიქსით იწარმოება (თემის ნიშნის ხმოვანი რედუცირდება): გა-წურ-ვ-ილ-ი, და-ღუმპ-ვ-ილ-ი; შდრ.: დაჭირული, დათესული. -ებ თემისნიშნიანი ზმნების მიმღობა შესაძლოა იწარმოოს II სერიის, ფუძისაგან -ილ ფორმანტით: ა-ვს-ილ-ი, და-მზად-ილ-ი, მო-სტრ-ილ-ი „მოსწრებელი“, და-უთვ-ილ-ი „დაუთოვებელი“. წე-ავ-ს ზმნისაგან ნამყო დროის საობიექტო მიმღობა -ილ სუფიქსით იწარმოება: და-წვ-ილ-ი „დამწვარი“.

მყოფადი დროის საობიექტო მიმღობებში ზოგჯერ სა- პრეფიქსთან ერთად -ო სუფიქსიც დაჩნდება: მი-სა-კმ-ელ-ო (კონტამინირებული ფორმა უნდა იყოს: სა — ელ || სა — ო → სა — ელ-ო); ხშირია აგრეთვე -ის სუფიქსიანი წარმოება: და-სა-სტავლ-ის-ი „დასასწავლი“, სა-ყოფ-ის-ი, სა-კმაგ-ის-ი (მიღებულია ხაკმარისი და ხაკმაო ფორმათა კონტამინაციით).

უარყოფითი საობიექტო მიმღობა, ჩვეულებრივ, ორმაგი პრეფიქსაციით გვხვდება: უდაუდებელი → უდუდებელი; და ასე: უდუტსვენებელი, უდუტნახავი, უდუტლეველი, უდუტინებელი, უტუწერელი, უწუსლელი (ჭ. ნოლაიდელი, შ. ნიქარაძე).

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ა) თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული ატრიბუტული მსაზღვრელის ბრუნებისას ორბ ტენდენცია იჩენს თავს: მსაზღვრელი სახელობითის ფორმითაა წარმოდგენილი ყველა ბრუნვაში (თელი სოფელი, თელი სოფელმა, თელი სოფელს...); მსაზღვრელი ფუძის სახით დაჩნდება ყველა ბრუნვაში, გარდა სახელობითისა (თელი სოფელი, თელ სოფელმა, თელ სოფელს, თელ სოფელის...).

ბ) ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული ზოგი ატრიბუტული მსაზღვრელი — ელემენტით დასტურდება სახელობითში, ნათესაობითსა და მოქმედებითში (პაწაჲ კაცი, პაწა კაცმა, პაწა კაცს, პაწაჲ კაცის, პაწაჲ კაცით, პაწა კაცათ; ანალოგიურად: ქოსაჲ კაცი, მარჯვენაჲ თვალი... მაგრამ: სუფთა წყალი, ანკარა წყარო, მწარე კიტრი...).

კ) ასე იბრუნვის: კაჲ კაცი, კაჲ კაცმა, კას კაცს, კაჲ კაცის, კაჲ კაცით, კას კაცათ (ჯ. ნოღაიდელი).

ბ) პრეპოზიციული მართული მსაზღვრელი ორი ნაირსახეობით შეგვხვდება: ყველა ბრუნვაში დაჩნდება —ის || —ს დაბოლოება, ოღონდ —ს შესაძლოა დაუსტდეს ან დაიკარგოს კიდევ (ქათმის || ქათმიჲ || ქათმი კვერცხი; გოგოს || გოგოჲ || გოგო ანაჲ); ფუძეუკვეცელ სახელებთან მაშინ, თუ ბრუნვის ნიშნისეული ხმოვანი რედუცირებულია, შესაძლოა —ის → —ს გართულდეს სხვა ბრუნვის ნიშნებით — იქმნება თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული ატრიბუტული მსაზღვრელის ანალოგიური მდგომარეობა (გოგოს || გოგოჲ || გოგო || გოგოსი მამა; და ასე: გოგოსმა მამამ, გოგოს მამას, გოგოსი მამის, გოგოსი მამით, გოგოს მამათ; ანალოგიურად: აქაფასი ბადიში, ახმედასი ხარები; პარალელურად: აქაფაჲს ბადიში, ახმედაჲს ხარები; შ. ნიჟარაძე, ტ. ფუტკარაძე).

გ) კირნათ-მარადიდულ თქმვაში დადასტურდა მსაზღვრელ-საზღვრულის თავისებური შეხამება: „დაგანდო შენმა ნენეშენმა?“; „ჰეჰიმს ნუ გავგონავ მის მამის“... შდრ.: „ქაზიმას დედამისმა (= ქაზიმას დედა) მიძახს“; „ჩემალას მამისი (= ჩემალას მამა) ყოფილა კიდვენ“ (მ. ცინცაძე).

დ) რიცხვით სახელებთან საზღვრული, ჩვეულებრივ, მრავლობითის ფორმითაა გამოყენებული: ორვეჲ ოღაგები, შვიდი ძმანები.

ე) ქვემდებარე და შემასმენელი ხშირად არ ეთანხმება რიცხვში ერთმანეთს: ფირალები გაქცეულა; ჯამუშები (= კამეჩები) შიერი დარჩენილა... იმავდროულად გვაქვს აზრობრივი შეთანხმების შემთხვევები: ხალხს გუხარდენ; შეეკრებენ ხალხმა; ბევრი ქალი არიან; ათი კაცი

მოდინან. ობიექტის შემასმენელთან რიცხვში შეთანხმების შესახებ იხ. ზემოთ: „მორფოლოგია, ზმნა“.

ვ) გარდაუდებული ზმნის II სერიის ფორმებთან ქვემდებარე ხშირად მოთხრობით ბრუნვაში დგას: ფირალებმა ადგენ; ბეგმა მიემხრო; ერთ-მა დიდარმა კაცმა ერთ ლარბ გლებ გურიგდა; დედაბერმა შეილივი (= შეილივით) ეპატრონა ამ ბიჭ; ბაღნებმა არ ეპატრონა მისი სახს; კაცმა შეეხვეწა.

ზ) ქვემდებარე მოთხრობით ბრუნვაში შესაძლოა დაჩნდეს I სერიის ფორმებთანაც (უპირატესად შეინიშნება კირნათ-მარადიდულ თქმაში): მამაშენმა შიშა აპობს; მარტო მან ეხმარება; მან ჰად არის აქამდი (შ. ნიყარაძე, ჯ. ნოლაიდელო, მ. ცინცაძე). იმავედროულად ასეთ შემთხვევებში ობიექტი სახელობით ბრუნვაში დაისმის: ხალხმა რა (= რას) იძახიან; ხაშარმა (= ჭიგო, სარი) ვერ დეკავებდა ლობიო (= ლობიოს); მამაშენმა დღეს შიშა (= შეშას) აპობს?; ბაღნებმა არ ეპატრონებინ მისი სახლი (= სახლს); შდრ.: მე წერილი (= წერილს) გაგატან, შენ ეს ბაღანა (= ამ ბაღანას, ბავშვს) ვერ გაზდი კარქა || კაქა“.

თ) კირნათ-მარადიდულ თქმაში სპორადულად მოთხრობით ბრუნვაში დაჩნდება პირდაპირი (უშუალო) ობიექტი: „ღმერთმა მან (= იგი) არ ჩამეყვანა“, „ქალის ჩამორჩობა მას დამბრალეს მეგერ (= თურმე) და მანაც (= იგიც) ჩამოარჩეს“ (შ. ცინცაძე).

ი) მიცემითში ნავარაუდები ობიექტი შესაძლოა სახელობითში დაისვას მაშინაც, როცა კონსტრუქციაში მოთხრობითბრუნვიანი სახელი არ დასტურდება: „დღესახე მა ბაღვი (= ბაღვს, ბავშვს)“, „შვილები (= შვილებს) თუ არ ასტავლე, მაგათი ცოდვა შენ კისერზე“ (შ. ნიყარაძე).

კ) მიზნის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებას შეიძლება შეენაცვლოს მყოფადი დროის საობიექტო მიმღეობის ვითარებითი ბრუნვის ფორმა: „ხენწიფემ უბძანა სასტრაფოთ ჭარის შესაგრუებლათ“; „დაგვაძალეს სამუშეირზე წასასლელათ“ (შ. ნიყარაძე).

ლ) დროის გარემოების გამომხატველი ფორმები შესაძლოა მიცემითის ნაცვლად სახელობითში შეგვხედეს: „ერთი დღე (= ერთ დღეს) ვველას დჭძახა“.

მ) ადგილის გარემოებად გამოიყენება გაზედსართავებული ზმნის-სართების მრავლობითი რიცხვის ფორმები (ზოგჯერ გართულებული -ურ → -ურ სუფიქსით): ზეითიებში || ზედატრებში „ზემო სოფლებში, უბნებში“, ქვეითიებში || ქვედატრებში „ქვემო სოფლებში, უბნებში“. ანალოგიური წარმოება დაჩნდება კუთვნილებითი ნაცვალსახელებისა-განაც: ამათიებში „ამათ სოფლებში, უბნებში“ (შ. ნიყარაძე).

ნ) გამოსვლითობა-მიწეწვითობის გამოსახატავად გამოყენებულია სპეციფიკური სიტყვათშეხამებანი: მთისი მთა „მთიდან მთამდე“, ტყისი ტყე „ტყიდან ტყეში“; სოფლი სოფელ „სოფლიდან სოფელში“, სირთი სირთ „სერიდან სერზე“ (შ. ნიჟარაძე); შდრ. ძველი ქართული: ქალაქითი ქალაქად, ყამითი ყამად; ახალი ქართული: დღითი დღე; ოღონდ აჭარულში. გამოსვლითობის აღმნიშვნელი ფორმა ნათესაობით ბრუნვაში დგას; ბოლოკიდური -ი შესაძლოა -ით ფორმანტის თანხმონათესაობით ნაირსახეობა იყოს: *მთისით → მთისი. შეინიშნება ერთი კანონზომიერება: უმარცვლო ფუძესთან -ის-ი დაბოლოება გვაქვს (მთ-ის-ი), მარცვლოვანთან — ოდენ -ი (სოფლ-ი).

ო) ზემოაჭარულში დადასტურდა სპეციფიკური კონსტრუქცია, შედგენილი ჩემთვინ იგი „მე“, შენთვინ იგი „შენ“, მისთვინ იგი „ის“ სიტყვათშეხამებებით (მრავლობითში: ჩვენთვინ იგი „ჩვენ“, თქვენთვინ იგი „თქვენ“, მათთვინ იგი „ისინი“): ჩემთვინ იგი არ უხსენებია „მე არ ვუხსენებია“, აღექ, ჩემთვინ იმავ, და გუყევი „აღექი, ჩემო თავო, და გაუყევი“, ჩემთვინ იმან გათოხნაო „უთქვამს, რომ მე გავთოხნე“, ჩემთვინ იმას ბრალი არა აქო „უთქვამს, რომ მე ბრალი არა მაქვს“, ჩემთვინ იმისი აფერი არ მინდაო „უთქვამს, რომ ჩემი არაფერი უნდა“. ასეთი კონსტრუქციები უპირატესად სხვათა ნათქვამის გადმოსაცემად გამოიყენება (ზ. თანდილავა).

პ) კავშირებად გვხვდება: მარა, აგრეთვე თურქულიდან ნასესხები: ჰამა || თექ || ანჯახ „მაგრამ“, ხოლოთ || თექ (ნასესხები) „მხოლოდ, ოღონდ“, თუარა „თორემ“, რომე || რომენ || რუმე || რუმ „რომ“, რომელიცხა || რომელიძდა || რომელიძადა „რომელიც“, ვინცხა || ვინძდა || ვინძადა „ვინც“, რომცხა || როცხა „როცა“, ჰაცხან „სადაც“, რავარც || რავარცხა „როგორც“, რადამც || ჰაჩან (ნასესხები) „რადგანაც“, ჰიდამდი „სანამდი“, მანობამდი || მარობამდი „მანამდი“. ზოგჯერ გამოიყენება კონტამინირებული კავშირები: რომელიც რომ.

• • •

IV. ლექსიკა.

აჭარული დიალექტის ლექსიკა ყურადღებას იქცევს უძველესი ფორმების, დიალექტური ინოვაციებისა და ნასესხობათა მრავალფეროვნებით.

ძველი ფენის ლექსიკიდან შეიძლება დავასახელოთ: ბეჩი, ზაჭელი (შდრ.: ზაყუა), დაზვი, ჰიმური, ხოშორი, ხრილი, ქეჩხო, ლეშტერი, წაქატი (შდრ.: წალკატი), სასირე ბადე (სირი — „ჩიტი“), კელობს.

საკუთრივ დიალექტური წარმოებისა ჩანს: ბაძაგნარი „ბინძური ადამიანი“, დაკივანება „ხარის, ბულას ბლავილი“, დანაძირება: „დალექვა“; კომპოზიტები ტიპისა: გულიქთილი „წმინდა ფქვილი“, გულიყანა „ყანის საუკეთესო ნაწილი“; ბალახთა სახელები: კატიქვანგაჲ, მარიამხელაჲ, ლომითაჲჲ, მიწაწაბლაჲ, ჩიტაკვერცხაჲ; მეტაფორული კომპოზიტები: ფისიმწურავი „ძუნწი“, დედაბრიქორწილაჲ „ცუდად დანთებული ცეცხლი“.

უხვადაა წარმოდგენილი დარგობრივი ლექსიკა: საყოფაცხოვრებო (სექვი, ლიგიდა, მერეგი, კარაბანი, თავანი, ცალბაგა), მიწათმოქმედებისა (დამანიდება, დამარკიელება, დაკოტუშვა, გათერძვა, დაჭაფვა; ძველთესული, ბელთუთუნი), მევენახეობისა (პოვნილი, ტაგიძურა, ქორქაულა, ჭეჭიბერაჲ, ჭიპაკური), მესაქონლეობისა (ტაბახი, უგვი, ფიჩინაჲ, ნაჟღერტაჲ, ყაშავი, კოჭანკალი, დანარკება, გაყურუთვა), ხალხური კალენდრისა (განცხადობითვე, ყარაყიში, კვირკობითვე, ქირეზაჲ, მარიობითვე, ჩურუგაჲ), ბუნების მოვლენებისა (აიაზი, ციციელი, გადაღანილება, ხმელი ზამთარი, სამიელი) და მისთ. (შ. ნიჟარაძე).

აჭარულში მრავლადაა ნასესხობანი.

ფართოდაა წარმოდგენილი ზანიზმები: ჯარგვალი, კუჩხე, ქვიჯა, მოჭვა, დუდი, ბიგა, დოჩხაური, კატარი, (შდრ. ჭანური: კანტარი || კანტაი), ქუნცხი, ოჭვათო, ონგურე, ბლორინი (შდრ. ჭანური: მლორინი „ბლავილი“), მოჩხოტვა (შდრ.: ჩხოტუა) და მისთ. (ზ. თანდილაჲ, ც. ნარაკიძე).

საკმაოდაა თურქული ნასესხობანიც: სამოხლეო ტერმინები (ბეგი, მუთესერიფი, მუფთი, მუხტარი), ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი (ბაღლიზი, ბაჯანალი, ბაჯია, ემიაჲ, ტაიაჲ, ხალაჲ), საქმელ-სასამელის სახელწოდებანი (ბურმა, სუჯული, ყაშმალი, ჩორბა, ყაპვე, შერბეთი), რელიგიური ტერმინოლოგია (ჩეიზი, აღდი, დვალი, პაჯი, ჯუმა, მუეზზინი, რემეზანი, ჯამე), სხვა ხასიათის სახელები (დავლეთი, ფუხარა). რა თქმა უნდა, ზოგი ამ სიტყვათაგანი წარმოშობით თურქული არ არის, მაგრამ აჭარულში სწორედ თურქულის გზითაა შემოსული.

აჭარული ხშირად ნასესხებ სიტყვას აჭართულებს. უწინარეს ყოვლისა ეს იმით დაჩნდება, რომ აჭარულში ნასესხები ფუძე ახალ ფორმათა საწარმოებლადაა გამოყენებული (წარმოების საშუალებანი ქართულია): ჰერს „ჯავრი, ბრაზი“ → გაჰერესებული „გაბრაზებული“, პაზირ „მზა“ (არაბული — თურქულის გზით) → გაპაზირებული || გახაზირებული „გამზადებული“, ინათ „ჩიუტობა“ (არაბული — თურქულის გზით) → ინადიანი || ინათიანი „ჩიუტი“, ჩადრ „სათიბი, საძოვარი“ → დაჩადრება „საქონლის გაშვება საბალახოდ“, ჰევეს „წადილი, ნდომა“ (არაბული — თურქულის გზით) → ჰევესობს „ისწრაფვის,

სწავლია“, თოფალ „კოკლი“ → თოფლობს „კოკლობს“ (ნ. გურგენიძე, შ. ნიჟარაძე).

გარდა ამისა, ნასესხები სიტყვა ფონეტიკურად იცვლება: თირფან → თრიფანი „ცელი“, ზორლუ → ზოელი „ყოჩაღი, შეძლებული“, სეჟი → სეჟეი „კედელზე მიშენებული ტახტი“ (ნ. გურგენიძე).

დადასტურებულია კალკები (აფერს არა „ბიშე მოქ“, არაფინ არა „ქიმსე მოქ“; კლავს უწდიდა „ტოლს არ უდებდა“, მეშვეერეთი ვქნათ „მოვითათბიროთ“); ნაჯვარი ფორმები (ენაფელთეჟი „ენამოჩლეჟილი“, ჩაჟი-დანა „ჩაყვა“; შდრ.: თურქული ფელთეჟ „ენაბლუ“, ჩაჟი „დანა“).

• • •

7. 4. იმერხეული (კლარჯული). იმერხეული კილო შემონახულია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე — შავშეთ-კლარჯეთში, მდინარე იმერხევისა და მისი. შენაკადების აუზში კოროხის ხეობამდე. ამჟამად იმერხევი თურქეთის საზღვრებშია. ტერმინი „იმერხეული“ წმინდა გეოგრაფიულ ცნებას გამოხატავს, ისტორიულ-ეთნიკურად კი იგი არის „კლარჯული“ ან „შავშურ-კლარჯული“ დიალექტის შემონარჩენი (ქართული დიალექტოლოგია).

იმერხეული კილოს ნიმუშები ჩაწერილია ნ. მარის მიერ 1911 წელს. შავშეთ-კლარჯეთის ბევრ სოფელში (ტბეთში, წითეთში, მერიაში, დობანში, შოლტისხევიში, აგარაში...) ქართული აღარ იციან, თუმცა ახსოვთ თავისი ქართული წარმომავლობა და გვარები (ფანჩიძე, თურმანიძე, ქადაგიძე, ფუტყარაძე, ციალიძე, ლასულიძე, ფეტვაძე, ირემეძე, ნიქებეძე, ხელაძე, ლერწამიძე, მორთულიძე, აბრამიძე...).

ნ. მარმა ტექსტები ჩაიწერა მდინარე იმერხევის ზემოწელის სოფლებში: იმფხრეულში; თეთრაკეთსა და ზაქიეთში. იმფხრეულში სახლებულან მოსიძეები, აღანიძეები, ჯორჯაძეები, სუბუქიძეები, შარაძეები, ბუტიძეები, საღრიძეები... ესაა, რა თქმა უნდა, ზეპირი ტრადიციით შემონახული გვარები, ოფიციალურად კი თურქული ყაიდის გვარებია გაერცელებული.

ოთხი საუკუნეა იმერხევი მთლიანად მოწყვეტილია საქართველოს ტერიტორიით, კულტურით, ეკონომიკით. იმერხეული კილოც იზოლირებულად ფუნქციონირებს — მას არა აქვს კავშირი ქართული ენის სხვა კილოებთან და ქართულ სალიტერატურო ენასთან. თურქულის ზეგავლენა, არსებული ტექსტების მიხედვით, ძირითადად ლექსიკითა და სინტაქსური კალკებით ვლინდება (ესეც XX საუკუნის ათიანი წლების მასალაა, ამჟამინდელ ვითარებაზე ცოტა რამ ვიცით).

შავშეთი და კლარჯეთი ისტორიული ნაწილია. მესხეთისა, რომელიც VIII-X საუკუნეებში შეიცავდა მტკვრის ხეობასთან (სამცხე-ჯავახეთ-კოლა-არტაანთან) ერთად ქოროხის აუზში შემავალ მხარეებს — აჭარას, შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს (თორთუმს, ოლთისს) და სხვ.“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ძველი წელთაღრიცხვით III საუკუნეში კლარჯეთი წარმოადგენდა იბერიის სამეფოს მეექვსე სამხედრო-ადმინისტრაციულ ოლქს, რომელსაც განაგებდა ერისთავი. ახალი წელთაღრიცხვით VIII საუკუნეში ეს მხარე გავიარაღებულა მტერთა შემოსევებისა და ქოლერის ეპიდემიის გამო. მისი აღორძინება იწყება VIII საუკუნის დასასრულიდან, როცა შიდა ქართლიდან მოხდა არაბთაგან შევიწროებული მოსახლეობის მასობრივი მიგრაცია და დამკვიდრება შავშეთ-კლარჯეთის ტერიტორიაზე. IX საუკუნეში შეიქმნა ტაო-კლარჯეთის სამეფო (დედაქალაქი — არტანუჯი); „იგი გახდა ქართული კულტურის ახალი ცენტრი და საქართველოს სამეფოს გაერთიანების მოთავე“ (ქართული დიალექტოლოგია). პოლიტიკურ-კულტურული განვითარების მწვერვალს საქართველოს ამ მხარემ IX-X საუკუნეებში მიაღწია. მარტოოდენ ჩამოთვლაც იკმარებდა: ტბეთის, ხანძთის, შატბერდის, ბანის, ოშკის, იშხნის, ხახულის, პარხლის ტაძრები და მონასტრები... გრიგოლ ხანძთელი, მიქაელ მოდრეკილი, გიორგი მერჩულე, საბა იშხნელი... აქ განმტკიცდა ის სულსკვეთება, რომ „ქართლად ფრიადი ქუეყანაა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ეამი შეიწირვის და ლოცვაა ყოველი აღესრულების“.

XVI საუკუნეში ოსმალთ თურქებმა ეს მხარე მიიტაცეს, „ქართველები ძალით გაამაჰმადიანეს, ენა წაართვეს, ტრადიციები დაავიწყეს“ (ქართული დიალექტოლოგია).

1878 წელს მიტაცებული ტერიტორიის ნაწილი საქართველოს დაუბრუნდა (ცერძოდ, ბასიანის მხარეთა ნაწილი; სახელდობრ, ოთხი კანტონი: კარი, კარნიფორი, ხორტევანი და ზარიშტიანი ანუ წინუბანი), მაგრამ რელიგიური ფანატიზმი თავისას შერებოდა: გამაჰმადიანებულ ქართველობა თავისი სამკვიდროდან იყრებოდა და თურქეთის შიდა ოლქებში სახლდებოდა, რასაც გარეშე წამქეზებელიც უწყობდა ხელს (მაშინდელი რუსეთისა და თურქეთის ხელისუფლების სახით). „1918-1920 წლებში ეს მხარე ხელახლა დაქვრივ იქმნა თურქეთის მიერ“ (პ. ინგოროყვა). მიგრაციის პროცესი დღესაც გრძელდება: იმერხეულებს თურქეთის შიდა პროვინციების ნოყიერ ადგილას ასახლებენ, ხელს უწყობენ... მიზანი ეთნიკური ასიმილაციის დაჩქარებაა.

ვახუშტი ბატონიშვილი დაწვრილებით აღწერს ერუშეთს, არტანს, კოლას, შავშეთს, ლიგანის ხეობას, იშხანს, არტანუჯს, ოლთისს, ტაოს,

ზასიანს, თორთომს, კლარჯეთს... და აერთიანებს მათ სამცხე-საათაბაგოში (II სამცხე-კლარჯეთში).

„მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე დიდი ხანია მოწყვეტილია საქართველოს და ქართული მოსახლეობა ბევრგან გადასულა თურქულ ენაზე ან სხვა ხალხს (სომხებს...) დაუქერია მათი ადგილი, სოფლების, მდინარეებისა და, საერთოდ, გეოგრაფიული პუნქტების ქართული სახელები დღესაც კარგადაა დაცული“ (ქართული დიალექტოლოგია).

ე. თაყაიშვილის ცნობით, აქაური ქართული ტაძრები ან ნანგრევებზეა დააქველი, ან მეჩეთებად თუ ბერძენთა და სომეხთა ეკლესიებადაა გადაკეთებული, ანდა ბოსლებად და საბძლებადაა გამოყენებული. მიუხედავად ამისა, ქართული კვალი დღესაც შემონახულია იქაც კი, სადაც ქართველები აღარ სახლობენ. საცნაურია, მაგალითად, რომ ოქრობაგეთის სომხები ხმარობენ ქართულ სიტყვებს: გოგო, ჩიტვი, ძერა... ნ. მარს მოაქვს ცნობა, რომ სომეხმა ქალმა სომხურად მეტყველებისას წმინდა ქართული გამოთქმით იხმარა სიტყვა „განაყოფი“ (ოჯახის შტო-გვარის დასასახელებლად). ქართული სიტყვები, სახელწოდებანი შემორჩენილია მაშინაც, როცა მათი თარგმნა უცდიათ: სომხური „შავ-შეთი ჯურ“ იგივე „შავშეთის წყალია“, „მახარობი წორ || ძორ“ — „მახარობლის ხევი“; თურქული „არდანუჯ-ჩაი“ — იგივე: „არტანუჯის წყალი“ ან „არტანუჯის ხევი“...

ნ. მარისვე აღწერით ვიგებთ, რომ ქართულ ოჯახებში შემონახულია სამეურნეო ყოფის ნივთები: ქახრაკი, საჩჩელი, ხელწალი, ნიჩაბი, თოკვი, კეცი, თოხი, კიბე, გოდორი, მანგალი „ნამგალი“, გიდელაჟ... ოპიზაში შემორჩენილია ყურძნის ადგილობრივი ჯიშები: საფერავ, მელუსკუდ (მელისკუდი), ხევარდულ, ბუტკო, წყალთეთურ, შიშველ... ოპიზაში დედაენა დავიწყებული აქვთ, მაგრამ მისი ძლიერი კვალი მაინც იჩენს თავს: ნ. მარის შენიშვნით, ოპიზელები თურქულად ისე სწრაფად მეტყველებენ, რომ ერთი მარცვლის წარმოთქმის დრო ყოფნით სამ- და მეტმარცვლიანი სიტყვის წარმოსათქმელად. „უნებლიეთ მოგაგონდება კაცს გურული მეტყველების ტემპი, გადატანილი თურქულ ენაში“ (ვ. თოფურია).

დაცულია ქართული ქცევის ეტიკეტიც; მაგალითად, ნ. მარი საგანგებოდ აღნიშნავს სტუმრისადმი მიმართვის ქართული ყაიდის ფორმებს: „დაგწონდა ეს ადგილები, ბატონო?“ ან: „ამ ფურთუნაში (= ქარიზხალში) სად წაბძანდები?“ ან: „გაგაწყინეთ, ბატონო!“

ენობრივად იმერხეული ახლოს დგას ქართული ენის სამხრეთ და დასავლურ დიალექტებთან: უწინარეს აქარულთან, შემდეგ — სამცხურ-ჩავახურთან, გურულთან; თავს იჩენს ქართლურის ფენაც (ქართული დიალექტოლოგია).

იმერხეულში ზოგჯერ დამოუკიდებლივ დაჩნდება ის ტენდენციები, რომლებიც ქართული ენის სხვა დიალექტებშიც გვხვდება. სწორედ ამით არის ეს კილო ამჟერად ღირსსაცნობი.

• • •

I. ფონეტიკა.

დაცულია კ: კელი, ფეკი, კევი, კმელი. თუმცა მერყეობაა ერთი და იმავე პიროვნების მეტყველებაშიც კი: პარალელურად წარმოთქვამს ხ-ს: ხელი, ფეხი, ხარი.

გვხვდება ჭ: ქმნის როგორც დამავალ, ასევე აღმავალ დიფთონგს: ყტელაფერი, ერქტა; დეკეტლი, ბეტრი. ჭ არის რეფლექსი უ ხმოვნისა (შაური → შატრი, დეკეული → დეკეტლი), ე სონანტისა (ქვა → ქტა || || ქუა, ყავს → ყატს, წაეიდა → წეტდა, მოეიტან → მეტტან, სძინავს → ძინტან „სძინავთ“).

დადასტურებულია ა, რომელიც არის ი-ს რეფლექსი უპირატესად ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში: ა) ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან სახელობითი ბრუნვის ნიშნად: ანაჲ „დედა“, ბაბაჲ „მამა“, გიდელაჲ, კოლოფაჲ; ზოპროჲ (საკუთარი სახელია); ასევე: მარიობაჲ „მარიამობისთვის“, წოვაჲ (რძის პროდუქტია); ნასესხები: დონთბაჲ || || დონთბარი „მოდულებული დოს გაწურვით მიღებული პროდუქტი; ან: პაწაჲ ზროხა „პატარა ძროხა“, კაჲ ზოფაჲ „კარგი კეტი“. -ი → -ჲ პროცესს ვერ აბრკოლებს ენკლიტიკა: „სერდალაჲა (= სერდალა არის) ჩემი ქმარი“. -ჲ დაჩნდება აგრეთვე ფუძეუკვეცელ სახელებთან ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში: ფენჯერაჲს „ფანჯრის“, ფენჯერაჲთ „ფანჯრით“, ფენჯერაჲდან „ფანჯრიდან“. პარალელურად შეგვხვდება სრულხმოვანი -ი-ც: აინა „სარკე“ → აინათ გაუხედა „სარკით გახედა“; ბ) -ა || -ე სუფიქსიან ვითარებით ზმნისართებთან ნართაულ ელემენტად: ჩქარაჲ, მალეჲ, უჩუმალაჲ. ანალოგიური მდგომარეობაა მაშინაც, როცა მყოფადი დროის საობიექტო მიმღეობა გამოიყენება მიზნის გარემოებად: მოსაკლელაჲ. გვხვდება დროის გარემოების გამომხატველ ნასესხებ ფორმაში: ყულაჲ „მაშინ“, გ) კვეცადი ზმნის ბოლოკიდურა პოზიციაში: წადი → წაჲ, მოდი → მოჲ, ჩამოდი → ჩამოჲ და მისთ.; დ) დაჩნდება როგორც ზმნის ი- პრეფიქსის რეფლექსი ხმოვანზე დაბოლოებული ზმნისწინის მომდევნოდ: აილე → ეაღე, აიყვანა → ეაყვანა, გაიგონა → გეაგონა, გაიქცა → გეაქცა, დაიჭირავენ → დეჲჭირვენ, შეიქნა → შეექნა, წაიყვანა → წეაყვანა, გამოიარა → გამეაარა, შემოინახა → შამეინახა; შევნიშნავთ, რომ I სუბიექტური პირის ფორ-

მებში ი- → ა- იკარგვის ე- პირის ნიშნის მომდევნოდ: წავიყვან → წვეყვან, მოვიყვან → მევეყვან, დავინახო → დვენახო, გამოვიგონოთ → გემეგონოთ; შესაძლოა დაიკარგოს ფუძისეული ვ-ს მომდევნოდაც: მივიდა → მივდა || მიჭდა (ოღონდ ამას სხვაგვარი ახსნაც აქვს: ივარაუდება, რომ მოქმედებს მორფოლოგიური ანალოგია; შდრ.: მოვკალ — მოკლა, და: მივედი — მივდა); ე) დასტურდება ენკლიტიკის შემთხვევაშიც: რა იქნა → რე-იქნა || რე-იქნა; ვ) შეგვხვდება ხმოვანზე დაბოლოებულ კავშირებთანაც: რავაჲ „როგორ“; ზ) ა შემოყოლილია ნასესხებ სიტყვებს; თავკიდურა პოზიციაში: მეთიმი „ობოლი“, მამლაჲ „იალალი“, მა „ან“; ფუძის შიგნით: ქეჲფი „ქეიფი“, ყაჲნი „ცოლისძმა“; თ) სპორადულად დაჩნდება ხმოვნის წინ თანხმოვნის მომდევნოდ: ჩიჲჲჲან „ამბობენ“.

აე → ეე სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: დაეძინა → დეეძინა, დაეზიანა → დეეზიანა; ცვლილებას ვერ აფერხებს პირის ნიშნები: დამელია → დემელია, დამეყარა → დემეყარა, დამეთხოვე → დემეთხუვე; დაგეწიე → დეგეწიე, დაგეტყობა → დეგეტყობა; პროცესი არ ბრკოლდება ხმოვანთკომპლექსში ფუძისეული ვ-ს პოვნეირების შემთხვევაშიც: წაველი → წეველი, შდრ.: წევა „წავა“ (ასევე: ევა „ავა“, გევა „გავა“; სადაც დისტანციური რეგრესული დისიმილაცია ივარაუდება). ბოლოკიდურა პოზიციაში სხვაგვარი ვითარებაა: აე → ეე (სრული რეგრესული ასიმილაციით) → იე (რეგრესული დისიმილაციით): თმეები → თმეები → თმიები. ანალოგიურად იცვლება პირველადი ეე კომპლექსიც: კლდეები → კდეები, ტყეები → ტყეები. (-იებ გაიანარება ერთიან ფორმანტად და დაჩნდება თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთანაც: სოფლები, ცრემლები; უპირატესად მაინც ფუძეკუმშვად სახელებთან გვხვდება). ასეთივე ვითარებაა -ე-თი დაწყებულ სხვა სუფიქსების დართვისასაც: გაღმეელი → გაღმეელი → გაღმიელი. პირველადი ეე კომპლექსი რეგრესული დისიმილაციით იცვლება თავკიდურა პოზიციაშიც: შეეყარა → შეეყარა, შეეხვეწა → შეეხვეწა, შეეძლება → შეეძლება (მაგრამ იქვე: შეეძლებოდა).

აი, ოი → ეი ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით: აიღე → ეიღევი, დაიჭირა → დეიჭირა; გადაირჩინა → გაღეირჩინა || გეღეირჩინა; მოითავა → მეითავა, მოიტირა → მეიტირა, მოიყვანა → მეიყვანა... პროცესს ვერ აბრკოლებს პირის ნიშნები: ჩავიცვი → ჩევიცვი, გადავირბინე → გეღვირბინე; გამოიყვანე → გემიყვანე, გამოქორდეს „დამიბრმავდეს“ → გემიქორდეს, გაგინარდა → გეგინარდა, გულმა გაგვიწყალდა → გეგვიწყალდა. რთულ ზმნისწინში იცვლება მხოლოდ მეორე კომპონენტი: ამოვიღებ → ამევიღებ || ამევღებ. ძალზე იშვიათია

შემთხვევები, როცა ი- პრეფიქსი იწვევს სრულ რეგრესულ ასიმილაციას: ხელი მომიწყვე → ხელი მიმიწყვევი.

აუ → ოუ → უუ სრული რეგრესული ასიმილაციის საფუძველზე: გაუხსნა → გოუხსნა → გუუხსნა, გაუხარდა → გუუხარდა, დაუღვა → დუუღვა, დაუბა → დუუბა, წაუყვანია → წუუყვანია. იცვლება პირველადი ოუ კომპლექსიც: მოუყვანია → მუუყვანია; ამავე შედეგს იძლევა იუ კომპლექსიც: მიუყვანა → მუუყვანა, მიუტანა → მუუტანა, მიუგდო → მუუგდო. დადასტურდა „მუტანე“ ფორმაც (← მუუტანე). მრავლად გვაქვს შემთხვევები, როცა აუ მხოლოდ ნაწილობრივი ასიმილაციის საფეხურზეა შეჩერებული: გაუძელი → გოუძელი, გაუხარდა → გოუხარდა, დაუძახა → დოუძახა, დაუხვედრებია → დოუხვედრებია, წაუყვანია → წოუყვანია; ხოლო პირველადი ოუ უცვლელია: მოუპარავს, მოუყვანია. ზოგჯერ არ იცვლება აუ კომპლექსიც: წაუყვანია.

დისიმილაციით იცვლება ეა კომპლექსი: შეადნო → შიადნო; ანალოგიური ვითარებაა ეე კომპლექსის შემთხვევაშიც: შეეხვეწა → შიეხვეწა, შეედლება → შიედლება (იხ. ზემოთ).

ასევე: ოა → უა, ოე → უე რეგრესული დისიმილაციის საფუძველზე; პროცესს ვერ აბრკოლებს ვ- (I სუბიექტური პირის ნიშანი ან ფუძისეული თანხმოვანი); თავს იჩენს როგორც თავკიდურა, ასევე ბოლოკიდურა პოზიციაში: მოვათავე → მუათავე, მოვანსენებ → მუანსენებ, მოადგა → მუადგა, მოვა → მუა, წამოვალ → წამუალ; იშოვა → იშუა; ასევე: მოველი → მუელი, მოეწია → მუეწია, გამოეკიდა → გამუეკიდა (რთულ ზმნისწინში იცვლება მხოლოდ მეორე კომპონენტი); გოგოები → გოგუები, დამეთხოვე → დამეთხუე. იმავდროულად ხშირია შემთხვევები, როცა ოა, ოე კომპლექსები უცვლელია.

რთული ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგი ჩანს დიდრიანი-ი „დიდრი, დიდროვანი“ (|| დიდრვიანი): „დიდრვიანებს დუუჯერა ჰასან ფაშამა“; კერძოდ: დიდროვანი → დიდრუანი (რეგრესული დისიმილაციით) → დიდრვიანი (უ → ვი პროცესის შედეგად) || დიდრიანი (ვ-ს დაკარგვით); ანალოგიურად: დატოვეს → დატოეს → დატუეს → *დატვიეს → დატოეს; ასევე: დავტოვოთ → დავტოოთ → დავტუოთ → *დავტვიოთ → დავტოოთ.

ვე → ო: ქვემო → ქომო, შედღვებენ → შედღობენ.

ევ კომპლექსის პოზიციაში გვაქვს ო: კიდო „კიღევ“.

ხშირია ბოლოკიდური ხმოვნის ნაზალიზაცია: იქვე → იქვენ, ისვე → ისვენ, რომელ → რომე (ლ-ს დაკარგვით) → რომენ (თუ აქ ლ: ნ მონაცვლეობა არა გვაქვს).

სისტემებზე გვხვდება $d \rightarrow \text{ზ}$: მოძებნა \rightarrow მოზებნა, უბრძანა \rightarrow უბზანა, ძალიან \rightarrow ზალიან || ზალტან; დაცულია საბზელ-ი ფორმა, აგრეთვე: ზროხა...

დადასტურდა ხშულისა და სპირანტის შერწყმით მიღებული აფრიკატი: ერთს \rightarrow ერც.

თანხმოვანთა პროგრესული ასიმილაციის ნიმუშებია: მოკვდა \rightarrow მოკვტა, ვინცალა \rightarrow ვინცლა \rightarrow ვინცხა, რაცალა \rightarrow რაცლა \rightarrow რაცხა.

თანხმოვანთა დისიმილაცია: მოსლული \rightarrow მოსრული „მოსული“ („გოგო მოსრულია ფენჯერაზე“), წლეულ \rightarrow წრეულ, სულ მთელი \rightarrow სუნთელი.

ხშირად იკარგვის -ს: მიცემითის ნიშანი ან ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის თანხმოვნითი ელემენტი: „ბევრ(ს) ინადირებენ, დათვ-მათვ(ს) ბევრ(ს) მოკვლენ, ყურდღელ(ს) მოკვლენ“; „სოფლებ(ს) ნახავთ“; „ორ საათ(ს) იქით“; „მომ || მუმ (= სანთელს) აანთებს“... „წეფვანეს ბიჭი ხუთი საათი(ს) გზაზე“; „მოტდა წისქვილი(ს) კარში“; „ქოროლი(ს) ბეგებ(ს) დეეძინენ“; „რა კაცი(ს) შვილი ხარ?“...

იკარგვის მ (მთა \rightarrow თა), რ (რკო \rightarrow კო, ბრძანა \rightarrow ბძანა \rightarrow ბზანა).

ორი იდენტური თანხმოვნის კომპლექსი მარტივდება: ხანუმმა \rightarrow ხანუმა.

ვითარდება ვ: უჩუქებია \rightarrow უჩუქვიბია,, აჩუქა \rightarrow აჩუქვა || აჩუქტა; დასტურდება თოკვ-ი (|| საბელი).

იკვლება სწ და სტ კომპლექსები: სწ \rightarrow წ (ასწავლის \rightarrow აწავლის); სტ \rightarrow ტ (დასტვენა \rightarrow დაშტვენა).

თანხმოვანთა სუბსტიტუცია შეინიშნება როგორც საკუთრივ ქართულ (ვიწრო || მიწრო), ასევე ნასესხებ (ხიდმეთი || ხიზმეთი „სამსახური, პატრონობა“, სანდუკი || სანდული „ზანდუკი“, სილაღი || სილაპი || სილაი „იარაღი“) სიტყვებში.

კონტამინაციის შემთხვევა: სკოდავს \rightarrow ცოდვა || ეცოდება \rightarrow ეცოდვება (ნამყო ძირითადი: შეეცოდვა — ვ ფუძისეულ ელემენტად გააზრიანდა).

შეინიშნება გადაბგერება ფუძეგაორკეცებულ კომპოზიტებში: თანხმოვნისა (დათვი-მათვი, სისხლი-მისხლი), ხმოვნისა (ბალან-ბულანა).

II. მორფოლოგია.

ა) ს ა ხ ე ლ თ ა ბ რ უ ნ ე ბ ა. სახელობით ბრუნვაში ხმოვანზე ფუძედაბოლოებული სახელები დაირთავენ -ი \rightarrow -ა ნიშანს: ანაჲ, ბაბაჲ, გიდელაჲ; ზოპრაჲ.

მოთხრობითში ამ ტიპის სახელებთან -მ ნიშნის პარალელურად იპოვება -მა: „წეჭდა მემრე თეპარ მირზამა“, „დუუძახა პასან ფაშამა ქელოლლანი“, „არ მიცა ნება თავის დეღამა“; და ასე: თვემ || თვემა, სიძემ || სიძემა.

უთანდებულო მიცემით გამოიყენება გარემოებად: „ჩასულა ჩამლიბეს სადილობიხან(ს)“.

ვითარებითში ბრუნვის ნიშნის ორი ნაირსახეობაა: -ად → -ათ || || -დ → -თ („ქვეყანა მტერათ ემიდგა“; და ასე: ავათ, თლათ „მთლად“, სანახავათ, ქიდათ „მასხრად“) და -ა (ხშირად რთულდება -მ დანართით: ზქარამ, უჩუმალამ, მოსაკულამ).

წოდებითში დაჩნდება შეკვეცილი ფორმები: ქოტ! „ბიკო!“.

მავრცობ ხმოვნად დასტურდება -ა და -ი. ორივე უპირატესად გვხვდება პაუზის წინა პოზიციაში ან ნაწილაკ-მორფემოიდების წინ: „ფაშას უნდა მოუყვანო ცხენი ქოროლლისა“, „არაკაცსაც არ იჯღუმლეფს“; -ი გვხვდება ნათესაობითსა და მოქმედებითში ფუძეუკვეცელ სახელებთან: თეპარ მირზასი თავის მამუყეთის ნათქვამი „თეპარ მირზას შესახებ მისი შეყვარებულის მიერ ნათქვამი“. ზოგჯერ -ა მავრცობ ხმოვნად დაჩნდება სხვა პოზიციებშიც: „მისცა გოგუებსა ფული“, „ჩემ დერდსა (= დარდს) სიმღერით გაგაგნებიეფ“.

ადგილის ზმნისართები ხშირად რთულდება -ზე თანდებულის: „შეჭდა გაღმაზე“, „გააშუქა გაღმაზე“. საერთოდ, მსგავს შემთხვევებში თანდებულისანი ფორმის ხმარება ჩვეულებრივია: „ქარზე მოდგა“ (შდრ.: კარს მოადგა). -ზე თანდებულისანი ფორმა ცვლის ვითარებით ბრუნვას: ხაზირზე „ხაზირად, მზად“; შესაძლოა შეენაცვლოს -თან თანდებულს ადგილის გარემოების გამოხატვისას: „დატია ქარი ქალაქზე (= ქალაქთან) ახლოს“, „მიჭდა გოგოს ყონახზე (= სახლთან) ახლოს“. გამოიყენება დროის გარემოების გამომხატველ ფორმათა საწარმოებლად: „ორ დღეზე დულუნი (= ქორწილი) შეითავეს“.

-თან თანდებულის დართვისას ორი ნაირსახეობაა: იკარგვის ან მიცემითი ბრუნვის -ს (ქოროლლითან, გოგოთან), ან თანდებულისეული -თ (ქოროლლისან, გოგოსან); ეს მოვლენა, ჩვეულებრივ, დაჩნდება ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ სახელებთან, თუმცა პარალელურად სრული ნაირსახეობაც შეგვხვდება: „ქელოლლანმა ფერუჩეთ ხანუმესთან დაწვა“.

-კენ წარმოდგენილია -კე სახითაც: „სითკე წეჭდე?“

-თვის თანდებულის ნაცვლად იხმარება -თვინ: ქოროლლისთვინ, კაცისთვინ, ბეგისთვინ, ცხენისთვინ, მისთვინ, წაყვანისთვინ.

-ნაირ თანდებულის ნაცვლად გამოიყენება ნასესხები ჭინს-ი: ყტალა ჭინსის „ყველანაირი“.

-გან თანდებულიანი მოქმედებითი ცვლის ამავე თანდებულიან ნათესაობითს: „ბიჟიდან შვილი არ ყავდა იმ ბეზირგანს (= დიდვაქარს)“, „დედაბერმა ფული ეძლო ზოპრადან“. -გან თანდებულიანი ფორმა ხშირად ეხამება ეშინაო, სცხვენაო ტიპის ზმნებს: „ცხენებიდან შემეშინა“.

დადასტურდა -დამ: „არ სვეს ცხენებმა ქურუნიდამ (= გეჭიდან) წყალო“; ეშინაო, სცხვენაო ტიპის ზმნებთან დაჩნდება -დამ თანდებულიანი ფორმაც: „ჩიტიდამაც მეშინოდა“.

„მარტო“ ცვლის -გარდა თანდებულს: „შენ მარტო (= გარდა) სხვა არ მინდა“.

„შემდეგ“ თანდებულ-მორფემოიდის დანიშნულებით შეგვხვდება „იქით“: „ერთ თვეს იქით ჩეჟდა თავლახანაში“ (დაერთვის მიცემით ბრუნვის ფორმას).

თანდებულ-მორფემოიდად „ქვეშ“ მიერთვის მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას: „ქურუმ (ზედმიწვევით: გეჯას) ქვეშ ვიმალოდრ“; შდრ.: „ქურუნი (= გეჯის) ქვეშ“.

* * *

განსაზღვრებით ნაცვალსახელად გვხვდება ამოვალ || ამუალ „შავანი, ესა და ეს“; „თვით“ ნაცვალსახელს ცვლის „თავით“.

ირევა „თავისი“ და „მისი“ ნაცვალსახელები: „მანაც უნდა მომცეს მისი გოგო“; შდრ.: „არ მიცა ნება თავის დედამა“.

* * *

ბ) ს ა ხ ე ლ თ ა მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი ს წ ა რ მ ო ე ბ ი ს ა თ ვ ი ს. III პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითი რიცხვი -ნ ფორმანტით იწარმოება: ავი-ნ-ი; დაირთავს ბრუნვის ნიშნებს: ავინმა, ავინს, ავინის; „ავინი (= ავინის) გოგომ უთხრა...“

* * *

გ) ზ მ ნ ა. რთული ზმნისწინის შემადგენლობაში დაჩნდება შა-: შამოგითვლი, შამეიჯღუმლა...

II სუბიექტური პირის ნიშანი არ გვხვდება, III ობიექტური პირისა — აქა-იქ შეინიშნება: მისცა || მიცა (შდრ.: ქონდა, ტაცა, კითხა).

მხოლოდობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშნად ნამყო ძირითადში გამოიყენება -ა (იქაც, სადაც შესაძლებელია დაჩნდეს -ო): იცნა, მოუსწრა, დუუღვა; შეატყვა, შეატყვა.

მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ნიშანი ნამყო უსრულში არის -ენ: ეტყოდენ; ნამყო ძირითადში: ა) გარდამავალ ზმნებთან — -ეს: ტაცეს, სცემეს, გაწყვიტეს, თქვეს, სვეს, ახადეს, გამეჯტანეს, მი(ს)ცეს, შეხედეს (ეს უკანასკნელი მიჰყვება გარდამავალ ზმნებს, თუმცა პირდაპირი ობიექტი აღარ ახლავს); იშვიათად დაჩნდება -ენ: „ესკერი (= ჭარისკაცი, ჭარისკაცები) გაწყვიდენ (= გაწყვიტეს)“; ბ) გარდაუვალ ზმნებთან — -ენ || -ნენ: გახდენ, გეჰქენ, შეფხუკდენ, წამევიდენ, ადგენენ, დარჩენენ. რაც შეეხება ი-ყვ-ნ-ენ ტიპის ფორმებს, აქ -ნ-ენ შეპირობებულია სისტემით (ვ-ი-ყვ-ენ-ი-თ, ი-ყვ-ენ-ი-თ, *ი-ყვ-ენ-ენ → ი-ყვ-ნ-ენ).

ობიექტის მრავლობითობა -ან || -ენ ფორმანტებით გამოიხატება. ვგვევ ფორმანტები გამოიყენება ინვერსიულ ზმნებში რეალური სუბიექტის მრავლობითობის აღსანიშნავად: აწმყო — აქვან „აქვთ“, ძინტან „სძინავთ“; ნამყო უსრული: ქონდენ „ჰქონდათ“; ნამყო ძირითადი: დეჰძინენ „დაეძინათ“, მუაგონდენ „მოაგონდათ“, გუუხარდენ „გაუხარდათ“; I შედეგობით: გარდამავალი ზმნებისა: უქნიან „უქნიათ“; გარდაუვალი ზმნებისა: ჰქონიან „ჰქონიათ“. „უნდა“ ზმნა წარმოდგენილია ორმაგი სუფიქსაციით: უ-ნდ-ან-ან.

სტატიკურ ზმნებში -ან ფორმანტით გამოიხატება გრამატიკული სუბიექტის მრავლობითობაც: წევან „წევანან“ (წევან და ძინტან „წევანან და სძინავთ“).

ზოგი თავისებურება ახასიათებს ზმნის ფუძის წარმოებას.

შეიმჩნევა ზმნის მარტივი ფუძის გართულების შემთხვევები: იკირავს „იკერს“. ზოგჯერ ფუძე გართულებულია -ივ → -ი სუფიქსით: იშვილიფს „იშვილებს“ (ნამყო ძირითადი: იშვილია „იშვილა“).

შეინიშნება თემის ნიშანთა შენაცვლება: გადაადნეფს „გადაადნობს“, ეყოლის „ეყოლება“ (შესაძლოა, -ავ/-ამ თემისნიშნიან ზმნათა ანალოგიით; შდრ.: ემაღვის, და: ეყოლის), ტრიალოფს „ტრიალებს“.

მოქმედებითი გვარის -ავ/-ამ თემისნიშნიან ზმნათაგან ნაწარმოები ვნებითი -ვ-ი/-მ-ი დაბოლოებითაა წარმოდგენილი: იმაღვის, დეებმის (ნამყო უსრულში: იმალოდა, დეებმოდა).

-ავ/-ამ თემის ნიშნები მოქმედებითი გვარის ზმნათა აწმყო მრავლობითი რიცხვის III სუბიექტური პირის ფორმებში რედუცირდება -ენ ფორმანტის დართვის გამო: ნახვენ, დეჰქირვენ, იკითხვენ; სმენ. მეტათეზისი არ ხდება: მოკლვენ (და არა: მოკვლენ).

ვნებითის პრეფიქსიანი ფორმების ნაცვლად გამოიყენება სუფიქსიანი (დამწონდება „მომწონება“, დაგწონდება „მოგწონება“; დაგწონდა „მოგწონა“) და, პირიქით, სუფიქსიანი ვნებითის მაგივრად შეგ-

გვხვდება პრეფიქსიანი (გეთხტება „გათხოვდება“; ნამყო ძირითადი გეთხუა „გათხოვდა“).

წევ-ს არ იკუმშება (წევ-ან „წევანან“; იხ. აქვე, ზემოთ); ძვე-ს, პირ-იქით, შეკუმშულია (წარმოება -ი სუფიქსიანი): ძ-ი-ა (← *ძვ-ი-ა) — მიჰყვება დვია, გლია ტიპის წარმოებას.

თავისებურად იწარმოება ჯედ- ფუძისაგან მოქმედებითი გვიარის ზმნა: საყრდენად აღებულია მასდარი (ჯდომა → ჯდუმა; ო → უ გადაბგერებით ასიმილაციის საფუძველზე), რომელიც რთულდება -ილ → -ლ სუფიქსით (ი-ჯდუმ-ლ-ეფს, ი-ჯდუმ-ლ-ა): „არაკაცსაც არ იჯდუმლუფს (= არ ისევამს)“; შამეიჯდუმლა „შემოისეა“ (შდრ.: იჩიელა, შემოსჩიელა).

ენებითი ფუძეში შესაძლოა გადავიდეს მოქმედებითი ფუძის მაწარმოებელი -ენ → -ნ: და-ვ-არჩ-ენ → და-ვ-არჩ-ნ-ი-თ „დავარჩით“ (დაჩნდება მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის ფორმებში; როგორც ჩანს, და-ვ-ი-მალ-ენ-ი-თ, და-ვ-ი-მალ-ნ-ე-თ ტიპის ფორმათა ანალოგიით).

ნამყო უსრულში -ავ/-ამ თემის ნიშანი გახმოვანებას იცვლის (-ავ → -ვე): „იმ სანდუქში მალევედა ბიჰს“.

ნამყო ძირითადში მოვიდა, წავიდა ფორმათა ნაცვლად დასტურდება: მოვდა || მოტდა, წევდა || წეშდა; მეორე კავშირებითში: მოვდეს, წევდეს. ეძლევა ორგვარი ახსნა: ა) ი იკარგვის ვ-ს მომდევნოდ საერთო ფონეტიკური წესის შესაბამისად: მოვიდა → მოვდა, შდრ.: მოვიტანე → მეტანე; ბ) ი-ს დაკარგვა მორფოლოგიური სტრუქტურითაა შეპირობებული: მოვკალ, მოჰკალ, მოკლა; შდრ.: მოვედი, მოხვედი, ღოვდა — I და II პირის ფორმებში ფუძე ორივე შემთხვევაში სრული გახმოვანებითაა წარმოდგენილი, III პირის ფორმებში — შეკუმშულია (გ. გოგოლაშვილი).

ზოგჯერ II კავშირებითი გამოყენებულია თხრობითი კილოს მყოფადის ფუნქციით: „მომიყვანეთ ჩემი ცხენი, სილაპი (= იარალი), გამუეკიდო (= გამოვეკიდები, უნდა გამოვეკიდო) ამ კაც მე“; „რამდენიც გინდა, მოგცე ფული (= მოგცემ ფულს)“; „თქვენ აქ იყავით, მე წაშდე || წავდე (= წავალ)“. ასეთ შემთხვევებში ხშირად ვალდებულებითობის სემანტიკაც ილანდება.

გარდამავალ ზმნათა I შედეგობითში -ავ/-ამ შენარჩუნებულია: უნახავს, მოუპარავს; დაუბამს.

კაუზატივის ფორმათაგან ღირსსაცნობია ა-სე-ამ-ს „ასმევს“ (შდრ.: სე-ამ-ს); როგორც წესი, -ინ → -ი: დააბანიეფს, დააბანია; მოაპარვიეფს, მოაპარვია; გააშვებიეფს, გააშვებია; გააკეთებიეფს, გააკეთებია... ყურადღებას იქცევს: დააძახნია „დააძახებინა“, სადაც -ებ თემის ნი-

შანს ცვლის -ნ ფორმანტი (ხოლო -ინ → -ი, საერთო წესის მიხედვით)-
დაჩნდა ისეთი ნიმუშიც, როცა -ევ-ინ ფონეტიკურად უცვლელია: და-
აკვლევინა, მოაკვლევინა (შდრ.: მოაკვლევია || მოაკვლევინა).

• • •

დ) ნაწილაკ-მორფემოიდები; სიტყვათწარმოებ-
ბა. „თურმე“ ნაწილაკის ნაცვლად გამოიყენება „მეგემ“: „მეგემ
თლათ წევან და ძინტან“ („მეგემ“ ნიშნავს ამასაც: „უცებ, უეცრად“).
„მაინც“, „ბარემ“ ნაწილაკ-მორფემოიდებს ცვლის ნასესხები „ზა-
თი“.

გამაძლიერებელი დადასტურებითი ნაწილაკის დანიშნულებით
გვხვდება „ზე“: „ის ზე (ის კი, ის კიდე) დამწყვედული დარჩა“.

ნასესხები „ჰემ“ გამოიყენება -ც, „აგრეთვე“ ნაწილაკების ფუნქ-
ციით: „მაწონს რო გააკეთებენ, იმას შედლობენ, ჰემ ერბო გამოვა.
ჰემ წოვად ან დონთბად (= ერბოც გამოვა, წოვაც ან დონთბაც)“;
ცვლის აგრეთვე თან || თანაც ნაწილაკ-მორფემოიდს: ჰემ სიმღერას
ეტყვის „თან სიმღერას (|| სიმღერასაც) ეტყვის“.

• • •

ვითარებითი ზმნისართის ფუნქციით გვხვდება სახელობითში დან-
შული ფორმა: „მეტი (= მეტად, ძალიან) შეეშინდა“.

ჩხუბ-ი პირველადი მასდარის ადგილს იკვრის ჩხუბ-ობ-ა (რომელიც
ჩხუბ-ობ-ს ზმნისგან არის ნაწარმოები). მასდარის ფუძე (*თხოვ-ინ-ი;
შდრ.: თხოვ-ილ-ი) უნდა იყოს ამოსავალი ნა-თხოვინ-ი საობიექტო-
მიმღეობისათვის. შევნიშნავთ, რომ ნა- პრეფიქსიანი მიმღეობა ზოგჯერ
ახლებურადაა გააზრებული: „თავის ნამსახურ ცხენთან ეჭდა“ (ნამსა-
ხური — „რომელსაც ემსახურა, მოუარა“).

დასტურდება ნამყო დროის საობიექტო მიმღეობათა პარალელური
წარმოების შემთხვევები (-ავ თემისნიშნიან ზმნათაგან): კოქ-ავ-ს →
→ გა-კოქ-ვ-ილ-ი (თემის ნიშანი გადაკცევა) || გა-კოქ-ილ-ი.

II სერიის ფუძეა საყრდენი ა-ვს-ებ-ს ზმნის საობიექტო მიმღეობი-
სათვის: ა-ვს-ილ-ი „ავსებული“.

სასუბიექტო მიმღეობათა წარმოებისას -არ → -ალ (დისიმილაციით).
სუფიქსი იფართოვებს გამოყენების სფეროს: „გამომფრინვალი ჩიტი“.

კინობითი ფორმების ძირითადი მიწარმოებელია -ა: „მუხამედავ,
არ გეწყინოს...“

* * *

III. ძირითადი სინტაქსური მოვლენები.

ა) სახელობითში, ჩვეულებრივ, ბრუნვის ნიშანი დაერთვის როგორც თანხმოვანზე, ასევე ხმოვანზე ფუძედაბოლოებულ ატრიბუტულ მსაზღვრელს: ერთი ჩივთლიგი (= მამული), კარკი ცხენი; პაწაძ-ძროხა, კაძ ზოფაძ (= კეტი), პაშტაძ (= დიდი) დათეები. სხვა ბრუნვებში ფუძის სახით შესაძლოა იყოს წარმოდგენილი თანხმოვანზე ფუძედაბოლოებული მსაზღვრელიც: ჩემ ბაბაძ, თავის დედაძა, მის სიძეძა.

მართულ მსაზღვრელს, როგორც ითქვა (იხ. ზემოთ: „ფონეტიკა“), ხშირად ეკვეცება ბრუნვის ნიშნისეული თანხმოვნითი ელემენტი: ბახჩი (= ბახჩის) ბოლოს.

ბ) ე-შინ-ბ-ა ტიპის ზმნებთან დაკულია ძველი ქართულისებური კონსტრუქცია, ოლონდ -გან თანდებულიანი ნათესაობითის ნაცვლად გამოყენებულია -გან || -დამ თანდებულიანი მოქმედებითი: „ცხენებიდან (= ცხენების) შემეშინა“; „ჩიტიდამაც (= ჩიტისაც) მეშინოდა“; „დინეჩემიდან (= ბებიაჩემის) მეშინოდა“.

გ) აქტიური სემანტიკის გამომხატველ გარდაუვალ ზმნათა II სერიის ფორმებთან სუბიექტი ხშირად შეგვხვდება მოთხრობით ბრუნვაში: „წიუტდა მემრე თეჰარ მირზამა“; „გეაქცა, წიუტდა კაცმა“; „დუუჩე-რა ჰასან ფაშამა“; „ქელოლანმა დაწვა“.

დ) „დაუძახა“ ზმნასთან ობიექტი სახელობითშია დასმული: „დუუ-ძახა ჰასან ფაშამა ქელოლლანი“.

ე) ხშირია თურქულის სინტაქსური კალკები: ჩირალი ქნა „გაანათა, გააჩირალდნა“, ხიზმეთი უნდა უყოს „უნდა მოემსახუროს“, თემენნა უყო „მიესალმა“, ხიზმეთი უქნია „მომსახურებია, ჰპატრონებია“, ფაშას ხებერი ხედა „ფაშას ამბავი მიუვიდა“, მასთან სტუმარი გოუხნდა „ესტუმრა, სტუმრად დარჩა მასთან“, ზარხოში გახდენ „შეზარხოშდნენ“; წიუტდა იმის ფეშინში „იმის კვალს გაჰყვა“, ის იქ ტირილში იყოს „მან იქ იტიროს“, ქოროლლი დარჩა ხვეწნაში „ქოროლლის თხოვნა არ აუსრულეს“; მეტი ბეჭრად გეხვეწები „ძალიან გეხვეწები“, მემრე რაფერ საქმე დავიჭირო „მერე რა ვქნა“; ახადეს სანდული ყაფაღი — ძალიან უკეთესო, ლამაზი დელიყანი „ახადეს ზანდუქს თავსახურავი, (შიგ აღმოჩნდა) ძალიან კარგი (საუკეთესო), ლამაზი ჰაბუკი“. დარღვეულია ქართულისათვის დამახასიათებელი შეხამება პირებისა: მოსული ვარ შენი თავი მოსაკლელაძ „მოვსულვარ შენს მოსაკლავად || .ქ მოვედი, რომ მოგკლა“. დადასტურდა სპეციფიკური კონსტრუქცია „სხვათა სიტყვის გადმოსაცემად: არ მიცა ნება, რომ წახვიდე შენ იქა,

თავის დედამა „დედამისმა არ მისცა ნება, არ წახვიდეო შენ იქა“. გვხვდება ქართულისათვის დაუშვებელი კონსტრუქციებიც: „ღმერთმა მთქმელი და დამწერავი (მთქმელს და დამწერს) სეფა (სიამოვნება, განცხრომა) აღირსოს“.

• • •

IV. ლექსიკა.

იმერხეულს დაცული აქვს ქრისტიანული ყოფის ამსახველი ლექსიკა: „თავკვეთილობაზე, მარიობისთვის მოლენვანზე თოვლი მოვა“; თავკვეთილობა — ქრისტიანული დღესასწაული იოანე ნათლისმცემლის თავის მოკვეთის დღის აღსანიშნავად; მარიობა || მარიამობა — ქრისტიანული დღესასწაული მარიამ ღვთისმშობლის მიძინების (გარდაცვალების) აღსანიშნავად (ძველი სტილით 15 აგვისტოს); მარიობისთვე — აგვისტო. რასაკვირველია, ეს სიტყვები იმერხეველებისათვის ქრისტიანული შინაარსისაგან დაცილილია, მაგრამ ენას შემოუნახავს მათი აღრინდელი რელიგიის რეალიები.

იმერხეულში დაჩნდება როგორც აღმოსავლური, ასევე დასავლური ქართული დიალექტებისათვის ნიშანდობლივი ლექსიკა: კაპანი, ნეკერი, პაშტა „დიდი, ბევრი“ (სამცხურ-ჯავახურში: „მცირე, ცოტა“); ჭიჭინა „ჭუჭრუტანა, ნახვრეტი“, კუჩხე „კუთხე“, პაწა „პატარა, მცირე“, ჭაჭვი „პეშვი“, არაკაცი „არავინ“, გოგოშვილი „ქალიშვილი“.

შემორჩენილია უძველესი ლექსიკაც: ცხრო „ციებ-ცხელბა“ და შისთ.

ღირსსაცნობია სემანტიკური გადახრები (ზოგჯერ ამოსავალი მნიშვნელობაცაა დაცული): გაგნება „გაგება“, გააგნებიფეს „გააგებინებს“ („ჩემ დერდსა სიმღერით გაგაგნებიფე“), გაქუცული „გაძარცვული, გაქურდული“, მოფერება „შეფერება, შეშნობა“, შეხვეწება „შეხვედრა, შეყრა“; შდრ.: გადახვეწა „წასვლა, თვალთახედვის არედან გაუჩინარება“ (სიკვდილს შეეხვეწე „სიკვდილს შევეყარე“); „ქალი“ ქართული ენის დიალექტებში გამოიყენება მნიშვნელობით „ცოლი“, ასეა იმერხეულშიც: „მე მითხუე ქალად“. დიალექტური სიტყვათწარმოების საინტერესო ნიმუშია „ცეცხლიდოუნახელი“ (იტყვიან ცეცხლზე გადაუმდნარ თაფლზე): „უგულო თაფლი არი გოდოუმდნარი, ცეცხლიდოუნახელი“.

მრავლად არის უშუალოდ თურქულიდან ან თურქულის გზით შესული ნასესხობანი: ანჯახ „ძლივს“, ბახშიში „საჩუქარი, გასამრჯელო“,

დონთბაჲ || დონთბარი „დოს გაწურვით მიღებული პროდუქტი“, დუ-
ლუნი „ქორწილი“, ეფენდი „ბატონი“, ზოფა „კეტი“, თემენა „მისალ-
მება“, მაშუყეთი „შეყვარებული“, სეისი || სემსი „მეჭინიბე“, ფურთუ-
ნა „ქარიშხალი“, ფუხარა „ლარიბი“, ყაფალი „თავსახურავი“, ყულაჲ
„მაშინ“, ჩივთლიგი „მამული“, ხალაილი „მხევეალი, მსახური ქალი“,
ჭუმბუში „გართობა, მხიარულება, სეირნობა“.

გვაქვს პარალელური ხმარების შემთხვევებიც. მაგალითად, „წის-
ქვილი“ ფორმის გვერდით იხმარება თურქულიდან შემოსული „დე-
გირმანი“ („მეწისქვილე“ || „დეგირმანი“): „მოჰდა ქოროლლი წის-
ქვილი კარში, დუჟდახა დეგირმანიჩის“.

შეინიშნება ქართული და ნასესხები ფორმების ურთიერთშეხამებაც
შესიტყვებაში: ქიდათ იღებს „მასხრად იღებს“.

თურქულიდან შემოსული ფუძეები გამოიყენება ქართული წარ-
მოების ფორმებში: გამო-რეზილ-ებ-ა „შერცხვენა“, გამო-ფიშმან-ებ-ა
„დანანება“.

„ცეკვა“ სიტყვის ნაცვლად იხმარება „სამა“; აქედან: ი-სამ-ებ-ს
„იცეკვებს“: „სამა (ცეკვა) გინდანან, აგერ მე ვისამებ (ვიცეკვებ)“.

ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

ნ ა კ ვ ე თ ი პ ი რ ვ ე ლ ი : დ ი ა ლ ე კ ტ ო ლ ო გ ი ი ს ზ ო გ ა დ ი პ რ ო ბ ლ ე მ ე ბ ი

თ ა ვ ი I.

1. 1.

არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, ქ ა რ თ უ ლ ი დ ი ა ლ ე კ ტ ო ლ ო გ ი ა და მ ი ს ი ზ ო გ ი საზრუნავი, II რეკ-
პუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები,
თბილისი, 1980.

არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, ე ნ ა თ მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ი ს შ ე ს ა ვ ა ლ ი, თ ბ ი ლ ი ს ი, 1952.

1. 6.

ვ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, ქ ა რ თ ლ უ რ ი დ ი ა ლ ე კ ტ ი, I, თ ბ ი ლ ი ს ი, 1974.

დ. კ უ ბ ლ ა შ ე ი ლ ი, ძ ი რ ი თ ა დ ი ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი პ რ ო ც ე ს ე ბ ი ქ ა რ თ უ ლ ი ე ნ ი ს დასავ-
ლურ კილოებში, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომე-
ბი, XIX, ქუთაისი, 1959.

ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ვ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, ქ ა რ თ უ ლ ი ე ნ ი ს კ ა ხ უ რ ი დ ი ა ლ ე კ ტ ი,
თბილისი, 1956.

შ. ნ ი ქ ა რ ა ძ ე, ა პ ა რ თ ლ ი დ ი ა ლ ე კ ტ ი, ბ ა თ უ მ ი, 1975.

ჯ. ც ო ტ ა ნ ი ძ ე, ფ შ ა უ რ ი დ ი ა ლ ე კ ტ ი, თ ბ ი ლ ი ს ი, 1978.

ქ. ძ ო წ ე ნ ი ძ ე, ზ ე მ ო ი მ ე რ უ ლ ი კ ი ლ ო კ ა ვ ი, თ ბ ი ლ ი ს ი, 1973.

1. 8.

ვ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, შ ე ნ ი შ ე ნ ა „ე ვ ა რ ე ბ ი, ე ა რ ე“-ს შ ე ს ა ხ ე ბ, ჩ ე ნ ი მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა,
№ 6-7, ტფილისი, 1923.

ვ ა ხ ლ შ ტ ი ბ ა ტ ო ნ ი შ ე ი ლ ი, ა ღ წ ე რ ა სა მე ფ ო ს ა სა ქ ა რ თ ე ლ ო ს ა, ქ ა რ თ ლ ი ს
ც ხ ო ე რ ე ბ ა, IV, თ ბ ი ლ ი ს ი, 1973.

ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, რ ო დ ი ს შ ე ი ც ე ა ლ ა ი ბ ე რ თ ა სა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო ქ ა რ თ ე ლ თ ა სა ხ ე ლ მ წ ი-
ფ ო ლ, „მ ნ ა თ ო ბ ი“, 1948, № 8.

თ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, სა ხ ე ლ თ ა ბ რ უ ნ ე ბ ა და ბ რ უ ნ ე ა თ ა ფ ე ნ ე კ ი ე ბ ი ძ ე ე ლ ქ ა რ თ უ ლ შ ი,
თბილისი, 1957.

თ. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, ქ ა რ თ უ ლ ი ე ნ ი ს ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი ქ რ ე ს ტ ო მ ა თ ი ა, ტ ო მ ი I, ნ ა წ ი ლ ი II,
ენის მიმოხილვა და ტაბულები, თბილისი, 1971.

ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, დ ი ა ლ ე კ ტ ი ზ მ ე ბ ი XV-XVIII სს. კ ა ხ უ რ ი ს ტ ო რ ი უ ლ სა ბ უ თ ე ბ-
ში, ი ბ ე რ თ უ ლ-კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი ე ნ ა თ მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა, IV, თ ბ ი ლ ი ს ი, 1953.

ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, სა ე რ ო მ წ ე რ ლ ო ბ ი ს ძ ე გ ლ ე ბ ი ს ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი თ ა ვ ი ს ე ბ უ რ ე ბ ა ნ ი,
ი ბ ე რ თ უ ლ-კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი ე ნ ა თ მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა, VI, თ ბ ი ლ ი ს ი, 1954.

- სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი ოთხ ტომად, ტომი IV, თბილისი, 1965-1966.
- გ. როგავა, ხანმეტობისა და პაემეტობის საკითხისათვის, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XV, ქუთაისი, 1956.
- ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბილისი, 1984.
- ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, XII-XVIII სს., I, თბილისი, 1964.
- ი. ქავთარაძე, ენის ისტორიის წყაროები და მათი გამოყენების პრინციპები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, V, თბილისი, 1981.
- ი. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- ი. შანიძე, ნათები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ზმნებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- ი. შანიძე, პაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, ტფილისი, 1923.
- ი. შანიძე, -ევ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942.
- არნ. ჩიქობავა, მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში, I-II, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტომი III, № 2-3, თბილისი, 1942.
- არნ. ჩიქობავა, ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები ძველი ქართულის ძეგლთა ჩვენებაში, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1966.
- შ. ძიძიგური, ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970.

• ა • II.

ა. 1.

Вильгельм фон Гумбольдт, О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества, Избранные труды по языкознанию, Москва, 1984.

Б. Кроче, Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика, I, Москва, 1920.

Фердинанд де Соссюр, Курс общей лингвистики, Труды по языкознанию, Москва, 1977.

ა. 2.

ვ. თოფურიძე, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

ვ. თოფურიძე, ქართველურ ენათა დიალექტების მონაცემთა მნიშვნელობა ენის ისტორიისა და ზოგადი ენათმეცნიერებისათვის, შაცნე, 1965, № 2.

- ა. შანიძე, უმლაუტო სვანურში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- В. М. Жирмунский, Национальный язык и социальные диалекты, Ленинград, 1936.
- В. М. Жирмунский, Немецкая диалектология, Москва-Ленинград, 1956.
- Е. Ф. Карский, Русская диалектология, Ленинград, 1924.
- Немецкая диалектография, Сборник статей, Москва, 1955.
- Г. Пауль, Принципы истории языка, Москва, 1960.
- Ф. П. Филин, Происхождение русского, украинского и белорусского языков, Ленинград, 1972.
- Ф. П. Филин, Истоки и судьбы русского литературного языка, Москва, 1981.
- К. Хааг, О границах диалектов, Немецкая диалектография, Москва, 1955.
- К. Хааг, Die Mundarten oberen Neckar- und Donaulandes, Reutlingen, 1898.
- ა. ა.
- ა. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ა. ა.
- ა. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, თბილისი, 1973.
- ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი, თბილისი, 1973.
- თავი III.
- ა. 1.
- Ю. В. Бромлей, Этнос и этнография, Москва, 1973.
- W. E. Mühlmann, Rassen, Ethnien, Kulturen; Berlin, 1964.
- ა. ა.
- ა. გრიშაშვილი, ძველი თბილისის ლიტერატურული ბოქემა, თხზულებათა კრებული ხუთ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1963.
- ფ. ენგელსი, მუშათა კლასის მდგომარეობა ინგლისში, თბილისი, 1935.
- პ. შირიანიშვილი, ქალაქმა რა დააშეა? „ივერია“, 1900, № 208.
- ი. ცერცვაძე, ანდორი ენა, თბილისი, 1965.
- Л. Блумфилд, Язык, Москва, 1968.

- Джон Дж. Гамперц, Типы языковых обществ, Новое в лингвистике, Выпуск VII, Социоллингвистика, Москва, 1975.
- Джон Дж. Гамперц, Об этнографическом аспекте языковых изменений, Новое в лингвистике, Выпуск VII, Социоллингвистика, Москва, 1975.
- В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Москва, 1962.
- Е. Ф. Карский, Русская диалектология, Ленинград, 1924.
- Уильям Лабов, Исследование языка в его социальном контексте, Новое в лингвистике, Выпуск VII, Социоллингвистика, Москва, 1975.
- Уильям Лабов, Отражение социальных процессов в языковых структурах, Новое в лингвистике, Выпуск VII, Социоллингвистика, Москва, 1975.
- Р. Н. Махдэвид-м., Диалектные и социальные различия в городском обществе, Новое в лингвистике, Выпуск VII, Социоллингвистика, Москва, 1975.
- А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва-Ленинград, 1938.
- Льюис Г. Морган, Древнее общество, Москва, 1934.
- А. Самойлович, Женские слова у алтайских турков, Язык и литература, 1929, том III.
- Джон Л. Фишер, Синтаксис и социальная структура, Трук и Понапе, Новое в лингвистике, Выпуск VII, Социоллингвистика, Москва, 1975.
- W. Bright and A. K. Ramanujan, Sociolinguistic variation and language change; In: „Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists“, The Hague, Mouton, 1964.
- М. В. Емешеу, India as a linguistic area, Lg, 1956, 32.
- О. Jespersen, Die Sprache, Heidelberg, 1925.
- ა. 3.
- Л. П. Крысин, Речевое общение и социальные роли говорящих, Социально-лингвистические исследования, Москва, 1976.
- Р. Шор, Язык и общество, Москва, 1926.
- А. Delvaux, Dictionnaire de la langue verte, 1876.
- ა. 4.
- თ. თხიჯური, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბილისი, 1954.
- პ. უმეკაშვილი, ქართული ხალხური სიტყვიერება, ოთხ ტომად, IV, თბილისი, 1964.
- ბ. ფოჩხუა, ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბილისი, 1974.
- Б. А. Ларин, История русского языка и общее языкознание, Москва, 1977.
- Л. Левин-Брюль, Первобытное мышление, Ленинград, 1930.
- Э. Сепир, Язык, Москва, 1934.
- L. Sainéan, Le langage parisien au XIX-e siècle, Paris, 1920

ზ. ჭაფარიძე, უნის ფონემური შედგენილობის დადგენისათვის, კრებული: „არნოლდ ჩიქობავას“, თბილისი, 1979.

ა. 7.

B. Bloch, A set of postulates for phonemik analysis, *Language*, 24, 1948.

ა. 8.

კ. გამსახურდია, დიდოსტატის კონსტანტინეს მარჯვენა, თხზულებათა ანტოლოგიური, ტომი მეოთხე, თბილისი, 1976.

ო. გაჩეჩაიძე, შორისდებული ახალ სალიტერატურო ქართულში, თბილისი, 1979.

Е. В. Верещатин, В. Г. Костомаров, Язык и культура, Москва, 1976 (3-е издание — Москва, 1983).

4. Дарвин, *Собрание сочинений*, том III, Москва, 1908.

Г. В. Колшанский, *Паралингвистика*, Москва, 1974.

М. Уэст, О практическом изучении английского языка как формы поведения, *Методика преподавания иностранных языков за рубежом*, Москва, 1967.

Е. Т. Hall, *The silent language*, New York, 1959.

ა. 9.

ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარიძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.

ფ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, II, ტექსტები, თბილისი, 1974.

თავი IV.

4. 1.

ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963. კითხვარი ქართული დიალექტოლოგიური ატლასის მასალისათვის, თბილისი, 1984.

4. 2.

ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

М. А. Бородинна, *Проблемы лингвистической географии*, Москва-Ленинград, 1966.

Немецкая диалектография, Сборник статей, Москва, 1955.

J. Gilliéron et E. Edmont, *Atlas linguistique de la France*, Paris, 1902-1910.

38. ბ. ჭორბენაძე

- P. Meyer, Archivio glottologico italiano, diretto da G. J. Ascoli, t. III, N I; რეცენზია ნაშრომზე: G. J. Sacoli, Schizzi franco-provenzali, „Romana“, IV, 1875.
- G. Wenker, Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland, Zieferung I, Straßburg, 1891.
- G. Wenker und F. Wrede, Der Sprachatlas des Deutschen Reiches, Dichtung und Wahrheit, Marburg, 1895.
- ფ. კარგის დებულება ციტირებულია ნაშრომიდან: А. Бах, Немецкая диалектология, Немецкая диалектография, Москва, 1955.

4. ნ.

- ტ. გუდავა, თ. გამყრელიძე, თანხმონათკომპლექსები მეგრულში, კრებული: „აქაკი შანიძეს“, თბილისი, 1981.
- ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზნა, იხ.: შრომები, I, თბილისი, 1967.
- ვ. თოფურია, ბრუნების სისტემისათვის ლაქურ ენაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X-B, თბილისი, 1940.
- ვ. თოფურია, ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, II (1-2), თბილისი, 1941.
- ვ. თოფურია, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, V (3), თბილისი, 1944.
- ვ. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- ქ. ლომთათიძე, ბგერათა პროცესებისა და ბგერათა შესატყვისობების ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში (ქართველურ-აფხაზურ-ადიღურ ენათა მსალაზე), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XVI (10), თბილისი, 1955.
- გ. როგავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა საერთო კუთვნილების თესვის აღმნიშვნელი ფუძე, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1946.
- გ. როგავა, დრო-იქლოთა მეოთხე წგუფის ნაკვთები ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- გ. როგავა, სიტყვათწარმოების საერთო საფუძვლისათვის ქართულსა და აფხაზურ-უბიხურ-ადიღურ ენებში, I (ჩლიქი, ჩროქო, ქანაჩი), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, II (5), თბილისი, 1941; II (ვიქა, ვირქა), ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, II, ქუთაისი, 1941; III, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, II (8), თბილისი, 1941.
- გ. როგავა, ყრუ შიშინა სპირანტთა შერწყმის ერთი თავისებური შემთხვევა ქვემო-ადიღურსა და ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, თბილისი, 1948.
- გ. როგავა, ხშულთა ოთხეულბრივი სისტემისათვის კავკასიურ ენებში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, IV (8), თბილისი, 1948.

- თ. უთურგაიძე, ქართული ენის შთის კილოთა ზოგი თავისებურება, თბილისი, 1966.
- ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- არნ. ჩიქობავა, ერთი ძველი საერთო იბერიულ-კავკასიური ფუძის შესახებ გენეზისის ტერმინში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- არნ. ჩიქობავა, ეტიმოლოგია ძველი ქართული ტერმინებისა „ბლუარი“ და „სამხარი“, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- არნ. ჩიქობავა, სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XVIII, თბილისი, 1941.
- არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბილისი, 1965.
- არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1979.
- შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970.
- ე. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი I, თბილისი, 1979.
- ე. ჭავჭავაძე, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფილისი, 1937.
- ე. ჭავჭავაძე, საქართველოს კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბილისი, 1950.
- ს. ჭანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი; შრომები, III, თბილისი, 1959.
- ს. ჭანაშია, სვანურ-ადიღური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები; შრომები, III, თბილისი, 1959.
- ს. ჭანაშია, ჩერქეზული (ადიღური) ელემენტი საქართველოს ტოპონიმიაში; შრომები, III, თბილისი, 1959.
- В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка; I, Москва-Ленинград, 1958; II, Ленинград, 1973; III, Ленинград, 1979.
- В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, Москва-Ленинград, 1949.
- Г. С. Ахвледиани, Сборник избранных работ по осетинскому языку, Тбилиси, 1960.
- Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984.
- И. О. Гецадзе, Особенности ареального распределения лингвистических явлений в условиях языкового взаимодействия (на материале иберийско-кавказских языков), Взаимодействие лингвистических ареалов, Ленинград, 1980.
- Ш. В. Дзандзигури, Опыт классификации диалектов грузинского языка, Тезисы диссертации на степень кандидата наук, Академия Наук СССР, 1935.
- Г. А. Климов, Введение в кавказское языкознание, Москва, 1986.
- Н. Я. Марр, Яфетические элементы в языках Армении. Известия Российской Академии Наук, С.-Петербург, 1911.
- Вс. Миллер, Язык осетия, Москва, 1962.

- А. Г. Шанидзе, Принципы классификации грузинских диалектов, Труды объединенной научной сессии Академии Наук СССР и Академии Наук Закавказских республик по общественным наукам, Баку, 1957.
- П. Чарая, Об отношении абхазского языка к яфетическим, Материалы по яфетическому языкознанию, IV, С.-Петербург, 1912.
- А. С. Чикобава, Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками. Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, Тбилиси, 1942.

4. 6.

არხ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ძირითადი პრობლემები, თბილისი, 1945 (მეორე გამოცემა — თბილისი, 1983).

Н. С. Трубецкой, Мысли об индоевропейской проблеме, Избранные труды по филологии, Москва, 1987.

F. Bopp, Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, Frankfurt am Main, 1816.

J. Grimm, Deutsche Grammatik, Erster Theil, 1819.

J. Grimm, Über den Ursprung der Sprache, I, Berlin, 1864.

R. Rask. Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Jslandske Sprogs Oprindelse, Kjöbenhavn, 1818.

4. 7.

A. Horning, Über Dialektgrenzen im Romanischen, Zeitschrift... f. romanische Philologie, XVIII, 1893.

G. Paris, Les parlars de France, Revue des patois gallo-romans. II, 1888.

H. Schuchardt, Vokalismus des Vulgärlateins, Leipzig, 1866-1869.

J. Schmidt, Die Heimatverhältnisse der Indogermanen, Weimar, 1872.

თავი V.

5. 1.

ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

გ. იმნაიშვილი, უმლაუტი ინგილოურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.

თ. ქავთარაძე, მყოფადის ერთი სახეობის ისტორიისათვის ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XII, თბილისი, 1960.

რ. დამბაშიძე, მყოფადის წრის მწკრივთა წარმოება ინგილოურში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტომი 67, თბილისი, 1957.

- ნ. ზ.
- შ. აფრიდონიძე, ფ. მაკალათია, ქართული ოიკონიშები, ტობონშიკა-II, თბილისი, 1980.
- ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.
- ვ. თოფურია, გრამატიკულ შოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, შრომები, III, თბილისი, 1979.
- ს. ელენტი, ზანიშებში გურულ ზმნებში, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის შოამბე, V-VI, თბილისი, 1940.
- ს. ელენტი, გურული კილო, ტფილისი, 1936.
- გ. როგავა, დრო-კილოთა მეოთხე წგუფის ნაკვებები ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, რვა ტომად, ტომი II, თბილისი, 1973.
- თ. უთურგაიძე, ქართული ენის შთის კილოთა ზოგი თავისებურება, თბილისი, 1966.
- მ. ქალდანი, ლეჩხუმის გეოგრაფიულ სახელთა - იშ(II) - შ) სუფიქსის საკითხისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.
- ო. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- ო. შანიძე, -ევ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- ო. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
- არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფილისი, 1936.
- არნ. ჩიქობავა, ი. ცერცვაძე, ხუნძური ენა, თბილისი, 1962.
- ქ. ძოწენიძე, ზემოიბერული კილოკავი, თბილისი, 1973.
- ს. ჭანაშია, აფხაზეთის სამეფოს ისტორიიდან, შრომები, II, თბილისი, 1952.
- ი. ჭავჭავიძე, ქართველი ერის ისტორია, I, თბილისი, 1960 (დამატება: „ქართველთა სხვადასხვა სატომო სახელები, სამშობლო და უძველესი ბინადრობა“).
- ი. ჭავჭავიძე, ქართველი ერის ისტორია, II, თბილისი, 1965.
- ი. ჭავჭავიძე, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბილისი, 1950.
- В. И. Абасев, О языковом субстрате, Доклады и сообщения Института языкознания Академии Наук СССР, IX, Москва, 1956.
- Н. Я. Марр, История Грузии, С.-Петербург, 1906; ср.: Н. Я. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, С.-Петербург, 1910.
- Н. Я. Марр, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, в книге: Георгий Мерчул, Жизнь Св. Григория Хандзтийского, Тексты и размышления по армяно-грузинской филологии, кн. VII, С.-Петербург, 1911.
- А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва-Ленинград, 1938.
- U. Weinreich, Languages in contact, New York. 1953.

5. 3.

A. Г. Шанидзе, Отчет о летней командировке 1913 г. в Душетский и Тна-
нетский уезды Тифлисской губернии для изучения грузинских говоров,
Сочинения в двенадцати томах, том II, Тбилиси, 1981.

G. Deeters, Gab es Nominalklassen in allen kaukasischen Sprachen? Corolla
Linguistica, Festschrift F. Sommer, Wiesbaden, 1955.

5. 4.

ვ. თოფუჩია, სვანური ენა, I, ზმნა, შრომები, I, თბილისი, 1967.

მ. მიქელაძე, ხმოვანთა რედუქცია ბაცბურ ენაში, შაცენ ცენისა და ლიტერატურ-
რის სერია), თბილისი, № 3, 1977.

მ. მიქელაძე, მეტყველების ნაწილები ნასესხობათა თვალსაზრისით (ბაცბურ-
ქართული ორენოვნების მასალების მიხედვით), შაცენ ცენისა და ლიტერატურის
სერია), თბილისი, № 4, 1977.

მ. მიქელაძე, ქართული ენის გავლენით შეპირობებული ცვლილებები ბაცბური
ენის არსებითი სახელის ბრუნების სისტემაში, საქართველოს სსრ უმაღლესი
სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა IX რესპუბლიკური სამეცნიერო-
მეთოდური კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1981.

5. 5.

მ. ილავიძე, ქართული დიალექტური ლექსიკიდან, ქუთაისის სახელმწიფო პედა-
გოგიური ინსტიტუტის შრომები, X XIV, ქუთაისი, 1962.

თ. გამყარელიძე, გ. მაქავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქარ-
თველურ ენებში, თბილისი, 1965.

ფ. ერთელიშვილი, ზმნური ფუძეების ფონემატური სტრუქტურისა და ისტო-
რიის საკითხები ქართულში, თბილისი, 1970.

ფ. ერთელიშვილი, სახელურ ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურისა და ისტო-
რიის საკითხები ქართულში, თბილისი, 1980.

ფ. ერთელიშვილი, ლ-||-ლუ- პრეფიქსები ქართულში, შაცენ, თბილისი, № 5,
1969.

ვ. თოფუჩია, სვანური ენა, I, ზმნა, შრომები, I, თბილისი, 1967.

ვ. თოფუჩია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი,
იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XII, თბილისი, 1960.

ვ. თოფუჩია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ
ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.

გ. მაქავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი,
1965.

სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი ოთხ ტო-
მად, ტომი IV, თბილისი, 1965-1966.

გ. როგავა, ყრუ შიშინა სპირანტთა შერწყმის ერთი თავისებური შემთხვევა ქვე-
მოაღიღურსა და ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II,
თბილისი, 1948.

გ. როგავა, ბგერათშესატყვისობათა დარღვევის შემთხვევებისათვის ქართველურ
ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XII, თბილისი, 1960.

- გ. როგავა, ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობიდან (ქართ. რ.: ზან. წ.), ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, თბილისი, 1959.
- გ. როგავა, პურ-ფუძის საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შოამბე, XII, № 108, თბილისი, 1951.
- გ. როგავა, შარკუე სიტყვის გენეზისისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961.
- ზ. სარჯველაძე, ბგერათშესატყვისობა ქართული ლ: სეანური შ, კრებული: „თბილისის უნივერსიტეტი — გიორგი ახვლედიანს“, თბილისი, 1969.
- თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თბილისი, 1976.
- მ. ქალდანი, კითხვითი, ზანსაზღვრებითი და გაძლიერებითი ნაწილაკები სეანურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, თბილისი, 1964.
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, რვა ტომად, VIII, თბილისი, 1964.
- ა. შანიძე, ქართული კილოები შოაში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი, 1938.
- არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ძირითადი პრობლემები, თბილისი, 1983 (მეორე გამოცემა).
- ქ. ძოწენიძე, ზემოიშერული კილოკაეი, თბილისი, 1973.
- ი. ქავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფილისი, 1937.
- Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1984.
- Г. А. Климов, Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы, Известия Отделения литературы и языка (ОЛЯ) Академии Наук СССР, XII Выпуск I, Москва, 1960.
- Н. Я. Марр, К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических, Материалы по яфетическому языкознанию, V, С.-Петербург, 1912.
- Н. Я. Марр, К вопросу о ближайшем родстве армянского языка с яфетическими, ЗВО, XIX, 1909.
- Х. Фенрих, К картвельской лексике, Этимология, Москва, 1980.
- А. Цагарели, Мингрельские этюды, Выпуск II, Опыт фонетики мингрельского языка, С.-Петербург, 1880.
- К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundspache, Wiesbaden, 1962.
- • • VI.
- 1.
- არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ძირითადი პრობლემები, თბილისი, 1983 (მეორე გამოცემა).
- М. Мюллер, Наука о языке, Воронеж, 1868.
- М. Müller, Le science du langage, Paris 1876.
- 2.
- Г. Пауль, Принципы истории языка, Москва, 1960.

H. Osthoff und K. Brugmann, Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Bd. I, Leipzig, 1878.

6. 3.

Фердинанд де Соссюр, Курс общей лингвистики, Труды по языкознанию, Москва, 1977.

6. 4.

Б. Гавранек, Задачи литературного языка и его культура, Пражский лингвистический кружок, Москва, 1967.

Тезисы Пражского лингвистического кружка, Пражский лингвистический кружок, Москва, 1967.

6. 5.

Л. Блумфилд, Язык, Москва, 1968.

Г. Глисон, Введение в дескриптивную лингвистику, Москва, 1959.

6. 6.

Э. Сепир, Язык, Введение в изучение речи, Москва-Ленинград, 1934.

6. 7.

Дж. Лайонз, Введение в теоретическую лингвистику, Москва, 1978.

6. 8.

В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, Том. I, Москва, 1981.

А. А. Шахматов, Очерк современного русского языка: (издание 4-е), 1941.

6. 9.

Р. И. Аванесов, Очерки русской диалектологии; Часть первая, Москва, 1949.

Русская диалектология, Под редакцией Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой, Москва, 1965.

Русская диалектология, Под редакцией проф. Н. А. Мещерского, Москва, 1972.

6. 10.

Н. Я. Марр, Яфетическая теория, Общий курс учения об языке; Избранные работы, II, Москва-Ленинград, 1934.

Н. Я. Марр, К бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизме, Баку, 1932.

გ. 11.

В. М. Жирмунский, Национальный язык и социальные диалекты, Ленинград, 1936.

გ. 12.

Л. Блумфилд, Язык, Москва, 1968.

Новое в лингвистике, Выпуск VII, Социolingвистика, Москва, 1975.

გ. 13.

მ. ჭანაშვილი, ქართული გრამატიკა, ტფილისი, 1906.

მ. ჭანაშვილი, ფარსადან გორგიჯანიძე და მისი შრომანი (დამატება: ყაყ-ელისენში შეკრებილი სიტყვები, რომელთაგან ზოგი აღარ მოიპოვება ქართულსლექსიკონში და ზოგი გადასხვაფერებით იხმარება), ტფილისი, 1896.

გ. 14.

ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.

ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.

Программа для собирания диалектических материалов по грузинскому языку, См.: А. Г. Шанидзе, Сочинения в двенадцати томах, том I, Тбилиси, 1984.

გ. 15.

არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952.

არნ. ჩიქობავა, ქართული დიალექტოლოგია და მისი ზოგი საზრუნავი, II რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1980.

გ. 16.

მ. თოფჩია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

მ. თოფჩია, ქართველურ ენათა დიალექტების მონაცემთა მნიშვნელობა ენის ისტორიისა და ზოგადი ენათმეცნიერებისათვის, მაცნე, თბილისი, № 2, 1965.

თ ა ვ ი VII.

7. 1.

- ვ. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- რ. კახაძე, -ა-ზე დაბოლოებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემოთმრულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.

7. 2.

- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვ. თოფურია, ნაწყოს სახეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, თბილისი, 1955.
- ვ. თოფურია, ქართული ენა და მართლწერის ზოგიერთი საკითხი, თბილისი, 1965.
- ი. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
- ზ. კუშბურაძე, -აე და -ამ თემის-ნიშნის ზმნათა უღლებისათვის პირველ თურმეობითში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 19, თბილისი, 1976.

7. 3.

- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- შ. ნიქარაძე, აპარული დიალექტი, ბათუმი, 1975.

7. 4.

- ვ. თოფურია, მცენარეთა სახელწოდების შესწავლისათვის ქართველურ ენებში, შრომები, III, თბილისი, 1979.
- ა. შაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, თბილისი, 1961.
- Платон, Сочинения в трех томах, Том I, Москва, 1968.

თ ა ვ ი VIII.

8. 1.

- ა. ირაბული, დიალექტი და ხალხური პოეზია, III რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1981.
- არნ. ნიქოზავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, თბილისი, 1950.
- А. В. Десницкая, Наддиалектные формы речи и их роль в истории языка, Ленинград, 1970.

Н. Я. Марр, Кавказская поэзия и ее технические основы в освещении лингвистической палеонтологии (по яфетической теории). Литературული ძიებანი, III, თბილისი, 1946.

Типы наддиалектных форм языка, Москва, 1981.

მ. მ.

უ. ვაინრაიხი, შესაძლებელია თუ არა სტრუქტურალური დიალექტოლოგია, მიმოხილველი, 4-5, თბილისი, 1968.

არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952.

მ. მ.

ლ. არდაზიანი, «Беглый обзор 12 книжек журнала «Заря» с января по декабрь 1858 г.» ნ. ბერძენოვისა, „ცისკარი“, № 9, 1859.

დ. ბაქრაძე, წიგნი, მიწერილი თ. ალექსანდრე ქამბაკურ-ორბელიანისადმი შესახებ მისის „ქართულის უზნობისა ანუ წერისა“, „ცისკარი“, № 8, 1860.

გაყარა, კომედია ქმული თავადის გიორგი დავითის ძე ერისთავისაგან და წარმოდგენილი ორჯელ თფილისის ღიმნაზიის ზალაში ამა წლის იანვრის თთუშში, 1850 (უძღვის პლატონ იოსელიანის წინასიტყვაობა).

ე. გიგინეიშვილი, სულხან-საბა ორბელიანის ენისათვის, საოუბილეო კრებული: „სულხან-საბა ორბელიანი“, თბილისი, 1959.

ე. გოგებაშვილი, ბურჯი ეროვნებისა, თხზულებანი, ტომი 2, თბილისი, 1954. დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, 1, თბილისი, 1962.

ვაჟა-ფშაველა, ენა (მკირე შენიშვნა), თხზულებათა სრული კრებული ხუთ ტომად, თბილისი, 1961.

თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, პირველი კრებული, თბილისი, 1970 (იხ.: თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენის პრინციპები).

ვ. თოფურია, აკაკი და ქართული სალიტერატურო ენა, ლიტერატურული ძიებანი, II, თბილისი, 1944-1945.

ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

ვ. თოფურია, ქართული ენა და მართლწერის ზოგიერთი საკითხი, თბილისი, 1965.

ი. კერესელიძე, სარედაქციო წერილი, „ცისკარი“, № 2, 1860.

ი. შანსვეტაშვილი, მოგონებები, თბილისი, 1985.

ნ. ნიკოლაძე, „ივერიის“ პირველი ნომერი, იხ. კრებული: ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის, II, თბილისი, 1956.

გ. ორბელიანი, მგზავრობა სვანეთისაკენ გ. წ. (განხილვა), თხზულებათა სრული კრებული, თბილისი, 1959.

სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი ოთხ ტომად, ტომი IV, თბილისი, 1965-1966.

დომიტრი ყიფიანი, რამდენიმე აზრი საქართველოს ისტორიის მასალებზე, „კავკაზი“, 1854, №№ 30-33, 35, 37, 39.

დავით ყიფიანი, რიგიანი ქართული გრამმატიკის შესამუშავებელ მასალებად, „საქართველოს მოამბე“, № 3, 1863.

- ა. შანიძე, ილია ჭავჭავაძე როგორც მეზობლო ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის, საიუბილეო კრებულში: „ილია ჭავჭავაძე“, თბილისი, 1939.
- არნ. ჩიქობავა, ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის შოაშბე, II, ტფილისი, 1937.
- არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, თბილისი, 1950.
- არნ. ჩიქობავა, ქართული ენა, როგორც პოლივალენტოვანი სალიტერატურო ენა, ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, წიგნი პირველი, თბილისი, 1972.
- ა. წერეთელი, უბრალო საუბარი, თხზულებათა სრული კრებული თხუთმეტ ტომად, ტომი XIII, თბილისი, 1961.
- ე. ჭავჭავაძე, პასუხი, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1953.
- ჟ. კუმბურიძე, სალიტერატურო ენის საკითხები 60-იანი წლების ქართულ კრიტიკაში, მწერლები და კრიტიკოსები, თბილისი, 1974.
- ა. ჭყონია, იხ.: ვახუთი „შრომა“, № 8, 1881.
- ა. ქამბაკურიძე ელიანი, რამდენიმე სიტყვა „გაყარის“ კომედიაზე, „ცისკარი“, № 9, 1857; მისივე: ქართული უზნობა ანუ წერა, „ცისკარი“, № 6, 1860.
- В. А. Авронин, Проблемы изучения функциональной стороны языка, Ленинград, 1975.
- Вильгельм фон Гумбольдт, О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества, Избранные труды по языкознанию, Москва, 1984.
- Э. Гуссерль, Логические исследования, Часть первая, Прологомены к чистой логике, С.-Петербург, 1909.
- Д. Чубинов, Краткая грузинская грамматика, С.-Петербург, 1855.
- Н. Holz, Sprache und Welt, Probleme der Sprachphilosophie, Frankfurt am Main, 1953.
- L. Weisgerber, Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik, Düsseldorf, 1962.
- გ. ნ.
- გ. თოფურიძე, ქართული ენა და მართლწერის ზოგიერთი საკითხი, თბილისი, 1965.
- ბ. ფოჩხუა, ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბილისი, 1974.
- რ. დამბაშიძე, ქართული სამეცნიერო ტერმინოლოგია და მისი შედგენის ძირითადი პრინციპები, თბილისი, 1986.
- ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
- არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952.
- არნ. ჩიქობავა, ენის რეფლექსები ფერეიდნულში, ჩვენი მეცნიერება, № 2-3, ტფილისი, 1923.
- არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, ტფილისის უნივერსიტეტის შოაშბე, VII, ტფილისი, 1927.
- არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბილისი, 1968.

არნ. ჩიქობავა, ზმნის გარდამავლობასთან დაკავშირებული პრაქტიკული საკითხები, ქართული სალიტერატურო ენის ნორმების დადგენისათვის, ტფილისი, 1934.

თავი IX.

9.1.

არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ძირითადი პრობლემები, თბილისი, 1983 (მეორე გამოცემა).

В. И. Кодухов, *Общее языкознание*, Москва, 1974.

M. Joos, *Description of language design, Readings in linguistics*, New York, 1958.

9.2.

Вильгельм фон Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества, *Избранные труды по языкознанию*, Москва, 1984.

Б. Кроче, *Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика*, I, Москва, 1920.

Фердинанд де Соссюр, *Курс общей лингвистики, Труды по языкознанию*, Москва, 1977.

К. Voßler, *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Eine sprachphilosophische Untersuchung*, Heidelberg, 1904.

9.3.

სახარება მათისი, იხ.: ქართული ოთხთავის ორი უძველესი რედაქცია, გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბილისი, 1945.

სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი ოთხ ტომად*, ტომი IV, თბილისი, 1965-1966.

გ. როგავა, *დრო-კილოთა მეოთხე ქგუფის ნაკეთები ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება*, V, თბილისი, 1953.

ა. კინჭარაული, *ხევსურულის თავისებურებანი*, თბილისი, 1961.

Русская диалектология, Под редакцией Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой, Москва, 1965.

Русская диалектология, Под редакцией проф. Н. А. Мещерского, Москва, 1972.

9.6.

ს. შაკალათია, *ხევსურეთი*, თბილისი, 1984.

თ. სახოკია, *მოგზაურობანი (გურია, აპარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი)*, თბილისი, 1950.

არნ. ჩიქობავა, *ენათმეცნიერების შესავალი*, თბილისი, 1952.

არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942.

არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, თბილისი, 1950.

არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენები და ზოგადი ენათმეცნიერება, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული, X, თბილისი, 1983.

კ. ჭორჩანელი, ვეფხვიშემები და სიტყვის ტაბუ, თბილისი, 1977.

E. Sapir, The status of linguistics as science, Language, vol. 5. 1929.

8. 6.

შ. აფრიდონიძე, ფ. მაკალათია, ქართული ოიკონიმები, ტოპონიმოკა-II, თბილისი, 1980.

ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

ა. კობახიძე, კინობითის წარმოება რაკულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIII, თბილისი, 1962.

მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმოკისათვის, I, თბილისი, 1964.

ქართლის ცხოვრება, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, ტომი I, 1955; ტომი II, 1959.

8. 7.

ზ. გეგეჯკორი, ციხე-სახლები საქართველოში, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, საქართველოს მთური საცხოვრებელი ნაგებობანი, თბილისი, 1986.

ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

ა. რობაქიძე, ქართულ ხალხურ ტრადიციულ საცხოვრებელ ნაგებობათა კლასიფიკაციის პრინციპები, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, საქართველოს მთური საცხოვრებელი ნაგებობანი, თბილისი, 1986.

Г. С. Читаниа, Полеводство, см.: Народы Кавказа, II (Народы Грузинской Советской Социалистической Республики), Москва, 1962.

თ ა ვ ე X.

10. 1.

ქართული ხალხური პოეზია, ტომი პირველი, მითოლოგიური ლექსები, ნაკვეთი პირველი, თბილისი, 1972.

მ. ჩიქოვანი, ქართული მითოლოგია და ხალხური პოეზია; იხ.: ქართული ხალხური პოეზია, ტომი პირველი, თბილისი, 1972 (იხ. აგრეთვე იქვე: ნაწილი მეორე, შენიშვნები და ვარიანტები).

ა. კინკარაული, ქართული ხალხური პოეზიის პირველი ტომი, „ლიტერატურული საქართველო“, 1973, № 34 (31 აგვისტო).

- გ. ბარათოვი, წერილი რედაქტორთან, „ცისკარი“, № 5, 1861.
 დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, I, თბილისი, 1962.
 მასალები საქართველოს შინაშრეწელობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, III, ნაწილი I, თბილისი, 1983.
 ბ. მიორიანიშვილი, ქალაქმარა დააშეა? „ივერია“, № 208, 1900.

ნაკვეთი მეორე: ქართული ენის დიალექტების.
 ხისტემური აღწერა

თავი I.

1. 2.

არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952.

1. 8.

- ვ. თოფურიძე, კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში, ტფილისის უნივერსიტეტის შო-
 ამბე, VIII, ტფილისი, 1928.
 ვ. თოფურიძე, სვანური ენა, I, ზმნა, შრომები, I, თბილისი, 1967.
 ვ. თოფურიძე, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და
 ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.
 ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბი-
 ლისი, 1981.

1. 4.

- ვ. თოფურიძე, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და
 ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.
 არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფილისი, 1936.
 Н. Я. Марр. Грамматика чанского (лазского) языка, С.-Петербург, 1910.
 G. Dumézil, Documents Anatoliens sur les Langues et les Traditions du Cau-
 case, IV, Récits laz, Paris, 1967.
 G. Rosen, Ossetische Sprachlehre nebst einer Abhandlung über das Mingreli-
 scha, Suanische und Abchasische, Berlin, 1946 (იხ. მონაკვეთი: Über das
 Mingrelische, Suanische und Abchasische).

თავი II.

2. 1.

- ა. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექ-
 ტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
 ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხეყსურული, ტფილისი, 1931.

2. 2.

- ა. არაბული, მახვილი ხევსურულ დიალექტში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, V, თბილისი, 1981.
- ბ. არაბული, შესამე ხოლმეობითი ხევსურულში, ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საკითხები, თბილისი, 1978.
- ლ. ბარამიძე, პირველი თურმეობითის წარმოების ზოგი თავისებურება ქართული ენის მთის კილოებში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 20, თბილისი, 1977.
- ბ. გაბუჯრი, კევსურული მასალები, პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადული, I-II, ტფილისი, 1923-1924.
- თ. გამყრელიძე, გ. მაქავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965.
- დ. გეწაძე, გარდაშვარ ზმნების დრო-კილოთა III ჯგუფის ფორმები ძველ ქართულში (სადისერტაციო ნაშრომი), თბილისი, 1952.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვ. ხაშუტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- ს. მაკალათია, ხევსურეთი, თბილისი, 1984.
- ფ. მაკალათია, ფშავის ტოპონიმია, ტოპონიმია-I, თბილისი, 1976.
- ზ. სარჯველიძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბილისი, 1984.
- თ. უთურგაძე, ქართული ენის სახელის მორფოლოგიური ანალიზი, თბილისი, 1986.
- ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
- ბ. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- ა. შანიძე, ორობითი რიცხვის საკითხისათვის ხევსურულში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, ტფილისი, 1931.
- ა. შანიძე, მწკრივთა მოძღვრებისათვის, II, ერთი უცნობი მწკრივი ქართულში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია, შოხსენებთა კრებული, თბილისი, 1947.
- არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942.
- ა. კინქარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბილისი, 1960.
2. 3.
- ლ. ბარამიძე, პირველი თურმეობითის წარმოების ზოგი თავისებურება ქართული ენის მთის კილოებში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 20, თბილისი, 1977.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- კ. გოგატიშვილი, ფორმატწარმოების ზოგიერთი სტრუქტურული თავისებურებისათვის ფშაურში, საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, I, თბილისი, 1975.

- თ. გოგოლაური, ფშური კილოს თავისებურებანი, მაცნე, 1978, № 3.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- ვაჟა-ფშაველა, თხზულებათა სრული კრებული ხუთ ტომად, ტომი V, თბილისი, 1961.
- ს. მაკალათია, ფშავი, თბილისი, 1985.
- ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
- გ. ცოცანიძე, ფშური დიალექტი, თბილისი, 1978.
- ა. კინკარაული, ვაჟა-ფშაველას მცირე ლექსიკონი, თბილისი, 1969.
2. 4.
- ლ. ბარამიძე, პირველი თურქმობითის წარმოების ზოგი თავისებურება ქართული ენის მთის კილოებში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 20, თბილისი, 1977.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქაქთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- გ. კურდღელაიძე, თუშეთი, თბილისი, 1983.
- ლეონტი მროველი, ქართლის ცხოვრება, იხ.: ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955.
- ს. მაკალათია, თუშეთი, თბილისი, 1983.
- თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, თბილისი, 1960.
- თ. უთურგაიძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, თბილისი, 1966.
- თ. უთურგაიძე, სახელის ფუძისათვის ქართულ ენაში, საენათმეცნიერო ძიებანი, თბილისი, 1983.
- თ. უთურგაიძე, ქართული ენის სახელის მორფონოლოგიური ანალიზი, თბილისი, 1986.
- თ. უთურგაიძე, კითხვითი -ა და -მე ნაწილაკები ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XV, თბილისი, 1966.
- თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თბილისი, 1976.
- ა. შახხელიშვილი, თუშეთი, თბილისი, 1987.
- ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
- არნ. ჩიქოზაძე, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბილისი, 1965.
- გ. ცოცანიძე, თუშური ხოლმეობითის შესახებ, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XVII, თბილისი, 1970.
- გ. ცოცანიძე, გიორგობიდან გიორგობამდე. თბილისი, 1987.
- ბ. ხუბუტია, წ ნაწილაკისათვის მთათუშურში, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, X, თბილისი, 1941.
39. ბ. ჭორბენაძე

ბ. ხუბუტია, თუშური კილო (ლექსიკა), თბილისი, 1969.

Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, Языки народов СССР, том. IV. Иберийско-кавказские языки, Москва, 1967.

2. 5.

გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949.

ო. გიგინეიშვილი, ვ. თოფური, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.

ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

ვ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, თბილისი, 1971.

სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი ოთხ ტომად, ტომი IV, თბილისი, 1965-1966.

ს. ელენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949.

ო. ქავთარაძე, ქართული ენის მონეური დიალექტი, თბილისი, 1985.

ო. ქავთარაძე, მონეური კილო ყაზბეგის ენაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XX XV-B, თბილისი, 1949.

შ. ქალდანი, სვანური ენის ფონეტიკა, I, უმლაუტის სისტემა სვანურში, თბილისი, 1969.

ქართლის ცხოვრება, ტომი II, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959.

ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.

ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.

შ. ძიძგური, კავშირები ქართულ ენაში, თბილისი, 1983.

2. 6.

ნ. ბექაური, გულამაყრულის თავისებურებანი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა XV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1953.

ო. გიგინეიშვილი, ვ. თოფური, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.

ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

ლ. კაიშაური, მთიულურის დარგობლივი ლექსიკა, თბილისი, 1967.

ლ. კაიშაური, მთიულური ტექსტები, თბილისი, 1978.

შ. კობაიძე, მთიულური დიალექტის ზოგიერთი თავისებურება (სადილმომო ნაშრომი), თბილისი, 1982.

შ. კობაიძე, მახვილი ქართული ენის მთიულურ დიალექტში და ხმოვანთა სისტემის ჩამოყალიბების ზოგიერთი საკითხი, ნარკვევები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიიდან, თბილისი, 1980.

- მ. კოზაძე, ბრძანებითი კლო მთიულურ დიალექტში, საენათმეცნიერო ძიებანი, თბილისი, 1983.
- ქართლის ცხოვრება, ტომი II, ტექსტი. დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959.
- არნ. (ბენედიქტე) ჩიქობავა, გრძელი ხმოვნები მთიულურში, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IV, ტფილისი, 1924.
- არნ. ჩიქობავა, მთიულურის თავისებურებანი, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, II, ტფილისი, 1937.
- H. Schuchardt, Über das Georgische, Wien, 1895.

თავი III.

8.2.

- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- თ. ზურაბიშვილი, მავრცობი ა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში, ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, წიგნი პირველი, თბილისი, 1972.
- თ. ზურაბიშვილი, ემფატიკური - ა ახალ ქართულში, სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წიგნი I, თბილისი, 1956.
- ვ. თოფურია, ქართლური, არილი, ტფილისი, 1925.
- ვ. თოფურია, ზმნის ზოგიერთი თავისებურებანი გომარულში (მასალები დიალექტოლოგიისათვის), ჩვენი მეცნიერება, 2(14), ტფილისი, 1924.
- გ. იმნაიშვილი, არაგვის ხეობის ქართლური, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, თბილისი, 1952.
- გ. იმნაიშვილი, ბორჯომის ხეობის ქართლურის თავისებურებანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII, თბილისი, 1956.
- გ. იმნაიშვილი, ქართლური დიალექტის ნაირსახეობანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX-X, თბილისი, 1958.
- გ. იმნაიშვილი, ქვემოქართლურის ზოგიერთი თავისებურებისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961.
- გ. იმნაიშვილი, ქართლური დიალექტი, I, თბილისი, 1974.
- ო. კახაძე, ატენისა და წედისის ხეობის ქართლური, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, თბილისი, 1952.
- ლ. ნოზაძე, ქართლური დიალექტური მასალები, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XVII, თბილისი, 1970.
- თ. სალარიძე, ილგეთის ხეობის ქართლური, თბილისი, 1978.
- ვ. სომხიშვილი, ქსნის ხეობის მეტყველება, ცხინვალი, 1968.
- ქართლური დიალექტის ლექსიკონი, შემდგენლები: თ. ბეროზაშვილი, მ. მესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, თბილისი, 1981.
- ი. ლლონტი, ნ-ს პროცესები ღირბულში, ფილოლოგიის ჩანაწერები, თბილისი, 1980.
- ი. ლლონტი, ემფატიკურხმოვნანი გენეტური მსაზღვრელი ქართლურში, ფილოლოგიის ჩანაწერები, თბილისი, 1980.

- ა. ლლონტი, გრძელი ა-ს საკითხისათვის ქართულში, ფილოლოგის ჩანაწერები, თბილისი, 1980.
- ა. ლლონტი, ზოგიერთი სინტაქსური მოვლენისათვის ქვემოქსნურში, ფილოლოგის ჩანაწერები, თბილისი, 1980.
- ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
- გ. შატბერაშვილი, ქაშნიკი, თბილისი, 1964.
8. 3.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- ა. გვენცაძე, თ. ბერიაშვილი, მასალები ქართული ენის კახური დიალექტის ლექსიკონისათვის, თელავის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IV, თბილისი-თელავი, 1960.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფური, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ა. მარტიროსოვი, დიალექტიზმები XV-XVIII სს. კახურ ისტორიულ საბუთებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, თბილისი, 1952.
- ა. მარტიროსოვი, გ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, თბილისი, 1956.
- ს. მენთეშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი, თბილისი, 1943.
- ქართლის ცხოვრება, ტომი I, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955.
- გ. შალამბერაძე, კახური დიალექტის თავისებურებანი ყვარლის მერყველებს მიხედვით, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, თბილისი, 1955.
- ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
- არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად, არილი, თბილისი, 1925.
- არნ. ჩიქობავა, ს. ბგერის დასუსტება ქიზიყურში, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის შრომები, I, თბილისი, 1937.
8. 4.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფური, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვ. თოფური, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.
- გ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბილისი, 1966.
- გ. იმნაიშვილი, ერთი თანდებულის გენეზისისათვის ინგილოურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, თბილისი, 1964.
- გ. იმნაიშვილი, ზოგიერთი დროის წარმოება ინგილოურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- გ. იმნაიშვილი, ინგილოურის ბგერითი შედგენილობა, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.

- გ. იმნაიშვილი, ინგილოურის მთავარი სინტაქსური თავისებურებანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XI, თბილისი, 1959.
- გ. იმნაიშვილი, პირველი თურმეობითისა და სტატიკურ ზმნათა წარმოება ინგილოურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VII, თბილისი, 1955.
- გ. იმნაიშვილი, უმლაუტი ინგილოურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- მ. კიკონიშვილი, -ი ელემენტის ერთი ფუნქციისათვის ინგილოური დიალექტის კაქურ კილოკავში, საენათმეცნიერო ძიებანი, თბილისი, 1983.
- ნ. როსტიაშვილი, -ზე სუფიქსისათვის ინგილოურში, მაცნე, 6(21), თბილისი, 1964.
- ნ. როსტიაშვილი, ინგილოურის ძირითადი თავისებურებანი სოფელ კაყის მეტყველების მიხედვით, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, № 8, თბილისი, 1958.
- ნ. როსტიაშვილი, ინგილოური ლექსიკონი, თბილისი, 1978.
- რ. ლამბაშიძე, ინგილოური კილო (ტექსტები), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXX-XXXI-B, თბილისი, 1947.
- რ. ლამბაშიძე, მყოფადის წრის მწკრივთა წარმოება ინგილოურში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტომი 67, თბილისი, 1957.
- რ. ლამბაშიძე, საშაგერო სივრცე ინგილოურში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტომი XIV, № 2, თბილისი, 1953.
- რ. ლამბაშიძე, მყოფადის წარმოების ზოგი თავისებურება ინგილოურში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XV სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1958.
- რ. ლამბაშიძე, მეტათეზისის ერთი შემთხვევისათვის ინგილოურში, X რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სესიის თეზისები, თბილისი, 1988.
- გ. ჩანგაშვილი, საინგილო, თბილისი, 1970.
- არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე, ტომი VII, ტფილისი, 1927.
- არნ. ჩიქობავა, ი. ცერცვაძე, ხუნძური ენა, თბილისი, 1962.
- მ. ჭანაშვილი, საინგილო, „ძველი საქართველო“, ტომი II, ტფილისი, 1911-1913.
- მ. ჭანაშვილი, ფარსადან გორგიჯანიძე და მისნი შრომანი (დამატება: კაკელისენში შეკრებილი სიტყვები, რომელთაგან ზოგი აღარ მოიპოვება ქართულს ლექსიკონში და ზოგი გადასხვაფერებით იხმარება), ტფილისი, 1896.
- В. Т. Джангидзе, Ингилоиский диалект в Азербайджане, Тбилиси, 1978.
- А. Г. Шанидзе, Джанашивили М. Г., Сайнило (Рецензия), Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического Общества, том XXII, Выпуск III-IV, Тифлис, 1915.
- მ. ნ.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფური, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- მ. თოდუა, ქართულ-სპარსული ეტიოდეები, II, თბილისი, 1975.
- ვ. თოფური, ნიმუში ფერეიდანის ქართული ენისა, გაზეთი „ლომისი“, № 16, 1922.
- გ. იმნაიშვილი, უმლაუტი ინგილოურში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.

- მ. შაკეკარიანი, ფერეიდნულის ზოგი თავისებურება, იბერიულ-კავკასიურ ენათმეცნიერება, XXIII, თბილისი, 1985.
- თ. უთურგაიძე, დ. ჩხუბიანიშვილი, ჟ. გიუნაშვილი, დიალექტის ცვლილებისათვის ისტორიულ ასპექტში (ქართული ენის კახური დიალექტის ფერეიდნული კილოაქვის მასალაზე), ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, V, თბილისი, 1981.
- თ. უთურგაიძე, დ. ჩხუბიანიშვილი, ჟ. გიუნაშვილი, ფერეიდნული ტექსტები, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXIII, თბილისი, 1985.
- ზ. შარაშენიძე, ახალი მასალები ფერეიდნული ქართველების შესახებ, თბილისი, 1969.
- არნ. ჩიქობავა, ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში, ჩვენი მეცნიერება, 2-3, ტფილისი, 1923.
- არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე, ტომი VII, ტფილისი, 1927.
- არნ. ჩიქობავა, -ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით, ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადეული, I-II, ტფილისი, 1923-1924.
- ა. კელიძე, ეკესი წელი სპარსეთში, თბილისი, 1964.
- თავი IV.
4. 1.
- არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952.
4. 2.
- გ. ბერიძე, ქართული ენის ჭავახური კილო, თბილისი, 1988.
- გ. ბერიძე, ჭავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბილისი, 1981.
- მ. ბერიძე, თემის ნიშნები ქართული ენის მესხურ დიალექტში, ნარკვევები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიიდან, თბილისი, 1980.
- მ. ბერიძე, კავშირებითის წარმოების ერთი თავისებურებისათვის მესხურში, საენათმეცნიერო ძიებანი, თბილისი, 1983.
- მ. ბერიძე, ქართული ენის მესხური დიალექტის ფონეტიკის საკითხები (სადიპლომ ნაშრომი), თბილისი, 1982.
- ე. გვიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის შიერ, თბილისი, 1973.
- ე. მაისურაძე, ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში, გორის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, I, თბილისი, 1942.
- ე. მაისურაძე, მასალები მესხური ლექსიკიდან, ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IV, ბათუმი, 1954.
- ა. მარტიროსოვი, ჭავახურის მესხურთან მიმართების საკითხისათვის, ა. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII, თბილისი, 1950.

- ა. მარტიროსოვო, ქართული უნის ჯავახური დიალექტი, თბილისი, 1984.
- სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი ოთხ ტომად, ტომი IV, თბილისი, 1965-1966.
- ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- შ. ძიძიგური, მესხური დიალექტი, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970.
- К. Д. Дондуа, Месхский говор грузинского языка; из.: კ. დონდუა, რჩეული ნაშრომები, I, თბილისი, 1967.
- თავი V.
- ზ. 1.
- ვ. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ზ. 2.
- შ. ალაკიძე, ქვეშორაპული ტოპონიმიკური ლექსიკონი, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVII, ქუთაისი, 1957.
- დ. არაყიშვილი, ქართული მუსიკა (მოკლე ისტორიული მიმოხილვა), ქუთაისი, 1925.
- ე. ბერიძე, სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, ს.-პეტერბურგი, 1912.
- ვ. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- ვ. თოფურია, მთარაპულის დახასიათებისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961.
- ა. კობახიძე, კნინობითის წარმოება რაჭულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIII, თბილისი, 1962.
- ა. კობახიძე, რაჭული დიალექტის ლექსიკონი (მასალები), თბილისი, 1987.
- რ. ლანდია, ერთი ფონეტიკური მოვლენისათვის გლოლურში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია (მოხსენებათა თეზისები), თბილისი, 1985.
- ს. მაკალათია, მთის რაქა, ტფილისი, 1930 (მეორე გამოცემა: თბილისი, 1987).
- გ. როგავა, დრო-კილოთა მეოთხე ჯგუფის ნაკეთები ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- ლ. ფრუიძე, რაქა ეთნოგრაფის თვალთ, თბილისი, 1986.
- ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1981.
- შ. ძიძიგური, რაჭული დიალექტი, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970.

- შ. ძიძიგური, მახვილისა და ინტონაციის შესწავლისათვის ქართულ დიალექტებში, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970.
- შ. ძიძიგური, ლოგიკური სუბიექტის რიცხვის დიალექტური ვარიაციები ქართულში, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბურტომი I, № 2, თბილისი, 1940.
- შ. ძიძიგური, კონიუნქტივის კატეგორია რაქულში უძველესი ქართულის მესამე პირის სუბიექტური სუფიქსის პრობლემასთან დაკავშირებით, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, V-VI, თბილისი, 1940.
- რ. კელიძე, შ. კელიძე, რაჭა, თბილისი, 1971.
- თავი VI.
- გ. 1.
- ო. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- გ. 2.
- მ. ალავიძე, ოკრიბული ლექსიკონი, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, X, ქუთაისი, 1950-1951.
- გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949.
- ლ. ბარამიძე, გარდაუვალ ზმნათა ერთი ტიპის აღწერითი ფორმების შედგენილობისათვის ქართული ენის დასავლურ კილოებში, მაიკე (ენისა და ლიტერატურის სერია), თბილისი, 1977, № 1.
- ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა იმერულ და რაქულ თქმათა, ს.-პეტერბურგი, 1912.
- პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII, თბილისი, 1956.
- პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბილისი, 1976.
- ო. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- მ. თოფურიძე, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- მ. თოფურიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, IV, ბუნებრივ-კომპლექსებისათვის, შრომები, III, თბილისი, 1979.
- ლ. კახაძე, ა-ზე დაბოლოებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებასათვის ქვემო-იმერულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- ლ. კახაძე, ოკრიბულის თავისებურებანი, იბერიულ-კავკასიურა ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- ბ. კუბლაშვილი, ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ქართული ენის დასავლურ კილოებში, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIX, ქუთაისი, 1959.
- ბ. კუბლაშვილი, ქართული ენის ქვემოიმერული დიალექტი, თბილისი, 1985.

- ლ. ლევაია, ზემოიმერულის მასალები ერთი სოფლის მცხოვრებთა მეტყველების მიხედვით, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX-X, თბილისი, 1958.
- ა. მარტიროსოვი, ნაცუალსახელი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1964.
- ლ. ნოზაძე, კავშირებითის ფორმათა წარმოებისათვის ზემოიმერულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXV, თბილისი, 1986.
- გ. როგავა, დრო-კილოთა მეოთხე ჩგუფის ნაკვთები ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- ვ. ფანჩიძე, მრავლობითი რიცხვას აღნიშვნისათვის ზმნაში იმერული კილოს მიხედვით, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, VI, № 10, თბილისი, 1945.
- ვ. ფანჩიძე, ქართული ენის იმერული კილო (საკანდიდატო დისერტაციის თეზისებში), ტფილისი, 1938.
- ო. ქავთარაძე, მასალები იმერული ლექსიკონისათვის; I, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963; II, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, IV, თბილისი, 1974; III (იმერული ლექსიკონის მასალები), იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXV, თბილისი, 1986.
- ბ. ცხადაძე, მასდარის წარმოების ზოგი თავისებურება ქართული ენის დიალექტებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XXVI, თბილისი, 1987.
- შ. ძიძიგური, ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხები, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970.
- შ. ძიძიგური, იმერული დიალექტი, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970.
- ქ. ძოწენიძე, უნიფორმაციის ტენდენციის მოქმედების ერთი ნიმუში ზემო-იმერულ კილოკავში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, თბილისი, 1964.
- ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი (ენობრივი მიმოხილვა და ტექსტები), თბილისი, 1973.
- ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული ლექსიკონი, თბილისი, 1974.
- ბ. წერეთელი, ზემოიმერული ლექსიკონი, ქართველურ ენათა ლექსიკა, I, გურული, ზემოიმერული და ლეჩხუმური ლექსიკონები, თბილისი, 1938.
- პ. ჭაჩანიძე, ვახანურას ხეობის მცხოვრებთა მეტყველების თავისებურებანი, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII, ქუთაისი, 1949.
- პ. ჭაჩანიძე, მასალები იმერული კილოს ლექსიკონისათვის, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IX, ქუთაისი, 1949; X, ქუთაისი, 1950-1951.
- С. Быховская, Некоторые фонетические особенности нижнеимерского говора грузинского языка, Яфетический сборник, VI, Ленинград, 1930.
- Ш. В. Дзидзигური, К характеристике нижнеимерского говора грузинского языка, Сборник: Памяти академика Н. Я. Марра (1864-1934), Москва-Ленинград, 1938.
- გ. ა.
- მ. ალავეიძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვიერება, თბილისი, 1951.
- მ. ალავეიძე, მასალები ლეჩხუმის ეთნოგრაფიისათვის, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IX, ქუთაისი, 1949.

- შ. ალავიძე, ლეჩხუმურის თავისებურებანი, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, II, ქუთაისი, 1941.
- შ. ალავიძე, ლეჩხუმური ლექსიკონი, თბილისი, 1938.
- შ. ალავიძე, მასალები ლეჩხუმური ლექსიკონისათვის, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIII, ქუთაისი, 1955.
- შ. ალავიძე, ლეჩხუმური ტოპონიმიკური სახელწოდებანი, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, ქუთაისი, 1958.
- დ. ბერძენიშვილი, ი. ბაქძე ლაძე, მ. სურამე ლაშვილი, ლ. კურღულია, ლეჩხუმი, თბილისი, 1983.
- ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- კ. კაკიბაძე, ქართული ენის ლეჩხუმური დიალექტი (რაქულთან და იმერულთან მიმართებით), საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1987.
- კ. კუბლაშვილი, ქართული ენის ქვემოიშვრული დიალექტი, თბილისი, 1985.
- ქ. ლომთათიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსისა გურულსა და აჭარულში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, თბილისი, 1938.
- ჭ. როგავა, დრო-იკლოთა შერთხე წგუფის ნაკეთები ქართველურ ენებში, იბეროლ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- შ. ქალდანი, კითხვითი, განსაზღვრებითი და გაძლიერებითი ნაწილაკები სვანურში, იბეროლ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, თბილისი, 1964.
- შ. ქალდანი, ლეჩხუმის გეოგრაფიულ სახელთა -იშ(შ-შ) სუფიქსის საკითხისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963. ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959.
- შ. ჩიქოვანი, ხმოვანთა ზოგიერთი თავისებურება ლეჩხუმურში, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, V, ტფილისი, 1936.
- შ. ჩიქოვანი, ლეჩხუმური ლექსიკონი, ა. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო სამსწავლებლო ინსტიტუტის შრომები, I, თბილისი, 1941.
- შ. ჩიქოვანი, ტოპონიმიკური სახელთა წარმოება ლეჩხუმური მასალების მიხედვით, ა. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII, თბილისი, 1949.
- შ. ძიძიგური, ლეჩხუმური დიალექტი, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1970.
- ი. ქავთარაძე, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი II, თბილისი, 1983.

შ ა ვ • VII.

7. 1.

- გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადრეულ ენებში, იბეროლ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1946.
- ს. ჭანაშია, ჩერქეზული (ადრეული) ელემენტი საქართველოს ტოპონიმიკაში, შრომები, III, თბილისი, 1959.

- ს. ჭანაშვილი, სვანურ-ადიღურული (ჩერქეზული) უნობრივი შეხვედრები, შრომები, III, თბილისი, 1959.
- ს. ჭანაშვილი, ევანტე ინგოროყვას გენეალოგიისათვის, ლიტერატურული მემკვიდრეობა, ტფილისი, 1935.
7. 2.
- თ. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქაფთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- თ. გიგინეიშვილი, რუსუდანიანი (შესავალი წერილი), რუსუდანიანი, თბილისი, 1957.
- ნ. გურგენიძე, აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკური ელემენტები აპარულსა და გურულში, თბილისი, 1973.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- ვ. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954.
- გ. იმნაიშვილი, ქართული ენის გურული დიალექტის ზოგიერთი თავისებური მოვლენის შესახებ, მაცნე, 6(33), თბილისი, 1966.
- თ. კახაძე, აზერბაიჯანულ დაბოლოებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის კვემო-იმერულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, თბილისი, 1953.
- ბ. ქვერენჯიანი, კაუზატივის წარმოებისათვის გურულში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, I, თბილისი, 1941.
- მ. კობლაძე, გურულის ფონეტიკური და მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, 8, თბილისი, 1958.
- ბ. კობლაძე, ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ქართული ენის დასავლურ კოლონებში, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIX, ქუთაისი, 1959.
- ლ. ლევაია, შენიშვნები ზემო სურების მეტყველებაზე, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIV, თბილისი, 1964.
- ქ. ლომთათიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსისა ვერულსა და აპარულში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, თბილისი, 1938.
- ქ. ლომთათიძე, დამოკიდებულ წინადადებათა ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1946.
- ქ. ლომთათიძე, პოზიციური წარმოშობის მკვეთრი სპირანტები ვერულ დიალექტში, V რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1983.
- ქ. ლომთათიძე, „ერთი“ რიცხვითი სახელის ისტორიისათვის ქარველურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XII, თბილისი, 1962.

- ო. მებერელიძე, მიცემითი ბრუნვის ნიშნისა და მესამე პირის სუბიექტური ნიშნის სახეცვლილება გურულში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, თბილისი, 1937.
- ს. ძლენტი, გურული კილო, ტფილისი, 1936.
- ს. ძლენტი, ზანიზმები გურულ ზმნებში, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის შრომები, V-VI, თბილისი, 1940.
- ზ. სარაჯეღაძე, ზანიზმები გურულში, გორის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, X, თბილისი, 1965.
- ფოჩხუა, თანხმავანთა პროგრესული ასიმილაცია დასავლურ კილოებში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, X, თბილისი, 1939.
- ე. ქავთარაძე, ეგნატე ნინოშვილის ენის ძირითადი საკითხები, „მნათობი“, თბილისი, 1959, №№ 6, 7, 8.
- ა. ლლონტი, დიალექტური ლექსიკა მწერლის თხზულებაში, სტალინის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII, თბილისი-სტალინისი, 1939.
- ა. ლლონტი, ორმაგი მრავლობითობის შემთხვევები გურულში, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, I, ტფილისი, 1936.
- ა. ლლონტი, ძირითადი ფონეტიკური მოვლენებისათვის გურულში, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, V, ტფილისი, 1936.
- ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1981.
- გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი, ქართველურ ენათა ლექსიკა, I, თბილისი, 1938.
- არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942.
- არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფილისი, 1936.
- მ. ძიძიშვილი, გრამატიკულ მოვლენათა ტენდენციები გურულში, იბერიული კავკასიური ენათმეცნიერება, IX-X, თბილისი, 1958.
- ბ. ჭაჭანიძე, გურული კილოს მორფოლოგიის საკითხები, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XV, ქუთაისი, 1956.
- ბ. ჭაჭანიძე, გურული დიალექტი, I, თბილისი, 1977.
- ბ. ჭაჭანიძე, ნაწევარი გურულსა და აქარულში, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XVIII, ქუთაისი, 1958.
- ბ. ჭაჭანიძე, ხოლმეობითის გადმონაშთებისათვის გურულში, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIII, ქუთაისი, 1935.
- ბ. ჭაჭანიძე, გურული დიალექტის ფონეტიკის საკითხები, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XXXI, ქუთაისი, 1968.
- П. П. Джаджанидзе, Гурийский диалект в отношении к аджарскому, Автореферат докторской диссертации, Тбилиси, 1970.
- К. Д. Дондуа, О двух суффиксах множественности в грузинском. Статья по общему и кавказскому языкознанию, Ленинград, 1975.
- И. В. Мегрелидзе, Лазский и мегрельский слои в гурийском, Москва-Ленинград, 1938.
- Н. Л. Сабашвили, Гурийская диалектная лексика в грузинской прозе, Автореферат кандидатской диссертации, Тбилиси, 1954.
- R. Bleichsteiner, Beiträge zur Sprach- und Volkskunde des georgischen Stammes der Gurier, Caucasia, 7, 9, Leipzig, 1931.

7. 8.

- გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949.
- დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აპარაში, ბათუმი, 1987.
- თ. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
- ჟ. გოგოლაშვილი, დრო-კილოთა მეორე სერიის ფორმები ახალ ქართულში, თბილისი, 1984.
- ნ. გურგენიძე, აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკური ელემენტები აპარულსა და გურულში, თბილისი, 1973.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- ზ. თანდილაძე, ფოლკლორულ-დიალექტოლოგიური კვლევა-ძიება ბათუმის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში (1958-1982 წწ. მოკლე ანგარიში), აპარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, IV, თბილისი, 1983.
- ზ. თანდილაძე, ც. ნარაჯიძე, ზანური ლექსიკური სუბსტრატის კვალი აპარულ დიალექტში, აპარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, V, თბილისი, 1986.
- ძ. კუბლაშვილი, ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ქართული ენის დასავლურ კილოებში, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIX, ქუთაისი, 1959.
- ძ. კუბლაშვილი, დიფთონგზიზაცია აპარულში, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XXIV, ქუთაისი, 1962.
- ქ. ლომთათიძე, დამოკიდებული წინადადების ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში, იბერო-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1946.
- ქ. ლომთათიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრაფიქსისა კურულსა და აპარულში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, თბილისი, 1938.
- ქ. ლომთათიძე, პოზიციური წარმოშობის მკვეთრი სპირანტები ვურულ დიალექტში, V რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1983.
- ვ. მგელაძე, ზემო აპარული სოფელი ძველად, ბათუმი, 1973.
- თ. მეგრელიძე, დამატებითი ცნობები, იხ. ჟ. ნოლაიდელი, ნარკვევები და ჩანაწერები, II, დიალექტოლოგიის საკითხები, ბათუმი, 1972.
- ს. მენტეშაშვილი, აპარის ეთნოგრაფიული მასალები, ენის ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, II, ტფილისი, 1937.
- ა. მსხალაძე, მავახლის ხეობის ტოპონიმისათვის, ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის სტუდენტთა შრომები, I, ბათუმი, 1951.
- შ. ნიჟარაძე, ქართული ენის ზემოაპარული დიალექტი, ბათუმი, 1961.
- შ. ნიჟარაძე, ქართული ენის აპარული დიალექტი (ლექსიკა), ბათუმი, 1971.
- შ. ნიჟარაძე, აპარული დიალექტი, ბათუმი, 1975.
- წ. ნოლაიდელი, აპარა დიალექტოლოგიურად, ნარკვევები და ჩანაწერები, II, დიალექტოლოგიის საკითხები, ბათუმი, 1972.
- წ. ნოლაიდელი, აპარული კილოს თავისებურებანი, ნარკვევები და ჩანაწერები, II, დიალექტოლოგიის საკითხები, ბათუმი, 1972.

5. ნოღაიძე ლ., მასალები აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკონისათვის, აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, I, თბილისი, 1976.
6. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია (აქარის ასარ) წიგნი I, ბათუმი, 1958; წიგნი II, ბათუმი, 1959.
7. სურმაეა, აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკიდან, აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, I, თბილისი, 1971.
8. სურმაეა, მერისის ხეობის დარგობრივი ლექსიკიდან, აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, II, თბილისი, 1979.
9. სურმაეა, სიტყვაწარმოების შესახებ აქარულში, აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, IV, თბილისი, 1983.
10. სურმაეა, სიტყვაწარმოების ზოგიერთი თავისებურება აქარულში, აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, V, თბილისი, 1986.
11. ფურცაძე, მსაზღვრელ-საზღვრელის ბრუნებისათვის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დიალექტებში (აქარულში, გურულში, მესხურ-ჭავჭავურში, იმერხეულში), აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, VI, თბილისი, 1987.
12. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, I, თბილისი, 1964.
13. ქამადაძე, სუფიქსური წარმოება ზემო აქარის ტოპონიმიაში, აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, III, თბილისი, 1981.
14. ქამადაძე, ანთროპონიმული წარმომავლობის გეოგრაფიული სახელები ზემო აქარაში, აქარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, VI, თბილისი, 1987.
15. ქამადაძე, გეოგრაფიულ სახელთან თანდებულის გამოყენება და სადაურბის წარმოება ზემოაქარულში, VI რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1984.
16. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი III, თბილისი, 1980.
17. ცინცაძე, კირნათ-მარადიდის მეტყველების თავისებურებანი, ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის სტუდენტთა შრომებო, I, ბათუმი, 1954.
18. ხუბუა, ზემოაქარულის ენობრივი მიმოხილვა, ბათუმი, 1932.
19. ჭაჭანიძე, აქარული დიალექტის ზოგიერთი საკითხი, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XXII, ქუთაისი, 1960.
20. ჭაჭანიძე, აქარული ლექსიკონის მასალები, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XXIII, ქუთაისი, 1961.
21. П. Джаджанидзе, Гурийский диалект в отношении к аджарскому (Автореферат докторской диссертации), Тбилиси, 1970.
22. Т. А. Путкарадзе, Особенности формообразования имен в юго-западных диалектах грузинского языка (Автореферат кандидатской диссертации), Тбилиси, 1987.
7. 4.
23. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961.
24. გოგოლაშვილი, დრო-კილოთა მეორე სერიის ფორმები ახალ ქართულში, თბილისი, 1984.

- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- მ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში-1907 წელს, პარიზი, 1938.
- მ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960.
- ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა დიალექტების შესწავლის მდგომარეობა და ამოცანები, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბილისი, 1963.
- ბ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954.
- შ. ნიქარაძე, აზარული დიალექტი, ბათუმი, 1975.
- Н. Я. Марр. Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, см.: Георгий Мерчул, Жизнь Св. Григория Хандзтийского, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, С.-Петербург, 1911.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა 5

ნაკვეთი პირველი: დიალექტოლოგიის ზოგადი პრობლემები

თ ა ვ ი I

1. 1. დიალექტოლოგიის საგანი	7
1. 2. დიალექტის რაობა	7
1. 3. ენა და მეტყველება	8
1. 4. არის თუ არა დიალექტი დამოუკიდებელი ენობრივი სისტემა?	9
1. 5. ენის შინაგანი პოტენციის გამოვლენა ქართული ენის დიალექტებში	17
1. 6. ერთგვაროვანი მოვლენების ნაირგვარი შეპირობებულობა დიალექტებში	18
1. 7. ენის ისტორიული და დიალექტური ნაირსახეობების ურთიერთმიმართებისათვის	19
1. 8. ისტორიული დიალექტოლოგია	21

თ ა ვ ი II

2. 1. დიალექტთა წარმოქმნის საფუძველი და მიზეზები	27
2. 2. დიალექტთა გამოყოფის პრინციპები	30
2. 3. დიალექტური „ნორმა“	36
2. 4. დიალექტების ურთიერთგამიჯენის ტენდენცია	37

თ ა ვ ი III

3. 1. ეთნიკურ-ტერიტორიული დიალექტები	41
3. 2. სოციალური დიალექტები	42
3. 3. პროფესიული დიალექტები	47
3. 4. ქარგონი და არგო	49

3. 5. განსხვავება ეთნიკურ-ტერიტორიულ და სოციალურ-პროფესიულ დიალექტებს შორის	51
3. 6. ეთნიკურ-ტერიტორიული დიალექტების შიგა დიფერენციაცია	52
3. 7. იდიოლექტი	53
3. 8. პარადიალექტოლოგია	54
-3. 9. გარდამავალი, ნარევი დიალექტები და დიალექტთა გარდამავალი ზმნები	56

თ ა ვ ი IV

4. 1. დიალექტოლოგია და დიალექტოგრაფია	59
4. 2. ლინგვისტური გეოგრაფია	61
4. 3. დიალექტების შესწავლის ოპტიმალური საშუალება კარტოგრაფირების მეთოდის გამოყენებით	66
4. 4. ენის შინაგანი პოტენციის გამოვლენა დიალექტებში და ლინგვისტური გეოგრაფია	68
4. 5. არეალური ენათმეცნიერება — არეალოგია	70
4. 6. ენათა ნათესაობა და ენათა კონტაქტები	80
4. 7. ტალღათა თეორია	82

თ ა ვ ი V

5. 1. დიალექტოლოგიური სტრატეფიკაცია	87
5. 2. სუბსტრატი	89
5. 3. სუპერსტრატი	97
5. 4. ადსტრატი	98
5. 5. ერთგვაროვანი მოვლენები ქართველურ ენათა დიალექტებში	100

თ ა ვ ი VI

6. 0. — 6. 17. დიალექტოლოგიის, როგორც ენათმეცნიერული დისციპლინის, ჩამოყალიბების ძირითადი ეტაპები	109
--	-----

თ ა ვ ი VII

7. 1. დივერგენცია და კონვერგენცია	135
7. 2. უნიფიკაცია	137

7.3. კომპენსაცია	141
7.4. სახელდების (ნომინაციის) პრინციპებისათვის ქართული ენის დიალექტებში	141

თ ა ვ ი VIII

8.1. კონე — მეტყველების ზედიალექტური ნაირსახეობა	147
8.2. საერთო-ეროვნული ენის რაობისათვის	150
8.3. ქართული სალიტერატურო ენა	152
8.4. სამწერლობო და ზეპირი სალიტერატურო ენა	171
8.5. სალიტერატურო ენა და დიალექტები	172

თ ა ვ ი IX

9.1. დიალექტოლოგიური კვლევის პრინციპები და მეთოდები	181
9.2. სინქრონია და დიაქრონია	185
9.3. არქაიზმი და ინოვაცია	187
9.4. რას იძლევა დიალექტოლოგია ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით	190
9.5. დიალექტოლოგია და სოციოლინგვისტიკა	192
9.6. დიალექტოლოგია და ონომასტიკა	196
9.7. დიალექტოლოგიის მომიჯნავე დარგები	204

თ ა ვ ი X

10.1. დიალექტების შესწავლის მიზანი და ამოცანები	210
10.2. დიალექტიზმები მხატვრულ ლიტერატურაში	212
10.3. დიალექტების მომავალი	214

ნაკვეთი მეორე: ქართული ენის დიალექტების სისტემური აღწერა

თ ა ვ ი I

1.1. ქართველურ ენათა დიალექტები	216
1.2. ქართული ენის დიალექტების ზოგადი დახასიათება	216
1.3. სვანურის დიალექტები	220
1.4. ზანურის დიალექტები	221

თ ა ვ ი II

2. 1. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტები (ზოგადი მიმოხილვა)	223
2. 2. ხევსურული	226
2. 3. ფშაური	241
2. 4. თუშური	251
2. 5. მოხეური	261
2. 6. მთიულურ-გუდამაყრული	274

თ ა ვ ი III

3. 1. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის დიალექტები (ზოგადი მიმოხილვა)	289
3. 2. ქართლური	290
3. 3. კახური	312
3. 4. ინგილოური	337
3. 5. ფერეიდნული	363

თ ა ვ ი IV

4. 1. ქართული ენის სამხრეთ-დასავლური კილოკავები	374
4. 2. მესხური (სამცხურ-ჯავახური)	374

თ ა ვ ი V

5. 1. დასავლეთ საქართველოს დიალექტური ზონები	397
5. 2. დასავლეთ საქართველოს ზემო ზონის დიალექტი — რაჭული	398

თ ა ვ ი VI

6. 1. დასავლეთ საქართველოს შუა ზონის დიალექტები	444
6. 2. იმერული	444
6. 3. ლეჩხუმური	493

თ ა ვ ი VII

7.1. დასავლეთ საქართველოს ქვემო ზონის დიალექტები	514
7.2. გურული	515
7.3. აჭარული	539
7.4. იმერხეული (კლარჯული)	574
 ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა	 589
 Р е з ю м е	 624
 S u m m a r y	 628

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დიდგენილებით

სბ 4204

გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიავა
მხატვარი თ. კოხრეიძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნიკური რედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ე. ჩხარტიშვილი
გამომწვევი ლ. მაისურაძე